Georg Ostrogorsky

Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους

Τόμοι: Α'+Β'+Γ'[1]

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΗΝΑ 1978

Τίτλος πρωτοτύπου: GESCHICHTE DES BYZANTINISCHEN STAATES

Μετάφραση: ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Επιστημονική εποπτεία: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Κ. ΧΡΥΣΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Είναι περιττό να υπογραμμίσουμε την αξία της Ιστορίας του Βυζαντινού Κράτους του αείμνηστου Γεωργίου Ostrogorsky, που θεωρείται πια έργο κλασικό. Οι πολλαπλές εκδόσεις του πρωτότυπου γερμανικού κειμένου και η μετάφρασή του σε πολλές γλώσσες μαρτυρούν, τη γενική αναγνώρισή του. Μπορεί κανείς να ισχυρισθεί χωρίς υπερβολή ότι το βιβλίο αυτό συντρόφευσε ως βασικό βοήθημα στις σπουδές και στις μελέτες τους όλους τους βυζαντινολόγους μετά τον πόλεμο και έτσι επηρέασε όσο κανένα άλλο τη διεθνή έρευνα για την ιστορία του Βυζαντίου στα τελευταία σαράντα χρόνια. Ήταν καιρός να γίνει προσιτό και στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, τους φοιτητές και τους ερευνητές.

Το έργο μετέφρασε στην Ελληνική ο υφηγητής Ιωάννης Παναγόπουλος από την τρίτη βελτιωμένη γερμανική έκδοση (1963) και την τελευταία έκδοση της αγγλικής μεταφράσεως της καθηγήτριας Joan Hussey (1968). Η μετάφραση ελέγχθηκε και αναθεωρήθηκε, όπου ήταν αναγκαίο, από τον υπογραφόμενο. Το χειρόγραφο είχε την καλωσύνη να διαβάσει επιφέροντας γλωσσικές διορθώσεις και ο κ. Λίνος Μπενάκης.

Επειδή η ελληνική μετάφραση κυκλοφορεί δεκαπέντε χρόνια ύστερα από την τελευταία γερμανική έκδοση, κρίθηκε σκόπιμο να γίνουν μερικές βιβλιογραφικές προσθήκες. Έτσι προστέθηκαν α) παραπομπές στις κριτικές εκδόσεις των πηγών που κυκλοφόρησαν τα τελευταία χρόνια, β) παραπομπές σε ελάχιστα νεώτερα δημοσιεύματα από τη διεθνή βιβλιογραφία πάνω σε ορισμένα βασικά θέματα για να έχει ο αναγνώστης ολοκληρωμένη εικόνα των τελευταίων πορισμάτων της έρευνας, γ) παραπομπές σε μερικές πρόσφατες μελέτες από την ελληνική βιβλιογραφία που θα βοηθήσουν τον έλληνα αναγνώστη στο πρώτο στάδιο της ενημερώσεώς του και δ) παραπομπές σε ελληνικές μεταφράσεις, όταν υπάρχουν, των ξενόγλωσσων έργων που ο συγγραφέας μνημονεύει στο πρωτότυπο. Για να μην αλλοιωθεί η φυσιογνωμία του έργου ο αριθμός των προσθηκών αυτών, που εντάχθηκαν στο κείμενο μέσα σε ορθογώνιες αγκύλες, είναι πολύ περιορισμένος. Τέλος διορθώθηκαν σιωπηρά οι τυπογραφικές αβλεψίες σε ονόματα και αριθμούς.

Αρχική πρόθεσή μας ήταν να προτάξουμε στην ελληνική έκδοση μια παρουσίαση του επιστημονικού έργου του Ostrogorsky. Προτιμήσαμε όμως να ζητήσουμε να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα και το έργο του μεγάλου επιστήμονα η σύζυγος και συνάδελφός του κ. Φανούλα Παπάζογλου, καθηγήτρια της Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου. Με ξεχωριστή χαρά και ευγνωμοσύνη δημοσιεύουμε το κείμενο που δέχθηκε να γράψει η κ. Παπάζογλου για την ελληνική έκδοση του βιβλίου του διακεκριμένου συζύγου της. Το μετέφρασε από τη Σερβοκροατική η δ. Γλυκερία Βούρη.

Οι κατάλογοι των αυτοκρατόρων, των άλλων ηγεμόνων και των εκκλησιαστικών ηγετών, καθώς και τα ευρετήρια, που θα καλύψουν το σύνολο του έργου, θα δημοσιευθούν στο τέλος του τρίτου τόμου.

Ιωάννινα, Οκτώβριος 1978

Ευάγγελος Κ. Χρυσός

Digitized by 10uk1s

ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ OSTROGORSKY

Το βιβλίο αυτό δημοσιεύεται ενάμιση χρόνο μετά τον θάνατο του συγγραφέα του και αγαπημένου συζύγου μου Γεωργίου Ostrogorsky. Πιστεύω ότι θα χαιρόταν πολύ με την έκδοση αυτή, γιατί η ελληνική γλώσσα και το ελληνικό κοινό του ήταν οικεία και αγαπητά, όχι μόνο εξ αιτίας της ειδικότητάς του ως βυζαντινολόγου, αλλά και από τη δική μου προσωπική σχέση μ' αυτά. Αυτός είναι ο λόγος που, βαθιά συγκινημένη από το ενδιαφέρον που έδειξε ο επόπτης της εκδόσεως, δέχθηκα την παράκλησή του να γράψω τις λίγες αυτές εισαγωγικές γραμμές, αν και η ειδικότητά μου δεν είναι το Βυζάντιο. Βέβαια, ακόμη και να το ήθελα, δε θα μπορούσα να κρίνω τις επιστημονικές απόψεις του Ostrogorsky και την αξία των ερευνητικών του συμπερασμάτων. Φυσικά το έργο του, που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους πιο αρμόδιους εκπροσώπους της ειδικότητάς του όσο ακόμη ζούσε ο ίδιος, θα το κρίνει οριστικά ο χρόνος, ώστε οι επόμενες γενιές να μπορέσουν να δουν από μεγαλύτερη απόσταση τον πραγματικό ρόλο του στην ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών.

Εγώ θα επιθυμούσα να παρουσιάσω εδώ μερικές φάσεις της ζωής και του έργου του, φέρνοντας κοντά στον αναγνώστη που δεν τον γνώρισε προσωπικά τη μορφή του επιστήμονα, του οποίου το έργο παρακολούθησα από κοντά γύρω στα τριάντα χρόνια, δηλαδή την εποχή που ήταν στην ακμή της δημιουργικότητάς του, και όταν τον κατάκλυζαν από παντού έπαινοι και τιμητικές διακρίσεις[2]. Γιατί πολλές φορές μπροστά στο μέγεθος των επιτυχιών του αναρωτήθηκα και η ίδια σε ποια άραγε γνωρίσματα του χαρακτήρα και του νου του πρέπει να αποδοθεί το γεγονός ότι πέτυχε να δημιουργήσει ένα τόσο πλήρες και ολοκληρωμένο έργο, αυτός που ποτέ δεν βιαζόταν και ποτέ δεν έλεγε «δεν έχω καιρό», λέξεις που έγιναν η κατάρα της γενιάς μας.

Νομίζω ότι μπορεί να λεχθεί χωρίς δισταγμό, ότι η σταδιοδρομία του Γεωργίου Ostrogorsky, παρά τα χτυπήματα της τύχης, που δεν του έλειψαν, ήταν εξαιρετικά ευθεία, χωρίς ταλαντεύσεις, παρεκκλίσεις και μεταπτώσεις και η επιστημονική του πορεία γεμάτη από ικανοποίηση. Γεννήθηκε το 1902 στην Πετρούπολη της Ρωσίας, όπου και μεγάλωσε μέσα σε οικογενειακό περιβάλλον που διαπνεόταν από την αγάπη για τις βασικές αξίες του ρωσικού πολιτισμού. Στα νιάτα του ήταν τόσο συνεπαρμένος από τη ρωσική λογοτεχνία, ώστε σίγουρα θα γινόταν ιστορικός της λογοτεχνίας αν παρέμενε στη Ρωσία. Ο Ντοστογιέφσκυ, ο Πούσκιν, ο Τολστόι, ο Τσέχωφ και άλλες μεγάλες μορφές της ρωσικής λογοτεχνίας, υπήρξαν αχώριστοι σύντροφοί του ως το τέλος της ζωής του, και δεν έπαψαν ποτέ να προκαλούν τον θαυμασμό του και να του προσφέρουν πνευματική απόλαυση και έμπνευση. Ζωντανή έμεινε ως το τέλος κι η αγάπη του για τη γενέτειρά του. Ένιωθε περήφανος για την πατρίδα του, τη δοξασμένη Πετρούπολη, το Λένινγκραντ, ένιωθε επίσης περήφανος και για τον ένδοξο ρόλο της Σοβιετικής Ενώσεως στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Η τύχη θέλησε να εγκαταλείψει τη Ρωσία μαζί με την οικογένειά του όταν ήταν 17 χρονών και το 1921 βρέθηκε φοιτητής στη Φιλοσοφική Σχολή της Χαϊδελβέργης που ήταν τότε ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα των ανθρωπιστικών επιστημών. Εκεί μπόρεσε να παρακολουθήσει τον Karl Jaspers, τον Alfred Weber, τον Ludwig Curtius και άλλους ονομαστούς δασκάλους. Στην αρχή γοητευμένος από τις παραδόσεις του Jaspers σπούδασε φιλοσοφία, αργότερα όμως αναζητώντας μια «πρακτική» ειδικότητα που θα του εξασφάλιζε εργασία στράφηκε προς την κοινωνιολογία και τις οικονομικές επιστήμες. Είχε τότε την τύχη να μαθητεύσει πλάι στον νεαρό, ακόμη, υφηγητή της πολιτικής

Digitized by 10uk1s

οικονομίας Edgar Salin, άνθρωπο με πλατιά παιδεία και οξύ πνεύμα στην ιστορική έρευνα, μεταφραστή και ερμηνευτή του Πλάτωνα, έξοχο δάσκαλο και παιδαγωγό με μεγάλο ζήλο και σπάνια χαρίσματα. Σε συνεννόηση μαζί του διάλεξε ως θέμα διδακτορικής διατριβής ένα θέμα που ήταν έξω από τα ενδιαφέροντα του ίδιου του Salin[3]. Πράγματι το θέμα της διατριβής του υπήρξε καθοριστικό για την κατεύθυνση που θα ακολουθούσε αργότερα ο Ostrogorsky: ανέλαβε να μελετήσει ένα δύσκολο και ως τότε ανεξερεύνητο βυζαντινό φοροτεχνικό κείμενο, έδωσε όλον τον εαυτό του στην έρευνα του θέματος αυτού και έγραψε τη μελέτη «Η φορολογική κοινότητα των αγροτών στη βυζαντινή αυτοκρατορία τον 10ο αιώνα»[4]. Με τη μελέτη αυτή πέρασε στον κόσμο της ιστορικής επιστήμης και του Βυζαντίου. Μετά την υποστήριξη της διατριβής του προσανατολίσθηκε ολοκληρωτικά πια στις βυζαντινές σπουδές. Έπειτα έφυγε για το Παρίσι και παρακολούθησε εκεί επί δύο εξάμηνα τις παραδόσεις του μεγάλου Charles Diehl και του Gabriel Millet. Δεν άργησε πολύ να δημοσιεύσει και το δεύτερο βιβλίο του, τις «Μελέτες πάνω στην ιστορία της βυζαντινής εικονομαχίας»[5]. Ενώ η διδακτορική του διατριβή εγκαινίασε τη σειρά των πολυάριθμων ερευνών του για τη φορολογική δομή της βυζαντινής κοινωνίας στις διάφορες φάσεις της εξελίξεώς της - θέμα που υπήρξε από τα βασικά στη διαμόρφωση των απόψεών του για την ιστορία του Βυζαντίου[6] - με τις Μελέτες του για την εικονομαχία που ήταν η διατριβή του για υφηγεσία, ο Ostrogorsky, στράφηκε σε μια άλλη σημαντική περιοχή της βυζαντινής ιστορίας· στο θρησκευτικό υπόβαθρο του πολιτισμού και στην πνευματική ζωή και την ιδεολογία των Βυζαντινών, που έγινε εξίσου προσφιλές αντικείμενο των ερευνών του, όσο και η αγροτική ιστορία[7]. Ταυτόχρονα όμως δημοσίευσε και μελέτες που αφορούν τη χρονολογία, την ιστοριογραφία και την πολιτική ιστορία[8], και αποκαλύπτουν την ασυνήθιστη ευρύτητα των ενδιαφερόντων του πάνω σε όλα τα θέματα της ιστορίας.

Η φοίτησή του σε ένα από τα πιο ξακουστά γερμανικά πανεπιστήμια, η παραμονή του σε ένα από τα μεγάλα κέντρα βυζαντινών σπουδών, στο Παρίσι, και το λαμπρό ξεκίνημα της επιστημονικής και διδακτικής σταδιοδρομίας του στη Γερμανία, είχαν αναμφίβολα εξαιρετική σημασία για τη διαμόρφωση του Ostrogorsky ως επιστήμονα. Δύσκολα μπορώ να φαντασθώ πώς θα εξελισσόταν αν παρέμενε στη Γερμανία. Νομίζω όμως ότι ήταν πραγματικά μεγάλη τύχη - μολονότι την προκάλεσαν οι ατυχείς εξελίξεις των γεγονότων στη Γερμανία - που δέχθηκε την πρόσκληση του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου και το 1933 εγκαταστάθηκε στη Γιουγκοσλαβία. Και αυτό δεν το στηρίζω μόνο στο γεγονός ότι συνέβαλε στην ανάπτυξη της ιστορικής επιστήμης στη Γιουγκοσλαβία και δημιούργησε σχολή και ένα κέντρο βυζαντινών σπουδών στο Βελιγράδι, αλλά κυρίως στην επίδραση που είχε πάνω στην προσωπικότητα και στο έργο του το νέο περιβάλλον, βαλκανικό συνάμα και σλαβικό. Εδώ βρισκόταν στο έδαφος του παλαιού Βυζαντίου, στη γη που η μεσαιωνική ιστορία της ήταν πολύ στενά δεμένη με τη βυζαντινή και όπου ήταν ακόμη ολοφάνερα τα υλικά και πνευματικά ίχνη αυτών των σχέσεων. Δεν είναι όμως λιγότερο σημαντικό το γεγονός ότι εκεί πέρασε τα χρόνια του πολέμου, έζησε τις χαρούμενες μέρες της απελευθερώσεως και της σοσιαλιστικής αναγεννήσεως, συνέζησε με τον λαό που τον είχε δεχθεί σαν δικό του και δέχθηκε την επίδραση των νέων κοινωνικών αντιλήψεων. Όλα αυτά, όπως τουλάχιστο τα βλέπω εγώ, άφησαν πολύ περισσότερα ίχνη στο έργο του από ό,τι άφηνε να φανεί ο ίδιος με τον πάντα συγκρατημένο τρόπο του.

Ο Ostrogorsky ήταν 33 χρονών όταν, καθηγητής πια της Βυζαντινολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Βελιγραδίου, έλαβε την πρόσκληση του Walter Otto, επιστημονικού εκδότη του Handbuch der Altertumswissenschaft από το Μόναχο, να γράψει, για την επιφανή αυτή σειρά,

Digitized by 10uk1s

την Ιστορία του Βυζαντίου, και να καλύψει έτσι ένα κενό που από πολύ καιρό είχε γίνει αισθητό[9]. Η πρόταση ήταν κάτι παραπάνω από κολακευτική, ήταν η αναγνώριση για το υψηλό επίπεδο του έργου που είχε επιτελέσει ως τότε και του ονόματος που είχε κιόλας αποκτήσει στην επιστήμη, ήταν όμως συγχρόνως και μεγάλη ευκαιρία για τον νεαρό επιστήμονα. Έπρεπε να έχει την τόλμη του νέου - έλεγε αργότερα - για να δεχθεί να συγγράψει ένα έργο συνθετικό, που συνήθως επιχειρείται στα ώριμα χρόνια και είναι έργο ζωής. Ο Ostrogorsky δέχθηκε την πρόταση, οπωσδήποτε επειδή είχε κιόλας συγκεκριμένες απόψεις πάνω στην ιστορία του Βυζαντίου σαν ενιαίο όλο. Ρίχθηκε στη δουλειά και μέσα σε δύο χρόνια (1937) το χειρόγραφο ήταν έτοιμο. Όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο (το 1940) προκάλεσε τεράστιο ενδιαφέρον και κρίθηκε ομόθυμα ως έργο θεμελιώδες (grundlegendes Werk)[10]. Τονίσθηκε η πρωτοτυπία των απόψεων και ιδιαίτερα η ιστορική διάρθρωση της ύλης, ο τρόπος με τον οποίο παρακολουθεί την εξέλιξη του βυζαντινού κράτους στις επί μέρους φάσεις της ιστορικής πορείας του συσχετίζοντας τις αλληλεπιδράσεις των εσωτερικών πολιτικών (οικονομικών, κοινωνικών, διοικητικών, στρατιωτικών, εκκλησιαστικών, ιδεολογικών) αλλαγών και εξελίξεων με την εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας. Επαινέθηκε η ακρίβεια των πληροφοριών, η αντικειμενικότητα στην παρουσίαση των ξένων απόψεων, η προσεγμένη δομή, η σαφήνεια και η καλλιέπειά του.

Στη δεύτερη έκδοση, που έγινε το 1952, και ακόμη περισσότερο στην τρίτη, το 1963, ο συγγραφέας είχε την ευκαιρία να επιμεληθεί και να αναθεωρήσει το βιβλίο, να κάμει σημαντικές τροποποιήσεις, συμπληρώσεις και προσθήκες, λαμβάνοντας υπ' όψη τα πορίσματα όλο και πιο πολλών ξένων ερευνών και τις νέες απόψεις, στις οποίες τον οδηγούσε η προσωπική του έρευνα. Έπρεπε επίσης να πάρει θέση στις κριτικές παρατηρήσεις και στις διαφωνίες που διατύπωσαν οι ειδικοί στα επί μέρους θέματα που θίγονταν στο βιβλίο του, κι άλλες από αυτές να υιοθετήσει, άλλες πάλι να απορρίψει με τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία. Στη μεταπολεμική περίοδο ανήκουν και οι μεγάλες του ερευνητικές εργασίες με τις οποίες θεμελίωσε και διαμόρφωσε τις απόψεις του για τη βυζαντινή φεουδαρχία[11], οι εργασίες για τη διοίκηση των θεμάτων[12], για τη βυζαντινή πόλη[13], για τις σχέσεις Βυζαντίου και Σλάβων[14]. Όλα αυτά έπρεπε ως έναν βαθμό να αξιοποιηθούν στη νέα έκδοση του βιβλίου του. Όπως αναφέρει και ο ίδιος στον πρόλογο της τρίτης γερμανικής εκδόσεως, η ανάγκη για ριζικότερη αναδιάρθρωση τον απασχολούσε συχνά, αλλά τέτοιες αναδιαρθρώσεις έχουν τα όριά τους, και ο συγγραφέας δεν μπορεί, ετοιμάζοντας μια νέα έκδοση, να αλλάξει τη βασική δομή του βιβλίου. Πώς θα ήταν η Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους αν ο Ostrogorsky την έγραφε όταν θα ήταν 55 κι όχι 35 χρονών; Είναι μάταιο να ζητούμε απάντηση σ' αυτό το ερώτημα. Όπως ακριβώς είναι μπροστά μας, η Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους έγινε το απαραίτητο βοήθημα, το «Standardwerk», «livre de chevet», κάθε βυζαντινολόγου[15].

Η επιτυχία του Γεωργίου Ostrogorsky συνδυάζεται χρονικά με τη μεγάλη ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών γενικά. Εγκαταλελειμμένος και κατά κάποιο τρόπο ακατανόητος ο κλάδος αυτός της μεσαιωνικής ιστορίας βρήκε τη θέση που του ανήκε στην ιστορική επιστήμη μόλις στο δεύτερο μισό του αιώνα μας. Παρουσιάζοντας την κοσμοϊστορική σημασία του Βυζαντίου, αποκαλύπτοντας τις ιδιομορφίες της κοινωνίας του και της ιδεολογίας του, φωτίζοντας τον ρόλο του στη ζωή των νοτιοσλαβικών λαών, το έργο του Γεωργίου Ostrogorsky, και ιδιαίτερα η Ιστορία του, επέδρασε καθοριστικά στην εικόνα που διαμόρφωσε ο σημερινός κόσμος για το Βυζάντιο και στη διάδοση του ενδιαφέροντος για το

Digitized by 10uk1s

βυζαντινό «φαινόμενο» ευρύτερα και σε όλες τις τάξεις. Αυτό είναι ιδιαίτερα αισθητό στη Γιουγκοσλαβία, όπου με την πενηντάχρονη σχεδόν παρουσία του, ως καθηγητή, οργανωτή και καθοδηγητή της επιστημονικής έρευνας και επόπτη των εκδόσεων του Ινστιτούτου[16], συνδέθηκε στενά με την εθνική ιστορία και την ιστορία της τέχνης του μεσαίωνα, ανοίγοντας πλατιά την πόρτα στη διεθνή ανταλλαγή σκέψεων και ενσωματώνοντας τη σερβική ιστοριογραφία στην παγκόσμια επιστήμη.

Η γνώση του υλικού, η δύναμη της συλλήψεως, η οξύτητα της σκέψεως, η ικανότητα της διακρίσεως του ουσιώδους μέσα στο γενικό σύνολο είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για κάθε επιτυχημένη επιστημονική εργασία. Στον Ostrogorsky υπήρχαν αυτές οι προϋποθέσεις σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι σε πολλούς συγχρόνους του. Όμως, παρ' όλα αυτά, μόνες οι προϋποθέσεις αυτές δεν ερμηνεύουν, νομίζω, ούτε την ποιότητα του έργου του ούτε το μέγεθος ούτε την ενότητά του. Τα ανθρώπινα γνωρίσματα του επιστήμονα βρίσκουν την έκφρασή τους ακόμη και στην πιο αντικειμενική επιστήμη. Αυτό που δίνει ιδιαίτερο χαρακτηριστικό χρώμα στο έργο του Ostrogorsky είναι η ισορροπία, η συστηματικότητα, η ήρεμη και αβίαστη κρίση, η μετριοπάθεια, η αποφυγή κάθε υπερβολής, η «urbanitas» που ποτέ δεν τον εγκατέλειψε, χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τον διέκριναν και στην καθημερινή του ζωή. Τίποτα δεν έκανε με προχειρότητα. Κάθε πράγμα, στη ζωή και στην επιστήμη, έπρεπε να είναι θεμελιωμένο και μελετημένο. Το γράψιμο γι' αυτόν ήταν η πιο βασανιστική απασχόληση (αν και μπορούσε να εργάζεται ολόκληρες ώρες στο γραφείο του). Έλεγε ότι δεν είναι δυνατό να γράφει χωρίς μεγάλο κόπο, γιατί είναι το ίδιο σημαντικό να διατυπώσει κανείς πειστικά και με σαφήνεια ένα συμπέρασμα, όσο και να το βρει. Με τον ίδιο τρόπο έγραφε – δουλεύοντας την φράση για να την αποδώσει με όσο πιο μεγάλη ακρίβεια και ομορφιά – και την πιο απλή αλληλογραφία του ή τα διοικητικά έγγραφα των οποίων το ύφος κανένας δε θα πρόσεχε, όπως ακριβώς κι αυτά που προορίζονταν για επιστημονική δημοσίευση.

Για να κατορθώσει κανείς να δημιουργήσει όσα κατάφερε αυτός με τέτοιο τρόπο εργασίας και ζωής, ήταν απαραίτητη ακόμη μία πραγματικά σπάνια ικανότητα, που ήταν περισσότερο έμφυτη παρά επίκτητη με την αυτοπαιδαγώγηση. Η ικανότητα να παραμερίζει τα επουσιώδη και να ασχολείται μόνο με τα σημαντικά, αφήνοντας όλα τα άλλα να περνούν δίπλα του χωρίς να τον αγγίζουν. Διάβαζε μόνο βιβλία αναμφισβήτητης αξίας. Από τα συνέδρια και τα ταξίδια του έφερνε πίσω μόνο την ανάμνηση των σημαντικών ανακοινώσεων και των σημαντικών επαφών που τον εμπλούτιζαν με κάτι καινούργιο. Τον άφηναν αδιάφορο οι αποτυχίες και οι ανοησίες, οι προσβολές και οι αναίδειες κι όλες αυτές οι εφήμερες λεπτομέρειες, που συχνά πολιορκούν τη σκέψη μας. Δεν του άρεσε να μιλάει και πιθανόν ούτε να διατηρεί στη σκέψη του δυσάρεστα πράγματα ενώ τις δύσκολες και άτυχες καταστάσεις τις υπέφερε με μια ηρεμία, που μερικές φορές σε προβλημάτιζε. Πόση ενέργεια δεν αποταμίευε με τον τρόπο αυτό! Ενέργεια, που διοχετευόταν ολόκληρη σ' αυτό που αποτελούσε το περιεχόμενο της ζωής του. Δεν είναι τυχαίο πως πίσω του δεν έμεινε ούτε μία αρχινημένη εργασία, ούτε ένα απραγματοποίητο σχέδιο. Αν η αρρώστεια δεν ανέστελλε την δραστηριότητά του, θα είχε οπωσδήποτε πολλά ακόμη να πει για το Βυζάντιό του. Όμως ποτέ δεν μιλούσε για σχέδια που δεν θα κατάφερνε να υλοποιήσει κι ούτε καταπιεζόταν από την αγωνία του χρόνου. Όλα όσα άρχισε τα ολοκλήρωσε. Γι' αυτό πιστεύω ότι η ζωή του ήταν ευτυχισμένη.

Βελιγράδι, Μάιος 1978

Digitized by 10uk1s

Φανούλα Παπάζογλου

Digitized by 10uk1s

ΠΡΟΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Digitized by 10uk1s

(Από τον Πρόλογο της πρώτης εκδόσεως [1940])

Το βιβλίο αυτό έχει σκοπό να παρουσιάσει την εξέλιξη του βυζαντινού κράτους, όπως διαμορφώθηκε από την αλληλεπίδραση των παραγόντων της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής. Για το λόγο αυτό δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην εσωτερική ανάπτυξη του κράτους σε σύγκριση με τις προηγούμενες γενικές περιγραφές της βυζαντινής ιστορίας και καταβάλλεται προσπάθεια ώστε τα γεγονότα τόσο της εσωτερικής και της εξωτερικής, όσο και της πολιτικής, της εκκλησιαστικής και της πολιτιστικής ιστορίας να παρουσιάζονται μέσα στη ζωντανή και ιστορικά συγκεκριμένη τους συνάφεια. Αποφύγαμε σκόπιμα την κατανομή του υλικού σε επί μέρους κεφάλαια, που αναφέρονται ειδικά στην ιστορία του κράτους, της Εκκλησίας και της πνευματικής ζωής, είτε ακόμα στην ανατολική ή δυτική πολιτική, για το λόγο ότι μία τέτοια έκθεση δεν δίνει τέλεια εικόνα ούτε της γενικής εξελίξεως του κράτους στη διάρκεια των αιώνων ούτε της γενικής του καταστάσεως σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο. Περιττεύει βέβαια ν' αναφέρουμε ότι στην περίπτωση αυτή θα ήταν αναπόφευκτες οι κουραστικές επαναλήψεις.

Σύμφωνα με το γενικό πρόγραμμα της σειράς αυτής[17], η ιστορία της πρώτης βυζαντινής περιόδου παρουσιάζεται μόνο σε γενικές γραμμές και μόνο όσο κρίνεται απαραίτητο για να βοηθήσει στην κατανόηση της ιστορίας του μεσαιωνικού βυζαντινού κράτους.

Η επισκόπηση των πηγών που προηγείται σε κάθε κεφάλαιο καθώς και η γενική βιβλιογραφία που προτάσσεται σε κάθε Μέρος έχουν σκοπό να αποτρέψουν τη διόγκωση του κειμένου με συχνές αναφορές στις πηγές και στη βιβλιογραφία...

Digitized by 10uk1s

(Από τον Πρόλογο της δεύτερης εκδόσεως [1952])

Η πρώτη έκδοση του βιβλίου αυτού εξαντλήθηκε σε συντομώτερο χρόνο απ' ό,τι θα περίμενε κανείς και έτσι από καιρό παρουσιάσθηκε η ανάγκη για μια καινούργια έκδοσή του. Ύστερα από παράκληση του εκδότη και από αλλεπάλληλες προτροπές των συναδέλφων μου αποφάσισα να προβώ σε αναθεώρηση του βιβλίου.

Πρώτο μέλημα ήταν να επανορθώσω τις παραλείψεις, τις οποίες είτε διαπίστωσα ο ίδιος είτε επισήμαναν οι κριτές του βιβλίου. Βέβαια οι βιβλιοκρισίες του έργου στα διάφορα ειδικά περιοδικά ήταν κατά το πλείστον πάνω από κάθε πρόβλεψη ευνοϊκές. Ωστόσο θα πρέπει να σημειώσω με ευγνωμοσύνη ότι πολλές βιβλιοκρισίες είχαν ευπρόσδεκτες κριτικές παρατηρήσεις που δεν μπορούσα να τις αγνοήσω και από τις οποίες ωφελήθηκε ουσιαστικά η νέα έκδοση. Προ παντός όμως έπρεπε να λάβω υπ' όψη και να αξιοποιήσω τα νέα πολλαπλά πορίσματα της έρευνας. Παρά τις αντίξοες συνθήκες, η πρόοδος που σημείωσε η επιστήμη του Βυζαντίου από την εμφάνιση της πρώτης εκδόσεως είναι πολύ αξιόλογη. Ήταν λοιπόν φυσικό να προσπαθήσω να ανταποκριθώ στη νέα αυτή κατάσταση, να αξιοποιήσω με τη μεγαλύτερη πληρότητα τα ασφαλή πορίσματα και να λάβω θέση απέναντι σε αξιόλογες υποθέσεις ή σπουδαία και αμφισβητούμενα ζητήματα. Εκτός τούτου χρειάσθηκε σε πολλές περιπτώσεις να προβώ σε σοβαρότερες αλλαγές του αρχικού κειμένου. Είναι φυσιολογικό να μην ικανοποιεί πια τελείως το συγγραφέα του ένα βιβλίο, που γράφτηκε πριν από δέκα χρόνια. Ορισμένα τμήματα χρειάσθηκαν αναμόρφωση, άλλα έπρεπε να διαπλατυνθούν ή να συμπληρωθούν, άλλα πάλι να διατυπωθούν ή να τονισθούν διαφορετικά. Έτσι η νέα αυτή έκδοση δεν αποτελεί απλώς αναθεώρηση, αλλά και νέα επεξεργασία...

Digitized by 10uk1s

(Από τον Πρόλογο της τρίτης εκδόσεως [1963])

Ύστερα από την κυκλοφορία της δεύτερης εκδόσεως το 1952 συχνά μου δόθηκε η ευκαιρία να αναθεωρήσω το βιβλίο αυτό. Πρώτη αφορμή ήταν η μετάφρασή του στα γαλλικά (Histoire de l' Etat byzantin, μετάφρ. του Jean Gouillard, Paris, Payot, 1956) και στα αγγλικά (History of the Byzantine State, μετάφρ. της Joan Hussey, Oxford, Blackwell. 1956 και Ratgers University Press, New Brunswick, N. J., 1957). Λίγο αργότερα κυκλοφόρησε μία νέα έκδοση στη σερβοκροατική γλώσσα (Istorija Vizantije, Beograd 1959), που στη συνέχεια μεταφράσθηκε στη σλοβενική (Zgodovina Bizanca, prev. Jože in Milena Zupančič, Ljubljana 1961). Σε σχέση με την πρώτη γερμανική έκδοση του 1952 οι μεταφράσεις στη γαλλική και στην αγγλική γλώσσα παρουσιάζουν πολλές συμπληρώσεις και διορθώσεις, που έγιναν αναγκαίες ύστερα από την εκπληκτική πρόοδο της επιστήμης στο χώρο αυτό. Η εργασία που ο ίδιος αφιέρωσα στη σερβοκροατική έκδοση με οδήγησε, εκτός από τις απαραίτητες συμπληρώσεις, και σε μια περιορισμένη αναμόρφωση του ίδιου του κειμένου.

Ωστόσο η τρίτη αυτή έκδοση διαφέρει σημαντικά όχι μόνον από τη δεύτερη γερμανική έκδοση, που κυκλοφόρησε εδώ και δέκα χρόνια, αλλά και από τις νεώτερες χρονικά μεταφράσεις της. Κατά πρώτο λόγο έπρεπε να αξιοποιηθούν τα νεώτερα πορίσματα της έρευνας. Όπως και στις παλαιότερες εκδόσεις, δεν με ενδιέφερε να παραθέσω ολόκληρη τη βιβλιογραφία, αλλά να επισημάνω τα σημαντικότερα. Ωστόσο η διαρκής πρόοδος της έρευνας έκανε απαραίτητες πολλές διορθώσεις και συμπληρώσεις. Πραγματικά η συγγραφική παραγωγή στο χώρο της άλλοτε παραμελημένης Βυζαντινολογίας είναι σήμερα τόσο πλούσια και οι τόποι εκδόσεως των έργων είναι τόσο διασκορπισμένοι, ώστε ο συγγραφέας μιας γενικής ιστορίας του βυζαντινού κράτους πρέπει να διερωτηθεί σοβαρά αν μπόρεσε πράγματι να λάβει υπόψη του ό,τι είναι αξιόλογο και να αποφύγει ανεπιθύμητα κενά. Από την άλλη πλευρά, κατά την επεξεργασία του βιβλίου αυτού αισθάνθηκα πάλι την ανάγκη να κάνω πιο βαθιές αλλαγές στο ίδιο το κείμενο. Βέβαια η επέμβαση αυτή στο κείμενο έχει τα όριά της. Γιατί, είτε το θέλει ο συγγραφέας είτε όχι, δεν είναι δυνατό να αλλάξει η δομή ενός έργου στην προετοιμασία μιας νέας εκδόσεως. Οπωσδήποτε όμως οι αλλαγές που έγιναν είναι περισσότερο σημαντικές απ' όσο μπορεί κανείς να υποθέσει αν λάβει υπόψη μόνο τον μεγαλύτερο αριθμό σελίδων, σε σύγκριση με την προηγούμενη έκδοση...

Digitized by 10uk1s

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ

για τα έργα που μνημονεύονται συχνότερα

AASS	Acta Sanctorum, Antwerp, 1643–.
Actes de l'Athos	L. Petit, B. Korablev, V. Regel, E. Kurtz, Actes de l'Athos, VV, Pril. 10(1903), 12 (1906), 13(1907), 17(1911), 19(1912), 20 (1912).
Adontz, Basile I	N. Adontz, L' âge et l'origine de l'empereur Basile I, Byz. 8 (1933) 475-550; 9 (1934) 223-60.
Adontz, Samuel l'Arménien	N. Adontz, Samuel l'Arménien, roi des Bulgares, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 1-63.
Alexander, Patr. Nicephorus	P. J. Alexander. The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958.
Andreev, German i Tarasij	I. Andreev, German i Tarasij, Patriarchi konstantinopol'skie [Γερμανός και Ταράσιος. Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως], Sergiev Posad 1907.
Andreeva, Ocerki	M. Andreeva, Očerki po kul'ture vizantijskogo drova v XIII v. [Μελέτες στην πολιτιστική ζωή της βυζαντινής αυλής κατά τον δέκατο τρίτο αιώνα], Πράγα 1927.
Babinger, Beiträge	F. Babinger, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert), Südost-europäische Arbeiten 34, Brünn-München-Wien 1944.
Banescu, Duchés byzanlins	N. Banescu, Les duchés byzantins de Pa-ristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946.
Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog	F. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori [Τα Θαύματα του αγ. Δημητρίου της Θεσσαλονίκης ως Ιστορική πηγή] Βελιγράδι 1953.
Baynes, Byzantine Studies	N. H. Baynes, Byzantine Studies and Other Essays, London 1955.
Baynes-Moss, Byzantium	Byzantium, έκδ. N. H. Baynes and H. St. L. B. MOSS, Oxford 1948.
Beck, Kirche	H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft XII. 2. 1: Byzantinisches Handbuch II 1), München 1959.
Beneševič, Ranglisten	V. N. Beneševič, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, BNJ 5(1926)97-167; 6(1928) 143-45.

Digitized by 10uk1s

BNJ	Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, Berlin 1920-1949, Αθήναι 1926-.
Bon, Le Péloponnèse	A. Bon, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.
Bratianu, Études byz	G. I. Bratianu, Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938.
Bratianu, Privilèges	G. I. Bratianu, Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin. Paris-Bucarest 1936.
Bréhier, Schisme	L. Bréhier, Le schisme oriental du XIe siècle, Paris 1899.
Bréhier, Vie et Mort	L. Bréhier, Vie et mort de Byzance. Le Monde Byzantin I (L' évolution de l'humanité 32), Paris 1947.
Bréhier, Institutions	L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin. Le Monde Byzantin II (L'évolution de l'humanité 32, bis), Paris 1948.
Bréhier, Civilisation	L. Bréhier, La civilisation byzantine. Le Monde Byzantin III (L'évolution de l'humanité 32, ter), Paris 1950.
Bréhier- Aigrain	L. Bréhier et R. Aigrain, Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours, έκδ. A. Fliche et V. Martin, t. 5), Paris 1938.
BS	Byzantinoslavica, Prague 192 9-.
Bury, Later Rom. Empire[1]	J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 -800), 2 τόμ. London 1889.
Bury, Later Rom. Empire[2]	J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565), 2 τόμ., London 1923.
Bury, Eastern Rom. Empire	J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802-867), London 1912.
Bury, Admin. System	J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911.
Bury, Constitution	J. B. Bury, The Constitution of the Later Roman Empire, Cambridge 1909 (ανατύπωση στο Selected Essays of J. B. Bury, έκδ. H. Temperley, Cambridge 1930).
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München1892-
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 -
Cambr. Anc. Hist	Cambridge Ancient History, 12 τόμοι. Cambridge 1923-39.
CB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1828-97.
Chalandon, Alexis I	F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118), Paris 1900.

Digitized by 10uk1s

Chalandon, Les Comnènes II	F. Chalandon, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180), Paris 1912.
Chalandon, Domination normande	F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilié, 2, τόμ., Paris 1907.
Chapman, Michel Paléologue	C. Chapman, Michel Paléologue, Restaurateur de l'Empire byzantin, Paris 1936.
Charanis, Monastic Properties	P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire. DOP 4 (1948) 51-119.
Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks	P. Charanis, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370 ως 1402. Byz. 16 (1942/43) 286-315.
Charanis, Short Chronicle	P. Charanis, An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century, Byz. 13(1938) 335-62.
Χριστοφιλόπουλος, Επαρχικόν βιβλίον	Α. Χριστοφιλοπούλου, Το επαρχικόν βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω, Αθήναι 1935
Cambr. Med. Hist	Cambridge Medieval History, 8 τόμοι. Cambridge 1924-36. Τόμ. IV, Μέρος I και II: The Byzantine Empire, 2 τόμοι. νέα έκδ. J. Hussey Cambridge 1966-67.
Dennis, Manuel II	G. Dennis, The Reign of Manuel II in Thessalonica (1382-1387), Rome 1960.
Diehl, Justinien	Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901.
Diehl, Exarchat	Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751), Paris 1888.
Diehl, Régime des thèmes	Ch. Diehl, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin, Études byzantines (1905) 276-92.
Diehl, Venise	Ch. Diehl, Une république patricienne. Venise, Paris 1916.
Diehl, Figures	Ch. Diehl, Figures byzantines I^{10} und II^{8}, Paris 1925, 1927.
Djakonov, Viz. dimy	A. P. Djakonov, Vizantijskie dimy i fakcii v V-VII vv. [Βυζαντινοί δήμοι και κόμματα από τον πέμπτο ως τον έβδομο αιώνα], Vizantijskij Sbornik, Μόσχα - Λένινγκραντ 1945, 144-227.
Dölger, Reg.	F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I), Teil I: 565-1025; II: 1025-1204; III: 1204-1282; IV: 1282-1341; V: 1341-1453, München-Berlin 1924, 1925, 1932, [1977^{2}]. 1960.
Dölger, Finanzversaltung	F. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. u. 11. Jahrh, Byz. Archiv 9, Leipzig-Berlin 1927.
Dölger, Byzanz u. d. europ.	F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenselt.

Digitized by 10uk1s

Staatenwelt	Ausgesählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953.
Dölger, Byz. Diplomatik	F. Dölger, Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956.
Dölger, Paraspora	F. Dölger, Παράσπορα. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961.
Dölger, Johannes VII	F. Dölger, Johannes VII, Kaiser der Rhomäer 1390 - 1408, BZ 31 (1931) 21-36.
Dölger, Kodikellos	F. Dölger, Der Kodikellos des Chnstodulos in Palermo. Ein bisher unbekannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde, Archiv f. Urkundenf. II (1929) 1-65.
Dölger, Nomos Georgikos	F. Dölger, Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz des Kaisers Justinian II? Festschrift L. Wenger II = Münchener Beiträge z. Papyrusf. u. ant. Rechtsgesch. 35 (1945) 18-48.
Dvomik, Legendes	F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance (Byzantinoslavica supplementa I), Prague 1933.
Dvornik, Les Slaves	F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.
Dvornik, Photian Schism	F. Dvornik, The Photian Schism. History and Legend, Cambridge 1948.
Dujcev, Proučvanija	I. Dujčev, Proučvanija vůrchů bülgarskoto srednovekovie [Μελέτες για τη μεσαιωνική Βουλγαρία], Σόφια 1943.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941-.
EB	Etudes Byzantines, τόμ. 1-4, Bucarest 1943-6 (συνεχίσθηκε ως REB).
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Αθήνα 1924-.
EHR	English Historical Review, London 1886-.
EO	Échos d'Orient, Paris 1897-1939 (συνεχίσθηκε ως EB).
Ferjančić, Despoti	B. Ferjančić, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama [Δεσπότες στο Βυζάντιο και στις νοτιοσλαβικές χώρες], Βελιγράδι 1960.
Ferluga, Viz. uprava	J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji [Η βυζαντινή διοίκηση της Δαλματίας], Βελιγράδι 1957.
Florinskij, Andronik i Kantakuzin	T. Florinskij, Andronik Mladšij i Ioann Kantakuzin [Ανδρόνικος ο νεώτερος και Ιωάννης Καντακουζηνός], ŽMNP 204 (1987) 87-143, 219-51; 205 (1879) 1-48.
Fuchs, Höhere Schulen	F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byz. Archiv. 8, Leipzig-Berlin 1926.

Digitized by 10uk1s

Gardner, The Lascarids	A. Gardner, The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile, London1912.
Gay, Italie	J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071), Paris 1909.
Gay, Clément VI	J. Gay, Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342-1352), Paris 1904.
Geanakoplos, Michael Palaeologus	D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge Mass. 1959.
Geizer, Themenverfassung	H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Abh. d. Kgl. Sächs. Ges. d. Wiss., Phil-hist. Kl. 18. Nr. 5), Leipzig 1899.
Gerland, Lat. Kaiserreich	E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I: Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204-1216, Homburg v. d. Höhe1905.
Gibbon-Bury	E. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, Ed. in 7 vol. with introd., notes, appendices, and index by J. B. Bury, London 1923.
Glykatzi-Ahrweiler, Recherches	H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles, Bull. de correspondance hell. 84(1960) 1-111.
Grabar, Empereur	A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient (Publications de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 75), Paris 1936.
Grabar, Iconoclasme	A. Grabar, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957.
Grafenauer, Nekaj vprasanj	B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja juznih Slovanov [Μερικά προβλήματα σε σχέση με την περίοδο της εγκαταστάσεως των Νοτιοσλάβων], Zgodovinski časopis 4 (1950) 23-126.
Grégoire, Inscriptions	H. Grégoire, Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne, Byz. 4 (1927/1928) 437-68.
Grégoire, Michel III	H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Byz. 5 (1929/30) 327-46.
Grégoire, Neuvième siècle	H. Grégoire, Études sur le neuvième siècle, Byz. 8 (1933) 515-50.
Grégoire, Épopée byzantine	H. Grégoire, Études sur l'épopée byzantine, Revues des études grecques 46(1933) 29-69.
Grosse, Rom. Militärge-schichte	R. Grosse, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin1920.

Digitized by 10uk1s

Grumel, Reg	V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, Vol. I: Les Actes des Patriarches, fasc. I: 381-715; II: 715-1043; III: 1043-1206, Socii Assumptionistae Chalcedonenses 1932, 1936, 1947.
Grumel, Chronologie	V. Grumel, La Chronologie. Traité d'Études byzantines I (Bibliothèque byzantine), Paris 1958.
Halecki, Un empereur	O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355-1375, Varsovie 1930.
Hartmann, Byz. Verwaltung	L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750), Leipzig 1889.
Heisenberg, Neue Quellen	A. Heisenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion I/III, Sitz.- Ber. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos. - philol. u. hist. KI., 1922, 5. Abh.; 1923, 2. Abh.; 1923, 3 Abh., München 1923.
Heisenberg, Palaiologenzeit	W. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, Sitz. - Ber. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos. - phi- lol. u. hist. KI. 1920, 10. Abh., München1920.
Heyd, Commerce du Levant	W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen âge, 2 τόμ., Leipzig 1923 (επανέκδοση).
Honigmann, Ostgrenze	E. Honigmann. Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen (Corpus Bruxellense Hist. Byz. III), Brüssel 1935.
Hopf, Geschichte	K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit: Ersch - Gruber, Allgem. Encyklopädie der Wiss. und Künste, Bd. 85/86, Leipzig 1867/68.
Hussey, Church and Learning	J. M. Hussey, Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185, London 1937.
HZ	Historische Zeitschrift, München – Berlin 1859-.
IRAIK	Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole, 1895-1914.
Jaffé	Regesta Pontificum Romanorum, 2η εκδ. (του W. Wattenbach, S. Loewenfeld κ.ά.), 2 τόμ., Leipzig 1885-8.
JHS	Journal of Hellenic Studies, London 1880-.
Jireček, Geschichte	K. Jireček, Geschichte der Serben I (bis1371) und II (bis 1537), Gotha 1911, 1918 (Geschichte der europäischen Staaten).
Jorga, Geschichte	N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches I (bis 1451) und II (bis 1538), Gotha 1908, 1909 (Geschichte der europäischen

Digitized by 10uk1s

Staaten).

JRS — Journal of Roman Studies, London 1911-.

Kap-Herr, Kaiser Manuel — H. v. Kap-Herr, Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland, Straßburg 1881.

Každan, Derevnja i gorod — A. P. Každan, Derevnja i gorod v Vizantii IX-X vv. [Επαρχία και πόλη στο Βυζάντιο στον ένατο και δέκατο αιώνα]. Μόσχα 1960.

Κόλιας, Η ανταρσία Ιωάννου Ζ' — Γ. Κόλια, Η ανταρσία Ιωάννου Ζ' εναντίον Ιωάννου Ε' Παλαιολόγου (1390), Ελληνικά 12 (1951) 34-64.

Kornemann, Doppelprinzipat — E. Kornemann, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig-Berlin 1930.

Kornemann, Weltgeschichte — E. Kornemann, Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed, 2 τόμ., München 1948, 1949.

Kretschmayr, Venedig — A. Kretschmayr, Geschichte von Venedig, 2 τόμ., Gotha 1905, 1920 (Geschichte der europäischen Staaten).

Kulakovskij, Istorija — J. Kulakovskij, Istorija Vizantii [Ιστορία του Βυζαντίου], I: 395-518, II: 518 ως602, III: 602-717, Κίεβο 1913, 1912, 1915.

Κυριακίδης, Βυζ. Μελέται — Στ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντιναί Μελέται II-V, Θεσσαλονίκη 1937.

Λάμπρος - Άμαντος, Βραχέα Χρονικά — Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, έκδ. επιμέλεια Κ. Ι. Αμάντου (Μνημεία της ελληνικής ιστορίας Ι, 1), Αθήναι 1932.

Laskaris, Viz. princeze — M. Laskaris, Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji. Prilog istoriji vizantisko - srpskih odnosa od kraja XII do sredino XV veka [Βυζαντινές πριγκίπισσες στη μεσαιωνική Σερβία. Συμβολή στη βυζαντινό - σερβική ιστορία από τα τέλη του 12ου ως τα μέσα του 15ου αιώνα], Βελιγράδι 1926.

Laurent, Notes — V. Laurent, Notes de Chronographie et d'histoire byzantine, Échos d'Or. 36 (1937) 157-174.

Lemerle, Philippes — P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine (Bibl. des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945.

Lemerle, Invasions — P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, Revue hist. 211 (1954) 265-308.

Lemerle, Histoire agraire — P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue hist. 219 (1958) 32-74, 254-284; 220 (1958) 43-94.

Lemerle, L'Émirat d'Aydin — P. Lemerle L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident.

Digitized by 10uk1s

	Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha», Paris 1957.
Levčenko, Materialy	M. V. Levčenko, Materialy dlja vnutrennej istorii Vostocnoj Rimskoj imperii V-VI vv. [Πηγές για την εσωτερική ιστορία της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στον πέμπτο και έκτο αιώνα], Vizantijskij Sbornik, Μόσχα -Λένινγκραντ 1945, 12-95.
Levčenko, Očerki	M. V. Levčenko, Očerki po istorii russko - vizantijskich otnosenij [Μελέτες στην ιστορία των ρωσο - βυζαντινών σχέσεων], Μόσχα 1956.
Lipšic, Viz. krest'janstvo	E. E. Lipšic, Vizantijskoe krest'janstvo i slavjanskaja kolonizacija [Οι βυζαντινοί χωρικοί και η εποίκηση των Σλάβων], Vizantisjki Sbornik, Μόσχα - Λένινγκραντ 1945. 96-143.
Lipšic, Očerki	E. E. Lipšic, Očerki istorii vizantijskogo obscestva i kul'tury, VIII-pervaja polovina IX veka [Μελέτες στην Ιστορία της βυζαντινής κοινωνίας και του πολιτισμού από τον όγδοο ως το πρώτο μισό του ένατου αιώνα],Μόσχα-Λένινγκραντ 1961.
Litavrin, Bolgarija i Vizantija	G. G. Litavrin, Bolgarija i Vizantija v XI-XII w. [Η Βουλγαρία και το Βυζάντιο στον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα], Μόσχα 1960.
Loenertz, Lettres de D. Gydonès	R.-J. Loenertz, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès (Studi e testi 131), Città del Vaticano 1947.
Loenertz, M. Paléologue el D. Cydonès	R.-J. Loenertz, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances. Échos d'Or. 36(1937) 271-281, 474-487; 37 (1938) 107-124.
Loenertz, Péloponèse	R.-J. Loenertz, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382-1404), Études byzantines 1 (1943) 152-196.
Longnon, Empire latin	J. Longnon, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949.
Lot, Fin du monde antique	La fin du monde antique et de début du Moyen âge (L' évolution de l'humanité, dir. par. H. Berr, 231), Paris 1927.
Mansi	J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florentiae 1769-.
Manojlović, Peuple de C/ple	G. Manojlović, Le peuple de Constantinople, Byz. 11 (1936) 617-716 (= Carigradski narod, Nastavni vijesnik 12, 1904, 1-).
Maricq, Partis populaires	A. Maricq, La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Bull, de l'Acad. Royale de Belgique, Cl. des Lettres 35 (1949) 63-74.
Martin, Iconoclastic Controversy	E. J. Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, London [1930].

Digitized by 10uk1s

Mélanges Grégoire I-IV	= Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire orientales et slaves, τόμ. 9-12. Bruxelles 1949-52.
Μηλιαράκης, Ιστορία	Α. Μηλιαράκη. Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και τοy Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261), Αθήναι 1898.
Melioranskij, Georgij Kiprjanin	B. M. Melioranskij, Georgij Kiprjanin i Ioann lerusalimljanin, dva maloizvestnych borca za pravoslavie v VIII v. [Γεώργιος Κύπριος και Ιωάννης Ιεροσολυμίτης, δυο σχεδόν άγνωστοι αγωνιστές της Ορθοδοξίας στον όγδοο αιώνα]. Πετρούπολη 1901.
Meyendorff, Palamas	J. Meyendorff. Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959.
MGH	Monumenta Germaniae Historica, εκδ. G. H. Pertz, T. Mommsen, κ.ά., Hannover 1826-.
Michel, Kerullarios	A. Michel, Humbert und Kerullarios. 2 τόμ., Paderborn 1925, 1930.
Mickwitz, Geld u. Wirtschaft	G. Mickwitz, Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts. Helsingfors 1932.
Mickwitz, Zünfte	G. Mickwitz, Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens, Helsingfors 1936.
Migne, P.G.	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Greco-latina, Paris 1857-.
Migne, P.L.	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina tus, Latina. Paris 1844-.
Miklosich-Müller	F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. 6 τόμ., Vienna, 1860-1890.
Miller, Latins	W. Miller, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204 ως 1566), London 1908.
Miller, Essays	W. Miller, Essays on the Latin Orient. Cambridge 1921.
Monnier, Épibolé	H. Monnier, Études de droit byzantin: l'épibolé, Nouv. rev. hist, de droit français et étranger 16 (1892) 125-64, 497-542, 637-72; 18 (1894) 433-86; 19 (1895) 59-103.
Moravcsik, Byzantinoturcica	Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 2η έκδ., Berlin 1958.
Müller, F.H.G	C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum IV, V, Parisiis 1883, 1885.
Mutafćiev, Istorija	P. Mutafćiev, Istorija na bülgarskija narod [Ιστορία του

Digitized by 10uk1s

βουλγαρικού έθνους], 2 τόμ., Σόφια 1943.

Mutafćiev, Vojniski zemi — P. Mutafćiev, Vojniski zemi i vojnici v Vizantija prez XIII-XIV v. [Στρατιωτική περιουσία και στρατιώτες στο Βυζάντιο το δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα], (Spisanie na Bůlg. Akad. na Naukite 27) [Εκδόσεις της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών 27], Σόφια 1923.

Neumann, Weltstellung — C. Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894. Γαλλική μετάφρ. στό Revue de Γ orient Latin 10 (1903-4) 56-171.

Niederle, Manuel — L. Niederle, Manuel de l' Antiquité Slave, Paris 1926.

Nikov, Turskoto zavladevane — P. Nikov, Turskoto zavladevane na Bůlgarija i sadbata na poslednite Šišmanovci [Η τουρκική κατάκτηση της Βουλγαρίας και η τύχη των τελευταίων Šišmanovci], Izvestija na Istor. Družestvo [Πρακτικά της Ιστορικής Εταιρείας] 7/8 (1928) 41-112.

Norden, Papsttum und Byzanz — W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903.

OCP — Orientalia Christiana Periodica, Romae 1935-.

Ostrogorsky, Steuergemeinde — G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jhrh., Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsg. 20 (1927) 1-108.

Ostrogorsky, Bilderstreit — G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929.

Ostrogorsky, Querelle des Images — G. Ostrogorsky, Les débuts de la Querelle des Images, Mélanges Ch. Diehl I (1930) 235-55.

Ostrogorsky, Chronologie — G. Ostrogorsky, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrh., BNJ 7(1930) 1-56.

Ostrogorski, Avtokrator — G. Ostrogorski, Avtokrator i Samodržac [Αυτοκράτωρ και Samodržac], Glas Srpske Akad. 164 (1935) 95-187.

Ostrogorsky, Féodalité — G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Traduction française de H. Grégoire (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia I), Bruxelles 1954.

Ostrogorsky, Paysannerie — G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia II), Bruxelles 1956.

Ostrogorsky, Agrarian Conditions — G. Ostrogorsky, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economie History of Europe I (2η έκδ. 1966) 205-234. 774-779.

Pančenko, Krest'janskaja — B. Pančenko, Krest'janskaja sobstvennost' v Vizantii

Digitized by 10uk1s

sobstvennost'	[Γεωργική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο], IRAIK 9 (1904) 1-234.
Papadopulos, Genealogie der Palaiologen	A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, Diss. München 1938.
Pernice, Eraclio	A. Pernice, L'imperatore Eraclio, Saggio di storia bizantina, Firenze 1905.
Piganiol, Empire chrétien	A. Piganiol, L'Empire chrétien (325-395) (Histoire générale, fondée par G. Glotz: Histoire romaine IV, 2), Paris 1947.
PW	Pauly - Wissowa - Kroll's Real - Encyclopédie der klassischen Altertums Wissenschaft. Stuttgart 1894-.
REB	Συνέχεια του ΕΟ και ΕΒ με τίτλο Revue des Études Byzantines, Βουκουρέστι 1947-8, Paris 1949-.
Ράλλης και Ποτλής	Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, 6 τόμ., Αθήναι 1852-59.
Rosen, Bolgarobojca	V. R. Rosen, Imperator Vasilij Bolgarobojca, Izvlečenija iz letopisi Jachji Antiochijskogo [Ο αυτοκράτορας Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος, αποσπάσματα από το Χρονικό του Jahja του Αντιοχέα], Πετρούπολη 1883.
Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft	M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, 2 τόμ. Leipzig (1930).
Runciman, Romanus Lecapenus	St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929.
Runciman, Bulgarian Empire	St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930.
Runciman, Crusades	St. Runciman, A History of the Crusades, I-III, Cambridge 1951, 1952, 1955.
Σάθας, Μεσ. βιβλ	K. N. Σάθα, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη (Bibl. graeca medii aevi), 7 τόμ., Βενετία - Παρίσι 1872-94.
Schlumberger, Nicéphore Phocas	G. Schlumberger, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas, Paris 1890 (επανέκδοση 1923).
Schlumberger, Épopée byzantine	G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, 3 τόμ., Paris 1896 (επανέκδοση 1925), 1900, 1905.
Schwarzlose, Bilderstreit	K. Schwarzlose, Der Bilderstreit. Ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit, Gotha 1890.
Seeck, Untergang	O. v. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 6 τόμ., Stuttgart 1920-1923.
Setton, Crusades	K. M. Setton (εκδ.), A History of the Crusades. I. The First Hundred Years, εκδ. M. W. Baldwin, Philadelphia 1955; II. The Later Crusades 1189-1311, εκδ. R. L. Wolff and H. W. Hazard, Philadelphia 1962.

Digitized by 10uk1s

Ševčenko, Cabasilas	I. Ševčenko, Nicolas Cabasilas' «Anti-Zealot» Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) 81-171.
Silberschmidt, Das oriental. Problem	M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Enstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381-1400), Leipzig-Berlin 1923.
Šišić, Geschichte	F. Šišić, Geschichte der Kroaten I (bis 1102), Zagreb 1917.
Šišić, Povijest	F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara [Ιστορία της Κροατίας στην περίοδο των εθνικών ηγεμόνων]. Ζάγκρεμπ 1925.
Šišić, Povijest II	F. Šišić, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovica [Ιστορία της Κροατίας κάτω από τη βασιλική δυναστεία Arpad], Ζάγκρεμπ 1944.
Sem. Kond.	Seminarium Kondakovianum (Annales de l'Institut Kondakov), Πράγα 1927-38, Βελιγράδι 1940-.
Skabalanovič, Viz. Gosudarstvo	N. Skabalanovič, Vizantijskoe gosudarstvo i cerkov' v XI v. [Το βυζαντινό κράτος και η Εκκλησία στον ενδέκατο αιώνα], Πετρούπολη 1884.
Stadtmüller, Michael Choniates	G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 33, 2 (1934) 128-324.
Stanojevič, Vizantija i Srbi	St. Stanojevič, Vizantija i Srbi [Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι], 2 τόμ. (Knijige Matice Srpske 7/8 καί 14/15), Novi Sad 1903, 1906.
Stein, Geschichte	E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284-476), Wien 1928. Γαλλική μετάφρ., 2 τόμ., Paris 1959.
Stein, Bas Empire	E. Stein, Histoire du Bas Empire II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565), Paris-Bruxelles - Amsterdam 1949.
Stein, Studien	E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919.
Stein, Ein Kapitel	E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, BNJ 1 (1920) 50-89.
Stein, Untersuchungen	E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923/25) 1-62.
Stein, Vom Altertum	E. Stein, Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Vierteljahrschr. f. Sozial- u.

Digitized by 10uk1s

Wirtschaftsgesch. 21 (1928) 158-170.

Stöckle, Zünfte — A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sog. επαρχικόν βιβλίον Leos des Weisen, Klio, Beiheft 9, Leipzig 1911.

Tafel und Thomas — G L. F. Tafel und G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Theil I-III. Wien 1856/57 (Fontes Rerum Austr., Abt. II, Bd. 12-14).

Tafrali, Thessalonique — O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.

Treitinger, Kaiseridee — O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (επανέκδοση Darmstadt 1956).

Uspenskij, Obrazovanie — F. I. Uspenskij, Obrazovanie vtorogo bolgarskogo carstva [Η ίδρυση της δεύτερης Βουλγαρικής αυτοκρατορίας], Οδησσός 1879.

Uspenskij, Očerki — F. I. Uspenskij, Očerki po istorii vizantijskoj obrazovannosti [Μελέτες στην ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού], Πετρούπολη 1891.

Uspenskij, Voennoe ustrojstvo — F. I. Uspenskij, Voennoe ustrojstvo vizantijskoj imperii [Η στρατιωτική οργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας], IRAI K 6 (1900) 154-207.

Uspenskij, Istorija — F. I. Uspenskij, Istorija vizantijskoj imperii [Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας], I, II, III, Πετρούπολη 1913, Λένινγκραντ 1927, Μόσχα - Λένινγκραντ 1948.

Vasiliev, History — A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire 324-1453, Madison 1952.

Vasiliev, Byzance et les Arabes I — A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes I: La Dynastie d'Amorium (820-876). Γαλλική έκδοση με επιμέλεια των H. Grégoire και M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. I), Bruxelles 1935.

Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2 — A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II: La Dynastie macédonienne (867-959). Γαλλική έκδοση με επιμέλεια των H. Grégoire και M. Canard. Deuxième partie: Extraits des sources arabes, μετάφραση M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. II, 2), Bruxelles 1950.

Vasiljev, Vizantija i Araby II — A. A. Vasilev, Vizantija i Araby. Politiceskie otnošenija Vizantii i Arabov za vreme makedonskoj dinastii (867-959) [Το Βυζάντιο και οι Άραβες. Οι πολιτικές σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Άραβες στην περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας (867-959)], Πετρούπολη 1902.

Vasiljev, Putešestvie Manuila — A. A. Vasiljev, Putešestvie vizantijskogo imperatora Manuila II Paleologa po zapadnoj Evrope [Το ταξίδι του βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Β' του Παλαιολόγου στη δυτική Ευρώπη], ŽMNP N.S. 39(1912) 41-78, 260-304.

Digitized by 10uk1s

Vasiliev, Foundation	A. A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond. Speculum 11 (1936) 3-37.
Vasiljevskij, Pečenegi	V. G. Vasiljevskij, Vizantija i Pečenegi [Το Βυζάντιο και οι Παντζινάκες], Trudy (Έργα) I (1908) 1-175.
Vasiljevskij, Materialy	V.G. Vasiljevskij, Materialy k vnutrennej istorii vizantijskogo gosudarstva [Πηγές για την εσωτερική ιστορία του βυζαντινού κράτους]. ŽMNP 202 (1879) 160-232 (= Trudy [Έργα] IV, 250-331), 368-438; 210(1880) 98-170, 355-440.
Vizantiski izvori	Vizantiski izvori zaistoriju naroda Jugoslavije [Βυζαντινές πηγές για την Ιστορία των Νοτιοσλάβων], I-II, Βελιγράδι 1955, 1959.
Vogt, Basile I	A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle, Paris 1908.
VV	Vizantijskij Vremennik [Βυζαντινά Χρονικά], Πετρούπολη 1894-1927, Μόσχα 1947-.
Wittek, Mentesche	P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jahrh., Istanbul 1934.
Wroth, Byz. Coins	W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 τόμ., London 1908.
Xanalatos, Beiträge	D. A. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Διατριβή München 1937.
Zachariae, Jus	C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco - Romanum, 7 τόμ., Leipzig 1856-1884.
Zachariä, Geschichte	K.E. Zachariä v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes^{3}, Berlin 1892 (επανέκδοση Aalen in Württemberg 1955).
Zakythinos, Despotat	D. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, I-II, Paris 1932, Athènes 1953.
Zakythinos, Crise monétaire	D. Zakythinos, Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII au XV siècle, Athènes 1948.
Ζέπος, Jus	Ι. και Π. Ζέπου, Jus graecoromanum, 8 τόμ. Αθήναι 1931.
Zlatarski, Istorija	V. Zlatarski, Istorija na Bůlgarskata Důrzava prez srednite vekove [Ιστορία του βουλγαρικού κράτους στο μεσαίωνα] I, 1 και 2, II, III, Σόφια 1918, 1927, 1934, 1940.
Zlatarski, Izvestijata	V. Zlatarski, Izvestijata za Bůlgarite v chronikata na Simeona Metafrasta i Logoteta [Πληροφορίες για τους Βουλγάρους στα Χρονικά του Συμεών Μεταφραστή και Λογοθέτη], Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina 24 (1908)

Digitized by 10uk1s

1-161.

ŽMNP — Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija [Δελτίο του Υπουργείου Λαϊκής Παιδείας], Πετρούπολη 1803-1917.

ZRVI — Zbornik radova Vizantoloskog institute, Βελιγράδι 1952-.

Digitized by 10uk1s

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Στη σύνοψη που ακολουθεί επισημαίνονται αναγκαστικά μόνο οι κύριες φάσεις της ιστορίας των βυζαντινών σπουδών και μνημονεύονται μόνο ορισμένα έργα και ορισμένοι συγγραφείς. Άλλες συνόψεις για τη γενική εξέλιξη της ιστορικής έρευνας του Βυζαντίου μπορεί κανείς να βρει άνετα στα εξής έργα:

V. G. Vasiljevskij, Obozrenie trudov po vizantijskoj istorii (Επισκόπηση των μελετών για τη βυζαντινή ιστορία),

ŽMNP 250(1887)222-65· 252(1887) 113-47· 253(1887)97-153· 266(1889)380-92 (ημιτελές).

L. Bréhier, Le développement des études d' histoire byzantine du XVIIe au XXe siècle, Revue d' Auvergne, Janvier-Février 1901.

A. Vasiliev, Histoire de I' Empire byzantin I (1932) 1-51 (με συμπληρώσεις: Vasiliev, History of the Byzantine Empire [1952] 3-42).

E. Gerland, Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit, BNJ, Beiheft 12 (1934).

D. Angelov, Istorija na Vizantija I (1959) 4-17.

Δ. Ζακυθηνού, Βυζαντιναί σπουδαί, Μεγάλη Ελληνική Εγκυγκλοπαιδεία, Συμπλήρωμα, τόμ. Β' (1959) 176-182.

[Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία Α' (324-610), Αθήνα 1975, 1-19].

Τα ειδικά βυζαντινολογικά περιοδικά δημοσιεύουν όλο και περισσότερες εκθέσεις για την έρευνα που διεξάγεται σε διάφορες χώρες και για τις διάφορες περιόδους, και έχουν καταγραφεί με πληρότητα στο έργο του Moravcsik, Byzantinoturcica I^{2} (1958) 2-6. Εδώ πρέπει να προσθέσουμε δύο σπουδαία και καθαρά βιβλιογραφικού περιεχομένου δημοσιεύματα:

Dix annees d' etudes byzantines, Bibliographie Internationale 1939-48, Paris 1949 και

F. Dölger - A. M. Schneider, Byzanz (Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe Bd. 5), Bern 1952, για την περίοδο από το 1938 ως το 1950.

Σχετικά με την έρευνα της εκκλησιαστικής ιστορίας και της θεολογικής γραμματείας πρβλ. Beck, Kirche 7-23.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για το Βυζάντιο προέκυψε από την έρευνα της κλασικής αρχαιότητας. Ο δρόμος προς την ελληνική αρχαιότητα περνούσε μέσα από το Βυζάντιο, γιατί αυτό είχε διαφυλάξει την αρχαία κληρονομιά και αποτελούσε την πηγή, που θα μπορούσε να ικανοποιήσει τη δίψα του δυτικού κόσμου για τον ελληνικό πολιτισμό στα χρόνια της Αναγεννήσεως. Όταν οι ερευνητές άρχισαν να συγκεντρώνουν τα ελληνικά χειρόγραφα, να ερευνούν και εκδίδουν τα συγγράμματα των κλασικών, στράφηκαν αναγκαστικά προς το βυζαντινό χώρο. Ήταν μάλιστα Βυζαντινοί αυτοί που πρώτοι εγκαινίασαν τη μελέτη της ελληνικής φιλολογίας στη Δύση, όπως ο Μανουήλ Χρυσολωράς, ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο Βησσαρίων κ.ά. Βέβαια το Βυζάντιο

εκτιμήθηκε αρχικά μόνο ως χώρος, όπου είχαν διαφυλαχθεί οι αρχαίοι θησαυροί, ενώ το ενδιαφέρον για το ίδιο το «σχισματικό» Βυζάντιο ήταν πολύ μικρό. Η διάδοση όμως της ελληνικής γλώσσας, τα συχνά ταξίδια στα αρχαία βυζαντινά πολιτιστικά κέντρα και η μελέτη της κλασικής γραμματείας μέσα από τα έργα των βυζαντινών συγγραφέων προετοίμασαν το έδαφος για τις βυζαντινές σπουδές. Υπήρξε μάλιστα και ένας επί πλέον λόγος. Επειδή δεν είχε ακόμη αναγνωρισθεί η ιδιάζουσα σημασία του βυζαντινού πολιτισμού, δεν γινόταν πάντοτε αυστηρή διάκριση ανάμεσα στους αρχαίους και στους βυζαντινούς συγγραφείς και έτσι συχνά οι εκδότες μαζί με τους κλασικούς εξέδιδαν και τους βυζαντινούς συγγραφείς.

Ο πρώτος λόγιος που εξετίμησε τη βυζαντινή ιστορία και αναγνώρισε την ιδιαίτερη αξία της ήταν ο μαθητής του Μελάγχθονος Hieronymus Wolf (1516-80). Ο Wolf, βιβλιοθηκάριος και γραμματέας στον οίκο των Fugger στο Augsburg, ασχολήθηκε με τον ίδιο ζήλο με τους βυζαντινούς όσο και με τους κλασικούς συγγραφείς· με την επιχορήγηση του Anton Fugger εξέδωσε το Χρονικό του Ιωάννου Ζωναρά, την ιστορία του Νικήτα Χωνιάτη και ένα μέρος από την ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά. Πρώτος ο Wolf είδε τη βυζαντινή ιστορία ως ένα ιδιαίτερο και ανεξάρτητο τμήμα της γενικής ιστορίας και συνέλαβε την ιδέα ενός Corpus Byzantinae historiae.

Το παράδειγμα του Wolf μιμήθηκαν και άλλοι. Ο νεοφανής Ουμανισμός με το ερευνητικό του πνεύμα ερεθίσθηκε από πολιτικά και εκκλησιαστικά ενδιαφέροντα, όπως ήταν το ζήτημα του πολέμου εναντίον των Τούρκων, οι ενωτικές προσπάθειες στους κύκλους των Καθολικών και οι συμπάθειες για το αντι-παπικό Βυζάντιο στους προτεσταντικούς κύκλους. Καθένας χωριστά και από διαφορετικά κίνητρα οι δυτικοί ευρωπαίοι ουμανιστές επιδόθηκαν στα τέλη του δέκατου έκτου και στις αρχές του δέκατου έβδομου αιώνα στην έρευνα των πηγών της βυζαντινής ιστορίας και του βυζαντινού δικαίου. Πρωταγωνιστές στην προσπάθεια αυτή ήταν στη Γερμανία οι μαθητές του Wolf Wilhelm Holzmann (Xylander) και David Hoeschel, καθώς και ο επιφανής ιστορικός του δικαίου Johannes Leunciavius, στη Γαλλία οι λόγιοι ιησουίτες, με πρωτοστάτη τον D. Petavius (Denis Petau), στην Ολλανδία ο B. Vulcanius και κυρίως ο Joh. Meursius και στην Ιταλία οι έλληνες ουνίτες Νικόλαος Alemannus και Λέων Αλλάτιος.

Στην πρώτη αυτή φάση των βυζαντινών σπουδών η εργασία περιορίσθηκε ουσιαστικά στην έκδοση και μετάφραση των πηγών στα λατινικά, ενώ η επιλογή των επί μέρους συγγραφέων γινόταν σχεδόν συμπτωματικά. Ως τότε οι ερευνητές δεν είχαν την εποπτεία όλου του υλικού, γι' αυτό και προχωρούσαν ψηλαφητά και χωρίς καθορισμένο σχέδιο εργασίας.

Ύστερα από τις αξιόλογες, αλλά περιορισμένες αυτές προσπάθειες την πρώτη τους άνθηση δοκίμασαν οι βυζαντινές σπουδές στη Γαλλία από τα μέσα του δέκατου έβδομου αιώνα και εξής. Η επιστημονική δραστηριότητα που επικρατούσε στη γαλλική αυλή επί Λουδοβίκου ΙΓ' και προ παντός επί Λουδοβίκου ΙΔ' επεκτάθηκε ιδιαίτερα και στο βυζαντινό χώρο. Η εκδοτική παραγωγή, που ως τώρα γινόταν χωρίς κανένα σύστημα, εντάχθηκε σε ένα ενιαίο και ευρύ πρόγραμμα, ενώ σιγά-σιγά άρχιζε μια ζωηρή και καρποφόρα ερευνητική δραστηριότητα. Με χορηγούς τον Λουδοβίκο ΙΔ' και τον Colbert, το περίφημο τυπογραφείο του Λούβρου άρχισε την έκδοση μιας μεγάλης σειράς βυζαντινών ιστορικών. Πρώτο εκδόθηκε το 1645 το ιστορικό έργο του Ιωάννου Καντακουζηνού και το 1648 ακολούθησε η έκδοση των Excepta de legationibus του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου από τον Ph. Labbe, ο οποίος στον Πρόλογό του καθώριζε το σχέδιο ενός Corpus των βυζαντινών ιστορικών, τόνιζε τη σημασία της βυζαντινής ιστορίας και καλούσε σε συνεργασία τους ερευνητές όλων των χωρών. Στις επόμενες δεκαετίες η εργασία συνεχίσθηκε με πολύ ζήλο με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η πρώτη πλήρης έκδοση των βυζαντινών ιστορικών. Η έκδοση αυτή ανατυπώθηκε αργότερα στο σύνολό της στο Corpus της Βενετίας και στο μεγαλύτερο μέρος της αλλά και με ορισμένες προσθήκες στο Corpus της Βόννης.

Στο Corpus των Παρισίων συνεργάσθηκαν οι πιο σημαντικοί τότε λόγιοι της Γαλλίας, όπως οι ιησουίτες Philippe Labbe (1607-67) και Pierre Poussine (1609-86), οι δομηνικανοί Jacques Goar (1601-53) και François Combéfis (1605-97) και ο σπουδαίος νομομαθής Charles Annibal Fabrot

Digitized by 10uk1s

(1580 ως 1659). Πολύτιμη συνεργασία προσέφεραν και συνεργάτες από το εξωτερικό, και ιδιαίτερα από τη Ρώμη, όπως ο Lucas Holstenius και ο Λέων Αλλάτιος. Στο Corpus του Λούβρου εκδόθηκαν για πρώτη φορά πολλοί βυζαντινοί συγγραφείς. Σε κάθε περίπτωση επανεκδόσεως γνωστών συγγραφέων, το Corpus των Παρισίων αποτελούσε ουσιαστική πρόοδο γιατί προσέφερε καλύτερο κείμενο και προ παντός χρήσιμο υπομνηματισμό.

Παράλληλα με την εργασία στο Corpus του Λούβρου έγινε σημαντική πρόοδος και στη μελέτη της ιστορίας της Εκκλησίας και του δικαίου. Μνημονεύουμε ενδεικτικά τα Πρακτικά των Συνόδων από τον Labbe, που αποτέλεσαν τη βάση για τις μεταγενέστερες εκδόσεις του Hardouin και του Mansi[1], το γνωστό ελληνικό Ευχολόγιο του Goar, τις πατερικές εκδόσεις του Combéfis και την έκδοση των Βασιλικών από τον Fabrot.

Το Corpus επιμελήθηκαν αρχικά ο Goar και ο Fabrot. Από το 1670 όμως και εξής δεσπόζει στο έργο η έξοχη προσωπικότητα του Ducange. Ο Charles Dufresne sieur du Gange (1610 ως 88) είναι ουσιαστικά ο θεμελιωτής της έρευνας της βυζαντινής ιστορίας και ταυτόχρονα ο πιο μεγάλος και πιο σοφός νους, που ασχολήθηκε ποτέ με το βυζαντινό χώρο. Ο Ducange εξέδωσε την ιστορία του Ιωάννου Κιννάμου, το Χρονικό του Ιωάννου Ζωναρά και το Πασχάλιο Χρονικό· επίσης υπομνημάτισε σχολαστικά τα έργα αυτά, όπως και τα έργα της Άννας Κομνηνής και του Νικηφόρου Βρυεννίου, που εξέδωσε ο Poussine. Αλλ' εκτός από αυτά, ο Ducange επιδόθηκε σε μια εκπληκτικά πολύπλευρη και πρωτοπορειακή έρευνα που κάλυπτε τους τομείς της ιστορίας, φιλολογίας, γενεαλογίας, τοπογραφίας και νομισματικής. Πολλά από τα έργα του είναι ακόμη και σήμερα απαραίτητα και προ παντός η Histoire de l' empire de Constantinople sous les empereurs français (1657) και το μεγάλο δίτομο έργο Historia Byzantina duplici commentario illustrata, που απαρτίζουν η τοπογραφική μελέτη Constantinopolis Christiana και η υποδειγματική γενεαλογική εργασία De familliis byzantinis. Το μεγαλύτερο όμως επίτευγμα του Ducange είναι τα λεξικά της μεσαιωνικής λατινικής και ελληνικής γλώσσας, από τα όποια πιο σπουδαίο για τη Βυζαντινολογία είναι το Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis[2]. Βέβαια οι Βυζαντινολόγοι εκτός από το Glossarium του Ducange έχουν σήμερα στη διάθεσή τους και άλλα λεξικογραφικά βοηθήματα, όπως το χρήσιμο λεξικό του Ε.Α. Σοφοκλέους (Sophocles)[3]. Ωστόσο το απαράμιλλο έργο του Ducange, με τις αναρίθμητες παραπομπές στις πηγές και τα ιστορικά του σχόλια, παραμένει και σήμερα ένα από τα βασικά εργαλεία της βυζαντινολογικής έρευνας.

Το έργο του Ducange συνεχίσθηκε από λίγο νεώτερους συγχρόνους του, όπως τον θεμελιωτή της έρευνας των επίσημων εγγράφων Jean Mabillon (1632-1707) και τον Bernard de Montfaucon (1655-1741), που με το έργο του Palaeographia graeca εγκαινιάζει την έρευνα της ελληνικής παλαιογραφίας. Τους ακολουθούν ο δομηνικανός Michel Lequien (1661-1733) με το έργο Oriens christianus και ο βενεδικτίνος Anselmo Banduri από τη Ragusa (1670-1743), συγγραφέας του έργου Imperium Orientale, που περιέχει πολύτιμο ιστορικό, τοπογραφικό και αρχαιολογικό υλικό.

Το ζωηρό ενδιαφέρον για το Βυζάντιο, που εκδηλώθηκε κατά το δέκατο έβδομο αιώνα, απέφερε πλούσιους καρπούς. Ιδιαίτερα στη Γαλλία. Οι βυζαντινές όμως σπουδές δοκίμασαν αισθητή κάμψη στον επόμενο αιώνα, κάτω από την επίδραση του ορθολογισμού, που τελικά όμως αποδείχθηκε χρήσιμος για την πρόοδό τους. Η εποχή του Διαφωτισμού, που στηρίχθηκε περήφανα στο «λόγο», στον αφηρημένο ηθικολογισμό και στο θρησκευτικό σκεπτικισμό, έβλεπε με περιφρόνηση ολόκληρη τη μεσαιωνική περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας. Στο διαφωτισμένο άνθρωπο προκαλούσε ιδιαίτερη αντιπάθεια το συντηρητικό και θρησκευτικό πνεύμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και η ιστορία της γι' αυτόν δεν ήταν παρά ένα «άχρηστο απάνθισμα ρητορισμών και θαυματουργιών» (Βολταίρος) ή ένα «πλέγμα επαναστάσεων, εξεγέρσεων και αισχροτήτων» (Montesquieu) ή, στην καλύτερη περίπτωση, ο τραγικός επίλογος της ένδοξης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Έτσι η βυζαντινή ιστορία παρουσιάσθηκε ως χιλιετής ιστορία της παρακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στα γνωστά έργα του Charles Lebeau, Histoire du Bas Empire (Paris 1767-86) και του Edward Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire (London 1776-88). Όπως δήλωσε ο ίδιος ο Gibbon, στο έργο του περιέγραψε «το θρίαμβο της βαρβαρότητας και

Digitized by 10uk1s

της θρησκείας».

Σήμερα δεν υπάρχει πια ανάγκη να αποδείξουμε πόσο ιστορικά αστήρικτες είναι οι θεωρίες του Lebeau και του Gibbon. Πέρασε ευτυχώς ανεπανάληπτα η εποχή, που όσοι έγραφαν βιβλία για το Βυζάντιο βρίσκονταν στην ανάγκη να δικαιολογηθούν πειστικά, γιατί προτίμησαν ένα τέτοιο θέμα και να καταπολεμήσουν με πομπώδεις εκφράσεις και συχνά εξεζητημένο τρόπο τους ισχυρισμούς του Gibbon. Τα έργα του Lebeau και του Gibbon μπορούμε σήμερα πια να τα εκτιμήσουμε με περισσότερη ψυχραιμία, χωρίς η αδυναμία τους να μας παρασύρει στο να παραβλέψουμε τη μεγάλη τους αξία. Γιατί ο Lebeau και ο Gibbon υπήρξαν πραγματικά μεγάλοι ιστορικοί, ο Gibbon μάλιστα πολύ μεγάλος, και τα έργα τους, παρά τις ατέλειές τους, στέκονται πολύ ψηλά ως ιστορικά αφηγηματικά έργα. Παρά τις ελλείψεις τους διατηρούν τη χρησιμότητά τους, είναι μάλιστα πιο χρήσιμα από πολλά άλλα έργα βυζαντινής ιστορίας του δέκατου ένατου αιώνα, αν και αυτά δεν βαρύνονται με τις πλάνες του Διαφωτισμού ούτε και με τα φιλολογικά και τα ιστορικά σφάλματα εκείνων. Έτσι η επανέκδοση του έργου του Gibbon από τον J.B. Bury (1897 ως 1900), με εμπεριστατωμένες σημειώσεις και παραρτήματα, έχει ιδιαίτερη αξία για την έρευνα.

Όπως είναι γνωστό, το έργο του Gibbon με την εντυπωσιακή αφηγηματική του ποιότητα επηρέασε πολύ και για μεγάλο χρονικό διάστημα τα πνεύματα και παρέλυσε το ζήλο για την έρευνα του Βυζαντίου ένα ολόκληρο σχεδόν αιώνα. Ακόμη και σήμερα πολλοί ερευνητές βλέπουν τη θρησκευτική ζωή του Βυζαντίου με τις διόπτρες του Gibbon. Φυσικά οι βυζαντινές σπουδές δεν σταμάτησαν και τότε ολότελα. Ο Joh. Albert Fabricius με το έργο του Bibliotheca graeca δημιούργησε ένα αναντικατάστατο βοήθημα της ιστορίας της βυζαντινής φιλολογίας (14 τόμοι, Hamburg 1705-1728, επανέκδοση σε 12 τόμους, 1790-1809). Η ευτυχής ανακάλυψη του βιβλίου «Περί βασιλείου τάξεως» σε ένα χειρόγραφο της Λειψίας και ο υπομνηματισμός του από τον Johannes Jacob Reiske (1716-74) είναι οπωσδήποτε ένα από τα σημαντικώτερα γεγονότα στην ιστορία της Βυζαντινολογίας. Ωστόσο το υπόμνημα του έξοχου αυτού ελληνιστή και αραβολόγου έμεινε ανέκδοτο για πολλές δεκαετίες, πράγμα που είναι χαρακτηριστικό φαινόμενο της εποχής εκείνης. Σημαντική ώθηση στις βυζαντινές σπουδές έδωσε η έκδοση του Λέοντος του Διακόνου από τον K.B. Hase (1819), που έκλεισε τη σειρά των βυζαντινών ιστορικών του παρισινού Corpus. Λίγο αργότερα, το 1828, ο Niebuhr, με την έκδοση του Αγαθίου, εγκαινίασε το Corpus scriptorum historiae byzantinae της Βόννης. Για έναν ερευνητή σαν τον Niebuhr οι τρέχουσες προκαταλήψεις και η γενική αδιαφορία δεν στάθηκαν ικανές να μειώσουν την ιστορική σημασία του Βυζαντίου. Το Corpus της Βόννης, αν και είναι στο μεγαλύτερο μέρος του ανατύπωση του Corpus του Λούβρου, είναι πάντως πληρέστερο και πιο εύχρηστο, και έτσι η αξία του είναι αναμφισβήτητα μεγάλη.

Στο διάστημα αυτό κάποια πρόοδος σημειώθηκε και στην έρευνα της ιστορίας του Βυζαντίου. Ο φιλέλληνας George Finlay (1799-1875), που ήταν παιδικός φίλος του Βύρωνα, στο εκτεταμένο έργο του για την ιστορία του Ελληνισμού, έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στη βυζαντινή περίοδο. Η πολύχρονη εργασία του συγκεντρώθηκε στο επτάτομο έργο του, που πραγματεύεται το απέραντο χρονικό διάστημα από το 146 π.Χ. ως και το έτος 1864: A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time (London 1877). Στη Γαλλία κυκλοφόρησαν οι μονογραφίες του V. Parisot για τον Ιωάννη Καντακουζηνό (1845) και του Berger de Xivrey για το Μανουήλ Β' (1853), που και σήμερα ακόμη διατηρούν την αξία τους. Από τα έργα που δημοσιεύθηκαν στη Γερμανία αξίζουν να μνημονευθούν οι μελέτες και οι κριτικές του G.L.F. Tafel (1787-1860) και του G.M. Thomas 1817-87), τα έργα του πνευματώδους J. Ph. Fallmerayer (1790-1861) και ιδιαίτερα του Karl Hopf (1832-73). Ο τελευταίος έγραψε την Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (Ersch und Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste 85/86, 1867-1868), που στηρίχθηκε στην κοπιαστική έρευνα των πηγών και τη διεξοδική διερεύνηση των αρχείων, και έτσι έχει ως σήμερα μεγάλη αξία ως συλλογή υλικού και σπουδαίο βοήθημα, ιδιαίτερα για την περίοδο της Φραγκοκρατίας και των Παλαιολόγων, παρόλο που είναι πολύ δύσχρηστο, γιατί είναι παράξενος ο τρόπος που αφηγείται τα γεγονότα, και παρόλο που σήμερα πια γνωρίζουμε ότι πολλές πληροφορίες του δεν είναι αξιόπιστες. Στο υλικό που συγκέντρωσε ο Hopf στηρίχθηκαν τα

Digitized by 10uk1s

εγχειρίδια του G.F. Hertzberg, Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart (4 τόμοι, Gotha 1876-79) και Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts (Berlin 1883), τα οποία βέβαια σήμερα δεν είναι τόσο χρήσιμα, ενώ όμως στην εποχή τους διαβάσθηκαν πολύ. Χωρίς αξία είναι σήμερα το έργο του A.F. Gfrörer, Byzantinische Geschichten (3 τόμοι, Graz 1872 ως 77) που είναι γραμμένο με πολλή φαντασία και που άλλοτε διαβαζόταν πολύ. Αντίθετα, οι σοβαρές μελέτες του Ferdinand Hirsch προώθησαν σημαντικά την έρευνα και ιδιαίτερα το έργο του Byzantinische Studien (Leipzig 1876), που προσφέρει ακόμη και σήμερα χρήσιμες ειδήσεις.

Το έντονο ενδιαφέρον για την ιστορία, που εκδηλώθηκε κατά το δέκατο ένατο αιώνα, ευνόησε οπωσδήποτε και τις βυζαντινές σπουδές, τις οποίες ο Διαφωτισμός με την αντι-ιστορική αλαζονεία του είχε καταδικάσει σε ανυποληψία. Αφυπνίσθηκε το αισθητήριο για την ιστορική εξέλιξη και με το έργο ενός Ranke και ενός Mommsen κατέρρευσε ο μύθος ότι χίλια χρόνια κράτησε μια κατάσταση αποσυνθέσεως της αυτοκρατορίας. Στις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα αναβίωσε το ενδιαφέρον για τη βυζαντινή ιστορία στις προηγμένες τότε χώρες της Ευρώπης. Ερευνητές όπως ο Alfred Rambaud, ο Vasilij G. Vasiljevskij, ο Karl Krumbacher και ο John B. Bury, καθένας χωριστά στη χώρα του, καθιέρωσαν τη Βυζαντινολογία ως αυτοτελή κλάδο. Οι θεμελιωτές αυτοί της σύγχρονης Βυζαντινολογίας βρήκαν με το έργο τους μεγάλη απήχηση, γιατί τα παλαιά ιστορικά σχήματα και οι προκαταλήψεις είχαν υποχωρήσει μπροστά σε νέες πιο σωστές αντιλήψεις. Η έρευνα της βυζαντινής ιστορίας, που για πολλά χρόνια είχε μείνει πίσω σε σύγκριση με τους άλλους ιστορικούς κλάδους, πρόβαλλε σιγά-σιγά στο προσκήνιο.

Δυστυχώς ο A. Rambaud (1842-1905) εγκατέλειψε γρήγορα τη Βυζαντινολογία και στράφηκε προς τη ρωσική ιστορία, όπου όμως το έργο του ήταν περισσότερο εκλαϊκευτικό παρά επιστημονικό. Ωστόσο το 1870 δημοσίευσε ένα βιβλίο για την εποχή του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, που άφησε εποχή και άναψε το ενδιαφέρον για τη βυζαντινή ιστορία στη Γαλλία. Οι διάδοχοί του Gustave Schlumberger και Charles Diehl εργάστηκαν για να μη εξασθενήσει ποτέ πια το ενδιαφέρον αυτό.

Συνεχίζοντας το έργο του J. Sabatier (Description des monnaies byzantines, 2 τόμοι, Paris 1862) ο G. Schlumberger (1844-1928) προσέφερε πολύτιμη συμβολή στο χώρο της νομισματικής και ιδιαίτερα της σφραγιστικής. Από την ογκώδη επιστημονική του δημιουργία εκτιμάται σήμερα από τους βυζαντινολόγους ιδιαίτερα το έργο του Sigillographie de l' Empire byzantin (Paris 1884), χωρίς βέβαια να υποτιμώνται καθόλου η μνημειώδης Épopée byzantine [ελλην. μετάφραση: Βυζαντινή Εποποιία, 3 τόμοι, Αθήνα, 1905-1906] και οι λοιπές πολυάριθμες μελέτες του, που ερέθισαν το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο στο ευρύτερο κοινό των μορφωμένων. Ακόμη μεγαλύτερη απήχηση στο κοινό αυτό είχαν βέβαια τα περίφημα δοκίμια του Καρόλου Diehl (1859-1944) Figures byzantines [ελλην. μετάφραση: Βυζαντινές μορφές, Αθήνα 1969] που είναι αληθινά έργα τέχνης και γι' αυτό δίκαια απέσπασαν το γενικό θαυμασμό. Ο Diehl ήταν ένας εξαιρετικά πολύπλευρος λόγιος, που κατείχε όλους τους χώρους της βυζαντινής ιστορίας και τέχνης και συνεδύαζε ένα σπάνιο χάρισμα για ζωντανή αφήγηση βασισμένη σε ακριβή έρευνα, όπως δείχνουν καθαρά τα μεγάλα του έργα για το Εξαρχάτο της Ραβέννας (1888) και για τη βυζαντινή Αφρική (1896), αλλά και το έργο του για τον Ιουστινιανό (1901), όπως και τα άρθρα του που συγκεντρώθηκαν στη συλλογή Etudes byzantines (1905). Λίγοι μόνο ερευνητές προήγαγαν τόσο πολύ με το έργο τους τις βυζαντινές ιστορικές σπουδές και προώθησαν άλλους στην έρευνα όσο ο Ch. Diehl, ο οποίος απέκτησε πολλούς μαθητές τόσο στην πατρίδα του όσο και σε άλλες χώρες. Έτσι οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές δοκίμασαν μεγάλη άνθηση στη Γαλλία στα τέλη του δέκατου ένατου και στις αρχές του εικοστού αιώνα. Αρκεί να μνημονεύσουμε ακόμη μόνο τον Louis Bréhier, τον Ferdinand Chalandon και τον Jules Gay, όπως και τον Henri Monnier στο Bordeaux, που ίδρυσε μια σχολή με ειδικό ενδιαφέρον για την ιστορία του δικαίου, που είναι ένας ιδιαίτερα σπουδαίος τομέας της βυζαντινολογικής έρευνας.

Στη Γερμανία η συστηματική έρευνα του Βυζαντίου αρχίζει με τον Karl Krumbacher (1854-1909).

Digitized by 10uk1s

Το 1891 εξέδωσε ο Krumbacher την Geschichte der byzantinischen Literatur· έξη χρόνια αργότερα δημοσίευσε το ίδιο έργο σε δεύτερη πλουσιώτερη έκδοση, στην οποία προστέθηκαν ένα τμήμα σχετικά με τη θεολογική γραμματεία από τον Albert Ehrhard και σε παράρτημα μια επιτομή της ιστορίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων από τον Heinrich Geizer. Το έργο αυτό, το πιο μεγαλειώδες επίτευγμα επιστημοσύνης και μόχθου που γνώρισε η έρευνα του Βυζαντίου μετά τον Ducange, καθιερώθηκε ως το πιο σπουδαίο βοήθημα για κάθε Βυζαντινολόγο [ελληνική μετάφραση: Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, 1η έκδοση 1897, 2η έκδοση με εισαγωγή του Ν.Β. Τωμαδάκη, Αθήνα 1964, φωτοανατύπωση με εισαγωγή και βιβλιογραφικό συμπλήρωμα από τον Ι Χατζηφώτη, Αθήνα 1974]. Το 1892 ο Krumbacher ίδρυσε το περιοδικό Byzantinische Zeitschrift, που έγινε γρήγορα το βασικό όργανο του κλάδου και το επίκεντρο της δυτικο - ευρωπαϊκής βυζαντινολογικής έρευνας· σ' αυτό συγκεντρώνεται η πιο σημαντική βιβλιογραφία, που ενημερώνει συνεχώς τους ενδιαφερομένους για την τρέχουσα κατάσταση των βυζαντινών σπουδών. Εκτός τούτου ο Krumbacher κατέστησε το Σπουδαστήριο μεσαιωνικής και νεώτερης ελληνικής φιλολογίας (Seminar für mittel- und neugriechische Philologie) στο Μόναχο διεθνές κέντρο βυζαντινών σπουδών. Με όλα αυτά ο μεγάλος φιλόλογος έδωσε ισχυρή ώθηση και στην ιστορική έρευνα του Βυζαντίου.

Τις βυζαντινές ιστορικές σπουδές προήγαγαν στη Γερμανία κατά τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα ιδιαίτερα ο Karl Neumann και ο Heinrich Geizer. Το εξαίρετο έργο του Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen (1894) καθιερώθηκε ως αριστούργημα ιστορικής έρευνας και συγγραφής. Δυστυχώς ο συγγραφέας αυτής και πολλών άλλων σοβαρών μελετών για τη βυζαντινή ιστορία μεταπήδησε γρήγορα από τη Βυζαντινολογία στη γενική ιστορία της τέχνης. Η σύνοψη του Geizer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte (Krumbacher, σελ. 911-1067) δεν μπορεί βέβαια να συναγωνισθεί σε ποιότητα το έργο του Krumbacher. Ο Geizer όμως προσέφερε σπουδαίες υπηρεσίες στις βυζαντινές σπουδές με τις πολυάριθμες ειδικές μελέτες του, ιδιαίτερα με το σύγγραμμά του Genesis der byzantinischen Themenverfassung (1899) όσο και αν με τα πορίσματά του δεν εξαντλήθηκε το θέμα αυτό. Διάδοχος του Krumbacher στο Μόναχο έγινε ο August Heisenberg, που ασχολήθηκε με την ιστορία και με την ιστορία της τέχνης. Τις βυζαντινές ιστορικές σπουδές προώθησε κυρίως με κριτικές επανεκδόσεις βυζαντινών συγγραφέων και με την έκδοση και σχολιασμό νέων πηγών.

Τη σπουδή της βυζαντινής ιστορίας προήγαγαν πολύ στη Γερμανία και στην Αυστρία και οι ιστορικοί και φιλόλογοι της αρχαιότητας και του μεσαίωνα, που ενδιαφέρονταν και για το βυζαντινό χώρο, όπως οι L.M. Hartmann, O. Seeck, Ed. Schwartz και πιο πολύ ο μεγάλος ιστορικός του δικαίου K.E. Zachariä von Lingenthal (1812-94). Με το έργο του Jus graecoromanum (7 τόμοι, Leipzig 1856-84) κατέστησε προσιτές τις σπουδαιότερες βυζαντινές νομικές πηγές, ενώ η Geschichte des griechisch-römischen Rechtes (3η έκδοση, Berlin 1892, επανέκδοση, Aalen στο Würtemberg 1955) έθεσε τα θεμέλια για την έρευνα της ιστορίας του βυζαντινού δικαίου.

Στη Ρωσία οι βυζαντινές σπουδές άρχισαν με την έρευνα της πρώιμης ιστορίας της χώρας αυτής. Από τους πρώτους σπουδαίους πρωτοπόρους ξεχωρίζει ο Ernst Kunick (1814 ως 99), που καταγόταν από τη Σιλεσία και διετέλεσε μέλος της τσαρικής ρωσικής Ακαδημίας των επιστημών στην Πετρούπολη. Ο Kunick προσέφερε σπουδαίες υπηρεσίες στην ιστορική έρευνα της μεσαιωνικής Ρωσίας αλλά προώθησε ουσιαστικά και τις βυζαντινές σπουδές, γιατί αξιοποίησε τις βυζαντινές πηγές, που είναι χρήσιμες για την ιστορία της παλαιάς Ρωσίας. Παράλληλα πρέπει να μνημονεύσουμε και τον ελβετό Eduard von Muralt (1808-95), στον οποίο οφείλουμε το γνωστό χρονολογικό έργο Essai de chronographie byzantine (2 τόμοι, Πετρούπολη 1855 και 1871), που είναι και τώρα ακόμη χρήσιμο αν και παλαιό πια.

Ο πραγματικός όμως θεμελιωτής της έρευνας της βυζαντινής ιστορίας στη Ρωσία είναι ο V.G. Vasiljevskij (1838-99), όπως ο N.P. Kondakov (1844-1925) είναι θεμελιωτής της βυζαντινής αρχαιολογίας και της ιστορίας της τέχνης. Ο Vasiljevskij διακρίνεται για την τέλεια γνώση των πηγών, το κριτικό βλέμμα και την ικανότητα να θέτει σπουδαία επιστημονικά προβλήματα. Ακόμη και σήμερα είναι αναντικατάστατες οι μελέτες του για την ιστορία των βυζαντινο-ρωσικών

Digitized by 10uk1s

σχέσεων, η βαθυστόχαστη πραγματεία του για το Βυζάντιο και τους Πατζινάκες και προπαντός οι πρωτοπορειακές έρευνές του σχετικά με την εσωτερική ιστορία του βυζαντινού κράτους. Το 1894 ο Vasiljevskij ίδρυσε το περιοδικό Vizantijskij Vremennik, που έγινε το ειδικό όργανο των ρώσων βυζαντινολόγων, οι όποιοι μέχρι τότε ζητούσαν φιλοξενία σε άλλα περιοδικά, όπως στο Zurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija (Δελτίο Υπουργείου Λαϊκής Παιδείας). Το περιοδικό αυτό προσέφερε, παράλληλα προς την κατά δύο χρόνια αρχαιότερη Byzantinische Zeitschrift, τεράστιες υπηρεσίες στις βυζαντινές σπουδές. Ένα χρόνο αργότερα ο F.I. Uspenskij, διευθυντής του νέου τότε Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Κωνσταντινούπολη, άρχισε την έκδοση της Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole (Επετηρίδα του ρωσικού αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως).

Μετά τον Vasiljevskij στις βυζαντινές ιστορικές σπουδές στη Ρωσία πρωτοστάτησε κυρίως ο F.I. Uspenskij (1845 ως 1928). Σε σύγκριση βέβαια με τον Vasiljevskij, ο Uspenskij υστερούσε σε ερευνητική διεισδυτικότητα και κριτικό πνεύμα· η πλούσια όμως επιστημονική παραγωγή του προώθησε αποφασιστικά τις βυζαντινές σπουδές. Δεν υπάρχει κανένα σοβαρό θέμα της βυζαντινής ιστορίας, με το οποίο να μην ασχολήθηκε ο Uspenskij, ενώ πρώτος αυτός έφερε στο προσκήνιο πολλά βασικά προβλήματα. Ήταν όχι μόνον ο πιο παραγωγικός αλλά και ο πιο πολύπλευρος ρώσος ιστορικός του Βυζαντίου και, σε αντίθεση με τον Vasiljevskij, συνέγραψε ένα μεγάλο συνθετικό έργο, τη μνημειώδη Istorija vizantijskoj imperii (Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας), που είναι η πιο διεξοδική σύγχρονη έκθεση της βυζαντινής ιστορίας. Το έργο αυτό, εξ αιτίας των δυσμενών συνθηκών, δημοσιεύθηκε σε άνισα χρονικά διαστήματα, και ως σήμερα δεν έχει ολοκληρωθεί η έκδοσή του (τόμ. I: 1913, τόμ. II 1: 1927, τόμ. III: 1948).

Η εντυπωσιακή δραστηριότητα στο χώρο της ρωσικής Βυζαντινολογίας κατά τα τέλη του δέκατου ένατου και τις αρχές του εικοστού αιώνα οφείλεται στους μαθητές της σχολής του Vasiljevskij και του Uspenskij, όπως οι A.A. Vasiljev, B.A. Pančenko, P.A. Jakovenko και P.V. Bezobrazov. Σύμφωνα με την παράδοση που ανάγεται στον Vasiljevskij και τον Uspenskij, πιο αγαπημένο θέμα των ρώσων βυζαντινολόγων είναι η ιστορία της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας. Το γνωστό βιβλίο του Pančenko σχετικά με την αγροτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο (1904), αντέκρουσε τις απόψεις των μεγάλων προδρόμων του Zachariä von Lingenthal, Vasiljevskij και Uspenskij, και άνοιξε νέους ορίζοντες στην έρευνα. Κατά τον ίδιο τρόπο ο P. Bezobrazov και προπαντός ο P. Jakovenko ασχολήθηκαν με θέματα της εσωτερικής ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας και συνέχισαν δημιουργικά την παράδοση του Vasiljevskij στην έρευνα των βυζαντινών επίσημων εγγράφων. Ο A. Vasiljev συνέγραψε το βασικό έργο για την ιστορία των βυζαντινο-αραβικών σχέσεων στον ένατο και δέκατο αιώνα (2 τόμοι 1900 και 1902). Ο J.A. Kulakovskij, που αρχικά εργάσθηκε στο χώρο της κλασικής αρχαιότητας, έγραψε μια Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που πραγματεύεται σε τρεις τόμους την περίοδο μεταξύ 395 και 717 (Κίεβο 1913 ως 1915), ένα στεγνό, αλλά βασικό και χρήσιμο έργο. Μεγάλη ώθηση στις βυζαντινές σπουδές στη Ρωσία έδωσε και το γεγονός ότι παράλληλα στο γνωστό Vizantijskij Vremennik, το 1915 ιδρύθηκε ένα νέο περιοδικό, το Vizantijskoe Obozrenie (Βυζαντινή επιθεώρηση), από το οποίο ως το 1917 κυκλοφόρησαν τρεις μόνο τόμοι.

Στην Αγγλία πρωτοστάτης στις βυζαντινές ιστορικές σπουδές από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και εξής υπήρξε για μακρό χρόνο ο John B. Bury (1861-1927)[4]. Ο Bury είναι χωρίς αμφιβολία ένας από τους σπουδαιότερους βυζαντινολόγους όλων των εποχών. Ήταν ερευνητής με μεγάλη εποπτική ικανότητα, ασυνήθιστη πολυμάθεια, διεισδυτική οξύτητα στην ανάλυση και υποδειγματική μεθοδική αυστηρότητα. Εκτός από πολυάριθμες και σπουδαίες ειδικές μελέτες, συνέγραψε πολλά συνθετικά έργα, που καλύπτουν μεγάλες περιόδους της βυζαντινής ιστορίας, όπως το δίτομο έργο A History of the Later Roman Empire για την περίοδο από 395 ως 800 (1889), το έξοχο βιβλίο A History of the Eastern Roman Empire, που πραγματεύεται την περίοδο από τη στέψη του Καρόλου του Μεγάλου ως την ενθρόνιση του Βασιλείου Α' του Μακεδόνος (1912). Το 1923 επανεκδόθηκε το πρώτο έργο του Bury με τον ίδιο τίτλο και σε δύο τόμους πάλι, όπου πολύ πιο διεξοδικά εξιστορείται η περίοδος από το θάνατο του Θεοδοσίου Α' ως το θάνατο του

Digitized by 10uk1s

Ιουστινιανού Α'. Ιδιαίτερα πρέπει ακόμη να μνημονεύσουμε το έξοχο υπόμνημα του Bury στην επανέκδοση του Κλητορολογίου του Φιλοθέου, που επιμελήθηκε ο ίδιος: The Imperial Administrative System in the Ninth Century (1911). Όπως οι ρώσοι βυζαντινολόγοι θεμελίωσαν την έρευνα της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας, έτσι και ο Bury εγκαινίασε τη συστηματική έρευνα των βυζαντινών διοικητικών θεσμών, που θα συνεχισθεί αργότερα με επιτυχία από τους Ernst Stein και Franz Dölger.

Άξιος διάδοχος του Bury ήταν ο Norman H. Baynes, που διακρίθηκε για τις μελέτες του πάνω στην πρώιμη βυζαντινή ιστορία. Την έρευνα της ιστορίας του ύστερου βυζαντινού κράτους και μάλιστα τις σχέσεις του προς τους Λατίνους στο χώρο του Αιγαίου προήγαγαν οι σπουδαίες μελέτες του William Miller.

Στην Ελλάδα η ενασχόληση με τη βυζαντινή ιστορία άρχισε νωρίς, αφού φυσικά η ιστορία του Βυζαντίου ήταν για τους έλληνες επιστήμονες ένα τμήμα της εθνικής τους ιστορίας. Έτσι η βυζαντινή ιστορία κατέλαβε σημαντικό χώρο στο μεγάλο έργο του φλογερού πατριώτη Κ. Παπαρρηγοπούλου: *Ιστορία του Ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων* (5 τόμοι, Αθήνα 1860-77, επανέκδοση από τον Καρολίδη το 1925). Τα κύρια συμπεράσματα συμπύκνωσε ο ίδιος στο βραχύ έργο του Histoire de la civilisation hellenique, Paris 1878). Ο Σπ. Λάμπρος (1851-1919), που διακρίθηκε για την έξοχη προσφορά του στην έρευνα των χειρογράφων και στις εκδόσεις των πηγών, συνέγραψε μια εκλαϊκευμένη ιστορία της Ελλάδος ως το 1453: *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως* (6 τόμοι, Αθήνα 1886-1908). Επίσης και ο Α. Ανδρεάδης (1876-1935), που αργότερα ασχολήθηκε συστηματικά με την ελληνική οικονομία στο συνθετικό έργο του *Ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας* (Αθήνα 1918) και σε πολυάριθμες άλλες μελέτες του, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή περίοδο. Ανάλογα με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Ελλήνων για τη βυζαντινή ιστορία, ξεχωριστή προσοχή στο Βυζάντιο έδωσαν και ελληνικά περιοδικά όπως το *Δελτίον της Εθνολογικής Εταιρείας* (Αθήνα, από το 1893) και ο *Νέος Ελληνομνήμων,* με εκδότη και μοναδικό συνεργάτη από το 1904 ως το 1917 τον ακάματο Σπ. Λάμπρο[5]. Ο Ν. Βέης ίδρυσε το περιοδικό *Βυζαντίς,* αφιερωμένο ειδικά στις βυζαντινές σπουδές, από το οποίο όμως κυκλοφόρησαν μόνο δύο τόμοι (1909 και 1911).

Στα τέλη του περασμένου και στις αρχές του αιώνα μας η μελέτη της βυζαντινής ιστορίας διαδόθηκε και σε πολλές άλλες χώρες. Στην Ιταλία έγινε γόνιμη εργασία όχι μόνον στο χώρο της ιστορίας και της φιλολογίας, αλλά και της ιστορίας του δικαίου. Στις βαλκανικές χώρες οι βυζαντινές μελέτες καλλιεργήθηκαν σε συνάφεια με την εθνική τους ιστορία, κι αυτό ωφέλησε την ιστορία και του Βυζαντίου και των βαλκανικών χωρών. Στη Βουλγαρία τις βυζαντινές σπουδές προώθησαν οι μελέτες όχι μόνο του βυζαντινολόγου P. Mutafčiev (1883-1943) αλλά και των ιστορικών του βουλγαρικού μεσαίωνα V. Zlatarski (1866-1935) και P. Nikov (1884-1939). Επίσης και στη Γιουγκοσλαβία με τη βυζαντινή ιστορία ασχολήθηκαν εκτός από τους βυζαντινολόγους D. Anastasijević (1877-1950) και F. Granic (1883-1937) και οι ερευνητές της μεσαιωνικής σερβικής και κροατικής ιστορίας St. Stanojević (1874-1937), J. Radonić (1873-1956), N. Radojčić και F. Šišić (1869-1940). Στη Ρουμανία οι βυζαντινές σπουδές άνθισαν επίσης πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, χάρη στην εξαιρετική ερευνητική δραστηριότητα του N. Jorga (1871 ως 1940). Το τεράστιο έργο του, που κάλυψε όχι μόνο το χώρο της βυζαντινής ιστορίας, της ρουμανικής ιστορίας και φιλολογίας, αλλά και της οθωμανικής και παγκόσμιας ιστορίας, προκάλεσε ιδιαίτερη εντύπωση.

Οι βυζαντινές σπουδές προωθήθηκαν πολύ από τη συνεργασία των ειδικών σε διεθνές επίπεδο. Η συνεργασία αυτή ανεστάλη φυσικά από τους δύο παγκόσμιους πολέμους, άρχισε όμως πάλι να αναπτύσσεται σταδιακά ξεπερνώντας τις συνέπειες της αναστολής αυτής, πράγμα το οποίο χρειάσθηκε φυσικά πολύ μόχθο και πολλές θυσίες. Στο διάστημα ιδιαίτερα μεταξύ των δύο πολέμων διαπιστώνουμε μια νέα σημαντική ώθηση των βυζαντινών σπουδών. Αλλά και η περίοδος μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηρίζεται από νέα άνθηση της Βυζαντινολογίας. Η άνθηση αυτή φαίνεται όχι μόνο από τη μεγάλη διεύρυνση της ερευνητικής και εκδοτικής

Digitized by 10uk1s

δραστηριότητας, αλλά και από τη σύγκληση διεθνών βυζαντινολογικών συνεδρίων, την ίδρυση νέων ειδικών περιοδικών και τη σύσταση νέων κέντρων έρευνας του Βυζαντίου.

Ενώ πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο η Βυζαντινολογία διέθετε βασικά δύο μόνον περιοδικά, τη Byzantinische Zeitschrift και το Vizantijskij Vremennik, μετά το 1920 εμφανίσθηκε ολόκληρη σειρά από ειδικά περιοδικά, που μαρτυρούν την πρόοδο που επιτεύχθηκε. Πρώτα κυκλοφόρησε το 1925 το Byzantion, που με διευθυντή τον Henri Gregoire προώθησε σημαντικά την έρευνα. Χάρη στο περιοδικό αυτό και στην αξιοθαύμαστη δραστηριότητα του εκδότη του, οι Βρυξέλλλες έγιναν σπουδαίο κέντρο βυζαντινών ερευνών. Επίσης αρκετά σημαντικό για τις βυζαντινές μελέτες είναι το Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, που ιδρύθηκε στις Βρυξέλλες το 1932. Ένα άλλο σπουδαίο επιστημονικό όργανο έγινε η επετηρίδα Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, με διευθυντή το Ν. Βέη. Η έκδοση άρχισε το 1920 στο Βερολίνο και συνεχίσθηκε από το 1926 στην Αθήνα, διακόπηκε όμως κατά το τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου (το 1960 κυκλοφόρησε αναδρομικά ο 18ος τόμος για τα έτη 1945-1949), [Το 1966 κυκλοφόρησε ο τόμος 19, το 1970 ο τόμος 20 και το 1976 ο τόμος 21]. Συνεργασίες ελλήνων βυζαντινολόγων δημοσιεύθηκαν ιδιαίτερα στο περιοδικό *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (από το 1924) αλλά και στα *Ελληνικά* (από το 1928) που κι αυτά αφιερώθηκαν κυρίως στην βυζαντινολογική έρευνα. Παράλληλα ο S.G. Mercati άρχισε από το 1924 να εκδίδει, σε ακαθόριστα χρονικά διαστήματα στη Ρώμη τη σειρά Studi Bizantini e Neoellenici. Στην Πράγα ιδρύθηκε το 1929 το περιοδικό Byzantinoslavica, που όμως αναγκάσθηκε να αναστείλει την έκδοσή του κατά τον πόλεμο. Μετά τον πόλεμο ανανεώθηκε, με εκδότες τους M. Paulová, B. Havránek και N.L. Okunev, και διεύρυνε σημαντικά το αρχικό πεδίο εργασίας. Τώρα τα Byzantinoslavica δεν περιορίζονται μόνο στη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στο Βυζάντιο και τις σλαβικές χώρες, αλλά καθιερώθηκαν ως ένα σπουδαίο ειδικό όργανο για την έρευνα του Βυζαντίου σε όλες του τις περιοχές. Αντίθετα ανέστειλε οριστικά την κυκλοφορία του το Seminarium Kondakovianum (Annales de l' Institut Kondakov), που είχε ιδρυθεί το 1926 ως όργανο του φημισμένου από τα πολλά του δημοσιεύματα Ινστιτούτου Kondakov. Το σπουδαίο αυτό κέντρο βυζαντινών και αρχαιολογικών ερευνών ιδρύθηκε στην Πράγα και το 1938 μεταφέρθηκε στο Βελιγράδι, όπου και διατηρήθηκε ως το 1941, όταν καταστράφηκε από βομβαρδισμό χάνοντας και δύο από τους πολυτιμότερους συνεργάτες του.

Ένα άλλο κέντρο για την έρευνα του Βυζαντίου, που τα τελευταία χρόνια απέκτησε ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα, είναι το παλαιό Ινστιτούτο των λόγιων μοναχών του τάγματος των Ασσοψιονιστών. Άρχισε τη λειτουργεία του στο Kadiköy (Χαλκηδόνα), μεταφέρθηκε αργότερα στο Βουκουρέστι και τελικά εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, όπου και αναπτύσσει τεράστια ερευνητική δραστηριότητα. Το Ινστιτούτο εξέδιδε αρχικά (από το 1897) το περιοδικό Échos d'Orient, που κυκλοφόρησε ως Revue trimestrielle d'histoire, de géographie et de liturgie orientales· αλλά με τον καιρό εξελίχθηκε σε ειδικό περιοδικό βυζαντινών σπουδών, πράγμα που βεβαιώνει και πάλι το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις βυζαντινές μελέτες. Το 1943 πήρε την ονομασία Études byzantines (από τον τέταρτο τόμο του (1946) μετωνομάσθηκε σε Revue des Études byzantines) και πλούτισε τη βυζαντινή έρευνα με ένα νέο και πολύτιμο όργανο.

Στην Αμερική κυκλοφόρησε ένα νέο περιοδικό, το Byzantina-Metabyzantina, σ' ένα μόνο τόμο (δύο τεύχη, 1946 και 1949). Ο αμερικανός Th. Whittemore ίδρυσε στο Παρίσι ένα σπουδαίο Ινστιτούτο βυζαντινών και αρχαιολογικών ερευνών, που άρχισε να εκδίδει από το 1946 το περιοδικό Bulletin of the Byzantine Institute, με έμφαση στην αρχαιολογία και την ιστορία της τέχνης. Ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα έρευνας της ιστορίας, της τέχνης και του πολιτισμού του Βυζαντίου είναι το Dumbarton Oaks στην Αμερική. Εκδίδει το σπουδαίο περιοδικό Dumbarton Oaks Papers (από το 1941) και τη σειρά Dumbarton Oaks Studies (από το 1950), που με την εξαιρετική τους εκδοτική ποιότητα προβάλλουν το αντάξιο έργο του Κέντρου.

Ένα άλλο βυζαντινό ινστιτούτο, με έμφαση στις θεολογικές και εκκλησιαστικές σπουδές, βρίσκεται στο Schleyern που συνεργάζεται τελευταία με ενα παρόμοιο ινστιτούτο στο Ettal. Στη Βιέννη ιδρύθηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η Αυστριακή Βυζαντινολογική Εταιρεία, η

Digitized by 10uk1s

δραστηριότητα της οποίας μαρτυρείται από το 1951 στην επετηρίδα Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft [από τον 18ο τόμο του 1969 η επετηρίδα μετωνομάσθηκε σε Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik]. Στο Βελιγράδι λειτούργησε μετά τον πόλεμο το βυζαντινολογικό Ινστιτούτο της Σερβικής Ακαδημίας των Επιστημών, που ασχολείται ιδιαίτερα με την ιστορία των βυζαντινο - νοτιοσλαβικών σχέσεων και εκδίδει από το 1952 το περιοδικό Zbornik radova Vizantološkog Instituta. Από τα νεώτερα κέντρα βυζαντινών σπουδών πρέπει να μνημονεύσουμε το Σικελικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών σπουδών στο Παλέρμο (διευθυντής του ο Bruno Lavagnini), το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στην Βενετία (πρώτη διευθύντρια η Σοφία Αντωνιάδου [και διάδοχός της ο Μ. Μανούσακας]) και το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών στην Αθήνα (πρώτος διευθυντής ο Διονύσιος Ζακυθηνός) [εκδίδει το περιοδικό *Σύμμεικτα* (ως τώρα 2 τόμοι, 1966, 1970)]. Για την πλούσια δράση και τον προγραμματισμό του τελευταίου τούτου κέντρου βλ. την έκθεση του Δ. Ζακυθηνού, Report of the Byzantine Research Centre (Αθήνα 1962). [Για τον ελληνικό χώρο πρέπει να μνημονεύσουμε δύο ακόμη ειδικά ερευνητικά ιδρύματα της Θεσσαλονίκης. Το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών που από το 1969 εκδίδει το περιοδικό *Βυζαντινά* και το ίδρυμα Πατερικών Μελετών που από το 1969 εκδίδει το περιοδικό *Κληρονομία*].

Η ίδρυση πολλών νέων κέντρων έρευνας καθώς και νέων περιοδικών δείχνει την εντυπωσιακή αύξηση και πρόοδο του σχετικά νέου αυτού κλάδου της επιστήμης. Δεν δίνει όμως πλήρη εικόνα του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για τις βυζαντινές σπουδές, γιατί εκτός από τα ειδικά βυζαντινολογικά περιοδικά, πολλά άλλα περιοδικά συγγενών επιστημονικών κλάδων φιλοξενούν όλο και περισσότερες μελέτες πάνω σε βυζαντινά θέματα[6].

Η Ρωσία ειδικότερα, που παλαιότερα είχε παίξει έναν τόσο σπουδαίο ρόλο στην άνθηση των βυζαντινών σπουδών, έμεινε για μακρό χρόνο αδρανής. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο η έρευνα του Βυζαντίου υποχώρησε αισθητά και αργότερα, με τον θάνατο του F.I. Uspenskij (1928), περιέπεσε σε πλήρη σχεδόν αφάνεια. Έτσι το περιοδικό Vizantijskij Vremennik, που ως το 1916 είχε κυκλοφορήσει χωρίς διακοπή σε 22 ογκώδεις τόμους, συνεχίσθηκε στην επόμενη δεκαετία μόνο με τρεις ισχνούς τόμους (1922, 1925, 1927) και τελικά σταμάτησε να εκδίδεται για ένα διάστημα. Με την πάροδο όμως του χρόνου αναζωογονήθηκε και στη Σοβιετική Ένωση το ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές (όπως μαρτυρεί π.χ. η έκδοση από το 1945 και εξής του περιοδικού Vizantijskij Sbornik) και από τότε αυξάνει με ταχύ ρυθμό. Η έρευνα του Βυζαντίου βρίσκεται σήμερα σε αξιοθαύμαστη ανάπτυξη στη Μόσχα, στο Λένινγκραντ, καθώς και σε άλλες πόλεις της Σοβιετικής Ενώσεως, όπως βεβαιώνουν τα πολυάριθμα δημοσιεύματα, καθώς και η νέα σειρά των Vizantijskij Vremennik, που άρχισε το 1947 και έφθασε ήδη τους 22 τόμους. Όπως οι παλαιότεροι ρώσοι βυζαντινολόγοι, έτσι και οι σημερινοί ερευνητές στη Σοβιετική Ένωση δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση στα θέματα της βυζαντινής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, τα οποία ερμηνεύουν με τις αρχές του ιστορικού υλισμού.

Η μεγάλη πρόοδος στις βυζαντινές σπουδές οφείλεται χωρίς αμφιβολία και στο γεγονός ότι πλουτίσθηκε σε σημαντική έκταση το υλικό από τις πηγές που είχε ως τώρα στη διάθεσή της η επιστήμη. Εντατικές εκδοτικές προσπάθειες έφεραν στο φως νέες πηγές κάθε είδους, ενώ παράλληλα οι παλαιές και ξεπερασμένες εκδόσεις αντικαταστάθηκαν με νεώτερες κριτικές. Φυσικά στον τομέα αυτόν υπολείπεται να γίνει πολλή δουλειά ακόμη, αφού και σήμερα τα έργα πολλών αν όχι των περισσότερων βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων, είναι προσιτά μόνο στις παλαιωμένες και ελλείπεις εκδόσεις του Corpus της Βόννης. Προσπάθειες για την κάλυψη του κενού αυτού έγιναν από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα από την Bibliotheca Teubneriana και πιο πρόσφατα από την Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé, όπως και με σοβαρές μεμονωμένες εκδόσεις. [Το κενό θα καλυφθεί οριστικά όταν ολοκληρωθεί το νέο Corpus Fontium Historiae Byzantinae, που εκδίδεται από διεθνή επιτροπή υπό την αιγίδα της Διεθνούς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών]. Έτσι τα έργα πολλών βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων είναι σήμερα προσιτά σε νέες κριτικές εκδόσεις, οι οποίες αχρήστευσαν σε πολλές περιπτώσεις τις αντίστοιχες του Corpus της Βόννης (περισσότερα βλ. στις επισκοπήσεις των πηγών, στην αρχή κάθε κεφαλαίου).

Digitized by 10uk1s

Την έρευνα του Βυζαντίου πλούτισαν και διεύρυναν σημαντικά οι εκδόσεις των βυζαντινών επίσημων εγγράφων. Προηγήθηκε η πλούσια αν και τελείως πρόχειρη συλλογή των F. Miklosich και J. Müller, που κυκλοφόρησε μεταξύ των ετών 1860-1890. Στις αρχές του αιώνα μας εμφανίσθηκε μία εξ ίσου σπουδαία και τεχνικά πληρέστερη συλλογή εγγράφων του Αγίου Όρους, στη συμπληρωματική σειρά του περιοδικού Vizantijskij Vremennik. Την μεγάλη πρόοδο της επιστήμης στον τομέα αυτό φανερώνουν νεώτερες συλλογές των επίσημων εγγράφων, όπως οι εκδόσεις των G. Rouillard et P. Collomp, Actes de Lavra I (Archives de l'Athos I), Paris 1937, του P. Lemerle, Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II), Paris 1945, του F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, και του A. Guillou, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Menecée (Bibliothèque Byzantine, Documents 3), Paris 1955 (λεπτομέρειες [και πληροφορίες για τους νεώτερους τόμους] βλ. παρακάτω στο σημείωμα «Πηγές»). Τα βασικά πλεονεκτήματα που διακρίνουν τις συλλογές αυτές από τις παλαιότερες είναι το συμπληρωματικό λεύκωμα με πανομοιότυπα των έγγραφων και των σφραγίδων, οι πληρέστερες κριτικές εκδόσεις των κειμένων, ο διεξοδικός και ειδικός υπομνηματισμός καθώς και τα πληρέστερα ευρετήρια.

Η μελέτη των επίσημων εγγράφων εντείνεται όλο και περισσότερο γιατί η ιστορική έρευνα του Βυζαντίου ασχολείται σήμερα συστηματικώτερα με την εσωτερική κατάσταση του βυζαντινού κράτους, με τη διοικητική διάρθρωση, την οικονομική και την κοινωνική του εξέλιξη και η συστηματική αξιοποίηση των επίσημων εγγράφων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για το έργο αυτό[7]. Βέβαια η έρευνα του Βυζαντίου δεν κατώρθωσε ακόμη να πραγματοποιήσει το σχέδιο που παρουσίασε ο Krumbacher το 1904 στην Association Internationale des Académies για την έκδοση ενός Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit (Corpus των ελληνικών εγγράφων του μεσαίωνα και των νεώτερων χρόνων). Ωστόσο οι ως τώρα εκδόσεις έφεραν στο φως πολύ σπουδαίο και πλούσιο υλικό. Χάρη στις προσπάθειες αυτές, όπως και πολλές άλλες, ιδιαίτερα χάρη στο πρωτοπορειακό έργο του F. Dölger, αναπτύχθηκαν με εντυπωσιακό ρυθμό τον τελευταίο καιρό η βυζαντινή διπλωματική και η παλαιογραφία[8]. Μνημονεύουμε σχετικά τα έργα του F. Dölger, Fascimiles byzantinischer Kaiserurkunden (München 1931) και Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. Το δεύτερο τούτο έργο αποτελεί τον πρώτο τόμο του προταθέντος Corpus των ελληνικών εγγράφων του μεσαίωνα και των νεώτερων χρόνων. Τα πέντε τεύχη που είχαν προγραμματισθεί δημοσιεύθηκαν καλύπτοντας αντίστοιχα τις εξής περιόδους: 565-1025 (1924), 1025-1204 (1925), 1204-1282 (1932) [2η έκδοση βελτιωμένη από τον P. Wirth, 1977], 1282-1341 (1960) και 1341-1453 (1965) (München-Berlin). Το έργο αυτό είναι απαραίτητο βοήθημα για κάθε βυζαντινολόγο, καθώς παρέχει σε συστηματική και κριτική αναγραφή όλα τα αυτοκρατορικά έγγραφα όπως και όλες τις πληροφορίες των πηγών για αυτοκρατορικά διατάγματα που έχουν χαθεί. Το χρονικό διάστημα 311-476 καλύπτει το έργο του O. Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste (Stuttgart 1919). [Το κενό που αφήνουν τα έργα των Seeck και Dölger για την περίοδο 476-565 θα καλύψει με ιδιαίτερο τόμο ο Ε. Χρυσός]. Τα επίσημα έγγραφα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως περιέλαβε στη συλλογή του ο V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople, από την οποία κυκλοφόρησαν τρία τεύχη από τον ίδιο, για τις περιόδους 381-715· 715-1043 και 1043-1206 (1932, 1936, 1947) [και ένα τεύχος από τον V. Laurent για την περίοδο 1208-1309, το 1971]. Το πιο σπουδαίο βοήθημα για τη μελέτη της βυζαντινής εκκλησιαστικής ιστορίας και της ιστορίας των δογμάτων είναι σήμερα το έξοχο έργο του H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, στα πλαίσια της σειράς Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 2.1: Byzantinisches Handbuch II, 1, München 1959.

Η σύγχρονη ιστορική έρευνα του Βυζαντίου αποδίδει ιδιαίτερη προσοχή στη μελέτη των επιγραφών και προ παντός των νομισμάτων και των σφραγίδων, η οποία διαφωτίζει σημαντικά διάφορα προβλήματα, ιδίως της εσωτερικής καταστάσεως του Βυζαντίου. Τα νομίσματα είναι απαραίτητο υλικό για τη μελέτη τόσο της νομισματικής πολιτικής και της οικονομικής ιστορίας, όσο και των συμβόλων της αυτοκρατορικής εξουσίας. Εξ άλλου, σήμερα είναι αδιανόητη η μελέτη του βυζαντινού διοικητικού συστήματος χωρίς την προσεκτική αξιολόγηση των σφραγίδων. Δυστυχώς οι γενικές γνώσεις που κατέχουμε για τις πηγές αυτές, παρά την αξιόλογη πρόοδο που σημειώθηκε,

Digitized by 10uk1s

δεν ικανοποιούν ακόμη τα αιτήματα της επιστήμης. Σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή έγινε πρόσφατα με την έκδοση της μεγάλης συλλογής του V. Laurent, Documents de sigillographie byzantine: la collection C. Orghidan (Bibliothèque byzantine. Documents 1), Paris 1952. Εκτός από την έξοχη αυτή εργασία του διακεκριμένου γνώστη της βυζαντινής σφραγιστικής καθώς και από τις παλαιότερες συλλογές σφραγίδων και νομισμάτων (βλ. παρακάτω) βρίσκουμε πλούσιο και συνεχώς αυξανόμενο υλικό σε ειδικές μονογραφίες, σε άρθρα που δημοσιεύουν τα ειδικά περιοδικά και σε ανακοινώσεις που δημοσιεύονται για νέα ευρήματα νομισμάτων και σφραγίδων. Την αξιοποίηση του δυσπρόσιτου αυτού υλικού διευκολύνουν οι σχετικές αναλυτικές εκθέσεις του ίδιου του Laurent[9]. Ωστόσο είναι αναπόδραστη ανάγκη να εκδοθεί ένα Corpus των βυζαντινών νομισμάτων και ένα Corpus των βυζαντινών σφραγίδων[10].

Τη μεγάλη, τέλος, σημασία που αποδίδει η έρευνα του Βυζαντίου στις βοηθητικές ιστορικές επιστήμες αποδεικνύει η πρόσφατη ίδρυση στο Παρίσι μιας νέας σειράς, αφιερωμένης στις επιστήμες αυτές. Στα πλαίσια της σειράς αυτής, που διευθύνεται από τον άξιο γάλλο βυζαντινολόγο P. Lemerle, δημοσιεύθηκαν ως τώρα δύο σπουδαία βασικά έργα του V. Grumel, Chronologie (Bibliothèque byzantine. Traité d'Études byzantines I, Paris 1958) και του A. Bataille, Les Papyrus (ίδια σειρά, τόμ. II, Paris 1955).

Δεν είναι πρόθεση μας να αξιολογήσουμε εδώ τις μεμονωμένες εργασίες της σύγχρονης βυζαντινής ιστορικής έρευνας. Τα ειδικά περιοδικά που μνημονεύσαμε αναγράφουν συνεχώς τα νεώτερα επιτεύγματα, στα διαρκώς επεκτεινόμενα βιβλιογραφικά τους τμήματα και τις περιληπτικές συνόψεις για κάθε ειδικό κλάδο της Βυζαντινολογίας και για την έρευνα στις επί μέρους χώρες. Την τρέχουσα βιβλιογραφία παρουσιάζει με πληρότητα και ακρίβεια το περιοδικό Byzantinische Zeitschrift. Από την ίδρυσή του το 1892 ως σήμερα (με ορισμένες διακοπές στα πολεμικά και μεταπολεμικά χρόνια) αναγράφει με επιμέλεια και συστηματικότητα τη βυζαντινή βιβλιογραφία και αξιολογεί κριτικά τις πιο σπουδαίες μελέτες, είτε στο βιβλιοκριτικό τμήμα ΙΙ είτε στις βιβλιογραφικές σημειώσεις του τμήματος ΙΙΙ. [Για την ευκολότερη αξιοποίηση των αναγραφών της Byzantinische Zeitschrift το Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών Dumbarton Oaks άρχισε την έκδοση των Dumbarton Oaks Bibliographies baced on Byzantinische Zeitschrift. Κυκλοφόρησαν οι δύο πρώτοι τόμοι για τη Βυζαντινή Τέχνη, Washington, D.C., 1973 εξ.]. Παρόμοια συστηματική βιβλιογραφία προσφέρουν τον τελευταίο καιρό και τα Byzantinoslavica. Είναι αρκετό να περιορισθούμε στα σπουδαία αυτά βιβλιογραφικά βοηθήματα καθώς και στις εκθέσεις των λοιπών ειδικών περιοδικών για το Βυζάντιο. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τα πιο σπουδαία σύγχρονα εγχειρίδια της βυζαντινής ιστορίας.

Την πρώιμη βυζαντινή περίοδο πραγματεύεται διεξοδικά ο E. Stein στα έργα του Geschichte des spätrömischen Reiches I (1927) και Histoire du Bas Empire II (1949)[11]. Το ογκώδες αυτό δίτομο έργο του μεγάλου γνώστη του βυζαντινού διοικητικού συστήματος, που καλύπτει την περίοδο 284-565, αποτελεί μαζί με εκείνο του Bury που μνημονεύσαμε παραπάνω, τον ασφαλέστερο οδηγό στη μελέτη της περιόδου αυτής και είναι βασικό για την κατανόηση του πρώιμου βυζαντινού κρατικού μηχανισμού.

Το γνωστό συλλογικό έργο The Cambridge Medieval History, που εξέδωσε ο Bury, αφιερώνει στη βυζαντινή ιστορία ένα μέρος από τον πρώτο και τον δεύτερο τόμο (1911 και 1913) όπως και ολόκληρο τον τέταρτο (1923) με τον υπότιτλο The Eastern Roman Empire (717-1453). Όπως κάθε συλλογικό έργο, περιέχει και αυτό μελέτες ποικίλης αξίας· στο σύνολό του όμως είναι ένα έξοχο και αξιόπιστο βοήθημα. Ανεκτίμητο προσόν του είναι η λεπτομερής βιβλιογραφία του. Πρόσφατα εκδόθηκε από την J. M. Hussey με εξ ολοκλήρου νέες μελέτες ο τέταρτος τόμος: The Byzantine Empire, Μέρος I: Byzantium and its Neighbours, Cambridge University Press, 1966, Μέρος II: Government, Church and Civilization, Cambridge University Press, 1967.

Ο μεγάλος γάλλος βυζαντινολόγος Ch. Diehl δημοσίευσε το 1919 το τομίδιο Histoire de l' Empire byzantine, με συνοπτική έκθεση της βυζαντινής ιστορίας από το Μ. Κωνσταντίνο ως την Άλωση

Digitized by 10uk1s

(επανέκδοση 1924, αγγλική μετάφραση 1925, σερβική μετάφραση 1933). Στα πλαίσια της σειράς Histoire générale, που ίδρυσε ο G. Glotz, συνέγραψε ο Diehl έναν διεξοδικό και συνθετικό τόμο για την βυζαντινή ιστορία από το θάνατο του Θεοδοσίου Α' ως την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Α' Κομνηνού (395-1081), ενώ ο συνεργάτης του G. Marçais προσέφερε μια έξοχη ιστορία των Αράβων από το Μωάμεθ ως τον δωδέκατο αιώνα (Ch. Diehl - G. Marçais, Le monde oriental de 395 à 1081, Histoire générale, IIe section: Histoire du Moyen Age, τόμ. III, Paris 1936). Στον επόμενο τόμο ο Ch. Diehl πραγματεύθηκε μόνο την περίοδο από το 1081 ως το 1204. Ο R. Guilland έγραψε τα υπόλοιπα τμήματα της βυζαντινής ιστορίας, ενώ ο R. Grousset συμπλήρωσε τη σειρά με μια έκθεση της ιστορίας των λατινικών κρατιδίων στην Ανατολή (Ch. Diehl - L. Oeconomos - R. Guilland - R. Grousset, L' Europe Orientale de 1081 à 1455, ίδια σειρά, τόμ. IX, 1, Paris 1945).

Το 1917 ο διάσημος ρώσος ιστορικός του Βυζαντίου A.A.Vasiliev δημοσίευσε αρχικά στα ρωσικά την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας από την αρχή ως τις Σταυροφορίες και, αργότερα, το 1923-25, έγραψε τρεις ακόμη μικρότερες μελέτες για την εποχή των Σταυροφοριών, την ιστορία της λατινικής κυριαρχίας και την περίοδο των Παλαιολόγων. Το ίδιο έργο κυκλοφόρησε διευρημένο κατά πολύ στα αγγλικά: History of the Byzantine Empire (2 τόμοι, Madison 1928/29). Ύστερα ακολούθησε η αναθεωρημένη και βελτιωμένη γαλλική έκδοση: Histoire de l' Empire byzantine (2 τόμοι, Paris 1932), που μεταφράσθηκε στα ισπανικά (Historia del Imprero Bizantino, 2 τόμοι, Barcelona 1948), στα ελληνικά [Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Αθήνα 1954, από τη δεύτερη αγγλική έκδοση του 1952] και στα τουρκικά (μόνο ο πρώτος τόμος, Άγκυρα 1943). Αργότερα κυκλοφόρησε μια νέα και κάπως αναθεωρημένη έκδοση στα αγγλικά, με βάση τη γαλλική: History of the Byzantine Empire, 324-1453 (Madison 1952). Το έργο τούτο, που απολαμβάνει τη γενική εκτίμηση, είναι σαφής και αξιόπιστος οδηγός στην έρευνα της βυζαντινής ιστορίας.

Ο πολυμαθής ρουμάνος ιστορικός N. Jorga συνέγραψε μια πλούσια, πλην όμως κάπως επιπόλαιη έκθεση της βυζαντινής ιστορίας με τον τίτλο Histoire de la vie byzantine (3 τόμοι, Βουκουρέστι 1934). Ο έλληνας ιστορικός Κ. Άμαντος εξιστόρησε την περίοδο ως το 1204: *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους (2* τόμοι, Αθήνα 1939, 1947), δεύτερη έκδοση 1953, 1957). [Επίσης ο Δ. Ζακυθηνός εξέδωσε εγχειρίδιο με τίτλο *Βυζαντινή Ιστορία* (324-1071), Αθήνα 1972, ανατύπωση 1977 (Βλ. και την επιτομή *Η βυζαντινή αυτοκρατορία* (324-1071), Αθήνα 1969, ανατύπωση 1976), και *Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι του 1453,* Αθήνα 1972. Εκτενές εγχειρίδιο *Βυζαντινής Ιστορίας* άρχισε να εκδίδει και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου. Ο πρώτος τόμος καλύπτει την περίοδο 324-610, Αθήνα 1975. Σε μορφή τυπωμένων βιβλίων άρχισε να εκδίδει από το 1974 στη Θεσσαλονίκη διάφορα διδακτικά βοηθήματα και ο Ι. Καραγιαννόπουλος: *Το βυζαντινόν κράτος* (1974), *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Α' (1974), *Βυζαντινή ιστορία* (περισσότερα τεύχη, 1974 εξ.) και *Η βυζαντινή ιστορία από τας πηγάς* (1974)]. Ο ρώσος βυζαντινολόγος M. Levčenko παρουσίασε για πρώτη φορά σε ένα μικρό τόμο (που είναι ανισομερής τόσο ποιοτικά όσο και στη διάταξη της ύλης) τη μαρξιστική ερμηνεία της βυζαντινής ιστορίας, Istorija Vizantii (Μόσχα - Λένινγκραντ 1940), που μεταφράσθηκε στα βουλγαρικά (Istorija na Vizantija, Σόφια 1948) και στα γαλλικά (Byzance des origines à 1453, Paris 1949) [και στα ελληνικά: *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας,* Αθήνα, χ.χ.]. Έκθεση της βυζαντινής ιστορίας άρχισε να εκδίδει και ο βούλγαρος ιστορικός D. Angelov· στον πρώτο τόμο που κυκλοφόρησε, ιστορεί την περίοδο από το 395 ως το 867: Istorija na Vizantija I, Σόφια 1959. Αν και σύντομη, όμως εύληπτη είναι η εκλαϊκευμένη επιτομή του P. Lemerle, Histoire de Byzance (σειρά «Que sais-je?», Paris 1948).

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει το μεγάλο έργο του L. Bréhier, Le monde Byzantin (L'évolution de l'humanité, επιμ. H. Beer, Nr. 32, 32b, 32c, Paris 1947, 1949, 1950). Ο άξιος γάλλος ιστορικός παρουσίασε σε τρεις επί μέρους τόμους εξονυχιστικά την πολιτική ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας (Vie et Mort de Byzance), την εσωτερική της κρατική διοίκηση (Les Institutions de l'Empire byzantin), και τον πολιτισμό της (La Civilisation byzantine). Το έργο τούτο χαρακτηρίζει απαράμιλλη εμβρίθεια. Ο τρίτος τόμος έχει ακόμη μεγαλύτερη αξία γιατί πραγματεύεται κατά

Digitized by 10uk1s

ιδιόμορφο τρόπο το βυζαντινό πολιτισμό, παρέχει δηλ. μια ζωηρή και λεπτομερειακή εικόνα της καθημερινής ζωής, των ηθών και εθίμων των διαφόρων τάξεων της βυζαντινής κοινωνίας. Γι' αυτό το έργο του Bréhier για το βυζαντινό πολιτισμό συγκρίνεται όχι τόσο με τις προηγούμενες ιστορίες του βυζαντινού πολιτισμού όσο με το μεγάλο έργο του Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός* (6 τόμοι, Αθήναι 1948), στο οποίο ο διάσημος έλληνας ερευνητής συγκέντρωσε τα πορίσματα της μακροχρόνιας έρευνάς του για την ιδιωτική ζωή των Βυζαντινών. Αντίθετα οι περισσότερες γνωστές ιστορίες του βυζαντινού πολιτισμού προβάλλουν κατά βάση ορισμένες μόνο πλευρές του, παραθέτοντας περιγραφικά τα επί μέρους στοιχεία του, και επιμένουν ιδιαίτερα στην εξέλιξη της δημόσιας ζωής. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους: Ch. Diehl, Byzance. Grandeur et Décadence, Paris 1919 (αγγλική μετάφραση: Byzantium. Greatness and Decline, Rutgers University Press 1957), A. Heisenberg, Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches, «Die Kultur der Gegenwart» II, Abt. IV, I^2, Leipzig - Berlin 1923, σελ. 364-414, N. H. Baynes, The Byzantine Empire, London 1926 (επανέκδοση 1943), St. Runcimann, Byzantine Civilisation, London 1933 (γαλλική μετάφραση: Paris 1934, ιταλική: Florence 1960, ελληνική: Βυζαντινός Πολιτισμός, Αθήνα 1969, J. M. Hussey, The Byzantine World, London 1957 (τρίτη έκδοση 1966), H. W. Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, Stuttgart 1959 (δεύτερη έκδοση 1966) [αγγλική έκδοση: London 1971]. Με τη συνεργασία πολλών βυζαντινολόγων από διάφορες χώρες εκδόθηκε το συλλογικό έργο: Byzantium. An Introduction to East Roman Civilisation, από τους N. H. Baynes και H. St. L. B. Moss, Oxford 1948 [ελληνική μετάφραση: Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό, Αθήνα, χ.χ.]. Το έργο του H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels, Baden - Baden 1958 (^{2}1967) παρουσιάζει την πολιτιστική ζωή του Βυζαντίου με αποσπάσματα από τις πηγές. Η επιτυχημένη εκλογή και η άριστη μετάφραση των κειμένων κάνουν αξιόλογο το τομίδιο τούτο. [Εδώ πρέπει να μνημονεύσουμε και το νεώτερο σχετικά έργο του ίδιου συγγραφέα, Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur, Graz 1965 και το πρόσφατο έργο του A. Guillou, La civilisation byzantine, Paris 1974, όπως και το εντελώς πρόσφατο εντυπωσιακό έργο του H. - G. Beck, Das Byzantinische Jahrtausend, München 1978. Τέλος πρέπει να μνημονευθεί το βασικό και αξεπέραστο ακόμη έργο του B. N. Τατάκη, La philosophic byzantine, Paris 1949 (ανατύπωση 1959), που μεταφράσθηκε εντελώς πρόσφατα στα ελληνικά με την εποπτεία του Λίνου Μπενάκη, ο οποίος πρόσθεσε στην ελληνική έκδοση και Βιβλιογραφικό Παράρτημα της περιόδου 1949-1976, Αθήνα 1977].

Μεγάλες υπηρεσίες στον ιστορικό του Βυζαντίου προσφέρουν και οι ιστορίες των χωρών και λαών εκείνων, που επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως των ιταλικών κρατιδίων, των Περσών, των Αράβων, των Τούρκων και των Νοτιοσλάβων. Συχνά τα έργα αυτά είναι πιο χρήσιμα από τις γενικές ιστορίες του Βυζαντίου, όπως λ.χ. το έργο του V. Zlatarski, Istorija na Bulgarskata durzava prez srednite vekove (Ιστορία του βουλγαρικού κράτους κατά τον μεσαίωνα), (4 τόμοι, Σόφια 1918, 1927, 1934, 1940). Ο Zlatarski πλατειάζει και συχνά καταφεύγει σε υποθέσεις, πλην όμως έχει το μεγάλο προσόν ότι συγκέντρωσε συστηματικά όλο το υλικό, το σχετικό με την ιστορία των βυζαντινο - βουλγαρικών σχέσεων από την αρχή ως το τέλος του δέκατου τρίτου αιώνα. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και το πυκνό αλλά στεγνό βιβλίο του K. Jireček, Geschichte der Serben, (2 τόμοι, Gotha 1911, 1918 σερβική μετάφραση: Istorija Srba, δεύτερη έκδοση, Βελιγράδι 1952), που είναι αξιόλογο ακριβώς χάρη στο νηφάλιο και κριτικό πνεύμα του.

Κλείνουμε την επισκόπηση αυτή με το σημαντικό έργο του Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica I - II· η πρώτη του έκδοση έγινε στη Βουδαπέστη το 1942-43, και η δεύτερη, πολύ βελτιωμένη, στο Βερολίνο το 1958 από τη Γερμανική Ακαδημία των Επιστημών. Ο έξοχος ούγγρος λόγιος συγκέντρωσε συστηματικά όλες τις βυζαντινές πηγές που σχετίζονται με την ιστορία των τουρκικών φυλών. Το έργο του έχει ανεκτίμητη πρακτική αξία, αφού πραγματεύεται ολόκληρη τη βυζαντινή ιστορία, γιατί κάθε βυζαντινή πηγή περιέχει πληροφορίες για τους τουρκικούς λαούς με την ευρεία σημασία του όρου που του δίνει ο Moravcsik. Ο συγγραφέας αξιολογεί κριτικά και διεξοδικά τις επί μέρους πηγές του και προσθέτει πολύτιμα στοιχεία για τα χειρόγραφα και τις εκδόσεις των πηγών, όπως και για τη σχετική βιβλιογραφία. Το έργο αυτό μπορεί χωρίς υπερβολή να συγκριθεί με την

Digitized by 10uk1s

Geschichte der byzantinischen Literatur του Krumbacher. Πράγματι και το έργο του Moravcsik αποτελεί ευπρόσδεκτο συμπλήρωμα στο ανυπέρβλητο έργο του Krumbacher, το οποίο συμπλήρωσε ζωή 80 σχεδόν χρόνων και είναι ακόμη κλασικό βοήθημα για την ιστορική έρευνα του Βυζαντίου[12].

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
Το πρώιμο βυζαντινό κράτος
Η εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά του (324 - 610)

Πηγές

Οι γνώσεις μας για τη βυζαντινή ιστορία προέρχονται από ποικίλες πηγές, βυζαντινές και μη. Τη γενική εξέλιξη των γεγονότων περιγράφουν οι βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη ακρίβεια και δεξιοτεχνία. Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται κάποτε ουσιαστικά ή διορθώνεται με τις πληροφορίες δυτικών ή ανατολικών και αργότερα σλαβικών πηγών, καθώς και με το υλικό των άλλων βυζαντινών πηγών. Συχνά διάφορα ευκαιριακά γραμμένα έργα, όπως εκθέσεις πρέσβεων, επιστολές και ομιλίες, συμπληρώνουν σημαντικά και διαφωτίζουν τις περιγραφές των ιστορικών. Εξ αιτίας του σημαντικού ρόλου που διαδραμάτισε η Εκκλησία στην εξέλιξη του Βυζαντίου είναι επίσης αναγκαίο ο ιστορικός να λάβει υπόψη του θεολογικά συγγράμματα και προ παντός τα Πρακτικά των συνόδων. Εκτός τούτων οι Βίοι Αγίων έχουν συχνά μεγάλη αξία ως ιστορικές πηγές, για μερικές μάλιστα εποχές είναι εξίσου σπουδαίες όπως και τα ίδια τα ιστορικά έργα[1].

Ωστόσο οι πηγές αυτές δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για την οικονομική ζωή του κράτους, για τη διοικητική οργάνωσή του και για το δίκαιο. Πρέπει λοιπόν να προστρέξουμε σε επίσημα και ανεπίσημα κείμενα, που αναφέρονται στην οργάνωση της Αυλής, το διοικητικό και στρατιωτικό σύστημα όπως και στις οικονομικές συνθήκες. Επί πλέον διαθέτουμε τα νομοθετικά κείμενα, που είναι άφθονα στο Βυζάντιο, και ακόμη τους παπύρους, ενώ για την ύστερη περίοδο υπάρχουν κυρίως τα επίσημα έγγραφα, που τα τελευταία χρόνια συγκεντρώνουν δικαιολογημένα όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των ερευνητών. Βέβαια, τα βυζαντινά έγγραφα που διαθέτουμε αρχίζουν από το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα· από την εποχή της μακεδονικής δυναστείας υπάρχουν ελάχιστα έγγραφα, ενώ από τις παλαιότερες εποχές δεν έχει διασωθεί τίποτα σχετικό.

Τέλος, ως ιδιαίτερη πηγή πρέπει να θεωρηθεί το αρχαιολογικό υλικό, δηλ. μνημεία, επιγραφές, νομίσματα, σφραγίδες κλπ. Στο παρελθόν οι βυζαντινολόγοι δεν αξιοποίησαν το υλικό αυτό όπως οι ιστορικοί της αρχαιότητας. Σήμερα η ιστορική έρευνα του Βυζαντίου στρέφεται με μεγαλύτερη προσοχή προς το χώρο αυτόν[2].

Η επισκόπηση των πηγών, που προτάσσουμε στις επί μέρους παραγράφους, σκοπεύει να δώσει σε πολύ σύντομη μορφή τα βασικά βιβλιογραφικά βοηθήματα. [Διεξοδική παρουσίαση της λόγιας γραμματείας παρέχει ο H. Hunger στο δίτομο έργο του Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner· ο πρώτος τόμος μόλις κυκλοφόρησε, München 1978, ο δεύτερος είναι υπό εκτύπωση στη σειρά Byzantinisches Handbuch. Τη δημώδη βυζαντινή γραμματεία κάλυψε πρόσφατα ο H.G. Beck, Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur, München 1971].

Η επισκόπηση που ακολουθεί αμέσως παρακάτω, έχει καθαρά εισαγωγικό χαρακτήρα και περιορίζεται αναγκαστικά μόνο σε ορισμένες βασικές πηγές.

Η βυζαντινή ιστοριογραφία αρχίζει με τον Ευσέβιο, τον επίσκοπο Καισαρείας. Με το Χρονικό που συνέγραψε (σε δύο βιβλία, ως το 325) καθιερώθηκε ως ένας από τους πρώτους εκπροσώπους της Χρονογραφίας, και έμελλε να αποκτήσει μεγάλο κύρος στο Βυζάντιο. Το μεγάλο έργο του Εκκλησιαστική Ιστορία (σε δέκα βιβλία, ως το 324)[3] χαράζει νέες γραμμές. Δικό του είναι ακόμη και το περίφημο έργο Εις τον βίον Κωνσταντίνου βασιλέως[4].

Digitized by 10uk1s

Ο σπουδαιότερος ιστορικός του τέταρτου αιώνα είναι ο Ammianus Marcellinus, ένας μετριοπαθής εθνικός από την Αντιόχεια. Το έργο του Res gestae που συνέγραψε στα Λατινικά είναι συνέχεια του Τακίτου (διασώθηκαν μόνο τα βιβλία 14-31, για την εποχή 353-378)[5]. Ήδη όμως στην εποχή αυτή τα περισσότερα ιστοριογραφικά έργα είναι γραμμένα στα Ελληνικά. Αξιομνημόνευτα είναι τα ιστορικά έργα τριών εθνικών συγγραφέων: του Ευναπίου από τις Σάρδεις (για την εποχή 270 - 404, διασώθηκε μόνο σε αποσπάσματα)[6], του Ολυμπιοδώρου του Θηβαίου (αποσπάσματα για τα έτη 407-25)[7] και του Ζωσίμου (από τον Αύγουστο ως το 410, αλλά διεξοδικά από το Διοκλητιανό και εξής)[8]. Από το ιστορικό έργο του Πρίσκου διαθέτουμε πολύτιμα τμήματα για τα έτη 433 - 468, βασικά για την ιστορία του Αττίλα και των Ούννων[9].

Κατά το πρότυπο του Ευσεβίου συνέχισαν την εκκλησιαστική ιστορία ο Σωκράτης (για τα έτη 306 - 439)[10], ο Σωζομενός (από το 324 ως το 415)[11], ο Θεοδώρητος Κύρου (από το 325 ως το 428)[12] και στη συνέχεια ο Ευάγριος, του οποίου το έργο (για τα έτη 431 - 503) είναι πολύτιμο και για την πολιτική ιστορία[13]. Το ίδιο ισχύει και για την Εκκλησιαστική Ιστορία του Ιωάννου Εφέσου, στη συριακή γλώσσα, που διασώθηκε σε αποσπάσματα και φθάνει ως την εποχή του αυτοκράτορα Μαυρικίου[14].

Πολύτιμο ιστορικό υλικό προσφέρουν στα έργα τους και οι μεγάλοι Εκκλησιαστικοί Πατέρες της εποχής, προπάντων ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας, ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο Βασίλειος Καισαρείας, ο Γρηγόριος Νύσσης και ο Ιωάννης Χρυσόστομος. Πολύτιμα για τον ιστορικό είναι και τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων[15], από τις οποίες οι πέντε πρώτες ανήκουν στην πρώτη περίοδο της βυζαντινής ιστορίας, που θα εκθέσουμε συνοπτικά στη συνέχεια. Από τη μεγάλη παραγωγή στο χώρο της ρητορικής πρέπει να αναφέρουμε τα έργα του αυτοκράτορα Ιουλιανού[16] καθώς και των συγχρόνων του Θεμιστίου[17], Λιβανίου[18] και ιδιαίτερα του Συνεσίου[19], ο οποίος έζησε στο μεταίχμιο προς τον πέμπτο αιώνα.

Ο κατ' εξοχήν ιστορικός της εποχής του Ιουστινιανού είναι ο Προκόπιος από την Καισάρεια της Παλαιστίνης[20]. Σε οκτώ βιβλία έγραψε την ιστορία των πολέμων εναντίον των Βανδάλων, των Γότθων και των Περσών, στους οποίους έλαβε μέρος ο ίδιος ως σύμβουλος του Βελισαρίου (το κύριο μέρος ολοκληρώθηκε το 551, το πρόσθετο όγδοο βιβλίο το 553). Συνέγραψε ακόμη το διαβόητο έργο Ανέκδοτα (historia arcana), ένα λίβελλο κατά του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας, όπως και την πραγματεία Περί των Κτισμάτων του Ιουστινιανού, το 554[21]. Ο Προκόπιος δεν διακρίνεται πάντοτε για αντικειμενικότητα· στην πραγματεία Περί κτισμάτων και εν μέρει στην πολεμική ιστορία είναι πανηγυριστής, στα Ανέκδοτα είναι κακόβουλος λιβελλογράφος. Ωστόσο το έργο του είναι ανεκτίμητη πηγή, που υπερέχει όλων των άλλων για το έξοχο ύφος και την περιγραφική του δεξιότητα.

Το έργο του Προκοπίου συνέχισε ο λίγο νεώτερος σύγχρονός του Αγαθίας, που στην Ιστορία του για τον Ιουστινιανό περιέλαβε τα έτη 552-58[22]. Ακολουθεί ο Μένανδρος ο Προτήκτωρ, του οποίου το σπουδαιότερο έργο (σώζεται δυστυχώς μόνο σε αποσπάσματα) περιγράφει την εποχή από το 558 ως το 582[23]. Το έργο του Μενάνδρου συνεχίζει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, που περιγράφει σε οκτώ βιβλία την ιστορία του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582 - 602)[24]. Έτσι προκύπτει μια αδιάκοπη αλυσίδα από ιστορικές περιγραφές, που καλύπτει όλες τις περιόδους. Αυτό συμβαίνει και με τη μετέπειτα βυζαντινή ιστοριογραφία.

Digitized by 10uk1s

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ολόκληρης της βυζαντινής ιστοριογραφίας είναι η απομίμηση των προτύπων της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως τούτο γίνεται με τον κλασικιστή Προκόπιο, που μιμείται τον Θουκυδίδη, αλλά και με τον Αγαθία και τον Σιμοκάττη. Σ' αυτή τη στενή σχέση με την κλασική παράδοση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό το γεγονός ότι η βυζαντινή ιστοριογραφία βρίσκεται γενικά σε πολύ υψηλό επίπεδο και μάλιστα σε σύγκριση με τη δυτική μεσαιωνική ιστοριογραφία.

Εκτός από τη γνήσια ιστοριογραφία, το Βυζάντιο γνωρίζει και ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είδος ιστορικής παραγωγής, τη χρονογραφία. Ο Ιωάννης Μαλάλας έγραψε μια παγκόσμια χρονογραφία, που φθάνει ως την εποχή του Ιουστινιανού[25]·. Από τη γραφίδα του Ιωάννου Αντιοχέως προέρχεται ένα άλλο Χρονικό, δυστυχώς σε αποσπάσματα, που φαίνεται ότι έφθανε ως το 620[26]. Τον Θεοφάνη και τους νεώτερους χρονογράφους, των οποίων τα έργα έχουν αξία και για την πρώιμη βυζαντινή εποχή, θα παρουσιάσουμε στα επόμενα σχετικά κεφάλαια.

Οι γνώσεις μας για το δίκαιο και για τη διοίκηση της πρώτης βυζαντινής περιόδου προέρχονται από τον Θεοδοσιανό Κώδικα (Codex Theodosianus)[27] και το ογκώδες νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, από το οποίο μεγάλη αξία για τον ιστορικό έχουν ο Ιουστινιάνειος Κώδιξ (Codex Justinianus) και οι Νεαραί (Novellae)[28]. Την υπαλληλική ιεραρχία της πρώτης εποχής περιγράφει η γνωστή Notitia Dignitatum[29], που ανήκει στο πρώτο μισό του πέμπτου αιώνα και το Περί αρχών της Ρωμαίων Πολιτείας του Ιωάννου Λυδού από τα μέσα του έκτου αιώνα[30]. Μόνο σε αποσπάσματα διασώθηκε το σύγγραμμα του Πέτρου Πατρκίου, που χρημάτισε magister officiorum από το 539 ως το 565[31]. Εξαιρετικά σπουδαίες είναι οι περιγραφές των αυλικών τελετών και προ παντός η τάξη των αυτοκρατορικών στέψεων του πέμπτου και έκτου αιώνα, που συμπεριέλαβε ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος στο Περί της βασιλείου τάξεως (Ι, κεφ. 84 - 95). Στα τέλη του έκτου ή στις αρχές του έβδομου αιώνα ανήκει και το γνωστό στρατιωτικό εγχειρίδιο Στρατηγικόν του Μαυρικίου (ή του Ψευδο-Μαυρικίου). Έχει αξία όχι μόνο για την ιστορία της πολεμικής τέχνης των Βυζαντινών, αλλά και ιδιαίτερα για την ιστορία πολλών άλλων φυλών, των Περσών, Τούρκων, Αβάρων, Σλάβων και Αντών, των Φράγκων και Λογκοβάρδων, αφού περιέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικές με τις πολεμικές τους μεθόδους και άλλα έθιμά τους[32].

Οι σπουδαιότερες εργασίες για τα νομίσματα και τις σφραγίδες, είναι οι ακόλουθες:

J. Sabatier, Description generale des monnaies byzantines, 2 τόμ., Paris 1862 (ανατύπωση Leipzig 1930 και Graz 1955),

W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 τόμ., London 1908.

I. Tolstoj, Vizantijskie monety (Βυζαντινά νομίσματα), τεύχη 1-7, Πετρούπολη 1912 ως 14,

N. Goodacre, Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, 3 τόμ., London 1928 - 33,

G. Schlumberger, La sigillographie byzantine, Paris 1884,

B. A. Pančenko, Katalog molivdovulov, IRAK 8 (1903) 199-246· 9 (1904) 341-96· 13 (1908) 78-151,

Κ. Κωνσταντινόπουλος, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα, Αθήνα 1917,

Digitized by 10uk1s

V. Laurent, Documents de sigillographie byzantine: La collection C. Orghidan, Paris 1952.

Για τις επί μέρους μελέτες σχετικά με νομίσματα και σφραγίδες, που δημοσιεύονται τα τελευταία χρόνια με ταχύ ρυθμό στα ειδικά περιοδικά, βλ. τις εκθέσεις του V. Laurent, που αναφέραμε παραπάνω.

Digitized by 10uk1s

1. Η Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία

Γενική βιβλιογραφία:

Stein, Geschichte I.

Bury, Later Roman Empire I²

Piganiol, Empire chrétien.

H. St. L. B. Moss, The Formation of the East Roman Empire, Cambr. Med. Hist. IV, Part I (2η έκδ., 1966), 1 - 41.

G. Mathew, The Christian Background, ίδιο τόμο, σελ. 42-60.

Seeck, Untergang I - IV.

Lot, Fin du Monde Antique.

F. Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Leiden 1938, I 766 - 859, II 1191-1225.

Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft.

Mickwitz, Geld und Wirtschaft.

Kornemann, Weltgeschichte II.

H. Bengtson, Griechische Geschichte, München⁵1977, 556 εξ.

W. Ensslin, The Reforms of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939), 383 - 408.

J. Burckhardt, Die Zeit Constantins des Grossen, Gesamtausgabe II, Stuttgart⁵ 1929.

E. Schwartz, Kaiser Constantin und die christliche Kirche, Leipzig - Berlin² 1936.

N. H. Baynes, Constantine the Great and the Christian Church, London 1929.

A. Piganiol, L'Empereur Constantin, Paris 1932.

H. Gregoire, La «conversion» de Constantin, Revue de l' Univ. de Bruxelles 34 (1930 - 1) 231 - 72.

H. Gregoire, Nouvelles recherches constantiniennes, Byzantion 13 (1938) 551 - 93.

A. Alföldi, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948.

J. Vogt, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, München² 1960.

N. H. Baynes, Constantine's Successors to Jovian, Cambr. Med. Hist. I (1911) 24 - 54.

P. Allard, Julian I'apostat, 3 τόμ., Paris 1900 - 3.

G. Negri, L' imperatore Giuliano l' apostata, Milano 1902.

J. Geffeken, Kaiser Julianus, Leipzig 1914.

Digitized by 10uk1s

J. Bidez, La vie de l' empereur Julien, Paris 1930 (γερμανική μετάφραση München 1940).

Η ρωμαϊκή πολιτική θεωρία, ο ελληνικός πολιτισμός και η χριστιανική πίστη αποτελούν τα κύρια στοιχεία που καθώρισαν την εξέλιξη του Βυζαντίου. Χωρίς αυτά τα τρία στοιχεία είναι αδύνατο να κατανοήσουμε το Βυζάντιο. Η σύνθεση του ελληνικού πολιτισμού με τη χριστιανική θρησκεία στο πλαίσιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οδήγησε στη γένεση του ιστορικού εκείνου φαινομένου που ονομάζουμε βυζαντινή αυτοκρατορία[33]. Η σύνθεση αυτή πραγματοποιήθηκε όταν η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μετατόπισε το κέντρο της στην Ανατολή, μετά την κρίση που ξέσπασε τον τρίτο αιώνα. Συγκεκριμένη μορφή έλαβε με την αναγνώριση του χριστιανισμού από το Imperium romanum και την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας στον Βόσπορο. Τα δύο αυτά γεγονότα, δηλ. η νίκη του χριστιανισμού και η οριστική μετάθεση του πολιτικού κέντρου του κράτους στην εξελληνισμένη Ανατολή, εγκαινιάζουν τη βυζαντινή εποχή.

Στην πραγματικότητα η βυζαντινή ιστορία είναι μία νέα φάση της ρωμαϊκής ιστορίας, όπως και το βυζαντινό κράτος είναι βασικά η συνέχεια του imperium romanum. Βέβαια το επίθετο «βυζαντινός» χρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους και ήταν άγνωστο στους ονομαζόμενους «Βυζαντινούς». Αυτοί χρησιμοποιούσαν συνήθως το όνομα «Ρωμαίοι», τον αυτοκράτορα τους θεωρούσαν ρωμαίο ηγεμόνα, διάδοχο και κληρονόμο των παλαιών ρωμαίων καισάρων. Έμειναν πιστοί στο όνομα της Ρώμης όσο χρόνο διήρκεσε η αυτοκρατορία, και οι ρωμαϊκές πολιτικές παραδόσεις κυριάρχησαν ως το τέλος στην πολιτική τους συνείδηση και βούληση[34]. Η ρωμαϊκή πολιτική θεωρία συνένωσε τα ετερογενή εθνικά φύλα της αυτοκρατορίας και η ρωμαϊκή ιδέα της παγκόσμιας κυριαρχίας καθώρισε τη θέση της αυτοκρατορίας απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο.

Ως κληρονόμος του ρωμαϊκού imperium το Βυζάντιο πίστευε ότι ήταν η μοναδική αυτοκρατορία πάνω στη γη και διεκδικούσε κυριαρχικό ρόλο πάνω σε όλες τις χώρες που ανήκαν κάποτε στον ρωμαϊκό κόσμο (orbis) και που τώρα είχαν γίνει τμήματα της χριστιανικής οικουμένης. Η σκληρή όμως πραγματικότητα ανέτρεψε προοδευτικά την αξίωση αυτή. Πάντως τα κράτη που δημιουργήθηκαν μέσα στο χώρο της χριστιανικής οικουμένης πάνω στο παλαιό ρωμαϊκό έδαφος, παράλληλα με το ρωμαιο-βυζαντινό κράτος, δεν θεωρήθηκαν νομικά και ιδεολογικά ισότιμα με αυτό. Δημιουργήθηκε μια περίπλοκη ιεραρχία κρατών, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν ο ηγεμόνας του Βυζαντίου ως ρωμαίος αυτοκράτορας και ως κεφαλή της χριστιανικής οικουμένης[35]. Στην πρώτη βυζαντινή εποχή η πολιτική της αυτοκρατορίας απέβλεπε στην άσκηση άμεσης κυριαρχίας πάνω στον orbis romanus, ενώ στη μέση και την ύστερη βυζαντινή εποχή η διατήρηση της θεωρητικής αυτής ηγεμονίας αποτελούσε τον άξονα, γύρω από τον οποίο στρεφόταν η πολιτική της αυτοκρατορίας.

Ωστόσο, αν και το Βυζάντιο διατήρησε συνειδητά τον σύνδεσμό του με την παλαιά Ρώμη και για λόγους θεωρητικούς και πρακτικούς επέμενε στη διατήρηση της ρωμαϊκής κληρονομιάς, με την πάροδο του χρόνου απομακρύνθηκε σιγά – σιγά από τις αρχικές ρωμαϊκές θέσεις. Ενώ στο χώρο του πολιτισμού και της γλώσσας επικρατεί προοδευτικά το ελληνικό πνεύμα και παράλληλα αυξάνει η επιρροή της Εκκλησίας στη ζωή των Βυζαντινών, οι εξελίξεις στον οικονομικό, τον κοινωνικό και τον πολιτικό χώρο οδηγούν αναγκαστικά στο σχηματισμό μιας νέας οικονομικής και κοινωνικής δομής, έτσι που στον πρώιμο ήδη μεσαίωνα να εμφανίζεται ένα νέο ουσιαστικά κράτος με νέο διοικητικό σύστημα. Σε αντίθεση με την αντίληψη που επικρατούσε άλλοτε είναι φανερό ότι η εξέλιξη του παλαιού βυζαντινού κράτους είναι έντονα δυναμική. Όλα βρίσκονται σε κίνηση, σε αδιάκοπη αναδιαμόρφωση και ανανέωση. Έτσι, όταν η ιστορική αυτή εξέλιξη φθάνει στο τέρμα της, το κράτος των Βυζαντινών δεν έχει πια τίποτε το κοινό με το παλαιό ρωμαϊκό imperium, εκτός βέβαια από το όνομα και τις παραδοσιακές αξιώσεις, που όμως έμειναν ανεκπλήρωτες.

Πάντως στην πρώτη του εποχή το βυζαντινό κράτος είναι ακόμη πραγματικά ρωμαϊκό και η ζωή του

Digitized by 10uk1s

διαποτίζεται από τη ρωμαϊκή παράδοση. Η εποχή αυτή θα μπορούσε εξίσου να ονομασθεί πρώιμη βυζαντινή όσο και υστερο-βυζαντινή, αφού περιλαμβάνει τους τρεις πρώτους αιώνες της βυζαντινής ή τους τρεις τελευταίους αιώνες της ρωμαϊκής ιστορίας. Είναι μια χαρακτηριστική εποχή μεταβάσεως από το ρωμαϊκό imperium στη μεσαιωνική βυζαντινή αυτοκρατορία, στην ιστορική πορεία της οποίας ο παλαιός ρωμαϊκός τρόπος ζωής παραχωρεί σταδιακά τη θέση του στα νέα βυζαντινά στοιχεία.

Ειδικότερα οι καταβολές της βυζαντινής ιστορίας βρίσκονται στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όπως τη διαμόρφωσε η κρίση του τρίτου αιώνα. Η οικονομική εξαθλίωση της εποχής αυτής είχε τρομακτικές επιπτώσεις στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Η Ανατολή μπόρεσε να αντέξει με επιτυχία στην κρίση, γεγονός που προδιαγράφει την κατοπινή εξέλιξη και εξηγεί τη «βυζαντινοποίηση» του ρωμαϊκού κράτους. Πάντως και η Ανατολή (pars orientalis) πέρασε την ίδια κρίση, που ήταν μια κρίση γενική όλης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με την εξαθλιωμένη οικονομική και κοινωνική δομή της, και δεν απέφυγε την οικονομική κατάρρευση, που συνοδεύθηκε από μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αναστατώσεις. Βέβαια, στην Ανατολή δεν σημειώθηκε η ίδια μείωση του πληθυσμού, και η κατάπτωση της αστικής ζωής και της οικονομίας δεν ήταν το ίδιο ανεπανόρθωτη όπως στη Δύση. Ωστόσο κι εδώ η οικονομική ζωή διέτρεξε σοβαρό κίνδυνο από την έλλειψη εργατικών χεριών και το εμπόριο και η βιοτεχνία σημείωσαν αισθητή πτώση, όπως άλλωστε έγινε σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Η κρίση του τρίτου αιώνα οδήγησε στην κατάρρευση του αρχαίου αστικού τρόπου ζωής[36]. Έτσι είναι γενικό το φαινόμενο της αυξήσεως της μεγάλης γαιοκτησίας (latifundium). Σε ολόκληρη την αυτοκρατορία εδραιώθηκε σταθερά η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία σε βάρος των μικρών γαιοκτημόνων και της δημόσιας περιουσίας. Συνέπεια της παρακμής της μικρής γαιοκτησίας υπήρξε η προοδευτική προσκόλληση των χωρικών στα κτήματα, πράγμα μάλιστα που ενισχύθηκε από την έλλειψη εργατικού δυναμικού. Η υποτέλεια των χωρικών ήταν βέβαια μόνο μια ειδική περίπτωση μέσα στο γενικό φαινόμενο της αναγκαστικής προσδέσεως του πληθυσμού στα επαγγέλματά του, που από την εποχή της κρίσεως του τρίτου αιώνα αποτελεί σταθερή πολιτική του φθίνοντος ρωμαϊκού κράτους. Οπωσδήποτε η μορφή αυτή της οικονομίας αποτέλεσε το θεμέλιο του αυταρχικού κράτους.

Το καθεστώς της ρωμαϊκής ηγεμονίας (principatus) αφανίσθηκε με τις θύελλες της εποχής της μεγάλης κρίσεως και αντικαταστάθηκε στη συνέχεια από το σύστημα της δεσποτείας (dominatus) του Διοκλητιανού. Από αυτό προήλθε στην πραγματικότητα η βυζαντινή αυτοκρατορία. Το παλαιό σύστημα διοικήσεως των δήμων στις ρωμαϊκές πόλεις είχε αρχίσει να καταρρέει. Ολόκληρη η κρατική διοίκηση συγκεντρώθηκε στα χέρια του αυτοκράτορα και του σώματος των επιτελών του· το σώμα τούτο οργανώθηκε συστηματικά και έγινε το στήριγμα του βυζαντινού αυταρχικού κράτους. Το ρωμαϊκό σύστημα των δημόσιων λειτουργών (magistratus) παραχώρησε τη θέση του στη βυζαντινή γραφειοκρατία. Ο αυτοκράτορας δεν είναι πια ο ανώτατος δημόσιος λειτουργός, αλλά ο απόλυτος δεσπότης, που η εξουσία του δε στηρίζεται τόσο σε γήινους παράγοντες όσο στο θέλημα του θεού. Τα χρόνια άλλωστε της κρίσεως με τις σκληρές μάστιγες και δοκιμασίες, εγκαινιάζουν μια εποχή θρησκευτικότητας και στροφής προς τα υπερκόσμια.

Ωστόσο η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας δεν εξαφανίσθηκε τελείως. Η σύγκλητος, ο οργανωμένος σε δήμους αστικός πληθυσμός και ο στρατός αποτέλεσαν πολιτικές δυνάμεις, που ιδιαίτερα κατά την πρώτη βυζαντινή εποχή περιώριζαν αισθητά την αυτοκρατορική εξουσία[37]. Με την πάροδο όμως του χρόνου η βασιλική παντοκρατορία απορρόφησε και τους τρεις αυτούς παράγοντες, που είχαν τις ρίζες τους στο ρωμαϊκό παρελθόν. Από την άλλη μεριά, η Εκκλησία αποκτούσε συνεχώς και μεγαλύτερη σημασία και δύναμη ως πνευματικός παράγοντας. Κατά την πρώτη βυζαντινή εποχή ο αυτοκράτορας ελέγχει σχεδόν απεριόριστα την εκκλησιαστική ζωή και, σύμφωνα με τις ρωμαϊκές αρχές, καθορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του ως υπόθεση δημόσιου δικαίου (ius publicum). Κατά τους μέσους όμως χρόνους η Εκκλησία επιβάλλεται αναγκαστικά και στο Βυζάντιο ως δυναμικός παράγοντας, που θέτει ισχυρούς φραγμούς στην αυτοκρατορική εξουσία. Τούτο φαίνεται από τις συγκρούσεις ανάμεσα στην κοσμική και την πνευματική εξουσία, που δεν λείπουν ούτε στο

Digitized by 10uk1s

Βυζάντιο και από τις οποίες δεν βγαίνει πάντοτε νικητής ο αυτοκράτορας. Ωστόσο το Βυζάντιο δεν το χαρακτηρίζει η διαμάχη μεταξύ του imperium και του sacerdotium, αλλά ο στενός και βαθύς σύνδεσμος μεταξύ κράτους και Εκκλησίας, δηλαδή η ουσιαστική αλληλεξάρτηση του ορθόδοξου κράτους και της ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα σε έναν ενιαίο κρατικο - εκκλησιαστικό οργανισμό. Είναι πολύ συνηθισμένη η σύμπτωση συμφερόντων και των δύο εξουσιών όπως και η σταθερή συνεργασία τους κάθε φορά που κίνδυνοι απειλούσαν τη θεόδοτη τάξη, είτε από εσωτερικούς και εξωτερικούς αντιπάλους του αυτοκράτορα είτε από τους εχθρικούς προς την Εκκλησία αιρετικούς. Από την άλλη όμως πλευρά η σύμπραξη αυτή παρασύρει αναπόδραστα την Εκκλησία κάτω από την άμεση κηδεμονία του παντοδύναμου αυτοκράτορα. Έτσι η υπεροχή της αυτοκρατορικής εξουσίας σε σχέση με την εκκλησιαστική θα καταστεί η χαρακτηριστική και κανονική πια σχέση για όλες τις εποχές του Βυζαντίου.

Ο αυτοκράτορας δεν είναι μόνο ο ανώτατος διοικητής του στρατού, ο ανώτατος δικαστής και ο μοναδικός νομοθέτης, είναι ακόμη ο προστάτης της Εκκλησίας και της ορθής πίστεως. Είναι ο εκλεκτός του Θεού, και γι' αυτό όχι μόνο ο αυθέντης και δεσπότης, αλλά και η ζωντανή εικόνα του χριστιανικού κράτους που του εμπιστεύθηκε ο Θεός. Υπερυψωμένος πάνω από τη γήινη και ανθρώπινη σφαίρα, βρίσκεται σε άμεση σχέση με το Θεό και γίνεται αντικείμενο μιας ιδιότυπης πολιτικής και θρησκευτικής λατρείας. Η λατρεία αυτή γίνεται καθημερινά στη βασιλική Αυλή, σε ένα πλαίσιο εντυπωσιακής τελετουργίας, με τη σύμπραξη της Εκκλησίας και όλου του κόσμου της Αυλής. Εκφράζεται ακόμη με τις εικόνες που παριστάνουν τον φιλόχριστο αυτοκράτορα, με κάθε προσφώνηση που απευθύνει ή δέχεται σε δημόσιο χώρο[38]. Οι υπήκοοι του κράτους είναι δούλοι του. Όταν τους παραχωρείται η εύνοια να αντικρύσουν το πρόσωπό του, τον χαιρετούν όλοι, ακόμη και οι ανώτατοι στην τάξη, υποκλινόμενοι σε προσκύνηση ως το έδαφος. Βέβαια η θαμβωτική λαμπρότητα του τελετουργικού της βυζαντινής Αυλής όπως και η αυτοκρατορική παντοδυναμία που αντικατοπτρίζει, έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή παράδοση[39]. Από την παράδοση αυτή, που ήταν ήδη διαποτισμένη με ορισμένα ανατολικά στοιχεία, προέρχεται η ξεχωριστή λαμπρότητα, της βυζαντινής Αυλής, που ενισχύθηκε και με άλλα απ' ευθείας δάνεια από την Ανατολή, τόσο από το βασίλειο των Σασσανιδών όσο αργότερα και από το αραβικό Χαλιφάτο[40].

Ο βυζαντινός κόσμος όχι μόνο προήλθε από τον ελληνιστικό, αλλά συνδεόταν μαζί του και με μια εσωτερική συγγένεια. Όπως στον ελληνιστικό έτσι και στο βυζαντινό κόσμο, τα διάφορα στοιχεία συνδέονται και εναρμονίζονται μεταξύ τους σε ένα κοινό πολιτιστικό σύνολο. Και οι δύο αυτοί κόσμοι, ιδιαίτερα όμως το Βυζάντιο, έχουν κάτι το επιγονικό και εκλεκτικό. Και οι δύο αντλούν από την κληρονομιά μεγαλύτερων και δημιουργικότερων πολιτισμών, και η ιστορική τους προσφορά δεν συνίσταται στη δική τους δημιουργικότητα, όσο στη σύνθεση. Ο άνθρωπος και των δύο αυτών κόσμων είναι από πολιτιστική άποψη ο τύπος του συλλέκτη. Βέβαια είναι μοιραίο από το έργο του συλλέκτη να λείπει το πνευματικό σφρίγος, ενώ η μίμηση ισοπεδώνει το νόημα και το περιεχόμενο του προτύπου, και το αρχικό κάλλος της μορφής μεταβάλλεται σε κενή, συμβατική ρητορεία. Ωστόσο, είναι εξίσου ορθό ότι το Βυζάντιο προσέφερε μια μεγάλη και ιστορική υπηρεσία με το να διατηρήσει με αγάπη τα αρχαία πολιτιστικά αγαθά, να καλλιεργήσει το ρωμαϊκό δίκαιο και την ελληνική παιδεία. Τα δύο μεγάλα μεγέθη και συνάμα οι δύο αντίποδες της αρχαιότητας, η Ελλάδα και η Ρώμη, αναπτύσσονται μαζί πάνω στο βυζαντινό έδαφος. Τα μεγαλύτερα επιτεύγματά τους, το ρωμαϊκό κρατικό σύστημα και ο ελληνικός πολιτισμός, ενώνονται σε μια νέα μορφή και συνδέονται άρρηκτα με το χριστιανισμό, τον οποίο παλαιότερα τόσο το κράτος όσο και οι πολιτιστικοί φορείς τον έβλεπαν ως τον μεγάλο εχθρό τους. Το χριστιανικό Βυζάντιο δεν αποστρέφεται ούτε την εθνική τέχνη ούτε την εθνική σοφία. Όπως το ρωμαϊκό δίκαιο παρέμεινε πάντοτε η βάση του νομικού συστήματος και της νομικής συνειδήσεως των Βυζαντινών, έτσι και ο ελληνικός πολιτισμός παρέμεινε πάντοτε το θεμέλιο της πνευματικής τους ζωής. Η ελληνική επιστήμη και φιλοσοφία, η ελληνική ιστοριογραφία και ποίηση αποτελούν το μορφωτικό αγαθό και των πιο ευσεβών Βυζαντινών. Ακόμη και η βυζαντινή Εκκλησία οικειοποιήθηκε την πνευματική κληρονομιά της αρχαίας φιλοσοφίας και χρησιμοποίησε την ορολογία της για τη διαμόρφωση της χριστιανικής δογματικής διδασκαλίας.

Digitized by 10uk1s

Από την προσήλωση στις αρχαίες παραδόσεις η βυζαντινή αυτοκρατορία αντλούσε ιδιαίτερη δύναμη. Ριζωμένο στην ελληνική παράδοση στάθηκε το Βυζάντιο για μια χιλιετηρίδα το σπουδαιότερο κέντρο πολιτισμού και παιδείας στον κόσμο. Ριζωμένο εξ άλλου στην πολιτειακή παράδοση του ρωμαϊκού κράτους διατήρησε ως κρατικός μηχανισμός ξεχωριστή θέση μέσα στον μεσαιωνικό κόσμο. Το βυζαντινό κράτος διαθέτει ένα μοναδικό διοικητικό μηχανισμό, με καλά διαρθρωμένες και εκπαιδευμένες δημόσιες υπηρεσίες, διαθέτει επίσης μια ασυναγώνιστη πολεμική τεχνική, εξαίρετο νομικό σύστημα και πολύ αναπτυγμένο οικονομικό και δημοσιονομικό μηχανισμό. Έχει στη διάθεσή του πλούσιες παραγωγικές πηγές, και το νόμισμά του γίνεται ολοένα και περισσότερο η βάση της οικονομίας του. Στον τομέα αυτό το Βυζάντιο διακρίνεται ουσιαστικά από τις λοιπές χώρες της ύστερης αρχαιότητας και του μεσαίωνα, που είχαν πρωτόγονη, ανταλλακτική οικονομία. Η δύναμη και το κύρος του Βυζαντίου στηρίζονται πάνω απ' όλα στον χρηματικό του πλούτο, του οποίου τα πιστωτικά αποθέματα ήταν σχεδόν ανεξάντλητα στις περιόδους ακμής. Από την άλλη όμως μεριά το κράτος αναπτύσσει αυστηρή διαχείριση του δημόσιου χρήματος με αποτέλεσμα να ελέγχει απόλυτα κάθε οικονομική πράξη, ενώ συγχρόνως το τέλεια οργανωμένο διοικητικό σύστημα γίνεται το όργανο για την πιο ανελέητη εκμετάλλευση[41]. Οι πολυδαίδαλες δημόσιες υπηρεσίες, το στήριγμα αυτό του γραφειοκρατικού κράτους, χαρακτηρίζονται από μεγάλη διαφθορά. Η παροιμιώδης δωροδοκία και απληστία των βυζαντινών δημόσιων υπαλλήλων ήταν το μόνιμο φόβητρο των πολιτών. Ο πλούτος και το υψηλό πολιτιστικό επίπεδο του κράτους αποκτήθηκαν με τίμημα την εξαθλίωση και την έλλειψη έννομης προστασίας και ελευθερίας των λαϊκών μαζών.

Ο Διοκλητιανός με το σπουδαίο μεταρρυθμιστικό του έργο επιχείρησε να αντιμετωπίσει τη νέα κατάσταση, που προκάλεσε η κρίση του τρίτου αιώνα. Αξιοποίησε ό,τι καλό είχε το παλαιό σύστημα, αλλά και δέχθηκε ή εισήγαγε αναγκαίες τροποποιήσεις· έτσι πέτυχε ν' αναδιοργανώσει ουσιαστικά ολόκληρη τη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Ο Μέγας Κωνσταντίνος συμπλήρωσε και τελειοποίησε το μεταρρυθμιστικό έργο του Διοκλητιανού με αποτέλεσμα να προκύψει ένα νέο σύστημα, που έγινε η βάση της βυζαντινής διοικήσεως[42]. Η νέα διοικητική τάξη του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου επικράτησε σ' όλη την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τα βασικά της όμως χαρακτηριστικά, όπως η απολυταρχία του αυτοκράτορα, η συγκέντρωση της κρατικής εξουσίας και η γραφειοκρατική διακυβέρνηση, διατηρήθηκαν όσο χρόνο έζησε και το βυζαντινό κράτος.

Τα μέτρα που έθεσαν σε εφαρμογή ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος απέβλεπαν στη σταθεροποίηση και την αύξηση της αυτοκρατορικής εξουσίας και επιρροής, που είχαν κλονισθεί κατά την εποχή της κρίσεως. Έτσι εξηγείται η προσπάθειά τους όχι μόνο να περιορίσουν την επιρροή της συγκλήτου και των λοιπών πολιτειακών παραγόντων, που προέρχονταν από το δημοκρατικό παρελθόν της Ρώμης, αλλά και να καθορίσουν με ακρίβεια τις αρμοδιότητες των κυβερνητικών φορέων και να εμποδίσουν κάθε τυχόν επικίνδυνη συγκέντρωση εξουσίας. Επέβαλαν λοιπόν έναν αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ πολιτικής και στρατιωτικής διοικήσεως, όπως και μεταξύ της κεντρικής και της επαρχιακής οργανώσεως. Οι επί μέρους κλάδοι της διοικήσεως κατέληγαν στο πρόσωπο του αυτοκράτορα, που βρίσκεται στην κορυφή της κρατικής ιεραρχίας και κατευθύνει όλη την κρατική μηχανή από το κέντρο.

Ωστόσο η απέραντη έκταση της αυτοκρατορίας επέβαλλε τη διαίρεσή της σε μικρότερες διοικητικές μονάδες για να εξασφαλισθεί ο δραστικώτερος έλεγχός τους. Ο Διοκλητιανός υιοθέτησε τον γνωστό και από την εποχή των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων θεσμό της συμβασιλείας[43] και δημιούργησε το σύστημα της τετραρχίας, μοιράζοντας την εξουσία σε δύο αυγούστους και δύο καίσαρες. Ο ένας αύγουστος ανέλαβε τη διακυβέρνηση του ανατολικού και ο άλλος του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Κάθε αύγουστο τον επικουρούσε και ένας καίσαρ, που εκλεγόταν όχι με κριτήριο την εξ αίματος συγγένεια αλλά τις προσωπικές του ικανότητες και συνδεόταν μετά με τον αύγουστό του με υιοθεσία. Τον αύγουστο μετά την αποχώρησή του έπρεπε να διαδεχθεί ο καίσαρας, ο οποίος στην συνέχεια εξέλεγε το νέο καίσαρα για να συμπληρωθεί η τετραρχία. Το σύστημα όμως αυτό, πολύ λογικό στη σύλληψή του, είχε ως συνέπεια ατέλειωτους εμφύλιους

Digitized by 10uk1s

πολέμους. Από τους αιματηρούς αυτούς αγώνες για τη διαδοχή βγήκε νικητής και επικράτησε ως μονοκράτορας ο Κωνσταντίνος, ο οποίος εγκαθίδρυσε πάλι μια πολυκέφαλη συλλογική εξουσία και, στις τελευταίες του στιγμές, διαίρεσε και πάλι την αυτοκρατορία σε τμήματα. Πάντως δεν υιοθέτησε το περίτεχνο σύστημα εκλογής ηγεμόνων του Διοκλητιανού, αλλά διαμοίρασε την αυτοκρατορία στους επιγόνους του. Όμως κι αυτός ο τρόπος της οικογενειακής βασιλείας κατέληξε σε σκληρές και αιματηρές συγκρούσεις. Παρά ταύτα διατηρήθηκε η αρχή της διαιρέσεως της αυτοκρατορίας και επικράτησε γενικά το σύστημα της συλλογικής εξουσίας.

Η αναδιοργάνωση της επαρχιακής διοικήσεως, που πραγματοποίησε ο Διοκλητιανός, έθεσε τέλος στην προνομιακή θέση της Ιταλίας και κατήργησε τη διάκριση μεταξύ αυτοκρατορικών και συγκλητικών επαρχιών, που από καιρό είχε χάσει τη σημασία της. Τώρα πια όλες οι επαρχίες υπάγονταν αποκλειστικά στον αυτοκράτορα. Η άλλοτε κυρίαρχη Ιταλία διαιρέθηκε σε επαρχίες και υποβλήθηκε στην υποχρέωση καταβολής φόρων όπως και όλες οι άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι οι μεγάλες επαρχίες κατακερματίσθηκαν σε μικρές ενότητες με αποτέλεσμα να αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των επαρχιών. Η αυτοκρατορία αριθμούσε στην εποχή του Διοκλητιανού 100 περίπου επαρχίες, ενώ στον πέμπτο αιώνα περισσότερες από 120. Εκτός τούτου ο Διοκλητιανός διαίρεσε το κράτος σε 12 διοικήσεις (dioecesis), που αυξήθηκαν στα τέλη του τέταρτου αιώνα σε 14[44]. Τέλος ο Κωνσταντίνος διαίρεσε την αυτοκρατορία σε «επαρχότητες» (praefecturae)· κάθε επαρχότητα περιλάμβανε περισσότερες διοικήσεις και κάθε διοίκηση περισσότερες επαρχίες. Οι επαρχίες δηλαδή αποτέλεσαν τμήματα διοικήσεων και οι διοικήσεις τμήματα των επαρχοτήτων, έτσι ώστε διαμορφώθηκε ένα συγκεντρωτικό και ιεραρχικά οργανωμένο διοικητικό σύστημα. Αρχικά η έκταση και ο αριθμός των επαρχοτήτων δεν ήταν σταθερός, αργότερα όμως, από τα τέλη του τέταρτου αιώνα, διαμορφώθηκαν σταθερά τα όριά τους.

Η αχανής επαρχότητα της Ανατολής (praefectura praetorio per Orientem) αποτελέσθηκε από τις πέντε διοικήσεις της Αιγύπτου (Aegyptus), Ανατολής (Oriens), Πόντου (Pontus), Ασιανής (Asiana) και Θράκης (Thracia), δηλ. από την Αίγυπτο και Λιβύη (την Κυρηναϊκή), την Εγγύς Ανατολή και τη Θράκη. Δίπλα σ' αυτήν οργανώθηκε το Ιλλυρικό (praefectura praetorio per Illyricum), που αποτελούσαν οι διοικήσεις της Δακίας (Dacia) και Μακεδονίας (Macedonia), δηλ. η Ελλάδα και τα κεντρικά Βαλκάνια. Η ιταλική επαρχότητα (praefectura praetorio Illyrici, Italiae et Africae) περιλάμβανε εκτός από την Ιταλία το μεγαλύτερο τμήμα της λατινικής Αφρικής όσο και τη Δαλματία (Dalmatia), Παννονία (Pannonia), Νορικό (Noricum) και Ραιτιά (Raetia). Η γαλατική επαρχότητα (praefectura praetorio Galliarum) αποτελέσθηκε από τη ρωμαϊκή Βρεταννία και Γαλλία, την Ιβηρική Χερσόνησο και το απέναντί της δυτικό τμήμα της Μαυριτανίας. Έτσι κάθε επαρχότητα περιλάμβανε τα εδάφη που περικλείουν πολλά σημερινά κράτη. Επικεφαλής κάθε επαρχότητας ήταν ο έπαρχος των πραιτωρίων, αν και συχνά το αξίωμα τούτο ασκήθηκε συλλογικά από δύο επάρχους. Ο έπαρχος των πραιτωρίων της Ανατολής (με έδρα την Κωνσταντινούπολη) και της Ιταλίας (Ρώμη) ήταν οι δύο ανώτατοι αξιωματούχοι της αυτοκρατορίας. Ακολουθούσαν στην ιεραρχία οι έπαρχοι των πραιτωρίων του Ιλλυρικού, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, και της Γαλατίας.

Το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό του διοικητικού συστήματος του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου ήταν όπως είπαμε ο ουσιαστικός χωρισμός της στρατιωτικής από την πολιτική εξουσία. Την πολιτική διοίκηση της επαρχίας ασκούσε αποκλειστικά ο διοικητής της, τη στρατιωτική εξουσία ασκούσε ο δουξ (dux), που διοικούσε τα στρατεύματα μιας ή περισσότερων επαρχιών. Η αρχή αυτή εφαρμόσθηκε σχολαστικά σε ολόκληρη την επαρχιακή διοίκηση. Ακόμη και το αξίωμα του επάρχου των πραιτωρίων, που ήταν η μοναδική κυβερνητική θέση της εποχής του Διοκλητιανού, η οποία συνδύαζε πολιτική και στρατιωτική εξουσία, έχασε με τον Κωνσταντίνο οριστικά την αρχική στρατιωτική του σημασία και μετατράπηκε σε καθαρά πολιτικό αξίωμα. Ωστόσο και με την μορφή αυτή διατήρησε κατά τη διάρκεια της πρώτης βυζαντινής εποχής εξαιρετικά ευρείες αρμοδιότητες[45].

Οι έπαρχοι των πραιτωρίων επιχείρησαν να αυξήσουν ακόμη περισσότερο την εξουσία που

Digitized by 10uk1s

κατείχαν ως εκπρόσωποι του αυτοκράτορα, με ασυγκάλυπτο ανταγωνισμό προς τα όργανα της κεντρικής διοικήσεως. Η εξουσία τους αποτελεί το διακριτικό γνώρισμα της πρώιμης βυζαντινής διοικήσεως και χαρακτηρίζει κατά κάποιο τρόπο ολόκληρο το σύστημα. Από την άλλη όμως μεριά οι αυτοκράτορες προσπαθούσαν συστηματικά να περιστείλουν τη δύναμη των επάρχων των πραιτωρίων, περιόριζαν το χώρο της επιρροής τους, υποστηρίζοντας φανερά τους αναπληρωτές (βικαρίους), δηλ. τους προϊσταμένους των διοικήσεων, και προπαντός διευρύνοντας σε βάρος τους τις αρμοδιότητες ορισμένων οργάνων της κεντρικής διοικήσεως. Στον εσωτερικό αυτόν ανταγωνισμό ανάμεσα στους κυβερνητικούς φορείς βρίσκεται το δυναμικό στοιχείο στην εξέλιξη του διοικητικού συστήματος της πρώιμης βυζαντινής εποχής.

Η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη εξαιρέθηκαν από την αρμοδιότητα των επάρχων των πραιτωρίων. Οι πόλεις αυτές υπάγονταν σε ανεξάρτητους «επάρχους της πόλεως» (praefectus urbi). Αυτοί κατείχαν τις υψηλότερες θέσεις μέσα στην υπαλληλική ιεραρχία μετά τους επάρχους των πραιτωρίων. Ο έπαρχος της πόλεως θεωρούνταν ο ανώτατος εκπρόσωπος της συγκλήτου και ενσάρκωνε κατά κάποιο τρόπο ό,τι είχε απομείνει από τις παλαιές δημοκρατικές παραδόσεις της αστικής διοικήσεως. Ήταν ο μοναδικός κρατικός αξιωματούχος που δεν φορούσε στρατιωτική στολή, αλλά την «τόγα» (toga), το ένδυμα του Ρωμαίου πολίτη. Ο έπαρχος της Κωνσταντινουπόλεως (ο «έπαρχος της πόλεως») διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο στη ζωή της πρωτεύουσας τόσο κατά την πρώιμη όσο και κατά τη μεταγενέστερη βυζαντινή περίοδο. Ασκούσε τη δικαστική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη, φρόντιζε για τη διατήρηση της ησυχίας και της τάξεως όπως και για την προμήθεια των ειδών διατροφής της πρωτεύουσας. Εκτός τούτου ασκούσε άμεσο έλεγχο σ' ολόκληρη την οικονομία της πόλεως, στο εμπόριο και στη βιοτεχνία της.

Με την αυτόνομη διοίκηση της Κωνσταντινουπόλεως και της Ρώμης περιορίσθηκε αισθητά η εξουσία των επάρχων των πραιτωρίων. Ακόμη περισσότερο περιορίσθηκε όμως με την ανάπτυξη της κεντρικής διοικήσεως, που εισήγαγε ο Μ. Κωνσταντίνος. Πιο σημαντικός αξιωματούχος της κεντρικής διοικήσεως έγινε τώρα ο magister officiorum[46], που ενώ παλαιότερα ήταν άσημος υπάλληλος, περιβλήθηκε τώρα μεγάλη εξουσία, κυρίως σε βάρος της διοικήσεως της επαρχότητας. Σ' αυτόν υπάγονταν όλα τα officia του κράτους, δηλ. ολόκληρη η διοίκηση της αυτοκρατορίας, φυσικά και η επαρχιακή. Τα officia, δηλ. τα γραφεία των επί μέρους διοικητικών κλάδων με τους αναρίθμητους υπαλλήλους, ήταν στην πραγματικότητα οι τροχοί της γραφειοκρατικής διοικητικής μηχανής. Στο ιδιαίτερό του όμως officium ανήκαν οι agentes in rebus, που διέτρεχαν τις επαρχίες ως αυτοκρατορικοί ταχυδρόμοι και κρατικοί πράκτορες (curiosi) με ειδική αποστολή να παρακολουθούν τη δράση και τα φρονήματα των υπαλλήλων και των υπηκόων. Αποτέλεσαν ένα ισχυρό σώμα, το οποίο κατά τα μέσα του πέμπτου αιώνα αριθμούσε μόνο στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας περισσότρα από 1200 στελέχη. Ο magister officiorum είχε ακόμη και την ευθύνη της προσωπικής ασφάλειας του αυτοκράτορα και για τον σκοπό αυτό ήταν διοικητής των scholae palatinae, των μονάδων της αυτοκρατορικής σωματοφυλακής. Παράλληλα ήταν ο πρώτος τελετάρχης, που επέβλεπε ολόκληρη την τελετουργική ζωή της Αυλής. Με τον τρόπο αυτό είχε μια ακόμη σπουδαία κρατική αρμοδιότητα. Δεχόταν τις ξένες αποστολές και ρύθμιζε όλα τα θέματα που αφορούσαν τις επαφές με τις ξένες χώρες. Τέλος, από τα τέλη του τέταρτου αιώνα, ανέλαβε και τη διοίκηση του αυτοκρατορικού ταχυδρομείου (cursus publicus), που διοικούσαν αρχικά οι έπαρχοι των πραιτωρίων.

Μετά τον magister officiorum, το πιο σπουδαίο αξίωμα της κεντρικής διοικήσεως από τον Μ. Κωνσταντίνο και εξής ασκούσε ο quaestor sacri palatii. Αυτός ήταν ο «υπουργός» της δικαιοσύνης. Ήταν αρμόδιος για την επεξεργασία των νομοσχεδίων και προσυπέγραφε τα αυτοκρατορικά διατάγματα. Υπεύθυνοι επί των οικονομικών ήταν οι διευθυντές του δημόσιου ταμείου (fiscus) και του ιδιωτικού ταμείου του αυτοκράτορα (res privatae), που από την εποχή του Κωνσταντίνου έφεραν τον τίτλο comes sacrarum largitionum και comes rerum privatarum. Η σημασία τους όμως περιορίσθηκε αρκετά, όταν οι βασικοί επαρχιακοί φόροι, η annona, περιήλθαν στην άμεση αρμοδιότητα των επάρχων των πραιτωρίων.

Digitized by 10uk1s

Οποιοδήποτε λειτούργημα είχε σχέση με το πρόσωπο του αυτοκράτορα αποκτούσε σιγά-σιγά ιδιαίτερη σπουδαιότητα· έτσι αυξήθηκε η σπουδαιότητα του sacrum cubiculum, που είχε την ευθύνη για τη διαχείριση του ιδιωτικού οίκου του αυτοκράτορα και κυρίως της αυτοκρατορικής ιματιοθήκης (sacra vestis). Ο praepositus sacri cubiculi ήταν ένας από τους ανώτερους και ισχυρότερους αξιωματούχους. Όταν μάλιστα τον θρόνο κατείχε ένας ανίσχυρος ηγεμόνας, ο «μέγας θαλαμηπόλος» του ήταν συχνά ο ισχυρότερος άνδρας της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με ανατολικά πρότυπα, οι praepositi sacri cubiculi ήταν σχεδόν πάντοτε ευνούχοι, όπως επίσης και οι περισσότεροι αυλικοί υπηρέτες που υπάγονταν σε αυτούς[47].

Η σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως, που συνέστησε ο Κωνσταντίνος, ήταν βασικά ένα συμβουλευτικό σώμα. Η σύγκλητος, που ήδη κατά τη ρωμαϊκή εποχή είχε χάσει αρκετή από την παλαιά δύναμή της μπροστά στον αυξανόμενο αυτοκρατορικό δεσποτισμό, περιορίσθηκε φυσιολογικά ακόμη περισσότερο στο Βυζάντιο. Ωστόσο δε μειώθηκε τελείως και αμέσως ο ρόλος της ως συνταγματικού παράγοντα και νομοθετικού σώματος. Αντίθετα συνεχίσθηκε για μακρό χρόνο, ώσπου να σβύσει οριστικά η παλαιά αίγλη της.

Η σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως, αν και απλώς σκιά της παλαιάς ρωμαϊκής συγκλήτου, έπαιξε για πολλούς αιώνες αξιόλογο ρόλο στη ζωή του βυζαντινού κράτους[48]. Βέβαια δέσποζε πάντοτε η θέληση του αυτοκράτορα, πλην όμως η σύγκλητος συνέπραττε συμβουλευτικά στη νομοθεσία και μερικές φορές ήταν ο χώρος εξαγγελίας των νέων νόμων. Ετοίμαζε νομοσχέδια (senatus consulta), στα οποία ο αυτοκράτορας, αν τα ενέκρινε, έδινε κύρος νόμου. Πολλοί νόμοι εξαγγέλονταν στη σύγκλητο πριν δημοσιευθούν. Μπορούσε ακόμη, με εντολή του αυτοκράτορα, να λειτουργήσει ως ανώτατο δικαστήριο. Την πιο σπουδαία όμως αποστολή της ασκούσε η σύγκλητος όταν άλλαζε η διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας, οπότε είχε το δικαίωμα της εκλογής και της αναγορεύσεως του νέου αυτοκράτορα. Όσο χρόνο κυβερνούσε ο αυτοκράτορας, η σύγκλητος ασκούσε μηδαμινή επιρροή· σε περιπτώσεις όμως χηρείας του θρόνου η επιρροή της ήταν μεγάλη. Είναι βέβαια γεγονός ότι ο λόγος της συγκλήτου δεν είχε βαρύτητα σε όλες τις περιπτώσεις διαδοχής του θρόνου. Όταν ο αυτοκράτορας είχε ορίσει ή στέψει συναυτοκράτορα τον διάδοχό του, η έγκριση της συγκλήτου ήταν τυπική. Όταν όμως μεσολαβούσε χηρεία, χωρίς προηγουμένως να έχει ορισθεί διάδοχος του θρόνου ή δεν υπήρχε τέτοια δυνατότητα από την πλευρά κάποιου εκπροσώπου της βασιλικής δυναστείας (άνδρα ή γυναίκας), τότε βέβαια την απόφαση για τη διαδοχή του θρόνου έπαιρναν η σύγκλητος και η ηγεσία του στρατεύματος.

Μέλη της συγκλήτου της Κωνσταντινουπόλεως ήταν δικαιωματικά οι απόγονοι της ρωμαϊκής συγκλητικής τάξεως. Αν και ο Κωνστάντιος καθιέρωσε τη νομική ισοτιμία της συγκλήτου της πρωτεύουσας με τη σύγκλητο της Ρώμης, εν τούτοις ο Μ. Κωνσταντίνος πέτυχε να προσελκύσει μεγάλο ποσοστό από τους εκπροσώπους της παλαιάς ρωμαϊκής συγκλητικής αριστοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη. Της βυζαντινής συγκλήτου έγιναν όμως μέλη προπαντός οι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι των τριών ανώτερων τάξεων, οι illustres, spectabiles και clarissimi. Στην ουσία οι συγκλητικοί, τόσο οι απόγονοι της παλαιάς αριστοκρατίας όσο και οι εκπρόσωποι της νέας τάξεως των ευγενών υπαλλήλων, ήταν πλούσιοι μεγαλοκτηματίες. Στο γεγονός αυτό καθώς και στη θέση τους στην υπηρεσία του αυτοκράτορα οφείλεται το κύρος της υψηλής αυτής κοινωνικής τάξεως και όχι στη συγκλητική της ιδιότητα. Οι περισσότεροι συγκλητικοί, ο αριθμός των οποίων έφθασε στα μέσα του τέταρτου αιώνα τις δύο χιλιάδες, προτιμούσαν να ζουν στα αγροκτήματά τους. Ως ενεργά μέλη της συγκλήτου δρούσαν στην ουσία μόνο οι εκπρόσωποι της ανώτερης και αριθμητικά μικρότερης τάξεως των illustres, που κατείχαν τα ανώτατα αξιώματα της αυτοκρατορίας.

Από τα μέσα του έκτου αιώνα οι ανώτατοι υπάλληλοι έλαβαν τον νέο τίτλο gloriosi. Η γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων στην απονομή των τίτλων συνετέλεσε στη σταδιακή μείωση της αξίας των τιμητικών διακρίσεων. Όταν η τάξη των clarissimi απλώθηκε προοδευτικά σε ευρύτερους κύκλους, οι πρώτοι τιτλούχοι ανυψώθηκαν στην τάξη των spectabiles, οι πρώην spectabiles ανήλθαν στην τάξη των illustres, ενώ για τους μέχρι τώρα illustres επινοήθηκε η νέα και ανώτατη κατηγορία των gloriosi. Εδώ έχουμε μια κλασική περίπτωση υποτιμήσεως τίτλων, που εμφανίσθηκε και πάλι σε

Digitized by 10uk1s

μεγαλύτερη έκταση στη μεταγενέστερη βυζαντινή εποχή[49].

Παράλληλα με τη σύγκλητο λειτουργούσε ως συμβουλευτικό σώμα του αυτοκράτορα το sacrum consistorium, σύμφωνα με το πρότυπο του παλαιού consilium principis. Τα τακτικά του μέλη, οι consistorii, προέρχονταν από τις τάξεις των ανώτατων υπαλλήλων της κεντρικής διοικήσεως. Εκτός απ' αυτούς μερικές φορές στις διαβουλεύσεις συμμετείχαν και συγκλητικοί, που δεν ανήκαν στο consistorium. Αντίθετα οι έπαρχοι των πραιτωρίων, που ήταν αρχικά τα πιο σημαίνοντα μέλη του αυτοκρατορικού συμβουλίου, αποκλείσθηκαν από το σώμα αυτό. Το νέο όνομα του συμβουλίου του θρόνου οφείλεται στο γεγονός, ότι τα μέλη του έπρεπε να στέκονται όρθια (consistere) μπροστά στον αυτοκράτορα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό που διαφωτίζει τη σχέση του συμβουλίου αυτού προς τον ηγεμόνα είναι ότι οι συνεδριάσεις του ονομάσθηκαν silentium, και όταν συμμετείχαν και συγκλητικοί, silentium et conventus. Ο εκφραστικός αυτός όρος καθιερώθηκε αργότερα ως επίσημη ονομασία του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Το μεταγενέστερο *σιλέντιον* δεν ήταν πια τακτικό σώμα, αλλά λειτουργούσε περιστασιακά με εντολή του αυτοκράτορα, όταν έπρεπε να ληφθούν αποφάσεις πάνω σε σοβαρές κρατικές υποθέσεις[50]. Από την άλλη μεριά ο όρος *κονσιστώριον* χαρακτήριζε στους μέσους χρόνους του Βυζαντίου μόνο την επίσημη εμφάνιση των ανωτάτων υπαλλήλων στις τελετές της Αυλής[51].

Ενώ οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου αποκατέστησαν τη διοίκηση και στερέωσαν την εξουσία του κράτους, οι ευρύτερες μάζες εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε άθλια κατάσταση. Οι coloni, που αποτελούσαν την πλειονότητα των χωρικών και στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, ήταν ο βασικός φορέας της αγροτικής παραγωγής και υπάγονταν όλο και περισσότερο στο σύστημα της κληρονομικής προσκολλήσεως στη γη. Το φορολογικό σύστημα του Διοκλητιανού χειροτέρεψε τη θέση τους και επιτάχυνε την εξέλιξη αυτή. Η παλαιά φορολογία, που καταβάλλονταν σε νόμισμα, έχασε την αξία της εξ αιτίας της υποτιμήσεως του νομίσματος και έτσι προτιμήθηκαν ιδιαίτερα οι πληρωμές σε είδος. Οι έκτακτες αυτές πληρωμές, που εισήχθηκαν σε κρίσιμη εποχή, έγιναν από τον Διοκλητιανό μόνιμες. Έτσι προήλθε η γνωστή annona, η οποία στο εξής θα αποτελούσε τη βασική φορολογία και την κύρια πηγή εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού. Το βάρος της φορολογίας αυτής έπεσε αποκλειστικά στους ώμους των χωρικών. Σύμφωνα με το φορολογικό σύστημα του Διοκλητιανού, την capitatio-iugatio, ο συνδυασμός κεφαλικού και κτηματικού φόρου αποτέλεσε το κύριο συστατικό της annona[52]. Φορολογική μονάδα είναι τόσο το iugum, ένα τμήμα γης με ορισμένο μέγεθος και ορισμένη τιμή, όσο και το caput, ο ιδιοκτήτης που το καλλιεργεί. Στην τελική εκτίμηση μετριούνται βέβαια χωριστά τα iuga και τα capita[53], ωστόσο, σύμφωνα με το διοκλητιάνειο σύστημα, ένα iugum δεν μπορεί να φορολογηθεί, αν δεν ανήκει σε ένα caput και αντίστροφα. Αναγκαστικά λοιπόν το δημόσιο ταμείο έπρεπε να εξισορροπήσει τα iuga και τα capita, αποδίδοντας τα διαθέσιμα iuga σε αντίστοιχα capita. Ωστόσο η διαδικασία αυτή δεν ήταν πάντοτε εύκολη, εξ αιτίας της ισχυρής μειώσεως του πληθυσμού, της αστάθειας και της αβεβαιότητας, που ανάγκαζε τους χωρικούς να περιφέρονται εδώ και εκεί. Γι' αυτό οι κρατικές αρχές έκαναν τα πάντα για να προσδέσουν το ελεύθερο caput στο διαθέσιμο iugum. Με τον χρόνο το σύστημα αυτό της capitatio-iugatio στέρησε την ελευθερία σε μεγάλους αγροτικούς πληθυσμούς. Οι κάτοικοι των πόλεων, που δεν διέθεταν κτήματα, εξαιρέθηκαν από την annona και έτσι βρέθηκαν σε πλεονεκτική θέση. Από την εποχή όμως του Κωνσταντίνου επιβλήθηκε στους πληθυσμούς των πόλεων, που ασκούσαν το εμπόριο και την βιοτεχνία, βαρειά φορολογία, η auri lustralis collatio.

Η έλλειψη αγροτικών εργατικών χεριών οδήγησε στην εφαρμογή ενός σπουδαίου για τα οικονομικά του Βυζαντίου φορολογικού θεσμού, της *επιβολής* (adiectio sterilium). Το σύστημα αυτό αναπτύχθηκε αρχικά στην Αίγυπτο κατά την εποχή των Πτολεμαίων, όταν χέρσα κρατικά εδάφη δόθηκαν για υποχρεωτική εκμετάλλευση σε ιδιώτες κτηματίες με την υποχρέωση να πληρώνουν τους αντίστοιχους φόρους. Το σύστημα αυτό γενικεύθηκε σε ολόκληρη την αυτοκρατορία από τα τέλη του τρίτου αιώνα και εφαρμόσθηκε όχι μόνο στα δημόσια κτήματα αλλά και στις ακαλλιέργητες ιδιωτικές εκτάσεις[54].

Digitized by 10uk1s

Το ρωμαϊκό νομισματικό σύστημα κατέρρευσε οριστικά στον τρίτο αιώνα. Το αποτέλεσμα ήταν όχι μόνο να ανέβουν ψηλά οι τιμές αλλά και να γίνει στροφή προς τη συναλλαγή και την ανταλλακτική οικονομία[55]. Στη Δύση επικράτησε η ανταλλακτική αυτή οικονομία και απέβη το κύριο χαρακτηριστικό της οικονομικής ζωής στα μεσαιωνικά βασίλεια, αν και διατηρήθηκε για πολύ ακόμη χρόνο το νομισματικό σύστημα. Στην οικονομικά ανθηρότερη Ανατολή επικράτησε και πάλι η νομισματική συναλλαγή, ενώ η ανταλλακτική οικονομία επιβίωσε για αρκετό χρόνο. Η ισχυροποίηση των χρηματικών συναλλαγών στο Βυζάντιο φαίνεται καθαρά στο γεγονός, ότι η annona, καθώς και οι λοιπές εισφορές σε είδος μετατρέπονται με αυξανόμενο ρυθμό σε νομισματικές πληρωμές[56]. Ο Μ. Κωνσταντίνος εισήγαγε ένα νέο και σταθερό νομισματικό σύστημα. Βάση του συστήματος αυτού ήταν ο χρυσός solidus, με καθαρό βάρος χρυσού 4,48 γραμμάρια, δηλαδή 72 solidi αποτελούσαν μία λίβρα χρυσού. Εκτός τούτου υπήρχε η ασημένια seliqua, με βάρος 2,24 γραμμάρια, που αντιστοιχούσε στο 1/24 του solidus, όταν βέβαια η αξία του αργύρου ισοδυναμούσε με 1:12 προς τον χρυσό. Το νομισματικό αυτό σύστημα αποδείχθηκε εντυπωσιακά σταθερό για μακρό χρόνο. Ο solidus του Κωνσταντίνου (ελληνικά *νόμισμα,* αργότερα *υπέρπυρον)* έγινε η βάση του βυζαντινού νομισματικού συστήματος για χίλια ολόκληρα χρόνια και ήταν για πολλούς αιώνες το κατ' εξοχήν νόμισμα του διεθνούς εμπορίου. Βέβαια μεσολάβησαν εποχές σοβαρής κρίσεως[57]· ωστόσο η αξία του άρχισε να υποτιμάται αισθητά μόνο κατά τα μέσα του ενδέκατου αιώνα, όταν δηλ. άρχισε να κλονίζεται η ίδια η αυτοκρατορία.

Θεμελιώδεις μεταρρυθμίσεις επέφεραν ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος και στην οργάνωση του στρατού[58]. Στην προηγούμενη περίοδο, των αυτοκρατορικών χρόνων, τον στρατό απάρτιζαν στην ουσία οι δυνάμεις που φρουρούσαν τα σύνορα. Όλες σχεδόν οι μονάδες ήταν διαταγμένες στις οχυρωματικές γραμμές κατά μήκος των αχανών ρωμαϊκών συνόρων. Έλειπαν ευκίνητα σώματα και ισχυρή οπισθοφυλακή στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Βασικά μόνο η πραιτωριανή φρουρά της Ρώμης υπήρχε για τον σκοπό αυτό. Από καιρό όμως είχε γίνει κατανοητό, ότι το σύστημα αυτό δεν επαρκούσε για τις αυξημένες στρατιωτικές υποχρεώσεις· κατέρρευσε άλλωστε οριστικά μέσα στην δίνη των κρίσιμων περιστάσεων του τρίτου αιώνα. Ο Διοκλητιανός αρχικά είχε ενισχύσει αισθητά τον μεθοριακό στρατό. Υπήρχε όμως άμεση ανάγκη, όχι μόνο για στρατιωτικούς αλλά και για πολιτικούς λόγους, να σχηματισθεί ισχυρός και ευκίνητος στρατός στο εσωτερικό, που να αποτελέσει τόσο την εφεδρεία για την αντιμετώπιση μεγάλων εχθρικών εισβολών όσο και τον στυλοβάτη της αυτοκρατορικής εξουσίας απέναντι σε κάθε πραξικοπηματική δραστηριότητα στο εσωτερικό. Τη διπλή αυτή αποστολή έμελλε να εκπληρώσει το σώμα exercitus comitatensis, που ίδρυσε ο Διοκλητιανός και επαύξησε ο Κωνσταντίνος. Το σώμα των comitatenses είχε εντελώς διαφορετικό ρόλο και άλλη βαρύτητα από την παλαιά πραιτωριανή φρουρά. Η τελευταία, που ήταν γνωστή για την απείθειά της όπως και για την τάση της να υποστηρίζει σφετεριστές του θρόνου, παραμερίσθηκε από τον Διοκλητιανό και καταργήθηκε οριστικά από τον Κωνσταντίνο μετά τη μάχη στη γέφυρα Μολιβίου. Η νέα αυτοκρατορική φρουρά έγινε σύντομα ο πυρήνας του ρωμαϊκού στρατού, γιατί ο Κωνσταντίνος δεν δίστασε να προωθήσει σημαντικά τους comitatenses σε βάρος των μεθοριακών μονάδων, που είχε πρόσφατα ενισχύσει ο Διοκλητιανός. Με τον τρόπο όμως αυτό το σώμα του exercitus comitatensis έχασε τον αρχικό του χαρακτήρα ως σωματοφυλακή. Τα επίλεκτα τμήματά του ονομάσθηκαν τιμητικά palatini, ενώ η κύρια σωματοφυλακή απαρτίσθηκε από την schola palatina κάτω από την εξουσία του magister officiorum.

Από τους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου την αρχηγεία του στρατεύματος ασκούσε ο magister militum, αν και στην αρχή το πεζικό διοικούσε ο magister peditum, ενώ το ιππικό ο magister equitum. Η διαίρεση αυτής της στρατιωτικής διοικήσεως ήταν οπωσδήποτε ένα προληπτικό μέτρο, ώστε οι δύο ανώτατοι διοικητές να μη καταστούν ποτέ πολύ επικίνδυνοι για την αυτοκρατορική εξουσία. Ωστόσο η ιδιόμορφη αυτή διαίρεση γρήγορα καταργήθηκε και θεωρήθηκε επαρκής ασφάλεια, αν διορίζονταν σε κάθε αυτοκρατορική πρωτεύουσα δύο ισότιμοι αρχηγοί με τον διπλό τίτλο magister equitum et peditum praesentalis. Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας διορίσθηκαν ακόμη τρεις στρατιωτικοί διοικητές με τοπικά περιορισμένη εξουσία, οι magistri militum per Orientem, per Thracias και per Illyricum. Είχαν στην εξουσία τους τους σταθμευμένους

Digitized by 10uk1s

στίς επαρχίες τους comitatenses όπως και τους στρατηγούς (duces) που διοικούσαν τις μεθοριακές μονάδες στις διάφορες επαρχίες, ενώ οι δύο magistri militum praesentales ορίζονταν αρχηγοί της φρουράς των ανακτόρων. Έτσι στην πρώτη βυζαντινή εποχή υπήρχαν πέντε ανώτατοι διοικητές του στρατεύματος με διαχωρισμένες αρμοδιότητες. Και οι πέντε υπάγονταν απ' ευθείας στον αυτοκράτορα, ο οποίος συγκέντρωνε στο πρόσωπό του την ανώτατη στρατιωτική εξουσία.

Με την ίδρυση του ισχυρού και ευέλικτου σώματος των comitatenses ο μεθοριακός στρατός των limitanei αναπτύχθηκε ως ένα ειδικό σώμα με ειδική αποστολή την υπεράσπιση των συνόρων. Οι σταθμευμένοι στα ακριτικά οχυρά στρατιώτες αποκτούν ως αμοιβή για τη στρατιωτική τους υπηρεσία αγροτικά τεμάχια και σχηματίζουν μία τάξη μόνιμα εγκαταστημένων στρατιωτών, που συντηρούνται με τα έσοδα από τα κτήματά τους και φροντίζουν για την άμυνα των συνόρων. Ο θεσμός αυτός επέζησε για πολλούς αιώνες στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Χαρακτηριστικό φαινόμενο της ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής είναι η σταδιακή αύξηση του βαρβαρικού στοιχείου στο στρατό. Το ικανότερο καιαξιολογώτερο τμήμα του αυτοκρατορικού στρατού απαρτίζεται από βαρβάρους, ιδιαίτερα από Γερμανούς και από τους υποτελείς στο Βυζάντιο Ιλλυριούς. Ο αριθμός των ξένων μισθοφόρων αυξάνεται συνεχώς, και από τον τέταρτο αιώνα ευπατρίδες βάρβαροι εισέρχονται προοδευτικά στις τάξεις των αξιωματικών. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι κερδίζει σε σημασία το ιππικό, γεγονός που οφείλεται στην ανάγκη να προσαρμοσθεί η πολεμική τακτική στις μεθόδους του νεοπερσικού στρατού των Σασσανιδών, που στήριζε τη στρατιωτική του ισχύ βασικά στις έφιππες μονάδες του.

Η μετάθεση του κέντρου βάρους της αυτοκρατορίας στην Ανατολή προσδιορίσθηκε κατά πρώτο λόγο από τα μεγάλα οικονομικά αποθέματα της πυκνοκατοικημένης pars orientalis[59] και ύστερα από τα νέα στρατιωτικά προβλήματα, που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία στην Ανατολή. Στην περιοχή του Κάτω Δούναβη εισέβαλλαν οι βάρβαροι από το βορρά, και στην εγγύς Ανατολή αυξανόταν η πίεση από μέρους των Νεοπερσών της σασσανιδικής δυναστείας. Η αυτοκρατορία αυτή των Σασσανιδών ήταν πολύ πιο επικίνδυνη από ό,τι το βασίλειο των Πάρθων, το οποίο διαδέχθηκε. Όπως οι βυζαντινοί αυτοκράτορες παρουσιάζονταν ως διάδοχοι των Ρωμαίων καισάρων έτσι και οι Σασσανίδες πίστευαν ότι είναι κληρονόμοι των αρχαίων Αχαιμενιδών και διεκδικούσαν όλα τα εδάφη που ανήκαν άλλοτε στο παλαιό βασίλειο των Περσών. Ο περσικός κίνδυνος εμφανίσθηκε ήδη από τα μέσα του τρίτου αιώνα και εξακολούθησε να απειλεί σοβαρά τη βυζαντινή αυτοκρατορία σε όλο το διάστημα της πρώτης περιόδου της ιστορίας της. Ο πόλεμος κατά των Μεγάλων Βασιλέων της Περσίας έγινε ένα από τα σοβαρότερα πολιτικά και στρατιωτικά προβλήματα του βυζαντινού κράτους[60].

Πρώτος ο Διοκλητιανός αντιμετώπισε τη νέα κατάσταση, όταν κράτησε για τον εαυτό του το ανατολικό τμήμα και εγκαταστάθηκε σχεδόν μόνιμα στη Νικομήδεια, ενώ παραχώρησε το δυτικό τμήμα στον συναυτοκράτορά του Μαξιμιανό. Ο Κωνσταντίνος όμως ήταν εκείνος που έδωσε στην αυτοκρατορία ένα ισχυρό κέντρο στην Ανατολή, όταν ανοικοδόμησε την αρχαία ελληνική αποικία, το Βυζάντιο, στις ακτές του Βοσπόρου και την ανύψωσε σε πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Η ανοικοδόμηση άρχισε το Νοέμβριο του 324[61], αμέσως μετά τη συντριβή του Λικινίου, χάρη στην οποία ο Κωνσταντίνος επεξέτεινε την εξουσία του και στην Ανατολή. Τα εγκαίνια της νέας πρωτεύουσας έγιναν πανηγυρικά στις 11 Μαΐου του 330. Λίγων μόνο πόλεων η ίδρυση είχε τόσο μεγάλη σημασία για την παγκόσμια ιστορία[62]. Η επιλογή της τοποθεσίας υπήρξε μεγαλοφυής. Η νέα πρωτεύουσα, χτισμένη στα σύνορα δύο ηπείρων, λουσμένη ανατολικά από τον Βόσπορο, βόρεια από τον Κεράτιο, νότια από τη θάλασσα του Μαρμαρά και προσιτή από την ξηρά μόνο από μια πλευρά, βρισκόταν σε μοναδική στρατηγική θέση. Επί πλέον μπορούσε να ελέγχει την συγκοινωνία ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία, όπως και τον θαλάσσιο διάδρομο από το Αιγαίο προς τη Μαύρη Θάλασσα και έτσι γρήγορα έγινε ο πιο σπουδαίος εμπορικός και συγκοινωνιακός κόμβος του τότε κόσμου. Μία ολόκληρη χιλιετηρίδα η Κωνσταντινούπολη έμελλε να αποτελέσει το κέντρο της κρατικής, οικονομικής και στρατιωτικής δραστηριότητας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς και το επίκεντρο της πνευματικής και εκκλησιαστικής της ζωής, και να επηρεάσει

Digitized by 10uk1s

αποφασιστικά την πολιτική και την πολιτιστική ανάπτυξη της ανθρωπότητας.

Η νέα πρωτεύουσα αναπτύχθηκε ραγδαία, ενώ η Ρώμη έχανε διαρκώς σε σπουδαιότητα και πληθυσμό. Σε διάστημα εκατό χρόνων από την ίδρυσή της ξεπέρασε σε πληθυσμό τη Ρώμη και τον έκτο αιώνα πλησίαζε σχεδόν το μισό εκατομμύριο[63]. Η *Νέα Ρώμη* έμελλε να πάρει τη θέση της *Πρεσβυτέρας*, να τη διαδεχθεί και να την αντικαταστήσει ως νέα πρωτεύουσα[64]. Ακόμη και για την πολεοδομία της νέας πρωτεύουσας χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο η παλαιά, ενώ οι παλαιές παραδόσεις της Ρώμης συνδέθηκαν τώρα με το νέο κέντρο[65]. Τα προνόμια που απολάμβανε η Ρώμη επεκτάθηκαν και στην Κωνσταντινούπολη και ο Μέγας Κωνσταντίνος έκανε ό,τι μπορούσε για να αυξήσει το μεγαλείο και τον πλούτο της νέας πρωτεύουσας. Διακόσμησε την πόλη με μεγαλόπρεπα κτίρια και μνημεία τέχνης, που μετέφερε εκεί από όλα τα μέρη της αυτοκρατορίας. Με ιδιαίτερο ζήλο επιδόθηκε στην ανοικοδόμηση ναών. Από την αρχή η Κωνσταντινούπολη πήρε χριστιανικό χρώμα και από την αρχή το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της ήταν ελληνόφωνο. Με τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας και με την ίδρυση της νέας πρωτεύουσας στο Βόσπορο ο Κωνσταντίνος έδωσε διπλή έκφραση στην ιστορική νίκη της Ανατολής.

Λίγα ζητήματα προκάλεσαν τόσο ατέρμονες και ζωηρές συζητήσεις στην ιστορική έρευνα και έλαβαν τόσο αντιφατικές απαντήσεις, όσο το πρόβλημα των σχέσεων του Κωνσταντίνου με τον χριστιανισμό[66]. Πολλοί πιστεύουν ότι ο Κωνσταντίνος ήταν θρησκευτικά αδιάφορος και ότι υποστήριζε το χριστιανισμό από καθαρά πολιτικούς λόγους. Άλλοι πιστεύουν στην ειλικρινή μεταστροφή του και δέχονται ότι αυτή αποτέλεσε τον αποφασιστικό λόγο για την αλλαγή της θρησκευτικής πολιτικής της αυτοκρατορίας. Έχουν προβληθεί πολλά επιχειρήματα και για τις δύο αυτές ερμηνείες. Πραγματικά είναι δυνατό να θεμελιώσει κανείς την άποψη, ότι ο Κωνσταντίνος προσχώρησε στον χριστιανισμό από πεποίθηση, ενώ άλλα επιχειρήματα επιτρέπουν την υπόθεση ότι έμεινε πιστός στις αρχαίες εθνικές παραδόσεις. Τέλος υπάρχουν ενδείξεις, που οδηγούν στον συνδυασμό των δύο αντιφατικών υποθέσεων. Οπωσδήποτε η πολιτική σκοπιμότητα έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη στάση του Κωνσταντίνου. Είχε γίνει σε όλους φανερό, ακόμη και στον πιστό συνεργάτη του Διοκλητιανού, Γαλέριο, ότι εκείνος είχε χρεωκοπήσει με την τακτική των διωγμών και ότι η μεταφορά του κέντρου βάρους της αυτοκρατορίας προς την Ανατολή δεν μπορούσε να συμβιβασθεί με την εχθρική στάση απέναντι στον χριστιανισμό[67]. Είναι όμως εξίσου βέβαιο ότι ο Κωνσταντίνος είχε πλούσια θρησκευτικά βιώματα στη ζωή του, που σχετίζονται τόσο με τον χριστιανισμό όσο και με τις εθνικές θρησκείες, και επομένως δεν μπορεί να σταθεί η κατηγορία ή ο έπαινος ότι ήταν θρησκευτικά αδιάφορος. Δεν πρέπει ακόμη να λησμονηθεί ότι η θρησκευτικά ανήσυχη εποχή στην οποία έζησε ήταν εποχή θρησκευτικού συγκρητισμού, έτσι που η ταυτόχρονη προσκόλληση σε περισσότερες θρησκείες ήταν τότε κάτι εντελώς φυσιολογικό. Το αργότερο το 312 ο Κωνσταντίνος αναζήτησε την προστασία του Θεού των χριστιανών και από τότε υποστήριζε σταθερά και με διαρκώς μεγαλύτερη αποφασιστικότητα τον χριστιανισμό. Ωστόσο, τούτο δε σημαίνει ότι ήταν αποκλειστικά αφιερωμένος σ' αυτόν, ότι είχε διαρρήξει κάθε δεσμό με τις εθνικές παραδόσεις, και ότι υπήρξε χριστιανός στο βαθμό που ήταν αργότερα οι βυζαντινοί διάδοχοί του. Είναι επίσης γνωστό ότι δεν αρνήθηκε να υποστηρίξει εθνικά θρησκευτικά έθιμα, και ότι ακόμη και ο ίδιος τηρούσε μερικά απ' αυτά, όπως μαρτυρεί η έντονη προσκόλλησή του στη λατρεία του θεού Ήλιου. Η θεώρηση του χριστιανισμού ως της μόνης και αποκλειστικής θρησκείας ήταν εντελώς ξένη και αδιανόητη στον αιώνα του θρησκευτικού συγκρητισμού, και φυσικά και στον «πρώτο χριστιανό αυτοκράτορα». Πέρασε πολύς χρόνος ώσπου να επικρατήσει το πνεύμα της αποκλειστικότητας στο θρησκευτικό χώρο και ο ρωμαϊκός κόσμος να αποδεχθεί τον χριστιανισμό ως τη μόνη θρησκεία, που κατέχει την απόλυτη αλήθεια και αποκλείει κάθε άλλη διδασκαλία ως αίρεση. Φυσική βέβαια συνέπεια της νέας πολιτικής που χάραξε ο Κωνσταντίνος ήταν να καταλάβει η χριστιανική πίστη μονοπωλιακή θέση στη ρωμαιο-βυζαντινή αυτοκρατορία. Αυτό όμως έγινε αρκετά αργότερα (πρβλ. >>). Πάντως όχι μόνο ο Κωνσταντίνος αλλά και οι διάδοχοί του ως το 379 διατήρησαν τον τίτλο του Pontifex Maximus[68].

Η πιο σαφής έκφραση του εκχριστιανισμού του ρωμαϊκού κράτους στην εποχή του Μ.

Digitized by 10uk1s

Κωνσταντίνου με σοβαρότατες επιπτώσεις για το μέλλον του, ήταν η σύγκληση της οικουμενικής συνόδου της Νικαίας (325), της πρώτης από τις οικουμενικές συνόδους που έθεσαν τα θεμέλια της δογματικής διδασκαλίας και των κανόνων της χριστιανικής Εκκλησίας. Ο αυτοκράτορας όχι μόνο συγκάλεσε τη σύνοδο και προήδρευσε στις συνεδρίες της αλλά και επηρέασε ουσιαστικά τις αποφάσεις της. Αν και δεν ήταν τότε τυπικά μέλος της Εκκλησίας (το βάπισμα το δέχθηκε, όπως είναι γνωστό, στην επιθανάτια κλίνη), ωστόσο ήταν ο πραγματικός αρχηγός της, δίνοντας έτσι και στο σημείο αυτό το πρότυπο για τους διαδόχους του στο θρόνο του Βυζαντίου. Αντικείμενο των συζητήσεων ήταν η διδασκαλία του αλεξανδρινού πρεσβύτερου Αρείου, που ως μονοθεϊστής δεν μπορούσε να δεχθεί την ισότητα Πατρός και Υιού και έτσι κατέληγε στην άρνηση της θεότητας του Χριστού. Η αρειανική διδασκαλία καταδικάσθηκε, και διακηρύχθηκε το δόγμα του ομοουσίου μεταξύ του Πατρός και του Υιού, που διατυπώθηκε στο «Σύμβολο της πίστεως» της συνόδου. Τούτο συμπληρώθηκε από τη δεύτερη οικουμενική σύνοδο, της Κωνσταντινουπόλεως (381), και καθιερώθηκε ως η επίσημη ομολογία πίστεως της χριστιανικής Εκκλησίας.

Η συνεργασία κράτους και Εκκλησίας, που θεμελίωσε ο Κωνσταντίνος, απέφερε μεγάλα ωφέλη και στις δύο πλευρές, δημιούργησε όμως και εντελώς νέα προβλήματα. Η χριστιανική θρησκεία εξασφάλισε ισχυρή πνευματική ενότητα στο βυζαντινό κράτος όπως και ισχυρό ηθικό έρεισμα στην αυτοκρατορική απολυταρχία. Η Εκκλησία αποκόμισε πλούσια υλική ενίσχυση από το κράτος, υποστηρίχθηκε απ' αυτό στην ιεραποστολική της δράση και στον αγώνα της εναντίον των εχθρών της, κατέληξε όμως έτσι κάτω από την κηδεμονία του. Από την άλλη πλευρά το κράτος, που συνέδεσε τις τύχες του με την Εκκλησία, συμπαρασύρθηκε στις ατέρμονες διαμάχες των εκκλησιαστικών παρατάξεων. Οι δογματικές έριδες έπαψαν πια να είναι εσωτερική υπόθεση της Εκκλησίας μόνον. Συνδυάσθηκαν με πολιτικές σκοπιμότητες και έτσι επηρέασαν όχι μόνο την εκκλησιαστική αλλά και την πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας. Ωστόσο τα συμφέροντα του κράτους και της Εκκλησίας δεν ταυτίζονταν πάντα. Συχνά η συνεργασία οδήγησε σε σοβαρό ανταγωνισμό των δύο εξουσιών. Οι περιπλοκές αυτές, δηλ. η ανάμιξη του κράτους στις εκκλησιαστικές διαμάχες, η σύγκρουση ανάμεσα στις πολιτικές και θρησκευτικές σκοπιμότητες, η συνεργασία και τέλος ο ανταγωνισμός μεταξύ Εκκλησίας και κράτους εμφανίσθηκαν κιόλας στην εποχή του Κωνσταντίνου. Με τη συνοδική πράξη της Νικαίας δεν εξαφανίσθηκε οριστικά ο Αρειανισμός. Ο αυτοκράτορας, που όπως φαίνεται είχε αρχικά υποτιμήσει τη δύναμη των Αρειανών, άλλαξε τακτική και υποχρέωσε την Εκκλησία να δεχθεί πάλι στους κόλπους της τον Άρειο. Έτσι όμως ήρθε σε σύγκρουση με τον ορθόδοξο κλήρο και προ παντός με τον Αθανάσιο, που από το 328 ήταν επίσκοπος Αλεξανδρείας. Ο μεγάλος αυτός εκκλησιαστικός ηγέτης συνέχισε αμείωτο τον αγώνα υπέρ της ορθοδοξίας ως το τέλος της ζωής του (375) και παρά τις αλλεπάλληλες εξορίες του.

Οι δογματικές διαμάχες είχαν ως αποτέλεσμα να οξυνθούν και οι σχέσεις μεταξύ των γιων του Κωνσταντίνου και να διευρυνθεί το χάσμα μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Ο Κωνστάντιος, που διοικούσε το ανατολικό τμήμα, υποστήριξε τον Άρειο, ενώ ο Κωνσταντίνος, που πέθανε νωρίς (340), και ο νεαρός Κώνστας, που διοικούσαν τη Δύση, έμειναν πιστοί στο δόγμα της Νικαίας. Η σύνοδος που συνήλθε στη Σαρδική (στα σύνορα των δύο αυτοκρατοριών) το φθινόπωρο του 343 απέτυχε να φέρει τη συμφιλίωση. Η πολιτική υπεροχή του νεώτερου αδελφού, που κυριαρχούσε τώρα σε ολόκληρη τη Δύση, ανάγκασε τον Κωνστάντιο να υποχωρήσει και να αποκαταστήσει τους εξόριστους ορθόδοξους επισκόπους. Η πολιτική όμως ήττα του Αρειανισμού προκάλεσε τη διάσπασή του σε δύο παρατάξεις, τους λεγόμενους «ημι-αρειανούς», που δεν δέχθηκαν το *ομοούσιο* αλλά το *ομοιούσιο* μεταξύ Πατρός και Υιού, και τους ριζοσπαστικούς οπαδούς του Ευνομίου, που εξακολουθούσαν να απορρίπτουν εντελώς το *ομοούσιο.* Ωστόσο η κατάσταση άλλαξε, όταν ο Κώνστας έπεσε στο πεδίο της μάχης πολεμώντας εναντίον του εθνικού σφετεριστή Magnus Magnetius (350) και ο Κωνστάντιος νίκησε τον σφετεριστή σε μια πολύνεκρη μάχη το 351.

Η νίκη του αυτοκράτορα της Ανατολής αποκατέστησε την υπεροχή της pars orientalis. Όπως ο πατέρας του έτσι και ο Κωνστάντιος αγωνίσθηκε να επιβάλει την πολιτειακή ισοτιμία μεταξύ

Digitized by 10uk1s

Κωνσταντινουπόλεως και Ρώμης, κι αυτό σήμαινε ουσιαστικά την αντικατάσταση της παλαιάς εθνικής Ρώμης από τη νέα χριστιανική πρωτεύουσα. Όταν ο Κωνστάντιος επισκέφθηκε τη Ρώμη, απομάκρυνε από την αίθουσα της ρωμαϊκής συγκλήτου τον βωμό της Θεάς Νίκης (Victoria), γεγονός συμβολικό για την οριστική κατάρρευση του αρχαίου κόσμου. Η νίκη του Κωνσταντίου σήμανε όμως ταυτόχρονα και τον θρίαμβο του Αρειανισμού. Η θέληση του αυτοκράτορα ώφειλε να έχει απεριόριστη ισχύ στην Εκκλησία όπως και στο κράτος. Έτσι συνέτριψε την αντίσταση, που είχε αρχηγό τον Αθανάσιο Αλεξανδρείας, και πέτυχε με τις συνόδους του Σιρμίου και του Ρίμινι (359) την ανακήρυξη του Αρειανισμού σε κρατικό δόγμα. Στο μεταξύ έγινε νέα διάσπαση των ημι-αρειανών. Οι μετριοπαθείς πέρασαν στην αντίθετη παράταξη και πλησίασαν τους οπαδούς της Νικαίας, ενώ οι υπόλοιποι συνεταιρίσθηκαν με τους Ευνομιανούς, που με αρχηγό τον αυτοκράτορα αποτέλεσαν την κυρίαρχη παράταξη.

Μεγαλύτερη ιστορική σημασία από την προσωρινή νίκη του Αρειανισμού μέσα στο βυζαντινό κράτος είχε ωστόσο η εκχριστιάνιση των Γότθων, που άρχισε την εποχή της επικρατήσεως των Αρειανών, με αποτέλεσμα τα γερμανικά φύλα να γνωρίσουν τον χριστιανισμό στην αρειανική του ερμηνεία. Ο Ουλφίλας, που μετέφρασε την Βίβλο στα γοτθικά, χειροτονήθηκε επίσκοπος από τον αρειανό Ευσέβιο Νικομηδείας το 343· τα περισσότερα γερμανικά φύλα έμειναν πιστά στην αρειανική ομολογία για μακρό χρόνο μετά τη συντριβή του Αρειανισμού στο Βυζάντιο.

Τη φάση των θρησκευτικών ζυμώσεων της εποχής του Κωνσταντίου ακολούθησε η ειδωλολατρική αντίδραση με τον Ιουλιανό (361-63)[69]. Έτσι το πρόβλημα της συμβιώσεως του αρχαίου πολιτισμού με τη νέα πίστη, που ήταν καίριο για την πολιτιστική εξέλιξη του Βυζαντίου, μπήκε σε μια κρίσιμη φάση. Η γοητεία του αρχαίου κόσμου που χανόταν, η μεγάλη αγάπη για την τέχνη, την παιδεία και τη σοφία του, έκαναν τον τελευταίο εκπρόσωπο της δυναστείας του Κωνσταντίνου να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της νέας πίστεως. Οι ατέλειωτες διαμάχες ανάμεσα στις εκκλησιαστικές παρατάξεις φαινόταν ότι βοηθούσαν στην επιτυχία του εγχειρήματός του. Οι εθνικοί υπερτερούσαν ακόμη αριθμητικά, ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας και μάλιστα στη Ρώμη. Επίσης ο στρατός, με το μεγάλο ποσοστό βαρβάρων στις τάξεις του, ήταν ακόμη σε μεγάλο βαθμό εθνικός. Υπήρχε, τέλος, σημαντικός αριθμός αποστατών από τη χριστιανική θρησκεία. Παρ' όλα αυτά ο Ιουλιανός δε μπόρεσε να οργανώσει αποτελεσματική εκστρατεία εναντίον του χριστιανισμού. Στον αγώνα εναντίον της νέας πίστεως δεν ήταν παρά εκφραστής της μορφωμένης εθνικής αριστοκρατίας των νεοπλατωνικών φιλοσόφων και ρητόρων, στην οποία ανήκε. Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας και ειδικά στην Αντιόχεια, που διάλεξε για έδρα του, ο αυτοκράτορας δοκίμασε σοβαρές απογοητεύσεις. Η εσωτερική αδυναμία του αγώνα του φάνηκε πολύ καθαρά, όταν θέλησε να οργανώσει το εθνικό ιερατείο με πρότυπο την εκκλησιαστική ιεραρχία. Ο ζήλος που έδειξε για την ανανέωση της εθνικής λατρείας όπως και η προσωπική του συμμετοχή στις θυσίες ζώων στους θεούς, προκάλεσαν τον χλευασμό και την αντίδραση όχι μόνο ανάμεσα στους κύκλους των χριστιανών. Η απόπειρά του ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία, όπως συμβαίνει με κάθε κίνηση που ενθουσιάζεται για το αρχαίο μόνο επειδή είναι αρχαίο και καταπολεμεί κάθε τι νέο, μόνο επειδή είναι νέο. Το έργο του θάφθηκε μαζί του, όταν χτυπημένος θανάσιμα από εχθρικό δόρυ πέθανε στη σκηνή του κατά τη διάρκεια της ριψοκίνδυνης εκστρατείας του στην Περσία. Η σύντομη αποτυχία του εγχειρήματός του αποτέλεσε άμεση απόδειξη για το ότι η νίκη του χριστιανισμού ήταν πια ιστορική αναγκαιότητα.

Digitized by 10uk1s

2. Η εποχή της μεταναστεύσεως των λαών και των χριστολογικών ερίδων

Γενική βιβλιογραφία:

Stein, Geschichte I.

Bury, Later Rom. Empire I².

H. St. L.B. Moss, The Formation of the East Empire, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966), 1-41.

G. Mathew, The Christian Background, ίδιο έργ. 42-60.

Kulakovskij, Istorija I.

Seeck, Untergang V και VI.

E. Demougeot, De l' unité à la division de l'Empire romain, 395-410.

E. Demougeot, Essai sur le gouvernement imperial, Paris 1951.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen², München 1941.

L. Schmidt, Geschichte der Wandalen², München 1942.

F. Lot, Les invasions germaniques, Paris 1905.

Chr. Courtois, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955.

E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, Oxford 1948.

F. Altheim, Attila und die Hunnen, Baden-Baden 1951.

A. Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte II, Tübingen 1902.

L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Eglise III⁵, Paris 1911.

H. Lietzmann, Geschichte der Alten kirche IV² Berlin 1953.

W. Ensslin, Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius d. Gr., S. B.d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil. - hist. Kl. 1953, τεύχος II. - Das Konzil von Chalkedon, έκδ. Grillmeier και H. Bacht, I, Würzburg 1951.

N.H. Baynes, The Dynasty of Valentinian and Theodosios the Great, Cambr. Med. Hist. I (1911), 218-49.

A. Güldenpfennig, Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II., Halle 1885.

W. Ensslin, Marcianus, RE XIV 2 (1930) 1514-29.

W. Ensslin, Leo I., RE XII 1 (1924) 1947-61.

Digitized by 10uk1s

W. Barth, Kaiser Zeno, Basel 1894.

E.W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8 (1893).

E.W. Brooks, The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius, Cambr. Med. Hist. I (1911), 457-86.

A. Rose, Kaiser Anastasius I. Die äussere Politik des Kaisers, Halle 1882.

A. Rose, Die byzantinische Kirchenpolitik unter Kaiser Anastasius I., Wohlau 1888.

P. Charanis, The Religious Policy of Anastasius the First, Madison 1939 [²Tliessafoniki 1974].

W. Ensslin, Theoderich der Grosse, ²München 1959.

Οι θρησκευτικές έριδες και οι συχνοί εμφύλιοι πόλεμοι, που είχαν εξασθενήσει τη δύναμη του ρωμαϊκού στρατού, είχαν ως αποτέλεσμα να κλονισθεί η δύναμη της αυτοκρατορίας σε σχέση με τις γειτονικές δυνάμεις. Ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου είχε καταφανεί η μεγάλη υπεροχή των Περσών στον χώρο της Μεσοποταμίας. Μετά την τραγική έκβαση της εκστρατείας του Ιουλιανού και το θάνατό του, ο Ιοβιανός (363-64), ο θερμός χριστιανός διάδοχος του τελευταίου ρωμαίου εθνικού ηγεμόνα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, συνομολόγησε συνθήκη ειρήνης με τους Πέρσες. Με τη συνθήκη αυτή η αυτοκρατορία παραιτήθηκε από τα δικαιώματά της στην Αρμενία και παραχώρησε σημαντικά εδάφη της Μεσοποταμίας[70].

Με την έναρξη της λεγόμενης μεταναστεύσεως των λαών στον βορρά παρουσιάσθηκαν στην αυτοκρατορία νέα προβλήματα με απρόβλεπτες συνέπειες. Τώρα τα βόρεια σύνορα του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας (pars orientalis) έγιναν πεδίο συνεχών συγκρούσεων. Έτσι ανοίχθηκε για το Βυζάντιο το διπλό μέτωπο, που δεν έμελλε να ησυχάσει όσο θα ζούσε και η αυτοκρατορία. Από τώρα και στο εξής το Βυζάντιο είχε να παλαίψει αδιάκοπα τόσο με τις μεγάλες δυνάμεις της Ανατολής όσο και με τις συνεχείς επιδρομές των λαών, που εμφανίζονταν στον βορρά και τη δύση.

Ο πρώτος αυτοκράτορας που αντιμετώπισε τον μοιραίο αυτόν διπλό πόλεμο και τελικά έχασε τη ζωή του στο πεδίο της μάχης, ήταν ο αρειανός Ουάλης. Όπως ο Κωνστάντιος και ο Κώνστας, έτσι και οι δυο αδελφοί Ουαλεντινιανός Α' (364 ως 75) και Ουάλης (364-78) ακολούθησαν εντελώς αντίθετη γραμμή στα θρησκευτικά ζητήματα[71]. Ο Ουαλεντινιανός Α', που διοικούσε τη Δύση, ήταν οπαδός του συμβόλου της Νικαίας, ενώ ο Ουάλης που κυβερνούσε την Ανατολή, υποστήριζε τους Αρειανούς. Έτσι η αντίθεση μεταξύ Ανατολής και Δύσεως εκδηλώθηκε ακόμη μια φορά στον χώρο της πίστεως, πράγμα που οδήγησε φυσιολογικά στη βαθμιαία χαλάρωση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας. Ωστόσο οι διαφορές αυτές υποχώρησαν μπροστά στους μεγάλους εξωτερικούς κινδύνους. Η εισβολή των Σαξώνων και Ιρλανδών στην Βρεταννία, οι σφοδρές μάχες με τους Αλαμαννούς στον Ρήνο και τον Νέκαρ και με τους Σαρμάτες και Κουάδους στον Δούναβη ήταν ο προάγγελος της μεγάλης κρίσεως, που προκάλεσε η εμφάνιση των Βησιγότθων στην περιοχή του Δούναβη. Μετά την εγκατάστασή τους στην Θρακική διοίκηση οι Βησιγότθοι άρχισαν να λεηλατούν τα γειτονικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Σύντομα προστέθηκαν οι Οστρογότθοι και οι Ούννοι, έτσι που ολόκληρη η Θράκη πλημμύρισε από τους βαρβάρους. Ο Ουάλης έσπευσε από το περσικό πεδίο της μάχης στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στην Αδριανουπόλη, για να αντιμετωπίσει τον εχθρό κοντά στην τελευταία. Εδώ έγινε στις 9 Αυγούστου 378 η ιστορική μάχη. Οι Βησιγότθοι με τη βοήθεια των Οστρογότθων συνέτριψαν το ρωμαϊκό στρατό και ο Ουάλης έπεσε στο πεδίο της μάχης. Οι συνέπειες της καταστροφής ήταν ανυπολόγιστες.

Digitized by 10uk1s

Με το γερμανικό πρόβλημα, που ήταν και το σοβαρότερο για την υπόσταση της αυτοκρατορίας, πάλαιψε το ανατολικό τμήμα έναν ολόκληρο αιώνα και τελικά επέζησε, ενώ το δυτικό τμήμα υπέκυψε στους επιδρομείς. Όταν φάνηκε ότι η καθυπόταξη των Γότθων ήταν πια αδύνατη, ως μοναδική πρακτική διέξοδος από την απελπιστική κατάσταση, στην οποία είχε περιπέσει η αυτοκρατορία, βρέθηκε η ειρηνική συνεννόηση. Αυτή ήταν η πολιτική του Μ. Θεοδοσίου, τον οποίο ο Γρατιανός (375-83), γιος και διάδοχος του Ουαλεντινιανού Α', ανακήρυξε αύγουστο στις 19 Αυγούστου 379 για να του αναθέσει τη διοίκηση του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας.

Μετά την απώθηση των Γότθων στην περιοχή πίσω από τον Αίμο ο αυτοκράτορας υπέγραψε μαζί τους συνθήκη ειρήνης (foedus). Οι Οστρογότθοι εγκαταστάθηκαν στην Παννονία και οι Βησιγότθοι στο βόρειο τμήμα της θρακικής διοικήσεως. Απέκτησαν πλήρη αυτονομία, απαλλαγή από τη φορολογία και έλαβαν υψηλούς μισθούς για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στον στρατό της αυτοκρατορίας με την ιδιότητα των φοιδεράτων (foederati)[72], ενώ πολλοί απ' αυτούς εντάχθηκαν στη φρουρά του αυτοκράτορα. Με τον τρόπο αυτόν αποτράπηκε προσωρινά ο κίνδυνος να κατακλυσθεί η αυτοκρατορία από τα γερμανικά φύλα, αξιοποιήθηκε το δυναμικό των εισβολέων στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας, και ο ρωμαϊκός στρατός, που είχε ελαττωθεί, άρχισε να μεγαλώνει με την είσοδο των Γερμανών φοιδεράτων. Αποτέλεσμα βέβαια της λύσεως αυτής ήταν να μετατραπεί η εισβολή των γερμανικών φύλων από εχθρική σε ειρηνική. Το γερμανικό στοιχείο άρχισε βαθμιαία να υπερισχύει έντονα στον στρατό, σε βαθμό που η πλειονότητα των στρατιωτών ήταν πια Γερμανοί· σύντομα οι πιο σπουδαίες διοικητικές θέσεις δόθηκαν σε Γερμανούς[73]. Μία άλλη συνέπεια της πολιτικής του Θεοδοσίου απέναντι στους Γότθους ήταν να αυξηθούν σημαντικά οι κρατικές δαπάνες και τα οικονομικά βάρη. Ο πληθυσμός περιέπεσε σε μεγαλύτερη οικονομική αθλιότητα, ενώ από την άλλη πλευρά απλώθηκε σε όλες τις επαρχίες το σύστημα προστασίας (patrocinium), που μάταια είχαν επιχειρήσει να περιορίσουν οι προκάτοχοι του Θεοδοσίου. Έτσι οι χωρικοί, που βρέθηκαν σε άθλια οικονομική κατάσταση, με βαρειά χρέη και έρμαιοι στην αυθαιρεσία και την κατάχρηση των κρατικών υπαλλήλων, προτίμησαν την προστασία των ισχυρών γαιοκτημόνων και έγιναν δουλοπάροικοί τους, εγκαταλείποντας την επώδυνη ελευθερία τους που είχε πια γίνει αφόρητη. Με τον τρόπο αυτό γενικεύθηκε σε ολόκληρη την αυτοκρατορία στα τέλη του τέταρτου και τις αρχές του πέμπτου αιώνα η καταναγκαστική προσκόλληση των γεωργών στα αγροκτήματα[74].

Η πτώση του Ουάλεντα επέφερε και την οριστική ήττα του Αρειανισμού. Τη νίκη της Ορθοδοξίας σφράγισε η δεύτερη οικουμενική σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως (381), που επικύρωσε και συμπλήρωσε το δόγμα της Νικαίας και έδωσε στη χριστιανική πίστη την οριστική της διατύπωση. Ο Θεοδόσιος Α', θερμός οπαδός του συμβόλου της Νικαίας, υποστήριξε την ορθοδοξία με όλη του τη δύναμη και πολέμησε χωρίς οίκτο τους εθνικούς και τους ετερόδοξους αιρετικούς. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ολοκληρώθηκε ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας. Η ορθόδοξη χριστιανική πίστη ανακηρύχθηκε αποκλειστική κρατική θρησκεία, ενώ καταδικάσθηκαν και απαγορεύθηκαν οι άλλες θρησκείες και ομολογίες.

Μετά από μακροχρόνιους εμφύλιους πολέμους στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας ο Θεοδόσιος πέτυχε, λίγο πριν από το θάνατό του, να συνενώσει για μια ακόμη φορά την αυτοκρατορία. Ωστόσο από την επιθανάτια κλίνη του υπαγόρευσε ένα νέο διαμελισμό της χώρας, την οποία τόσο είχε κουρασθεί να συνενώσει. Ο αυτοκράτορας, αν και η καταγωγή του ήταν από την απώτερη Δύση, υποστήριζε απερίφραστα την προτεραιότητα της Ανατολής. Έτσι σε αντίθεση με τον Κωνσταντίνο, που είχε αναθέσει στον πρεσβύτερο γιο του τη διοίκηση της Βρεταννίας, Γαλλίας και Ισπανίας, καθώς και με τον Ουαλεντινιανό Α', που είχε κρατήσει για τον εαυτό του το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας όταν παραχώρησε το ανατολικό στον νεώτερο αδελφό του, ο Θεοδόσιος έδωσε το 395 στον πρεσβύτερο γιο του Αρκάδιο το ανατολικό και στον νεώτερο, τον Ονώριο, το δυτικό τμήμα. Λίγο αργότερα ενσωματώθηκαν στην Ανατολή και οι διαφιλονικούμενες διοικήσεις Δακίας και Μακεδονίας, που απάρτισαν την επαρχότητα του Ιλλυρικού με κέντρο τη Θεσσαλονίκη. Στη Δύση από τις Ιλλυρικές κτήσεις παρέμεινε μόνο η Παννονία, που ονομάστηκε Διοίκηση Ιλλυρικού[75].

Digitized by 10uk1s

Έτσι τα ιστορικά γεγονότα χάραξαν τα σύνορα μεταξύ Δύσεως και Ανατολής, που με το χρόνο όλο και πιο πολύ θα γίνονταν η διαχωριστική γραμμή μεταξύ του δυτικού-ρωμαϊκού και του ανατολικού-βυζαντινού πολιτισμού.

Η διαίρεση της αυτοκρατορίας από τον Θεοδόσιο δεν ήταν στην ουσία κάτι το νέο. Σημασία έχει πάντως το γεγονός, ότι μετά τη διαίρεση αυτή και ως την πτώση του δυτικού τμήματος η αυτοκρατορία έμεινε μόνιμα χωρισμένη σε δύο μέρη. Βέβαια η ιδέα της ενότητας του κράτους δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ. Δεν υπήρχαν δηλαδή δύο αυτοκρατορίες, αλλά μόνο δύο τμήματα της μιας μοναδικής αυτοκρατορίας κάτω από την εξουσία δύο αυτοκρατόρων. Συχνά εκδίδονταν νόμοι στο όνομα και των δύο αυτοκρατόρων, ενώ διατάγματα του καθενός αυτοκράτορα είχαν ισχύ σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, όταν στέλνονταν στον συναυτοκράτορα για δημοσίευση. Μετά τον θάνατο του ενός αυτοκράτορα ο άλλος είχε το δικαίωμα να ορίσει τον διάδοχό του. Στην πράξη όμως η επαφή μεταξύ των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας γινόταν όλο και πιο χαλαρή, αφού οι συνθήκες ήταν εντελώς διαφορετικές στην Ανατολή και στη Δύση και οι σχέσεις μεταξύ των δύο κυβερνήσεων ήταν κατά κανόνα κάθε άλλο παρά φιλικές. Ήδη κατά τη βασιλεία των γιων του Θεοδοσίου επικρατούσε συνεχής ανταγωνισμός ανάμεσα στους πολλούς επιτρόπους για λογαριασμό του αδύναμου Αρκαδίου στην Ανατολή, και του πανίσχυρου Γερμανού Στιλίχωνα, που πάνω από μια δεκαετία κυβερνούσε ανεξέλεγκτα τη Δύση στο όνομα του νεαρού Ονωρίου[76].

Η πολιτική του Θεοδοσίου προς τους Γότθους δοκιμάσθηκε από μια σοβαρή κρίση. Οι Βησιγότθοι εξεγέρθηκαν υπό τον Αλάριχο και ερήμωσαν ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο ως τα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως και τα νότια άκρα της Ελλάδος. Η διένεξη μεταξύ των δύο ρωμαϊκών κυβερνήσεων είχε παραλύσει κάθε αντίδρασή τους. Τελικά η ειρήνη εξαγοράσθηκε με την ανύψωση του Αλαρίχου από την ανατολική κυβέρνηση σε αυτοκρατορικό magister militum per Illyricum. Ο Γότθος Γαϊνάς έλαβε το αξίωμα του magister militum praesentalis και μπήκε με τα στρατεύματά του στην Κωνσταντινούπολη. Στο μεταξύ όμως άρχισε να εκδηλώνεται όλο και περισσότερο στη βυζαντινή πρωτεύουσα μια ισχυρή αντιγερμανική αντιπολίτευση[77], η οποία τελικά επικράτησε στις αρχές του πέμπτου αιώνα. Οι Γερμανοί εκδιώχθηκαν από τον στρατό και ακολούθησε μια ριζική αναδιοργάνωση των ρωμαϊκών ένοπλων δυνάμεων[78]. Σύντομα όμως οι περιστάσεις ανάγκασαν την κυβέρνηση να επιστρατεύσει και πάλι μεγάλο αριθμό Γερμανών, έτσι που ως τον έβδομο αιώνα αποτελούσαν το πιο σπουδαίο και πολύτιμο στοιχείο του αυτοκρατορικού στρατού. Σε αντίθεση όμως προς την παλαιά τακτική του Θεοδοσίου, δηλαδή να αποτελούν οι Γότθοι φοιδεράτοι αυτόνομα τμήματα υπό τις διαταγές δικών τους αξιωματικών, οι Γερμανοί στρατολογούνταν τώρα ατομικά ως μισθοφόροι και έμεναν κάτω από τις διαταγές αυτοκρατορικών αξιωματικών. Στη Δύση διατηρήθηκε η προηγούμενη κατάσταση, που οδήγησε τελικά στην υποταγή του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας (pars occidentalis) στις γερμανικές ορδές. Η επιτυχία της αντιγερμανικής πολιτικής στην Ανατολή και η αποτυχία παρόμοιων προσπαθειών στη Δύση φανερώνουν τις διαφορετικές συνθήκες στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας και προδιαγράφουν σε ορισμένο βαθμό τις μελλοντικές εξελίξεις. Σύντομα το ανατολικό τμήμα απαλλάχθηκε από τον Αλάριχο, που αποσύρθηκε με τον στρατό του στην Ιταλία και κατόρθωσε, στην τρίτη προσπάθεια, να κυριεύσει τη Ρώμη το 410. Η κατάσταση στη Δύση χειροτέρευε συνεχώς, ενώ αντίθετα η Ανατολή, από τις αρχές του πέμπτου αιώνα, πέρασε μια περίοδο κάποιας ηρεμίας.

Κατά τη διάρκεια της σχετικά ήρεμης αυτής εποχής ιδρύθηκε το πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως και συντάχθηκε ο *Θεοδοσιανός Κώδιξ* (Codex Theodosianus). Τον ανίσχυρο αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β' (408-50) επιτρόπευε αρχικά η δυναμική αδελφή του Πουλχερία και στα κατοπινά χρόνια η σύζυγός του Αθηναΐς-Ευδοκία, κόρη ενός εθνικού καθηγητή της ρητορικής στην Αθήνα. Η προσωπικότητα της αυτοκράτειρας αυτής είναι ένα ζωντανό παράδειγμα της συνυπάρξεως στο Βυζάντιο του χριστιανισμού και της αρχαίας παιδείας. Η Ευδοκία έμεινε σε όλη της τη ζωή πιστή στο μορφωτικό ιδεώδες της γενέτειράς της, ενώ ταυτόχρονα ενστερνίσθηκε με θέρμη τη νέα πίστη· έγραφε τόσο κοσμικούς στίχους όσο και εκκλησιαστικούς

Digitized by 10uk1s

ύμνους. Οπωσδήποτε στη δική της επιρροή οφείλεται η αναδιοργάνωση και διεύρυνση το 425 της σχολής, που είχε ιδρύσει ο Μ. Κωνσταντίνος. Το αποτέλεσμα ήταν να ιδρυθεί στην πραγματικότητα ένα νέο πανεπιστήμιο[79]. Το νέο πανεπιστήμιο, που έγινε το εκπαιδευτικό κέντρο της αυτοκρατορίας, είχε δέκα έδρες ελληνικής και δέκα λατινικής γραμματικής, πέντε έδρες ελληνικής και τρεις λατινικής ρητορικής, μία έδρα φιλοσοφίας και δύο έδρες νομικής.

Όπως η αναδιοργάνωση της ανώτατης παιδείας ήταν ορόσημο στην πολιτιστική ανάπτυξη της αυτοκρατορίας, έτσι και η έκδοση του *Θεοδοσιανού Κώδικα* το 438 έγινε ορόσημο στη νομική ανάπτυξη του βυζαντινού κράτους. Είναι το πιο σπουδαίο έργο κωδικοποιήσεως νόμων πριν από το Corpus Juris του Ιουστινιανού και αποτελεί επίσημη συλλογή των αυτοκρατορικών διαταγμάτων από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου. Ο νέος νομικός κώδικας έθεσε σε πιο σταθερή βάση τη νομική ζωή του κράτους και τερμάτισε τη σύγχυση που προκαλούσε η έλλειψη μιας επίσημης συλλογής νόμων. Ο Θεοδοσιανός Κώδικας, που δημοσιεύθηκε τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση στο όνομα των δύο αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Ουαλεντινιανού Γ', έδωσε νέα έμφαση στην ενότητα της αυτοκρατορίας. Ωστόσο η ενότητα αυτή κλονιζόταν με τον καιρό, πράγμα που εκδηλώθηκε και στον νομικό χώρο. Έτσι μετά τη δημοσίευση του Θεοδοσιανού Κώδικα οι αυτοκράτορες της Ανατολής απέφευγαν να στέλνουν τους νόμους των στη Δύση, ενώ οι νόμοι των δυτικών αυτοκρατόρων δεν έφθαναν σχεδόν ποτέ πια στην Ανατολή[80]. Βέβαια ανάμεσα στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας επικράτησε μακροχρόνια και αδιατάρακτη ειρήνη, όταν η ανατολική κυβέρνηση εγκατέστησε στο θρόνο της Δύσης τον Ουαλεντινιανό Γ'. Πάντως η αποξένωση ανάμεσα στα δύο τμήματα συνεχίσθηκε σε αμείωτο βαθμό. Στον πολιτικό χώρο τα δύο τμήματα ακολούθησαν εντελώς διαφορετική γραμμή, ενώ στον πολιτιστικό η αποξένωση ήταν ακόμη βαθύτερη. Η πιο σημαντική και σαφής εκδήλωση της διαφοροποιήσεως αυτής ήταν η όξυνση της γλωσσικής διαφοράς. Στη Δύση η γνώση της Ελληνικής γλώσσας με τον καιρό περιορίσθηκε εντελώς. Στην Ανατολή πάλι η Λατινική υποχώρησε σε σύγκριση με την Ελληνική, αν και αναγνωριζόταν πάντοτε ως επίσημη γλώσσα ολόκληρης της αυτοκρατορίας και γι' αυτό εξακολουθούσε να διδάσκεται, έστω τυπικά. Ο εξελληνισμός της Ανατολής προχωρούσε ασταμάτητα και επιβλήθηκε σε μεγάλη έκταση στην εποχή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' και της αυτοκράτειρας Αθηναΐδος-Ευδοκίας. Αυτό φαίνεται και από το νέο πανεπιστήμιο, όπου ήταν περισσότεροι οι καθηγητές της Ελληνικής από τους καθηγητές της Λατινικής γλώσσας[81].

Στην ίδια αυτή εποχή αφυπνίζεται η εθνική πνευματική παράδοση της γειτονικής Αρμενίας που παίρνει έκφραση εκκλησιαστική. Τούτο οφείλεται στην επινόηση του Αρμενικού αλφαβήτου και στη μετάφραση της Βίβλου στην Αρμενική γλώσσα[82]. Από την εποχή του Θεοδοσίου Α' ένα τμήμα της χώρας βρισκόταν κάτω από βυζαντινή επικυριαρχία, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της το έλεγχαν οι Πέρσες. Το Βυζάντιο υποστήριζε την ενίσχυση της εθνικής και εκκλησιαστικής συνειδήσεως του γειτονικού αυτού χριστιανικού λαού και επενέβαινε για να προστατεύσει τους διωκόμενους στην Περσία χριστιανούς. Τούτο προκάλεσε νέα σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες. Ωστόσο ο πόλεμος δεν επέφερε εδαφικές ανακατατάξεις. Το 422 συμφωνήθηκε συνθήκη ειρήνης για εκατό χρόνια, η οποία στην πραγματικότητα δεν κράτησε ούτε είκοσι.

Στη δεκαετία μετά το 440 η ανατολική αυτοκρατορία έμελλε να δοκιμασθεί από έναν σοβαρό εξωτερικό κίνδυνο, που προκάλεσαν οι ορδές των Ούννων του Αττίλα[83]. Καταστρεπτικές επιδρομές των Ούννων εναλλάσσονταν με ενδιάμεσες συνθηκολογήσεις, που επέβαλλαν στην αυτοκρατορία όλο και βαρύτερες και ταπεινώτερες υποχρεώσεις. Ολόκληρη η βαλκανική χερσόνησος λεηλατήθηκε και ερημώθηκε. Τελικά ο Αττίλας στράφηκε προς τη Δύση, αφού προηγουμένως απομύζησε την Ανατολή με τις εκβιαστικές οικονομικές απαιτήσεις του. Όταν όμως επιχείρησε να εισβάλει στη Γαλλία νικήθηκε από τον στρατηγό του δυτικού κράτους Αέτιο στα Καταλανικά Πεδία το 451. Τον επόμενο χρόνο οι Ούννοι ερήμωσαν κυριολεκτικά την Ιταλία. Το 453 πέθανε όμως ξαφνικά ο Αττίλας και το γιγάντιο κράτος του διαλύθηκε αμέσως. Η απαλλαγή ωστόσο από τον ουννικό κίνδυνο δε βοήθησε το εσωτερικά σαθρό δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Η κατάσταση

Digitized by 10uk1s

χειροτέρεψε με γοργό ρυθμό και μετά τη δολοφονία του Αετίου (454) και του Ουαλεντινιανού Γ' (455) η Ιταλία βρέθηκε στο χάος. Οι πιο σπουδαίες περιοχές έξω από την Ιταλία περιήλθαν στα χέρια των γερμανικών φύλων, που σιγά-σιγά σχημάτιζαν δικά τους βασίλεια, όπως οι Βάνδαλοι στην Αφρική και οι Βησιγότθοι στη Γαλλία και την Ισπανία.

Από το χάος στο οποίο βυθίστηκε η δυτική αυτοκρατορία, πρόβαλε μία άλλη δύναμη, η Ρωμαϊκή Εκκλησία, που έμελλε να ανυψώσει και πάλι την κατεστραμμένη από τους βαρβάρους παλαιά αυτοκρατορική πρωτεύουσα σε πνευματικό κέντρο του κόσμου. Στην εποχή που οι Ούννοι ερήμωναν την Ιταλία και οι Βάνδαλοι λεηλατούσαν την ίδια τη Ρώμη, τότε που επικρατούσε γενική σύγχυση και το κράτος κατέρρεε οριστικά, ο πάπας Λέων ο Μέγας (440-61) προέβαλε όσο κανένας άλλος πριν από αυτόν το πρωτείο της ρωμαϊκής Εκκλησίας[84]. Στις δογματικές έριδες του πέμπτου αιώνα, που ταυτόχρονα ήταν και διαμάχες των μεγάλων χριστιανικών κέντρων για την εκκλησιαστική ηγεσία, η Ρώμη έπαιξε εξαιρετικά σπουδαίο ρόλο.

Οι θεολογικές έριδες του πέμπτου αιώνα επηρέασαν σε μεγαλύτερο βαθμό την τύχη της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε σύγκριση με τις αρειανικές που είχαν προηγηθεί[85]. Ενώ στον αγώνα κατά του Αρειανισμού η Εκκλησία ανακήρυξε σε δόγμα το ότι ο Υιός είναι τέλειος θεός και ομοούσιος προς τον Πατέρα, τώρα τέθηκε το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα στη θεία και την ανθρώπινη φύση του Χριστού. Σύμφωνα με τη διδασκαλία της θεολογικής σχολής της Αντιόχειας ο Χριστός είχε δύο διαφορετικές φύσεις. Η θεότητα είχε επιλέξει ως δοχείο της τον γιο της Μαρίας, τον άνθρωπο Χριστό· έτσι προβλήθηκε ο ισχυρισμός ότι η Μαρία δεν είναι *θεοτόκος* αλλά *χριστοτόκος.* Σε απόλυτη αντίθεση προς την ορθολογιστική αυτή αντίληψη διατυπώθηκε η μυστική διδασκαλία των Αλεξανδρινών για τον Θεάνθρωπο, στο πρόσωπο του οποίου ενώθηκαν η θεία και η ανθρώπινη φύση. Το 428 ανέβηκε στον επισκοπικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ο Νεστόριος, που ήταν οπαδός της σχολής της Αντιόχειας, και άρχισε να προπαγανδίζει από την υψηλή αυτή θέση την αντιοχειανή χριστολογία. Στο πρόσωπο όμως του Κυρίλλου, αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας, βρήκε έναν ισχυρό αντίπαλο, που ήταν ικανότερος του και ως θεολόγος και ως πολιτικός. Τον Κύριλλο υποστήριζαν με αφοσίωση και αποφασιστικότητα τόσο οι μοναχοί της Αιγύπτου, που αποτελούσαν μια τεράστια δύναμη, όσο και η ίδια η Ρώμη. Αν και είχε την υποστήριξη του αυτοκράτορα ο Νεστόριος νικήθηκε στην τρίτη οικουμενική σύνοδο της Εφέσου (431) και καταδικάσθηκε ως αιρετικός.

Ο Κύριλλος είχε πετύχει μια περίλαμπρη νίκη ως θεολόγος και πολιτικός. Επικράτησε θριαμβευτικά στην αναμέτρησή του με τον επίσκοπο της πρωτεύουσας και με την αυτοκρατορική κυβέρνηση, που τον υποστήριζε, και έτσι αναδείχθηκε ο ηγέτης της ανατολικής Εκκλησίας. Συγχρόνως κατόρθωσε να ανεβάσει το κύρος του πάνω από το κύρος των αυτοκρατορικών πολιτικών εκπροσώπων στην Αίγυπτο, ακόμη και σε θέματα πολιτικής αρμοδιότητας. Το πατριαρχείο της Αλεξάνδρειας, που αποκτούσε όλο και περισσότερη σημασία από την εποχή του Μεγάλου Αθανασίου, έφθασε τώρα στο απόγειο της δυνάμεώς του.

Η Αλεξάνδρεια διατήρησε την ηγετική της θέση και μετά τον θάνατο του Κυρίλλου (440), όταν διάδοχός του έγινε ο Διόσκορος. Η αυτοκρατορική κυβέρνηση παραδέχθηκε την ήττα της και συμμορφώθηκε με την αλεξανδρινή γραμμή. Ο αντιπρόσωπος της αλεξανδρινής παρατάξεως στην Κωνσταντινούπολη, ο αρχιμανδρίτης Ευτυχής, ήταν παντοδύναμος στο παλάτι. Ήταν καιρός όμως να ενωθούν οι θρόνοι της Κωνσταντινουπόλεως και της Ρώμης εναντίον της πανίσχυρης Αλεξάνδρειας. Ο Διόσκορος και ο Ευτυχής ακολουθούσαν πιστά την εκκλησιαστική πολιτική του Κυρίλλου. Στην δογματική όμως διδασκαλία ο Ευτυχής ξεπέρασε τον Κύριλλο και ισχυρίσθηκε ότι οι δύο φύσεις του Χριστού συνενώθηκαν μετά την ενσάρκωση σε μία και μόνη φύση, τη θεία. Όπως ο Νεστόριος είχε υποτιμήσει τον θείο παράγοντα στο πρόσωπο του Χριστού, ο Ευτυχής υποτίμησε τον ανθρώπινο. Στην άμυνα εναντίον της νεστοριανής κακοδοξίας γεννήθηκε η μονοφυσιτική αίρεση. Στην πατριαρχική σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, την *ενδημούσα σύνοδο*, καταδικάσθηκε ο Ευτυχής ως αιρετικός. Ο πάπας Λέων Α' συμφώνησε με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και διατύπωσε στον περίφημο *Τόμο* του τη διδασκαλία ότι και μετά την

Digitized by 10uk1s

ενανθρώπηση οι δύο τέλειες φύσεις έμειναν ασύγχυτες στο ένα πρόσωπο του Χριστού. Έτσι η Ρώμη συνεργάσθηκε με την Κωνσταντινούπολη στον αγώνα εναντίον της υπεροχής της Αλεξάνδρειας. Ωστόσο η αλεξανδρινή παράταξη επικράτησε ακόμη μια φορά στη λεγόμενη «Ληστρική Σύνοδο» της Εφέσου (449), η οποία με πρόεδρο τον Διόσκορο διατύπωσε μία μονοφυσιτική ομολογία πίστεως, αφού όμως με βίαια μέσα είχε φιμώσει τους αντιπάλους της. Ακολούθησε ραγδαία μεταβολή που οφείλεται κυρίως στο γεγονός, ότι μετά τον θάνατο του Θεοδοσίου Β' το 450 ανέλαβε την εξουσία ο ικανός αξιωματικός Μαρκιανός, αφού νυμφεύθηκε τη δυναμική αδελφή του προκατόχου του αυγούστα Πουλχερία[86].

Ο νέος αυτοκράτορας (450-57) συγκάλεσε το 451 νέα σύνοδο στη Χαλκηδόνα, την τέταρτη οικουμενική σύνοδο της χριστιανικής Εκκλησίας, η οποία διατύπωσε το δόγμα «των δύο τελείων, αδιαιρέτων και ασυγχύτων φύσεων του Χριστού» και καταδίκασε τόσο τον Μονοφυσιτισμό όσο και τον Νεστοριανισμό. Βάση για το δόγμα της Χαλκηδόνας, που αποτελεί κατά κάποιο τρόπο μέση λύση ανάμεσα στις δύο ακραίες αιρέσεις, είναι η αρχή ότι η σωτηρία τότε μόνο είναι δυνατή όταν ο Σωτήρας είναι συνάμα τέλειος θεός και τέλειος άνθρωπος.

Η Κωνσταντινούπολη αναδείχθηκε νικήτρια όχι μόνο στο δογματικό ζήτημα αλλά και στον αγώνα των Εκκλησιών για την πρωτοκαθεδρία. Η αξίωση της Νέας Ρώμης για την ηγετική θέση μέσα στην ανατολική Εκκλησία είχε διατυπωθεί στη Β' οικουμενική σύνοδο του 381. Ο τρίτος κανόνας της συνόδου αυτής αναγνώριζε στον επίσκοπο της Κωνσταντινουπόλεως την ανώτατη θέση μέσα στην χριστιανική Εκκλησία. Η αξίωση αυτή πραγματοποιήθηκε τελικά μόνο μετά τη νίκη επί της Αλεξάνδρειας, που επιτεύχθηκε με τη συμμαχία της Ρώμης. Τώρα όμως η Κωνσταντινούπολη προχώρησε ένα βήμα ακόμη, που στέρησε τη Ρώμη από τη χαρά της κοινής νίκης. Ο περίφημος 28ος κανόνας της συνόδου της Χαλκηδόνας αναγνώρισε βέβαια στον πάπα τα πρεσβεία της τιμής, καθόρισε όμως και την πλήρη ισοτιμία ανάμεσα στους επισκόπους της *Νέας* και της *Πρεσβυτέρας Ρώμης*[87]. Στη διάταξη αυτή οφείλεται ο ανταγωνισμός που από τότε άρχισε ανάμεσα στα δύο εκκλησιαστικά κέντρα και συνεχίσθηκε ως αργότερα. Άμεση εξ άλλου συνέπεια των αποφάσεων της Χαλκηδόνας ήταν η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στο βυζαντινό κέντρο και τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Όχι μόνο η Αίγυπτος αλλά και η Συρία, που άλλοτε ήταν το οχυρό του Νεστοριανισμού, προσχώρησε στο Μονοφυσιστισμό και εναντιώθηκε στο δόγμα της Χαλκηδόνας. Η αντίθεση ανάμεσα στη δυοφυσιτική βυζαντινή Εκκλησία και τις μονοφυσιτικές Εκκλησίες της Ανατολής έγινε από τότε ένα από τα οξύτερα προβλήματα της εκκλησιαστικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής της πρώτης περιόδου της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Μονοφυσιτισμός έδωσε έκφραση στις αυτονομιστικές τάσεις της Αιγύπτου και της Συρίας και χρησιμοποιήθηκε από τους Κόπτες και τους Σύριους ως σύνθημα στον αγώνα τους εναντίον της βυζαντινής κυριαρχίας.

Εκτός από τις θρησκευτικές έριδες η αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει και τις σοβαρές συνέπειες των ανακατατάξεων που προκάλεσε η μετανάστευση των λαών και που αποτελούσαν συνεχώς ένα σοβαρό συντελεστή στη διαμόρφωση της ιστορικής εξελίξεως της αυτοκρατορίας στον πέμπτο αιώνα, τόσο στη Δύση όσο και στη βυζαντινή Ανατολή. Γύρω στα 400 φαινόταν ότι η αυτοκρατορία στην Ανατολή είχε ξεπεράσει την κρίση από τις βαρβαρικές επιδρομές. Ύστερα όμως από τη διάλυση του κράτους των Ούννων άρχισαν και πάλι οι επιδρομές των γερμανικών φύλων, ενώ μεγάλωνε η επιρροή του γερμανικού στοιχείου στις πολιτικές και στρατιωτικές υποθέσεις του κράτους. Την εποχή λοιπόν που η δυτική αυτοκρατορία έδινε τον ύστατο αγώνα, αντιμετώπιζε και η Ανατολή τον γερμανικό κίνδυνο για άλλη μια φορά. Στα μέσα του πέμπτου αιώνα ο Αλανός Άσπαρ απέκτησε τεράστια δύναμη στη κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως[88]. Σ' αυτόν οφείλουν τον θρόνο τους ο Μαρκιανός και προπαντός ο διάδοχός του Λέων Α' (457-74).

Ο Λέων Α' είναι ο πρώτος αυτοκράτορας που δέχθηκε το στέμμα από το χέρι του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως[89]. Όλοι οι προκάτοχοί του, αν και ήταν χριστιανοί, συνέχιζαν τη ρωμαϊκή παράδοση στέψης. Δέχονταν δηλαδή το διάδημα από έναν ανώτατο στρατιωτικό ή πολιτικό αξιωματούχο και ανυψώνονταν πάνω σε μια ασπίδα, ενώ ο στρατός, ο λαός και η σύγκλητος τους επευφημούσαν[90]. Η καινοτομία του 457 είναι πολύ σημαντική, αν λάβει κανείς υπόψη την ηγετική

Digitized by 10uk1s

θέση που είχε αποκτήσει ο θρόνος της Κωνσταντινουπόλεως στην τελευταία οικουμενική σύνοδο. Από τότε όλοι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες στέφονταν από τον πατριάρχη. Έτσι η στέψη μεταβλήθηκε σε θρησκευτική ιεροτελεστία. Στο τυπικό της αυτοκρατορικής στέψης, που είχε χαρακτήρα στρατιωτικό, προστέθηκε τώρα και μια εκκλησιαστική ιεροτελεστία, η οποία σιγά-σιγά υποκατέστησε τελείως τον παλαιό ρωμαϊκό τρόπο στέψης, σε σημείο που αυτή η ιεροτελεστία να θεωρείται πια στο μεσαίωνα η ουσιαστική πράξη καθιερώσεως του ηγεμόνα.

Ο Λέων Α' για να απαλλαγεί από την κηδεμονία του Άσπαρος και να αντισταθμίσει την επιρροή των Οστρογότθων οπαδών του στράφηκε προς τον πολεμικό λαό των Ισαύρων. Ο αρχηγός τους Tarasicodissa εμφανίσθηκε με ένα ισχυρό στρατιωτικό σώμα στην πρωτεύουσα, δέχθηκε το ελληνικό όνομα Ζήνων και παντρεύθηκε τη μεγαλύτερη κόρη του αυτοκράτορα Αριάδνη (466)[91]. Ο παραγκωνισμός του Άσπαρος είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή της αυτοκρατορικής πολιτικής. Έτσι ενώ η ανατολική κυβέρνηση κώφευε ως τότε στις εκκλήσεις της κυβερνήσεως του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας για παροχή βοήθειας, το 468 οργάνωσε μια ισχυρή εκστρατεία εναντίον των Βανδάλων στην Αφρική. Παρά τη συντριπτική στρατιωτική υπεροχή των Βυζαντινών, η επιχείρηση αυτή, που στοίχισε στο κράτος 130.000 λίτρες χρυσού, κατέληξε ωστόσο σε τραγική αποτυχία, που οφείλεται κυρίως στην επιτηδειότητα του μεγάλου βασιλιά των Βανδάλων Γιζέριχου και στην πλήρη ανικανότητα του αυτοκρατορικού διοικητή Βασιλίσκου, που ήταν και γαμπρός του Λέοντα Α'[92].

Το άστρο του Άσπαρος έλαμψε μια φορά ακόμη, όταν ο γιος του Πατρίκιος έλαβε σύζυγο τη δεύτερη κόρη του αυτοκράτορα και τον τίτλο του καίσαρα, προαλειφόμενος έτσι για τον αυτοκρατορικό θρόνο, παρά το γεγονός ότι ήταν βαρβαρικής καταγωγής και οπαδός του Αρειανισμού. Γρήγορα όμως εντάθηκε στη Κωνσταντινούπολη η αντίδραση κατά των Γερμανών· το 471 δολοφονήθηκαν ο Άσπαρ και ο γιος του Αρδαβούρ, ενώ ο Πατρίκιος, που διέφυγε βαρειά τραυματισμένος, εγκαταλείφθηκε από την κόρη του αυτοκράτορα και καθαιρέθηκε από το αξίωμα του καίσαρα. Κύριος της καταστάσεως έγινε τώρα ο Ζήνων και στις καίριες θέσεις διαδέχθηκαν τους Γερμανούς οι Ίσαυροι. Όταν πέθανε ο Λέων Α' στις αρχές του 474 και στον θρόνο ανέβηκε ο εγγονός του Λέων Β', γιος του Ζήνωνος και της Αριάδνης, ο Ζήνων έγινε συναυτοκράτορας του ανήλικου γιου του. Το φθινόπωρο όμως του ίδιου χρόνου πέθανε ο μικρός Λέων Β' και ο Ζήνων, αν και ήταν Ίσαυρος, έμεινε μόνος κάτοχος του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως.

Οι Ίσαυροι βρίσκονταν αναμφίβολα σε χαμηλότερο πολιτιστικό επίπεδο από τους Γότθους, που νωρίς είχαν γνωρίσει την ελληνο-ρωμαϊκή παιδεία. Σε αντίθεση όμως προς τους Γερμανούς, ήταν υπήκοοι της αυτοκρατορίας και γι' αυτό δεν θεωρούνταν *βάρβαροι* με την ελληνο-ρωμαϊκή σημασία της λέξεως. Ωστόσο ο βυζαντινός λαός αισθανόταν τους Ισαύρους σαν ξένους, και το καθεστώς που επέβαλαν δεν προκάλεσε μικρότερη αντίδραση από το γερμανικό καθεστώς της εποχής του Άσπαρος[93]. Γι' αυτό τον Ιανουάριο του 475 μία ομάδα συνωμοτών αφαίρεσε τον θρόνο από τον Ζήνωνα. Επειδή όμως οι συνωμότες δε βρήκαν καλύτερο υποψήφιο για το θρόνο από τον Βασιλίσκο, τον επικεφαλής της άδοξης εκστρατείας κατά των Βανδάλων το 468, ο Ζήνων κατόρθωσε είκοσι μήνες αργότερα να ξανακαταλάβει την εξουσία και να την διατηρήσει δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια ακόμη (476-91), παρά τις πολλαπλές συνωμοσίες και τους άγριους εμφύλιους πολέμους.

Η ανάληψη της αρχής για δεύτερη φορά από τον Ζήνωνα συνέπεσε με την οριστική πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στη Δύση. Η κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως αναγκάσθηκε να δεχθεί τα τετελεσμένα γεγονότα, πράγμα που διευκόλυνε και η διαλλακτική στάση του Οδόακρου, που αναγνώρισε απερίφραστα την επικυριαρχία του αυτοκράτορα της Ανατολής. Έτσι ο νέος δυνάστης της Ιταλίας διορίσθηκε αυτοκρατορικός magister militum per Italiam, με τον όρο να διοικεί τη χώρα συγχρόνως και ως πληρεξούσιος αντιπρόσωπος του αυτοκράτορα. Φαινομενικά διατηρήθηκε η ομαλότητα, στην πραγματικότητα όμως η αυτοκρατορία είχε χάσει την Ιταλία, που βρέθηκε, όπως ολόκληρη σχεδόν η Δύση, κάτω από γερμανική κατοχή.

Digitized by 10uk1s

Αντίθετα, το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας απαλλάχθηκε οριστικά από το γερμανικό πρόβλημα. Η εξόντωση του Άσπαρος ήταν το πρώτο μόνο βήμα, αφού στη Βαλκανική χερσόνησο στάθμευαν ακόμα ισχυρά στρατεύματα των Οστρογότθων, στη Θράκη με τον Θευδέριχο Στράβωνα και στη Μοισία με τον Θευδέριχο Αμαλό. Άλλοτε οι δύο γερμανοί αρχηγοί προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο κράτος και δέχονταν ανώτατα στρατιωτικά αξιώματα, άλλοτε πάλι επαναστατούσαν εναντίον της αυτοκρατορικής κυβερνήσεως και άφηναν το στρατό τους να λεηλατεί την αυτοκρατορική επικράτεια. Τέλος έπαιρναν μέρος σε όλους τους εμφύλιους πολέμους και στις κομματικές συγκρούσεις, όπου συχνά ο ρόλος τους ήταν αποφασιστικός. Από τον Θευδέριχο Στράβωνα την αυτοκρατορία απάλλαξε μόνο ο θάνατός του το 481, ενώ τον Θευδέριχο Αμαλό πέτυχε η βυζαντινή κυβέρνηση να στείλει το 488 στη Δύση, για να εκτοπίσει τον Οδόακρο, που είχε πέσει σε δυσμένεια, και να αναλάβει στη θέση του τη διοίκηση της Ιταλίας. Από το σκληρό αγώνα ανάμεσα στους δύο γερμανούς βασιλείς νικητής αναδείχθηκε ο Θευδέριχος, που σκότωσε τον αντίπαλό του με το ίδιο του το χέρι και επικράτησε ως κύριος της Ιταλίας (493). Έτσι ιδρύθηκε το κράτος του Θευδέριχου του Μεγάλου στην Ιταλία[94]. Το Βυζάντιο δε χρειάσθηκε να αναμετρηθεί με τον Οδόακρο, ενώ ταυτόχρονα απαλλάχθηκε από τους ενοχλητικούς Οστρογότθους. Όπως στην περίπτωση με τον Αλάριχο έτσι και τώρα η γερμανική κρίση τελείωσε για την αυτοκρατορία της Ανατολής με την αποχώρηση των Γότθων στη Δύση. Την εποχή λοιπόν που η Δύση υπέκυπτε τελείως στους Γερμανούς, η Ανατολή απαλλασσόταν οριστικά απ' αυτούς.

Ωστόσο η απαλλαγή από τους Γερμανούς δεν έφερε και την τελική λύση του προβλήματος των εθνικών φύλων όσο διαρκούσε το καθεστώς των Ισαύρων. Αναζητώντας φάρμακο για να ανακουφισθεί από τη γερμανική πίεση, το κράτος είχε δεχθεί το αντίδοτο που πρόσφεραν οι Ίσαυροι. Το φάρμακο αυτό έφερε βέβαια τη θεραπεία, η δόση ήταν όμως πολύ ισχυρή και δηλητηρίασε τον κρατικό οργανισμό. Η αυτοκρατορία μεταβλήθηκε σε θέατρο αιματηρών συγκρούσεων ανάμεσα στους διαφόρους αρχηγούς των Ισαύρων, που εποφθαλμιούσαν το στέμμα, ο καθένας φυσικά για τον εαυτό του. Ο Ζήνων βρισκόταν σε αδιάκοπο πόλεμο με τον πρώην στρατηγό του Ίλλο και τον συμπατριώτη του Λεόντιο, που είχε αυτοπροβληθεί ως αντίπαλος αυτοκράτορας.

Άλυτο έμεινε και το θρησκευτικό πρόβλημα. Ο Μονοφυσιτισμός, που είχε καταδικασθεί στη Χαλκηδόνα, κέρδιζε συνεχώς έδαφος στην Ανατολή και έτσι μεγάλωνε το χάσμα ανάμεσα στις κεντρικές και τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Ο Βασιλίσκος έπεσε απροβλημάτιστα στην αγκαλιά του Μονοφυσιτισμού και με μια αυτοκρατορική *εγκύκλιο*[95] καταδίκασε αυθαίρετα τις αποφάσεις της Χαλκηδόνας και τον *Τόμο Λέοντος*. Το μέτρο όμως αυτό, που προκάλεσε τη μεγάλη αγανάκτηση των ορθόδοξων Βυζαντινών, επιτάχυνε τελικά την πτώση του. Από την άλλη μεριά ο Ζήνων προσπάθησε να συμφιλιώσει τους ανατολικούς μονοφυσίτες και τον ορθόδοξο βυζαντινό πληθυσμό, εφαρμόζοντας συμβιβαστική πολιτική. Σε συνεννόηση με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ακάκιο δημοσίευσε το 482 το λεγόμενο *Ενωτικό,* δηλ. ένα Διάταγμα Ενώσεως, όπου δεχόταν τις αποφάσεις των τριών πρώτων οικουμενικών συνόδων, επιχειρούσε όμως να παρακάμψει το αμφιλεγόμενο θέμα, αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσει τις εκφράσεις «δύο φύσεις» και «μία φύσις»[96]. Δεν άργησε όμως να φανεί ότι ο συμβιβασμός σε θέματα πίστεως ήταν αδύνατος, γιατί φυσικά το Ενωτικό δεν ικανοποιούσε ούτε τους οπαδούς της Χαλκηδόνας ούτε τους μονοφυσίτες. Αντί δύο δημιουργήθηκαν τώρα τρεις ανταγωνιζόμενες παρατάξεις, οι αδιάλλακτοι μονοφυσίτες, οι αδιάλλακτοι δυοφυσίτες και οι χλιαροί από τις δυο παρατάξεις, που υποστήριζαν την αυτοκρατορική ομολογία. Αλλά κι ο πάπας απέρριψε απερίφραστα το Ενωτικό και αναθεμάτισε τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως. Ο τελευταίος διέγραψε με τη σειρά του το όνομα του πάπα από τα δίπτυχα· έτσι προκλήθηκε σχίσμα ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη, που κράτησε πάνω από τριάντα χρόνια.

Όταν πέθανε ο Ζήνων το 491 και εν όψει της εκλογής του νέου αυτοκράτορα ο λαός ζήτησε διά βοής από τη χήρα του Αριάδνη: *«Ορθόδοξον βασιλέα τη οικουμένη, Ρωμαίον βασιλέα τη οικουμένη»*[97]. Τα δύο πιο φλέγοντα προβλήματα της εποχής, το φυλετικό και το θρησκευτικό, που

Digitized by 10uk1s

ήταν ακόμη άλυτα, κυριαρχούσαν στη σκέψη όλων. Στην Κωνσταντινούπολη ο λαός δεν ανεχόταν πια η κυβέρνησή του να αποτελείται από αλλογενείς σφετεριστές και αιρετικούς. Έτσι ο κλήρος έπεσε στον γέρο αυλικό Αναστάσιο (491-518), που αναδείχθηκε ικανός κυβερνήτης και κυρίως πέτυχε να αναδιοργανώσει τα οικονομικά του κράτους[98]. Τελειοποίησε το νομισματικό σύστημα του Μεγάλου Κωνσταντίνου με τη σταθεροποίηση του χάλκινου follis, που η τιμή του παρουσίαζε μεγάλες διακυμάνσεις, καθορίζοντάς την σε σταθερή σχέση με την αξία του χρυσού νομίσματος[99]. Κύριο επίτευγμά του ήταν όμως η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος. Μεταβίβασε την ευθύνη της συλλογής των φόρων στις πόλεις από τους χρεωκοπημένους και ανίσχυρους βουλευτές (curiales) στους βίνδικες (vindices), που υπάγονταν απ' ευθείας στον έπαρχο των πραιτωρίων. Ακόμη, κατάργησε το γνωστό *χρυσάργυρον,* την παλαιά auri lustralis collatio, που επιβάρυνε τους εμπόρους και τους βιοτέχνες των πόλεων. Το μέτρο αυτό προκάλεσε βαθειά ικανοποίηση στον αστικό πληθυσμό, γιατί ευνόησε σημαντικά το εμπόριο και τη βιοτεχνία, έθιξε όμως τον αγροτικό πληθυσμό, γιατί το αντιστάθισμα από την κατάργηση του «χρυσάργυρου» ήταν η απαίτηση του κράτους να καταβάλλεται τώρα η annona σε νόμισμα και όχι πια σε είδος[100]. Η ριζική μετατροπή του φόρου της γης η (*χρυσοτέλεια)* δείχνει καθαρά, ότι ακόμη και η αγροτική οικονομία σιγά-σιγά προσαρμόσθηκε στη νομισματική οικονομία. Οι ανάγκες του κράτους σε γεωργικά προϊόντα καλύφθηκαν με την εφαρμογή της coemptio (της *συνωνής),* δηλ. της αναγκαστικής πωλήσεως των τροφίμων σε χαμηλές τιμές, που καθόριζε η κυβέρνηση[101]. Ενώ λοιπόν η εμπορική και βιοτεχνική τάξη ανακουφίσθηκε, αντίθετα τα βάρη έπεσαν αισθητά πάνω στον αγροτικό πληθυσμό, όπως φαίνεται και από τις συχνές αναταραχές και εξεγέρσεις του λαού στην εποχή του Αναστασίου Α'. Πάντως η αυστηρή οικονομική πολιτική του αυτοκράτορα είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί το κρατικό ταμείο. Έτσι, όταν πέθανε ο Αναστάσιος, διέθετε το τεράστιο απόθεμα των 320.000 λίτρων χρυσού[102].

Η άνοδος του Αναστασίου Α' στον θρόνο έφερε το τέλος της επιρροής των Ισαύρων, αν και ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε και στα επόμενα χρόνια να τους πολεμήσει συστηματικά, ώσπου να κάμψει οριστικά την αντίστασή τους (498). Έτσι οι Ίσαυροι μεταφέρθηκαν μαζικά στη Θράκη, η δύναμή τους εξουδετερώθηκε και έτσι λύθηκε οριστικά το πρόβλημα των ξένων φύλων στο Βυζάντιο. Αντίθετα οξύνθηκε όμως περισσότερο η θρησκευτική κρίση. Αν και ο Αναστάσιος, όταν ανέλαβε την εξουσία, έκανε - ύστερα από απαίτηση του πατριάρχη - δήλωση ότι ασπάζεται την ορθόδοξη πίστη, ωστόσο ήταν θερμός οπαδός του Μονοφυσιτισμού. Στην αρχή δέχθηκε το Ενωτικό διάταγμα, σιγά-σιγά όμως ακολούθησε περισσότερο μονοφυσιτική γραμμή και στο τέλος υποστήριξε φανερά το Μονοφυσιτισμό, για μεγάλη ικανοποίηση των μονοφυσιτών Κοπτών και Σύριων και δυσαρέσκεια των ορθόδοξων Βυζαντινών. Η βασιλεία του Αναστασίου ήταν μια αλυσίδα από επαναστάσεις και εμφύλιους πολέμους, ενώ η καταπιεστική διοίκηση τροφοδοτούσε συνεχώς τη γενική δυσαρέσκεια. Ο πληθυσμός βρισκόταν σε διαρκή αναταραχή και οι διαμάχες των δήμων εκδηλώνονταν με ασυνήθιστη οξύτητα.

Τα βυζαντινά κόμματα των Βενέτων και των Πρασίνων δεν ήταν, όπως είναι γνωστό, μόνο αθλητικές αλλά και πολιτικές οργανώσεις[103]. Βέβαια συνέπρατταν με τα παλαιά κόμματα του Ιπποδρόμου και χρησιμοποιούσαν τα χρώματα και τις ονομασίες τους. Ο Ιππόδρομος ήταν για την Κωνσταντινούπολη (όπως το forum για την Ρώμη και η Αγορά για την Αθήνα), ο χώρος όπου ο λαός εξέφραζε τις πολιτικές του πεποιθήσεις. Τα κόμματα των Βενέτων και των Πρασίνων, με διορισμένους από την κυβέρνηση ηγέτες, ασκούσαν πολύτιμες δημόσιες λειτουργίες, ιδιαίτερα στη φρούρηση των πόλεων και στην ανοικοδόμηση των τειχών τους. Τον πυρήνα των δήμων πάντως αποτελούσε κυρίως το τμήμα εκείνο του πληθυσμού, που ήταν επιφορτισμένο με τη φρούρηση των πόλεων[104]. Οι μεγάλες αστικές μάζες συγκεντρώνονταν γύρω από αυτόν τον πυρήνα στα δύο κόμματα, υποστήριζαν το ένα και πολεμούσαν το άλλο. Έτσι οι Βένετοι και οι Πράσινοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε όλες τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας ως φορείς και εκπρόσωποι των πολιτικών τάσεων του λαού. Είναι λάθος να θεωρούμε τους Βένετους ως το κόμμα της αριστοκρατίας και τους Πράσινους ως το κόμμα των κατώτερων κοινωνικών τάξεων[105]. Κατά κανόνα τα ευρύτερα στρώματα του λαού αποτελούσαν το κύριο σώμα και των δύο κομμάτω·

Digitized by 10uk1s

ωστόσο φαίνεται ότι τα ηγετικά στελέχη των Βενέτων προέρχονταν από τις παλαιές αριστοκρατικές οικογένειες των ελληνο-ρωμαίων μεγαλοκτημόνων συγκλητικών, ενώ η ηγεσία των Πρασίνων ανήκε στην τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών, καθώς επίσης και στην τάξη των αυλικών και των λειτουργών της οικονομικής διοικήσεως, που προέρχονταν κυρίως από τις ανατολικές επαρχίες[106]. Έτσι οι Βένετοι αντιπροσώπευαν την ελληνική ορθοδοξία, ενώ οι Πράσινοι υποστήριζαν τον Μονοφυσιτισμό ή τις άλλες ανατολικές αιρέσεις. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο κόμματα έπαιρνε συχνά τη μορφή σκληρών αγώνων. Από τα μέσα του πέμπτου αιώνα την πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας χαρακτηρίζουν οι ατέλειωτοι αγώνες ανάμεσα στους Βενέτους και τους Πράσινους. Η κεντρική διοίκηση αναγκαστικά υπολόγιζε τους δήμους ως παράγοντες της πολιτικής ζωής και ευνοούσε άλλοτε τη μια και άλλοτε την άλλη παράταξη, έτσι που κατά κανόνα η μία από τις δύο υποστήριζε την κυβέρνηση, ενώ η άλλη περνούσε στην αντιπολίτευση. Μερικές φορές οι δύο δήμοι ενώνονταν σε κοινό αγώνα κατά της αυτοκρατορικής κυβερνήσεως για να υπερασπίσουν τις ελευθερίες τους εναντίον της αυθαιρεσίας και της απολυταρχίας της διοικήσεως. Άλλωστε στις οργανώσεις των δήμων επιβίωναν ως έναν βαθμό οι δημοκρατικές παραδόσεις των αρχαίων πόλεων[107].

Ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α', που στον τομέα της οικονομίας προώθησε το εμπόριο και τη βιοτεχνία και στα θρησκευτικά θέματα υποστήριζε ανοικτά το Μονοφυσιτισμό, ήταν φίλος των Πρασίνων και έγινε έτσι ο στόχος επιθέσεως των Βενέτων. Συχνά εμπρησμοί κατέστρεφαν τα δημόσια κτίρια, οι προτομές του αυτοκράτορα καταρρίπτονταν και σέρνονταν στους δρόμους. Στον Ιππόδρομο γίνονταν εχθρικές διαδηλώσεις εναντίον του «ιερού» προσώπου του αυτοκράτορα. Ο όχλος περιύβριζε τον γέρο ηγεμόνα, μερικές μάλιστα φορές του επιτέθηκε με πέτρες. Όταν το 512 έγινε μια μονοφυσιτική προσθήκη στον *Τρισάγιο* ύμνο, ξέσπασε επανάσταση στην Κωνσταντινούπολη, που λίγο έλλειψε να στοιχίσει στον Αναστάσιο τον θρόνο. Η κρίση κορυφώθηκε με την επανάσταση του στρατηγού της Θράκης Βιταλιανού, που από το 513 έφθασε τρεις φορές με στρατό και στόλο ως τα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως. Στις στιγμές της μεγάλης κρίσης ο αυτοκράτορας ήταν διατεθειμένος να κάνει παραχωρήσεις, μόλις όμως ηρεμούσαν τα πράγματα υπαναχωρούσε στην παλαιά του πολιτική, έτσι που το κράτος δεν έβγαινε ποτέ από τον πυρετό της κρίσης. Βέβαια η θρησκευτική αντίθεση δεν ήταν το μόνο ούτε το πρωταρχικό κίνητρο στην εξέγερση του Βιταλιανού. Κέρδισε όμως την ισχυρή υποστήριξη στον αγώνα του, επειδή ακριβώς εμφανίσθηκε ως υπέρμαχος της ορθοδοξίας εναντίον του μονοφυσίτη αυτοκράτορα. Η πολιτική του Αναστασίου έδειξε καθαρά, ότι η υποστήριξη του Μονοφυσιτισμού οδηγούσε σε αδιέξοδο. Ήταν αμφίβολο αν η ειρήνη που έφερνε στη μακρινή Αίγυπτο και τη Συρία η πολιτική αυτή θα είχε διάρκεια, ενώ στοίχιζε πολύ ακριβά γενικά, γιατί ήταν η αιτία της μόνιμης αναταραχής στις κεντρικές επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Digitized by 10uk1s

3. Το ανορθωτικό έργο του Ιουστινιανού και η κατάρρευσή του

Γενική βιβλιογραφία:

Bury, Later Rom. Empire II².

Kulakovskij, Istorija II.

H. St. L. B. Moss, The Formation of the East Roman Empire, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ., 1966), 1-41.

G. Mathew, The Christian Background, ίδιο έργ. 42-60.

Stein, Bas-Empire II.

A. A. Vasiliev, Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass. 1950.

Diehl, Justinien.

B. Rubin, Das Zeitalter Justinians I, Berlin 1960.

P. Collinet, Études historiques sur le droit de Justinien I, Paris 1912.

Z.V. Udal' cova, Italija i Vizantija v VI veke (Η Ιταλία και το Βυζάντιο κατά τον έκτο αιώνα), Μόσχα 1959.

L. Schmidt, Geschichte der Wandalen, ²München 1942.

N. H. Baynes, The Successors of Justinian, Cambr. Med. Hist. II (1913), 263-301.

Stein, Studien.

Hartmann, Byzant. Verwaltung.

Diehl, Exarchat.

O. Adamek, Beiträge zur Geschichte des byz. Kaisers Maurikios, Graz 1890.

M.J. Higgins, The Persian War of the Emperor Maurice, Washington 1939.

P. Goubert, Byzance avant l'Islam, τόμ. I: Byzance et l' Orient sous les successeures de Justinien. L'emprereur Maurice, Paris 1953, τόμ. II: Byzance et l' Occident sous les successeurs de Justinien. Byzance et les Francs, Paris 1956.

R. Spintler, De Phoca Imperatore Romanorum, Jena 1905.

N.V. Pigulevskaja, Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov (Το Βυζάντιο και το Ιράν στα τέλη του έκτου και στις αρχές του έβδομου αιώνα), Μόσχα - Λένινγκραντ 1946.

N.V. Pigulevskaja, Vizantija na putjach v Indiju (Το Βυζάντιο καθ' οδόν προς την Ινδία), Μόσχα - Λένινγκραντ 1951.

Digitized by 10uk1s

Το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας κατόρθωσε να ξεπεράσει την κρίση που είχε οδηγήσει στην κατάρρευση του δυτικού τμήματος, γιατί ήταν ένας υγιέστερος πολιτικός οργανισμός με ισχυρότερη οικονομία και πυκνότερο πληθυσμό. Ωστόσο και η Ανατολή πέρασε την ίδια κρίση, έζησε τον τρόμο των βαρβαρικών επιδρομών, και αγωνίσθηκε έναν ολόκληρο αιώνα εναντίον της εκβαρβαρώσεως του κράτους και του στρατού. Την εποχή που τα κύματα των βαρβαρικών επιδρομών απλώνονταν προς τη Δύση, το Βυζάντιο βρισκόταν σε κατάσταση γενικής παραλύσεως και μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις μπόρεσε να ξεπεράσει τον ρόλο του παθητικού θεατή. Στα τέλη όμως του πέμπτου και στις αρχές του έκτου αιώνα η Ανατολή είχε οριστικά ξεπεράσει το πρόβλημα των εθνικών φύλων· το Βυζάντιο ήταν πια σε θέση να αναλάβει πιο δραστήρια πολιτική και να επιχειρήσει την ανάκτηση των χαμένων εδαφών του στη Δύση. Όπως είχε διατηρηθεί η ιδέα της ενότητας του κράτους παρά τη χωριστή διοίκηση των δύο τμημάτων, έτσι είχε κρατηθεί ζωντανή και η ιδέα της παγκοσμιότητας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας παρά τις κατακτήσεις των γερμανικών φύλων στη Δύση. Όπως πριν έτσι και τώρα ο αυτοκράτορας ήταν η κεφαλή του ρωμαϊκού κόσμου (orbis romanus) και της χριστιανικής οικουμένης. Οι περιοχές που άλλοτε ανήκαν στο ρωμαϊκό imperium θεωρήθηκαν αιώνιες και αναπόσπαστες κτήσεις του, παρόλο που τώρα τις διοικούσαν Γερμανοί ηγεμόνες. Οι ίδιοι οι ξένοι βασιλείς αναγνώριζαν, τουλάχιστον στην αρχή, τα κυριαρχικά δικαιώματα του ρωμαίου αυτοκράτορα και ασκούσαν την εξουσία τους ως εκπρόσωποί του[108]. Ήταν συνεπώς φυσικό το δικαίωμα του ρωμαίου αυτοκράτορα να θέλει να ανακτήσει τη ρωμαϊκή κληρονομιά. Ακόμη περισσότερο, ήταν ιερή αποστολή του να απελευθερώσει το ρωμαϊκό έδαφος από τον ζυγό των βαρβάρων επιδρομέων και των αρειανών αιρετικών και να αποκαταστήσει το imperium στα παλαιά του σύνορα, σε μια και μόνη ρωμαϊκή ορθόδοξη χριστιανική αυτοκρατορία. Η εκπλήρωση της αποστολής αυτής ήταν ο στόχος της πολιτικής του Ιουστινιανού Α' (527-65).

Ο Ιουστινιανός είχε ουσιαστικά τον έλεγχο της αυτοκρατορίας από την εποχή του θείου του Ιουστίνου Α' (518-27). Ο Ιουστίνος γεννήθηκε στο χωριό Ταυρήσιο (Tauresium, στην περιοχή της Ναϊσσού), εντάχθηκε στον αυτοκρατορικό στρατό, προήχθη σε αξιωματικό και αργότερα σε διοικητή της φρουράς των εξκουβιτόρων (excubitores) και μετά τον θάνατο του Αναστασίου Α' ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας[109]. Στον Ιουστινιανό οφείλεται όμως η εγκατάλειψη της μονοφυσιτικής πολιτικής του Αναστασίου καθώς και η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής κοινωνίας με τη Ρώμη, πράγμα που ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των μεγάλων πολιτικών στόχων του στη Δύση. Αποτελεί την ισχυρότερη απόδειξη για την πολιτιστική δύναμη της βυζαντινής πρωτεύουσας το γεγονός, ότι ο Ιουστινιανός, από γιος μιας αγροτικής οικογένειας της βαλκανικής επαρχίας, αναδείχθηκε το πιο μορφωμένο και καλλιεργημένο πνεύμα της εποχής του. Το προσωπικό μεγαλείο του Ιουστινιανού φαίνεται καθαρά προ πάντων στην ευρύτητα των πολιτικών του επιδιώξεων και στην εξαιρετικά πολύπλευρη δραστηριότητά του. Οι αναμφισβήτητα πολλές και ενοχλητικές αδυναμίες του χαρακτήρα του ωχριούν μπροστά στην καθολικότητα του μυαλού του. Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι όχι ο ίδιος αλλά ο Βελισάριος και μετά απ' αυτόν ο Ναρσής ηγήθηκαν στους μεγάλους ανακτητικούς πολέμους, ότι όχι ο ίδιος αλλά ο Τριβωνιανός επέτυχε τη μεγάλη κωδικοποίηση του δικαίου και ότι όχι ο ίδιος αλλά ο έπαρχος των πραιτωρίων Ιωάννης ο Καππαδόκης εισήγαγε τα σπουδαία διοικητικά μέτρα. Πλην όμως ο Ιουστινιανός ήταν ο εμπνευστής όλων των μεγάλων έργων της ένδοξης βασιλείας του. Η παλινόρθωση της παγκόσμιας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν πάντοτε το όνειρο των Βυζαντινών. Στο όνειρο αυτό το ανακτητικό έργο, που επέτυχε ο Ιουστινιανός, έδωσε μεγαλειώδη έκφραση. Γι' αυτό και έγινε το μεγάλο πρότυπο για τις επόμενες γενεές, παρόλον ότι δεν κράτησε πολύ και η κατάρρευσή του είχε τρομακτικές συνέπειες για το κράτος[110].

Το 533 ο Βελισάριος αποβιβάστηκε με μια σχετικά μικρή δύναμη στρατού από 18.000 άνδρες στη βόρεια Αφρική[111]. Είχε περάσει η εποχή του βασιλιά Γιζέριχου και της μεγάλης βανδαλικής δυνάμεως. Αντίθετα από τη θλιβερή αποτυχία της μεγάλης εκστρατείας του 468 (βλ. >>) ο Βελισάριος συνέτριψε το κράτος των Βανδάλων μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Στις αποφασιστικές μάχες του Δέκιμου και του Τρικάμαρου ο βασιλιάς των Βανδάλων Γελίμερος ηττήθηκε και αναγκάστηκε να παραδοθεί. Το 534 ο Βελισάριος εισήλθε θριαμβευτής στην

Digitized by 10uk1s

Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο συνεχιζόταν ο ανταρτοπόλεμος των τοπικών φύλων των Μαυριτανών, που αντέτασσαν επίμονη αντίσταση στη βυζαντινή εξουσία ως το 548. Στο μεταξύ όμως ο Βελισάριος άρχισε το 535 την εκστρατεία κατά των Οστρογότθων στην Ιταλία. Και ο πόλεμος αυτός ξεκίνησε με συνεχείς νίκες. Ένα τμήμα του βυζαντινού στρατού εισχώρησε βαθιά στη Δαλματία, ενώ ο Βελισάριος κατέλαβε την Σικελία και εισέβαλε στην Ιταλία. Η Νεάπολη και η Ρώμη έπεσαν σύντομα η μία μετά την άλλη. Ωστόσο ο πόλεμος άρχισε να γίνεται σκληρότερος. Στη Ρώμη ο Βελισάριος αντιμετώπισε ισχυρή και μακροχρόνια πολιορκία και μόνο με μεγάλη προσπάθεια κατόρθωσε να διασπάσει τον κλειό και να προχωρήσει προς τον βορρά, για να καταλάβει τη Ραβέννα και να υποτάξει τον γενναίο βασιλιά των Γότθων Ουίττιγη, τον οποίο οδήγησε αιχμάλωτο στην Κωνσταντινούπολη (540), όπως προηγούμενα τον Βάνδαλο Γελίμερο. Στο μεταξύ με τη δραστήρια ηγεσία του Τοτίλα οι Οστρογότθοι ανέκτησαν τη δύναμή τους και άρχισαν έναν αδυσώπητο αγώνα κατά της βυζαντινής κυριαρχίας σε ολόκληρη την Ιταλία. Η κατάσταση έγινε πολύ κρίσιμη, ο Βελισάριος έχασε πολλές μάχες, και φάνηκε ότι κινδύνευαν όλες οι προηγούμενες επιτυχίες του. Ο ευφυής στρατηγός και πονηρός διπλωμάτης Ναρσής ήταν εκείνος που κατόρθωσε μετά από μακρούς και σκληρούς αγώνες να εξουδετερώσει την αντίσταση. Ολόκληρη η χώρα υποτάχθηκε στον Ιουστινιανό μετά από εικοσαετείς αγώνες (555). Με την παλινόρθωση της βυζαντινής εξουσίας αποκαταστάθηκαν και οι παλαιές κοινωνικο-οικονομικές δομές. Η αριστοκρατία των μεγαλοκτημόνων επανέκτησε τις περιουσίες και τα προνόμια που της είχαν αφαιρέσει οι Οστρογότθοι.

Οι μεγάλες κατακτήσεις ολοκληρώθηκαν με τον πόλεμο εναντίον των Βησιγότθων στην Ισπανία. Παρεμβαίνοντας και εδώ το Βυζάντιο στις έριδες των τοπικών ηγεμόνων μπόρεσε να αποβιβάσει στρατό στην Ισπανία και να καταλάβει τη νοτιο-ανατολική γωνιά της Ιβηρικής χερσονήσου (554). Το παλαιό imperium φάνηκε ότι αναστηλώθηκε. Βέβαια, πολλά ρωμαϊκά εδάφη δεν είχαν ακόμη ανακτηθεί, πλην όμως η Ιταλία, το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας Αφρικής, μέρος της Ισπανίας καθώς και τα νησιά της Μεσογείου είχαν αποσπασθεί από τους Γερμανούς και προσαρτηθεί στο σκήπτρο του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως. Η Μεσόγειος έγινε πάλι «λίμνη» της αυτοκρατορίας.

Δεν άργησε όμως να φανεί ότι το αντίτιμο που πληρώθηκε για τις μεγάλες αυτές επιτυχίες ήταν υψηλό. Οι πόλεμοι στη Δύση είχαν απογυμνώσει τα σύνορα του Δούναβη και παραλύσει την αμυντική δύναμη της αυτοκρατορίας απέναντι στους Πέρσες. Ήδη από την εποχή του Αναστασίου Α' είχαν πέσει στα χέρια των Περσών οι πόλεις Μαρτυρόπολις, Θεοδοσιόπολις, Άμιδα και Νίσιβις. Το 532 ο Ιουστινιανός έκλεισε συνθήκη «αιώνιας ειρήνης» με τον Μεγάλο Βασιλέα Χοσρόη Α' Anushirvan (531-79) και έτσι εξασφάλισε ελευθερία κινήσεως στη Δύση, πληρώνοντας τέλη στους Πέρσες. Το 540 όμως ο Χοσρόης παραβίασε την αιώνια ειρήνη, εισέβαλε στη Συρία, κατέστρεψε την Αντιόχεια και προχώρησε ως τις μεσογειακές ακτές. Στον Βορρά οι Πέρσες ερήμωσαν την Αρμενία και την Ιβηρία και κατέλαβαν την περιοχή της Λαζικής στην ανατολική ακτή του Ευξείνου Πόντου. Ο Ιουστινιανός καταβάλλοντας ακόμη υψηλότερα τέλη επέτυχε ανακωχή για πέντε χρόνια, που ανανεώθηκε δυο φορές. Το 562 μετατράπηκε η ανακωχή σε συνθήκη ειρήνης για πενήντα χρόνια. Το τίμημα ήταν πάλι η αύξηση των τελών· έτσι όμως ο βυζαντινός αυτοκράτορας επέτυχε τουλάχιστον την εκκένωση της Λαζικής από τους Πέρσες. Η δύναμη των Περσών είχε αρχίσει να αυξάνει, ενώ το Βυζάντιο έχανε την επιρροή του στην Εγγύς Ανατολή.

Τα γεγονότα αυτά είχαν ακόμη πιο οδυνηρές συνέπειες για τη Βαλκανική. Δεν είχε καλά-καλά ολοκληρωθεί η μεγάλη μετανάστευση των γερμανικών φύλων και νέοι λαοί εμφανίσθηκαν στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερη σοβαρότητα είχε η προέλαση των Σλάβων. Ήδη στην εποχή του Ιουστίνου Α' οι Άντες επιχείρησαν μια πρώτη εκστρατεία κατά της αυτοκρατορίας[112]. Από τις πρώτες μέρες της βασιλείας του Ιουστινιανού οι σλαβικές φυλές, σε συμμαχία με τους Βουλγάρους, έκαναν συνεχείς επιδρομές στον βαλκανικό χώρο. Οι μεγάλες εκστρατείες στην Αφρική και την Ιταλία εξάντλησαν τη δύναμη που διέθετε η αυτοκρατορία για την άμυνα της Βαλκανικής. Ο Ιουστινιανός είχε βέβαια ανεγείρει στα σύνορα της Ευρώπης καθώς και της Ασίας ένα γιγάντιο

Digitized by 10uk1s

σύμπλεγμα οχυρών, ενώ στη Βαλκανική χερσόνησο έχτισε μια ισχυρή ζώνη οχυρωμάτων πίσω από την αμυντική γραμμή του Δούναβη. Ωστόσο και τα πιο ισχυρά ακόμη οχυρώματα ήταν άχρηστα, αφού έλειπαν οι απαραίτητες στρατιωτικές δυνάμεις. Οι Σλάβοι ξεχύθηκαν πάνω σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο ως την Αδριατική, τον Κορινθιακό κόλπο και τα παράλια του Αιγαίου πελάγους. Έτσι την εποχή που οι βυζαντινές δυνάμεις πανηγύριζαν τις νίκες τους στην απόμακρη Δύση, οι κεντρικές επαρχίες της αυτοκρατορίας ερημώνονταν. Πάντως στην αρχή οι ορδές των βαρβάρων εισβολέων αρκούνταν στη λεηλασία της χώρας, και επέστρεφαν με την λεία τους στις περιοχές πίσω από τον Δούναβη. Τα κύματα όμως των σλάβων νομάδων επεκτάθηκαν σύντομα σε ολόκληρη την αυτοκρατορία και δεν άργησε να φανεί η στιγμή που θα άρχιζαν να εγκαθίστανται μόνιμα στη Βαλκανική χερσόνησο.

Στους εξωτερικούς κινδύνους προστέθηκαν και οι βίαιες εσωτερικές αναταραχές. Ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις πολιτικές οργανώσεις του λαού ξέσπασε ένας άγριος αγώνας, που κορυφώθηκε τον Ιανουάριο του 532 στην Κωνσταντινούπολη με τη φοβερή στάση του Νίκα[113]. Στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστίνου Α' ο Ιουστινιανός τάχθηκε εναντίον των Πρασίνων, που είχε ευνοήσει ο Αναστάσιος, και υπέρ των Βενέτων, που υποστήριζαν την εσωτερική και την εκκλησιαστική πολιτική του. Όταν όμως έγινε αυτοκράτορας θέλησε να αποδεσμευθεί τελείως από την επιρροή των δήμων και έδωσε εντολή στα κυβερνητικά όργανα να υποτάξουν τα ατίθασα κόμματα του λαού. Οι κυρώσεις που επέβαλε και στα δύο κόμματα έστρεψαν τόσο τους Βενέτους όσο και τους Πράσινους εναντίον του. Η γενική αυτή εχθρότητα εντάθηκε από τα αφόρητα βάρη, που επέβαλε η δαπανηρή πολιτική του Ιουστινιανού στους ώμους του πληθυσμού. Οι δύο δήμοι συνενώθηκαν σε κοινό αγώνα κατά της κεντρικής εξουσίας. Στον Ιππόδρομο ακούσθηκε η ασυνήθιστη κραυγή: «*Φιλανθρώπων Πρασίνων και Βενέτων πολλά τα έτη*»[114]. Η στάση έλαβε τεράστιες διαστάσεις, η πρωτεύουσα βρέθηκε στις φλόγες, ένας ανηψιός του Αναστασίου Α' αναγορεύθηκε αυτοκράτορας και φόρεσε την πορφύρα μέσα στον Ιππόδρομο. Ο Ιουστινιανός νόμισε ότι όλα είχαν χαθεί γι' αυτόν και ετοιμαζόταν να τραπεί σε φυγή. Το θάρρος όμως της αυτοκράτειρας Θεοδώρας τον απέτρεψε από το σχέδιο αυτό, ενώ τον θρόνο του έσωσε η αποφασιστικότητα του Βελισαρίου και η δεξιότητα του Ναρσή. Σε διαβουλεύσεις με τους Βενέτους ο Ναρσής διέσπασε την ενότητα των επαναστατών, ενώ ο Βελισάριος εισέβαλε στον Ιππόδρομο με ένα στρατιωτικό άγημα που ήταν πιστό στον αυτοκράτορα και κατατρόπωσε τους ανυποψίαστους επαναστάτες. Μία αποτρόπαια σφαγή, που στοίχισε τη ζωή σε χιλιάδες λαού, έθεσε τέλος στο επαναστατικό κίνημα. Έτσι ο βυζαντινός δεσποτισμός νίκησε τους δήμους που ενσάρκωναν ως τελευταίο υπόλειμμα τις ελευθερίες των πολιτών. Οι πιο σημαίνοντες συνεργάτες του αυτοκράτορα, που είχαν απομακρυνθεί ύστερα από απαίτηση του λαού, επανήλθαν στις θέσεις τους. Η Αγία Σοφία ανοικοδομήθηκε με τρόπο μεγαλειώδη. Στη θέση του παλαιού ναού, που είχε γίνει παρανάλωμα του πυρός, πρόβαλε τώρα η μεγαλοπρεπής βασιλική με τρούλλο του Ιουστινιανού, που χάραξε νέα εποχή στην εξέλιξη της χριστιανικής αρχιτεκτονικής. Η καταστολή της στάσεως έφερε μόνο φαινομενική εκτόνωση. Τα βάρη που πρόσθετε η πολιτική του Ιουστινιανού στον πληθυσμό ογκώθηκαν με τον καιρό και έγιναν αφόρητα· ογκώθηκαν ακόμη πιο πολύ με τις συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις και τον έντονο οικοδομικό οργασμό του αυτοκράτορα. Οι κατακτήσεις του Ιουστινιανού είχαν ως τίμημα την πλήρη οικονομική εξάντληση τη χώρας.

Ο έπαρχος των πραιτωρίων Ιωάννης Καππαδόκης, που είχε την άχαρη αποστολή να εξασφαλίζει τα μέσα για τις δαπανηρές επιχειρήσεις του αυτοκράτορα, επέσυρε εναντίον του το αδυσώπητο μίσος του λαού. Έργο του όμως θετικό ήταν οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν στην εποχή του Ιουστινιανού στον τομέα της δημόσιας διοικήσεως. Στον Ιωάννη απευθύνονται οι περισσότερες Νεαρές του Ιουστινιανού και σ' αυτόν βασικά οφείλονται τα δραστικά μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση του Ιουστινιανού εναντίον της πανίσχυρης αριστοκρατίας των μεγαλοκτημόνων[115]. Τα μέτρα όμως αυτά δεν έφεραν σοβαρά αποτελέσματα και η δύναμη των μεγαλοκτημόνων αυξήθηκε ακόμη πιο πολύ σε βάρος τόσο των μικροϊδιοκτητών της γης όσο και της περιουσίας του δημοσίου. Τα διοικητικά μέτρα του Ιουστινιανού είχαν στόχο τους την αυστηρότερη λειτουργία της διοικήσεως, την κατάργηση της εξαγοράς των δημόσιων θέσεων και προ παντός την εξασφάλιση των εσόδων από

Digitized by 10uk1s

τη φορολογία. Η αρχή του αυστηρού διαχωρισμού της στρατιωτικής και της πολιτικής εξουσίας στις επαρχίες, που είχαν εφαρμόσει ο Διοκλητιανός και ο Κωνσταντίνος, καταργήθηκε. Η ενοποίηση όμως των δύο εξουσιών πραγματοποιήθηκε σε ορισμένες μόνο επαρχίες και μάλιστα με τέτοιο τρόπο ώστε άλλοτε υπερίσχυε η στρατιωτική και άλλοτε η πολιτική εξουσία. Οι διοικητικές ωστόσο μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού δεν ακολουθούσαν σταθερή πορεία και έτσι δεν μπόρεσαν να επιφέρουν ουσιαστικές αλλαγές στην απαρχαιωμένη διοίκηση. Δημιούργησαν μικτές λύσεις και αποτέλεσαν τη μετάβαση μόνο από την ξεκάθαρη διοικητική διάρθρωση του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου στο εντελώς αντίθετο αλλά επίσης ενιαίο διοικητικό σύστημα του Ηρακλείου.

Η κυβέρνηση του Ιουστινιανού επέδειξε ζωηρή δραστηριότητα και στον τομέα της οικονομίας και προώθησε το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Η Κωνσταντινούπολη, ως φυσικός εμπορικός κόμβος μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, έλεγχε τη διακίνηση των αγαθών μεταξύ των δύο ηπείρων. Το εμπόριο της Μεσογείου ήταν αποκλειστικά στα χέρια Ελλήνων και Σύριων εμπόρων. Βέβαια για τη βυζαντινή αυτοκρατορία δεν είχε ιδιαίτερη σημασία η οικονομική συναλλαγή με τις εξαθλιωμένες χώρες της Δύσεως, αλλά το εμπόριο με την Ανατολή, την Κίνα και τις Ινδίες. Ωστόσο το ανατολικό εμπόριο ήταν μάλλον παθητικό. Γιατί παρόλο που το Βυζάντιο εξήγαγε στην Ανατολή πολύτιμα υλικά και σκεύη, που κατασκευάζονταν στα εργαστήρια της Συρίας, οι εξαγωγές αυτές υστερούσαν σημαντικά σε σύγκριση με τις εισαγωγικές ανάγκες των Βυζαντινών σε ανατολικά προϊόντα πολυτελείας και μάλιστα σε μετάξι. Σοβαρές επιπτώσεις είχε και το γεγονός ότι το εμπόριο με την Κίνα έπρεπε να γίνεται με τη μεσολάβηση των Περσών. Ακόμη και σε χρόνους ειρήνης η μεσολάβηση αυτή στοίχιζε πολύ χρυσό στην αυτοκρατορία, ενώ από την άλλη πλευρά οι συχνές εχθροπραξίες με τους Σασσανίδες καθιστούσαν αδύνατη την εισαγωγή σε μετάξι. Η οδική αρτηρία προς την Κίνα περνούσε μέσα από περσικό έδαφος, ενώ τη θαλάσσια συγκοινωνία στον Ινδικό Ωκεανό είχαν στον έλεγχό τους Πέρσες έμποροι, οι οποίοι ταξίδευαν από τον Περσικό κόλπο στην Κεϋλάνη (Taprobane) και συγκέντρωναν εκεί τα εμπορεύματα που προέρχονταν από την Κίνα.

Ο Ιουστινιανός επιχείρησε να εξασφαλίσει τη σύνδεση με την Κίνα από πλάγια οδό, που θα περνούσε από τα ορμητήρια της αυτοκρατορίας Χερσώνα και Βόσπορο στην Κριμαία και Λαζική στον Καύκασο. Εδώ διατηρούσαν οι Βυζαντινοί ζωηρές εμπορικές σχέσεις με τις φυλές της στέππας στα βόρεια του Πόντου, στις οποίες προμήθευαν υφάσματα, κοσμήματα και κρασιά με αντάλλαγμα γουναρικά, δέρματα και σκλάβους. Για τον λόγο αυτό αποτελούσε σοβαρή ανάγκη για το Βυζάντιο να ισχυροποιήσει την επιρροή του στις περιοχές της Κριμαίας και του Καυκάσου. Το εμπόριο σε μετάξι έφερε τους Βυζαντινούς για πρώτη φορά σε επαφή με τους Τούρκους, οι οποίοι είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους ως το βόρειο Καύκασο και, όπως και οι Βυζαντινοί, βρίσκονταν σε προστριβές με τους Πέρσες εξ αιτίας του εμπορίου σε μετάξι. Στην εποχή του διαδόχου του Ιουστινιανού Ιουστίνου Β' οι Βυζαντινοί έκλεισαν συνθήκη με τους Τούρκους και αγωνίσθηκαν μαζί τους εναντίον των Περσών.

Παράλληλα η κυβέρνηση του Ιουστινιανού φρόντισε να εξασφαλίσει τη θαλάσσια επικοινωνία με τον Ινδικό Ωκεανό διά μέσου της Ερυθράς Θαλάσσης. Θέλοντας να ενισχύσει τη δική της θαλάσσια συγκοινωνία με την Ανατολή καλλιέργησε τις σχέσεις με το αιθιοπικό βασίλειο της Αξώμης. Ωστόσο ούτε οι Βυζαντινοί ούτε οι Αιθίοπες έμποροι μπόρεσαν να κλονίσουν την περσική κυριαρχία στον Ινδικό Ωκεανό. Εξ άλλου η οδική αρτηρία από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας προς το εσωτερικό της Ασίας ήταν δυσχερής και επικίνδυνη. Έτσι ήταν ευτύχημα για την αυτοκρατορία ότι οι πράκτορές της επέτυχαν να πληροφορηθούν το μυστικό για να καλλιεργούν το μετάξι και να μεταφέρουν λαθραία μεταξοσκώληκες στην Κωνσταντινούπολη. Η παραγωγή σε μετάξι στο Βυζάντιο άνθησε σύντομα σε μεγάλο βαθμό (και μάλιστα στην Κωνσταντινούπολη, στην Αντιόχεια, στην Τύρο και στη Βηρυττό και αργότερα στη Θήβα) και έγινε ένας από τους πιο ανθηρούς κλάδους της βυζαντινής βιοτεχνίας, που ως κρατικό μονοπώλιο αποτέλεσε μία από τις πιο σημαντικές πηγές εσόδων του βυζαντινού κράτους[116].

Σημαντικότερο και μονιμότερο επίτευγμα της βασιλείας του Ιουστινιανού ήταν η κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου[117]. Με τη διεύθυνση του Τριβωνιανού το έργο ολοκληρώθηκε μέσα σε

Digitized by 10uk1s

εκπληκτικά σύντομο χρονικό διάστημα. Σε πρώτη φάση συγκεντρώθηκαν σε μια συλλογή όλα τα αυτοκρατορικά διατάγματα που ίσχυαν από την εποχή του Αδριανού. Η συλλογή αυτή, για την οποία χρησιμοποιήθηκαν τόσο ο *Θεοδοσιανός Κώδιξ* (Codex Theodosianus) όσο και οι ιδιωτικές συλλογές της εποχής του Διοκλητιανού, δηλαδή *ο Γρηγοριανός Κώδιξ* (Codex Gregorianus) και *ο Ερμογενιανός Κώδιξ* (Codex Hermogenianus), δημοσιεύθηκε το 529 ως *Ιουστινιάνειος Κώδιξ* (Codex Justinianus), ενώ πέντε χρόνια αργότερα κυκλοφόρησε σε πληρέστερη έκδοση. Ακόμη πιο σημαντικό επίτευγμα ήταν η δημοσίευση το 533 των *Πανδεκτών* (Digesten). Οι Πανδέκτες είναι η συλλογή των συγγραμμάτων εκείνων των κλασικών ρωμαίων νομομαθών, που μαζί με τους αυτοκρατορικούς νόμους αποτελούσαν το κύριο σώμα της ισχύουσας νομοθεσίας. Ο Ιουστινιάνειος Κώδιξ είναι βέβαια σημαντικά καλύτερος από όλες τις προηγούμενες σχετικές συλλογές, βασικά όμως στηρίζεται στην εργασία των προηγούμενων αιώνων, ενώ οι Πανδέκτες είναι εντελώς καινούργιο έργο. Για πρώτη φορά συγκεντρώθηκαν τώρα με σύστημα οι αναρίθμητες και πολλές φορές αντιφατικές γνωμοδοτήσεις των ρωμαίων νομομαθών. Εκτός από τον Κώδικα και τους Πανδέκτες οι *Εισηγήσεις* (Institutiones) αποτελούν ένα εγχειρίδιο νομικών σπουδών, που περιέχει εκλογή από τα δύο άλλα κύρια έργα. Το Corpus iuris civilis του Ιουστινιανού συμπληρώθηκε με τη συλλογή των *Νεαρών* που περιέλαβε όλα τα νομοθετήματα (νεαρές-novellae leges), που εκδόθηκαν μετά τη δημοσίευση του Κώδικα. *Ο Κώδιξ, οι Πανδέκτες* και *οι Εισηγήσεις* δημοσιεύθηκαν στη Λατινική γλώσσα, οι περισσότερες όμως *Νεαρές* στην Ελληνική. Νωρίς κυκλοφόρησαν μεταφράσεις, εκλογές και σχόλια στην Ελληνική των δύο κύριων συλλογών του Corpus.

Η κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου εξασφάλισε στο συγκεντρωτικό κράτος μία ενιαία νομική βάση. Με ανυπέρβλητη καθαρότητα και σαφήνεια το ρωμαϊκό δίκαιο, όπως κωδικοποιήθηκε από τους βυζαντινούς νομομαθείς, ρυθμίζει ολόκληρη τη δημόσια και ιδιωτική ζωή, τη ζωή του κράτους, όπως και του πολίτη και της οικογένειάς του, τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους καθώς και τις οικονομικές συναλλαγές και τις περιουσιακές σχέσεις τους. Ωστόσο το Corpus iuris civilis δεν ήταν απλώς μηχανική και κατά συνέπεια απόλυτα πιστή απομίμηση του αρχαίου ρωμαϊκού δικαίου. Οι νομομαθείς του Ιουστινιανού όχι μόνο συνέπτυξαν αλλά και σε μερικά σημεία τροποποίησαν το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, έτσι ώστε το κωδικοποιημένο δίκαιο να προσαρμοσθεί στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνικής τάξεως και να εναρμονισθεί με τις εντολές της χριστιανικής ηθικής και το εθιμικό δίκαιο της εξελληνισμένης Ανατολής. Σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στο οικογενειακό δίκαιο, η χριστιανική επίδραση οδήγησε σε πιο ανθρωπιστικές νομικές αντιλήψεις. Από την άλλη πλευρά, η δογματική αποκλειστικότητα της χριστιανικής θρησκείας είχε ως συνέπεια να αποστερηθούν από κάθε νομική προστασία οι ετερόδοξοι. Οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας των ανθρώπων, που διακηρύσσονται από το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, δεν εφαρμόσθηκαν στην πράξη με απόλυτη συνέπεια. Βέβαια στις υψηλές αυτές αρχές καθώς και στα χριστιανικά ιδεώδη οφείλεται η βελτίωση της θέσης των δούλων στο ιουστινιάνειο δίκαιο, που διευκολύνει και μάλιστα συνιστά τη χειραφέτησή τους[118]. Ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι στην οικονομία γενικά και ιδιαίτερα στην αγροτική του έκτου αιώνα, οι δούλοι διαδραμάτιζαν πια δευτερεύοντα ρόλο[119]. Στον τομέα αυτόν βασικοί φορείς της παραγωγής ήταν ήδη από καιρό οι δουλοπάροικοι (coloni) και για τη θέση τους το ιουστινιάνειο δίκαιο δεν προβλέπει καμιά βελτίωση. Αντίθετα, ενίσχυσε την αναγκαστική προσκόλλησή τους στη γη κι έτσι έδωσε ισχυρότερη νομική κάλυψη στην υποτέλεια της μεγάλης πλειονότητας του αγροτικού πληθυσμού.

Το κυριότερο χαρακτηριστικό της νομοθεσίας του Ιουστινιανού είναι η ισχυρή έμφαση της απολυταρχίας του αυτοκράτορα. Με τη νομική κατοχύρωση της μοναρχικής εξουσίας, το Corpus iuris civilis επέδρασε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της πολιτικής θεωρίας όχι μόνο στο Βυζάντιο αλλά και στη Δύση. Σε όλες τις εποχές της βυζαντινής ιστορίας θεμέλιο της νομικής ζωής ήταν το ρωμαϊκό δίκαιο. Στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού βασίσθηκε όλη η μεταγενέστερη εξέλιξη του βυζαντινού δικαίου, ενώ η Δύση ξαναγύρισε στο ρωμαϊκό δίκαιο μόλις τον δωδέκατο αιώνα. Η επιβολή του ρωμαϊκού δικαίου, που συντελέσθηκε με τη μελέτη του Corpus iuris civilis, άσκησε ανυπολόγιστη επίδραση στη διαμόρφωση των νομικών και πολιτικών αντιλήψεων της Δύσεως. Από τότε και ως τη σύγχρονη εποχή το ρωμαϊκό δίκαιο, με τη μορφή που του είχαν δώσει οι νομικοί του

Digitized by 10uk1s

Ιουστινιανού, αποτέλεσε το πιο σημαντικό στοιχείο στην εξέλιξη του δικαίου σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.

Ο Ιουστινιανός ήταν ο τελευταίος ρωμαίος αυτοκράτορας του βυζαντινού θρόνου. Ταυτόχρονα όμως ήταν ο χριστιανός μονάρχης, ο διαποτισμένος από τη συνείδηση της «ελέω Θεού» εξουσίας του. Η τάση του για παγκόσμια κυριαρχία στηρίχθηκε όχι μόνο σε ρωμαϊκές αλλά και σε χριστιανικές αντιλήψεις. Το imperium romanum ήταν γι' αυτόν ταυτόσημο με τη χριστιανική οικουμένη, και θεώρησε εξίσου ιερή αποστολή του τη νίκη του χριστιανισμού, όπως και την αποκατάσταση της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Κανένας αυτοκράτορας από την εποχή του Θεοδοσίου Α' δεν επιδόθηκε με τόσο ζήλο στην εκχριστιάνιση της αυτοκρατορίας και στην εκρίζωση της εθνικής θρησκείας. Οι εθνικοί στην εποχή του ήταν βέβαια αριθμητικά ελάχιστοι, η επιρροή τους όμως στην επιστήμη και την παιδεία ήταν σημαντική. Ο Ιουστινιανός αφήρεσε από τους εθνικούς την άδεια να διδάσκουν και το 529 έκλεισε την Πλατωνική Ακαδημία των Αθηνών, που ήταν το ορμητήριο του εθνικού νεοπλατωνισμού. Οι διωγμένοι λόγιοι βρήκαν καταφύγιο στην αυλή των Περσών βασιλέων και μετέφεραν στην Περσία τους καρπούς της ελληνικής παιδείας. Η αρχαία θρησκεία νεκρώθηκε οριστικά στο Βυζάντιο και έτσι έκλεισε ένα μεγάλο κεφάλαιο της ανθρώπινης ιστορίας.

Η χριστιανική Εκκλησία βρήκε στο πρόσωπο του Ιουστινιανού όχι μόνο έναν θερμό προστάτη αλλά και τον δυνάστη της. Γιατί κι ως χρισαανός ο Ιουστινιανός παρέμεινε ρωμαίος. Η ιδέα της αυτονομίας της θρησκευτικής σφαίρας του ήταν ξένη[120]. Τους πάπες και τους πατριάρχες θεωρούσε και μεταχειριζόταν ως υπηρέτες του. Διηύθυνε την εκκλησιαστική ζωή με τον ίδιο τρόπο που ρύθμιζε τις κρατικές υποθέσεις, επεμβαίνοντας προσωπικά σε κάθε λεπτομέρεια της εκκλησιαστικής διοικήσεως. Ακόμη και σε θέματα πίστεως και λατρείας αυτός είχε τον τελευταίο λόγο. Συγκάλεσε και διηύθυνε εκκλησιαστικές συνόδους, συνέγραψε θεολογικές πραγματείες και συνέθεσε εκκλησιαστικούς ύμνους. Στην ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας και πολιτείας η εποχή του Ιουστινιανού αποτελεί το αποκορύφωμα της αυτοκρατορικής επεμβάσεως στην εκκλησιαστική ζωή. Κανένας άλλος βυζαντινός αυτοκράτορας, πριν ή μετά τον Ιουστινιανό, δεν άσκησε τόσο απεριόριστη εξουσία πάνω στην Εκκλησία[121].

Το πιο φλέγον πρόβλημα της εκκλησιαστικής πολιτικής του Βυζαντίου ήταν ακόμη η σχέση προς τους Μονοφυσίτες. Η ανακτητική πολιτική στη Δύση απαιτούσε συνεργασία με τη ρωμαϊκή Εκκλησία και κατά συνέπεια μια αντιμονοφυσιτική στάση. Έτσι οξύνθηκε η παλαιά εχθρότητα της Αιγύπτου και της Συρίας εναντίον της βυζαντινής πρωτεύουσας και δόθηκε νέα έξαρση στις αυτονομιστικές τάσεις των Κοπτών και των Σύρων. Έγινε λοιπόν φανερό ότι η ειρήνη με την δυτική Εκκλησία θα μπορούσε να εξαγορασθεί μόνο με την ενίσχυση των αντιθέσεων στην Ανατολή, ενώ αντίθετα η προσέγγιση με τις μονοφυσιτικές εκκλησίες της Συρίας και της Αιγύπτου θα μπορούσε να γίνει μόνο σε βάρος των σχέσεων τόσο με τη Δύση όσο και με τον πληθυσμό των κεντρικών βυζαντινών επαρχιών. Μάταια ο Ιουστινιανός επιχείρησε να βρει συμβιβαστικές λύσεις. Η καταδίκη των *Τριών Κεφαλαίων* (των συγγραμμάτων του Θεοδώρου Μοψουεστίας, του Θεοδωρήτου Κύρου και του Ίβα Εδέσσης, που θεωρήθηκαν ύποπτα για νεστοριανίζουσες τάσεις) κατά την πέμπτη οικουμενική σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως (553), προκάλεσε νέες έριδες, ενώ δεν ικανοποίησε τους Μονοφυσίτες. Οι άλλες προσπάθειες προσεγγίσεως των Μονοφυσιτών όξυναν τελικά περισσότερο τις αντιθέσεις μέσα στην αυτοκρατορία.

Παρά τις αδυναμίες της η αυτοκρατορία του Ιουστινιανού εμφανίζει αναμφισβήτητα μεγάλη ισχύ. Καταβάλλοντος μια τελευταία προσπάθεια το παλαιό imperium ανέπτυξε όλες τις δυνάμεις του και έζησε την τελευταία μεγάλη άνθησή του τόσο στον πολιτικό όσο και στον πολιτιστικό τομέα. Η εδαφική του έκταση έφθασε και πάλι στο αποκορύφωμά της και κάλυψε ολόκληρο τον μεσογειακό κόσμο. Ο αρχαίος πολιτισμός με τον χριστιανικό μανδύα του έφθασε σε μοναδική άνθηση στη φιλολογία και την τέχνη, που σύντομα όμως θα την ακολουθήσει μια μακρόχρονη πολιτιστική κατάπτωση. Η εποχή του Ιουστινιανού δεν χάραξε, όπως επιθυμούσε ο ίδιος, την αρχή μιας νέας αλλά το τέλος μιας μεγάλης φθίνουσας εποχής. Ο Ιουστινιανός δεν κατόρθωσε να ανανεώσει την

Digitized by 10uk1s

αυτοκρατορία. Πέτυχε μόνο, για σύντομο χρόνο, την εξωτερική της παλινόρθωση, χωρίς να οδηγήσει το γερασμένο πια ρωμαϊκό κράτος σε εσωτερική αναγέννηση. Έτσι η εδαφική αποκατάσταση δεν στηρίχθηκε σε σταθερά θεμέλια, και γι' αυτό οι συνέπειες της αιφνίδιας πτώσης του ιουστινιάνειου οικοδομήματος υπήρξαν διπλά οδυνηρές. Παρά τις μεγαλειώδεις επιτυχίες του ο Ιουστινιανός κληροδότησε στους διαδόχους του μια αυτοκρατορία εσωτερικά εξαντλημένη και οικονομικά χρεοκοπημένη. Αυτοί έπρεπε τώρα να διορθώσουν τις σοβαρές παραλείψεις του μεγάλου αυτοκράτορα για να περισώσουν ό,τι ήταν ακόμη δυνατό να περισωθεί.

Το πιο οδυνηρό χτύπημα δέχθηκε η αυτοκρατορία στην Ιταλία, τη σημαντικότερη περιοχή του παλινορθωμένου imperium, που η ανάκτησή της είχε στοιχίσει τη μεγαλύτερη φθορά δυνάμεων και τεράστιες οικονομικές θυσίες. Ήδη από το 568 άρχισαν να εισβάλλουν οι Λογγοβάρδοι, οι οποίοι μέσα σε σύντομο χρόνο υπέταξαν το μεγαλύτερο τμήμα της χώρας[122]. Στην Ισπανία οι Βησιγότθοι άρχισαν να αντεπιτιθενται. Το πιο σημαντικό βυζαντινό ορμητήριο, η Κορδούη, που ανακτήθηκε για πρώτη φορά το 527, χάθηκε οριστικά το 584. Σαράντα χρόνια αργότερα υπέκυψαν στους Βησιγότθους και τα τελευταία υπολείμματα των κτήσεων του Ιουστινιανού στη νότια Ισπανία[123]. Στη βόρεια Αφρική βέβαια η αυτοκρατορία μπόρεσε να κρατηθεί ως την εποχή των μεγάλων αραβικών επιδρομών, βρισκόταν όμως σε διαρκείς και εξαντλητικές συγκρούσεις με τις τοπικές φυλές των Μαυριτανών. Αλλά και στην ίδια την Ιταλία μπόρεσε να διατηρήσει μερικές σπουδαίες περιοχές για αρκετούς ακόμη αιώνες. Έτσι τα υπολείμματα του παλινορθωτικού έργου του Ιουστινιανού αποτέλεσαν τη βάση από την οποία οι μεταγενέστεροι Βυζαντινοί άσκησαν την επιρροή τους στη Δύση. Ωστόσο η επιδίωξη μιας παγκόσμιας κυριαρχίας είχε οριστικά αποτύχει.

Το βάρος της πολιτικής των Βυζαντινών μετατοπίσθηκε αναγκαστικά και πάλι στην Ανατολή, αφού πρωταρχικό μέλημα των διαδόχων του Ιουστινιανού ήταν να σταθεροποιήσουν την κλονισμένη θέση της αυτοκρατορίας στην Εγγύς Ανατολή. Στα χρόνια που ακολούθησαν κύριο χαρακτηριστικό της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής αποτελεί η σταθερή και ανυποχώρητη στάση απέναντι στους Πέρσες. Παρά την εσωτερική εξάντληση του κράτους ο ανηψιός και διάδοχος του Ιουστινιανού Ιουστίνος Β' (565-78) αρνήθηκε να καταβάλει στον Πέρση βασιλέα τα καθορισμένα ετήσια τέλη, και έτσι ακυρώθηκε η συνθήκη ειρήνης, που τόσο επίμονα είχε επιδιώξει ο Ιουστινιανός. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει ένας σκληρός και μακροχρόνιος πόλεμος, που είχε ιδιαίτερο στόχο την Αρμενία. Η χώρα αυτή με τη στρατηγική και εμπορική σημασία της ήταν ανέκαθεν το μήλο της έριδος ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες. Το Βυζάντιο ενδιαφέρθηκε τώρα όσο ποτέ άλλοτε για την κατοχή των αρμενικών εδαφών. Όπως άλλοτε η εισροή των γερμανικών φύλων στην αυτοκρατορία είχε προκαλέσει σοβαρή κρίση, έτσι και η αποχώρησή τους στη Δύση οδήγησε σε άλλη οξύτερη κρίση, γιατί το Βυζάντιο έχασε πια τη δυνατότητα να προμηθεύεται τους μισθοφόρους που χρειαζόταν για την άμυνά του. Έτσι αναγκάσθηκε να επιστρατεύσει τον εντόπιο πληθυσμό και για τον λόγο αυτό στράφηκε προς τον πολεμικό λαό της Αρμενίας[124]. Για είκοσι ολόκληρα χρόνια οι αυτοκράτορες Ιουστίνος Β', Τιβέριος Κωνσταντίνος (578-582) και Μαυρίκιος (582-602) συνέχισαν με όλες τις δυνάμεις τους έναν αμφίρροπο πόλεμο, ώσπου οι εσωτερικές αναταραχές στην περσική αυτοκρατορία ενίσχυσαν τη θέση των Βυζαντινών και έδωσαν την ευκαιρία στον δραστήριο Μαυρίκιο να επιτύχει ευνοϊκή γι' αυτόν έκβαση του πολέμου. Με την υποστήριξή του κατέλαβε τον βασιλικό θρόνο ο νεαρός Χοσρόης Β' Parviz, εγγονός του μεγάλου Χοσρόη, ο οποίος αμέσως υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με τη βυζαντινή αυτοκρατορία και παραχώρησε στους βυζαντινούς ένα μεγάλο τμήμα της περσικής Αρμενίας (591)[125].

Ο Μαυρίκιος είναι ένας από τους σπουδαιότερους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Η βασιλεία του αποτελεί σημαντικό βήμα στην πορεία του γερασμένου αρχαίου ρωμαϊκού κράτους προς τον καινούργιο και ζωντανό οργανισμό της μεσαιωνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η στροφή του προς την Ανατολή και η αναγκαστική παραχώρηση πολλών δυτικών εδαφών, που είχε ανακτήσει ο Ιουστινιανός, δεν σήμαινε και ουσιαστική εγκατάλειψη των συμφερόντων του κράτους στη Δύση. Με αποφασιστικά οργανωτικά μέτρα κατόρθωσε τουλάχιστον ο Μαυρίκιος να εξασφαλίσει την κυριαρχία της αυτοκρατορίας πάνω σε ένα μεγάλο τμήμα της Δύσης για μακρό χρόνο. Κατόρθωσε

Digitized by 10uk1s

να συνενώσει τα κατάλοιπα των κτήσεων του Ιουστινιανού, ιδρύοντας τα Εξαρχάτα της Ραβέννας και της Καρχηδόνας, που επεδίωξε να καταστήσει απρόσβλητα με μια σιδερένια στρατιωτική διοίκηση: Οργάνωσε ως στρατιωτικές αρμοστίες τις περιοχές της βόρειας Αφρικής, καθώς και της Ραβέννας, που ήταν κυκλωμένη από λογγοβαρδικές κατακτήσεις, και ανέθεσε την στρατιωτική και πολιτική διοίκησή τους στους Εξάρχους[126]. Τα δύο Εξαρχάτα έγιναν τα προωθημένα ορμητήρια της βυζαντινής επιρροής στη Δύση. Ωστόσο η οργάνωσή τους εγκαινίασε την εποχή της στρατιωτικοποιήσεως της βυζαντινής διοικήσεως και έγινε το πρότυπο για τη μεταγενέστερη εισαγωγή του θεσμού των θεμάτων από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο.

Ότι ο Μαυρίκιος πραγματικά δεν είχε πρόθεση να εγκαταλείψει τις δυτικές κτήσεις δείχνει η διαθήκη, που συνέταξε όταν αρρώστησε βαριά το 597. Με τη διαθήκη αυτή ο μεγαλύτερος γιος του Θεοδόσιος οριζόταν ηγεμόνας της Ανατολής, με έδρα την Κωνσταντινούπολη, και ο δεύτερος, ο Τιβέριος, της Ιταλίας και των δυτικών νησιών με έδρα τη Ρώμη[127]. Η Ρώμη ως δεύτερη πρωτεύουσα του κράτους προοριζόταν λοιπόν να ξαναγίνει έδρα του αυτοκράτορα. Έτσι ούτε η ιδέα της παγκόσμιας αυτοκρατορίας δεν εγκαταλείφθηκε ούτε η παράδοση της πολυαρχίας και της διαιρέσεως του ενιαίου imperium romanum[128].

Ωστόσο, αν και αποκαταστάθηκε έστω και προσωρινά η ηρεμία στην Ασία και περισώθηκε ό,τι είχε απομείνει από το μεγαλεπήβολο έργο του Ιουστινιανού στη Δύση, όμως η κατάσταση στα Βαλκάνια γινόταν όλο και πιο κρίσιμη. Η σύγχυση που επικρατούσε από την εποχή των σλαβικών επιδρομών έγινε πιο έντονη με την εισβολή των Αβάρων στην κεντρική Ευρώπη. Στις πεδιάδες της Παννονίας σχηματίσθηκε μια ισχυρή ομοσπονδία φύλων. Από τότε το Βυζάντιο βρέθηκε κάτω από την αυξανόμενη πίεση των Αβάρων και των υποτελών τους σλαβικών φύλων στην περιοχή του μέσου Δούναβη. Σύντομα ξέσπασε άγριος αγώνας για τα βυζαντινά ακριτικά οχυρά, που προστάτευαν τις διαβάσεις των ποταμών Σάβα και Δούναβη. Ύστερα από μακροχρόνια σκληρή πολιορκία ο χαγάνος των Αβάρων Bajan κατέλαβε το 582 το Σίρμιο. Δύο χρόνια αργότερα υπέκυψαν το Βιμινάκιο και προσωρινά η Σιγγιδόνα (Singidunum, σημερινό Βελιγράδι)[129]. Από τα ρήγματα που ανοίχθηκαν στο βυζαντινό αμυντικό σύστημα απλώθηκαν τα κύματα των Αβάρων και Σλάβων πάνω σε ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο. Ταυτόχρονα εισέβαλαν από τον κάτω Δούναβη όλο και πιο βαθιά στις βυζαντινές επαρχίες τα ανεξάρτητα από τους Αβάρους σλαβικά φύλα[130]. Την εποχή αυτή γίνονται οι πρώτες επιδρομές των Σλάβων και των Αβαρο-Σλάβων στη Θεσσαλονίκη (584 και 586)[131]. Ακόμη πιο σημαντικό όμως είναι το γεγονός, ότι από το τελευταίο τέταρτο του έκτου αιώνα και εξής άρχισε η μόνιμη εγκατάσταση των Σλάβων στη Βαλκανική. Τα σλαβικά φύλα δεν αρκέσθηκαν πια στις λεηλασίες αλλά εγκαταστάθηκαν στο βυζαντινό έδαφος και κατέλαβαν μόνιμα πολλές περιοχές τους[132].

Η εισβολή των Σλάβων στα Βαλκάνια αποτέλεσε το σημαντικότερο εξωτερικό γεγονός της πρώτης βυζαντινής εποχής και είχε ανυπολόγιστη σημασία για την κατοπινή εξέλιξη της αυτοκρατορίας. Όλες οι άλλες βαρβαρικές επιδρομές, που απείλησαν τότε το κράτος, είχαν παροδικές συνέπειες. Ακόμη και η μεγάλη μετανάστευση των γερμανικών φύλων, που επηρέασε σημαντικά την εξέλιξη της αυτοκρατορίας, δεν έθιξε τελικά το ανατολικό τμήμα της. Οι Σλάβοι όμως παρέμειναν μόνιμα στα Βαλκάνια. Με την εγκατάστασή τους στην περιοχή αυτή άρχισε μια διαδικασία που οδήγησε αργότερα στη σύσταση ανεξάρτητων σλαβικών κρατών μέσα στο ίδιο το βυζαντινό έδαφος.

Οι κατακτητικοί πόλεμοι στη Δύση την εποχή του Ιουστινιανού και οι ατελείωτοι αγώνες με τους Πέρσες την εποχή των διαδόχων του είχαν αναγκάσει το Βυζάντιο να υιοθετήσει αμυντική τακτική στα Βαλκάνια. Μόνο μετά τη νικηφόρα έκβαση των περσικών πολέμων μπόρεσε να οργανώσει μια μεγάλη αντεπίθεση εναντίον των Σλάβων στην περιοχή του Δούναβη. Μόνο μια μεγάλη και επιτυχής εκστρατεία εναντίον των κυρίων θέσεων των Σλάβων πέρα από τον Δούναβη θα μπορούσε να διαφυλάξει τα βόρεια σύνορα από άλλες εχθρικές επιδρομές και να εξασφαλίσει στην αυτοκρατορία την κατοχή της Βαλκανικής χερσονήσου. Έτσι άρχισε το 592[133] ο πόλεμος που έμελλε να κρίνει την τύχη των Βαλκανίων. Στην αρχή φάνηκε ότι η έκβασή του θα ήταν υπέρ των Βυζαντινών. Διέβησαν αρκετές φορές τον Δούναβη και επέτυχαν διαδοχικές νίκες εναντίον των

Digitized by 10uk1s

Σλάβων και των Αβάρων. Ωστόσο, οι μεμονωμένες αυτές επιτυχίες δεν αποθάρρυναν τις ισχυρές σλαβικές ορδές. Ο πόλεμος παρατάθηκε για μακρό χρόνο, γιατί η διεξαγωγή του ήταν δύσκολη στις απόμερες εκείνες περιοχές, και το ηθικό του στρατού έπεσε αισθητά.

Μετά την κατάρρευση του παλινορθωτικού έργου του Ιουστινιανού είχε μειωθεί σημαντικά το κύρος της αυτοκρατορικής διοικήσεως. Φυσιολογική αντίδραση στην απολυταρχία του Ιουστινιανού ήταν η αύξηση της πολιτικής δυνάμεως της συγκλήτου όσο και της πιέσεως του λαού, που ζητούσε πολιτικές ελευθερίες. Στα κρίσιμα χρόνια κατά τα τέλη του έκτου και τις αρχές του έβδομου αιώνα η δραστηριότητα των δήμων έφθασε σε νέα έξαρση. Οι διαρκώς οξυνόμενες κοινωνικές και θρησκευτικές αντιθέσεις οδήγησαν σε εσωτερικές συγκρούσεις και συχνές αναταραχές ανάμεσα στους Βενέτους και τους Πρασίνους σε όλες τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας. Στον στρατό μειώθηκε αισθητά η πειθαρχία και έγιναν πολλές φορές ανοικτές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, που εντάθηκαν με την περικοπή του μισθού των στρατιωτών. Έτσι η βαθειά αναταραχή που επικρατούσε γενικά στο κράτος επεκτάθηκε και στο εξαντλημένο στράτευμα, που αποθαρρύνθηκε από το αδιέξοδο του ατελείωτου πολέμου. Όταν λοιπόν το 602 έλαβε πάλι τη διαταγή να παραχειμάσει στις θέσεις του πέρα από τον Δούναβη, ο στρατός επαναστάτησε. Ο Φωκάς, ένας αμόρφωτος υπαξιωματικός, ανακηρύχθηκε αρχηγός και προχώρησε εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως επικεφαλής των στασιαστών στρατιωτών. Ταυτόχρονα ξέσπασε η επανάσταση και μέσα στην πρωτεύουσα, όταν οι Πράσινοι και οι Βένετοι συνενώθηκαν στον αγώνα εναντίον της κυβερνήσεως[134]. Ο Μαυρίκιος ανατράπηκε και ο Φωκάς ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας με τη συγκατάθεση της συγκλήτου.

Η αποτυχία της εκστρατείας του Δούναβη, μετά από δεκάχρονο μάταιο αγώνα, δεν έκρινε μόνο την τύχη της Βαλκανικής χερσονήσου, την οποία κατέλαβαν οριστικά πια οι Σλάβοι. Είχε ακόμη ως αποτέλεσμα να ξεσπάσει η υποβόσκουσα μακροχρόνια εσωτερική κρίση της αυτοκρατορίας. Την εποχή που κυβερνούσε στην Κωνσταντινούπολη ο Φωκάς (602-10), το γερασμένο και αναιμικό ρωμαϊκό κράτος διεξήγαγε έναν έσχατο επιθανάτιο αγώνα. Η τρομοκρατική διακυβέρνηση του Φωκά έγινε το εξωτερικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο συντελέσθηκε η τελειωτική πτώση του ύστερου ρωμαϊκού κράτους και της κοινωνικής του δομής.

Ο επαναστατικός πυρετός που κυρίευσε την αυτοκρατορία οδήγησε σε αχαλίνωτη τρομοκρατική διακυβέρνηση και σε σκληρές εσωτερικές διαμάχες. Μετά τη δολοφονία του Μαυρικίου και των δύο γιων του, που σφαγιάσθηκαν μπροστά στα ίδια του τα μάτια, ακολούθησε κύμα μαζικών εκτελέσεων. Θύματα του τρόμου έπεσαν κυρίως οι εκπρόσωποι των ευγενών οικογενειών. Οι αριστοκράτες επιχείρησαν φυσικά να αντιδράσουν και οργάνωσαν σειρά από συνωμοσίες, που και αυτές όμως κατέληγαν σε νέες δολοφονίες.

Ο Φωκάς βρήκε συμπαράσταση στις ενέργειές του μόνο από τη Ρώμη. Ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη είχε ξεσπάσει από τα τέλη του έκτου αιώνα σκληρή διαμάχη, που προκάλεσε η επίμονη διαμαρτυρία του Γρηγορίου Α' εναντίον του τίτλου «οικουμενικός πατριάρχης», που χρησιμοποιούσαν εδώ κι έναν αιώνα οι πατριάρχες της Κωνσταντινουπόλεως[135]. Ο Μαυρίκιος αντέδρασε στη διαμαρτυρία αυτή με συγκρατημένη ψυχρότητα. Αντίθετα ο Φωκάς διατέθηκε ευνοϊκά στην παπική αξίωση. Η απερίφραστα φιλοπαπική πολιτική του κορυφώθηκε με το διάταγμα που έστειλε στον πάπα Βονιφάτιο Γ' το 607, με το οποίο αναγνώριζε την αποστολική εκκλησία του Αγίου Πέτρου ως κεφαλή των Εκκλησιών[136]. Ο Φωκάς είχε την ιδιαίτερη εύνοια της Ρώμης, όπως βεβαιώνει μια μνημειακή στήλη που στήθηκε στο ρωμαϊκό Forum, με επιγραφές που εξυμνούσαν το βυζαντινό τύραννο.

Στο ίδιο το Βυζάντιο ο Φωκάς επέσυρε εναντίον του όλο και πιο ασυγκράτητο μίσος, περισσότερο όμως στις επαρχίες της Ανατολής, όπου η ορθόδοξη εκκκλησιαστική πολιτική του οδήγησε σε αιματηρούς διωγμούς των Μονοφυσιτών και των Εβραίων. Οι εσωτερικές ταραχές έπαιρναν όλο και μεγαλύτερη έκταση και ένταση. Το κόμμα των Πρασίνων, που αρχικά συμπαραστάθηκε στον Φωκά, στράφηκε τελικά με φανατισμό εναντίον του, κι αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποκλεισθούν

Digitized by 10uk1s

τα μέλη του από όλα τα κρατικά αξιώματα[137]. Αντίθετα οι Βένετοι τάχθηκαν στην υπηρεσία της τρομοκρατικής εξουσίας. Οι συγκρούσεις των δήμων έφθασαν στο απροχώρητο και οι φλόγες του εμφυλίου πολέμου άρχισαν να απλώνονται πάνω στην αυτοκρατορία[138].

Τη στιγμή αυτή ήρθε από έξω η καταστροφή, που μάταια είχε προσπαθήσει να αποσοβήσει η αυτοκρατορία με τους σκληρούς πολέμους της προηγούμενης δεκαετίας. Όπως στα Βαλκάνια έτσι και στην Ασία επήλθε πλήρης στρατιωτική κατάρρευση. Ο βασιλιάς των Περσών Χοσρόης Β', που εμφανίσθηκε ως εκδικητής του δολοφονηθέντος Μαυρικίου, εξαπέλυσε μεγάλη επίθεση κατά του Βυζαντίου. Η αμυντική δύναμη και το αγωνιστικό φρόνημα της κλονισμένης εσωτερικά αυτοκρατορίας υποχωρούσαν από χρόνο σε χρόνο. Κατόρθωσε βέβαια να αντιτάξει ισχυρή αντίσταση, οι αποτυχίες όμως ήταν αλλεπάλληλες. Όταν κατέρρευσε η αντίσταση στα σύνορα και κυριεύθηκε το οχυρό Δάρας το 605, τα περσικά στρατεύματα εισέβαλαν αστραπιαία στις ανατολικές επαρχίες, προχώρησαν στη Μ. Ασία και κατέλαβαν την Καισάρεια. Ένα τμήμα του περσικού στρατού έφθασε μάλιστα ως τη Χαλκηδόνα. Συγχρόνως οι σλαβο-αβαρικές ορδές κατέκλυσαν τα Βαλκάνια. Ο Φωκάς αποφάσισε να αυξήσει το 604 τα τέλη που κατέβαλλε στον χαγάνο των Αβάρων[139] πράγμα όμως που δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Ολόκληρη η Βαλκανική Χερσόνησος κατακλύσθηκε σύντομα από τις ισχυρές σλαβικές ορδές. Η αυτοκρατορία βρισκόταν στο χείλος της καταστροφής.

Η σωτηρία ήρθε από τις περιφερειακές δυνάμεις. Εναντίον της τρομοκρατίας του Φωκά εξεγέρθηκε ο έξαρχος της Καρχηδόνας Ηράκλειος. Αφού εξασφάλισε τη συμπαράσταση της Αιγύπτου, απέστειλε στην Κωνσταντινούπολη ισχυρό στόλο με επικεφαλής το γιο του Ηράκλειο. Ο πληθυσμός των νησιών και των λιμανιών, όπου προσορμήσθηκε καθ' οδόν ο στόλος, και προ παντός το κόμμα των Πρασίνων, υποδέχθηκαν τον νεαρό Ηράκλειο με ενθουσιασμό. Στις 3 Οκτωβρίου 610 ο στόλος του εμφανίσθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ηράκλειος, που και εδώ χαιρετίσθηκε ως σωτήρας, έθεσε αμέσως τέρμα στην τρομοκρατική διακυβέρνηση του Φωκά. Στις 5 Οκτωβρίου δέχθηκε από τα χέρια του πατριάρχη το βασιλικό στέμμα[140]. Μετά τη θανάτωση του εκθρονισμένου τυράννου γκρεμίσθηκε το άγαλμά του στον Ιππόδρομο, συμβολική έκφραση της damnatio memoriae, και κάηκε δημόσια. Μαζί του κάηκε και η σημαία των Βενέτων[141].

Τα χρόνια της αναρχίας του Φωκά αποτελούν την τελευταία φάση στην ιστορία του ύστερου ρωμαϊκού κράτους. Μ' αυτά τερματίζεται η υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή εποχή. Το Βυζάντιο αναδύεται από την κρίση αυτή με ουσιαστικά νέο σχήμα, απαλλαγμένο από την κληρονομιά του σαθρού ρωμαϊκού κράτους και ενισχυμένο με νέες δυνάμεις. Η βυζαντινή ιστορία στην κυριολεκτική σημασία της, η ιστορία της μεσαιωνικής ελληνικής αυτοκρατορίας, αρχίζει τώρα.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Ο αγώνας επιβιώσεως και η ανανέωση του βυζαντινού κράτους (610 - 711)

Πηγές

Μετά την άνθηση των γραμμάτων στην εποχή του Ιουστινιανού ακολούθησε τον έβδομο αιώνα περίοδος στειρότητας, που για το λόγο αυτό χαρακτηρίσθηκε συχνά ως «οι σκοτεινοί χρόνοι του Βυζαντίου». Πράγματι καμιά άλλη εποχή της βυζαντινής ιστορίας δεν παρουσιάζει τέτοια έλλειψη πηγών, όπως ο έβδομος και ο όγδοος αιώνας, και ιδιαίτερα η εποχή μετά τον Ηράκλειο.

Τα μεγάλα επιτεύγματα του Ηρακλείου εξύμνησε ο Γεώργιος Πισίδης, που διατέλεσε διάκονος, σκευοφύλακας και χαρτοφύλακας της Αγίας Σοφίας στα χρόνια του πατριάρχη Σεργίου (610 ως 639). Ηταν διάσημος ποιητής (οι μεταγενέστεροί του Βυζαντινοί τον συνέκριναν με τον Ευριπίδη) και ανάμεσα σε άλλα έγραψε πολλά ιστορικά στιχουργήματα σε ιαμβικό τρίμετρο. Από αυτά ξεχωρίζουν, παρά τον έντονο ρητορικό τους χαρακτήρα, τα ποιήματα που περιγράφουν την εκστρατεία του Ηρακλείου εναντίον των Περσών το 622, την αβαρική επιδρομή εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως το 626, και ο πανηγυρικός με τον τίτλο «Ηρακλειάς», όπου εξιστορείται η τελική νίκη εναντίον των Περσών[1]. Την αβαρο-σλαβική πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως το 626 πραγματεύεται διεξοδικά σε μια ομιλία του και ο Θεόδωρος Σύγκελλος που, όπως και ο Πισίδης, έγραψε στα χρόνια του Ηρακλείου[2] και διατέλεσε σκευοφύλακας και πρεσβύτερος της Αγίας Σοφίας. Σύγχρονος του Ηρακλείου και έμπιστος του πατριάρχη Σεργίου ήταν και ο συγγραφέας του λεγόμενου Πασχάλιου Χρονικού. Το έργο αυτό περιέχει αναλυτικούς χρονολογικούς πίνακες εμπλουτισμένους με ιστορικά σχόλια που καλύπτουν την περίοδο από τον Αδάμ ως το 629, αν και μας διασώθηκαν μόνο ως το 627. Μεγαλύτερη αξία έχει το τελευταίο μέρος, που αναφέρεται στην εποχή μετά τον θάνατο του Μαυρικίου.

Οι πιο σπουδαίες πηγές για την εποχή του Ηρακλείου, που είναι και οι μοναδικές ελληνικές ιστορικές πηγές για την περίοδο των διαδόχων του, είναι οι δύο Χρονογραφίες του Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου. Η Χρονογραφία του μοναχού Θεοφάνη, που γράφηκε μεταξύ 810 και 814, συνεχίζει την ημιτελή χρονογραφία του Γεωργίου Συγκέλλου, και μάλιστα από το σημείο που σταμάτησε ο τελευταίος, δηλαδή από την άνοδο του Διοκλητιανού, και φθάνει ως την εποχή αμέσως μετά την άνοδο στον θρόνο του Λέοντος Ε΄, και έτσι καλύπτει το χρονικό διάστημα από το 284 ως το 813[3]. Αν και ο Θεοφάνης δεν διακρίνεται για μεγάλη καλλιέργεια και για ρεαλιστικό ιστορικό αισθητήριο ούτε και για ιστορική αντικειμενικότητα, εν τούτοις το έργο του, που στηρίζεται σε παλαιές πηγές, έχει μεγάλη αξία, ιδιαίτερα για τον έβδομο και όγδοο αιώνα. Η Χρονογραφία του Θεοφάνη, που χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα για τη συστηματική χρονολογική της διάρθρωση, αποτελεί τη βασική πηγή για τη βυζαντινή χρονολογία των δύο τούτων σκοτεινών αιώνων. Η περιγραφή διαιρείται σε ετήσιες ενότητες, η παράγραφος για κάθε χρόνο αρχίζει με χρονολογικούς πίνακες, οι οποίοι εκτός από τις ενδείξεις «από κτίσεως κόσμου» και «από γεννήσεως Χριστού» μνημονεύουν τα «έτη βασιλείας» των Βυζαντινών αυτοκρατόρων αλλά και των Περσών και Αράβων ηγεμόνων, όπως και των παπών και των τεσσάρων πατριαρχών. Ο Θεοφάνης, εκτός από την αρίθμηση των ετών σύμφωνα με την αλεξανδρινή μέθοδο, η οποία από τη δημιουργία ως τη γέννηση του Χριστού αριθμεί 5492 χρόνια, αναφέρει και τους κύκλους των ινδικτιώνων, αν και σε πολλά τμήματα δεν μνημονεύει τα έτη της ινδικτιώνας. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι από το έτος από κτίσεως 6102 (609/10 μ.Χ.) ως το 6265 (772/73 μ.Χ.), με εξαίρεση τη σύντομη περίοδο από το 6207 ως το 6218 (714/15 -725/26), οι χρονολογικοί υπολογισμοί του

Digitized by 10uk1s

Θεοφάνη, από εσφαλμένη κατάταξη του υλικού, υπολείπονται κατά ένα χρόνο από την αρίθμηση της ινδικτιώνας, που ο ίδιος αναφέρει ή αφήνει να εννοηθεί. Αντίθετα η αρίθμηση των κύκλων των ινδικτιώνων είναι πάντοτε ορθή, έτσι ώστε στην αξιοποίηση των χρονολογικών ενδείξεων του Θεοφάνη για την περίοδο αυτή πρέπει να προστίθεται κάθε φορά ακόμη ένα έτος στη χρονολογία που αναφέρει εκείνος[4]. Η Χρονογραφία του Θεοφάνη ήταν πολύ φημισμένη στο Βυζάντιο και αποτέλεσε τη βάση για όλη τη μεταγενέστερη βυζαντινή χρονογραφική γραμματεία. Έγινε γνωστή και στη Δύση με τη λατινική μετάφραση του Αναστασίου του Βιβλιοθηκαρίου, που έγινε στη δεκαετία του 870. Η μετάφραση αυτή έχει μεγάλη αξία για την έρευνα, επειδή βασίζεται σε κείμενο που είναι αρχαιότερο από όλα τα διασωθέντα χειρόγραφα του Θεοφάνη.

Ο Νικηφόρος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από το 806 ως την έκρηξη της εικονομαχίας το 815, εκτός από πολυάριθμα θεολογικά έργα έγραψε και το έργο «Ιστορία σύντομος», που καλύπτει την περίοδο 602 - 769[5] και χρησιμοποιεί εν μέρει τις ίδιες με τον Θεοφάνη πηγές, που είναι όμως άγνωστες σε μας. Η διήγηση του Νικηφόρου δεν είναι τόσο λεπτομερειακή όσο του Θεοφάνη, δεν υστερεί όμως καθόλου σε ιστορική αξία και χαρακτηρίζεται στο σύνολό της από μεγαλύτερη αντικειμενικότητα. Αντίθετα, περιορισμένη αξία έχει η χρονολογική επιτομή («Χρονογραφικόν σύντομον») του Νικηφόρου, που καλύπτει την περίοδο από τον Αδάμ ως το 829, το έτος θανάτου του συγγραφέα.

Την έλλειψη ελληνικών πηγών αναπληρώνουν κατά ένα μέρος οι πληροφορίες ανατολικών συγγραφέων. Σε πρώτη θέση έρχεται το έργο του αρμένιου επισκόπου Sebeos, που έγραψε την «Ιστορία του Ηρακλείου» γύρω στο 660, ίσως το 661[6]. Κύριο θέμα του έργου, όχι όμως και μοναδικό, είναι η ιστορία του Ηρακλείου και του μεγάλου αντιπάλου του Χοσρόη Β'. Πάντως το έργο αρχίζει με σύντομη περιγραφή της προηγούμενης εποχής, συνεχίζει ως την άνοδο του χαλίφη Μωαβία στον θρόνο (661) και εκθέτει διεξοδικά την εκκλησιαστική κατάσταση της Αρμενίας.

Μεγάλη σημασία, ιδιαίτερα για την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Ηρακλείου, έχει το παγκόσμιο χρονικό του Ιωάννου επισκόπου Νικίου στην Αίγυπτο από τα τέλη του έβδομου αιώνα, αν και περιέχει πολλά κενά και διασώθηκε μόνο σε μια μεταγενέστερη αιθιοπική μετάφραση[7]. Υπάρχουν ακόμη πολλές σύγχρονες και μεταγενέστερες ανώνυμες συριακές Χρονογραφίες[8], καθώς επίσης το Χρονικό του μητροπολίτη Νισίβεως Ηλία[9], το οποίο στηρίζεται σε αρχαίες πηγές, και τέλος το σπουδαίο έργο του Μιχαήλ του Σύρου[10].

Για την ιστορία των σλαβικών επιδρομών στα Βαλκάνια μεγάλη αξία έχουν τα «θαύματα του Αγ. Δημητρίου», που εξιστορούν με παραστατικότητα και πολλές ζωντανές λεπτομέρειες τις επιδρομές των Σλάβων και των Αβάρων κατά της Θεσσαλονίκης στα τέλη του έκτου και στις αρχές του έβδομου αιώνα, καθώς και στο δεύτερο μισό του ιδίου αιώνα[11]. Το αγιολογικό αυτό έργο, που συμπληρώνει ουσιαστικά τις ελλειπείς γνώσεις μας για τη ζωή των Νοτιοσλάβων στη νέα τους πατρίδα, αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος έγραψε γύρω στο 620 ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωάννης, το δεύτερο ένας άγνωστος μαθητής του γύρω στο 680 (ένα τρίτο μέρος, που προστέθηκε αργότερα, δεν έχει αξία)[12].

Για την εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου αυτής σπουδαίες πηγές είναι τα Πρακτικά

Digitized by 10uk1s

της ΣΤ' οικουμενικής συνόδου και της Πενθέκτης[13] καθώς και τα έργα του Μαξίμου του Ομολογητού[14].

Πολύ πενιχρές είναι και οι νομικές πηγές του έβδομου αιώνα. Ωστόσο έχουμε κάθε λόγο να αποδώσουμε στον αιώνα αυτόν τον πολύτιμο «Νόμο Γεωργικό»[15]. Πάντως ό,τι γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι συντάχθηκε τον έβδομο ή τον όγδοο αιώνα. Η έρευνα κατέληξε στο γενικό συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να γράφηκε μετά από το πρώτο μισό του όγδοου αιώνα. Φαίνεται όμως ότι το κείμενο αυτό ταιριάζει περισσότερο στον έβδομο αιώνα, κι αυτό ενισχύεται από την επιγραφή του που αναφέρεται στον Ιουστινιανό Β'[16]. Τέλος πρέπει να μνημονευθεί και ο «Νόμος Ροδίων ναυτικός», που είναι συλλογή διατάξεων ναυτικού δικαίου[17]. Η ακριβέστερη χρονολόγηση του συμπιληματικού αυτού έργου είναι αδύνατη και πρέπει να αρκεσθούμε στη γενική διαπίστωση, ότι προέρχεται από την περίοδο μεταξύ 600 και 800[18].

Digitized by 10uk1s

1. Οι πόλεμοι εναντίον των Περσών και των Αβάρων. Το μεταρρυθμιστικό έργο του Ηρακλείου

Γενική βιβλιογραφία:

Bury, Later Rom. Empire II[1] (και για τα επόμενα κεφάλαια, ως το 800).

H. St. L. B. Moss, The Formation of the East Roman Empire, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966) (και για τα επόμενα κεφάλαια, ως το 717).

D. Obolensky, The Empire and its Northern Neighbours 565 - 1018, στο ίδιο έργο.

Kulakovskij, Istorija III (και για τα επόμενα κεφάλαια, ως το 717).

Pernice, Eraclio.

Stein, Studien.

Stein, Ein Kapitel.

Diehl, Régime des thèmes.

Gelzer, Themenverfassung.

G. Owsepian, Die Entstehungsgeschichte des Monotheletismus, Leipzig 1897.

V. Grumel, Recherches sur l'histoire du monothelisme, Échos d'Orient 27 (1928) 6-16. 257-77· 28 (1929) 272 - 82· 29 (1930) 16 - 28.

N. V. Pigulevskaja, Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov [Βυζάντιο και Ιράν στα τέλη του έκτου και στις αρχές του έβδομου αιώνα], Μόσχα - Λένινγκραντ 1946.

[Α. Στράτου, Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα, τόμοι 1-3, Αθήνα 1964 - 1969].

Η αυτοκρατορία είχε μεταβληθεί σε ερείπια, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνησή της ο Ηράκλειος (610-41), ένας από τους μεγαλύτερους ηγεμόνες του Βυζαντίου. Η χώρα βρισκόταν σε άθλια οικονομική κατάσταση και ο παλαιωμένος διοικητικός μηχανισμός είχε αχρηστευθεί. Η στρατιωτική οργάνωση, που στηριζόταν στους μισθοφόρους, δεν απέδιδε, αφού δεν υπήρχαν χρήματα, ενώ είχαν εξαντληθεί και οι παλαιές εστίες που τροφοδοτούσαν το στράτευμα με έμψυχο υλικό. Οι κεντρικές επαρχίες του κράτους είχαν κυριευθεί από τους εχθρούς. Άβαροι και Σλάβοι είχαν εγκατασταθεί στη Βαλκανική χερσόνησο, ενώ οι Πέρσες βρίσκονταν στην καρδιά της Μ. Ασίας. Μόνο μια εσωτερική αναγέννηση θα μπορούσε να σώσει την αυτοκρατορία από την καταστροφή.

Τελικά η σωτηρία ήρθε, γιατί το Βυζάντιο διέθετε ενδογενείς δυνάμεις για τη βαθειά κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ανανέωσή του. Στην αρχή το κράτος, καθώς ήταν αποδυναμωμένο και φτωχό, δεν μπορούσε να αντιδράσει στις εχθρικές επιδρομές. Ο Ηράκλειος σκεφτόταν μάλιστα να μεταφέρει την έδρα του στην Καρχηδόνα για να οργανώσει από εκεί την αντεπίθεση, όπως είχε παλαιότερα οργανώσει από την πόλη αυτή την εκστρατεία του για την ανατροπή του τρομοκρατικού καθεστώτος του Φωκά. Η βαθειά απογοήτευση που προκάλεσε στον πληθυσμό της Κωνσταντινουπόλεως το σχέδιο αυτό και η αντίδραση του πατριάρχη Σεργίου ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να το εγκαταλείψει[19]. Πάντως το γεγονός ότι συνέλαβε ένα τέτοιο σχέδιο αποδεικνύει

Digitized by 10uk1s

την κρισιμότητα στην οποία είχε περιέλθει η κατάσταση στην Ανατολή, καθώς και τη σπουδαιότητα που είχαν οι δυτικές επαρχίες.

Μετά τις σποραδικές εποικήσεις των Σλάβων στη Βαλκανική στα τέλη του έκτου αιώνα, άρχισε στις αρχές του έβδομου, και ιδιαίτερα μετά την αποτυχία της εκστρατείας του Μαυρικίου στο Δούναβη, η μεγάλη σλαβική Landnahme [δηλ. η κατάκτηση και εγκατάσταση των Σλάβων κατά το ιδιότυπο σύστημα εγκαταστάσεως των «βαρβάρων» λαών στα εδάφη της αυτοκρατορίας]. Πολυάριθμα στίφη Σλάβων και Αβάρων ξεχύθηκαν στα Βαλκάνια ως τις ακτές της Αδριατικής στη Δύση και του Αιγαίου πελάγους στο Νότο και στην Ανατολή. Ύστερα από φοβερές λεηλασίες και ερημώσεις το μεγαλύτερο τμήμα των Αβάρων αποσύρθηκε στις περιοχές πίσω από το Δούναβη, οι Σλάβοι όμως εγκαταστάθηκαν μόνιμα στη Βαλκανική χερσόνησο και ιδιοποιήθηκαν την περιοχή. Έτσι κατέρρευσε η εξουσία των Βυζαντινών στα Βαλκάνια. Ισχυρές ορδές Σλάβων κατέλαβαν όχι μόνο τις παραδουνάβειες επαρχίες αλλά και ολόκληρη τη Μακεδονία, και ερήμωσαν τη Θράκη ως τα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως. Ιδιαίτερα σκληρές ήταν οι επιδρομές των αναρίθμητων αβαρικών και σλαβικών ορδών εναντίον της Θεσσαλονίκης, που πολλές φορές δοκιμάσθηκε από πολιορκίες και επιθέσεις εξ εφόδου[20]. Η πόλη αντέταξε σθεναρή αντίσταση, όμως ολόκληρη η ύπαιθρος γύρω της έπεσε στα χέρια των Σλάβων. Το κύμα των σλαβο-αβαρικών μαζών ξεχύθηκε διά μέσου της Θεσσαλίας στην κεντρική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο. Από εδώ οι έμπειροι στη θάλασσα Σλάβοι αποβιβάσθηκαν στα ελληνικά νησιά, και έφθασαν ακόμη και στην Κρήτη. Το ίδιο σκληρές ήταν και οι επιδρομές στη Δαλματία. Το 614 κατέστρεψαν τη Σάλωνα, το διοικητικό κέντρο της Δαλματίας, πράγμα που επισφράγισε την οριστική κατάλυση της κυριαρχίας του ρωμαιο - βυζαντινού πολιτισμού στη δυτική πλευρά της χερσονήσου. Όπως η Σάλωνα και μερικές άλλες δαλματικές πόλεις, την ίδια αυτή εποχή κυριεύθηκαν και οι περισσότερες σημαντικές πόλεις στο εσωτερικό της Βαλκανικής, όπως η Σιγγιδών (σημερινό Βελιγράδι), το Βιμινάκιον (Viminacium, σημερινό Kostolac), η Ναϊσσός (Naissus, σημερινή Niš), και η Σαρδική (Sardica, σημερινή Σόφια). Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, τα λίγα κέντρα βυζαντινής εξουσίας που διατηρήθηκαν στα Βαλκάνια ήταν κατ' εξοχήν η Θεσσαλονίκη και ορισμένες πόλεις στα παράλια της Αδριατικής, όπως η Jader (Zador, Zara) και το Tragurium (Trogir) στο Βορρά, η Butua (Budva), τα Σκόδρα (Skadar) και η Λισσός (Lissus, σημερινό Lješ) στον Νότο[21].

Ολόκληρη η περιοχή των Βαλκανίων έγινε θέατρο σοβαρών φυλετικών ζυμώσεων, αφού μάλιστα συνεχιζόταν ακόμη η εισροή των Σλάβων. Η χερσόνησος ολόκληρη ως το νοτιώτερο άκρο της πλημμύρισε από Σλάβους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι εκσλαβίσθηκε πλήρως και οριστικά ο ελληνικός χώρος[22]. Όμως ακόμη και η Πελοπόννησος βρέθηκε κάτω από σλαβική κατοχή περισσότερο από δύο αιώνες[23]. Ωστόσο, η βυζαντινή εξουσία κατόρθωσε σιγά - σιγά να επιβληθεί πάλι στην Ελλάδα και στις λοιπές παράκτιες περιοχές, οι οποίες έτσι διαφύλαξαν ή ανέκτησαν τον ελληνικό τους χαρακτήρα. Κάτω από την πίεση των σλαβικών επιδρομών οι εγχώριοι πληθυσμοί υποχώρησαν στις παράλιες περιοχές και στα πλησιέστερα νησιά. Στο γεγονός αυτό οφείλεται η ισχυροποίηση του ελληνικού στοιχείου στα νότια και ανατολικά παράλια και η προοδευτική εκτόπιση του σλαβικού, ενώ το ρωμαϊκό στοιχείο επικράτησε πάλι στα δυτικά παράλια. Πάντως και στις περιοχές αυτές είχαν διεισδύσει οι Σλάβοι. Το μεγαλύτερο όμως τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου, ολόκληρο το εσωτερικό της, μεταβλήθηκε σιγά - σιγά σε μια καθαρά σλαβική περιοχή, όπου ζούσαν τα διάφορα σλαβικά φύλα. Από την εποχή αυτή οι βυζαντινές επαρχίες της Βαλκανικής, όπου επικρατούσαν πια οι Σλάβοι και ήταν αδύνατο να ασκηθεί η αυτοκρατορική διοίκηση, ονομάζονται στις βυζαντινές πηγές «Σκλαβινίαι».

Την ίδια εποχή οι Πέρσες συνέχισαν την εισβολή τους στην Εγγύς Ανατολή. Αναγκάσθηκαν βέβαια να εγκαταλείψουν την Καισάρεια (611), αλλά οι Βυζαντινοί απέτυχαν τελείως στην αντεπίθεσή τους στην Αρμενία και τη Συρία. Ο αυτοκρατορικός στρατός υπέστη το 613 στην Αντιόχεια βαριά ήττα, η οποία διευκόλυνε τη γρήγορη προέλαση των Περσών σε όλα τα μέτωπα. Οι Πέρσες εισέβαλαν στα νότια και κατέλαβαν τη Δαμασκό, ενώ στα βόρεια επέτυχαν να διαβούν προς την Κιλικία και να κυριεύσουν την Ταρσό, που ήταν σπουδαίο οχυρό. Συγχρόνως οι Βυζαντινοί εκδιώχθηκαν και από

Digitized by 10uk1s

την Αρμενία. Το ηθικό των χριστιανών δέχθηκε ισχυρό πλήγμα και το 614, όταν έπεσε στα χέρια των Περσών η αγία πόλη Ιερουσαλήμ ύστερα από πολιορκία τριών εβδομάδων. Άγριες σφαγές και πυρπολήσεις ερήμωσαν την πόλη· ο ναός του Παναγίου Τάφου, που είχε ανεγείρει ο Μ. Κωνσταντίνος, έγινε παρανάλωμα του πυρός. Τα γεγονότα προκάλεσαν συνταρακτική εντύπωση στο Βυζάντιο, αφού μάλιστα οι κατακτητές εσύλησαν το ιερώτερο κειμήλιο των χριστιανών, τον Τίμιο Σταυρό, και τον μετέφεραν στην Κτησιφώντα. Το 615 άρχισαν νέες επιδρομές στη Μ. Ασία και ένα τμήμα του περσικού στρατού έφθασε ως τον Βόσπορο. Οι εχθροί κινήθηκαν προς την πρωτεύουσα από δύο πλευρές, οι Πέρσες από την Ανατολή και οι Άβαροι με τους Σλάβους από τον Βορρά. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας μόλις διέφυγε από μια συνωμοτική δολοφονική απόπειρα εναντίον του, όταν τον Ιούνιο του 617 συναντήθηκε με τον χαγάνο των Αβάρων στην Ηράκλεια[24]. Την άνοιξη του 619 άρχισε η κατάκτηση της Αιγύπτου. Όταν ύστερα από λίγο η πλουσιώτερη αυτή επαρχία της αυτοκρατορίας χάθηκε, δημιουργήθηκε σοβαρό πρόβλημα ως προς την τροφοδοσία της βυζαντινής πρωτεύουσας με σιτηρά, που ως τότε προμηθευόταν από εκεί.

Η περσική κυριαρχία απλώθηκε σχεδόν σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή, σαν να είχε αναστηλωθεί η αρχαία αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών, όπως είχε γίνει με το αρχαίο imperium romanum στην εποχή του Ιουστινιανού. Η ήττα όμως των Περσών επήλθε αστραπιαία και η συντριβή τους είχε πιο τρομακτικές συνέπειες σε σύγκριση με τα πλήγματα που δέχθηκε το Βυζάντιο. Στα φοβερά αυτά χρόνια, που οι αβαρο -σλαβικές ορδές πλημμύριζαν τη Βαλκανική χερσόνησο και τα περσικά στίφη τις ανατολικές επαρχίες, άρχισε το Βυζάντιο να συγκεντρώνει τις δυνάμεις του και να αποκτά εσωτερική σταθερότητα. Οι λιγοστές πηγές που διαθέτουμε δεν μας επιτρέπουν να γνωρίσουμε παρά μόνο τα εξωτερικά συμπτώματα της βαθειάς αλλαγής, που σημάδεψε τότε την εσωτερική εξέλιξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Από τα στοιχεία που έχουμε φαίνεται ότι στην κρίσιμη εκείνη εποχή έγιναν ριζικές μεταβολές στην οργάνωση του βυζαντινού στρατού και της διοικήσεως, που είχαν ως αποτέλεσμα την αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας σε «θέματα». Οι περιοχές της Μ. Ασίας που έμειναν ελεύθερες διαιρέθηκαν σε στρατιωτικές περιφέρειες, τα «θέματα», και έτσι τέθηκαν τα θεμέλια ενός νέου συστήματος, που έμελλε να διαμορφώσει την επαρχιακή διοίκηση του μέσου βυζαντινού κράτους για πολλούς αιώνες[25]. Το σύστημα των θεμάτων θέτει τέλος στο διοικητικό σύστημα του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου και συνεχίζει την εξέλιξη, που είχε προδιαγράψει η σύσταση των Εξαρχάτων. Όπως τα Εξαρχάτα της Ραβέννας και της Καρχηδόνας, το ίδιο και τα θέματα της Μ. Ασίας αποτελούν βασικά ενότητες στρατιωτικής διοικήσεως. Επικεφαλής των θεμάτων βρίσκονται οι στρατηγοί, που ασκούν στις περιφέρειές τους την ανώτατη στρατιωτική και πολιτική εξουσία. Βέβαια, το σύστημα των θεμάτων χρειάσθηκε μακρό χρόνο για να επικρατήσει και να λάβει την οριστική του μορφή. Εξ άλλου η νέα διοικητική οργάνωση δεν κατήργησε αμέσως το παλαιό σύστημα της επαρχιακής διοικήσεως, που διατηρήθηκε για μακρό χρόνο μέσα στα όρια των θεμάτων. Έτσι, εκτός από τους στρατηγούς συνέχισαν να ασκούν την πολιτική εξουσία και οι ανθύπατοι των επαρχιών[26]. Ωστόσο ο στρατηγός κατέλαβε από την αρχή την ανώτατη εξουσία, αφού μάλιστα κάθε θέμα περιλάμβανε πολλές από τις παλαιές επαρχίες.

Η λέξη «θέμα» σήμαινε βασικά ένα σώμα στρατού και έπειτα επεκτάθηκε και στις νέες στρατιωτικές περιφέρειες, πράγμα που διαφωτίζει τη γένεση του νέου συστήματος. Η προέλευσή του σχετίζεται με τη συγκέντρωση των στρατιωτικών μονάδων, των «θεμάτων», στις επαρχίες της Μ. Ασίας, που για τον λόγο αυτό ονομάσθηκαν κι αυτές «θέματα». Δεν αποτελούσαν δηλαδή μόνο διοικητικές ενότητες αλλά και περιοχές εγκαταστάσεως των στρατιωτικών μονάδων. Με την υποχρέωση της κληρονομικής στρατιωτικής θητείας απέκτησαν οι στρατιώτες κτήματα με δικαίωμα να τα κληροδοτούν στα παιδιά τους. Είναι τα γνωστά από τις μεταγενέστερες πηγές «στρατιωτικά κτήματα»[27]. Έτσι το νέο σύστημα των θεμάτων συνδέεται με τον παλαιότερο θεσμό των limitanei, δηλ. των στρατιωτών, που είναι εγκαταστημένοι στο έδαφος των περιοχών κοντά στα σύνορα (limes). Το αμυντικό σύστημα των συνόρων είχε καταρρεύσει κάτω από την πίεση των εχθρικών επιδρομών, τα στρατεύματα των ακριτικών επαρχιών αποσύρθηκαν στο εσωτερικό της Μ. Ασίας και εγκαταστάθηκαν στις περιοχές εκείνες, που είχαν παραμείνει κάτω από βυζαντινή κυριαρχία[28]. Εκτός από τους στρατιώτες των ακριτικών περιοχών εγκαταστάθηκαν τώρα στη Μ. Ασία και οι

Digitized by 10uk1s

επίλεκτες μονάδες του βυζαντινού στρατού. Έτσι ήδη κατά την εποχή του Ηρακλείου ιδρύθηκαν τα θέματα του Οψικίου, των Αρμενιακών και των Ανατολικών, όπως κατά πάσα πιθανότητα και το ναυτικό θέμα των Καραβησιάνων στις νότιες ακτές της Μ. Ασίας[29].

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στην πρώτη αυτή φάση η ίδρυση θεμάτων περιορίζεται στην περιοχή της Μ. Ασίας. Η οργάνωση θεμάτων στη Βαλκανική χερσόνησο δεν φαινόταν τότε δυνατή, πράγμα που αποδεικνύει καθαρά την έκταση του πλήγματος που δέχθηκε η αυτοκρατορία στην περιοχή αυτή. Πολύ αργότερα και με βραδύ ρυθμό μπόρεσε να επικρατήσει σε ορισμένες περιοχές των Βαλκανίων και ιδιαίτερα στις παράκτιες περιοχές η βυζαντινή διοίκηση και να επιβάλει κι εδώ το σύστημα των θεμάτων (βλ. >> και 2ο τόμο).

Με τον θεσμό των θεμάτων δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη συγκρότηση ενός ισχυρού εντόπιου στρατού, πράγμα που απάλλαξε κι αυτό την αυτοκρατορία από τη δαπανηρή στρατολόγηση αλλοδαπών μισθοφόρων, που δεν ήταν πάντοτε ούτε αφοσιωμένοι ούτε επαρκείς. Εκτός από τους στρατιώτες των ακριτικών περιοχών και από τα βυζαντινά επίλεκτα σώματα, που απαρτίζονταν κυρίως από τα πολεμικά φύλα της Μ. Ασίας και του Καυκάσου, ένας σημαντικός ακόμη αριθμός βυζαντινών γεωργών έλαβε «στρατιωτικά κτήματα» με τη δέσμευση να προσφέρει στρατιωτική υπηρεσία. Αργότερα προστέθηκαν ως στρατιώτες στα θέματα της Μ. Ασίας πολλοί Σλάβοι απ' αυτούς που εγκατέστησε εκεί η βυζαντινή κυβέρνηση (βλ. >> και >>). Με τον τρόπο αυτό αυξήθηκαν οι βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις στα πλαίσια ενός νέου υγιέστερου στρατιωτικού και διοικητικού συστήματος, που ήταν απαλλαγμένο από τις αδυναμίες και τα προβλήματα ασφαλείας, αυτά που συνόδευαν το παλαιό σύστημα της στρατολογήσεως μισθοφόρων. Ο νέος στρατός των θεμάτων απαρτίσθηκε από στρατιώτες γεωργούς, εγκατεστημένους μόνιμα σε δικά τους κτήματα, από τα οποία εξοικονομούσαν τα μέσα για τη συντήρηση και τον εξοπλισμό τους. Σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές, σε περίπτωση επιστρατεύσεως οι στρατιώτες όφειλαν να είναι ετοιμοπόλεμοι, έχοντας πλήρη οπλισμό και ένα άλογο[30]. Βέβαια αποζημιώνονταν και με έναν ορισμένο μισθό, που ήταν όμως πενιχρός[31]. Έτσι με το νέο σύστημα περιορίσθηκαν σημαντικά οι δημόσιες δαπάνες για τις ανάγκες του στρατού[32]. Εξ άλλου η δημιουργία των στρατιωτικών κτημάτων ενίσχυσε τον θεσμό της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, (βλ. >>).

Όπως και στην επαρχιακή έτσι και στην κεντρική διοίκηση έγιναν στην εποχή αυτή βαθιές μεταβολές, που άφησαν τη σφραγίδα τους στο βυζαντινό κράτος και έθεσαν οριστικό τέλος στο προηγούμενο διοικητικό σύστημα. Η επαρχότητα των πραιτωρίων (praefectura praetorio), που ήταν το χαρακτηριστικό γνώρισμα του πρώιμου βυζαντινού κράτους, έχασε τη σπουδαιότητά της ως κυβερνητικό όργανο και περιορίσθηκε σε τυπικό ρόλο, ενώ τη θέση της έλαβε ο θεσμός των θεμάτων. Στις περιοχές βέβαια, όπου δεν ήταν ακόμη δυνατό να εισαχθεί ο νέος θεσμός, οι εχθρικές επιδρομές δεν επέτρεπαν να λειτουργεί ούτε το παλαιό διοικητικό σύστημα. Όσο η βυζαντινή κυβέρνηση κατόρθωνε με τον καιρό να αποκτά πάλι τον έλεγχο στις περιοχές αυτές, επέβαλλε και εκεί το σύστημα των θεμάτων. Έτσι καταργήθηκε και τυπικά το διοικητικό σύστημα της επαρχότητας (βλ. >> και 2ο τ.). Η εκτεταμένη οικονομική οργάνωση της, επαρχότητας υποδιαιρέθηκε και υποκαταστάθηκε από μικρότερες ανεξάρτητες οικονομικές υπηρεσίες. Οι αλλαγές αυτές προκάλεσαν μια αντίστροφη πορεία στην εξέλιξη της βυζαντινής κεντρικής διοικήσεως. Η τρομακτική διόγκωση της επαρχότητας (βλ. >>) στους προηγούμενους αιώνες έγινε σε βάρος των παλαιών κεντρικών υπηρεσιών της οικονομικής διοικήσεως. δηλαδή της comitiva sacrarum largitionum και της comitiva rerum privatarum[33]. Για να μπορέσει να καλύψει τις αυξανόμενες οικονομικές ανάγκες της η επαρχότητα είχε οικειοποιηθεί τα έσοδα της υπηρεσίας των res privatae και προ παντός της υπηρεσίας των largitiones. Η πτωχευμένη comitiva sacrarum largitionum χρειάσθηκε να τροφοδοτείται διαρκώς από το αυτοκρατορικό ιδιωτικό ταμείο, το Σακέλλιον, με αποτέλεσμα ο Σακελλάριος να εκτοπίσει στις αρχές του έβδομου αιώνα τον κόμη των ιερών θησαυρών (comes sacrarum largitionum) και να αναλάβει ακόμη και τις αρμοδιότητες της αναιμικής comitiva rerum privatarum. Σύντομα όμως κατέρρευσε η υπερβολικά διογκωμένη

Digitized by 10uk1s

οικονομική διοίκηση της επαρχότητας[34]. Οι διάφορες οικονομικές υπηρεσίες της, δηλ. το *στρατιωτικόν,* η *γενική τράπεζα* και η *ειδική τράπεζα,* γίνονται ανεξάρτητα όργανα, και οι προϊστάμενοί τους αναλαμβάνουν τη διεύθυνση των νέων οικονομικών υπηρεσιών με την ιδιότητα του *Λογοθέτου του στρατιωτικού, του γενικού* και *του ειδικού*[35]*.* Εκτός από τον λογοθέτη, που έχει την ευθύνη των οικονομικών, εμφανίζεται αργότερα και ο *λογοθέτης του δρόμου,* ο οποίος αναλαμβάνει βασικά τις αρμοδιότητες που είχε άλλοτε ο magister officiorum και γίνεται βαθμιαία ο πρώτος αξιωματούχος της αυτοκρατορίας[36].

Στους αιώνες που ακολούθησαν τα θέματα αποτελούσαν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της επαρχιακής διοικήσεως και τα λογοθέσια της κεντρικής κυβερνήσεως του βυζαντινού κράτους. Η σημασία της αναδιοργανώσεως του στρατού και της διοικήσεως φάνηκε αμέσως από τα γεγονότα που ακολούθησαν. Ο αγώνας των Βυζαντινών κατά των Περσών στη δεκαετία του 620 παίρνει εντελώς νέα τροπή, αφού τις ήττες του παρελθόντος διαδέχονται τώρα επικές επιτυχίες. Το κράτος ανορθώνεται και καταφέρνει συντριπτικό πλήγμα στον εχθρό, που ως τώρα ήταν υπέρτερος.

Δεν είναι μικρή και η συμβολή της πανίσχυρης βυζαντινής Εκκλησίας στην επιτυχία αυτή. Για τον αγώνα εναντίον των απίστων έθεσε όλους τους θησαυρούς της στη διάθεση του πτωχευμένου κράτους. Ο πόλεμος άρχισε μέσα σε μια ατμόσφαιρα θρησκευτικής εξάρσεως, που ήταν άγνωστη σε προηγούμενες εποχές. Ήταν ο πρώτος χαρακτηριστικά μεσαιωνικός πόλεμος, πρόδρομος των κατοπινών σταυροφοριών. Ο αυτοκράτορας ανέλαβε προσωπικά την αρχηγία του στρατεύματος και ανέθεσε στον πατριάρχη Σέργιο και στον πατρίκιο Βώνο να διοικούν το κράτος στη θέση του ανήλικου γιου του όσο χρόνο θα απουσίαζε από την Κωνσταντινούπολη. Ακολούθησε δηλαδή και στο σημείο αυτό, όπως και σε άλλα θέματα, το παράδειγμα του αυτοκράτορα Μαυρικίου, που ηγήθηκε προσωπικά στην εκστρατεία εναντίον των Αβάρων. Η ενέργεια αυτή ήταν εντελώς ασυνήθιστη, και ο Ηράκλειος, όπως άλλοτε ο Μαυρίκιος, συνάντησε σοβαρή αντίδραση από την πλευρά των συμβούλων του[37], γιατί κανένας αυτοκράτορας από την εποχή του Θεοδοσίου Α' δεν είχε αναλάβει προσωπικά την ηγεσία του στρατού στις εκστρατείες.

Στην αρχή ο Ηράκλειος υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με το χαγάνο των Αβάρων (619), καταβάλλοντος ως τίμημα μεγάλα ποσά. Έτσι μπόρεσε να μεταφέρει στρατεύματα από την Ευρώπη στην Ανατολή[38]. Τη Δευτέρα της Αναστάσεως, στις 5 Απριλίου 622, έφυγε από την Κωνσταντινούπολη ύστερα από μια πανηγυρική Θεία Λειτουργία[39]. Διέβηκε στη Μ. Ασία, όπου *«επί τας των θεμάτων χώρας αφικόμενος, συνέλεγε τα στρατόπεδα και προσετίθει αυτοίς νέαν στρατείαν»*[40]*.* Εδώ πέρασε όλο το καλοκαίρι εκγυμνάζοντας τις νέες μονάδες του. Ο Ηράκλειος είχε ασχοληθεί συστηματικά με την επιστήμη της πολεμικής τέχνης και είχε επεξεργασθεί μια νέα μέθοδο τακτικής[41]. Ο ρόλος του ιππικού είχε σημαντικά αυξηθεί στο βυζαντινό στρατό και ο ίδιος ο Ηράκλειος έδωσε, όπως φαίνεται, ξεχωριστή σημασία στους ελαφρά οπλισμένους έφιππους τοξότες[42]. Η εκστρατεία άρχισε ουσιαστικά το φθινόπωρο, όταν ο αυτοκράτορας με επιδέξιους ελιγμούς πέτυχε να εισδύσει στην Αρμενία. Οι Πέρσες αναγκάσθηκαν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους στις μικρασιατικές ορεινές διαβάσεις και να ακολουθήσουν τον βυζαντινό στρατό *«κυνός δίκην σειραίς δεθέντος»*[43]*.* Η σύγκρουση των δύο στρατειών, που έγινε στο αρμενικό έδαφος, τελείωσε με θριαμβευτική νίκη των Βυζαντινών και τη συντριβή του Πέρση στρατηγού Šahrbarâz. Ο πρώτος στόχος, δηλαδή η εκκένωση της Μ. Ασίας από τους εχθρούς, είχε επιτευχθεί.

Στο μεταξύ η απειλητική στάση του χαγάνου των Αβάρων υποχρέωσε τον Ηράκλειο να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Αυξήθηκαν πάλι οι χρηματικές χορηγίες προς τους Αβάρους, και ο αυτοκράτορας έστειλε στενούς συγγενείς του στο χαγάνο ως ομήρους[44]. Έτσι μπόρεσε να ξαναρχίσει τον πόλεμο με τους Πέρσες τον Μάρτιο του 623. Παρά την ήττα του προηγούμενου χρόνου ο Χοσρόης Β' δεν δέχθηκε διαπραγματεύσεις για μια συνθήκη ειρήνης και έστειλε στον αυτοκράτορα επιστολή με υβριστικό περιεχόμενο και βαριές βλασφημίες κατά της χριστιανικής πίστεως[45]. Ο Ηράκλειος εξεστράτευσε και πάλι προς την Αρμενία περνώντας μέσα από την Καππαδοκία. Κατέλαβε και κατέστρεψε την πόλη Dvin, όπως και πολλές άλλες πόλεις. Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας προήλασε στο Νότο και επιτέθηκε κατά της Ganzak, της έδρας του πρώτου

Digitized by 10uk1s

σασσανίδη Ardašir, που ήταν και σπουδαίο θρησκευτικό κέντρο των Περσών. Ο Χοσρόης αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει την πόλη, που έπεσε στα χέρια των Βυζαντινών. Το μεγάλο ιερό της, ο ναός του πυρός του Ζοροάστρη, καταστράφηκε από εκδίκηση για τη λεηλασία της Ιερουσαλήμ. Με αναρίθμητους αιχμαλώτους αποσύρθηκε έπειτα ο αυτοκράτορας πίσω από τον ποταμό Αράξη για να παραχειμάσει. Εδώ ήρθε σε επαφή με τις χριστιανικές φυλές του Καυκάσου και ενίσχυσε τον στρατό του με την προσέλευση Λαζών, Αβασγών και Ιβήρων. Ωστόσο η κατάσταση ήταν ακόμη κρίσιμη και ο επόμενος χρόνος πέρασε με εξαντλητικές αψιμαχίες εναντίον των επιτιθέμενων Περσών μέσα στο αρμενικό έδαφος. Η προέλαση κατά της Περσίας δεν φαινόταν να επιτυγχάνει, γι' αυτό το 625 ο Ηράκλειος επεχείρησε να εισβάλει στην εχθρική χώρα από την πλευρά της Κυλικίας. Και πάλι όμως η επιχείρηση απέτυχε και παρά τις μεμονωμένες νίκες ο αυτοκράτορας στην αρχή του χειμώνα αποσύρθηκε στην περιοχή του Πόντου περνώντας από τη Σεβάστεια[46].

Στο μεταξύ οι Πέρσες πέρασαν στην αντεπίθεση και το 626 η Κωνσταντινούπολη δοκίμασε τον μεγαλύτερο κίνδυνο μιας διπλής επιθέσεως από τους Πέρσες και τους Αβάρους. Ο Ηράκλειος φοβόταν πάντοτε μια τέτοια επίθεση, και προσπαθούσε να την αποτρέψει με ταπεινωτικές παραχωρήσεις στο χαγάνο των Αβάρων. Επικεφαλής μιας μεγάλης στρατιάς ο Šahrbarâz πέρασε μέσα στη Μ. Ασία, κυρίευσε τη Χαλκηδόνα και στρατοπέδευσε στον Βόσπορο. Λίγο αργότερα (στις 27 Ιουλίου) εμφανίσθηκε και ο χαγάνος των Αβάρων μπροστά στην Κωνσταντινούπολη με αναρίθμητα στίφη Αβάρων, Σλάβων, Βουλγάρων και Γεπιδών, και πολιόρκησε την πόλη από την ξηρά και τη θάλασσα. Ο πατριάρχης Σέργιος με κηρύγματα, ολονύχτιες ακολουθίες και κατανυκτικές λιτανείες διατήρησε άγρυπνο τον θρησκευτικό ενθουσιασμό του πληθυσμού, και οι έμπειροι φρουροί αντέκρουσαν όλες τις επιθέσεις των εχθρών. Τελικά την κατάσταση έκρινε η υπεροχή των Βυζαντινών στη θάλασσα. Κατά την αποφασιστική επίθεση της 10ης Αυγούστου ο βυζαντινός στόλος κατανίκησε τα σλαβικά σκάφη. Οι Άβαροι αναγκάσθηκαν να λύσουν την πολιορκία και να τραπούν σε άτακτη υποχώρηση[47]. Η συντριβή των Αβάρων είχε ως αποτέλεσμα να ναυαγήσουν και τα περσικά σχέδια. Ο Šahrbarâz εγκατέλειψε τη Χαλκηδόνα και υποχώρησε με τον στρατό του στη Συρία, ενώ ο δεύτερος στρατηγός των Περσών Šahin, δέχθηκε συντριπτική ήττα από τον αδελφό του αυτοκράτορα Θεόδωρο. Ο κίνδυνος είχε πλέον περάσει. Τώρα ήταν η στιγμή για τη μεγάλη επίθεση των Βυζαντινών.

Τον καιρό που η βυζαντινή πρωτεύουσα βρισκόταν σε θανάσιμο κίνδυνο ο Ηράκλειος είχε στρατοπεδεύσει στην απομακρυσμένη περιοχή της Λαζικής. Εδώ ήρθε σε επαφή με το κράτος των Χαζάρων, όπως είχε κάνει νωρίτερα και με τις φυλές του Καυκάσου. Από την εποχή αυτή χρονολογείται η συνεργασία Βυζαντινών και Χαζάρων, που με τον καιρό θα εξελιχθεί σε σπουδαίο στήριγμα της βυζαντινής ανατολικής πολιτικής. Οι Χάζαροι αγωνίσθηκαν ως σύμμαχοι των βυζαντινών στρατευμάτων εναντίον των Περσών στις περιοχές του Καυκάσου και της Αρμενίας. Το φθινόπωρο του 627 ο αυτοκράτορας άρχισε τη μεγάλη προέλαση στον Νότο, στο εσωτερικό της εχθρικής χώρας. Εδώ όμως χρησιμοποίησε μόνο τις δικές του δυνάμεις, γιατί οι Χάζαροι δεν άντεξαν στις αντιξοότητες της εκστρατείας και επέστρεψαν στη χώρα τους. Παρά ταύτα ο Ηράκλειος έφθασε στις αρχές Δεκεμβρίου μπροστά στη Νινευή. Στην άγρια μάχη που έγινε εδώ κρίθηκε οριστικά η έκβαση της τιτάνιας πάλης ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Πέρσες. Ο περσικός στρατός αφανίσθηκε κυριολεκτικά. Το Βυζάντιο κέρδισε τον πόλεμο. Η θριαμβευτική προέλαση των Βυζαντινών συνεχίσθηκε. Στις αρχές του Ιανουαρίου του 628 έφθασαν στην Dastagerd, όπου ήταν το αγαπημένο ανάκτορο του Χοσρόη, ο οποίος έσπευσε να το εγκαταλείψει πανικόβλητος. Την άνοιξη του 628 συνέβησαν μέσα στην περσική αυτοκρατορία σημαντικά γεγονότα, τα οποία έκαναν περιττή τη συνέχιση του αγώνα. Ο Χοσρόης ανατράπηκε και δολοφονήθηκε, και τον θρόνο κατέλαβε ο γιος του Καβάδης - Σιρόης, ο οποίος υπέγραψε αμέσως συνθήκη ειρήνης με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Αποτέλεσμα της μεγάλης νίκης των Βυζαντινών και της συντριβής του περσικού κράτους ήταν η ανάκτηση όλων των εδαφών, που ανήκαν άλλοτε στο βυζαντινό κράτος. Η Αρμενία, η ρωμαϊκή Μεσοποταμία, η Συρία, η Παλαιστίνη και η Αίγυπτος αποδόθηκαν στην αυτοκρατορία. Μερικούς μήνες αργότερα ο ετοιμοθάνατος Σιρόης ανέθεσε στον βυζαντινό αυτοκράτορα την κηδεμονία του γιου του. Ο Χοσρόης Β' είχε κάποτε αποκαλέσει τον

Digitized by 10uk1s

αυτοκράτορα δούλο του (βλ. την προηγούμενη, υποσ. 45)· τώρα αντιστράφηκαν οι όροι και ο Σιρόης ονόμασε τον γιο και διάδοχο του θρόνου του δούλο του βυζαντινού ηγεμόνα[48].

Μετά από απουσία έξη χρόνων ο Ηράκλειος επέστρεψε στην πρωτεύουσά του. Ο γιος του Κωνσταντίνος, ο πατριάρχης Σέργιος, ο κλήρος, η σύγκλητος και ο λαός υποδέχθηκαν τον αυτοκράτορα στη μικρασιατική παραλία, στην Ιέρεια, ως τον ένδοξο νικητή των εχθρών του Χριστού με κλαδιά ελιάς και αναμμένες λαμπάδες, με νικητήριες επευφημίες και εκκλησιαστικούς ύμνους. Ενώ οι Πέρσες εκκένωναν τις ρωμαϊκές επαρχίες, ο Ηράκλειος αναχώρησε την άνοιξη του 630 για την Ιερουσαλήμ. Εδώ στις 21 Μαρτίου αναστήλωσε κάτω από τις ιαχές του πλήθους τον Τίμιο Σταυρό, που είχε ανακτήσει από τους Πέρσες[49]. Η πανηγυρική αυτή πράξη συμβόλιζε τη νικηφόρα έκβαση του πρώτου μεγάλου θρησκευτικού πολέμου της χριστιανοσύνης.

Οι δύο αντίπαλοι, που άλλοτε τρομοκρατούσαν το Βυζάντιο με την ισχύ τους, είχαν εξοντωθεί. Η μάχη της Νινευή και η ναυμαχία της Κωνσταντινουπόλεως είχαν κλονίσει τα θεμέλια τόσο της περσικής όσο και της αβαρικής δυνάμεως. Η ήττα των Αβάρων είχε μεγάλη απήχηση και έξω από τα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και έδωσε το σύνθημα στις διάφορες εθνότητες, και ιδιαίτερα στα πολυάριθμα σλαβικά φύλα, που είχαν ζήσει ως τότε κάτω από την κυριαρχία του χαγάνου των Αβάρων, να εξεγερθούν και να αποτινάξουν τον αβαρικό ζυγό. Στον αγώνα εναντίον των Αβάρων οι Δυτικοί Σλάβοι ίδρυσαν το πρώτο μεγάλο σλαβικό κράτος με αρχηγό τον Σάμο[50]. Μερικά χρόνια αργότερα κατόρθωσαν και τα βουλγαρικά φύλα, με ηγεμόνα τους τον Κοβράτο, να απαλλαγούν από την αβαρική κυριαρχία στις περιοχές βόρεια της Μαύρης και της Κασπίας Θάλασσας. Τον Κοβράτο υποστήριξαν στον αγώνα του εναντίον των Αβάρων οι Βυζαντινοί. Αυτός έκλεισε συνθήκη συμμαχίας με τον Ηράκλειο, έλαβε απ' αυτόν τον τίτλο του πατρικίου και δέχθηκε το βάπτισμα στην Κωνσταντινούπολη[51].

Ανάμεσα στις μετακινήσεις των λαών, που προκάλεσαν οι γενικότερες αυτές ανακατατάξεις, ανήκει και η μετανάστευση των Σέρβων και Κροατών, για την οποία παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος[52]. Και αυτή η μετανάστευση πραγματοποιήθηκε σε συνεννόηση με το Βυζάντιο και ύστερα από αγώνα εναντίον της κλονισμένης αβαρικής κυριαρχίας. Οι Κροάτες και οι Σέρβοι εγκατέλειψαν τη χώρα τους πίσω από τα Καρπάθια και ύστερα από συμφωνία με τον αυτοκράτορα Ηράκλειο μετακινήθηκαν προς τη Βαλκανική χερσόνησο. Μετά από νικηφόρο αγώνα εναντίον των Αβάρων εγκαταστάθηκαν οι Κροάτες στο βορειοδυτικό τμήμα της χερσονήσου. Τη γειτονική νοτιοανατολική περιοχή κατέλαβαν οι Σέρβοι[53]. Με τον τρόπο αυτό ενισχύθηκε σημαντικά το σλαβικό στοιχείο στη Βαλκανική χερσόνησο. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' δεν χάνει την ευκαιρία να τονίσει, ότι όταν οι Σέρβοι και οι Κροάτες εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια αναγνώρισαν τα κυριαρχικά δικαιώματα του βυζαντινού αυτοκράτορα, πράγμα που δεν είναι απίθανο λόγω της νέας καταστάσεως που δημιούργησε η νίκη των Βυζαντινών εναντίον των Αβάρων και των Περσών. Δεν πρέπει όμως να υπερτιμηθεί η αναγνώριση αυτή ούτε και να υποτεθεί, ότι οι Βυζαντινοί πέτυχαν να αποκαταστήσουν με τον τρόπο αυτό την κυριαρχία τους στα Βαλκάνια. Οπωσδήποτε όμως η οριστική καταστολή των φοβερών αβαρικών επιδρομών έφερε μεγάλη ανακούφιση στους Βυζαντινούς στην περιοχή των Βαλκανίων.

Οι στρατιωτικές νίκες του Ηρακλείου ήταν οπωσδήποτε λαμπρές, το μεγαλείο όμως και η αξία του έργου του δεν οφείλονται στις εξωτερικές επιτυχίες του. Οι κατακτήσεις του στην Ανατολή χάθηκαν, όταν ύστερα από μερικά χρόνια ήρθε η αραβική κατοχή. Αυτό που έμεινε ήταν η νέα οργάνωση του στρατού και της διοικήσεως. Πάνω σ' αυτήν στηρίχθηκε η δύναμη των Βυζαντινών στους επόμενους αιώνες, και μόνον όταν αυτή εξασθένησε, άρχισε και η πτώση της βυζαντινής πολιτείας. Το σύστημα των θεμάτων που θεμελίωσε ο Ηράκλειος αποτέλεσε τη σπονδυλική στήλη του μεσαιωνικού βυζαντινού κράτους.

Η εποχή του Ηρακλείου αποτελεί ορόσημο για την ανατολική αυτοκρατορία όχι μόνο στον πολιτικό αλλά και στον πολιτιστικό χώρο. Τελειώνει η ρωμαϊκή και εγκαινιάζεται η βυζαντινή εποχή στην κυριολεκτική της σημασία. Η έμφαση του ελληνικού στοιχείου και η μεγάλη επιρροή της Εκκλησίας

Digitized by 10uk1s

σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής δίνουν στην αυτοκρατορία μια νέα όψη. Το πρώιμο βυζαντινό κράτος διατήρησε με εντυπωσιακή επιμονή τη Λατινική ως επίσημη γλώσσα και μόνο αργά και διστακτικά αποδέχθηκε την προοδευτική επικράτηση της Ελληνικής, χωρίς ωστόσο να μεταβάλει ουσιαστικά τη νοοτροπία του. Έτσι η διγλωσσία ανάμεσα στην κρατική διοίκηση και τον λαό ήταν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής εκείνης· η επίσημη Λατινική επικρατούσε σε όλη την κρατική διοίκηση και τον στρατό, ήταν όμως ακατανόητη από τη συντριπτική πλειοψηφία του ανατολικού πληθυσμού. Ο Ηράκλειος έθεσε τέλος στην κατάσταση αυτή και καθιέρωσε την Ελληνική ως την επίσημη γλώσσα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η γλώσσα του λαού και της Εκκλησίας έγινε τώρα και γλώσσα του κράτους. Η επικράτηση της Ελληνικής που είχε συγκρατηθεί με μέσα τεχνητά, εξαπλώθηκε με γρήγορο ρυθμό, με αποτέλεσμα η γνώση της Λατινικής να είναι στις αμέσως επόμενες γενεές φαινόμενο σπάνιο, ακόμη και στους κύκλους των λογίων Βυζαντινών[54].

Ο εξελληνισμός του βυζαντινού κράτους επέφερε μια ακόμη σημαντική αλλαγή και ταυτόχρονα ουσιαστική απλοποίηση στους αυτοκρατορικούς τίτλους. Ο Ηράκλειος εγκατέλειψε τους πολύπλοκους αυτοκρατορικούς τίτλους και προτίμησε τη λαϊκή ελληνική προσωνυμία «βασιλεύς». Ο αρχαίος ελληνικός τίτλος του βασιλέως, που ως τότε χρησιμοποιούσαν μόνον ανεπίσημα οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, αντικατέστησε τους ρωμαϊκούς τίτλους imperator, caesar και augustus. Η προσωνυμία του βασιλέως έγινε πλέον ο επίσημος τίτλος των βυζαντινών αυτοκρατόρων και επικράτησε από τότε αποκλειστικά στο Βυζάντιο[55]. Τον ίδιο τίτλο παραχώρησε ο Ηράκλειος στον γιο και συμβασιλέα του Ηράκλειο Νέο Κωνσταντίνο και αργότερα στον δεύτερο γιο του Ηρακλωνά. Από τότε και ως την πτώση της αυτοκρατορίας όλοι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και συναυτοκράτορες έφεραν τον τίτλο αυτό, ενώ ο παλαιός τίτλος του καίσαρος έχασε τελικά την αυτοκρατορική του σημασία.

Ο θεσμός της συμβασιλείας εξυπηρετούσε στο Βυζάντιο κυρίως τη ρύθμιση της διαδοχής στο θρόνο. Επειδή στο Βυζάντιο, όπως και στη Ρώμη, δεν υπήρχε σχετικός νόμος, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες υιοθέτησαν την αρχή να στέφουν τον διάδοχο της προτιμήσεώς τους ως συμβασιλέα όσο ζούσαν οι ίδιοι. Ο «συμβασιλεύς», που ανεπίσημα ονομαζόταν «δεύτερος» ή «μικρός βασιλεύς», φορούσε το στέμμα και χρησιμοποιούσε τον αυτοκρατορικό τίτλο, απεικονιζόταν στα νομίσματα δίπλα στον κύριο αυτοκράτορα και το όνομά του αναφερόταν συχνά στα διατάγματα μαζί με το όνομα του αυτοκράτορα. Μετά τον θάνατο του πρεσβύτερου αυτοκράτορα αναλάμβανε την εξουσία με όλα τα σχετικά δικαιώματα. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχανόταν η κληρονομική μεταβίβαση του στέμματος μέσα στη βασιλική οικογένεια και ήταν δυνατή η δυναστική διαδοχή. Ωστόσο χρειάσθηκε μακρός χρόνος ώσπου να επιβληθεί οριστικά η μοναρχική διαδοχή του θρόνου. Ο ίδιος ο Ηράκλειος περιέπλεξε κάπως το σύστημα αυτό, όταν εκτός από τον πρωτότοκο όρισε και το δεύτερο γιο του συμβασιλέα και διάδοχο του θρόνου[56].

Η ανάκτηση των ανατολικών επαρχιών έφερε εκ νέου στο προσκήνιο το ζήτημα του Μονοφυσιτισμού. Ο πατριάρχης Σέργιος συνειδητοποίησε καθαρά τη σοβαρότητα του θέματος αυτού και προσπάθησε επίμονα να αποκαταστήσει την εκκλησιαστική ειρήνη. Τις προσπάθειες του ενίσχυσε η νέα διδασκαλία «περί της μιας ενεργείας του Χριστού», που εμφανίσθηκε στις ανατολικές επαρχίες[57]. Η άποψη ότι οι δύο φύσεις του Χριστού, η θεία και η ανθρώπινη, έχουν μια μόνο «ενέργεια» φάνηκε να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στο δόγμα της Χαλκηδόνος και τον Μονοφυσιτισμό. Ο Σέργιος υιοθέτησε τη διδασκαλία της μιας ενέργειας και άρχισε διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των ανατολικών Εκκλησιών. Η πολιτική κατάσταση φάνηκε να ευνοεί τις προσπάθειες του πατριάρχη, γιατί δεν υπήρχε αμφιβολία, ότι η παλαιά δογματική έριδα μεταξύ της Κωνσταντινουπόλεως και του μονοφυσιτικού πληθυσμού της Ανατολής είχε ουσιαστικά διευκολύνει τους Πέρσες στις κατακτήσεις τους. Έτσι αποδέχθηκε και ο Ηράκλειος τη νέα διδασκαλία. Την εποχή μάλιστα των εκστρατειών του στην Ανατολή ήρθε, ιδιαίτερα στην Αρμενία, σε διαπραγματεύσεις με τους κατά τόπους εκκλησιαστικούς ηγέτες με σκοπό την ένωση των Εκκλησιών. Μετά την ανάκτηση των μονοφυσιτικών επαρχιών οι διαπραγματεύσεις

Digitized by 10uk1s

συνεχίσθηκαν σε ευρύτερη βάση και με περισσότερη ένταση, γιατί τώρα η συμφιλίωση ήταν απαραίτητη περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Στην αρχή οι διαπραγματεύσεις προχώρησαν με επιτυχία και φάνηκε ότι επιτεύχθηκε η ένωση όχι μόνο στην Αρμενία αλλά και στη Συρία και στην Αίγυπτο, όπου μάλιστα ο Κύρος, ο νέος πατριάρχης από το 631, υποστήριζε με θέρμη το ζήτημα. Την εκκλησιαστική πολιτική του Σεργίου και του Κύρου υποστήριξε και ο πάπας Ονώριος.

Ωστόσο η απογοήτευση δεν άργησε να έρθει. Οι ενωτικές προσπάθειες στη Συρία και προ παντός στην Αίγυπτο είχαν επιτύχει μόνο με βίαια μέσα. Η αντίδραση άρχισε να ογκώνεται και στις δυο πλευρές, τη μονοφυσιτική και την ορθόδοξη. Ηγέτης της αντιδράσεως από την ορθόδοξη παράταξη ήταν ο γνωστός για τη ρητορική του δεινότητα μοναχός Σωφρόνιος, ο οποίος το 634 έγινε πατριάρχης Ιεροσολύμων. Με έντονο φανατισμό στηλίτευσε τη νέα διδασκαλία ως παραλλαγή του Μονοφυσιτισμού και διαστρέβλωση του ορθόδοξου δόγματος της Χαλκηδόνος. Με την πίεση των αντιφρονούντων και επηρεασμένος από τη στάση που κράτησε ο πάπας Ονώριος, που τώρα έδειχνε επιφυλακτικότητα στο θέμα των ενεργειών και υποστήριζε την ύπαρξη «ενός θελήματος του Χριστού», ο Σέργιος αναγκάσθηκε να τροποποιήσει τη διδασκαλία του. Παράκαμψε το θέμα της μιας ενέργειας και υποστήριξε ότι ο Χριστός έχει ένα *θέλημα*. Η νέα *μονοθελητική* αυτή διατύπωση αποτελεί τη βάση του διατάγματος, που συνέταξε ο ίδιος και

εξέδωσε ο αυτοκράτορας το 638 με την ονομασία *Έκθεσις.* Το διάταγμα αναρτήθηκε στον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας. Τη νέα μονοθελητική διδασκαλία υποστήριζαν τόσο η εκκλησιαστική όσο και η πολιτική ηγεσία. Μετά το θάνατο του πατριάρχη Σεργίου (στις 9 Δεκεμβρίου 638) ανέβηκε μάλιστα στον Πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ο Πύρρος, που ήταν ένθερμος οπαδός του Μονοθελητισμού. Έτσι πια σύντομα έγινε φανερό ότι η *Έκθεσις* ήταν μια μάταιη προσπάθεια. Καταπολεμήθηκε με φανατισμό και από τους Ορθόδοξους και από τους Μονοφυσίτες, όπως και από τους διαδόχους του Ονωρίου. Ο Μονοθελητισμός δεν πέτυχε να συμφιλιώσει τις δύο πλευρές, όπως δεν είχαν επιτυχία και όλες οι συμβιβαστικές προσπάθειες της Εκκλησίας και της πολιτείας στους προηγούμενους αιώνες. Όπως οι προηγούμενες έτσι και η νέα προσπάθεια προκάλεσε νέες ταραχές και η σύγχυση κορυφώθηκε. Στο μεταξύ το 638 έπεσαν η Συρία και η Παλαιστίνη στα χέρια των Αράβων και η ίδια τύχη περίμενε μοιραία πια και την Αίγυπτο. Έτσι ο Μονοθελητισμός απέτυχε στην πολιτική του σκοπιμότητα. Πάντως οι θρησκευτικές ζυμώσεις στις ανατολικές επαρχίες διευκόλυναν σημαντικά τις αραβικές κατακτήσεις, όπως ακριβώς είχαν διευκολύνει προηγουμένως τις περσικές.

Digitized by 10uk1s

2. Η περίοδος των αραβικών επιδρομών. Τα τελευταία χρόνια του Ηρακλείου. Κωνστάντιος Β'

Γενική βιβλιογραφία:

G.C. Caetani, Annali dell' Islam, I-VIII, Milano 1905-18.

Cl. Huart. Histoire des Arabes I, Paris 1912.

C. Becker, The Expansion of the Saracens, Cambr. Med. Hist. II (1913), 329-364, 365-390.

C. Becker, Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt I, Leipzig 1924.

A. J. Butler, The Arab Conquests of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion, Oxford 1902.

E.W. Brooks, The Successors of Heraclius to 717, Cambr. Med. Hist. II (1913), 391-417.

E.W. Brooks, The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources, Journ. of Hell. Studies 8 (1898) 182 εξ.

J. Wellhausen, Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umajiden, Nachr. d. kgl. Ges. d. Wiss., Göttingen 1901, σελ. 414-447.

H. Manandean, Les invasions arabes en Armenie, Byz. 18 (1948) 163-195.

T. Kaestner, De Imperio Constantini III (641-668), Leipzig 1907.

[Α. Στράτου. Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα, τόμος Γ', Αθήνα 1969 και τόμος Δ', Αθήνα 1972].

Το έτος ακριβώς, κατά το οποίο άρχισαν οι νίκες της βυζαντινής αυτοκρατορίας εναντίον των Περσών, συμπίπτει με το αραβικό έτος την Εγείρας. Την ίδια εποχή που ο Ηράκλειος κατατρόπωνε το περσικό κράτος, ο Μωάμεθ έθετε τα θεμέλια για τη θρησκευτική και την πολιτική ένωση των Αράβων. Το έργο του, αν και πνευματικά πτωχό και υπανάπτυκτο, περιείχε μια πρωτόγονη ορμητικότητα και ένα τεράστιο δυναμισμό. Λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του προφήτη άρχισε η μεγάλη κίνηση των Αράβων, που τους οδήγησε με ακατάσχετη ορμή έξω από την άγονη πατρίδα τους. Στόχος τους δεν ήταν τόσο να προσηλυτίσουν τους λαούς στη νέα πίστη, όσο να κατακτήσουν νέες χώρες και να υποτάξουν τους «απίστους»[58]. Πρώτα θύματα της κατακτητικής ορμής τους ήταν οι δύο μεγάλες γειτονικές αυτοκρατορίες. Η Περσία υποτάχθηκε με την πρώτη εισβολή και το Βυζάντιο δέκα μόλις χρόνια μετά τον θάνατο του προφήτη έχασε τις ανατολικές επαρχίες του. Ο αδιάκοπος πόλεμος μεταξύ Βυζαντινών και Περσών είχε εξασθενήσει και τις δύο αυτοκρατορίες και είχε προετοιμάσει κατά κάποιο τρόπο τον δρόμο στους Άραβες. Η Περσία, νικημένη από τους Βυζαντινούς, βρισκόταν σε μεγάλη σύγχυση, ο θρόνος της ήταν έρμαιος στους αλλεπάλληλους σφετεριστές, και το κράτος των Σασσανιδών είχε εξαρθρωθεί. Από την άλλη πλευρά οι δυνάμεις των Βυζαντινών είχαν εξασθενήσει από τους νικηφόρους αλλά μακροχρόνιους και κοπιαστικούς πολέμους. Εξ άλλου οι χρόνιες και αξεπέραστες θρησκευτικές έριδες ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τις ανατολικές επαρχίες της είχαν δημιουργήσει ένα φράγμα μίσους, είχαν ενισχύσει τις αυτονομιστικές τάσεις του συριακού και του κοπτικού πληθυσμού και είχαν υποσκάψει την αμυντική τους διάθεση. Οι καταχρήσεις της στρατιωτικής ηγεσίας καθώς και ο κλονισμός της διοικήσεως εξ αιτίας της υπέρμετρης δυνάμεως των τοπικών μεγαλοκτημόνων στις

Digitized by 10uk1s

περιοχές εκείνες διευκόλυναν το έργο των κατακτητών, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο[59].

Με αρχηγό τον χαλίφη Ομάρ, τον μεγάλο κατακτητή, οι Άραβες εισέβαλαν το 634 στα αυτοκρατορικά εδάφη και προχώρησαν νικηφόρα με μεγάλη ταχύτητα στις περιοχές εκείνες, που μόλις είχαν ανακτηθεί από τους Πέρσες. Στην περίφημη μάχη του Ιερομίακα (Jarmuk), στις 20 Αυγούστου 636, κατόρθωσαν να κατατροπώσουν τα βυζαντινά στρατεύματα. Το αποτέλεσμα ήταν να εξουδετερωθεί η αντίσταση των Βυζαντινών και έτσι κρίθηκε η τύχη της Συρίας. Η Αντιόχεια, η πρωτεύουσά της, καθώς και οι περισσότερες πόλεις της χώρας παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση στον επερχόμενο εχθρό. Η αντίσταση ήταν ισχυρότερη στην Παλαιστίνη. Με ηγέτη τον πατριάρχη Σωφρόνιο τα Ιεροσόλυμα αντιστάθηκαν για αρκετό χρόνο, τελικά όμως η Αγία Πόλη κάμφθηκε από τη στενή πολιορκία και άνοιξε τις πύλες της στον χαλίφη Ομάρ (638). Στο μεταξύ υποτάχθηκε και η Περσία και αμέσως μετά κατακτήθηκε και η βυζαντινή Μεσοποταμία (639/40). Από εδώ εισέβαλαν οι Άραβες στην Αρμενία και κατέλαβαν το ισχυρό αρμενικό οχυρό Dvin (Οκτώβριος 640)[60]. Ταυτόχρονα άρχισε και η κατάκτηση της Αιγύπτου.

Ο Ηράκλειος, αντίθετα απ' ό,τι έκανε σε όλες τις εκστρατείες του κατά των Περσών, στις οποίες είχε ηγηθεί ο ίδιος, δεν έλαβε ουσιαστικά μέρος στους πολέμους κατά των Αράβων. Στην αρχή προσπάθησε να κατευθύνει τις πολεμικές επιχειρήσεις από την Αντιόχεια, μετά τη μάχη όμως του Ιερομίακα εγκατέλειψε οριστικά τον αγώνα και αποσύρθηκε. Το έργο της ζωής του κατέρρευσε μπροστά στα μάτια του. Οι ηρωικοί αγώνες εναντίον των Περσών αποδείχθηκαν μάταιοι. Με τις νίκες που κέρδισε σε βάρος των Περσών είχε προετοιμάσει τις αραβικές κατακτήσεις. Πάνω στα εδάφη, που είχε ανακτήσει από τους Σασσανίδες με αφάνταστες θυσίες και αγώνες σκληρούς, ξεχύθηκε τώρα η αραβική πλημμύρα, φέρνοντας την ανεπανόρθωτη καταστροφή. Στους Αγίους Τόπους, που ο Ηράκλειος πίστευε ότι είχε σώσει για τη χριστιανοσύνη, κυριαρχούσαν και πάλι άπιστοι. Η τρομερή αυτή μοίρα συνέτριψε τον γερασμένο αυτοκράτορα ψυχικά και σωματικά. Μετά την επιστροφή του από τη Συρία έμεινε αρκετό χρόνο στο ανάκτορο της Ιέρειας στη μικρασιατική ακτή. Δεν περνούσε απέναντι στην Κωνσταντινούπολη, γιατί είχε φοβία να περάσει τη θάλασσα. Μόνον όταν αποκαλύφθηκε μια συνωμοσία στην πρωτεύουσα συγκέντρωσε τις δυνάμεις του, ξεπέρασε κάπως τη φοβία του, πέρασε το Βόσπορο πάνω σε μια πλωτή γέφυρα σκεπασμένη με άμμο και φύλλα και έφθασε στην Κωνσταντινούπολη.

Δραματική εξέλιξη είχε και η οικογενειακή ζωή του Ηρακλείου. Την ημέρα της ενθρονίσεώς του παντρεύθηκε την Φαβία-Ευδοκία, που του χάρισε μια θυγατέρα και έναν γιο, τον Ηράκλειο Νέο Κωνσταντίνο. Η Ευδοκία έπασχε όμως από επιληψία και πέθανε λίγους μήνες μετά τη γέννηση του γιου της (612). Έναν χρόνο αργότερα ο αυτοκράτορας παντρεύθηκε την ανηψιά του Μαρτίνα. Ο γάμος αυτός προκάλεσε μεγάλο σκάνδαλο. Θεωρήθηκε από την Εκκλησία και τον λαό ως αιμομιξία. Πραγματικά ο δεσμός αυτός σήμαινε, εξ αίτιας της στενής εξ αίματος συγγένειας, προσβολή των κανόνων της Εκκλησίας και των νόμων του κράτους. Ο λαός της Κωνσταντινουπόλεως μισούσε τη Μαρτίνα, ο αυτοκράτορας όμως, αγνοώντας το μίσος των υπηκόων του, αγαπούσε υπερβολικά τη δεύτερη σύζυγό του, η οποία συμμεριζόταν μαζί του τις χαρές και τις λύπες και τον συνόδευε και στις πιο δύσκολες εκστρατείες. Ήταν όμως μια σκληρή δοκιμασία για τον αυτοκράτορα και θεωρήθηκε γενικά από τον λαό ως φανερό σημείο της θείας δίκης το γεγονός, ότι από τα εννέα παιδιά που γέννησε η Μαρτίνα τα τέσσερα πέθαναν σε τρυφερή ηλικία, και οι δύο μεγαλύτεροι γιοι του ήλθαν στον κόσμο καχεκτικοί. Η έχθρα του λαού προς τη Μαρτίνα μεγάλωσε περισσότερο, όταν η φιλόδοξη αυτοκράτειρα επιχείρησε να εξασφαλίσει τη διαδοχή του θρόνου στους δικούς της απογόνους, παραμερίζοντας τον γιο της Ευδοκίας. Η οικογενειακή αυτή έριδα σκότισε ακόμη περισσότερο τα τελευταία πικρά χρόνια του αυτοκράτορα και μετά τον θάνατό του οδήγησε την αυτοκρατορία σε σοβαρές ταραχές. Στις 11 Φεβρουαρίου 641 ο Ηράκλειος πέθανε μετά από οδυνηρή ασθένεια.

Ο Ηράκλειος στην επιθυμία του να κληροδοτήσει ένα μέρος της εξουσίας στους απογόνους της Μαρτίνας, χωρίς όμως να αποστερήσει και τον πρωτότοκο γιο του Κωνσταντίνο από τα δικαιώματα του θρόνου, όρισε διαδόχους του τους δύο πρεσβύτερους γιους του. Παρά τη σημαντική διαφορά

Digitized by 10uk1s

ηλικίας (ο Κωνσταντίνος ήταν τότε 28 και ο γιος της Μαρτίνας Ήρακλωνάς 15 χρονών), έπρεπε σύμφωνα με τη ρητή επιθυμία του Ηρακλείου οι δύο ετεροθαλείς αδελφοί να συμβασιλεύσουν ως ισότιμοι βασιλείς. Πρόκειται για ένα από τα κλασικώτερα παραδείγματα συλλογικής βασιλείας στην ιστορία της ρωμαιοβυζαντινής αυτοκρατορίας[61]. Για να εξασφαλίσει ο Ηράκλειος και στη Μαρτίνα άμεση επιρροή στις κρατικές υποθέσεις, όρισε στη διαθήκη του να τιμάται από τους δύο βασιλείς ως «μητέρα και βασίλισσα»[62].

Όταν όμως η Μαρτίνα έκανε γνωστή τη διαθήκη του νεκρού συζύγου της, εκδηλώθηκε ισχυρή αντίδραση εναντίον του διακανονισμού αυτού. Εκτός από το παλαιό μίσος προς το πρόσωπο της αυτοκράτειρας, εκφράσθηκαν και επιφυλάξεις πολιτειακής φύσεως. Ο λαός χαιρέτισε χωρίς διαμαρτυρία τους δύο γιους και πρώην συμβασιλείς του Ηρακλείου ως βασιλείς του, αρνήθηκε όμως κάθε συζήτηση για την ανάμιξη της Μαρτίνας στη διακυβέρνηση, που την απέρριπτε με το αιτιολογικό ότι ως γυναίκα δεν είχε δικαίωμα να εκπροσωπεί τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ούτε και να δέχεται ξένους απεσταλμένους[63]. Η Μαρτίνα αναγκάσθηκε να υποχωρήσει χωρίς όμως να εγκαταλείψει και τον αγώνα. Η διαμάχη ανάμεσα στους δύο κλάδους της βασιλικής οικογένειας οξύνθηκε σε επικίνδυνο βαθμό, όταν δύο κόμματα - το ένα στο πλευρό του Κωνσταντίνου και το δεύτερο στο πλευρό της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά - βρέθηκαν αντιμέτωπα. Ο Κωνσταντίνος Γ' είχε οπωσδήποτε περισσότερους οπαδούς, έπασχε όμως από βαρειά ασθένεια, πιθανώς από φθίση[64], και πέθανε στις 25 Μαΐου του ίδιου χρόνου, ύστερα από τρεις μόλις μήνες βασιλείας.

Έτσι έμεινε μόνος ηγεμόνας ο νεαρός Ηρακλωνάς[65]. Στην πραγματικότητα όμως ανέλαβε τα ηνία της κυβερνήσεως η Μαρτίνα, που έστειλε στην εξορία τους πιο επιφανείς οπαδούς του Κωνσταντίνου. Με την άνοδο της Μαρτίνας στην αρχή μεγάλωσε και η επιρροή του πατριάρχη Πύρρου, κι αυτό επέφερε την αναβίωση της μονοθελητικής εκκλησιαστικής πολιτικής, την οποία ήθελε να εγκαταλείψει ο Κωνσταντίνος Γ'[66]. Επίσης ο θερμός υποστηρικτής του μονοθελητισμού Κύρος επέστρεψε στον πατριαρχικό θρόνο της Αλεξανδρείας και ανέλαβε όχι μόνο την εκκλησιαστική αλλά και την πολιτική ηγεσία της Αιγύπτου, όπως είχαν κάνει και μερικοί από τους προκατόχους του. Με εντολή της νέας κυβερνήσεως, η οποία πίστευε ότι ήταν άσκοπη η συνέχιση του αγώνα εναντίον των Αράβων, ήλθε σε διαπραγματεύσεις με τους κατακτητές και υπέγραψε μαζί τους συνθήκη ειρήνης, που στην πραγματικότητα παρέδιδε στους Άραβες ολόκληρη την Αίγυπτο. Για τη συνθήκη αυτή πάντως χρειάσθηκαν μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις, που κατέληξαν στην υπογραφή της μόλις στις αρχές Νοεμβρίου 641, μετά την πτώση της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά[67].

Βαριά σύννεφα είχαν συσσωρευθεί πάνω στα κεφάλια της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά από την αρχή της βασιλείας τους. Οι ανώτερες τάξεις της αυτοκρατορίας, η αριστοκρατία των συγκλητικών, η ηγεσία του στρατού καθώς και ο ορθόδοξος κλήρος στράφηκαν εναντίον της κυβερνήσεώς τους, ενώ ο λαός εξακολουθούσε να μισεί την αυτοκράτειρα και τον μονοθελήτη πατριάρχη Πύρρο. Τον πρόωρο θάνατο του Κωνσταντίνου Γ' απέδιδαν σε δηλητηρίαση με δράστες την Μαρτίνα και τον Πύρρο και αξίωναν να δοθεί ο θρόνος στον νεαρό γιο του Κωνσταντίνου Γ'. Ένας οπαδός του Κωνσταντίνου Γ', ο αρμένιος Βαλεντίνος Αρσακίδης (Aršakuni) παρακίνησε τα μικρασιατικά στρατεύματα εναντίον της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά και τελικά τα οδήγησε στη Χαλκηδόνα. Ο Ηρακλωνάς υποχώρησε στην πίεση και έστεψε συναυτοκράτορα τον γιο του Κωνσταντίνου Γ', αυτό όμως δεν εμπόδισε την πτώση του στα τέλη Σεπτεμβρίου 641[68]. Με απόφαση της συγκλήτου καθαιρέθηκαν η Μαρτίνα και ο Ηρακλωνάς και η πράξη αυτή επισφραγίσθηκε με το κόψιμο της γλώσσας της Μαρτίνας και της μύτης του Ηρακλωνά. Είναι η πρώτη φορά που συναντάμε σε βυζαντινό έδαφος το ανατολικό έθιμο του ακρωτηριασμού, που ήταν ένδειξη για το ότι το θύμα δεν ήταν πια ικανό να κατέχει αξίωμα. Μητέρα και γιος εξορίστηκαν στη Ρόδο ενώ την ίδια τύχη είχε και ο πατριάρχης Πύρρος. Τον πατριαρχικό θρόνο κατέλαβε ο οικονόμος της Αγίας Σοφίας Παύλος.

Η σύγκλητος μεταβίβασε την εξουσία στον γιο του Κωνσταντίνου Γ', που ήταν τότε 11 χρονών. Κατά τη βάπτισή του είχε κι αυτός λάβει το όνομα Ηράκλειος, όπως και ο πατέρας του, κατά τη στέψη

Digitized by 10uk1s

του όμως ονομάσθηκε Κωνσταντίνος. Ο λαός τον ωνόμαζε Κώνστα, που είναι υποκοριστικό του Κωνσταντίνος, όπως και το όνομα Ηρακλωνάς του Ηράκλειος. Αργότερα του δόθηκε η επωνυμία «Πωγωνάτος», επειδή στα ώριμα χρόνια του συνήθιζε να τρέφει εξαιρετικά μεγάλη γενειάδα[69].

Η δύναμη της συγκλήτου, που φανερώθηκε στην απόφασή της να εκτοπίσει τη Μαρτίνα και τον Ηρακλωνά, εκδηλώθηκε πιο έντονα, όταν ανέλαβε η ίδια την κηδεμονία του νεαρού αυτοκράτορα Κώνστα Β'. Στον ένθρονιστήριο λόγο του, που εκφώνησε ενώπιον της συγκλήτου, ο Κώνστας τόνισε ότι τη Μαρτίνα και τον Ηρακλωνά εκδίωξε *«η υμετέρα* (δηλ. της συγκλήτου) *συν θεώ ψήφος... προς το μη ιδείν εκνομώτατον την βασιλείαν Ρωμαίων, τούτο μάλα εγνωκυία η υμετέρα υπερφυής σεμνοπρέπεια».* Εζήτησε ακόμη από τους συγκλητικούς να παραμείνουν και στο μέλλον *«σύμβουλοι και υπέρμαχοι του κοινού συμφέροντος των υπηκόων»*[70]. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα λόγια αυτά υπαγόρευσαν στον νεαρό αυτοκράτορα οι ίδιοι οι συγκλητικοί, αλλά το γεγονός αυτό δεν μειώνει στο ελάχιστο τον μεγάλο ρόλο και την επιρροή, που μπορούσε να διεκδικήσει η βυζαντινή σύγκλητος την εποχή εκείνη.

Η σύγκλητος της Κωνσταντινουπόλεως, που είχε παραμερισθεί εξ αιτίας του δεσποτισμού του Ιουστινιανού, ανέκτησε πάλι τη σπουδαιότητά της και δοκίμασε τον έβδομο αιώνα περίοδο ακμής[71]. Έτσι την εποχή της δυναστείας του Ηρακλείου άσκησε υψηλό λειτούργημα ως σύμβουλος του στέμματος και ως ανώτατη δικαστική αρχή (βλ. >>). Στις περιπτώσεις διαδοχής του θρόνου διεδραμάτιζε βέβαια ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο (βλ. >>). Γι' αυτό δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο νεαρός Κώνστας δέχθηκε αρχικά την προστασία και την καθοδήγηση των συγκλητικών. Η κηδεμονία αυτή δεν κράτησε βέβαια πολύ. Όπως τα περισσότερα μέλη της οικογενείας του Ηρακλείου, το ίδιο ήταν και ο Κώνστας εκ φύσεως αυταρχικός και έδειξε στα ώριμά του χρόνια υπερβολική ισχυρογνωμοσύνη.

Την εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας απασχολούσε ουσιαστικά στο πρώτο μισό της βασιλείας του Κώνστα Β' η επέκταση των Αράβων. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης με τους Άραβες, που υπέγραψε ο πατριάρχης της Αλεξανδρείας Κύρος με εντολή της Μαρτίνας και που πρόβλεπαν την αποχώρηση των Βυζαντινών από την Αίγυπτο μέσα σε μια ορισμένη προθεσμία, τα βυζαντινά στρατεύματα εγκατέλειψαν την Αλεξάνδρεια στις 12 Σεπτεμβρίου 642 και μεταφέρθηκαν με πλοία στη Ρόδο. Ο τροπαιούχος άραβας στρατηγός Άμβρος (Amr) μπήκε στην πόλη του Μεγάλου Αλεξάνδρου στις 29 Σεπτεμβρίου και από εκεί επεξέτεινε την αραβική κυριαρχία σ' όλο το μήκος των ακτών της βορείου Αφρικής, υποτάσσοντας την Πεντάπολη και το 643 την Τρίπολη στη Σύρτη. Μετά τον θάνατο όμως του Χαλίφη Ομάρ (Νοέμβριος 644), ο νέος χαλίφης Οθμάν ανεκάλεσε τον Άμβρο, γεγονός που ενθάρρυνε τους Βυζαντινούς να οργανώσουν αντεπιθέσεις. Επικεφαλής ισχυρού στόλου ο βυζαντινός στρατηγός Μανουήλ εξεστράτευσε στην Αίγυπτο, αιφνιδίασε τον αραβικό στρατό κατοχής και πέτυχε να καταλάβει την Αλεξάνδρεια. Ωστόσο η επιτυχία αυτή δεν κράτησε πολύ. Ο Άμβρος, που στάλθηκε αμέσως στην Αίγυπτο, νίκησε τον στρατό του Μανουήλ κοντά στο Νίκιο και κατέλαβε και πάλι την Αλεξάνδρεια το καλοκαίρι του 646.

Ο Μανουήλ αναγκάσθηκε να καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη. Ο κοπτικός πληθυσμός της Αλεξανδρείας με επικεφαλής τον μονοφυσίτη πατριάρχη Βενιαμίν υποτάχθηκε εκούσια στους Άραβες και επικύρωσε την υποταγή του με ειδική συνθήκη· με τον τρόπο αυτό δήλωνε επίσημα ότι προτιμούσε τον αραβικό από τον βυζαντινό ζυγό. Μετά την τελευταία αυτή κατάληψη της Αλεξανδρείας η Αίγυπτος παρέμεινε οριστικά κάτω από μουσουλμανική κατοχή. Η βυζαντινή αυτοκρατορία έχασε για πάντα την πιο πλούσια και οικονομικά σημαντικώτερη επαρχία της[72].

Ο Μωαβίας, διοικητής τότε της Συρίας, αναδείχθηκε ακόμη μεγαλύτερος στρατηγός από τον Άμβρο. Όταν οι Άραβες εδραίωσαν τη θέση τους στη Συρία και στη Μεσοποταμία, έστρεψαν την προσοχή τους στην Αρμενία και τη Μ. Ασία. Ήδη το 642/43 επιχείρησαν νέα εκστρατεία στα αρμενικά εδάφη[73] και το 647 ο Μωαβίας εισέβαλε στην Καππαδοκία και κατέλαβε την Καισάρεια. Από εκεί κινήθηκε προς τη Φρυγία. Δεν κατόρθωσε βέβαια να καταλάβει την καλά οχυρωμένη πόλη του Αμορίου, λεηλάτησε όμως χωρίς δυσκολία την εύφορη αυτή επαρχία και επέστρεψε στη

Digitized by 10uk1s

Δαμασκό με πλούσια λεία και μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων.

Η έξοδος στις ακτές της Μεσογείου δημιούργησε στους Άραβες την ανάγκη να αποκτήσουν ναυτική δύναμη, πράγμα που ήταν ένα εντελώς νέο πρόβλημα για τη φυλή αυτή της ερήμου. Ο ίδιος ο Ομάρ, ο μεγάλος κατακτητής, δεν είχε συνειδητοποιήσει τη σημασία του στόλου. Ο Μωαβίας ήταν ο πρώτος άραβας ηγέτης, που συνειδητοποίησε ότι είναι αδύνατος ο αγώνας εναντίον των Βυζαντινών χωρίς ισχυρό στόλο. Αμέσως μετά τον θάνατο του Ομάρ άρχισε να κατασκευάζει στόλο και το 649 επιχείρησε την πρώτη ναυτική εκστρατεία. Ο αραβικός στόλος, με ηγέτη τον ίδιο τον Μωαβία, έπλευσε στην Κύπρο, που ήταν μια από τις πιο σημαντικές ναυτικές βάσεις των Βυζαντινών στην Ανατολή, και κατέλαβε αιφνιδιαστικά την πρωτεύουσά της Κωνσταντία. Η βυζαντινή κυβέρνηση δεν μπόρεσε να εκμεταλλευθεί την τριετή εκεχειρία που εξαγόρασε με πολλά χρήματα, γιατί ο Μωαβίας χρησιμοποίησε τον χρόνο αυτό για να αυξήσει περισσότερο τον στόλο του και μετά τη λήξη της συμφωνημένης προθεσμίας ξανάρχισε τις θαλάσσσιες επιχειρήσεις με ανανεωμένη ορμή και δύναμη. Το 654 λεηλάτησε τη Ρόδο· το άγαλμα του Ηλίου, ο περίφημος κολοσσός, ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου, παρ' όλο που είχε γκρεμισθεί από σεισμό το 225 π.Χ., πουλήθηκε σε έναν εβραίο έμπορο της Έδεσσας, που μετέφερε τον όγκο του μετάλλου πάνω σε 900 καμήλες. Σύντομα έπεσε και η Κως στα χέρια των Αράβων και στη συνέχεια δοκιμάσθηκε και η Κρήτη από μια καταστρεπτική επιδρομή. Δεν χωρούσε αμφιβολία ότι ο τελικός στόχος του Μωαβία ήταν η Κωνσταντινούπολη, όπως έδειχνε καθαρά ο δρόμος που ακολουθούσε: Κύπρος, Ρόδος, Κως. Οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν φυσικά να μείνουν αδρανείς μπροστά στην προγραμματισμένη αυτή προέλαση. Ο ίδιος ο Κώνστας Β' ανέλαβε την ηγεσία του βυζαντινού στόλου και αντιμετώπισε τους Άραβες το 655 κοντά στις ακτές της Λυκίας. Η πρώτη αυτή ναυμαχία Βυζαντινών και Αράβων τελείωσε με συντριπτική ήττα των Βυζαντινών. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας διέτρεξε θανάσιμο κίνδυνο και σώθηκε χάρη στην ηρωική αυτοθυσία ενός νεαρού βυζαντινού στρατιώτη[74]. Έτσι κλονίσθηκε η ηγεμονία των Βυζαντινών στη θάλασσα.

Ωστόσο η μεγάλη νίκη των Αράβων δεν είχε άμεσες συνέπειες εξ αιτίας εσωτερικών περιπλοκών στο χαλιφάτο. Οι ταραχές, που επικρατούσαν στο κράτος των Αράβων ήδη στα τελευταία χρόνια του Οθμάν, οξύνθηκαν ακόμη περισσότερο μετά τη δολοφονία του στις 17 Ιουνίου 656. Σκληρός εμφύλιος πόλεμος ξέσπασε ανάμεσα στον Μωαβία, που ανακηρύχθηκε χαλίφης στη Συρία, και στον Αλή, τον νέο ορθόδοξο χαλίφη της Μεδίνας, που ήταν γαμπρός του προφήτη· ο πόλεμος τελείωσε με τη δολοφονία του Αλή το 661. Εξ αιτίας των συνθηκών αυτών ο Μωαβίας επιζήτησε τη συνεννόηση με τους Βυζαντινούς. Το 659 υπέγραψε συνθήκη ειρήνης και υποχρεώθηκε μάλιστα να καταβάλει χρηματικά τέλη στην αυτοκρατορία[75]. Στο μεταξύ άλλαξαν τα πράγματα και στην Αρμενία, όταν οι αριστοκρατικές οικογένειες της χώρας αυτής ανανέωσαν και πάλι το δεσμό τους με το Βυζάντιο.

Η απαλλαγή από τον κίνδυνο στην Ανατολή έδωσε στον Κώνστα την ευκαιρία να στρέψει την προσοχή του στις ευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας. Το 658 εξεστράτευσε στην κατεχόμενη από τους Σλάβους Βαλκανική χερσόνησο και επιτέθηκε στις Σκλαβινίες, όπου *«ηχμαλώτισε πολλούς και υπέταξε».*[76] Η πενιχρή αυτή είδηση δεν μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε τα αποτελέσματα της εκστρατείας του Κώνστα Β', είναι όμως βέβαιο ότι ο αυτοκράτορας επέβαλε τη βυζαντινή κυριαρχία σε ένα τμήμα των Σλάβων, πιθανώς στη Μακεδονία. Αυτή ήταν η πρώτη μεγάλη αντεπίθεση των Βυζαντινών εναντίον των Σλάβων από την εποχή του Μαυρικίου. Φαίνεται ότι μετά την εκστρατεία του Κώνστα Β' μεγάλες μάζες Σλάβων μεταφέρθηκαν στη Μ. Ασία. Από την εποχή αυτή και πέρα συναντάμε Σλάβους στη Μ. Ασία καθώς και Σλάβους στρατιώτες στην υπηρεσία του αυτοκράτορα. Το 665 ένα σύνταγμα από 5.000 Σλάβους στρατιώτες λιποτάκτησε προς τους Άραβες και εγκαταστάθηκε στη Συρία[77].

Μετά την επιτυχημένη εκστρατεία στα Βαλκάνια ο Κώνστας Β' έστρεψε την προσοχή του στις μακρυνές αυτοκρατορικές επαρχίες της Δύσεως, όπου η κατάσταση είχε σημαντικά επιδεινωθεί και οξυνθεί εξ αιτίας των εκκλησιαστικών ερίδων, που προκάλεσε και εδώ ο Μονοθελητισμός. Οι συνέπειες των θρησκευτικών αυτών διενέξεων ήταν ιδιαίτερα καταστρεπτικές στη λατινική Αφρική,

Digitized by 10uk1s

η οποία αντιμετώπιζε σοβαρό κίνδυνο μετά την αραβική κατάκτηση της Αιγύπτου. Όπως το μίσος των Μονοφυσιτών της Συρίας και της Αιγύπτου κατά του Βυζαντίου είχε διευκολύνει την κατάκτηση των ανατολικών επαρχιών, έτσι και εδώ η αγανάκτηση του δυτικού ορθόδοξου πληθυσμού απειλούσε να οδηγήσει τη λατινική Αφρική στην ίδια τύχη. Η βόρεια Αφρική ήταν τότε το ορμητήριο των Ορθοδόξων στον αγώνα κατά του Μονοθελητισμού· εδώ έδρασε πολλά χρόνια ο ηγέτης της ορθόδοξης παρατάξεως, Μάξιμος ο Ομολογητής, ο σπουδαιότερος θεολόγος της εποχής του. Οι σύνοδοι που συγκλήθηκαν με δική του πρωτοβουλία στις αρχές του 646 σε πολλές βορειο-αφρικανικές πόλεις καταδίκασαν ομόφωνα ως αιρετική τη μονοθελητική διδασκαλία, που ευνοούσε η βυζαντινή κυβέρνηση.

Η αντίθεση αυτή κατά της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας είχε σύντομα επικίνδυνες πολιτικές επιπτώσεις. Ο έξαρχος της Καρχηδόνος Γρηγόριος αυτο-ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και υποστηρίχθηκε όχι μόνο από τον ρωμαϊκό πληθυσμό της βόρειας Αφρικής αλλά και από τις γειτονικές φυλές των Μαυριτανών. Τη βυζαντινή κυβέρνηση απάλλαξαν από τους κινδύνους, που θα μπορούσαν να προκύψουν από την κατάσταση αυτή, οι Άραβες. Όταν στερέωσαν την εξουσία τους στην Αίγυπτο εξεστράτευσαν το 647 εναντίον του Εξαρχάτου της βόρειας Αφρικής. Στον αγώνα εναντίον τους έπεσε ο σφετεριστής-αυτοκράτορας Γρηγόριος. Οι Άραβες λεηλάτησαν την έδρα του Γρηγορίου Sufetula και αποσύρθηκαν, αφού πρώτα έλαβαν πολλά χρήματα ως λύτρα. Έτσι η βόρεια Αφρική παρέμεινε βέβαια στην κατοχή των Βυζαντινών, τα γεγονότα όμως που συνέβησαν εκεί αποτέλεσαν σοβαρή προειδοποίηση, αφού μάλιστα προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση στη Ρώμη. Ο αυτοκράτορας Κώνστας Β' συνειδητοποίησε γρήγορα την ανάγκη της θρησκευτικής συνδιαλλαγής και προσπάθησε να επιτύχει μια συμβιβαστική λύση. Το 648 εξέδωσε τον περίφημο Τύπο, που όριζε την απομάκρυνση της Εκθέσεως από τον νάρθηκα της Αγίας Σοφίας. Με το διάταγμα όμως αυτό επιχείρησε να παρακάμψει με τρόπο πιο ριζοσπαστικό από ό,τι η *Έκθεση* του Ηρακλείου το διαφιλονεικούμενο ζήτημα, γιατί απαγόρευσε ρητά και με αυστηρές κυρώσεις κάθε συζήτηση όχι μόνο πάνω στο θέμα των θείων ενεργειών αλλά και των θείων θελήσεων. Με τον τρόπο αυτό ο Κώνστας Β' οδήγησε το πρόβλημα των ενεργειών και των θελήσεων στο ίδιο σημείο, στο οποίο πριν από ενάμιση αιώνα είχε οδηγήσει το ζήτημα των δύο φύσεων ο Ζήνων, εκδίδοντας το *Ενωτικόν* του (βλ. >>). Αλλά όπως και το *Ενωτικόν* δεν μπόρεσε ο Τύπος να αποτελέσει βάση συμφωνίας, γιατί δεν ικανοποιούσε ούτε τους πιστούς οπαδούς της ορθόδοξης διδασκαλίας ούτε τους πιστούς Μονοφυσίτες. Έγινε έτσι γρήγορα φανερό ότι ήταν ανώφελη η προσπάθεια να λυθούν οι θρησκευτικές διαφορές με την αποσιώπηση του πραγματικού προβλήματος και με την αυταρχική απαγόρευση του διαλόγου.

Ο πάπας Μαρτίνος, ο οποίος ανήλθε στην έδρα του αγ. Πέτρου στις 5 Ιουλίου 649 χωρίς τη συγκατάθεση του αυτοκρατορικού εξάρχου, συγκάλεσε μεγάλη σύνοδο τον Οκτώβριο του ίδιου έτους στον ναό του Σωτήρος του Λατερανού στη Ρώμη. Οι 105 επίσκοποι, που έλαβαν μέρος στην σύνοδο, ανήκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό στη δικαιοδοσία της ρωμαϊκής έδρας. Η σύνοδος όμως αυτή του Λατερανού βρέθηκε κάτω από την πλήρη επίδραση της ελληνικής θεολογίας, ενώ και η συνοδική διαδικασία που τηρήθηκε είχε πρότυπο τις βυζαντινές οικουμενικές συνόδους[78]. Η σύνοδος αυτή καταδίκασε τόσο την *Έκθεση* όσο και τον *Τύπο,* για πολιτικούς όμως λόγους δεν απέδωσε την ευθύνη των δύο διαταγμάτων στην αυτοκρατορική κυβέρνηση αλλά στους πατριάρχες Σέργιο και Παύλο, τους οποίους και αναθεμάτισε μαζί με τον Πύρρο. Ο πάπας έστειλε στη συνέχεια μια εγκύκλιο σε όλους τους επισκόπους και στον κλήρο της χριστιανικής Εκκλησίας, ενώ στον αυτοκράτορα έστειλε ελληνική μετάφραση των πρακτικών της συνόδου μαζί με μια ιδιαίτερα προσεκτική επιστολή.

Όμως και μόνο ο προκλητικός τρόπος της αναδείξεως του Μαρτίνου ήταν αρκετός για να προκαλέσει την άμεση και αυταρχική επέμβαση του Κώνστα Β'. Ο έξαρχος της Ραβέννας Ολύμπιος έλαβε την εντολή να μεταβεί στη Ρώμη, να συλλάβει τον πάπα, τον οποίο δεν αναγνώριζε ο αυτοκράτορας, και να υποχρεώσει όλους τους επισκόπους της Ιταλίας να υπογράψουν τον *Τύπο*. Ο Ολύμπιος, που έφθασε στη Ρώμη πριν λήξει η σύνοδος του Λατερανού, κατάλαβε αμέσως ότι η

Digitized by 10uk1s

ατμόσφαιρα που επικρατούσε εκεί δεν ευνοούσε την εκπλήρωση της αποστολής του. Έτσι αντί να υπακούσει στις αυτοκρατορικές διαταγές αποφάσισε να εκμεταλλευθεί τη δυσαρέσκεια της Ρώμης εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως με σκοπό να αποσπάσει την Ιταλία από την αυτοκρατορία και να αναλάβει ο ίδιος την ηγεμονία της. Η εκκλησιαστική πολιτική της κυβερνήσεως οδήγησε λοιπόν όπως στη βόρεια Αφρική έτσι και στην Ιταλία στην εξέγερση του επιτόπιου διοικητή εναντίον της κεντρικής κυβερνήσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Ο σφετεριστής πέρασε με τον στρατό του στη Σικελία, αλλά η βυζαντινή κυβέρνηση δεν φαίνεται να αντέδρασε εναντίον του, κι αυτό οφείλεται οπωσδήποτε στο γεγονός ότι ήταν εντελώς απασχολημένη στην Ανατολή με την πρώτη ναυτική εκστρατεία του Μωαβία. Η ανταρσία αυτή εξέπνευσε φυσιολογικά με τον θάνατο του Ολυμπίου το έτος 652.

Η διαφορά με τον Μαρτίνο ρυθμίσθηκε πάντως ένα χρόνο αργότερα. Ο νέος έξαρχος εμφανίσθηκε στη Ρώμη στις 15 Ιουνίου 653 επικεφαλής του στρατού του, συνέλαβε τον βαριά άρρωστο πάπα και τον μετέφερε την νύκτα έξω από την ταραγμένη πόλη. Ο Μαρτίνος μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στα τέλη Δεκεμβρίου οδηγήθηκε μπροστά στη Σύγκλητο. Η δίκη που ακολούθησε είχε καθαρά πολιτικό χαρακτήρα. Ο Μαρτίνος κατηγορήθηκε για έσχατη προδοσία, γιατί θεωρήθηκε ένοχος, μάλλον δίκαια, ότι υποστήριξε τον Ολύμπιο. Αντίθετα το θρησκευτικό ζήτημα έμεινε εντελώς στο περιθώριο και το δικαστήριο απέρριψε κατηγορηματικά την πρόταση του πάπα να συζητηθεί το ζήτημα του *Τύπου.* Μετά την καταδίκη, που αρχικά ήταν θανατική, ο βαριά άρρωστος γέροντας κακοποιήθηκε δημόσια με προσωπική εντολή του αυτοκράτορα και τελικά εξορίσθηκε στην απόμερη Χερσώνα, όπου πέθανε τον Απρίλιο του 656 από την πείνα και τις κακουχίες[79]. Αμέσως μετά την καταδίκη του Μαρτίνου οδηγήθηκε αιχμάλωτος από την Ιταλία στην Κωνσταντινούπολη και ο Μάξιμος, που ανακρίθηκε κι αυτός μπροστά στη Σύγκλητο της πρωτεύουσας. Όπως ο Μαρτίνος κατηγορήθηκε για συνεργασία με τον Ολύμπιο έτσι και ο Μάξιμος θεωρήθηκε ένοχος ότι είχε υποστηρίξει το πραξικόπημα του εξάρχου της βόρειας Αφρικής Γρηγορίου, προ παντός όμως επειδή δεν αναγνώριζε τον αυτοκρατορικό *Τύπο.* Ενώ η δίκη του πάπα Μαρτίνου ήταν σύντομη και το δικαστήριο δεν ασχολήθηκε με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, αντίθετα η κυβέρνηση επιχείρησε με κάθε τρόπο να μεταπείσει τον Μάξιμο που ήταν ο πνευματικός ηγέτης των ορθοδόξων Ελλήνων στη Δύση. Ωστόσο οι προσπάθειες δεν έφεραν αποτέλεσμα, παρόλο που ο Μάξιμος σερνόταν από τον ένα τόπο εξορίας στον άλλο και δοκίμαζε φοβερές κακουχίες. Τελευταίος τόπος εξορίας του ήταν το οχυρό της Λαζικής Schemarium (κοντά στο σημερινό Muri)[80], όπου και πέθανε στις 13 Αύγουστου 662 σε ηλικία ογδόντα ετών.

Η δογματική διαμάχη είχε σοβαρές συνέπειες στον χώρο της εκκλησιαστικής πολιτικής, όπου και εκδηλώθηκε ως εξέγερση εναντίον της υποδουλώσεως της Εκκλησίας στην αυτοκρατορική εξουσία. Ο Μάξιμος διατύπωσε τη βασική αρχή, ότι ο αυτοκράτορας ως λαϊκός δεν έχει το δικαίωμα να ρυθμίζει τα θέματα της πίστεως, πράγμα που είναι αποκλειστικά υπόθεση της Εκκλησίας[81]. Η αρχή αυτή δεν ήταν νέα, την είχαν διατυπώσει νωρίτερα οι εκκλησιαστικοί πατέρες της πρώτης βυζαντινής εποχής. Κανένας όμως ως τώρα δεν είχε αγωνισθεί με τέτοιο σθένος για την ανεξαρτησία της Εκκλησίας. Ο Μάξιμος, που είναι ο πρώτος γνήσια μεσαιωνικός εκκλησιαστικός πατέρας στο Βυζάντιο, νομιμοποίησε τον μυστικισμό του Ψευδο-Διονυσίου μέσα στην Εκκλησία και εισήγαγε στον κόσμο των αρχαίων θρησκευτικών αντιλήψεων νέες μεσαιωνικές εκκλησιαστικές ιδέες, που ήταν σημαντικές και για το χώρο της εκκλησιαστικής πολιτικής. Στο πρόσωπο του αυτοκράτορα Κώνστα και του μοναχού Μαξίμου έγινε η σύγκρουση δύο κόσμων. Ο Μάξιμος υπέκυψε στην παντοδυναμία του αυτοκράτορα, οι ιδέες όμως, για τις οποίες αγωνίσθηκε, επιβίωσαν στις θρησκευτικές διαμάχες των επόμενων αιώνων.

Μετά από εικοσαετή άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στον Βόσπορο, ο Κώνστας πήρε την περίεργη απόφαση να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να μεταφέρει την έδρα του στη Δύση. Η απόφαση αυτή δεν σήμαινε βέβαια την εγκατάλειψη των ανατολικών βυζαντινών επαρχιών. Γι' αυτό κι όσο χρόνο διαρκούσε ο πόλεμος στην Ανατολή παρέμενε στην έδρα του και μόνο όταν ξεπεράσθηκε ο άμεσος κίνδυνος εγκατέλειψε την παλαιά βυζαντινή πρωτεύουσα. Η

Digitized by 10uk1s

μετακίνηση αυτή δείχνει πόσο απαραίτητο θεωρούσαν οι Βυζαντινοί την εποχή εκείνη να διατηρήσουν τις κτήσεις τους στη Δύση. Αν συσχετίσει κανένας την απόφαση του Κώνστα Β' με τα προηγούμενα σχέδια των αυτοκρατόρων Μαυρικίου και Ηρακλείου (βλ. >> και >>), διαπιστώνει την ύπαρξη μιας εντυπωσιακής συνέπειας στην αυτοκρατορική πολιτική, που δείχνει καθαρά, ότι οι Βυζαντινοί της εποχής εκείνης ποτέ δεν σκέφθηκαν να περιορισθούν μόνο στην Ανατολή για να συσπειρώσουν εκεί τις δυνάμεις τους εγκαταλείποντας τη Δύση, πράγμα που έγινε τον επόμενο αιώνα.

Την τελική παρόρμηση για την πραγματοποίηση του σχεδίου του έδωσαν στον αυτοκράτορα ορισμένα κίνητρα, που οι πηγές μας τα παρουσιάζουν ως τους πραγματικούς και μοναδικούς λόγους: Ο Κώνστας είχε χάσει δηλαδή τη συμπάθεια του ορθόδοξου βυζαντινού πληθυσμού εξ αιτίας της εκκλησιαστικής πολιτικής του και της απάνθρωπης συμπεριφοράς του προς τον Μαρτίνο και τον Μάξιμο. Εκτός απ' αυτό, είχε εξαναγκάσει τον αδελφό του Θεοδόσιο να χειροτονηθεί ιερέας και στη συνέχεια τον δολοφόνησε με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, στην πραγματικότητα όμως επειδή ο αδελφός του αυτοκράτορα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής εκείνης (όπως αποδεικνύει η περίπτωση των γιων του Ηρακλείου και αργότερα των γιων του ιδίου του Κώνστα), είχε το δικαίωμα της συμβασιλείας, ενώ ο Κώνστας ήταν αδύνατο να ανεχθεί τον περιορισμό αυτό της εξουσίας του. Άμεση αφορμή για την διένεξη με τον Θεοδόσιο φαίνεται ότι έδωσε η στέψη από τον ίδιο τον Κώνστα του γιου του Κωνσταντίνου (Δ') σε συναυτοκράτορα το Πάσχα του 654 καθώς και η απονομή του βασιλικού τίτλου και στους δύο νεώτερους γιους του Ηράκλειο και Τιβέριο το 659, πράγμα που σήμαινε νέο παραγκωνισμό του αδελφού του. Η διένεξη αυτή, που τελείωσε με τη δολοφονία του Θεοδοσίου, προκάλεσε την αγανάκτηση και το μίσος του βυζαντινού λαού, που ονόμαζε τον αυτοκράτορα Κάιν[82]. Η ρήξη αυτή με τον λαό της πρωτεύουσας ενίσχυσε ασφαλώς την απόφαση του αυτοκράτορα να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη. Η αναχώρησή του στην Δύση θεωρήθηκε πάντως ως οριστική ρήξη με την παλαιά πρωτεύουσα.

Αρχικά πρόθεση του Κώνστα ήταν, όπως φαίνεται, να επισκεφθεί τα πιο σπουδαία κέντρα των ευρωπαϊκών επαρχιών του κράτους του. Έτσι επισκέφθηκε πρώτα τη Θεσσαλονίκη, έμεινε αρκετό χρόνο στην Αθήνα και μόλις το 663 έφθασε στον Τάραντα. Από εδώ ξεκίνησε τον πόλεμο εναντίον των Λογγοβάρδων. Στην αρχή είχε μερικές επιτυχίες, πολλές πόλεις παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση και σε σύντομο χρόνο πολιόρκησε το Beneventum. Ωστόσο τα στρατιωτικά και οικονομικά του αποθέματα δεν έφθαναν για τις μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις, παρά την ανελέητη αφαίμαξη των Ιταλών υπηκόων. Αναγκάσθηκε λοιπόν να λύσει την πολιορκία και να αποσυρθεί στη Νεάπολη. Έτσι, παρά τις αρχικές επιτυχίες, η προσπάθεια να απαλλαγεί η Ιταλία από τους Λογγοβάρδους έμεινε χωρίς αποτέλεσμα[83].

Από τη Νεάπολη ο Κώνστας πήγε στη Ρώμη. Εδώ υποδέχθηκε τον αυτοκράτορα, που είχε κακοποιήσει θανάσιμα τον πάπα Μαρτίνο, ο πάπας Βιταλιανός, επικεφαλής του ρωμαϊκού κλήρου έξη μίλια έξω από τα τείχη της πόλεως, και τον συνόδευσε επίσημα στην παλαιά πρωτεύουσα, που όμως διατηρούσε πια μόνο την ανάμνηση του αρχαίου της μεγαλείου. Ο Κώνστας ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας που επισκεπτόταν τη Ρώμη μετά την πτώση της δυτικής αυτοκρατορίας. Η παραμονή του όμως εδώ είχε το χαρακτήρα απλής επισκέψεως, που διήρκησε μόνο δώδεκα μέρες και περιορίσθηκε σε εορταστικές εκδηλώσεις και λατρευτικές ακολουθίες. Στις 17 Ιουλίου 663 ο Κώνστας αναχώρησε από την αιώνια Πόλη και περνώντας από τη Νεάπολη πήγε στη Σικελία, την οποία έπρεπε να υπερασπισθεί από τις επιδρομές των Αράβων. Στις Συρακούσες εγκατέστησε τη νέα έδρα του, σκέφθηκε μάλιστα να μεταφέρει στη Σικελία και την οικογένειά του, τη γυναίκα του και τους γιους του. Ωστόσο, στο σχέδιο αυτό αντιτάχθηκε η Κωνσταντινούπολη, η οποία φυσικά δεν υιοθέτησε ποτέ την απόφαση να μεταφερθεί η έδρα της αυτοκρατορίας στη Δύση[84].

Η εκλογή της νέας έδρας ήταν πετυχημένη, γιατί από τη Σικελία, την οποία νωρίτερα είχε επιλέξει ως έδρα του και ο σφετεριστής Ολύμπιος, ο αυτοκράτορας μπορούσε να ελέγχει τόσο την Ιταλία, που ήταν εκτεθειμένη στις απειλές των Λογγοβάρδων, όσο και τη βόρεια Αφρική, που απειλούσαν οι αραβικές επιδρομές. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τη διαμονή του Κώνστα Β' στις Συρακούσες.

Digitized by 10uk1s

Είναι πάντως βέβαιο ότι η συντήρηση της αυλής καθώς και του αυτοκρατορικού στρατού ήταν ένα βαρύ φορτίο για τις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας και ότι ο αμείλικτος δεσποτισμός του αυτοκράτορα γρήγορα προκάλεσε και εδώ την αντιπάθεια εναντίον του. Έτσι εξηγείται η καταστροφή, με την οποία τερματίσθηκε η διαμονή του Κώνστα στις Συρακούσες. Στο άμεσο περιβάλλον του εκδηλώθηκε συνωμοσία και στις 15 Σεπτεμβρίου 668 ο Κώνστας δολοφονήθηκε από ένα θαλαμηπόλο μέσα στο λουτρό του. Στη συνωμοσία έλαβαν μέρος πολλοί εκπρόσωποι βυζαντινών και αρμενικών αριστοκρατικών οικογενειών. Αρμένιος ήταν μάλιστα και ο Μιζίζιος, τον οποίον ο στρατός ανακήρυξε αυτοκράτορα μετά τη δολοφονία του Κώνστα. Ωστόσο η επανάσταση καταπνίγηκε στις αρχές του 669 από τα στρατεύματα του εξάρχου της Ραβέννας[85] και ο σφετεριστής εκτελέσθηκε μαζί με πολλούς πρωτεργάτες της συνωμοσίας. Το πτώμα του αυτοκράτορα μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ενταφιάσθηκε στον ναό των Αγίων Αποστόλων.

Digitized by 10uk1s

3. Η σωτηρία της Κωνσταντινουπόλεως και η ολοκλήρωση των μεταρρυθμίσεων του Ηρακλείου: Κωνσταντίνος Δ' και Ιουστινιανός Β'

Γενική βιβλιογραφία:

M. Canard, Les expéditions des Arabes centre Constantinople, Journal Asiatique 108 (1926) 61-121 (πρβλ. και τη βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορία των αραβικών επιδρομών στη σελ. 176).

Zlatarski, Istorija I, 1.

Mutafčiev, Istorija I.

Runciman, Bulgarian Empire.

Ch. Diehl, L'empereur an nez coupé, Choses et gens de Byzance (1926), 174 ως 211.

Ostrogorsky, Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur, Historia Mundi VI (1958), 445-473.

[Α. Στράτου, Το Βυζάντιον στον ζ' αιώνα, τόμοι Ε' και ΣΤ' (Αθήνα 1974 και 1977).

G. Head, Justinian II, Princeton 1974].

Μετά τον θάνατο του Κώνστα Β' ανήλθε στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ο νεαρός γιος του Κωνσταντίνος Δ' (668-85). Η βασιλεία του εγκαινιάζει μια από τις πιο σημαντικές περιόδους της βυζαντινής και της παγκόσμιας ιστορίας, αφού στην περίοδο αυτή κρίθηκε οριστικά η έκβαση του πολέμου ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Άραβες.

Ήδη την εποχή που ο Κώνστας Β' βρισκόταν στη Δύση, ο Μωαβίας, αφού πρώτα εξομάλυνε τις εσωτερικές ταραχές του χαλιφάτου, ξανάρχισε τον αγώνα εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το 663 εμφανίσθηκαν πάλι οι Άραβες στην Μ. Ασία και στα επόμενα δεκαπέντε χρόνια συνέχισαν τις επιδρομές τους χωρίς διακοπή[86]. Η χώρα λεηλατήθηκε σε μεγάλη έκταση και ο πληθυσμός σύρθηκε στην αιχμαλωσία, ενώ οι επιδρομείς έφθαναν μερικές φορές ως και τη Χαλκηδόνα και συχνά παραχείμαζαν στο βυζαντινό έδαφος. Ωστόσο η αποφασιστική μάχη, που έκρινε την τύχη της Κωνσταντινουπόλεως και κατ' επέκταση την ύπαρξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δόθηκε τελικά στη θάλασσα. Ο χαλίφης Μωαβίας άρχισε τώρα να εφαρμόζει το κατακτητικό σχέδιο, που είχε καταστρώσει την εποχή που ήταν διοικητής της Συρίας. Η εφαρμογή του σχεδίου αυτού άρχισε από το σημείο εκείνο όπου είχε αναγκασθεί να διακόψει πάνω από δέκα χρόνια νωρίτερα. Όταν ολοκληρώθηκε η κατάληψη της γραμμής των νησιών Κύπρου, Ρόδου και Κω με την κατάκτηση της Χίου, ένας στρατηγός του Μωαβία κατέλαβε το 670 τη χερσόνησο της Κυζίκου, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τη βυζαντινή πρωτεύουσα, και έτσι εξασφάλισε μια σίγουρη βάση εξορμήσεως κατά της Κωνσταντινουπόλεως. Πριν όμως γίνει η τελειωτική επίθεση εναντίον της μία μοίρα του στόλου του χαλίφη κατέλαβε το 672 τη Σμύρνη, ενώ ταυτόχρονα μία άλλη επιτέθηκε κατά των ακτών της Κιλικίας.

Η κύρια επιχείρηση ξεκίνησε την άνοιξη του 674, όταν ένας ισχυρός στόλος εμφανίσθηκε μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως. Οι συγκρούσεις διήρκεσαν ολόκληρο το καλοκαίρι, και το φθινόπωρο ο αραβικός στόλος επέστρεψε στην Κύζικο. Την επόμενη άνοιξη εμφανίσθηκε εκ νέου για να πολιορκήσει και πάλι όλο το καλοκαίρι την πρωτεύουσα και αυτό επαναλήφθηκε και στα επόμενα χρόνια. Ωστόσο όλες οι απόπειρες των Αράβων να καταλάβουν εξ εφόδου το ισχυρότερο

Digitized by 10uk1s

οχυρό του τότε κόσμου έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι αναγκάσθηκαν να σταματήσουν τον αγώνα και το 678 εγκατέλειψαν τα βυζαντινά ύδατα, αφού στο μεταξύ είχαν υποστεί βαριές απώλειες στις αλλεπάλληλες ναυμαχίες μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως[87]. Στις ναυμαχίες αυτές χρησιμοποιήθηκε μάλλον για πρώτη φορά το περίφημο «υγρόν πυρ» («ελληνικόν πυρ»), το οποίο προσέφερε στη συνέχεια ανυπολόγιστες υπηρεσίες στους Βυζαντινούς. Το «υγρόν πυρ» ήταν εκρηκτική ύλη και το εφεύρε ο έλληνας αρχιτέκτονας Καλλίνικος, που μετανάστευσε στο Βυζάντιο από την Συρία· η κατασκευή του ήταν γνωστή μόνο στους Βυζαντινούς. Με την βοήθεια ενός σωλήνα γνωστού ως «Σιφώνιον» μπορούσε να εκτοξευθεί σε μεγάλη απόσταση πάνω στα εχθρικά πλοία και προκαλούσε καταστρεπτικές πυρκαϊές[88]. Κατά την αποχώρησή του ο αραβικός στόλος δοκίμασε και άλλες καταστροφές από μια ισχυρή τρικυμία, που τον πρόλαβε στις ακτές της Παμφυλίας, ενώ ταυτόχρονα ο αραβικός στρατός υπέστη συντριπτικές ήττες στη Μ. Ασία. Ο γέρος πια Μωαβίας αναγκάσθηκε να συνάψει τριακονταετή συνθήκη ειρήνης με το Βυζάντιο και υποχρεώθηκε να πληρώνει στον αυτοκράτορα κάθε χρόνο 3.000 χρυσά νομίσματα και επίσης να στέλνει πενήντα αιχμαλώτους και πενήντα άλογα[89].

Η αποτυχία της μεγάλης αραβικής επιδρομής προκάλεσε τεράστια εντύπωση ακόμη και έξω από τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο χαγάνος των Αβάρων και οι αρχηγοί των σλαβικών φυλών στη Βαλκανική χερσόνησο έστειλαν πρέσβεις στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι δήλωσαν την υποτέλειά τους στον βυζαντινό αυτοκράτορα, ζήτησαν ειρήνη και φιλία και αναγνώρισαν τα κυριαρχικά δικαιώματα της αυτοκρατορίας. Ο Θεοφάνης περατώνει τη διήγησή του ως εξής: *«Και εγένετο αμεριμνία μεγάλη εν τε τη ανατολή και δύσει»*[90].

Η σημασία της νίκης των Βυζαντινών το 678 είναι ανυπολόγιστη. Για πρώτη φορά αναχαιτίσθηκε η προέλαση των Αράβων, οι οποίοι μέχρι τώρα ορμούσαν παντού ακατάσχετοι σαν χιονοστιβάδα. Στον σθεναρό αγώνα για να ανακοπεί η είσοδος των Αράβων στην Ευρώπη η νίκη του Κωνσταντίνου Δ' σήμαινε μία μεγάλη τροπή, που είχε παγκόσμια ιστορική σημασία, όπως ακριβώς αργότερα η νίκη του Λέοντα Γ' το 718 και η νίκη του Καρόλου Μαρτέλου το 732 εναντίον των Αράβων κοντά στο Poitiers, στην άλλη άκρη του τότε κόσμου. Στην σειρά των τριών αυτών νικών, οι οποίες έσωσαν την Ευρώπη από τον μουσουλμανικό κατακλυσμό, η νίκη του Κωνσταντίνου είναι όχι μόνο η πρώτη αλλά και η πιο μεγάλη. Χωρίς αμφιβολία η αραβική εκείνη επιδρομή κατά της Κωνσταντινουπόλεως ήταν η πιο φοβερή από όσες δοκίμασε ποτέ ο χριστιανικός κόσμος από την πλευρά των Αράβων. Η Κωνσταντινούπολη υπήρξε τότε το τελευταίο φράγμα στην επιδρομή των αραβικών ορδών, και το γεγονός ότι το φράγμα αυτό άντεξε, σήμανε τη σωτηρία όχι μόνο για τη βυζαντινή αυτοκρατορία αλλά και για ολόκληρο τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Η αυτοκρατορία βρέθηκε σε νέα κρίσιμη κατάσταση με την εισβολή στη Βαλκανική χερσόνησο των Βουλγάρων, ενός λαού τουρκικής καταγωγής. Το ισχυρό βασίλειο των Βουλγάρων ή μάλλον των Ονογούρων Βουλγάρων, με το οποίο το Βυζάντιο διατηρούσε φιλικές σχέσεις στην εποχή του Ηρακλείου, είχε διαλυθεί στα μέσα του έβδομου αιώνα κάτω από την ορμή των Χαζάρων, που κινούνταν προς τα δυτικά[91]. Ενώ ένα μέρος των Βουλγάρων υποτάχθηκε στους Χαζάρους, αρκετά βουλγαρικά φύλα εγκατέλειψαν τις εστίες τους. Ένα ισχυρό στίφος με επικεφαλής τον Ασπαρούχ (στους παλαιούς βουλγαρικούς βασιλικούς καταλόγους αναγράφεται ως Isperich) κινήθηκε προς τα δυτικά και εγκαταστάθηκε γύρω στη δεκαετία του 670 στην περιοχή των εκβολών του Δούναβη. Ο Κωνσταντίνος αντιλήφθηκε αμέσως τον κίνδυνο που δημιουργούσε για το βυζαντινό κράτος η εμφάνιση του πολεμικού αυτού λαού στα βόρεια σύνορά του. Μετά τη συνθήκη ειρήνης με τους Άραβες άρχισε αμέσως τις προετοιμασίες για μια εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων· ο πόλεμος ξέσπασε το 680[92]. Ισχυρή μοίρα στόλου κάτω από την προσωπική ηγεσία του αυτοκράτορα διέσχισε τον Εύξεινο Πόντο και προσορμήσθηκε στα βόρεια των εκβολών του Δούναβη, ενώ ταυτόχρονα δυνάμεις του βυζαντινού ιππικού, που κλήθηκαν από την Μ. Ασία, διέβησαν τον Δούναβη. Η ελώδης όμως περιοχή δυσχέραινε τις πολεμικές κινήσεις των Βυζαντινών, ενώ οι Βούλγαροι, για τον ίδιο λόγο, μπορούσαν εύκολα να αποφύγουν τις μετωπικές συγκρούσεις με τον υπέρτερο εχθρό. Τα βυζαντινά στρατεύματα εξάντλησαν άσκοπα τις δυνάμεις τους και όταν ο

Digitized by 10uk1s

αυτοκράτορας ασθένησε και υποχρεώθηκε να τα εγκαταλείψει, άρχισαν να οπισθοχωρούν. Κατά τη διάβαση του Δούναβη οι Βούλγαροι επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά στους Βυζαντινούς και τους προκάλεσαν σοβαρές απώλειες. Τους ακολούθησαν μάλιστα ως την περιοχή της Βάρνας[93]. Έτσι η ίδια η εκστρατεία του Κωνσταντίνου έφερε την καταστροφή που επιχείρησε να αποτρέψει και μάλιστα διευκόλυνε τον εχθρό στο αποφασιστικό βήμα του.

Η περιοχή, στην οποία εισέβαλαν οι Βούλγαροι, είχε ήδη την εποχή εκείνη εκσλαβισθεί σε μεγάλο βαθμό και εποικισθεί από τους Σεβέρους και από άλλες επτά σλαβικές φυλές. Με την επικράτηση των Βουλγάρων αυτοί έγιναν υποτελείς τους[94] και, όπως φαίνεται, συνεργάσθηκαν μαζί τους στον αγώνα κατά των Βυζαντινών[95]. Με τον τρόπο αυτό συγκροτήθηκε στο έδαφος της παλαιάς επαρχίας Μυσίας μεταξύ του Δούναβη και της οροσειράς του Αίμου, ένα σλαβοβουλγαρικό κράτος. Έτσι η εισβολή των Βουλγάρων στο βορειοανατολικό τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου, το οποίο κατείχαν οι Σλάβοι, επιτάχυνε τη διαδικασία για τη δημιουργία κρατών και οδήγησε στην ίδρυση του πρώτου νοτιοσλαβικού κράτους. Βέβαια οι Βούλγαροι και οι Σλάβοι αποτελούσαν αρχικά δύο διαφορετικές εθνικές ομάδες, που οι βυζαντινές πηγές θα διαχωρίζουν καθαρά για αρκετό χρόνο. Ωστόσο οι Βούλγαροι με την πάροδο του χρόνου αφομοιώθηκαν μέσα στην μάζα των Σλάβων.

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει και τυπικά τη νέα αυτή κατάσταση με τη σύναψη μιας επίσημης συνθήκης ειρήνης και υποχρεώθηκε μάλιστα, *«επ' αισχύνη Ρωμαίων»,* να καταβάλλει ετήσιες χορηγίες στο νεοσύστατο βουλγαρικό κράτος[96]. Έτσι ιδρύθηκε για πρώτη φορά πάνω σε παλαιό βυζαντινό έδαφος ένα ανεξάρτητο κράτος, το οποίο αναγνώριζε το ίδιο το Βυζάντιο. Το γεγονός τούτο έχει ύψιστη σπουδαιότητα, αν και δεν πρέπει να υπερτιμηθεί η εδαφική απώλεια που προκάλεσε στην αυτοκρατορία η βουλγαρική κατάκτηση, γιατί στην πραγματικότητα η περιοχή που κατέλαβαν οι Βούλγαροι είχε αποκοπεί από τη βυζαντινή εξουσία από την εποχή της σλαβικής μεταναστεύσεως.

Η εξέλιξη των πραγμάτων στην Ανατολή ανάγκασε τη βυζαντινή κυβέρνηση να αναθεωρήσει την εκκλησιαστική της πολιτική. Αφού δεν υπήρχε πια πιθανότητα να επανακτηθούν οι ανατολικές επαρχίες που είχαν καταλάβει οι Άραβες, φάνηκε άσκοπη η εμμονή στον Μονοθελητισμό. Η μονοθελητική πολιτική είχε αποτύχει ως μέσο στην προσπάθεια συνδιαλλαγής με τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής, είχε μάλιστα προκαλέσει αθεράπευτες περιπλοκές τόσο στη Δύση όσο και στο Βυζάντιο. Ύστερα από συνεννόηση με τη Ρώμη ο Κωνσταντίνος Δ' συνεκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη μία νέα σύνοδο με σκοπό να καταδικάσει τον Μονοθελητισμό. Η σύνοδος αυτή, που είναι η έκτη οικουμενική της χριστιανικής Εκκλησίας, πραγματοποίησε δεκαεπτά συνεδρίες (αριθμός ασυνήθιστος ως τότε), από τις 7 Νοεμβρίου 680 ως τις 16 Σεπτεμβρίου 681, και ανακήρυξε ως ορθόδοξο δόγμα τη διδασκαλία περί των δύο θείων ενεργειών και θελήσεων, που μέχρι τώρα είχε καταπολεμηθεί. Η σύνοδος καταδίκασε τον Μονοθελητισμό και αναθεμάτισε τους ηγέτες της μονοθελητικής παρατάξεως καθώς και τους προγενέστερους υπερμάχους της· ανάμεσα σ' αυτούς ήταν οι πατριάρχες Σέργιος, Πύρρος και Κύρος και ο πάπας Ονώριος. Ο αυτοκράτορας έλαβε ενεργό μέρος στις διαβουλεύσεις της συνόδου. Παραβρέθηκε στις πιο σπουδαίες ένδεκα πρώτες συνεδρίες καθώς και στην τελευταία από τη θέση του προέδρου και διηύθυνε τις θεολογικές συζητήσεις. Στην πανηγυρική τελευταία συνεδρία, αφού υπέγραψε ιδιόχειρα τις αποφάσεις της συνόδου, χαιρετισθηκε διά βοής από τα μέλη της ως προστάτης και ερμηνευτής της ορθοδόξου πίστεως: *«Πολλά τα έτη του βασιλέως, τας τελειότητας των δύο φύσεων Χριστού του Θεού ημών συ ετράνωσας, τον φωστήρα της ειρήνης κύριε φύλαξον. Μαρκιανώ νέω Κωνσταντίνω αιωνία η μνήμη, όλους τους αιρετικούς συ εδίωξας»*[97].

Λίγο χρόνο μετά τη λήξη της οικουμενικής συνόδου εκδηλώθηκε σοβαρή διαμάχη στους κόλπους της αυτοκρατορικής οικογένειας, και φάνηκε ότι θα επαναλαμβανόταν η αιματηρή διαμάχη μεταξύ του Κώνστα Β' και του αδελφού του Θεοδοσίου. Όπως ο Κώνστας Β' το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Δ' επιδίωξε την απεριόριστη μονοκρατορική εξουσία και γι' αυτό αποφάσισε να αποστερήσει από όλα τα βασιλικά δικαιώματα τους δύο νεαρούς αδελφούς του Ηράκλειο και Τιβέριο, που είχαν ανακηρυχθεί συναυτοκράτορες πριν ακόμη πεθάνει ο πατέρας τους. Συνάντησε όμως ισχυρή

Digitized by 10uk1s

αντίδραση και από τη σύγκλητο και από τον στρατό, που έμεινε πιστός στο καθεστώς που επικρατούσε ως τότε[98], στο οποίο μάλιστα προσέδωσε και μια ιδιότυπη χριστιανική-μυστική ερμηνεία. Τα στρατεύματα του Ανατολικού θέματος διατύπωσαν, καθώς λέγεται, την διαμαρτυρία τους εναντίον των προθέσεων του αυτοκράτορα με τα λόγια: *«Εις Τριάδα πιστεύομεν τους τρεις στέψω*μεν»[99]. Ωστόσο ο Κωνσταντίνος Δ' δεν υποχώρησε μπροστά στην αντίδραση. Στην αρχή αφαίρεσε από τους αδελφούς του τους βασιλικούς τίτλους που κατείχαν[100] και στο τέλος του 681 διέταξε να κοπούν οι μύτες των δύο άτυχων πριγκήπων[101]. Στη συνέχεια δόθηκε διαταγή να εκτελεσθούν οι εκπρόσωποι του Ανατολικού θέματος, που είχαν επιχειρήσει να αποτρέψουν τον αυτοκράτορα από τα σχέδιά του.

Το πραξικόπημα του Κωνσταντίνου Δ' είχε σοβαρές επιπτώσεις στην μελλοντική εξέλιξη του κράτους. Οι αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ των αδελφών, που κράτησαν πολλές γενεές, εδραίωσαν σταθερά το μονοκρατορικό καθεστώς. Τούτο σημαίνει ότι με τον καθορισμό του δικαιώματος της διαδοχής μόνο στον πρεσβύτερο γιο του αυτοκράτορα έγινε ένα σημαντικό βήμα προς την επικράτηση της αρχής της κληρονομικής μοναρχίας[102]. Βέβαια ο θεσμός των συναυτοκρατόρων ως τρόπος εξασφαλίσεως της διαδοχής του θρόνου εξακολουθεί να έχει πάντα μεγάλη σημασία. Στο εξής όμως οι συναυτοκράτορες, δεν συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας, όταν ο πρώτος αυτοκράτορας είναι ενήλικος και ικανός. Η απόλυτη εξουσία βρίσκεται στα χέρια του κύριου βασιλέα, του αυτοκράτορα.

Η βασιλεία του Κωνσταντίνου Δ' άφησε ανεξίτηλα ίχνη τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική πολιτική της βυζαντινής αυτοκρατορίας καθώς επίσης και στις εκκλησιαστικές και πολιτειακές εξελίξεις. Ο αυτοκράτορας ήταν μόνο 33 χρονών όταν πέθανε τον Σεπτέμβριο του 685 μετά από διακυβέρνηση δεκαεπτά χρόνων. Ο πρόωρος θάνατός του έφερε στον θρόνο τον γιο του Ιουστινιανό Β' (685-95, 705 ως 711). Όπως ο πατέρας του το ίδιο και αυτός ήταν μόλις δεκαέξη χρονών, όταν ανέλαβε την εξουσία. Δεν τον διέκρινε η οξεία σύνεση και η ισορροπημένη κρίση, που χαρακτηρίζουν τον αληθινό πολιτικό άνδρα. Ήταν μάλλον εμπαθής, φύση αυθόρμητη, που έμοιαζε περισσότερο με τον αμφιταλαντευόμενο χαρακτήρα του παππού του. Είχε το αυταρχικό πνεύμα που χαρακτήριζε όλους τους εκπροσώπους της δυναστείας του Ηρακλείου, το οποίο εκδηλώθηκε, όπως και στην περίπτωση του Κώνστα Β', με καταπιεστικό δεσποτισμό, χωρίς αναστολές και ανοχή. Το ίδιο το όνομά του του δημιουργούσε πολλές υποχρεώσεις αλλά και μεγάλους πειρασμούς. Με πρότυπο τον Ιουστινιανό Α', ποτισμένος με το αίσθημα του μεγαλείου της αυτοκρατορικής εξουσίας του, ο νεαρός αυτός ανώριμος και ασταθής κυβερνήτης παρασυρόταν συχνά από άκρατη φιλοδοξία και μανία για δόξα. Ο αχαλίνωτος δεσποτισμός και η άκρατη εριστικότητά του τον παρέσυραν συχνά σε πράξεις, που κηλίδωσαν το όνομά του στα μάτια των συγχρόνων και μεταγενεστέρων και εμπόδισαν ακόμη και τους νεώτερους ιστορικούς να εκτιμήσουν σωστά το έργο του. Ωστόσο ο Ιουστινιανός Β', ως γνήσιος εκπρόσωπος της δυναστείας του Ηρακλείου, ήταν προικισμένος με σαφή αντίληψη των αναγκών του κράτους.

Η αποφασιστική νίκη του Κωνσταντίνου Δ' είχε δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για την αυτοκρατορία στην Ανατολή, ενώ αντίθετα εσωτερικές αναταραχές είχαν παραλύσει το χαλιφάτο μετά τον θάνατο του Μωαβία. Ο Abdalmalik, που αναδείχθηκε χαλίφης τον ίδιο χρόνο, όταν ανέλαβε την εξουσία του Βυζαντίου ο Ιουστινιανός Β', επιδίωξε να σταθεροποιήσει τις σχέσεις του με το Βυζάντιο με μια νέα συνθήκη ειρήνης. Η συνθήκη αυτή απέφερε σημαντικά ωφέλη στην αυτοκρατορία. Αυξήθηκαν οι φόροι, που είχαν υποχρεωθεί να καταβάλλουν οι Άραβες στον Κωνσταντίνο Δ', και διαμοιράσθηκαν από κοινού μεταξύ των δύο συμβαλλομένων τα εισοδήματα τόσο της Κύπρου όσο και της Αρμενίας και τις Ιβηρίας[103]. Από τώρα και στο εξής η Κύπρος θα βρίσκεται για μερικούς αιώνες υπό καθεστώς συγκυριαρχίας (condominium) των δύο δυνάμεων[104].

Η ειρήνη που επικρατούσε στην Ανατολή έδωσε στον Ιουστινιανό Β' την ευκαιρία να στρέψει την προσοχή του στα Βαλκάνια. Ήδη το 687/88 μετέφερε δυνάμεις ιππικού από τη Μ. Ασία στη Θράκη με σκοπό, όπως λέγει ο Θεοφάνης, *«τους τε Βουλγάρους και τας Σκλαυινίας αιχμαλωτίσαι»*[105]. Επικεφαλής του στρατού αυτού, άρχισε το έτος 688/89 μεγάλη εκστρατεία κυρίως εναντίον των

Digitized by 10uk1s

Σλάβων. Μετά από μία σύγκρουση με τους Βουλγάρους κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη, *«πολλά πλήθη των Σκλάβων... παραλαβών»*[106]. Η πορεία της εκστρατείας αυτής διαφωτίζει στο έπακρο την κατάσταση που επικρατούσε τότε στα Βαλκάνια. Για να φθάσει δηλαδή ο αυτοκράτορας από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη χρειάσθηκε να συγκροτήσει ένα στρατό ειδικά για τον σκοπό αυτό και να διασχίσει μία περιοχή που κατείχαν οι Σλάβοι. Η προέλασή του ως τη Θεσσαλονίκη θεωρήθηκε μεγάλη πολεμική επιτυχία. Τη νίκη αυτή επιστέγασε με θριαμβευτική είσοδο στην πόλη και με πλούσια δώρα στον ναό του Αγίου Δημητρίου, του προστάτη της Θεσσαλονίκης[107]. Τους Σλάβους, που υπέταξε, μετέφερε ο Ιουστινιανός στη Μ. Ασία και τους εγκατέστησε με την ιδιότητα των «στρατιωτών» στο θέμα Οψικίου[108]. Έτσι συνεχίσθηκε σε πολύ μεγαλύτερη έκταση ο εποικισμός των Σλάβων στην Μ. Ασία, που είχε αρχίσει ο Κώνστας Β'. Οι σλαβικές φυλές, που είχαν εγκατασταθεί τώρα στο Οψίκιον, έμελλε να εξασφαλίσουν στην αυτοκρατορία στρατό τριάντα χιλιάδων ανδρών[109]. Η προσθήκη τόσων νέων δυνάμεων σήμαινε όχι μόνο αξιόλογη αύξηση του βυζαντινού στρατού, αλλά και επέφερε σοβαρή οικονομική αναγέννηση της χώρας, που είχε ερημωθεί από τις εχθρικές επιδρομές.

Η μεταφορά των Σλάβων στην Μ. Ασία, αν και ήταν η πιο σημαντική, όμως δεν ήταν η μοναδική εποικιστική ενέργεια του Ιουστινιανού Β'. Το ίδιο έγινε και με τους Μαρδαΐτες, μία ληστρική χριστιανική φυλή, που κατοικούσε στην περιοχή του Αμανού και είχε βοηθήσει άλλοτε σοβαρά τους Βυζαντινούς στον αγώνα εναντίον των Αράβων. Ο αυτοκράτορας κάλεσε πάλι τους Μαρδαΐτες, που στο μεταξύ είχαν αρχίσει σιγά-σιγά να προσχωρούν στην υπηρεσία των Αράβων, και τους εγκατέστησε ως ναυτικούς στην Πελοπόννησο, στην Κεφαλληνία, στο λιμάνι της Νικοπόλεως στην Ήπειρο και στην περιοχή της Αττάλειας, στα νότια παράλια της Μ. Ασίας[110]. Τέλος ο Ιουστινιανός μετέφερε κατοίκους της Κύπρου στην περιοχή της Κυζίκου, η οποία είχε δεινοπαθήσει κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινουπόλεως και είχε μεγάλη ανάγκη από έμπειρους ναυτικούς.

Η μετακίνηση αυτή των Κυπρίων έθιγε αισθητά τα συμφέροντα του χαλιφάτου· ο Ιουστινιανός Β' όμως, έχοντας συνείδηση της υπεροχής του, απέρριψε περιφρονητικά τις διαμαρτυρίες του χαλίφη, πράγμα που οδήγησε σε πολεμική σύγκρουση το 691/2. Στο μεταξύ τα νέα σλαβικά στρατεύματα προσχώρησαν στον εχθρό με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί να υποστούν βαρειά ήττα κοντά στη Σεβαστούπολη της Αρμενίας (το σημερινό Sulu Saray)[111] και το βυζαντινό τμήμα της Αρμενίας να περιέλθει στην εξουσία του χαλιφάτου. Οι Άραβες όμως εγκατέστησαν τους Σλάβους λιποτάκτες στη Συρία, σύμφωνα με το παράδειγμα των Βυζαντινών, και τους χρησιμοποίησαν ως πολεμιστές στους μετέπειτα αγώνες εναντίον του Βυζαντίου. Φυσικά δεν είναι δυνατό να δώσουμε πίστη στις πληροφορίες του Θεοφάνη, σύμφωνα με τις οποίες ο Ιουστινιανός Β' για λόγους εκδικήσεως έδωσε διαταγή να σφαγούν όλοι οι Σλάβοι της Βιθυνίας[112]. Το ίδιο απαράδεκτοι είναι και οι ισχυρισμοί του ότι η μεταφορά των Μαρδαΐτών προκάλεσε άσκοπη απογύμνωση των ανατολικών βυζαντινών συνόρων και ότι η μετακίνηση των Κυπρίων ήταν καθαρή αποτυχία, εφόσον ο μεγαλύτερος όγκος των εποίκων αφανίσθηκε καθ' οδόν[113]. Παρά το γεγονός ότι όπως φαίνεται οι Κύπριοι πραγματικά επέστρεψαν αργότερα στην πατρίδα τους[114], ακόμα και στον δέκατο αιώνα συναντάμε Σλάβους στο θέμα Οψίκιον και Μαρδαΐτες τόσο στο θέμα των Κιβυρραιωτών, όπου ο αρχηγός τους, ο «κατεπάνω των Μαρδαϊτών», κατείχε υψηλή θέση μετά τον στρατηγό των Κιβυρραιωτών, όσο και στην Ελλάδα, όπου διατηρούσαν μάχιμη δύναμη 5.087 ή 4.087 ανδρών[115]. Είναι συνεπώς φανερό, ότι η εποικιστική πολιτική του Ιουστινιανού Β' αποδείχθηκε βιώσιμη και ανταποκρίθηκε στις ζωτικές ανάγκες του βυζαντινού κράτους, αν και πολλές φορές είχε σκληρές συνέπειες για τους εποίκους. Η μεταφορά στρατιωτών στα θέματα κατά την εποχή του Ηρακλείου είχε ως αποτέλεσμα την ανανέωση της αυτοκρατορίας. Οι διάδοχοί του συνέχισαν το έργο αυτό και έδωσαν νέα ώθηση στην ανανεωτική αυτή προσπάθεια, εγκαθιστώντας στις αναιμικές βυζαντινές επαρχίες ξένους εποίκους, οι οποίοι τροφοδότησαν το κράτος ως στρατιώτες και γεωργοί.

Η ανάπτυξη του συστήματος των θεμάτων αποτελεί ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα για την εξέλιξη του Βυζαντίου στην πρώιμη μεσαιωνική περίοδο. Τα βυζαντινά ιστορικά έργα δεν

Digitized by 10uk1s

ασχολούνται ειδικά με το ζήτημα αυτό· όμως το γεγονός ότι μετά το δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα αναφέρονται συχνά στα θέματα, αποδεικνύει ότι ο διοικητικός αυτός θεσμός εδραιωνόταν όλο και σταθερώτερα στη βυζαντινή αυτοκρατορία[116]. Ένα έγγραφο του Ιουστινιανού της 17 Φεβρουαρίου 687 ονομάζει μαζί με τους δύο εξάρχους της Ιταλίας και της Αφρικής, και τους πέντε στρατηγούς των θεμάτων Οψίκιον, Ανατολικόν, Αρμενιακόν, το ναυτικό θέμα των Καραβισιανών και το Θρακικόν[117]. Η ίδρυση των θεμάτων της Μ. Ασίας ανάγεται στην εποχή του Ηρακλείου, ενώ το θέμα της Θράκης ιδρύθηκε από τον Κωνσταντίνο Δ' με σκοπό την άμυνα της περιοχής αυτής κατά των Βουλγάρων[118]. Ο Ιουστινιανός Β' ίδρυσε στην κεντρική Ελλάδα το θέμα Ελλάδος[119]. Είναι πολύ πιθανό ότι ο Ιουστινιανός Β' συνέστησε ακόμη και στην περιοχή του Στρυμόνα ένα είδος στρατιωτικής και διοικητικής οργανώσεως, όπου μετέφερε και πάλι Σλάβους στρατιώτες[120]. Αλλά το μεγαλύτερο τμήμα της Βαλκανικής χερσονήσου έμεινε έξω από το χώρο των μεμονωμένων σλαβικών φυλών. Η παλαιά επαρχότητα του Ιλλυρικού περιορίσθηκε ουσιαστικά στη Θεσσαλονίκη και στα περίχωρά της. Η επαρχότητα αυτή δεν καταργήθηκε ποτέ επίσημα, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου έχασε σταδιακά τη σημασία της και ο έπαρχος του Ιλλυρικού έγινε έπαρχος της πόλεως της Θεσσαλονίκης[121].

Το σύστημα των θεμάτων, που αναπτύχθηκε σταθερά στην Μ. Ασία και με την πάροδο του χρόνου ξαπλώθηκε σε ορισμένες περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου, αποτελεί το πλαίσιο, μέσα στο οποίο συντελέσθηκε η ανανέωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η βυζαντινή κυβέρνηση στη διάρκεια μακρού χρόνου επιχείρησε με πρόδηλη επιμονή να μεταφέρει τον μεγαλύτερο αριθμό Σλάβων σε αυτοκρατορικές περιοχές και να τους εγκαταστήσει στα νεοσύστατα θέματα ως «στρατιώτες» και γεωργούς, αποσκοπώντας να αυξήσει τα στρατεύματα της αυτοκρατορίας και να εξυγιάνει την οικονομία της υπαίθρου. Η εσωτερική ανανέωση, που συντελέσθηκε στο βυζαντινό κράτος από τον έβδομο αιώνα, οφείλεται πρωταρχικά στην εμφάνιση μιας ισχυρής τάξεως αγροτών και στη συγκρότηση του νέου στρατεύματος με βάση τους «στρατιώτες». Το γεγονός τούτο είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση των μικρογαιοκτημόνων, εφόσον οι «στρατιώτες», που είχαν επικοίσει την ύπαιθρο, είχαν ταυτόχρονα στην κατοχή τους μικρές εκτάσεις γης. Η υποχρεωτική άσκηση της στρατιωτικής θητείας περνούσε κατά κανόνα στον μεγαλύτερο γιο του «στρατιώτη», που κληρονομούσε συγχρόνως και το κτήμα του πατέρα του[122]. Οι υπόλοιποι απόγονοί του αποτελούσαν πλεόνασμα ελεύθερων αγροτικών χεριών, που ασχολούνταν με την καλλιέργεια των χέρσων αγρών. Οι αγρότες αυτοί μπορούσαν με τον ίδιο τρόπο να εισέλθουν στις τάξεις των «στρατιωτών». Οι «ελεύθεροι» αγρότες και οι «στρατιώτες» απάρτισαν μία ξεχωριστή τάξη, που στο εξής θα αποτελούσε τον δυναμικότερο φορέα της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Τα μεγάλα γαιοκτήματα, που επικρατούσαν στην πρώτη βυζαντινή εποχή, παρήκμασαν στην περίοδο της κρίσεως, δηλαδή στα τέλη του έκτου και τις αρχές του έβδομου αιώνα, γιατί έπαθαν σοβαρές καταστροφές από τις εχθρικές επιδρομές. Δεν μπορεί καν να σκεφθεί κανείς ότι θα μπορούσαν να επιβιώσουν τα παλαιά μεγάλα γαιοκτήματα σε σημαντικό ποσοστό μετά τις επιδρομές τόσο των Αβάρων και των Σλάβων όσο και των Περσών και αργότερα των Αράβων. Απ' όσα γνωρίζουμε, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες πραγματικά εξαφανίσθηκαν σε μεγάλο ποσοστό και την θέση τους πήραν ελεύθεροι μικρογαιοκτήμονες, που κατέλαβαν τα χέρσα εδάφη, και οι «στρατιώτες» του νέου στρατού των θεμάτων.

Με τον τρόπο αυτό συντελείται μια ριζική αλλαγή στις αγροτικές περιοχές της βυζαντινής επικράτειας, η οποία θέτει σε νέες βάσεις την κοινωνική διάρθρωση της αυτοκρατορίας και δίνει νέες κατευθύνσεις στην εξέλιξή της. Από την άλλη πλευρά, την αστική ζωή στο Βυζάντιο χαρακτηρίζει μεγάλη σταθερότητα[123]. Σε αντίθεση προς τη Δύση, η αστική ζωή στη βυζαντινή αυτοκρατορία δεν παρουσιάζει κενά. Βέβαια, πολλές πόλεις, ιδιαίτερα στη Βαλκανική χερσόνησο, καταστράφηκαν από τις εχθρικές επιδρομές. Για τον λόγο αυτό στην περιοχή που είχε αποκοπεί από τη βυζαντινή εξουσία σταμάτησε η αστική ζωή για μακρό χρόνο. Αντίθετα στη Μ. Ασία, η οποία εξακολουθούσε να παραμένει κάτω από τη βυζαντινή εξουσία, οι πόλεις διατηρήθηκαν και ο αριθμός τους δεν μειώθηκε σημαντικά. Αν και οι πληροφορίες για τη βυζαντινή αστική ζωή στην

Digitized by 10uk1s

πρώιμη μεσαιωνική εποχή είναι οπωσδήποτε ελλειπείς, όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πολλές βυζαντινές πόλεις παρέμειναν σπουδαία κέντρα εμπορίου και βιοτεχνίας. Η κατάσταση αυτή εξηγεί και το γεγονός, ότι στο Βυζάντιο επικράτησε η νομισματική οικονομία. Η αστική ζωή αποτελεί το κύριο στοιχείο της συνέχειας στην εξέλιξη του Βυζαντίου και εξασφάλισε τη διατήρηση των παραδοσιακών κρατικών μορφών και την επιβίωση του αρχαίου πολιτισμού, πνευματικού και τεχνικού.

Οι νέες συνθήκες ζωής στο βυζαντινό χωριό καθρεπτίζονται καθαρά στον περίφημο *νόμο γεωργικό,* που απεικονίζει την καθημερινή ζωή των βυζαντινών αγροτών στην πρώιμη αυτή μεσαιωνική περίοδο[124]. Φαίνεται ότι ο γεωργικός νόμος αντιμετωπίζει τις συνθήκες των νέων οικισμών, που σχηματίσθηκαν όσο προχωρούσε ο εποικισμός των χέρσων περιοχών. Έχει κανείς την εντύπωση ότι οι αγροτικοί οικισμοί βρίσκονται σε δασώδεις περιοχές, γιατί γίνεται συχνά λόγος για αποδάσωση των δασικών εκτάσεων και καλλιέργεια αποξεραμένων εδαφών[125]. Ο νόμος ρυθμίζει τις νομικές σχέσεις των αγροτών, που είναι ανεξάρτητοι γαιοκτήμονες, δεν υπάγονται δηλαδή σε κανένα μεγαλο-γαιοκτήμονα, αλλά έχουν μόνο φορολογική υποχρέωση απέναντι στο κράτος. Ωστόσο έχουν κι απεριόριστη ελευθερία στη διακίνησή τους. Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι στην εποχή αυτή δεν υπήρχαν καθόλου δουλοπάροικοι, παρά μόνο ότι οι ελεύθεροι αγρότες αποτελούσαν ευρεία τάξη και ότι ο όρος «γεωργοί» δήλωνε τότε κυρίως τους ανεξάρτητους γαιοκτήμονες. Ο «νόμος» ονομάζει χαρακτηριστικά τους γεωργούς αυτούς κυρίους της περιουσίας τους. Εξ άλλου δεν κατέχουν μόνο γη και κτήνη, αλλά ακόμη και δούλους, που την εποχή αυτή διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη βυζαντινή αγροτική οικονομία. Ο γεωργικός νόμος δίνει ιδιαίτερη σημασία στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων της ατομικής ιδιοκτησίας.

Πάντως οι κάτοικοι του χωριού απαρτίζουν μία «κοινότητα»[126], πράγμα που εκδηλώνεται με πολλούς και ποικίλους τρόπους. Η καλλιεργήσιμη γη, τα αμπέλια, οι δενδρόκηποι και λαχανόκηποι αποτελούν πλήρη και προσωπική ιδιοκτησία των γεωργών ή των γεωργικών οικογενειών, πολλές φορές μάλιστα ακόμη και δασικές εκτάσεις περιλαμβάνονται στην ιδιωτική περιουσία. Ωστόσο η προσωπική ιδιοκτησία προήλθε αρχικά από τον τεμαχισμό των εκτάσεων που απέκτησε η αγροτική κοινότητα και όταν υπήρχε ειδική ανάγκη ο τεμαχισμός συνεχιζόταν. Πάντως ορισμένα τμήματα των εκτάσεων του χωριού παραμένουν αδιαίρετο κτήμα της κοινότητας. Οι βοσκότοποι χρησιμοποιούνται από κοινού και οι βοσκοί, που φροντίζουν για τα κοπάδια, μισθώνονται από την κοινότητα.

Η κρατική εξουσία θεωρεί την κοινότητα του χωριού ως διοικητική και φορολογική μονάδα. Τα μέλη της κοινότητας είναι υπεύθυνα για την ακέραιη καταβολή των φόρων και πρέπει να αναπληρώνουν τα ελλείμματα των αναξιόχρεων γειτόνων τους. Το ύστερο-ρωμαϊκό σύστημα της «επιβολής» καθόριζε την αναγκαστική μεταβίβαση χέρσων εδαφών σε κατόχους εύφορων περιοχών και τους επέβαλλε να πληρώνουν πρόσθετους φόρους για την παρεχόμενη νέα έκταση (βλ. >>). Το σύτημα τούτο τροποποιήθηκε τώρα. Οι φόροι για τις ερημωμένες εκτάσεις επιβάλλονται στους γείτονες, στους οποίους βέβαια παραχωρείται και το δικαίωμα της εκμεταλλεύσεως της πρόσθετης αυτής γης. Η νέα αυτή τάξη της αλληλέγγυας ευθύνης για την καταβολή των φόρων είναι γνωστή στις μεταγενέστερες πηγές ως «αληλέγγυον» και εμφανίζεται για πρώτη φορά στον «γεωργικό νόμο»[127]. Πρωταρχική σημασία έχει τώρα η μεταβίβαση των φόρων και όχι η μεταβίβαση της γης· η δεύτερη βέβαια είναι φυσική συνέπεια της πρώτης. Γιατί ιδιοκτήτης είναι πλέον ο φορολογούμενος. Αυτό είναι χαρακτηριστική βυζαντινή αρχή, που εφαρμόζεται γενικά την εποχή αυτή.

Κατά τα τέλη του έβδομου αιώνα φαίνεται πως τροποποιήθηκε σημαντικά το σύστημα καθορισμού της βασικής φορολογίας. Η σύνδεση του κεφαλικού και του περιουσιακού φόρου, που προήλθε από το σύστημα της capitatio-iugatio του Διοκλητιανού και εφαρμοζόταν ως τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστιανού Β'[128], καταργήθηκε τώρα. Ο κεφαλικός φόρος θα καταβάλλεται στο εξής χωριστά από τον περιουσιακό φόρο και θα επιβάλλεται χωρίς διάκριση σε κάθε φορολογούμενο. Έτσι η καταβολή του κατά κεφαλήν φόρου δεν σχετίζεται πλέον με την προϋπόθεση της μόνιμης

Digitized by 10uk1s

εγκαταστάσεως. Με τον τρόπο αυτό καταργείται ο βασικός λόγος που καθήλωνε τους φορολογούμενους σε μόνιμες γαιοκτησίες, πράγμα που ήταν αναγκασμένη η βυζαντινή κυβέρνηση με το παλαιό φορολογικό σύστημα να εφαρμόζει, προκειμένου να εξασφαλίσει τη συλλογή των φόρων σε εποχές που έλειπαν εργατικά χέρια (βλ. >>). Έτσι η αλλαγή του φορολογικού συστήματος ενίσχυσε την ελεύθερη μετακίνηση των γεωργών[129].

Σταθερή αύξηση σημειώνει και η εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία, που διευρύνεται διαρκώς με τις κτηματικές δωρεές των ευσεβών Βυζαντινών όλων των τάξεων. Η εξέλιξη αυτή, μαζί με την αδιάκοπη αύξηση του μοναχισμού, δείχνει την ανερχόμενη δύναμη της Εκκλησίας. Σαφή εικόνα της επιβλητικής εξαπλώσεως του μοναχισμού στο Βυζάντιο την εποχή εκείνη παρέχουν οι μεταγενέστερες πληροφορίες του πατριάρχη Ιωάννου Αντιοχείας, στα τέλη του ενδέκατου αιώνα, που, παρά τις φανερές υπερβολές τους, είναι αρκετά χαρακτηριστικές. Αυτός ο υψηλός εκπρόσωπος του ανατολικού κλήρου και σθεναρός υπέρμαχος του απρόσβλητου της μοναστηριακής περιουσίας, ισχυρίζεται ότι ο πληθυσμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας πριν από την έκρηξη της εικονομαχίας χωριζόταν σε δύο ισομεγέθη τμήματα, τους μοναχούς και τους λαϊκούς[130]. Στην αύξηση του αριθμού των μονών και των μοναχών ανταποκρίνεται φυσιολογικά και η αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας[131].

Ο Ιουστινιανός Β' ήταν ένας αρκετά ευσεβής ηγεμόνας. Στις επιγραφές των νομισμάτων ονόμαζε τον εαυτό του servus Christi και ήταν ο πρώτος βυζαντινός αυτοκράτορας που χάραξε την εικόνα του Χριστού στην πίσω όψη των νομισμάτων[132]. Στα χρόνια της βασιλείας του συγκλήθηκε μία σύνοδος (691/2), η γνωστή ως Πενθέκτη, που συμπλήρωσε τους δογματικούς όρους των δύο τελευταίων οικουμενικών συνόδων, της πέμπτης του 553 και της έκτης του 680/1, με μια μεγάλη σειρά από κανόνες. Η σύνοδος αυτή είναι γνωστή και ως *εν Τρούλλω Σύνοδος,* επειδή συγκλήθηκε στην θολωτή αίθουσα των βασιλικών ανακτόρων, δηλ. στην αίθουσα του Τρούλλου. Οι 102 κανόνες της συνόδου ρυθμίζουν διάφορα θέματα της εκκλησιαστικής τάξεως και της λατρείας και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην εξύψωση και στερέωση της χριστιανικής ηθικής στο λαό και στον κλήρο. Καταδικάζονται πολλά ήθη και έθιμα εξ αιτίας της εθνικής τους προελεύσεως ή ακόμη για λόγους ηθικής, πράγμα που μας επιτρέπει να δούμε διάφορες πλευρές της ζωής του λαού της εποχής εκείνης. Έτσι από τους κανόνες αυτούς γνωρίζουμε ότι γιορτάζονταν ακόμη πολλές εθνικές εορτές, όπως λ.χ. τα Βρουμάλια, όπου γυναίκες και άνδρες, μεταμφιεσμένοι και μασκοφορεμένοι, γύριζαν στους δρόμους. Ακόμη, ότι στον τρυγητό ο λαός τραγουδούσε ύμνους στον Διόνυσο και ότι με τη νέα σελήνη μάζευαν ξύλα μπροστά στα σπίτια και άναβαν φωτιές, τις οποίες δρασκέλιζαν οι νεαροί άνδρες. Αυτά και άλλα πολλά παρόμοια έθιμα, που είχαν εθνική προέλευση, απαγορεύθηκαν, ακόμη και η εκτέλεση θεατρικών παραστάσεων από τους φοιτητές του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως[133]. Την πιο μεγάλη ιστορική σημασία έχουν όμως οι κανόνες εκείνοι της Πενθέκτης, που φανερώνουν τις αντίθετες αντιλήψεις ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας, όπως λ.χ. στην άδεια του γάμου των ιερέων και στην σαφή απόρριψη της νηστείας του Σαββάτου των Δυτικών. Έτσι δέκα μόλις χρόνια μετά τη δογματική συμφωνία που επιτεύχθηκε στην έκτη οικουμενική σύνοδο εμφανίζονται πάλι αντιθέσεις ανάμεσα στη Ρώμη και στο Βυζάντιο. Βέβαια οι αντιθέσεις αυτές δεν αναφέρονται σε θέματα πίστεως, είναι όμως ζητήματα που φανερώνουν καθαρά την εντελώς διαφορετική εξέλιξη των δύο παγκόσμιων κέντρων.

Η απόρριψη των αποφάσεων της Πενθέκτης από τον πάπα δεν προκαλεί εντύπωση. Ο Ιουστινιανός Β' πίστεψε πως μπορούσε να θέσει σύντομα τέλος στη διένεξη, ακολουθώντας το παράδειγμα του παππού του. Έστειλε λοιπόν έναν απεσταλμένο στη Ρώμη με την εντολή να συλλάβει τον πάπα και να τον οδηγήσει στην Κωνσταντινούπολη για να δικασθεί από τον αυτοκράτορα. Ωστόσο οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί από την εποχή του Μαρτίνου. Το κύρος του αυτοκράτορα στην Ιταλία είχε σημαντικά μειωθεί σε σύγκριση με την εποχή εκείνη, ενώ η θέση του πάπα είχε στο μεταξύ εδραιωθεί. Η φρουρά της Ρώμης, ακόμη και της Ραβέννας, αντιστάθηκε στις προθέσεις του αυτοκρατορικού απεσταλμένου με τέτοια επιμονή, ώστε ο τελευταίος χρειάσθηκε να επικαλεσθεί την μεγαλοψυχία του πάπα για να σώσει τη ζωή του. Αυτή ήταν μια πράξη εκδικήσεως για την

Digitized by 10uk1s

ταπείνωση που δέχθηκε ο παπισμός εκ μέρους του βυζαντινού αυτοκράτορα σαράντα χρόνια νωρίτερα. Η ταπείνωση, που δοκίμασε με την σειρά του τώρα ο αυτοκράτορας, έμεινε χωρίς εκδίκηση, επειδή λίγο αργότερα εκθρονίσθηκε ο Ιουστινιανός Β'.

Η πολιτική της δυναστείας του Ηρακλείου, που έθεσε ως βάση του κράτους την μικρογαιοκτησία των «στρατιωτών» και των ελεύθερων γεωργών, δεν μπορούσε να είναι αρεστή στη βυζαντινή αριστοκρατία. Η κυβερνητική πολιτική στην εποχή του Ιουστινιανού Β' είχε ιδιαίτερα σκληρή αντι-αριστοκρατορική γραμμή και η απότομη και προκλητική συμπεριφορά του νεαρού αυτοκράτορα, που ποτέ δε δίστασε να χρησιμοποιήσει τη βία, κορύφωσε την αντίδραση στο έπακρο. Σύμφωνα με καλά πληροφορημένες ανατολικές πηγές, η πολιτική του Ιουστινιανού απειλούσε την αριστοκρατία με πλήρη αφανισμό. Από την άλλη πλευρά, ορισμένα από τα μέτρα του δεν ήταν οπωσδήποτε κατάλληλα για να προκαλέσουν την εύνοια των μεγάλων μαζών. Η εποικιστική του πολιτική, αν και απέβλεπε στη θεραπεία των αναγκών του κράτους, ήταν πολύ σκληρή για τους εποίκους, που τους αποσπούσε βίαια από τις πατρίδες τους και τους έρριχνε σε μιαν άγνωστη και άγονη γη. Εξ άλλου η διακυβέρνηση του Ιουστινιανού Β' σήμαινε μεγάλο οικονομικό βάρος στους υπηκόους, επειδή ο αυτοκράτορας, ακολουθώντας το παράδειγμα του μεγάλου του συνονόματου, επιδόθηκε με πάθος σε μια δαπανηρή οικοδομική δραστηριότητα[134]. Η ανήλεη φορολογική καταπίεση προκάλεσε στον πληθυσμό άκρατη πικρία εναντίον των αξιωματούχων, που διηύθυναν τα οικονομικά, δηλ. του «σακελλάριου» Στεφάνου και του «λογοθέτη του γενικού» Θεοδότου, οι οποίοι φαίνεται ότι διακρίθηκαν για ασυνήθιστη ωμότητα. Στα τέλη του 695 ξέσπασε η στάση κατά της κυβερνήσεως του Ιουστινιανού Β' και το κόμμα των Βενέτων ανύψωσε στον αυτοκρατορικό θρόνο τον στρατηγό Λεόντιο, που μόλις είχε διορισθεί στρατηγός του νέου θέματος Ελλάδος[135]. Οι δύο συνεργάτες του Ιουστινιανού, ο σακελλάριος Στέφανος και ο λογοθέτης Θεόδοτος έπεσαν θύματα της μανίας του όχλου, που έκοψε τη μύτη και του ίδιου του Ιουστινιανού. Ο εκθρονισμένος αυτοκράτορας εκτοπίσθηκε στη Χερσώνα, όπου άλλοτε ο εξόριστος πάπας Μαρτίνος είχε χάσει τη ζωή του.

Digitized by 10uk1s

4. Η πτώση της δυναστείας του Ηρακλείου

Τα γεγονότα του 695 κλόνισαν σοβαρά το Βυζαντινό κράτος και εγκαινίασαν μία περίοδο αναστατώσεων, που έμελλε να διαρκέσει περισσότερο από είκοσι χρόνια. Η περίοδος αυτή της εσωτερικής συγχύσεως εξέθεσε την αυτοκρατορία σε νέους κινδύνους και επέφερε νέες και σοβαρές απώλειες. Πρώτη σοβαρή απώλεια ήταν οι βυζαντινές κτήσεις στη βόρεια Αφρική. Οι επιδρομές των Αράβων εναντίον του Εξαρχάτου της Καρχηδόνας είχαν για αρκετό διάστημα σταματήσει, η πτώση του ήταν όμως πια μόνο θέμα χρόνου μετά την αποτυχία του Κώνστα Β' να εξασφαλίσει την αποτελεσματική άμυνα των δυτικών επαρχιών. Το 697 οι Άραβες εισόρμησαν στη λατινική Αφρική και μετά από αλλεπάλληλες αιφνιδιαστικές επιτυχίες κατέλαβαν την Καρχηδόνα. Ο βυζαντινός στόλος, που έστειλε βιαστικά ο αυτοκράτορας Λεόντιος (695-98) στην Αφρική κατόρθωσε βέβαια ακόμη μια φορά να γίνει κύριος της καταστάσεως. Όταν όμως την επόμενη άνοιξη οι Άραβες επανήλθαν με νέες ενισχυμένες δυνάμεις στη θάλασσα και στη ξηρά, οι Βυζαντινοί αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν μπροστά στην υπεροχή του εχθρού και να εγκαταλείψουν τη χώρα. Η καταστροφή αυτή είχε ως συνέπεια την εξέγερση του βυζαντινού στόλου κατά του Λεοντίου και την αναγόρευση του Αψίμαρου, που ήταν δρουγγάριος των Κιβυρραιωτών, σε αυτοκράτορα. Αυτός χάρη στη συμπαράσταση της πολιτοφυλακής της πόλεως, που ανήκε στο κόμμα των Πρασίνων, κατόρθωσε εύκολα να καταλάβει την πρωτεύουσα και να ανεβεί στο θρόνο με το όνομα Τιβέριος Β' (698-705). Είναι χαρακτηριστικό ότι όπως ο προκάτοχός του είχε αναγορευθεί αυτοκράτορας από τους Βενέτους, έτσι και αυτός αναγορεύθηκε από τους Πρασίνους[136]. Ο έκπτωτος Λεόντιος κλείσθηκε σε κάποιο μοναστήρι, αφού υποβλήθηκε στην ίδια ποινή όπως και ο Ιουστινιανός, που ο ίδιος είχε εκθρονίσει, δηλ. στο κόψιμο της μύτης.

Ο Τιβέριος Β' δεν προσπάθησε να ανακτήσει το χαμένο Εξαρχάτο της Καρχηδόνας ή τουλάχιστο να αναχαιτίσει την περαιτέρω προέλαση των Αράβων στην Αφρική. Οι Άραβες, που τώρα πια είχαν να αντιμετωπίσουν στην εξάπλωσή τους μόνο τις φυλές των ιθαγενών Μαυριτανών, έφθασαν στις αρχές του όγδοου αιώνα ως τις ακτές του Ατλαντικού. Την πρώτη ισχυρή αντίσταση αντιμετώπισαν στην πόλη Septem (την σημερινή Céuta, στην οδό προς το Γιβραλτάρ), που ήταν το δυτικό προπύργιο της αυτοκρατορίας στην αφρικανική ακτή. Όταν κατέλαβαν και το οχυρό αυτό το 711, οι Άραβες είχαν πια στην εξουσία τους ολόκληρη την ακτή της βόρειας Αφρικής, ενώ συγχρόνως άρχιζαν την κατάκτηση της Ισπανίας, όπου μέσα σε λίγα χρόνια κατέλυσαν το κράτος των Βησιγότθων. Έτσι οι Άραβες εισήλθαν στην Ευρώπη από τον πλάγιο δρόμο στα δυτικά, περνώντας από τις ακτές της Αφρικής, αφού η προέλαση τους από τα ανατολικά εμποδίσθηκε από τα ισχυρά τείχη της Κωνσταντινουπόλεως.

Ωστόσο η δυναστεία του Ηρακλείου έμελλε να καταλάβει για άλλη μια φορά την εξουσία στο πρόσωπο του Ιουστινιανού Β'. Το αχαλίνωτο πνεύμα του Ιουστινιανού δεν μπόρεσαν να καθηλώσουν ούτε ο απαίσιος ακρωτηριασμός του ούτε η εξορία του στην απομακρυσμένη Χερσώνα· δεν υποτάχθηκε ποτέ στη μοίρα του, αλλά ποθούσε την επιστροφή και την εκδίκηση. Φαίνεται ότι τον ενθάρρυνε η αλλαγή στο θρόνο το 698. Η συμπεριφορά του άρχισε να γίνεται αρκετά ύποπτη, έτσι που η τοπική διοίκηση της Χερσώνας αποφάσισε να τον παραδώσει στην κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως. Ειδοποιήθηκε όμως έγκαιρα ο Ιουστινιανός και κατόρθωσε να διαφύγει στο κράτος των Χαζάρων, όπου ο χαγάνος τον υποδέχθηκε με τιμές και του έδωσε μάλιστα για σύζυγο την αδελφή του, η οποία μεταστράφηκε στον χριστιανισμό και έλαβε το όνομα Θεοδώρα, το όνομα της συζύγου του Ιουστινιανού Α'. Η δραπέτευση του Ιουστινιανού προκάλεσε σοβαρές ανησυχίες στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας Τιβέριος έστειλε στην αυλή του χαγάνου πρεσβεία και απαίτησε να του παραδοθεί ο Ιουστινιανός. Ο χαγάνος για να μη διαταράξει τις αγαθές σχέσεις του με το Βυζάντιο, αποφάσισε να ικανοποιήσει το αίτημα του αυτοκράτορα. Ο Ιουστινιανός, που ειδοποιήθηκε πάλι έγκαιρα για τον κίνδυνο που τον απειλούσε, δραπέτευσε και πάλι και μετά από πολλές περιπέτειες κατόρθωσε να φθάσει στα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου. Εδώ ήλθε σε επαφή με τον Βούλγαρο ηγεμόνα Τέρβελι (Tervel) και εξασφάλισε την υποστήριξή του. Το φθινόπωρο του 705 εμφανίσθηκε, με την συνοδεία του Τέρβελι και επικεφαλής

Digitized by 10uk1s

ενός ισχυρού βουλγαρο-σλαβικού στρατού, μπροστά στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο ο στρατός αυτός ήταν ανίσχυρος μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Πέρασαν τρεις μέρες χωρίς αποτέλεσμα, και οι αξιώσεις του Ιουστινιανού να επιστρέψει στον θρόνο αντιμετωπίσθηκαν με ειρωνία και χλευασμό. Τότε με λίγους γενναίους συντρόφους του κατόρθωσε να διεισδύσει τη νύκτα στην Κωνσταντινούπολη μέσα από έναν αγωγό του υδραγωγείου. Η πόλη αιφνιδιάσθηκε και προκλήθηκε τέτοιος πανικός, ώστε ο Τιβέριος τράπηκε σε φυγή και εγκατέλειψε τον θρόνο στον τολμηρό αντίπαλό του. Ο Ιουστινιανός, ο οποίος, όπως φαίνεται, δεν είχε μόνον εχθρούς αλλά και πιστούς οπαδούς στην Κωνσταντινούπολη, πέτυχε να καταλάβει το ανάκτορο των Βλαχερνών και να ανέλθει για δεύτερη φορά στον θρόνο των προγόνων του μετά από μια δεκαετή περιπετειώδη εξορία. Ο «ρινότμητος» αυτοκράτορας έμεινε στην εξουσία έξη ακόμη χρόνια (705-11), ξεπερνώντας τις δυσχέρειες που του προκαλούσε ο απαίσιος ακρωτηριασμός του, που υποτίθεται ότι συμβόλιζε την ανικανότητά του να κατέχει τον θρόνο. Η δύναμη της θελήσεώς του απέδειξε ότι ο τρόπος αυτός να καταστεί κάποιος ανίκανος για τον θρόνο, δηλαδή ο ακρωτηριασμός, που είχε εφαρμοσθεί συχνά στον έβδομο αιώνα, δεν ήταν αρκετά αποτελεσματικός. Και πραγματικά, δεν εφαρμόσθηκε ποτέ πια σε περιπτώσεις διεκδικητών του θρόνου και έκπτωτων αυτοκρατόρων. Ο Ιουστινιανός μοιράσθηκε τον θρόνο με τη σύζυγό του Θεοδώρα, που μετά την επικράτηση του πραξικοπήματός του έφερε από τη Χαζαρία στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον γιο τους, που είχε στο μεταξύ γεννήσει. Ο γιος του ονομάσθηκε Τιβέριος και αναγορεύθηκε συναυτοκράτορας.

Εξαιρετικά μεγάλη ήταν η αμοιβή, που επιδαψίλευσε στους φίλους και βοηθούς του ο Ιουστινιανός, καθώς και η εκδίκηση που έπληξε τους εχθρούς του. Όχι μόνο άρχισε πάλι να καταβάλλει στους Βουλγάρους τις χορηγίες, που είχε παλαιότερα συμφωνήσει να καταβάλλει ο Κωνσταντίνος Δ'[137], αλλά απένειμε στον Βούλγαρο ηγεμόνα Τέρβελι ως τιμητική διάκριση τον τίτλο του καίσαρα, ο οποίος ήταν ο ανώτερος τίτλος της βυζαντινής αυλής μετά τον τίτλο του βασιλέως, αν και φυσικά είχε χάσει στο μεταξύ την αρχική του σημασία (βλ. >>). Ήταν η πρώτη φορά που ένας ξένος ηγεμόνας αποκτούσε τον ένδοξο αυτό τίτλο, που δεν εξασφάλιζε βέβαια στον κάτοχό του μέρος της πραγματικής βασιλικής εξουσίας, του έδινε όμως το δικαίωμα να μετέχει στις αυτοκρατορικές τιμές. Έτσι, πριν αναχωρήσει με πλούσια δώρα για τη χώρα του, ο Τέρβελι δέχθηκε ως καίσαρας την επευφημία του βυζαντινού όχλου, καθισμένος σε θρόνο δίπλα στον αυτοκράτορα[138]. Από την άλλη πλευρά, ο Τιβέριος Αψίμαρος, που είχε συλληφθεί κατά τη φυγή του καθώς και ο Λεόντιος, που είχε εκθρονισθεί πριν από επτά χρόνια, εκτέθηκαν σε δημόσιο χλευασμό και έπειτα εκτελέσθηκαν. Στον πατριάρχη Καλλίνικο, που είχε στέψει τον Λεόντιο, επιβλήθηκε η ποινή της τυφλώσεως. Αυτά ήταν μόνο τα πρώτα θύματα μιας συστηματικής τρομοκρατίας, που είχε στόχο να εξαφανίσει όλους τους εχθρούς του αυτοκράτορα. Η δεύτερη περίοδος της βασιλείας του δικαίωσε απόλυτα τη φήμη, που ο Ιουστινιανός είχε αποκτήσει στους συγχρόνους και τους επιγόνους του, δηλαδή ενός τυράννου που διψούσε για αίμα. Ποτισμένος με ακόρεστη μανία εκδικήσεως και τυφλωμένος από το πάθος αυτό ξέχασε και τις πιο επείγουσες υποθέσεις του κράτους, παραμέλησε τον πόλεμο με τους εχθρούς της αυτοκρατορίας και δαπάνησε όλες τις δυνάμεις στον εξουθενωτικό αγώνα εναντίον των προσωπικών εχθρών του στο εσωτερικό.

Το κέρδος από την κατάσταση αυτή αποκόμισαν οι Άραβες. Το έτος 709 πολιόρκησαν τα Τύανα, ένα από τα σπουδαιότερα φρούρια στη συνοριακή περιοχή της Καππαδοκίας. Ο βυζαντινός στρατός που βρέθηκε αντιμέτωπός τους, ήταν τελείως ανεπαρκής και με ανίκανους ηγέτες, αφού οι πιο ικανοί αξιωματικοί είχαν πέσει θύματα της τρομοκρατίας. Έτσι η ήττα ήταν εξοντωτική, και τα Τύανα, εξαντλημένα από την μακροχρόνια πολιορκία και χωρίς ελπίδα ενισχύσεως, αναγκάσθηκαν να υποκύψουν στον εχθρό. Οι Άραβες συνέχισαν τις επιδρομές στην Κιλικία το 710 και 711 χωρίς να συναντήσουν, όπως φαίνεται, καμία απολύτως αντίσταση και κατέλαβαν πολλά φρούρια. Ένα μικρό αραβικό τμήμα στρατού πέτυχε μάλιστα να φθάσει ως τη Χρυσούπολη και να προκαλέσει σοβαρές φθορές.

Στο μεταξύ ο αυτοκράτορας, που δεν ήταν ικανοποιημένος με τις μαζικές εκτελέσεις στην Κωνσταντινούπολη, διέταξε την αποστολή εκστρατευτικού σώματος στη Ραβέννα, για να την

Digitized by 10uk1s

τιμωρήσει από εκδίκηση για την εχθρική στάση, που οι κάτοικοί της είχαν κρατήσει εναντίον του κατά την περίοδο της πρώτης βασιλείας του. Η πόλη λεηλατήθηκε άγρια, οι ευγενείς πολίτες της σύρθηκαν δέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη, όπου και εκτελέσθηκαν, και ο επίσκοπός της τυφλώθηκε. Ωστόσο, η διαμάχη με τη Ρώμη εξ αιτίας των κανόνων της Πενθέκτης συνόδου λύθηκε με ειρηνικό τρόπο. Κατά τα τέλη του 710 ο πάπας Κωνσταντίνος Α' επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη μετά από πρόσκληση του αυτοκράτορα και έγινε δεκτός με μεγάλες τιμές.

Αν και η επιχείρηση εκδικήσεως του 709 προκάλεσε την εξέγερση της Ραβέννας κατά τα τέλη του 710 ή τις αρχές του 711, ο Ιουστινιανός έστειλε παρόμοια αποστολή και στη Χερσώνα, όπου είχε εξορισθεί. Η εκδίκηση εδώ ήταν ακόμη πιο άγρια από ό,τι στη Ραβέννα, στοίχισε όμως στον Ιουστινιανό το κεφάλι του. Στην αρχή εξεγέρθηκε ο λαός της Χερσώνας, και στην συνέχεια ο αυτοκρατορικός στρατός και ο στόλος, αφού οι αρχηγοί τους για κάθε αποτυχία τους περίμεναν την εκδίκηση του καχύποπτου αυτοκράτορα. Την επανάσταση υποστήριξαν και οι Χάζαροι, που στο μεταξύ είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους ως τη χερσόνησο της Κριμαίας[139]. Αυτοκράτορας ανακηρύχθηκε ο Αρμένιος Βαρδάνης, ο οποίος εμφανίσθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 711 με μια μοίρα στόλου. Η πρωτεύουσα του άνοιξε αμέσως τις πύλες της. Δεν υπήρχε κανένας που να υποστηρίζει τον Ιουστινιανό, που δολοφονήθηκε από το χέρι ενός αξιωματικού του. Το κεφάλι του μεταφέρθηκε στη Ρώμη και στη Ραβέννα και εκτέθηκε σε δημόσια θέα. Δολοφονήθηκε ακόμη και ο μικρός γιος του και διάδοχος του θρόνου Τιβέριος[140]. Έτσι η ένδοξη δυναστεία του Ηρακλείου βρήκε άδοξο τέλος μέσα στο αίμα και στον τρόμο.

Η δυναστεία του Ηρακλείου ήταν η πρώτη «βυζαντινή» δυναστεία στην κυριολεκτική σημασία του όρου. Οι εκπρόσωποί της κυβέρνησαν την αυτοκρατορία επί πέντε γενεές, δηλαδή έναν ολόκληρο αιώνα. Εξετάζοντας την Ιστορία της ασυνήθιστης αυτής οικογένειας βλέπουμε άνδρες που συνδύαζαν μεγάλη πολιτική ικανότητα με μια ιδιόρρυθμη και νοσηρή αβεβαιότητα. Ο μεγάλος Ηράκλειος, που ανανέωσε την αυτοκρατορία, επιχείρησε επικεφαλής του στρατού του έναν ιερό πόλεμο και πέτυχε επικές νίκες κατά των πανίσχυρων Περσών, αργότερα όμως, εξαντλημένος και παραλυμένος, παρακολούθησε με αδράνεια την προέλαση των Αράβων και έκλεισε την ζωή του σε κατάσταση βαρειάς μελαγχολίας. Ο Κώνστας Β', γιος ενός αδύναμου φθισικού πατέρα, ανέβηκε σε παιδική ηλικία στον βασιλικό θρόνο, φορτωμένος με ζωντανές αναμνήσεις από τις αιματηρές οικογενειακές διενέξεις, αποδείχθηκε πεισματικά ριψοκίνδυνος και έπεσε θύμα μιας μεγάλης αλλά ανεφάρμοστης ιδέας. Ο Κωνσταντίνος Δ', ο ηρωικός νικητής των Αράβων, που μαζί με τον πρόγονό του Ηράκλειο αξίζει περισσότερο από κάθε άλλον τον τίτλο του σωτήρα της αυτοκρατορίας, μεγάλος στρατηγός και μεγάλος κυβερνήτης, έφυγε από τη ζωή στα 33 του χρόνια. Τέλος ο Ιουστινιανός Β', ένας εξαιρετικά προικισμένος ηγεμόνας, που συνέβαλε περισσότερο από κάθε άλλον στην καλύτερη οργάνωση του κράτους, προετοίμασε ο ίδιος το τραγικό τέλος του με τον αχαλίνωτο δεσποτισμό του, τον ανεξέλεγκτο χαρακτήρα και την απάνθρωπη και νοσηρή ωμότητά του και προκάλεσε την πτώση της δυναστείας.

Η δημιουργική εποχή της δυναστείας του Ηρακλείου τελείωσε με την πρώτη βασιλεία του Ιουστινιανού Β'. Στο χρονικό όμως διάστημα από την άνοδο του Ηρακλείου στον θρόνο ως την πρώτη πτώση του Ιουστινιανού διαδραματίσθηκαν οι πιο κρίσιμοι αγώνες επιβιώσεως, που χρειάσθηκε ποτέ να αναλάβει το βυζαντινό κράτος και έγινε η σημαντικώτερη εσωτερική αναδιοργάνωση, που επιχειρήθηκε ποτέ. Αν και νικητής των Περσών και των Αβάρων, το Βυζάντιο αναγκάσθηκε να παραχωρήσει μεγάλες και πλούσιες περιοχές στους Άραβες. Ωστόσο η αυτοκρατορία κατόρθωσε με σκληρούς αγώνες να διατηρήσει τις κεντρικές επαρχίες της, να θέσει φραγμό στην πορεία των Μουσουλμάνων προς την Ευρώπη και να κατοχυρώσει τη θέση της ως μεγάλη δύναμη. Η έκταση της αυτοκρατορίας περιορίσθηκε βέβαια, μέσα στα νέα του όρια κρατήθηκε όμως το Βυζάντιο περισσότερο συμπαγές και ακλόνητο, από όσο ήταν προηγουμένως. Στο γερασμένο υστερορωμαϊκό κράτος μεταδόθηκε νέα ζωή με τις βαθειές εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και την εισρροή νέων ζωντανών δυνάμεων από έξω. Η αυτοκρατορία απέκτησε ενιαία και συμπαγή, στρατιωτικοποιημένη διοικητική διάρθρωση και νέα οργάνωση του στρατού,

Digitized by 10uk1s

που στηρίχθηκε στους στρατιώτες-γεωργούς. Τέλος, αναπτύχθηκε η τάξη των ελεύθερων γεωργών, που αξιοποίησε για την καλλιέργεια νέες εκτάσεις και με τους φόρους που κατέβαλλε προσέφερε μια σταθερή βάση στον προϋπολογισμό του κράτους. Η δύναμη του βυζαντινού κράτους θα στηριχθεί στο εξής στα θεμέλια που έθεσε ο έβδομος αιώνας. Χάρη στην ανανέωση που πέτυχε η δυναστεία του Ηρακλείου, το Βυζάντιο θα μπορέσει να διατηρήσει την αμυντική του ισχύ εναντίον των Αράβων και των Βουλγάρων και τελικά να περάσει στην αποφασιστική και νικηφόρα αντεπίθεση στην Ασία και στη Βαλκανική χερσόνησο.

Η περίοδος αυτή, αν και πλούσια σε ηρωικούς αγώνες, είναι όμως πτωχή σε πολιτιστικά επιτεύγματα. Με τον μαρασμό της παλαιάς αριστοκρατικής τάξης παρακμάζει και ο αρχαίος πολιτισμός, που αυτή εκπροσωπούσε, και τον πλούτο της φιλολογίας και της τέχνης της εποχής του Ιουστινιανού ακολουθεί από τον έβδομο αιώνα μια περίοδος πολιτιστικής στειρότητας. Το γεγονός αυτό αμαυρώνει τον αιώνα αυτόν, τόσο περισσότερο μάλιστα όσο αρχίζει να επιβάλλεται στο Βυζάντιο η ωμότητα των καθαρά ανατολικών εθίμων. Οι εικαστικές τέχνες βρίσκονται σε παρακμή, η κλασική φιλολογία και επιστήμη ατροφούν. Τον πρώτο λόγο έχει η θεολογία, που τροφοδοτείται από τις νέες δογματικές έριδες. Η Εκκλησία κερδίζει ολοένα και περισσότερη δύναμη και κύρος. Η ζωή των Βυζαντινών παίρνει μια μυστικιστική και ασκητική χροιά. Οι ίδιοι οι αυτοκράτορες είναι μυστικιστές, όπως ο Ηράκλειος, ο «ελευθερωτής των αγίων τόπων», ο Κωνσταντίνος, ο «φάρος της ορθοδοξίας», και ο Ιουστινιανός, ο «δούλος Χριστού».

Η παγκόσμια ρωμαϊκή αυτοκρατορία ανήκει πια οριστικά στο παρελθόν. Ενώ στη Δύση σχηματίζονται τα γερμανικά κράτη, το Βυζάντιο, αν και παραμένει πάντα σταθερά προσκολλημένο στις ρωμαϊκές πολιτικές ιδέες και παραδόσεις, μεταβάλλεται σε ένα μεσαιωνικό ελληνικό κράτος.

Ο ελληνικός πολιτισμός και η ελληνική γλώσσα, που κυριάρχησαν τελικά στην Ανατολή πάνω στην τεχνητά συντηρημένη ρωμαϊκότητα της πρωτοβυζαντινής μεταβατικής περιόδου, έδωσαν στην αυτοκρατορία την ιδιομορφία της και νέα κατεύθυνση στην εξέλιξή της.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
Η περίοδος της Εικονομαχίας (711 - 843)

Πηγές

Για το πρώτο τμήμα της περιόδου αυτής βασικές πηγές είναι τα Χρονικά του πατριάρχη Νικηφόρου (ως το 769) και του Θεοφάνη (ως το 813), τα οποία μνημονεύσαμε στα προηγούμενα. Όπως είναι φυσικό και οι δύο χρονογράφοι εξιστορούν την εικονομαχία από τη σκοπιά των εικονοφίλων[1]. Ιδιαίτερα έντονη είναι η τάση αυτή στο έργο του Θεοφάνη. Η ίδια τάση χαρακτηρίζει και τη μάλλον πλουσιώτερη ιστοριογραφία, που καλύπτει τη δεύτερη φάση της εικονομαχίας. Το παγκόσμιο Χρονικό του Γεωργίου Μοναχού, που γράφτηκε στα χρόνια του Μιχαήλ Γ' (842-67) και καλύπτει την εποχή ως το 842, αντιπροσωπεύει την κλασική μοναστική Χρονογραφία[2]. Μόνο το τελευταίο τμήμα του, που καλύπτει την περίοδο από το 813 ως το 842, έχει κάποια αξία ως ανεξάρτητη πηγή, ενώ για τα προηγούμενα αντιγράφει το σπουδαιότερο τμήμα της παγκόσμιας χρονογραφίας του Συμεών Λογοθέτη. Το έργο αυτό, που γράφτηκε στα μέσα του 10ου αιώνα, διασώθηκε σε πολλές παραλλαγές, όπως στο λεγόμενο Χρονικό του Θεοδοσίου Μελιτηνού[3], του Συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού, του Λέοντα Γραμματικού, σε πολλά ανέκδοτα χειρόγραφα[4] και σε μια παλαιοσλαβική μετάφραση[5]. Τη δεύτερη φάση της εικονομαχίας εξιστορούν και τα τρία πρώτα βιβλία του Ιωσήφ Γενεσίου, που έγραψε στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ζ' (945 - 49), καθώς και τα τρία πρώτα βιβλία ενός συμπιληματικού έργου, που γράφτηκε ύστερα από προτροπή του Κωνσταντίνου Ζ' και που είναι γνωστό ως Συνεχιστής του Θεοφάνη («Οι μετά Θεοφάνην», Theophanes continuantus)[6]. Για τη βουλγαρική εκστρατεία του Νικηφόρου Α' και την αποφασιστική μάχη της 26ης Ιουλίου 811 έχουμε μόνο μια διεξοδική και ανώνυμη «Διήγηση», που ανακάλυψε ο Dujčev και που στηρίζεται σε μια σύγχρονη έκθεση γραμμένη αμέσως μετά τη μάχη[7]. Ένα επίσης ανώνυμο έργο εξιστορεί λεπτομερειακά την περίοδο της βασιλείας του Λέοντα Ε' (813 - 20), το Χρονικό του Λέοντος Αρμενίου[8]. Σύμφωνα με τις πειστικές παρατηρήσεις του Grégoire[9] η «Διήγησις» για τη βουλγαρική εκστρατεία του 811 καθώς και η ιστορία του Λέοντα Ε' προέρχονται από τον ίδιο συγγραφέα και πρέπει να θεωρηθούν αποσπάσματα ενός χαμένου ιστορικού έργου[10]. Πρέπει ακόμη να μνημονεύσουμε το σπουδαίο Χρονικό της Μονεμβασίας, το οποίο παρέχει πληροφορίες για τη σλαβική κατοχή της Πελοποννήσου από τα τέλη του 6ου ως τις αρχές του 9ου αιώνα[11].

Τις πληροφορίες των βυζαντινών πηγών σχετικά με τις βυζαντινο-αραβικές σχέσεις συμπληρώνουν ουσιαστικά οι διηγήσεις των Αράβων ιστορικών, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει σε σημασία ο Tabari (839 - 923). Ήταν ένας σπουδαίος λόγιος που έγραψε μια παγκόσμια ιστορία, η οποία καλύπτει την περίοδο «από κτίσεως κόσμου» ως την εποχή του. Ο Tabari περιγράφει διεξοδικά τους βυζαντινο - αραβικούς πολέμους παραθέτοντας συχνά κατά γράμμα τις αρχαιότερες πηγές[12]. Μεγάλη αξία έχουν ακόμη και οι περιγραφές των Αράβων γεωγράφων, ιδιαίτερα των Ibn - Hordadbeh, Kudama και Ibn AI Fakih, οι οποίοι διαφωτίζουν σημαντικά την κατάσταση του βυζαντινού κράτους και παρέχουν πληροφορίες για την οργάνωση του στρατού και το σύστημα των Θεμάτων[13]. Όπως αποδεικνύουν οι νεώτερες έρευνες και προ παντός οι πολλαπλές πρωτοποριακές μελέτες του Grégoire, το βυζαντινό δημώδες έπος του Διγενή Ακρίτα περιέχει πλούσιο ιστορικό υλικό για τους βυζαντινο - αραβικούς πολέμους[14].

Όπως οι βυζαντινοί χρονογράφοι και ιστορικοί, που μνημονεύσαμε προηγουμένως, έτσι και τα αγιολογικά έργα της εποχής αυτής εκπροσωπούν τη γραμμή των εικονοφίλων, και

Digitized by 10uk1s

μάλιστα συχνά με μεγαλύτερη έμφαση. Τα κείμενα αυτά είναι αφιερωμένα στους μάρτυρες της εικονομαχίας, γι' αυτό και έχουν φυσικά χαρακτήρα πανηγυρικό. Ωστόσο αρκετά από αυτά έχουν μεγάλη αξία σαν πηγές που συμπληρώνουν τις λιγοστές ειδήσεις των καθαρά ιστορικών έργων. Εδώ θα μνημονεύσουμε μόνο εκείνους από τους πολλούς βίους αγίων της εικονομαχικής περιόδου, που έχουν ιδιαίτερη ιστορική αξία. Ο Βίος του Στεφάνου του Νέου (+767), που στηρίζε ται σε παλαιότερες διηγήσεις του Στεφάνου, διακόνου της Αγίας Σοφίας, γράφτηκε το 808 και αποτελεί τη σπουδαιότερη και αρχαιότερη εξιστόρηση των εικονοκλαστικών διωγμών του Κωνσταντίνου Ε'[15]. Τα μειονεκτήματα που χαρακτηρίζουν συνήθως το φιλολογικό αυτό είδος αντισταθμίζονται στην περίπτωση αυτή από την αφθονία των ιστορικών λεπτομερειών. Πηγή πρώτης αξίας είναι επίσης και ο Βίος του Νικήτα, ηγουμένου Μονής Μηδίκου στη Βιθυνία (+824), ο οποίος συντάχθηκε ενωρίς μετά το θάνατο του αγίου από το μαθητή του Θεοστήρικτο[16]. Ανεκτίμητη αξία, όχι τόσο για την ιστορία της εικονομαχίας όσο για την εσωτερική ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, έχει επίσης ο Βίος Φιλαρέτου του Ελεήμονος (+792) που συντάχθηκε το 821/822[17]. Σημαντική ιστορική αξία έχουν και ο Βίος Ιωάννου, Επισκόπου Γοτθίας[18] και οι Πράξεις των εν Αμορίω 42 Μαρτύρων[19], που γράφτηκαν από ένα σύγχρονο με τα γεγονότα συγγραφέα.

Τα σημαντικώτερα έργα για την εικονομαχία από την πρώτη φάση της έριδας είναι οι επιστολές του πατριάρχη Γερμανού (715 - 30), που έχουν και μεγάλη ιστορική αξία[20], ιδιαίτερα όμως οι τρεις λόγοι του Ιωάννου του Δαμασκηνού[21]. Η «Νουθεσία γέροντος περί των αγίων εικόνων» περιέχει διδαχές του Γεωργίου Κυπρίου και έκθεση σε μορφή πρακτικού μιας συζητήσεως ανάμεσα στον άγιο και σε έναν εικονομάχο επίσκοπο. Φαίνεται ότι έγιναν πολλές τέτοιες συζητήσεις πριν από τη σύγκληση της πρώτης εικονοκλαστικής συνόδου[22]. Στους λόγους του Ιωάννου του Δαμασκηνού και στη «Νουθεσία» στηρίζονται τα έργα του Ιωάννου Ιεροσολύμων[23], που γράφτηκαν λίγο πριν από τη σύνοδο της Νικαίας, καθώς και η πραγματεία ενός άγνωστου συγγραφέα γνωστή με το όνομα Adversus Constantinum Cabalinum, η οποία εκτός από τον Ιωάννη Δαμασκηνό και τον Γεώργιο Κύπριο χρησιμοποιεί και τον Ιωάννη Ιεροσολύμων[24]. Από θεολογική άποψη σπουδαιότερα για τη δεύτερη φάση της εικονομαχίας είναι τα έργα και οι επιστολές του Θεοδώρου Στουδίτου[25], καθώς και οι πολυάριθμες πραγματείες του πατριάρχη Νικηφόρου[26]. Μνημονεύουμε ακόμη την επιστολή που έστειλαν οι πατριάρχες της Ανατολής προς τον αυτοκράτορα Θεόφιλο (829 - 842), για να τον καθοδηγήσουν στην εικονοκλαστική πολιτική του[27]. Εκτός από τα έργα του Ιωάννου Δαμασκηνού και του Θεοδώρου Στουδίτου μεγάλη σημασία για την εικονομαχία έχουν τα Πρακτικά της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας[28]. Δεν διασώθηκε στην αρχική του μορφή κανένα απολύτως έργο των εικονομάχων, γιατί η έβδομη οικουμενική Σύνοδος του 787 αποφάσισε την καταστροφή των εικονοκλαστικών συγγραμμάτων, ενώ παρόμοια απόφαση ίσως έλαβε και η σύνοδος του 843. Διασώθηκαν όμως πολυάριθμα αποσπάσματα στα έργα των εικονοφίλων, που τα καταχώρισαν για να τα αναιρέσουν. Τους Όρους της πρώτης συνόδου των εικονομάχων του 754 μπορούμε να ανασυντάξουμε από τα Πρακτικά της συνόδου της Νικαίας, ενώ τους Όρους της δεύτερης συνόδου των εικονομάχων του 815 καθώς και τους δύο λόγους του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε', που έχουν μεγάλη θεολογική και ιστορική αξία, από τα αποσπάσματα που χρησιμοποίησε ο πατριάρχης Νικηφόρος[29].

Από τις βιογραφίες των συγχρόνων παπών η Vita Gregorii III[30] είναι ιδιαίτερα πολύτιμη

Digitized by 10uk1s

και κατατοπιστική για τις σχέσεις μεταξύ Ρώμης και Βυζαντίου. Αμφισβητείται η γνησιότητα των δύο Επιστολών του Γρηγορίου Β΄ προς τον Λέοντα Γ΄, που διασώθηκαν σε ελληνική μετάφραση. Ωστόσο τα δύο αυτά σπουδαία κείμενα δεν μπορούν σήμερα πια να απορριφθούν αβασάνιστα ως νόθα[31]. Παράλληλα υπάρχει και μια επιστολή του Γρηγορίου Β΄ προς τον πατριάρχη Γερμανό, της οποίας η γνησιότητα δεν αμφισβητήθηκε ποτέ[32]. Αυθεντικές πληροφορίες για τη στάση της Δύσεως στο ζήτημα των εικόνων παρέχουν τόσο οι Libri Carolini[33] όσο και οι επιστολές του πάπα Αδριανού Α΄ προς τον Κάρολο τον Μέγα[34] και τους βυζαντινούς αυτοκράτορες[35].

Το σπουδαιότερο νομοθετικό κείμενο της εποχής αυτής είναι η Εκλογή που δημοσίευσε ο Λέων Γ΄ το έτος 726. Για τους νόμους, που η αρχαιότερη έρευνα απέδωσε στον Λέοντα Γ΄ βλ. τα προηγούμενα με τις υποσ. 16 και 18[36].

Digitized by 10uk1s

1. Τα χρόνια του χάους

Η σοβαρή κρίση που συγκλόνισε το Βυζάντιο στην περίοδο της εικονομαχίας είχε αρχίσει να εκδηλώνεται όσο βασίλευε ο Φιλιππικός Βαρδάνης και ακριβώς στο γεγονός αυτό έγκειται η ιστορική σημασία της σύντομης και άτυχης αυτής βασιλείας. Ο Φιλιππικός όχι μόνο ανανέωσε τις χριστολογικές έριδες, αλλά προκάλεσε και μια ιδιόμορφη διαμάχη σχετικά με τις εικόνες. Η διαμάχη αυτή δεν στράφηκε βέβαια γύρω από τη λατρεία των ίδιων των εικόνων, έλαβε όμως αφορμή από τον συμβολικό χαρακτήρα των εικόνων και για τον λόγο αυτό θεωρείται προάγγελος της μεγάλης έριδας της επόμενης περιόδου.

Ως αρμένιος ο Βαρδάνης - Φιλιππικός ήταν περισσότερο δεμένος με τη γενέτειρά του απ' όσο οι διάδοχοι του Ηρακλείου και κατά τα φαινόμενα έκλεινε προς το μονοφυσιτισμό. Βέβαια δεν έφθασε στο σημείο να υποστηρίξει την αναγνώριση της αιρέσεως αυτής, εμφανίσθηκε όμως σαν ένθερμος υπέρμαχος του μονοθελητισμού, που είχε καταδικασθεί πριν από τριάντα χρόνια από την Έκτη Οικουμενική Σύνοδο. Εξέδωσε αυθαίρετα ένα αυτοκρατορικό διάταγμα, στο οποίο απέρριπτε τις αποφάσεις της Έκτης Οικουμενικής Συνόδου και αναγνώριζε το μονοθελητισμό ως τη μόνη νόμιμη ορθόδοξη διδασκαλία. Συμβολικό γεγονός της αλλαγής αυτής είναι η καταστροφή μιας παραστάσεως της Έκτης Οικουμενικής Συνόδου που υπήρχε στο αυτοκρατορικό ανάκτορο και η απομάκρυνση μιας επιγραφής, αφιερωμένης στη Σύνοδο, που ήταν τοποθετημένη στην πύλη Μίλιον μπροστά στο παλάτι. Στη θέση της αναρτήθηκε η εικόνα του αυτοκράτορα καθώς και του πατριάρχη Σεργίου[37]. Με τον ίδιο τρόπο αργότερα οι είκονομάχοι αυτοκράτορες απομάκρυναν τις θρησκευτικές παραστάσεις και τις αντικατέστησαν με πορτραίτα του αυτοκράτορα. Αν και ο Φιλιππικός απέτυχε να επιβάλλει το μονοθελητισμό και η εκκλησιαστική του πολιτική προκάλεσε μεγάλη αντίδραση και επιτάχυνε την πτώση του, βρήκε όμως αρκετούς υποστηρικτές και συνεργάτες ακόμη και στους κύκλους του ανώτερου βυζαντινού κλήρου, μεταξύ των οποίων ήταν και ο μετέπειτα πατριάρχης Γερμανός. Επί πλέον εμφανίσθηκαν πάλι μονοφυσιτικές τάσεις, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αίρεση του μονοφυσιτισμού και του μονοθελητισμού δεν είχε τελείως εκριζωθεί από το Βυζάντιο.

Η απροκάλυπτη ομολογία του αυτοκράτορα σε μια αίρεση που είχε καταδικασθεί από την τελευταία Οικουμενική Σύνοδο, προκάλεσε, καθώς είναι φυσικό, σθεναρή αντίδραση στη Ρώμη, που εκδηλώθηκε με τρόπο περίεργο. Με την αναγγελία της ανόδου του στο θρόνο ο Φιλιππικός απέστειλε στον πάπα Κωνσταντίνο Α' μια μονοθελητική ομολογία πίστεως καθώς και ένα πορτραίτο του. Η Ρώμη δεν δέχθηκε την εικόνα του αιρετικού αυτοκράτορα ούτε επέτρεψε την εκτύπωσή της στα νομίσματα, ενώ το όνομά του δεν μνημονεύθηκε ούτε στις λειτουργικές προσευχές ούτε στη χρονολόγηση των επίσημων εγγράφων[38]. Επίσης στην απομάκρυνση της παραστάσεως της Έκτης Οικουμενικής Συνόδου από το αυτοκρατορικό ανάκτορο της Κωνσταντινουπόλεως ο πάπας αντέδρασε με την ανάρτηση στο ναό του Αγίου Πέτρου των εικόνων και των έξη Συνόδων[39]. Έτσι, λίγο πριν από την έκρηξη της εικονομαχίας, δημιουργήθηκε αυτή η περίεργη διένεξη ανάμεσα στον αιρετικό αυτοκράτορα και τον πάπα, όπου σαν ανταγωνιστικό μέσο χρησιμοποιήθηκε η εικόνα, αφού και οι δύο παρατάξεις εκδήλωναν το φρόνημά τους με την αποδοχή ή την απόρριψη ορισμένων εικόνων[40].

Τη σύγχυση που προκλήθηκε ενίσχυσαν και οι σοβαρές αναστατώσεις στο χώρο των εξωτερικών υποθέσεων. Οι Άραβες εκμεταλλεύθηκαν την αστάθεια που προκάλεσε η τελευταία κυβερνητική αλλαγή στο Βυζάντιο και εισέβαλαν πάλι στα αυτοκρατορικά εδάφη. Κυρίως όμως ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Τέρβελις δεν άφησε να χαθεί η ευκαιρία για να εκδικηθεί με πόλεμο τον νέο βυζαντινό αυτοκράτορα, το δολοφόνο του πρώην συμμάχου του, του Ιουστινιανού Β'. Προέλασε ως τα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως και κατέστρεψε τα περίχωρα της πρωτεύουσας. Οι πλούσιες επαύλεις και τα αγροκτήματα στα προάστεια, όπου περνούσαν τις θερινές διακοπές τους οι ευγενείς Βυζαντινοί, λεηλατήθηκαν και ερημώθηκαν από τις βουλγαρικές ορδές. Η ανεμπόδιστη προέλαση του Τέρβελι μέσα από τη Θράκη και ως τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας δείχνει πόσο αδύνατα ήταν τότε

Digitized by 10uk1s

τα βυζαντινά στρατεύματα στο ευρωπαϊκό έδαφος της αυτοκρατορίας. Για να σωθεί η κατάσταση χρειάσθηκε να μεταφερθούν στρατεύματα από το θέμα Οψικίου. Τα στρατεύματα όμως του Οψικίου επαναστάτησαν εναντίον του Φιλιππικού, ο οποίος στις 3 Ιουνίου 713 εκθρονίστηκε και τυφλώθηκε.

Αν και η επανάσταση αυτή είχε ξεκινήσει από το στρατό, στο θρόνο ανέβηκε ένας πολιτικός υπάλληλος, ο πρωτοασηκρήτις Αρτέμιος. Με τη στέψη του έλαβε το όνομα Αναστάσιος, το όνομα του προκατόχου του από τα τέλη του 5ου και τις αρχές του 6ου αιώνα, που πριν ανέβει στο θρόνο ήταν κι αυτός πολιτικός υπάλληλος και που διακρίθηκε σαν αυτοκράτορας για τις έξοχες ικανότητές του στον τομέα της διαχειρίσεως των οικονομικών. Η πρώτη πράξη του νέου αυτοκράτορα ήταν η αναστολή των μονοθελητικών διαταγμάτων του προκατόχου του και η πανηγυρική αναγνώριση της Έκτης Οικουμενικής Συνόδου. Η παράσταση της Συνόδου αυτής, που είχε απομακρύνει ο Φιλιππικός, αποκαταστάθηκε στη θέση της ενώ καταστράφηκαν οι εικόνες του Φιλιππικού και του πατριάρχη Σεργίου[41]. Άλλο πρόβλημα του νέου αυτοκράτορα ήταν να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των Αράβων, που όπως φαίνεται προετοίμαζαν επίθεση εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Αναστάσιος κατέβαλε ιδιαίτερη προσπάθεια να θεραπεύσει τις στρατιωτικές παραλείψεις. Έλαβε μέτρα για την άμυνα και τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας, διόρισε τους πιο ικανούς στρατηγούς στις θέσεις διοικητών των στρατευμάτων και τέλος αποφάσισε να προλάβει τον εχθρό και να αιφνιδιάσει με επίθεση τον αραβικό στόλο, που βρισκόταν σε φάση προετοιμασίας. Βάση των βυζαντινών δυνάμεων ορίσθηκε η Ρόδος. Ωστόσο μόλις έφθασαν τα στρατεύματα του Οψικίου εκεί, ύψωσαν πάλι τη σημαία της επαναστάσεως, επέστρεψαν στα ηπειρωτικά εδάφη και ανακήρυξαν αυτοκράτορα έναν εφοριακό υπάλληλο της επαρχίας τους, τον Θεοδόσιο. Αυτός τράπηκε σε φυγή για να αποφύγει την ανέλπιστη και μάλλον επικίνδυνη τιμή, τον πρόλαβαν όμως και τον ανάγκασαν να δεχθεί το αυτοκρατορικό στέμμα. Αντί του πολέμου εναντίον των Αράβων ξέσπασε καινούργιος εμφύλιος πόλεμος, που κράτησε έξη ολόκληρους μήνες. Τελικά οι Οψικιανοί με τη συμπαράσταση των «Γοτθογραικών»[42], δηλ. των εξελληνισμένων Οστρογότθων, οι οποίοι κατοικούσαν στις περιοχές του θέματος Οψικίου από την εποχή της λεγόμενης μεταναστεύσεως των λαών, κατόρθωσαν να ανεβάσουν τον υποψήφιό τους στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως στα τέλη του έτους 715. Ο Αναστάσιος περιβλήθηκε το μοναχικό ένδυμα και αποσύρθηκε στη Θεσσαλονίκη.

Ο Θεοδόσιος Γ', ο παρά τη θέλησή του αυτοκράτορας, έμεινε στην εξουσία λιγότερο χρόνο από τον προκάτοχό του. Στο επίκεντρο των επόμενων γεγονότων δεν ήταν αυτός, αλλά ο στρατηγός του Ανατολικού θέματος Λέων. Ο Λέων ανέβηκε στα ανώτατα αξιώματα, ξεκινώντας από μια πολύ ταπεινή οικογένεια της βόρειας Συρίας[43], που είχε μεταφερθεί στη Θράκη στα πλαίσια των εποικιστικών μέτρων της πρώτης κυβερνήσεως του Ιουστινιανού Β'. Η μετακίνηση αυτή αποδείχθηκε τελικά εύνοια της τύχης. Γιατί όταν ο «ρινότμητος» αυτοκράτορας, ύστερα από δεκάχρονη εξορία περνούσε το 705 μέσα από τη Θράκη για να ανακτήσει το θρόνο των πατέρων του, ο νεαρός γεωργός - στρατιώτης του προσέφερε τις υπηρεσίες του και γι' αυτό ανταμείφθηκε με το αξίωμα του σπαθαρίου. Έτσι άρχισε η άνοδός του, πρώτα στην υπηρεσία του Ιουστινιανού Β' και κατόπιν με τους αλλεπάλληλους διαδόχους του. Μια μακροχρόνια και επικίνδυνη εκστρατεία στην περιοχή του Καυκάσου του έδωσε την ευκαιρία να αποδείξει τις στρατιωτικές και τις διπλωματικές του ικανότητες. Ο Αναστάσιος Β', ο οποίος επιδίωξε να καλύψει τις ηγετικές θέσεις στο στράτευμα με τους πιο ικανούς στρατιωτικούς, διόρισε τον Λέοντα στρατηγό του θέματος των Ανατολικών και με τον τρόπο αυτό τον προώθησε στην κορυφη μιας από τις μεγαλύτερες και σπουδαιότερες βυζαντινές επαρχίες. Τη θέση αυτή χρησιμοποίησε ο Λέων σαν ορμητήριο για να επιτύχει την κατάληψη του θρόνου, όταν μετά την πτώση του Αναστασίου επαναστάτησε εναντίον του ανίσχυρου Θεοδοσίου. Συνεργάσθηκε με το στρατηγό του θέματος των Αρμενιακών Αρτάβασδο, στον οποίο υποσχέθηκε το χέρι της κόρης του και τον ανώτερο τιμητικό τίτλο του κουροπαλάτη. Η έκβαση του αγώνα ανάμεσα στον ανίσχυρο αυτοκράτορα και τον δραστήριο σφετεριστή είχε οριστικά κριθεί, αφού μάλιστα ο Λέων διέθετε πολυαριθμότερα στρατεύματα. Στην πραγματικότητα ο αγώνας διεξήχθη ανάμεσα στα θέματα των Ανατολικών και των

Digitized by 10uk1s

Αρμενιακών και στο θέμα Οψικίου, που υποστήριζε το Θεοδόσιο Γ'. Ο Λέων πέρασε μέσα από την περιοχή του Οψικίου, συνέλαβε αιχμάλωτο στη Νικομήδεια το γιο του αυτοκράτορα με τους αυλικούς του και προέλασε ως τη Χρυσούπολη. Στη συνέχεια διεξήχθησαν διαπραγματεύσεις και ο Θεοδόσιος αφού εξασφάλισε τις αναγκαίες εγγυήσεις για τον εαυτό του και το γιο του, απέθεσε το στέμμα για να τελειώσει τη ζωή του ως μοναχός στην Έφεσο.

Στις 25 Μαρτίου 717 ο Λέων εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη και στέφθηκε αυτοκράτορας στην Αγία Σοφία. Έτσι τελείωσε η περίοδος των αγώνων για τον αυτοκρατορικό θρόνο. Η αυτοκρατορία, που σε διάστημα είκοσι ετών γνώρισε επτά βίαιες αλλαγές κυβερνήσεων, βρήκε στο πρόσωπο του Λέοντα Γ' (717 - 41) έναν ηγέτη, ο οποίος έμελλε να επιβάλλει μια σταθερή και μόνιμη κυβέρνηση και να εγκαθιδρύσει μια νέα δυναστεία.

Digitized by 10uk1s

2. Εικονομαχία και αραβικοί πόλεμοι: Λέων Γ'

Γενική βιβλιογραφία:

K. Schenk, Kaiser Leo III, Halle 1880.

A. Vasiliev, The Struggle with the Saracens I (717 - 867), Cambr. Med. Hist. IV (1923) 119 - 138.

M. V. Anastos, Iconoclasm and imperial rule 717 - 842, ίδιο έργο, IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

F. Dvornik, Constantinople and Rome, ίδιο έργ.

H. J. Scheltema, Byzantine Law, ίδιο έργ. Pt. II (2η έκδ., 1967).

Schwarzlose, Bilderstreit.

L. Bréhier, La Querelle des Images, Paris 1904.

Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, London 1930.

M. J. Sjuzjumov, Problemy ikonoborceskogo dviženija v Vizantii (Προβλήματα της εικονοκλαστικής κινήσεως στο Βυζάντιο), Učenye zapiski Sverdlovskogo gos. ped. inst. 4, Sverdlovsk 1948.

Lipšic, Očerki 170 εξ.

Andreev, German i Tarasij.

Ostrogorsky, Querelle des Images.

Ostrogorsky, Über die vermeintliche Reformtätigkeit der lsaurier, BZ 30 (1929-30) 394-400.

Grabar, Iconoclasme.

Beck, Kirche 292 εξ., 473 εξ.

Diehl, Exarchat.

Hartmann, Byz. Verwaltung.

Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter II 2, Gotha 1903

[St. Gero, Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo HI, Louvain 1973 και J. Herrin, The Context of Iconoclast Reform, στο έργο Iconoclasm, έκδ. A. Bryer και J. Herrin, Birmingham 1977, σελ. 15 - 20].

Πρώτη και επείγουσα φροντίδα του νέου αυτοκράτορα ήταν να αποκρούσει τον αραβικό κίνδυνο, που πλησίαζε όλο και περισσότερο απειλώντας και πάλι την υπόσταση της αυτοκρατορίας. Επειδή η βυζαντινή αντεπίθεση με τον Αναστάσιο Β' είχε ματαιωθεί εξαιτίας των εσωτερικών αναταραχών, ο αγώνας έμελλε να διεξαχθεί για μια ακόμη φορά μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Με μεγάλη σπουδή ο Λέων Γ' προετοίμασε την πρωτεύουσα για να αντιμετωπίσει την επικείμενη πολιορκία και ολοκλήρωσε τα αμυντικά έργα που είχε αρχίσει ο Αναστάσιος

Digitized by 10uk1s

προβλέποντας σωστά τις εξελίξεις. Τον Αύγουστο του 717 εμφανίσθηκε μπροστά στην Κωνσταντινούπολη με το στρατό και το στόλο του ο αδελφός του Χαλίφη Μασαλμάς (Maslama). Όπως στην εποχή του Κωνσταντίνου Δ', έτσι άρχισε και πάλι μια άγρια πάλη, που θα έκρινε την τύχη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αλλά, όπως πριν από σαράντα χρόνια, το Βυζάντιο κέρδισε και τώρα τον αποφασιστικό αγώνα. Με τη χρήση του υγρού πυρός κατόρθωσαν και πάλι οι Βυζαντινοί να κάψουν τον εχθρικό στόλο, ενώ παράλληλα οι προσπάθειες των Αράβων να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη με επίθεση απέτυχαν μπροστά στα πανίσχυρα τείχη. Εκτός απ' αυτό ο χειμώνας του 717/18 ήταν εξαιρετικά δριμύς και προκάλεσε το θάνατο μεγάλου αριθμού Αράβων, ενώ στο αραβικό στρατόπεδο ξέσπασε τρομερός λιμός, που είχε ακόμη περισσότερα θύματα. Τέλος, εναντίον του αραβικού στρατού επετέθηκαν και οι Βούλγαροι στον οποίο προκάλεσαν βαρειές απώλειες. Στις 15 Αυγούστου 718, ακριβώς ένα χρόνο μετά την έναρξή της, λύθηκε η πολιορκία και τα αραβικά πλοία εγκατέλειψαν τα βυζαντινά ύδατα[44]. Έτσι η αραβική λαίλαπα στο κατώφλι της Ευρώπης κατέρρευσε για δεύτερη φορά μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας.

Ο πόλεμος όμως ξανάρχισε σε λίγο στην ξηρά και μάλιστα με μεγάλη σκληρότητα. Από το 726 και κάθε χρόνο οι Άραβες επέδραμαν στη Μ. Ασία. Κατέλαβαν την Καισάρεια και πολιόρκησαν τη Νίκαια. Η αραβική αυτή απειλή αποκρούσθηκε οριστικά με τη μεγάλη νίκη του Λέοντα Γ' στο Ακροηνό, κοντά στο Αμόριο, το 740. Σημαντική υποστήριξη στην αυτοκρατορία προσέφεραν οι παραδοσιακές φιλικές σχέσεις με τους Χαζάρους, που τους ένωνε με τους Βυζαντινούς η κοινή εχθρότητα προς το χαλιφάτο και που με τις συχνές επιδρομές τους στην περιοχή του Καυκάσου και της Αρμενίας προξενούσαν σοβαρά προβλήματα στους Άραβες[45]. Η συμμαχία με τους Χαζάρους ενισχύθηκε περισσότερο, όταν ο γιος και διάδοχος του Λέοντα Γ' Κωνσταντίνος παντρεύθηκε το 733 μια κόρη του χαγάνου των Χαζάρων.

Με τη σωτηρία της Κωνσταντινουπόλεως και την εκκαθάρηση της Μ. Ασίας κλείνει μια σημαντική φάση του βυζαντινο - αραβικού πολέμου. Οι κατοπινές επιθέσεις των Αράβων προκαλούσαν βέβαια συχνά σοβαρές απώλειες, δεν απείλησαν όμως ποτέ πια την υπόστασή της. Η Κωνσταντινούπολη δεν ξαναπολιορκηθηκε από τους Άραβες και η Μ. Ασία, που διέθετε ισχυρή αμυντική δύναμη χάρη στην οργάνωση των θεμάτων της, παρέμεινε, παρά τις κατά καιρούς αποτυχίες, αναπόσπαστο τμήμα της αυτοκρατορίας.

Ο Λέων Γ', συνεχίζοντας τη διοικητική αναδιοργάνωση του κράτους, διχοτόμησε το αχανές θέμα των Ανατολικών. Το μέτρο αυτό είχε βασικό σκοπό να προλάβει ενδεχόμενους σφετερισμούς του θρόνου, που είχαν γίνει συνήθεια στο πρόσφατο παρελθόν. Ο Λέων γνώριζε καλύτερα από κάθε άλλον τις συνέπειες που μπορούσε να έχει για τον κάτοχο του θρόνου ο έλεγχος ενός τόσο μεγάλου τμήματος της επικράτειας από έναν και μόνο στρατηγό. Έτσι το δυτικό τμήμα του θέματος των Ανατολικών έγινε ανεξάρτητο θέμα και ονομάσθηκε θέμα Θρακησίων, από το όνομα των ευρωπαϊκών στρατευμάτων, που είχαν άλλοτε μεταφερθεί εδώ και που αρχικά αποτελούσαν μια τούρμα του ανατολικού θέματος. Η ρύθμιση αυτή διαφωτίζει αρκετά τη γένεση του συστήματος των θεμάτων[46]. Αδιαίρετο παρέμεινε όμως το εξίσου μεγάλο αν όχι μεγαλύτερο θέμα Οψικίου. Ο Λέων νόμιζε ότι θα είχε αρκετή ασφάλεια αν διόριζε το γαμβρό του Αρτάβασδο διοικητή του Οψικίου. Η πράξη αυτή αποδείχθηκε σοβαρό λάθος, τις συνέπειες του οποίου δοκίμασε ο γιος και διάδοχός του· ύστερα από μια προειδοποίηση της τύχης διχοτόμησε την αχανή περιοχή και ανακήρυξε το ανατολικό της τμήμα σε θέμα με την ονομασία των Βουκελλαρίων, από τους βουκελλάριους που είχαν κάποτε εγκατασταθεί εκεί[47]. Από την άλλη μεριά, το ναυτικό θέμα των Καραβησιάνων, που αρχικά ήταν η βάση όλων των ναυτικών δυνάμεων των αυτοκρατορικών επαρχιών, διαιρέθηκε κι αυτό σε δύο τμήματα στο διάστημα ανάμεσα στο 710 και το 732, αν όχι από τον Αναστάσιο Β' οπωσδήποτε όμως από τον Λέοντα Γ'. Τα δυο τμήματα, που ως τότε διοικούσαν δύο δρουγγάριοι κάτω από την αρχηγία του στρατηγού των Καραβησιάνων, έγιναν ανεξάρτητες μονάδες. Οι μικρασιατικές ακτές μαζί με τα γειτονικά νησιά αποτέλεσαν το θέμα των Κιβυρραιωτών, ενώ τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά τέθηκαν υπό τον δρουγγάριο Αιγαίου Πελάγους ώσπου να γίνουν κι αυτά θέματα και αργότερα να διαιρεθούν σε μικρότερες

Digitized by 10uk1s

ενότητες[48]. Την ίδια εποχή πρέπει να ανακηρύχθηκε σε θέμα και η Κρήτη[49]. Η διαίρεση των μεγάλων θεμάτων του έβδομου αιώνα ήταν οπωσδήποτε σημαντική και από άποψη διοικητική, γιατί έκανε πιο ευέλικτο το μηχανισμό της διοικήσεως και έτσι συνέβαλε στην τελειοποίηση ολόκληρου του συστήματος. Με τον τρόπο αυτό οι αυτοκράτορες του όγδοου αιώνα συνέχισαν, βέβαια σε μειωμένο βαθμό, το μεγάλο έργο της δυναστείας του Ηρακλείου. Μια πιο ουσιαστική ανάπτυξη του συστήματος των θεμάτων συντελέσθηκε στον επόμενο αιώνα[50].

Ορόσημο στην ιστορία της κωδικοποιήσεως της βυζαντινής νομοθεσίας αποτελεί το νομικό έργο που δημοσίευσε ο Λέων Γ' το έτος 726 με το όνομά του και το όνομα του γιου του[51]. Η *Εκλογή* των αυτοκρατόρων Λέοντα και Κωνσταντίνου είναι απάνθισμα των σπουδαιότερων διατάξεων του ιδιωτικού και ποινικού δικαίου της εποχής εκείνης. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδει στο οικογενειακό και το κληρονομικό δίκαιο, ενώ αντίθετα παραμελεί το εμπράγματο δίκαιο. Η δημοσίευση της *Εκλογής* απέβλεπε βασικά στον πρακτικό σκοπό να προσφέρει στη διάθεση των δικαστών ένα νομικό έργο προσαρμοσμένο σε έκταση και υλικό στις πρακτικές ανάγκες και έτσι να αντικαταστήσει τα ογκώδη και προ παντός δυσπρόσιτα νομικά έργα του Ιουστινιανού Α'. Η *Εκλογή* βασίζεται στο ρωμαϊκό δίκαιο, όπως είχε καταγραφεί στο *Corpus Iuris* του Ιουστινιανού, το οποίο και αποτελούσε πάντοτε το θεμέλιο της νομικής ζωής των Βυζαντινών. Ωστόσο η *Εκλογή* δεν περιορίζεται στην ανθολόγηση αποσπασμάτων από παλαιούς νόμους, αλλά προχωρεί και στην αναθεώρησή τους «εις το φιλανθρωπότερον». Πραγματικά η *Εκλογή* παρουσιάζει αξιόλογες παρεκκλήσεις από το ιουστινιάνειο δίκαιο, που οφείλονται στην επίδραση τόσο του κανονικού δικαίου όσο και του εθιμικού δικαίου της Ανατολής. Έτσι η patria potestas περιορίζεται αισθητά, ενώ διευρύνονται σημαντικά τα δικαιώματα της γυναίκας και των παιδιών και προστατεύεται περισσότερο ο γάμος. Ιδιαίτερα αξιόλογες είναι οι τροποποιήσεις στο ποινικό δίκαιο, που βέβαια δεν υπαγορεύονται απόλυτα από το πνεύμα της χριστιανικής φιλανθρωπίας. Έτσι η *Εκλογή* περιέχει ένα πλήρες σύστημα σωματικών ποινών, που ήταν άγνωστες στο ιουστινιάνειο δίκαιο, όπως είναι π.χ. το κόψιμο της μύτης και της γλώσσας ή των χεριών, η τύφλωση, το κόψιμο και το κάψιμο των μαλλιών και άλλα παρόμοια. Οι φρικιαστικές όμως αυτές ποινές ορίσθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις αντί της ποινής του θανάτου, ενώ σε άλλες περιπτώσεις αντικατέστησαν τις χρηματικές ποινές που προέβλεπε η νομοθεσία του Ιουστινιανού. Η καθαυτό ανατολική προτίμηση στους ακρωτηριασμούς και τις φρικτές σωματικές κακώσεις, που δείχνει η *Εκλογή* σε αντίθεση προς το ρωμαϊκό δίκαιο, δεν είναι εντελώς νέα στο Βυζάντιο· η ιστορία του έβδομου αιώνα παρουσιάζει πολλά τέτοια παραδείγματα. Στις περιπτώσεις λοιπόν που η *Εκλογή* αποκλίνει από τη νομοθεσία του Ιουστινιανού περιέχει διατάξεις που πηγάζουν από το εθιμικό δίκαιο, όπως είχε διαμορφωθεί στο Βυζάντιο τον έβδομο αιώνα[52]. Έτσι η *Εκλογή* εμφανίζει τις μεταβολές, που επήλθαν στη βυζαντινή νομική ζωή καθώς και στην αντίληψη περί του δικαίου από την εποχή του Ιουστινιανού, μεταβολές που οφείλονται τόσο στη βαθύτερη επιρροή της χριστιανικής ηθικής όσο και στην εκτράχυνση των ηθών κάτω από την επίδραση ανατολικών εθίμων.

Η δημοσίευση του νέου, προσιτού και ευρύτερα κατανοητού νομικού έργου σήμαινε αναμφίβολα κάποια πρόοδο στο νομικό και δικαστικό χώρο. Αξιοσημείωτη είναι η απόφαση του αυτοκράτορα, που μνημονεύεται στον πρόλογο της *Εκλογής,* να καταπολεμήσει τη δωροδοκία των δικαστικών και να μισθοδοτήσει από το δημόσιο ταμείο τους δικαστικούς, αρχίζοντας από τον «κοιαίστωρα»[53]. Ως έργο των εικονομάχων Λέοντα και Κωνσταντίνου η *Εκλογή* απέκτησε αργότερα κακή φήμη. Ωστόσο επηρέασε σοβαρά τη μεταγενέστερη βυζαντινή νομοθεσία και άσκησε μεγάλη επίδραση κι έξω από τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην ανάπτυξη του δικαίου των σλαβικών χωρών (βλ. >>).

Η εικονομαχία εγκαινιάζει ένα καινούργιο και ιδιόμορφο κεφάλαιο στη βυζαντινή ιστορία. Η στάση του Λέοντα Γ' εναντίον της λατρείας των εικόνων προκάλεσε τη μεγάλη κρίση, που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή και που μετέβαλε την αυτοκρατορία σε θέατρο σοβαρών εσωτερικών αναταραχών για διάστημα περισσότερο από έναν αιώνα. Η κρίση αυτή υπόβοσκε από καιρό. Το γεγονός ότι στράφηκε γύρω από το ζήτημα των εικόνων, οφείλεται στην ειδική συμβολική σημασία που είχε η εικόνα σύμφωνα με τις αντιλήψεις των Βυζαντινών. Η λατρεία των ιερών εικόνων είχε διαδοθεί

Digitized by 10uk1s

ευρύτατα στο χώρο της ελληνικής Εκκλησίας τους προηγούμενους αιώνες και ιδιαίτερα την εποχή μετά τον Ιουστινιανό Α' και αποτελούσε μια από τις σπουδαιότερες μορφές της ευσέβειας των Βυζαντινών[54]. Από την άλλη μεριά, δεν έλειψαν και μέσα στην ίδια την Εκκλησία εικονοκλαστικές τάσεις, σύμφωνα με τις οποίες ο χριστιανισμός, ως καθαρά πνευματική θρησκεία, αποκλείει τη λατρεία των εικόνων[55]. Οι τάσεις αυτές ήταν ιδιαίτερα ισχυρές στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, που ήταν πάντοτε χώρος θρησκευτικών ζυμώσεων. Εδώ εξακολουθούσαν να υπάρχουν σημαντικά υπολείμματα των Μονοφυσιτών και κέρδιζε συνεχώς έδαφος ο Παυλικιανισμός, μια αίρεση που ήταν εχθρική προς κάθε μορφή εκκλησιαστικής λατρείας[56]. Πάντως την έκρηξη της υποφώσκουσας εικονομαχίας προκάλεσε η επαφή με τον αραβικό κόσμο.

Η εικονοκλαστική στάση του Λέοντα Γ' αποδόθηκε από τους αντιπάλους του άλλοτε σε ιουδαϊκή και άλλοτε σε μωαμεθανική επίδραση. Το γεγονός ότι ο Λέων Γ' καταδίωξε τους Εβραίους και τους ανάγκασε να βαπτισθούν[57], δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να επηρεάσθηκε από τη μωσαϊκή θρησκεία με την αυστηρή της απαγόρευση των εικόνων. Επίσης και ο αγώνας του αυτοκράτορα εναντίον των Αράβων δεν αναιρεί οπωσδήποτε την πιθανότητα μιας κάποιας ευαισθησίας εκ μέρους του σε επιδράσεις από τον μωαμεθανικό πολιτισμό. Ο διωγμός των Εβραίων επί Λέοντα Γ', ένας από τους σχετικά σπάνιους διωγμούς Εβραίων στη βυζαντινή ιστορία, αποτελεί μάλλον τεκμήριο της μεγάλης επιρροής που ασκούσε το εβραϊκό στοιχείο την εποχή εκείνη. Από τον έβδομο αιώνα και εξής εμφανίζονται στους κύκλους της βυζαντινής θεολογικής γραμματείας πολλά πολεμικά συγγράμματα, που απαντούν σε ιουδαϊκές επιθέσεις εναντίον του χριστιανισμού. Περισσότερο σημαντική είναι όμως η υπόθεση για το αραβόφιλο φρόνημα του Λέοντα, τον οποίο μάλιστα οι σύγχρονοί του ονόμαζαν «σαρακηνόφρονα». Οι Άραβες, που από δεκαετίες έκαναν τις επιδρομές τους μέσα στα μικρασιατικά εδάφη, δεν έφερναν μαζί τους μόνο το σπαθί αλλά και τον πολιτισμό τους και μαζί με αυτόν και την ιδιάζουσα μωαμεθανική αποστροφή στην παράσταση του ανθρώπινου προσώπου. Έτσι η εικονομαχία γεννήθηκε στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας μέσα από μιαν ιδιόμορφη συνάντηση της χριστιανικής πίστεως, που επιζητούσε την καθαρή πνευματικότητα, με τις διδασκαλίες αιρετικών εικονοκλαστικών κύκλων και των παλαιών χριστολογικών αιρέσεων, καθώς και με τις επιδράσεις μη χριστιανικών θρησκειών, όπως του Ιουδαϊσμού και ιδιαίτερα του Ισλάμ. Μετά την απώθηση της στρατιωτικής επιθέσεως στην Ανατολή, άρχισε με την εικονομαχία η πάλη ενάντια στη διείσδυση των ανατολικών πολιτιστικών επιδράσεων. Πρωτοπόρος της υπήρξε ο ίδιος εκείνος αυτοκράτορας, που είχε αναχαιτίσει την επέλαση των Αράβων μπροστά στις πύλες της Κωνσταντινουπόλεως.

Τον αγώνα εναντίον της λατρείας των εικόνων είχε ξεκινήσει αρχικά το κράτος των Ομεϋαδών, το οποίο, αρκετά χρόνια πριν ξεσπάσει η εικονομαχία στο Βυζάντιο, είχε πάρει εικονοκλαστικά μέτρα[58]. Την ίδια εποχή ισχυροποιήθηκε η εικονοκλαστική κίνηση στη βυζαντινή Μ. Ασία, όπου μάλιστα σχηματίσθηκε ένα ισχυρό κόμμα με επικεφαλής ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους της περιοχής, όπως ήταν ο μητροπολίτης Κλαυδιουπόλεως Θωμάς και ο επίσκοπος Νακωλείας Κωνσταντίνος, ο πραγματικός πνευματικός υποκινητής της βυζαντινής εικονομαχίας, τον οποίο οι ορθόδοξοι Βυζαντινοί ονόμασαν «αιρεσιάρχη»[59]. Στην υπηρεσία της εικονοκλαστικής κινήσεως τέθηκε και ο ίδιος ο Λέων Γ', ο οποίος καταγόταν από την Ανατολή, είχε ζήσει πολλά χρόνια στις μεθοριακές περιοχές της Ανατολής και ως στρατηγός των Ανατολικών είχε έρθει σε στενή επικοινωνία με τους Άραβες. Έτσι, η υποφώσκουσα εχθρότητα κατά των εικόνων μεταβλήθηκε σε ανοικτή εικονομαχία.

Ο Λέων Γ' έλαβε για πρώτη φορά ανοικτά εχθρική στάση εναντίον της λατρείας των εικόνων το 726[60], ύστερα από παρότρυνση των εικονομάχων επισκόπων της Μ. Ασίας, οι οποίοι είχαν μεταβεί πριν από λίγο χρόνο στην Κωνσταντινούπολη[61]. Την τελική αφορμή φαίνεται όμως ότι του έδωσε ένας ισχυρός σεισμός, τον οποίο ο αυτοκράτορας, ως γνήσιο τέκνο της εποχής του, είδε σαν εκδήλωση της θείας οργής εναντίον της λατρείας των εικόνων. Ο Λέων ξεκίνησε αρχικά με κηρύγματα, στα οποία προσπάθησε να πείσει το λαό να εγκαταλείψει τη λατρεία των εικόνων[62]. Με τον τρόπο αυτό αποκάλυψε τις απόψεις του σχετικά με το αξίωμα που του είχε αναθέσει ο

Digitized by 10uk1s

Θεός. Όπως έγραφε αργότερα στον πάπα, θεωρούσε τον εαυτό του όχι μόνο αυτοκράτορα αλλά και αρχιερέα[63]. Γρήγορα όμως πέρασε στη δράση και διέταξε έναν αξιωματικό του να απομακρύνει την εικόνα του Χριστού, που ήταν αναρτημένη στη Χαλκή πύλη των ανακτόρων. Αν με την πράξη αυτή ο Λέων θέλησε να δοκιμάσει τις διαθέσεις του πληθυσμού της πρωτεύουσας, το αποτέλεσμα ήταν πολύ αποθαρρυντικό· το εξαγριωμένο πλήθος σκότωσε τον αυτοκρατορικό απεσταλμένο επί τόπου. Σοβαρώτερη από την εξέγερση αυτή ήταν η επανάσταση που προκάλεσε η είδηση της εικονοκλαστικής συμπεριφοράς του αυτοκράτορα στην Ελλάδα. Το θέμα Ελλάδος ανακήρυξε δικό του αυτοκράτορα και έστειλε το στόλο του εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι εκδηλώθηκε από την αρχή η εικονόφιλη στάση των ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας, που θα επικρατούσε σ' όλη τη διάρκεια της εικονομαχίας. Ο αυτοκράτορας πέτυχε βέβαια να καταστείλει γρήγορα την επανάσταση, όμως η εξέγερση μιας ολόκληρης επαρχίας ήταν μια πρώτη σοβαρή προειδοποίηση[64].

Παρά τη φανατική προσήλωσή του στην υπόθεση της εικονομαχίας ο Λέων προχώρησε με μεγάλη προσοχή. Μόλις στο δέκατο χρόνο της βασιλείας του εκδηλώθηκε ανοικτά κατά των εικόνων και πέρασαν περισσότερα ακόμη χρόνια ώσπου να πάρει την οριστική του απόφαση[65]. Το χρόνο αυτό αφιέρωσε σε συζητήσεις με την ανώτερη εκκλησιαστική ηγεσία. Για να ενισχύσει τη θέση του ο Λέων επιδίωξε να κερδίσει τη συμπαράσταση του πάπα και του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως. Ο γέρος όμως πατριάρχης Γερμανός απέκρουσε καθαρά την πρόταση αυτή, ενώ η αλληλογραφία με τον πάπα Γρηγόριο Β' απέφερε τελείως αρνητικά αποτελέσματα[66]. Πάντως ο Γρηγόριος Β', αν και απέρριψε με ασυνήθιστα αυστηρό τόνο τις εικονοκλαστικές αντιλήψεις του αυτοκράτορα, προσπάθησε να αποφύγει τη ρήξη με το Βυζάντιο. Προχώρησε μάλιστα ως το σημείο να μεσολαβήσει στην καταστολή των αντι -αυτοκρατορικών κινήσεων, που συχνά εμφανίζονταν την εποχή εκείνη στην Ιταλία. Ο πάπας, διαχωρίζοντας τα θρησκευτικά από τα πολιτικά ζητήματα, παρέμεινε πιστά αφοσιωμένος στον βυζαντινό αυτοκράτορα, την προστασία του οποίου χρειαζόταν για να αποτρέπει τον κίνδυνο από τους Λογγοβάρδους[67].

Εκτός από τον πατριάρχη Γερμανό και τον πάπα Γρηγόριο Β' ο σοβαρότερος αντίπαλος του αυτοκράτορα εμφανίσθηκε στο πρόσωπο του Ιωάννου Δαμασκηνού. Ο Ιωάννης, ένας Έλληνας που κατείχε ανώτερο αξίωμα στην αυλή του χαλίφη της Δαμασκού και που αργότερα περιβλήθηκε το μοναχικό ράσο στη Μονή αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα, ήταν ο μεγαλύτερος θεολόγος της εποχής του. Οι τρεις λόγοι που έγραψε υπέρ των εικόνων αποτελούν αν όχι το γνωστότερο πάντως το πιο πρωτότυπο και λογοτεχνικά αρτιώτερο έργο του Δαμασκηνού[68]. Ο Ιωάννης απέκρουσε την κατηγορία ότι η λατρεία των εικόνων αποτελεί ανανέωση της εθνικής ειδωλολατρείας και ανέπτυξε μια ιδιότυπη εικονοσοφία, σύμφωνα με την οποία η εικόνα είναι σύμβολο και μέσο με τη νεοπλατωνική έννοια. Την εικόνιση του Χριστού συνδύασε ο Ιωάννης με το δόγμα της ενσαρκώσεως και με τον τρόπο αυτό συνέδεσε το ζήτημα των εικόνων με τη διδασκαλία περί της σωτηρίας[69]. Το θεολογικό σύστημα του Δαμασκηνού καθόρισε αποφασιστικά όλη τη μετέπειτα εξέλιξη της διδασκαλίας των εικονοφίλων.

Μετά την ολοκληρωτική αποτυχία των συζητήσεων ο Λέων Γ' δεν είχε άλλη εκλογή για την εφαρμογή των σχεδίων του εκτός από τη χρήση της βίας. Πράγματι προχώρησε στη μέθοδο αυτή και εξέδωσε ένα διάταγμα, με το οποίο διέταζε την καταστροφή όλων των λατρευτικών εικόνων. Βέβαια προσπάθησε να τηρήσει τα προσχήματα της νομιμότητας. Στις 17 Ιανουαρίου 730 συγκάλεσε σύναξη όλων των ανώτερων κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, το λεγόμενο «σιλέντιον», από το οποίο ζήτησε να προσυπογράψει το διάταγμα που θα εξέδιδε. Ο πατριάρχης Γερμανός, που αρνήθηκε να υπογράψει, καθαιρέθηκε και στις 22 Ιανουαρίου ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο πρώην σύγκελλός του Αναστάσιος, που δεν είχε βέβαια καμιά αντίρρηση να συμμορφωθεί με τις διαταγές του αυτοκράτορα. Με τη δημοσίευση του εικονοκλαστικού διατάγματος, η εικονομαχική διδασκαλία περιβλήθηκε με το κύρος του νόμου. Έτσι άρχισε η πραγματική εικονομαχία με την καταστροφή των εικόνων και τον διωγμό των εικονοφίλων.

Ο αυτοκράτορας δεν μπόρεσε να επιβάλει την εικονομαχία στην απόμερη Ιταλία. Ωστόσο ο

Digitized by 10uk1s

εικονοκλαστικός αγώνας στο Βυζάντιο είχε σοβαρές συνέπειες στις σχέσεις της Κωνσταντινουπόλεως με τη Ρώμη. Μετά τη δημοσίευση του εικονοκλαστικού διατάγματος, που κατέστησε την εικονομαχική διδασκαλία επίσημο δόγμα του κράτους και της Εκκλησίας, ήταν πλέον αναπόφευκτη η ανοικτή ρήξη, που υποδαυλιζόταν από καιρό. Ο πάπας Γρηγόριος Γ', ο διάδοχος του Γρηγορίου Β', βρέθηκε στην ανάγκη να καταδικάσει σε σύνοδο τη βυζαντινή εικονοκλαστική καινοδοξία κι ο Λέων Γ', που είχε διαψευσθεί στην ελπίδα να κερδίσει τον πάπα, όπως και εκείνος στην ελπίδα του να μεταπείσει τον αυτοκράτορα, έρριξε τους απεσταλμένους του Γρηγορίου Γ' στη φυλακή. Τη θρησκευτική διαφωνία ακολούθησε η πολιτική αποξένωση. Πρώτες πολιτικές συνέπειες της εικονομαχίας ήταν η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη και η επικίνδυνη αποδυνάμωση της θέσεως του Βυζαντίου στην Ιταλία.

Digitized by 10uk1s

3. Εικονομαχία και βουλγαρικοί πόλεμοι Κωνσταντίνος Ε'

Γενική βιβλιογραφία

A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains, Paris 1902.

Melioranskij, Georgij Kiprjanin.

Ostrogorsky, Bilderstreit. (Για την εικονομαχία και την κατάσταση στην Ιταλία βλ. ακόμη τη γενική βιβλιογραφία ...>>>).

Zlatarski, Istorija I, 1.

Mutafčiev, Istorija I.

Runciman, Bulgarian Empire.

D. Obolensky, The Empire and its northern neighbours 565 - 1018, Cambr. Med. Hist., μέρος I (2η εκδ., 1966).

Ο Λέων Γ' απέκτησε μεγάλη φήμη ως νικητής των Αράβων, αλλά οι βιαιοπραγίες του εικονοκλάστη αυτοκράτορα υπέσκαψαν τη δημοτικότητά του. Μετά το θάνατό του το θρόνο κατέλαβε ο γιος του Κωνσταντίνος Ε' (741 - 75). Ο νεαρός ηγεμόνας φορούσε το βασιλικό στέμμα πάνω από είκοσι χρόνια, αφού είχε στεφθεί συναυτοκράτορας από τον ίδιο τον πατέρα του σε ηλικία δύο χρονών (το Πάσχα του 720). Τα δικαιώματά του πάνω στο θρόνο ήταν συνεπώς αναμφισβήτητα. Μόλις όμως είχε συμπληρώσει ένα χρόνο βασιλείας, επανεστάτησε εναντίον του ένας σφετεριστής αυτοκράτορας, ο οποίος του αφαίρεσε την εξουσία για αρκετό χρόνο. Ήταν ο Αρτάβασδος, που ως στρατηγός του θέματος των Ανατολικών είχε βοηθήσει παλαιότερα τον Λέοντα να καταλάβει το θρόνο και είχε λάβει ως ένδειξη ευχαριστίας την κόρη του για σύζυγο, είχε τιμηθεί με τον τίτλο του κουροπαλάτη και είχε διορισθεί κόμης του θέματος Οψικίου. Ο Αρτάβασδος είχε τη δύναμη, ως διοικητής των στρατευμάτων της μεγαλύτερης και σπουδαιότερης αυτής στρατιωτικής περιοχής, να αποτολμήσει το σφετερισμό του θρόνου από τον νεαρό κουνιάδο του. Αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχία του έπαιξε το γεγονός ότι εμφανίσθηκε ως οπαδός των εικονοφίλων. Έτσι ο αγώνας ανάμεσα στον Αρτάβασδο και τον νόμιμο αυτοκράτορα, όπως άλλωστε και ολόκληρη η περίοδος αυτή, έγινε κάτω από τη σκιά της εικονομαχίας. Όταν ο Κωνσταντίνος τον Ιούνιο του 742, περνούσε με το στρατό του μέσα από το θέμα Οψικίου σε μια εκστρατεία εναντίον των Αράβων, δέχθηκε ξαφνική επίθεση από τον Αρτάβασδο και ηττήθηκε. Ο Αρτάβασδος ανακηρύχθηκε στη συνέχεια αυτοκράτορας και ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον Θεοφάνη Μονώτη, τον οποίο ο Κωνσταντίνος είχε διορίσει αντιβασιλέα στην Κωνσταντινούπολη. Ο Θεοφάνης όπως και πολλοί ανώτεροι αξιωματούχοι στην πρωτεύουσα, προσχώρησαν στην παράταξη του Αρτάβασδου, γεγονός που δείχνει ότι η εικονοκλαστική πολιτική δεν είχε υιοθετηθεί τελείως ούτε από τους πιο στενούς συνεργάτες του αυτοκράτορα. Ο σφετεριστής αυτοκράτορας εισήλθε με το στρατό του στην Κωνσταντινούπολη και δέχθηκε το στέμμα από το χέρι του πατριάρχη Αναστασίου, που κι αυτός άλλαξε παράταξη. Ο Αρτάβασδος ανακήρυξε συναυτοκράτορα τον μεγαλύτερο γιο του Νικηφόρο και διόρισε τον νεώτερο Νικήτα ανώτατο διοικητή του στρατού και τον έστειλε στο θέμα των Αρμενιακών. Οι ιερές εικόνες αποκαταστάθηκαν πάλι στην Κωνσταντινούπολη και η περίοδος της εικονομαχίας φάνηκε ότι έκλεισε.

Στο μεταξύ ο Κωνσταντίνος Ε' κατέφυγε στο Αμόριο, που άλλοτε ήταν το κέντρο της ανατολικής στρατιωτικής διοικήσεως του πατέρα του και έγινε δεκτός με ενθουσιασμό. Επίσης και το θέμα Θρακησίων, που είχε πρόσφατα αποσπασθεί από το ανατολικό θέμα, προσχώρησε στο πλευρό του

Digitized by 10uk1s

νεαρού εικονομάχου. Από την άλλη μεριά ο εικονόφιλος Αρτάβασδος βρήκε πολύτιμη υποστήριξη στο ευρωπαϊκό «Θρακώον» θέμα, ο στρατηγός του οποίου, γιος του Θεοφάνη Μονώτη, ανέλαβε την άμυνα της πρωτεύουσας. Στη Μ. Ασία έμειναν στο πλευρό του Αρτάβασδου τα δύο θέματα Οψικίου και Αρμενιακών, δηλ. οι παλαιές στρατιωτικές του επαρχίες, που είχαν προσωπικούς δεσμούς μαζί του. Φαίνεται ότι η εικονόφιλη πολιτική του δεν έγινε δεκτή με θερμότητα στις περιοχές αυτές και στο γεγονός αυτό, καθώς και στο εξαίρετο στρατιωτικό ταλέντο του Κωνσταντίνου, οφείλεται ουσιαστικά η έκβαση του αγώνα. Μόλις εισέβαλαν τα οψικιανά στρατεύματα του Αρτάβασδου στο θέμα των Θρακησίων και πριν προλάβει ο Νικήτας να σπεύσει σε βοήθεια του πατέρα του με το στρατό του Αρμενιακού θέματος, ο Κωνσταντίνος επέφερε σοβαρή ήττα στον σφετεριστή αυτοκράτορα στις Σάρδεις το Μάιο του 743. Ύστερα έσπευσε εναντίον του Νικήτα και τον Αύγουστο έτρεψε σε φυγή το στρατό του κοντά στη Μοδρινή. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλισε την τελική νίκη και τον Σεπτέμβριο βρέθηκε κιόλας μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως. Ύστερα από σύντομη πολιορκία εισήλθε θριαμβευτής στην πρωτεύουσα στις 2 Νοεμβρίου, για να πάρει αμέσως άγρια εκδίκηση από τους αντιπάλους του. Ο Αρτάβασδος και οι δυο γιοι του, που ήταν και ανεψιοί του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, τυφλώθηκαν στον Ιππόδρομο ύστερα από δημόσιο εξευτελισμό. Οι συνεργάτες τους είτε εκτελέσθηκαν είτε ακρωτηριάσθηκαν με τύφλωση ή κόψιμο των χεριών και των ποδιών. Ο άπιστος πατριάρχης Αναστάσιος σύρθηκε στον Ιππόδρομο πάνω σε γαϊδούρι, όμως ύστερα από τον εξευτελισμό αυτό του επιτράπηκε να παραμείνει στο θρόνο του, γεγονός που αποσκοπούσε οπωσδήποτε στη δυσφήμηση του ανώτατου εκκλησιαστικού αξιώματος. Έτσι τελείωσε η βασιλεία του Αρτάβασδου, που είχε κρατήσει το στέμμα δεκαέξη ολόκληρους μήνες και που μάλιστα είχε αναγνωρισθεί ως αυτοκράτορας κι από τη Ρώμη[70].

Ο Κωνσταντίνος Ε' αποδείχθηκε ικανότερος στρατηγός αλλά και εμπαθέστερος εικονομάχος από τον πατέρα του. Στη σωματική και ψυχική ιδιοσυγκρασία δεν έμοιαζε βέβαια τον Λέοντα Γ', που ήταν ένας εύρωστος στρατιώτης. Είχε περίπλοκη και διχασμένη προσωπικότητα, ήταν νευρικός, ταλαιπωρημένος σοβαρά από ασθένειες και έρμαιο αρρωστημένων παθών. Η αχαλίνωτη αγριότητα, με την οποία καταδίωξε και τιμώρησε τους θρησκευτικούς του αντιπάλους, δεν οφείλεται σε πρωτόγονη ωμότητα αλλά σε αρρωστημένη υπερευαισθησία. Οι εκπληκτικές νίκες του εναντίον των Αράβων και των Βουλγάρων, που έκαναν τους στρατιώτες του να τον θεωρούν ημίθεο, δεν προέρχονταν από φυσική τόλμη, αλλά οφείλονταν στην ευφυία και στο προσωπικό σθένος ενός διορατικού στρατηγού.

Οι συνθήκες στην Ανατολή είχαν πάρει ευνοϊκή τροπή για το Βυζάντιο. Η δύναμη των Αράβων είχε κλονισθεί τόσο εξαιτίας των πολέμων της εποχής του Λέοντα Γ' όσο και από μια σοβαρή εσωτερική κρίση. Η ένδοξη δυναστεία των Ομεϋαδών είχε αρχίσει να καταρρέει και ύστερα από μακροχρόνιο εμφύλιο πόλεμο παραχώρησε το 750 τη θέση της στη νέα δυναστεία των Αββασιδών. Η μεταφορά του κέντρου του κράτους από τη Δαμασκό στη μακρινή Βαγδάτη σημάδεψε την εναλλαγή των δυναστειών με αποτέλεσμα να εξασθενήσει η πίεση που ασκούσαν οι Άραβες στο Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία μπορούσε πια να περάσει στην αντεπίθεση. Το 746 ο Κωνσταντίνος Ε' εισέβαλε στη βόρεια Συρία και κατέλαβε τη Γερμανίκεια, τη γενέτειρα των προγόνων του. Ακολουθώντας την παραδοσιακή βυζαντινή εποικιστική πολιτική, μετέφερε μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων στην απόκεντρη Θράκη, όπου ακόμη και στον ένατο αιώνα υπήρχαν αποικίες Σύρων μονοφυσιτών[71]. Το ίδιο και στη θάλασσα το Βυζάντιο πέτυχε μια σημαντική νίκη, όταν ο διοικητής του βυζαντινού ναυτικού, ο στρατηγός των Κιβυρραιωτών, συνέτριψε κοντά στην Κύπρο έναν αραβικό στόλο που είχε ξεκινήσει από την Αλεξάνδρεια (747). Ακόμη μεγαλύτερη επιτυχία είχε η εκστρατεία που πραγματοποίησε ο αυτοκράτορας στην περιοχή της Αρμενίας και της Μεσοποταμίας το 752, οπότε και κατέλαβε δύο σπουδαία οχυρά, τη Θεοδοσιούπολη και τη Μελιτηνή. Οι αιχμάλωτοι μεταφέρθηκαν και πάλι στη Θράκη, κοντά στα βουλγαρικά σύνορα, τα οποία ο αυτοκράτορας ασφάλισε και με αμυντικά έργα[72]. Βέβαια οι επιτυχίες αυτές δεν έφεραν στην αυτοκρατορία μόνιμα εδαφικά πλεονεκτήματα, γιατί γρήγορα οι Αραβες ξαναπήραν τα οχυρά που είχαν χάσει. Ωστόσο οι νίκες του Κωνσταντίνου Ε' στα ανατολικά σύνορα σημάδεψαν την αλλαγή, γιατί έδειξαν

Digitized by 10uk1s

ότι είχε περάσει η εποχή που το Βυζάντιο αγωνιζόταν για την επιβίωσή του. Ο αγώνας ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Άραβες είχε πια αποκτήσει τη μορφή ενός μεθοριακού πολέμου, στον οποίο μάλιστα η πρωτοβουλία πέρασε για ένα διάστημα στα χέρια του βυζαντινού αυτοκράτορα. Στην Ανατολή το Βυζάντιο πέρασε από την άμυνα στην επίθεση.

Ενώ ο αραβικός κίνδυνος περιοριζόταν αντίθετα απειλητικές διαστάσεις έπαιρνε το βουλγαρικό πρόβλημα. Τα μέτρα που έλαβε ο Κωνσταντίνος Ε' για την άμυνα της Θράκης δείχνουν ότι η βυζαντινή κυβέρνηση δεν μπορούσε πια να υπολογίζει με τη συνέχιση της ειρήνης στα βουλγαρικά σύνορα. Στην ανοικοδόμηση των βυζαντινών οχυρωμάτων στα σύνορά τους οι Βούλγαροι αντέδρασαν με μια εισβολή στα αυτοκρατορικά εδάφη το 756. Έτσι άρχισε η περίοδος των μεγάλων πολεμικών συγκρούσεων ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Βουλγάρους. Ο Κωνσταντίνος Ε' έβλεπε τους Βουλγάρους ως τον κύριο εχθρό της αυτοκρατορίας και εναντίον τους έγιναν οι μεγαλύτερες στρατιωτικές επιχειρήσεις της βασιλείας του. Ο αυτοκράτορας πραγματοποίησε συνολικά εννιά εκστρατείες εναντίον τους. Η ένταση έφθασε στο αποκορύφωμά της όταν το 762 ο Τελέτζης, ο εκπρόσωπος της αδιάλλακτης αντιβυζαντινής παρατάξεως, κατέλαβε την εξουσία στη Βουλγαρία ύστερα από μακροχρόνιους εσωτερικούς αγώνες. Στο βουλγαρικό κράτος διαρκούσε ακόμη ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις σλαβικές λαϊκές μάζες και στην παλαιοβουλγαρική αριστοκρατία, που επιδίωκε να διατηρήσει τα προνόμιά της, ιδιαίτερα όμως στο φανατικό κόμμα των Βοϊλάδων, το οποίο κατέλαβε την εξουσία με τον Τελέτζη[73]. Με την άνοδο του τελευταίου στο θρόνο μεγάλες μάζες Σλάβων εγκατέλειψαν το βουλγαρικό έδαφος και ζήτησαν άσυλο στο Βυζάντιο. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας τους εγκατέστησε στην περιοχή της Βιθυνίας, όπου οι προκάτοχοί του είχαν οδηγήσει παλαιότερα και άλλες σλαβικές μάζες (βλ. >> και >>). Έτσι το σλαβικό στοιχείο ενισχύθηκε και πάλι σημαντικά στα μικρασιατικά θέματα[74].

Στην εισβολή του χαγάνου των Βουλγάρων στη Θράκη απάντησε ο Κωνσταντίνος Ε' με μια καλά προετοιμασμένη εκστρατεία. Κινητοποίησε ένα τμήμα του στόλου, που μετέφερε στις εκβολές του Δούναβη μεγάλες μονάδες του βυζαντινού ιππικού, ενώ ο ίδιος προήλασε επικεφαλής του στρατού του στο εχθρικό έδαφος μέσα από τη Θράκη. Το ιππικό, που προχωρούσε από το Δούναβη προς τα νότια, ενώθηκε με το στρατό του αυτοκράτορα, που προχωρούσε από τη Θράκη προς τα βόρεια, κοντά στην Αγχίαλο, στις ακτές του Εύξεινου Πόντου. Στις 30 Ιουνίου 763 έγινε εδώ αιματηρή μάχη, που διήρκεσε από την αυγή ως το δειλινό και τελείωσε με την ολοκληρωτική συντριβή των Βουλγάρων[75]. Τη μεγάλη αυτή νίκη, τη μεγαλύτερη της βασιλείας του, γιόρτασε ο Κωνσταντίνος Ε' με θριαμβευτική είσοδο στην Κωνσταντινούπολη και με γιορταστικούς αγώνες στον Ιππόδρομο. Ο Τελέτζης όμως ανατράπηκε από ένα πραξικόπημα εναντίον του και στα επόμενα χρόνια η Βουλγαρία έγινε θέατρο συνεχών εξεγέρσεων και αλλαγών στην εξουσία. Άλλοτε επικρατούσε η φιλοβυζαντινή και άλλοτε η αντι - βυζαντινή παράταξη, αλλά τον τελευταίο λόγο είχε πάντοτε ο βυζαντινός αυτοκράτορας, ο οποίος διατήρησε το δικαίωμα να καθορίζει την εσωτερική κατάσταση της Βουλγαρίας, επεμβαίνοντας ακόμη και με τα όπλα όταν θεωρούσε δυσμενείς γι' αυτόν τις εξελίξεις. Μόνο όταν το 772 ανέλαβε την εξουσία ο ικανός Τελέριγος, η Βουλγαρία ανασυγκροτήθηκε και ανέκτησε την παλαιά πολεμική της ισχύ. Ο Κωνσταντίνος Ε' οργάνωσε πάλι την άνοιξη του 773 μια μεγάλη πολεμική εκστρατεία, επαναλαμβάνοντας την τακτική της διπλής επιθέσεως, που είχε εφαρμόσει το 763 και ανάγκασε τους Βουλγάρους να ζητήσουν διαπραγματεύσεις για την ειρήνη. Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου επιχείρησε πάλι ο Τελέριγος να εισβάλει στη Μακεδονία[76], τα σχέδιά του ματαίωσαν όμως γρήγορα και εύκολα τα βυζαντινά στρατεύματα. Πάντως ο βυζαντινός αυτοκράτορας, παρά την απόλυτη υπεροχή του, δεν κατόρθωσε να επιτύχει μόνιμη ειρήνη με τους Βουλγάρους και ως το τέλος της ζωής του ήταν αναγκασμένος να διεξάγει πόλεμο εναντίον τους. Τελικά πέθανε σε μια τέτοια εκστρατεία εναντίον της Βουλγαρίας, στις 14 Σεπτεμβρίου 775.

Οι πόλεμοι των Βουλγάρων εναντίον του Βυζαντίου αποδυνάμωσαν σοβαρά το κράτος τους. Κλονίσθηκε η στρατιωτική του ισχύς και παρέλυσε ο κρατικός οργανισμός. Ο γενναίος Τελέριγος εξαιτίας των εσωτερικών ταραχών της χώρας του αναγκάσθηκε να ζητήσει άσυλο στην αυλή του

Digitized by 10uk1s

διαδόχου του Κωνσταντίνου Ε'. Έτσι εδραιώθηκε η υπεροχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη βαλκανική χερσόνησο. Ωστόσο, το μέλλον επιφύλασσε πολλές εκπλήξεις, γιατί το βουλγαρικό κράτος είχε στο μεταξύ μεταβληθεί σε θανάσιμο εχθρό του Βυζαντίου. Αυτό δημιούργησε μια νέα κατάσταση στη βυζαντινή εξωτερική πολιτική, γιατί έθεσε την αυτοκρατορία σε ένα δύσκολο διμέτωπο αγώνα στα βόρεια και στα ανατολικά σύνορά της.

Οι μεγάλες επιτυχίες του Κωνσταντίνου Ε' στους αραβικούς και τους βουλγαρικούς πολέμους οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στο ότι η δραστηριότητα στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής περιορίσθηκε στα ανατολικά συμφέροντα. Ενώ όμως ο Κωνσταντίνος πανηγύριζε τις νίκες του στην Ανατολή, η βυζαντινή κυριαρχία κατέρρεε ολοκληρωτικά στην Ιταλία. Η αποξένωση ανάμεσα στη Ρώμη και το εικονοκλαστικό κράτος του Βοσπόρου ευρυνόταν όλο και περισσότερο. Όσο ο πάπας πίστευε ότι μπορούσε να υπολογίζει στη βοήθεια του βυζαντινού κράτους για την αντιμετώπιση των Λογγοβάρδων και όσο καιρό δεν υπήρχε καμιά άλλη δύναμη, που θα μπορούσε να αντικαταστήσει το Βυζάντιο, η Ρώμη δεν δίσταζε να παραβλέπει τις θρησκευτικές διαφορές και να παραμένει πιστή στους αυτοκράτορες. Το 751 όμως συνέβη ένα γεγονός, που έθεσε τέλος στη βυζαντινή κυριαρχία της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας και έθαψε τις τελευταίες ελπίδες του πάπα για βοήθεια από τον βυζαντινό αυτοκράτορα: Έπεσε η Ραβέννα στα χέρια των Λογγοβάρδων και καταλύθηκε οριστικά το ομώνυμο εξαρχάτο. Την ίδια εποχή εμφανίσθηκε στον ορίζοντα της Ρώμης μια νέα δύναμη, το ανερχόμενο κράτος των Φράγκων, που υποσχόταν ουσιαστικώτερη και από πολλές απόψεις βολικότερη προστασία προς τη ρωμαϊκή Εκκλησία εναντίον των Λογγοβάρδων από ό,τι το αιρετικό Βυζάντιο. Ο ίδιος ο πάπας Στέφανος Β' πέρασε τις Άλπεις και στις 6 Ιανουαρίου 754 συνάντησε τον βασιλέα Πιπίνο στο Ponthion. Με την ιστορική αυτή συνάντηση άρχισε η κοινή πορεία της Ρώμης με το κράτος των Φράγκων και θεμελιώθηκε η ίδρυση του ρωμαϊκού εκκλησιαστικού κράτους. Ο παπισμός έστρεψε τα νώτα στον βυζαντινό αυτοκράτορα και προτίμησε τη σύνδεση με τον βασιλέα των Φράγκων, από την οποία έμελλε να αναδυθεί μισόν αιώνα αργότερα η δυτική αυτοκρατορία.

Παρά το σοβαρό όμως πλήγμα που δέχθηκε το Βυζάντιο στη Δύση, σταθεροποιήθηκε η θέση του στην Ανατολή και το Νότο. Η ένταση των σχέσεων με τη Ρώμη έδωσε την αφορμή στην εικονοκλαστική κυβέρνηση του Βυζαντίου να πάρει αποφασιστικά μέτρα, που είχαν σοβαρές συνέπειες για το μέλλον. Ο αυτοκράτορας απέσπασε από τη Ρώμη τις ελληνικές νοτιο - ιταλικές επαρχίες της Καλαβρίας και Σικελίας όπως και το Ιλλυρικό, που ως τότε ανήκαν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της, και τις υπήγαγε στη δικαιοδοσία του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως[77]. Οι επανειλημμένες διαμαρτυρίες της Ρώμης έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Η νέα οριοθέτηση των συνόρων ανάμεσα στα δύο εκκλησιαστικά κέντρα αντιστοιχούσε στα σύνορα της ελληνικής Ανατολής και της λατινικής Δύσεως, τα οποία είχαν καθορισθεί από την ίδια την ιστορική εξέλιξη. Με την επέκταση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της Κωνσταντινουπόλεως στις βαλκανικές επαρχίες του Ιλλυρικού και στην εξελληνισμένη νότια Ιταλία ο εικονομάχος αυτοκράτορας δημιούργησε τις προϋποθέσεις της ακμής που θα δοκίμαζε η βυζαντινή Εκκλησία μετά τη λήξη της εικονοκλαστικής έριδας καθώς και της μεγάλης ακτινοβολίας, την οποία θα ασκούσε η Εκκλησία και ο πολιτισμός του Βυζαντίου στα σλαβικά κράτη της Βαλκανικής.

Έτσι η βυζαντινή εικονομαχία διεύρυνε το χάσμα ανάμεσα στα δύο οικουμενικά κέντρα και τελικά επέφερε τον παραμερισμό της Ρώμης από τη βυζαντινή Ανατολή, αλλά και του Βυζαντίου από τη λατινική Δύση. Αυτό βέβαια σήμαινε ότι άρχισαν να κλονίζονται και η οικουμενικότητα της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπως και η οικουμενικότητα της ρωμαϊκής Εκκλησίας.

Φυσικά δεν είναι εντελώς τυχαίο το γεγονός ότι οι εξελίξεις αυτές συμπίπτουν χρονικά με την αποκορύφωση της εικονοκλαστικής κρίσεως, που σημειώθηκε την εποχή του Κωνσταντίνου Ε'. Βέβαια η απήχηση, που είχε η επανάσταση του Αρτάβασδου στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας όπως και στην ίδια την πρωτεύουσα, έδειχνε ότι επιβαλλόταν ιδιαίτερη προσοχή. Ο Κωνσταντίνος Ε', όπως και ο πατέρας του, ήξερε να περιμένει. Το πρόγραμμά του άρχισε να πραγματοποιεί στις αρχές της δεκαετίας του 750. Όπως ο Λέων Γ' είχε επικυρώσει το διάταγμα

Digitized by 10uk1s

εναντίον των εικόνων από το αυτοκρατορικό συμβούλιο, έτσι και ο γιος του θέλησε να νομιμοποιήσει την εικονοκλαστική του πολιτική με τη βοήθεια μιας συνόδου. Για να εξασφαλίσει συμπαγές μέτωπο μέσα στη σύνοδο ο αυτοκράτορας φρόντισε να καλύψει τις επισκοπικές έδρες με ομοϊδεάτες του. Επίσης ίδρυσε και νέες επισκοπές, στις οποίες διόρισε οπαδούς της εικονοκλαστικής διδασκαλίας. Παράλληλα με τα πρακτικά αυτά μέτρα αναπτύχθηκε ζωηρή προπαγανδιστική και συγγραφική δραστηριότητα. Σε πολλά μέρη γίνονταν μάλιστα δημόσιες συγκεντρώσεις, όπου ηγετικά στελέχη της εικονοκλαστικής παρατάξεως εκφωνούσαν λόγους στο λαό, ενώ μερικές φορές γίνονταν ζωηρές συζητήσεις μεταξύ εικονομάχων και εικονοφίλων[78]. Μετά το τέλος των συζητήσεων οι τολμηροί αντίπαλοι συλλαμβάνονταν βέβαια και οδηγούνταν στη φυλακή για να καταστούν ακίνδυνοι όσο χρόνο η σύνοδος θα συνέχιζε τις εργασίες της.

Ο ίδιος ο αυτοκράτορας πρωτοστάτησε στη συγγραφική δραστηριότητα και συνέγραψε όχι λιγότερες από δεκατρείς θεολογικές πραγματείες, από τις οποίες όμως μόνον οι δύο, ίσως οι σπουδαιότερες, διασώθηκαν σε αποσπάσματα[79]. Οι πραγματείες του Κωνσταντίνου Ε', οι οποίες είχαν σκοπό να δώσουν τις κατευθύνσεις για τις αποφάσεις της επικείμενης συνόδου, συνέβαλαν ουσιαστικά στη θεμελίωση της εικονοκλαστικής διδασκαλίας. Σε αντίθεση προς τους εικονοφίλους, οι οποίοι διέκριναν αυστηρά την εικόνα από το αρχέτυπό της και θεωρούσαν την εικόνα ως σύμβολο σε νεοπλατωνική έννοια, ο Κωνσταντίνος Ε', ξεκινώντας από τις μαγικές ανατολικές αντιλήψεις, υποστήριζε την πλήρη ταυτότητα ακόμη και την ομοουσιότητα της εικόνας με το πρωτότυπο[80]. Ιδιαίτερα όμως αντέδρασε εναντίον της απεικονίσεως του Χριστού, στηριζόμενος στις παλαιές χριστολογικές αντιλήψεις και ξεπερνώντας με τον τρόπο αυτό τα επιχειρήματα των παλαιότερων εικονομάχων, οι οποίοι καταπολεμούσαν τη λατρεία των εικόνων σαν αναβίωση της ειδωλολατρείας. Οι εικονόφιλοι, όπως ο πατριάρχης Γερμανός και κυρίως ο Ιωάννης Δαμασκηνός, δικαιολογούσαν την απεικόνιση του Χριστού με βάση την ενσάρκωση ενώ την παράσταση του Σωτήρος στην ανθρώπινη μορφή του τη χρησιμοποιούσαν σαν επιβεβαίωση του γεγονότος της ενσαρκώσεώς του. Αντίθετα ο Κωνσταντίνος απέρριπτε τη δυνατότητα της πραγματικής απεικονίσεως του Χριστού, επιμένοντας στη θεία του φύση. Έτσι το ζήτημα των εικόνων συνδέθηκε και από τις δυο παρατάξεις με τη χριστολογική δογματική διδασκαλία. Στην πραγματικότητα η εικονομαχία αποτελεί συνέχεια των αρχαίων χριστολογικών ερίδων σε νέα μορφή. Η εικονοκλαστική διδασκαλία συγγενεύει, στην ακραία της διατύπωση, με το μονοφυσιτισμό και στην ουσία οι πραγματείες του Κωνσταντίνου, ο οποίος εκπροσωπούσε την πιο ριζοσπαστική άποψη των εικονομάχων, δείχνουν απροκάλυπτες μονοφυσιτικές τάσεις[81]. Το γεγονός τούτο δεν προκαλεί εντύπωση, αν αναλογισθεί κανείς ότι ο μονοφυσιτισμός δεν επικράτησε μόνο στα βυζαντινά σύνορα της Συρίας και της Αρμενίας και επηρέασε τη διδασκαλία του Ισλάμ[82], αλλά επέζησε και μέσα στην ίδια την αυτοκρατορία, όπως φάνηκε στην περίπτωση της μονοθελητικής αντιδράσεως της εποχής του Φιλιππικού (βλ. >>).

Στις 10 Φεβρουαρίου 754 συνήλθε η καλά προετοιμασμένη σύνοδος στο ανάκτορο της Ιερείας, στη μικρασιατική ακτή του Βοσπόρου, ενώ η τελευταία συνεδρία έγινε στις 8 Αυγούστου στο ναό των Βλαχερνών της Κωνσταντινουπόλεως. Τα μέτρα που είχε λάβει η κυβέρνηση έφεραν την αναμενόμενη επιτυχία. Στη σύνοδο έλαβαν μέρος όχι λιγότεροι από 388 επίσκοποι, που χωρίς εξαίρεση, υποστήριξαν την εικονοκλαστική διδασκαλία. Τα καθήκοντα του προέδρου ανέλαβε ο Θεοδόσιος, επίσκοπος Εφέσου, γιος του πρώην αυτοκράτορα Τιβέριου - Αψίμαρου, γιατί ο πατριάρχης Αναστάσιος είχε πεθάνει στα τέλη του 753, ενώ ούτε ο πάπας ούτε οι πατριάρχες της Ανατολής είχαν στείλει αντιπροσώπους. Το γεγονός αυτό, για το οποίο οι ορθόδοξοι ονόμασαν ειρωνικά τη σύναξη «ακέφαλη σύνοδο», δεν εμπόδισε τα μέλη της να διεκδικήσουν το κύρος οικουμενικής συνόδου. Στη διατύπωση των αποφάσεών της η σύνοδος ξεκίνησε από τις προγραμματικές πραγματείες του αυτοκράτορα και έθεσε, όπως και εκείνος, το χριστολογικό πρόβλημα στο κέντρο των συζητήσεων, παραμερίζοντας όμως όλες τις απρόσεκτες διατυπώσεις και προ παντός τις μονοφυσιτικές εκφράσεις των πραγματειών εκείνων. Η σύνοδος υποστήριξε την αρχή για το αδύνατο της απεικονίσεως του Χριστού, απέφυγε όμως προσεκτικά να έλθει σε αντίθεση με τους όρους των προηγούμενων οικουμενικών συνόδων. Επίσης προσπάθησε να

Digitized by 10uk1s

αποδείξει με υπερβολικά έξυπνους συλλογισμούς ότι οι εικονόφιλοι περιπίπτουν αναγκαστικά είτε στη μονοφυσιτική είτε στη νεστοριανική αίρεση, γιατί είτε εικονίζουν μόνον την ανθρώπινη φύση του Χριστού, κι έτσι διαχωρίζουν κατά νεστοριανικό τρόπο τις δύο αδιαίρετες φύσεις του, είτε συναπεικονίζουν και τη θεία φύση οπότε συγχέουν τις δύο ασύγχυτες φύσεις του Χριστού, όπως έκαναν οι μονοφυσίτες[83]. Στις συζητήσεις χρησιμοποιήθηκαν σειρές χωρίων από την Αγία Γραφή και την πατερική γραμματεία για να καταλήξουν στην αυστηρότατη καταδίκη όλων των ιερών εικόνων και της λατρείας τους. Ο αυτοκράτορας, με τη συνείδηση του αρχηγού της Εκκλησίας, παρουσίασε στην τελευταία συνεδρίαση της συνόδου τον επίσκοπο Συλαίου Κωνσταντίνο ως τον νέο πατριάρχη, που επέλεξε ο ίδιος στο όνομα της δικής του εξουσίας και ζήτησε την επίσημη αναγόρευσή του από τους παρόντες επισκόπους. Στις 29 Αυγούστου δημοσιεύθηκαν στην αγορά της Κωνσταντινουπόλεως οι αποφάσεις της συνόδου που απαγόρευαν αυστηρά τη λατρεία των εικόνων και επέβαλλαν την ολοσχερή καταστροφή τους, αναθεμάτιζαν τους οπαδούς της ορθόδοξης παρατάξεως, όπως ήταν ο πατριάρχης Γερμανός, ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός και άλλοι, ενώ εξυμνούσαν τον αυτοκράτορα ως ισαπόστολο. Η εφαρμογή των αποφάσεων της συνόδου ήταν τώρα υπόθεση του αυτοκράτορα. Παντού καταστράφηκαν οι ιερές εικόνες και αντικαταστάθηκαν με κοσμικούς πίνακες. Για τη διακόσμηση των κρατικών κτηρίων αλλά και των ιερών ναών έπρεπε πια να χρησιμοποιηθούν διακοσμητικές παραστάσεις με θέματα από τον κόσμο των ζώων και των φυτών, κυρίως όμως εικόνες του αυτοκράτορα και ανάλογες σκηνές από πολέμους και κυνήγια, ιπποδρομίες και θεατρικά έργα, αφιερωμένες σ' αυτόν. Η κοσμική τέχνη υπήρχε πάντοτε στο Βυζάντιο παράλληλα με την εκκλησιαστική και είχε παίξει σπουδαιότερο ρόλο, από όσο συνήθως υποθέτουμε[84]. Τώρα μόνον αυτή η τέχνη επιτρεπόταν να καλλιεργηθεί, με σκοπό να εξυπηρετήσει την αποθέωση του αυτοκράτορα και της αυτοκρατορίας, που αυτός αντιπροσώπευε. Ο Κωνσταντίνος Ε' δεν απέρριπτε την τέχνη γενικά, παρά μόνο την εκκλησιαστική τέχνη και την λατρευτική της χρήση. Έργο του αυτοκράτορα ήταν τώρα να εκριζώσει αυτή την τέχνη και αυτή τη λατρεία. Στηριζόμενος στις αποφάσεις μιας εκκλησιαστικής συνελεύσεως, που ο ίδιος θεωρούσε οικουμενική σύνοδο, ο Κωνσταντίνος προχώρησε στην εκτέλεση της αποστολής αυτής «διά πυρός και σιδήρου».

Στη φανατική αυτή διάθεση καταστροφής αντιστάθηκε μία εξ ίσου φανατική στις πεποιθήσεις της αντιπολίτευση. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει ένας άγριος αγώνας, που έφθασε στο αποκορύφωμά του στη δεκαετία του 760. Η εικονόφιλη παράταξη συσπειρώθηκε γύρω από τον Στέφανο το Νέο, ηγούμενο μιας μονής στο όρος Αυξέντιο, ο οποίος κέρδισε πολυάριθμους οπαδούς από όλες τις τάξεις του λαού. Οι προσπάθειες του αυτοκράτορα να αναγκάσει τον αρχηγό της αντιπολιτεύσεως να εγκαταλείψει την αντίσταση, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα και το Νοέμβριο του 767 ο Στέφανος κατακρεουργήθηκε στους δρόμους της Κωνσταντινουπόλεως από τον εξαγριωμένο όχλο. Αλλά η αντίσταση δεν λύγισε. Πόσο αντίθετα απλώθηκε η δυσφορία κατά του καθεστώτος του Κωνσταντίνου Ε', δείχνει η απόφαση του αυτοκράτορα να εκτελέσει δεκαεννέα ανώτερους αξιωματούχους, πολιτικούς και στρατιωτικούς, μεταξύ των οποίων τον πρωτοστράτορά του, το λογοθέτη του δρόμου, το δομέστικο των εκσκουβίτων, τον κόμη του θέματος Οψικίου και τους στρατηγούς της Θράκης και της Σικελίας[85]. Την πιο σθεναρή αντίδραση εναντίον της εικονοκλαστικής πολιτικής αντέταξαν όμως οι μοναχοί του Βυζαντίου, γι' αυτό και η συμπεριφορά του αυτοκράτορα εναντίον τους ήταν ιδιαίτερα σκληρή. Ο διωγμός εναντίον των εικονοφίλων εξελίχθηκε με τον καιρό σε εκστρατεία εναντίον του μοναχισμού, και η αντιμοναστική αυτή τάση φαίνεται ότι βρήκε υποστηρικτές στη Μ. Ασία και ιδιαίτερα στον μικρασιατικό στρατό, όπως και σε ένα τμήμα του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Οι μοναχοί άρχισαν πια να διώκονται, όχι μόνο για το εικονόφιλο φρόνημά τους αλλά και για τον απλό λόγο ότι ήταν μοναχοί και εξαναγκάζονταν να αποβάλουν το μοναχικό σχήμα. Πολλά μοναστήρια έκλεισαν ή μεταβλήθηκαν σε στρατώνες, σε δημόσια λουτρά ή σε άλλα δημόσια καταστήματα, και κατασχέθηκαν από τον αυτοκράτορα τα απέραντα κτήματά τους. Έτσι η εικονομαχία στην περίοδο της μεγαλύτερης οξύτητας της στράφηκε εναντίον του πανίσχυρου βυζαντινού μοναχισμού και της μοναστικής περιουσίας[86].

Η οξύτητα με την οποία η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Ε' διεξήγε τον αγώνα αυτόν, φαίνεται

Digitized by 10uk1s

καθαρά από τις ενέργειες του στρατηγού των Θρακησίων Μιχαήλ Λαχανοδράκοντα, του πιο ένθερμου συνεργάτη του αυτοκράτορα, ο οποίος έθεσε στους μοναχούς του θέματός του το δίλημμα ή να αποτάξουν το μοναχικό σχήμα και να παντρευτούν ή να τυφλωθούν και να έξορισθούν[87]. Το αποτέλεσμα ήταν να αρχίσει μια μαζική μετανάστευση των μοναχών, ιδιαίτερα στις περιοχές της νότιας Ιταλίας, όπου ίδρυσαν καινούργια μοναστήρια και σχολεία, δημιουργώντας έτσι νέα κέντρα ελληνικού πολιτισμού. Στο Βυζάντιο τα κύματα της εικονομαχίας υψώνονταν όλο και περισσότερο. Ο αυτοκράτορας με τις ακρότητές του ξεπέρασε ακόμη και τις αποφάσεις της συνόδου του 754 και μάλιστα ήρθε σε ανοικτή αντίθεση μαζί τους. Έτσι στράφηκε όχι μόνο εναντίον των εικόνων και των λειψάνων των Αγίων, αλλά απαγόρευσε ακόμη και τη λατρεία των Αγίων καθώς και της Θεοτόκου. Οι ριζικές αυτές καινοτομίες θα είχαν ουσιαστικά μεταβάλει τη ζωή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αν δεν κατέρρεε με το θάνατο του Κωνσταντίνου η ριζοσπαστική πολιτική του.

Το βίαιο καθεστώς του Κωνσταντίνου Ε' διατηρήθηκε στη μνήμη των μεταγενέστερων σαν εποχή της πιο ωμής τρομοκρατίας. Για πολλούς αιώνες η ανάμνηση του Κωνσταντίνου Κοπρώνυμου συνοδευόταν από φοβερό μίσος. Μετά την αποκατάσταση της ορθοδοξίας το λείψανό του απομακρύνθηκε από το ναό των Αγίων Αποστόλων. Ωστόσο δεν λησμονήθηκαν οι πολεμικές επιτυχίες και τα ηρωικά ανδραγαθήματά του. Έτσι, όταν το Βυζάντιο, στις αρχές του ένατου αιώνα, δοκιμαζόταν από την πίεση των Βουλγάρων, ο λαός συγκεντρώθηκε στον τάφο του Κωνσταντίνου Ε' και ικέτευε τον νεκρό αυτοκράτορα να αναστηθεί για να σώσει την αυτοκρατορία από την ταπείνωση.

Digitized by 10uk1s

4. Η κάμψη της εικονοκλαστικής κινήσεως και η αναστήλωση των εικόνων

Η σύντομη βασιλεία του Λέοντα Δ' (775 - 80) αποτελεί τη μεταβατική περίοδο από την έξαρση της εικονομαχίας επί Κωνσταντίνου Ε' στην αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων από την Ειρήνη. Ο Λέων Δ', ο γιος του Κωνσταντίνου Ε' από το γάμο του με την πριγκίπισσα των Χαζάρων, ήταν εκ φύσεως μετριοπαθής. Ανέστειλε λοιπόν τα μέτρα εναντίον της λατρείας της Θεοτόκου και εγκατέλειψε την αντιμοναστική τακτική, που είχε εφαρμόσει ο Κωνσταντίνος Ε', το δεύτερο μισό της βασιλείας του. Ο νέος αυτοκράτορας δεν δίστασε ακόμη και να ανεβάσει μοναχούς σε σπουδαίους επισκοπικούς θρόνους[88]. Εξακολούθησε όμως να μένει πιστός στην παραδοσιακή εικονοκλαστική πολιτική και τιμώρησε με δημόσια μαστίγωση και φυλάκιση πολλούς ανώτερους αξιωματούχους, που έμεναν πιστοί στη λατρεία των εικόνων (780). Η ποινή αυτή ήταν αρκετά ήπια σε σύγκριση με τις μεθόδους του Κωνσταντίνου Ε', ενώ είναι η μοναδική φορά που οι πηγές μνημονεύουν διωγμούς των εικονοφίλων από τον Λέοντα Δ'[89]. Η χαλάρωση των εικονοκλαστικών μέτρων από τον Λέοντα Δ' ήταν η φυσιολογική αντίδραση στις υπερβολές του Κωνσταντίνου Ε'. Σ' αυτό συνετέλεσε και η επιρροή της δραστήριας συζύγου του Λέοντα Δ', της αυτοκράτειρας Ειρήνης, η οποία καταγόταν από την εικονόφιλη Αθήνα και ήταν και η ίδια πιστή στις εικόνες.

Στους αδελφούς του αυτοκράτορα Νικηφόρο και Χριστόφορο είχε απονεμηθεί το 769 ο τίτλος του καίσαρα, ενώ στον Νικήτα και τον Άνθιμο είχε δοθεί από τον Κωνσταντίνο Ε' ο τίτλος του νοβελίσσιμου. Τέλος, ο Λέων Δ' απένειμε τον τίτλο αυτό και στον νεώτερο αδελφό του Ευδόκιμο. Ωστόσο κανένας από τους καίσαρες δεν ορίσθηκε συναυτοκράτορας και διάδοχος του Λέοντα Δ', παρά μόνον ο ανήλικος γιος του Κωνσταντίνος. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτό έγινε σύμφωνα με απαίτηση του στρατού, ο οποίος ζήτησε ρητά από τον αυτοκράτορα τη στέψη του γιου του. Στις 24 Απριλίου 776 ο Λέων Δ', εκπληρώνοντας, τουλάχιστον φαινομενικά την επιθυμία των υπηκόων του, έστεψε το γιο του αυτοκράτορα, αφού προηγουμένως υποχρέωσε τους συγκλητικούς, τους εκπροσώπους του στρατού της πρωτεύουσας και των επαρχιών, καθώς και των αστικών τάξεων[90], να υπογράψουν ένορκη διαβεβαίωση ότι αναγνωρίζουν τον νέο αυτοκράτορα ως τον μόνο κληρονόμο του θρόνου. Το ενδιαφέρον να κερδιθεί η λαϊκή συμπαράσταση, που αποτελεί άλλωστε χαρακτηριστικό της εποχής αυτής, πρέπει να ερμηνευθεί και σαν αντίδραση προς τον δεσποτισμό του Λέοντα Γ' και του Κωνσταντίνου Ε'. Ενώ η συμμετοχή των υπηκόων στην εκλογή του νέου αυτοκράτορα ή συναυτοκράτορα εκδηλωνόταν συνήθως στο Βυζάντιο με την εκ των υστέρων επευφημία του νεοστεμμένου από το λαό και το στρατό, ο Λέων Δ' φρόντισε να εμφανίσει και την εκλογή του διαδόχου του σαν εκδήλωση της λαϊκής βουλήσεως. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι στην περίπτωση αυτή εκτός από τους γνωστούς συνταγματικούς παράγοντες, δηλ. τη σύγκλητο, το λαό και το στρατό, μνημονεύονται και εκπρόσωποι των εμπόρων και των βιοτεχνών της Κωνσταντινουπόλεως. Πρέπει βέβαια να υποθέσουμε ότι ο στρατός ακολούθησε σχετική υπόδειξη του αυτοκράτορα όταν ζήτησε τη στέψη του γιου του. Ωστόσο δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι οι αντιλήψεις του βυζαντινού στρατού για την πολιτειακή τάξη είχαν υποστεί σοβαρή αλλοίωση από την εποχή του Κωνσταντίνου Δ'. Όπως είναι γνωστό, αυτός ο ίδιος ο στρατός πριν από εκατό χρόνια είχε αντιδράσει έντονα για τον παραμερισμό των αδελφών του αυτοκράτορα (βλ. >>). Είχε επικρατήσει η αρχή της μονοκρατορίας με περιορισμό του δικαιώματος της διαδοχής στον μεγαλύτερο γιο του αυτοκράτορα. Από την άλλη μεριά φαίνεται ότι το σύστημα αυτό δεν είχε υιοθετηθεί τελείως από τους Βυζαντινούς, γιατί άλλοιώς δεν θα ήταν αναγκαίες ούτε η επιδεικτική επέμβαση του στρατού για χάρη του νόμιμου διαδόχου, ούτε και η σχετική γραπτή και ένορκη διαβεβαίωση. Δεν άργησε άλλωστε να εκδηλωθεί και κάποια κίνηση για χάρη του καίσαρα Νικηφόρου. Η συνωμοσία όμως αποκαλύφθηκε έγκαιρα και οι ένοχοι τιμωρήθηκαν με εξορία στη Χερσώνα. Και στην περίπτωση αυτή ο Λέων Δ', επιζήτησε να κατοχυρώσει τις αποφάσεις του με εκδηλώσεις της λαϊκής βουλήσεως. Συγκάλεσε στο ανάκτορο της Μαγναύρας ένα *σιλέντιον,* στο οποίο απηύθυνε ο ίδιος τις κατηγορίες εναντίον των συνωμοτών και ζήτησε απ' αυτό να εκδώσει την απόφασή του[91].

Digitized by 10uk1s

Ο πρόωρος θάνατος του Λέοντα Δ' (8 Σεπτεμβρίου 780) έφερε στο θρόνο το γιο του Κωνσταντίνο ΣΤ', σε ηλικία μόλις δέκα χρονών. Την αντιβασιλεία ανέλαβε η αυτοκράτειρα Ειρήνη, που μοιράσθηκε και επίσημα το θρόνο με τον ανήλικο γιο της. Εκδηλώθηκε και πάλι ανατρεπτικό κίνημα υπέρ του καίσαρα Νικηφόρου, η δραστήρια όμως αυτοκράτειρα κατόρθωσε να καταστείλει γρήγορα τη συνωμοσία, που σύμφωνα με τις ενδείξεις προήλθε από εικονοκλαστικά στοιχεία και περιλάμβανε πολλούς επιφανείς αξιωματούχους, και ανάγκασε τους αδελφούς του νεκρού συζύγου της να δεχθούν το ιερατικό σχήμα. Με την ανάληψη της κρατικής εξουσίας από την Ειρήνη έγινε και το αποφασιστικό βήμα για την αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων, που όμως προετοιμάσθηκε σιγά -σιγά και με πολλή προσοχή. Άλλωστε μια απότομη αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής ήταν εντελώς αδύνατη, γιατί το εικονοκλαστικό σύστημα είχε επικρατήσει απόλυτα για περισσότερο από μισό αιώνα, τα σημαντικώτερα κρατικά και εκκλησιαστικά αξιώματα κατείχαν άνδρες που είτε από πεποίθηση είτε από συμφέρον είχαν προσχωρήσει στην εικονομαχία, ενώ ένα μεγάλο τμήμα του στρατού, που διατηρούσε ζωντανή την ανάμνηση του ένδοξου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε', έμενε πιστό στην εικονομαχία.

Τα σχέδια της κυβερνήσεως έγιναν γνωστά στα τέλη του 784, αφού προηγουμένως πείσθηκε να παραιτηθεί ο πατριάρχης Παύλος (21 Αυγούστου 784), τον οποίο είχε προωθήσει στο θρόνο ο Λέων Δ'. Η Ειρήνη θέλησε να δώσει στην εκλογή του νέου πατριάρχη το χαρακτήρα δημοψηφίσματος και γι' αυτό συγκάλεσε στο ανάκτορο της Μαγναύρας «πάντα τον λαόν»[92]. Εξελέγη ο Ταράσιος, που ήταν γραμματέας της αυτοκράτειρας. Ήταν ένας μορφωμένος λαϊκός με βαθειά θεολογική παιδεία και καθαρή πολιτική κρίση. Μετά τη χειροτονία του πατριάρχη Ταρασίου στις 25 Δεκεμβρίου 784 άρχισαν οι προετοιμασίες για τη σύγκληση μιας οικουμενικής συνόδου, που αποστολή της θα ήταν να ακυρώσει τις αποφάσεις της εικονοκλαστικής συνόδου του 754 και να αποκαταστήσει τη λατρεία των εικόνων. Η κυβέρνηση του Βυζαντίου ήρθε σε συνεννοήσεις με τη Ρώμη και τους πατριάρχες της Ανατολής, οι οποίοι χαιρέτισαν τη νέα αλλαγή και έστειλαν αντιπροσώπους στη σύνοδο.

Η σύνοδος άρχισε τις εργασίες της στις 31 Ιουλίου 786[93] στο ναό των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινουπόλεως. Μόλις όμως άρχισαν οι διαβουλεύσεις μεσολάβησε ένα γεγονός, που έδειξε ότι χρειαζόταν ακόμη μεγαλύτερη προσοχή στην προετοιμασία της συνόδου, από όση είχαν επιδείξει η Ειρήνη και ο Ταράσιος. Στρατιώτες της αυτοκρατορικής φρουράς της πρωτεύουσας, πιστοί στις εντολές του Κωνσταντίνου Ε', όρμησαν με υψωμένα ξίφη στο ναό και διέλυσαν τη σύνοδο κάτω από τις ενθουσιώδεις επευφημίες ορισμένων από τους συγκεντρωμένους επισκόπους. Αλλά η αποτυχία αυτή δεν αποθάρρυνε την αυτοκράτειρα. Με το πρόσχημα μιας εκστρατείας εναντίον των Αράβων έστειλε τα εικονομαχικά στρατεύματα στη Μ. Ασία, ενώ ταυτόχρονα μετέφερε εικονόφιλο στρατό από τη Θράκη, στον οποίο ανέθεσε την προστασία της πρωτεύουσας. Τον Μάιο του 787 στάλθηκαν νέες προσκλήσεις για τη σύνοδο, που αυτή τη φορά θα συνερχόταν στη Νίκαια. Έτσι η Έβδομη Οικουμενική Σύνοδος, η τελευταία που αναγνωρίζει η ανατολική Εκκλησία, συνήλθε στην ίδια πόλη, στην οποία ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε συγκαλέσει την πρώτη οικουμενική Σύνοδο.

Με πρόεδρο τον πατριάρχη Ταράσιο, τη συμμετοχή 350 περίπου επισκόπων και μεγάλου αριθμού μοναχών πραγματοποιήθηκαν από τις 24 Σεπτεμβρίου ως τις 13 Οκτωβρίου με γρήγορο ρυθμό επτά συνεδρίες, γεγονός που φανερώνει τη σοβαρή προετοιμασία της συνόδου. Η σύνοδος έπρεπε πρώτα να πάρει μια σοβαρή απόφαση εκκλησιαστικής πολιτικής σχετικά με τους επισκόπους εκείνους, που είχαν βέβαια αναπτύξει εικονοκλαστική δραστηριότητα, χωρίς όμως να έχουν περιθώρια για διαφορετική στάση, όσο κυβερνούσαν οι τρεις προηγούμενοι αυτοκράτορες. Όπως δήλωσε ένας από αυτούς «εν ταύτη τη αιρέσει ημών γεννηθέντες ανετράφημεν και ηυξήθημεν»[94]. Η σύνοδος, εφαρμόζοντας συνετή πολιτική, δέχθηκε στους κόλπους της Εκκλησίας τους πρώην εικονομάχους επισκόπους, αφού προηγουμένως ζήτησε να αποκηρύξουν μπροστά της την αίρεσή τους. Η μετριοπαθής αυτή στάση δεν υιοθετήθηκε από τους εκπροσώπους των μοναχών με αποτέλεσμα να προκληθούν έντονες συγκρούσεις. Έτσι αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά ένα ρήγμα

Digitized by 10uk1s

μέσα στη βυζαντινή Εκκλησία, το οποίο έμελλε να διατηρηθεί σε ολόκληρη την κατοπινή ιστορία της. Ήταν το ρήγμα ανάμεσα στους λεγόμενους ζηλωτές από τη μια μεριά που, προσηλωμένοι στην αυστηρή μοναστική τάξη, ζητούσαν με αδιαλλαξία την τήρηση των κανόνων και απέκρουαν τελείως κάθε συμβιβαστική λύση, και από την άλλη, της μετριοπαθούς παρατάξεως των λεγόμενων πολιτικών, οι οποίοι αναγνώριζαν την ανάγκη της προσαρμογής στις κρατικές σκοπιμότητες και στην πολιτική δεοντολογία και ήταν πρόθυμοι να συνεργασθούν με τους φορείς της κρατικής εξουσίας και να δεχθούν συμβιβασμούς, όσο βέβαια η κυβέρνηση έμενε πιστή στην ορθοδοξία. Στη σύνοδο της Νικαίας επικράτησε η μετριοπαθής αυτή παράταξη.

Στα θέματα πίστεως, αντίθετα, επικράτησε απόλυτη ομοφωνία στην ορθόδοξη πλειοψηφία της συνόδου. Πρώτα αναφέρθηκαν πολλά χωρία από την Αγία Γραφή και τα πατερικά συγγράμματα ως αποδεικτικό υλικό για την κανονικότητα της λατρείας των εικόνων και ακολούθησε η ανάγνωση των αποφάσεων της εικονοκλαστικής συνόδου του 754 και μιας συστηματικής αναιρέσεώς τους, που, όπως φαίνεται, έγραψε ο πατριάρχης Ταράσιος[95]. Στη συνέχεια η σύνοδος καταδίκασε την εικονομαχία ως αίρεση, διέταξε την καταστροφή των εικονοκλαστικών συγγραμμάτων και αποκατέστησε την προσκύνηση των εικόνων. Η σύνοδος συνέδεσε το θέμα των εικόνων σύμφωνα με τη διδασκαλία του Δαμασκηνού με τη σωτηριολογία και υπογράμμισε την αρχή, ότι η προσκύνηση δεν αποδίδεται στην εικόνα αλλά στο εικονιζόμενο ιερό πρόσωπο και δεν έχει σχέση με τη λατρεία που αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο στο Θεό. Στην πανηγυρική τελευταία συνεδρία, που έγινε στο ανάκτορο της Μαγναύρας στην Κωνσταντινούπολη στις 23 Οκτωβρίου, επικυρώθηκαν οι αποφάσεις της συνόδου και υπογράφηκαν από την αυτοκράτειρα και τον νεαρό αυτοκράτορα.

Ωστόσο τα εικονοκλαστικά στοιχεία δεν είχαν τελείως εκριζωθεί. Η επιβίωσή τους φάνηκε καθαρά στη διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στην αυτοκράτειρα Ειρήνη και το γιο της, γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερη ιστορική σημασία στην επιζήμια αυτή έριδα. Αν και ο Κωνσταντίνος ΣΤ' είχε πια ενηλικιωθεί, η φιλόδοξη αυτοκράτειρα δεν ήθελε να του παραδώσει την εξουσία. Ο νεαρός αυτοκράτορας εξεγέρθηκε εναντίον της κηδεμονίας που του επιβαλλόταν και έτσι οξύνθηκε περισσότερο η αντίθεσή του προς τη μητέρα του και το σύμβουλό της, τον ευνούχο Σταυράκιο. Ήταν λοιπόν φυσικό να συσπειρωθεί γύρω του η αντιπολίτευση, που δεν αποδεχόταν την εικονόφιλη πολιτική της Ειρήνης. Πιο έμπιστος συνεργάτης του Κωνσταντίνου ΣΤ' έγινε ο ένθερμος εικονομάχος Μιχαήλ Λαχανοδράκων. Η δραστήρια όμως αυτοκράτειρα πέτυχε να καταπνίξει στη γένεσή της μια συνωμοσία που εκδηλώθηκε την άνοιξη του 790, γεγονός που την ενθάρρυνε στην απόφασή της να επιτύχει πια και την επίσημη νομιμοποίηση της μονοκρατορίας της, που ως τότε ασκούσε de facto. Ζήτησε από το στρατό ένορκη διαβεβαίωση ότι την αναγνώριζε ως πρώτο αρχηγό του κράτους, ενώ στον Κωνσταντίνο ΣΤ' έδωσε τη δεύτερη θέση του συναυτοκράτορα. Τα στρατεύματα της πρωτεύουσας, τα οποία απάρτιζαν κυρίως μονάδες του ευρωπαϊκού στρατού, δέχθηκαν χωρίς αντίρρηση τον απαιτούμενο όρκο. Αντίθετα οι ενέργειες της Ειρήνης προκάλεσαν σοβαρή αντίδραση στα στρατεύματα του θέματος των Αρμενιακών, τα οποία δεν συμπαθούσαν την εικονόφιλη αυτοκράτειρα. Έτσι εμφανίσθηκε μια αντίρροπη κίνηση, που απλώθηκε και στα λοιπά θέματα της Μ. Ασίας και η οποία υποστήριζε τα δικαιώματα της δυναστείας. Τελικά πέτυχε να παραμερίσει τις αξιώσεις της φιλόδοξης αυτοκράτειρας και να ανακηρύξει τον Κωνσταντίνο μοναδικό αυτοκράτορα (Οκτώβριος 790).

Η Ειρήνη έχασε το παιγνίδι και αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει το βασιλικό παλάτι. Οι οπαδοί της όμως δεν ησύχασαν ώσπου πέτυχαν να μεταπείσουν τον Κωνσταντίνο να επιτρέψει την επάνοδό της. Έτσι, από τον Ιανουάριο του 792 ίσχυε και πάλι το παλαιό σχήμα: Κωνσταντίνος και Ειρήνη. Οι αδυναμίες του νεαρού αυτοκράτορα προκάλεσαν πάντως την απογοήτευση των υποστηρικτών του, ενώ η επαίσχυντη συμπεριφορά του στον βουλγαρικό πόλεμο τον Ιούλιο του 792 (βλ. >>) αύξησε τη δυσφορία εναντίον του. Οργανώθηκε πάλι μια επαναστατική κίνηση υπέρ του καίσαρα Νικηφόρου, τον οποίο η αντιπολίτευση τιμούσε ως τον γηραιότερο επιζώντα απόγονο του Κωνσταντίνου Ε'. Ο Κωνσταντίνος ΣΤ' ενήργησε με ταχύτητα και διέταξε την τύφλωση του θείου του και την κοπή της

Digitized by 10uk1s

γλώσσας των άλλων τεσσάρων αδελφών του πατέρα του. Με τύφλωση τιμωρήθηκε και ο στρατηγός των Αρμενιακών Αλέξιος, που είχε πρωτοστατήσει στην κίνηση υπέρ του Κωνσταντίνου και εναντίον της Ειρήνης. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει βίαιη επανάσταση στο θέμα των Αρμενιακών και ο Κωνσταντίνος χρειάσθηκε να αναλάβει κανονική πολεμική εκστρατεία εναντίον των παλαιών οπαδών του την Άνοιξη του 793. Η επανάσταση καταπνίγηκε με φοβερή ωμότητα, οι συμπάθειες όμως που είχε άλλοτε ο νεαρός αυτοκράτορας εκεί μεταβλήθηκαν σε αδιάλλακτη εχθρότητα εναντίον του.

Λίγο αργότερα ο Κωνσταντίνος ΣΤ' διέρρηξε κάθε δεσμό με την ορθόδοξη παράταξη, όταν τον Ιανουάριο του 795 απομάκρυνε τη γυναίκα του, την όμορφη Μαρία από την Παφλαγονία, που είχε αναγκαστικά παντρευθεί πριν από επτά χρόνια, ικανοποιώντας την επιθυμία της μητέρας του, και έλαβε ως σύζυγο την ερωμένη του Θεοδότη, μια κυρία της αυλής. Έστεψε αυγούστα τη νέα σύζυγό του και γιόρτασε το γάμο του με ασυνήθιστη πολυτέλεια, γεγονός που αποτέλεσε πρόκληση στο δημόσιο αίσθημα. Η συμπεριφορά του Κωνσταντίνου ΣΤ', που παραβίασε όλους τους εκκλησιαστικούς κανόνες, προκάλεσε μεγάλη αγανάκτηση στους ορθόδοξους κύκλους. Με ιδιαίτερη οξύτητα στράφηκε εναντίον του μοιχού αυτοκράτορα η αδιάλλακτη μοναστική παράταξη των ζηλωτών με επικεφαλής τον Πλάτωνα, τον περίφημο ηγούμενο της μονής Σακκουδίωνος και τον ακόμη πιο περίφημο ανηψιό του Θεόδωρο. Ο αυτοκράτορας έστειλε τους θαρραλέους αρχηγούς των ζηλωτών στην εξορία, το μέτρο όμως τούτο δεν έλυσε το ζήτημα. Η λεγόμενη «έριδα της μοιχείας» έμελλε να απασχολήσει για πολύ χρόνο το Βυζάντιο και να προκαλέσει σοβαρές επιπλοκές. Οδήγησε σε εξαιρετική όξυνση των σχέσεων ανάμεσα στην παράταξη των ζηλωτών και στον πατριάρχη Ταράσιο, που τον αποδοκίμαζαν για την ιδιοτελή στάση του προς το μοιχό αυτοκράτορα και μάλιστα προχώρησαν ως το σημείο να διακόψουν την εκκλησιαστική κοινωνία μαζί του. Έτσι διαπιστώνεται το σημαντικό γεγονός, ότι ο βυζαντινός μοναχισμός ύστερα από τη νίκη της ορθοδοξίας, βρισκόταν σε μόνιμη δυσαρέσκεια και συχνά σε οξεία αντίθεση προς την κρατική και την εκκλησιαστική ηγεσία. Η νίκη δηλαδή δεν απέφερε την αποζημίωση και την αποκατάσταση που περίμεναν οι μοναχοί, ενώ η βασιλεία της Ειρήνης δεν τους προσέφερε παρά μόνο προσωρινή και ανεπαρκή ικανοποίηση.

Με την απερισκεψία, τη δολιότητα και την ωμότητά του είχε χάσει ο Κωνσταντίνος ΣΤ' κάθε έρεισμα τόσο στην δεσπόζουσα ορθόδοξη παράταξη όσο και στην εικονοκλαστική αντιπολίτευση. Έτσι ήταν πια εύκολο να απομακρυνθεί χωρίς να προκληθεί καμιά σοβαρή αντίδραση. Στις 15 Αυγούστου 797 με διαταγή της μητέρας του τυφλώθηκε μέσα στην «πορφυρά» αίθουσα, στην οποία είχε γεννηθεί πριν από είκοσι επτά χρόνια. Έτσι η Ειρήνη έφθασε στο σκοπό της και ανέλαβε τη μονοκρατορία του βυζαντινού κράτους.

Η Ειρήνη ήταν η πρώτη γυναίκα που κυβέρνησε το κράτος όχι μόνο ως επίτροπος ενός ανήλικου ή ανίκανου αυτοκράτορα αλλά και ως κυρίαρχος μονάρχης. Την εποχή αυτή το αξίωμα του αυτοκράτορα ήταν, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, στενά συνδεδεμένο με την ανώτατη ηγεσία του στρατεύματος και γι' αυτό το δικαίωμα μιας γυναίκας να ασκήσει αυτή την εξουσία ήταν τουλάχιστον αμφισβητήσιμο. Έτσι είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Ειρήνη στα νομοθετικά διατάγματα δεν ονομάζεται «βασίλισσα» αλλά «βασιλεύς»[96].

Ο τρόπος της διακυβερνήσεως της Ειρήνης ήταν μάλλον ατυχής. Στην αυλή επικρατούσε ασφυκτική ατμόσφαιρα δολοπλοκιών με πρωταγωνιστές τους δύο πρώτους συμβούλους της αυτοκράτειρας, τους ευνούχους Σταυράκιο και Αέτιο. Για να κερδίσει τις χαμένες συμπάθειες του πληθυσμού η κυβέρνηση παραχώρησε γενναιόδωρες φορολογικές διευκολύνσεις, αγνοώντας τις ανάγκες του κρατικού προϋπολογισμού. Οι διευκολύνσεις αυτές αφορούσαν ιδιαίτερα τόσο τα μοναστήρια, που η συμπαράστασή τους αποτελούσε το θεμέλιο της δημοτικότητας της Ειρήνης, όσο και τον πληθυσμό της πρωτεύουσας, από την διάθεση του οποίου κρεμόταν σε μεγάλο βαθμό η τύχη της κυβερνήσεως που είχε καταντήσει επισφαλής. Καταργήθηκαν οι αστικοί φόροι, που κατέβαλλαν οι κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως και που φαίνεται ότι ήταν πράγματι πολύ μεγάλοι. Επίσης μειώθηκαν κατά πολύ οι εισαγωγικοί και εξαγωγικοί δασμοί, που εισπράττονταν στα λιμάνια κοντά

Digitized by 10uk1s

στην Κωνσταντινούπολη, την Άβυδο και τον Ιερό, και που αποτελούσαν σπουδαία εισοδηματική πηγή του βυζαντινού κράτους. Τα μέτρα αυτά έγιναν δεκτά με μεγάλο ενθουσιασμό από τον πληθυσμό της πρωτεύουσας. Ακόμη και ο Θεόδωρος Στουδίτης έπλεξε το εγκώμιο για τη γενναιοδωρία της αυτοκράτειρας[97]. Η γενναιοδωρία όμως αυτή προκάλεσε τη σοβαρότατη σύγχυση στα οικονομικά του βυζαντινού κράτους, που αποτελούσαν ένα από τα θεμέλια της δυνάμεως των Βυζαντινών.

Η εξωτερική κατάσταση της αυτοκρατορίας είχε κατά πολύ χειροτερέψει στις τελευταίες δύο δεκαετίες. Η κατάπτωση αυτή οφείλεται βέβαια σε ένα βαθμό στην ακμή που δοκίμαζε τότε το χαλιφάτο των Αββασιδών. Από το 781 οι Άραβες είχαν εισβάλλει βαθειά στο εσωτερικό της αυτοκρατορικής επικράτειας και είχαν κερδίσει μια δύσκολη και πολύ αιματηρή μάχη πάνω στο έδαφος του θέματος των Θρακησίων. Η βυζαντινή κυβέρνηση υποχρεώθηκε να συνάψει συνθήκη ειρήνης μαζί τους και να πληρώνει τέλη στο χαλιφάτο[98]. Αλλά παρά την ταπεινωτική αυτή υποχρέωση δεν εξασφαλίσθηκε η ειρήνη για πολύ χρόνο. Οι Άραβες επανέλαβαν σύντομα τις πολεμικές επιχειρήσεις τους στη Μ. Ασία[99]. Το ίδιο ανεπιτυχείς ήταν και οι επιχειρήσεις στα βουλγαρικά σύνορα που είχαν αρχίσει το 789 με επικεφαλής τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ'. Το καλοκαίρι του 792 οι Βυζαντινοί δέχθηκαν βαρειά ήττα στο συνοριακό οχυρό Μαρκέλλαι, που την έκανε περισσότερο ταπεινωτική η φυγή του αυτοκράτορα και η αιχμαλωσία επιφανών βυζαντινών στρατηγών. Η βυζαντινή κυβέρνηση υποχρεώθηκε και πάλι να καταβάλλει τέλη, χωρίς όμως να εξασφαλίσει και τώρα διαρκή ειρήνη, γιατί οι Βούλγαροι σύντομα ζήτησαν μεγαλύτερες χρηματικές παροχές[100]. Το Βυζάντιο είχε υποκύψει μπροστά στους δύο μεγάλους αντιπάλους του και αναγκάσθηκε να δεχθεί χρηματικές δεσμεύσεις. Ύστερα από την εντυπωσιακή θέση ισχύος κατά την εποχή του Κωνσταντίνου Ε' η κατάσταση ήταν τώρα περισσότερο από αξιοθρήνητη.

Digitized by 10uk1s

5. Το Βυζάντιο και ο Κάρολος ο Μέγας

Γενική βιβλιογραφία

K. Heldmann, Das Kaisertum Karls des Grossen. Theorien und Wirklichkeit, Weimar 1928.

P. E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio I, Leipzig - Berlin 1929.

G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41 εξ.

W. Ohnsorge, Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa, Hildesheim 1947.

P. E. Schramm, Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen «Staatssymbolik», Hist. Z. 172 (1951) 449 εξ.

F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, προ παντός σελ. 282 εξ.

W. Ohnsorge, Adendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch - abendländischen Beziehungen und des Kaisertums, Darmstadt 1958, προ παντός σελ. 1 εξ., 64 εξ., 79 εξ. Βλ. ακόμη και την προηγούμενη γενική βιβλιογραφία ...>>>. [Για τα προβλήματα σχετικά με τη νομιμότητα της αυτοκρατορικής εξουσίας του Καρόλου βλέπε τη συλλογή άρθρων που εξέδωσε ο G. Wolf, Zum Kaisertum Karls des Grossen, Darmstadt 1972].

Μεγαλύτερη ιστορική σημασία σε σύγκριση με όλες τις στρατιωτικές αποτυχίες στην Ασία και στα Βαλκάνια είχε η μείωση του κύρους, που προκάλεσαν στο Βυζάντιο οι εξελίξεις στη Δύση. Ήταν μια τραγική σύμπτωση για τη γηραιά αυτοκρατορία το γεγονός, ότι την εποχή που στην ηγεσία του κράτους των Φράγκων βρισκόταν ένας από τους μεγαλύτερους ηγεμόνες του μεσαίωνα, η τύχη της ήταν στα χέρια γυναικών και ευνούχων. Ο Κάρολος ο Μέγας με την ενσωμάτωση της Βαυαρίας, τον εκχριστιανισμό και την προσάρτηση της Σαξωνίας, την επέκταση στην Ανατολή σε βάρος των Σλάβων, την καταστροφή του κράτους των Αβάρων και την καθυπόταξη και προσάρτηση του κράτους των Λογγοβάρδων, κατέστησε το κράτος του την ισχυρότερη δύναμη του τότε χριστιανικού κόσμου. Με την καθυπόταξη και την ενσωμάτωση των Λογγοβάρδων πέτυχε ο Κάρολος εκείνο που δεν είχαν κατορθώσει οι Βυζαντινοί και που η αποτυχία τους αυτή είχε υποσκάψει το κύρος του βυζαντινού κράτους στη Ρώμη. Ήταν επόμενο η ρωμαϊκή Εκκλησία να ενισχύσει ακόμη περισσότερο τους δεσμούς της με το κράτος των Φράγκων και να στρέψει εμφανέστερα τα νώτα στο Βυζάντιο. Την εξέλιξη αυτή δεν μπόρεσαν να ανακόψουν ούτε τα πρόσφατα γεγονότα, δηλ. η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ειρήνης μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Ρώμης με την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας και η αποκατάσταση της ορθοδοξίας στο Βυζάντιο και η περισσότερο από κάθε άλλη φορά θερμή αφοσίωση στη λατρεία των εικόνων. Η σύνοδος της Νικαίας δεν επέτυχε πραγματική συνδιαλλαγή των δύο μεγάλων κέντρων του κόσμου. Η Ρώμη απαιτούσε την ανάκληση όλων των μέτρων της εικονοκλαστικής περιόδου, όχι μόνο των θρησκευτικών αλλά και των εκκλησιαστικο - πολιτικών. Προ παντός επιθυμούσε την πλήρη επάνοδο στο παλαιό status quo, ιδιαίτερα την αποκατάσταση της δικαιοδοσίας του πάπα στη νότια Ιταλία και το Ιλλυρικό. Η Κωνσταντινούπολη όμως έμεινε ανένδοτη. Στη σύνοδο της Νικαίας όχι μόνο δεν τέθηκε το ζήτημα αυτό αλλά και παραλείφθηκε η σχετική παράγραφος της επιστολής του πάπα Αδριανού Α' προς τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, που διαβάσθηκε στη σύνοδο σε ελληνική μετάφραση. Διαγράφθηκαν επίσης και τα τμήματα εκείνα της επιστολής, στα οποία ο πάπας αξιούσε το δικαίωμα να αμφισβητήσει την αντικανονική εκλογή του πατριάρχη Ταρασίου και να διαμαρτυρηθεί για τη χρήση του τίτλου «οικουμενικός πατριάρχης». Με τον ίδιο τρόπο

Digitized by 10uk1s

παραλείφθηκαν προσεκτικά πολλά σημεία του παπικού γράμματος που αναφέρονταν στο πρωτείο της Ρώμης ή ακόμη και στο πρωτείο του αγίου Πέτρου[101]. Ουσιαστικά ο παπισμός είχε αποκλεισθεί από την Ανατολή, όπως ακριβώς και η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε αποκλεισθεί από τη Δύση. Η συνοδοιπορεία με την Κωνσταντινούπολη δεν μπορούσε πια να προσφέρει πλεονεκτήματα στη ρωμαϊκή Εκκλησία, αν και φαινομενικά βρισκόταν σε συμφωνία με το Βυζάντιο πάνω στα φλέγοντα θρησκευτικά ζητήματα της εποχής. Αντίθετα η συνεργασία με τον μεγάλο νικητή των Λογγοβάρδων υποσχόταν πολλά, αν και η συνεννόηση με τον ηγεμόνα των Φράγκων πάνω στο ζήτημα των εικόνων φαινόταν δύσκολη και απαιτούσε μεγάλες παραχωρήσεις.

Ο Κάρολος ο Μέγας απέρριψε με σφοδρή πολεμική, που βρήκε την τελική της έκφραση στα Καρολίνεια Βιβλία (Libri Carolini), τόσο την εικονοκλαστική θέση της συνόδου του Κωνσταντίνου Ε' όσο και την εικονόφιλη στάση της συνόδου του Κωνσταντίνου ΣΤ' και της Ειρήνης. Τα Καρολίνεια Βιβλία αποσκοπούσαν να προβάλλουν τη θρησκευτική ανεξαρτησία του κράτους των Φράγκων έναντι του Βυζαντίου και η προοπτική τους ήταν κυρίως πολιτική. Δεν έχει συνεπώς ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι η πολεμική τους αγνοούσε το ουσιαστικό πρόβλημα και ότι η λατινική μετάφραση των πρακτικών της Νικαίας, που είχε υπόψη του ο Κάρολος ο Μέγας, παραμόρφωνε το πραγματικό νόημα των αποφάσεων της συνόδου αυτής, εξαιτίας χονδροειδών μεταφραστικών λαθών και παρερμηνειών. Εκτός τούτου η στάση του Καρόλου δεν συμφωνούσε με τις πραγματικές θέσεις της συνόδου της Νικαίας, αλλά ταυτίζονταν μάλλον με τις παλαιές απόψεις του Γρηγορίου του Μεγάλου, ο οποίος απέρριπτε, όπως και ο ίδιος, τόσο την καταστροφή όσο και την λατρεία των εικόνων. Ο βασιλιάς των Φράγκων επέμεινε στις απόψεις του, παρά τις προτροπές και τις νουθεσίες του πάπα Αδριανού Α', και τελικά αναγκάσθηκε να υποχωρήσει ο πάπας. Η προσκύνηση των εικόνων, που καθιέρωσε ως καθήκον των πιστών χριστιανών η σύνοδος της Νικαίας του 787 με την ομόφωνη γνώμη των δύο απεσταλμένων του Αδριανού Α', καταδικάσθηκε στην σύνοδο της Φρανκφούρτης του 794 με την παρουσία δύο άλλων απεσταλμένων του ιδίου πάπα[102]. Αν και το ζήτημα των εικόνων δεν είχε για τη Δύση ούτε στο ελάχιστο τη σημασία που είχε για το Βυζάντιο και η ιδιάζουσα συνάρτηση του θέματος τούτου από τους Βυζαντινούς με τη σωτηριολογία έμεινε ξένη και ακατανόητη στη Δύση, εν τούτοις η στάση αυτή ήταν μια σοβαρή παραχώρηση, που δείχνει καθαρά ότι ο δεσμός με το κράτος των Φράγκων αποτελούσε πια το θεμέλιο της παπικής πολιτικής. Ο Αδριανός Α' συνέχισε με συνέπεια την οπωσδήποτε επιτυχή τακτική που εγκαινίασε ο Στέφανος Β' και έμεινε πιστός στην συμμαχία με το βασιλιά των Φράγκων, παραμερίζοντας κάθε δισταγμό. Ακολουθώντας με συνέπεια την ίδια τακτική ο διάδοχός του Λέων Γ' έλαβε μια τολμηρή και ταυτόχρονα επαναστατική απόφαση, η οποία σφράγισε την σταθερή παπική πολιτική του όγδοου αιώνα. Στις 25 Δεκεμβρίου του 800 έστεψε αυτοκράτορα τον Κάρολο στον καθεδρικό ναό του αγίου Πέτρου στη Ρώμη[103].

Η ίδρυση του φραγκικού κράτους του Καρόλου του Μεγάλου είχε την ίδια επαναστατική σημασία στην πολιτική σφαίρα που είχε το μεταγενέστερο εκκλησιαστικό σχίσμα στη σφαίρα της θρησκείας. Την εποχή εκείνη ίσχυε το αξίωμα ότι μία μόνο ενιαία αυτοκρατορία είναι δυνατόν να υπάρχει, όπως ακριβώς και μία μόνο χριστιανική Εκκλησία. Η στέψη του Καρόλου του Μεγάλου ανέτρεψε τις παραδοσιακές αντιλήψεις και αποτέλεσε σοβαρό πλήγμα στα βυζαντινά συμφέροντα, γιατί ως τότε το Βυζάντιο, δηλ. η Νέα Ρώμη, θεωρούνταν αναμφισβήτητα η μοναδική αυτοκρατορία που συνέχιζε την κληρονομιά του παλαιού ρωμαϊκού imperium. Το Βυζάντιο, με τη συνείδηση των αυτοκρατορικών δικαιωμάτων του, δεν ήταν δυνατό παρά να εκλάβει την αναγόρευση σε αυτοκράτορα του Καρόλου του Μεγάλου σαν πραξικόπημα. Η Ρώμη βέβαια στηρίχθηκε και αυτή στην ιδέα της μιας αυτοκρατορίας και δε σκέφθηκε ποτέ να εγκαθιδρύσει μια δεύτερη αυτοκρατορία δίπλα στο Βυζάντιο. Αντίθετα η ανακήρυξη της νέας αυτοκρατορίας απ' αυτήν αποσκοπούσε στην αποκατάσταση της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας. Για το λόγο αυτό διατύπωσε την θεωρία ότι ο αυτοκρατορικός θρόνος της Κωνσταντινουπόλεως ήταν κενός μετά την απομάκρυνση του νόμιμου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΣΤ'. Τόσο για την Ρώμη όσο και για το Βυζάντιο ήταν παραδεκτή μία και μοναδική τάξη του κόσμου, μία ιεραρχία κρατών, η οποία περιλάμβανε ολόκληρη την χριστιανική οικουμένη με κορυφή της την μία αυτοκρατορία. Στην

Digitized by 10uk1s

πραγματικότητα όμως το αποτέλεσμα ήταν να συνυπάρχουν αντιμέτωπες από το 800 και εξής δύο αυτοκρατορίες, μία ανατολική και μία δυτική. Η διάσταση μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, η οποία είχε προετοιμασθεί εξελικτικά σε διάστημα αιώνων και είχε εκδηλωθεί καθαρά την περίοδο της εικονομαχίας, ολοκληρώθηκε τώρα και στην πολιτική σφαίρα. Η οικουμένη διασπάσθηκε γλωσσικά, πολιτιστικά, πολιτικά και θρησκευτικά σε δύο χωριστά τμήματα.

Αν και η αυτοκρατορική στέψη στο ναό του αγίου Πέτρου ήταν έργο του πάπα και όχι του βασιλιά[104], όμως ο Κάρολος ήταν αυτός, που μετά το αποφασιστικό βήμα, χρειάσθηκε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα, που αναγκαστικά είχε προκαλέσει. Ήταν δηλ. ανάγκη να επιτύχει την αναγνώρισή του από το Βυζάντιο, χωρίς την οποία ο αυτοκρατορικός του τίτλος ήταν νομικά άκυρος. Είναι φυσικό ότι σε τίποτα δεν ωφελούσαν οι ισχυρισμοί, ότι ο θρόνος της Κωνσταντινουπόλεως ήταν δήθεν κενός όσο τον κατείχε μια γυναίκα και ότι το Βυζάντιο είχε περιπέσει σε αίρεση, όπως επιχειρούσαν να αποδείξουν τα Καρολίνεια Βιβλία. Έτσι το 802 έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη απεσταλμένοι του Καρόλου του Μεγάλου και του πάπα, οι οποίοι κόμισαν στην αυτοκράτειρα πρόταση γάμου του ηγεμόνα τους, με την ελπίδα «να ενωθούν εκ νέου η Ανατολή με την Δύση»[105]. Λίγο όμως μετά την άφιξή τους ξέσπασε επανάσταση στο παλάτι, η οποία εκδίωξε την Ειρήνη από το θρόνο (31 Οκτωβρίου 802) και ανέβαλε την λύση του ζητήματος. Το κίνημα, που είχαν οργανώσει ανώτεροι υπάλληλοι και στρατιωτικοί του κράτους, έφερε στο θρόνο τον Νικηφόρο που ήταν τότε «λογοθέτης γενικού». Η Ειρήνη εξορίσθηκε αρχικά στα Πριγκηπόννησα και αργότερα στη Λέσβο, όπου και πέθανε λίγο αργότερα.

Digitized by 10uk1s

6. Οι μεταρρυθμίσεις του Νικηφόρου Α' και οι εξωτερικοί κίνδυνοι: Βυζάντιο και Κρούμος

Γενική βιβλιογραφία

Bury, Eastern Rom. Empire.

Zlatarski, Istorija I, 1.

Mutafčiev, Istorija I.

Runciman, Bulgarian Empire.

Bratianu, Études byz. 183 - 216. Πρβλ. ακόμη τη γενική βιβλιογραφία ...>>.

Στο πρόσωπο του Νικηφόρου Α' (802 - 11) απέκτησε η αυτοκρατορία και πάλι έναν ικανό ηγεμόνα. Ο ισχυρισμός του Θεοφάνη, σύμφωνα με τον οποίο η εκλογή του αυτοκράτορα προκάλεσε λύπη και απογοήτευση, αναφέρεται μόνο στην αντίδραση της σκληρής μοναστικής παρατάξεως. Δεν πρέπει να πιστέψουμε ότι το φλογερό μίσος που έτρεφε ο Θεοφάνης εναντίον του νέου αυτοκράτορα ήταν γενικώτερο, ακόμη και στους ορθόδοξους κύκλους[106]. Βέβαια ο Νικηφόρος δεν υπήρξε προστάτης της Εκκλησίας και ζήτησε από τον κλήρο απόλυτη υποταγή στην αυτοκρατορική εξουσία, έμεινε όμως πιστός στην ορθόδοξη πίστη και στην ουσία υποστήριξε τη λατρεία των εικόνων. Με το γάμο του γιου και διαδόχου του Σταυρακίου με την Αθηναία Θεοφανώ, συγγενή της Ειρήνης, υπογράμμισε άλλωστε την απόφασή του να συνεχίσει την εικονόφιλη πολιτική της προηγούμενης κυβερνήσεως. Νέα κρίση όμως πέρασαν οι σχέσεις της κυβερνήσεως όπως και της εκκλησιαστικής ηγεσίας με την αδιάλλακτη μοναστική παράταξη, όταν μετά το θάνατο του Ταρασίου (25 Φεβρουαρίου 806) ο αυτοκράτορας κάλεσε στον πατριαρχικό θρόνο τον λόγιο ιστορικό Νικηφόρο. Όπως ο Ταράσιος έτσι και ο Νικηφόρος κατείχε όχι μόνο τις θύραθεν επιστήμες αλλά και τη θεολογία και διακρίθηκε όχι μόνο ως ιστοριογράφος αλλά αργότερα και ως συγγραφέας πολυάριθμων απολογητικών συγγραμμάτων για τη λατρεία των εικόνων. Πριν από την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο ήταν, όπως και ο Ταράσιος, ανώτερος κυβερνητικός αξιωματούχος και στο χώρο της εκκλησιαστικής πολιτικής εκπροσωπούσε την ίδια μετριοπαθή γραμμή. Η ανάληψη του πατριαρχικού θρόνου από έναν λαϊκό προκάλεσε μεγάλη απογοήτευση στους ζηλωτές που, καθώς φαίνεται, υπολόγιζαν με την εκλογή του αρχηγού τους, του Θεόδωρου Στουδίτη. Σαν επιστέγασμα της τακτικής του ο αυτοκράτορας Νικηφόρος επανέφερε στο προσκήνιο την έριδα της μοιχείας με πρόθεση να επιβάλει την αρχή ότι οι εκκλησιαστικοί κανόνες δεν δεσμεύουν τον αυτοκράτορα. Για τον σκοπό αυτό συγκάλεσε σύνοδο με κοσμικούς και εκκλησιαστικούς αντιπροσώπους, η οποία αναγνώρισε το γάμο του Κωνσταντίνου ΣΤ' με τη Θεοδότη και επανέφερε στην εκκλησιαστική κοινωνία τον ιερέα Ιωσήφ, που είχε τελέσει το γάμο (Ιανουάριος 809). Η πράξη αυτή ώθησε σε ανοικτή ρήξη τους μοναχούς της μονής Στουδίου, οι οποίοι διέκοψαν και πάλι τις σχέσεις τους με την επίσημη εκκλησιαστική ηγεσία και έτσι προκάλεσαν την πολιτεία να πάρει μέτρα εναντίον τους.

Πρώτη αποστολή του αυτοκράτορα ήταν να τακτοποιήσει τα οικονομικά της χώρας και να επαναφέρει την ισορροπία στην οικονομία, που είχε κλονίσει η επιπολαιότητα της προηγούμενης κυβερνήσεως. Ως πρώην διοικητής της οικονομικής υπηρεσίας ήταν πολύ καλά προετοιμασμένος για την αποστολή αυτή και πήρε μια σειρά από σοβαρά και έξυπνα μέτρα. Τα μέτρα αυτά περιγράφει ο άσπονδος εχθρός του Θεοφάνης με υβριστικό και περιφρονητικό τρόπο ως τις «δέκα κακώσεις» του Νικηφόρου[107]. Στην αρχή ο Νικηφόρος ακύρωσε τις φορολογικές διευκολύνσεις που είχε παραχωρήσει η Ειρήνη. Στη συνέχεια ζήτησε νέες φορολογικές δηλώσεις από τους υπηκόους

Digitized by 10uk1s

του. Σε σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση η φορολογία αυξήθηκε και επιβλήθηκε η καταβολή του ποσού των δύο κερατίων ως τέλος εγγραφής στους φορολογικούς καταλόγους (δηλαδή για κάθε νόμισμα, που σημαίνει 8 1/3 στα εκατό). Οι «πάροικοι» (αγρότες μισθωτοί) των μονών και των ναών, όπως και τα πολυάριθμα στο Βυζάντιο φιλανθρωπικά ιδρύματα υποχρεώθηκαν να καταβάλλουν τον λεγόμενο «καπνικό» φόρο. Ο φόρος αυτός, που στην ουσία ήταν κεφαλικός φόρος με βάση την οικογένεια και που μνημονεύεται στην περίπτωση αυτή για πρώτη φορά σε βυζαντινές πηγές, αποτελούσε στη μέση βυζαντινή εποχή μαζί με το φόρο για την ακίνητη περιουσία το σπουδαιότερο κρατικό έσοδο. Τη φορολογία αυτή δεν εισήγαγε πρώτος ο Νικηφόρος. Αντίθετα φαίνεται ότι ήταν γενικά αναγνωρισμένη την εποχή εκείνη. Μόνο που τώρα επιβάλλεται και σε μια ορισμένη κατηγορία αγροτών, οι οποίοι ως τώρα είχαν εξαιρεθεί από τη φορολογία αυτή. Είναι πιθανό η απαλλαγή αυτή να χρονολογείται από την εποχή της Ειρήνης, γιατί οι εκκλησιαστικές και μοναστικές περιουσίες στο Βυζάντιο ήταν ανέκαθεν φορολογούμενες. Στην περίπτωση αυτή ο Νικηφόρος δεν εισήγαγε νεωτερισμούς αλλά απλώς επανέφερε σε ισχύ την παλαιά τάξη. Σύμφωνα με τις πληροφορίες άλλων πηγών, ο καπνικός φόρος ανέρχονταν γύρω στο 820 στο ποσό των δύο μιλιαρησίων και καταβαλλόταν από όλο τον φορολογούμενο αγροτικό πληθυσμό[108]. Για να προφυλάξει ο Νικηφόρος το δημόσιο ταμείο από ενδεχόμενες απώλειες κατέστησε τους φορολογούμενους συλλογικά υπεύθυνους για την είσπραξη των φόρων. Σε κάθε κοινότητα επιβλήθηκε δηλ. ένα συνολικό ποσό φορολογίας, για το οποίο ήσαν υπεύθυνοι όλοι οι κάτοικοι της κοινότητας και σε περίπτωση μη πληρωμής όφειλαν να καταβάλλουν τα πληρωτέα ποσά οι γείτονες. Ούτε η διάταξη αυτή ήταν νέα, αλλά εφαρμογή του συστήματος του «αλληλεγγύου», το οποίο προέβλεπε ο Νόμος Γεωργικός (βλ. >>), αν και ο τεχνικός αυτός όρος συναντάται τώρα για πρώτη φορά[109].

Ο Νικηφόρος προσάρτησε ορισμένα εκκλησιαστικά κτήματα στη διοίκηση των βασιλικών κτημάτων και μάλιστα χωρίς να μειώσει τις φορολογικές υποχρεώσεις των κτημάτων αυτών, που με τον τρόπο αυτό είχαν λιγοστέψει. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι και το μέτρο αυτό απέβλεπε στην ακύρωση δωρεών, που είχε παραχωρήσει η αυτοκράτειρα Ειρήνη. Η είσπραξη των φόρων κληρονομιάς και εκμεταλλεύσεως πολύτιμων πηγών γινόταν τώρα με μεγαλύτερη αυστηρότητα, ενώ επιβλήθηκε βαρειά φορολογία και σ' εκείνους που από φτωχοί ξαφνικά βρέθηκαν πλούσιοι. Οι δούλοι, που αγοράζονταν έξω από τα τελωνειακά σύνορα της Αβύδου και μάλιστα στην περιοχή της Δωδεκανήσου, φορολογήθηκαν με το ποσό των δύο νομισμάτων ο καθένας[110]. Επίσης ο αυτοκράτορας απαγόρευσε στους υπηκόους του την είσπραξη τόκων, περιορίζοντας το δικαίωμα αυτό μόνο στο κράτος. Έτσι ανάγκασε τους πλούσιους εφοπλιστές της Κωνσταντινουπόλεως να δεχθούν κρατικά δάνεια στο ύψος των δώδεκα λίτρων χρυσού και να καταβάλλουν τόκους τέσσερα κεράτια για κάθε νόμισμα, δηλ. με επιτόκιο 16,66%[111]. Αν και η δανειοδότηση με τόκους αντέβαινε στο ηθικό αίσθημα του μεσαίωνα, απαγορευτικές διατάξεις για το θέμα αυτό, όπως λ.χ. του Νικηφόρου και αργότερα του Βασιλείου Α', ήταν πολύ σπάνιες στο Βυζάντιο. Οι ανάγκες της αναπτυγμένης βυζαντινής νομισματικής οικονομίας επέβαλλαν την παραγκώνιση των ηθικών κανόνων. Η τοκογλυφία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στο Βυζάντιο σε όλες τις εποχές. Αλλά και η απαγόρευση της τοκοφλυφίας από τον Νικηφόρο, που ήταν ένας πολύ ρεαλιστής πολιτικός, δεν οφείλεται σε ιδεαλιστικές αρχές. Αποκλείοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία, μονοπώλησε για το κράτος τη δανειοδότηση και με την επιβολή εξαιρετικά υψηλών τόκων δημιούργησε μια νέα πηγή εσόδων για το κρατικό ταμείο[112].

Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος έλαβε σοβαρά μέτρα για την ενίσχυση του αμυντικού συστήματος, το οποίο από τον έβδομο αιώνα και εξής στηριζόταν κυρίως στους μικρογαιοκτήμονες στρατιώτες. Σύμφωνα με πληροφορίες από τον δέκατο αιώνα, το κτήμα κάθε στρατιώτη, που αποτελούσε και την πηγή των οικονομικών του πόρων, έπρεπε να έχει αξία το λιγότερο τέσσερες λίτρες χρυσού, γιατί ο στρατιώτης έπρεπε να παρουσιασθεί στο στρατό, όταν εκαλείτο, με άλογο και πλήρη εξοπλισμό. Επειδή, όπως φαίνεται, δεν υπήρχαν αρκετοί στρατιώτες ιδιοκτήτες τέτοιων κτημάτων, ο Νικηφόρος επέτρεψε και σε φτωχότερους γεωργούς να υπηρετούν στο στρατό, με τον όρο ότι η κοινότητα του χωριού τους έπρεπε να καλύπτει τη δαπάνη για τον εξοπλισμό τους, καταβάλλοντος

Digitized by 10uk1s

κάθε χρόνο το ποσό των 18 1/2 νομισμάτων[113]. Με το μέτρο αυτό το κτήμα με την καθορισμένη αυτή αξία δεν ήταν ανάγκη πια να αποτελεί οπωσδήποτε προσωπική ιδιοκτησία ενός μόνο αγρότη, αλλά μπορούσε να ανήκει σε περισσότερους γεωργούς, από τους οποίους ο ένας εκτελούσε τη στρατιωτική υπηρεσία, ενώ οι λοιποί κάλυπταν τη δαπάνη για τον εξοπλισμό του. Ακόμη και στην περίπτωση της πτωχεύσεως ενός στρατιώτη, οπότε δεν μπορούσε ο ίδιος να καλύψει τα έξοδα του οπλισμού του, το σύστημα του καταμερισμού των οικονομικών βαρών ανάμεσα στους «ομοχώρους» του προστάτευε το κράτος από την απώλεια στρατιωτικών δυνάμεων. Το σύστημα αυτό εξασφάλιζε στο κράτος την κανονική στρατολόγηση, όπως ακριβώς και το «αλληλέγγυον» εξασφάλιζε την κανονική είσπραξη των φόρων.

Σύμφωνα με πληροφορίες από τον δέκατο αιώνα, εκτός από τους στρατιώτες και οι ναύτες κατείχαν αγροκτήματα, τα οποία τους εξασφάλιζαν τους οικονομικούς τους πόρους. Αυτός ήταν ο σκοπός των μέτρων εκείνων του Νικηφόρου, τα οποία ο Θεοφάνης αναφέρει ως ένατη «κάκωση», όταν γράφει ότι ο αυτοκράτορας εξανάγκασε τους ναυτικούς των παρακτίων περιοχών, ιδιαίτερα της Μ. Ασίας, οι οποίοι δεν είχαν ασχοληθεί ως τότε με την γεωργία, να αγοράσουν αγροκτήματα από τις δημευμένες χέρσες περιοχές στην τιμή που είχε καθορίσει ο ίδιος[114]. Φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή έχουμε για πρώτη φορά δημιουργία «ναυτικών κλήρων»[115], ένα μέτρο που αποδείχθηκε εξαιρετικά σημαντικό για το βυζαντινό ναυτικό και που βασικά αφορούσε μόνο τους ναύτες του θέματος των Κιβυρραιωτών.

Επί πλέον ο Νικηφόρος έλαβε και ορισμένα μέτρα εποικισμού, που απέβλεπαν στην προστασία περιοχών που κινδύνευαν ιδιαίτερα. Έτσι ανάγκασε κατοίκους των μικρασιατικών θεμάτων να εκποιήσουν τις περιουσίες τους και να μετοικίσουν στις «Σκλαβινίες», δηλ. σε σλαβοκρατούμενες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου, όπου βέβαια οι έποικοι έλαβαν καινούργιες γαιοκτησίες και υποχρεώθηκαν να εκτελούν στρατιωτική υπηρεσία ως στρατιώτες. Τα μέτρα αυτά, τα οποία μέμφεται ιδιαίτερα ο Θεοφάνης, συνεχίζουν την εποικιστική πολιτική των δύο προηγούμενων αιώνων. Ουσιαστικά η πολιτική του Νικηφόρου δεν ήταν καθόλου επαναστατική. Επιχείρησε κυρίως να εξυγειάνει ριζικά την κατάσταση, διορθώνοντας τα λάθη και τις παραλείψεις των προκατόχων του. Οι μεταρρυθμίσεις του δεν ξεπέρασαν τα πλαίσια της παραδοσιακής βυζαντινής πολιτικής. Ιδιαίτερα πρόσεξε τις δύο βάσεις του βυζαντινού κράτους, δηλ. την οικονομία και το στρατό. Κατόρθωσε χωρίς αμφιβολία να αυξήσει την οικονομική ισχύ της αυτοκρατορίας, αν και γι' αυτό χρησιμοποίησε ακόμη και βίαια μέσα. Η πολύπλευρη δράση του στον τομέα αυτό επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις μεθόδους της βυζαντινής διαχειρίσεως των οικονομικών και να αποκτήσουμε μιαν εικόνα του υψηλού επιπέδου της βυζαντινής οικονομίας την περίοδο του σκοτεινού μεσαίωνα. Ο Νικηφόρος Α' ενίσχυσε σημαντικά και το στρατό της αυτοκρατορίας, στον οποίο ο πρώην υπουργός των οικονομικών εφάρμοσε τα πιο νεωτεριστικά και αποφασιστικά μέτρα του.

Η εποικιστική πολιτική του Νικηφόρου είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί αφορούσε κυρίως τις σλαβοκρατούμενες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου και προ παντός τις περιοχές εκείνες της Θράκης και της ανατολικής Μακεδονίας που συνόρευαν με τη Βουλγαρία[116]. Η μεγάλη μετακίνηση των Σλάβων τον έκτο και τον έβδομο αιώνα ανάγκασε τη βυζαντινή αυτοκρατορία να εγκαταλείψει τις περισσότερες θέσεις της στην περιοχή της βαλκανικής χερσονήσου. Από τότε το σλαβικό κύμα μεγάλωνε συνεχώς. Όπως λέει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, η Πελοπόννησος ήταν στα μέσα του όγδοου αιώνα μια σλαβική και βαρβαρική χώρα[117]. Στα μέσα όμως του όγδοου και τις αρχές του ένατου αιώνα αρχίζει μία αργή αλλά σταθερή εξέλιξη προς την αντίθετη κατεύθυνση. Στα χρόνια της βασιλείας της Ειρήνης πραγματοποίησε το Βυζάντιο μια μεγάλη εκστρατεία εναντίον των Σλάβων στην Ελλάδα. Το 783 ο λογοθέτης Σταυράκιος εκστρατεύει με ισχυρές δυνάμεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, εισβάλλει μετά στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο και εξαναγκάζει τις εκεί σλαβικές φυλές να αναγνωρίσουν τη βυζαντινή κυριαρχία και να καταβάλλουν φόρους. Η σημασία που απέδωσε το Βυζάντιο στη νίκη του Σταυράκιου εναντίον των σλαβικών φύλων στην Ελλάδα ήταν τόσο μεγάλη ώστε μετά την επιστροφή του από την επιτυχή εκστρατεία γιόρτασε

Digitized by 10uk1s

θρίαμβο στον Ιππόδρομο[118]. Ωστόσο στα τέλη του όγδοου αιώνα οι Σλάβοι της Ελλάδος με ηγέτη τον άρχοντα της φυλής των Βελεγεζιτών έλαβαν ενεργό μέρος σε ένα πραξικόπημα εναντίον της αυτοκράτειρας Ειρήνης για χάρη των εκτοπισμένων στην Αθήνα γιων του Κωνσταντίνου Ε'[119], ενώ στις αρχές του ένατου αιώνα οι Σλάβοι της Πελοποννήσου εξεγέρθηκαν σε μια επανάσταση μεγάλης εκτάσεως. Λεηλάτησαν τις γύρω περιοχές και το 805 επιχείρησαν μεγάλη επίθεση εναντίον της Πάτρας[120]. Η πολιορκία της πόλεως ήταν εξαιρετικά σκληρή, τελείωσε όμως με την καταστροφή των Σλάβων, που ο πληθυσμός της Πάτρας απέδωσε στη θαυματουργική επέμβαση του απόστολου Ανδρέα, όπως άλλοτε η σωτηρία της Θεσσαλονίκης είχε θεωρηθεί έργο του αγίου Δημητρίου. Ο αυτοκράτορας αφιέρωσε στο ναό του αγίου Ανδρέα όχι μόνο όλη τη λεία του πολέμου, αλλά και τους νικημένους Σλάβους με τις οικογένειές τους ως πάροικους, οι οποίοι έτσι μαζί με την ανεξαρτησία έχασαν και την κοινωνική τους ελευθερία. Βέβαια οι Σλάβοι της Πελοποννήσου συνέχισαν να δημιουργούν προβλήματα στη βυζαντινή κυβέρνηση, ενώ οι φυλές των Μελιγγών και των Εζεριτών στον Ταΰγετο, εναντίον των οποίων αγωνίσθηκαν σκληρά οι Φράγκοι τον δέκατο τρίτο αιώνα, διατήρησαν την εθνική τους ιδιαιτερότητα ως την εποχή των Τούρκων[121]. Οπωσδήποτε όμως η ήττα των Σλάβων στην Πάτρα αποτέλεσε σημαντικό βήμα στη διαδικασία του επανεξελληνισμού της νότιας Ελλάδος. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε από τους Βυζαντινούς ως η στιγμή της παλινορθώσεως της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο, μετά από δύο και πλέον αιώνες σλαβικής κυριαρχίας[122].

Η βαθμιαία εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας σε ορισμένες περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου εκφράζεται καθαρά με την επέκταση του συστήματος των θεμάτων και την ίδρυση νέων. Για να μάθει κανείς ποιες περιοχές ανήκαν πράγματι στην εξουσία του βυζαντινού κράτους, δηλ. οι οποίες δεν αναγνώριζαν τυπικά μόνο τη βυζαντινή κυριαρχία, αλλά βρίσκονταν κάτω από την ουσιαστική και άμεση εξουσία της, αρκεί να εξακριβώσει την έκταση του βυζαντινού συστήματος των θεμάτων. Αυτό είναι και το μοναδικό βέβαιο μέτρο της πραγματικής καταστάσεως. Γιατί μόνον εκεί όπου υπάρχουν θέματα υπάρχει, περισσότερο ή λιγότερο, οργανωμένη βυζαντινή διοίκηση. Η Θράκη και η Ελλάς ήταν τα μόνα θέματα, που είχε το Βυζάντιο στη βαλκανική χερσόνησο από τα τέλη του έβδομου αιώνα και η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε για μακρό χρόνο. Είναι όμως βέβαιο ότι από τα τέλη του όγδοου αιώνα εκτός από την Θράκη υπάρχει και το ανεξάρτητο θέμα Μακεδονίας, το οποίο όμως περιλάμβανε όχι τα κυρίως μακεδονικά εδάφη, αλλά τις περιοχές της δυτικής Θράκης[123]. Την ίδια εποχή ιδρύεται και το θέμα Πελοποννήσου[124]. Το αργότερο στα πρώτα έτη του ένατου αιώνα οργανώνεται το θέμα Κεφαλληνίας, που περιλαμβάνει το νησιά του Ιονίου Πελάγους[125]. Στις αρχές του ένατου αιώνα ανάγεται και η σύσταση των θεμάτων Θεσσαλονίκης και Δυρραχίου με τις γειτονικές περιοχές τους, που αποτελούσαν τα κύρια ορμητήρια της βυζαντινής δυνάμεως στις ακτές του Αιγαίου και του Αδριατικού πελάγους[126]. Λίγο αργότερα το σύστημα των θεμάτων εισάγεται και στο έδαφος της Ηπείρου με την ίδρυση του θέματος Νικοπόλεως. Εξάλλου η οργάνωση του θέματος Στρυμώνος συνέδεσε το θέμα Θεσσαλονίκης με τα θρακικά θέματα Θράκης και Μακεδονίας. Τέλος στο δεύτερο μισό του ένατου αιώνα ιδρύεται το θέμα Δαλματίας, που περιέλαβε τις πόλεις και τα νησιά της περιοχής αυτής (βλ. >>>). Η επέκταση του συστήματος των θεμάτων στη βαλκανική χερσόνησο δείχνει τη βαθμιαία αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στα Βαλκάνια, από τα οποία είχε αναγκαστικά αποσυρθεί εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών. Το γεγονός αυτό μας δείχνει την πρόοδο και ταυτόχρονα τα όρια των βυζαντινών ανακτήσεων, καθώς και του επανεξελληνισμού που τις ακολούθησε. Το Βυζάντιο κατόρθωσε σιγά - σιγά να περιζώσει με το σύστημα των θεμάτων όλες τις παράλιες περιοχές, αλλού σε μεγαλύτερο και αλλού σε στενότερο βάθος. Η αυτοκρατορία πέτυχε να αποκαταστήσει την κυριαρχία της και το διοικητικό της σύστημα στα παράλια εκείνα, που ήταν προσιτά στο στόλο της και πλούσια σε αρχαίες πόλεις και λιμάνια. Οι επιτυχίες όμως των Βυζαντινών στην ανάκτηση των παλαιών εδαφών τους σταμάτησαν εδώ. Το εσωτερικό της βαλκανικής χερσονήσου παρέμεινε και αργότερα στην μεγαλύτερη έκτασή του έξω από τα όρια της αυτοκρατορίας.

Η εγκατάσταση των στρατιωτών από τη Μ. Ασία στα εδάφη των Σκλαβινιών αποτελεί μια μόνο επί

Digitized by 10uk1s

μέρους φάση στην προσπάθεια να εδραιωθούν οι βυζαντινές θέσεις στα Βαλκάνια. Από την άλλη μεριά επιβλήθηκε σαν απαραίτητο μέτρο, εξαιτίας του επικείμενου αγώνα εναντίον των Βουλγάρων. Αν και δεν ήταν γεννημένος στρατιώτης ο Νικηφόρος Α', όμως διεξήγαγε τον πόλεμο με μεγάλη αποφασιστικότητα και πολλές φορές ανέλαβε ο ίδιος την αρχηγία του στρατού. Αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο διέκοψε την καταβολή φόρων προς το χαλιφάτο, τους οποίους είχε υποχρεωθεί να καταβάλλει η Ειρήνη. Αλλ' η δύναμη της αυτοκρατορίας στην Ανατολή κλονίσθηκε σοβαρά από τον εμφύλιο πόλεμο, τον οποίο προκάλεσε το καλοκαίρι του 803 το πραξικόπημα του Βαρδάνη Τούρκου, που είχε διορισθεί ανώτατος στρατιωτικός διοικητής όλων των μικρασιατικών θεμάτων. Οι Άραβες άρχισαν ξανά τις επιδρομές στα εδάφη της αυτοκρατορίας και το 806 ο Harun al Rashid εμφανίσθηκε με μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις, εκπόρθησε πολλά κάστρα των ακριτικών περιοχών, κατέλαβε τα Τύανα και έστειλε ισχυρές δυνάμεις στην περιοχή της Άγκυρας. Ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να ζητήσει συνθηκολόγηση, να καταβάλλει νέους φόρους και εκτός από αυτό να αναλάβει την ταπεινωτική υποχρέωση της καταβολής στον χαλίφη από δύο χρυσά νομίσματα το χρόνο σαν κεφαλικό φόρο για τον εαυτό του και τον γιο του[127]. Ο θάνατος όμως του Harun (809) και οι εσωτερικές ταραχές στο χαλιφάτο που τον ακολούθησαν, έφεραν σχετική ανακούφιση. Το κύριο βάρος της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής έπεφτε όλο και περισσότερο στο χώρο των Βαλκανίων.

Η καταστροφή του κράτους των Αβάρων από τον Κάρολο τον Μέγα απάλλαξε και τους Βουλγάρους της Παννονίας από τον αβαρικό ζυγό. Έτσι το κράτος των Βουλγάρων μπόρεσε να επεκτείνει σοβαρά την δύναμη και τα γεωγραφικά του όρια ως τον ποταμό Τισσό όπου ήταν τα όρια του φραγκικού κράτους. Στον βουλγαρικό θρόνο της Πλίσκας ανέβηκε ο Κρούμος, ένας φύλαρχος από τη βουλγαρική Παννονία, ένας τραχύς, αγωνιστικός και θαρραλέος πολεμιστής, που γρήγορα έγινε το φόβητρο των Βυζαντινών. Το Βυζάντιο είχε ανεγείρει ένα ισχυρό φράγμα οχυρωμάτων για την άμυνα εναντίον των Βουλγάρων με σπουδαιότερα σημεία τη Δεβελτό, την Αδριανούπολη, τη Φιλιππούπολη και τη Σαρδική (Σόφια). Την άνοιξη του 809 ο Κρούμος αιφνιδίασε τη Σαρδική, κατέστρεψε το κάστρο της και έσφαξε τους υπερασπιστές του. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας αντέδρασε αμέσως, προωθήθηκε ως την Πλίσκα και μετά κινήθηκε προς την Σαρδική, με σκοπό να ξαναχτίσει τα οχυρά της. Την μεγάλη του αντεπίθεση πραγματοποίησε δυο χρόνια αργότερα, μετά από σοβαρή προετοιμασία, στα πλαίσια της οποίας μετέφερε τους στρατιώτες από τη Μ. Ασία στις σλαβικές περιοχές των Βαλκανίων. Την άνοιξη του 811 ο Νικηφόρος Α' πέρασε τα σύνορα επικεφαλής ισχυρού στρατού και αγνοώντας την πρόταση συνθηκολογήσεως του Κρούμου επέδραμε εναντίον της Πλίσκας, κατέστρεψε τη βουλγαρική πρωτεύουσα και έκαψε τα ανάκτορα του ηγεμόνα. Ο νικηφόρος αυτοκράτορας απέρριψε και πάλι τις ικεσίες του Κρούμου για ειρήνη. Αποφασισμένος να διαλύσει οριστικά το κράτος των Βουλγάρων κυνήγησε τον Κρούμο, ο οποίος είχε καταφύγει με τους πολεμιστές του στα ορεινά. Εδώ όμως επήλθε το μοιραίο. Ο Κρούμος περικύκλωσε τα βυζαντινά στρατεύματα στις ορεινές διαβάσεις και τα έσφαζε ως τον τελευταίο άνδρα (26 Ιουλίου 811). Ο ίδιος ο αυτοκράτορας έπεσε στην μάχη και ο νικητής Κρούμος κατασκεύασε από το κρανίο του ένα κύπελλο, από το οποίο έπινε με τους βογιάρους του στα γεύματα.

Οι συνέπειες της απρόβλεπτης αυτής καταστροφής ήταν ανυπολόγιστες. Χειρότερη όμως κι από τη στρατιωτική πανολεθρία ήταν η απώλεια του γοήτρου που υπέστη το Βυζάντιο. Από την εποχή των μεγάλων μεταναστεύσεων των λαών, από το 378 που είχε φονευθεί ο Ουάλης στην Αδριανούπολη στη μάχη εναντίον των Βησιγότθων, κανένας από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες δεν είχε σκοτωθεί από βαρβαρικό χέρι. Το Βυζάντιο, που είχε αποδείξει την υπεροχή του από την αρχή του πολέμου, είχε καταρρεύσει, ενώ ο Κρούμος, που πριν από λίγο ζητούσε ικετευτικά την ειρήνη, αναδείχθηκε ένδοξος τροπαιούχος. Η αυτοπεποίθησή του ξεπέρασε κάθε όριο και στην κατακτητική μανία του ανοίχθηκε ένα τεράστιο πεδίο. Για την αυτοκρατορία άρχισε μια εποχή ανησυχίας και αγωνίας.

Στη μάχη, που κόστισε τη ζωή στον αυτοκράτορα Νικηφόρο, τραυματίσθηκε σοβαρά και ο γιος και

Digitized by 10uk1s

διάδοχός του Σταυράκιος, κατόρθωσε όμως να διασωθεί και να φθάσει με λίγους συνοδούς του στην Αδριανούπολη, όπου με αυστηρή εφαρμογή των κριτηρίων της νομιμότητας ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Αλλ' η πράξη αυτή είχε μόνο τυπική και προσωρινή σημασία, γιατί δεν υπήρχε ελπίδα να θεραπευθεί ο Σταυράκιος. Ο τελικός διακανονισμός της διαδοχής του θρόνου θα γινόταν στην Κωνσταντινούπολη, όπου μεταφέρθηκε ο θανάσιμα τραυματισμένος αυτοκράτορας για να στέψει ο ίδιος το διάδοχό του. Πρώτος στενός συγγενής του άτεκνου αυτοκράτορα και φυσικά διάδοχος του θρόνου ήταν ο κουνιάδος του κουροπαλάτης Μιχαήλ Ραγκαβές. Την υποψηφιότητά του υποστήριξαν τόσο οι συμπολεμιστές του αυτοκράτορα όσο και ο πατριάρχης Νικηφόρος. Στη λύση όμως αυτή αντιτάχθηκε η σύζυγος του ετοιμοθάνατου αυτοκράτορα, η αθηναία Θεοφανώ, η οποία πίστευε ότι θα μπορούσε να αναλάβει η ίδια την εξουσία, σύμφωνα με το παράδειγμα της Ειρήνης. Ενώ ο Σταυράκιος δίσταζε να πάρει τελική απόφαση από φόβο μην προκληθούν σοβαρές περιπλοκές[128], μεγάλωνε στην πρωτεύουσα η αναταραχή. Στην εποχή αυτή των επικείμενων εξωτερικών κινδύνων φάνηκε ασύμφορη η λύση της μεσοβασιλείας, ενώ ήταν όσο ποτέ άλλοτε αναγκαίο να αποκατασταθεί η ομαλότητα. Την τελική λύση, που ήταν αδύνατο να επιτευχθεί με νόμιμο τρόπο, έδωσε ένα πραξικόπημα. Στις 2 Οκτωβρίου ανακηρύχθηκε από το στρατό και τη σύγκλητο αυτοκράτορας στον Ιππόδρομο ο Μιχαήλ Ραγκαβές και μερικές ώρες αργότερα έγινε η στέψη του στην Αγία Σοφία από τον πατριάρχη Νικηφόρο. Τα τετελεσμένα γεγονότα οδήγησαν το Σταυράκιο σε παραίτηση. Αποσύρθηκε σε μοναστήρι, όπου πάλαιψε με το θάνατο τρεις ακόμα μήνες.

Ο Μιχαήλ Α' Ραγκαβές (811 - 13)[129] ήταν αδύνατος ηγεμόνας. Δέχθηκε εύκολα την επιρροή ισχυρότερων προσώπων και δεν είχε το σθένος να επιβάλλει αντιδημοτικά μέτρα, για τα οποία είχε διακριθεί ο αυτοκράτορας Νικηφόρος. Εγκατέλειψε την πολιτική της λιτότητας, σε κάθε ευκαιρία μοίραζε χρηματικά δώρα στο στρατό, στους αυλικούς και προ παντός στον κλήρο. Ο Μιχαήλ Α' ήταν ένθερμος λάτρης των εικόνων και πιστό τέκνο της Εκκλησίας. Στα χρόνια της βασιλείας του και λίγο πριν ξεσπάσει η νέα τρομερή εικονομαχική κρίση, η Ορθοδοξία έζησε τις καλύτερες μέρες της. Επέστρεψαν από την εξορία οι Στουδίτες και συμφιλιώθηκαν με την εκκλησιαστική ηγεσία, αφού προηγουμένως λύθηκε η έριδα της μοιχείας σύμφωνα με τις απαιτήσεις τους, δηλ. με την ακύρωση των αποφάσεων της συνόδου του 809 και τη νέα καθαίρεση του ιερέα Ιωσήφ. Απεριόριστη ήταν η επιρροή που ασκούσε πια ο Θεόδωρος Στουδίτης, του οποίου η εξαιρετική ζωτικότητα και η ακάματη ενεργητικότητα γοήτευαν τον αδύναμο αυτοκράτορα. Ακόμη και σε θέματα πολέμου ή ειρήνης τον τελευταίο λόγο είχε ο περίφημος ηγούμενος της μονής Στουδίου.

Ριζικά αναθεωρήθηκε και η στάση της βυζαντινής κυβερνήσεως απέναντι στη δυτική αυτοκρατορία.Ο Νικηφόρος Α' είχε αγνοήσει τελείως τις αξιώσεις του Καρόλου του Μεγάλου για τον αυτοκρατορικό του τίτλο και μάλιστα είχε προχωρήσει μέχρι το σημείο να απαγορεύσει στον πατριάρχη Νικηφόρο την καθιερωμένη αποστολή της συνοδικής επιστολής στον πάπα[130]. Έδειξε δηλαδή αδιάλλακτη στάση όχι μόνο προς τον πραγματικό του αντίπαλο, αλλά και προς τον πάπα, που βρισκόταν πίσω του. Στο μεταξύ όμως η δύναμη του Καρόλου του Μεγάλου μεγάλωνε συνεχώς και επεκτεινόταν πια και σε βυζαντινές κτήσεις. Στην εποχή ακόμη της Ειρήνης είχε καταλάβει την Ιστρία και πολλές άλλες δαλματικές πόλεις, ενώ ο νεαρός βασιλιάς Πιπίνος υπέταξε το 810 στην εξουσία του και την Βενετία. Ο Κάρολος διέθετε τώρα ένα μέσο πιέσεως που δεν μπορούσε να αστοχήσει πάνω στο Βυζάντιο, το οποίο στο μεταξύ είχε εξασθενήσει. Με αντάλλαγμα τα κατεχόμενα εδάφη η κυβέρνηση του Μιχαήλ Α' δέχθηκε να αναγνωρίσει τον αυτοκρατορικό τίτλο του Καρόλου του Μεγάλου, και το έτος 812 βυζαντινοί απεσταλμένοι προσφώνησαν τον Κάρολο στο Άαχεν ως «βασιλέα». Έτσι υπήρχαν πλέον όχι μόνο ουσιαστικά αλλά και νομικά δύο αυτοκρατορίες[131]. Βέβαια με την πράξη αυτή αναγνωρίσθηκε ο ηγεμόνας των Φράγκων μόνο ως αυτοκράτορας (βασιλεύς), όχι όμως και ως ρωμαίος αυτοκράτορας (βασιλεύς Ρωμαίων). Εξάλλου ο ίδιος ο Κάρολος απέφευγε πάντοτε να χρησιμοποιεί για τον εαυτό του τον τίτλο του «βασιλέως Ρωμαίων»[132]. Το δικαίωμα να φέρουν τον τίτλο αυτό διατήρησαν οι Βυζαντινοί αποκλειστικά για τον εαυτό τους, τονίζοντας έτσι τη διαφορά που υπήρχε μεταξύ του δυτικού αυτοκράτορα και του μοναδικού αυτοκράτορα των Ρωμαίων στην Κωνσταντινούπολη. Πάντως ο σύνδεσμος με τη

Digitized by 10uk1s

ρωμαϊκή ιδέα αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο της μεσαιωνικής αυτοκρατορικής ιδέας. Όπως το Βυζάντιο είχε μόνιμα και σε όλες τις εποχές τη συνείδηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αν και αυτό σπάνια εκφραζόταν στους αυτοκρατορικούς τίτλους πριν από τον ένατο αιώνα[133], το ίδιο και η δυτική αυτοκρατορία συνδέθηκε με τη Ρώμη διά του παπισμού, αν και εδώ η συσχέτιση με τη Ρώμη διατυπώθηκε οριστικά με ανάλογους τίτλους αργότερα, στα χρόνια των Οθωνιδών[134]. Έτσι η ίδρυση και η αναγνώριση μιας δεύτερης αυτοκρατορίας έθεσε υπό αμφισβήτηση το αποκλειστικό δικαίωμα του βυζαντινού κράτους πάνω στη ρωμαϊκή κληρονομιά. Η παρακμή όμως του κράτους των Καρολιδών και η παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας έδωσαν τη δυνατότητα στους μετέπειτα βυζαντινούς ηγεμόνες να αγνοήσουν ως ανύπαρκτη την αναγνώριση της δυτικής αυτοκρατορίας που είχε γίνει το 812.

Η άρνηση του Νικηφόρου να αναγνωρίσει τον Κάρολο τον Μέγα και η εγκατάλειψη της τακτικής αυτής από τον Μιχαήλ Α' δεν οφείλονται αποκλειστικά στη διαφορά των χαρακτήρων των δύο αυτών αυτοκρατόρων, αλλά κυρίως στις εντελώς διαφορετικές συνθήκες, που προκάλεσε η καταστροφή του 811. Ο άμεσος κίνδυνος που απειλούσε τα Βαλκάνια στέρησε στη βυζαντινή αυτοκρατορία τη δυνατότητα να συνεχίσει τη διένεξη με τη Δύση. Την άνοιξη του 812 ο Κρούμος κατέλαβε την πόλη της Δεβελτού στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, κατέστρεψε το κάστρο της και έσυρε τους κατοίκους της στην χώρα του κατά το πρότυπο των Βυζαντινών. Όχι μόνο η αντίσταση των Βυζαντινών ήταν ασθενική, αλλά και οι πληθυσμοί πολλών άλλων ακριτικών πόλεων τράπηκαν σε φυγή. Ο Κρούμος πρότεινε στη βυζαντινή κυβέρνηση ειρήνη θέτοντας όρους σε μορφή τελεσιγράφου. Επειδή όμως το Βυζάντιο βράδυνε στην απόφασή του, ο Κρούμος κατέλαβε το σπουδαίο λιμάνι της Μεσημβρίας (αρχές Νοεμβρίου 812) από όπου και αποκόμισε μεγάλες ποσότητες από χρυσάφι και ασήμι και σημαντικές προμήθειες υγρού πυρός.

Μερικοί από τους αυτοκρατορικούς συμβούλους, με επικεφαλής τον πατριάρχη Νικηφόρο, συμμερίζονταν τις απόψεις του αυτοκράτορα και πρότειναν την αποδοχή των όρων της ειρήνης, άλλοι όμως σύμβουλοι, με αρχηγό τον ηγούμενο του Στουδίου Θεόδωρο, ζήτησαν να συνεχισθεί ο πόλεμος με μεγαλύτερη επιμονή. Επικράτησαν οι απόψεις του Στουδίτη και τον Ιούνιο του 813 ένας ισχυρός βυζαντινός στρατός βρέθηκε αντιμέτωπος με τις προελαύνουσες ορδές του Κρούμου στη Βερσινικία, κοντά στην Αδριανούπολη. Τα δύο στρατεύματα έμειναν αρκετό χρόνο αναποφάσιστα το ένα απέναντι στο άλλο, αλλά στις 22 Ιουνίου ο στρατηγός Θράκης και Μακεδονίας επιτέθηκε στον εχθρό. Τα μικρασιατικά όμως στρατεύματα που διοικούσε ο Λέων ο Αρμένιος, ο στρατηγός του Ανατολικού θέματος, δεν ακολούθησαν τον ευρωπαϊκό στρατό, αλλά αντίθετα άρχισαν ξαφνικά να υποχωρούν. Ενώ πριν από δύο χρόνια το Βυζάντιο είχε χάσει από ατυχία, τώρα η νέα τύχη του Κρούμου οφειλόταν στην κακή στρατιωτική ηγεσία και προ παντός στις εσωτερικές διαφωνίες των Βυζαντινών. Η μεγάλη ήττα, που υπέστη ο ορθόδοξος αυτοκράτορας Μιχαήλ Ραγκαβές, κλόνισε τη θέση του και προετοίμασε το έδαφος για μια νέα αλλαγή και για την αναβίωση της εικονομαχίας. Στις 11 Ιουλίου 813 ανατράπηκε και το θρόνο κατέλαβε ο Λέων ο Αρμένιος.

Digitized by 10uk1s

7. Η εικονοκλαστική αντίδραση

Γενική βιβλιογραφία

Bury, Eastern Rom. Empire. VasiIiev, Byzance et les Arabes I.

Schwarzlose, Bilderstreit.

Ostrogorsky, Bilderstreit.

Martin, A History of the Iconoclastic Controversy, London 1930.

Lipšic, Očerki 203 εξ.

A. Dobroklonskij, Prepodobnyj Fedor, ispovednik i igumen studijskij [Ο άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης, ομολογητής και ηγούμενος], 2 τόμ., Οδησσός 1913 και 1914.

Alexander, Patr. Nicephorus.

Grabar, Iconoclasme. Πρβλ. ακόμα και τη γενική βιβλιογραφία στη ...>>>.

Ο Λέων Ε' ο Αρμένιος (813 - 20) προερχόταν από τους κύκλους εκείνους της Μ. Ασίας, που διακρίνονταν για το στρατιωτικό τους φρόνημα και την εικονοκλαστική τους διάθεση. Όπως ο Λέων Γ', καταγόταν κι αυτός από την Ανατολή κι ήταν στρατηγός του θέματος των Ανατολικών πριν ανέλθει στο θρόνο. Πρότυπά του ήταν οι μεγάλοι στρατηλάτες και εικονομάχοι Λέων Γ' και Κωνσταντίνος Ε'. Πρόγραμμά του από την αρχή ήταν να αποκαταστήσει τη στρατιωτική ισχύ της αυτοκρατορίας και να ανανεώσει την εικονοκλαστική κίνηση. Τόσο αυτός όσο και οι οπαδοί του ήταν απόλυτα βέβαιοι ότι οι στρατιωτικές αποτυχίες των τελευταίων κυβερνήσεων οφείλονταν στην εικονόφιλη πολιτική τους.

Από την αρχή αντιμετώπισε σοβαρά στρατιωτικά ζητήματα. Ο Κρούμος, μετά τη νίκη του στη Βερσινικία, οργάνωσε μεγάλη και γρήγορη επίθεση, πολιόρκησε την Αδριανούπολη και, λίγες μέρες μετά την ενθρόνιση του Λέοντα Ε', εμφανίσθηκε με το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού του μπροστά στις πύλες της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ωστόσο στάθηκε ανίσχυρος μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως, τα οποία είχαν αποκρούσει και τις αραβικές επιθέσεις. Έτσι ζήτησε από τον αυτοκράτορα μια προσωπική συνάντηση με σκοπό να καθορίσουν τους όρους της ειρήνης. Ο Κρούμος εμφανίσθηκε άοπλος στη συνάντηση αυτή, δείχνοντας εμπιστοσύνη στις διαβεβαιώσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα. Οι Βυζαντινοί όμως επιτέθηκαν με δολιότητα εναντίον του. Κατόρθωσε να διαφύγει μόνο χάρη στην ετοιμότητα και την ταχύτητά του. Ο εξαγριωμένος βούλγαρος ηγεμόνας λεηλάτησε άγρια όλα τα περίχωρα της βυζαντινής πρωτεύουσας, μετά κατέλαβε την Αδριανούπολη που πεινούσε από την πολιορκία και έσυρε εξόριστο τον πληθυσμό της πόλεως και των γειτονικών χωριών στην περιοχή πέρα από τον Δούναβη. Ωστόσο, ο αυτοκράτορας κατόρθωσε να νικήσει τον Κρούμο στην περιοχή της Μεσημβρίας (το φθινόπωρο του 813), την άνοιξη όμως του ερχόμενου έτους ο βούλγαρος ηγεμόνας στράφηκε και πάλι εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Την φορά αυτή το Βυζάντιο έσωσε από τον κίνδυνο η τύχη. Γιατί ο Κρούμος, όπως άλλοτε και ο Αττίλας, πέθανε ξαφνικά από εγκεφαλική αιμορραγία (13 Απριλίου 814).

Ύστερα από σύντομες μεταβατικές κυβερνήσεις[135] οι Βούλγαροι απέκτησαν πάλι έναν αξιόλογο ηγέτη στο πρόσωπο του Ομουρτάγ. Αυτός όμως έστρεψε την προσοχή του κυρίως στην επέκταση της βουλγαρικής δυνάμεως στις βορειο - δυτικές περιοχές και στην εσωτερική σταθεροποίηση του

Digitized by 10uk1s

κράτους του. Έκλεισε με το Βυζάντιο συνθήκη ειρήνης για τριάντα χρόνια, η οποία εξασφάλισε όπως ήταν φυσικό στους Βούλγαρους σημαντικά πλεονεκτήματα. Στο εδαφικό ζήτημα αποκαταστάθηκαν ουσιαστικά οι συνθήκες που επικρατούσαν από την εποχή του Τέρβελι. Η Θράκη μοιράσθηκε ανάμεσα στις δύο χώρες και τα σύνορα περνούσαν κατά μήκος του καλούμενου Μεγάλου Τείχους από τη Δεβελτό ως τα Μακρολίβαδα, δηλ. μεταξύ της Αδριανουπόλεως και της Φιλιππουπόλεως, και από εκεί προς το βορρά, προς την οροσειρά του Αίμου[136]. Μετά τα δραματικά γεγονότα των τελευταίων ετών επικράτησε τώρα στα βυζαντινο - βουλγαρικά σύνορα μακροχρόνια περίοδος αδιατάρακτης ειρήνης. Επίσης στα ανατολικά η αυτοκρατορία είχε απαλλαγεί από την αραβική απειλή, γιατί μετά το θάνατο του Harun al Rashid το χαλιφάτο κλονιζόταν από εσωτερικές ταραχές.

Ο Λέων Ε' εκμεταλλεύθηκε την ειρηνική αυτή περίοδο για να πραγματοποιήσει τα εικονοκλαστικά του σχέδια. Μόλις άρχισε να ξεκαθαρίζει η κατάσταση, μετά το θάνατο του Κρούμου, ανέθεσε στον λόγιο Ιωάννη Γραμματικό, ο οποίος ήταν η ηγετική μορφή της νέας εικονοκλαστικής κινήσεως, να συγκεντρώσει θεολογικό αποδεικτικό υλικό για την επικείμενη εικονοκλαστική σύνοδο. Τα εικονοκλαστικά σχέδια του αυτοκράτορα οδήγησαν σε συσπείρωση τις αντιμαχόμενες παρατάξεις μέσα στην ορθόδοξη Εκκλησία. Ο πατριάρχης Νικηφόρος στον αγώνα εναντίον της νέας κινήσεως των εικονομάχων συνεργάσθηκε με τον πρώην αντίπαλό του Θεόδωρο Στουδίτη. Συνέγραψαν και οι δυο πολλά συγγράμματα, στα οποία υποστήριζαν με φλογερό πάθος τη λατρεία των εικόνων και απέκλειαν κατηγορηματικά την ανάμιξη του αυτοκράτορα στα θέματα της πίστεως. Στη δεύτερη περίοδο της εικονομαχίας εμφανίσθηκαν καθαρότερα από ό,τι στον όγδοο αιώνα τα βαθύτερα κίνητρα της εκκλησιαστικής πολιτικής, δηλ. η προσπάθεια της αυτοκρατορικής εξουσίας να υποτάξει την εκκλησιαστική ζωή στην πολιτική της βούληση και η πεισματική αντίδραση, που αντέταξε στην προσπάθεια αυτή η Εκκλησία και ιδιαίτερα η ακραία πτέρυγά της. Στην αρχή νίκησε ο αυτοκράτορας, γιατί διέθετε τα αναγκαία μέσα για να επιβάλει δυναμικά τις απόψεις του. Ο Θεόδωρος και πολλοί οπαδοί του οδηγήθηκαν στην εξορία και κακοποιήθηκαν, ενώ ο Νικηφόρος καθαιρέθηκε. Στον πατριαρχικό θρόνο ανέβηκε την Κυριακή του Πάσχα, την 1η Απριλίου 815, ο αυλικός Θεόδοτος Μελισσηνός, ο οποίος όφειλε την εκλογή του στην ευγενική του καταγωγή και στη συγγένειά του με την τρίτη σύζυγο του Κωνσταντίνου Ε'.

Λίγο μετά το Πάσχα συγκλήθηκε στην Αγία Σοφία μία σύνοδος υπό την προεδρία του νέου πατριάρχη, η οποία απέρριψε την οικουμενική σύνοδο της Νικαίας και αναγνώρισε τις αποφάσεις της εικονοκλαστικής συνόδου του 754. Πάντως η σύνοδος αυτή τόνισε ότι δεν θεωρεί τις εικόνες σαν είδωλα[137], πλην όμως διέταξε την καταστροφή τους. Η στάση αυτή χαρακτηρίζει την σύνοδο του Λέοντα Ε', η οποία στην ουσία έμεινε πιστή στις αρχές της παλαιάς εικονομαχίας, έδειξε όμως περισσότερο διαλλακτική στάση στη διατύπωση των αποφάσεών της. Τις ιδέες της άντλησε η σύνοδος αυτή από τα πρακτικά της συνόδου του 754. Επανέλαβε την παλαιά εικονοκλαστική διδασκαλία αμβλύνοντάς την όμως σημαντικά και αποφεύγοντας τα ουσιαστικά δογματικά ζητήματα με διφορούμενες και κενές φράσεις[138]. Όπως η ίδια η νέα εικονοκλαστική κίνηση, το ίδιο και η σύνοδος του 815 έχει τη σφραγίδα της επιγονικής αδυναμίας. Ενώ η εικονομαχία του Λέοντα Γ' και του Κωνσταντίνου Ε' ήταν μια κίνηση με μεγάλο σθένος και δυναμισμό, η εικονομαχία του ένατου αιώνα ήταν μία αντιδραστική και μιμητική προσπάθεια[139]. Τις εσωτερικές αδυναμίες της αντιδραστικής αυτής κινήσεως δεν μπορεί να καλύψει το γεγονός, ότι ο αυτοκράτορας με τα δυναμικά μέσα που διέθετε ήξερε να επιβάλλει τις απόψεις του και να διώξει ωμά αυτούς που αντιδρούσαν. Ο Λέων Ε' δεν διέθετε ούτε στο ελάχιστο τη συμπαράσταση που είχαν οι εικονομάχοι αυτοκράτορες του όγδοου αιώνα και για τον λόγο αυτό έτρεμε συνεχώς για το θρόνο του. Ο φόβος της ανατροπής μεταβλήθηκε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του σε πραγματική μανία. Όλα όμως τα προστατευτικά μέτρα που έλαβε δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν το μοιραίο. Την ημέρα των Χριστουγέννων του 820 δολοφονήθηκε μπροστά στην αγία Τράπεζα της Αγίας Σοφίας κατά την διάρκεια της θείας λειτουργίας από τους οπαδούς του πρώην συμπολεμιστή του, του Μιχαήλ από το Αμόριο.

Digitized by 10uk1s

Ο Μιχαήλ Β' (820 - 29), ο ιδρυτής της «εξ Αμορίου» δυναστείας, ήταν ένας ωμός πολεμιστής, του οποίου η απαιδευσία έγινε αντικείμενο χλευασμού στους εξευγενισμένους Βυζαντινούς. Ωστόσο διέθετε ζωτικότητα και ήταν λογικός και μετριοπαθής. Στα χρόνια της βασιλείας του επικράτησε ηρεμία και στη θρησκευτική έριδα. Σταμάτησαν οι διωγμοί και επανήλθαν οι εξόριστοι, με πρώτους τον πατριάρχη Νικηφόρο και τον Θεόδωρο Στουδίτη. Πάντως δεν προχώρησε στην αποκατάσταση των ιερών εικόνων, προς μεγάλη απογοήτευση των ορθοδόξων και παρά τις διαδοχικές παρεμβάσεις τους. Ο Μιχαήλ Β' τήρησε μετριοπαθή στάση. Δεν αναγνώρισε ούτε την οικουμενική σύνοδο της Νικαίας ούτε τις εικονοκλαστικές συνόδους και απαγόρευσε γενικά κάθε συζήτηση σχετικά με το ζήτημα των εικόνων. Ο αυτοκράτορας, ο οποίος καταγόταν από τη Φρυγία, το άλλοτε προπύργιο της εικονομαχίας, ήταν χωρίς αμφιβολία συναισθηματικά αντίθετος προς τη λατρεία των εικόνων. Αυτό φαίνεται καθαρά από μια επιστολή του προς τον Λουδοβίκο τον Ευσεβή, στην οποία μέμφεται ορισμένες καταχρήσεις στη λατρεία των ιερών εικόνων[140], αλλά επίσης και από το γεγονός, ότι ανέθεσε την εκπαίδευση του γιου του και διαδόχου του Θεοφίλου στον λόγιο εικονομάχο Ιωάννη Γραμματικό. Την διάθεσή του αυτή επιβεβαιώνει και η απόφασή του να μην επαναφέρει στον πατριαρχικό θρόνο, μετά τον θάνατο του Θεοδότου Μελισσηνού, τον ορθόδοξο Νικηφόρο, αλλά να ανεβάσει τον επίσκοπο Συλαίου Αντώνιο, ο οποίος είχε παίξει πρωτεύοντα ρόλο στην επεξεργασία των συνοδικών αποφάσεων του 815 μαζί με τον Ιωάννη Γραμματικό. Επομένως η επιφυλακτική στάση του δεν οφείλεται τόσο στην αδιαφορία του όσο στην πεποίθησή του, ότι η εικονοκλαστική κίνηση είχε πλέον χάσει το δυναμισμό της. Ο μόνος εικονόφιλος, ο οποίος διώχθηκε από τον Μιχαήλ Β' ήταν ο σικελός Μεθόδιος, ο οποίος του διαβίβασε μια παραινετική επιστολή του πάπα υπέρ της λατρείας των εικόνων. Ο Μεθόδιος κακοποιήθηκε και ρίχθηκε στην φυλακή, όχι όμως επειδή ήταν εικονόφιλος, αλλά επειδή η επαφή των βυζαντινών εικονοφίλων με τη Ρώμη είχε προκαλέσει την καχυποψία του αυτοκράτορα για ενδεχόμενη πολιτική συνεργασία.

Το πιο σπουδαίο γεγονός στην εσωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Β' ήταν ο σκληρός εμφύλιος πόλεμος, που προκάλεσε ένας μικρασιάτης Σλάβος, ο παλαιός συμπολεμιστής του αυτοκράτορα Θωμάς[141]. Ο Θωμάς από την εποχή ακόμη του Λέοντα Β' και με τη συμπαράσταση των Αράβων είχε συγκεντρωσει μεγάλο αριθμό από ετερογενείς οπαδούς. Κάτω από τη σημαία του τάχθηκαν Άραβες, Πέρσες, Αρμένιοι και άλλες φυλές του Καυκάσου. Κατάλληλος χώρος για την εξάπλωση του κινήματος αυτού ήταν η φυλετικά ανομοιογενής Μ. Ασία, στην οποία κατοικούσαν και μεγάλες μάζες Σλάβων. Η επιχείρηση αυτή άσκησε μεγάλη επιρροή και στα στοιχεία εκείνα που βρίσκονταν για θρησκευτικούς λόγους σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη, γιατί ο Θωμάς εμφανίσθηκε ως υπέρμαχος των εικονοφίλων και μάλιστα ισχυρίσθηκε ότι είναι ο παράνομα εκθρονισμένος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΣΤ'. Πρέπει όμως να τονισθεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι η επαναστατική αυτή κίνηση είχε το χαρακτήρα μιας κοινωνικής εξεγέρσεως. Ο Θωμάς εμφανίσθηκε ως προστάτης των φτωχών, στους οποίους υποσχέθηκε απαλλαγή από τα βάρη τους. Με τον τρόπο αυτό κινητοποίησε τις μάζες που δεινοπαθούσαν κάτω από την οικονομική δυσπραγία, την υπέρμετρη φορολογική καταπίεση και την αυθαιρεσία των κυβερνητικών οργάνων. Όπως γράφει ένας βυζαντινός χρονογράφος *«και δούλοι κατά δεσποτών και στρατιώτης κατά ταξεώτου και λοχαγός κατά στρατηγέτου την χείρα φονώσαν καθώπλιζεν»*[142]. Το επαναστατικό κίνημα, που στηρίχθηκε σε φυλετικές, θρησκευτικές και κοινωνικές αντιθέσεις, διαδόθηκε ταχύτατα στο μεγαλύτερο τμήμα της Μ. Ασίας. Από τα έξη μικρασιατικά θέματα μόνο τα θέματα του Οψικίου και των Αρμενιακών έμειναν πιστά στον αυτοκράτορα. Ο Θωμάς αναγορεύθηκε αυτοκράτορας από τον πατριάρχη Αντιοχείας, πράγμα που ήταν αδύνατο να γίνει χωρίς τη συγκατάθεση του χαλίφη. Η σύμπραξη του θέματος των Κιβυρραιωτών έφερε στον έλεγχό του το στόλο και του έδωσε τη δυνατότητα να διεκπεραιωθεί στην Ευρώπη και να συγκεντρώσει εκεί κάτω από τη σημαία του τον εικονόφιλο πληθυσμό των ευρωπαϊκών τμημάτων της αυτοκρατορίας. Το Δεκέμβριο του 821 άρχισε η πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως που κράτησε περισσότερο από ένα χρόνο και που τελικά λύγισε το σθένος των επαναστατών. Η στρατιωτική υπεροχή του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως επιβλήθηκε πάνω στην ανοργάνωτη λαϊκή εξέγερση. Εκτός τούτου ο Μιχαήλ όφειλε τη σωτηρία του και στη βοήθεια του χαγάνου των

Digitized by 10uk1s

Βουλγάρων. Όπως άλλοτε ο Τέρβελι είχε πολεμήσει στο πλευρό του Λέοντα Γ' εναντίον των Αράβων, το ίδιο και τώρα ο Ομουρτάγ, ο γιος του πιο φοβερού εχθρού των Βυζαντινών, επενέβη υπέρ του Μιχαήλ Β' εναντίον του επαναστατικού κινήματος του Θωμά και διέλυσε τα στρατεύματά του. Την άνοιξη του 823 αναγκάσθηκε ο Θωμάς να διαλύσει την πολιορκία και έτσι το κίνημά του απέτυχε. Ο Θωμάς έπεσε στα χέρια του αυτοκράτορα αργότερα τον επόμενο Οκτώβριο. Είχε καταφύγει με λιγοστούς οπαδούς του στην Αρκαδιούπολη, όπου και τελικά συνελήφθη και θανατώθηκε ύστερα από φρικτά βασανιστήρια.

Ο Μιχαήλ Β' παρέμεινε κύριος της καταστάσεως, όμως ο εμφύλιος πόλεμος, που κράτησε σχεδόν τρία χρόνια, εξασθένησε σοβαρά το Βυζάντιο. Επίσης φάνηκε πια ότι εκτός από τις θρησκευτικές έριδες που το δίχαζαν, το βυζαντινό κράτος ήταν έκθετο και σε κοινωνικές ζυμώσεις. Εξάλλου, αν και ο χαλίφης, ο οποίος είχε υποστηρίξει με όλα τα μέσα την εξέγερση του Θωμά, δεν μπορούσε να οργανώσει αποτελεσματική επίθεση εναντίον του Βυζαντίου εξαιτίας των εσωτερικών ταραχών του κράτους του, όμως το βυζαντινό κράτος απειλούσαν σοβαροί κίνδυνοι από άλλες πλευρές του αραβικού κόσμου. Άραβες μετανάστες από την Ισπανία, που το 816 κατέλαβαν την Αίγυπτο και εγκατέστησαν εκεί δική τους προσωρινή ηγεμονία, κατέλαβαν δέκα χρόνια αργότερα την Κρήτη[143]. Έτσι το Βυζάντιο έχασε μια από τις σπουδαιότερες στρατηγικές του βάσεις στην ανατολική Μεσόγειο. Όλες οι προσπάθειες του Μιχαήλ Β' καθώς και των διαδόχων του να επανακτήσουν την χαμένη αυτή κτήση, έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Οι Άραβες εκράτησαν στην κατοχή τους το σπουδαίο νησί περισσότερο από ενάμισυ αιώνα και από εδώ εξορμούσαν σε αδιάκοπες πειρατικές επιχειρήσεις σε ολόκληρη την γύρω περιοχή. Την ίδια εποχή το Βυζάντιο δοκίμασε μιαν άλλη μεγάλη αποτυχία στη Δύση. Οι Άραβες της Αφρικής, παρεμβαίνοντας στους ανταγωνισμούς των τοπικών βυζαντινών ηγεμόνων, εμφανίσθηκαν το 827 στη Σικελία. Επιθέσεις των Αράβων εναντίον της Σικελίας ήταν συνηθισμένο φαινόμενο από τα μέσα του έβδομου αιώνα, τώρα όμως άρχιζε η κανονική κατάκτηση του νησιού. Το γεγονός τούτο κλόνισε ανεπανόρθωτα την ηγεμονία του βυζαντινού κράτους στη Μεσόγειο και ιδιαίτερα στην Αδριατική. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος θεωρούσε τη βασιλεία του Μιχαήλ Β' ως την περίοδο που γνώρισε τη σοβαρότερη μείωση της βυζαντινής επιρροής στα αδριατικά παράλια και στις σλαβικές περιοχές στα δυτικά της βαλκανικής χερσονήσου[144]. Η παραμέληση του στόλου από τους Βυζαντινούς, από την εποχή που παρήκμασε το ισχυρό ναυτικό χαλιφάτο των Ομεϋαδών, είχε τώρα καταστρεπτικές συνέπειες.

Ενώ ο σφετεριστής Μιχαήλ Β' μόλις μπορούσε να διαβάζει και να γράφιει, ο γιος και διάδοχός του Θεόφιλος (829 -42) όχι μόνο είχε λάβει καλή μόρφωση, αλλά έδειχνε και πραγματικό ενδιαφέρον για την τέχνη και την επιστήμη. Αυτό δεν ήταν ασυνήθιστο στο Βυζάντιο. Ο Ιουστινιανός, ο ανηψιός του άξεστου στρατιώτη Ιουστίνου Α', ήταν ένα από τα πιο καλλιεργημένα πνεύματα της εποχής του. Στις περιπτώσεις αυτές βλέπει κανείς τη μεγάλη μορφωτική δύναμη της βυζαντινής πρωτεύουσας και το ψηλό πνευματικό επίπεδο της αυλικής ζωής του Βυζαντίου. Ο Θεόφιλος όμως μπόρεσε να αφομοιώσει όχι μόνο τον πολιτισμό της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά και τις πολιτιστικές επιρροές που ακτινοβολούσε η αυλή του χαλίφη της Βαγδάτης. Τον ενθουσιασμό του για την αραβική τέχνη όφειλε όπως φαίνεται στο δάσκαλό του Ιωάννη Γραμματικό, όπως και τον εικονοκλαστικό του ζήλο, ο οποίος τον μετέβαλε σε φλογερό εχθρό των εικονοφίλων. Τα χρόνια της βασιλείας του αποτελούν την τελευταία αναλαμπή της εικονοκλαστικής κινήσεως και συγχρόνως και την εποχή της ισχυρότερης επιρροής του αραβικού πολιτισμού στον βυζαντινό κόσμο.

Ο Θεόφιλος δεν ήταν κανένας σημαντικός ηγεμόνας, ήταν όμως πολύ αξιόλογη προσωπικότητα. Ήταν τύπος ρομαντικός. Από ρομαντισμό έμεινε προσκολλημένος στην εικονομαχία, που τότε έσβυνε και έδειχνε ενθουσιασμό για την τέχνη και τον πολιτισμό των Αράβων, που όμως η μεγάλη τους ακμή ανήκε πια στο παρελθόν. Αν και ο θρησκευτικός του φανατισμός τον οδήγησε σε αποτρόπαιες βιαιότητες, ωστόσο η μορφή του ασκούσε κάποια γοητεία και δεν είναι καθόλου παράδοξο ότι γύρω από το πρόσωπό του δημιουργήθηκαν πολλοί θρύλοι[145]. Ήθελε να είναι ιδανικός ηγεμόνας και τον κατείχε ένα ισχυρό αίσθημα δικαιοσύνης, το οποίο όμως εκδήλωνε με

Digitized by 10uk1s

ένα κάπως εξεζητημένο τρόπο. Ακολουθώντας το παράδειγμα του δίκαιου χαλίφη Harun al Rashid, συνήθιζε να περιοδεύει στην πόλη, να κουβεντιάζει με τους πτωχούς και τους ασήμαντους υπηκόους του, να ακούει τα παράπονά τους και στην συνέχεια να τιμωρεί παραδειγματικά τους ενόχους, χωρίς να υπολογίζει την τάξη και το αξίωμά τους.

Μετά την επέκταση του συστήματος των θεμάτων στη βαλκανική χερσόνησο κατά τα τέλη του όγδοου και τις αρχές του ένατου αιώνα, (βλ. >>) φαίνεται ότι επί Θεοφίλου επεκτάθηκε το σύστημα αυτό στην Ανατολή και στον μακρινό Βορρά. Ιδρύθηκαν τα νέα θέματα Παφλαγονίας και Χαλδίας, που απέβλεπαν στην ενίσχυση των βυζαντινών θέσεων στον Πόντο. Η Παφλαγονία περιλάμβανε τη βορειο -ανατολική γωνία του ως τότε θέματος των Βουκελλαρίων και η Χαλδία το βορειο - ανατολικό τμήμα του θέματος των Αρμενιακών. Εκτός τούτου δημιουργήθηκαν τρεις ακόμη καινούργιες στρατιωτικές διοικητικές ενότητες στις ορεινές περιοχές προς τα αραβικά σύνορα με τμήματα από τα εδάφη των θεμάτων Αρμενιακών και Ανατολικών. Οι ενότητες αυτές, που ονομάσθηκαν «κλεισούραι» (= ορεινές διαβάσεις), αποτέλεσαν τις μικρές στρατιωτικές ακριτικές περιοχές του Χαρσιανού, Καππαδοκίας και Σελευκείας, που αργότερα ανυψώθηκαν και αυτές σε θέματα[146].

Ακόμη πιο σημαντική για την εποχή αυτή είναι η οργάνωση των καλούμενων «κλιμάτων», δηλ. των βυζαντινών πόλεων της Κριμαίας, σε ανεξάρτητο θέμα και ο διορισμός βυζαντινού στρατηγού στη Χερσώνα, τη σπουδαιότερη των πόλεων αυτών. Στις μεγάλες βορειο - ανατολικές πεδιάδες της Ευρώπης είχαν στο μεταξύ σημειωθεί ανακατατάξεις, που ανάγκασαν το Βυζάντιο, όπως και το φιλικά προσκείμενο κράτος των Χαζάρων, να λάβουν αμυντικά μέτρα. Ταυτόχρονα με την εισαγωγή του συστήματος των θεμάτων στην περιοχή της Χερσώνας βυζαντινοί αρχιτέκτονες άρχισαν την ανοικοδόμηση του οχυρού Σάρκελ στις εκβολές του Δούναβη, ύστερα από παράκληση του χαγάνου των Χαζάρων, ανεγείροντας έτσι ένα μνημείο βυζαντινής αρχιτεκτονικής στις απομακρυσμένες εκείνες στέππες[147].

Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος, παρά τον ενθουσιασμό του για την τέχνη και τον πολιτισμό των Αράβων, αναγκάσθηκε να διεξάγει πολέμους εναντίον τους στη διάρκεια ολόκληρης της βασιλείας του. Ο χαλίφης Mamoun (813 - 33) ήταν αρχικά απασχολημένος εξ ολοκλήρου με τους εσωτερικούς αγώνες και ιδιαίτερα με το επαναστατικό κίνημα της αιρέσεως των Χουρραμιτών, που με ηγέτη τον πέρση Babek ζητούσαν κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Κατά τα τελευταία όμως έτη της βασιλείας του κατόρθωσε να επικρατήσει σε βαθμό ώστε να μπορέσει να αρχίσει το 830 εκ νέου τον πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου, ο οποίος για αρκετό διάστημα είχε διακοπεί. Το Βυζάντιο δεν μπορούσε να συγκεντρώσει όλα τα στρατεύματά του στον πόλεμο της Μ. Ασίας, γιατί ήταν υποχρεωμένο να συνεχίζει τον πόλεμο στη Σικελία, όπου οι Άραβες επέκτειναν διαρκώς τις κατακτήσεις τους, παρά τη βυζαντινή αμυντική προσπάθεια, και το 831 κατέλαβαν το Παλέρμο. Στα ανατολικά σύνορα ο πόλεμος αρχικά είχε εναλλασσόμενες επιτυχίες. Άλλοτε οι Βυζαντινοί εισχωρούσαν στο εσωτερικό της εχθρικής χώρας και ο Θεόφιλος τελούσε τότε πομπώδεις θριάμβους στην Κωνσταντινούπολη. Άλλοτε και μάλιστα συχνότερα, εφορμούσαν οι Άραβες στα βυζαντινά εδάφη, οπότε άλλαζε γρήγορα η πανηγυρική διάθεση του αυτοκράτορα. Τότε έστελνε πρεσβείες στο χαλίφη με πλούσια δώρα και με προτάσεις για συνθηκολόγηση. Η κατάσταση έγινε κρισιμώτερη όταν ο αδελφός του Mamoun, ο χαλίφης Mutasim, μετά την καταστολή των συνηθισμένων στο χαλιφάτο ταραχών για τη διαδοχή του θρόνου, οργάνωσε το 838 μεγάλη εκστρατεία, η οποία τη φορά αυτή δεν στράφιηκε, όπως οι προηγούμενες, εναντίον των οχυρών των ακριτικών περιοχών, αλλά εναντίον των μεγάλων κέντρων της Μ. Ασίας. Ένα τμήμα της πανίσχυρης στρατιάς του Mutasim κατευθύνθηκε προς τα βορειο - δυτικά, κατατρόπωσε στις 22 Ιουλίου σε μια άγρια μάχη κοντά στην Δαζιμώνα (Dazmana) ολόκληρο τον βυζαντινό στρατό, που οδηγούσε ο ίδιος ο αυτοκράτορας, και στη συνέχεια κατέλαβε την Άγκυρα. Χωρίς χρονοτριβή ο Mutasim κατέλαβε με το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού του στις 12 Αυγούστου και το Αμόριον[148]. Το γεγονός αυτό είχε εξουθενωτική απήχηση στο Βυζάντιο, γιατί το Αμόριον ήταν το πιο σπουδαίο οχυρό του ανατολικού θέματος και εκτός τούτου η γενέτειρα της δυναστείας. Ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να ζητήσει βοήθεια

Digitized by 10uk1s

εναντίον των Αράβων ακόμα και στη Δύση από το κράτος των Φράγκων καθώς και από τη Βενετία[149].

Κατά τη βασιλεία του Θεοφίλου η εικονομαχία έζησε την τελευταία της αναλαμπή. Το 837 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο ηγέτης των εικονομάχων Ιωάννης Γραμματικός, οπότε και άρχισε πάλι συστηματικός διωγμός των εικονοφίλων[150]. Όπως και στην εποχή του Κωνσταντίνου Ε', έτσι και τώρα η εικονομαχία στράφηκε κυρίως εναντίον του μοναχισμού. Εντελώς ιδιότυπο μαρτύριο υπέστησαν οι αδελφοί Θεόδωρος και Θεοφάνης από την Παλαιστίνη, όταν με πύρινο σίδερο έγραψαν στα μέτωπά τους εικονοκλαστικούς στίχους· για τον λόγο αυτό έμειναν γνωστοί με την επωνυμία «Γραπτοί». Ο Θεοφάνης υπήρξε ποιητής γνωστός για τους ύμνους του υπέρ των ιερών εικόνων· μετά την αποκατάσταση της ορθοδοξίας εξελέγη μητροπολίτης Νικαίας.

Παρά το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης επιχείρησαν με κάθε μέσο να αναβιώσουν την εικονοκλαστική κίνηση, ωστόσο γινόταν όλο και περισσότερο φανερό ότι κάθε προσπάθεια ήταν πια μάταιη. Ο χώρος της επιρροής της περιορίσθηκε ουσιαστικά μόνο στην Κωνσταντινούπολη και τούτο γιατί εδώ την επέβαλλε η θέληση του αυτοκράτορα και των λιγοστών οπαδών του[151]. Με το θάνατο του Θεοφίλου στις 20 Ιανουαρίου 842 κατέρρευσε και η εικονομαχία και μαζί της τελείωσε και η μεγάλη κρίση που είχε προκαλέσει.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
Η περίοδος ακμής της βυζαντινής αυτοκρατορίας

Πηγές

Η Χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη, που αναφέραμε στα προηγούμενα, κάλυπτε οπ«ς φαίνεται την περίοδο ως το θάνατο του Ρωμανού Λακαπηνού (948) και προδίδει φιλική διάθεση προς τον αυτοκράτορα αυτόν. Σώζονται πολλές παραλλαγές, αντιγραφές και επεξεργασίες της Χρονογραφίας αυτής· σε ορισμένες μάλιστα παραλλαγές προστέθηκαν στο κύριο μέρος συνέχειες, που φθάνουν ως το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα ή και αργότερα, που όμως έχουν περιωρισμένη σημασία. Το τρίτο και τελευταίο βιβλίο του Ιωσήφ Γενεσίου εξιστορεί τα χρόνια του Μιχαήλ Γ' και του Βασιλείου Α'. Αποτελεί μνημείο της επίσημης ιστοριογραφίας της μακεδονικής δυναστείας, και έχει κάποια ιστορική αξία παρά τη φανερή τάση του να εκθειάσει τον ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας και να υποτιμήσει τον δολοφονημένο από αυτόν Μιχαήλ Γ'. Το ίδιο συμβαίνει με τον Συνεχιστή του Θεοφάνη, του οποίου το τέταρτο βιβλίο, το αφιερωμένο στα χρόνια του Μιχαήλ Γ', παρουσιάζει συγγένεια με το αντίστοιχο του Γενεσίου και μάλλον χρησιμοποιεί τις ίδιες πηγές. Ως πέμπτο βιβλίο του συμπιληματικού αυτού έργου παραδίδεται μια εκτενής βιογραφία του Βασιλείου Α' που συνέθεσε ο εγγονός του Κωνσταντίνος Ζ', σε καθαρά πανηγυρικό ύφος. Το έκτο βιβλίο αποτελείται από δύο ετερογενή τμήματα. Το πρώτο τμήμα (η ιστορία του Λέοντα ΣΤ', του Αλεξάνδρου, η περίοδος της επιτροπείας του ανήλικου Κωνσταντίνου Ζ', η βασιλεία του Ρωμανού Α' Λακαπηνού και η μονοκρατορία του Κωνσταντίνου Ζ' ως το 948) αντιγράφει το χρονικό τον Συμεών Λογοθέτη και γι' αυτό δεν έχει αυτοτελή αξία. Αντίθετα το τελευταίο τμήμα (η κύρια περίοδος της μονοκρατορίας τον Κωνσταντίνου Ζ' και η ελλειπής ιστορία τον Ρωμανού Β) έχει μεγάλη αξία και είναι έργο κάποιου καλά ενημερωμένου σύγχρονου χρονογράφου, ίσως του Θεοδώρου Δαφνοπάτη, τον οποίου το ιστορικό έργο μνημονεύει ο Σκυλίτζης στο προοίμιό του[1]. Την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες το έτος 904 περιγράφει ως αυτόπτης μάρτυρας ο ιερέας Ιωάννης Καμενιάτης[2]. Κατά τα τέλη του δέκατου αιώνα (μετά το 992) σνγγράφει την ιστορία του ο Λέων ο Διάκονος σε δέκα βιβλία, στην οποία εκθέτει κυρίως την εποχή μεταξύ 959 και 976 και περιγράφει τα πολεμικά κατορθώματα του Νικηφόρου Φωκά και του Ιωάννη Τζιμισκή. Χρησιμοποίησε ως πρότυπο την ιστορία του Αγαθία, κι αυτό έδωσε στην αφήγησή του ένα κάποιο εξεζητημένο ύφος. Την εποχή του Βασιλείου Β' πραγματεύεται ο Μιχαήλ Ψελλός στο πρώτο βιβλίο της περίφημης χρονογραφίας του, κατά τρόπο συνοπτικό και κάπως εισαγωγικό (βλ. >>). Ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ένας ανώτατος βυζαντινός υπάλληλος, συνέγραψε κατά τα τέλη τον ενδέκατου αιώνα μία χρονογραφία που συνεχίζει το Θεοφάνη και καλύπτει την εποχή από το 811 ως το 1057. Για την εποχή ως την πτώση τον Ρωμανού Λακαπηνού χρησιμοποίησε κυρίως το Συνεχιστή του Θεοφάνη. Η λοιπή περιγραφή στηρίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της σε πηγές που δεν διασώθηκαν και γι' αυτό έχει μεγάλη αξία. Για την περίοδο περίπου ως τα τέλη του Νικηφόρου Φωκά χρησιμοποιεί ο Σκυλίτζης την ίδια πηγή, ένα είδος χρονικού της οικογένειας των Φωκάδων, από το οποίο άντλησε και ο Λέων ο Διάκονος και παράλληλα μία άλλη πηγή εκκλησιαστικής προελεύσεως[3]. Ιδιαίτερη σημασία έχει το τμήμα εκείνο του Σκυλίτζη, που πραγματεύεται την εποχή του Βασιλείου Β'. Το αρχικό κείμενο του σημαντικού αυτού έργου [εκδόθηκε πρόσφατα][4]. Όπως οι αρχαιότερες εκδόσεις έτσι και το Corpus της Βόννης περιωρίσθηκε στην ανατύπωση του Γεωργίου Κεδρηνού, ο οποίος αντέγραψε το μεγαλύτερο τμήμα του Σκυλίτζη[5]. Το Corpus της Βόννης εξέδωσε με το όνομα του Σκυλίτζη τη συνέχεια της χρονογραφίας για τα έτη 1059 - 79, η οποία όμως υπάρχει μόνο σε ορισμένα χειρόγραφα και δεν παραλήφθηκε από τον Κεδρηνό. Ωστόσο η σύγχρονη

Digitized by 10uk1s

έρευνα έδειξε ότι η συνέχεια αυτή δεν προέρχεται από τον Σκυλίτζη, αλλά είναι συμπίλημα ενός άγνωστου συγγραφέα[6]. Ο Ιωάννης Ζωναράς, που ήταν επίσης ανώτατος υπάλληλος, συνέγραψε κατά τα μέσα του δωδέκατου αιώνα, αφού αποσύρθηκε σε ένα μοναστήρι, μια εκτενή παγκόσμια χρονογραφία, που φθάνει ως το έτος 1118. Ο Ζωναράς δεν προσφέρει για την εποχή αυτή καινούργιο υλικό σε σχέση με τις παλαιότερες πηγές, το έργο του όμως είναι αξιόλογο γιατί παρουσιάζει αυτοτέλεια στη χρησιμοποίηση των πηγών του.

Το κενό που παρουσιάζουν στις ειδήσεις τους τα βυζαντινά ιστορικά έργα συμπληρώνουν αισθητά οι αραβικές πηγές. Ιδιαίτερη σημασία για τη βυζαντινή ιστορία της εποχής της μακεδονικής δυναστείας έχει η χρονογραφία του Jahja του Αντιοχέα (+1066)[7]. Μία θαυμάσια λατινική πηγή για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα μέσα του δέκατου αιώνα είναι η «Ανταπόδοσις» του Λιουτπράνδου, επισκόπου της Κρεμώνας, ενώ η έκθεσή του σχετικά με την αποστολή που εξετέλεσε στην αυλή του Νικηφόρου Φωκά, με εντολή του Όθωνα του Μεγάλου, αποτελεί έναν πνευματώδη λίβελλο με ανεκτίμητη αξία για την ιστορία του πολιτισμού. Το παλαιο - ρωσικό Χρονικό περιέχει πολλές σπουδαίες πληροφορίες για τις ρωσο - βυζαντινές σχέσεις και κυρίως τη συμφωνία για τις βυζαντινο - ρωσικές εμπορικές ανταλλαγές· διασώθηκε σε σλαβική μετάφραση, ενώ το πρωτότυπο κείμενο έχει χαθεί[8].

Μετά την αποκατάσταση των εικόνων το 843, διαβάζεται κάθε χρόνο στην ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία την πρώτη Κυριακή των Νηστειών το «Συνοδικόν». Το αρχαιότερο τμήμα του κειμένου αυτού περιέχει τους τελικούς όρους σχετικά με τις εικόνες, υποκαθιστώντας σε ένα βαθμό τα χαμένα Πρακτικά της συνόδου του 843. Το Συνοδικό συμπληρώθηκε κατά τη διάρκεια των κατοπινών αιώνων με αποφάσεις και για τις άλλες θρησκευτικές διαμάχες και έτσι αποτελεί μια σπουδαία πηγή για την πνευματική ζωή του Βυζαντίου από τον ένατο ως τον δέκατο αιώνα[9]. Το σύγγραμμα του Πέτρου του Σικελιώτου είναι πολύ σπουδαίο για την ιστορία και τη διδασκαλία της αιρέσεως των Παυλικιανών[10]. Βασικές πηγές για την εμφάνιση της αιρέσεως των Βογομίλων είναι μία επιστολή του πατριάρχη Θεοφύλακτου (933 - 56) προς τον τσάρο των Βουλγάρων Πέτρο[11] και ιδιαίτερα το σύγγραμμα του Βούλγαρου πρεσβυτέρου Κοσμά[12]. Για το βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα και τη σχετική διένεξη μεταξύ των εκκλησιών Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως είναι χρήσιμα τα Πρακτικά των συνόδων 869/70 και 879[13]. Ιδιαίτερα όμως οι επιστολές του Πατριάρχη Φωτίου[14] καθώς και οι επιστολές των σύγχρονων με τον Φώτιο Παπών[15]. Τα σπουδαία έγγραφα του Βασιλείου Β΄ του έτους 1020, τα οποία ρυθμίζουν την κατάσταση της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, μετά την υποταγή του κράτους του Σαμουήλ, διασώθηκαν σε ένα χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ του έτους 1272[16]. Την ιστορία της εκχριστιανίσεως των Σλάβων στη Μοραβία διαφωτίζουν οι δύο Βίοι των αποστόλων των Σλάβων Κωνσταντίνου-Κυρίλλου και Μεθοδίου, των οποίων η ιστορική αξία είναι αναμφισβήτητη[17]. Από τα ελληνικά αγιολογικά κείμενα της εποχής αυτής ξεχωρίζουν για τη μεγάλη τους αξία ο Βίος της αυτοκράτειρας Θεοδώρας[18], ο Βίος της αυτοκράτειρας Θεοφανούς, της πρώτης συζύγου του Λέοντα ΣΤ΄[19], ο Βίος του πατριάρχου Ιγνατίου[20], με συγγραφέα τον Δαυίδ Νικήτα και προ παντός ο Βίος του πατριάρχη Ευθυμίου, που είναι η πιο διαφωτιστική ιστορική πηγή για την εποχή αυτή[21]. Ιστορικά κείμενα πρώτης τάξεως είναι και οι πολυάριθμες επιστολές του πατριάρχη Νικολάου του Μυστικού[22] καθώς και οι δύο επιστολές του Ρωμανού Λακαπηνού[23] προς τον Συμεών Βουλγαρίας, οι οποίες

Digitized by 10uk1s

διαφωτίζουν τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας στην κρίσιμη περίοδο από το 913 ως το 925. Για τις βυζαντινο - βουλγαρικές σχέσεις της εποχής του Λέοντα ΣΤ' έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αλληλογραφία του απεσταλμένου του αυτοκράτορα Λέοντα του Χοιροσφάκτη με τον Συμεών[24].

Τα συγγράμματα του Κωνσταντίνου Ζ' είναι από τις σπουδαιότερες βυζαντινές πηγές όλων των εποχών: Η πραγματεία Περί των Θεμάτων (De thematibus), μια ιστορική και γεωγραφική αναγραφή των βυζαντινών επαρχιών, που όμως εξαρτάται σημαντικά από παλιότερες πηγές, προ παντός από τον Ιεροκλή[25]· η σημαντική και μοναδική στο είδος της πραγματεία για τις χώρες και τους λαούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή η βυζαντινή αυτοκρατορία (Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν, De administrando imperio)[26], ένα εγχειρίδιο διπλωματίας· το πλούσιο βιβλίο τελετών (Έκθεσις βασιλείου τάξεως, De caerimoniis aulae byzantinae), που αποτελεί ανεξάντλητο θησαυρό ιστορικών και αρχαιολογικών γνώσεων[27]. Τα έργα αυτά συγκεντρώνουν υλικό από διαφορετικές εποχές και έχουν αξία και για τις προηγούμενες περιόδους. Στην Έκθεση βασιλείου τάξεως περιλήφθηκε και το Κλητορολόγιον του Φιλοθέου, όπου αναγράφεται η βυζαντινή υπαλληλική ιεραρχία της εποχής γύρω στο έτος 900[28]. Την ιεραρχία των βυζαντινών υπαλλήλων περιέχει και το λεγόμενο Τακτικόν Uspenskij από την εποχή του Μιχαήλ Γ' και της Θεοδώρας (845 - 56)[29], καθώς και το εκτενές Τακτικόν Benešenič, που συντάχθηκε κατά το διάστημα μεταξύ 921 και 934[30]. Τα Τακτικά του Λέοντα ΣΤ'[31], τα οποία ασχολούνται με την πολεμική τέχνη, αντλούν από το Στρατηγικό του Ψευδο - Μαυρικίου και επίσης αξιοποιούν το υλικό της μεταγενέστερης νομοθεσίας καθώς και την πολεμική εμπειρία από την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Λέοντα ΣΤ'. Παρόμοιο χαρακτήρα έχει και το σύγγραμμα το γνωστό ως Συλλογή Τακτικών (Sylloge Tacticorum), που προέρχεται μάλλον από τα μέσα του δέκατου αιώνα[32]. Το Επαρχικόν βιβλίον, μια συλλογή κυβερνητικών διατάζεων, που αφορούν τον έλεγχο του εμπορίου και της βιοτεχνίας[33], περιέχει πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομική ζωή της Κωσταντινουπόλεως και ιδιαίτερα για τις βυζαντινές συντεχνίες. Είναι πιθανό ότι το κύριο μέρος της συλλογής αυτής προέρχεται από την εποχή του Λέοντα ΣΤ', αν και περιέχει χωρίς αμφιβολία και μεταγενέστερες προσθήκες, οι οποίες ανάγονται ως την εποχή του Νικηφόρου Β' Φωκά, ίσως μάλιστα και του Ιωάννη Τζιμισκή[34]. Τις γνώσεις μας για το φορολογικό σύστημα και τις αγροτικές συνθήκες της βυζαντινής αυτοκρατορίας τον δέκατο αιώνα πλουτίζει σημαντικά μία ανώνυμη Πραγματεία περί της εκτιμήσεως των φόρων[35]. Όπως ο Γεωργικός Νόμος έτσι και η σπουδαία αυτή πραγματεία αναφέρεται σε κοινοτικούς οικισμούς, οι οποίοι κατοικούνται από ελεύθερους αγρότες. Τέλος μνημονεύουμε και τα αξιόλογα Γεωπονικά, ένα εγχειρίδιο της βυζαντινής αγρονομίας, που συντάχθηκε επί Κωνσταντίνου Ζ'[36]. Από τα νομοθετικά κείμενα της περιόδου αυτής, εκτός από τις κωδικοποιήσεις των δύο πρώτων αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας, δηλ. το Πρόχειρον και την Επαναγωγή του Βασιλείου Α', τα Βασιλικά και τη Συλλογή των Νεαρών του Λέοντα ΣΤ', μνημονεύουμε ιδιαίτερα τις Νεαρές, οι οποίες προστατεύουν τη μικρογαιοκτησία και έτσι διαφωτίζουν ένα βασικό πρόβλημα της εσωτερικής εξελίξεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας τον δέκατο αιώνα[37].

Digitized by 10uk1s

1. Η ανατολή της νέας εποχής

Γενική βιβλιογραφία

Bury, Eastern Rom. Empire.

Grégoire, Inscriptions. Michel III. Neuvième Siècle. L' épopée byzantine. The Amorians and Macedonians 842 -1025, Cambr. Med. Hist. IV., Pt. I (2η έκδ. 1966).

Uspenskij, Očerki.

Fuchs, Höhere Schulen.

Dvornik, Légendes. Les Slaves.

A. Vasiliev, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge, Mass. 1946.

Dvornik, Photian Schism. Constantinople and Rome, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966)

Vasliev, Byzance et les Arabes I.

M. Canard, Byzantium and the Muslim world to the eleventh century, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

Η κρίση επί εικονομαχίας ήταν το ίδιο αποφασιστική για την πνευματική επιβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπως ακριβώς ήταν και ο αγώνας εναντίον των περσικών και αραβικών εισβολών για την πολιτική της υπόσταση. Την στρατιωτική εισβολή από την Ανατολή ακολούθησε μία πνευματική πλημμύρα που ξεχύθηκε πάνω στην αυτοκρατορία με το σχήμα της εικονομαχίας. Η ανάσχεσή της είχε την ίδια σημασία για την πολιτιστική ανάπτυξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπως και η απόκρουση των πολεμικών επιδρομών για την πολιτική της ζωή. Η συντριβή του εικονοκλαστικού κινήματος σήμανε τη νίκη της ελληνικής θρησκευτικής και πολιτιστικής ιδιομορφίας πάνω στην ασιατική, όπως την είχε ενσαρκώσει η εικονομαχία. Από τότε το Βυζάντιο διατήρησε τη δική του πολιτιστική φυσιογνωμία μεταξύ Ανατολής και Δύσεως ως ελληνο - χριστιανική αυτοκρατορία.

Μία νέα εποχή ανέτειλε για το Βυζάντιο, μία εποχή μεγάλης πολιτιστικής ακμής, την οποία γρήγορα ακολούθησε μια έντονη πολιτική ανάπτυξη. Η νέα αυτή εποχή δεν αρχίζει με τη μακεδονική δυναστεία, αλλά με την πολυτάραχη βασιλεία του τελευταίου εξ Αμορίου αυτοκράτορα, του Μιχαήλ Γ'. Ο Βάρδας, ο Φώτιος και ο Κωνσταντίνος είναι οι τρεις μεγάλες μορφές, οι οποίες εξαγγέλλουν τον ερχομό της νέας εποχής.

Την περίοδο της εικονοκλαστικής κρίσεως χαρακτηρίζει ένας αισθητός περιορισμός του πολιτικού ορίζοντα. Ατόνισε η αρχή της οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας και κατέρρευσε η βυζαντινή δύναμη στη Δύση. Η εκκλησιαστική πολιτική των εικονομάχων αυτοκρατόρων και η αδιαφορία τους για το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας είχαν σαν αποτέλεσμα να επιταχυνθεί η διαφοροποίηση Βυζαντίου και Δύσεως και έτσι να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις, που μετά την ίδρυση του εκκλησιαστικού κράτους του πάπα οδήγησαν στη στέψη του Καρλομάγνου σε αυτοκράτορα. Την εποχή όμως που κλονιζόταν η ιδέα της παγκοσμιότητας του βυζαντινού κράτους περιοριζόταν ταυτόχρονα με την ανεξαρτοποίηση της Ανατολής και η οικουμενική διάσταση της ρωμαϊκής Εκκλησίας. Το πρώτο βήμα έκανε ο εικονομάχος αυτοκράτορας Λέων Γ' όταν έθεσε υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής

Digitized by 10uk1s

χερσονήσου και τη νότια Ιταλία. Πάντως το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μόνο μετά την κατάπαυση της εικονοκλαστικής έριδας κατόρθωσε να ανταγωνισθεί τον παπισμό με ίσους όρους και να αναλάβει τον αγώνα εναντίον του. Όπως η δυτική αυτοκρατορία δημιουργήθηκε σε βάρος της παγκοσμιότητας του βυζαντινού κράτους, το ίδιο ακριβώς και το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως ανυψώνεται τώρα σε βάρος της οικουμενικότητας της ρωμαϊκής Εκκλησίας. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώνεται σε δύο φάσεις. Η πρώτη, που το Βυζάντιο ήταν εξασθενημένο, συμπίπτει με την περίοδο της κρίσεως, ενώ η δεύτερη, κατά την οποία το Βυζάντιο αποκατέστησε την ισορροπία πάνω σε καινούρια βάση, επισημαίνει μια νέα εποχή, που αρχίζει με τον σθεναρό αγώνα του Φωτίου.

Μεγαλύτερη όμως σημασία έχει το γεγονός ότι τόσο το βυζαντινό κράτος όσο και η βυζαντινή Εκκλησία βρέθηκαν μπροστά σε νέες δυνατότητες δράσεως, βέβαια μέσα στα όρια του ανατολικού χώρου, όπου είχε πια περιορισθεί το Βυζάντιο από την ιστορική εξέλιξη. Η εκχριστιάνιση των νότιων και των ανατολικών Σλάβων άνοιξε στο Βυζάντιο έναν καινούριο κόσμο και διεύρυνε τον ορίζοντά του σε απρόβλεπτα όρια. Την στενότητα που χαρακτήριζε τον βυζαντινό κόσμο κατά την περίοδο της εικονοκλαστικής κρίσεως διαδέχεται τώρα με τον Φώτιο, τον Κωνσταντίνο και το Μεθόδιο μία ευρύτητα που δεν είχε προηγούμενο.

Την πολιτιστική ανάπτυξη ακολουθεί γρήγορα η πολιτική και στρατιωτική επέκταση. Η αυτοκρατορία, που στα τέλη της εικονοκλαστικής περιόδου είχε βρεθεί σε επισφαλή αμυντική θέση απέναντι τόσο στο χαλιφάτο όσο και στους Βουλγάρους, προεκτείνει τώρα τα όριά της μέσα στην Ανατολή και θέτει εκ νέου υπό την κυριαρχία της ολόκληρη τη βαλκανική χερσόνησο, ύστερα βέβαια από σκληρούς και μακροχρόνιους αγώνες. Με τον ίδιο τρόπο ανορθώνει το Βυζάντιο και την κυριαρχία του στην περιοχή της Μεσογείου, που είχε χάσει κατά την εποχή της κρίσεως.

Η οριστική αποκατάσταση των εικόνων μετά το θάνατο του Θεοφίλου έγινε, όπως και η προσωρινή παλινόρθωσή τους στα τέλη του όγδοου αιώνα, με την πρωτοβουλία μιας γυναίκας. Γιατί όταν πέθανε ο Θεόφιλος, ο γιος και διάδοχός του Μιχαήλ Γ' (842 - 67) ήταν σε ηλικία τριών χρονών[38] και την αντιβασιλεία ανέλαβε η χήρα του αυτοκράτορα Θεοδώρα. Επίσημα συμμετείχε στην αντιβασιλεία και η Θέκλα, η μεγαλύτερη στη ζωή αδελφή του ανήλικου αυτοκράτορα, γιατί η εικόνα της αποτυπωνόταν στα νομίσματα δίπλα στου Μιχαήλ και της Θεοδωρας και το όνομά της αναγραφόταν στα αυτοκρατορικά έγγραφα[39]. Ωστόσο φαίνεται ότι απέφυγε κάθε συμμετοχή στις κυβερνητικές υποθέσεις. Τα πιο σπουδαία μέλη του συμβουλίου, που συμπαραστάθηκε στη Θεοδώρα και το οποίο ολοκλήρωσε, με τη συναίνεση του νέου πατριάρχη, την αποκατάσταση των εικόνων, ήταν οι αδελφοί της αυτοκράτειρας Βάρδας και Πετρωνάς, ο μάγιστρος Σέργιος Νικητιάτης, που μάλλον ήταν θείος της, και προ παντός ο ευνοούμενός της λογοθέτης του δρόμου Θεόκτιστος[40]. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι η νέα κυβέρνηση θεώρησε πρώτιστο και κύριο καθήκον της την αποκατάσταση των εικόνων, παρόλο που τα μέλη της στο μεγαλύτερο ποσοστό προέρχονταν από την Ανατολή (η ίδια η οικογένεια της αυτοκράτειρας καταγόταν από την Παφλαγονία και είχε αρμενική προέλευση). Μετά την καθαίρεση του Ιωάννη Γραμματικού και την άνοδο στον πατριαρχικό θρόνο του Μεθοδίου, συγκλήθηκε μία σύνοδος τον Μάρτιο του 843, η οποία ανακήρυξε πανηγυρικά την αποκατάσταση των εικόνων[41].

Σε ανάμνηση της πράξεως αυτής η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία γιορτάζει κάθε χρόνο την πρώτη Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής ως την «εορτή της ορθοδοξίας», κατά την οποία πανηγυρίζεται η νίκη κατά της εικονομαχίας και ταυτόχρονα η συντριβή όλων των προγενέστερων αιρέσεων. Πράγματι με την ήττα της εικονομαχίας τελειώνει η περίοδος των μεγάλων θρησκευτικών ερίδων στο Βυζάντιο. Αλλά η ήττα των εικονομάχων είχε σοβαρές συνέπειες για τις σχέσεις Εκκλησίας και πολιτείας, γιατί σήμανε την οριστική αποτυχία της προσπάθειας που απέβλεπε στην πλήρη υποταγή της Εκκλησίας στη βούληση του κράτους. Πάντως η βυζαντινή Εκκλησία δεν κατόρθωσε ούτε τότε ούτε αργότερα να επιτύχει πλήρη ανεξαρτησία, όπως επιδίωκαν οι ζηλωτές με επικεφαλής τον Θεόδωρο Στουδίτη. Η στενή συνεργασία κράτους και Εκκλησίας διατηρήθηκε ως βασικό χαρακτηριστικό του βυζαντινού εκκλησιαστικο - κρατικού

Digitized by 10uk1s

οργανισμού και η συνεργασία αυτή είχε κατά κανόνα τη μορφή στενής κηδεμονίας της Εκκλησίας από το κράτος.

Η άσκηση ολόκληρης της κρατικής εξουσίας περιήλθε σύντομα στα χέρια του λογοθέτη Θεοκτίστου, ο οποίος απομάκρυνε τον κύριο αντίζηλό του Βάρδα και έμεινε ο μοναδικός σύμβουλος της αυτοκράτειρας. Ο Θεόκτιστος διέθετε μεγάλη μόρφωση, προώθησε την παιδεία στο Βυζάντιο και έτσι προετοίμασε την επερχόμενη πολιτιστική άνθηση της αυτοκρατορίας. Η συνετή οικονομική πολιτική του εξασφάλισε στο κράτος μεγάλα αποθέματα χρυσού. Σε αντίθεση με την εποχή της Ειρήνης, η αναπροσαρμογή της εκκλησιαστικής πολιτικής συντελέσθηκε χωρίς προστριβές, γιατί στο μεταξύ είχε καταρρεύσει η εικονοκλαστική κίνηση και είχε εξουδετερωθεί κάθε σοβαρή αντιπολίτευση[42]. Ωστόσο η Θεοδώρα και ο Θεόκτιστος, με τη συμπαράσταση του πατριάρχη Μεθοδίου, προχώρησαν προσεκτικά στην εξάρθρωση του καθεστώτος, το οποίο επικρατούσε ως τότε και έδειξαν μεγάλη μετριοπάθεια προς τους πρώην υποστηρικτές της εικονομαχίας[43]. Η τακτική όμως αυτή δεν ικανοποίησε το κόμμα των ζηλωτών και έτσι η βυζαντινή Εκκλησία, που προσωρινά είχε ενωθεί στον αγώνα εναντίον των εικονομάχων, βρέθηκε ξανά με τις πληγές της παλαιάς έριδας. Οι μοναχοί του Στουδίου αγωνίσθηκαν εναντίον του πατριάρχη Μεθοδίου με τον ίδιο ζήλο που είχαν επιδείξει άλλοτε εναντίον των πατριαρχών Ταρασίου και Νικηφόρου. Το ρήγμα πήρε τεράστιες διαστάσεις και κατέληξε στον αφορισμό των Στουδιτών. Στις 14 Ιουνίου 847 όμως πέθανε ο Μεθόδιος. Στον πατριαρχικό θρόνο ανέβηκε ο Ιγνάτιος, γιος του πρώην αυτοκράτορα Μιχαήλ Ραγκαβέ, ο οποίος μετά την ανατροπή του πατέρα του είχε ευνουχισθεί και δεχθεί το μοναχικό σχήμα. Η εκλογή του αποτελούσε παραχώρηση προς τους Στουδίτες, γιατί ο Ιγνάτιος, αν και δεν είχε συμμετάσχει στην αντίδραση εναντίον της εκκλησιαστικής ηγεσίας, έκλεινε σαν αυστηρός μοναχός προς τα ιδεώδη της ζηλωτικής κινήσεως. Ωστόσο ο Ιγνάτιος αντί να εξομαλύνει τις αντιθέσεις μπλέχθηκε, ως αντίπαλος του Φωτίου, σε μια πιο λυσσαλέα διαμάχη.

Αμέσως μετά την αποκατάσταση των εικόνων άρχισαν οι πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Αράβων. Ο λογοθέτης Θεόκτιστος επικεφαλής ισχυρής μοίρας του στόλου κινήθηκε προς την Κρήτη και κατόρθωσε, αν και μόνο για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, να αποκαταστήσει την βυζαντινή κυριαρχία στο νησί (843/44)[44]. Η προσωρινή αυτή επιτυχία δεν είχε σοβαρές επιπτώσεις, γιατί οι Βυζαντινοί υπέστησαν το 844 μια βαρειά ήττα στην ξηρά και μάλιστα στον Μαυροπόταμο, ο οποίος εκβάλλει στο Βόσπορο[45]. Η τόλμη των Αράβων να εισβάλλουν τόσο βαθειά στα βυζαντινά εδάφη ήταν αποτέλεσμα των νικηφόρων εκστρατειών του χαλίφη Mutasim (βλ. >>). Ωστόσο οι εσωτερικές διαμάχες ανάγκασαν τον διάδοχο του Mutasim να συνάψει συνθήκη ειρήνης με το Βυζάντιο και να ανταλλάξει τους αιχμαλώτους κοντά στον ποταμό Λάμο, στα βυζαντινο - αραβικά σύνορα (845/46). Η δύναμη του χαλιφάτου είχε στο μεταξύ παραλύσει εξαιτίας της εμφανίσεως του τουρκικού στοιχείου και της ισχυροποιήσειος των φεουδαρχικών τάσεων που οδήγησε στη σύσταση χωριστών κρατιδίων. Από την άλλη μεριά η βυζαντινή κυβέρνηση χρειάσθηκε να διεξαγάγει σκληρό αγώνα εναντίον των Παυλικιανών. Η αίρεση αυτή, που είχε υποστηριχθεί από τους εικονομάχους αυτοκράτορες του όγδοου αιώνα και είχε ευνοηθεί και από το Νικηφόρο Α', είχε διαδοθεί σε μεγάλη έκταση στις ανατολικές περιοχές της Μ. Ασίας, σε βαθμό που αναγκάσθηκαν να επέμβουν εναντίον της όχι μόνο ο ορθόδοξος Μιχαήλ Ραγκαβέ, αλλά και οι εικονομάχοι διάδοχοί του[46]. Φαίνεται ότι εξαιτίας των διωγμών αυτών οι Παυλικιανοί είχαν μετοικήσει σε μεγάλο αριθμό στα εδάφη του εμίρη της Μελιτηνής και αγωνίζονταν από τότε στις τάξεις των Αράβων εναντίον του Βυζαντίου. Οι νέοι διωγμοί επί Θεοδώρας ήταν εξαιρετικά σκληροί και στοίχισαν τη ζωή σε χιλιάδες Παυλικιανούς, που στη συνέχεια αναγκάσθηκαν κατά μάζες να μετοικίσουν στη Θράκη. Εξάλλου η κυβέρνηση της Θεοδώρας χρειάσθηκε να πραγματοποιήσει μια νέα εκστρατεία εναντίον των σκληροτράχηλων σλαβικών φύλων στη νότια Ελλάδα. Μόνο με τη συνδρομή των δυνάμεων των θεμάτων Θράκης και Μακεδονίας «και των λοιπών δυτικών θεμάτων» κατόρθωσε ο στρατηγός της Πελοποννήσου Θεόκτιστος Βρυένιος, μετά από μακροχρόνιο αγώνα, να επιβάλει στα σλαβικά φύλα της Πελοποννήσου την αναγνώριση της βυζαντινής κυριαρχίας καθώς και την καταβολή φόρων[47].

Στους αγώνες εναντίον των Αράβων η στρατιωτική ηγεσία των Βυζαντινών άρχισε να δείχνει όλο και

Digitized by 10uk1s

πιο έντονα μια διάθεση τολμηρότητας και ενεργητικότητας. Το 853 εμφανίσθηκε ξαφνικά μια μεγάλη βυζαντινή ναυτική δύναμη στις ακτές της Αιγύπτου, η οποία αποτελούσε πάντοτε το ορμητήριο των κυριάρχων της Κρήτης. Οι Βυζαντινοί κατέλαβαν και έκαψαν τη Δαμιέττα, ένα φρούριο κοντά στις εκβολές του δέλτα του Νείλου[48]. Ήταν η πρώτη φορά από τις αρχές των αραβικών επιδρομών που το Βυζάντιο τολμούσε να διεισδύσει τόσο βαθειά στα εχθρικά νερά. Πάντως η εντυπωσιακή αυτή επίδειξη είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να αρχίσουν δραστήρια οι Άραβες της Αιγύπτου την κατασκευή του στόλου και έτσι να θέσουν τις βάσεις της ναυτικής τους δυνάμεως, που έμελλε να αναπτυχθεί σε εντυπωσιακό βαθμό τον δέκατο αιώνα στο χαλιφάτο των Φατιμιδών.

Πάντως η περίοδος των μεγάλων πολιτικών και πολιτιστικών εξορμήσεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας άρχισε αμέσως μετά το πραξικόπημα του 856, όταν κατέλαβε την εξουσία ο νεαρός αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' και ανέθεσε τον χειρισμό των κρατικών υποθέσεων στο θείο του Βάρδα. Το Βάρδα και τον Μιχαήλ, τα δύο θύματα του καθεστώτος που επέβαλαν η Θεοδώρα και ο Θεόκτιστος, ένωναν τα ίδια τα γεγονότα. Όπως ενοχλούσε το Βάρδα η εκτόπισή του από τον πανίσχυρο Θεόκτιστο, το ίδιο και ο αυτοκράτορας, που τώρα ενηλικιωνόταν, ήταν πικραμένος από την κηδεμονία της μητέρας του, γιατί η Θεοδώρα όχι μόνο του στερούσε την άσκηση της εξουσίας αλλά και επενέβαινε στην ιδιωτική του ζωή, αναγκάζοντάς τον να διαλύσει το δεσμό του με την ερωμένη του Ευδοκία Ιγγηρίνα και να συνάψει γάμο με την Ευδοκία Δεκαπολίτου (855). Ο Βάρδας, ύστερα από συνεννόηση με τον νεαρό αυτοκράτορα, αλλά χωρίς τη γνώμη της αυτοκράτειρας, επέστρεψε στην αυλή. Ο Θεόκτιστος δολοφονήθηκε από τους συνωμότες μέσα στο αυτοκρατορικό παλάτι και μπροστά στα μάτια του Μιχαήλ Γ'. Στην συνέχεια η σύγκλητος ανακήρυξε το Μιχαήλ αυτοκράτορα[49]. Η Θεοδώρα αναγκάσθηκε να παραχωρήσει την εξουσία, ενώ οι θυγατέρες της κλείσθηκαν σε μοναστήρι. Δύο χρόνια αργότερα, μετά την αποτυχία ενός πραξικοπήματος εναντίον του αδελφού της Βάρδα, η Θεοδώρα υποχρεώθηκε να συμμερισθεί την ίδια τύχη.

Η εικόνα του νεαρού αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' εμφανίζεται σήμερα εντελώς διαφορετική σε σύγκριση με εκείνη των παλαιότερων ιστορικών που ήταν επηρεασμένοι από τη μονομερή ιστοριογραφία της εποχής της μακεδονικής δυναστείας και έβλεπαν στο πρόσωπο του Μιχαήλ Γ' μόνο έναν «μέθυσο»[50]. Βέβαια δεν ήταν οπωσδήποτε υπόδειγμα ηθικής, δεν του έλειψαν όμως τα χαρίσματα και κυρίως η τόλμη. Ωστόσο δεν πρέπει να περιπέσουμε από το ένα άκρο στο άλλο και να θεωρήσουμε το Μιχαήλ Γ' «μεγάλο ηγεμόνα». Επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για την άμυνα της αυτοκρατορίας και πολλές φορές ηγήθηκε ο ίδιος του στρατού του στις εκστρατείες. Το ίδιο όμως έκαναν και οι περισσότεροι βυζαντινοί ηγεμόνες. Πάντως δεν διέθετε προσωπική σταθερή και καθαρή θέληση. Σε θέματα σοβαρά αλλά και δευτερεύοντα, σε καλές ή και κακές ενέργειες άφηνε τον εαυτό του να κατευθύνεται από άλλους και να συμμορφώνεται με τις εναλλασσόμενες επιδράσεις και τους ψιθυρισμούς της αυλής. Ήταν ιδιότροπος και είχε άστατο χαρακτήρα, σε βαθμό που να μην εμπνέει εμπιστοσύνη. Η πρωτοβουλία για τα πολλά μεγάλα έργα που συντελέσθηκαν την περίοδο της βασιλείας του δεν ανήκε σ' αυτόν. Ο ίδιος δεν ήταν μεγάλος, αλλά η εποχή του, η εποχή του Βάρδα και του Φωτίου.

Όπως στην εποχή της Θεοδώρας πραγματικός κυβερνήτης του βυζαντινού κράτους ήταν ο Θεόκτιστος, έτσι και τώρα ήταν ο Βάρδας. Τυπικά η ηγετική θέση του εκφραζόταν με τους ανώτατους τίτλους που κατείχε, τελευταία μάλιστα με τον τίτλο του «καίσαρος». Τον προκάτοχο και αντίπαλό του ξεπέρασε ακόμη και σε ενεργητικότητα και σε πολιτική οξύνοια. Στην εποχή του αναφαίνονται καθαρά τα προμηνύματα για την επερχόμενη μεγάλη πολιτική άνοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πολιτιστική άνθηση, η οποία άρχισε ήδη την περίοδο της αντιβασιλείας, έφθασε τώρα στο απώγειό της και εκδηλώθηκε ο δυναμισμός και η ακτινοβολία του βυζαντινού πολιτισμού σε όλο το μεγαλείο του. Σπουδαίο κέντρο της βυζαντινής επιστήμης και παιδείας έγινε το πανεπιστήμιο, το οποίο ίδρυσε ο καίσαρας Βάρδας στο ανάκτορο της Μαγναύρας[51]. Σ' αυτό καλλιεργούνταν όλοι οι κλάδοι της τότε θύραθεν επιστήμης. Ο φωτισμένος πολιτικός ηγέτης συγκέντρωσε στο πανεπιστήμιο τις πιο σπουδαίες μορφές της επιστήμης. Διόρισε διευθυντή της

Digitized by 10uk1s

τον Λέοντα το Μαθηματικό, που ήταν ένας επιστήμονας με ευρύτερες επιδόσεις, παρόλο που ήταν ανηψιός του ηγέτη των εικονομάχων Ιωάννη Γραμματικού και είχε εκδηλωθεί την εποχή του Θεοφίλου ως εικονοκλάστης[52]. Στο ίδιο πανεπιστήμιο έδρασε και ο Φώτιος, ο μεγαλύτερος δάσκαλος και λόγιος του αιώνα εκείνου.

Η κυβερνητική αλλαγή είχε σαν επακόλουθο την αλλαγή και στην εκκλησιαστική ηγεσία. Ήταν πια αδύνατη η συνεργασία μεταξύ του νέου ηγεμόνα και του Ιγνάτιου, που ήταν στενά δεμένος με την προηγούμενη κυβέρνηση καθώς και με την παράταξη των ζηλωτών. Ο Ιγνάτιος υποχρεώθηκε σε παραίτηση και στις 25 Δεκεμβρίου του 858 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο λόγιος Φώτιος. Για τη βυζαντινή Εκκλησία άρχισε από τότε μια ταραχώδης εποχή, που όμως ήταν και η λαμπρότερη που γνώρισε ποτέ. Ο Φώτιος ήταν το δυνατότερο πνεύμα, ο πιο έξοχος πολιτικός και ο πιο εύστροφος διπλωμάτης που ανέβηκε ποτέ στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Σε θέματα εκκλησιαστικής πολιτικής ακολούθησε τη γραμμή που είχαν χαράξει ο Ταράσιος, ο Νικηφόρος και ο Μεθόδιος. Όπως αυτοί έτσι και ο Φώτιος πολεμήθηκε από τους ζηλωτές, οι οποίοι με ηγέτη τον ηγούμενο της μονής Στουδίου Νικόλαο, αμφισβήτησαν την κανονικότητα της εκλογής του και έμειναν πιστοί στον Ιγνάτιο. Δημιουργήθηκαν δύο παρατάξεις, από τις οποίες η μία υποστήριζε το Φώτιο και η άλλη τον έκπτωτο Ιγνάτιο.

Ακόμη μεγαλύτερη σημασία από τις εσωτερικές αυτές έριδες είχε ωστόσο ο αγώνας που χρειάστηκε να διεξαγάγει ο νέος πατριάρχης με τη Ρώμη. Οι σχέσεις των δύο εκκλησιαστικών κέντρων είχαν λάβει καινούργια μορφή μετά από τα γεγονότα της εικονοκλαστικής περιόδου και προ παντός μετά από τη σύσταση της δυτικής αυτοκρατορίας. Μόνο οι ζηλωτές, τυφλοί όπως ήταν μπροστά στα σημεία των καιρών, προσέτρεχαν σε κάθε ευκαιρία στην Ρώμη και με τον στείρο δογματισμό τους δεν έβλεπαν τις νέες εξελίξεις. Την κατάσταση αυτή είχε κατανοήσει σωστά όχι μόνον ο αυτοκράτορας Νικηφόρος, που είχε απαγορεύσει στον πατριάρχη να αποστείλει σύμφωνα με το έθος τη συνοδική επιστολή στον πάπα (βλ. >>), αλλά και η ευσεβής αυτοκράτειρα Θεοδώρα όπως και ο πατριάρχης Μεθόδιος, που δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί εχθρός της Ρώμης (βλ. >>). Η Θεοδώρα και ο Μεθόδιος δεν θεώρησαν αναγκαίο να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεση της Ρώμης για την αποκατάσταση των εικόνων, όπως είχε κάνει η Ειρήνη πριν συγκαλέσει τη σύνοδό της. Οι ιστορικές ανάγκες απαιτούσαν την απαλλαγή του Βυζαντίου από την ηγεμονία της ρωμαϊκής Εκκλησίας, όταν πια η Δύση είχε αποκοπεί από την κυριαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Φώτιος ήταν εκείνος που έκανε το αποφασιστικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή.

Ο Φώτιος, μπλεγμένος όπως ήταν στην έριδα με τους Ιγνατιανούς, δεν επιζητούσε ούτε και περίμενε, τουλάχιστο στην αρχή, τη διένεξη με τη Ρώμη. Έστειλε μάλιστα τη συνοδική του επιστολή στη Ρώμη, ελπίζοντας ότι η παπική αναγνώριση θα του εξασφάλιζε ενα όπλο εναντίον των βυζαντινών αντιπάλων του. Μερικούς μήνες όμως πριν από την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο είχε ανέβει στην έδρα του αγ. Πέτρου ο Νικόλαος Α', ένας παράτολμος και δραστήριος πολιτικός, που είχε θέσει σκοπό της ζωής του την εδραίωση της ρωμαϊκής οικουμενικότητας[53]. Με την συνείδηση του ανώτατου δικαστή αναμίχθηκε στην έριδα της βυζαντινής Εκκλησίας, τάχθηκε στο πλευρό του Ιγνάτιου και αρνήθηκε την αναγνώριση του Φωτίου με την αιτιολογία ότι η εκλογή του ήταν αντικανονική. Η εκλογή του Φωτίου ήταν πραγματικά αντικανονική, δεν διέφερε όμως καθόλου από την εκλογή του Ταράσιου, τον οποίο είχε άλλοτε αναγνωρίσει και μάλιστα υποστηρίξει η Ρώμη, και ο οποίος ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο κατευθείαν από την τάξη των λαϊκών μετά την αναγκαστική παραίτηση του προκατόχου του. Ο σκοπός όμως του Νικολάου Α' ήταν να εφαρμόσει την αρχή, σύμφωνα με την οποία ο ίδιος, ως κεφαλή της χριστιανοσύνης, ήταν ο ανώτατος κριτής των εκκλησιαστικών υποθέσεων στην Ανατολή όπως και στη Δύση. Την επιθυμία αυτή δεν την εγκατέλειψε ούτε και όταν οι απεσταλμένοι του στην Κωνσταντινούπολη υποχώρησαν μπροστά στην υπέρμετρη διπλωματική δεξιοτεχνία του Φωτίου και αποδέχθηκαν την απόφαση μιας συνόδου, η οποία επικύρωσε την εκλογή του Φωτίου και την καθαίρεση του Ιγνατίου (861). Ο Νικόλαος αποκήρυξε τους απεσταλμένους του και συγκάλεσε μία σύνοδο στο Λατερανό, η οποία έλαβε αντίθετη απόφαση και κήρυξε τον Φώτιο έκπτωτο (863).

Digitized by 10uk1s

Ο πάπας είχε ωστόσο υποτιμήσει τις ικανότητες του αντιπάλου του. Ο Φώτιος εκμεταλλεύθηκε την πρόκληση. Όπως η Ρώμη θεωρούσε ως αποστολή της να επιβάλλει τις οικουμενικές αξιώσεις της, έτσι και το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως θεωρούσε δική του αποστολή να διατηρήσει την ανεξαρτησία του. Το ιδεώδες μιας πενταπλής εκκλησιαστικής ηγεσίας (Πενταρχίας), που ήταν το όνειρο του Θεοδώρου Στουδίτη[54], ανήκε πια στο παρελθόν. Είχε όμως εξίσου περάσει και η εποχή εκείνη, όταν το ορθόδοξο Βυζάντιο, αγκομαχώντας κάτω από την τυραννία αιρετικών αυτοκρατόρων, περίμενε συμπαράσταση από τη Ρώμη. Οι άλλες τρεις κεφαλές της Εκκλησίας, οι αρχηγοί των ανατολικών Πατριαρχείων, ήταν καταδικασμένοι σε απραγία κάτω από την αραβική κατοχή. Η βυζαντινή Εκκλησία διέθετε τώρα μία μόνο κεφαλή, τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως είχε επιβάλλει προοδευτικά σε διάστημα πολλών εκατονταετηρίδων την ισχύ και το κύρος του. Είχε αναδυθεί νικηφόρο από τις εσωτερικές διαμάχες με τις αιρέσεις, διέθετε τώρα μία ορθόδοξη, ισχυρή κρατική εξουσία με συναίσθηση της αποστολής της, ενώ η περιοχή της δικαιοδοσίας του επεκτεινόταν πάνω σε ολόκληρη τη βυζαντινή αυτοκρατορία και σύντομα θα προεκτεινόταν και πέρα από τα όριά της. Όπως η βυζαντινή αυτοκρατορία, έτσι και η βυζαντινή Εκκλησία βάδιζε προς την ενδοξότερη εποχή της, μια εποχή που θα την χαρακτήριζε η επιβλητική επέκταση της σφαίρας επιρροής της στον σλαβικό κόσμο. Το μεγαλείο του Φωτίου βρίσκεται στη διορατικότητα με την οποία διείδε καθαρότερα από κάθε άλλον την έλευση της εποχής αυτής με τις νέες υποχρεώσεις και δυνατότητες και στο έργο του με το οποίο προπαρασκεύασε όσο κανένας άλλος την εποχή αυτή.

Με την συνδρομή των ικανών στρατηγών του ο Μιχαήλ Γ' διεξήγαγε τον αγώνα εναντίον των Αράβων με εκπληκτικό σθένος. Ωστόσο οι Βυζαντινοί έχαναν τη μια μετά την άλλη τις θέσεις τους στη Σικελία και παρά τις σθεναρές προσπάθειές τους δεν κατόρθωσαν να παρεμποδίσουν ούτε την κατάκτηση του νησιού ούτε την προέλαση των Αράβων στη νότια Ιταλία. Έτσι κατά τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Γ' η αυτοκρατορία από τις σπουδαίες πόλεις της Σικελίας μπόρεσε να διατηρήσει μόνο τις Συρακούσες και την Ταορμίνα. Στην Μ. Ασία όμως το Βυζάντιο πέρασε στην αντεπίθεση. Το 856 ο στρατηγός των Θρακησίων Πετρωνάς, ο αδελφός του καίσαρα Βάρδα, εξεστράτευσε στην περιοχή των Σαμοσάτων και προωθήθηκε ως την Άμιδα. Από εκεί προχώρησε προς την Τεφρική και επέστρεψε στην πρωτεύουσα με πολυάριθμους αιχμαλώτους[55]. Το ίδιο επιτυχής φαίνεται ότι ήταν και η εσκτρατεία, της οποίας ηγήθηκαν ο Βάρδας και ο νεαρός αυτοκράτορας τρία χρόνια αργότερα και η οποία έφερε τα βυζαντινά στρατεύματα και πάλι στην περιοχή των Σαμοσάτων[56]. Την ίδια εποχή ο βυζαντινός στόλος εμφανίσθηκε πάλι μπροστά στη Δαμιέττα. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην ανέγερση οχυρών στη Μ. Ασία· ο αυτοκράτορας ανοικοδόμησε πάλι την Άγκυρα, την οποία είχε καταστρέψει ο Mutasim και οχύρωσε εκ νέου τη Νίκαια[57].

Οι τελευταίες επιτυχίες καθώς και οι τολμηρές επιθέσεις σε ξηρά και θάλασσα αναπτέρωσαν οπωσδήποτε το αγωνιστικό φρόνημα των Βυζαντινών, δεν απέφεραν όμως σημαντικά κέρδη στην αυτοκρατορία, γιατί οι Άραβες συνέχισαν τις αντεπιθέσεις τους και ο πόλεμος διακόπηκε πολλές φορές με προσωρινές συνθηκολογήσεις και τη συνηθισμένη ανταλλαγή αιχμαλώτων. Το 863 όμως οι Βυζαντινοί πέτυχαν μια μεγάλη και αποφασιστικής σημασίας νίκη, όταν απέκρουσαν την επίθεση του εμίρη της Μελιτηνής Ομάρ. Ο εμίρης είχε διασχίσει το θέμα των Αρμενιακών και είχε καταλάβει το σπουδαίο λιμάνι της Αμισού στα παράλια του Ευξείνου Πόντου. Στα σύνορα όμως του θέματος της Παφλαγονίας βρέθηκε αντιμέτωπος με τον επιδέξιο στρατηγό Πετρωνά και τον ισχυρό στρατό του. Στις 3 Σεπτεμβρίου έγινε εδώ μια πολύνεκρη μάχη, στην οποία ο αραβικός στρατός εξοντώθηκε ολοκληρωτικά και έπεσε και ο ίδιος ο Ομάρ[58]. Η μεγάλη αυτή νίκη σήμαινε μία νέα τροπή στον πόλεμο μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων. Από την εποχή των πρώτων εισβολών των Αράβων και ως τη νίκη του Λέοντα Γ' στην Κωνσταντινούπολη το Βυζάντιο αγωνιζόταν για την επιβίωσή του, ενώ στα επόμενα εκατό χρόνια και πλέον αναγκάσθηκε να διεξαγάγει σκληρό αμυντικό πόλεμο. Μετά τη νίκη όμως του 863 αντιστρέφονται οι όροι και για το Βυζάντιο αρχίζει η περίοδος της αντεπιθέσεως στην Μ. Ασία, η οποία ξεκίνησε με βραδύ ρυθμό για να επιταχυνθεί στη συνέχεια με μεγάλη ορμή, από το δεύτερο μισό του δέκατου αιώνα.

Digitized by 10uk1s

Η εδραίωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ανατολή είχε ανυπολόγιστη σημασία για την επίλυση των σοβαρών προβλημάτων, που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία στο σλαβικό κόσμο. Η Ρωσία, η Μοραβία και οι νοτιοσλαβικές χώρες δημιουργούσαν καινούργιες υποχρεώσεις στο βυζαντινό κράτος. Οι Ρώσοι εμφανίσθηκαν για πρώτη φορά μπροστά στην Κωνσταντινούπολη το 860[59]. Αφού προσορμίσθηκαν εκεί, περικύκλωσαν την πόλη και λεηλάτησαν τη γύρω περιοχή. Ο αυτοκράτορας, που μόλις είχε εκστρατεύσει εναντίον των Αράβων, επέστρεψε αμέσως και μπήκε στην πολιορκημένη πόλη για να αναλάβει προσωπικά την άμυνα και μαζί με τον πατριάρχη να ενθαρρύνει τον τρομοκρατημένο πληθυσμό. Οι Βυζαντινοί δεν λησμόνησαν εύκολα την τρομερή αυτή επίθεση και απέδωσαν τη σωτηρία τους στη θαυματουργή επέμβαση της Παναγίας[60]. Από την εποχή αυτή το Βυζάντιο αρχίζει τις επαφές του με το σχηματιζόμενο ρωσικό κράτος και οργανώνει ανάμεσα στον σχεδόν άγνωστο ως τότε ρωσικό λαό μια συστηματική ιεραποστολή, η οποία έμελλε να έχει σοβαρές συνέπειες για το μέλλον. Ο μεγάλος πατριάρχης διέγνωσε σωστά ότι η μεταστροφή του νεοφανούς λαού στο χριστιανισμό και η προσάρτησή του στη σφαίρα της βυζαντινής επιρροής ήταν ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να αποτραπεί ο κίνδυνος που απειλούσε την αυτοκρατορία από την πλευρά αυτή. Μερικά χρόνια αργότερα μπορούσε με δικαιολογημένη υπερηφάνεια να επικαλείται τις πρώτες επιτυχίες της ιεραποστολικής αυτής προσπάθειας[61].

Η ρωσική επίθεση έδωσε αφορμή στην αυτοκρατορία να ανανεώσει τις σχέσεις της με το κράτος των Χαζάρων, πράγμα που έγινε με την αποστολή μιας πρεσβείας. Αποτελεί χαρακτηριστικό του νέου πνεύματος που επικρατούσε στο Βυζάντιο το γεγονός, ότι η πρεσβεία αυτή συνδυάσθηκε και με ιεραποστολικό έργο. Πράγματι επικεφαλής της ορίσθηκε ο νεαρός Κωνσταντίνος από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος χάρη στο έξοχο φιλολογικό του ταλέντο και την καθολική του μόρφωση ήταν καταλληλότερος από κάθε άλλον να προασπίσει τη χριστιανική θρησκεία και τον πολιτισμό της στο κράτος των Χαζάρων εναντίον των ιουδαϊκών και ισλαμικών επιδράσεων.

Ο Κωνσταντίνος και ο αδελφός του Μεθόδιος βρέθηκαν μπροστά σε μια ακόμη πιο σπουδαία αποστολή όταν ο ηγεμόνας της Μοραβίας έστειλε πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας να σταλούν ιεραπόστολοι στη χώρα του. Το γεγονός ότι ο Ραστισλάβος στράφηκε προς το Βυζάντιο εξηγείται βέβαια από το φόβο της επιρροής του φραγκικού κλήρου καθώς και από την επιθυμία του να δημιουργήσει με τη σύνδεσή του με το Βυζάντιο αντιστάθμισμα μπροστά στον κίνδυνο ενός ενδεχόμενου φραγκο - βουλγαρικού εγκλωβισμού. Από την άλλη μεριά στο Βυζάντιο παρουσιάσθηκε η ευκαιρία να επεκτείνει την επιρροή του σε νέες και απομακρυσμένες χώρες και να ασκήσει πίεση πάνω στην Βουλγαρία, που βρισκόταν στη μέση. Αποτελεί απόδειξη της συνέσεως της κρατικής και εκκλησιαστικής ηγεσίας του Βυζαντίου το γεγονός, ότι ανέθεσε τη σπουδαία αυτή αποστολή στους δύο αδελφούς από τη Θεσσαλονίκη και ότι άφησε να κηρύξουν τη νέα πίστη στις σλαβικές χώρες σε γλώσσα σλαβική. Η τιμή για τη μεταστροφή των Σλάβων στη χριστιανική πίστη ανήκει από κοινού στον Κωνσταντίνο και το Μεθόδιο, τον πατριάρχη Φώτιο και τον καίσαρα Βάρδα. Οι Βυζαντινοί είχαν αρχίσει πολύ νωρίτερα την εκχριστιάνιση των Σλάβων που κατοικούσαν μέσα στην αυτοκρατορία[62]. Τώρα όμως άρχισε η περίοδος της συστηματικής ιεραποστολής στον ευρύτερο σλαβικό κόσμο, πέρα από τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Ο Κωνσταντίνος επινόησε αρχικά μία σλαβική γραφή (το καλούμενο γλαγολικό αλφάβητο) και ύστερα προχώρησε στη μετάφραση της Αγίας Γραφής στη σλαβονική (στη μακεδονική - σλαβική διάλεκτο). Αλλά οι Θεσσαλονικείς αδελφοί τελούσαν και τη λειτουργία στη Μοραβία σε σλαβική γλώσσα. Με τον τρόπο αυτό η επιτυχία της ιεραποστολής ήταν εξασφαλισμένη. Βέβαια αργότερα ο Μεθόδιος, μετά τον πρόωρο θάνατο του Κωνσταντίνου (πέθανε στις 14 Φεβρουαρίου 869 σαν μοναχός Κύριλλος σε ένα ελληνικό μοναστήρι της Ρώμης), υπέκυψε στον αγώνα εναντίον του φραγκικού κλήρου, επειδή η υποστήριξη εκ μέρους του Βυζαντίου στις απόμερες εκείνες περιοχές δεν ήταν δυνατό να αποδώσει αποτελεσματικά, ενώ παράλληλα η Ρώμη μετά την αρχική της υποστήριξη τον εγκατέλειψε τελικά, και οι μαθητές του εκδιώχθηκαν από την χώρα. Ωστόσο με το έργο τους ο Μεθόδιος και ο μεγάλος αδελφός του ρίζωσαν βαθειά στις σλαβικές χώρες τον βυζαντινό πολιτισμό, που με τον καιρό απέφερε πλούσιους καρπούς. Το έργο αυτό έχει ακατάλυτη σημασία

Digitized by 10uk1s

για τους νότιους και τους ανατολικούς Σλάβους. Οι λαοί αυτοί οφείλουν τη γραφή τους καθώς και τις απαρχές της εθνικής τους φιλολογίας και του πολιτισμού τους στους δύο Θεσσαλονικείς αδελφούς, τους «αποστόλους των Σλάβων»[63].

Μετά την εκχριστιάνιση της Μοραβίας οι Βούλγαροι διαισθάνθηκαν επίσης την ανάγκη να εδραιώσουν την πολιτική και πολιτιστική τους οντότητα με την αποδοχή του χριστιανισμού. Ενώ όμως η Μοραβία στράφηκε στο Βυζάντιο, ο Βούλγαρος ηγεμόνας Βόρης έστειλε τους πρέσβεις του στους Φράγκους. Το Βυζάντιο επενέβη αστραπιαία, γιατί ήταν αδύνατο να επιτρέψει την πνευματική προσάρτηση της γειτονικής χώρας στο κράτος των Φράγκων και κατά συνέπεια στη Ρώμη. Οι πρόσφατες επιτυχίες εναντίον των Αράβων, οι οποίες εδραίωσαν τη θέση της αυτοκρατορίας και ανύψωσαν το γόητρό της, ενίσχυσαν την αποφασιστικότητα της βυζαντινής κυβερνήσεως καθώς και την αποτελεσματικότητα των ενεργειών της. Η εμφάνιση των Βυζαντινών στρατευμάτων στα βουλγαρικά σύνορα καθώς και η επιβλητική επίδειξη του αυτοκρατορικού στόλου στις βουλγαρικές ακτές ανάγκασαν το Βόρη να ενδώσει στις βυζαντινές αξιώσεις. Το 864 δέχθηκε το χριστιανισμό από το Βυζάντιο και έλαβε το όνομα Μιχαήλ, το όνομα δηλ. του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν ανάδοχος στη βάπτισή του[64]. Αμέσως μετά ο ελληνικός κλήρος προχώρησε, σύμφωνα με τις υποδείξεις του πατριάρχη, στην εκχριστιάνιση του βουλγαρικού λαού και στη διοργάνωση της βουλγαρικής Εκκλησίας.

Η εκχριστιάνιση της Βουλγαρίας είχε σαν αποτέλεσμα όχι μόνο μεγάλη πρόοδο στην πολιτιστική της ανάπτυξη, αλλά και την ολοκλήρωση της διαδικασίας του εκσλαβισμού της και συνάμα την πολιτική και φυλετική ενοποίηση του νέου αυτού κράτους. Ο Βόρης - Μιχαήλ κατέπνιξε την αντίσταση της βουλγαρικής αριστοκρατίας, η οποία αντέδρασε τόσο στον εκχριστιανισμό όσο και στον εκσλαβισμό της χώρας, και αποκεφάλισε 52 από τους βογιάρους του. Παρόλο όμως ότι τα πλεονεκτήματα από την εκχριστιάνιση ήταν μεγάλα για την πολιτιστική ανάπτυξη και την εσωτερική συνοχή του βουλγαρικού κράτους, εν τούτοις ο νεοφώτιστος ηγεμόνας δοκίμασε γρήγορα την απογοήτευση. Στόχος της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν να προσαρτήσει τη βουλγαρική Εκκλησία στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, γι' αυτό και ανέθεσε τη διοίκησή της σε έναν έλληνα επίσκοπο. Αντίθετα ο Βόρης - Μιχαήλ ήθελε πλήρη ανεξαρτησία της νεοσύστατης Εκκλησίας του με δικό της πατριάρχη. Επειδή λοιπόν έμειναν ανεκπλήρωτες οι επιθυμίες του, έστρεψε τα νώτα στο Βυζάντιο και απευθύνθηκε στη Ρώμη. Τίποτε δε θα μπορούσε να ικανοποιήσει περισσότερο τον πάπα Νικόλαο Α' από την ευκαιρία αυτή να αποσπάσει τη Βουλγαρία από τη βυζαντινή Εκκλησία και να τη θέσει υπό ρωμαϊκή δικαιοδοσία. Έστειλε απεσταλμένους στη Βουλγαρία, οι οποίοι άρχισαν με μεγάλο ζήλο το έργο τους. Φαινόταν ότι σύντομα η Βουλγαρία θα παρασυρόταν τελείως στους κόλπους της Ρώμης. Στην πραγματικότητα η κατάσταση αυτή δεν έμελλε να διαρκέσει μακρό χρόνο, γιατί και πάλι δεν άργησε να έλθει η απογοήτευση· ωστόσο αρχικά φανήκε ότι η Ρώμη κέρδιζε το παιγνίδι. Το Βυζάντιο παρακολουθούσε παθητικά τους Σλάβους γείτονές του να ξεφεύγουν από τον έλεγχό του και τη ρωμαϊκή σφαίρα επιρροής να επεκτείνεται σχεδόν ως το κέντρο της αυτοκρατορίας.

Η διένεξη μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως έφθασε τώρα στο αποκορύφωμά της. Ο Φώτιος, ως αντίπαλος της Ρώμης, έγινε ο υπέρμαχος όχι μόνο της ανεξαρτησίας της βυζαντινής Εκκλησίας αλλά και των ζωτικών συμφερόντων της αυτοκρατορίας. Ο καίσαρας Βάρδας και ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' στάθηκαν ανεπιφύλακτα στο πλευρό του μεγάλου πατριάρχη. Ο αυτοκράτορας έστειλε στον πάπα μια επιστολή, στην οποία διατύπωνε με πρωτοφανή υπεροψία τη συνείδηση ανεξαρτησίας και υπεροχής του Βυζαντίου. Σε τύπο τελεσιγράφου απαίτησε την άρση της παπικής αποφάσεως εναντίον του Φωτίου και απέκρουσε με ιδιαίτερη οξύτητα το ρωμαϊκό πρωτείο[65]. Ο πατριάρχης προχώρησε ένα βήμα παραπάνω. Εμφανίσθηκε ως κριτής της δυτικής Εκκλησίας κατηγορώντας την για πλάνες σε θέματα λατρείας και εκκλησιαστικής τάξεως. Προ παντός όμως καυτηρίασε τη δυτική διδασκαλία για την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα και τον Υιό (ex patre filioque). Ο Φώτιος, τον οποίο ο πάπας πίστευε ότι μπορούσε να εγκαλέσει ως κατηγορούμενο μπροστά στον δικαστικό του θρόνο, κατηγόρησε στο όνομα της ορθοδοξίας τη

Digitized by 10uk1s

Ρώμη ως αιρετική. Το 867 συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη σύνοδος με πρόεδρο τον αυτοκράτορα, η οποία αναθεμάτισε τον πάπα Νικόλαο, απέρριψε ως αιρετική τη ρωμαϊκή διδασκαλία για την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος και αποκήρυξε ως παράνομες τις επεμβάσεις της Ρώμης στις υποθέσεις της βυζαντινής Εκκλησίας. Στη συνέχεια ο πατριάρχης έστειλε μία εγκύκλιο επιστολή προς τους πατριάρχες της Ανατολής, στην οποία ανέλυε διεξοδικά και καυτηρίαζε με οξύτητα τις ετερόδοξες διδασκαλίες και τα έθιμα της ρωμαϊκής Εκκλησίας και ιδίως το filioque[66].

Τη στιγμή όμως αυτή της οξείας εντάσεως της έριδας εκδηλώθηκε στο παλάτι της Κωνσταντινουπόλεως ένα πραξικόπημα το οποίο προκάλεσε απρόβλεπτη σύγχυση. Ο Μιχαήλ Γ' είχε συνάψει φιλία με το Βασίλειο τον «Μακεδόνα», που απέβη γι' αυτόν μοιραία. Ο Βασίλειος καταγόταν από το θέμα Μακεδονίας[67] και μεγάλωσε σε πλήρη ένδεια. Κυνηγώντας μια καλύτερη τύχη ήρθε στην Κωνσταντινούπολη και χάρη στην ασυνήθιστη σωματική του δύναμη διορίσθηκε ιπποκόμος στο αυτοκρατορικό παλάτι. Έτσι άρχισε η φανταστική άνοδός του, την οποία οφείλει εξίσου στις εξέχουσες ικανότητές του όσο και στην ιδιοτροπία του αυτοκράτορα. Το πανέξυπνο και πανούργο αγροτόπαιδο έγινε ο πιο έμπιστος φίλος του Μιχαήλ και παντρεύθηκε την πρώην ερωμένη του Ευδοκία Ιγγηρίνα. Με ατσάλινη αποφασιστικότητα και χωρίς κανέναν απολύτως δισταγμό έβαλε στόχο την ανώτατη εξουσία. Στη φιλοδοξία του αυτή συγκρούσθηκε με τον καίσαρα Βάρδα, όμως ο Μιχαήλ Γ' είχε τόσο υποταχθεί στη βούληση του ευνοουμένου του, ώστε για χάρη του θυσίασε αδίστακτα το θείο του. Με μια σειρά δολοπλοκιών παρέσυραν ο Βασίλειος και ο Μιχαήλ Γ' τον μεγάλο πολιτικό άνδρα σε παγίδα. Κατά την διάρκεια μιας εκστρατείας στην Κρήτη και ενώ ο καίσαρας καθόταν δίπλα στο θρόνο του ανηψιού του σε κάποια ενδιάμεση στάση ο Βασίλειος τον σκότωσε με τα ίδια του τα χέρια (21 Απριλίου 865). Σαν αμοιβή έλαβε από τον Μιχαήλ Γ' το στέμμα του συναυτοκράτορα στις 26 Μαΐου 866 μετά την επιστροφή τους στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βασίλειος είχε τώρα εξασφαλίσει από τον προστάτη του ό,τι μπορούσε να του προσφέρει. Η τελευταία πράξη της αιματηράς αυτής τραγωδίας ήλθε πολύ γρήγορα, όταν ο Μιχαήλ Γ', καθώς ήταν ιδιότροπος και ακαταλόγιστος, άρχισε να μεταβάλλει διάθεση εναντίον του συναυτοκράτορα. Την νύκτα της 23ης προς την 24η Σεπτεμβρίου 867, ύστερα από το δείπνο, ο Βασίλειος δολοφόνησε τον μεθυσμένο αυτοκράτορα στον κοιτώνα του.

Digitized by 10uk1s

2. Η περίοδος της κωδικοποιήσεως των νόμων: Βασίλειος Α' και Λέων ΣΤ'

Γενική βιβλιογραφία

Vogt, Basile ler, του ιδίου, La jeunesse de Léon VI le Sage, Revue Hist. 174 (1934) 389 εξ.

C. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., DOP 15 (1961) 59-126.

N.A. Popov, Imperator Lev VI i ego pravlenie v cerkovnom otnošenii (Ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ' και η πολιτική του προς την Εκκλησία), Μόσχα 1892.

M. Mitard, Le pouvoir impérial au temps de Léon VI, Mélanges Diehl I (1930), 215 - 23.

Γ. Κόλιας, Léon Choerosphactès, Αθήναι 1939.

V. Grumel, La chronologie des événements du règne de Léon VI, Échos d' Or. 35 (1936) 5-42.

M. B enemanskij, Ο πρόχειρος νόμος, Sergiev Posad 1906.

H. Monnier, Les Novelles de Léon le Sage, Bordeaux 1923.

C. A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage, Cernautsi 1934.

P. Noaille et A. Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944.

Bury, Admin. System.

Dölger, Finanzverwaltung.

Glykatzi - Ahrweiler, Recherches.

Stöckle, Zünfte (περισσότερη βιβλιογραφία για το Επαρχιακό βιβλίο βλ. >>).

Dvornik, Photian Schism.

Vasiliev, Vizantija i Araby II, του ιδίου, The Struggle with the Saracens 11 (867 - 1057), Cambr. Med. Hist. IV (1923) 139 -150.

Gay, Italic.

H. Scjeltema, Byzantine Law, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. II 12η έκδ. 1967). Βλ. ακόμα >>).

Ο δρόμος που οδήγησε το Βασίλειο Α' (867 - 86), τον ιδρυτή της λεγόμενης μακεδονικής δυναστείας, στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ήταν πράγματι σκεπασμένος με βαρετά σύννεφα. Στο πλευρό του στάθηκε η σύζυγός του Ευδοκία Ιγγηρίνα (t882), η πρώην ερωμένη του δολοφονημένου Μιχαήλ. Για να εξασφαλίσει τη διαδοχή του θρόνου έστεψε στις 6 Ιανουαρίου 869 τον πρεσβύτερο γιο του Κωνσταντίνο σε συναυτοκράτορα. Ακριβώς ένα χρόνο αργότερα δέχθηκε το στέμμα ο δεύτερος γιος του Λέων. Το ίδιο έγινε και με τον τρίτο γιο του Αλέξανδρο γύρω στο 879 μετά τον πρόωρο θάνατο του Κωνσταντίνου. Ο νεώτερος γιος Στέφανος ακολούθησε την εκκλησιαστική σταδιοδρομία και αργότερα, επί της βασιλείας του αδελφού του Λέοντα ΣΤ', ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο. Ο πρωτότοκος και αγαπημένος γιος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνος, γεννήθηκε από τον πρώτο γάμο του με την «μακεδόνα» Μαρία. Ο Λέων, ο

Digitized by 10uk1s

Αλέξανδρος και ο Στέφανος ήσαν παιδιά της Ευδοκίας Ιγγηρίνας[68], ενώ οι δύο νεώτεροι γεννήθηκαν μετά την άνοδο του Βασιλείου στο θρόνο[69].

Όπως όλοι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες έτσι και ο Βασίλειος Α' ασχολήθηκε πολύ έντονα με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Ακολούθησε όμως αρχικά μια κατεύθυνση που ήταν εντελώς αντίθετη προς εκείνη που είχαν χαράξει στην εκκλησιαστική πολιτική ο Βάρδας και ο Μιχαήλ Γ'. Αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο έκλεισε σε μοναστήρι τον Φώτιο και έτσι έπληξε στα νώτα τον μεγάλο πατριάρχη ακριβώς στην πιο κρίσιμη στιγμή του ιστορικού αγώνα του. Στη συνέχεια επανέφερε στον πατριαρχικό θρόνο τον Ιγνάτιο (23 Νοεμβρίου 867) και αποκατέστησε τις επαφές με τη Ρώμη. Με την παρουσία των εκπροσώπων του πάπα Αδριανού Β' συγκάλεσε το 867 στην Κωνσταντινούπολη μία σύνοδο, που η ρωμαϊκή Εκκλησία θεωρεί ως την όγδοη οικουμενική σύνοδο, η οποία αφόρισε τον Φώτιο. Ωστόσο μεταξύ του Βασιλείου Α' και των παπικών εκπροσώπων δεν υπήρχε συμφωνία σε ένα βασικό και ουσιαστικό ζήτημα. Οι δύο παρατάξεις είχαν εντελώς διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη δικαιοδοσία της ρωμαϊκής έδρας. Έτσι οι παπικοί απεσταλμένοι θεώρησαν στην ουσία την υπόθεση του Φωτίου τελειωμένη με την καταδικαστική απόφαση που είχε δώσει ο πάπας, ενώ ο αυτοκράτορας επιθυμούσε να συζητήσει εκ νέου το ζήτημα η σύνοδος που ο ίδιος διηύθυνε και να ισχύσει η δική της απόφαση. Επί πλέον η σύνοδος είχε έναν επίλογο εντελώς απρόβλεπτο για τη Ρώμη. Τρεις ήμερες μετά το τέλος των συνεδριών της εμφανίσθηκαν Βούλγαροι απεσταλμένοι στην Κωνσταντινούπολη και η σύνοδος ξανασυγκλήθηκε για να συζητήσει το ζήτημα, αν η βουλγαρική Εκκλησία θα έπρεπε να ανήκει στη δικαιοδοσία της Ρώμης ή της Κωνσταντινουπόλεως. Αυτό έγινε γιατί δεν είχαν εκπληρωθεί οι προσδοκίες, που είχε συνδέσει ο Βόρης με την συμμαχία του με τη Ρώμη. Ο πραγματικός σκοπός του Βόρη ήταν η σύσταση μιας αυτόνομης βουλγαρικής Εκκλησίας και η συμπόρευσή του με τον παπισμό δεν είχε καθόλου ευνοήσει τα σχέδιά του. Η Ρώμη απέρριψε και τους δύο υποψήφιους για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Βουλγαρίας που θα ιδρυόταν, κι αυτό ανάγκασε τον Βόρη να στραφεί και πάλι προς την Κωνσταντινούπολη. Αυτά ήταν τα συμβάντα που προκάλεσαν την αποστολή της βουλγαρικής πρεσβείας με το συγκεκριμένο ερώτημα. Παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των ρωμαίων αντιπροσώπων στο θέμα αυτό η σύνοδος έλαβε ευνοϊκή απόφαση για το Βυζάντιο με διαιτητές τους απεσταλμένους των τριών πατριαρχείων της Ανατολής. Το Βυζάντιο είχε πολλά διδαχθεί από τα γεγονότα των τελευταίων ετών και ήταν τώρα περισσότερο υποχωρητικό. Ο αυτοκράτορας επέτρεψε στον πατριάρχη Ιγνάτιο να χειροτονήσει έναν αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας και πολλούς επισκόπους. Η βουλγαρική Εκκλησία αναγνώρισε τα δικαιώματα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, αλλά απέκτησε και σχετική αυτονομία[70].

Με τον τρόπο αυτό ο βούλγαρος ηγεμόνας εκμεταλλεύθηκε επιδέξια την αντιζηλία μεταξύ Ρώμης και Βυζαντίου και πέτυχε τελικά το στόχο του, ενώ παράλληλα το Βυζάντιο ξανακέρδισε τη Βουλγαρία. Το κράτος των Βουλγάρων, παρά τις επανειλημμένες διαμαρτυρίες από την πλευρά της Ρώμης, παρέμεινε στον κόλπο της βυζαντινής Εκκλησίας καθώς και στη σφαίρα επιρροής του βυζαντινού πολιτισμού[71]. Η εξέλιξη όμως αυτή είχε ως αποτέλεσμα να κλονισθεί οριστικά η φιλία με τη Ρώμη, στην οποία υπολόγιζε σοβαρά ο Βασίλειος και χάρη της οποίας είχε θυσιάσει το Φώτιο. Στην πραγματικότητα οι αντιλήψεις του Βασιλείου για το ρόλο που έπρεπε να διαδραματίσει η βυζαντινή αυτοκρατορία στον σλαβικό κόσμο δεν διέφεραν από εκείνες του Φωτίου, τον οποίο εκτόπισε, και του Βάρδα, τον οποίο δολοφόνησε. Συνέχισε λοιπόν τον αγώνα για τη Βουλγαρία σύμφωνα με το πνεύμα εκείνων ως την τελική επιτυχή έκβαση. Συνέχισε ακόμη την ιεραποστολή στη Ρωσία και επί πλέον μετέστρεψε στον χριστιανισμό τους Σλάβους του δυτικού τμήματος της βαλκανικής χερσονήσου εντάσσοντάς τους στο χώρο της επιρροής του Βυζαντίου.

Κατά την περίοδο της εικονοκλαστικής έριδας το δυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου είχε προοδευτικά αποκοπεί από την επιρροή του βυζαντινού κράτους. Φαίνεται ότι το πρώτο μισό του ένατου αιώνα οι πόλεις της Δαλματίας και τα σλαβικά φύλα στις παραλιακές περιοχές αλλά και στο εσωτερικό διέλυσαν το δεσμό τους με το Βυζάντιο[72]. Την εποχή εκείνη δημιουργήθηκε ένα ανεξάρτητο σερβικό κράτος υπό τον ηγεμόνα Βλαστίμηρο. Από την άλλη όμως μεριά τις ακτές της

Digitized by 10uk1s

Αδριατικής απειλούσε ο νέος κίνδυνος των Αράβων από την νότια Ιταλία, τον οποίο μόνον ο βυζαντινός στόλος μπορούσε να αποτρέψει. Όταν οι αραβικές ναυτικές δυνάμεις, μετά από επιθέσεις στα φρούρια Βούτοβα (Butua) και Δεκάτερα (Catarum), εμφανίσθηκαν το έτος 867 μπροστά στην Ράγουσά (Dubrovnik) και άρχισαν να πολιορκούν την πόλη, τότε οι πολιορκημένοι ζήτησαν βοήθεια από την Κωνσταντινούπολη. Η άφιξη μιας ισχυρής βυζαντινής μοίρας στόλου ανάγκασε τους Άραβες να εγκαταλείψουν την πολιορκία, που είχε διαρκέσει δέκα πέντε μήνες, και να αποσυρθούν στη νότια Ιταλία. Έτσι εδραιώθηκε και πάλι το γόητρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αποκαταστάθηκε η βυζαντινή κυριαρχία στα ανατολικά παράλια της Αδριατικής. Τότε ιδρύθηκε και το θέμα Δαλματίας, που περιέλαβε τις βυζαντινές πόλεις και τα νησιά της Δαλματίας[73]. Στην πραγματικότητα οι πόλεις και τα νησιά του νέου θέματος βρίσκονταν σε ισχυρότερη εξάρτηση από τη σλαβική ενδοχώρα παρά από την Κωνσταντινούπολη. Τους κανονικούς φόρους τους πλήρωναν στα σλαβικά φύλα, ενώ οι ασήμαντες πληρωμές που κατέβαλλαν στους αυτοκρατορικούς στρατηγούς είχαν μόνο συμβολικό χαρακτήρα[74]. Από την άλλη μεριά τα ίδια τα σλαβικά αυτά φύλα αναγνώριζαν τα κυριαρχικά δικαιώματα των Βυζαντινών και είχαν την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτική βοήθεια στην αυτοκρατορία. Η βυζαντινή επιρροή στη βαλκανική χερσόνησο είχε σημαντικά ισχυροποιηθεί και το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαδοθεί ο χριστιανισμός με ταχύτητα. Την εποχή εκείνη η Σερβία και τα σερβικά φύλα των παράκτιων περιοχών δέχθηκαν τον χριστιανισμό από το Βυζάντιο[75], ενώ παράλληλα η επιρροή των Βυζαντινών επιβλήθηκε προσωρινά και στην ίδια την Κροατία σε βάρος της επιρροής του φραγκικού κράτους και της ρωμαϊκής Εκκλησίας. Η ιεραποστολική προσπάθεια των Βυζαντινών εντάθηκε ακόμη περισσότερο στη βαλκανική χερσόνησο και προ παντός στη Βουλγαρία και στη Μακεδονία, όταν έφθασαν εκεί οι διωγμένοι από τη Μοραβία μαθητές του Μεθοδίου (+885), οι οποίοι διέδωσαν τη χριστιανική πίστη και τον βυζαντινό πολιτισμό στους σλαβικούς πληθυσμούς με το κήρυγμα και το ιεραποστολικό τους έργο στη σλαβική γλώσσα. Έτσι αποκαταστάθηκε η ιστορικά φυσιολογική κατάσταση. Η Μοραβία περιήλθε στη ρωμαϊκή σφαίρα επιρροής, ενώ η Βουλγαρία, η Μακεδονία και η Σερβία εντάχθηκαν στη σφαίρα του Βυζαντίου.

Μετά την απόκρουση των αραβικών επιδρομών στις δαλματικές ακτές και τη διάλυση της πολιορκίας του Dubrovnik από τον αυτοκρατορικό στόλο, το Βυζάντιο επιτέθηκε στη νότια Ιταλία. Ο Βασίλειος Α' σχεδίαζε να οργανώσει την αντεπίθεση εναντίον της προελάσεως των Αράβων της Σικελίας από κοινού με τον αυτοκράτορα Λουδοβίκο Β' και τη Ρώμη και στην πρόθεσή του αυτή οφείλεται τελικά η φιλορωμαϊκή πολιτική που είχε υιοθετήσει. Ωστόσο η επιχείρηση στη Σικελία δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Αντίθετα οι Άραβες κατέλαβαν το 870 και τη Μάλτα, εδραιώνοντας έτσι ακόμη περισσότερο τη θέση τους στη Μεσόγειο. Βέβαια ο Λουδοβίκος Β' κατέλαβε το 871 το Μπάρι, αλλά για το Βυζάντιο, που αποχώρησε χωρίς κανένα όφελος, ήταν και το γεγονός αυτό μια νέα απογοήτευση. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο ηγεμόνων ταράχθηκαν πάλι σοβαρά και ο Βασίλειος, που προηγουμένως είχε συνηγορήσει στο γάμο του πρώτου γιου του με την κόρη του Λουδοβίκου, εκτόξευσε σωρεία από κατηγορίες εναντίον του συμμάχου του και του αμφισβήτησε το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τον τίτλο του ρωμαίου αυτοκράτορα[76].

Στα επόμενα χρόνια το Βυζάντιο αφιερώθηκε στον πόλεμο της Ανατολής, όπου οι Παυλικιανοί άρχιζαν να επικρατούν όλο και περισσότερο και να εξαπλώνονται σ' ολόκληρη τη Μ. Ασία. Το 872 ο Χριστόφορος, κουνιάδος του αυτοκράτορα, που με το αξίωμα του δομέστικου των σχολών ήταν ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής, επέτυχε μια αποφασιστική νίκη εναντίον των Παυλικιανών, κατέστρεψε το προπύργιό τους, την Τεφρική, καθώς και πολλά άλλα φρούρια και διέλυσε το στρατό τους σε μια άγρια μάχη, κατά την οποία έχασε τη ζωή του και ο αρχηγός των Παυλικιανών Χρυσόχειρ. Η νίκη αυτή έδωσε τη δυνατότητα στους Βυζαντινούς να προχωρήσουν στο εσωτερικό της Ανατολής. Το έτος 873 ο Βασίλειος εισέβαλε στην περιοχή του Ευφράτη και κυρίευσε τις πόλεις Σωζόπετρα και Σαμόσατα. Ωστόσο ο αυτοκράτορας δεν επέτυχε τον αντικειμενικό του στόχο, γιατί στην προσπάθειά του να καταλάβει το σπουδαίο φρούριο της Μελιτηνής υπέστη οδυνηρή ήττα. Πάντως, αν και ο Βασίλειος στην περίπτωση αυτή, όπως και στις μεταγενέστερες εκστρατείες του στην περιοχή του Ευφράτη και στα σύνορα του Ταύρου, υποχρεώθηκε να αρκεσθεί σε μισές

Digitized by 10uk1s

επιτυχίες, όμως με τις εκστρατείες αυτές άρχισε η περίοδος μιας συστηματικής προελάσεως των Βυζαντινών στα ανατολικά σύνορα[77]. Επί πλέον η εξασθένηση του κράτους των Αράβων διευκόλυνε την ανάπτυξη της Αρμενίας. Ο Ασώτιος Α' αναγνωρίσθηκε βασιλεύς τόσο από τον χαλίφη (885) όσο και από τον βυζαντινό αυτοκράτορα (887) και έτσι άρχισε για την Αρμενία μία περίοδος ακμής κάτω από την ιθαγενή βασιλική δυναστεία των Βαγρατιδών[78].

Οι Βυζαντινοί εδραίωσαν τη θέση τους και στην Ιταλία. Ο ηγεμόνας του Βενεβέντου, που είχε εξεγερθεί εναντίον του Λουδοβίκου Β', τάχθηκε εκούσια κάτω από τη βυζαντινή κηδεμονία (873) και μετά το θάνατο του Λουδοβίκου Β' (875) άνοιξε τις πύλες του Μπάρι στον βυζαντινό στρατηγό (τέλη του 876). Το Βυζάντιο κατόρθωσε να αποκρούσει τις νέες επιθέσεις των Αράβων στις ακτές της Δαλματίας, της Κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου και επίσης επέτυχε να καταλάβει και την Κύπρο για διάστημα επτά χρόνων[79]. Βέβαια η εξέλιξη αυτή δε μείωσε καθόλου τη δύναμη των Αράβων, που κυριαρχούσαν στη Μεσόγειο. Σύντομα μάλιστα το Βυζάντιο δέχθηκε ένα εξαιρετικά ισχυρό πλήγμα στο πιο ευαίσθητο σημείο, τη Σικελία. Οι Συρακούσες, που είχαν αντισταθεί για πολλά χρόνια στον εχθρό, έπεσαν τελικά το 878 στα χέρια των Αράβων. Πάντως αποδείχθηκε σοβαρό πλεονέκτημα το γεγονός, ότι το Βυζάντιο μπόρεσε τουλάχιστο να ξανακερδίσει τη νότια Ιταλία. Στην περιοχή αυτή οργανώθηκε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α' μία ισχυρή και αποτελεσματική βυζαντινή αντεπίθεση υπό την ηγεσία του έξοχου στρατηγού Νικηφόρου Φωκά. Η κάτω Ιταλία επανήλθε στη βυζαντινή κυριαρχία[80]. Ανάμεσα στα αλληλοσυγκρουόμενα ιταλικά κρατίδια, το Βυζάντιο αποτελούσε το μοναδικό σταθερό παράγοντα ενώ ακόμη και η ίδια η Ρώμη, που διέτρεχε σοβαρό κίνδυνο από τις συνεχείς αραβικές επιδρομές στις ιταλικές ακτές, αναγκάσθηκε να ζητήσει τη βοήθεια του βυζαντινού αυτοκράτορα. Οι συνθήκες αυτές εξηγούν την υποχωρητική στάση που υιοθέτησε τότε ο παπισμός απέναντι του Βυζαντίου στα εκκλησιαστικά θέματα.

Ο αυτοκράτορας Βασίλειος αναγκάσθηκε να παραδεχθεί ότι η αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής, που είχε επιφέρει μετά την κατάληψη της εξουσίας, ήταν μια καθαρή αποτυχία. Η προσπάθειά του να εξομαλύνει την εκκλησιαστική αναταραχή στο Βυζάντιο με την απομάκρυνση του Φωτίου είχε αποτύχει, γιατί οι οπαδοί του εκτοπισμένου πατριάρχη δεν υποχωρούσαν και ο αγώνας των παρατάξεων συνεχιζόταν αμείωτος. Η σύγκρουση με τη Ρωμη, εξαιτίας του βουλγαρικού ζητήματος ήταν πια μια πραγματικότητα, είτε με το Φώτιο είτε και χωρίς αυτόν, και μετά τα απογοητευτικά αποτελέσματα που είχε η συμμαχία με τις δυτικές δυνάμεις στην κάτω Ιταλία, ο αυτοκράτορας κατάλαβε ότι η αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής του δεν απέφερε τα αναμενόμενα πολιτικά οφέλη. Έτσι το 875 επέτρεψε την επιστροφή του Φωτίου στην Κωνσταντινούπολη και του ανέθεσε την εκπαίδευση των γιων του. Όταν όμως στις 23 Οκτωβρίου 877 πέθανε ο γέρος Ιγνάτιος, ο Φώτιος ανέβηκε μέσα σε τρεις μέρες για δεύτερη φορά στον πατριαρχικό θρόνο· τη φορά αυτή αναγνωρίσθηκε κι από τη Ρώμη. Οι όροι τους οποίους έθεσε ο πάπας Ιωάννης Η' για την αναγνώριση αυτή δεν είχαν καμμιά απολύτως πρακτική σημασία. Το Νοέμβριο του 879 ο Φώτιος συγκάλεσε με την παρουσία και παπικών αντιπροσώπων μία σύνοδο από 383 επισκόπους, που έδωσε σ' αυτόν μιαν εξαιρετική ικανοποίηση: η σύνοδος ανακάλεσε πανηγυρικά την καταδίκη του, που είχε αποφασισθεί το 869/70[81].

Αν και προερχόταν από χαμηλή καταγωγή, όμως ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α' ήταν ένθερμος λάτρης του ελληνικού πολιτισμού, της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής ιδέας και του ρωμαϊκού δικαίου. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του συνεχίσθηκε η πολιτιστική άνθηση που είχε εμφανισθεί με το Θεόκτιστο και το Βάρδα. Ως νομοθέτης επιδίωξε συνειδητά την ανανέωση του ρωμαϊκού δικαίου. Σχεδίασε την έκδοση μιας ευρείας συλλογής νόμων και την αναθεώρηση των νομικών έργων του Ιουστινιανού με συμπληρώσεις από νεώτερους νόμους. Το μεγάλο αυτό έργο, το οποίο ο αυτοκράτορας ονόμασε χαρακτηριστικά *«ανακάθαρσις των παλαιών* νόμων», δεν ολοκληρώθηκε και δεν δημοσιεύθηκε ποτέ, αποτέλεσε όμως τη βάση στην οποία στηρίχθηκε ο Λέων ΣΤ' καθώς και το θεμέλιο του νομικού του έργου *«Βασιλικά».* Διασώθηκαν μόνο δύο μικρότερα νομικά κείμενα, τα οποία θα αποτελούσαν ένα είδος εισαγωγής στο μεγάλο του έργο. Αρχικά συντάχθηκε το

Digitized by 10uk1s

Πρόχειρον («ο πρόχειρος νόμος»), που δημοσιεύθηκε στο όνομα των αυτοκρατόρων Βασιλείου, Κωνσταντίνου και Λέοντα και επομένως κυκλοφόρησε ανάμεσα στο 870 και το 879. Όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του, ο Πρόχειρος νόμος αποτελεί εγχειρίδιο για πρακτική χρήση. Είναι μια συλλογή που περιέχει σε μια συστηματική διάταξη από σαράντα τίτλους τις πιο σπουδαίες ισχύουσες διατάξεις του αστικού και του δημοσίου δικαίου από το απέραντο πλήθος των νόμων. Εξαιτίας του σκοπού, τον οποίον υπηρετεί ο Πρόχειρος νόμος, ως ένα γενικά προσιτό νομικό κείμενο, αντλεί το υλικό κυρίως από τις εισηγήσεις (Institutes), ενώ αντίθετα χρησιμοποιεί λιγώτερο τα υπόλοιπα τμήματα της κωδικοποιημένης νομοθεσίας του Ιουστινιανού. Στην πραγματικότητα ελάχιστες φορές στηρίζεται στις ίδιες τις πηγές και προτιμά μάλλον τις μεταγενέστερες ελληνικές μεταφράσεις και τα υπομνήματα. Κατά βάση ο Πρόχειρος νόμος υπηρετεί τον ίδιο σκοπό όπως και η Εκλογή του Λέοντα Γ', που ήταν επίσης ένα πρακτικό νομικό κείμενο για την καθημερινή χρήση των δικαστών. Ωστόσο ο Βασίλειος Α', στην προσπάθειά του να αναβιώσει το ρωμαϊκό δίκαιο, επιχείρησε με υπέρμετρο ζήλο να διαφοροποιήσει το έργο του από το έργο του εικονομάχου αυτοκράτορα, το οποίο αποτελούσε «ανατροπή των καλών νόμων»[82]. Πάντως ο Πρόχειρος νόμος οφείλει πάρα πολλά στο χρήσιμο και πολύ διαδεδομένο νομικό βιβλίο του Λέοντα Γ'. Παρ' όλες τις μομφές εναντίον του το *Πρόχειρον* ιδιαίτερα στο δεύτερο τμήμα του, όπου περιέχει το κληρονομικό δίκαιο και τις διατάξεις δημοσίου δικαίου, αντλεί σε μεγάλη έκταση από την Εκλογή. Ο Πρόχειρος νόμος διαδόθηκε ευρύτατα στο Βυζάντιο και διατήρησε την αξία του ως την πτώση της αυτοκρατορίας. Επί πλέον μεταφράσθηκε ενωρίς, όπως άλλωστε και η Εκλογή, στην σλαβική γλώσσα και απέκτησε μεγάλο κύρος στους Βουλγάρους, τους Σέρβους και τους Ρώσους.

Στην εποχή μετά το 879 ανήκει η *Επαναγωγή,* η οποία συντάχθηκε στο όνομα των αυτοκρατόρων Βασιλείου, Λέοντα και Αλεξάνδρου και με πρόθεση να αποτελέσει την εισαγωγή στη σχεδιαζόμενη μεγάλη νομική συλλογή[83]. Στο μεγαλύτερο τμήμα της η Επαναγωγή επαναλαμβάνει τον Πρόχειρο νόμο, προβαίνει όμως σε ανακατάταξη του υλικού και ακόμη επιφέρει σε ορισμένα σημεία σημαντικές αλλαγές. Η Επαναγωγή αντλεί σε μεγαλύτερη έκταση από την Εκλογή από ό,τι ο Πρόχειρος νόμος. Έτσι στο δίκαιο του γάμου στηρίζεται κυρίως στο περιφρονημένο νομικό κείμενο των εικονοκλαστών, ενώ ο Πρόχειρος νόμος για το τμήμα αυτό βασίζεται ακόμη στο ιουστινιάνειο δίκαιο και μόνο στα επόμενα κεφάλαια αρχίζει να δανείζεται από την Εκλογή. Η Επαναγωγή περιέχει όμως και εντελώς καινούργια και αξιόλογα τμήματα, τα οποία καθορίζουν τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του αυτοκράτορα, του πατριάρχη αλλά και άλλων κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Ο οργανισμός του κράτους και της Εκκλησίας παρουσιάζεται ως μια ενότητα που αποτελείται από πολλά τμήματα και μέλη, στην κορυφή της οποίας ευρίσκονται ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης ως οι δύο κεφαλές της οικουμένης σε στενή και ειρηνική συνεργασία και με απώτερο σκοπό το καλό της ανθρωπότητας. Οι αρμοδιότητες των δύο εξουσιών περιγράφονται σε τέλεια παραλληλία. Ο κοσμικός άρχοντας φροντίζει για τη σωματική και ο πνευματικός ηγέτης για την πνευματική ευημερία των υπηκόων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εμπνευστής της θεωρίας αυτής των δύο εξουσιών δεν ήταν άλλος από τον Φώτιο, ο οποίος ασκούσε τότε πάλι το πατριαρχικό αξίωμα. Στη δική του επιρροή οφείλεται οπωσδήποτε το γεγονός, ότι η Επαναγωγή προβάλλει την ιδεώδη σχέση μεταξύ της ανώτατης κρατικής και πνευματικής ηγεσίας όπως τη φαντάζονταν κατά κανόνα οι ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί κύκλοι.

Βέβαια η πράξη απείχε πάρα πολύ από τη θεωρία και αυτό το ήξερε πολύ καλά ο Φώτιος, που δεν άργησε να αποκτήσει στο ζήτημα αυτό και νέα σχετική εμπειρία. Γιατί η επόμενη κυβερνητική αλλαγή έφερε και την πτώση του. Μετά τον πρόωρο θάνατο του Κωνσταντίνου (879) τα δικαιώματα του θρόνου μεταβιβάσθηκαν στον Λέοντα, παρά την αντιπάθεια και την βαθειά δυσπιστία, που έτρεφε εναντίον του ο πατέρας του. Ο Βασίλειος δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τον πρόωρο θάνατο του πρωτότοκου γιου του και τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα έζησε σε κατάσταση βαριάς μελαγχολίας. Στις 29 Αυγούστου 886 πληγώθηκε θανάσιμα ενώ βρισκόταν σε κυνήγι. Μετά την άνοδό του στο θρόνο ο Λέων ΣΤ' απομάκρυνε τον μεγάλο πατριάρχη και μεταβίβασε το πατριαρχικό αξίωμα στον νεαρό αδελφό του Στέφανο[84]. Ο Φώτιος εξαφανίζεται πια οριστικά από το προσκήνιο της ιστορίας· πέθανε εξόριστος στην Αρμενία.

Digitized by 10uk1s

Ο Λέων ΣΤ' (886 - 912) τυπικά μοιράσθηκε το θρόνο με τον αδελφό του Αλέξανδρο, ο οποίος όμως αφιερώθηκε στις απολαύσεις, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις υποθέσεις του κράτους[85]. Ο πιο σπουδαίος σύμβουλος του αυτοκράτορα την πρώτη και πιο γόνιμη περίοδο της βασιλείας του ήταν ο αρμένιος Στυλιανός Ζαούσης (+896). Ήταν ο πατέρας της ερωμένης και αργότερα συζύγου του Λέοντα Ζωής και τιμήθηκε με τον υψηλό τίτλο του «βασιλεοπάτορα», που δημιουργήθηκε ειδικά γι' αυτόν.

Ως μαθητής του Φωτίου, εναντίον του οποίου έδειξε τόσο αχάριστη συμπεριφορά, ο Λέων ο Σοφός διέθετε εξαιρετική παιδεία και καθολική μόρφωση[86]. Ήταν δόκιμος συγγραφέας και ενθουσιώδης ρήτορας. Σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι ο πατέρας του, τον οποίο φυσικά ξεπερνούσε σε μόρφωση, είχε μιαν αρχαΐζουσα τάση, η οποία όμως, αντίθετα από το Βασίλειο, δεν εκδηλωνόταν στον πολιτικό τομέα, αλλά κυρίως στο συγγραφικό του έργο και είχε έντονο θεολογικό περιεχόμενο. Ο Λέων ήταν ευσεβής ηγεμόνας με σοβαρά εκκλησιαστικά και θεολογικά ενδιαφέροντα. Από τα έργα του διασώθηκαν λειτουργικά ποιήματα, πολυάριθμοι λόγοι και ομιλίες, που συνήθιζε να εκφωνεί ο ίδιος σε εκκλησιαστικές εορτές, και στα οποία συνδυάζει πλατειές δογματικές αναλύσεις με στοιχεία από την κλασική φιλολογία. Έγραψε επίσης και ένα εκτενή επιτάφιο λόγο στον πατέρα του καθώς και έναν αριθμό από εξεζητημένα θύραθεν ποιήματα. Για τη συγγραφική αυτή παραγωγή τιμήθηκε όσο ακόμη ζούσε με το επώνυμο «σοφός»[87]. Αργότερα πλέχθηκαν πολλοί θρύλοι γύρω από το πρόσωπο του Λέοντα του Σοφιού, οι οποίοι από τον μάλλον άχρωμο αυτόν ηγεμόνα έπλασαν έναν προφήτη, μάγο και αστρολόγο. Θεωρήθηκε ακόμη ο συγγραφέας μιας συλλογής χρησμών για την τύχη της αυτοκρατορίας, που όμως ανήκει σε πολύ μεταγενέστερη εποχή. Η συλλογή αυτή απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα και διάδοση στο Βυζάντιο όπως και στο λατινικό και τον σλαβικό κόσμο, τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή εποχή[88].

Ο Λέων ο Σοφός ήταν όμως αναμφίβολα ο πιο γόνιμος νομοθέτης μετά τον Ιουστινιανό. Το νομοθετικό του έργο, που συμπίπτει με την περίοδο της βασιλείας του, έχει μεγάλη σπουδαιότητα αλλά και έκταση. Ωστόσο δεν πρέπει να υπερτιμηθεί η προσωπική συμβολή του Λέοντα στο έργο αυτό, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μόρφωση και ο συγγραφικός του ζήλος συνέβαλαν σημαντικά στη δημιουργία του. Όπως αναφέρθηκε πριν, σοβαρή προεργασία είχε γίνει από την εποχή του πατέρα του και πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η μεγάλη αυτή νομοθετική δραστηριότητα συμπίπτει με την πρώτη δεκαετία της βασιλείας του, όταν δηλ. είχε συνεργάτη το Στυλιανό Ζαούση. Σε σύγκριση με την πρώτη αυτή περίοδο η μεταγενέστερη περίοδος του Λέοντα, που ήταν και η εποχή της μεγάλης του ωριμότητας, εμφανίζεται λιγότερο γόνιμη.

Παρά την έντονη αμοιβαία αντιπάθεια ανάμεσα στον πατέρα και το γιο και παρά τις σοβαρές διαφορές των χαρακτήρων τους οι στόχοι του Βασιλείου Α' και του Λέοντα ΣΤ' ήσαν σε πολλά σημεία παρόμοιοι. Ο Λέων ΣΤ' συμπλήρωσε την αναθεώρηση της νομοθεσίας του Ιουστινιανού, την οποία είχε ξεκινήσει ο Βασίλειος Α', στο έργο του *Βασιλικά.* Οι αυτοκρατορικοί νόμοι του Λέοντα του Σοφού («τα Βασιλικά») χωρισμένοι σε εξήντα βιβλία και έξη τόμους (γι' αυτό ονομάσθηκαν επίσης «Εξηκοντάβιβλος» και «Εξάβιβλος»), αποτελούν τη μεγαλύτερη νομική συλλογή της μεσαιωνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η επεξεργασία τους έγινε από μια νομική επιτροπή με πρόεδρο τον πρωτοσπαθάριο Συμβάτιο και η έκδοσή τους στα πρώτα χρόνια του Λέοντα ΣΤ', πράγμα που επίσης αποδεικνύει ότι η προεργασία για την «ανακάθαρση» του Βασιλείου είχε προχωρήσει πολύ και ότι αξιοποιήθηκε στο έργο του Λέοντα ΣΤ'. Τα Βασιλικά αποτελούν μια συλλογή τόσο του κανονικού όσο και του αστικού και του δημοσίου δικαίου. Αντλούν κυρίως από τον Ιουστινιάνειο Κώδικα και τους Πανδέκτες και λιγότερο από τις Εισηγήσεις, αλλά επίσης και από τις Νεαρές του Ιουστινιανού όπως και τις Νεαρές του Ιουστίνου Β' και του Τιβερίου, οι οποίες είχαν προσαρτηθεί στο ομώνυμο έργο του Ιουστινιανού σε μια μεταγενέστερη συλλογή, τη λεγόμενη των CLXVIII Νεαρών. Τέλος αντλούν σε σημαντικό αριθμό και από τον Πρόχειρο νόμο. Όπως οι νομομαθείς του Βασιλείου Α', το ίδιο και οι νομικοί του Λέοντα ΣΤ' δεν χρησιμοποίησαν τις λατινικές πηγές, αλλά τις ελληνικές παραλλαγές και τα ελληνικά σχόλια του έκτου και του έβδομου αιώνα. Σε αντίθεση με το Corpus iuris του Ιουστινιανού, τα Βασιλικά είχαν για τους Βυζαντινούς το

Digitized by 10uk1s

μεγάλο πλεονέκτημα ότι ήταν συνταγμένα στην Ελληνική γλώσσα και ότι ήταν πιο εύχρηστα. Γιατί τα Βασιλικά συγκέντρωσαν σε ένα έργο και με συστηματική διάταξη όλο το υλικό, ενώ αντίθετα το Corpus iuris πραγματεύεται το ίδιο αντικείμενο σε περισσότερα και διαφορετικά μέρη, πράγμα που επισημαίνεται στο προοίμιο των Βασιλικών ως σοβαρό μειονέκτημα. Γι' αυτό δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι τα Βασιλικά εκτόπισαν σχεδόν τελείως το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού από την καθημερινή χρήση και αποτέλεσαν τη βάση της νομικής επιστήμης στο μεσαιωνικό Βυζάντιο. Το κείμενό τους εμπλουτίσθηκε με πολυάριθμα σχόλια, τα σπουδαιότερα των οποίων, τα καλούμενα «παλαιά σχόλια», ανάγονται στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ', ενώ αντίθετα τα «νεώτερα σχόλια» προέρχονται από τον ενδέκατο, τον δωδέκατο και τον δέκατο τρίτο αιώνα. Τον δωδέκατο αιώνα συντάχθηκε ένα ευρετήριο των Βασιλικών που έμεινε γνωστό με τον τίτλο *«Τιπούκειτος»* (από την φράση «τι που κείται»;) και το οποίο έχει ιδιαίτερη αξία προ παντός για τις πληροφορίες του σχετικά με το περιεχόμενο των χαμένων βιβλίων[89].

Ωστόσο παρά τη μεγάλη σπουδαιότητα που έχουν τα Βασιλικά για την εξέλιξη του βυζαντινού δικαίου η αξία τους ως ιστορικής πηγής είναι περιορισμένη. Το μεγάλο αυτό νομικό συμπίλημα δεν αντικατοπτρίζει καθόλου ή μάλλον ελάχιστα τις ιστορικές συνθήκες της εποχής του γιατί επαναλαμβάνει κυρίως τις παλαιές και ως επί το πλείστον ξεπερασμένες νομικές διατάξεις των προηγούμενων αιώνων[90].

Οι συνθήκες της εποχής αντικατοπτρίζονται στις Νεαρές του Λέοντα. Γιατί ο Λέων ΣΤ' δημοσίευσε μια συλλογή από 113 νομοθετήματα, η οποία καθιερώθηκε να ονομάζεται Συλλογή Νεαρών σύμφωνα με το πρότυπο του ομώνυμου έργου του Ιουστινιανού. Ο αρχικός όμως τίτλος της συλλογής αυτής ήταν *«αι των νόμων επανορθωτικαι ανακαθάρσεις»,* που πάλι δείχνει τη στενή εξάρτηση του νομοθετικού έργου του Λέοντα ΣΤ' από το έργο του πατέρα του. Οι Νεαρές του Λέοντα ΣΤ' αντιμετωπίζουν διάφορα θέματα, τα οποία καταγράφονται παρατακτικά χωρίς καθορισμένο σύστημα, και καθορίζουν με τις απαραίτητες αιτιολογήσεις την κατάργηση ή την αλλαγή των παλιών νόμων, καθώς επίσης και διατάξεις, που παρέχουν νομοθετική ισχύ σε πράξεις του εθιμικού δικαίου. Οι αυστηρά εκκλησιαστικές διατάξεις (Νεαρ. 2-17 και 75) απευθύνονται προς τον πατριάρχη Στέφανο, ενώ οι υπόλοιπες, με εξαίρεση εκείνες που δεν μνημονεύουν τον παραλήπτη, απευθύνονται προς το Στυλιανό Ζαούση[91]. Όπως στην περίπτωση του Ιουστιανιανού και του επάρχου των πραιτωρίων Ιωάννη του Καππαδόκη έτσι και εδώ ο παραλήπτης είναι και ο πραγματικός συγγραφέας. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι το νομοθετικό έργο του Λέοντα ήταν τόσο πλούσιο όσο ζούσε ο Ζαούσης, ενώ μετά το θάνατό του περιορίσθηκε αισθητά.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι Νεαρές εκείνες του Λέοντα ΣΤ' που καταργούν τα παλαιά δικαιώματα των βουλευτηρίων των πόλεων και της συγκλήτου[92]. Βέβαια ο θεσμός των βουλευτηρίων είχε από καιρό περιέλθει σε παρακμή, ενώ παράλληλα οι διοικητικές και νομοθετικές αρμοδιότητες της συγκλήτου υπήρχαν μόνο στα χαρτιά. Πάντως η οριστική τους κατάργηση με νομοθετικά διατάγματα έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί σε κάθε μια από τις τρεις Νεαρές δίνεται η σαφής αιτιολογία, ότι τώρα πια όλη η διοίκηση της αυτοκρατορίας βρίσκεται στα χέρια του μονάρχη. Η νομοθεσία του Λέοντα ΣΤ' σημειώνει το τέλος μιας ιστορικά σπουδαίας εξελίξεως που οδήγησε στη συγκέντρωση όλης της κρατικής εξουσίας στα χέρια του αυτοκράτορα και στην ανάθεση όλων των κρατικών υποθέσεων στη φροντίδα των υπαλλήλων του αυτοκράτορα. Στην περίοδο της μακεδονικής δυναστείας φθάνουν στο απώγειό τους η παντοδυναμία του αυτοκράτορα καθώς και η επικράτηση της γραφειοκρατίας στο κρατικό σύστημα. Η σύγκλητος, που τώρα απαρτίζεται από τους ανώτατους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας, έχει σκιώδη ύπαρξη και χάνει όχι μόνο τις παλαιές της αρμοδιότητες αλλά και τη σημασία που είχε στον έβδομο και όγδοο αιώνα (βλ. >>). Το κράτος ταυτίζεται πλέον με τον αυτοκράτορα και με τη στρατιωτική και γραφειοκρατική του μηχανή. Ο αυτοκράτορας είναι ο εκλεκτός του Θεού και προστατεύεται από τη θεία πρόνοια. Είναι η μοναδική κεφαλή ολόκληρης της δημόσιας διοικήσεως, ανώτατος διοικητής του στρατού, ανώτατος δικαστής και μοναδικός νομοθέτης, προστάτης της Εκκλησίας και φύλακας της ορθοδοξίας. Αυτός αποφασίζει για πόλεμο και ειρήνη, η δικαστική του κρίση είναι οριστική και

Digitized by 10uk1s

αμετάκλητη και οι νόμοι του έχουν το κύρος της θείας εμπνεύσεως. Βέβαια δεσμεύεται και ο ίδιος με τους ισχύοντες νόμους, έχει όμως το δικαίωμα να εκδίδει νέους νόμους και να καταργεί παλαιούς. Ο αυτοκράτορας ως αρχηγός του κράτους διαθέτει πρακτικά απεριόριστη εξουσία και δεσμεύεται μόνο από τις εντολές της ηθικής και της παραδόσεως[93].

Η κυριαρχική εξουσία του αυτοκράτορα περιορίζεται αισθητά μόνο στο θρησκευτικό πεδίο. Όσο ισχυρή και αν ήταν η αυτοκρατορική επιρροή στη διαμόρφωση της εκκλησιαστικής ζωής, εν τούτοις ο αυτοκράτορας ως λαϊκός δεν μπορούσε να είναι αρχηγός της Εκκλησίας παρά μόνο προστάτης της. Η Εκκλησία έχει τη δική της κεφαλή, τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, του οποίου το γόητρο και η δύναμη βρίσκονται σε διαρκή άνοδο. Βέβαια στην πραγματικότητα ο αυτοκράτορας αποφασίζει για την πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου και ως νομοθέτης επεμβαίνει και στη διοίκηση της Εκκλησίας. Σε αντίθεση όμως με τον διορισμό ή την ανάκληση των κρατικών αξιωματούχων, που είναι αποκλειστική υπόθεση του αυτοκράτορα, για το διορισμό και ιδιαίτερα για την έκπτωση των εκκλησιαστικών λειτουργών απαιτείται η συγκατάθεση του κλήρου. Επί πλέον σε αντίθεση με τους νόμους των προκατόχων του, ο αυτοκράτορας δεν έχει δικαίωμα ούτε να ακυρώνει ούτε να μεταβάλλει τις αποφάσεις των εκκλησιαστικών συνόδων. Σε θέματα της εκκλησιαστικής ζωής ανώτατη αρχή είναι η εκκλησιαστική σύνοδος και μόνη αυτή έχει τον τελευταίο λόγο σε θέματα πίστεως. Ο αυτοκράτορας έχει μόνο την υποχρέωση να προστατεύει την επικρατούσα πίστη. Ενώ οι κοσμικοί παράγοντες, που άλλοτε περιόριζαν την εξουσία του μονάρχη, χάνουν τώρα τη σημασία τους, ταυτόχρονα με τη δύναμη του αυτοκράτορα αυξάνει και η δύναμη της Εκκλησίας[94].

Την περίοδο επίσης της μακεδονικής δυναστείας τελειοποιείται σχετικά το διοικητικό σύστημα και η δημόσια διοίκηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας[95]. Η εξέλιξη στο θέμα αυτό ακολούθησε τη γραμμή που χαράχθηκε από τον έβδομο αιώνα και στο τελικό της στάδιο παρουσιάζει μια εικόνα, που διαφέρει ουσιαστικά από το ρωμαϊκό κρατικό σύστημα, που αποτέλεσε κάποτε την αφετηρία.

Η διαμόρφωση του συστήματος των θεμάτων ολοκληρώνεται σε ορισμένο βαθμό στα τέλη του ένατου και τις αρχές του δέκατου αιώνα. Με την προοδευτική διαίρεση των πρώτων μεγάλων θεμάτων σε μικρότερα και με την εισαγωγή του συστήματος των θεμάτων και σε άλλες περιοχές αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των θεμάτων, ενώ παράλληλα προέκυψε μια σοβαρή απλούστευση της επαρχιακής πολιτικής διοικήσεως. Επειδή τα θέματα του ένατου αιώνα σπάνια ήσαν μεγαλύτερα από τις παλαιές επαρχίες, οι ανθύπατοι των θεμάτων ταυτίσθηκαν τελικά με τους επαρχιακούς διοικητές. Το δεύτερο μισό του ένατου αιώνα καταργήθηκε και το αξίωμα του ανθύπατου των θεμάτων και με τον τρόπο αυτό εξαφανίσθηκε και το τελευταίο κατάλοιπο του συστήματος του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου. Την θέση των ανθυπάτων καταλαμβάνουν τώρα ως επικεφαλής της πολιτικής διοικήσεως οι «πρωτονοτάριοι» των θεμάτων, που άλλοτε ήταν προϊστάμενοι της ανθυπατικής γραμματείας[96]. Αποτέλεσμα ήταν να προβληθεί πιο έντονα η υπεροχή της στρατιωτικής εξουσίας, δηλ. των στρατηγών. Παράλληλα η πολυμορφία του παλαιού συστήματος των θεμάτων παραχωρεί τη θέση της σε ένα ενιαίο σύστημα. Έτσι οι διάφορες μικρότερες στρατιωτικές περιοχές, δηλ. οι Κλεισούρες, τα Αρχοντάτα, τα Δουκάτα, τα Καπετανάτα, τα Δρουγγαριάτα, που υπήρχαν παράλληλα με τα πραγματικά θέματα, αναπτύχθηκαν προοδευτικά σε θέματα[97].

Στις αρχές του δέκατου αιώνα η αυτοκρατορία αποτελείται από τα εξής θέματα: Στην Ασία υπάρχουν τα θέματα Οψικίου, Βουκελλαρίων, Οπτιμάτων, Παφλαγονίας, Αρμενιακών, Χαλδίας, Κολωνείας, Χαρσιανού, Ανατολικών, Θρακησίων, Καππαδοκίας, Μεσοποταμίας, Σεβαστείας, Λυκανδού, Λεοντοκώμης, Σελευκείας[98] και το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Στη θάλασσα, τα θέματα Σάμου και Αιγαίου Πελάγους. Στην Ευρώπη, τα θέματα Θράκης, Μακεδονίας, Στρυμόνος, Θεσσαλονίκης, Ελλάδος, Πελοποννήσου, Κεφαλληνίας, Νικοπόλεως, Δυρραχίου, Δαλματίας, Σικελίας, Λογγιβαρδίας και Χερσώνος[99]. Εκτός από αυτά επέρχονται ορισμένες αλλαγές στο σύστημα των θεμάτων με την ίδρυση νέων θεμάτων στις περιοχές που προσαρτήθηκαν στην αυτοκρατορία με τις νέες κατακτήσεις, ενώ τώρα πια σπάνια ιδρύονται νέα θέματα στα παλαιά

Digitized by 10uk1s

εδάφη. Μόνο μετά την παρακμή του βυζαντινού διοικητικού συστήματος επήλθε στα τέλη του ενδέκατου αιώνα μια νέα διαίρεση ή μάλλον νέος κατακερματισμός των θεμάτων[100].

Όταν μελετάμε τον βυζαντινό υπαλληλικό μηχανισμό της εποχής αυτής, για τον οποίο διαθέτουμε τις σημειώσεις του Φιλοθέου και τους συγγενείς προς αυτές καταλόγους της κρατικής ιεραρχίας του ένατου και του δέκατου αιώνα[101], πρέπει να διακρίνουμε αυστηρά τα πραγματικά αξιώματα από τους τιμητικούς τίτλους. Εξωτερικά η διάκριση αυτή φαίνεται από το γεγονός, ότι τα αξιώματα απονέμονται με την έκδοση σχετικού εγγράφου («διά λόγου»), ενώ οι τίτλοι με την επίδοση των τιμητικών διασήμων («διά βραβείων»). Οι περισσότεροι τίτλοι δεν είναι τίποτε άλλο από παλαιά αξιώματα που με την πάροδο του χρόνου έχασαν την αρχική τους σημασία και απέκτησαν χαρακτήρα τιμητικής διακρίσεως. Στο θέμα αυτό πρέπει να έχουμε υπόψη, ότι οι κατάλογοι της ιεραρχίας του ένατου και δέκατου αιώνα εμφανίζουν τη διάρθρωση της βυζαντινής υπαλληλίας μιας συγκεκριμένης εποχής και ότι ισχύουν μόνο για την εποχή αυτή, αν και η εποχή αυτή αποτελεί το αποκορύφωμα της οργανώσεως του βυζαντινού κράτους. Σε αντίθεση με την άλλοτε διαδεδομένη άποψη, ότι δήθεν το βυζαντινό κράτος χαρακτηρίζει στειρότητα, ο βυζαντινός κρατικός μηχανισμός και η βυζαντινή δημόσια διοίκηση βρίσκονται σε διαρκή αναπροσαρμογή.

Σύμφωνα με το Κλητηρολόγιο του Φιλοθέου οι Βυζαντινοί τίτλοι χωρίζονται σε δεκαοκτώ κατηγορίες. Οι τρεις ανώτατοι τίτλοι, δηλ. του καίσαρα, νοβελίσσιμου και κουροπαλάτη, απονέμονται σπάνια και μάλιστα κατά κανόνα μόνο σε συγγενείς της βασιλικής οικογένειας[102]. Στην συνέχεια ακολουθούν ο τίτλος της *ζωστής πατρικίας,* που είναι ο ανώτατος γυναικείος τίτλος της Αυλής[103] και ύστερα τα οφφίκια των *μαγίστρων, ανθυπάτων, πατρικίων, πρωτοσπαθαρίων, δισυπάτων, σπαθαροκανδιδάτων, σπαθαρίων, υπάτων* κλπ. Οκτώ τιμητικές διακρίσεις, με πρώτο συνθετικό το «Πατρίκιος», που οι περισσότεροι όμως φέρουν και ξεχωριστούς τίτλους, απονέμονται στους ευνούχους. Και μάλιστα ο πατρίκιος ευνούχος προτασσόταν από τους λοιπούς πατρικίους και ανθυπάτους. Οι ευνούχοι διεδραμάτιζαν σπουδαίο ρόλο στη βυζαντινή Αυλή. Κανένα ανώτατο εκκλησιαστικό ή κοσμικό αξίωμα (με μοναδική εξαίρεση το αξίωμα του αυτοκράτορα) δεν ήταν απρόσιτο στους ευνούχους και πολλοί πολιτικοί άνδρες και στρατηγοί που διακρίθηκαν στη βυζαντινή ιστορία, καθώς και πολλοί πατριάρχες, ήταν ευνούχοι. Επί πλέον όμως υπήρχαν και ορισμένα αυλικά αξιώματα, τα οποία κατά κανόνα, αν και με μερικές εξαιρέσεις, κατείχαν πάντοτε οι ευνούχοι. Τα σπουδαιότερα από τα αξιώματα αυτά είναι του *παρακοιμωμένου,* ο οποίος κοιμόταν δίπλα στον βασιλικό κοιτώνα και συνήθως ήταν ένας από τους πιο έμπιστους συνεργάτες του αυτοκράτορα (το αξίωμα τούτο κατείχε ωστόσο επί Μιχαήλ Γ' προσωρινά ο Βασίλειος ο Μακεδών), καθώς και του *πρωτοβεστιάριου,* που ήταν προϊστάμενος της βασιλικής ιματιοθήκης[104]. Σπουδαίες αυλικές αρμοδιότητες ασκούσαν επίσης ο *ρέκτωρ,* ένα από τα πιο σημαντικά αξιώματα της βυζαντινής Αυλής, που εμφανίζεται στην περίοδο της μακεδονικής δυναστείας[105], *ο πρωτοπραιπόζιτος,* καθώς επίσης και ο *επί της καταστάσεως* (ο τελετάρχης), ο βασιλικός *πρωτοστράτωρ*[106]*, ο κόμης του στάβλου και* άλλοι.

Από τις τάξεις των υπαλλήλων της κεντρικής διοικήσεως διακρίνεται ιδιαίτερα ο *έπαρχος* της Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος εποπτεύει τη ζωή της πρωτεύουσας, «ο πατήρ της πόλεως», όπως ονομάζεται στο Περί βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου Ζ'[107]. Συνεχώς μεγαλύτερη σημασία αποκτά το αξίωμα του *λογοθέτου του δρόμου,* το οποίο κατείχαν ο Θεόκτιστος επί Θεοδώρας και ο Στυλιανός Ζαούσης επί Λέοντα ΣΤ'[108]. Ο λογοθέτης του δρόμου ήταν συχνά στην περίοδο αυτή ο πραγματικός χειριστής της κρατικής πολιτικής, αν και η θέση του πρώτου υπουργού δεν φαίνεται να συνδέεται βασικά με ένα συγκεκριμένο λειτούργημα. Ο διευθύνων πολιτικός άνδρας, ο πρώτος σύμβουλος και έμπιστος του αυτοκράτορα, ανεξάρτητα από το αξίωμα που κατείχε, ήταν ο *παραδυναστεύων,* όπως ονομαζόταν συχνά την εποχή αυτή αλλά και σε προηγούμενες ή ο *μεσάζων* ή ο *μεσιτεύων,* σύμφωνα με την ονομασία που συνηθιζόταν την ύστερη βυζαντινή περίοδο[109]. Με τη μεγάλη σημασία που είχαν στο βυζαντινό κράτος τα οικονομικά, δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι η οικονομική διοίκηση κατείχε εξαιρετικά μεγάλο χώρο στον βυζαντινό υπαλληλικό μηχανισμό. Στη μέση βυζαντινή περίοδο εμφανίζεται ο *σακελλάριος,* ο οποίος ασκούσε τον έλεγχο

Digitized by 10uk1s

σε όλες τις οικονομικές υπηρεσίες και τον οποίο στον δωδέκατο αιώνα διαδέχεται ο *μέγας λογαριαστής.* Το θησαυροφυλάκιο του κράτους διοικεί ο *χαρτουλάριος του σακελλίου,* ενώ τα κρατικά αποθέματα σε φυσικά αγαθά διαχειρίζεται ο *χαρτουλάριος του βεστιαρίου*[110]*.* Από τον έβδομο αιώνα τις επί μέρους οικονομικές υπηρεσίες διοικούν οι λογοθέτες του *γενικού,* του *στρατιωτικού* και του *ιδικού.* Ο προϊστάμενος της αυτοκρατορικής γραμματείας (*πρωτοασηκρήτις*)[111], ο δεχόμενος τα αιτήματα των πολιτών *(ο επί των δεήσεων)* και ο βασιλικός αρχιγραφέας *(ο επί του κανικλείου)* κατέχουν επίσης ιδιαίτερη σημασία, γιατί η θέση τους ήταν κοντά στον αυτοκράτορα. Το τελευταίο αξίωμα συνδυάσθηκε συχνά με το αξίωμα του λογοθέτη του δρόμου, όπως στην περίπτωση του Θεοκτίστου[112].

Στον χώρο της στρατιωτικής διοικήσεως πρέπει να γίνει ουσιαστική διάκριση μεταξύ των θεμάτων των επαρχιών και των *ταγμάτων* που σταθμεύουν στην Κωνσταντινούπολη. Οι γεωργοί - στρατιώτες των θεμάτων αποτελούν στην πραγματικότητα έναν αγροτικό στρατό, ενώ τα τάγματα της πρωτεύουσας αποτελούνται από επαγγελματίες στρατιώτες[113]. Στην ηγεσία των θεμάτων βρίσκονται οι στρατηγοί, που είναι ταυτόχρονα διοικητές των τοπικών μονάδων και προϊστάμενοι της τοπικής πολιτικής διοικήσεως (ο διοικητής του Οψικίου έφερε όμως τον τίτλο *κόμης,* και ο διοκητής των Οπτιμάτων ονομαζόταν συνήθως *δομέστικος* και μάλιστα συγκαταλέγεται από το Φιλόθεο στους *δομεστίκους* των ταγμάτων). Οι διοικητές των ταγμάτων είναι οι δομέστικοι. Την εποχή αυτή τα πιο σημαντικά είναι τα τέσσερα τάγματα των *Σχολών,* των *Εξκουβίτων,* των *Αριθμών* (των οποίων όμως ο διοικητής δεν είναι δομέστικος, αλλά δρουγγάριος) και των *Ικανάτων* (το τάγμα αυτό ιδρύθηκε επί Νικηφόρου Α'). Ο δομέστικος των σχολών εμφανίζεται συχνά ως ανώτατος διοικητής όλου του στρατού. Με την αύξηση και την ποικιλία των στρατιωτικών αρμοδιοτήτων το αξίωμα τούτο μοιράσθηκε και, το αργότερο από το δεύτερο μισό του δέκατου αιώνα, υπήρχαν κατά κανόνα ένας δομέστικος της Ανατολής και ένας δομέστικος της Δύσεως[114]. Στο ναυτικό πρέπει επίσης να γίνει διάκριση μεταξύ του αυτοκρατορικού στόλου, τον οποίο διοικεί ο *δρουγγάριος των πλοίμων* από τη μια και των μονάδων των ναυτικών θεμάτων από την άλλη, που υπάγονται στη διοίκηση των τοπικών στρατηγών[115]. Κατά περίεργο τρόπο ο δρουγγάριος του βασιλικού στόλου τον ένατο αιώνα και κυρίως γύρω στα 920 βρισκόταν σε κατώτερη θέση στην ιεραρχία σε σύγκριση με όλους τους στρατηγούς των θεμάτων. Ωστόσο στα μέσα του δέκατου αιώνα κατέχει το πιο σημαντικό στρατιωτικό αξίωμα της αυτοκρατορίας μετά το δομέστικο των σχολών, γεγονός που δείχνει καθαρά τη σημασία που αποκτούσε ο στόλος[116].

Ως κρατικοί υπάλληλοι αλλά σε σχετικά κατώτερη θέση στην ιεραρχία εμφανίζονται οι *δήμαρχοι* των δύο κομμάτων, των Βενέτων και των Πρασίνων. Οι άλλοτε πανίσχυροι δήμοι έχουν στο μεταξύ χάσει οριστικά την πολιτική τους σημασία και παίζουν στην αυτοκρατορική Αυλή ένα ρόλο εντελώς διακοσμητικό. Συμπράτουν στις τελετές της Αυλής και επευφημούν τον αυτοκράτορα.

Το Κλητηρολόγιο του Φιλοθέου αναφέρει συνολικά εξήντα ανώτατους αξιωματούχους της στρατιωτικής, της πολιτικής και της αυλικής διοικήσεως, που όλοι τους δίνουν λόγο στον αυτοκράτορα και δεν έχουν άλλους προϊσταμένους εκτός από αυτόν (υπάρχουν ακόμη οκτώ αξιώματα ευνούχων, τα οποία αναφέρει ο Φιλόθεος ως ειδική κατηγορία). Οι περισσότεροι από τους αξιωματούχους αυτούς ελέγχουν πολυάριθμες υπηρεσίες, που είναι επανδρωμένες άλλοτε με μεγαλύτερο και άλλοτε με μικρότερο αριθμό υπαλλήλων. Ολόκληρος ο αυστηρά συγκεντρωτικός μηχανισμός διευθύνεται από τον αυτοκράτορα, ο οποίος διορίζει προσωπικά όλους τους ανώτατους αξιωματούχους και τους σπουδαιότερους από τους υφισταμένους τους και μπορεί να τους απολύσει κατά βούληση.

Η βυζαντινή υπαλληλική ιεραρχία γίνεται σε μεταγενέστερους χρόνους περισσότερο πολύπλοκη. Ιδρύονται καινούργιες υπηρεσίες με καινούργια αξιώματα, ενώ τα αρχαιότερα είτε πέφτουν σε παρακμή είτε αλλάζουν περιεχόμενο. Ένα χαρακτηριστικό της διοικήσεως στην μέση βυζαντινή περίοδο είναι η προτεραιότητα των στρατιωτικών αξιωμάτων και το προβάδισμα των στρατηγών των θεμάτων. Το εξαιρετικά σπουδαίο αξίωμα του επάρχου της πόλεως ο Φιλόθεος το κατατάσσει στη δέκατη όγδοη θέση, ενώ προηγούνται δώδεκα στρατηγοί των θεμάτων καθώς και οι δομέστικοι

Digitized by 10uk1s

των Σχολών και των Εξκουβίτων[117]. Σε ανώτερη θέση από το σακελλάριο και τους λογοθέτες κατατάσσονται όλοι οι είκοσι πέντε στρατηγοί των θεμάτων της εποχής (μόνο ο δομέστικος των Οπτιμάτων κατέχει κατώτερη θέση). Μεταξύ των στρατηγών σε ανώτερη θέση βρίσκονται, γεγονός χαρακτηριστικό, οι διοικητές των μικρασιατικών θεμάτων, που αποτελούν το σκελετό της στρατιωτικής δυνάμεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σχεδόν όλοι οι στρατηγοί των θεμάτων της Μ. Ασίας βρίσκονται σε ανώτερη θέση σε σύγκριση με τους στρατηγούς της Μακεδονίας και της Θράκης, που είναι οι διοικητές των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών θεμάτων. Η προτεραιότητα αυτή φαίνεται σε ωρισμένο βαθμό και από τους μισθούς των στρατηγών των θεμάτων. Την εποχή του Λέοντα ΣΤ' οι στρατηγοί των Ανατολικών, των Αρμενιακών και των Θρακησίων έπαιρναν ετησίως σαράντα λίτρες χρυσού (σύμφωνα με την μεταλλική αξία, 44.438,40 χρυσά φράγκα), οι στρατηγοί του Οψικίου, των Βουκελλαρίων και της Μακεδονίας από τριάντα λίτρες, της Καππαδοκίας, του Χαρσιανού, της Παφλαγονίας, της Θράκης και της Κολωνείας από είκοσι λίτρες, ενώ οι υπόλοιποι από δέκα ή πέντε λίτρες χρυσού[118]. Ωστόσο δεν επικρατούσε αυστηρή διάκριση μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών των αξιωματούχων και των επί μέρους αρμοδιοτήτων τους, με αποτέλεσμα να είναι συνηθισμένο φαινόμενο η μετάβαση όχι μόνο από πολιτικά σε στρατιωτικά αξιώματα αλλά και η ανάθεση της στρατιωτικής διοικήσεως σε πολιτικούς ή ακόμα και σε αυλικούς υπαλλήλους. Στα θέματα αυτά αποφασιστικό ρόλο έπαιζε η εμπιστοσύνη και η θέληση του αυτοκράτορα.

Ο αυταρχικός συγκεντρωτισμός του βυζαντινού κράτους επηρέασε επίσης χαρακτηριστικά την αστική ζωή και την αστική οικονομία του Βυζαντίου. Ολόκληρη η οικονομική ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας ελεγχόταν από τον έπαρχο της Κωνσταντινουπόλεως, και ο έλεγχος αυτός ήταν τον δέκατο αιώνα, την εποχή δηλ. της παντοδυναμίας της βυζαντινής κρατικής εξουσίας, ιδιαίτερα άμεσος, όπως δείχνει το λεγόμενο Επαρχικό βιβλίο[119]. Οι έμποροι και οι βιοτέχνες της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά οπωσδήποτε και των άλλων πόλεων, ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες. Ιδιαίτερη σπουδαιότητα είχαν οι συντεχνίες που φρόντιζαν για την τροφοδότηση της πρωτεύουσας, δηλ. οι ζωοτρόφοι, οι μακελλάριοι (κρεοπώλες), οι ιχθυοπράται, οι αρτοποιοί και οι κάπηλοι (πανδοχείς). Με το ανθηρό εμπόριο του κεριού, των αρωματικών υλών και των μπαχαρικών ασχολούνταν οι συντεχνίες των μυρεψών, των σαπωνοπρατών και σαπωνοποιών, των κηρουλαρίων και των εμπόρων μπαχαρικών. Εξαιτίας της μεγάλης σημασίας που είχε στο Βυζάντιο το εμπόριο της μετάξης, υπήρχαν πολλές συντεχνίες, που ασχολούνταν με την επεξεργασία και την εκμετάλλευση των μεταξωτών ειδών. Στον τομέα αυτό εμφανίζεται έντονα η εξειδίκευση και γίνεται φανερή διάκριση μεταξύ των παραγωγών και των εμπόρων. Σχηματίζονται δηλ. ιδιαίτερες συντεχνίες από σηροκλώστες, από σηρο-υφαντές και πορφυροχρώστες, από εμπόρους ακατέργαστης μετάξης, από εμπόρους συριακών μεταξωτών ειδών και τελικά από εμπόρους μεταξωτών ενδυμάτων. Σχηματίζονται επίσης ξεχωριστές συντεχνίες από εμπόρους λινών υφασμάτων και από εργάτες επεξεργασίας δερμάτων. Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι το Επαρχικό βιβλίο, που είναι αποτέλεσμα τελικής και συστηματικής επεξεργασίας, παρουσιάζει ορισμένες μόνο συντεχνίες που πραγματικά έδρασαν στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός ότι υπήρχαν ακόμη ξεχωριστές συντεχνίες των συμβολαιογράφων, των αργυροπρατών και των χρυσοχόων φανερώνει την έκταση και διάδοση των βυζαντινών συντεχνιών.

Οι βυζαντινοί συνεταιρισμοί οφείλουν την προέλευσή τους στα ρωμαϊκά collegia[120], διακρίνονται όμως απ' αυτά σε πολλά σημεία και ομοιάζουν με τις χαρακτηριστικές οργανώσεις συντεχνιών του μεσαίωνα[121]. Έτσι στη βυζαντινή εποχή το άτομο δεν ήταν απόλυτα δεμένο με το επάγγελμά του, όπως κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Η είσοδος στις συντεχνίες δεν είναι πλέον κληρονομική, καταργείται οριστικά η αναγκαστική ένταξη των πολιτών στις συντεχνίες και η εγγραφή σ' αυτές συνδέεται μάλλον με ορισμένες προϋποθέσεις και εξαρτάται από την αποδεδειγμένη επαγγελματική ικανότητα. Με τον τρόπο αυτόν ενισχύεται ο έλεγχος του κράτους. Αν και έχει σημαντικά χαλαρώσει η εξάρτηση των πολιτών από ένα ορισμένο επάγγελμα, εξαιτίας των διαφορετικών συνθηκών στην βυζαντινή περίοδο, εν τούτοις ισχυροποιείται η εξάρτησή τους από το κράτος. Οι συντεχνίες όχι μόνο υποχρεώνονται από το κράτος να επιτελούν ορισμένη λειτουργία, όπως και στη ρωμαϊκή εποχή, αλλά τα όργανα του επάρχου της πόλεως ασκούν

Digitized by 10uk1s

σχολαστική εποπτεία και αυστηρό έλεγχο σ' ολόκληρη τη δράση τους. Ιδιαίτερα αυστηρός έλεγχος γίνεται στη δράση των συντεχνιών εκείνων που φροντίζουν για την τροφοδότηση της πρωτεύουσας. Για να εξασφαλίσει η κυβέρνηση την τροφοδότηση της πρωτεύουσας με τα αναγκαία είδη διατροφής προδιαγράφει την ποιότητα των αγοραστέων ειδών, ελέγχει την ποιότητά τους και καθορίζει τις τιμές αγοράς και πωλήσεως. Ευνοούνται ιδιαίτερα οι εισαγωγές στην Κωνσταντινούπολη τόσο από τις επαρχίες όσο και από το εξωτερικό, ενώ αντίθετα περιορίζονται κατά πολύ οι εξαγωγές, προ παντός στο εξωτερικό[122]. Έτσι ο αντικειμενικός στόχος των βυζαντινών συντεχνιών είναι όχι τόσο η εξασφάλιση των συμφερόντων των παραγωγών και των εμπόρων, όσο ο άνετος έλεγχος της οικονομικής ζωής από την κυβέρνηση προς όφελος του κράτους και των καταναλωτών[123]. Η κυβέρνηση διορίζει τους προέδρους των συντεχνιών και ελέγχει το έργο τους με ορισμένους υπαλλήλους. Με τον τρόπο αυτόν διά μέσου των συντεχνιών ασκεί έλεγχο σε ολόκληρη την αστική οικονομία καθώς και στις οικονομικές διαδικασίες που διαδραματίζονται μέσα στην πόλη.

Η νομοθεσία του Λέοντα ΣΤ' είχε ως συνέπεια όχι μόνο την εδραίωση της απόλυτης αυτοκρατορικής εξουσίας αλλά ακόμη και την προοδευτική ενίσχυση της βυζαντινής αριστοκρατίας· πρόκειται για μία διαδικασία, που στις επόμενες φάσεις της θα υπονομεύσει το βυζαντινό κρατικό οικοδόμημα και θα κλονίσει τον ίδιο τον αυτοκρατορικό δεσποτισμό. Οι απαρχές της εξελίξεως αυτής βρίσκονται στον όγδοο αιώνα, γιατί τότε εμφανίζονται μερικές μεμονωμένες αρχοντικές οικογένειες στο Βυζάντιο. Την περίοδο όμως του Λέοντα ΣΤ' η αριστοκρατία κατέχει πολύ μεγάλη δύναμη, και έχει επιβληθεί σαν ιδιαίτερη τάξη με κατοχυρωμένα δικαιώματα. Έτσι τα Τακτικά του Λέοντα συνιστούν απερίφραστα να προτιμούνται στο αξίωμα των στρατηγών καθώς και στις ανώτερες στρατιωτικές θέσεις οι ευγενείς και οι πλούσιοι[124]. Έτσι επιβάλλεται προοδευτικά και ισχυροποιείται μια κοινωνική διαφοροποίηση, την οποία αρχίζει να υπολογίζει και η ίδια η κυβέρνηση. Τον κίνδυνο που εγκυμονούσε η τάξη αυτή για τη ζωή του κράτους δεν αντιλήφθηκε η κυβέρνηση του Λέοντα ΣΤ', μάλιστα δε υποβοήθησε η ίδια τις επιδιώξεις της αριστοκρατίας στον οικονομικό τομέα. Οι παλαιές διατάξεις που απαγόρευαν στους υπαλλήλους την αγορά αγαθών καθώς και την αποδοχή κληρονομιών και δωρεών κατά το χρόνο της υπηρεσίας τους χωρίς την ειδική έγκριση του αυτοκράτορα[125], καταργήθηκαν από τον Λέοντα οριστικά για τους υπαλλήλους της Κωνσταντινουπόλεως και περιορίσθηκαν σημαντικά σε σχέση με τους υπαλλήλους της επαρχίας, σε τέτοιο βαθμό ώστε ίσχυαν πια μόνο για τους στρατηγούς των θεμάτων[126]. Μία μεταγενέστερη Νεαρά του Λέοντα αναστέλλει το δικαίωμα προαγοράς («προτιμήσεως») των γειτόνων, που απαγόρευε την εκποίηση των αγροτικών ακινήτων στους μεγαλοκτηματίες· μόνο στο διάστημα των έξη πρώτων μηνών είχαν οι γείτονες το δικαίωμα εξώσεως, αφού όμως κατέβαλαν την τιμή αγοράς[127]. Οι διατάξεις αυτές διευκόλυναν ουσιαστικά την αριστοκρατία να αγοράσει αγροτικές εκτάσεις, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να ισχυροποιηθεί περισσότερο η αριστοκρατική τάξη των μεγαλοκτημόνων και να επιταχυνθούν οι φεουδαρχικές τάσεις, εναντίον των οποίων χρειάσθηκε να αγωνιστούν απεγνωσμένα οι διάδοχοι του Λέοντα ΣΤ'.

Σε αντίθεση με το Βασίλειο Α' ο Λέων ΣΤ' δεν είχε αποκρυσταλλώσει ένα σαφές πρόγραμμα εξωτερικής πολιτικής. Επί πλέον η βασιλεία του Λέοντα διέφερε από εκείνη του πατέρα του και στο ότι δεν ήταν πια δυνατό να περιορισθεί ο πόλεμος μόνο εναντίον των Αράβων, γεγονός που είχε βέβαια δυσάρεστες συνέπειες για την αυτοκρατορία. Στις σχέσεις του Βυζαντίου με τους Βουλγάρους μετά από τη μακροχρόνια περίοδο ειρήνης, άρχισε σοβαρή κρίση. Όταν δηλ. ο πρώτος χριστιανός ηγεμόνας των Βουλγάρων Βόρης - Μιχαήλ κατέθεσε το στέμμα (889) και ο πρεσβύτερος γιος του Βλαδίμηρος έπεσε θύμα σε μια οργανωμένη προσπάθεια επιστροφής στην ειδωλολατρεία (893), τότε την εξουσία στη Βουλγαρία κατέλαβε ο νεώτερος γιος του Βόρη Συμεών (893 - 927), ο οποίος έγινε ο σημαντικώτερος ηγεμόνας του μεσαιωνικού βουλγαρικού κράτους. Λίγο χρόνο μετά την άνοδό του στο θρόνο ξέσπασε μια διαμάχη μεταξύ του κράτους των Βουλγάρων και του Βυζαντίου που είχε κίνητρα εμπορικά[128]. Το μονοπωλιακό εμπόριο με τη Βουλγαρία παραχωρήθηκε σε δύο βυζαντινούς εμπόρους. Οι τελευταίοι σε συνεννόηση με τον Στυλιανό Ζαούση, μετέφεραν τη βουλγαρική αγορά από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη και ανέβασαν σημαντικά την

Digitized by 10uk1s

τελωνειακή φορολογία. Η κατάσταση αυτή φάνηκε ότι μείωνε τα εμπορικά συμφέροντα της Βουλγαρίας και επειδή η βουλγαρική διαμαρτυρία δεν είχε αποτέλεσμα, ο Συμεών εισέβαλε στα βυζαντινά εδάφη και προκάλεσε σοβαρή ήττα των αυτοκρατορικών στρατευμάτων (894)[129]. Το Βυζάντιο, το οποίο δεν διέθετε επαρκείς δυνάμεις στα Βαλκάνια, επιχείρησε να αποφύγει τον κίνδυνο με έναν έξυπνο διπλωματικό ελιγμό. Κάλεσε σε βοήθεια τους Ούγγρους, που κατοικούσαν τότε στην περιοχή μεταξύ του Δνιπέρου και του Δούναβη.

Η βυζαντινή αυτή ενέργεια έδωσε την ευκαιρία στην Ουγγαρία να επέμβει για πρώτη φορά στην πολιτική των ευρωπαϊκών κρατών. Οι Ούγγροι δέχτηκαν την πρόσκληση των Βυζαντινών και επετέθηκαν κατά του Συμεών από πίσω, του προκάλεσαν βαρειές και πολλές ήττες και ερήμωσαν τα εδάφη της βόρειας Βουλγαρίας. Στο μεταξύ ο βυζαντινός στρατηγός Νικηφόρος Φωκάς κατέλαβε τα νότια σύνορα της Βουλγαρίας, ενώ ο δρουγγάριος του αυτοκρατορικού στόλου Ευστάθιος απέκλεισε τις εκβολές του Δούναβη. Ο Συμεών δέχθηκε να υπογράψει εκεχειρία με το Βυζάντιο. Με τον τρόπο αυτόν κέρδισε χρόνο, και, όπως ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε στραφεί στους Ούγγρους, το ίδιο και αυτός ζήτησε βοήθεια από τον πολεμικό νομαδικό λαό των Πετζινάκων, που κατοικούσαν στις πεδιάδες της νότιας Ρωσίας. Με τη βοήθειά τους κατόρθωσε αρχικά να κατατροπώσει τους Ούγγρους και ύστερα επιτέθηκε εκ νέου κατά των Βυζαντινών, οι οποίοι υπέστησαν αποφασιστική ήττα κοντά στο Βουλγαρόφυγον (896). Στη συνέχεια υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης, η οποία υποχρέωσε το Βυζάντιο να πληρώνει φόρους κάθε χρόνο στο βουλγαρικό κράτος. Οι Ούγγροι κάτω από την πίεση των Πετζινάκων αποσύρθηκαν προς τα δυτικά και εγκαταστάθηκαν στα σημερινά εδάφη τους στην πεδιάδα του Δούναβη και αποτέλεσαν μια σφήνα μέσα στις περιοχές που κατοικούσαν οι Σλάβοι, αποχωρίζοντας τους Νοτιοσλάβους από τους ομοεθνείς τους στο Βορρά και στην Ανατολή[130].

Ο πόλεμος με τον Συμεών είχε ως αποτέλεσμα να παραλύσει η δύναμη της βυζαντινής αυτοκρατορίας στον αγώνα εναντίον των Αράβων τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Ο Νικηφόρος Φωκάς αναγκάσθηκε να αναστείλει τον νικηφόρο αγώνα του στην νότια Ιταλία για να αναλάβει την ηγεσία των επιχειρήσεων στα Βαλκάνια[131]. Στην Ανατολή η Αρμενία έγινε έρμαιο των αραβικών λεηλασιών και στην Κιλικία άρχισε η προέλαση των Αράβων, που την συνόδευσαν μεγάλες θαλάσσιες επιχειρήσεις στις νότιες ακτές της Μ. Ασίας. Πάντως το Βυζάντιο πέτυχε να εδραιώσει τη θέση του στη Μ. Ασία γύρω στο 900, όταν ο Νικηφόρος Φωκάς με την ιδιότητα του στρατηγού του θέματος των Θρακησίων ανέλαβε μια πολεμική επιχείρηση στις διαβάσεις της Κιλικίας και νίκησε τους Άραβες κοντά στα Άδανα. Ωστόσο στη Δύση και στη θάλασσα η αυτοκρατορία δέχθηκε αλλεπάλληλες καταστροφές. Την 1η Αυγούστου 902 έπεσε η Ταορμίνα, το τελευταίο οχυρό του Βυζαντίου στη Σικελία και έτσι ολοκληρώθηκε ουσιαστικά η κατάκτηση της Σικελίας ύστερα από σκληρούς αγώνες, που διήρκεσαν εβδομήντα πέντε χρόνια και στοίχισαν μεγάλες θυσίες. Στην Ανατολή οι Άραβες κυριάρχησαν όχι μόνο στη Μεσόγειο Θάλασσα, αλλά ακόμη και στο Αιγαίο Πέλαγος, το οποίο περιέβαλλαν βυζαντινές επαρχίες. Έτσι άλλοτε το αρχιπέλαγος και άλλοτε τα παράλια της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας δοκίμαζαν τις εχθρικές λεηλασίες, ενώ το 902 καταστράφηκε η πλούσια θεσσαλική παράλια πόλη της Δημητριάδος[132]. Καταστρεπτικώτερες όμως συνέπειες είχε μία μεγάλη αραβική επίθεση δύο χρόνια αργότερα με επικεφαλής τον Έλληνα αποστάτη Λέοντα τον Τριπολίτη. Ο Λέων κινήθηκε αρχικά προς την Κωνσταντινούπολη. Μετά την κατάληψη όμως της Αβύδου, που άνοιγε το δρόμο προς τη βυζαντινή πρωτεύουσα, μετέβαλε αιφνίδια σχέδια και προσέγγισε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Το μεγάλο αυτό πολιτιστικό και εμπορικό κέντρο, η σπουδαιότερη και πλουσιώτερη πόλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά την Κωνσταντινούπολη, έπεσε στα χέρια των Αράβων στις 31 Ιουλίου 904 μετά από τριήμερη πολιορκία[133]. Οι νικητές αιματοκύλησαν την κυριευμένη πόλη με φρικτό τρόπο και αποσύρθηκαν με πολυάριθμους αιχμαλώτους και ανυπολόγιστη λεία. Την καταστροφή των Βυζαντινών επωφελήθηκε ο Συμεών, ο οποίος υποχρέωσε το Βυζάντιο να δεχθεί καινούργια οριοθέτηση των συνόρων· η βουλγαρική επικράτεια άγγιξε σχεδόν τα όρια της Θεσσαλονίκης[134].

Η εμπειρία από τα φοβερά χτυπήματα ανάγκασε τη βυζαντινή κυβέρνηση να ανεγείρει πιο ισχυρά

Digitized by 10uk1s

τείχη στη Θεσσαλονίκη και στην Αττάλεια και να λάβει δρακόντεια μέτρα για την ενίσχυση του στόλου. Γρήγορα άρχισαν να φαίνονται τα θετικά αποτελέσματα. Τον Οκτώβριο του 908[135] ο λογοθέτης του δρόμου Ιμέριος πέτυχε εκπληκτική νίκη στο Αιγαίο Πέλαγος εναντίον του αραβικού στόλου. Δύο χρόνια αργότερα αποβιβάσθηκε στην Κύπρο και από εκεί εξόρμησε στα συριακά παράλια και κατέλαβε τη Λαοδίκεια. Η αποφασιστική όμως ναυτική επιχείρηση έγινε το έτος 911[136]. Ένα πανίσχυρο τμήμα του στόλου κινήθηκε με την ηγεσία του Ιμέριου εναντίον της Κρήτης. Όμως εκεί δοκίμασε μια βαρειά αποτυχία. Μετά από μακροχρόνιο και μάταιο αγώνα ο βυζαντινός στόλος αναγκάσθηκε να αποσυρθεί. Στο δρόμο της επιστροφής δέχθηκε επίθεση στα ανοικτά της Χίου την άνοιξη του 912 από μια αραβική μοίρα στόλου με αρχηγούς τον Λέοντα τον Τριπολίτη και τον Δαμιανό, επίσης Έλληνα αλλαξόπιστο, και καταστράφηκε ολοκληρωτικά. Έτσι ναυάγησε η μεγάλη αυτή θαλάσσια επιχείρηση και απέβησαν μάταιες οι έκτακτες στρατιωτικές και οικονομικές ενέργειες της αυτοκρατορίας.

Η αναλυτική περιγραφή της επιχειρήσεως αυτής, που περιέχεται στο *Περί βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ', συγκαταλέγει στις βυζαντινές δυνάμεις και επτακόσιους Ρώσους ναύτες, τους οποίους η αυτοκρατορία χρειάσθηκε να πληρώσει με ένα κεντηνάριο χρυσού. Η συμμετοχή των Ρώσων σε μια βυζαντινή πολεμική εκστρατεία ήταν συνέπεια των νέων σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Ρωσίας[137]. Ο ρώσος πρίγκηπας Ολέγ, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στο Κίεβο και είχε εξασφαλίσει «τον δρόμο από τους Βαράγγους προς τους Έλληνες», εμφανίσθηκε το 907 με ισχυρό στόλο μπροστά στην Κωνσταντινούπολη και κατόρθωσε να επιβάλλει στη βυζαντινή κυβέρνηση μία συνθήκη, με την οποία κατοχύρωνε τη νομική θέση των Ρώσων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη. Η συνθήκη αυτή που επικυρώθηκε επίσημα τον Σεπτέμβριο του 911, σημειώνει την ύπαρξη κανονικών εμπορικών σχέσεων μεταξύ του Βυζαντίου και του αρτισύστατου ρωσικού κράτους. Μεταξύ άλλων οι Ρώσοι απέκτησαν και το δικαίωμα να συμμετέχουν στις πολεμικές εκστρατείες της αυτοκρατορίας[138].

Στις ατυχίες της εξωτερικής πολιτικής προστέθηκαν και οι εσωτερικές περιπλοκές, τις οποίες προκάλεσαν οι τέσσερις γάμοι του Λέοντα ΣΤ'. Ατυχής υπήρξε ο πρώτος γάμος του με την Θεοφανώ, την οποία πανδρεύθηκε σύμφωνα με την επιθυμία του Βασιλείου Α'. Μετά το θάνατο της ευσεβούς αυτοκράτειρας (10 Νοεμβρίου 897)[139], την οποία η ελληνική Εκκλησία τιμάει ως αγία, πανδρεύθηκε ο Λέων την άνοιξη του 898 την ερωμένη του Ζωή, την θυγατέρα του Στυλιανού Ζαούση. Και η Ζωή πέθανε όμως στα τέλη του 899 χωρίς να αφήσει άρρενα απόγονο και έτσι ο αυτοκράτορας το καλοκαίρι του 900 έλαβε τρίτη σύζυγο την Ευδοκία Βαϊανή από τη Φρυγία. Ο τρίτος αυτός γάμος αποτελούσε ανοικτή ρήξη με τους κανόνες της βυζαντινής Εκκλησίας και του βυζαντινού κράτους· η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη αφού ο ίδιος ο Λέων ΣΤ' μερικά χρόνια νωρίτερα είχε επικυρώσει με ξεχωριστό νόμο την απαγόρευση του τρίτου γάμου και μάλιστα είχε αποδοκιμάσει ακόμη και τη σύναψη δεύτερου γάμου[140]. Η ατυχία όμως συνέχισε να καταδιώκει τον αυτοκράτορα. Η Ευδοκία Βαϊανή πέθανε γρήγορα στις 12 Απριλίου 901 και ο Λέων έμεινε πάλι χήρος· σύντομα άρχισε να σχεδιάζει και τέταρτο γάμο, ενώ στην προσοχή του είχε κερδίσει η ωραία Ζωή Καρβονοψίνα. Εφόσον όμως ο τρίτος γάμος του είχε προκαλέσει ρήξη με την Εκκλησία και τα νέα σχέδιά του για γάμο συνάντησαν γενική και επίμονη αποδοκιμασία, γι' αυτό ο αυτοκράτορας δεν έδειξε διάθεση να προβεί σε μια νέα και μάλιστα σοβαρότερη παραβίαση των εκκλησιαστικών κανόνων και των νόμων του κράτους. Το έτος 905 όμως η Ζωή Καρβονοψίνα του χάρισε ένα γιο και ήταν πια ανάγκη να νομιμοποιηθεί η γέννηση του διαδόχου. Στις 6 Ιανουαρίου 906 έγινε η βάπτιση του εξώγαμου γιου στην Αγία Σοφία από τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό και του δόθηκε το όνομα Κωνσταντίνος, με τον όρο όμως ότι ο αυτοκράτορας θα διέκοπτε το δεσμό του με την Ζωή. Ωστόσο τρεις ημέρες αργότερα ο Λέων έκαμε τους γάμους με την μητέρα του μοναδικού γιου του, την οποία μάλιστα αναγόρευσε αυγούστα. Η πράξη αυτή προκάλεσε κύμα αγανακτήσεως από όλες τις πλευρές, και η ένταση μεταξύ του Λέοντα ΣΤ' και της εκκλησιαστικής ηγεσίας οξύνθηκε στο έπακρο. Ο πατριάρχης απαγόρευσε στον αυτοκράτορα την είσοδο στην εκκλησία. Την ημέρα των Χριστουγέννων του 906 όπως και την εορτή των Θεοφανείων του 907 ο βασιλέας του Βυζαντίου αναγκάσθηκε να αποχωρήσει μπροστά στις κλειστές πύλες της Αγίας Σοφίας. Ωστόσο έμεινε ακόμη

Digitized by 10uk1s

ανοικτός ο δρόμος, τον οποίο ακολουθούσαν ανέκαθεν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, όταν χρειάζονταν βοήθεια εναντίον της ίδιας της Εκκλησίας τους. Ο Λέων δηλ. στράφηκε στην Ρώμη και πέτυχε να πάρει άδεια από τον πάπα Σέργιο Γ'. Η πράξη αυτή του πάπα οφείλεται αρχικά στο γεγονός ότι οι διατάξεις της ρωμαϊκής Εκκλησίας για το γάμο ήταν ελαστικώτερες από τις βυζαντινές. Η Ρώμη όμως δεν μπορούσε κατά πρώτο και ουσιαστικό λόγο να αρνηθεί τη χάρη αυτή στον αυτοκράτορα, ο οποίος απευθύνθηκε σ' αυτήν αγνοώντας τον πατριάρχη, γιατί έτσι φάνηκε ότι αναγνώριζε το παπικό πρωτείο. Με τη ρωμαϊκή αυτή συγκατάθεση ο Λέων ανάγκασε σε παραίτηση τον Νικόλαο Μυστικό και τοποθέτησε στη θέση του τον επίσης ευσεβή αλλά απλοϊκό Ευθύμιο (Φεβρουάριος 907)[141]. Με τον τρόπο όμως αυτό προκλήθηκε μια νέα ρήξη μέσα στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας, η οποία αναζωπύρωσε το παραδοσιακό μίσος μεταξύ των εκκλησιαστικών παρατάξεων[142]. Ο Λέων ΣΤ' πέτυχε να επιβάλει τη θέλησή του και στις 15 Μαΐου 908[143] έστεψε το γιο του αυτοκράτορα· έτσι εξασφαλίσθηκε με κόπους και ταραχές η επιβίωση της δυναστείας. Πάντως η έριδα δεν εξομαλύνθηκε με την προσωρινή απομάκρυνση του πατριάρχη, αλλά αντίθετα διατηρήθηκε και μετά τη βασιλεία του Λέοντα ΣΤ' και τελικά επιλύθηκε σύμφωνα με το πνεύμα του πατριάρχη.

Digitized by 10uk1s

3. Το Βυζάντιο και ο Συμεών Βουλγαρίας

Γενική βιβλιογραφία

Zlatarski, Istorijal, 2.

Runciman, Bulgarian Empire.

D. Obolensky, Byzantium and its northern neighbours 565-1018, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

Mutafčiev, Istorija I.

F. Dölger, Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum, Bulletin de l' Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 εξ. (= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 140 εξ.).

G. Ostrogorsky, Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos, στον ίδιο τόμο, 275 εξ.

[D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 -1453, London 1971, σελ. 102 εξ. Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού, Θεσσαλονίκη 1972].

Ο Λέων ΣΤ' πέθανε στις 12 Μαΐου 912. Την εξουσία ανέλαβε ο επιπόλαιος και φιλήδονος Αλέξανδρος, ο θείος του μόλις εξάχρονου τότε Κωνσταντίνου[144]. Βασικός του στόχος ήταν να απαλλαγεί από την κληρονομιά του νεκρού αδελφού του. Έκλεισε την αυτοκράτειρα Ζωή σε κάποιο μοναστήρι και αφαίρεσε τα αξιώματα από τους επιφανείς συνεργάτες του Λέοντα για να τα παραχωρήσει στους δικούς του ανθρώπους. Στα πλαίσια όμως της τακτικής αυτής χρειάσθηκε να επαναφέρει το Νικόλαο Μυστικό, στον οποίο ο Ευθύμιος αναγκάσθηκε να παραχωρήσει τον πατριαρχικό θρόνο[145]. Η πολιτική του νέου ηγεμόνα είχε μοιραίες συνέπειες για τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής. Καθώς ήταν επιπόλαιος αρνήθηκε να καταβάλει στους Βουλγάρους τα τέλη, που είχε αναγκασθεί να πληρώνει το Βυζάντιο κάθε χρόνο σύμφωνα με τη συνθήκη του 896. Με την άρνηση αυτή έδωσε στο Συμεών, του οποίου η δύναμη βρισκόταν σε συνεχή άνοδο, την αφορμή που επιζητούσε για να ξαναρχίσει τον πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου. Η αυτοκρατορία δεν μπορούσε να υποστεί μεγαλύτερη συμφορά. Λίγο χρόνο ύστερα από την έναρξη του πολέμου, που είχε προκαλέσει ο ίδιος, ο Αλέξανδρος πέθανε στις 6 Ιουνίου 913[146]. Μοναδικός εκπρόσωπος της μακεδονικής δυναστείας έμενε πλέον ο επτάχρονος Κωνσταντίνος. Τις υποθέσεις του κράτους ανέλαβε ένα συμβούλιο αντιβασιλείας με επικεφαλής τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό.

Η κατάσταση ήταν περίπλοκη και φυσικά ασταθής. Ο Νικόλαος Μυστικός είχε να αντιμετωπίσει μια ισχυρή αντιπολίτευση, που την αποτελούσαν οι πιο πιστοί οπαδοί της δυναστείας και που συσπειρώθηκε γύρω από το πρόσωπο της χήρας του αυτοκράτορα Ζωής, καθώς επίσης και ένα εχθρικά διακείμενο μέρος του κλήρου, το οποίο έμενε πιστό στον έκπτωτο Ευθύμιο. Κάτω από τις συνθήκες αυτές είχε να ασκήσει την εξουσία στη θέση ενός παιδιού, του οποίου ούτε την καταγωγή μπορούσε να θεωρήσει νόμιμη ούτε και τη στέψη κανονική. Η σύγχυση έγινε ακόμη μεγαλύτερη όταν ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής, ο δομέστικος των σχολών Κωνσταντίνος Δούκας, επιχείρησε να σφετερισθεί πραξικοπηματικά την εξουσία. Αυτή ήταν η κατάσταση όταν άρχισε ο καταστρεπτικός πόλεμος με τον ισχυρό βούλγαρο ηγεμόνα.

Digitized by 10uk1s

Χωρίς να συναντήσει σοβαρή αντίσταση ο Συμεών διέσχισε τα βυζαντινά εδάφη και τον Αύγουστο του 913 έφθασε μπροστά στα τείχη της πρωτεύουσας. Ο πόλεμος αυτός του Συμεών δεν ήταν εκστρατεία λεηλασίας ούτε είχε κατακτητικούς σκοπούς. Στόχος του ήταν το αυτοκρατορικό στέμμα. Ο Συμεών, που είχε ανατραφεί μέσα στο Βυζάντιο, είχε εμποτισθεί από το μεγαλείο του αυτοκρατορικού αξιώματος και γνώριζε πολύ καλά, όπως και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί, ότι μόνο μια και μοναδική αυτοκρατορία μπορούσε να υπάρχει πάνω στη γη. Η φιλοδοξία του ήταν όχι να ιδρύσει μιαν εθνικά και γεωγραφικά περιορισμένη βουλγαρική αυτοκρατορία δίπλα στη βυζαντινή, αλλά να συστήσει μια νέα παγκόσμια αυτοκρατορία στη θέση του παλαιού Βυζαντίου[147]. Οι βλέψεις αυτές έδωσαν στον πόλεμο του Συμεών με το Βυζάντιο έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και τον διέκριναν από τις αδιάκοπες πολεμικές συγκρούσεις του βυζαντινού κράτους με τους ανήσυχους γείτονές του. Έτσι ο πόλεμος αυτός ήταν μια από τις πιο σκληρές δοκιμασίες που υποχρεώθηκε ποτέ να αντιμετωπίσει η βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο αγώνας για το αυτοκρατορικό αξίωμα ήταν στο μεσαίωνα αγώνας για την παγκόσμια ηγεμονία. Στον αγώνα του εναντίον του Συμεών το Βυζάντιο υπεράσπιζε την ηγετική του θέση στην ιεραρχία των χριστιανικών κρατών.

Αν και οι βλέψεις που οδήγησαν το Συμεών μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως ήταν εντελώς διαφορετικές από εκείνες των προηγούμενων εχθρών της αυτοκρατορίας, εν τούτοις κι αυτός μοιράσθηκε την ίδια τύχη με εκείνους, γιατί γρήγορα βεβαιώθηκε ότι τα πιο ισχυρά τείχη του τότε κόσμου ήταν πραγματικά απόρθητα. Ήρθε λοιπόν σε διαπραγματεύσεις με τη βυζαντινή κυβέρνηση και έγινε τελικά δεκτός στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα με λαμπρή επισημότητα από τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό, με την παρουσία και του νεαρού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ'. Το αποτέλεσμα των συνεννοήσεων του Συμεών με τη φοβισμένη βυζαντινή κυβέρνηση της αντιβασιλείας ήταν παραχωρήσεις που δεν είχαν προηγούμενο. Στην πραγματικότητα η κυβέρνηση υποχώρησε μπροστά στον πανίσχυρο βούλγαρο ηγεμόνα. Συμφωνήθηκε μια θυγατέρα του Συμεών να γίνει σύζυγος του νεαρού αυτοκράτορα, ενώ ο ίδιος ο Συμεών δέχθηκε από το χέρι του πατριάρχη το αυτοκρατορικό στέμμα[148]. Αν και ο Συμεών με την πράξη αυτή δεν αναγορεύθηκε ακόμη συναυτοκράτορας του Κωνσταντίνου Ζ' παρά μόνο «βασιλεύς της Βουλγαρίας», φαινόταν ότι είχε πια πλησιάσει πολύ το στόχο του. Τιμημένος με τον τίτλο του βασιλέως και ως πεθερός του ανήλικου αυτοκράτορα θα είχε στα χέρια του τον έλεγχο του βυζαντινού κράτους. Με τη βεβαιότητα αυτή επέστρεψε στη χώρα του, αφού υποσχέσθηκε στο Βυζάντιο διαρκή ειρήνη.

Στο μεταξύ μετά την αποχώρηση του Συμεών έγινε μια ανταρσία στη βυζαντινή αυλή, η οποία έθαψε όλες τις τολμηρές ελπίδες του. Φαίνεται ότι οι παραχωρήσεις στο Συμεών ήταν τόσο υπερβολικές που έφεραν την πτώση της αντιβασιλείας του πατριάρχη Νικολάου. Η «βασιλομήτωρ» Ζωή επέστρεψε στο παλάτι και πήρε στα χέρια της την εξουσία. Απορρίφθηκε το σχέδιο της βυζαντινοβουλγαρικής συμμαχίας με βάση το γάμο και θεωρήθηκε άκυρη η στέψη του Συμεών σε βασιλέα. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσουν εκ νέου οι πολεμικές βιαιότητες μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων. Οι Βούλγαροι κατέκλυσαν την περιοχή της Θράκης, ενώ ο Συμεών απαιτούσε από το βυζαντινό πληθυσμό να τον αναγνωρίσει ως αυτοκράτορά του[149]. Το Σεπτέμβριο 914 παραδόθηκε η Αδριανούπολη και στα επόμενα χρόνια ο Συμεών λεηλάτησε τις περιοχές του Δυρραχίου και της Θεσσαλονίκης. Η κυβέρνηση της αυτοκράτειρας Ζωής έπρεπε να περάσει στην αντεπίθεση. Την αρχηγία του στρατού ανέλαβε ο δομέστικος των σχολών Λέων Φωκάς, γιος του ένδοξου Νικηφόρου, που όμως δεν είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του το ταλέντο του στρατιωτικού ηγέτη. Στο πλευρό του στάθηκαν ο αδελφός του Βάρδας, ο πατέρας του μετέπειτα αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά, καθώς επίσης και πολλοί άλλοι εκπρόσωποι από τις επιφανέστερες οικογένειες του Βυζαντίου. Η ηγεσία λοιπόν του στρατού είχε στο μεταξύ περιέλθει σε μεγάλο ποσοστό στα χέρια των αριστοκρατών, όπως ακριβώς συνιστούσαν τα Τακτικά του Λέοντα ΣΤ' (βλ. >>). Την ηγεσία του στόλου είχε όμως αναλάβει ο δρουγγάριος του αυτοκρατορικού ναυτικού Ρωμανός Λακαπηνός, γιος ενός αρμένιου χωρικού, ο οποίος έμελλε να υποσκελίσει τους αριστοκράτες ανταγωνιστές του. Ύστερα από εκτεταμένες προετοιμασίες ο βυζαντινός στρατός εισέβαλε στην εχθρική χώρα κατά μήκος των ακτών του Εύξεινου Πόντου. Στις 20 όμως Αυγούστου του 917 στην Αχελώ, κοντά στην Αγχίαλο, αιφνιδιάσθηκε από το Συμεών και εκμηδενίσθηκε. Την

Digitized by 10uk1s

καταστροφή αυτή ακολούθησε μια νέα συντριβή στους Κατασύρτες, κοντά στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Ο Συμεών ήταν πια ο κύριος της Βαλκανικής χερσονήσου. Το 918 διέσχισε τη βόρεια Ελλάδα και έφθασε ως τον Κορινθιακό κόλπο[150].

Αν η αντιβασιλεία του πατριάρχη Νικολάου ναυάγησε εξαιτίας της υπερβολικής υποχωρητικότητας στις απαιτήσεις του Συμεών, η βασιλεία της αυτοκράτειρας Ζωής έμελλε να αποτύχει εξαιτίας της άκαμπτης στάσεώς της, που δεν συμβιβαζόταν με τις πραγματικές δυνάμεις και ικανότητές της. Η απελπιστική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία απαιτούσε την εγκαθίδρυση ενός ισχυρού στρατιωτικού καθεστώτος με σταθερούς στόχους. Ο μόνος που φαινόταν ικανός για την αποστολή αυτή ήταν ο δρουγγάριος Ρωμανός Λακαπηνός. Κατόρθωσε να αποσπάσει την εξουσία πριν από τον ευνοούμενο της αυτοκράτειρας Λέοντα Φωκά και να αναλάβει τα ηνία της κυβερνήσεως. Με μεγάλη επιδεξιότητα απομάκρυνε σιγά σιγά την αυτοκράτειρα Ζωή και τους συμβούλους της από τις καίριες θέσεις και εδραίωσε προοδευτικά την εξουσία του. Ο νεαρός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' παντρεύθηκε το Μάιο του 919[151] την Ελένη, την κόρη του νέου αντιβασιλέα. Όπως άλλοτε ο Στυλιανός Ζαούσης επί Λέοντα ΣΤ', έτσι και τώρα ο Ρωμανός Λακαπηνός έλαβε τον τίτλο του «βασιλεοπάτορα». Γρήγορα όμως ανέβηκε πιο ψηλά. Στις 24 Σεπτεμβρίου 920 ο γαμβρός του τον αναγόρευσε καίσαρα και στις 17 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου τον έστεψε συναυτοκράτορα[152]. Ο Ρωμανός Λακαπηνός, ο γιος του αρμένιου χωρικού, πέτυχε αυτό που μάταια επιδίωκε ο Συμεών. Έγινε δηλ. πεθερός και συναυτοκράτορας του νεαρού νόμιμου αυτοκράτορα και φυσικά εξουσιαστής του βυζαντινού κράτους.

Η άνοδος του Ρωμανού Λακαπηνού απετέλεσε οδυνηρό πλήγμα για το Συμεών. Μάταια επιχείρησε ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός να μεσολαβήσει και να κατευνάσει με πολυάριθμες επιστολές το θυμό του βούλγαρου ηγεμόνα. Ο Συμεών απαιτούσε βασικά την καθαίρεση του πετυχημένου αντιζήλου του. Γιατί όσο χρόνο κατείχε ο Ρωμανός Λακαπηνός τη θέση του προστάτη και του πεθερού του νεαρού και νόμιμου αυτοκράτορα, έμεναν κλειστοί οι δρόμοι που οδηγούσαν στην ικανοποίηση της φιλοδοξίας του. Ο Συμεών όμως θα μπορούσε να εφαρμόσει το τολμηρό του σχέδιο μόνον αν καταλάμβανε τη βασιλίδα. Παρά τις αλλεπάλληλες λεηλασίες των βυζαντινών εδαφών και παρά την ανακατάληψη της Αδριανουπόλεως (923), η κατάσταση έμενε αμετάβλητη. Ο Ρωμανός έμενε άτρωτος πίσω από τα πανίσχυρα τείχη της πρωτεύουσας και περίμενε υπομονετικά τις εξελίξεις. Κυρίαρχος της καταστάσεως ήταν όποιος κατείχε την Κωνσταντινούπολη. Αυτό το ήξερε καλά ο Συμεών, δεν διέθετε όμως το στόλο που ήταν απαραίτητος για την εκπόρθηση της πόλεως. Έτσι συνήψε συμμαχία με τους επιδέξιους στη θάλασσα Άραβες της Αιγύπτου, με σκοπό να προσβάλουν από κοινού την Κωνσταντινούπολη. Το σχέδιο όμως τούτο ματαίωσαν οι άγρυπνοι βυζαντινοί διπλωμάτες. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας δε δυσκολεύθηκε να ξεπεράσει σε υποσχέσεις το βούλγαρο ηγεμόνα και να μετατρέψει τις διαθέσεις των Αράβων με δώρα και με την προοπτική τακτικών χορηγιών. Όταν ο Συμεών εμφανίσθηκε το 924 και πάλι μπροστά στην Κωνσταντινούπολη δεν άργησε να αντιληφθεί, όπως και το 913, ότι η δύναμή του σταματούσε μπροστά στα τείχη της βασιλίδας. Όπως τότε έτσι και τώρα ζήτησε μια προσωπική συνομιλία με τον αρχηγό του βυζαντινού κράτους. Το φθινόπωρο του 924[153] πραγματοποιήθηκε μια συνάντηση των δύο ηγεμόνων, η οποία διατηρήθηκε για πολύ χρόνο στη μνήμη των συγχρόνων και των επιγόνων και εμπλουτίσθηκε με θρύλους. Αλλά ενώ η υποδοχή του Συμεών από τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό το 913 σήμανε το ελπιδοφόρο ξεκίνημα για την εκπλήρωση των προσδοκιών του, αντίθετα η συνάντηση με τον αυτοκράτορα Ρωμανό ένδεκα χρόνια αργότερα επισφράγισε το τέλος τους.

Ο Ρωμανός Α', σε αντίθεση με την κυβέρνηση της αυτοκράτειρας Ζωής, απέφυγε περιφρονητικά να αντιμετωπίσει τον ισχυρό αντίπαλό του. Βέβαια σε μια επιστολή του προς το Συμεών το 925 διαμαρτύρεται έντονα για τον τίτλο του «βασιλέως Βουλγάρων και Ρωμαίων» που χρησιμοποιούσε, ενώ όμως σε μια δεύτερη επιστολή εξηγεί ότι η διαμαρτυρία του αφορά όχι τόσο το βασιλικό τίτλο του Συμεών όσο τις αξιώσεις του πάνω στο αυτοκρατορικό αξίωμα[154]. Αν και με δυσφορία, το Βυζάντιο συμβιβάσθηκε τελικά με το γεγονός ότι ο βούλγαρος ηγεμόνας χρησιμοποιούσε τον αυτοκρατορικό τίτλο του βασιλέως, αλλ' όμως με τον όρο ότι ίσχυε μόνο για τη βουλγαρική

Digitized by 10uk1s

επικράτεια. Επίσης το 920 ο πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός πρότεινε στο Συμεών να συνδεθεί με γάμο με την οικογένεια που κυβερνούσε την αυτοκρατορία, τους Λακαπηνούς, πράγμα που θα του εξασφάλιζε βέβαια μια τιμητική θέση, αλλά θα τον απέκλειε από κάθε επιρροή πάνω στις τύχες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Ρωμανός αρνήθηκε να δεχθεί άλλους συμβιβασμούς καθώς επίσης και κάθε συζήτηση για εδαφικές παραχωρήσεις. Πράγματι οι εμπειρίες των τελευταίων χρόνων έδειχναν ότι ο Συμεών, παρά τη στρατιωτική του υπεροχή, δεν ήταν σε θέση να επιβάλλει τα σχέδιά του με τα όπλα, ενώ οι βυζαντινοί κατώρθωσαν με τη διπλωματική τους τέχνη να τον οδηγήσουν σιγά - σιγά σε αδιέξοδο.

Ο βυζαντινο - βουλγαρικός πόλεμος, ο οποίος καθώριζε τη γενική κατάσταση πάνω στη βαλκανική χερσόνησο, παρέσυρε στη δίνη του και τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Στη Σερβία διασταυρώθηκαν και συγκρούσθηκαν μεταξύ τους οι προσπάθειες επιρροής, που προέρχονταν από το βυζαντινό και το βουλγαρικό κράτος. Οι εκπρόσωποι της δυναστείας των ηγεμόνων της Σερβίας είχαν ανάγκη από την υποστήριξη της μιας από τις δύο μεγάλες δυνάμεις, οι οποίες όμως συχνά χρησιμοποιούσαν τον ένα εναντίον του άλλου. Άλλοτε ο Συμεών και άλλοτε ο Ρωμανός Λακαπηνός κατώρθωναν να εξασφαλίσουν την εξουσία της Σερβίας στο δικό τους ευνοούμενο και να εκτοπίσουν τον προστατευόμενο του αντιπάλου. Όταν όμως, ύστερα από μακροχρόνιους αγώνες και αλλεπάλληλες αλλαγές στο θρόνο, άρχισε η βυζαντινή επιρροή να κερδίζει έδαφος και ο πρίγκηπας Ζαχαρίας, που είχε καταλάβει το σερβικό θρόνο με τη βοήθεια των Βουλγάρων, προσχώρησε στο Βυζάντιο, τότε ο Συμεών αποφάσισε να εκμηδενίσει αυτή την εστία ταραχών, που τον απειλούσε από πίσω. Ωστόσο ο βουλγαρικός στρατός που εισέβαλε στη Σερβία κατατροπώθηκε και χρειάστηκε να σταλούν πιο ισχυρές δυνάμεις, που αφού ερήμωσαν τη χώρα με φοβερές καταστροφές, την υπέταξαν στην κυριαρχία του Συμεών (γύρω στο 924). Η υποταγή της Σερβίας έφερε το βούλγαρο ηγεμόνα ως τα όρια της Κροατίας, η οποία αποτελούσε τότε αξιόλογη δύναμη κάτω από την εξουσία του πρώτου βασιλιά της Τομισλάβου (910 - 28, βασιλιάς από το 925). Σύντομα όμως βρέθηκε κι εδώ στην ανάγκη να διεξαγάγει πολεμικές επιχειρήσεις και έτσι να απομακρυνθεί και πάλι από το κύριο θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων με τους Βυζαντινούς. Η εισβολή όμως στην Κροατία στοίχισε στο Συμεώνα τη μεγαλύτερη ήττα του. Ο στρατός του καταστράφηκε (μάλλον το 926) και ο Συμεών με τη μεσολάβηση του πάπα, αναγκάσθηκε να συνάψει ειρήνη με τους Κροάτες[155]. Στην συνέχεια φαίνεται ότι σχεδίαζε μια νέα εκστρατεία εναντίον του Βυζαντίου, αλλά στις 27 Μαΐου 927 υπέκυψε αιφνίδια στο θάνατο.

Μετά το θάνατο του Συμεών άλλαξε τελείως η κατάσταση. Οι φιλόδοξες απαιτήσεις και το ακάματο αγωνιστικό πνεύμα του Συμεών ήταν κάτι το εντελώς ξένο στο γιο και διάδοχό του Πέτρο. Η συνέχιση του αγώνα δεν είχε πια κανένα νόημα. Ο Πέτρος έσπευσε να συνάψει ειρήνη με το Βυζάντιο, αναγνωρίσθηκε ως τσάρος των Βουλγάρων και δέχθηκε ως σύζυγο την πριγκήπισσα Μαρία Λακαπηνή, εγγονή του αυτοκράτορα Ρωμανού και κόρη του πρεσβύτερου γιου του Χριστοφόρου. Επίσης αναγνωρίσθηκε και το βουλγαρικό Πατριαρχείο, το οποίο φαίνεται να ίδρυσε ο Συμεών κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Έτσι οι μεγάλες πολεμικές επιτυχίες του Συμεών δεν έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Βέβαια ο απώτερος στόχος του δεν πραγματοποιήθηκε, έμεινε όμως ανεφάρμοστη και η πολιτική της Ζωής να απορρίψει ριζικά όλες τις βουλγαρικές απαιτήσεις. Επικράτησε η μετριοπαθής τακτική του συνετού αυτοκράτορα Ρωμανού. Ο Βούλγαρος ηγεμόνας έλαβε τον τίτλο του βασιλέως με αυστηρό όμως περιορισμό μέσα στο βουλγαρικό κράτος. Επίσης συνήψε σχέσεις αγχιστείας με την οικογένεια που κυβερνούσε το Βυζάντιο, τους Λακαπηνούς, όχι όμως με τη νόμιμη αυτοκρατορική δυναστεία των Πορφυρογεννήτων. Επί πλέον έγινε αλλαγή των ρόλων. Δεν έγινε ο βούλγαρος ηγεμόνας, όπως είχε ονειρευθεί ο Συμεών, πεθερός και προστάτης του αυτοκράτορα του Βυζαντίου· αντίθετα οι βυζαντινοί αυτοκράτορες Ρωμανός και Χριστόφορος απέκτησαν στο πρόσωπο του τσάρου των Βουλγάρων Πέτρου έναν πειθήνιο γαμπρό. Οι σοβαρές παραχωρήσεις, τις οποίες έκαμε τώρα στους Βουλγάρους ο Ρωμανός Α', χωρίς βέβαια εξωτερικές πιέσεις, είχαν ως αποτέλεσμα να διαμορφωθούν πολύ ευνοϊκά οι σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας. Ποτέ η ειρήνη δεν ήταν τόσο αδιατάρακτη στα βυζαντινο - βουλγαρικά σύνορα και ποτέ η επιρροή του Βυζαντίου στη Βουλγαρία δεν ήταν ισχυρότερη όσο στα χρόνια που

Digitized by 10uk1s

ακολούθησαν τη συνθήκη ειρήνης του 927.

Η θέση του Βυζαντίου ισχυροποιήθηκε επίσης και στις λοιπές νοτιοσλαβικές χώρες: Η Σερβία, που είχε υποταχθεί και λεηλατηθεί από το Συμεών, απέκτησε εκ νέου μια μερική ανεξαρτησία με ηγέτη τον πρίγκηπα Τσασλάβο (Časlav), ο οποίος αμέσως μετά το θάνατο του Συμεών δραπέτευσε από την Πρεσλάβα στην πατρίδα του και ανέλαβε την εξουσία, αφού βέβαια αναγνώρισε τη βυζαντινή κυριαρχία[156]. Επίσης ο Μιχαήλ της Ζαχλουμίας, ένας σύμμαχος του Συμεών, ήρθε σε συνεννοήσεις με το Βυζάντιο και έλαβε από την Κωνσταντινούπολη τους τίτλους του ανθύπατου και του πατρίκιου[157]. Με τον τρόπο αυτό ισχυροποιήθηκε παντού η βυζαντινή επιρροή, ενώ αποδυναμώθηκε η βουλγαρική. Η ίδια η Βουλγαρία περιήλθε τελικά στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου. Η ένταξη της Βουλγαρίας στο βυζαντινό πολιτισμό, που προχωρούσε με γοργό ρυθμό μετά την εκχριστιάνισή της, έφθασε τώρα στο αποκορύφωμα[158]. Από άποψη όμως πολιτική και οικονομική η χώρα βρισκόταν σε άθλια κατάσταση, εξαντλημένη καθώς ήταν από τους αδιάκοπους πολέμους της εποχής του Συμεών. Τη γρήγορη, ανοδική πορεία των τελευταίων δεκαετιών ακολούθησε τώρα περίοδος κρίσεως. Όπως και στο Βυζάντιο, έτσι και στη Βουλγαρία εμφανίσθηκαν σιγά - σιγά μεγάλες κοινωνικές αντιθέσεις. Παράλληλα με την κοσμική μεγάλωνε διαρκώς και η εκκλησιαστική μεγαλογαιοκτησία, γιατί με την εκχριστιάνιση της χώρας ιδρύθηκαν με γρήγορο ρυθμό τόσο στη Βουλγαρία όσο και στην περιοχή της Μακεδονίας, που είχε ενσωματωθεί σ' αυτήν, πολλές εκκλησίες και ακόμη περισσότερα μοναστήρια. Αλλά εκτός από τη μοναστική ζωή, την οποία υποστήριζε η επίσημη Εκκλησία, άνθησαν και αιρετικές, εχθρικές προς την Εκκλησία κινήσεις, οι οποίες, κυρίως σε περιόδους κρίσεως, ασκούν μια ιδιαίτερη γοητεία στις ανικανοποίητες ψυχές και στα ανήσυχα πνεύματα.

Έτσι, κατά την εποχή του τσάρου Πέτρου εμφανίζεται στο βουλγαρικό κράτος η αίρεση των Βογομίλων, που βρισκόταν σε ριζική αντίθεση προς την Εκκλησία. Η διδασκαλία του ιερέα (pop) Βογομίλου, του ιδρυτή της αιρέσεως, στηρίζεται στις δοξασίες των Μασσαλιανών και ιδιαίτερα των Παυλικιανών, που έζησαν για μακρό χρόνο μαζί με το σλαβικό πληθυσμό της Βουλγαρίας και της Μακεδονίας, ύστερα από τη μαζική μεταφορά τους στη Θράκη από τη βυζαντινή κυβέρνηση. Όπως και ο Παυλικιανισμός που προήλθε από τον αρχαίο Μανιχαϊσμό, έτσι και οι Βογόμιλοι εκπροσωπούν μια δυαλιστική διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος κυβερνάται από δυο αρχές, το καλό (ο θεός) και το κακό (ο Σαταναήλ) και η διαμάχη μεταξύ των δύο διαμετρικά αντίθετων δυνάμεων καθορίζει τα παγκόσμια γεγονότα και ρυθμίζει τη ζωή των ανθρώπων. Ολόκληρος ο ορατός κόσμος είναι έργο του Σατανά και γι' αυτό κυριαρχείται από το κακό. Όπως και οι ανατολικοί πρόδρομοί τους το ίδιο και οι Βογόμιλοι επιδιώκουν μια καθαρά πνευματική θρησκευτικότητα καθώς και αυστηρή ασκητική ζωή. Απορρίπτουν με φανατισμό κάθε εξωτερική λατρεία, κάθε εκκλησιαστική τελετουργία και ολόκληρη τη χριστιανική εκκλησιαστική τάξη. Η επανάσταση των Βογομίλων εναντίον της διοικούσης Εκκλησίας αποτελούσε ταυτόχρονα επανάσταση εναντίον της κοσμικής τάξεως, της οποίας το ισχυρότερο πνευματικό στήριγμα ήταν η Εκκλησία. Η κίνηση των Βογομίλων ήταν έκφραση της διαμαρτυρίας κατά της τάξεως των κυβερνώντων, των ισχυρών και των πλουσίων.

Η αίρεση των Βογομίλων έριξε βαθειές ρίζες στη Βουλγαρία και ιδιαίτερα στη Μακεδονία, απέκτησε έπειτα πολλούς οπαδούς και έξω από τα σύνορα του τότε βουλγαρικού κράτους και εκδηλώθηκε με διάφορες ονομασίες στο ίδιο το Βυζάντιο, στη Σερβία και προ παντός στη Βοσνία, στην Ιταλία και στη νότια Γαλλία. Οι αιρέσεις των Βογομίλων, όπως οι Babuni, οι Παταρηνοί, οι Καθαροί, οι Albigenses, καθώς και οι μικρασιάτες πρόδρομοί τους, αποτελούν διαφορετικές μορφές μιας και της αυτής μεγάλης κινήσεως, η οποία εξαπλώθηκε από τις οροσειρές της Αρμενίας ως τη νότια Γαλλία και η οποία άνθιζε σποραδικά πότε εδώ και πότε εκεί. Η αίρεση αυτή άνθιζε ιδιαίτερα σε εποχές κρίσεως και ανάγκης, γιατί σε τέτοιες ακριβώς εποχές η βασικά απαισιόδοξη κοσμοθεωρία της, που δεν απορρίπτει μόνο μια ορισμένη τάξη αλλά τον επίγειο κόσμο σαν τέτοιο, βρίσκει πλούσιο έδαφος και εντυπωσιάζει περισσότερο με τη διαμαρτυρία της[159].

Digitized by 10uk1s

4. Ο αγώνας της κεντρικής κυβερνήσεως εναντίον των φεουδαρχικών δυνάμεων και η πολιτιστική άνθιση στη βυζαντινή αυλή: Ο Ρωμανός Λακαπηνός και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος

Γενική βιβλιογραφία

A. Rambaud, L' empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète, Paris 1870.

Runciman, Romanus Lecapenus.

H. Grégoire, The Amorians and Macedonians 842 - 1025, Cambr. Med. Hist. IV, Pt 1 (2η έκδ. 1966).

Vasiliev, Vizantija i Araby II. - M. Canard, Byzantium and the Muslim world to the middle of the eleventh century, Cambr. Med. Hist. IV, Pt 1 (2η έκδ. 1966).

Vasiljevskij, Materialy.

Ostrogorsky, Paysannerie.

Ostrogorsky, Agrarian Conditions.

Lemerle, Histoire agraire.

Každan, Gorod i derevnja.

[A. Toynbee, Constantine Porphyrogenitus and his World, London 1973].

Ο Ρωμανός Λακαπηνός κατώρθωσε να σταθεροποιήσει τη θέση του στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, γεγονός που εξηγεί τη μεγάλη αυτοπεποίθηση με την οποία χειρίσθηκε τις εξωτερικές υποθέσεις. Η θέση του «συμβασιλέως» στο πλευρό του γαμπρού του δε μπορούσε να τον ικανοποιήσει για μακρό χρόνο. Γρήγορα αντιστράφηκε και η επίσημη τάξη πρωτοκαθεδρίας: Ο Ρωμανός Α' έγινε ο πρώτος αυτοκράτορας και ο νεαρός Κωνσταντίνος Ζ' συναυτοκράτορας του πεθερού του. Συναυτοκράτορες αναγορεύθηκαν και οι γιοι του Ρωμανού Λακαπηνού, ο Χριστόφορος στις 20 Μαΐου 921, ο Στέφανος και ο Κωνσταντίνος στις 25 Δεκεμβρίου 924. Ο Χριστόφορος μάλιστα προτάχθηκε στην ιεραρχία πριν από το νόμιμο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ'. Ο Χριστόφορος έλαβε τη θέση του δεύτερου αυτοκράτορα μετά τον πατέρα του καθώς και του επίδοξου διαδόχου, ενώ ο εκπρόσωπος της μακεδονικής δυναστείας περιορίσθηκε στο διακοσμητικό ρόλο του τρίτου αυτοκράτορα[160]. Με τον τρόπο αυτό ο Ρωμανός Α' ίδρυσε, παράλληλα με τη νόμιμη μακεδονική δυναστεία, μια δική του δυναστεία, στην οποία μάλιστα εξασφάλισε την πρωτοκαθεδρία. Τρεις από τους γιους του στέφθηκαν βασιλείς ενώ ο τέταρτος, ο Θεοφύλακτος, προορίσθηκε για την εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Διορίσθηκε σε παιδική ηλικία σύγκελλος του Νικολάου Μυστικού, με τελικό προορισμό το αξίωμα του πατριάρχη. Το σύστημα διακυβερνήσεως του Ρωμανού Α' θυμίζει πολύ την τάξη που καθιέρωσε ο Βασίλειος Α'. Σε αντίθεση όμως με το Βασίλειο Α', ο Ρωμανός δεν παραμέρισε βίαια τον εκπρόσωπο της νόμιμης δυναστείας, αλλά προτίμησε να τον προσδέσει στην οικογένειά του με δεσμούς συγγενείας και μετά να τον παραγκωνίσει βαθμιαία και χωρίς σχεδόν να το καταλάβει.

Ο Ρωμανός Α' ήταν ταλαντούχος πολιτικός και διπλωμάτης και ενσάρκωνε τη σύνεση και τη μετριοπάθεια. Ήταν δραστήριος και σταθερός στο χαρακτήρα, αλλά αποστρεφόταν κάθε μορφή ακρότητας· επιδίωκε την εφαρμογή των σχεδίων του με ψυχρή επιμονή, χωρίς άσκοπη βιασύνη,

Digitized by 10uk1s

αλλά και χωρίς να αποκλίνει από τον τελικό στόχο του. Εκτός τούτου διέθετε μια από τις πιο σπουδαίες αρετές του ηγεμόνα, δηλ. την ικανότητα να εκλέγει σωστά τους συνεργάτες του. Στο πρόσωπο του Θεοφάνη, που ήταν «πρωτοβεστιάριος» και αργότερα «παρακοιμώμενος», βρήκε έναν έξοχο υπουργό και στο πρόσωπο του Ιωάννη Κουρκούα, τον οποίο το 923 διώρισε «δομέστικο των σχολών», ένα θαυμάσιο στρατηγό. Βέβαια η ταπεινή καταγωγή του προκαλούσε αντιπάθεια στη βυζαντινή αριστοκρατία. Ωστόσο δημιούργησε συγγενικές σχέσεις με τις επιφανέστερες οικογένειες των ευγενών, όταν πάντρεψε τις νεώτερες κόρες του, δηλαδή τις αδελφές της συζύγου του πορφυρογέννητου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ', με γόνους ισχυρών οικογενειών, όπως ήταν οι Αργυροί και οι Μωσηλέ.

Η Εκκλησία έμεινε πιστή στον αυτοκράτορα, που συνδέθηκε με τον πατριάρχη Νικόλαο Μυστικό με φιλία και κοινά ενδιαφέροντα. Οι λιγοστοί οπαδοί του Ευθύμιου, που στο μεταξύ είχε πεθάνει (917), ήταν μια αμελητέα ποσότητα· η ρωμαϊκή Εκκλησία, που περνούσε τότε μια από τις πιο σκοτεινές περιόδους της ιστορίας της, βρισκόταν πάντοτε στη διάθεση του πανίσχυρου αυτοκράτορα. Πριν ακόμη ο Ρωμανός αναλάβει επίσημα την εξουσία, συνήλθε τον Ιούλιο του 920 μια σύνοδος, στην οποία έλαβαν μέρος αντιπρόσωποι του πάπα και η οποία έλαβε αποφάσεις για το ζήτημα των τεσσάρων γάμων του Λέοντα του ΣΤ' σύμφωνα με τις απόψεις του Νικολάου Μυστικού. Απαγόρευσε τελείως τον τέταρτο γάμο και επέτρεψε τον τρίτο, μόνον με ορισμένες σαφείς προϋποθέσεις. Η απόφαση αυτή πρόσφερε στον πατριάρχη μεγάλη ηθική ικανοποίηση, στο Ρωμανό όμως διπλό πλεονέκτημα, γιατί από τη μια μεριά μείωσε το γόητρο της μακεδονικής δυναστείας και από την άλλη περιέβαλε τον ίδιο με το φωτοστέφανο του ειρηνοποιού της Εκκλησίας. Η βυζαντινή Εκκλησία, μετά από μακροχρόνιες και ανώφελες έριδες, βρέθηκε τελικά ενωμένη και ο Νικόλαος Μυστικός διακήρυξε την επιτυχία του στον λεγόμενο «τόμο ενώσεως»[161]. Ακολούθησαν πολλά χρόνια αρμονικής συνεργασίας μεταξύ της κοσμικής και της πνευματικής εξουσίας, η οποία θυμίζει το ιδανικό πρότυπο, που περιγράφει η *Επαναγωγή* (βλ. >>). Όπως ο αρχηγός του κράτους βοήθησε τον πατριάρχη στην αποκατάσταση των δικαιωμάτων του, το ίδιο και ο δεύτερος συμπαραστάθηκε στον αυτοκράτορα ως πιστός βοηθός και σύμβουλος στον αγώνα εναντίον του Συμεών.

Πάντως τη βυζαντινή Εκκλησία χαρακτήριζε εσωτερική αστάθεια, κυρίως γιατί η θέση της επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από την προσωπικότητα του αρχηγού της, ενώ για την πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου αποφάσιζε στην πραγματικότητα ο αυτοκράτορας. Μετά το θάνατο του Νικολάου Μυστικού (925) οι σχέσεις Εκκλησίας και κράτους άλλαξαν τελείως με αποτέλεσμα να χάσει η βυζαντινή Εκκλησία το μεγάλο κύρος που διέθετε ως τότε. Μετά από δύο ασήμαντες πατριαρχείες ο Ρωμανός άφησε για μακρό χρόνο το θρόνο να χηρεύει, για να ανεβάσει τελικά σ' αυτόν τον δεκαεξαετή γιο του Θεοφύλακτο. Η χειροτονία του νεανία έγινε στις 2 Φεβρουαρίου 933 από παπικούς απεσταλμένους, τους οποίους προσκάλεσε ο αυτοκράτορας ειδικά για το σκοπό αυτό στην Κωνσταντινούπολη. Ο νεαρός πατριάρχης εκτελούσε τυφλά τις επιθυμίες του πατέρα του. Κατά τα άλλα περνούσε το χρόνο του περισσότερο στο σταύλο παρά στην εκκλησία, και η αναξιοπρεπής αυτή κατάσταση κράτησε ως το θάνατό του το 956, χωρίς να γίνει στο μεταξύ καμιά απολύτως αλλαγή στα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις του πατριάρχη.

Το μεγαλεπήβολο πολιτικό πνεύμα του Ρωμανού Λακαπηνού φάνηκε καθαρά με τη νομοθεσία του για την προστασία της μικρογαιοκτησίας. Το βυζαντινό κράτος βρισκόταν μπροστά σε ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα. Με αυξανόμενο ρυθμό «οι δυνατοί» αγόραζαν τις γαιοκτησίες των «πτωχών» ή «πενήτων» και έτσι τους μετέβαλλαν σε «παροίκους» τους. Το φαινόμενο αυτό, που ήταν επακόλουθο της ισχυροποιήσεως της βυζαντινής αριστοκρατίας, αποτελούσε μεγάλο κίνδυνο για το βυζαντινό κράτος, γιατί η οικονομική και στρατιωτική του δύναμη στηριζόταν από την εποχή του Ηρακλείου στη μικρογαιοκτησία των γεωργών και των στρατιωτών. Πρώτος ο Ρωμανός Λακαπηνός αναγνώρισε τον κίνδυνο, μπροστά στον οποίο οι προκάτοχοί του είχαν μείνει εντελώς τυφλοί. *«Η γαρ* των *πολλών κατοίκησις πολλήν δείκνυσι της χρείας την ωφέλειαν, την των δημοσίων συνεισφοράν, την των στρατιωτικών λειτουργημάτων συντέλειαν·* α *πάντως απολείψει του πλήθους*

Digitized by 10uk1s

εκλελοιπότος»[162]. Τα λόγια αυτά του αυτοκράτορα Ρωμανού φανερώνουν πόσο καθαρά είδε την ουσία και την σοβαρότητα του ζητήματος. Εάν έπρεπε να διατηρηθεί το σύστημα, που δοκιμάσθηκε μέσα σε μακροχρόνιους αγώνες και μαζί με αυτό η οικονομική και στρατιωτική δύναμη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τότε ήταν ανάγκη η κρατική εξουσία να εμποδίσει την απορρόφηση της μικρογαιοκτησίας από τους «δυνατούς». Έτσι άρχισε σκληρή διαμάχη μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και της αριστοκρατίας των μεγαλοκτημόνων, η οποία και καθώρισε όλη την κατοπινή εξέλιξη του βυζαντινού κράτους.

Ως πρώτο μέτρο ο Ρωμανός Λακαπηνός εξέδωσε - μάλλον τον Απρίλιο του 922 - μια Νεαρά, η οποία αποκαθιστούσε το δικαίωμα των γειτόνων να προηγούνται στην αγορά των κτημάτων, πράγμα που είχε περιορίσει ο Λέων ΣΤ' (βλ. >>), δίνοντας έτσι νέα και σαφέστερη έκφραση στο σύστημα της «προτιμήσεως»[163]. Σε περίπτωση εκποιήσεως αγροτικής γης με αγορά ή μίσθωση πέντε κατηγορίες με καθορισμένη σειρά αποκτούσαν το προνόμιο να «προτιμώνται»: 1) οι συνιδιοκτήτες συγγενείς, 2) οι λοιποί συνιδιοκτήτες, 3) οι ιδιοκτήτες των κτημάτων εκείνων που βρίσκονταν σε συνάρτηση με το εκποιούμενο ακίνητο, 4) οι ιδιοκτήτες γειτονικών κτημάτων, οι οποίοι υπάγονταν σε κοινή φορολογική ενότητα και 5) οι λοιποί όμοροι γείτονες. Το κτήμα μπορούσε να εκποιηθεί σε ξένους μόνο σε περίπτωση που και οι πέντε αυτές κατηγορίες θα αρνούνταν να το αγοράσουν. Το σύστημα αυτό, που ήταν προσεκτικά μελετημένο και προέβλεπε όλες τις λεπτομέρειες[164], αποσκοπούσε τελικά να προφυλάξει τη μικρογαιοκτησία από το να αγορασθεί από τους «δυνατούς» και να υποβληθεί σε υπερβολικό καταμερισμό. Οι «δυνατοί» δεν είχαν πλέον τη δυνατότητα να αγοράζουν ή να μισθώνουν αγροτικά κτήματα (με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση που κατείχαν γαιοκτησίες στα αντίστοιχα χωριά, οπότε εντάσσονταν σε μια από τις πέντε κατηγορίες), ούτε ακόμη και να αποδέχονται δωρεές ή κληρονομιές από τους «πτωχούς», παρά μόνο αν ήταν συγγενείς τους[165]. Σε περίπτωση παραβιάσεως των διατάξεων αυτών ο παραβάτης έπρεπε, εφόσον δεν τον προστάτευε η δεκαετής παραγραφή, να επιστρέψει το αποκτημένο αγροτεμάχιο χωρίς καμιά απολύτως αποζημίωση και να καταβάλει χρηματικό πρόστιμο στο κρατικό ταμείο. Σχετικά με τα αγροκτήματα των στρατιωτών το δικαίωμα της αναποζημίωτης επιστροφής επεκτάθηκε και στα κτήματα εκείνα, που είχαν εκποιηθεί μέσα στα τελευταία τριάντα χρόνια, όταν και εφόσον βέβαια εξ αιτίας των εκποιήσεων η αξία του στρατιωτικού αγροκτήματος είχε μειωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην εξαρκεί για τον απαιτούμενο εξοπλισμό του στρατιώτη.

Ωστόσο οι διατάξεις αυτές δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Εξαιτίας ενός ασυνήθιστα παρατεταμένου και δυνατού χειμώνα το 927/28 η αυτοκρατορία δοκιμάσθηκε από μια πολύ πτωχή εσοδεία, με συνέπεια να ξεσπάσουν φοβερή πείνα καθώς και θανατηφόρα επιδημία. Την ανάγκη αυτή εκμεταλλεύτηκαν όμως οι «δυνατοί», οι οποίοι εξαγόρασαν από τον λιμοκτονούντα πληθυσμό τα αγροτεμάχια σε εξευτελιστικές τιμές ή τα υπεξαίρεσαν σε ανταλλαγή με είδη διατροφής. Τα γεγονότα αυτά ανάγκασαν το Ρωμανό Α' να εκδώσει μια δεύτερη Νεαρά[166]. Ο αυτοκράτορας επιτέθηκε με αμείλικτη δριμύτητα κατά της πλεονεξίας των «δυνατών», οι οποίοι αποδείχθηκαν *«βιαιότεροι της προκειμένης ανάγκης... γινόμενοι ώσπερ τις λοιμική νοσημάτων επιφορά».* Ωστόσο δεν διέταξε γενική αποκατάσταση των εκποιηθέντων αγροκτημάτων στους ιδιοκτήτες τους, όπως θα απαιτούσε η αυστηρή εφαρμογή των προηγηθέντων διαταγμάτων. Βέβαια κήρυξε και πάλι άκυρες όλες τις δωρεές, τις κληροδοσίες και τις άλλες παρόμοιες συμβάσεις. Εκτός τούτου ώρισε να επιστραφούν χωρίς αποζημίωση τα κτήματα εκείνα, για τα οποία είχε καταβληθεί αντίτιμο μικρότερο από το μισό της τιμής που κρίθηκε λογική. Σε περίπτωση όμως που η αγορά είχε γίνει κανονικά, τότε η επιστροφή του κτήματος μπορούσε να γίνει με τον όρο της καταβολής της αγοραστικής αξίας σε χρονικό διάστημα τριών ετών. Πάντως για το μέλλον απαγορεύθηκε οριστικά κάθε απόκτηση αγροτικής γης εκ μέρους των «δυνατών» και εφαρμόσθηκε εκ νέου η διάταξη που προέβλεπε την αναποζημίωτη επιστροφή των αποκτηθέντων κτημάτων στους προηγούμενους ιδιοκτήτες καθώς και η καταβολή χρηματικού προστίμου στο δημόσιο ταμείο. Κατακλείνοντας τη Νεαρά ο αυτοκράτορας εκφράζει την πεποίθηση, ότι με την ισχύ του νόμου θα υπερνικήσει τους εσωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας, όπως ακριβώς υπέταξε και τους εξωτερικούς εχθρούς της.

Digitized by 10uk1s

Αν και η γλώσσα του αυτοκράτορα ήταν αυστηρή, εν τούτοις η Νεαρά αυτή αποδεικνύει ότι δεν μπόρεσαν να εφαρμοσθούν τα κυβερνητικά μέτρα με την προβλεπόμενη αυστηρότητα. Είναι οπωσδήποτε βέβαιο, ότι ένα μεγάλο μέρος των αγροκτημάτων που αγοράσθηκαν κατά τη διάρκεια του λιμού, παρέμεινε στα χέρια των «δυνατών». Είναι μάλλον αδιανόητο, ότι ο χωρικός που αναγκάσθηκε να εκποιήσει το αγρόκτημά του, μπόρεσε σε διάστημα τριών ετών να εξοικονομίσει τα αναγκαία ποσά για την καταβολή της αγοραστικής αξίας. Ακόμη και στην περίπτωση της παράνομης αγοράς, που σύμφωνα με το νόμο είχε ως συνέπεια την αναποζημίωτη επιστροφή του εκποιημένου κτήματος, ο χωρικός δε μπορούσε στην πραγματικότητα να ανακτήσει πάντοτε την περιουσία του, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις οι άδικοι αγοραστές, από τους οποίους έπρεπε να τα διεκδικήσει, δεν φαίνεται να ήταν άλλοι από τους κατά τόπους ισχυρούς εκπροσώπους του κράτους, τους συγγενείς ή και τους φίλους τους. Οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι κρατικοί λειτουργοί αποτέλεσαν μία ενιαία τάξη. Όπως φυσιολογικός στόχος των εύπορων κρατικών λειτουργών ήταν να αποκτήσουν ένα κτήμα στην επαρχία, το ίδιο και οι πλούσιοι γαιοκτήμονες επιδίωκαν να ανέβουν στην τάξη των κρατικών λειτουργών και έτσι να εξασφαλίσουν το απαραίτητο κοινωνικό κύρος καθώς και τις αναγκαίες διασυνδέσεις στην κρατική γραφειοκρατία είτε με την κατάληψη μιας θέσεως κρατικού εκπροσώπου είτε με την απόκτηση ενός τίτλου κρατικού λειτουργού. Κατά κανόνα ο «δυνατός» ήταν συγχρόνως μεγαλοκτηματίας και κρατικός λειτουργός[167]. Αντιμέτωπη στη θέληση της κεντρικής εξουσίας ήταν η σθεναρή θέληση της οικονομικά ισχυρότερης και κοινωνικά ανώτερης τάξεως. Αυτοί που ήταν υπεύθυνοι για την εφαρμογή των αυτοκρατορικών διαταγμάτων είχαν κάθε συμφέρον να επιδιώκουν τη ματαίωση της εφαρμογής τους[168].

Ωστόσο και οι ίδιοι οι μικρογαιοκτήμονες, τους οποίους επιδίωκε να προστατεύσει η κεντρική κυβέρνηση από την αρπακτικότητα των «δυνατών», πολλές φορές αντιστάθηκαν στις προθέσεις της. Τα υπέρμετρα φορολογικά βάρη προκάλεσαν ένα νέο ρεύμα προστατευτισμού. Ο οικονομικά χρεωκοπημένος αγροτικός πληθυσμός προτίμησε να παραιτηθεί από την ελευθερία του, που ήταν τόσο οδυνηρή, και να δεχθεί την προστασία ενός «δυνατού» κυρίου, που του υποσχόταν ανακούφιση από τα πιεστικά βάρη και τις υποχρεωσεις. Έτσι εξηγείται το γεγονός, γιατί οι χωρικοί, όπως γνωρίζουμε από τα ίδια τα αυτοκρατορικά διατάγματα, όχι μόνο πωλούσαν τα αγροκτήματά τους, αλλά και πολλές φορές τα δώριζαν στους «δυνατούς», πράγμα που τελικά σημαίνει ότι γίνονταν εκούσια «πάροικοι» στους γαιοκτήμονες, για να αποφύγουν την αθλιότητα και την ανασφάλεια και να προστατευθούν από τις υπερβολικές φορολογικές απαιτήσεις του κράτους και προ παντός από τον εκβιασμό των εφοριακών υπαλλήλων. Στην πραγματικότητα η κεντρική κυβέρνηση δεν αποσκοπούσε στην προστασία των δικαιωμάτων και της ανεξαρτησίας των μικρογαιοκτημόνων, όπως θέλουν να εμφανίζουν τα πράγματα οι αυτοκρατορικές Νεαρές. Επιδίωκε μάλλον την εξασφάλιση των απαιτήσεών της σε φόρους και παροχές, που έπρεπε να προσφέρουν οι μικρογαιοκτήμονες. και που εποφθαλμιούσε για τον εαυτό της η αριστοκρατική τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων. Η σοβαρότητα της κρίσεως οφείλεται στο γεγονός, ότι με την αύξηση των κτημάτων τους και του αριθμού των «παροίκων» η ισχυρή τάξη των αριστοκρατών επιδίωκε να αποσπάσει από το κράτος τους γεωργούς και τους στρατιώτες του. Η διαμάχη μεταξύ της κεντρικής διοικήσεως και των «δυνατών» δεν αφορούσε μόνο τα κτήματα των χωρικών και των στρατιωτών, αλλά κυρίως και πρωτίστως τους ίδιους τους μικρογαιοκτήμονες, που στην ουσία ενδιαφέρονταν να εκμεταλλευθούν και οι δύο πλευρές[169].

Από την άποψη της εξωτερικής πολιτικής την αυτοκρατορία απασχολούσε μέχρι το 927 κατά κύριο λόγο ο πόλεμος με το Συμεών. Πάντως στην περίοδο αυτή, καθώς φαίνεται, η βυζαντινή στρατιωτική δύναμη είχε σημαντικά ενισχυθεί. Ιδιαίτερα είχε ισχυροποιηθεί η βυζαντινή ναυτική δύναμη κάτω από την ηγεσία του άλλοτε δρουγγάριου του στόλου Ρωμανού Λακαπηνού. Κατά το 924 μάλιστα ο αυτοκρατορικός στόλος κατέστρεψε κοντά στη Λήμνο το στόλο του Λέοντα Τριπολίτη, του κατακτητή της Θεσσαλονίκης και έτσι αποκατέστησε εκ νέου την υπεροχή του στο Αιγαίο Πέλαγος. Όταν παραμερίσθηκε ο βουλγαρικός κίνδυνος, το Βυζάντιο με την αρχηγία του έξοχου στρατηγού Ιωάννη Κουρκούα άρχισε την αντεπίθεση και στην ξηρά[170]. Τα σύνορα του Ταύρου παρέμειναν όπως και πρώτα σταθερά και το θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων

Digitized by 10uk1s

αποτέλεσαν η Αρμενία και προ παντός η βόρεια Μεσοποταμία[171]. Πρώτη μεγάλη επιτυχία ήταν η κατάληψη της Μελιτηνής. Η σπουδαία αυτή πόλη, που αποτελούσε πάντοτε το στόχο των βυζαντινών επιχειρήσεων, ανακτήθηκε για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Κουρκούα το 931, ύστερα καταλήφθηκε πάλι από τους Άραβες, για να περιέλθει τελικά εκ νέου στα χέρια του βυζαντινού στρατηγού στις 19 Μαΐου 934, και να παραμείνει από τότε κάτω από βυζαντινή κατοχή για μακρό χρόνο. Ωστόσο στο πρόσωπο του εμίρη της Μοσούλης και του Χαλεπίου Saif - ad - Daulah, ο οποίος ήταν γόνος της δυναστείας των Χαμδανιδών, εμφανίσθηκε ένας σπουδαίος αντίπαλος του Ιωάννη Κουρκούα. Ενώ η δύναμη του χαλιφάτου των Αβασιδών της Βαγδάτης παρήκμαζε συνεχώς, η δυναστεία των Χαμδανιδών βρισκόταν σε άνοδο. Έτσι την ευθύνη του πολέμου εναντίον των Βυζαντινών ανέλαβε ο Saif -ad - Daulah και το Βυζάντιο, για να αποτρέψει τον κίνδυνο εκ μέρους του νέου εχθρού, υποχρεώθηκε να συνάψει φιλικές σχέσεις με το χαλιφάτο της Βαγδάτης και την τουρκική δυναστεία των Ικσιδιδών της Αιγύπτου. Το Σεπτέμβριο του 938 πέτυχε ο Χαμδανίδης στην περιοχή του άνω Ευφράτη σημαντική νίκη κατά του Ιωάννη Κουρκούα, εισέβαλε έπειτα στην Αρμενία και ανάγκασε πολλούς αρμένιους και ιβηρούς ηγεμόνες να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία του. Τελικά, αφού διέσχισε την υποταγμένη χώρα, έφθασε στο βυζαντινό έδαφος και λεηλάτησε την περιοχή της Κολωνείας (940). Στο μεταξύ όμως ξέσπασαν εσωτερικές ταραχές στο χαλιφάτο και ο Saif -ad - Daulah, που θέλησε να επωφεληθεί από την ευκαιρία και να επέμβει στις υποθέσεις της Βαγδάτης, προτίμησε να οπισθοχωρήσει.

Η εξέλιξη αυτή αποδείχθηκε ευνοϊκή για το Βυζάντιο, γιατί τον Ιούνιο του 941 δέχθηκε ξαφνική επίθεση των Ρώσων, οι οποίοι αποβιβάσθηκαν στις ακτές της Βιθυνίας και λεηλάτησαν τα ασιατικά παράλια του Βοσπόρου. Η ανάπαυλα των επιχειρήσεων στην Ανατολή έδωσε στον Ιωάννη Κουρκούα την ευκαιρία να μεταβεί στο πεδίο του πολέμου στον Βόσπορο και να εξαπολύσει αντεπίθεση κατά του εχθρού. Οι Ρώσοι δέχθηκαν αλλεπάλληλες ήττες και όταν ετοιμάζονταν να αποχωρήσουν τα πλοία τους καταστράφηκαν από το υγρό πυρ σε μια ναυμαχία, στην οποία ηγήθηκε ο «παρακοιμώμενος» Θεοφάνης[172]. Η διαφορετική έκβαση των ρωσικών επιθέσεων των ετών 907 και 943 αποδείχνει καθαρά ότι η στρατιωτική δύναμη του βυζαντινού κράτους είχε στο μεταξύ σημαντικά αυξηθεί. Όταν παρά ταύτα το 943 ο ρώσος ηγεμόνας Igor έμφιανίσθηκε με ισχυρά πολεμικά στίφη Ρώσων και Πατζινάκων στην περιοχή του Δούναβη, η βυζαντινή κυβέρνηση προτίμησε να διαπραγματευθεί μαζί του και να ανανεώσει την εμπορική συμφωνία με το Κίεβο[173]. Η συνθήκη αυτή, που υπογράφηκε το 944, επανέρχεται ουσιαστικά στην προηγούμενη συνθήκη, που κλείσθηκε το 911, μετά την επίθεση του Oleg εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, σε μερικά όμως σημεία είναι περισσότερο ευνοϊκή για το Βυζάντιο[174].

Μετά την ήττα των Ρώσων στο Βόσπορο ο Ιωάννης Κουρκούας ήταν πάλι ελεύθερος να επιστρέψει στην Ανατολή και να συνεχίσει τις επιχειρήσεις του στη Μεσοποταμία. Στα πλαίσια μιας γρήγορης και νικηφόρου εκστρατείας κυρίευσε τις πόλεις Μαρτυρόπολη, Άμιδα, Δάρα και Νίσιβη (943) και έπειτα κινήθηκε προς την Έδεσσα, στην οποία υπήρχε ένα από τα σημαντικώτερα χριστιανικά κειμήλια, η θαυματουργή εικόνα του Χριστού, που ήταν γνωστή από την παράδοση του Άβγαρου. Μετά από σκληρή πολιορκία η πόλη αναγκάσθηκε να παραδώσει το «αχειροποίητο» ιερό μανδήλιο. Το ιερό κειμήλιο, που ελευθερώθηκε από τα χέρια των απίστων με τη δύναμη των βυζαντινών όπλων, μεταφέρθηκε με μεγάλη επισημότητα στην Κωνσταντινούπολη. Η υποδοχή του στη βυζαντινή πρωτεύουσα στις 15 Αυγούστου 944 μετατράπηκε σε μοναδική θρησκευτική πανήγυρη.

Οι επιτυχίες του Ιωάννη Κουρκούα διεύρυναν σε μεγάλη έκταση τα βυζαντινά σύνορα προς την Ανατολή, ανύψωσαν το γόητρο των Βυζαντινών στην Ασία και προετοίμασαν το δρόμο για τις αποφασιστικές επιχειρήσεις του Νικηφόρου Φωκά και του Ιωάννη Τζιμισκή. Η αίγλη της δυνάμεως του βυζαντινού κράτους εντυπωσίασε ολόκληρα αραβικά φύλα, που μετοίκησαν στην αυτοκρατορία και, αφού αποδέχθηκαν το χριστιανισμό, εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις βυζαντινές επαρχίες. Από την ερήμωση αυτήν των αραβικών ακριτικών περιοχών διευκολύνθηκε κατά πολύ η μετέπειτα προέλαση των Βυζαντινών.

Digitized by 10uk1s

Η ανάκτηση του «ιερού μανδηλίου» ήταν ο τελευταίος θρίαμβος του αυτοκράτορα Ρωμάνου Α'. Στο μεγάλο ηγεμόνα επιφύλαξε η τύχη ένα τραγικό τέλος, το οποίο επιβεβαίωσε την βιβλική ρήση, σύμφωνα με την οποία οι χειρότεροι εχθροί του ανθρώπου είναι οι πλησίον του. Ο Ρωμανός Α', του οποίου η θέση φαινόταν ακλόνητη, έπεσε θύμα της αρχομανίας των ίδιων των παιδιών του. Ο πρεσβύτερος Χριστόφορος, τον οποίο είχε ορίσει διάδοχό του, είχε πεθάνει το 931. Γνωρίζοντας σωστά τους νεώτερους βλαστούς του, ο Ρωμανός δεν παραχώρησε σ' αυτούς την προτεραιότητα απέναντι στο νόμιμο αυτοκράτορα[175]. Για το λόγο αυτό και από φόβο μήπως μετά το θάνατο του ηλικιωμένου πατέρα τους η εξουσία περιέλθει στον πορφυρογέννητο Κωνσταντίνο, οι Λακαπηνοί Στέφανος και Κωνσταντίνος αποφάσισαν να ενεργήσουν πραξικοπηματικά. Στις 16 Δεκεμβρίου 944 συνελήφθη ο γηραιός αυτοκράτορας ύστερα από εντολή των γιων του και εκτοπίσθηκε στο νησί της Πρώτης. Εδώ τερμάτισε τη ζωή του στις 15 Ιουνίου 948 σε απομόνωση και ως μοναχός ένας από τους σπουδαιότερους ηγεμόνες της βυζαντινής ιστορίας.

Πολύ σύντομα όμως φάνηκε ότι οι νεαροί Λακαπηνοί δεν είχαν εκτιμήσει σωστά τα πράγματα. Ίσως είναι ορθό ότι στις ενέργειές τους οδηγήθηκαν από ψιθύρους των οπαδών του Κωνσταντίνου Ζ'[176]. Πάντως τους καρπούς έδρεψε οπωσδήποτε ο Πορφυρογέννητος, γιατί βρήκε υποστήριξη στο βυζαντινό λαό, που έτρεφε αίσθημα νομιμότητας απέναντι στη δυναστεία του, ενώ αντίθετα κανείς δεν βοήθησε τους δύο πρωταίτιους του πραξικοπήματος. Με την απομάκρυνση του γέρου πατέρα τους στέρησαν οι ίδιοι τον εαυτό τους από το μοναδικό και σταθερό στήριγμά τους. Το δεύτερο σκέλος του σχεδίου, που αφορούσε τον παραμερισμό του νόμιμου αυτοκράτορα, δεν εφαρμόσθηκε καθόλου. Στις 27 Ιανουαρίου 945 συνελήφθηκαν έπειτα από εντολή του Κωνσταντίνου Ζ' και οδηγήθηκαν στην εξορία, όπου αργότερα και οι δύο πέθαναν με οικτρό θάνατο.

Έτσι ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος πέτυχε σε ηλικία σαράντα περίπου ετών να ασκήσει το αυτοκρατορικό του αξίωμα, αφού από την πρώτη παιδική του ηλικία και για τριάντα τρία ολόκληρα χρόνια φορούσε το βασιλικό στέμμα. Την Κυριακή του Πάσχα, στις 6 Απριλίου 945, στέφθηκε αυτοκράτορας και ο γιος του που είχε το όνομα του παππού του -Ρωμανός[177]. Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Ζ' είχε μείνει τόσο χρόνο μακριά από την εξουσία και αναγκάσθηκε να ανεχθεί την παραγκώνιση, όσο κι αν η κατάσταση αυτή τραυμάτιζε τον εγωισμό του, οφείλεται όχι τόσο στις εξωτερικές συνθήκες όσο μάλλον στην προσωπική ιδιοσυγκρασία του πορφυρογέννητου αυτοκράτορα. Σ' αυτόν βάραιναν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από όσο στον πατέρα του Λέοντα ΣΤ' τα προσόντα του λόγιου συγγραφέα αντί του πολιτικού. Φιλομαθής και φανατικός βιβλιόφιλος, ακούραστος ερευνητής με έντονα ιστορικά ενδιαφέροντα και με μοναδικό πάθος τη μελέτη και τη συγγραφή, ζούσε τελικά περισσότερο στο παρελθόν παρά στο παρόν. Έδειξε βέβαια ενδιαφέρον και για τα πολιτικά ζητήματα όπως και για την τέχνη του πολέμου, πλην όμως μόνο από θεωρητική άποψη, όπως ακριβώς ενδιαφερόταν και για κάθε επιστημονικό θέμα. Έτσι και κατά το χρόνο της μονοκρατορίας του ακολουθούσε τις υποδείξεις των άλλων και προ παντός της συζύγου του Ελένης, στις φλέβες της οποίας έτρεχε το αίμα των αρχομανών Λακαπηνών.

Η ιστορική σπουδαιότητα του Κωνσταντίνου Ζ' δεν έγκειται τόσο στην ισχνή πολιτική του επιρροή, όσο κυρίως στην εξαιρετικά έντονη και καρποφόρα δράση του στο χώρο της παιδείας και της επιστήμης. Ανθολόγησε τη γνωστή εγκυκλοπαίδεια με τον τίτλο «περί βασιλείου τάξεως», που έχει ανεκτίμητη αξία ως ιστορική πηγή, και συνέγραψε μια ιστορικο -γεωγραφική μελέτη για τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, μία σοβαρότατη πραγματεία σχετικά με τις ξένες χώρες και τους ξένους λαούς καθώς και μια βιογραφία του παππού του Βασίλειου Α'. Έπειτα από δική του εντολή ή παρόρμηση συγγράφηκαν πολλά σπουδαία ιστορικά έργα καθώς και ορισμένα συγγράμματα για ποικίλα επιστημονικά θέματα ή πρακτικά ζητήματα, και επί πλέον συντάχθηκαν με αξιοθαύμαστο ζήλο ανθολόγια αρχαίων συγγραφέων και προ παντός των παλαιότερων ιστορικών. Ο εστεμμένος συγγραφίας και μαικήνας έδωσε μεγάλη ώθηση στις πνευματικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας και έγινε αίτιος να αναπτυχθεί μια απαράμιλλη επιστημονική δραστηριότητα. Ο χρόνος της σκιωδους βασιλείας του αποτελεί μια λαμπρή και οπωσδήποτε σημαντική περίοδο στη γενική εξέλιξη της

Digitized by 10uk1s

αυτοκρατορίας σε σύγκριση με τις περιόδους των μεγαλύτερων βυζαντινών πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών. Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι η επιστημονική δραστηριότητα του αυτοκράτορα και του περιβάλλοντός του είχε μάλλον συμπιληματικό χαρακτήρα. Υστερούσε οπωσδήποτε σε δημιουργική δύναμη για να εισαγάγει νέες πολιτιστικές αξίες. Ιδιαίτερη σημασία έδωσε στη συναγωγή των χρήσιμων γνώσεων, κάθε είδους γνωσεων, που έπρεπε να διατηρηθούν και να παραδοθούν ως πρώτο διδακτικό και πολιτιστικό υλικό. Η συγγραφική δραστηριότητα του Κωνσταντίνου Ζ' υπηρετούσε κυρίως πρακτικούς - διδακτικούς στόχους. Τα έργα δηλ. που συνέγραψε ο ίδιος ή παρόρμησε άλλους να γράψουν, είχαν στόχο να χρησιμεύσουν σαν διδακτικά εγχειρίδια και πρακτικοί οδηγοί στους συγχρόνους και στους επιγόνους, κατά πρώτο όμως λόγο στο γιο και διάδοχό του Ρωμανό. Ήταν βασικά έργα γενικής χρήσεως. Η εγκυκλοπαίδεια, η πραγματεία και η περιγραφή ιστορικών γεγονότων είναι κυρίως τα φιλολογικά είδη, που καλλιέργησαν ο Κωνσταντίνος Ζ' και ο κύκλος του.

Μετά την πτώση των Λακαπηνών έγιναν, όπως ήταν φυσικό, σοβαρές αλλαγές προσώπων στη βυζαντινή αυλή. Ο Κωνσταντίνος Ζ' παραδόθηκε κυριολεκτικά στην αγκαλιά της παντοδύναμης οικογένειας των Φωκάδων. Ο Βάρδας Φωκάς, ο αδελφός του άλλοτε αντίζηλου του Ρωμανού Λακαπηνού, ανέλαβε την ανώτατη στρατιωτική διοίκηση με την ιδιότητα του δομέστικου των σχολών. Στο πλευρό του στάθηκαν οι τρεις γιοι του, οι οποίοι κατέλαβαν τις πιο καίριες θέσεις στον αυτοκρατορικό στρατό. Πάντως, παρά τις αλλαγές αυτές των προσώπων και παρά το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Ζ' έτρεφε σε όλη του τη ζωή ένα αίσθημα πικρίας κατά του πεθερού του[178], εν τούτοις ακολούθησε χωρίς παρεκκλήσεις τη γραμμή του μεγάλου ηγεμόνα τόσο σε θέματα εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής. Ακόμη και στη γεωργική πολιτική η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Ζ' ακολούθησε πιστά τη γραμμή που είχε χαράξει ο Ρωμανός Λακαπηνός και εξέδωσε και άλλους νόμους για την προστασία της μικρογαιοκτησίας, αν και δεν μνημονεύει καθαρά τον εμπνευστή της νομοθεσίας αυτής.

Το Μάρτιο του 947[179] ο «πατρίκιος και κοιαίστωρ» Θεόφιλος συνέταξε ένα νόμο, που καθώριζε την άμεση αναποζημίωτη επιστροφή όλων των αγροκτημάτων, τα οποία είχαν αποκτήσει οι «δυνατοί» μετά την έναρξη της μονοκρατορίας του Κωνσταντίνου Ζ' ή επρόκειτο να αποκτήσουν στο μέλλον. Και στις περιπτώσεις ακόμα εκποιήσεως κτημάτων εκ μέρους των «δυνατών» οι χωρικοί είχαν στο εξής την προτεραιότητα στην αγορά, όταν βέβαια υπήρχαν οι ίδιες προϋποθέσεις. Σχετικά όμως με τις παλαιότερες αγορές ίσχυσαν οι προηγούμενες διατάξεις, πράγμα που σημαίνει ότι η υποχρέωση καταβολής της αγοραστικής άξιας ίσχυσε σε ολόκληρο το χρονικό διάστημα ως το 945, και αυτό ήταν αναμφίβολα μια σοβαρή παραχώρηση προς τους «δυνατούς». Ωστόσο ο νόμος του Κωνσταντίνου Ζ' εξαιρεί από την υποχρέωση αυτή τους πτωχότερους πωλητές, των οποίων η περιουσία δεν υπερβαίνει τα πενήντα χρυσά νομίσματα. Πάντως από μια Νεαρά του γιου του φαίνεται ότι ο Κχυνσταντίνος Ζ' αναγκάσθηκε, ύστερα από παραστάσεις των «δυνατών», να ανακαλέσει τον περιορισμό αυτό με ένα δεύτερο διάταγμα, που δεν διασώθηκε, και να παρατείνει μόνο την προθεσμία της επιστροφής της αγοραστικής άξιας από τρία σε πέντε χρόνια[180].

Ένας άλλος νόμος του Κωνσταντίνου Ζ', που συνέταξε ο «πατρίκιος και κοιαίστωρ» Θεόδωρος Δεκαπολίτης[181], αναφέρεται στα κτήματα των στρατιωτών και απαγορεύει την εκποίηση των κτημάτων εκείνων, από τα οποία οι στρατιώτες εξασφάλιζαν τα μέσα της διατροφής και του εξοπλισμού τους. Ορίζει μάλιστα, σύμφωνα με τα καθιερωμένα, ότι τα κτήματα των έφιππων στρατιωτών καθώς και των ναυτικών των θεμάτων (των Κιβυρραιωτών, του Αιγαίου Πελάγους και της νήσου Σάμου) πρέπει να αξίζουν τουλάχιστον τέσσερα λίτρα χρυσού το καθένα, και των μισθοφόρων ναυτικών του αυτοκρατορικού στόλου τουλάχιστον δύο λίτρα χρυσού[182]. Επιτρέπεται επίσης ο τεμαχισμός των στρατιωτικών κτημάτων που προέρχονταν από κληρονομιά, με την προϋπόθεση ότι οι κληρονόμοι θα αναλάβουν από κοινού την εκπλήρωση της στρατιωτικής υποχρεώσεως. Εάν η αξία του στρατιωτικού κτήματος υπερβαίνει το κατώτατο όριο που ορίζει ο νόμος, και τότε το περισσό τμήμα μπορεί να εκποιηθεί μόνο σε περίπτωση που δεν είναι καταγραμμένο στους στρατιωτικούς πίνακες. Η παραγραφή για την κατοχή αζήτητου στρατιωτικού

Digitized by 10uk1s

κτήματος επιτρέπεται μόνο μετά την παρέλευση σαράντα χρόνων. Ορίζεται ακόμη να εφαρμόζονται με μεγαλύτερη αυστηρότητα οι παλαιές διατάξεις, σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να επιστρέφονται χωρίς αποζημίωση στους πωλητές τα στρατιωτικά κτήματα που εκποιήθηκαν παράνομα. Επί πλέον, το δικαίωμα της ανακτήσεως ενός στρατιωτικού κτήματος δεν περιορίζεται μόνο στους πρώην ιδιοκτήτες του, αλλά επεκτείνεται, ανάλογα με το δικαίωμα «προτιμήσεως», ακόμα και στους συγγενείς τους μέχρι έκτου βαθμού, μετά σε εκείνους, οι οποίοι είχαν αναλάβει να εκπληρώσουν μαζί με τους πρώην ιδιοκτήτες τη στρατιωτική υποχρέωση ή είχαν υπηρετήσει μαζί τους τη στρατιωτική θητεία. Στον κύκλο αυτό συμπεριλήφθηκαν ακόμη και οι πιο φτωχοί στρατιώτες, που πλήρωναν από κοινού με τον ιδιοκτήτη τους φόρους, και τελικά οι χωρικοί που κατοικούσαν στην ίδια κοινότητα.

Ο ίδιος ο Θεόδωρος Δεκαπολίτης συνέταξε επίσης και μια άλλη Νεαρά, που εκδόθηκε από το γιο του Κωνσταντίνου Ζ', το Ρωμανό Β', η οποία διασαφήνιζε τα προηγούμενα διατάγματα και αναφερόταν ξανά στο άλυτο ακόμη ζήτημα των κτημάτων που είχαν αγορασθεί κατά την περίοδο του λιμού του 927/28. Επίσης η Νεαρά αυτή παρέτεινε την ισχύ της παλαιάς διατάξεως, που προέβλεπε να επιστρέφονται χωρίς αποζημίωση τα κτήματα των χωρικών και των στρατιωτών, που είχαν εκποιηθεί μετά την ανάληψη της μονοκρατορίας από τον Κωνσταντίνο Ζ'[183]. Μια Νεαρά του ίδιου αυτοκράτορα, που δημοσιεύθηκε το Μάρτιο του 962 για το θέμα των Θρακησίων, περιέχει ερμηνευτικές διατάξεις στους παλαιούς νόμους αναφορικά με τα εκποιημένα στρατιωτικά κτήματα και ορίζει σαν βασική αρχή, ότι οι καλόπιστοι αγοραστές έχουν μοναδική υποχρέωση να επιστρέψουν τα κτήματα χωρίς αποζημίωση, ενώ αντίθετα οι κακόπιστοι υπόκεινται εκτός τούτου και στην υποχρέωση καταβολής προστίμου[184].

Επίκεντρο της εξωτερικής πολιτικής αποτελούσε πάντοτε ο πόλεμος με τους Άραβες στην Ανατολή. Οι μονότονες συγκρούσεις συνεχίζονταν στη νότια Ιταλία, χωρίς όμως να επηρεάζουν σοβαρά τη γενικώτερη εξέλιξη. Στα βουλγαρικά σύνορα επικρατούσε αδιατάρακτη ειρήνη και οι επιδρομές των Ούγγρων αποκρούσθηκαν με επιτυχία (όπως το 934 και το 946, έτσι και το 959 και 961). Έτσι το Βυζάντιο συγκέντρωσε τις δυνάμεις του στο πολεμικό μέτωπο της Ασίας, καθώς και του ανατολικού τμήματος της Μεσογείου. Το 949 η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Ζ' οργάνωσε κατά των πειρατών της Κρήτης αντεπίθεση, της οποίας η έκταση και η δαπάνη θυμίζουν τις μεγάλες εκστρατείες της εποχής του Λέοντα ΣΤ'[185]. Ωστόσο και τη φορά αυτή οι στρατιωτικές προσπάθειες και οι οικονομικές θυσίες έμειναν άκαρπες. Η όλη επιχείρηση ναυάγησε οικτρά εξ αιτίας της ανικανότητας του στρατηγού Κωνσταντίνου Γογγυλίου. Ευτυχέστερη έκβαση, αν και με εναλλασσόμενες επιτυχίες, είχε ο πόλεμος στη βόρεια Συρία και στη Μεσοποταμία, όπου η αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει τον παλαιό εχθρό της Saif - ad - Daulah. Το 949 οι Βυζαντινοί κυρίευσαν τη Γερμανίκεια, κατατρόπωσαν πολλές φορές τον εχθρικό στρατό και το 952 διέβηκαν τον Ευφράτη. Στη συνέχεια όμως αντιστράφηκαν οι όροι· ο Saif - ad - Daulah ανακατέλαβε τη Γερμανίκεια, εισέβαλε στα αυτοκρατορικά εδάφη και συνέλαβε αιχμάλωτο το γιο του δομέστικου, Κωνσταντίνο Φωκά (953). Και στα επόμενα χρόνια ο Saif - ad -Daulah συνέχισε τις επιτυχίες του, και μόνο το 957 (μετά την αντικατάσταση του Βάρδα Φωκά από το γιο του Νικηφόρο Φωκά στην αρχηγία του στρατού κατά τα τέλη του 954) κατώρθωσε ο βυζαντινός στρατός να περάσει στην αντεπίθεση. Τον Ιούνιο του 957 παραδόθηκε το φρούριο Αδατά (Hadath) της βόρειας Συρίας και το 958 κατέλαβε ο Ιωάννης Τζιμισκής, μετά από άγρια μάχη, τα Σαμόσατα στη βόρεια Μεσοποταμία.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ' αποτελεί η έντονη διπλωματική επικοινωνία με τις ξένες αυλές. Εκτός από τις πολυάριθμες πρεσβείες, που ήρθαν σε διαπραγματεύσεις με τα εμπόλεμα αραβικά κράτη και τους γείτονές τους, έγιναν ανταλλαγές εντυπωσιακών αποστολών με το χαλίφη των Ομεϋαδών Abd - ar - Rahman Γ' της Κορδούης καθώς και με τον Όθωνα το Μέγα. Μεγαλύτερη ιστορική σημασία είχε όμως η πανηγυρική υποδοχή της ρωσίδας ηγεμονίδας Όλγας, που φιλοξενήθηκε αρκετό διάστημα στην αυτοκρατορική αυλή το φθινόπωρο του 957. Η προσωπική επίσκεψη της αρχηγού του νεοσύστατου κράτους του Κιέβου, η οποία λίγο πιο μπροστά είχε ασπασθεί το χριστιανισμό και είχε λάβει κατά τη βάπτισή της το όνομα

Digitized by 10uk1s

της συζύγου του βυζαντινού αυτοκράτορα, Ελένη, άνοιξε μια νέα περίοδο στις σχέσεις μεταξύ Βυζαντινών και Ρώσων και έδωσε νέα ώθηση στο καρποφόρο ιεραποστολικό έργο της βυζαντινής Εκκλησίας στη Ρωσία[186].

Digitized by 10uk1s

5. Η εποχή των κατακτήσεων: Νικηφόρος Φωκάς και Ιωάννης Τζιμισκής

Γενική βιβλιογραφία

Schlumberger, Nicéphore Phocas. [Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς, μετάφραση Ι. Λαμπρίδου, Αθήνα 1905].

Schlumberger, Épopée byzantine I.

D. Obolensky, Byzantium and its northern neighbours 565 - 1018, Cambr. Med. Hist., μέρος Α' [βλ. τώρα ελληνική μετάφραση με τίτλο Η ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979] (2η έκδ. 1966) και του ιδίου, Byzantine commonwealth.

Ferradou, Des biens des monaslères à Byzance, Bordeaux 1896.

Charanis, Monastic Properties.

Πρβλ. επίσης την βιβλιογραφία στο προηγούμενο κεφ. 4.

Μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Ζ' (9 Νοεμβρίου 959) το θρόνο κατέλαβε ο γιος του Ρωμανός Β', ένας ωραίος και αξιαγάπητος, αλλά ασταθής και επιπόλαιος νεανίας, που κληρονόμησε την πολιτική αδεξιότητα του πατέρα του, όχι όμως και την επιστημονική του σοβαρότητα. Σύμφωνα με την επιθυμία του Ρωμανού Λακαπηνού είχε από παιδί αρραβωνιασθεί με μια νόθο θυγατέρα του Ούγου της Προβηγκίας (Provence), ο ταπεινωτικός όμως αυτός δεσμός για ένα πορφυρογέννητο βασιλόπουλο διαλύθηκε με τον πρόωρο θάνατο της μικρής πριγκήπισσας πριν ολοκληρωθεί με πραγματικό γάμο. Το 956 παντρεύθηκε ο Ρωμανός από προσωπική συμπάθεια την κόρη κάποιου ταβερνιάρη, την Αναστασώ, η οποία όταν έγινε αυτοκράτειρα έλαβε το όνομα Θεοφανώ. Αυτή η γυναίκα που ήταν σπάνιας καλλονής, αλλά ανήθικη και υπερβολικά φιλόδοξη, έμελλε να διαδραματίσει έναν εξαιρετικό ρόλο στην ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας[187]. Ο Ρωμανός Β' στάθηκε εντελώς κάτω από τη σκιά της. Για χάρη της αναγκάσθηκε να αποσυρθεί από το προσκήνιο η βασιλομήτορα Ελένη, ενώ οι πέντε αδελφές του αυτοκράτορα κλείσθηκαν βίαια σε μοναστήρι. Ο Ρωμανός Β' ποτέ δεν ασχολήθηκε σοβαρά με τις υποθέσεις του κράτους, αλλά προτίμησε να τις αναθέσει στη φροντίδα του ευνούχου Ιωσήφ του Βρίγγα, ο οποίος κατέλαβε τελευταία και το αξίωμα του «παρακοιμωμένου» και ενεργούσε ταυτόχρονα ως «παραδυναστεύων». Κυρίως όμως ο αυτοκράτορας έδρεψε τη δόξα του δομέστικου Νικηφόρου Φωκά και η βραχύχρονη βασιλεία του παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον μόνο ως μετάβαση στην περίοδο του εξαιρετικού αυτού στρατηγού.

Το καλοκαίρι του 960 εκστράτευσε ο Νικηφόρος Φωκάς επικεφαλής ισχυρής μοίρας στόλου εναντίον της Κρήτης[188]. Μετά από μια ιδιαίτερα σκληρή πολιορκία, που διήρκεσε όλο το χειμώνα, ο στρατός του κατέλαβε το Μάρτιο του 961 τον Χάνδακα, την πρωτεύουσα του νησιού. Ύστερα από αραβική κατοχή που διήρκεσε σχεδόν εκατόν πενήντα χρόνια (τότε που είχε καταστεί η πιο σπουδαία βάση της ναυτικής δυνάμεως των Αράβων στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου), η Κρήτη επανήλθε στην κυριαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο από καιρό είχε να επιτύχει μια τόσο σημαντική νίκη όπως αυτή.

Μετά από θριαμβευτική υποδοχή στην Κωνσταντινούπολη ο Νικηφόρος Φωκάς ξεκίνησε για τον πόλεμο εναντίον του Saif - ad - Daulah. Και η επιχείρηση αυτή στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία. Ύστερα από αλλεπάλληλες μάχες έπεσαν η πόλη της Κιλικίας Ανάζαρβος, η πολύπαθη Γερμανίκεια, η Raban και η Duluk (Δολίχη, Τελούχ) και το Δεκέμβριο του 962 παραδόθηκε και το Χαλέπι, η πρωτεύουσα του Saif - ad - Daulah, μετά από άγρια πολιορκία. Αν και η κατάληψη των πόλεων

Digitized by 10uk1s

αυτών δεν σήμαινε οπωσδήποτε και την κατοχή τους, εντούτοις η νικηφόρα προέλαση του βυζαντινού στρατηγού απέδειξε την ασύγκριτη υπεροχή του. Ο πόλεμος με τους Χαμδανίδες, που τα τελευταία τριάντα χρόνια αποτελούσε το επίκεντρο της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, κρίθηκε από τότε υπέρ των Βυζαντινών. Η νίκη αυτή κατά του Saif - ad - Daulah διέλυσε το πιο επικίνδυνο για το Βυζάντιο αραβικό κέντρο δυνάμεως στην Ασία, όπως ακριβώς και η κατάκτηση της Κρήτης κατέστρεψε το ορμητήριό τους στην ανατολική Μεσόγειο. Έτσι άνοιξε ο δρόμος για την ευρύτερη προέλαση στην Ανατολή.

Αμοιβή του ένδοξου στρατηγού ήταν το αυτοκρατορικό στέμμα. Με τον πρόωρο θάνατο του Ρωμανού Β' στις 15 Μαρτίου 963 η εξουσία περιήλθε αρχικά στα χέρια της αυτοκράτειρας Θεοφανώς, που ανέλαβε την αντιβασιλεία στη θέση των ανήλικων γιων της, Βασίλειου Β' και Κωνσταντίνου Η'. Η διορατική αυτοκράτειρα διέγνωσε πολύ σωστά ότι η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να διαρκέσει πολύ. Ανατρέποντας τα σχέδια του Ιωσήφ Βρίγγα, ήρθε σε συνεννόηση με τον Νικηφόρο Φωκά. Ο τελευταίος ανακηρύχθηκε από τον στρατό αυτοκράτορας στην Καισάρεια, εισήλθε στις 14 Αυγούστου στην Κωνσταντινούπολη, κατατρόπωσε σε αιματηρές οδομαχίες την αντίσταση του Βρίγγα και στέφθηκε στις 16 Αυγούστου αυτοκράτορας στην Αγία Σοφάα. Η νεαρή αυτοκράτειρα προσέφερε το χέρι της στο βετεράνο πολεμιστή. Με τον γάμο αυτό ο Νικηφόρος Φωκάς συνδέθηκε με τη νόμιμη μακεδονική δυναστεία και ως πατρυιός έγινε ο προστάτης των δύο νεαρών πορφυρογέννητων πριγκήπων, των οποίων τα δικαιώματα για το θρόνο παρέμειναν τυπικά άθικτα. Την ηγεσία της πολιτικής διοικήσεως ανέλαβε στη θέση του Βρίγγα ο ευνούχος Βασίλειος, που ήταν νόθος γιος του Ρωμανού Λακαπηνού και διακρινόταν για τη γνήσια βυζαντινή του πονηρία και την άμετρη απληστία, αλλά και για τα έξοχα πολιτικά του χαρίσματα. Είχε διαδραματίσει σοβαρό ρόλο και κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Ζ' αλλά τώρα ως «παρακοιμώμενος» και με τον νέο τίτλο του «προέδρου» έγινε το δεξί χέρι του νέου αυτοκράτορα[189]. Τη θέση του ανώτατου στρατιωτικού διοικητή της Ανατολής ανέλαβε, ως δομέστικος της Ανατολής, ο έξοχος στρατηγός Ιωάννης Τζιμισκής, γόνος μιας ευγενούς αρμενικής οικογένειας, που δίπλα στον αυτοκράτορα ήταν ο σημαντικότερος στρατηγός της εποχής εκείνης. Ο αδελφός και παλαιός συμπολεμιστής του αυτοκράτορα, ο Λέων Φωκάς, τιμήθηκε, ως δομέστικος της Δύσεως, με τον τίτλο του κουροπαλάτη, ενώ ο γέρος πατέρας του, ο άλλοτε δομέστικος των σχολών Βάρδας Φωκάς, κοσμήθηκε με τον τίτλο του καίσαρα[190].

Με το Νικηφόρο Φωκά (963 - 69) ανέβηκε στην εξουσία μία από τις πιο επιφανείς οικογένειες ευγενών της Μ. Ασίας. Βέβαια ούτε η εξωτερική εμφάνιση ούτε οι τροποί του νέου αυτοκράτορα πρόδιδαν την αριστοκρατική του καταγωγή. Το παρουσιαστικό του ήταν ελάχιστα γοητευτικό, ο χαρακτήρας του άγριος και σκοτεινός και ο τρόπος ζωής του ασκητικά απλός. Το μοναδικό του πάθος ήταν ο αγώνας στα πεδία των μαχών, ενώ η προσευχή και η επικοινωνία με ασκητικούς ανθρώπους ήταν η μοναδική πνευματική του ανάγκη. Στο πρόσωπό του συνυπήρχαν ο πολεμιστής και ο μοναχός κι ήταν φλογερός θαυμαστής του αγίου Αθανασίου, του ιδρυτή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος. Στην εποχή του άρχισε η άνθηση του σημαντικότατου αυτού κέντρου του ελληνικού μοναχισμού. Στη διάρκεια της ζωής του ο Νικηφόρος, ο «αργαλέος θάνατος των Σαρακηνών»[191], φαίνεται ότι καλλιεργούσε τη σκέψη να αποσυρθεί από τον κόσμο και να γίνει μοναχός[192].

Ωστόσο, παρά τις μη αριστοκρατικές συνήθειες του ο Νικηφόρος ήταν και έμεινε γνήσιος εκπρόσωπος των «δυνατών» και η άνοδός του στην ανώτατη εξουσία αποτέλεσε στην ουσία νίκη της βυζαντινής αριστοκρατίας. Ενώ ως τότε η βυζαντινή κυβέρνηση αγωνιζόταν να ανακόψει τις επεκτατικές διαθέσεις των μεγαλοκτημόνων, τωρα οι «δυνατοί» επιχείρησαν με τη σειρά τους αντεπίθεση. Ένα διάταγμα, που εξέδωσε ο Νικηφόρος Φωκάς πιθανώς το 967[193], αρχίζει με τον ισχυρισμό, ότι οι προκάτοχοί του επέδειξαν μονόπλευρη εύνοια υπέρ των χωρικών και με τον τρόπο αυτό παραβίασαν την βασική αρχή της ισοτιμίας όλων των υπηκόων. Ο Νικηφόρος αφαιρεί από τους χωρικούς το δικαίωμα της προτεραιότητας σε περίπτωση εκποιήσεως κτημάτων των «δυνατών»· από τους πτωχούς επιτρέπεται να αγοράζουν μόνον οι πτωχοί και από τους

Digitized by 10uk1s

«δυνατούς» μόνον οι «δυνατοί». Κατά τα λοιπά παραμένουν σε ισχύ οι παλιές διατάξεις, ακυρώνεται όμως το δικαίωμα ενστάσεως κατά των εκποιήσεων από την εποχή πριν από το λιμό του 927/28, επειδή εξέπνευσε η προθεσμία διαγραφής των σαράντα ετών. Οι διατάξεις αυτές δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα δραστικές, γιατί είναι εντελώς απίθανο να βρέθηκαν ποτέ οι χωρικοί σε θέση να ασκήσουν πραγματικά την προτεραιότητά τους στην αγορά κτημάτων σε σχέση με τους «δυνατούς». Οπωσδήποτε όμως σημαντική ήταν η ψυχολογική επίδραση του νέου νόμου που προστάτευε τους «δυνατούς» στο όνομα της δικαιοσύνης, σε αντίθεση με τη νομοθεσία που ίσχυε ως τότε. Ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέλειψε καθαρά την αντι - αριστοκρατική πολιτική των προκατόχων του.

Από την άλλη όμως μεριά, ο στρατιώτης - αυτοκράτορας έδειξε πραγματικό ενδιαφέρον για τη σταθεροποίηση και την αύξηση της περιουσίας των στρατιωτών. Σε περίπτωση απαιτήσεως στρατιωτικών κτημάτων που είχαν εκποιηθεί σε προηγούμενη εποχή, έπρεπε σύμφωνα με την παλαιά νομοθεσία να θεωρηθεί ως κατώτατο όριο η αξία των τεσσάρων λιτρών χρυσού. Η επιστροφή της ιδιοκτησίας όφειλε να γίνει χωρίς αποζημίωση ως την κατώτατη αυτή αξία, ενώ όταν την υπερέβαινε έπρεπε να καταβληθεί η αγοραστική αξία του κτήματος. Στο εξής όμως και επειδή ήταν αυξημένες οι δαπάνες που απαιτούσε ο νέος βαρύς εξοπλισμός των στρατιωτών, η ανεκποίητη κατωτατη αξία των στρατιωτικών κτημάτων έπρεπε να υπερβαίνει τις δώδεκα λίτρες χρυσού. Έτσι ο στρατιώτης δεν μπορούσε να εκποιήσει τα κτήματά του όταν η συνολική τους αξία δεν υπερέβαινε το όριο αυτό, ενώ κάθε εκποίηση, που μείωνε την περιουσία του κάτω από το κατώτατο αυτό όριο, έπρεπε να ακυρωθεί με τη δωρεάν επιστροφή των εκποιημένων κτημάτων. Η αγοραστική αξία έπρεπε μόνο τότε να επιστραφεί, όταν τα κτήματα υπερέβαιναν το κατώτατο αυτό όριο[194]. Η αύξηση της στρατιωτικής περιουσίας στο τριπλάσιο, που επιδίωκε ο Νικηφόρος, επέφερε αναγκαστικά την αλλοίωση της συνθέσεως του βυζαντινού στρατού. Και η διάταξη όμως αυτή αποτελούσε βασική απόκλιση από την ως τότε πολιτική, που στηριζόταν στην μικρογαιοκτησία των «πτωχών». Οι βαρειά εξοπλισμένοι στρατιώτες του Νικηφόρου, για τους οποίους ενδιαφέρθηκε να εξασφαλίσει μια κτηματική περιουσία αξίας δώδεκα λιτρών χρυσού, δεν μπορούσαν πλέον να είναι «πτωχοί»[195]. Ήταν δυνατό να στρατολογηθούν μόνο από την ανερχόμενη τάξη της νέας μέσης αριστοκρατίας, που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται, και από την οποία προήλθαν αργότερα οι «προνοιάριοι».

Συγχρόνως ο Νικηφόρος επιδίωξε να περιορίσει την αύξηση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας και το 964 δημοσίευσε για το σκοπό αυτό ειδικό διάταγμα, το οποίο αποτελεί ένα από τα πιο τολμηρά μνημεία της βυζαντινής νομοθεσίας[196]. Η εκκλησιαστική γαιοκτησία αυξανόταν με τον ίδιο ταχύ ρυθμό όπως και η κοσμική, γιατί ενισχυόταν διαρκώς με δωρεές και κληροδοτήματα των ευσεβών από όλες τις τάξεις του πληθυσμού. Εκτός τούτου ιδρύονταν συνεχώς νέα μοναστήρια που αποκτούσαν φυσικά τις δικές τους περιουσίες. Αν και η γαιοκτησία των ιδρυμάτων δεν εξαιρέθηκε κατ' αρχήν από τη φορολογία, εντούτοις το κράτος δεν μπορούσε να εισπράττει από αυτή τα ίδια οφέλη, όπως από τις λοιπές μορφές ιδιοκτησίας, γιατί η αρχή της φορολογικής υποχρεώσεως πολλές φορές αναστελλόταν από προνομιακές παραχωρήσεις. Όταν ξεσπούσε στην αυτοκρατορία μανία γαιοκτησίας, (μία τέτοια μανία διαπιστώνεται τον δέκατο αιώνα, όπως αποδεικνύει ο σφοδρός αγώνας για τα κτήματα των χωρικών και των στρατιωτών), η αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας ήταν ασύμφορη για το κράτος, γιατί γινόταν σε βάρος άλλων, πιο παραγωγικών γαιοκτημόνων. Εκτός από τους υπολογισμούς αυτούς, ο βαθειά πιστός αυτοκράτορας παρορμήθηκε στη θέσπιση των νέων μέτρων και από θρησκευτικά και ηθικά κίνητρα. Με αμείλικτη διάθεση μαστίγωσε την πλεονεξία, που παρακινούσε τους μοναχούς στη συσσώρευση αγαθών και στην αθέτιση του μοναχικού όρκου και που μετέβαλλε τη μοναχική ζωή σε *«σκηνήν (δηλ. θέατρο) και εις βλασφημίαν, άντικρυς του ονόματος τον Χριστού».*

Απαγορεύθηκε η παραχώρηση γης σε μοναστήρια, σε εκκλησιαστικά ιδρύματα καθώς και σε πρόσωπα που ανήκαν στην τάξη των κληρικών. Απαγορεύθηκε ακόμη η ίδρυση νέων μοναστηριών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, γιατί τις περισσότερες φορές υπαγορευόταν από ματαιοδοξία.

Digitized by 10uk1s

Όποιος ήθελε να αποδείξει εμπράκτως την ευσεβή διάθεση να προσφέρει όφειλε να συνδράμει στη διατήρηση των παλιών ιδρυμάτων που βρίσκονταν σε μαρασμό. Ωστόσο δεν επιτρεπόταν να εκχωρήσει σ' αυτά κτήματα, αλλά να εκποιήσει την περιουσία που ήθελε να προσφέρει και να παραδώσει το αντίστοιχο ποσό· αγοραστής στην περίπτωση αυτή μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε κοσμικός ιδιοκτήτης επομένως και ένας «δυνατός». Αντίθετα, όχι μόνο επιτράπηκε η ίδρυση κελλιών και λαυρών στις εγκαταλειμμένες περιοχές, όπου δεν επιδιώκεται η απόκτηση ξένης γης, αλλά και τονίσθηκε σαν αξιέπαινη πράξη. Το τολμηρό αυτό διάταγμα δεν διατήρησε την ισχύ του για πολύ. Είναι όμως χαρακτηριστικό τόσο για τις πολιτικές αρχές όσο και την αυστηρή ευσέβεια του αυτοκράτορα Νικηφόρου.

Το γεγονός ότι η επεκτατικότητα της οικονομικά ισχυρότερης τάξεως στράφηκε κυρίως στην αγροτική παραγωγή και εκδηλώθηκε με την αγορά αγροκτημάτων, οφείλεται σε μεγάλο ποσοστό και στις συνθήκες που επικρατούσαν στη βυζαντινή αστική οικονομία. Η κρατική εξουσία είχε επιβάλει ακόμη αυστηρότερους περιορισμούς στην ελεύθερη συναλλαγή των οικονομικών φορέων των πόλεων, από όσο στην επαρχία. Η δεσμευμένη και αυστηρά ελεγχόμενη αστική οικονομία δεν άφηνε περιθώρια για την ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε μεγάλη έκταση (βλ. >>). Έτσι η απόκτηση γαιοκτημάτων απόμεινε η μοναδική δυνατότητα για την επένδυση πλεοναζόντων κεφαλαίων.

Η επεκτατική διάθεση των γαιοκτημόνων αριστοκρατών εκδηλώθηκε με δύο τρόπους. Από τη μια μεριά απορρόφησε τη μικρή γαιοκτησία των βυζαντινών επαρχιών και έτσι υπέσκαψε την υπάρχουσα κοινωνικο - οικονομική τάξη του Βυζαντίου, και από την άλλη διεύρυνε τα σύνορα της αυτοκρατορίας, γιατί πέτυχε να ανακτήσει εδάφη από τους εχθρούς της[197]. Οι κατακτήσεις των Βυζαντινών στην Ανατολή ήταν έργο κυρίως της μικρασιατικής αριστοκρατίας. Παράλληλα όμως αποτελούν έκφραση ενός μεγάλου θρησκευτικού ενθουσιασμού, ο οποίος εμψύχωσε το Βυζάντιο στον πόλεμο εναντίον των απίστων.

Ο ενθουσιασμός αυτός είχε ολοκληρωτικά καταλάβει τον Νικηφόρο Φωκά. Ο πόλεμος με το Ισλάμ ήταν γι' αυτόν ένα είδος ιερής αποστολής. Ο ίδιος μάλιστα ζήτησε να ανακηρυχθούν μάρτυρες όλοι οι πολεμιστές που έπεσαν στον πόλεμο εναντίον των απίστων. Η απαίτηση αυτή εκφράζει, οπωσδήποτε σε ακραία μορφή, το αίσθημα των Βυζαντινών ότι ο πόλεμος με τους μουσουλμάνους ήταν ιερός πόλεμος. Το αίσθημα αυτό αποτέλεσε πανίσχυρο κίνητρο στην επεκτατική διάθεση του βυζαντινού κράτους.

Ο Νικηφόρος συνέχισε και ως αυτοκράτορας τις κατακτήσεις, που είχε αρχίσει ως δομέστικος του Ρωμανού Β'. Η βασιλεία του Νικηφόρου Φωκά καθώς και των δύο διαδόχων του αποτελεί την περίοδο του πιο ένδοξου στρατιωτικού μεγαλείου, που πέτυχε το μεσαιωνικό βυζαντινό κράτος. Η ασυγκράτητη προέλαση του στρατού του Νικηφόρου Φωκά διέρρηξε τα σύνορα του Ταύρου, που ήταν για εκατοντάδες χρόνια ακλόνητα. Τα δύο πρώτα χρόνια της βασιλείας του αφιερώθηκαν στον πόλεμο στην ορεινή Κιλικία. Ήταν ένας σκληρός και αδυσώπητος πόλεμος, με επίκεντρο την πολιορκία της Ταρσού και της Μοψουεστίας. Τα οχυρά αυτά παραδόθηκαν το καλοκαίρι του 965, αφού τελικά αποδεκατίσθηκαν οι υπερασπιστές τους από το λιμό. Τον ίδιο χρόνο ο βυζαντινός στόλος κατέλαβε την Κύπρο, γεγονός που σήμαινε μια νέα και αξιόλογη ενίσχυση των βυζαντινών θέσεων στην ανατολική Μεσόγειο. Προ παντός όμως η κατάκτηση της Κιλικίας και της Κύπρου είχε ως βασικό αποτέλεσμα να ανοίξει ο δρόμος για την πραγμάτωση του κύριου στόχου του Νικηφόρου Φωκά, που ήταν η κατάληψη της Συρίας. Από τον Οκτώβριο του 966 ο αυτοκράτορας βρισκόταν μπροστά στα τείχη της Αντιόχειας, αναγκάσθηκε όμως να αποχωρήσει άπρακτος. Αργότερα, το 968 εμφανίσθηκε πάλι στην Συρία, προέλασε κατά μήκος των ακτών προς το νότο καταλαμβάνοντας τις πόλεις την μία μετά την άλλη και τελικά κινήθηκε πάλι προς την Αντιόχεια. Παρά τις σοβαρές δυναμικές προσπάθειες η πολιορκία παρατάθηκε για πολύ χρόνο και ο αυτοκράτορας επέστρεψε στο μεταξύ στην Κωνσταντινούπολη. Τελικά, στις 28 Οκτωβρίου 969 οι στρατηγοί Πέτρος Φωκάς και Μιχαήλ Βούρτζης κατόρθωσαν να καταλάβουν τη συριακή πρωτεύουσα. Μερικούς μήνες αργότερα έπεσε και το Χαλέπι του οποίου ο εμίρης, ο δεύτερος

Digitized by 10uk1s

διάδοχος του Saif - ad - Daulah (+967), αναγκάσθηκε να συνάψει με το Βυζάντιο ταπεινωτική συνθήκη ειρήνης. Ένα τμήμα της Συρίας με την Αντιόχεια προσαρτήθηκε στην αυτοκρατορία και ένα άλλο με το Χαλέπι, αναγνώρισε τη βυζαντινή κυριαρχία.

Με την προσάρτηση της Κιλικίας και ενός μεγάλου τμήματος της Συρίας αυξήθηκε σημαντικά η εδαφική έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μέσα στα όριά της βρισκόταν τώρα ένα από τα πιο σπουδαία κέντρα της Ανατολής, η πατριαρχική πόλη της Αντιόχειας, που είχε βρεθεί κάτω από τον μουσουλμανικό ζυγό περισσότερο από τρεις αιώνες και που φαινόταν οριστικά χαμένη για το Βυζάντιο. Τώρα, η τόσο πλούσια σε ιστορικές αναμνήσεις και θρησκευτικές παραδόσεις μητρόπολη ήταν πάλι βυζαντινή.

Εκτός από τις κτήσεις αυτές, όπου η εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν άμεση, ο ίδιος έλεγχε έμμεσα και την περιοχή της άλλοτε πανίσχυρης πρωτεύουσας των Χαμδανιδών, αφού ο εμίρης του Χαλεπίου έγινε υποτελής των Βυζαντινών και οι μη χριστιανοί υπήκοοί του πλήρωναν φόρους στην αυτοκρατορία.

Η εποχή όμως της τρομερής αυτής αναπτύξεως της ισχύος της βυζαντινής αυτοκρατορίας συμπίπτει με την ανανέωση και της δυτικής αυτοκρατορίας. Η αντιζηλία ανάμεσα στις δύο αυτοκρατορίες οξύνθηκε και πάλι. Ιδεολογικά η αντίθεση αναφερόταν στην αποκλειστικότητα της ιδέας της αυτοκρατορίας και τη διεκδίκηση της κληρονομιάς της Ρώμης και από τις δυο αυτοκρατορίες. Πολιτικά η αντίθεση εντοπιζόταν στα συγκρουόμενα συμφέροντα των δύο δυνάμεων στη νότια Ιταλία. Ο Όθων ο Μέγας, που στέφθηκε αυτοκράτορας στη Ρώμη ένα χρόνο πριν από την άνοδο του Νικηφόρου Φωκά στο θρόνο και ο οποίος στο μεταξύ είχε υποτάξει ολόκληρη σχεδόν την Ιταλία, έστειλε το 968 πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη για να επιτύχει έναν φιλικό διακανονισμό σχετικά με την κατοχή του τμήματος εκείνου της Ιταλίας, που δεν είχε καταλάβει ακόμη. Ο γενναιόψυχος απεσταλμένος του, ο επίσκοπος της Κρεμώνας Λιουτπράνδος, που είχε και άλλοτε επισκεφθεί τη βυζαντινή πρωτεύουσα (το 949 επί Κωνσταντίνου Ζ' με εντολή του Βερεγγάριου Β'), διαβίβασε στη βυζαντινή κυβέρνηση ένα σχέδιο, που προέβλεπε τη σύναψη γάμου ανάμεσα στο γιο του Όθωνα Α' και σε μια κόρη των νεαρών πορφυρογέννητων βυζαντινών αυτοκρατόρων· σαν προίκα θα εκχωρούνταν οι κτήσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη νότια Ιταλία. Η προσφορά αυτή θεωρήθηκε εμπαιγμός από τους Βυζαντινούς και απορρίφθηκε επίσης με εμπαιγμό. Ο βυζαντινός ηγεμόνας πίστευε ότι τα τελευταία γεγονότα στη Δύση έθιγαν σοβαρά τα ενδιαφέροντα και το κύρος της αυτοκρατορίας του από πολλές απόψεις. Το γεγονός ότι ο Όθων έλαβε το αυτοκρατορικό στέμμα, ανακηρύχθηκε κεφαλή της Ρώμης και της ρωμαϊκής Εκκλησίας, κατέκτησε ολόκληρη σχεδόν την Ιταλία, σύναψε συμμαχία με τους ηγεμόνες της Κάπουας και του Βενεβέντου, που ήταν υποτελείς της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τέλος επιχείρησε επίθεση στη βυζαντινή πόλη του Μπάρι, που βέβαια απέτυχε, όλα αυτά ερέθισαν στο έπακρο τον βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος, μετά τις μοναδικές επιτυχίες του στις πρόσφατες επιχειρήσεις στην Ανατολή, είχε ενισχυμένη συνείδηση της δυνάμεως και του ρόλου του. Ο απεσταλμένος του Όθωνα του Μεγάλου, στον οποίο συμπεριφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη σχεδόν σαν αιχμάλωτο, αναγκάσθηκε να μάθει, ότι ο κύριός του δεν ήταν ούτε αυτοκράτορας, ούτε Ρωμαίος, αλλά μόνο βασιλέας βαρβάρων και ότι δεν χωρούσε συζήτηση για γάμο ανάμεσα στο γιο ενός βάρβαρου ηγεμόνα και μιας πορφυρογέννητης βασιλοπούλας.

Τη σημασία της μεγάλης αυξήσεως της ισχύος του βυζαντινού κράτους δεν εκτίμησαν αμέσως ούτε και οι γείτονές του Βούλγαροι. Το φθινόπωρο του 965, μετά την κατάκτηση της Κιλικίας και της Κύπρου, εμφανίσθηκαν βούλγαροι απεσταλμένοι στην Κωνσταντινούπολη που απαιτούσαν τις χορηγίες που κατέβαλαν οι προηγούμενες βυζαντινές κυβερνήσεις[198]. Η αυθάδεια αυτή εξόργισε τον αυτοκράτορα, ο οποίος διέταξε να μαστιγωθούν οι απεσταλμένοι και τους έστειλε στην πατρίδα τους με ταπεινώσεις και απειλές. Ωστόσο, εκτός από την αχρήστευση ορισμένων βουλγαρικών οχυρωμάτων προτίμησε να αποφύγει κάθε άλλη άμεση πολεμική σύγκρουση με τη Βουλγαρία, γιατί δεν ήθελε να αποσπάσει την προσοχή του από τις επιχειρήσεις στην Ανατολή. Έτσι απευθύνθηκε στον ρώσο ηγεμόνα Σβιατοσλάβο και του ζήτησε να συγκρατήσει εκείνος στη θέση

Digitized by 10uk1s

του τους Βουλγάρους, αντί βέβαια σοβαρής πληρωμής. Ο πολεμοχαρής γιος της χριστιανής βυζαντινόφιλης Όλγας, ο οποίος είχε συντρίψει το κράτος των Χαζάρων και είχε αναδειχθεί πανίσχυρος ηγεμόνας, δέχθηκε με ικανοποίηση την πρόταση του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το 968 πέρασε το Δούναβη και υπέταξε γρήγορα την εσωτερικά διαβρωμένη Βουλγαρία[199]. Πρόθεσή του όμως στην επιχείρηση αυτή δεν ήταν να προσφέρει υπηρεσία στον βυζαντινό αυτοκράτορα, αλλά να εγκαθιδρύσει μια δική του ηγεμονία στις περιοχές του Δούναβη. Μια επίθεση των Πατζινάκων στο Κίεβο το 969 τον ανάγκασε να επιστρέψει στην πατρίδα· το καλοκαίρι όμως του ίδιου χρόνου εμφανίσθηκε και πάλι στα Βαλκάνια, εκθρόνισε τον τσάρο Βόρη Β', το γιο του Πέτρου που στο μεταξύ είχε πεθάνει και ανακήρυξε τον εαυτό του κύριο της Βουλγαρίας. Ο Νικηφόρος αναγκάσθηκε να παραδεχθεί, ότι τη θέση του ανίσχυρου αντιπάλου βοήθησε ο ίδιος προσωπικά να καταλάβει ένας νέος, κατά πολύ ισχυρότερος και πιο επικίνδυνος εχθρός. Επιζήτησε λοιπόν τώρα να δημιουργήσει κοινό μέτωπο με τους Βουλγάρους εναντίον του Σβιατοσλάβου και σχεδίασε μάλιστα να συνάψει γάμο μεταξύ των νεαρών πορφυρογέννητων αυτοκρατόρων και δύο βουλγάρων πριγκηπισσών[200]. Η αδέξια όμως χειρονομία, που είχε αποτολμήσει, δεν ήταν δυνατό να διορθωθεί εύκολα. Έτσι στο διάδοχό του κληροδότησε βαρειά κληρονομιά στα Βαλκάνια.

Έξη βδομάδες μετά την κατάληψη της Αντιόχειας ο Νικηφόρος έπεσε θύμα δολοφονικής ενέργειας εναντίον του. Παρά τις επιβλητικές επιτυχίες του δεν κατόρθωσε να γίνει δημοφιλής ηγεμόνας. Το στρατιωτικό καθεστώς του αυτοκράτορα, ο οποίος είχε υποτάξει ολόκληρη τη ζωή του κράτους στις επιδιώξεις του στρατού και είχε επιβάλει δυσβάστακτη φορολογία για να εξασφαλίσει τα χρήματα για τις μεγάλες πολεμικές του επιχειρήσεις, ήταν πολύ καταπιεστικό για το λαό. Έχουμε πληροφορίες ότι στην εποχή του ανέβηκαν πολύ οι τιμές και μειώθηκε το ποσοστό ευγενών μετάλλων στα νομίσματα[201]. Ωστόσο, την πτώση του προκάλεσαν όχι η αγανάκτηση του λαού όσο η ρήξη του με τον παλαιό του φίλο Ιωάννη Τζιμισκή και η προδοσία της συζύγου του Θεοφανώς. Αυτή έγινε ερωμένη και βοηθός του νεαρού και λαμπρού στρατηγού, ο οποίος ήταν μεν μικρόσωμος, αλλά σε αντίθεση με τον αυτοκράτορα Νικηφόρο, ήταν εξαιρετικά όμορφος και είχε ευγενική και ευχάριστη προσωπικότητα. Η Θεοφανώ προετοίμασε το πραξικόπημα εναντίον του συζύγου της, το οποίο πραγματοποίησαν ο Τζιμισκής και οι φίλοι του. Τη νύχτα από 10 προς 11 Δεκεμβρίου 969 ο Νικηφόρος Φωκάς δολοφονήθηκε μέσα στον κοιτώνα του.

Τον αυτοκρατορικό θρόνο κατέλαβε ο Ιωάννης Τζιμισκής (969 - 976). Ωστόσο η Θεοφανώ δοκίμασε βαθειά απογοήτευση στην προσδοκία της να γίνει σύζυγος του νέου αυτοκράτορα. Την δολοφονία του αυτοκράτορα εκδικήθηκε ο Πατριάρχης Πολύευκτος, ο οποίος έλαβε την αμετάκλητη απόφαση να μην αφήσει ατιμώρητη την αποτρόπαιη πράξη. Ζήτησε από τον Τζιμισκή να δείξει τη μετάνοιά του, να απομακρύνει από τα ανάκτορα την αυτοκράτειρα Θεοφανώ και να τιμωρήσει τους δολοφόνους του αυτοκράτορα Νικηφόρου, δηλαδή τους συνεργούς του. Ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να υποχωρήσει και να εκπληρώσει τις απαιτήσεις του Πατριάρχη. Τότε μόνο του επέτρεψε ο Πατριάρχης την είσοδο στην εκκλησία και τον έστεψε αυτοκράτορα.

Η βυζαντινή αυτή Canossa ήταν φυσιολογικό να έχει σοβαρές συνέπειες στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και κράτους. Ο ηθικός θρίαμβος της Εκκλησίας ολοκληρώθηκε όταν ο Τζιμισκής αναγκάσθηκε να ανακαλέσει το διάταγμα του προκατόχου του σχετικά με τη μοναστηριακή και εκκλησιαστική περιουσία[202]. Διασώθηκε μία ομιλία του ένδοξου και πανίσχυρου αυτού αυτοκράτορα, η οποία μοιάζει με αναγνώριση της διδασκαλίας του Φωτίου που διατυπώθηκε στην Επαναγωγή: *«Δύο δε τας εν τώδε τω βίω γινώσκω και τη κάτω περιφορά, ιερωσύνην και βασιλείαν, ων τη μεν την των ψυχών επιμέλειαν, τη δε την των σωμάτων κυβέρνηση· ενεχείρισεν ο δημιουργός, ως αν μη τούτων χωλεύσοιτο μέρος, άρτιόν τε και ολόκληρον διασώζοιτο»*[203]. Η Θεοφανώ οδηγήθηκε στην εξορία, από την οποία επέστρεψε μετά την άνοδο στον θρόνο των γιων της. Έτσι τελείωσε ο ιστορικός ρόλος της γυναίκας αυτής, η οποία κατέχει ιδιαίτερη θέση στη βυζαντινή ιστορία ως σύζυγος και δολοφόνος του Νικηφόρου Φωκά, ως ερωμένη του Ιωάννη Τζιμισκή και ως μητέρα του Βασιλείου Β'. Ο Τζιμισκής ενήργησε λογικά και σύναψε ένα γάμο σε τέλεια αρμονία με τις αρχές της νομιμότητας. Παντρεύθηκε τη Θεοδώρα, την

Digitized by 10uk1s

όχι και τόσο νέα κόρη του Κωνσταντίνου Ζ' και θεία των νεαρών αυτοκρατόρων Βασιλείου και Κωνσταντίνου. Όπως άλλοτε ο Νικηφόρος Φωκάς έτσι τώρα και ο Τζιμισκής ανέλαβε το ρόλο του προστάτη των δύο πορφυρογέννητων πριγκήπων. Την ηγεσία της πολιτικής διοικήσεως διατήρησε ο παρακοιμώμενος Βασίλειος, που είχε έγκαιρα προστρέξει στο πλευρό του Τζιμισκή και που άσκησε από τότε ακόμη πιο ισχυρή επιρροή. Μάταια οι συγγενείς του δολοφονημένου αυτοκράτορα επιχείρησαν να αποσπάσουν το θρόνο από τον Τζιμισκή. Ο Βάρδας Φωκάς, ένας ανεψιός του αυτοκράτορα Νικηφόρου και γιος του κουροπαλάτη Λέοντα, ανακήρυξε τον εαυτό του αυτοκράτορα στην Καισάρεια, που ήταν το ορμητήριο της οικογένειας των Φωκάδων, αλλά κατατροπώθηκε από τον Βάρδα Σκληρό, έναν κουνιάδο του Ιωάννη Τζιμισκή και εγκλείσθηκε μαζί με την οικογένειά του σε ένα μοναστήρι της νήσου Χίου. Ο ίδιος ο Λέων ο κουροπαλάτης τυφλώθηκε ύστερα από ένα ανεπιτυχές πραξικόπημα.

Ο Τζιμισκής, όπως και ο Νικηφόρος Φωκάς, ανήκε στην ανώτατη τάξη της αριστοκρατίας. Ήταν συγγενής με την οικογένεια του Κουρκούα, από τον πατέρα του, και με την οικογένεια των Φωκάδων από τη μητέρα του, ενώ η πρώτη γυναίκα του ήταν γόνος της οικογένειας των Σκληρών. Ωστόσο, σε αντίθεση προς τον προκάτοχό του, στα θέματα της αγροτικής πολιτικής δεν υποστήριξε την αριστοκρατία. Διασώθηκαν δύο επίσημα έγγραφα, που αποδεικνύουν ότι ο Τζιμισκής διέταξε τους υπαλλήλους των θεμάτων να κάνουν έλεγχο στα κτήματα των μοναστηριών και των μεγαλοκτημόνων. Εάν ανακάλυπταν σ' αυτά πρώην στρατιώτες ή χωρικούς που είχαν υποχρεώσεις στο κράτος, έπρεπε να τους θέσουν αμέσως υπό την κρατική εξουσία. Το παράδειγμα αυτό δείχνει σαφέστατα, ότι η βυζαντινή κεντρική εξουσία βρισκόταν σε αγώνα εναντίον της αυξήσεως της μεγαλογαιοκτησίας με σκοπό να υπερασπίσει τα δικά της συμφέροντα και δικαιώματα. Για να διατηρήσει τον έλεγχό της πάνω στους χωρικούς και στους στρατιώτες που είχαν υποχρεώσεις προς το κράτος η αυτοκρατορική κυβέρνηση κατέφυγε σε αυστηρά αστυνομικά μέτρα. Επιχείρησε δηλ. αστυνομικές εφόδους στα κτήματα των ισχυρών και εξανάγκασε τους στρατιώτες και τους εργάτες των κρατικών κτημάτων, που είχαν εγκατασταθεί εκεί, να επιστρέψουν στις προηγούμενες κατοικίες τους. Με τον τρόπο αυτό οι άλλοτε ανεξάρτητοι μικροκτηματίες μεταβλήθηκαν σε πάροικους του κράτους, γιατί τους αφαίρεσε όχι μόνο το δικαίωμα να διαθέτουν κατά βούληση τις γαιοκτησίες τους αλλά και να μετακινούνται ελεύθερα[204].

Όπως ο Νικηφόρος Φωκάς το ίδιο και ο Ιωάννης Τζιμισκής ήταν στρατηγός με ασύγκριτη μεγαλοφυία, ενώ σαν πολιτικός ξεπερνούσε τον υπερβολικά αυθόρμητο προκάτοχό του. Η περίπλοκη κατάσταση στα Βαλκάνια, την οποία είχε δημιουργήσει η πρόσκληση του Σβιατοσλάβου, απαιτούσε άμεση λύση, γιατί η συμπεριφορά του πανίσχυρου ρώσου ηγεμόνα γινόταν όλο και πιο απειλητική, ενώ οι Βούλγαροι φαινόταν ότι θα συμμαχούσαν μαζί του σε κοινό αγώνα εναντίον του Βυζαντίου[205]. Οι προσπάθειες του αυτοκράτορα να επιτύχει ειρηνικό συμβιβασμό με το Σβιατοσλάβο έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Ο νέος κύριος της Βουλγαρίας απαιτούσε ούτε λίγο ούτε πολύ από τους Βυζαντινούς να αποσυρθούν στην Ασία και να εκχωρήσουν σ' αυτόν τα ευρωπαϊκά εδάφη της αυτοκρατορίας μαζί με την Κωνσταντινούπολη. Μπροστά στην απαίτηση αυτή ο Τζιμισκής δεν είχε άλλη δυνατότητα παρά την πολεμική αναμέτρηση. Η εκστρατεία του εναντίον του Σβιατοσλάβου αποτελεί ένα από τα πιο ένδοξα κατορθώματα της βυζαντινής πολεμικής ιστορίας. Τον Απρίλιο του 971[206] εκστράτευσε εναντίον της Μεγάλης Πρεσθλάβας και κυρίευσε τη βουλγαρική πρωτεύουσα μετά από βραχύχρονη και άγρια μάχη. Ο Τζιμισκής χαιρέτισε τον εκθρονισμένο τσάρο, που είχε συλληφθεί αιχμάλωτος, ως ηγεμόνα της Βουλγαρίας. Η έξυπνα υπολογισμένη αυτή ενέργεια καθώς και η νικηφόρα προέλαση του βυζαντινού στρατού προκάλεσαν ισχυρή εντύπωση στους Βουλγάρους, που άρχισαν να λιποτακτούν από τον Σβιατοσλάβο. Από την Πρεσθλάβα ο Τζιμισκής κινήθηκε με γοργή προέλαση προς την παραδουνάβια πόλη Σιλίστρια (Δορόστολον), μέσα στην οποία είχε κλεισθεί ο Σβιατοσλάβος. Η πόλη περικυκλώθηκε ενώ ταυτόχρονα εμφανίσθηκε στο Δούναβη ο βυζαντινός στόλος με το φοβερό υγρό πυρ. Οι Ρώσοι πρόβαλαν απεγνωσμένη αντίσταση, αλλά ο αυτοκρατορικός στρατός ανέτρεψε όλες τις απόπειρες εξόδου, ενώ η πείνα στην πολιορκημένη πόλη γινόταν όλο και πιο αφόρητη. Κατά τα τέλη του Ιουλίου, όταν απέτυχε και η τελευταία προσπάθεια να σπάσει ο κλειός

Digitized by 10uk1s

της πολιορκίας και οι Ρώσοι απωθήθηκαν εκ νέου πίσω από τα τείχη της πόλεως, μετά από εξαιρετικά άγρια μάχη, στην οποία χρειάσθηκε και οι Βυζαντινοί να ρίξουν τις τελευταίες τους δυνάμεις, ο Σβιατοσλάβος αναγκάσθηκε να παραδοθεί στο νικητή. Στη συνέχεια δέχθηκε να εκκενώσει την Βουλγαρία και να μην εμφανισθεί ποτέ πλέον στα Βαλκάνια, ούτε και να επιχειρήσει επίθεση κατά των βυζαντινών κτήσεων στη Χερσώνα, αντίθετα μάλιστα να συνδράμει τους Βυζαντινούς στην άμυνα από οποιουσδήποτε εχθρούς[207]. Από την πλευρά του ο αυτοκράτορας παραχώρησε τρόφιμα στους λιμοκτονούντες στρατιώτες του και ανανέωσε τα παλαιά εμπορικά προνόμια των Ρώσων. Μετά από μια προσωπική συνάντηση με τον κατακτητή του, ο Σβιατοσλάβος ξεκίνησε για την πατρίδα του, σκοτώθηκε όμως στο δρόμο σε μια μάχη με τους Πατζινάκες στους καταρράκτες του Δνήπερου. Η μεγάλη νίκη του Ιωάννη Τζιμισκή απέφερε διπλό κέρδος στο Βυζάντιο. Απάλλαξε πρώτα την αυτοκρατορία από έναν επικίνδυνο αντίπαλο, που με την κατάκτηση του κράτους των Χαζάρων και την καθυπόταξη της Βουλγαρίας είχε επιδείξει μεγάλη δύναμη και έπειτα έθεσε τη Βουλγαρία κάτω από τη βυζαντινή κυριαρχία. Ο Τζιμισκής δηλ. αν και εμφανίσθηκε στον πόλεμο με τον Σβιατοσλάβο ως ελευθερωτής των Βουλγάρων, εντούτοις δεν ενδιαφέρθηκε για την παλινόρθωση του βουλγαρικού κράτους. Προσάρτησε στο κράτος του τη χώρα που είχε καθυποτάξει, έφερε ως αιχμάλωτο στην Κωνσταντινούπολη τον τσάρο Βόρη και κατήργησε το βουλγαρικό Πατριαρχείο.

Ο Ιωάννης Τζιμισκής πέτυχε να επιλύσει με διπλωματικό τρόπο το δεύτερο άλυτο πρόβλημα που κληρονόμησε από τον προκάτοχό του. Στο διάδοχο του Όθωνα του Μεγάλου δεν έστειλε βέβαια την πορφυρογέννητη πριγκήπισσα, που είχε ζητηθεί, αλλά μία δική του συγγενή, τη Θεοφανώ[208], την οποία παντρεύθηκε ο Όθων Β' στη Ρώμη, στις 14 Απριλίου 972. Με τον τρόπο αυτό εξομαλύνθηκε, τουλάχιστον προσωρινά, η διένεξη με την δυτική αυτοκρατορία, που είχε οξυνθεί ιδιαίτερα εξ αιτίας της αλαζονείας του Νικηφόρου Φωκά, με την αποκατάσταση, όπως φαίνεται, των παλαιών συνόρων.

Το έτος 972 άρχισε πάλι ο πόλεμος στην Ανατολή με πρώτη επιχείρηση την εισβολή του αυτοκράτορα στα εδάφη της Νισίβεως και της Μαρτυρουπόλεως (Majafarkin) στη Μεσοποταμία[209]. Ωστόσο οι αποφασιστικές μάχες δόθηκαν στη Συρία, όπου ήταν ανάγκη να εδραιωθεί και να συνεχισθεί το έργο του Νικηφόρου Φωκά. Οι Φατιμίδες, που λίγο νωρίτερα είχαν εγκαθιδρύσει την εξουσία τους στην Αίγυπτο, επέκτειναν την κυριαρχία τους στα εδάφη της Ασίας και ήδη το 971 επιχείρησαν επίθεση κατά της Αντιόχειας. Αυτή ανακόπηκε αποτελεσματικά με την αντεπίθεση του Ιωάννη Τζιμισκή το 974 και προ παντός μ' εκείνη του 975, που έγινε μέσα σε ατμόσφαιρα γνήσιας σταυροφορίας. Από την Αντιόχεια κινήθηκε ο αυτοκράτορας στις αρχές Απριλίου προς την Έμεσα και από εκεί προς την Ηλιούπολη (Baalbek), που έπεσε μετά από σύντομη πολιορκία. Το ίδιο και η Δαμασκός παραδόθηκε στον νικηφόρο αυτοκράτορα, αναγνώρισε την κυριαρχία του και υποχρεώθηκε να καταβάλλει φόρο υποτέλειας. Στην συνέχεια εισέβαλε ο Τζιμισκής στους Αγίους Τόπους της Παλαιστίνης, κατέλαβε την Τιβεριάδα, τη Ναζαρέτ, την παράλια πόλη Ακκών και τελικά την Καισάρεια, το κύριο ορμητήριο των Αράβων της Αιγύπτου. Η Ιερουσαλήμ, η αγία Πόλη, δεν βρισκόταν μακρυά, αλλά ο αυτοκράτορας διέγνωσε τους κινδύνους, που εγκυμονούσε μια εσπευσμένη προέλαση. Έτσι κινήθηκε προς το βορρά και κυρίευσε καθ' οδόν μια σειρά από σπουδαίες παραλιακές πόλεις, μεταξύ των οποίων τη Βηρυτό και τη Σιδώνα. Σε όλες τις κυριευμένες πόλεις ο Τζιμισκής διόρισε αυτοκρατορικούς διοικητές. Στο σύμμαχό του βασιλέα της Αρμενίας Ασώτιο Γ' (Achot), έστειλε ένα μήνυμα νίκης το οποίο άρχιζε με τα λόγια: *«Άκουσον και γνώθι τα θαυμάσια»* και κορυφωνόταν στη δήλωση: *«Πάσα η Φοινίκη, η Παλαιστίνη και η Συρία, απηλλαγμέναι της τυραννίας* των *Μουσουλμάνων, υπακούουσιν εις τους Ρωμαίους»*[210]. Η πρόταση αυτή είναι βέβαια υπερβολική και δεν περιγράφει ό,τι στην πραγματικότητα επιτεύχθηκε, αλλά τον στόχο, ο οποίος καθοδηγούσε τον αυτοκράτορα στην εκστρατεία του. Πάντως τα επιτεύγματα της ταχείας και νικηφόρας αυτής εκστρατείας αποτελούν μια σαρωτική επιτυχία. Όχι μόνο εδραιώθηκαν οι κατακτήσεις του Νικηφόρου Φωκά αλλά και επεκτάθηκαν σημαντικά και έτσι εγκαθιδρύθηκε σταθερά η ηγεμονική θέση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην Εγγύς Ανατολή. Ο Ιωάννης Τζιμισκής επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από τη μεγάλη εκστρατεία του

Digitized by 10uk1s

προσβεβλημένος από μια θανατηφόρα ασθένεια, πιθανώς από τύφο. Πέθανε στις 10 Ιανουαρίου 976. Η ένδοξη βασιλεία του είχε αναπάντεχο τέλος μετά από διάρκεια μόλις έξη χρόνων.

Digitized by 10uk1s

6. Το απόγειο της βυζαντινής δυνάμεως: Βασίλειος Β'

Γενική βιβλιογραφία

Sehlumberger, Épopée byzantine I και II.

Rosen, Bolgarobojca.

Zlatarki, Istorija I, 2.

Mutafčiev, Istorija I.

Runciman, Bulgarian Empire.

Litavrin, Bolgarija i Vizantija.

C. Toumanoff, Armenia and Georgia, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

Neumann, Weltstellung.

Gay, Italic.

Βλ. επίσης τη γενική βιβλιογραφία στα κεφ. 4 και 5.

Αν και τα δικαιώματα διαδοχής των νόμιμων εκπροσώπων της μακεδονικής δυναστείας δεν εθίγησαν τυπικά από το Νικηφόρο Φωκά και τον Ιωάννη Τζιμισκή, στην συνείδηση των βυζαντινών αριστοκρατών είχε προοδευτικά σβήσει η ιδέα, ότι ο θρόνος ανήκε στην πραγματικότητα στους Πορφυρογέννητους. Είχε δηλ, γίνει συνήθεια, η κρατική εξουσία να βρίσκεται στα χέρια ενός στρατηγού που προερχόταν από τις τάξεις των ευγενών. Γι' αυτό μετά το θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή εμφανίσθηκε ο κουνιάδος του Βάρδας Σκληρός ως επίδοξος διεκδικητής της κενής θέσεως του συναυτοκράτορα. Έτσι φάνηκε ότι η μακεδονική δυναστεία ήταν προορισμένη, όπως άλλοτε οι Μεροβίγγειοι, να παραχωρήσει την εξουσία της σε μια δυναμικότερη ομάδα αξιωματούχων, ή ήταν καταδικασμένη, όπως οι χαλίφες της Βαγδάτης, να παίζει συνεχώς διακοσμητικό ρόλο στη σκιά ενός πανίσχυρου στρατιωτικού σουλτανάτου[211]. Στην απαράμιλλη ζωτικότητα του νεαρού αυτοκράτορα Βασίλειου Β' οφείλεται το γεγονός ότι τελικά πέτυχε να διαφύγει από το πεπρωμένο αυτό.

Οι γιοι του Ρωμανού Β' είχαν φθάσει σε ηλικία που μπορούσαν να αναλάβουν την εξουσία. Ο Βασίλειος ήταν δεκαοκτώ και ο Κωνσταντίνος δεκαέξη χρόνων[212]. Με τη δραστική υποστήριξη του αδελφού του παππού τους, ευνούχου Βασιλείου, πέτυχαν να αναλάβουν την εξουσία. Στην πραγματικότητα όμως μόνο ο μεγαλύτερος αδελφός έμελλε να την ασκήσει. Γιατί ο Κωνσταντίνος Η', ως γνήσιος γιος του πατέρα του, ήταν επιπόλαιος και σ' όλη του τη ζωή δεν επιθυμούσε τίποτα άλλο από την απόλαυση σε δαπανηρές διασκεδάσεις. Εντελώς αντίθετος ήταν ο Βασίλειος Β', που γρήγορα αποδείχθηκε άνδρας με σιδερένια θέληση και μοναδική δυναμικότητα. Διακρίθηκε από όλους τους απογόνους του Βασίλειου Α' ως ηγετική φυσιογνωμία και ως αληθινά μεγάλος πολιτικός. Ωστόσο βρέθηκε και αυτός εντελώς απροετοίμαστος για την άσκηση της εξουσίας. Από την παιδική του ηλικία τον προόριζαν να παρίσταται μόνο στις αυλικές τελετές και του συμπεριφέρονταν μόνο ως διακοσμητικό και στην ουσία περιττό εξάρτημα των ισχυρών σφετεριστών· για τον λόγο αυτό βρισκόταν αρχικά σε αμηχανία μπροστά στις παγάνες του εξωτερικού κόσμου. Οι δύσκολες στιγμές, που έζησε μετά την ανάληψη της εξουσίας, τον ωρίμασαν και χαλύβδωσαν το χαρακτήρα του. Το πηδάλιο του κράτους ανέλαβε στα έμπειρα χέρια

Digitized by 10uk1s

του ο παρακοιμώμενος Βασίλειος. Γι' αυτό και η επαναστατική κίνηση, που οργάνωσε ο Βάρδας Σκληρός, είχε στόχο της στην πραγματικότητα μάλλον αυτόν παρά τους εγγονούς του, που μόνοι τους φαίνονταν ακίνδυνοι. Ο Βάρδας Σκληρός, ο γόνος μιας από τις αρχαιότερες και πλουσιότερες βυζαντινές οικογένειες ευγενών και ένας μεγαλοφυής στρατηγός, που την εποχή του κουνιάδου του Τζιμισκή κατείχε το ανώτατο στρατιωτικό αξίωμα του δομέστικου της Ανατολής, άφησε το καλοκαίρι του 976 τα στρατεύματά του να τον ανακηρύξουν αυτοκράτορα. Κέρδισε αλλεπάλληλες νίκες κατά των στρατηγών που έστειλε ο αυτοκράτορας εναντίον του, υπέταξε προοδευτικά ολόκληρη τη Μ. Ασία στην εξουσία του και στις αρχές του 978, μετά την κατάληψη της Νίκαιας, πλησίασε την πρωτεύουσα. Στη στιγμή αυτή του μεγάλου κινδύνου ο ευνούχος Βασίλειος στράφηκε στον Βάρδα Φωκά, τον ανεψιό του αυτοκράτορα Νικηφόρου, που ήταν τολμηρός πολεμιστής με γιγάντιο παράστημα και ο οποίος μάλιστα είχε οργανώσει πραξικόπημα εναντίον του Ιωάννη Τζιμισκή. Και όπως άλλοτε ο Βάρδας Σκληρός είχε επιτύχει να νικήσει το Βάρδα Φωκά στο όνομα του Ιωάννη Τζιμισκή, έτσι τώρα και ο Βάρδας Φωκάς κλήθηκε στο όνομα του νέου ηγεμόνα να υποτάξει το Βάρδα Σκληρό. Πράγματι ο Βάρδας Φωκάς κατόρθωσε να νικήσει τον παλαιό αντίπαλό του, όχι όμως στην υπηρεσία του νόμιμου αυτοκράτορα αλλά κυρίως ως εκπρόσωπος της πανίσχυρης οικογένειας των Φωκάδων. Αποφεύγοντας τον πόλεμο στην Κωνσταντινούπολη κινήθηκε προς την Καισάρεια, το ορμητήριο της οικογένειας των Φωκάδων και έτσι υποχρέωσε τον σφετεριστή να υποχωρήσει. Ο Σκληρός κέρδισε τις πρώτες μάχες, ο Φωκάς όμως πέτυχε στις 24 Μαΐου 979, στην πεδιάδα της Παγκάλειας, κοντά στο Αμόριο, να νικήσει τον αντίζηλο του αρχικά σε μονομαχία και αργότερα να κατατροπώσει αποφασιστικά και το στρατό του. Ο Σκληρός διέφυγε στην αυλή του Χαλίφη και με την φυγή του τελείωσε, μετά από τριετή διάρκεια, ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος, τον οποίο όμως έμελλε να ακολουθήσουν σύντομα και άλλες οδυνηρές περιπλοκές.

Μερικά χρόνια αργότερα δημιουργήθηκε ρήξη ανάμεσα στον νεαρό αυτοκράτορα Βασίλειο και τον παντοδύναμο αδελφό του παππού του. Ο Βασίλειος δεν ήταν πια ο άπειρος νεανίας, που χρειάζεται συμπαράσταση και στον οποίο η καθοδήγηση από κάποιον άλλο είναι όχι μόνο αναγκαία, αλλά και ωφέλιμη. Τώρα εκδηλώθηκαν φανερά η δύναμή του και η αποφασιστικότητά του. Η κηδεμονία την οποία είχε αρχικά δεχθεί εκούσια, έγινε βαθμιαία αφόρητη ώσπου τελικά η ακόρεστη δίψα του για εξουσία και η οργή του για τον παρατεινόμενο παραγκωνισμό του δημιούργησαν ένα αίσθημα αδιάλλακτου μίσους εναντίον του άνδρα εκείνου, στον οποίο ώφειλε την πολιτική αγωγή του, ακόμη και το θρόνο του. Τελικά ο μεγάλος πολιτικός, που γνώριζε καλά πως να μεταχειρισθεί τους πανίσχυρους στρατιωτικούς αυτοκράτορες, έπεσε θύμα της νεανικής ορμής του εγγονού του για εξουσία. Φαίνεται ότι, βλέποντας να έρχεται επάνω του η δυσμένεια, σχεδίασε συνωμοσία εναντίον του αχάριστου προστατευομένου του και συνεργάσθηκε για το σκοπό αυτό με τον Βάρδα Φωκά και άλλους στρατηγούς. Ο αυτοκράτορας όμως τον πρόλαβε· συνέλαβε τον Βασίλειο ως κοινό πραξικοπηματία και, μετά τη δήμευση της τεράστιας περιουσίας του, τον έστειλε στην εξορία, όπου γρήγορα πέθανε, τσακισμένος από τη σκληρότητα της τύχης.

Αν και η μονοκρατορία του Βασίλειου Β' χρονολογείται επίσημα από το 976, ωστόσο η ανεξάρτητη εξουσία του άρχισε μετά την πτώση του μεγάλου ευνούχου, το 985[213]. Η παντοδυναμία του παρακοιμώμενου, καθώς και το μέγεθος και η απήχηση της πικρίας του αυτοκράτορα για τον παραγκωνισμό του φαίνονται από το γεγονός, ότι θεώρησε απαραίτητο να ακυρώσει όλα τα διατάγματα εκείνα που είχε εκδώσει ο αδελφός του παππού του πριν από τον εκτοπισμό του, αν δεν επικυρώνονταν εκ των υστέρων με ιδιόχειρη μονογραφή του. Όπως βεβαίωσε ο ίδιος *«χρυσοβούλια πολλά γεγόνασιν αφ' ου η βασιλεία ημών της αυτοκρατορικής επέβη αρχής μέχρις ου ο πρόεδρος Βασίλειος και παρακοιμώμενος κατέβη,* εις *δε τους τοιούτους χρόνους ου τα δοκούντα ημίν εγίνετο, αλλ' η εκείνου εν πάσι θέλησις ενεργείτο και πρόσταξις»*[214].

Η πρώτη αυτόβουλη επιχείρηση του Βασίλειου Β' ήταν η βαλκανική εκστρατεία του 986. Ο θάνατος του Ιωάννη Τζιμισκή είχε φέρει ανακούφιση στους εχθρούς της αυτοκρατορίας, σαν να είχαν απαλλαγεί από έναν εφιάλτη. Ο εμφύλιος πόλεμος που ξέσπασε στη συνέχεια καθώς και οι

Digitized by 10uk1s

σοβαρές περιπλοκές που επακολούθησαν στο Βυζάντιο τους επέτρεψαν να δραστηριοποιηθούν ελεύθερα για αρκετά χρόνια. Ενώ ήταν δυνατό να αποκρουσθούν από τις περιφερειακές δυνάμεις οι επιδρομές του μακρυνού χαλιφάτου των Φατιμιδών της Αιγύπτου, που ήταν τότε ο μόνος σοβαρός αντίπαλος της αυτοκρατορίας στην Ανατολή, αντίθετα, η παράλυση της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας είχε συνέπειες μεγάλης σημασίας για την εξέλιξη της καταστάσεως στα Βαλκάνια. Μετά το θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή ξέσπασε μια επανάσταση στα εδάφη της Μακεδονίας υπό την αρχηγία των τεσσάρων Κομητοπούλων, των γιων δηλ. του κόμη Νικολάου, που ήταν διοικητής της επαρχίας Μακεδονίας[215]. Η επανάσταση έλαβε τεράστιες διαστάσεις και μεταβλήθηκε σε απελευθερωτικό πόλεμο, που έμελλε να αποσπάσει από τη βυζαντινή κυριαρχία το μεγαλύτερο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου. Όταν πληροφορήθηκε ο εκθρονισμένος Βούλγαρος τσάρος Βόρης την εξέγερση στα Βαλκάνια δραπέτευσε από την Κωνσταντινούπολη μαζί με τον αδελφό του Ρωμανό, σκοτώθηκε όμως κατά τη διάβαση των συνόρων. Ο Ρωμανός πέτυχε μεν να φθάσει στην πατρίδα του, δεν μπόρεσε όμως να διεκδικήσει το βασιλικό στέμμα. Τον είχαν ευνουχίσει οι Βυζαντινοί[216]. Η ηγεσία και αργότερα και το τσαρικό στέμμα έλαχε στον νεώτερο Κομητόπουλο, τον ηρωικό Σαμουήλ. Αυτό έγινε γιατί οι δύο μεγαλύτεροι αδελφοί του έπεσαν στο πεδίο της μάχης, ενώ ο τρίτος δολοφονήθηκε αργότερα από τον ίδιο το Σαμουήλ.

Ο Σαμουήλ έγινε ο ιδρυτής ενός ισχυρού τσαρικού κράτους, με κέντρο αρχικά την Πρέσπα και αργότερα την Αχρίδα. Σιγά - σιγά συνένωσε υπό το σκήπτρο του όλες τις περιοχές της Μακεδονίας ως τη Θεσσαλονίκη, τα παλαιά εδάφη της Βουλγαρίας από το Δούναβη ως την οροσειρά των Βαλκανίων, καθώς επίσης τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τμήμα της Αλβανίας με το Δυρράχιο και τελικά τη Ρασκία και τη Διόκλεια. Το βουλγαρικό Πατριαρχείο, που είχε καταργήσει ο Τζιμισκής, γιόρτασε την επανίδρυσή του στο κράτος του Σαμουήλ. Μετά από πολλαπλές μετατοπίσεις τελικά εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αχρίδα, την πρωτεύουσα του Σαμουήλ, που έμελλε, ως εκκλησιαστικό κέντρο, να επιζήσει για πολλούς αιώνες μετά την πτώση του κράτους του Σαμουήλ. Το νέο κράτος, από πολιτική και εκκλησιαστική άποψη αποτελούσε συνέχεια του κράτους του Συμεών και του Πέτρου και θεωρήθηκε τόσο από το Σαμουήλ όσο και από τους Βυζαντινούς ως το βουλγαρικό κράτος γενικά. Την εποχή εκείνη εκτός από το Βυζάντιο μόνο η Βουλγαρία κατείχε τα παραδοσιακά δικαιώματα μιας βασιλικής (τσαρικής) ηγεμονίας με δικό της Πατριαρχείο. Ο Σαμουήλ ιδιοποιήθηκε τελείως τις δύο αυτές παραδόσεις. Στην πραγματικότητα όμως το μακεδονικό κράτος του διέφερε ουσιαστικά από το παλαιό κράτος των Βουλγάρων. Κατά τη σύνθεση και το χαρακτήρα του ήταν ένα καινούργιο και ιδιόμορφο κατασκεύασμα. Το κέντρο βάρους είχε τώρα μετατεθεί τελείως στη δύση και στο νότο και η Μακεδονία, που άλλοτε ήταν στην περιφέρεια του παλαιού βουλγαρικού κράτους, αποτέλεσε τώρα τον πραγματικό πυρήνα του[217].

Ο Σαμουήλ ξεκίνησε αρχικά το επεκτατικό του έργο με κατεύθυνση το νότο. Τις επιθέσεις εναντίον των Σερρών και της Θεσσαλονίκης ακολούθησαν αλλεπάλληλες επιδρομές στη Θεσσαλία, που οδήγησαν τελικά σε μια σημαντική επιτυχία. Μετά από μακρόχρονη πολιορκία έπεσε η Λάρισα στα τέλη του 983 ή τις αρχές του 986 στα χέρια του Σαμουήλ[218]. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' να επιχειρήσει αντεπίθεση, η πρώτη όμως αυτή σύγκρουσή του με το Σαμουήλ ήταν ατυχής. Στην συνέχεια εισέβαλε από την καλούμενη «πύλη του Τραϊανού» στην περιοχή της Σαρδικής. Η προσπάθειά του όμως να καταλάβει την πόλη έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, ενώ στην επιστροφή αιφνιδιάσθηκε και κατατροπώθηκε ο αυτοκρατορικός στρατός (Αύγουστος 986)[219]. Ο Σαμουήλ είχε τώρα όλη την άνεση να οργανώσει ανενόχλητος τις δυνάμεις του και να διευρύνει εντυπωσιακά τα σύνορα του κράτους του τόσο προς τον Εύξεινο Πόντο όσο και προς το Αδριατικό Πέλαγος. Γιατί στο Βυζάντιο ξέσπασε στο μεταξύ ένας νέος και σκληρός εμφύλιος πόλεμος.

Η αποτυχία του αυτοκράτορα ενθάρρυνε τη βυζαντινή αριστοκρατία που οργάνωσε επανάσταση εναντίον του. Ο Βάρδας Σκληρός εμφανίσθηκε και πάλι στις αρχές του 987 στα βυζαντινά εδάφη και ανακηρύχθηκε εκ νέου αυτοκράτορας. Ο Βάρδας Φωκάς, που είχε υποβιβασθεί εξ αιτίας του συνδέσμου του με τον παρακοιμωμενο Βασίλειο, ανέλαβε πάλι την ανώτατη διοίκηση του στρατού

Digitized by 10uk1s

της Ασίας και διατάχθηκε άλλη μια φορά να αντιμετωπίσει το συνονόματό του. Αυτός όμως αντί να υπακούσει στη διαταγή εξεγέρθηκε και ο ίδιος εναντίον του αυτοκράτορα, γιατί δεν μπορούσε να του συγχωρήσει τον παραγκωνισμό των τελευταίων ετών, και ανακηρύχθηκε και αυτός αυτοκράτορας στις 15 Αυγούστου 987, ακολουθώντας έτσι το παράδειγμα του μεγάλου θείου του. Η εξέγερσή του θεωρήθηκε εξαιρετικά επικίνδυνη, γιατί είχε προηγηθεί μία συνάθροιση της ανώτατης ηγεσίας του στρατού και πολλών εκπροσώπων των μεγαλοκτημόνων αριστοκρατών της Μ. Ασίας. Στο πλευρό του σφετεριστή συσπειρώθηκαν οι ανώτατοι διοικητές του στρατού, που είχαν ενοχληθεί με την ισχυρογνωμοσύνη του νεαρού αυτοκράτορα, καθώς και οι μεγαλοκτήμονες αριστοκράτες, στις επιδιώξεις των οποίων αποτελούσε εμπόδιο ο Βασίλειος Β'. Ο Βάρδας Φωκάς ήρθε αρχικά σε συνεννόηση με τον άλλοτε ανταγωνιστή του και αποφασίσθηκε να διαιρεθεί η αυτοκρατορία· ο Φωκάς θα έπαιρνε τα ευρωπαϊκά εδάφη με την Κωνσταντινούπολη και ο Σκληρός το τμήμα της Ασίας. Μετά όμως από σύντομη συνεργασία ο Βάρδας Φωκάς, έχοντας συνείδηση της υπεροχής του, συνέλαβε αιχμάλωτο τον άλλο διεκδικητή του θρόνου και έτσι παρέμεινε πλέον ο μοναδικός μνηστήρας. Προσχώρησε σ' αυτόν όλη η Μ. Ασία και στις αρχές του 988 εμφανίσθηκε έξω από την Κωνσταντινούπολη. Ένα τμήμα του στρατού του βρισκόταν στη Χρυσούπολη και το άλλο στην Άβυδο και προετοιμαζόταν διπλή επίθεση εναντίον της πρωτεύουσας από την ξηρά και από τη θάλασσα.

Η θέση του νόμιμου αυτοκράτορα ήταν απελπιστική. Μόνο εξωτερική βοήθεια μπορούσε να τον σώσει από την καταστροφή. Τη λύση αυτή διέγνωσε ο Βασίλειος Β' και στράφηκε έγκαιρα προς τον πρίγκηπα του Κιέβου Βλαδίμηρο ζητώντας βοήθεια. Την άνοιξη του 988 εμφανίσθηκε στο βυζαντινό έδαφος μια ρωσική δύναμη από έξη χιλιάδες άνδρες. Αυτή η περίφημη ρωσο - βαραγγική Druzina (πολεμικό άγημα) έσωσε την κατάσταση την τελευταία στιγμή. Κάτω από την προσωπική ηγεσία του αυτοκράτορα προκάλεσε τελειωτική ήττα των επαναστατών, κοντά στη Χρυσούπολη. Ο πόλεμος κρίθηκε οριστικά στη μάχη της Αβύδου, στις 13 Απριλίου 989, στην οποία βρήκε το θάνατο ο Βάρδας Φωκάς μάλλον από συγκοπή της καρδιάς. Έτσι διαλύθηκε το επαναστατικό κίνημα. Μία νέα επανάσταση του Βάρδα Σκληρού τελείωσε με ειρηνικό συμβιβασμό και την υποταγή του σφετεριστή. Η ρωσο - βαραγγική Druzina έμεινε στην υπηρεσία του Βυζαντίου και ενισχυμένη με τη συνεχή προσέλευση των Βαράγγων και άλλων Νορμανδών, διεδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στον βυζαντινό στρατό[220].

Ως αμοιβή για τη σωτήρια επέμβασή του ο ηγεμόνας του Κιέβου έλαβε σύζυγο την αδελφή των αυτοκρατόρων, την πορφυρογέννητη Άννα, με την προϋπόθεση όμως ότι ο ίδιος και ο λαός του θα βαπτίζονταν. Το γεγονός αυτό ήταν μεγάλη παραχώρηση. Γιατί ποτέ ως τότε βυζαντινή πορφυρογέννητη πριγκίπησσα δεν είχε παντρευθεί αλλόφυλο. Ο τσάρος των Βουλγάρων Πέτρος είχε αρκεσθεί με το γάμο μιας Λακαπηνής και ο Όθων Β' με μία συγγενή του πραξικοπηματία Τζιμισκή. Πρώτος ο ηγεμόνας του νεοσύστατου ρωσικού κράτους είχε τη μοναδική τιμή να έλθει σε συγγένεια εξ αγχιστείας με τον νόμιμο βασιλικό οίκο των Πορφυρογέννητων. Ο σύνδεσμος αυτός βρισκόταν σε τέτοια αντίθεση με τις βυζαντινές παραδόσεις και το βυζαντινό αίσθημα υπεροχής ώστε μετά την παρέλευση του κινδύνου έγινε προσπάθεια στην Κωνσταντινούπολη να ακυρωθεί η υπόσχεση που είχε δοθεί στη στιγμή του κινδύνου. Για να εξαναγκάσει την έκδοση της πριγκήπισσας ο Βλαδίμηρος χρειάσθηκε να εισβάλει στις βυζαντινές κτήσεις της Κριμαίας και να καταλάβει τη Χερσώνα (καλοκαίρι του 989).

Η εκχριστιάνιση του κράτους του Κιέβου δεν αποτελούσε μόνο την απαρχή μιας νέας εποχής στην εξέλιξη της Ρωσίας αλλά και ένα ανυπολόγιστο κέρδος για το Βυζάντιο. Η σφαίρα της βυζαντινής επιρροής διευρύνθηκε σε απροσδόκητη έκταση και το πιο μεγάλο και επίδοξο σλαβικό κράτος βρέθηκε θεληματικά κάτω από την πνευματική κηδεμονία της Κωνσταντινουπόλεως. Η νέα ρωσική Εκκλησία ανήκε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και αρχικά διοικούνταν από έλληνες μητροπολίτες, που στέλνονταν εκεί από το Βυζάντιο[221]. Η πολιτιστική ανάπτυξη της Ρωσίας συντελέσθηκε στους επόμενους αιώνες με έντονη επίδραση του Βυζαντίου.

Ο Βασίλειος Β' βγήκε νικητής από τον αγώνα με την αριστοκρατία της Μ. Ασίας. Μετά από

Digitized by 10uk1s

απεγνωσμένη πάλη και εξοντωτικούς εμφύλιους πολέμους πέτυχε να κατατροπώσει όλους τους εχθρούς και τους αντιπάλους του. Ο πόλεμος όμως είχε διαρκέσει δεκατρία ολόκληρα χρόνια και στο διάστημα αυτό των πικρών δοκιμασιών μεταβλήθηκε σημαντικά και ο χαρακτήρας του αυτοκράτορα. Είχε χάσει πια κάθε διάθεση για τις απολαύσεις της ζωής, που είχε γευθεί στη νεότητά του με αχαλίνωτο πάθος. Έγινε σκοτεινός και καχύποπτος, δεν είχε εμπιστοσύνη σε κανένα και δεν γνώριζε ούτε φιλία ούτε αγάπη. Ο αυτοκράτορας αυτός έμεινε σε όλη του τη ζωή ανύπαντρος. Ζούσε μόνος και κλεισμένος στον εαυτό του, και κυβέρνησε εντελώς μόνος την αυτοκρατορία αποφεύγοντας κάθε συμβουλή· ήταν πράγματι ένας αυτοκράτορας στην κυριολεξία του όρου. Ο τρόπος της ζωής του ήταν ο τρόπος ζωής του ασκητή ή του πολεμιστή. Η αυλική μεγαλοπρέπεια δεν τον συγκινούσε και δεν έτρεφε καμιά συμπάθεια ούτε για την τέχνη και την επιστήμη, αυτός που ήταν εγγονός του λόγιου Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Έδειξε μεγάλη αποστροφή στη ρητορική τέχνη, που τόσο αγαπούσαν στο Βυζάντιο. Η έκφρασή του ήταν απλή και κοφτή, και θεωρούνταν άτεχνη και ωμή από τους καλλιεργημένους Βυζαντινούς. Αν και ήταν εχθρός της αριστοκρατίας δεν επιζήτησε να κερδίσει την εύνοια του λαού. Από τους υπηκόους του απαιτούσε υπακοή, όχι αγάπη. Όλη του η φιλοδοξία στράφηκε στην αύξηση της δυνάμεως του κράτους και στον αγώνα εναντίον των εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας[222].

Μετά την εξουθένωση των πολιτικών επιδιώξεων της βυζαντινής αριστοκρατίας στον αιματηρό εμφύλιο πόλεμο, ήταν τώρα αναγκαίο να ματαιωθούν οι οικονομικές της επιδιώξεις. Πρώτος ο Ρωμανός Λακαπηνός είχε διαγνωσει τον σοβαρό κίνδυνο που απειλούσε την οικονομική και κοινωνική δομή του βυζαντινού κράτους από την επεκτατική μανία των μεγαλοκτημόνων της επαρχίας. Αλλά μόνον ο Βασίλειος Β' μπόρεσε, με βάση τις εμπειρίες της παιδικής ηλικίας και της νεότητάς του, να εκτιμήσει πλήρως τις πολιτικές συνέπειες της μανίας αυτής. Έτσι υιοθέτησε την αντιαριστοκρατική αγροτική πολιτική, που είχε εγκαινιάσει ο Ρωμανός Λακαπηνός, με πρόθεση όχι μόνο να την συνεχίσει στην ίδια κατεύθυνση, αλλά και να την διευρύνει σε μεγαλύτερο βαθμό. Στην πολιτική ανάγκη, που τον υποχρέωσε να ενδιαφερθεί για τη διατήρηση των αγροτικών και των στρατιωτικών κτημάτων, προστέθηκε και το προσωπικό του μίσος εναντίον των οικογενειών των δυνατών, οι οποίες είχαν αμφισβητήσει τα δικαιώματά του πάνω στο θρόνο των πατέρων του. Η ακρότητά του τον έκανε να εγκαταλείψει ακόμη και τις αρχές του δικαίου και της δικαιοσύνης. Έτσι έγινε στην περίπτωση του Ευσταθίου Μαλεΐνου, που ήταν παλαιός συμπολεμιστής του Βάρδα Φωκά και από τον οποίο ο Βασίλειος ζήτησε φιλοξενία όταν επέστρεφε από μια εκστρατεία στη Συρία. Ο εξαιρετικός πλούτος του Καππαδόκη αυτού ευπατρίδη, οι αχανείς εκτάσεις του και προς παντός ο αριθμός των σκλάβων και παροίκων του, που μπορούσαν μόνοι τους να αποτελέσουν ένα στρατιωτικό άγημα πολλών χιλιάδων ανδρών, εντυπωσίασαν σε τέτοιο βαθμό τον αυτοκράτορα, ώστε προσκάλεσε τον φιλόξενο οικοδεσπότη στην Κωνσταντινούπολη και εκεί τον κράτησε σε τιμητική αιχμαλωσία. Ολόκληρη η περιουσία του δημεύθηκε από το κράτος.

Ο Βασίλειος Β' μνημονεύει επώνυμα στη Νεαρά του του 996[223] ότι οι οικογένειες των Φωκάδων και των Μαλεΐνων ήταν οι πιο εξέχοντες εκπρόσωποι της πανίσχυρης πλέον επαρχιακής αριστοκρατίας. Η πιο σπουδαία διάταξη, την οποία προσθέτει η Νεαρά αυτή στην αρχαιότερη νομοθεσία, αφορά την άρση της προθεσμίας των σαράντα ετών για τη διαγραφή, μετά την παρέλευση της οποίας, σύμφωνα με τις παλαιότερες διατάξεις, χανόταν και το δικαίωμα επανακτήσεως της αγροκτησίας που αποκτήθηκε παράνομα. Η Νεαρά του Βασίλειου Β' εξαίρει το γεγονός, ότι οι «δυνατοί» μπορούσαν εύκολα και ατιμώρητα, εξ αιτίας της επιρροής τους, να καταστρατηγήσουν την περίοδο της διαγραφής και να εξασφαλίσουν τη μόνιμη κατοχή της παράνομης ιδιοκτησίας. Για το λόγο αυτό ο αυτοκράτορας καθορίζει, ότι όλες οι περιουσίες των «δυνατών» που αγοράσθηκαν από τους «πτωχούς» με την εφαρμογή του πρώτου σχετικού διατάγματος του Ρωμανού Λακαπηνού, οφείλουν να επιστραφούν στους προηγούμενους ιδιοκτήτες, ανεξάρτητα από την προθεσμία διαγραφής και χωρίς καμιά αποζημίωση. Σύμφωνα με το Βασίλειο Β' δεν ίσχυε όμως καμιά απολύτως διαγραφή για το δημόσιο ταμείο. Το δικαίωμα της «εκνικήσεως» που αξιούσε το κράτος, έφθανε ως την εποχή του Αυγούστου.

Digitized by 10uk1s

Με την ίδια Νεαρά ο Βασίλειος Β' επιχειρεί να περιορίσει και την αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας σε βάρος των αγροτών. Οι μοναστικές κοινότητες που ιδρύθηκαν στα χωριά από δωρεές αγροτών και οι οποίες διέθεταν μικρό αριθμό μοναχών, δεν πρέπει να χαρακτηρίζονται ως μοναστήρια αλλά ως οίκοι προσευχής, που ανήκουν στην αγροτική κοινότητα και δεν καταβάλλουν ποσοστά των εσόδων τους στον κατά τόπους επίσκοπο. Μεγαλύτερα όμως μοναστηριακά συγκροτήματα, που αριθμούν οκτώ ή περισσότερους μοναχούς υπάγονται βέβαια στον επίσκοπο, δεν επιτρέπεται όμως να αποκτούν νέες εκτάσεις γης. Με τη διάταξη αυτή ο Βασίλειος επαναφέρει ένα παλαιό διάταγμα του προπάππου του Ρωμανού Λακαπηνού. Από την άλλη όμως μεριά αποφεύγει κάθε αναφορά στο πιο αυστηρό διάταγμα του θετού πατέρα του Νικηφόρου Φωκά, το οποίο είχε αναστείλει ο Ιωάννης Τζιμισκής[224].

Τα μέτρα του Βασιλείου Β' εναντίον των «δυνατών» έγιναν με την πάροδο του χρόνου αυστηρότερα. Μερικά χρόνια μετά την άρση του δικαιώματος της διαγραφής επέβαλε σ' αυτούς την υποχρέωση να καταβάλουν το *αλληλέγγυον* για τους πτωχούς, δηλ. να είναι υπεύθυνοι για τις υπολειπόμενες απλήρωτες φορολογικές υποχρεώσεις των χωρικών[225]. Έτσι το βάρος του αλληλέγγυου, το οποίο ως τότε, σύμφωνα με την αρχή της συλλογικής πληρωμής των φόρων από την αγροτική κοινότητα, έφεραν οι γείτονες του χρεώστη φορολογούμενου (βλ. >> και >>) μεταφέρθηκε τώρα αποκλειστικά στους ώμους του μεγαλοκτηματία, Το αποφασιστικό αυτό μέτρο έφερε διπλό αποτέλεσμα. Πρώτα κατάφερε ένα ιερό ισχυρό κτύπημα στους «δυνατούς» και έπειτα εξασφάλισε με ασφαλέστερο τρόπο την καταβολή των εσόδων του Αλληλέγγυου στο δημόσιο ταμείο. Εκτός τούτου, η καταβολή των φόρων για τα ακαλλιέργητα κτήματα των γειτόνων υπερέβαινε συχνά τις δυνατότητες των χωρικών, και τους υποχρέωνε να μετοικήσουν, πράγμα που προκαλούσε νέες ζημιές στο κράτος[226]. Οι διαμαρτυρίες των «δυνατών» δεν κλόνισαν τον Βασίλειο Β', παρόλο που στο πλευρό τους τάχθηκε και ο πατριάρχης Σέργιος. Ήταν αμετάκλητη η απόφασή του να συντρίψει την υπερβολική δύναμη της αριστοκρατίας, εναντίον της οποίας είχαν αγωνισθεί μάταια οι πρόγονοί του.

Με τον ίδιο ζήλο ανέλαβε τον αγώνα εναντίον των εξωτερικών εχθρών αμέσως μετά την καταστολή του εμφύλιου πολέμου. Ο πιο επικίνδυνος από τους εχθρούς του ήταν ο τσάρος Σαμουήλ. Ο αγώνας μαζί του ήταν η πρωταρχική αποστολή και η καταστροφή του κράτους του ο στόχος της ζωής του Βασιλείου Β'. Φαίνεται ότι στον αγώνα εναντίον του πανίσχυρου μακεδονικού κράτους επιζήτησε τη συμπαράσταση των ηγεμόνων άλλων βαλκανικών χωρών καθώς και τη σύναψη σχέσεων με τον πρίγκηπα Ιωάννη Βλαδίμηρο της Διόκλειας. Μία σερβική πρεσβεία, ίσως από τη Διόκλεια, έφθασε το 992 από τη θαλάσσια οδό στο Βυζάντιο, μετά από πολλές περιπέτειες[227]. Αλλά ο αυτοκράτορας ήταν ήδη στο πεδίο της μάχης. Γιατί από την άνοιξη του 991 ο Βασίλειος Β' είχε εισβάλει στη Μακεδονία διευθύνοντας ο ίδιος εκεί τον πόλεμο εναντίον του Σαμουήλ, που διήρκεσε αρκετά χρόνια.

Ωστόσο αναγκάσθηκε να διακόψει τις νικηφόρες επιχειρήσεις του στη Μακεδονία και να στραφεί προς την Ανατολή, όπου είχαν δημιουργηθεί νέες περιπλοκές. Είχαν εισβάλει στη Συρία οι Φατιμίδες, νίκησαν τον βυζαντινό διοικητή της Αντιόχειας κοντά στον Ορόντη (994) και στη συνέχεια πολιόρκησαν το Χαλέπι και απειλούσαν σοβαρά την ίδια την Αντιόχεια. Ανέκαθεν η βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν καταδικασμένη να διεξάγει πόλεμο σε δύο μέτωπα. Όταν επιχειρούσε να διαφύγει τη μοίρα της αυτή κατέβαλλε πάντοτε σοβαρό τίμημα. Το βαλκανικό ζήτημα είχε για το Βασίλειο Β' προτεραιότητα όπως άλλοτε το συριακό για το Νικηφόρο Φωκά. Δεν υπέπεσε όμως στο σφάλμα του μεγάλου πατρυιού του, ο οποίος για τον πόλεμο στην Ανατολή παραμέλησε τις υποχρεώσεις του στα Βαλκάνια. Το 995 εμφανίσθηκε ο ίδιος μπροστά στα τείχη του Χαλεπίου, απώθησε τον αιφνιδιασθέντα εχθρό και κυρίευσε τις πόλεις Ραφανέα και Έμεσα. Μερικά χρόνια αργότερα εκστράτευσε στη Συρία και έσωσε για άλλη μια φορά την κατάσταση, όταν ο δούκας της Αντιόχειας νικήθηκε στον πόλεμο εναντίον των Φατιμιδών. Ωστόσο απέτυχε και τη φορά αυτή η προσπάθειά του να καταλάβει την Τρίπολη. Μετά την αποκατάσταση των πραγμάτων στη Συρία κινήθηκε προς την περιοχή του Καυκάσου για να διευθετήσει την κατάσταση

Digitized by 10uk1s

στην Αρμενία και την Ιβηρία.

Ο Σαμουήλ εκμεταλλεύθηκε την απουσία του αυτοκράτορα και εκστράτευσε εναντίον της Ελλάδος προελαύνοντας ως την Πελοπόννησο. Ωστόσο κατά την επιστροφή του αιφνιδιάσθηκε και ηττήθηκε από τον ικανό βυζαντινό στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό, ενώ ο ίδιος πληγώθηκε στη μάχη και με δυσκολία διέφυγε το θάνατο (997). Παρά την ήττα αυτή ο Σαμουήλ συνέχισε τις κατακτητικές του δραστηριότητες· στα επόμενα χρόνια κατέλαβε, όπως φαίνεται, το Δυρράχιο και ενσωμάτωσε στο κράτος του τη Ρασκία και τη Διόκλεια[228]. Έτσι η συμμαχία με το Βυζάντιο δεν ωφέλησε ουσιαστικά τον ηγεμόνα Βλαδίμηρο. Τα εδάφη του προσαρτήθηκαν στο κράτους του Σαμουήλ και ο ίδιος οδηγήθηκε αρχικά στην αιχμαλωσία, τελικά όμως παντρεύθηκε μία θυγατέρα του πανίσχυρου τσάρου και αποκαταστάθηκε στο θρόνο της Διόκλειας ως υποτελής του.

Όταν μετά την επιστροφή του από την Ασία το έτος 1001 εμφανίσθηκε ο Βασίλειος εκ νέου στα Βαλκάνια, άρχισε η μεγάλη βυζαντινή αντεπίθεση, την οποία διηύθυνε προσωπικά ο αυτοκράτορας, σύμφωνα με ένα τέλεια μελετημένο σχέδιο, και η οποία είχε ως αμετακίνητο στόχο να κόψει το νήμα της ζωής του εχθρού. Αρχικά ο Βασίλειος εισέβαλε στην περιοχή της Σαρδικής και κυρίευσε όλα τα γειτονικά κάστρα. Με τον τρόπο αυτό αποκλείσθηκε ο Σαμουήλ από τις παλαιές βουλγαρικές παραδουνάβειες κτήσεις ενώ, παράλληλα, βυζαντινοί στρατηγοί κατέλαβαν τις άλλοτε βουλγαρικές πρωτεύουσες Πλίσκα και Μεγάλη Πρεσθλάβα καθως και τη Μικρή Πρεσθλάβα. Στη συνέχεια ο Βασίλειος Β' επέστρεψε στη Μακεδονία όπου η Βέρροια παραδόθηκε και τα Σέρβια εκπορθήθηκαν. Έτσι εξασφαλίσθηκε η πρόσβαση προς τη βόρεια Ελλάδα. Με γρήγορο ρυθμό αποκαταστάθηκε η βυζαντινή κυριαρχία στη Θεσσαλία, ενώ ο Βασίλειος εμφανίσθηκε πάλι στη Μακεδονία και μετά από άγρια μάχη κατέλαβε την καλά οχυρωμένη πόλη Βοδινά (Έδεσσα). Ο επόμενος στόχος ήταν η Βιδύνη, το σπουδαίο παραδουνάβειο κάστρο, το οποίο κυρίευσε ύστερα από οκτάμηνη πολιορκία, χωρίς να παρασυρθεί από την έξυπνη παραπλανητική κίνηση του Σαμουήλ, ο οποίος κατέλαβε και λεηλάτησε την Αδριανούπολη. Από τη Βιδύνη ο αυτοκράτορας κινήθηκε με γρήγορη προέλαση προς τον νότο. Στον ποταμό Αξιό, κοντά στα Σκόπια, πέτυχε αποφασιστική νίκη εναντίον του στρατού του Σαμουήλ οπότε και παραδόθηκαν τα Σκόπια (1004)[229]. Με την κατάληψη των Σκοπίων και των Βοδινών οι κεντρικές περιοχές του κράτους του Σαμουήλ αποκλείσθηκαν. Μετά από τετράχρονο ασταμάτητο πόλεμο, στη διάρκεια του οποίου το Βυζάντιο κέρδιζε τη μία νίκη μετά την άλλη, ο εχθρός έχασε περισσότερα από τα μισά εδάφη του. Τώρα ήταν πια κατάλληλος καιρός για το Βασίλειο να διακόψει τις επιχειρήσεις του και να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη μέσω Φιλιππουπόλεως για να παραχειμάσει. Όπως γράφει ένας σύγχρονός του *«εποιείτο τας προς τους βαρβάρους στρατειάς ουχ ώσπερ ειώθασιν οι πλείους των βασιλέων ποιείν, μεσούντος εξιόντες έαρος και τελευτώντος θέρους επαναζευγνύοντες*, *αλλ' όρος αυτώ της αναζεύξεως ην το του σκοπού τέλος, εφ' ω και την κινησιν εποιήσατο»*[230].

Πράγματι, δεν χωρούσε πια καμιά αμφιβολία για την έκβαση του πολέμου. Το βυζαντινό κράτος, που στηριζόταν σε μακραίωνες παραδόσεις, απέδειξε άλλη μια φορά την υπεροχή του. Ο τολμηρός τσάρος δεν μπόρεσε να νικήσει στην αναμέτρηση με τη βυζαντινή πολεμική τέχνη, τη στρατιωτική οργάνωση και τα τεχνικά μέσα της γηραιάς αυτοκρατορίας. Οι στρατηγοί και οι διοικητές του άρχισαν να τον εγκαταλείπουν· το 1005 έπεσε το Δυρράχιο στα χέρια του βυζαντινού αυτοκράτορα ύστερα από προδοσία. Το τελειωτικό όμως κτύπημα δόθηκε τον Ιούλιο του 1014 ύστερα από μακροχρόνιους αγώνες, για τους οποίους γνωρίζουμε ελάχιστα. Σε μια στενή διάβαση της οροσειράς Βελάσιτζα, που είναι γνωστή ως Κλειδίον, στην περιοχή του άνω Στρυμώνα ο στρατός του Σαμουήλ κυκλώθηκε. Ο τσάρος βέβαια κατόρθωσε να διαφύγει στην Πρίλαπο, ένα μεγάλο όμως τμήμα του στρατού του βρήκε το θάνατο, ενώ ένα ακόμη μεγαλύτερο αιχμαλωτίσθηκε. Ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος πανηγύρισε τη νίκη του με μια τρομερή πράξη. Διέταξε να τυφλωθούν οι αιχμάλωτοι (περίπου 14.000)[231] και να χωρισθούν σε ομάδες από εκατό άνδρες με ένα μονόφθαλμο ως αρχηγό κάθε ομάδας και να οδηγηθούν στον τσάρο τους, στην Πρίλαπο. Όταν ο Σαμουήλ αντίκρυσε την αποτρόπαιη αυτή πομπή έπεσε λιπόθυμος στο έδαφος. Δύο μέρες αργότερα ο γενναίος τσάρος πέθανε (6 Οκτωβρίου 1014).

Digitized by 10uk1s

Το κράτος του κατόρθωσε να επιζήσει μόνο μερικά ακόμη χρόνια. Εσωτερικές αναταραχές βοήθησαν τον κατακτητή στο έργο του. Ο γιος και διάδοχος του Σαμουήλ, Γαβριήλ Ραδομηρός (Radomir) δολοφονήθηκε ήδη το 1015 από τον εξάδελφό του Ιωάννη Βλαδισλάβο. Την τύχη του τσάρου συμμερίσθηκαν η γυναίκα του και ο κουνιάδος του, Ιωάννης Βλαδίμηρος της Διόκλειας. Η καθυπόταξη της χώρας συνεχίσθηκε με μεθοδικότητα, ώσπου ο θάνατος του Ιωάννη Βλαδισλάβου, που σκοτώθηκε το Φεβρουάριο του 1018 σε μια επίθεση εναντίον του Δυρραχίου, έθεσε τέλος στον πόλεμο. Ο Βασίλειος εισήλθε θριαμβευτικά στην Αχρίδα και δέχθηκε την προσκύνηση από τη χήρα και τα άλλα επιζώντα μέλη της οικογένειας του τσάρου. Είχε πετύχει το στόχο του: η σκληροτράχηλη χώρα, εναντίον της οποίας είχε αρχίσει τον πόλεμο πριν από περισσότερα από τριάντα χρόνια, υποτάχθηκε στον εξηκοντάχρονο πια ηγεμόνα και ενσωματώθηκε στο κράτος του. Ολόκληρη η βαλκανική χερσόνησος βρισκόταν και πάλι υπό το βυζαντινό σκήπτρο, για πρώτη φορά ύστερα από τη σλαβική εγκατάσταση. Διέσχισε την υποταγμένη χώρα και αποκατέστησε παντού την εξουσία του. Στο τέλος επισκέφθηκε ο Βασίλειος την αρχαία πόλη των Αθηνών. Η πανηγυρική ατμόσφαιρα, που προκάλεσε η μεγάλη νίκη, εκφράσθηκε με εντυπωσιακό τρόπο στην δοξολογία, που τέλεσε ο νικητής αυτοκράτορας στον Παρθενώνα, που τότε ήταν αφιερωμένος στη λατρεία της Θεομήτορος.

Αν και η τακτική του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου στο πεδίο της μάχης ήταν ωμή και αμείλικτη, η πολιτική του απέναντι στην υποταγμένη χώρα ήταν μετριοπαθής και συνετή. Αναγνωρίζοντας τις συνθήκες και τις συνήθειες της χώρας, επέτρεψε στους νέους υπηκόους του, σε αντίθεση με τον πληθυσμό των οικονομικά αναπτυγμένων επαρχιών της αυτοκρατορίας, να καταβάλλουν φόρους όχι σε νόμισμα, αλλά σε είδος. Το Πατριαρχείο της Αχρίδας υποβιβάσθηκε σε αρχιεπισκοπή, αναγνωρίσθηκε όμως ως αυτοκέφαλη Εκκλησία, έλαβε εξαιρετικά προνόμια και ανέκτησε τη δικαιοδοσία σε όλες τις επισκοπές που ανήκαν άλλοτε στο κράτος του Σαμουήλ και του Πέτρου. Στην πραγματικότητα το καθεστώς της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής της Αχρίδας είχε την έννοια ότι δεν υπαγόταν στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, εξαρτιόταν όμως από τον αυτοκράτορα, γιατί ο τελευταίος διατηρούσε το δικαίωμα να διορίζει τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας[232]. Ο διακανονισμός αυτός, ένα αληθινό αριστούργημα της αυτοκρατορικής πολιτικής, εξασφάλισε στο Βυζάντιο τον έλεγχο πάνω στις εκκλησίες των νοτιοσλαβικών λαών αλλά και απέφυγε όμως να επεκτείνει περισσότερο την τεράστια δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Παράλληλα διασφάλισε με τον πρέποντα τρόπο τα εξαιρετικά προνόμια του εκκλησιαστικού κέντρου της Αχρίδας, του οποίου οι αυτοκέφαλοι αρχιεπίσκοποι διατήρησαν πολύ ψηλή θέση μέσα στην ελληνική εκκλησιαστική ιεραρχία σε σύγκριση με τους άλλους εκκλησιαστικούς ηγέτες, που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως.

Τα νέα εδάφη που προστέθηκαν στην επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οργανώθηκαν σε θέματα[233], όπως όλες οι βυζαντινές επαρχίες. Οι περιοχές εκείνες, που άλλοτε απάρτιζαν τον πυρήνα του κράτους του Σαμουήλ, σχημάτισαν το θέμα της Βουλγαρίας, το οποίο λόγω της μεγάλης σημασίας του, διοικήθηκε αρχικά από έναν «κατεπάνω» και αργότερα από έναν δούκα. Κέντρο του ήταν τα Σκόπια[234]. Οι βουλγαρικές επαρχίες κατά μήκος του κάτω Δούναβη αποτέλεσαν το θέμα Παρίστριον ή Παραδούναβον, που είχε κέντρο την παραδουνάβεια πόλη της Σιλιστρίας και το οποίο έπειτα ανυψώθηκε σε καπετανάτο και αργότερα σε δουκάτο. Όπως φαίνεται οργανώθηκε σε θέμα και η ακριτική περιοχή του Δούναβη και του Σάβα με κέντρο το Σίρμιο[235]. Οι ακτές της Αδριατικής με το Zadar (Zara) στο βορρά και τη Ραγούσα (Dubrovnik) στο νότο αποτέλεσαν, όπως και παλαιότερα, το θέμα Δαλματίας. Αντίθετα οι επαρχίες Διόκλεια, Ζαχλουμία, Ρασκία και Βοσνία δεν οργανώθηκαν σε θέματα, αλλά όπως και η Κροατία, συνέχισαν να διοικούνται από τους εντόπιους ηγεμόνες και έτσι δεν αποτέλεσαν πραγματικές επαρχίες, αλλά μάλλον υποτελείς ηγεμονίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας[236]. Η περιοχή νότια της λίμνης της Σκόδρας (Skadar) συνέχισε να ανήκει στο δουκάτο του Δυρραχίου, που ήταν το πιο σπουδαίο από στρατηγική άποψη ορμητήριο του βυζαντινού κράτους στην Αδριατική, όπως ακριβώς και το θέμα της Θεσσαλονίκης, το οποίο είχε επίσης ανυψωθεί σε δουκάτο και αποτελούσε την πιο σπουδαία βάση στο Αιγαίο Πέλαγος.

Digitized by 10uk1s

Η ανάκτηση ολόκληρης της βαλκανικής χερσονήσου είχε σημαντικές επιπτώσεις και στην εσωτερική πολιτική. Οπωσδήποτε δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός, ότι οι κατακτήσεις του μικρασιάτη ευπατρίδη Νικηφόρου Φωκά έγιναν στο ασιατικό έδαφος, ενώ αντίθετα ο Βασίλειος Β', ο μεγαλύτερος αντίπαλος της μικρασιατικής αριστοκρατίας, έστρεψε την προσοχή του πρωταρχικά στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας. Η επέκταση των συνόρων του κράτους ως το Δούναβη και τις αδριατικές ακτές έθεσε οριστικό τέλος στη θέση υπεροχής, που κατείχε η Μ. Ασία μέσα στην αυτοκρατορία τους περασμένους αιώνες[237].

Ωστόσο ο Βασίλειος Β' δεν έμεινε αδιάφορος μπροστά στις υποχρεώσεις, που είχε η αυτοκρατορία στην Ασία. Τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του έδρασε στην άλλη άκρη του βυζαντινού κόσμου, στην περιοχή του Καυκάσου. Μετά το θάνατο του Gagik Α' (990 - 1020), η βασιλεία του οποίου αποτέλεσε την περίοδο μέγιστης ακμής του κράτους των Βαγρατιδών, ξέσπασαν αναταραχές στην Αρμενία. Το γεγονός αυτό έδωσε στον αυτοκράτορα την ευκαιρία να επέμβει αποτελεσματικά. Η περιοχή του Βασπουραχάν (Vaspurkan) καθώς και ένα τμήμα της Ιβηρίας ενσωματώθηκαν στο Βυζάντιο, ενώ το αρμενικό βασίλειο του Ανίου (Ani) ορίσθηκε να μείνει στην εξουσία του βασιλέα Ιωάννη Smbat, του γιου και διαδόχου του Gagik, εφ' όρου ζωής, μετά το θάνατό του όμως να εκχωρηθεί στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Αποτελεσμα των ένδοξων κατακτήσεων των τριών τελευταίων κυβερνήσεων στην Ασία είναι τα νέα θέματα, τα οποία εκτείνονται πέραν από τα παλιά βυζαντινά εδάφη σε σχήμα τόξου από τη δύση προς την ανατολή: Αντιόχειας, Τελούχ, των καλούμενων «παρεφρατιδίων πόλεων» (αργότερα «Εδέσσης»), Μελιτηνής και δίπλα σ' αυτά τα εδάφη του παλαιού θέματος της Μεσοποταμίας, το θέμα Ταρών και ακόμη οι περιοχές Βασπουραχάν, Ιβηρίας και Θεοδοσιουπόλεως, που ανακτήθηκαν πρόσφατα[238]. Ενώ τα παλαιά θέματα της Μ. Ασίας έχαναν τη σπουδαιότητά τους, οι νέες επαρχίες απέκτησαν μεγάλη σημασία ως ακριτικές περιοχές και ανυψώθηκαν είτε σε δουκάτα (όπως η Αντιόχεια και αργότερα η Μεσοποταμία) είτε σε καπετανάτα (όπως η Έδεσσα και οι επαρχίες της Αρμενίας και της Ιβηρίας)[239].

Πριν από το θάνατό του ο ακάματος αυτοκράτορας έστρεψε την προσοχή του στη Δύση. Η θέση των Βυζαντινών στην Κάτω Ιταλία, που φαινόταν κλονισμένη από την εποχή του Όθωνα του Μεγάλου λόγω της επεκτάσεως της γερμανικής αυτοκρατορίας, άρχισε προοδευτικά να σταθεροποιείται μετά την άτυχη έκβαση του πολέμου του Όθωνα Β' εναντίον των Αράβων. Η ιδέα μιας renovatio romana, που εμφανίσθηκε την εποχή του νεαρού αυτοκράτορα Όθωνα Γ', του γιου της βυζαντινής πριγκίπησσας Θεοφανώς, ισχυροποίησε τη βυζαντινή επιρροή στο χώρο της δυτικής αυτοκρατορίας. Με τη συνένωση όλων των βυζαντινών κτήσεων της Ιταλίας σε ένα Κατεπανάτο ενισχύθηκε περισσότερο και από οργανωτική άποψη η θέση των Βυζαντινών[240]. Ο ικανός «κατεπάνω» Βασίλειος Βοϊωάννης πέτυχε πολλαπλές νίκες επί των εχθρών της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Βασίλειος Β' σκέφθηκε να ολοκληρώσει τις επιτυχίες αυτές και άρχισε προετοιμασίες για μια μεγάλη εκστρατεία εναντίον των Αράβων της Σικελίας. Πέθανε όμως στις 15 Δεκεμβρίου 1025. Κληροδότησε μία αυτοκρατορία, που εκτεινόταν από τις οροσειρές της Αρμενίας ως την Αδριατική και από τον Ευφράτη ως το Δούναβη. Είχε ενσωματώσει στην αυτοκρατορία αυτή ένα αχανές σλαβικό βασίλειο, ενώ ένα άλλο, ακόμη μεγαλύτερο, βρισκόταν κάτω από την πνευματική του επιρροή.

Ένας συγγραφέας του δέκατου τρίτου αιώνα θεωρεί ως πιο σημαντικούς αυτοκράτορες του Βυζαντίου τον Ηράκλειο και το Βασίλειο Β'[241]. Τα δύο αυτά ονόματα, που είναι χωρίς αμφιβολία τα μεγαλύτερα ονόματα της βυζαντινής ιστορίας, συμβολίζουν την ηρωική εποχή του Βυζαντίου, η οποία άρχισε με τον πρώτο και έκλεισε με τον δεύτερο.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ
Η επικράτηση της αριστοκρατίας των αξιωματούχων της πρωτεύουσας (1025 - 1081)

Πηγές

Πηγή πρωταρχικής σπουδαιότητας είναι η «Χρονογραφία» του Μιχαήλ (Κωνσταντίνου) Ψελλού[1]. Ο Ψελλός (έτος γεννήσεως 1018) όχι μόνο ήταν ο μεγαλύτερος λόγιος και το πιο καθαρό μυαλό της εποχής του, αλλά και λογοτέχνης. Η «Χρονογραφία» του είναι το σπουδαιότερο έργο του μεσαίωνα στο είδος των απομνημονευμάτων, ασύγκριτο στην πνευματική του διαύγεια, τη ζωηρότητα της περιγραφής, τη λεπτότητα του ψυχολογικού αισθητηρίου και στην καλλιτεχνική αποτύπωση χαρακτήρων. Ο Ψελλός, που κατέλαβε ανώτερα κρατικά αξιώματα, όχι μόνο παρακολούθησε από κοντά την ιστορία της εποχής του αλλά και ο ίδιος δημιούργησε ιστορία. Έτσι εξηγείται βέβαια και η μεροληπτικότητα της περιγραφής του, που αποσιωπά πολλά και παραμορφώνει άλλα γεγονότα. Το έργο διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο γράφτηκε ύστερα από παρόρμηση κάποιου φίλου, ίσως του Κωνσταντίνου Λειχούδη, γύρω στα 1059 - 63 και εξιστορεί την περίοδο από το Βασίλειο Β' ως την παραίτηση του Ισαάκιου Κομνηνού. Η διήγηση σχετικά με το Βασίλειο Β' είναι σύντομη, γίνεται όμως περισσότερο λεπτομερειακή στην εξιστόρηση των επόμενων κυβερνήσεων, ιδιαίτερα μάλιστα από την εποχή του Μιχαήλ Ε' (1041-42), δηλαδή τότε που ο Ψελλός εισήλθε στο παλάτι ως βασιλικός γραμματέας. Το δεύτερο μέρος, που περιλαμβάνει την εποχή των Δουκάδων (1059-78), συγγράφηκε ύστερα από προσωπική επιθυμία του αυτοκράτορα και μάλιστα όσο ζούσε ο Μιχαήλ Ζ', γεγονός που εξηγεί τον υπερβολικά μονόπλευρο χαρακτήρα του μέρους τούτου. Μεγάλη ιστορική αξία έχουν επίσης οι πολυάριθμες επιστολές, ομιλίες και άλλα περιστασιακά κείμενα του Ψελλού[2]. Ιδιαίτερα σημαντικές για την πνευματική ιστορία του ενδέκατου αιώνα είναι οι επιστολές, οι ομιλίες και τα ποιήματα του λόγιου Ιωάννη Μαυρόποδα, μητροπολίτη Ευχαΐτων[3].

Υψηλής ποιότητας είναι επίσης και το ιστορικό έργο του Μιχαήλ Ατταλειάτη, που κατείχε εξέχουσα θέση στην αυλή, και γιατί την ιστορία από το 1034 ως το 1079 έγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας[4]. Σε αντίθεση με τον Ψελλό, που ανήκε στο αστικό κόμμα, ο Ατταλειάτης υποστήριξε την φεουδαρχική στρατιωτική αριστοκρατία και αφιέρωσε το έργο του στο Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078 - 81). Η άνοδός του άρχισε επί Ρωμανού Διογένη (1068 - 71) και γι' αυτό όταν φθάνει στην εποχή της βασιλείας του αυτοκράτορα αυτού η διήγησή του γίνεται πλουσιώτερη, ταυτόχρονα όμως και αρκετά υποκειμενική. Μεγάλη αξία έχει επίσης το τελευταίο τμήμα της Χρονογραφίας του Ιωάννη Σκυλίτζη, που μνημονεύσαμε προηγουμένως και το οποίο καλύπτει την περίοδο ως την άνοδο στο θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού[5]. Το τμήμα αυτό συνεχίζει ένας άγνωστος συγγραφέας, που καλύπτει την εποχή από το 1 0 5 7 ως το 10 7 9 (βλ. >>). Βασίζεται ουσιαστικά στον Ατταλειάτη και χρησιμοποιεί κάπου - κάπου και τον Ψελλό, σε ορισμένα όμως τμήματα, όπως στην περιγραφή της σλαβικής επαναστάσεως του 1072, δεν εξαρτάται από τις πηγές αυτές. Η Χρονογραφία του Ιωάννη Ζωναρά αντλεί στα αντίστοιχα τμήματα από το Σκυλίτζη και τον Ψελλό και σε μικρότερη έκταση από τον Ατταλειάτη. Ο Ζωναράς χρησιμοποιεί επίσης και μία άλλη άγνωστη πηγή και το γεγονός αυτό, όπως και η αυτοτέλειά του απέναντι στις πηγές, εξασφαλίζει στο έργο του σημαντική αξία[6]. Πολύ ενδιαφέρουσα πηγή τόσο για την ιστορία του Βυζαντίου όσο και για την ιστορία των βαλκανικών χωρών είναι το λ.εγόμενο Στρατηγικό του Κεκαυμένου, που συντάχθηκε μεταξύ του 1075 και του 1078. Ο συγγραφέας του, ένας στρατηγός από βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια, εξιστορεί με μεγάλη ζωντάνια τις εμπειρίες του, στις οποίες προσθέτει διάφορες συμβουλές και νουθεσίες. Οι αυθόρμητες και ζωντανές περιγραφές

Digitized by 10uk1s

του βασίζονται σε άμεση γνώση των γεγονότων και των περιστάσεων, που περιγράφει και προσφέρουν σπουδαίες και μοναδικές πληροφορίες για την πολιτική καθώς και την πολιτιστική ιστορία της εποχής. Το έργο αυτό είναι γνωστό μόνο από ένα χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Μόσχας (του δέκατου τέταρτου ή του δέκατου πέμπτου αιώνα) και περιέχει στο τέλος μία σύντομη συγγραφή με συμβουλές σε κάποιον αυτοκράτορα, οι οποίες αναμφίβολα προέρχονται από την γραφίδα του ίδιου συγγραφέα[7].

Πλούσιο υλικό σχετικά με τη δικονομία, τη διοίκηση, το φορολογικό σύστημα, τις αγροτικές συνθήκες κ.ά. περιέχει η λεγόμενη «Πείρα», που είναι μια συλλογή δικαστικών αποφάσεων του μαγίστρου Ευστάθιου Ρωμαίου, και την οποία επιμελήθηκε, όπως φαίνεται, κάποιος υπάλληλος του επιφανούς αυτού δικαστικού μετά το 1034[8]. Το Κτηματολόγιο των Θηβών από το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα που ανακαλύφθηκε πρόσφατα, μας πληροφορεί, όπως και η πραγματεία που εξέδωσε ο Ashburner, για τη δημοσιονομία στο Βυζάντιο και διαφωτίζει ιδιαίτερα τις μεταβολές που επήλθαν την εποχή αυτή στο βυζαντινό χωριό[9]. Ένα άλλο κείμενο με πολύ μεγάλη αξία για τις κοινωνικές συνθήκες, είναι η διαθήκη του πρωτοσπαθάριου του χρυσοτρίκλινου Ευστάθιου Βοΐλα, που συντάχθηκε το 1059[10].

Τις πλουσιώτερες όμως πληροφορίες για την εσωτερική κατάσταση της αυτοκρατορίας οφείλουμε στα επίσημα έγγραφα, τα οποία από το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα αρχίζουν να πληθαίνουν, σε αντίθεση με προηγούμενες εποχές, από τις οποίες σώθηκαν μόνο σε περιορισμένο αριθμό. Τα έγγραφα αυτά σώζονται κυρίως στα αρχεία των μονών[11].

Το κύριο εκκλησιαστικό γεγονός της εποχής αυτής, δηλ. το σχίσμα των Εκκλησιών του 1054, αποσιωπάται τελείως από τους σύγχρονους βυζαντινούς ιστοριογράφους. Η πιο σπουδαία δυτική έκθεση, που αποτέλεσε τη βάση για τις λοιπές σχετικές λατινικές ειδήσεις, είναι η Commemoratio brevis, που αποδίδεται στον καρδινάλιο Ουμβέρτο[12]. Πλουσιώτερες ειδήσεις περιέχει η αλληλογραφία μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων και Λατίνων ιεραρχών και ιδιαίτερα οι δύο επιστολές του Μιχαήλ Κηρουλλάριου προς τον Πέτρο Αντιοχείας και η απάντηση του τελευταίου[13], οι επιστολές του Λέοντα Θ' προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ', τον Μιχαήλ Κηρουλλάριο και τον Λέοντα Αχρίδος καθώς και προς τον Πέτρο Αντιοχείας[14]. Όπως απέδειξε ο A. Michel, οι παπικές αυτές επιστολές, προ παντός όμως η εκτενής πολεμική επιστολή προς το Μιχαήλ Κηρουλλάριο, προέρχονται από τη γραφίδα του καρδινάλιου Ουμβέρτου[15]. Ο ίδιος ερευνητής δημοσίευσε επίσης και μια πραγματεία του Ουμβέρτου σχετικά με την εκπόρευση του αγίου Πνεύματος και πλήθος άλλων θεολογικών συγγραμμάτων της εποχής αυτής, μεταξύ των οποίων εκτενή «Πανοπλία» του Μιχαήλ Κηρουλλάριου[16].

Digitized by 10uk1s

1. Η διάλυση του κρατικού μηχανισμού της μέσης βυζαντινής περιόδου

Γενική βιβλιογραφία

Bury, Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos, English Historical Review 4 (1889) 41 - 64, 251 - 85 (= Selected Essays [1930] 126-214).

Schlumberger, Épopée byzantine III.

Skabalanovič, Viz. gosudastvo.

Neumann, Weltstellung.

J. M. Hussey, The Later Macedonians, the Comneni and the Angeli 1025 - 1204, Cambr. Med. Hist. IV, Pt I (2η έκδ., 1966).

W. Fischer, Studien zur byzantinischen Geschichte des 11. Jahrhunderts, Progr. Plauen 1883.

H. Mädler, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, Progr. Plauen 1894.

Vasiljevskij, Pečenegi.

M. Dinić, The Balkans 1018- 1499, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ., 1966).

Fuchs, Höhere Schulen.

Hussey, Church and Learning.

P. Bezobrazov, Michail Psell, Μόσχα 1890.

Χρ. Ζερβός, Michel Psellos, Paris 1920 (περισσότερη βιβλιογραφία για τον Ψελλό βλ. >>>).

Ostrogorsky, Feodalité.

Γλύκατζη -Ahrweiler, Recherches.

Bréhier, Le schisme oriental du Xe siècle, Paris 1899.

Bréhier, The Greek Church: its Relations with the West up to 1054, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 246 - 73.

Norden, Papsttum und Byz.anz.

Michel, Kerullarios.

M. Jugie, Le schisme byzantin, Paris 1941.

N. Suvorov, Vuzantijskij papa [Ένας βυζαντινός Πάπας], Μόσχα 1902.

St. Runciman, The Eastern Schism. A study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries, Oxford 1955.

Digitized by 10uk1s

Ο θάνατος του Βασιλείου Β' αποτελεί ορόσημο στη βυζαντινή ιστορία. Ακολουθεί μία περίοδος επιγόνων, η οποία στην εξωτερική πολιτική της τρέφεται από τη δόξα των προηγούμενων εποχών, ενώ στο εσωτερικό εγκαταλείπεται στις δυνάμεις της αποσυνθέσεως. Ύστερα από τα μεγαλειώδη κατορθώματα των τριών τελευταίων κυβερνήσεων το Βυζάντιο φάνηκε ανίκητο και δοκίμασε γι' αυτό περίοδο σχετικής ειρήνης, την οποία σχεδόν ποτέ άλλοτε δεν είχε γνωρίσει η βυζαντινή ιστορία. Η ειρηνική όμως αυτή εποχή δεν χρησιμοποιήθηκε από το Βυζάντιο για τη συγκέντρωση και τη σταθεροποίησή του, αλλά ήταν εποχή εσωτερικής αδράνειας. Έτσι άρχισε η κατάρρευση του συστήματος, που είχε δημιουργήσει ο Ηράκλειος και είχε συγκρατήσει τελευταίος ο Βασίλειος Β'. Οι ανίκανοι διάδοχοι του Βασιλείου Β' δε μπόρεσαν να συνεχίσουν τον αγώνα εναντίον των φεουδαρχικών δυνάμεων. Με σαρωτική ταχύτητα συνεχίσθηκε η διάλυση των αγροτικών και των στρατιωτικών κτημάτων, που τελικά επέφερε την κατάρρευση της αμυντικής δυνάμεως και της εισοδηματικής ευρωστίας του βυζαντινού κράτους. Ριζική μεταβολή υπέστη η οικονομική και η αυτοκρατορική κοινωνική δομή της αυτοκρατορίας. Οι Βυζαντινοί όχι μόνο εγκαταλείπουν τον αγώνα εναντίον της φεουδαρχικής αριστοκρατίας, αλλά γίνονται οι ίδιοι όργανο της εκάστοτε ισχυρότερης ομάδας ευγενών. Η τάξη των μεγαλοκτημόνων αριστοκρατών κερδίζει το παιγνίδι, και απομένει πια μόνο το ερώτημα, ποια μερίδα της τάξεως αυτής θα υπερισχύσει: η αριστοκρατία των αξιωματούχων ή η αριστοκρατία των στρατιωτικών. Σε πρώτη ματιά η βυζαντινή ιστορία των επόμενων δεκαετηρίδων εμφανίζεται ως συνονθύλευμα αυλικών ραδιουργιών, στην πραγματικότητα όμως η πορεία της καθορίζεται από τη διαμάχη μεταξύ των αντιπάλων δυνάμεων της πολιτικής αριστοκρατίας της πρωτεύουσας και της στρατιωτικής αριστοκρατίας των επαρχιών[17]. Αρχικά, η ουσιαστικά ισχυρότερη στρατιωτική αριστοκρατία των επαρχιών μετά τη συντριβή της από το Βασίλειο Β' έχασε έδαφος και έτσι υπερίσχυσε η πολιτική αριστοκρατία της πρωτεύουσας. Η διακυβέρνησή της χαρακτηρίζει την εποχή που αρχίζει τώρα. Οι πολλές ραδιουργίες της αυλής αποτελούν το εξωτερικό σύνδρομο του καθεστώτος αυτού. Οι ουσιαστικότερες όμως επενέργειές του είναι η πολιτιστική άνθηση της πρωτεύουσας και η κατάπτωση της στρατιωτικής δυνάμεως της αυτοκρατορίας[18].

Τη σειρά των επιγόνων ανοίγει ο διάδοχος του Βασιλείου Β', αδελφός του Κωνσταντίνος Η' (1025 - 28). Όπως ήταν για μισό αιώνα ένας άπραγος συναυτοκράτορας στο πλευρό του μεγάλου αδελφού του, το ίδιο και όταν ανέλαβε την εξουσία σε γεροντική ηλικία εκπροσωπούσε αλλά δεν κυβερνούσε το κράτος. Εκείνο που του έλειπε δεν ήταν οι ικανότητες αλλά ο χαρακτήρας και το αίσθημα ευθύνης. Ανέθεσε τη διακυβέρνηση του κράτους σε άλλους και ο ίδιος περνούσε τον καιρό του σε συμπόσια και σε αγώνες του Ιπποδρόμου, διασπαθίζοντας ανέμελα τους θησαυρούς του κράτους, που είχε συγκεντρώσει ο Βασίλειος Β'.

Σοβαρό πρόβλημα ήταν ο διακανονισμός της διαδοχής του θρόνου, μια και ο γέροντας αυτοκράτορας δεν είχε άρρενες απογόνους. Από τις τρεις κόρες του η μεγαλύτερη, η Ευδοκία, είχε παραμορφωμένο πρόσωπο από την ευλογιά και είχε φορέσει το μοναχικό ένδυμα. Αντίθετα, οι δύο νεώτερες πριγκήπισσες, η Ζωή και η Θεοδώρα, που δεν ήταν και τόσο νέες, έμελλε να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη βυζαντινή ιστορία των επόμενων δεκαετηρίδων, ως τελευταίοι εκπρόσωποι της μακεδονικής δυναστείας. Κατά περίεργο τρόπο ο Κωνσταντίνος Η' μόλις στην επιθανάτια κλίνη του σκέφθηκε να παντρέψει την μια από τις προχωρημένης ηλικίας πριγκήπισσες και να αναζητήσει τον κατάλληλο σύζυγο. Ο κλήρος έπεσε την τελευταία στιγμή στον έπαρχο της πόλεως, το Ρωμανό Αργυρό.

Το αξίωμα του επάρχου της Κωνσταντινουπόλεως βρισκόταν ανέκαθεν σε ψηλή περιωπή, και κέρδισε ακόμη περισσότερο σε σπουδαιότητα τον ενδέκατο αιώνα. Τον δέκατο αιώνα το *Περί βασιλείου τάξεως* θεωρούσε τον έπαρχο «πατέρα της πόλεως», αλλ' ένας συγγραφέας του ενδέκατου αιώνα έφθασε να χαρακτηρίσει το αξίωμα του επάρχου *«βασίλειον αρχήν, ει μη όσον απόρφυρον»*[19]. Ο Ρωμανός Αργυρός, ως φορέας του ανώτατου αυτού αξιώματος και ως γόνος μιας από τις πιο αριστοκρατικές οικογένειες του Βυζαντίου, ήταν ο πιο επιφανής εκπρόσωπος της αριστοκρατίας των αξιωματούχων της πρωτεύουσας. Στις 12 Νοεμβρίου 1028 τέλεσε τους γάμους

Digitized by 10uk1s

του με την πενηντάχρονη Ζωή και τρεις μέρες αργότερα, μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Η', ανέβηκε στο θρόνο[20]. Ο Ρωμανός Γ' Αργυρός ήταν ο τύπος του κλασικού αριστοκράτη και παρά τα εξήντα χρόνια του, διακρινόταν για το εντυπωσιακό παράστημά του και την ανάλογη μόρφωση. Πάντως δεν διέθετε καμιά από τις αρετές κυβερνήτη και καθώς ήταν κυριευμένος από απεριόριστη ματαιοδοξία, όπως άλλωστε όλοι οι επίγονοι, οραματίζουν μεγάλα ιστορικά πρότυπα που προσπαθούσε να μιμηθεί. Άλλοτε είχε ως πρότυπο το Μάρκο Αυρήλιο και επιδιδόταν σε φιλοσοφικές συζητήσεις, άλλοτε τον Ιουστιανιανό και άρχιζε να κατασκευάζει πολυτελή οικοδομήματα. Άλλοτε πάλι εμπνεόταν από τον Τραϊανό ή τον Αδριανό και φανταζόταν τον εαυτό του στρατηγό που αγαπάει τον πόλεμο, ώσπου μια σοβαρή ήττα, που υπέστη στη Συρία, τον ανάγκασε να προσγειωθεί. Την κατάσταση έσωσε ο έξοχος στρατηγός Γεώργιος Μανιάκης, που εμφανίζεται τώρα για πρώτη φορά στο προσκήνιο της ιστορίας. Με τις νικηφόρες επιχειρήσεις του, που κορυφώθηκαν με την κατάληψη της Έδεσσας (1032), επιβεβαίωσε για μια ακόμη φορά την υπεροχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Το κύριο γνώρισμα της βραχύχρονης βασιλείας του Ρωμανού Αργυρού ήταν η πλήρης εγκατάλειψη της πολιτικής του Βασιλείου Β'. Η αύξηση της φορολογίας που επέβαλε ο Βασίλειος Β' στους δυνατούς για τις ερημωμένες αγροτικές εκτάσεις, καταργήθηκε από τον Ρωμανό Γ', ύστερα από πίεση των μεγαλοκτημόνων[21]. Έτσι καταργήθηκε για πάντα η παλαιά ειδική φορολογία, η γνωστή αρχικά ως *επιβολή* και αργότερα ως *αλληλέγγνον,* που είχε αποτελέσει βασικό στοιχείο του βυζαντινού φορολογικού συστήματος[22]. Οι αγρότες δεν ήταν πια σε θέση να καταβάλουν την επιβάρυνση αυτή[23], ενώ οι δυνατοί δεν είχαν διάθεση να το κάνουν. Ο αυτοκράτορας Ρωμανός Γ', που ανήκε στην τάξη των δυνατών, δεν μπορούσε να σκεφθεί να αντιταχθεί στη θέληση των μεγαλοκτημόνων αριστοκρατών. Βέβαια δεν καταργήθηκαν επίσημα οι παλαιοί νόμοι που απαγόρευαν στους δυνατούς να αγοράζουν τα κτήματα των γεωργών και των στρατιωτών και οι ευσυνείδητοι δικαστές θεωρούσαν τη νομοθεσία αυτή ακόμη και τώρα ως ισχύον δίκαιο[24]. Αλλά για να ατονίσει η εφαρμογή της αρκούσε το γεγονός ότι μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' διακόπηκε η σειρά των νομοθετημάτων που προστάτευαν τους μικρούς γαιοκτήμονες. Γιατί εφόσον δεν μπόρεσαν να εμποδίσουν την αγορά των κτημάτων των γεωργών και των στρατιωτών τα διατάγματα του δέκατου αιώνα, παρά την αυστηρότητά τους, ήταν φωσικό να ευοδωθεί τελείως η επεκτατική μανία των μεγαλοκτημόνων από την ευνοϊκά παθητική στάση της κυβερνήσεως. Έτσι οι δυνατοί αναδείχθηκαν νικητές σε όλα τα μέτωπα, τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομία. Το φράγμα που είχε υψώσει η κεντρική εξουσία από την εποχή του Ρωμανού Α' ως τα χρόνια του Βασιλείου Β' εναντίον της μανίας των ευγενών για απόκτηση γης κατέρρευσε τώρα οριστικά. Η μικρογαιοκτησία διαλύθηκε πια αδίστακτα. Οι μεγαλοκτήμονες απορρόφησαν τα κτήματα των γεωργών και των στρατιωτών και μετέβαλαν τους ιδιοκτήτες τους σε δουλοπάροικους. Με την εξέλιξη αυτή ανατράπηκε ριζικά το σύστημα, πάνω στο οποίο είχε θεμελιωθεί η δύναμη του βυζαντινού κράτους ύστερα από την ανανέωσή του τον έβδομο αιώνα. Το αποτέλεσμα ήταν να καταρρεύσει η αμυντική και η εισοδηματική ευρωστία του κράτους και η σταδιακή του πτώχευση, που προέκυψε, εξασθένησε περισσότερο τη στρατιωτική του δύναμη.

Υπαίτιοι για την κατάσταση αυτή δεν είναι βέβαια οι κυβερνήτες της εποχής. Αυτοί απλώς προετοίμασαν μία εξέλιξη που ήταν πια αδύνατο να ανακοπεί και ήταν τα όργανα μιας οικονομικής και κοινωνικής δυνάμεως, η οποία προωθούνταν ακατάσχετα. Γι' αυτό η απομάκρυνση του Ρωμανού Αργυρού δεν επέφερε ουσιαστική αλλαγή στα πράγματα, αν και ήταν έργο μιας ομάδας που εκπροσωπούσε τα εντελώς αντίθετα κοινωνικά στρώματα. Ανάμεσα στον αυτοκράτορα Ρωμανό και την αυτοκράτειρα Ζωή επικρατούσε από χρόνια βαθειά ρήξη, μια και το ενδιαφέρον του Ρωμανού Αργύρου για την ηλικιωμένη αυτοκράτειρα σχεδόν εξαφανίσθηκε μετά την άνοδό του στο θρόνο· άρχισε να την παραμελεί και μάλιστα της περιέκοψε ακόμη και τα χρήματα. Η δίψα για ζωή της αυτοκράτειρας, που γερνούσε και που μόλις τότε άρχισε να γεύεται τις επίγειες χαρές, δεν μειώθηκε στο ελάχιστο. Το βλέμμα της στράφηκε προς τον νεαρό Μιχαήλ, ένα αγροτόπαιδο από την Παφλαγονία, τον οποίο ο αδελφός του, ο δυναμικός ευνούχος Ιωάννης Ορφανοτρόφος, εγκατέστησε στο Γυναικείον του βασιλικού ανακτόρου. Τις ραδιουργίες κατηύθυνε ουσιαστικά ο

Digitized by 10uk1s

Ορφανοτρόφος Ιωάννης, που ήταν ένας εξαιρετικά ικανός, αλλά και εντελώς αδίστακτος άνδρας. Επειδή δεν μπορούσε ο ίδιος να διεκδικήσει το αυτοκρατορικό στέμμα, γιατί ήταν ευνούχος και μοναχός, ενδιαφέρθηκε να το εξασφαλίσει στον αδελφό του. Η Ζωή ερωτεύθηκε τον γοητευτικό νεανία με όλο το πάθος του καθυστερημένου έρωτα, και έτσι συνέβει να βρεθεί ο Ρωμανός Γ' νεκρός στο λουτρό του, στις 11 Απριλίου 1034. Το ίδιο βράδυ η αυτοκράτειρα πανδρεύθηκε τον νεαρό εραστή της, ο οποίος ανέβηκε στο θρόνο ως Μιχαήλ Δ' (1034 - 41).

Ωστόσο η Ζωή έκανε πάλι λάθος στους υπολογισμούς της, γιατί το ενδιαφέρον του Μιχαήλ γι' αυτήν εξαφανίσθηκε μετά την άνοδό του στο θρόνο. Έχασε ακόμη και την ελευθερία κινήσεως γιατί ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος, που θυμόταν την τύχη του Ρωμανού Αργυρού, παρακολουθούσε αυστηρά τις επαφές της. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ αποδείχθηκε ικανός κυβερνήτης και γενναίος στρατηγός. Ωστόσο υπέφερε από κρίσεις επιληψίας, που με την πάροδο του χρόνου γίνονταν ισχυρότερες και συχνότερες. Από την κατάσταση αυτή βγήκε κερδισμένος κυρίως ο πανούργος ευνούχος, ο οποίος πήρε στα χέρια του όλη τη διοίκηση της αυτοκρατορίας[25]. Κυβέρνησε το κράτος με μεγάλη δεξιοτεχνία, αύξησε όμως ανελέητα τα οικονομικά βάρη και έδειξε μεγάλη αδιαλλαξία στην είσπραξη των φόρων[26]. Ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος ως άνδρας ταπεινής καταγωγής που ανέβηκε στα ανώτατα αξιώματα με αυθαίρετο τρόπο ενσάρκωνε τη συγκεντρωτική γραφειοκρατεία παλαιού τύπου, χωρίς προσκόλληση σε μια ορισμένη κοινωνική τάξη. Από την άποψη αυτή η διακυβέρνησή του είχε κάποια αντι-αριστοκρατική τάση. Ιδιαίτερα όμως υπέφερε η στρατιωτική αριστοκρατία της Μ. Ασίας, γι' αυτό η αριστοκρατία των κρατικών αξιωματούχων της πρωτεύουσας αρχικά υποστήριξε την κυβέρνηση. Ο Ψελλός, ο κλασικός εκπρόσωπος της αστικής παρατάξεως, τονίζει με ικανοποίηση, ότι η κυβέρνηση του Μιχαήλ Δ' δεν άλλαξε τίποτε στην καθιερωμένη τάξη και δεν έθιξε καθόλου τα συμφέροντα των μελών της συγκλήτου[27]. Οι Παφλαγόνες δεν ενδιαφέρθηκαν να συνεχίσουν την πολιτική των ηγεμόνων της μακεδονικής δυναστείας. Πάντως ο απάνθρωπος τρόπος διακυβερνήσεως του Ορφανοτρόφου ήταν μια σκληρή δοκιμασία για τον πληθυσμό, αφού μάλιστα ο ίδιος ποτέ δεν παραμέλησε το προσωπικό του συμφέρον, και έτρεφε όλους τους συγγενείς του από το κρατικό ταμείο.

Η ανελέητη οικονομική πολιτική της κυβερνήσεως ώθησε τον σλαβικό πληθυσμό της βαλκανικής χερσονήσου σε εξέγερση. Γιατί σε αντίθεση προς τις συνετές διατάξεις του Βασιλείου Β', ορίσθηκε τώρα και η περιοχή αυτή να καταβάλλει τους φόρους σε χρήμα και όχι σε είδος. Εκτός τούτου η κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως διόρισε αρχιεπίσκοπο Αχρίδος στη θέση του Σλάβου Ιωάννη, που πέθανε το 1037, έναν Έλληνα, τον χαρτοφύλακα της Αγίας Σοφίας Λέοντα. Η εξέγερση έλαβε τρομακτικές διαστάσεις. Ο Πέτρος Δελεάνος (Peter Deljan) που θεωρούσε τον εαυτό του εγγονό του Σαμουήλ[28], ανακηρύχθηκε τσάρος το 1040 στο Βελιγράδι. Στο πλευρό του έτρεξε γρήγορα ο Αλουσιάνος, γιος του Ιωάννη Βλαδισλάβου, που δραπέτευσε από την Κωνσταντινούπολη, αν και η πράξη αυτή έβλαψε τελικά το επαναστατικό κίνημα. Η φλόγα της επαναστάσεως εξαπλώθηκε πάνω στο μεγαλύτερο τμήμα της σλαβικής βαλκανικής χερσονήσου και εισέβαλε ακόμη και στις βόρειες ελληνικές περιοχές. Εξ αιτίας όμως της ασυμφωνίας των αρχηγών του κινήματος, η επανάσταση καταπνίγηκε ήδη το 1041, πολύ νωρίτερα απ' όσο θα περίμενε κανείς, σε σύγκριση με την έκτασή της. Ωστόσο άφησε ένα βαθύ ρήγμα στο οικοδόμημα που ανήγειρε ο Βασίλειος Β'.

Μετά την κατάπνιξη της επαναστάσεως του Πέτρου Δελεάνου το Βυζάντιο θέλησε να επιβάλει την εξουσία του και στον ατίθασο πρίγκηπα της Ζέντα, Στέφανο Βοϊσθλάβο (Vojislav). Ζέντα ήταν το όνομα που τώρα δινόταν συχνά στην παλαιά Διόκλεια και της οποίας ο ηγεμόνας είχε εξεγερθεί κατά της βυζαντινής κηδεμονίας ήδη από το 1035[29]. Οι πρώτες επαναστατικές επιχειρήσεις του απέτυχαν, ύστερα όμως από προσωρινή καθήλωση και αιχμαλωσία κατόρθωσε να ξαναρχίσει τον απελευθερωτικό αγώνα και να αντιμετωπίσει με επιτυχία τις αλλεπάλληλες βυζαντινές εκστρατείες εναντίον του, πριν ακόμη ξεσπάσει η γενική εξέγερση στα Βαλκάνια. Σε πλήρη αποτυχία οδήγησε και η νέα μεγάλη εκστρατεία του 1042, παρά το γεγονός ότι το Βυζάντιο κάλεσε στον αγώνα εναντίον του ανυπάκουου ηγεμόνα της Ζέντα και τους ηγεμόνες των υποτελών κρατών της Ρασκίας, της Βοσνίας και της Ζαχλουμίας[30]. Ο Στέφανος Βοϊσθλάβος επέτυχε επιβλητική νίκη εναντίον των

Digitized by 10uk1s

ισχυρών δυνάμεων του στρατηγού του Δυρραχίου στις απόκρημνες περιοχές της χώρας του και έτσι κατοχύρωσε οριστικά την ανεξαρτησία του κρατιδίου του. Ο χώρος επιρροής του επεκτάθηκε όχι μόνο στη γειτονική Τρηβουνία (Trebunia), αλλά και στη Ζαχλουμία[31]. Έτσι πρώτη η Ζέντα από τις σλαβικές χώρες της Βαλκανικής αποδεσμεύθηκε από τη βυζαντινή κυριαρχία.

Μετά την καταστολή της εξεγέρσεως του Δελεάνου ο Μιχαήλ Δ' επέστρεψε από τα Βαλκάνια θανάσιμα άρρωστος. Ο Ιωάννης, προβλέποντας το επικείμενο τέλος του αυτοκράτορα, έλαβε όλα τα απαραίτητα μέτρα για να διατηρήσει το στέμμα στην οικογένειά του. Η αυτοκράτειρα Ζωή πείσθηκε να υιοθετήσει το Μιχαήλ, ανεψιό του αυτοκράτορα και του αδελφού του, που είχε το επώνυμο Καλαφάτης, από το προηγούμενο επάγγελμα του πατέρα του, και ο οποίος ως επίδοξος διάδοχος του θρόνου έλαβε τον τίτλο του καίσαρα. Στις 10 Δεκεμβρίου 1041, καταβεβλημένος ο Μιχαήλ Δ' από τους φοβερούς πόνους, αποσύρθηκε στη μονή των αγίων Αναργύρων, όπου και πέθανε την ίδια μέρα.

Η κυβέρνηση του Μιχαήλ Ε' Καλαφάτη οδήγησε την εξουσία της οικογένειας των Παφλαγόνων σε απότομο τέλος. Ο ίδιος ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος έπεσε θύμα του δημιουργήματός του. Ο Μιχαήλ λησμόνησε γρήγορα τις ευεργεσίες του θείου του και τον έστειλε στην εξορία. Κανένας δεν έδειξε το ελάχιστο ενδιαφέρον για τον ευνούχο, που είχε γίνει σε όλους μισητός. Ενθαρρυμένος από την αντίδραση αυτή ο Καλαφάτης έκλεισε σε μοναστήρι και την αυτοκράτειρα Ζωή. Αυτό όμως του στοίχισε το στέμμα. Η αριστοκρατία και η Εκκλησία συνενώθηκαν εναντίον του αγέρωχου αναρριχητή με στήριγμα την αφοσίωση του πληθυσμού της βυζαντινής πρωτεύουσας στη δυναστική ιδέα. Πραγματικά, η προσήλωση του βυζαντινού λαού στην αρχή της νομιμότητας είχε τόσο πολύ ενισχυθεί στην περίοδο της μακεδονικής δυναστείας, ώστε εκδηλώθηκε ακόμη και υπέρ της Ζωής και της Θεοδώρας. Ο Καλαφάτης, που είχε στραφεί εναντίον της Πορφυρογέννητης, ανατράπηκε και τυφλώθηκε στις 20 Απριλίου 1042. Το σκήπτρο τώρα θα το μοιράζονταν η Ζωή και η Θεοδώρα. Γιατί στο πλευρό της Θεοδώρας, η οποία με απαίτηση της Ζωής δέχθηκε το μοναχικό σχήμα, βρισκόταν ανέκαθεν μία ισχυρή παράταξη και προ παντός η Εκκλησία. Το δικαίωμα των γυναικών να ασκούν την εξουσία στο όνομά τους ήταν πια αναμφισβήτητο. Ωστόσο, η ανικανότητα των δύο Πορφυρογέννητων ήταν τόσο κραυγαλέα και το αμοιβαίο μίσος τους τόσο βαθύ, ώστε ύστερα από λίγες μόνο βδομάδες χρειάσθηκε να ανατεθεί η κυβέρνηση σε έναν άνδρα. Η Θεοδώρα αρνήθηκε το γάμο και έτσι η Ζωή, παρά τα 64 χρόνια της, ευχαρίστως δέχθηκε να συνάψει και έναν τρίτο γάμο. Στις 11 Ιουνίου 1042 τέλεσε τους γάμους της με τον ευπατρίδη συγκλητικό Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο οποίος την επόμενη μέρα έλαβε το αυτοκρατορικό στέμμα.

Όπως ο Ρωμανός Γ' Αργυρός, με τον οποίο ήταν συγγενείς εξ αγχιστίας από τον δεύτερο γάμο του με μια κόρη της οικογένειας των Σκληρών, ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042 -1055) ήταν χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της αριστοκρατίας των βυζαντινών αξιωματούχων. Αποδείχθηκε κι αυτός ένας ασήμαντος και αδύναμος ηγεμόνας. Αντιμετώπισε με επιπολαιότητα τη ζωή και τα καθήκοντα του αυτοκράτορα και δεν έκανε καμιά προσπάθεια να ανακόψει τη δραματική εξέλιξη των γεγονότων[32]. Άφησε ανεξέλεγκτες τις δύο γηραλέες αυτοκράτειρες, με τις οποίες μοιραζόταν επίσημα την εξουσία. Αυτές, μαζί με τον αυτοκράτορα που χαιρόταν τη ζωή, συνέχισαν να κατασπαταλούν το δημόσιο χρήμα.

Πάντως και η Ζωή είχε γίνει περισσότερο υπομονετική με το πέρασμα των χρόνων. Ο ερωτικός δεσμός που διατηρούσε ανοικτά ο Κωνσταντίνος Θ' με μια όμορφη και έξυπνη Σκληρίνα, μια ανηψιά της δεύτερης γυναίκας του, εξαγρίωνε βέβαια το λαό, όχι όμως και την αυτοκράτειρα. Η ερωμένη του αυτοκράτορα, κοσμημένη με τον νεοδημιούργητο τίτλο της Σεβαστής, έπαιρνε μέρος σε όλες τις αυλικές γιορτές δίπλα στις δύο αυτοκράτειρες. Μετά το θάνατό της ο τίτλος και η αποστολή της μεταβιβάσθηκαν σε μια όμορφη πριγκίπησσα των Αλανών.

Η ξέγνοιαστη και κοσμική ζωή της πρωτεύουσας ασκούσε οπωσδήποτε σημαντική γοητεία. Την περίοδο αυτή παρατηρείται μια νέα άνθηση της πνευματικής ζωής στο Βυζάντιο μετά την ξηρότητα που είχε επικρατήσει στα χρόνια του στρατιωτικού καθεστώτος του Βασιλείου Β'. Η αριστοκρατία

Digitized by 10uk1s

των αξιωματούχων της πρωτεύουσας, η οποία έδινε τότε τον τόνο στην πνευματική ζωή, ήταν χωρίς αμφιβολία η πιο μορφωμένη τάξη της αυτοκρατορίας. Δίπλα στο θρόνο στάθηκαν άνδρες με γνήσια παιδεία, όπως ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο οποίος ως πρωθυπουργός («μεσάζων») χειριζόταν τις κρατικές υποθέσεις, ο σπουδαίος νομικός Ιωάννης Ξιφιλίνος, ο περίφημος φιλόσοφος Μιχαήλ Ψελλός. Ο Ψελλός, με την ανυπολόγιστη συμβολή του στον πολιτιστικό χώρο αλλά και με την καταστροφική πολιτική δράση του και τη βαθειά ηθική διαφθορά του, είναι η πιο χαρακτηριστική μορφή της περιόδου αυτής[33]. Δεν του έλειπε τελείως η ευσέβεια και τουλάχιστο από αισθητική άποψη τον είχε συγκινήσει κατά καιρούς βαθειά η θρησκεία των προγόνων του. Μάλιστα σε μια στιγμή απογοητεύσεως και απογνώσεως, όταν κατά τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' ο κύκλος του Λειχούδη έχασε προσωρινά την επιρροή του, φόρεσε μαζί με το φίλο του Ξιφιλίνο το μοναχικό ράσο. Ωστόσο ολόκληρη η ζωή του ήταν και παρέμεινε προσκολλημένη στα κοσμικά, στη θύραθεν γνώση την οποία ποθούσε με ακόρεστη δίψα και στις ορμές της ανθρώπινης ζωής, τις οποίες επισήμαινε και ανέλυε με απίστευτη οξύνοια και που ως πολιτικός γνώριζε να τις υποτάσσει στις επιδιώξεις του. Ως ρήτορας και συγγραφέας ήταν ασυναγώνιστος. Το ρητορικό του όμως χάρισμα αποτελούσε για τον βυζαντινό κόσμο, που είχε εξαιρετική ευαισθησία για τη ρητορική τέχνη, ένα εντελώς ακατανίκητο όπλο. Ο Ψελλός ως πολιτικός έκανε πλούσια χρήση του όπλου αυτού το οποίο μάλιστα πολλές φορές καταχράσθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε κάθε χαρακτηρισμός να φαίνεται ήπιος. Αλλά και κανένας έπαινος δεν είναι υπερβολικός για να δηλώσει την πνευματική δύναμη του ανθρώπου αυτού. Οι γνώσεις του αγκάλιαζαν όλες τις περιοχές του επιστητού και για τους συγχρόνους του αποτελούσε πραγματικό θαύμα. Ήταν ποτισμένος με πάθος για τη σοφία και τη φιλολογία της αρχαιότητας. Βέβαια οι παραδόσεις της αρχαιότητας δεν είχαν ποτέ εκλείψει από το Βυζάντιο· ο Ψελλός όμως είχε μια ιδιαίτερη, άμεση και ταυτόχρονα πολύ βαθειά σχέση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Η μελέτη των Νεοπλατωνικών δεν του άρκεσε και αναζήτησε το δρόμο προς τις πηγές. Γνώρισε τον Πλάτωνα και τον δίδαξε, ασκώντας με το έργο αυτό ανυπολόγιστη επίδραση στους συγχρόνους και στους μεταγενέστερους του. Ήταν ο μεγαλύτερος βυζαντινός φιλόσοφος και ταυτόχρονα ο πρώτος μεγάλος ουμανιστής.

Από τον κύκλο των λόγιων συμβούλων του αυτοκράτορα, στον οποίο ανήκαν ο Ψελλός, ο Ξιφιλίνος και ο Λειχούδης καθώς και ο δάσκαλος του Ψελλού, ο σπουδαίος ποιητής και λόγιος Ιωάννης Μαυρόπους, προήλθε η παρότρυνση για την ανανέωση της ανώτατης παιδείας. Το 1045 ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη ένα πανεπιστήμιο με φιλοσοφική και νομική σχολή. Οι φιλοσοφικές σπουδές διαμορφώθηκαν σύμφωνα με το σύστημα του trivium και του quadrivium. Τα μαθήματα της γραμματικής, ρητορικής και διαλεκτικής αποτέλεσαν το πρώτο στάδιο, της αριθμητικής, γεωμετρίας, μουσικής και αστρονομίας το ανώτερο, ενώ η φιλοσοφία θεωρήθηκε η σύνθεση όλων των επιστημών. Τη διεύθυνση των μαθημάτων ανέλαβε ο ίδιος ο Ψελλός, ο οποίος έλαβε τον εντυπωσιακό τίτλο του «υπάτου των φιλοσόφων». Τη νομική σχολή διηύθυνε ως «νομοφύλαξ» ο Ιωάννης Ξιφιλίνος. Έτσι δημιουργήθηκε ένα νέο κέντρο της ελληνικής παιδείας καθώς και της ρωμαϊκής νομομάθειας. Η καλλιέργειά τους αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα ιστορικά επιτεύγματα του Βυζαντίου. Ταυτόχρονα το καινούργιο πανεπιστήμιο κάλυψε μια σπουδαία πρακτική ανάγκη του κράτους, εκπαιδεύοντας τους μελλοντικούς δικαστές και κρατικούς λειτουργούς[34].

Στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, που ήταν εποχή ακμής της αυτοκρατορικής απολυταρχίας, η σύγκλητος έπαιζε βασικά διακοσμητικό ρόλο. Από τότε όμως που οι ανώτεροι αξιωματούχοι της πρωτεύουσας, αυτοί που είχαν τον τίτλο του συγκλητικού, επικράτησαν, το συγκλητικό αξίωμα έπαυσε να είναι απλή τιμητική διάκριση. Όσο πιο βαθειά έριχνε τις ρίζες του το καθεστώς των κρατικών λειτουργών της πρωτεύουσας, τόσο πλήθαιναν και οι φορείς του τίτλου του συγκλητικού. Ακόμη και στα πλατύτερα στρώματα του πληθυσμού της Κωνσταντινουπόλεως έγιναν προσιτές οι έδρες των συγκλητικών. Με τον τρόπο αυτό διευρύνθηκε η βάση του κυβερνητικού συστήματος, ενώ καινούργια στοιχεία άρχισαν να ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της εξουσίας της συγκλήτου.

Το προβάδισμα όμως της αριστοκρατίας των κρατικών λειτουργών δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι

Digitized by 10uk1s

είχε εδραιωθεί η κεντρική εξουσία σε σχέση με τους ισχυρούς φεουδάρχες. Ενώ χανόταν σιγά - σιγά η μικρογαιοκτησία, η μεγαλογαιοκτησία βρισκόταν σε συνεχή αύξηση[35]. Επί πλέον οι μεγάλοι γαιοκτήμονες αποκτούσαν όλο και περισσότερα προνόμια. Το προνόμιο, που πρώτιστα επιδιώκουν οι μεγαλοκτήμονες είναι η απαλλαγή από τη φορολογία, δηλ. η εξαίρεση, ή όπως ονομάσθηκε στο Βυζάντιο, η *εξκουσσία.* Τον ενδέκατο αιώνα η κεντρική κυβέρνηση αποδεχόταν όλο και περισσότερο τις απαιτήσεις των φεουδαρχών και παραχωρούσε γενναιόδωρα το προνόμιο αυτό. Οι λαϊκοί και εκκλησιαστικοί μεγαλοκτηματίες εξαιρέθηκαν από ορισμένους φόρους, ενώ οι ισχυρότεροι και δυναμικότεροι από αυτούς απαλλάχθηκαν εντελώς και απέκτησαν γενική εξκουσσία. Έτσι οι φόροι και οι λοιπές εισφορές των δουλοπάροικων δεν καταλήγουν πια στο δημόσιο ταμείο, αλλά στους μεγαλοκτηματίες. Εκτός από την φορολογική απαλλαγή εμφανίζεται ήδη την εποχή αυτή και η δικαστική ασυλία, οπότε οι δυνατοί δικάζουν μόνοι τους τους δούλους τους. Με τον τρόπο αυτό αποδεσμεύονται σε συνεχώς αυξανόμενο βαθμό από τον έλεγχο του κράτους. Τα μεγάλα κτήματα, που απολαμβάνουν πλήρη φορολογική και δικαστική απαλλαγή, αποχωρίζονται από το διοικητικό πλέγμα της κεντρικής εξουσίας, σε βαθμό που να απαγορεύεται η είσοδος σ' αυτά ακόμη και στους ίδιους τους αυτοκρατορικούς υπαλλήλους[36].

Ωστόσο, ενώ φαίνεται ότι η κεντρική εξουσία υποχωρεί πάντοτε πρόθυμα στις απαιτήσεις των μεγαλοκτημόνων αριστοκρατών, εν τούτοις υπάρχει ένα όριο, όπου σταματά η γενναιοδωρία της. Όπως και πριν έτσι και τώρα προσπαθεί να περιορίσει την αύξηση του αριθμού των γεωργών, που ανήκουν σε μεγαλοκτήμονες. Τα αυτοκρατορικά έγγραφα, που παραχωρούν τα προνόμια αυτά, καθορίζουν τον αριθμό των παροίκων, που επιτρέπεται να προσληφθούν στα κτήματα και πάντοτε τονίζουν, ότι οι πάροικοι απαγορεύεται να στρατολογούνται από τις τάξεις των κρατικών γεωργών και των στρατιωτών. Όταν οι μεγαλοκτηματίες ήταν πολύ ισχυροί, η κυβέρνηση δεν κατόρθωνε να αποφύγει την έγκριση για περαιτέρω αύξηση του αριθμού των παροίκων που είχε αρχικά εγκρίνει εκδίδοντας νέα προνομιακά έγγραφα, δεν εγκατέλειπε όμως ποτέ τον έλεγχο της καταστάσεως. Αν και η σκληρή διαμάχη μεταξύ της κεντρικής κυβερνήσεως και των φεουδαρχών τερματίσθηκε, εντούτοις συνεχίσθηκε αθόρυβα και για πολύ χρόνο ο ανταγωνισμός για τους παροίκους. Αυτό δείχνει για μια ακόμη φορά ότι η εξασφάλιση, η πρόσληψη νέων γεωργών, που θα νοίκιαζαν με ποσοστά τα κτήματα, ήταν πιο σοβαρό πρόβλημα από την απόκτηση νέων κτημάτων[37].

Η εμμονή που επέδειξε η κεντρική κυβέρνηση στο ζήτημα αυτό είναι εντυπωσιακή, δεδομένου ότι σε όλα τα θέματα βρισκόταν στην ανάγκη να υποχωρεί. Ένα νέο ρήγμα δημιουργεί στο κρατικό διοικητικό σύστημα η εμφάνιση του θεσμού της *προνοίας. Αντί* αμοιβής για διάφορες υπηρεσίες, παραχωρούνται εκτάσεις γης στους βυζαντινούς ευγενείς, «εις πρόνοιαν», μαζί με όλα τα έσοδα από τα κτήματα αυτά. Οι παραχωρήσεις αυτές «εις πρόνοιαν» διακρίνονται από τις συνηθισμένες δωρεές κτημάτων στο ότι, τουλάχιστο στην αρχή, γίνονται με καθορισμένη προθεσμία (συνήθως ως το θάνατο του προνοιάριου) και συνεπώς δεν μεταβιβάζονται ούτε με εκποίηση ούτε με κληρονομιά. Ο θεσμός της προνοίας, ο οποίος εμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές στα μέσα του ενδέκατου αιώνα, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο Βυζάντιο[38].

Η παντοδυναμία και η πανταχού παρουσία της αυτοκρατορικής γραφειοκρατικής μηχανής γνωρίζει βαθμιαία όλο και περισσότερους περιορισμούς. Πολλές φορές η κεντρική κυβέρνηση εκχωρεί ακόμη και τη συλλογή των φόρων και εκμισθώνει τις εισφορές ορισμένων περιοχών[39]. Βέβαια με το μέτρο αυτό το δημόσιο ταμείο εξασφαλίζει κάποια σταθερότητα στα έσοδά του, γιατί οι μισθωτές των φόρων υποχρεώνονται να συγκεντρώσουν ένα και ορισμένο ποσό, το οποίο καταβάλλουν στο κράτος. Κατά τα άλλα όμως διαχειρίζονται με απόλυτη ελευθερία τις εκμισθωμένες περιοχές και επιδιώκουν να επιτύχουν μεγαλύτερες εισφορές, αλλά για δικό τους όφελος. Το αποτέλεσμα ήταν οι ιδιοκτήτες προνομιακών κτημάτων, οι προνοιάριοι και οι μισθωτές των φόρων να συντηρούν ιδιαίτερους διοικητικούς οργανισμούς που οργανώνονταν με πρότυπο τη δημόσια διοικητική μηχανή και λειτουργούσαν παράλληλα με αυτήν. Άλλη συνέπεια ήταν ότι μεγάλωναν οι φορολογικές επιβαρύνσεις του πληθυσμού, ενώ ένα μόνο μέρος από τις εισφορές του κατέληγε στο δημόσιο ταμείο. Μια χειροπιαστή και μοιραία επίπτωση του κλονισμού της οικονομίας ήταν η

Digitized by 10uk1s

χειροτέρευση της ποιότητας του νομίσματος. Το κράτος αναγκάζεται να προσμίξει στα νέα χρυσά νομίσματα, που κόβει, ένα ποσοστό από ευτελές μέταλλο. Έτσι αρχίζει η υποτίμηση του Νομίσματος, το οποίο για διάστημα πολλών αιώνων δεν γνώρισε σχεδόν ποτέ διακυμάνσεις στην αξία του[40]. Το βυζαντινό νόμισμα χάνει τη μοναδική του σταθερότητα και τη μεγάλη εκτίμηση, που απολάμβανε ως τότε στο διεθνή χώρο.

Το κύριο όμως χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι η παρακμή του βυζαντινού στρατού. Για να καταργήσει η κυβέρνηση την επιρροή της στρατιωτικής αριστοκρατίας, μειώνει συστηματικά τη δύναμη του στρατεύματος και, στην προσπάθεια να εξασφαλίσει καινούργια έσοδα, μεταβάλλει τους στρατιώτες - γεωργούς σε φορολογούμενους. Σαν να μην αρκούσε το γεγονός ότι ένα μεγάλο τμήμα των στρατιωτικών κτημάτων είχαν γίνει λεία στην αρπακτικότητα των μεγαλοκτημόνων, τώρα δόθηκε στους υπόλοιπους «στρατιώτες» η δυνατότητα να εξαγοράσουν τη στρατιωτική τους θητεία καταβάλλοντος ένα καθορισμένο ποσό[41]. Καταργείται ο στρατός των θεμάτων, ενώ ο ίδιος ο όρος «θέμα», ως χαρακτηρισμός των μονάδων του στρατού των επαρχιών, δεν χρησιμοποιείται πια τον ενδέκατο αιώνα[42]. Ταυτόχρονα ο στρατηγός του θέματος χάνει πολλές από τις αρμοδιότητες του επαρχιακού διοικητή που είχε παλαιότερα, ενώ παράλληλα κερδίζει όλο και περισσότερο σε σπουδαιότητα ο δικαστής του θέματος («Κριτής» η «πραίτωρ»), που ελέγχει σε όλο και μεγαλύτερη έκταση την επαρχιακή διοίκηση[43]. Η χαλάρωση όμως του συστήματος των θεμάτων σημαίνει ουσιαστικά την αποσύνθεση του κρατικού μηχανισμού, πάνω στον οποίο είχε θεμελιωθεί το μεγαλείο του Βυζαντίου στους προηγούμενους αιώνες.

Η διαρκής μείωση των αυτόχθονων στρατιωτικών μονάδων είχε ως αποτέλεσμα να προβληθεί η σπουδαιότητα του μισθοφορικού στρατού. Έτσι επαναφέρεται το σύστημα της εποχής πριν από τον Ηράκλειο και όπως τότε οι Γότθοι έτσι τώρα οι Νορμανδοί αποτελούν το πολυτιμότερο στοιχείο του βυζαντινού στρατού. Κάτω από τη σημαία του Γεωργίου Μανιάκη πολέμησαν στη Σικελία η περίφημη Družina των Βαράγγων και Ρώσων όπως και ο σκανδιναβός ήρωας πολεμιστής, ο επικός Harold. Την αυτοκρατορική φρουρά αποτελούν τώρα οι Βαράγγοι, οι οποίοι όμως δεν στρατολογούνταν πια στη Ρωσία, όπως στην εποχή του Βασιλείου Β', αλλά κυρίως στην Αγγλία από την όγδοη δεκαετία του ενδέκατου αιώνα. Έτσι τη βαραγγο-ρωσική σωματοφυλακή αντικατέστησε τώρα η βαραγγο-αγγλική[44]. Η νορμανδική φρουρά διαδέχθηκε κατά κάποιο τρόπο τα παλαιά βυζαντινά σώματα ασφαλείας τα οποία με την πάροδο του χρόνου εξαφανίσθηκαν τελείως[45].

Τα πολεμικά κατορθώματα του Γεωργίου Μανιάκη στη Σικελία αποτελούν μια τελευταία αλλά σύντομη αναλαμπή στον βυζαντινό ορίζοντα που αρχίζει να σκοτινιάζει απ' όλες τις μεριές. Ο Γεώργιος Μανιάκης, που ήταν ένας από τους τελευταίους συνεχιστές της ένδοξης μακεδονικής εποχής των ανακτητικών πολέμων, θέλησε να εφαρμόσει το σχέδιο που κληροδότησε ο Βασίλειος Β' και έβαλε στόχο του την ανακατάληψη της Σικελίας. Η εξασθένηση των Αράβων της Σικελίας ήταν μια εγγύηση για την επιτυχία της επιχειρήσεως. Με γρήγορη νικηφόρα προέλαση απέσπασε ο Γεώργιος Μανιάκής από τους Μουσουλμάνους το ανατολικό τμήμα της Σικελίας με τη Μεσσήνη και τις Συρακούσες. Όλες όμως οι επιτυχίες του εξουδετερώθηκαν από την καχυποψία της κυβερνήσεως στην Κωνσταντινούπολη. Στην πιο αποφασιστική στιγμή ο Κωνσταντίνος Θ' απέλυσε από το αξίωμά του τον νικητή στρατηγό. Ο Μανιάκης αποδέχθηκε την πρόκληση. Ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας από τα στρατεύματά του, διαπεραιώθηκε στο Δυρράχιο και προέλασε εναντίον της Θεσσαλονίκης. Η νίκη του διαγραφόταν σίγουρη, και μαζί μ' αυτή μια ριζική αναπροσαρμογή της βυζαντινής πολιτικής. Ωστόσο στη διάρκεια μιας μάχης, την οποία είχε σχεδόν κερδίσει, πληγώθηκε θανάσιμα από ένα βέλος (1043).

Λίγα χρόνια αργότερα εκδηλώθηκε ένα νέο πραξικόπημα που είχε το ιδιαίτερο γνώρισμα ότι ξεκίνησε από τη «Μακεδονία», δηλ. από τη βορειοδυτική Θράκη. Στην έχθρα του στρατού εναντίον του αντιστρατιωτικού καθεστώτος των κρατικών λειτουργών προστέθηκε τώρα και η αντίθεση της επαρχίας εναντίον του συγκεντρωτισμού της Κωνσταντινουπόλεως. Την ηγεσία των επαναστατών ανέλαβε ο αρχηγός της «μακεδονικής» παρατάξεως Λέων Τορνίκιος, αρμενικής καταγωγής, που είχε όμως εγκατασταθεί στην Αδριανούπολη και είχε ανδρωθεί στην περιοχή εκείνη[46]. Η

Digitized by 10uk1s

επανάσταση του Τορνικίου έλαβε ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις από εκείνη του Μανιάκη. Πολιορκήθηκε η Κωνσταντινούπολη και πλησίαζε η πτώση της (1047). Όπως όμως τότε η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Θ' σώθηκε από την τύχη, έτσι και τώρα από την έλλειψη αποφασιστικότητας του επίδοξου σφετεριστή, ο οποίος έχασε την κατάλληλη ευκαιρία για να καταλάβει την πρωτεύουσα.

Ο συστηματικός περιορισμός των στρατιωτικών δυνάμεων, που επέβαλλε η κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως, εξηγείται σε ορισμένο βαθμό από το γεγονός, ότι μετά τις μεγάλες νίκες της προηγούμενης περιόδου τα σύνορα της αυτοκρατορίας φαίνονταν ασφαλισμένα. Οι νικηφόρες επιχειρήσεις του Γεωργίου Μανιάκη στην Ανατολή όπως και στη Σικελία επιβεβαίωναν την υπεροχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας πάνω στους Άραβες. Ο Κωνσταντίνος Θ' συνέχισε με επιτυχία την πολιτική του Βασιλείου Β' στην Αρμενία και μπόρεσε να την ολοκληρώσει με την προσάρτηση του κράτους του Ανίου.

Ωστόσο πλησίαζε το τέλος της ευτυχισμένης ειρηνικής περιόδου. Η δύναμη των παλαιών εχθρών της αυτοκρατορίας είχε βέβαια παραλύσει, νέοι όμως, πολεμοχαρείς λαοί εμφανίσθηκαν στα βυζαντινά σύνορα. Η εμφάνισή τους επηρεάζει όχι μόνο τη γενική κατάσταση της αυτοκρατορίας, αλλά και επιβάλλει νέους παράγοντες στη βυζαντινή εξωτερική πολιτική. Στην Ανατολή τους Άραβες διαδέχονται οι Σελτζούκοι Τούρκοι, στο Βορρά τους Βούλγαρους και τους Ρώσους διαδέχονται οι λαοί της στέππας, οι Πατζινάκοι, οι Ούζοι και οι Κουμάνοι, ενώ στη Δύση εμφανίζονται οι Νορμανδοί. Η τελευταία επίθεση των Ρώσων εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως έγινε το 1043. Από τα μέσα του ενδέκατου αιώνα και για μεγάλο χρονικό διάστημα η Ρωσία έπαψε να αποτελεί παράγοντα της βυζαντινής πολιτικής, γιατί προωθήθηκαν οι λαοί της στέππας και το κέντρο βάρους του ρωσικού κράτους μετατοπίσθηκε προς τα βορειο - ανατολικά. Το έτος 1047 οι Πατζινάκοι πέρασαν το Δούναβη, γεγονός που είχε βαρύτατες συνέπειες για τη βυζαντινή αυτοκρατορία[47]. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του για την εξωτερική πολιτική είχε ήδη επισημάνει με έμφαση τη σημασία του λαού αυτού[48]. Το Βυζάντιο τους χρησιμοποιούσε ως συμμάχους εναντίον των εχθρών του στο Βορρά. Τον δέκατο αιώνα ήταν βασικά αξίωμα της βυζαντινής πολιτικής να συνεργάζεται με τον πολεμικό και νομαδικό αυτό λαό ο οποίος σε δεδομένη στιγμή μπορούσε να χτυπήσει από πίσω τους Βουλγάρους και τους Ούγγρους και να αποκόψει την κάθοδο των Ρώσων στο Νότο. Με την υποταγή της Βουλγαρίας μεταβλήθηκε η κατάσταση ριζικά, γιατί τώρα δεν υπήρχε πια το μεσότοιχο, που χώριζε το Βυζάντιο από τις ορδές των νομάδων· η αυτοκρατορική επικράτεια εκτεινόταν ως το Δούναβη και οι ληστρικές επιδρομές των Πατζινάκων είχαν στόχο όχι πια τους εχθρούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά αυτή την ίδια. Το Βυζάντιο δεν ήταν σε θέση να αναχαιτίσει τα στίφη των νομάδων που επέρχονταν από το Δούναβη. Για να αποφευχθεί το χειρότερο εγκαταστάθηκαν λοιπόν στο αυτοκρατορικό έδαφος και χρησιμοποιήθηκαν για την προστασία των συνόρων και για άλλες στρατιωτικές υπηρεσίες. Σύντομα όμως η βυζαντινή κυβέρνηση χρειάσθηκε να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον των νέων υποτελών της, οι οποίοι αναστάτωναν ολόκληρη την περιοχή με τις ληστρικές επιχειρήσεις τους. Ύστερα όμως από αλλεπάλληλες ήττες αναγκάσθηκε τελικά το Βυζάντιο να εξαγοράσει μια ειρήνη, με δώρα, νέες εκχωρήσεις εδαφών και παραχωρήσεις αυλικών τίτλων στους φυλάρχους των Πατζινάκων[49].

Στο τελευταίο έτος της αναιμικής βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' συνέβη ένα γεγονός με παγκόσμια σημασία, το σχίσμα των Εκκλησιών. Ύστερα από όσα είχαν διαδραματισθεί τους προηγούμενους αιώνες η τελική ρήξη ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη ήταν πια ζήτημα χρόνου. Η εξέλιξη στην Ανατολή και τη Δύση ακολούθησε εντελώς διαφορετικούς δρόμους· η αποξένωση των δύο παγκόσμιων κέντρων καθώς και οι αυξανόμενες αντιθέσεις τους στις διάφορες εκδηλώσεις της ζωής ήταν τόσο βαθειές, ώστε ήταν πια αδύνατο να διατηρηθεί περισσότερο ο μύθος μιας πνευματικής και θρησκευτικής κοινότητας. Έλλειπαν πια τελείως οι προϋποθέσεις για να διατηρηθεί η ιδέα της εκκλησιαστικής οικουμενικότητας μέσα στον χριστιανικό κόσμο, που από αιώνες τώρα είχε διασπασθεί και πολιτικά και πολιτιστικά.

Το σχίσμα δεν οφείλεται στον βυζαντινό «καισαροπαπισμό», όπως υποστηρίζεται συχνά. Ακριβώς

Digitized by 10uk1s

το αντίθετο συνέβη. Κανένας άλλος παράγοντας δεν ήθελε στο Βυζάντιο την ένωση περισσότερο από τους αυτοκράτορες. Για να διαφυλάξουν την ιδέα της οικουμενικότητας της βυζαντινής αυτοκρατορίας και να συντηρήσουν τη διεκδίκηση της Ιταλίας οι βυζαντινοί αυτοκράτορες, όπως ο Βασίλειος Α' και οι διάδοχοί του, σε αντίθεση με τη δική τους Εκκλησία, υποστήριξαν την οικουμενικότητα της ρωμαϊκής Εκκλησίας. Όπως όμως η πολιτειακή αποδέσμευση της Δύσης ματαίωσε τη βυζαντινή ιδέα της οικουμενικής αυτοκρατορίας έτσι και η προσάρτηση του σλαβικού κόσμου από την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως υπέσκαψε την ιδέα της οικουμενικότητας της ρωμαϊκής Εκκλησίας στην Ανατολή. Μετά την ενσωμάτωση των Νοτιοσλάβων στην Ορθόδοξη Εκκλησία ακολούθησε η προσάρτηση της Ρωσίας στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως. Και οπωσδήποτε δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι λίγο αργότερα εντάθηκε στο Βυζάντιο η αντιρωμαϊκή διάθεση. Με στήριγμα την αχανή σλαβική ενδοχώρα η βυζαντινή Εκκλησία δεν μπορούσε πια να αναγνωρίσει το πρωτείο της Ρώμης. Την παραδοσιακή φιλορωμαϊκή πολιτική της μακεδονικής δυναστείας εγκατέλειψε ήδη ο Βασίλειος Β' και στις μέρες του πατριάρχη Σεργίου (999 - 1019) εξαφανίσθηκε το όνομα του πάπα από τα Δίπτυχα[50]. Έγινε προσπάθεια για έναν ειρηνικό διαχωρισμό της δικαιοδοσίας και το 1024, ο αδύνατος την εποχή εκείνη παπισμός έδειξε διάθεση για έναν συμβιβασμό. Σύμφωνα μ' αυτόν η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως θα αναγνωριζόταν «οικουμενική μέσα στα όριά της»[51]. Την συμβιβαστική όμως αυτή λύση ματαίωσε το νέο πνεύμα της μεταρρυθμιστικής κινήσεως του Cluny. Τελικά επικράτησε ο διαχωρισμός της δικαιοδοσίας, που προδιέγραψε η ιστορική εξέλιξη, με τη διαφορά όμως ότι πραγματοποιήθηκε ως συνέπεια ενός βίαιου σχίσματος.

Προϋπόθεση για την εξέλιξη αυτή αποτέλεσε ένας ιδιότυπος συνδυασμός παραγόντων: από τη μια πλευρά ένας ισχυρός και αντίθετος προς κάθε συμβιβαστική λύση παπισμός και από την άλλη ένα εξ ίσου ισχυρό πατριαρχείο, διαποτισμένο με τη συνείδηση της ανεξαρτησίας του και παράλληλα ένας ανίσχυρος αυτοκράτορας, που αδυνατούσε να αναχαιτίσει την πορεία των γεγονότων. Η κατάσταση αυτή διαμορφώθηκε στα μέσα του ενδέκατου αιώνα, όταν την έδρα του αγίου Πέτρου κατείχε ο Λέων Θ', ένας γνήσιος εκπρόσωπος της μεταρρυθμιστικής κινήσεως του Cluny και τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ο Μιχαήλ Κηρουλλάριος, ο πιο ισχυρογνώμων και φιλόδοξος ιεράρχης της βυζαντινής ιστορίας, ενώ την αυτοκρατορία κυβερνούσε ο αδύναμος Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος.

Η προηγούμενη ζωή του Μιχαήλ Κηρουλλάριου ήταν γεμάτη από δράση και εναλλαγές. Είχε περάσει μερικά χρόνια στην εξορία ως υποκινητής μιας συνωμοσίας της βυζαντινής αριστοκρατίας εναντίον του Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνος. Μετά την πτώση των Παφλαγόνων επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου όμως του έμενε ανοικτή μόνον η εκκλησιαστική σταδιοδρομία γιατί στην εξορία είχε περιβληθεί το μοναχικό ράσο. Το 1043 ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο και από τότε το ασίγαστο αγωνιστικό του πνεύμα βρήκε ένα νέο πεδίο δράσεως. Ήταν το ίδιο διαποτισμένος με τη συνείδηση της υπεροχής του αξιώματός του, όπως και ο αντίπαλός του στη Ρώμη, και η συνείδηση αυτή ήταν συνυφασμένη με τέτοιο πάθος για δύναμη που δε δίσταζε να παραμερίσει κάθε εμπόδιο. Στο πλευρό του πάπα βρισκόταν όμως ο καρδινάλιος Ουμβέρτος ως αρχηγός της αδιάλλακτης αντιβυζαντινής παρατάξεως της Ρώμης. Στα πρόσωπα του Μιχαήλ Κηρουλλαρίου και του Ουμβέρτου συγκρούσθηκαν δύο άνδρες τολμηροί και αδίστακτοι, που προχωρούσαν κατ' ευθείαν στο στόχο τους, έτοιμοι να αποκαλύψουν τις αιώνιες λανθάνουσες αντιθέσεις και να θέσουν τον κόσμο μπροστά σε ένα αμείλικτο δίλημμα. Η έριδα ξέσπασε χωρίς τη θέληση του αυτοκράτορα και χωρίς να υπολογισθεί η κατάσταση που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Ξεκίνησε από τη νότια Ιταλία, εκεί δηλ. όπου ανέκαθεν συγκρούονταν τα συμφέροντα των δύο εκκλησιαστικών κέντρων, όπου όμως τώρα, μετά την εισβολή των Νορμανδών, ήταν απόλυτα επιβεβλημένη η πολιτική συνεργασία ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Όταν η έριδα επεκτάθηκε σε δογματικά και λειτουργικά ζητήματα, τότε η κατάσταση έφθασε στο σημείο που η συνεννόηση να είναι εκ των προτέρων αδύνατη, γιατί εκεί η σύγκρουση κάλυπτε πια τη διδασκαλία και τα ήθη. Αντικείμενο της έριδας ήταν τα παλαιά ζητήματα, που χώριζαν τα πνεύματα ήδη από την εποχή του Φωτίου, δηλ. η δυτική διδασκαλία για τη διπλή εκπόρευση του αγίου Πνεύματος, η

Digitized by 10uk1s

ρωμαϊκή νηστεία του Σαββάτου και η απαγόρευση του γάμου των ιερέων, η χρήση ένζυμου άρτου στη θεία Ευχαριστία από τη βυζαντινή Εκκλησία και άζυμου από τη ρωμαϊκή. Προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση ότι το τελευταίο αυτό ζήτημα ήταν τώρα ιδιαίτερα φλέγον. Ο Κηρουλλάριος για λόγους τακτικής έφερε στο προσκήνιο τη λειτουργική διαφορά, που ήταν εύκολα κατανοητή στο ευρύ κοινό, και όχι τις περίπλοκες και ασύγκριτα σπουδαιότερες διαφωνίες στα δογματικά θέματα. Στο πλευρό του βυζαντινού Πατριάρχη στάθηκαν οι ορθόδοξες εκκλησίες της Ανατολής και των σλαβικών χωρών. Ο μετριοπαθής Πατριάρχης Αντιοχείας Πέτρος παρασύρθηκε τελικά από τον Κηρουλλάριο στην παράταξή του και ο Λέων, ο Έλληνας αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, ήταν ένας από τους πρωτεργάτες στον αγώνα κατά της Ρώμης.

Η έριδα είχε δραματική κατάληξη όταν έφθασε στην Κωνσταντινούπολη ρωμαϊκή αντιπροσωπεία με αρχηγό τον καρδινάλιο Ουμβέρτο. Ενθαρρυμένοι από τη στάση του αυτοκράτορα, που φαινόταν πρόθυμος να θυσιάσει τον Πατριάρχη του για χάρη της φιλίας με τη Ρώμη, οι παπικοί απεσταλμένοι κατέθεσαν στις 16 Ιουλίου 1054 στην αγία Τράπεζα της Αγίας Σοφίας μια βούλλα με αφορισμό κατά του Κηρουλλαρίου και των πιο επιφανών ομοφρόνων του. Στο μεταξύ ο Πατριάρχης, με την υποστήριξη του κλήρου και του λαού, κατόρθωσε να μεταπείσει τον αμφίρροπο αυτοκράτορα και να του επιβάλει τη θέλησή του. Με τη συναίνεση του αυτοκράτορα συγκάλεσε λοιπόν μια σύνοδο, η οποία ανταπέδωσε τα ίδια και εκτόξευσε τον αφορισμό εναντίον των παπικών αντιπροσώπων. Η σημασία των γεγονότων αυτών έγινε στην ανθρωπότητα αργότερα αισθητή. Οι σύγχρονοι δεν έδωσαν σ' αυτά ιδιαίτερη προσοχή, πράγμα που ρίχνει παράξενο φως στις σχέσεις Ρώμης και Βυζαντίου στην εποχή που προηγήθηκε. Οι άνθρωποι ήταν συνηθισμένοι στις διαφωνίες ανάμεσα στα δύο εκκλησιαστικά κέντρα. Ποιος θα μπορούσε τότε να διαισθανθεί ότι η ρήξη του 1054 θα είχε διαφορετικά αποτελέσματα από τις προηγούμενες έριδες και ότι ήταν το οριστικό σχίσμα, που θα ήταν αδύνατο πια να θεραπευθεί[52];

Ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος πέθανε στις 11 Ιανουαρίου 1055. Την εξουσία άσκησε στο όνομά της μια ακόμη φορά η Θεοδώρα. Ήταν η τελευταία απόγονος της μακεδονικής δυναστείας και με το θάνατό της (αρχές Σεπτεμβρίου 1056) εξέλειπε η ένδοξη αυτή δυναστεία. Ήταν παράξενη η τύχη της αυτοκρατορικής αυτής δυναστείας, που ήταν πραγματικά η μεγαλύτερη του Βυζαντίου. Παρόλο που στην αρχή δυσκολεύθηκε πολύ να επιβληθεί, κρατήθηκε τελικά με πείσμα στην εξουσία, αν και τα τελευταία τριάντα χρόνια η παρουσία της ήταν σκιώδης. Όσο μεγαλειώδη ήταν τα κατορθώματά της στο παρελθόν, τόσο άδοξο ήταν τώρα το τέλος της.

Η ετοιμοθάνατη αυτοκράτειρα όρισε διάδοχό της τον άνδρα που προτιμούσε ως αυτοκράτορα η κυρίαρχη παράταξη, έναν ηλικιωμένο αξιωματούχο, που ήταν *«ουχ οίος άρχειν, αλλ' άρχεσθαι μάλλον και άγεσθαι».*[53] Ήταν ο Μιχαήλ, που πιθανότατα κατείχε το αξίωμα του «λογοθέτη στρατιωτικού» γιατί οι σύγχρονοί του τον ονόμαζαν είτε «ο γέρων» είτε ο «στρατιωτικός». Η άνοδός του στο θρόνο ήταν αληθινός θρίαμβος της παρατάξεως των πολιτικών αξιωματούχων. Ατέλειωτες ήταν οι προαγωγές των κρατικών λειτουργών και συγκλητικών που γέμισαν τίτλους και δώρα. Αντίθετα ο αυτοκράτορας έδιωξε απερίφραστα μια αντιπροσωπεία στρατηγών με επικεφαλής τον Ισαάκιο Κομνηνό και τον Κατακαλών Κεκαυμένο. Με την ενέργεια αυτή ώθησε τη διένεξη στα άκρα και οι εξαγριωμένοι στρατιωτικοί διοικητές εξεγέρθηκαν εναντίον των κρατούντων στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ισαάκιος Κομνηνός ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας σε κάποια τοποθεσία της Παφλαγονίας (στις 8 Ιουνίου 1057). Οπαδοί συγκεντρώθηκαν από όλα τα μέρη της Μ. Ασίας και σε σύντομο χρόνο βρέθηκε με το στρατό του στη Νίκαια. Ο αυτοκρατορικός στρατός, που στάλθηκε εναντίον του, υπέστη βαρειά ήττα. Ο Μιχαήλ ΣΤ' αναγκάσθηκε να αρχίσει διαπραγματεύσεις με τον αντίπαλο αυτοκράτορα· έστειλε μια αντιπροσωπία που την αποτελούσαν ο Κωνσταντίνος Λειχούδης, ο Θεόδωρος Αλωπός και ο Μιχαήλ Ψελλός, η οποία του πρότεινε τον τίτλο του καίσαρα και το δικαίωμα διαδοχής στο θρόνο. Οι παραχωρήσεις όμως αυτές ενθάρρυναν τους αντιπάλους του αυτοκράτορα και απογοήτευσαν τους οπαδούς του. Τη στιγμή αυτή εξεγέρθηκε και η αντίπαλη παράταξη στην Κωνσταντινούπολη που πρόσφερε τη συνεργασία της στον Ισαάκιο Κομνηνό. Την τελική όμως έκβαση καθόρισε η τρίτη εκείνη δύναμη, που αποτελούσε

Digitized by 10uk1s

έναν σημαντικό παράγοντα ανάμεσα στις δυο αντιμαχόμενες αριστοκρατικές παρατάξεις, η Εκκλησία. Ο πανίσχυρος πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλλάριος ανέλαβε την αρχηγία της αντιπολιτεύσεως και η Αγία Σοφία έγινε το ορμητήριο των αντικυβερνητικών ενεργειών[54]. Στη συνέχεια ο Μιχαήλ ΣΤ' αναγκάσθηκε να παραιτηθεί και να γίνει μοναχός. Την 1 Σεπτεμβρίου 1057 ο Ισαάκιος Κομνηνός εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη και δέχθηκε το αυτοκρατορικό στέμμα από το χέρι του Πατριάρχη.

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών η δύναμη της αριστοκρατίας των αξιωματούχων της πρωτεύουσας αύξανε προοδευτικά από κυβέρνηση σε κυβέρνηση. Με την άνοδο όμως στο θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού άρχισε η αντίστροφη εξέλιξη. Αν και σύντομη η κυβέρνηση του πρώτου αυτού εκπροσώπου της οικογένειας των Κομνηνών, δυνάμωσε στρατιωτικά την αυτοκρατορία. Τα σύνορα στην Ανατολή έμειναν απόρθητα, αποκρούσθηκε μία επιδρομή των Ούγγρων και περιορίσθηκαν οι Πατζινάκες, εναντίον των οποίων στάθηκαν ανίσχυροι οι προκάτοχοί του. Ως γνήσιος εκπρόσωπος της στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μ. Ασίας ο Ισαάκιος ενδιαφέρθηκε να εδραιώσει μια σταθερή στρατιωτική διοίκηση. Στα νομίσματα εικονίσθηκε με το ξίφος βγαλμένο από τη θήκη[55]. Μετά την ανάληψη της εξουσίας υποδέχθηκε πολύ ψυχρά τους συγκλητικούς, όπως άλλοτε ο προκάτοχός του, τον ίδιο και την αντιπροσωπία των στρατηγών. Ωστόσο απέφυγε τις ακρότητες, στις οποίες είχε καταφύγει η αντίπαλη παράταξη επί Μιχαήλ ΣΤ'. Αυτοί που είχαν μεσολαβήσει ανάμεσα σ' αυτόν και στον Μιχαήλ ΣΤ', και οι οποίοι επανεκτιμώντας όπως φαίνεται, την κατάσταση άλλαξαν έγκαιρα παράταξη, έλαβαν νέες διακρίσεις. Ο Ψελλός τιμήθηκε με τον ανώτερο τίτλο του «Προέδρου», ο Λειχούδης ανέλαβε, όπως άλλοτε επί Κωνσταντίνου Θ', τη διοίκηση του κράτους και αργότερα ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο. Περισσότερο αδιάλλακτος στάθηκε ο Ισαάκιος στην αντιμετώπιση των υλικών ζημιών, που προκάλεσε το καθεστώς που κυβερνούσε ως τότε. Οι μεγάλοι θησαυροί, που είχε αφήσει στο δημόσιο ταμείο ο Βασίλειος Β', είχαν σπαταληθεί και τα κτήματα του θρόνου είχαν εξανεμισθεί από τις άμετρες δωρεές. Ο Ισαάκιος προτίμησε το επικίνδυνο μέτρο της δημεύσεως των περιουσιών, το οποίο μάλιστα επέκτεινε ακόμη και στην εκκλησιαστική ιδιοκτησία. Το μέτρο αυτό οδήγησε σε σοβαρή ρήξη με τον πανίσχυρο πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλλάριο.

Η δύναμη της βυζαντινής Εκκλησίας που είχε ενισχυθεί τον ενδέκατο αιωνα, συνδέθηκε με την πολιτική και την προσωπικότητα του Μιχαήλ Κηρουλλάριου. Η ανεξαρτοποίηση από τη Ρώμη ήταν ένα μόνο μέρος του σχεδίου του Πατριάρχη. Εξ ίσου σπουδαίος ήταν γι' αυτόν ένας νέος διακανονισμός των σχέσεων ανάμεσα στην Εκκλησία και το κράτος στην Κωνσταντινούπολη. Είχε βοηθήσει τον Ισαάκιο στην κατάληψη του θρόνου και τώρα περίμενε τα ανταλλάγματα, τα οποία δεν άργησαν να δοθούν. Η διαχείριση της Αγίας Σοφίας, που ως τότε ήταν προνόμιο του αυτοκράτορα, ανατέθηκε στον Πατριάρχη και ο αυτοκράτορας ανέλαβε τη δέσμευση να αποφεύγει κάθε επέμβαση στην εκκλησιαστική ζωή. Η κυβέρνηση του κράτους ήταν υπόθεση του αυτοκράτορα και η διοίκηση της εκκλησίας ήταν αποκλειστική υπόθεση του Πατριάρχη. Για τα βυζαντινά δεδομένα η διάκριση αυτή σήμαινε μια τρομερή αύξηση της δυνάμεως της Εκκλησίας. Ωστόσο, η πρώτη αυτή θέση ισορροπίας με τη διάκριση των δύο εξουσιών απέτυχε, γιατί και οι δυο πλευρές δεν τήρησαν τα συμφωνημένα. Ο αυτοκράτορας προχώρησε στη δήμευση εκκλησιαστικών κτημάτων, ενώ ο Πατριάρχης καλλιεργούσε την επικίνδυνη ιδέα να θέσει την εκκλησιαστική εξουσία πάνω από την πολιτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μιχαήλ Κηρουλλάριος δικαιολόγησε τις μεγάλες αξιώσεις του με τη λεγόμενη «Κωνσταντίνεια Δωρεά» η οποία για πρώτη φορά τότε επέδρασε αποφασιστικά στην εξέλιξη των βυζαντινών πραγμάτων. Λέγεται ότι φόρεσε τα πορφυρά υποδήματα του αυτοκράτορα και ότι απείλησε τον αυτοκράτορα με καθαίρεση[56].

Ο αυτοκράτορας όμως ήταν το ίδιο διαποτισμένος, όπως και ο πατριάρχης, με μεγάλη αυτοπεποίθηση και με πίστη στην υπεροχή του αξιώματός του. Ξέσπασε λοιπόν μια έριδα που τελικά οδήγησε στην πτώση και τους δύο αντιπάλους. Η υπεροχή των μέσων εξασφάλισε το προβάδισμα στον αυτοκράτορα. Η δημοτικότητα όμως του πατριάρχη ήταν τόσο μεγάλη, ώστε κανένας δεν τολμούσε να προβεί σε βίαιες πράξεις εναντίον του στην Κωνσταντινούπολη. Όταν

Digitized by 10uk1s

όμως έφυγε από την Κωνσταντινούπολη για να επισκεφθεί ένα μοναστήρι έξω από τα τείχη, συνελήφθηκε από αυτοκρατορικούς φρουρούς και οδηγήθηκε στην εξορία (στις 8 Νοεμβρίου 1058). Τίποτε όμως δεν μπορούσε να τον πείσει να παραιτηθεί από τα δικαιώματά του. Γι' αυτό και ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε να συγκαλέσει μια σύνοδο, η οποία θα αποφάσιζε την καθαίρεσή του. Επειδή όμως και πάλι δεν τολμούσε να την συγκαλέσει στην Κωνσταντινούπολη, η σύγκλησή της ορίσθηκε σε μια επαρχιακή πόλη. Το κατηγορητήριο συνέταξε ο Ψελλός, που δεν δίστασε να αποδώσει στον παλαιό φίλο του τις πιο απίθανες κακοδοξίες και αδυναμίες. Αυτό όμως πάλι δεν τον εμπόδισε να τον εξυμνήσει λίγο αργότερα σε έναν επιτάφιο ως τον περιφανέστερο υπερασπιστή της Ορθοδοξίας και την ενσάρκωση όλων των αρετών. Ο Μιχαήλ Κηρουλλάριος πέθανε κατά τη διάρκεια των εργασιών της συνόδου. Πατριάρχης εξελέγη ο Κωνσταντίνος Λειχούδης και ο Ψελλός ανέλαβε το αξίωμα του πρωθυπουργού.

Αρχικά φάνηκε ότι είχε νικήσει ο αυτοκράτορας. Σύντομα όμως αποδείχθηκε ότι ο νεκρός πατριάρχης ως μάρτυρας ήταν γι' αυτόν πιο επικίνδυνος απ' ό,τι ως ζωντανός αντίπαλος. Ο συνεχιζόμενος αναβρασμός του λαού μετά την απαγωγή του ποιμενάρχη του, έφθασε στο αποκορύφωμα μετά το θάνατό του. Εκτός από την αντιπολίτευση της αριστοκρατίας των κρατικών λειτουργών προστέθηκε λοιπόν τώρα και η εχθρότητα της Εκκλησίας και η αγανάκτηση του λαού. Οι αντιδράσεις ογκώνονταν συνεχώς και τελικά αποδείχθηκαν ανυπέρβλητες για τον αυτοκράτορα. Όπως πριν από δύο χρονιά η συμμαχία της Εκκλησίας με τη στρατιωτική αριστοκρατία είχε φέρει την πτώση του Μιχαήλ ΣΤ', έτσι και τώρα η συμμαχία της με την αντίπαλη αριστοκρατία των κρατικών λειτουργών έφερε την πτώση του Ισαάκιου Κομνηνού. Σε μια στιγμή απελπισίας και προσβεβλημένος από κάποια αρρώστεια, κατέθεσε ύστερα από πιεστική σύσταση του Ψελλού το βασιλικό μανδύα το Δεκέμβριο του 1059 και αποσύρθηκε ως μοναχός στη μονή του Στουδίου.

Digitized by 10uk1s

2. Η πολιτική κατάρρευση στο εσωτερικό και στο εξωτερικό

Γενική βιβλιογραφία

Skabalanovič, Viz. gosudarstvo.

Neumann, Wehstellung.

Jorga, Geschichte I.

F. Taeschner, The Turks and the Byzantine Empire to the end of the thirteenth century. Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η εκδ. 1966).

H. M. Loeve, The Seljuqs, ίδιο έργ. IV (1923) 299-317.

P. Wittek, Deux chapitres de l' histoire des Turcs de Roum, Byz. 11 (1936) 285-319.

C. Cahen, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18 (1948) 5-67.

V. Gordlevskij, Gosudarstvo Sel'dzukidov v Maloj Azii [Το κράτος των Σελτζούκων στη Μικρά Ασία], Μόσχα- Λένινγκραντ 1941.

Gay, Italie.

F. Chalandon, Domination normande I.

B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle. Paris 1924.

[D. Polemis, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968. Για τα χρονολογικά προβλήματα της περιόδου βλ. του ίδιου, Notes on Eleventh - Century Chronology (1059 - 1081) Byz. Zeitschr. 58 (1965) 60 - 76].

Βλ. ακόμη και την γενική βιβλιογραφία του προηγούμενου κεφαλαίου.

Η συνεργασία ανάμεσα στην Εκκλησία και την παράταξη της πολιτικής αριστοκρατίας που είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του Κομνηνού, έφερε στο θρόνο τον Κωνσταντίνο Δούκα (1059 - 67). Ο Κωνσταντίνος Γ' Δούκας, που ήταν έμπιστος φίλος του Ψελλού και του πατριάρχη Κωνσταντίνου Δειχούδη, είχε παντρευθεί την Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, ανηψιά του Μιχαήλ Κηρουλλαρίου. Όπως η παραίτηση του Ισαάκιου Κομνηνού έτσι και η άνοδος στο θρόνο του Κωνσταντίνου Δούκα ήταν έργο του Ψελλού, στον οποίο ο νέος αυτοκράτορας εφόρεσε με τα ίδια του τα χέρια τα πορφυρά σανδάλια μπροστά στους επιφανέστερους αντιπροσώπους του κόμματος της συγκλήτου. Ο Ψελλός πέτυχε το στόχο του. Έγινε ο πρώτος σύμβουλος του αυτοκράτορα και ο παιδαγωγός του γιου και διαδόχου του και έτσι πήρε στα χέρια του τα ηνία της κυβερνητικής πολιτικής. Ο αυτοκράτορας ήταν γεμάτος θαυμασμό για τον πνευματώδη φιλόσοφο και τον εύγλωττο ρήτορα. Σύμφωνα με τα ίδια τα λόγια του Ψελλού: *«ούτω διαφερόντως των άλλων υπερηγάπα, ως εξηρτήσθαι μου και της γλώττης και της ψυχής... όθεν ει μη της ημέρας πολλάκις οφθείην αυτώ, εδεινοπάθει και ήσχαλλε· εσέβετό τε διαφέροντος των άλλων, και διέκειτο αναπιμπλάμενος εμού ώσπερ νέκταρος»*[57].

Όπως οι Κομνηνοί εκπροσωπούσαν τη στρατιωτική αριστοκρατία της Μ. Ασίας έτσι την εποχή αυτή και η οικογένεια του Δούκα εκπροσωπούσε την αριστοκρατία των πολιτικών της πρωτεύουσας. Η

Digitized by 10uk1s

στρατιωτική αντίδραση επί Ισαάκιου φάνηκε αρχικά ως ένα διάλειμμα. Το κόμμα των πολιτικών πέτυχε όχι μόνο να ανακτήσει τη θέση του, αλλά και να την διευρύνει. Ακολούθησε την πολιτική του Κωνσταντίνου Θ' και προσπάθησε να σταθεροποιήσει τη θέση του, επιτρέποντας στα ευρύτερα στρώματα των αστών της Κωνσταντινουπόλεως να εισέλθουν στην τάξη των συγκλητικών. Ο αριθμός των συγκλητικών ανερχόταν τότε όπως αναφέρει ένας σύγχρονος σε μυριάδες[58]. Ο διοικητικός μηχανισμός έχασε ακόμη περισσότερο τον αυστηρό γραφειοκρατικό του χαρακτήρα. Ο Κωνσταντίνος Δούκας εφάρμοσε ευρύτατα το μέτρο της εκμισθώσεως των φόρων και εκτός τούτου επεξέτεινε ακόμη και στην κεντρική υπηρεσία διαχειρίσεως των οικονομικών την εξαγορά των αξιωμάτων. Τώρα πια μπορούσε κανένας να αποκτήσει με χρήματα όχι μόνο το έργο της εισπράξεως των φόρων, αλλά και τα ανώτατα αξιώματα ελέγχου και διαχειρίσεως των οικονομικών[59]. Παραμελήθηκε εντελώς ο στρατός και η δύναμή του περιορίσθηκε σε τέτοιο βαθμό που, έστω και εκ των υστέρων, φάνηκε υπερβολικός ακόμη και στον ίδιο τον Ψελλό[60]. Μετά την άνοδο στο θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού ήταν ακόμη μεγαλύτερος ο φόβος για τη δύναμη των στρατιωτικών. Εξάλλου η οικονομική κρίση οδήγησε στη σκέψη ότι οι περικοπές στις στρατιωτικές δαπάνες θα βοηθούσαν να ισοζυγισθούν η μείωση των εσόδων του δημοσίου από τους φόρους με την αύξηση των δαπανών σε άλλους τομείς. Γιατί αυξάνονταν συνεχώς οι δαπάνες για το καθεστώς των κρατικών υπαλλήλων που όλο και πλήθαιναν περισσότερο και έθεταν, ως άρχουσα τάξη, υπερβολικές απαιτήσεις. Επίσης αυξάνονταν και τα έξοδα της Αυλής με την πολυτέλειά της, ενώ το κράτος συνεχώς πτώχευε και κατέρρεε. Αυξήθηκαν και οι παροχές προς την Εκκλησία, την εύνοια της οποίας κανένας δεν ήθελε να χάσει, όπως, τέλος, και τα δώρα προς τους φυλάρχους των ξένων λαών οι οποίοι έπρεπε με τον τρόπο αυτό να κατευνασθούν. Έτσι συνδυάσθηκαν οι πολιτικοί στόχοι της άρχουσας τάξης με την οικονομική δυσπραγία για να καταστρέψουν την αμυντική δύναμη του στρατού. Η τακτική της κυβερνήσεως δεν διέφερε από την τακτική των επιγόνων της μακεδονικής δυναστείας με τη διαφορά ότι από τότε η αμυντική κατάσταση της αυτοκρατορίας είχε επιδεινωθεί σοβαρά. Τα αντιστρατιωτικά μέτρα του Δούκα είχαν διπλά δυσάρεστες επιπτώσεις γιατί εφαρμόσθηκαν σε εποχή μεγάλων εξωτερικών κινδύνων.

Οι Νορμανδοί που από το 1059 είχαν αρχηγό τον δυναμικό Ροβέρτο Γουισκάρδο, σημείωναν τότε όλο και μεγαλύτερες επιτυχίες στη νότια Ιταλία.

Οι Ούγγροι εξαπέλυσαν μια τρομερή επίθεση και κατέλαβαν το σπουδαίο κάστρο Βελιγράδι στο Δούναβη (1064). Εκτός από τους Πατζινάκες εμφανίσθηκαν τώρα και οι συγγενείς τους Ούζοι, που απέβησαν νέα φοβερή πληγή. Όπως παλαιότερα οι Πατζινάκες υποχώρησαν μπροστά στην πίεση των Ούζων, έτσι τώρα και αυτοί εγκατέλειψαν τις νοτιο -ρωσικές πεδιάδες μπροστά στην πίεση των Κουμάνων, που τους ακολουθούσαν, και επέδραμαν το φθινόπωρο του 1064 με αναρίθμητα στίφη στη βαλκανική χερσόνησο[61]. Οι περιοχές της Βουλγαρίας, η Μακεδονία, η Θράκη, ακόμη και η Ελλάδα ερημώθηκαν από τις άγριες ορδές. Οι λεηλασίες που προκάλεσαν ήταν τόσο τρομακτικές, ώστε, όπως ισχυρίζεται ένας σύγχρονος, «*και μετοικίαν ήδη το την Εύρώπην άπαν οικούν εβουλεύετο»*[62]. Την αυτοκρατορία έσωσε από τους Ούζους ένας καταστρεπτικός λοιμός. Οι περισσότεροι αποδεκατίσθηκαν, ένα μέρος αποσύρθηκε πίσω από το Δούναβη και οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν στο αυτοκρατορικό έδαφος και εντάχθηκαν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα.

Πολύ πιο μοιραίες συνέπειες από την εισβολή των τουρκικών αυτών φύλων του Βορρά είχε για την ιστορία της αυτοκρατορίας η προέλαση των Σελτζούκων Τούρκων στην Ανατολή. Οι Σελτζούκοι εξαφάνισαν τα τελευταία ίχνη της αραβικής κυριαρχίας στην Ασία με τέτοια ταχύτητα, ώστε μπροστά της ωχριά το μεγαλείο των βυζαντινών κατακτήσεων που προηγήθηκαν. Οι Τούρκοι υπέταξαν τις περιοχές της Περσίας, διαπέρασαν τη Μεσοποταμία και έγιναν κύριοι της Βαγδάτης, της πόλης του χαλίφη.

Το χαλιφάτο, στο οποίο απέμεινε μόνο ο ρόλος του θρησκευτικού αρχηγού, βρέθηκε κάτω από την προστασία ενός παντοδύναμου στρατιωτικού σουλτανάτου, που από τότε ασκούσε την πολιτική εξουσία στον μουσουλμανικό κόσμο της Ασίας. Σύντομα οι Σελτζούκοι κατέλαβαν ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή ως τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και του χαλιφάτου των Φατιμιδών της

Digitized by 10uk1s

Αιγύπτου και στράφηκαν εναντίον του Βυζαντίου. Όπως η υποταγή της Βουλγαρίας κατέστρεψε το μεσότοιχο ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τους βόρειους νομαδικούς λαούς, έτσι και η προσάρτηση της Αρμενίας από τον Κωνσταντίνο Θ' διευκόλυνε τις επιθέσεις των Σελτζούκων. Όμως η εσωτερική εξασθένηση της αυτοκρατορίας και η κατάρρευση της αμυντικής της δυνάμεως άνοιξαν σ' αυτούς γρήγορα το δρόμο προς τις κεντρικές βυζαντινές επαρχίες. Με αρχηγό τον Αλπ Αρσλάν, τον δεύτερο σουλτάνο των Σελτζούκων, οι Τούρκοι διαπέρασαν την Αρμενία, κατέλαβαν την πόλη Ανιόν (1065) και ερήμωσαν την Κιλικία. Έπειτα εισέβαλαν στην Μ. Ασία και εκπόρθησαν την Καισάρεια (1067)[63]. Έτσι κρίθηκε από τα ίδια τα γεγονότα η πολιτική των κρατούντων τότε στο Βυζάντιο.

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Θ' Δούκα (Μάιος του 1067) έφερε την εξουσία στα χέρια της συζύγου του Ευδοκίας, η οποία θα ασκούσε την αντιβασιλεία στη θέση των τριών νεαρών γιων της, του Μιχαήλ, του Ανδρόνικου και του Κωνσταντίνου. Στην πραγματικότητα την κυβέρνηση ασκούσαν ο Ψελλός και ο καίσαρας Ιωάννης Δούκας, ένας αδελφός του νεκρού αυτοκράτορα[64]. Στο μεταξύ, με τις καταστρεπτικές εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου, αυξήθηκε ο δύναμη της αντίπαλης παρατάξεως. Οι φοβερές αυτές καταστροφές ενίσχυσαν με τέτοιο βαθμό την αξίωση να δημιουργηθεί μια ισχυρή στρατιωτική ηγεσία, ώστε ο πατριάρχης Ιωάννης Ξιφιλίνος, αν και ήταν φίλος του Ψελλού, συμφώνησε μαζί της και τελικά υποχρεώθηκε να υποχωρήσει και η ίδια η αυτοκράτειρα. Παρά την αντίδραση του Ψελλού και του καίσαρα Ιωάννη, δέχθηκε το γάμο με το στρατηγό Ρωμανό Διογένη[65], έναν αριστοκράτη από την Καππαδοκία, ο οποίος την 1 Ιανουαρίου 1068 ανέβηκε στο θρόνο.

Ο Ρωμανός Δ' Διογένης (1068 - 71) ήταν δραστήριος και γενναίος στρατηγός. Είχε διακριθεί στους πολέμους εναντίον των Πατζινάκων και είχε δίκαια μεγάλη φήμη μέσα στο κόμμα των στρατιωτικών. Αμέσως ανέλαβε τον αγώνα εναντίον των Σελτζούκων, η αποσύνθεση όμως είχε προχωρήσει πολύ βαθειά ενώ οι σκευωρίες του κόμματος του Ψελλού υπέσκαψαν τις προσπάθειες του αυτοκράτορα για τη σωτηρία της αυτοκρατορίας. Με μεγάλο κόπο κατόρθωσε ο Ρωμανός να συγκεντρώσει ένα στρατό, που τον αποτελούσαν βασικά ξένοι μισθοφόροι, Πατζινάκες, Ούζοι, Νορμανδοί και Φράγκοι. Παρ' όλες τις δυσχέρειες οι δύο πρώτες εκστρατείες του 1068 και του 1069 είχαν αρκετή επιτυχία, η τρίτη όμως τελείωσε με μία φοβερή καταστροφή, που οφείλεται κυρίως στην προδοσία του Ανδρόνικου Δούκα, ενός γιου του καίσαρα Ιωάννη. Κοντά στην αρμενική πόλη Μαντζικέρτ, στην περιοχή της λίμνης Βαν, ο αριθμητικά υπέρτερος, αλλά ετερογενής και απειθάρχητος μισθοφορικός στρατός υπέστη στις 19 Αυγούστου 1071 συντριπτική ήττα από τις δυνάμεις του Αρπ Αρσλάν. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας συνελήφθηκε αιχμάλωτος.

Ως αιχμάλωτος ο Ρωμανός Διογένης έκλεισε συμφωνία με τους Σελτζούκους, η οποία του εξασφάλισε την ελευθερία του με αντάλλαγμα όμως την υπόσχεση ετήσιων χορηγιών, λύτρων για το πρόσωπό του, την υποχρέωση να παραδώσει τους Τούρκους αιχμαλώτους και να θέσει στη διάθεσή τους επικουρικό στρατό[66]. Στο μεταξύ όμως το αντίπαλο κόμμα στην Κωνσταντινούπολη με πρωτοβουλία του καίσαρα Ιωάννη, τον κήρυξε έκπτωτο. Στην αρχή συμφωνήθηκε να αναλάβουν την εξουσία συλλογικά η αυτοκράτειρα Ευδοκία και ο μεγαλύτερος γιος της Μιχαήλ Δούκας. Λίγο όμως αργότερα η μητέρα αυτοκράτειρα κλείσθηκε σ' ένα μοναστήρι και ο μαθητής του Ψελλού Μιχαήλ Ζ' ανακηρύχθηκε μόνος αυτοκράτορας (στις 24 Οκτωβρίου 1071). Οι κρατούντες στην Κωνσταντινούπολη αντιμετώπισαν τον αυτοκράτορα Ρωμανό, που επέστρεφε από την τουρκική αιχμαλωσία ως εχθρό και έτσι ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος. Τελικά ο Ρωμανός παραδόθηκε αφού εμπιστεύθηκε μια εγγυητική επιστολή, που την είχαν υπογράψει τρεις Μητροπολίτες στο όνομα του Μιχαήλ Ζ', και η οποία του υποσχόταν την προσωπική του ασφάλεια. Πριν όμως φθάσει στην Κωνσταντινούπολη, έβγαλαν τα μάτια του με πυρακτωμένο σίδερο. Ο Ψελλός, ξεπερνώντας τον εαυτό του, έστειλε επιστολή στον τυφλωμένο αυτοκράτορα, στην οποία εξαίρει το Ρωμανό, το θύμα του, ως μάρτυρα. Ο Θεός, γράφει, του πήρε τους οφθαλμούς, επειδή θέλησε να τον αξιώσει να δει ανώτερο φως[67]. Ο Ρωμανός Διογένης πέθανε από τις φοβερές πληγές μέσα σε σύντομο χρόνο (καλοκαίρι του 1072).

Digitized by 10uk1s

Ο φοβερός αυτός επίλογος ήταν που μετέτρεψε την ήττα της Μαντζικέρτ σε αληθινή καταστροφή, γιατί η συνθήκη που είχε συμφωνήσει ο Αλπ Αρσλάν με τον αυτοκράτορα Ρωμανό είχε ακυρωθεί και οι Τούρκοι με την αφορμή αυτή άρχισαν έναν επιθετικό και κατακτητικό πόλεμο κατά του Βυζαντίου. Η αυτοκρατορία βρισκόταν και πάλι, όπως την εποχή των μεγάλων αραβικών επιδρομών, μπροστά στον κίνδυνο να αλωθεί από τους εχθρούς της. Τότε όμως είχαν αντισταθεί οι διάδοχοι του Ηρακλείου με ηρωισμό και πείσμα για την άμυνα μιας αυτοκρατορίας, που ήταν υγιής. Αντίθετα, τώρα τα πάντα βρίσκονταν σε τέλεια διάλυση. Το ισχυρό αμυντικό σύστημα που στηριζόταν στους στρατιώτες τους εγκατεστημένους σ' έναν τόπο, είχε καταρρεύσει, ενώ στη βασιλεύουσα κυβερνούσε ως αντίπαλος των παντοδύναμων Τούρκων σουλτάνων, περιστοιχισμένος από ραδιούργους αυλικούς και φλύαρους λόγιους, ο κακομοίρης μαθητής του Ψελλού, ένας απόκοσμος βιβλιοφάγος, φθαρμένος πρόωρα τόσο σωματικά όσο και διανοητικά. Δεν υπήρχε πια καμιά ελπίδα για τη Μ. Ασία. Ο δρόμος ήταν ανοικτός για τους Σελτζούκους και καμιά δύναμη ή θέληση δεν υπήρχε, ικανή να τους αντιμετωπίσει.

Η κατάρρευση επήλθε ταυτόχρονα στα δύο άκρα του βυζαντινού κόσμου. Η τύχη θέλησε τον ίδιο χρόνο 1071 που έγινε η καταστροφή της Μαντζικέρτ, να πέσει και το Μπάρι στα χέρια του Ροβέρτου Γισκάρδου. Έτσι ολοκληρώθηκε η κατάκτηση των βυζαντινών κτήσεων στην Ιταλία από τους Νορμανδούς και ένας μεγάλος κίνδυνος πλησίαζε και από την πλευρά αυτή[68]. Η κυβέρνηση του Μιχαήλ Ζ' στην απόγνωσή της στράφηκε για βοήθεια προς τον Γρηγόριο Ζ' και έτσι συνέβαλε με τον τρόπο της στην επιδίωξη του μεγάλου αυτού πάπα να επιτύχει την ενότητα των Εκκλησιών με βάση την οικουμενική κυριαρχία της Ρώμης.

Την ίδια εποχή άρχισε να κλονίζεται και η βυζαντινή κυριαρχία στη βαλκανική χερσόνησο. Το 1072 ξέσπασε μια νέα επανάσταση στην περιοχή που άλλοτε ήταν το κράτος του τσάρου Σαμουήλ, η οποία υποστηρίχθηκε σοβαρά από το ανεξάρτητο κρατίδιο της Ζέντα. Ο Κωνσταντίνος Βοδίν, ο γιος του πρίγκηπα της Ζέντα Μιχαήλ, ανακηρύχθηκε τσάρος στο Prizren. Οι στρατηγοί του αυτοκράτορα με μεγάλη δυσκολία κατόρθωσαν να καταπνίξουν την εξέγερση[69]. Στις ακτές της Αδριατικής το Βυζάντιο έχανε συνεχώς. Η αναγνώριση της βυζαντινής επικυριαρχίας, την οποία είχε αναγκασθεί να δεχθεί η Κροατία από το Βασίλειο Β', δεν ίσχυσε για πολύ. Ο Πέτρος Krečimir Δ' (1058 - 74) διεύρυνε σε μεγάλη έκταση τα σύνορα του κράτους ενώ ο διάδοχό του Δημήτριος Zvonimir στέφθηκε από τους απεσταλμένους του Γρηγόριου Ζ' το 1076 βασιλέας ως υποτελής του πάπα[70]. Ένα ακόμη ισχυρότερο πλήγμα δέχθηκε το Βυζάντιο όταν ο Μιχαήλ της Ζέντας έλαβε το βασιλικό στέμμα από τη Ρώμη[71]. Οι επιδρομές που επιχειρούσαν οι Παντζινάκες και οι όλο και συχνότερες επιθέσεις των Ούγγρων επέτειναν τη γενική σύγχυση στα Βαλκάνια.

Στις δυσκολίες της εξωτερικής πολιτικής προστέθηκε και μία σοβαρή οικονομική κρίση, που προκάλεσαν σε μεγάλο βαθμό τα μέτρα της ίδιας της κυβερνήσεως. Στο γεγονός αυτό ο Μιχαήλ Ζ' οφείλει το παρατσούκλι «Παραπινάκιος». Οι τιμές είχαν ανεβεί τόσο ψηλά ώστε με ένα χρυσό νόμισμα δεν μπορούσε κανείς να αγοράσει ένα μέδιμνο σιτάρι, παρά μόνο ένα μέδιμνο μείον ένα πινάκιο («παρά πινάκιον»)[72]. Δεν λείπει η τραγικότητα από το γεγονός ότι ο Ψελλός, που ως τότε είχε μείνει αλώβητος από τις αλλαγές των κυβερνήσεων και κατόρθωνε να αυξάνει την επιρροή του από κυβέρνηση σε κυβέρνηση, ο Ψελλός, στον οποίο η οικογένεια του Δούκα όφειλε πάρα πολλά, αλλά ο Μιχαήλ Ζ' όφειλε τα πάντα, έζησε την πτώση του όταν βασίλευε ο μαθητής του. Ο δυναμικός λογοθέτης Νικηφορίτζης, ο οποίος έθεσε υπό την επιρροή του τον δειλό αυτοκράτορα, κατόρθωσε να παραμερίσει τόσο τον Ψελλό όσο και τον καίσαρα Ιωάννη. Άρπαξε στα χέρια του τα ηνία του κράτους και το διοίκησε με τον ίδιο ζήλο και την ίδια αδιαλλαξία, όπως άλλοτε ο Ορφανοτρόφος Ιωάννης. Όπως εκείνοι έτσι και αυτός ήταν ταπεινής καταγωγής και πέτυχε την άνοδό του χάρη στην εξυπνάδα και τη δολιότητά του. Προσπάθησε να καταπολεμήσει τις κεντρομόλες φεουδαρχικές δυνάμεις με τη βοήθεια μιας συγκεντρωτικής γραφειοκρατίας. Έφθασε ως το σημείο να μετατρέψει σε κρατικό μονοπώλιο το εμπόριο των δημητριακών, έχτισε κρατικές αποθήκες στη Ραιδεστό για το σιτάρι που προοριζόταν για την Κωνσταντινούπολη και με την απειλή ποινών απαγόρευσε το ελεύθερο εμπόριο των σιτηρών[73]. Όπως γνωρίζουμε από το

Digitized by 10uk1s

Επαρχικό βιβλίο (πρβλ. >>>), το βυζαντινό κράτος τον δέκατο αιώνα έλεγχε με μεγάλη αυστηρότητα τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας σε τρόφιμα και εκτός τούτου η κυβέρνηση διέθετε δικά της αποθέματα σιτηρών, τα οποία πωλούσε σε χρόνους ανάγκης. Ό,τι όμως ήταν δυνατό τον δέκατο αιώνα, αποδείχθηκε ακατόρθωτο στην περίοδο του ληθάργου της κεντρικής διοικήσεως. Όπως δεν εφαρμόσθηκε στην αγροτική οικονομία η απαγόρευση αγοράς αγροτικών κτημάτων, το ίδιο έγινε και με τον κρατικό έλεγχο του εμπορίου. Τα μέτρα του Νικηφορίτζη προκάλεσαν μεγάλη δυσαρέσκεια, γιατί επέφεραν σημαντικές απώλειες στους μεγαλοκτηματίες, που ήταν οι βασικοί προμηθευτές σιτηρών, καθώς επίσης και στο καταναλωτικό κοινό των πόλεων, δεδομένου ότι το κρατικό μονοπώλιο δεν εξυπηρετούσε την ασφάλεια της καταναλώσεως, αλλά αποκλειστικά τις δημοσιονομικές ανάγκες, και τελικά ανέβασε την τιμή του άρτου στα ύψη. Η αύξηση όμως της τιμής του άρτου συνεπέφερε γενική ακρίβεια και τελικά αύξηση και των αποδοχών εργασίας[74]. Ο Νικηφορίτζης απέτυχε με το πείραμά του. Ύστερα από την πτώση του Μιχαήλ Παραπινάκιου, πέθανε με βασανιστήρια και οι αποθήκες της Ραιδεστού γκρεμίσθηκαν από τον όχλο και μάλιστα πριν από την πτώση του αυτοκράτορα στη διάρκεια μιας λαϊκής εξεγέρσεως.

Στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα δεν ήταν δυνατό να αποφευχθούν στρατιωτικές επαναστάσεις. Είναι χαρακτηριστικό για την εποχή εκείνη, ότι πρωταγωνιστής μιας τέτοιας επαναστάσεως ήταν ο διοικητής των Νορμανδών μισθοφόρων Ουρσέλιος Φραγκόπουλος (Roussel de Bailleul). Είχε δικό του υποψήφιο για το θρόνο, τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, τον οποίο ανακήρυξε αυτοκράτορα[75]. Εξ ίσου χαρακτηριστικό της εποχής είναι το γεγονός, ότι η βυζαντινή κυβέρνηση κάλεσε εναντίον του τη βοήθεια των Τούρκων. Οι τελευταίοι συνέλαβαν αιχμάλωτο τον τυχοδιώκτη αρχηγό των μισθοφόρων και τον παρέδωσαν στον αυτοκρατορικό στρατηγό Αλέξιο Κομνηνό, αφού εισέπραξαν την ανάλογη αμοιβή. Ωστόσο η κυβέρνηση σύντομα χρειάσθηκε τις υπηρεσίες του ικανού πολεμιστή. Ύστερα από σύντομη φυλάκιση τον απελευθέρωσε για να αγωνισθεί στο πλευρό του Αλεξίου Κομνηνού εναντίον νέων σφετεριστών του θρόνου του Μιχαήλ Ζ'.

Σχεδόν ταυτόχρονα δύο άλλοι σφετεριστές του θρόνου εξεγέρθηκαν από τις τάξεις της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας, ο ένας στη Μ. Ασία και ο άλλος στη βαλκανική χερσόνησο. Ο δούκας του Δυρραχίου Νικηφόρος Βρυέννιος, ο οποίος το 1072 είχε καταπνίξει τη σλαβική εξέγερση, ήταν ο επιφανέστερος εκπρόσωπος της βυζαντινής στρατιωτικής αριστοκρατίας στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας. Στις αρχές Νοέμβριου 1077 εισήλθε ως επίδοξος αυτοκράτορας στη γενέτειρά του Αδριανούπολη και από εκεί κινητοποίησε έναν στρατό που προχώρησε ως τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ο στρατηγός του θέματος των Ανατολικών Νικηφόρος Βοτανειάτης, ο οποίος συνέδεε κατά περίεργο τρόπο την καταγωγή της οικογενείας του με τους Φωκάδες, ήταν γνήσιος εκπρόσωπος της στρατιωτικής αριστοκρατίας της Μ. Ασίας. Στις 7 Ιανουαρίου 1078 αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας και κινήθηκε και αυτός προς την Κωνσταντινούπολη, αφού πρώτα εξασφάλισε τη συμπαράσταση του Σουλεϊμάν, γιου του Kutalmish και εξαδέλφου του σουλτάνου Αλπ Αρσλάν. Ακόμη και μέσα στη χαώδη τότε κατάσταση η Μ. Ασία διατηρούσε την υπεροχή της. Ο Νικηφόρος Βοτανειάτης πρόλαβε τον ευρωπαίο αντίπαλο και συνονόματό του[76]. Το αντικυβερνητικό κόμμα στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο είχε στο μεταξύ ενισχυθεί αρκετά από τα αντιδημοτικά μέτρα του Νικηφορίτζη, στήριξε όλες τις ελπίδες του στο Μικρασιάτη. Πριν ακόμη ο Βοτανειάτης φθάσει με το στρατό του στη Νίκαια το Μάρτιο του 1078, ξέσπασε στην πρωτεύουσα μία επανάσταση, στην οποία έλαβε ενεργό μέρος και η Εκκλησία. Ο Μιχαήλ Παραπινάκιος αναγκάσθηκε να αποθέσει το στέμμα και να αποσυρθεί στη μονή του Στουδίου. Ο Νικηφόρος Βοτανειάτης ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Στις 24 Μαρτίου εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη και την ίδια μέρα δέχθηκε το στέμμα από το χέρι του Πατριάρχη. Για να συνδεθεί με την οικογένεια των Δουκάδων και να ικανοποιήσει το βυζαντινό αίσθημα της νομιμότητας, πανδρεύθηκε την αυτοκράτειρα Μαρία, τη σύζυγο του προκατόχου του, αν και ο ίδιος βρισκόταν ακόμη στη ζωή[77].

Ωστόσο ο γερασμένος Βοτανειάτης δεν ήταν σε θέση να σώσει την αυτοκρατορία από το χάος. Η σύντομη βασιλεία του αποτέλεσε την τελευταία φάση στην τραγική αυτή περίοδο της

Digitized by 10uk1s

αποσυνθέσεως και ήταν χρόνος επαναστάσεων και εμφυλίων πολέμων. Γιατί μετά την κατάρρευση της εξουσίας της συγκλήτου άρχισε ένας αδυσώπητος αγώνας ανάμεσα στους στρατηγούς για την κατάληψη της υπέρτατης αρχής. Τελικά την κέρδισε ο πιο ικανός απ' αυτούς, ο νεαρός Αλέξιος Κομνηνός. Αρχικά ο Αλέξιος υπηρέτησε το νέο αυτοκράτορα· παραμέρισε τον σφετεριστή αυτοκράτορα Νικηφόρο Βρυέννιο και στη συνέχεια και τον Νικηφόρο Βασιλάκιο, που είχε διαδεχθεί εκείνον στη θέση του δούκα του Δυρραχίου και έπειτα τον είχε ακολουθήσει στο ρόλο του μνηστήρα του θρόνου. Όταν όμως τα τέλη του 1080 ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας στη Νίκαια ο Νικηφόρος Μελισσηνός και ζήτησε, όπως και ο Βοτανειάτης, τη βοήθεια του Σουλεϊμάν, ο Αλέξιος προτίμησε να αδρανήσει. Τότε άρχισε να προετοιμάζει το έδαφος για τη δική του άνοδο.

Η συνεργασία του Βοτανειάτη και αργότερα του Μελισσηνού με τον Σουλεϊμάν διευκόλυνε ουσιαστικά τους Τούρκους στην κατάκτηση της Μ. Ασίας. Από το 1080 περίπου εξουσίαζε ο Σουλεϊμάν όλα τα μικρασιατικά εδάφη, από την Κιλικία ως τον Ελλήσποντο και ίδρυσε στο χώρο αυτό, που ήταν αρχαιότατη βυζαντινή περιοχή, το σουλτανάτο Ρουμ, δηλ. το ρωμαϊκό σουλτανάτο[78]. Μετά την κατάρρευση του άλλοτε ισχυρού στρατιωτικού και διοικητικού συστήματος, που είχε συσταθεί πάνω στο μικρασιατικό έδαφος, και μετά τη γενική κατάρρευση του βυζαντινού συστήματος των στρατιωτών -γεωργών, χάθηκε μέσα σε σύντομο διάστημα και η ίδια η Μ. Ασία.

Από όλους τους εκπροσώπους της στρατιωτικής αριστοκρατίας, οι οποίοι διεκδίκησαν το αυτοκρατορικό στέμμα, ο Αλέξιος Κομνηνός ήταν όχι μόνο ο εξοχώτερος στρατηγός, αλλά και ο μόνος πραγματικός πολιτικός, και σ' αυτό υπερέβαλλε όχι μόνο το θείο του Ισαάκιο Κομνηνό αλλά και τον άτυχο Ρωμανό Διογένη. Κατάφερε να προετοιμάσει το έδαφος για τον έλεγχο του στρατού και της πρωτεύουσας με διαισθητική οξύνοια και μεγάλη διπλωματική επιδεξιότητα, ενώ παράλληλα φρόντισε να συνεννοηθεί και με την αντίπαλη παράταξη[79]. Ήταν παντρεμένος με την Ειρήνη Δούκα, μια εγγονή του καίσαρα Ιωάννη και κόρη του Ανδρόνικου, του προδότη του Μαντζικέρτ. Η αυτοκράτειρα Μαρία είδε τον Αλέξιο ως το φύλακα άγγελο του νεαρού γιου της Κωνσταντίνου Δούκα, για τον οποίο διατηρούσε την ελπίδα ότι κάποια μέρα θα φορούσε το αυτοκρατορικό στέμμα. Εκτός από τον μεγαλύτερο αδελφό του, τον Ισαάκιο Κομνηνό ο Αλέξιος βρήκε στο πρόσωπο του καίσαρα Ιωάννη Δούκα έναν πολύ ενεργό συμπαραστάτη. Η συνάντηση στη θρακική πόλη Τζούρουλλο, στην οποία αποφασίσθηκε η άνοδός του στο θρόνο, είχε το χαρακτήρα ενός οικογενειακού συμβουλίου των Κομνηνών και των Δουκάδων. Ο Αλέξιος συνεννοήθηκε επίσης με τον σφετεριστή Νικηφόρο Μελισσηνό, που ήταν κουνιάδος του. Αυτός πρότεινε στον Αλέξιο να πάρει το ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας και ζήτησε να κρατήσει για τον εαυτό του τα εδάφη της Μ. Ασίας. Όπως στην εξέγερση των δύο Βάρδων εναντίον του Βασιλείου Β' έτσι για μια φορά ακόμη ένας αριστοκράτης συνέλαβε το σχέδιο που απέβλεπε στη διαίρεση της αυτοκρατορίας. Ο Αλέξιος απέρριψε το σχέδιο και καθησύχασε τον κουνιάδο του με την υπόσχεση να του παραχωρήσει τον τίτλο του καίσαρα. Στην πρωτεύουσα τη φρουρά αποτελούσαν στο μεγαλύτερο μέρος αλλοδαποί μισθοφόροι, μεταξύ των οποίων ήταν και Γερμανοί. Ύστερα από συνεννόηση με τον αρχηγό της γερμανικής φρουράς ο Αλέξιος κατόρθωσε να εισέλθει στην πόλη. Όπως ο στρατός που φρουρούσε την πρωτεύουσα, έτσι και τα στρατεύματα του Αλεξίου ήταν ενα πολύχρωμο μίγμα από αλλόφυλους μισθοφόρυς· για τρεις μέρες η πρωτεύουσα έγινε θέατρο των πιο άγριων λεηλασιών και βιαιοτήτων. Ο Βοτανειάτης εγκατέλειψε τον απελπιστικό αγώνα, πείσθηκε από τον Πατριάρχη να παραιτηθεί και την Κυριακή του Πάσχα, στις 4 Απριλίου 1081, ο Αλέξιος Κομνηνός στέφθηκε αυτοκράτορας του βυζαντινού κράτους.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ
Το καθεστώς της στρατιωτικής αριστοκρατίας (1081 - 1204)

Πηγές

Η εποχή των Κομνηνών είναι περίοδος ιδιαίτερης ακμής της βυζαντινής ιστοριογραφίας, κι αυτό οφείλεται κυρίως στα έργα της Άννας Κομνηνής, του Ιωάννη Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη[1]. Η μεγαλύτερη κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' (1081-1118), η ευφυής και λόγια **Άννα Κομνηνή**, *έγραψε στην «Αλεξιάδα» την ιστορία του πατέρα της από την αρχή ως το θάνατό του (1069-1118)[2]. Το έργο αυτό γράφτηκε σε εξεζητημένο αρχαΐζον ύφος, σύμφωνα με τα κλασικά πρότυπα της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας, της ποιήσεως και της φιλοσοφίας, με τα οποία είχε μορφωθεί η πριγκίπισσα, και είναι όχι μόνο έξοχο μνημείο του βυζαντινού ουμανισμού αλλά και ιστορική πηγή πρώτης τάξεως. Οι λπτομερειακές περιγραφές της Άννας αποτελούν την κύρια πηγή για τη γνώση της σπουδαίας αυτής εποχής, στα πλαίσια της οποίας συντελέσθηκαν η παλινόρθωση της βυζαντινής ισχύος, η συνάντηση της Δύσεως με το Βυζάντιο στην πρώτη σταυροφορία και οι πόλεμοι με τους Νορμανδούς και τα φύλα της στέππας από το Βορρά και την Ανατολή. Την εγκωμιαστική διάθεση της Αλεξιάδας καθώς και τις λοιπές ατέλειές της, ανάμεσα στις οποίες είναι προ παντός η χρονολογική σύγχυση, αντισταθμίζουν τελείως ο πλούτος και η ποικιλία των πληροφοριών, τις οποίες ήταν σε θέση να γνωρίζει η συγγραφεύς χάρη στην ιδιότητα και τη φιλομάθειά της. Με την ιστορία ασχολήθηκε και ο σύζυγος της Άννας, ο καίσαρας* **Νικηφόρος Βρυέννιος**, *εγγονός του Νικηφόρου Βρυεννίου, πού είχε ανακηρυχθεί αυτοκράτορας εναντίον του Μιχαήλ Δούκα και αργότερα του Νικηφόρου Βοτανειάτη[3]. Το έργο του Νικηφόρου Βρυεννίου, που έμεινε ημιτελές και δεν αντέχει στη σύγκριση με το έργο της συζύγου του, περιγράφει σύντομα την ιστορία του οίκου των Κομνηνών από τον Ισαάκ Κομνηνό και εξής, γίνεται διεξοδικώτερο από τον Ρωμανό Δ' Διογένη και σταματά απότομα στα μέσα της βασιλείας του Νικηφόρου Βοτανειάτη[4]. Με την περίοδο του Αλεξίου Α' Κομνηνού ασχολείται στο τελευταίο τμήμα της η χρονογραφία του* **Ιωάννου Ζωναρά**, *που αναφέραμε πολλές φορές στα προηγούμενα. Η σύντομη περιγραφή του Ζωναρά, αν και εξαρτάται σε μεγάλη έκταση από την Αλεξιάδα, προσφέρει ωστόσο σημαντικές προσθήκες στο έργο της Άννας Κομνηνής. Αντίθετα δεν έχουν ιδιαίτερη ιστορική αξία ούτε η έμμετρη χρονογραφία του* **Κωνσταντίνου Μανασσή**, *που φθάνει ως την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Α', ούτε και η χρονογραφία του* **Μιχαήλ Γλυκά**, *που καλύπτει την περίοδο ως το θάνατο του ίδιου αυτοκράτορα. Σε ακόμη χαμηλότερο επίπεδο βρίσκεται η πενιχρή χρονογραφία του Ιωήλ, που εκτείνεται ως την κατάκτηση των Λατίνων το έτος 1204.*

Την ίδια σημασία που έχει η Αλεξιάς για την εποχή του Αλεξίου Α', έχουν τόσο το έργο του **Ιωάννη Κίνναμου** *για την εποχή του Μανουήλ Α' (1143 - 80)όσο και το έργο του* **Νικήτα Χωνιάτη**, *που καλύπτει την ίδια περίοδο, όπως και την περίοδο των τελευταίων Κομνηνών και των Αγγέλων. Αν και η περιγραφή του Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη αρχίζει με το θάνατο του Αλεξίου Α', εντούτοις και οι δυο συγγραφείς πραγματεύονται τη βασιλεία του Ιωάννη Β' (1118 - 43) με τρόπο εισαγωγικό και σύντομο. Για το λόγο αυτό οι γνώσεις μας για την περίοδο του σημαντικού αυτού ηγεμόνα είναι πολύ πενιχρές σε σύγκριση με τον προκάτοχό του. Ο Ιωάννης Κίνναμος, που γεννήθηκε μετά το 1143 από ευγενείς γονείς, ήταν γραμματέας («βασιλικός γραμματικός») του αυτοκράτορα Μανουήλ. Το έργο του, που γράφτηκε αμέσως μετά το θάνατο του Μανουήλ, είναι γνωστό από ένα μοναδικό χειρόγραφο του δέκατου τρίτου αιώνα (και από αντίγραφά του τον δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα), που είναι κατεστραμμένο στο τέλος του[5]. Ο νεώτερός του Νικήτας[6], που καταγόταν από την πόλη Χώναι της Φρυγίας, άρχισε τη*

Digitized by 10uk1s

σταδιοδρομία του επίσης ως βασιλικός γραμματέας και κατέλαβε στα χρόνια των Αγγέλων τα ανώτατα αξιώματα και τελικά έγινε μέγας λογοθέτης. Το έργο του φθάνει ως το 1206 και περατώθηκε στη Νίκαια μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως[7]. Τα δύο έργα έχουν σημαντικές διαφορές στο χαρακτήρα τους, και το καθένα έχει τα δικά του προτερήματα. Τον Κίνναμο χαρακτηρίζει απλότητα, σαφήνεια και λιτότητα στην περιγραφή. Ο Νικήτας Χωνιάτης είχε μεγαλύτερο ορίζοντα και σπάνια ζωντάνια στην περιγραφή και τα προσόντα αυτά τον κατατάσσουν, μαζί με τον Ψελλό, στους λαμπρότερους ιστοριογράφους του βυζαντινού μεσαίωνα. Και οι δυο ιστορικοί ήταν φλογεροί Έλληνες πατριώτες και στο έργο τους για τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄, που ήταν φιλοδυτικός, έδειξαν την αντιπάθειά τους για τους Λατίνους εκφράζοντας τον αναδυόμενο βυζαντινό εθνικισμό. Πάντως η αντικειμενική αξιοπιστία και των δύο έργων όπως και η υποκειμενική ευσυνειδησία των συγγραφέων τους είναι σε πολύ υψηλό επίπεδο για την εποχή αυτή[8]. Το ιστορικό έργο του Νικήτα Χωνιάτη συμπληρώνει ένα άλλο μικρό κείμενό του, που αναφέρεται στην καταστροφή των αδριάντων της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους το 1204[9]. Την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185 περιγράφει αναλυτικά και με μεγάλη παραστατικότητα ο Ευστάθιος, ο λόγιος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης[10]. Την πραγματεία του αξιοποίησε ο Νικήτας Χωνιάτης στο ιστορικό του έργο.

Υπάρχουν πολυάριθμες λατινικές πηγές, που διαφωτίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Λύση την περίοδο αυτή και εξιστορούν τις σταυροφορίες, από τα Gesta Francorum ως το Βιλλεαρδουίνο και τον Roberto de Clari[11]. Δεν είναι όμως δυνατό να τις απαριθμήσουμε εδώ[12]. Ιδιαίτερα αναφέρουμε την επιστολή του Αλεξίου Α΄ προς τον πρίγκιπα Ροβέρτο της Φλάνδρας, που έχει μεγάλη σημασία για το ζήτημα των σταυροφοριών και που στις λατινικές παραλλαγές, στις οποίες σώθηκε, φαίνεται σαν έκκληση για σταυροφορία[13]. Στη μορφή αυτή η επιστολή οπωσδήποτε δεν είναι γνήσια. Πρέπει όμως να υποθέσουμε, ότι βασίζεται σε μια γνήσια επιστολή του αυτοκράτορα, που είχε σκοπό να προκαλέσει την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας από τη Δύση[14]. Για την κατάσταση που επικρατούσε στις νοτιοσλαβικές χώρες έχουμε πληροφορίες, εκτός από τις βυζαντινές πηγές, και από το χρονικό του Ιερέα της Διόκλειας από τα μέσα ή το δεύτερο μισό του δωδέκατου αιώνα που διασώθηκε σε λατινική γλώσσα[15], από τους δύο Βίους του Στέφανου Νεμάνια στα σλαβικά, που έγραψαν οι δύο γιοι του, ο άγιος Σάββας και ο Στέφανος ο Πρωτόστεπτος[16] και επίσης από τους δύο Βίους του αγίου Σάββα στη σλαβονική, που συντάχθηκαν από τον Domentijan και τον Teodosije[17].

Τα περιστατικά έργα και οι επιστολές των βυζαντινών συγγραφέων της περιόδου αυτής παρέχουν σπουδαίες συμπληρωματικές πληροφορίες στα ιστορικά έργα. Ανυπολόγιστη αξία έχει η αλληλογραφία του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Θεοφυλάκτου, γιατί ρίχνει άπλετο φως στις συνθήκες που επικρατούσαν στη Μακεδονία στα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας επί Αλεξίου Α΄[18]. Αρκετό ιστορικό υλικό σχετικά με την περίοδο του Ιωάννου Β΄ και το πρώτο μισό της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ παρέχουν τα επίκαιρα ποιήματα του εξαιρετικά γόνιμου ποιητή Θεόδωρου Πρόδρομου. Τα πολυάριθμα φιλολογικά του κατάλοιπα δημιούργησαν σοβαρά ερωτήματα στην ιστορία της βυζαντινής φιλολογίας και ανάγκασαν μάλιστα ορισμένους ερευνητές να δεχθούν δύο, ή ακόμη και τρεις ποιητές με το ίδιο όνομα[19]. Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι ομιλίες του Μιχαήλ Θεσσαλονίκης από τα έτη 1150 - 55 (καταδικάσθηκε ως αιρετικός το 1156), που αφιερώθηκαν στον αυτοκράτορα Μανουήλ[20]. Ένας λόγος του «υπάτου των φιλοσόφων» και μετέπειτα

Digitized by 10uk1s

πατριάρχη Μιχαήλ από την Αγχίαλο περιέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους αγώνες του Μανουήλ εναντίον των Ούγγρων και των Σέρβων[21]. Αξίζει ακόμη να μνημονεύσουμε τον επικήδειο λόγο του Βασιλείου από την Αχρίδα, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, που αφιερώθηκε στην αυτοκράτειρα Ειρήνη, την πρώτη σύζυγο του Μανουήλ[22], καθώς και το Οδοιπορικό του Κωνσταντίνου Μανασσή, ένα εκτενές ποίημα σε ιαμβικό μέτρο, που εξιστορεί τις προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις για το δεύτερο γάμο του Μανουήλ[23]. Τα πλούσια φιλολογικά κατάλοιπα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (που είδαμε παραπάνω) έχουν σημαντική ιστορική άξια, ιδιαίτερα οι επίκαιρες συγγραφές, οι ομιλίες και οι επιστολές του που καλύπτουν το διάστημα από την έκτη ως την ένατη δεκαετία του δωδέκατου αιώνα[24]. Σπουδαίες πληροφορίες περιέχει και ο λόγος του Ιωάννη Συρόπουλου, που απηύθυνε το 1192 στον Ισαάκιο Β'[25]. Επίσης και από τον Νικήτα Χωνιάτη διασώθηκαν ομιλίες και άλλα επίκαιρα έργα, που προέρχονται από τα έτη 1180 ως 1210, και που περιέχουν σπουδαίο υλικό για τα γεγονότα της περιόδου αυτής, όπως με τη σύσταση του δεύτερου βουλγαρικού κράτους και την κατάσταση που επικρατούσε ύστερα από την κατάκτηση των Λατίνων[26]. Ακόμη σπουδαιότερες είναι οι επιστολές και τα συγγράμματα του Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, μεγαλύτερου αδελφού του Νικήτα[27], που δίνουν παραστατική εικόνα για την καταθλιπτική κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας πριν από την κατάρρευση, όπως και για τις συνθήκες ύστερα από την λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Το υλικό σχετικά με την εσωτερική κατάσταση της αυτοκρατορίας, που διαθέτουμε από τις επιστολές τόσο του Θεοφύλακτου της Αχρίδας όσο και του Μιχαήλ Χωνιάτη, συμπληρώνουν σημαντικά οι πληροφορίες που είναι εγκατεσπαρμένες στα επίσημα έγγραφα.

Από τα επίσημα έγγραφα της περιόδου αυτής (για βιβλιογραφικές λεπτομέρειες βλ. τα προηγούμενα, τόμ. Β', σελ 320 εξ., υποσ. 10) αξίζει να αναφέρουμε ιδιαίτερα τις εκθέσεις των οικονομικών υπαλλήλων προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' και τις αποφάσεις («λύσεις») του αυτοκράτορα, που είναι εξαιρετικά διαφωτιστικές για τις μεθόδους οργανώσεως της φορολογίας των Βυζαντινών και τις νομισματικές συνθήκες στις αρχές του δωδέκατου αιώνα[28]. Το ίδιο σημαντικές για την πολιτική και οικονομική ανάπτυξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι και οι συνθήκες με τη Βενετία[29].

Digitized by 10uk1s

1. Η παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αλέξιος Α' Κομνηνός

Γενική βιβλιογραφία

Chalandon, Alexis I.

Chalandon, The Earliest Comneni, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 318 - 50. Domination normande I. Histoire de la Première Croisade, Paris 1925.

C. Buckler, Anna Comnena, Oxford 1929.

Ch. Diehl, La société byzantine à l'époque des Comnènes, Paris 1919.

Hussey, Church and Learning,

Hussey, The Later Macedonians, the Comneni and the Angeli 1025 - 1204, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. 1 (2η έκδ. 1966), ελλην. μετάφραση, τόμ. I, σελ 178 - 204.

H. v. Sybel, Geschichte des ersten Kreuzzuges, Leipzig 1841.

H. Hagenmayer, Geschichte des ersten Kreuzzuges, Innsbruck 1901.

L. Bréhier, L' Église et l'Orient au Moyen Age. Les Croisades, Paris 1928.

R. Grousset, Histoire dès Croisades et du royaume franc de Jérusalem I, Paris 1934.

C. Erdmann, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens, Stuttgart 1935.

Runciman, Crusades 1 - II, Cambridge 1951.

Setton, Crusades I.

H. Kretschmayr, Venedig I.

Diehl, Venice.

R. Cessi, Venice to the eve of the Fourth Crusade, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

Heyd, Commerce du Levant I.

F. Taeschner, The Turks and the Byzantine Empire to the End of the thirteenth Century, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

C. Toumanoff, Armenia and Georgia, ίδιο έργο.

Jireček, Geschichte I.

M. Dinić, The Balkans 1018 - 1499, Cambr. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

Vasiljevskij, Materialy.

Stein, Untersuchungen.

Digitized by 10uk1s

Ostrogorsky, Féodalité.

Ο απολογισμός της θλιβερής περιόδου από το θάνατο του Βασιλείου Β' ως την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Κομνηνού στις εξωτερικές σχέσεις ήταν η τέλεια κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ασία, η οριστική απώλεια των ιταλικών κτήσεων και η σοβαρή εξασθένηση της επιρροής των Βυζαντινών στη βαλκανική χερσόνησο. Ο απολογισμός στο εσωτερικό ήταν η τέλεια παράλυση της κεντρικής εξουσίας, η σοβαρή οικονομική κρίση, η υποτίμηση του νομίσματος και η διάλυση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος της μέσης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Αλέξιος Α' (1081 - 1118) χρειάσθηκε να στηρίξει το ανορθωτικό έργο του πάνω σε νέες βάσεις· καινούργιοι ήταν και οι παράγοντες που σήκωσαν το κρατικό οικοδόμημα που ανήγειρε.

Ωστόσο το έργο τούτο της ανοικοδομήσεως δεν μπορούσε παρά να έχει μόνο επιφανειακή και προσωρινή επιτυχία. Και στην πρώτη περίοδο του Μεσαίωνα, στα χρόνια του Ηρακλείου και του Λέοντα Γ', το Βυζάντιο αντιμετώπισε παρόμοια κατάσταση και φάνηκε ότι βρισκόταν στο χείλος της καταστροφής. Τότε όμως η αυτοκρατορία διέθετε ανεκμετάλλευτες εσωτερικές δυνάμεις που έφεραν μακροπρόθεσμα την παλινόρθωση, ενώ παράλληλα και παρά τις τρικυμίες διατηρούσε στην κατοχή της τον κεντρικό της πυρήνα, τη Μ. Ασία. Έτσι όχι μόνο μπόρεσε να ανορθωθεί ξανά, αλλά και να αποκαταστήσει προοδευτικά την ηγεμονία της μέσα σε ολόκληρη την περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, στην ξηρά και τη θάλασσα. Τώρα όμως η αυτοκρατορία ήταν εσωτερικά εξαντλημένη· το σύστημα πάνω στο οποίο είχε στηρίξει την ισχύ της στους προηγούμενους αιώνες είχε καταρρεύσει και το κύριο ορμητήριο της δυνάμεώς της, η Μ. Ασία, είχε εγκαταλειφθεί, σχεδόν χωρίς αντίσταση, ακριβώς για το λόγο αυτό. Το ανορθωτικό έργο των Κομνηνών περιορίσθηκε βασικά στις παράλιες περιοχές, ενώ το Βυζάντιο έχανε οριστικά την ηγεμονία στη θάλασσα ακριβώς στην περίοδο των Κομνηνών. Από άποψη εμπορική και στρατηγική την πρωτοβουλία ανέλαβαν οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες. Αυτή είναι η σημαντικώτερη εξέλιξη την εποχή αυτή και γεγονός παγκόσμιας σημασίας που δείχνει την υπεροχή των ανερχόμενων δυνάμεων της Δύσεως, που κορυφώθηκε με την άλωση του Βυζαντίου το 1204. Η ηγεμονική θέση της αυτοκρατορίας των Κομνηνών δεν είχε εσωτερική σταθερότητα και για το λόγο αυτό οι εντυπωσιακές επιτυχίες, που οφείλονται στην εύστροφη πολιτική των Κομνηνών δεν είχαν μόνιμα αποτελέσματα.

Πραγματικά η πολιτική του Αλεξίου Κομνηνού υπήρξε από την αρχή εξαιρετικά εύστροφη. Η αποστολή του ήταν φοβερά δύσκολη. Είχε να ανορθώσει μιαν αυτοκρατορία που βρισκόταν σε λήθαργο και είχε χάσει την αμυντική της ισχύ, ενώ οι εχθροί της επέδραμαν από όλες τις πλευρές: Οι Νορμανδοί, οι Πατζινάκες, οι Σελτζούκοι. Στην αρχή χρειάσθηκε να ανεχθεί το γεγονός ότι σχεδόν ολόκληρη η Μ. Ασία βρισκόταν υπό την κατοχή των Τούρκων. Μην έχοντας άλλη δυνατότητα, αναγκάσθηκε να εκχωρήσει εκ των υστέρων στο Σουλεϊμάν τα κυριευμένα εδάφη ως χώρα εγκαταστάσεως. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλισε τουλάχιστον τυπικά τα κυριαρχικά δικαιώματα του Βυζαντίου δημιουργώντας την εντύπωση, ότι οι κάτοχοι της Μ. Ασίας δεν ήταν και κύριοι της, αλλά φοιδεράτοι της αυτοκρατορίας, όπως και οι Πατζινάκες στη βαλκανική χερσόνησο, που κατείχαν τη χώρα με τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Α' αναγκάσθηκε να χρησιμοποιήσει όλες τις δυνάμεις του στον πόλεμο κατά των Νορμανδών. Ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος, ύστερα από την κατάκτηση των βυζαντινών επαρχιών της νότιας Ιταλίας, επιτέθηκε στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής. Τελικός στόχος του Νορμανδού δεν ήταν άλλος παρά το αυτοκρατορικό στέμμα του Βυζαντίου. Άμεσος στόχος ήταν η κατάληψη του Δυρραχίου, που θα του άνοιγε το δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη. Χωρίς να διαθέτει ικανό στρατό και χωρίς οικονομικά μέσα, ο Αλέξιος Α' αναγκάσθηκε αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο να αρχίσει έναν πόλεμο, που θα έκρινε την τύχη της αυτοκρατορίας. Αναγκάσθηκε να υποθηκεύσει λειτουργικά σκεύη και με τα μέσα αυτά συγκέντρωσε έναν στρατό, που αποτελούσαν, φυσικά, στην πλειονότητα ξένοι μισθοφόροι, με σημαντικό αριθμό Άγγλων Νορμανδών. Ήταν εντελώς αδιανόητο ότι θα μπορούσε

Digitized by 10uk1s

να διεξαγάγει έναν πόλεμο με δικές του δυνάμεις. Για το λόγο αυτό ο Αλέξιος έδωσε τα πάντα για να εξασφαλίσει συμμάχους εναντίον του υπέρτερου εχθρού· άρχισε διαπραγματεύσεις τόσο με το Γρηγόριο Ζ' όσο και με τον Ερρίκο Δ' και εξασφάλισε τη βοήθεια της Βενετίας.

Την περίοδο αυτή εμφανίζεται καθαρά το κίνητρο, το οποίο θα αποτελέσει στο μέλλον τον αποφασιστικό παράγοντα της βενετικής εξωτερικής πολιτικής: Η ναυτική αυτή δημοκρατία χρειαζόταν με κάθε τίμημα ελευθερία κινήσεως στην Αδριατική και επομένως έπρεπε οπωσδήποτε να παρεμποδίσει την εδραίωση οποιασδήποτε δυνάμεως και στα δυο παράλια της Αδριατικής. Κατά συνέπεια εχθρός τότε της Βενετίας ήταν ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος και το Βυζάντιο ο φυσικός σύμμαχός της. Για το Βυζάντιο όμως η συμπαράσταση της έμπειρης στη θάλασσα βενετικής δημοκρατίας είχε ιδιαίτερη σημασία, γιατί ο βυζαντινός στόλος βρισκόταν σε διάλυση ακόμη μεγαλύτερη και από το στρατό, με αποτέλεσμα η αυτοκρατορία να είναι εντελώς ανίσχυρη στη θάλασσα.

Πραγματικά η Βενετία επέφερε βαρειά ήττα στο στόλο των Νορμανδών και έτσι διέλυσε την πολιορκία του Δυρραχίου από τη θάλασσα. Στην ξηρά όμως η πολιορκία συνεχίσθηκε και όταν ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος νίκησε το βυζαντινό στρατό (τον Οκτώβριο του 1081), κατέλαβε την πόλη. Έτσι ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος άνοιξε την πύλη που οδηγούσε στο Βυζάντιο. Τα στίφη των Νορμανδών εισέβαλαν στο εσωτερικό της χώρας, διαπέρασαν την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία και πολιόρκησαν ακόμη και τη Λάρισα. Ωστόσο, εξαιτίας μιας επαναστάσεως που ξέσπασε στη νότια Ιταλία από τους οπαδούς του αυτοκράτορα, ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος ανακλήθηκε εκεί την άνοιξη του 1082 και αναγκάσθηκε να αναθέσει την αρχηγία στο γιο του Βοημούνδο. Η αντίσταση των Βυζαντινών ισχυροποιήθηκε προοδευτικά και κάτω από την πίεση του αυτοκρατορικού στρατού οι Νορμανδοί άρχισαν να υποχωρούν. Στο μεταξύ οι Βενετοί, ως σύμμαχοι της αυτοκρατορίας, ανακατέλαβαν το Δυρράχιο. Ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος κατόρθωσε να διαλύσει την επανάσταση και ανέλαβε πάλι τον πόλεμο κατά των Βυζαντινών. Στις αρχές όμως του 1085 έπεσε θύμα μιας επιδημίας. Οι ταραχές που ξέσπασαν στη νότια Ιταλία μετά το θάνατό του, απάλλαξαν το Βυζάντιο για μακρό χρόνο από τον κίνδυνο των Νορμανδών[30].

Η Βενετία εξαγόρασε τη βοήθεια που προσέφερε με υψηλό τίμημα. Με τη συνθήκη του Μαΐου του 1082 ο δόγης της Βενετίας εξασφάλισε για τον εαυτό του και για τους διαδόχους του τον τίτλο του πρωτοσεβαστού με ανάλογη ετήσια χορηγία, ο πατριάρχης του Crado τον τίτλο του «υπερτίμου» και η εκκλησία της Βενετίας μία ετήσια τιμητική χορηγία από είκοσι λίτρες χρυσού, κυρίως όμως το ναυτικό κράτος εξασφάλισε εξαιρετικά εμπορικά πλεονεκτήματα. Οι Βενετοί ήταν ελεύθεροι στο εξής να ασκούν το εμπόριο με παντός είδους εμπορεύματα σε όλες τις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς την υποχρέωση να καταβάλλουν οποιοδήποτε φόρο. Έτσι βρέθηκαν σε πλεονεκτική θέση σε σύγκριση με τους ντόπιους βυζαντινούς εμπόρους. Εκτός τούτων ο αυτοκράτορας τους παραχώρησε στην Κωνσταντινούπολη πολλά καταστήματα καθώς και τρεις αποβάθρες στην προκυμαία απέναντι από το Γαλατά[31]. Οι συμφωνίες αυτές έθεσαν τα θεμέλια της αποικιακής ισχύος της Βενετίας στην Ανατολή, ταυτόχρονα όμως προκάλεσαν ισχυρό κλονισμό στο εμπορικό σύστημα του βυζαντινού κράτους. Βέβαια οι Βενετοί συνέχισαν να αναγνωρίζουν τα κυριαρχικά δικαιώματα του βυζαντινού αυτοκράτορα, αυτό όμως δεν άλλαξε καθόλου την κατάσταση. Από τώρα και στο εξής το ιταλικό ναυτικό κράτος θα διαδραμάτιζε αποφασιστικό ρόλο στην τύχη του Βυζαντίου.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Νορμανδούς σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι γειτονικές σλαβικές χώρες, που τις ενδιέφερε άμεσα ο αγώνας των μεγάλων δυνάμεων για την επικράτηση στα Βαλκάνια. Η Ραγούσα (Dubrovnik) και οι άλλες πόλεις της Δαλματίας, ίσως μάλιστα και η ίδια η Κροατία, προσχώρησαν στο μέρος των Νορμανδών[32]. Ο βασιλιάς της Ζέντα Κωνσταντίνος Βοδίνος, ύστερα από μακρόχρονη αμφιταλάντευση, πήρε το μέρος του βυζαντινού αυτοκράτορα. Πάντως στη διάρκεια της αποφασιστικής μάχης για το Δυρράχιο έμεινε με τα στρατεύματά του ουδέτερος και με τον τρόπο αυτό συνέβαλε και αυτός στην ήττα των Βυζαντινών. Θέλησε να επωφεληθεί από τους ποικίλους πολέμους, που διεξήγαγε η

Digitized by 10uk1s

βυζαντινή αυτοκρατορία με τους Νορμανδούς και τους Πατζινάκες, για να επεκτείνει την εξουσία του στο «Ράσον» (Ράση) και τη Βοσνία. Το Ράσον έγινε ύστερα το ορμητήριο των επιδρομών κατά των βυζαντινών περιοχών και έτσι ξεκαθάρισε ο δρόμος για τη μεταγενέστερη εξάπλωση της Σερβίας, ενώ παράλληλα προετοιμάσθηκε η μετάθεση του κέντρου βάρους μέσα στις ίδιες τις σερβικές χώρες, από τη Ζέντα στο Ράσον[33].

Πριν καλά - καλά προλάβει ο βυζαντινός αυτοκράτορας να αποσοβήσει τον κίνδυνο από τους Νορμανδούς, βρέθηκε σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Πατζινάκες. Ο κίνδυνος από τους Πατζινάκες απειλούσε την αυτοκρατορία σαν δαμόκλεια σπάθη τις τελευταίες δεκαετίες και τελικά έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις όταν οι Βογόμιλοι από τις ανατολικές περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου υποστήριξαν τα προελαύνοντα στίφη των Πατζινάκων. Η απειλή κορυφώθηκε όταν οι Πατζινάκες, ύστερα από μακρές και αμφίρροπες πολεμικές αναμετρήσεις, έφθασαν το 1090 μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ταυτόχρονα και σαν να μην έφθανε αυτό, η Κωνσταντινούπολη δέχθηκε επίθεση και από τη θάλασσα. Ο εμίρης της Σμύρνης Τσαχάς που είχε μοιρασθεί με άλλους εμίρηδες την κληρονομιά του Σουλεϊμάν († 1085), συμμάχησε με τους Πατζινάκες και επιτέθηκε με το στόλο του κατά της Κωνσταντινουπόλεως. Ο Τσαχάς, που ήταν κάποτε αιχμάλωτος στην αυλή του Νικηφόρου Βοτανειάτη, γνώριζε καλά την πολεμική τακτική των βυζαντινών και κατάλαβε σωστά, ότι η βασιλίδα μόνο από τη θάλασσα μπορούσε να χτυπηθεί αποτελεσματικά.

Η Κωνσταντινούπολη, που ήταν πολιορκημένη από ξηρά και θάλασσα, δοκίμασε το 1090/91 ένα χειμώνα φοβερό σε ένδεια και αγωνία. Για μια φορά ακόμη, η σωτηρία θα μπορούσε να έρθει μόνο από έξω. Ο Αλέξιος Α' στην απελπισία του κατέφυγε στη δοκιμασμένη, αν και όχι ακίνδυνη πολιτική, των Βυζαντινών με τους βαρβάρους. Κάλεσε σε βοήθεια εναντίον των Πατζινάκων τους Κουμάνους. Οι Κουμάνοι, που έφθασαν στις νοτιο-ρωσικές στέππες μετά τους Πατζινάκες και τους Ούζους, ήταν όπως και εκείνοι λαός νομαδικός και ως προς τη γλώσσα, αν όχι και ως προς την εθνική τους καταγωγή, ήταν Τούρκοι[34]. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος ανέθεσε την τύχη της αυτοκρατορίας του στα χέρια των φυλάρχων του πολεμικού αυτού λαού. Οι Κουμάνοι, που οι Βυζαντινοί τους περίμεναν με αγωνία, μπήκαν την άνοιξη του 1091 στο αυτοκρατορικό έδαφος και στις 29 Απριλίου έλαβε χώρα ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Κουμάνους από τη μια πλευρά και τους Πατζινάκες από την άλλη μία φοβερά εξοντωτική μάχη στους πρόποδες του όρους Λεβούνιο, κατά την οποία οι Πατζινάκες αφανίσθηκαν τελείως[35]. Την τρομερή εντύπωση που προκάλεσε στους σύγχρονους η σφαγή αυτή περιγράφει η Άννα Κομνηνή: *«αλλά και όλον έθνος μυρίανδρον κατά μίαν και μόνην αφανίσαι ημέραν»*[36]. Έτσι έσπασε ο κλοιός, που έσφιγγε την Κωνσταντινούπολη. Ο Τσαχάς είδε τα σχέδιά του να ματαιώνονται στη μάχη του Λεβουνίου, δοκίμασε και αυτός την ήττα και έγινε εντελώς ακίνδυνος ύστερα από μια νέα έξυπνη διπλωματική κίνηση του αυτοκράτορα. Όπως είχε υποκινήσει τους Κουμάνους εναντίον των Πατζινάκων, έτσι και τώρα κίνησε εναντίον του Τσαχά το γαμπρό του, τον εμίρη της Νίκαιας, Απελχασήμ (Abul Kasim), με τον οποίο έκλεισε συνθήκη, όπως και αργότερα με το διάδοχό του Κλιτζιασθλάν (Kilij Aslan), το γιο του Σουλεϊμάν.

Η διάσωση της Κωνσταντινουπόλεως επέτρεψε τη λήψη μέτρων εναντίον των Σέρβων, και ιδιαίτερα εναντίον του ζουπάνου του Ρουσίου Βουκάνου, ο οποίος με τις επιδρομές του τρομοκρατούσε αδιάκοπα την παραμεθόριο. Ωστόσο ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε το 1094 να αναστείλει πάλι τις επιχειρήσεις του και να αρκεσθεί με την φαινομενική υποταγή του Βουκάνου. Οι πρώην σύμμαχοί του, οι Κουμάνοι, είχαν εισδύσει στα αυτοκρατορικά εδάφη και λεηλατώντας την ύπαιθρο έφθασαν ως την Αδριανούπολη. Επικεφαλής τους ήταν ένας βυζαντινός σφετεριστής που ισχυριζόταν ότι ήταν ο Κωνσταντίνος Διογένης, γιος του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ'[37]. Τούτο αποτέλεσε σοβαρό κίνδυνο, ήταν όμως και η αδυναμία της όλης επιχειρήσεως. Γιατί όταν συνελήφθηκε αιχμάλωτος ο σφετεριστής ύστερα από δολοπλοκία, ο βυζαντινός στρατός πέτυχε να διαλύσει τα ακέφαλα πια στίφη των Κουμάνων.

Έτσι το ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας απαλλάχτηκε από τους μεγάλους κινδύνους. Στην

Digitized by 10uk1s

Ανατολή επίσης η κατάσταση φάνηκε να καλυτερεύει ύστερα από τον κατατεμαχισμό του σουλτανάτου Roum και τους αλλεπάλληλους πολέμους μεταξύ των εμίρηδων. Έτσι άρχισε να διαγράφεται η δυνατότητα της ανακαταλήψεως της Μ. Ασίας από τους Βυζαντινούς. Τη στιγμή όμως που ο Αλέξιος Α' μπορούσε πια να προχωρήσει στο έργο αυτό, συνέβη ένα γεγονός, που ματαίωσε όλα τα σχέδιά του και έφερε την αυτοκρατορία μπροστά σε νέα πολλαπλά προβλήματα. Ήταν οι σταυροφόροι που πλησίαζαν. Η ιδέα των σταυροφοριών έδωσε στον ισχυροποιημένο παπισμό ενα νέο μέσο για να επιχειρήσει την εξάπλωση της επιρροής του στη χριστιανική Ανατολή. Η έκκληση που έκανε ο πάπας Ουρβανός Β' στη σύνοδο της Clermont βρήκε μεγάλη απήχηση εξαιτίας του θρησκευτικού ενθουσιασμού που φούντωνε στη Δύση, παράλληλα με τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Cluny. Τόνωσε τη νοσταλγία για τους Αγίους Τόπους, των οποίων η γοητεία και η σκληρή δοκιμασία (ύστερα από την κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους Σελτζούκους το 1077) είχαν γίνει γνωστές στη δυτική χριστιανοσύνη από τους αναρίθμητους προσκυνητές που επέστρεφαν. Επίσης ερέθισε τους φεουδάρχες, που διψούσαν για νέες κατακτήσεις και περιπέτειες καθώς και τις λαϊκές μάζες της Δύσεως, που βρίσκονταν σε οικονομική εξαθλίωση και σε θρησκευτική έξαρση. Η ιδέα των σταυροφοριών, όπως τις εννοούσαν οι Δυτικοί, ήταν εντελώς ξένη στους Βυζαντινούς. Βέβαια και σ' αυτούς ο πόλεμος εναντίον των απίστων δεν ήταν κάτι το νέο. Αντίθετα, από χρόνια ήταν κάτι το αυτονόητο, που επέβαλλαν πολιτικοί λόγοι. Πλην όμως η απελευθέρωση των Αγίων Τόπων ήταν γι' αυτούς υπόθεση του κράτους, στου οποίου την επικράτεια ανήκαν, και όχι υποχρέωση όλων των χριστιανών. Οι συνθήκες που επικρατούσαν μετά το σχίσμα των Εκκλησιών ήταν κάθε άλλο παρά ευνοϊκές για μια συνεργασία με τη Δύση. Από τη Δύση το Βυζάντιο προσδοκούσε μισθοφόρους και όχι σταυροφόρους.

Πραγματικά στα δύσκολα χρόνια του κινδύνου από τους Πατζινάκες και τους Κουμάνους ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε προσπαθήσει να στρατολογήσει μισθοφόρους από τη Δύση, όπως άλλωστε είχε κάνει και σε άλλες περιπτώσεις. Μεταξύ άλλων φαίνεται ότι τότε έγραψε και στον Ροβέρτο, πρίγκιπα της Φλάνδρας, ο οποίος τον είχε επισκεφθεί στα τέλη του 1089 ή στις αρχές του 1090, καθ' οδόν προς τους Αγίους Τόπους, του είχε ορκισθεί υποτέλεια και είχε υποσχεθεί να του αποστείλει πεντακόσιους ιππότες από τη Φλάνδρα[38]. Τον ίδιο σκοπό είχαν βασικά και οι εκκλήσεις του Αλεξίου προς τη Ρώμη καθώς και η συζήτηση του θέματος της ενώσεως των Εκκλησιών στην αλληλογραφία που διατηρούσε με τον Ουρβανό Β'[39]. Η τροπή που έλαβαν τα γεγονότα ήταν γι' αυτόν τόσο ανεπιθύμητη όσο και απρόβλεπτη[40]. Είδε τους σταυροφόρους να πλησιάζουν σε μια στιγμή, που η κατάσταση της αυτοκρατορίας είχε αρχίσει να βελτιώνεται ουσιαστικά και ο ίδιος ετοιμαζόταν να αναλάβει πολεμικές επιχειρήσεις στην Μ. Ασία. Οι σταυροφόροι σφετερίσθηκαν την ιδιότητά του ως προστάτη της ανατολικής χριστιανοσύνης και η αυτοκρατορία του, την οποία είχε απαλλάξει από τους πιο απειλητικούς κινδύνους, ύστερα από δεκαπεντάχρονους και αμυντικούς πολέμους, βυθίστηκε σε καινούργια και απρόβλεπτα προβλήματα. Κανείς δεν μπορούσε τότε να μαντεύσει, ότι ο ιερός πόλεμος της Δύσεως κατά των απίστων με τον καιρό θα μετατρεπόταν σε έναν εξοντωτικό πόλεμο εναντίον των «σχισματικών» Ελλήνων. Ωστόσο οι αδελφοί από τη Δύση έγιναν από την αρχή δεκτοί με βαθειά δυσπιστία. Την εποχή εκείνη υπήρχε η ανησυχία ότι θα γινόταν μια νέα ξενική επιδρομή και η στάση των σταυροφόρων ενίσχυε την υποψία αυτή.

Το προανάκρουσμα έγινε με την εμφάνιση κάποιου ερημίτη με το όνομα Πέτρος της Αμιένης. Τον ακολουθούσε ένας συρφετός από παντός είδους πλήθη· στο πέρασμά τους από την Ουγγαρία και τις βαλκανικές χώρες τα άτακτα και πειναλέα αυτά στίφη επιδόθηκαν σε τόσο άγριες λεηλασίες, που πολλές φορές χρειάσθηκε να αντιμετωπισθούν με τα όπλα. Την 1η Αυγούστου του 1096 έφθασαν μπροστά στην Κωνσταντινούπολη συνεχίζοντας τις λεηλασίες τους, οπότε ο αυτοκράτορας φρόντισε για την ταχεία μεταφορά τους από το Βόσπορο. Στην Μ. Ασία όμως τα πλήθη αυτά με τον ελλιπή οπλισμό κατατροπώθηκαν από τους Τούρκους. Μόνο ένα ασήμαντο τμήμα διέφυγε στην Κωνσταντινούπολη με πλοία, που διέθεσε ο βυζαντινός αυτοκράτορας.

Από τα τέλη του 1096 και εξής άρχισαν να καταφθάνουν διαδοχικά και οι μεγάλοι φεουδάρχες με

Digitized by 10uk1s

τις συνοδείες τους. Στην Κωνσταντινούπολη συγκεντρώθηκε η αφρόκρεμα από τις τάξεις των δυτικών ιπποτών, όπως ο δούκας της Λωραίνης Γοδεφρείδος της Bouillon, ο κόμης Ραϋμόνδος της Τουλούζης, ο αδελφός του βασιλιά της Γαλλίας Ούγων της Vermandois, ο αδελφός του βασιλιά της Αγγλίας και γιος του Γουλιέλμου του Κατακτητή, Ροβέρτος της Νορμανδίας, ο συνονόματος γιος του κόμητα Ροβέρτου της Φλάνδρας και ακόμη ο ηγεμόνας των Νορμανδών Βοημούνδος, γιος του Ροβέρτου Γυισκάρδου. Αν και η επιχείρηση αυτή ανέτρεπε τα σχέδια του Αλεξίου Α' και αποτελούσε σοβαρό κίνδυνο για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, ο αυτοκράτορας επιδίωξε να επιβάλει μια λύση συμφέρουσα, όσο ήταν δυνατό, σ' αυτόν και στο κράτος του. Ζήτησε δηλ. από τους σταυροφόρους να του ορκισθούν πίστη, σύμφωνα με τα δυτικά έθιμα, και να υποχρεωθούν να παραδώσουν σ' αυτόν όλες τις πόλεις που θα κυρίευαν και που προηγουμένως ανήκαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο αυτοκράτορας από την πλευρά του υποσχέθηκε ότι θα προμηθεύσει τρόφιμα και πολεμικό υλικό στους σταυροφόρους και δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο, να πάρει ο ίδιος το σταυρό και να τεθεί επικεφαλής των σταυροφόρων με όλα τα στρατεύματά του. Τελικά όλοι οι αρχηγοί του στρατού των σταυροφόρων, με εξαίρεση τον Ραϋμόνδο της Τουλούζης δέχθηκαν τα αιτήματα του αυτοκράτορα, ακόμη και ο ίδιος ο Γοδεφρείδος της Bouillon ύστερα από μακρές διαβουλεύσεις. Πάνω σ' αυτή τη βάση υπογράφηκαν συμφωνίες με τον καθένα ηγεμόνα των σταυροφόρων χωριστά[41], ακόμη και με τον Βοημούνδο, ο οποίος όχι μόνο έδωσε απερίφραστα όλες τις υποσχέσεις που του ζητήθηκαν, αλλά και προσπάθησε να μεταπείσει τον Ραϋμόνδο της Τουλούζης να δεχθεί τις απαιτήσεις του αυτοκράτορα, ενώ παράλληλα έθεσε τον εαυτό του στη διάθεσή του για το αξίωμα του δομέστικου της Ανατολής. Στο μεταξύ όμως τα στρατεύματα των Νορμανδών είχαν φθάσει στην Μ. Ασία με αρχηγό τον ανηψιό του Βοημούνδου Ταγκρέδο, που μπόρεσε με τον τρόπο αυτό να αποφύγει τον όρκο. Στην πραγματικότητα η σταυροφορία ήταν για τον Βοημούνδο μια ευκαιρία για να εφαρμόσει τα κατακτητικά σχέδια του πατέρα του.

Πρώτη σημαντική επιτυχία των σταυροφόρων ήταν η κατάληψη της Νίκαιας (τον Ιούνιο του 1097). Σύμφωνα με τις συμφωνίες η πόλη παραδόθηκε στον βυζαντινό αυτοκράτορα, που εγκατέστησε εκεί μια βυζαντινή φρουρά. Την επιτυχία αυτή έσπευσε να εκμεταλλευθεί ο Αλέξιος Α'. Τα στρατεύματά του κατέλαβαν τη Σμύρνη, την Έφεσο και τις Σάρδεις όπως και πολλές άλλες πόλεις της αρχαίας Λυδίας, και έτσι αποκαταστάθηκε η βυζαντινή κυριαρχία στο δυτικό τμήμα της Μ. Ασίας. Οι σταυροφόροι, ύστερα από την κατάληψη της Νίκαιας, συναντήθηκαν εκ νέου με τον αυτοκράτορα στον Πελεκάνο και ανανέωσαν τον όρκο που του είχαν δώσει. Στη συνέχεια, με τη συνοδεία ενός βυζαντινού αγήματος, έφθασαν στην Αντιόχεια, διά μέσου της αρχαίας στρατιωτικής οδού που περνούσε από το Δορύλαιο, το Ικόνιο, την Καισάρεια και τη Γερμανίκεια. Η συμφωνία ανάμεσα στους σταυροφόρους και τον βυζαντινό αυτοκράτορα τηρήθηκε ως την ώρα που έφθασαν στην Αντιόχεια, αν και ο Βαλδουίνος, αδελφός του Γοδεφρείδου της Bouillon, και ο Ταγκρέδος, ανηψιός του Βοημούνδου, απέκλιναν προς την Κιλικία και άρχισαν να φιλονικούν για την κατοχή των πόλεων της Κιλικίας, τις οποίες σύμφωνα με τη συνθήκη έπρεπε να παραδώσουν στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Τελικά, ο Βαλδουίνος εισέβαλε μέσα στα εδάφη της βόρειας Μεσοποταμίας και ίδρυσε μια δική του ηγεμονία με επίκεντρο την Έδεσσα. Η κατάληψη της Αντιόχειας στις 3 Ιουνίου 1098 ήταν μία νέα επιτυχία των σταυροφόρων, έθεσε όμως τέλος στις αγαθές σχέσεις τους με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και έφερε στην επιφάνεια τη ρήξη ανάμεσα στους αρχηγούς των σταυροφόρων. Ανάμεσα στον Ραϋμόνδο της Τουλούζης και τον Βοημούνδο ξέσπασε άγρια διένεξη για την κατοχή της συριακής πρωτεύουσας. Ο πονηρός αρχηγός των Νορμανδών κέρδισε το παιγνίδι και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αντιόχεια ως ανεξάρτητος ηγεμόνας. Όλες οι διαμαρτυρίες του αυτοκράτορα αγνοήθηκαν. Ο Βοημούνδος παρέμεινε στην Αντιόχεια ενώ οι υπόλοιποι αρχηγοί των σταυροφόρων συνέχισαν την πορεία προς τα Ιεροσόλυμα χωρίς να περιμένουν την άφιξη του αυτοκράτορα, αν και ο Αλέξιος τους είχε ειδοποιήσει ότι αν παραδιδόταν σ' αυτόν η Αντιόχεια θα έπαιρνε μέρος στη συνέχεια της σταυροφορίας, σύμφωνα με την παλιά του υπόσχεση. Την άποψη του αυτοκράτορα υιοθέτησε τώρα ο Ραϋμόνδος της Τουλούζης, που ζήτησε την παράδοση της Αντιόχειας στο Βυζάντιο. Ανάμεσα στον εξαπατημένο κόμη της Τουλούζης και στον βυζαντινό αυτοκράτορα επήλθε κάποια συνεννόηση[42]. Έτσι, σε αντίθεση με τους άλλους ηγεμόνες, που παρά τον όρκο τους προς τον Αλέξιο, ίδρυσαν ανεξάρτητες

Digitized by 10uk1s

ηγεμονίες, ο Ραϋμόνδος, που είχε αρνηθεί να δώσει τον όρκο του, παρέδωσε στον αυτοκράτορα πολλές παραλιακές πόλεις της Συρίας μετά την κατάληψή τους. Η συνεννόηση αυτή ανάμεσα στον Ραϋμόνδο και τον αυτοκράτορα Αλέξιο έγινε ακόμη στενότερη ύστερα από την κατάληψη της Ιερουσαλήμ στις 15 Ιουλίου 1099, όταν μάλιστα ο Ραϋμόνδος, που ήταν ο πραγματικός αρχηγός της σταυροφορίας μετά την κατάληψη της Αντιόχειας, εξαπατήθηκε ακόμη μια φορά, και τη θέση του στην ηγεσία του νέου βασιλείου κατέλαβε ο Γοδεφρείδος της Bouillon ως «προστάτης (advocatus) του παναγίου Τάφου».

Το Βυζάντιο θα μπορούσε να ανεχθεί τη σύσταση του βασιλείου της Ιερουσαλήμ στην απόμερη Παλαιστίνη, ποτέ όμως τη μόνιμη εγκατάσταση του Βοημούνδου στην Αντιόχεια. Η ηγεμονία των Νορμανδών στη Συρία έθιγε άμεσα τα ζωτικά συμφέροντα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθόσον μάλιστα ο Βοημούνδος δεν έκρυβε πλέον τις εχθρικές του διαθέσεις προς το Βυζάντιο και από το 1099 είχε αρχίσει τις εχθροπραξίες. Ωστόσο έπρεπε να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα και τους Τούρκους, για τους οποίους το κράτος των Νορμανδών στην Αντιόχεια ήταν εξίσου κάρφος στα μάτια τους. Η κατάσταση αυτή διευκόλυνε ουσιαστικά τα σχέδια του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το 1101 ο Βοημούνδος συνελήφθηκε αιχμάλωτος από τον Εμίρη Μαλήκ Χατζή της δυναστείας των Δανισμανιδών, εξαγοράσθηκε όμως από τους σταυροφόρους και επέστρεψε στην Αντιόχεια. Το 1104 όμως οι Τούρκοι συνέτριψαν κυριολεκτικά τους Λατίνους στη Χαρράν, γεγονός που έδωσε στον αυτοκρατορικό στρατό την ευκαιρία να καταλάβει τα σπουδαία οχυρά της Κιλικίας Ταρσό, Άδανα και Μάμιστρα, ενώ παράλληλα ο βυζαντινός στόλος κυρίευσε τη Λαοδίκεια και τις άλλες παράλιες πόλεις ως την Τρίπολη.

Ο Βοημούνδος υποχρεώθηκε από τα γεγονότα να συνειδητοποιήσει, ότι ξεπερνούσε τις δυνάμεις του ο διπλός πόλεμος με τους Τούρκους και με τους Βυζαντινούς. Έτσι άφησε τον Ταγκρέδο στην Αντιόχεια και επανήλθε στη Δύση, για να προετοιμάσει μια μεγαλεπήβολη εκστρατεία εναντίον του Βυζαντίου. Ο Βοημούνδος, στο ταξίδι του μέσα από την Ιταλία και τη Γαλλία, στρατολογώντας νέους συμμάχους, διέδωσε όσο κανένας άλλος το μύθο, ότι δήθεν ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε προδώσει τους σταυροφόρους[43]. Υιοθέτησε το πρόγραμμα και τα πολεμικά σχέδια του πατέρα του και τον Οκτώβριο 1107 αποβιβάσθηκε με ισχυρό στρατό στην Αυλώνα και από εκεί κατευθύνθηκε προς το Δυρράχιο. Ύστερα από ένα τέταρτο αιώνα οι Νορμανδοί και οι Βυζαντινοί ξαναβρέθηκαν αντιμέτωποι μπροστά στα τείχη του Δυρραχίου. Τη φορά όμως αυτή η θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν εντελώς διαφορετική, και η μάχη τελείωσε με νίκη των Βυζαντινών και τέλεια συντριβή του Βοημούνδου. Στη συνθήκη του 1108 ο τελευταίος δέχθηκε με ταπείνωση να παραμείνει πιστός *(«λίζιος άνθρωπος»)*[44] στον αυτοκράτορα και, ως υποτελής του, να του συμπαρασταθεί εναντίον όλων των εχθρών της αυτοκρατορίας. Σε αντάλλαγμα του παραχωρήθηκε ως αυτοκρατορικό τιμάριο η ηγεμονία της Αντιόχειας. Ωστόσο ο Ταγκρέδος αρνήθηκε, όπως θα περίμενε κανείς, να αποδεχθεί τη συνθήκη αυτή και μετά το θάνατο του Βοημούνδου (το 1111;) έμεινε ο μόνος κυρίαρχος της Αντιόχειας. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας επεχείρησε να κερδίσει με το μέρος του τους λοιπούς αρχηγούς των σταυροφόρων εναντίον του Ταγκρέδου, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Ο Αλέξιος δεν είχε πια κουράγιο να ξαναρχίσει τον πόλεμο με την ηγεμονία των σκληροτράχηλων Νορμανδών και αφιέρωσε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων στη Μ. Ασία.

Έτσι η συνθήκη του 1108 δεν είχε κανένα άμεσο αποτέλεσμα και η σημασία της έγκειται στο ότι προδιέγραψε την πολιτική των επόμενων κυβερνήσεων. Ωστόσο η νίκη κατά του Βοημούνδου στα ανατολικά παράλια της Αδριατικής συνετέλεσε στην εδραίωση της θέσεως των Βυζαντινών στη Βαλκανική χερσόνησο. Αλλά ένας νέος και ισχυρός παράγοντας εμφανιζόταν στα Βαλκάνια. Ήταν η Ουγγαρία, που στις αρχές του δωδέκατου αιώνα είχε υποτάξει στην εξουσία της την Κροατία και τη Δαλματία. Η αύξουσα σημασία που απέκτησε η Ουγγαρία στα βυζαντινά πράγματα φαίνεται και από το γεγονός, ότι ο αυτοκράτορας Αλέξιος πάντρεψε το διάδοχό του Ιωάννη με μία πριγκίπισσα της Ουγγαρίας. Ωστόσο ήταν αναπόφευκτη η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο δυνάμεις για τον έλεγχο της Βαλκανικής χερσονήσου και της Αδριατικής, όπου είχαν συγκρουόμενα συμφέροντα.

Digitized by 10uk1s

Έτσι στις επόμενες δεκαετίες η Ουγγαρία έγινε ένας από τους κύριους αντίπαλους της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ο Αλέξιος Κομνηνός πέτυχε, ύστερα από αδιάκοπο αγώνα που διήρκεσε σχεδόν τέσσερες δεκαετίες, να παλινορθώσει τη δύναμη της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε σημαντικό βαθμό. Κάθε φάση του αγώνα αυτού είναι και μία απόδειξη για την πολιτική μεγαλοφυία και την ασύγκριτη διπλωματική τέχνη του Κομνηνού. Εναντίον του Ροβέρτου Γυισκάρδου χρησιμοποίησε τη Βενετία, εναντίον του Τσαχά τους αντιμαχόμενους εμίρηδες, κατατρόπωσε τους Πατζινάκες με τη βοήθεια των Κουμάνων, χρησιμοποίησε εναντίον των Τούρκων τους σταυροφόρους και εναντίον των ηγεμονιών των σταυροφόρων τους Τούρκους. Εκτός όμως από την έξυπνη εκμετάλλευση των ξένων δυνάμεων κατόρθωσε να αυξήσει σε μεγάλο βαθμό και τις δικές του δυνάμεις. Η στρατιωτική ισχύς του βυζαντινού κράτους αυξανόταν από πόλεμο σε πόλεμο και από χρόνο σε χρόνο. Στη διάρκεια του πολέμου με τον Ροβέρτο Γυισκάρδο δεν υπήρχε βυζαντινός στόλος, ενώ στον πόλεμο εναντίον του Τσαχά και ιδιαίτερα εναντίον του Βοημούνδου ένα μέρος της επιτυχίας οφειλόταν στο βυζαντινό ναυτικό. Τις ήττες της πρώτης περιόδου διαδέχθηκαν νικηφόρες εκστρατείες εναντίον των Κουμάνων και των Σελτζούκων, ενώ την σοβαρή άνοδο του βυζαντινού στρατού την διαπιστώνει κανείς καθαρά, όταν συγκρίνει τους δύο πολέμους με τους Νορμανδούς στα ανατολικά παράλια της Αδριατικής. Ο Αλέξιος Α' όχι μόνο διεύρυνε τα σύνορα της αυτοκρατορίας, αλλά και σταθεροποίησε εσωτερικά το κράτος και αποκατέστησε την αμυντική του ισχύ. Είναι αλήθεια ότι το πολιτικό σύστημα που εγκατέστησε ήταν εντελώς διαφορετικό σε σύγκριση με το άκαμπτο καθεστώς της μέσης βυζαντινής περιόδου. Τα ανησυχητικά φαινόμενα του ενδέκατου αιώνα, όπως η εκμίσθωση των φόρων, η παραχώρηση του δικαώματος της εξουσίας σε κοσμικούς και εκκλησιαστικούς μεγαλοκτήμονες, η υποτίμηση του νομίσματος, συνέχισαν να υπάρχουν και μάλιστα επεκτάθηκαν περισσότερο. Ένας νέος παράγοντας είναι η όλο και πιο δεσπόζουσα παρουσία των Ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών στο βυζαντινό εμπόριο. Η Βενετία γίνεται από το 1082 και εξής παντοδύναμη στα βυζαντινά ύδατα και τον Οκτώβριο του 1111 ο Αλέξιος Α' παραχώρησε με συνθήκη και στην Πίζα σπουδαία εμπορικά προνόμια[45].

Η χαλάρωση της βυζαντινής γραφειοκρατικής μηχανής φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά στις αλλαγές που έγιναν στο σύστημα των αυλικών αξιωμάτων και τίτλων που πραγματοποίησε ο Αλέξιος Α' και η οποία σχετίζεται με την εξέλιξη της προηγούμενης περιόδου[46]. Από την απλόχερη απονομή τίτλων στην περίοδο της στρατιωτικής ηγεσίας πολλά παλιά οφφίκια έχασαν την αξία τους και χρειάσθηκε να δημιουργηθούν νέα για πρόσωπα που κατείχαν εξέχουσες θέσεις. Οι τίτλοι του *πατρικίου, πρωτοσπαθαρίου* και *σπαθαροκανδιδάτου,* που χαρακτήριζαν ανώτερα αξιώματα τον δέκατο αιώνα, έχασαν την αρχική σημασία τους στα μέσα του ενδέκατου αιώνα και έπαψαν να χρησιμοποιούνται στα τέλη του ενδέκατου και τις αρχές του δωδέκατου αιώνα. Από την περίεργη αυτή υποτίμηση των τίτλων επέζησαν μόνο τα τρία ανώτατα αξιώματα της μέσης βυζαντινής περιόδου, του *καίσαρος,* του *νοβελισσίμου* και του *κουροπαλάτου,* που κι αυτά όμως έχασαν κάπως την αρχική τους αξία. Για τον αδελφό του Ισαάκιο ο Αλέξιος Α' δημιούργησε το νέο τίτλο του *σεβαστοκράτορος* (που ήταν συνδυασμός των τίτλων του *σεβαστού* και του *αυτοκράτορος),* τον οποίο του απένειμε κατά προτίμηση αντί του τίτλου του *Καίσαρος.* Έτσι τώρα δεν είχε καμιά επιφύλαξη να τηρήσει την υπόσχεση που είχε δώσει στον σφετεριστή του θρόνου Νικηφόρο Μελισσηνό (βλ τα προηγούμενα, τόμ. Β', σελ 241) και να του παραχωρήσει τον τίτλο του *καίσαρος,* ο οποίος εξακολουθούσε να είναι μια ανώτερη όχι όμως και η ανώτατη τιμητική διάκριση. Οι παλαιοί επίσημοι τίτλοι εξαφανίζονται και στους ανώτερους υπαλλήλους δίδονται τώρα τίτλοι, που παλαιότερα ήταν αυτοκρατορικοί ή αποδίδονταν κατά προτίμηση σε νεώτερα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Με συνδυασμό επί μέρους τίτλων και διακρίσεων προέκυψε μία ανεξάντλητη ποικιλία, όπως: *σεβαστός, πρωτοσεβαστός, πανυπερσεβαστός, σεβαστοϋπέρτατος, πανσεβαστοϋπέρτατος, πρωτοπανσεβαστοϋπέρτατος, εντιμοϋπέρτατος, πανεντιμοϋπέρτατος, πρωτοπανεντιμοϋπέρτατος ή νοβελίσσιμος, πρωτονοβελίσσιμος, πρωτονοβελισσιμοϋπέρτατος* και πολλά παρόμοια. Οι αλλαγές αυτές στο σύστημα των τίτλων απεικονίζουν τις εξελίξεις, που είχαν επικρατήσει στη βυζαντινή διοίκηση από τον ενδέκατο αιώνα και εξής. Μαζί με την άκαμπτη

Digitized by 10uk1s

συγκεντρωτική γραφειοκρατία εξαφανίζεται και η αυστηρή ιεραρχική τάξη που χαρακτήριζε τη μέση βυζαντινή περίοδο.

Παρόμοια χαρακτηριστική υποτίμηση παρατηρείται και στους τίτλους των διοικητών των θεμάτων. Από τους τρεις διαφορετικούς τίτλους που χρησιμοποιούνταν στα τέλη του δέκατου αιώνα, δηλ του *στρατηγού,* του *κατεπάνω* και του *δουκός,* διατηρήθηκε μόνο ο ανώτατος. Κατά την περίοδο των Κομνηνών όλοι οι διοικητές των θεμάτων φέρουν τον τίτλο του δούκα, ενώ οι υφιστάμενοί τους ονομάζονται *κατεπάνω.* Η αλλαγή αυτή είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική, γιατί παράλληλα μ' αυτή μειώνεται και η σημασία όπως και η έκταση των επί μέρους θεμάτων[47]. Τον τίτλο *μέγας δουξ* είχε από τα χρόνια του Αλεξίου Α' ως την πτώση της αυτοκρατορίας ο αρχιναύαρχος, που ήταν αρχηγός όλου του ναυτικού[48]. Οι δύο *δομέστικοι, της Ανατολής* και *της Δύσεως,* που από το δεύτερο μισό του δέκατου αιώνα μοιράζονταν την ανώτατη διοίκηση του στρατού, στα μέσα του ενδέκατου αιώνα είχαν τον τίτλο *μέγας δομέστικος*[49]*.* Από τα χρόνια του Αλεξίου Α' και εξής τον έλεγχο όλων των πολιτικών υπηρεσιών είχε ο *λογοθέτης των σεκρέτων,* ο οποίος από τα τέλη του δωδέκατου αιώνα ονομάζεται *μέγας λογοθέτης*[50]*.* Από τώρα και στο εξής οι αρμοδιότητες του πρωθυπουργού, γνωστού με τον τίτλο *μεσάζων,* συνδέονται συχνά (αν και όχι πάντοτε) με το αξίωμα τούτο, όπως ακριβώς ήταν συνδεδεμένες στη μέση βυζαντινή περίοδο με το αξίωμα του *λογοθέτου του δρόμου*[51]*.*

Η αποσύνθεση του στρατού και η καταθλιπτική οικονομική κρίση είναι οι δύο εκείνοι παράγοντες, που χαρακτηρίζουν την εσωτερική κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τα μέσα του ενδέκατου αιώνα και που η αντιμετώπισή τους απασχόλησε σε πρώτη γραμμή την εσωτερική πολιτική του Αλεξίου Α'. Η υποτίμηση του νομίσματος, που είχε αρχίσει στα μέσα περίπου του ενδέκατου αιώνα, συνεχίσθηκε σε μεγαλύτερη έκταση επί Αλεξίου Κομνηνού, με αποτέλεσμα, εκτός από το παλαιό και σταθερό χρυσό *νόμισμα,* να κυκλοφορούν και νέα νομίσματα από κατώτερα μέταλλα και με ποικίλη αξία[52]. Όπως είναι φυσικό, η εξέλιξη αυτή προξένησε μεγάλη σύγχυση στην οικονομική ζωή, ταυτόχρονα όμως προέκυψαν και ορισμένα οφέλη για το δημόσιο ταμείο, που ενώ έθετε στην κυκλοφορία υποτιμημένο νόμισμα, απαιτούσε από τους φορολογούμενους νόμισμα πλήρους αξίας. Ωστόσο η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να συνεχισθεί επ' άπειρον και γρήγορα το κράτος υποχρεώθηκε να δέχεται και το νόμισμα κατώτερης αξίας. Αρχικά η αξία του νομίσματος βρισκόταν σε μεγάλη διακύμανση και οι εφοριακοί υπάλληλοι υπολόγιζαν την ισοτιμία σύμφωνα με τα δικά τους κριτήρια και κέρδιζαν τη διαφορά, ώσπου ο αυτοκράτορας όρισε ένα (χρυσό) νόμισμα να αντιστοιχεί σε τέσσερα *μιλιαρέσια* (αργυρά νομίσματα). Έτσι όμως η τιμή του βυζαντινού χρυσού νομίσματος σταθεροποιήθηκε ακριβώς στο ένα τρίτο της αρχικής του αξίας[53]. Ωστόσο στη βασική φορολογία προστέθηκαν πολλές άλλες προσαυξήσεις, που ονομάσθηκαν *δικέρατον, εξάφολλον, συνήθεια* και *ελαστικόν* και οι οποίες έφθασαν μαζί τα 23 τοις εκατό του βασικού φόρου. Στην εκτίμηση όμως του βασικού φόρου η αξία του χρυσού νομίσματος υπολογίσθηκε στο ένα τρίτο ενώ οι φορολογικές προσαυξήσεις καθορίσθηκαν αρχικά σύμφωνα με την παλαιά τιμή. Όταν όμως οι φορολογούμενοι διαμαρτυρήθηκαν, ο αυτοκράτορας συμβιβάσθηκε με τη μέση λύση και επέτρεψε ειδικά για τις προσαυξήσεις να μειωθεί η αξία του νομίσματος στο μισό. Τούτο σήμαινε άνοδο των πρόσθετων φόρων κατά 50 τοις εκατό, με συνέπεια να ωφεληθεί ακόμη περισσότερο το δημόσιο ταμείο, γιατί οι πρόσθετοι αυτοί φόροι επιβλήθηκαν από ένα ορισμένο ποσό του βασικού φόρου και πάνω. Με την υποτίμηση όμως του χρυσού νομίσματος αυξήθηκε ανάλογα και η τρέχουσα αξία των φόρων, με αποτέλεσμα τους πρόσθετους φόρους να καταβάλλουν πια και οι φτωχότεροι φορολογούμενοι που προηγουμένως είχαν εξαιρεθεί απ' αυτούς. Με τον έξυπνο αυτό τρόπο ο αυτοκράτορας πέτυχε σοβαρά πλεονεκτήματα από την υποτίμηση του νομίσματος.

Το βάρος έπεσε τώρα βασικά στους ώμους του φορολογούμενου και έτσι επιδεινώθηκε περισσότερο η θέση του. Περισσότερο καταθλιπτική από τη φορολογία ήταν όμως η αυθαιρεσία των εφοριακών υπαλλήλων και των μισθωτών των φόρων, των οποίων οι καταχρήσεις στη συλλογή των φόρων προκάλεσαν περισσότερες διαμαρτυρίες απ' οσες η αύξηση των φόρων. Η εκμίσθωση

Digitized by 10uk1s

των φόρων ήταν πολύ συνηθισμένο φαινόμενο στις αρχές του δωδέκατου αιώνα, αφού ακόμη και ολόκληρες επαρχίες εκχωρούνταν σε ιδιώτες συλλέκτες των φόρων. Οι μισθωτές των φόρων θεωρούσαν φυσιολογικό να εισπράττουν ως και διπλάσιο από τον κανονικό φόρο[54]. Στους φόρους σε χρήμα προστέθηκαν όμως και πολλαπλές επιβαρύνσεις σε είδος όπως και η υποχρεωτική εκτέλεση ορισμένης προσωπικής εργασίας («λειτουργίας»), που στην εποχή αυτή είναι ιδιαίτερα φορτική. Ο πληθυσμός ήταν υποχρεωμένος να προμηθεύει το υλικό και να προσφέρει την προσωπική του εργασία για την κατασκευή πλοίων, οχυρών, γεφυρών και δρόμων. Ήταν ακόμη υποχρεωμένος να εξασφαλίζει κατάλυμα και συντήρηση στους κρατικούς υπαλλήλους και στους στρατιωτικούς, να εξυπηρετεί τις ανάγκες του ακριτικού στρατού και να τροφοδοτεί τα μετακινούμενα στρατεύματα με όλα τα απαραίτητα τρόφιμα, είτε δωρεάν είτε σε πολύ χαμηλές τιμές[55]. Αυτό σημαίνει ότι τη συντήρηση του στρατού εξασφάλιζε εν μέρει μόνο το κράτος, ενώ ο πληθυσμός σήκωνε με άμεσο τρόπο το υπόλοιπο βάρος που την εποχή αυτή ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Με τον τρόπο αυτό εξοικονομούσε τα πράγματα το κράτος που βρισκόταν σε άθλια οικονομική κατάσταση, ενώ παράλληλα ήταν αναγκασμένο να αναδιοργανώσει χωρίς χρονοτριβή εκ νέου την αμυντική του δύναμη αποκτώντας όσο γινόταν περισσότερους ξένους μισθοφόρους. Πραγματικά ο βυζαντινός στρατός την περίοδο αυτή ήταν ένα συνονθύλευμα από Βαράγγους, Ρώσους, Πατζινάκες, Κουμάνους, Τούρκους, Γάλλους, Γερμανούς, Άγγλους, Βουλγάρους, Αβασγούς και Αλανούς[56].

Μαζί με τα μισθοφορικά στρατεύματα άρχισε να αποκτά πάλι μεγάλη σπουδαιότητα και ο εγχώριος στρατός. Βέβαια το κύριο σώμα της στρατιωτικής δυνάμεως των Βυζαντινών δεν αποτελούσαν πλέον οι μικρογαιοκτήμονες, αφού τα παλαιά στρατιωτικά κτήματα αφανίσθηκαν κατά την διάρκεια της φεουδοποιήσεως. Αν και οι στρατιώτες γεωργοί δεν εξαφανίσθηκαν τελείως, εντούτοις ο ρόλος τους ήταν πολύ πιο περιορισμένος. Το βυζαντινό στράτευμα είχε ως βάση ένα καθαρά φεουδαρχικό σύστημα εξαρτήσεων και την πραγματική του δύναμη αποτελούσαν η μεγαλογαιοκτησία των προνοιαρίων. Στην εφαρμογή του θεσμού της *προνοίας* για στρατιωτικούς σκοπούς οφείλεται μάλιστα κατά κύριο λόγο η στρατιωτική ισχύς της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα χρόνια της εξουσίας της στρατιωτικής αριστοκρατίας, που την εκπροσωπούσε η δυναστεία των Κομνηνών. Αντίθετα, οι προνοιακές εκχωρήσεις που συναντάμε στα χρόνια των επιγόνων της μακεδονικής δυναστείας και των Δουκάδων (βλ. >>) ήταν άσχετες με στρατιωτικές υποχρεώσεις. Με τον Αλέξιο Α' Κομνηνό ο θεσμός της *προνοίας* απέκτησε το στρατιωτικό του χαρακτήρα[57], τον οποίο διατήρησε από τότε και ως την πτώση της αυτοκρατορίας. Ο προνοιάριος ανελάμβανε τώρα και την υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας και αυτός είναι ο λόγος που ονομαζόταν γενικά «στρατιώτης». Ήταν έφιππος πολεμιστής και, ανάλογα με την έκταση του προνοιακού τιμαρίου που κατείχε, συνοδευόταν από μεγάλη ή μικρή στρατιωτική ομάδα[58]. Παράλληλα οι λοιπές γαιοκτησίες, όπως και οι εκκλησιαστικές περιουσίες, υποβλήθηκαν σε αναγκαστική επιστράτευση για εξασφάλιση στρατιωτών που ήταν ελαφρά οπλισμένοι πεζικάριοι[59].

Το προνοιακό τιμάριο δεν ήταν ιδιοκτησία του προνοιαρίου· απαγορευόταν η εκποίησή του και αρχικά δεν μεταβιβαζόταν ούτε με κληρονομιά. Το κράτος διατήρησε την ιδιοκτησία και το απεριόριστο δικαίωμα της διαθέσεως των προνοιακών κτημάτων, τα όποια εκχωρούσε ή αφαιρούσε κατά βούληση. Όσο χρόνο όμως ο προνοιάριος είχε στην κατοχή του τα εκχωρημένα κτήματα και τους αγρότες, που κατοικούσαν σ' αυτά, ήταν ο απόλυτος ιδιοκτήτης και κύριός τους, και μάλιστα κατά κανόνα ως το τέλος της ζωής του. Οι προνοιάριοι και οι στρατιώτες στη μέση βυζαντινή περίοδο προέρχονταν από δύο διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Ενώ οι παλαιοί *στρατιώται* αποτελούσαν ένα στρατό από μικροκαλλιεργητές, οι προνοιάριοι, αν και αυτοί ονομάζονταν *στρατιώται,* προέρχονταν από τις τάξεις της φεουδαρχικής αριστοκρατίας και προ παντός από την κατώτερη αριστοκρατία. Ήταν δηλ. μεγάλοι ή μικροί γαιοκτήμονες - φεουδάρχες και τα κτήματά τους καλλιεργούσαν οι αγρότες, που ανήκαν σ' αυτά. Η προνοιακή εκχώρηση δεν περιλάμβανε μόνο τη μεταβίβαση ορισμένων κτημάτων, αλλά ακόμη και τους αγρότες, που ζούσαν σ' αυτά. Έτσι οι τελευταίοι μεταβάλλονταν σε πάροικους των προνοιαρίων[60] και όφειλαν να καταβάλλουν τις φορολογικές υποχρεώσεις τους σ' αυτούς. Ακριβώς το δικαίωμα αυτό της

Digitized by 10uk1s

φορολογίας όπως και των λοιπών εσόδων των προνοιακών τιμαρίων συνιστούσε την αξία και το θέλγητρο για την επιδίωξη των προνοιακών κτημάτων.

Η μεγάλη σπουδαιότητα του θεσμού της *προνοίας*, σε σχέση με την προσπάθεια του κράτους να αντιμετωπίσει τα νέα του προβλήματα, είχε σαν φυσιολογική συνέπεια να εκχωρούνται σε όλο και μεγαλύτερο αριθμό προνοιακά κτήματα. Με τον τρόπο αυτό επιταχύνθηκε και ενισχύθηκε το φεουδαρχικό σύστημα στο Βυζάντιο. Ο θεσμός της *προνοίας* είναι η πιο εντυπωσιακή έκφραση του τύπου της φεουδαρχίας που επικράτησε στο Βυζάντιο. Ο θεσμός αυτός διαδόθηκε σε μεγάλη έκταση και έξω από τα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και μάλιστα στις νοτιοσλαβικές χώρες, και έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην επικράτηση του φεουδαρχικού συστήματος στις χώρες αυτές[61].

Ο Αλέξιος Α' επέφερε επίσης και ορισμένες τροποποιήσεις στο λεγόμενο *χαριστίκιον,* που αφορούσε τη μεταβίβαση της διοικήσεως μοναστηριών και μοναστηριακών περιουσιών σε λαϊκούς. Το μέτρο αυτό, που ήταν ευρύτατα διαδεδομένο ιδιαίτερα από τον ενδέκατο αιώνα και εξής, απέβλεπε στην οικονομική ανάπτυξη των μονών. Αλλά συχνά οδηγούσε σε μεγάλες καταχρήσεις, με αποτέλεσμα να προκαλεί δυσαρέσκεια σε ένα τμήμα του κλήρου. Γι' αυτό καταδικάσθηκε επανειλημμένως από εκκλησιαστικές συνόδους[62]. Ωστόσο συνέχισε να εφαρμόζεται και μάλιστα υποστηρίχθηκε από πολλούς επιφανείς εκκλησιαστικούς άνδρες. Αυτό συνέβαινε γιατί το μέτρο αποτελούσε διέξοδο για την οικονομική δραστηριότητα των μοναστηριών, η οποία είχε σημαντικά περιορισθεί εξαιτίας της αρχής του αναπολλοτρίωτου της εκκλησιαστικής περιουσίας. Βέβαια στα προηγούμενα χρόνια σε παρόμοιες εκχωρήσεις προέβαινε κυρίως η εκκλησιαστική ηγεσία, ενώ τώρα ο ίδιος ο αυτοκράτορας εκχωρούσε τις μοναστηριακές περιουσίες σαν ένα είδος προνομίου[63]. Σε αντίθεση με τις προνοιακές εκχωρήσεις, τα *χαριστίκια* δεν υποχρέωναν τον κάτοχο να επιτελέσει κάποια δημόσια λειτουργία, εξασφάλιζαν όμως στο κράτος ένα φθηνό μέσο για την αμοιβή των υπαλλήλων του. Βέβαια δεν αποκλείεται ο αυτοκράτορας να επιθυμούσε με το μέτρο αυτό να περιορίσει την υπερβολική αύξηση της μοναστηριακής ιδιοκτησίας. Φυσικά δεν πρέπει να απορούμε, που οι εκχωρήσεις των περιουσιών αυτών από τον αυτοκράτορα προκαλούσαν τη δυσαρέσκεια των εκκλησιαστικών κύκλων[64].

Κατά τον ίδιο τρόπο ο Αλέξιος Α' προσέκρουσε και στη σθεναρή αντίδραση, των εκκλησιαστικών κύκλων όταν, στη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων με τους Νορμανδούς και τους Πατζινάκες, αναγκάσθηκε να εκποιήσει εκκλησιαστικούς θησαυρούς. Κάτω από την πίεση της αντιδράσεως αυτής υποσχέθηκε την αποζημίωση των δημευμένων θησαυρών, το δε 1082, αναιρώντας τις ίδιες του τις πράξεις, εξέδωσε ένα διάταγμα, με το οποίο απαγόρευε για το μέλλον κάθε αυθαίρετη εκποίηση εκκλησιαστικής περιουσίας[65]. Η πράξη αυτή δεν τον εμπόδισε όμως μερικά χρόνια αργότερα, όταν βρισκόταν εκ νέου σε δυσχερή θέση, να προβεί σε νέα εκποίηση εκκλησιαστικών σκευών[66]. Πάντως, η διατάραξη αυτή ήταν προσωρινή και μεταξύ της κοσμικής και της εκκλησιαστικής ηγεσίας επικρατούσε κατά κανόνα αμοιβαία κατανόηση και συνεργασία, που στηριζόταν σε μεγάλα κοινά συμφέροντα. Ο αυτοκράτορας και η Εκκλησία αγωνίζονταν από κοινού εναντίον των αιρετικών κινημάτων, που απειλούσαν τόσο την κρατική όσο και την εκκλησιαστική τάξη και ο αυτοκράτορας πρωτοστατούσε στις ενέργειες αυτές. Η διδασκαλία των Βογομίλων, που είχε αναπτυχθεί στις σλαβικές χώρες της Βαλκανικής κάτω από την επίδραση διαφόρων ανατολικών αιρέσεων, είχε διαδοθεί τόσο πολύ στην εποχή του Αλεξίου Α' και είχε αποκτήσει τόσους οπαδούς μέσα στο βυζαντινό κράτος, ακόμη και στην ίδια τη βυζαντινή πρωτεύουσα, ώστε ο αυτοκράτορας θεώρησε ως πρώτιστο καθήκον του κράτους να καταπολεμήσει την επικίνδυνη αυτή αίρεση. Ο ηγέτης των Βογομίλων, Βασίλειος και οι μαθητές του, που έμειναν πιστοί στις πεποιθήσεις τους, κάηκαν πάνω στην πυρά[67].

Ο αυτοκράτορας, με τη συνείδηση του προστάτη της Ορθοδοξίας, έλαβε δραστήρια μέρος στις διαβουλεύσεις εναντίον του «υπάτου των φιλοσόφων» Ιωάννου Ιταλού, ο οποίος, όπως και ο μεγάλος προκάτοχός του Ψελλός, ήταν θερμός υπέρμαχος του Πλάτωνα και των Νεοπλατωνικών και βαθύς γνώστης της αριστοτελικής διδασκαλίας. Στο πρόσωπο του Ιωάννου Ιταλού η αρχαία φιλοσοφία, που κυριαρχούσε από την εποχή του Ψελλού στην ανώτατη φιλοσοφική σχολή της

Digitized by 10uk1s

αυτοκρατορίας, βρέθηκε αντιμέτωπη με τη χριστιανική δογματική διδασκαλία. Ο Ιωάννης Ιταλός, αντίθετα προς τον εύστροφο Ψελλό, ξεπέρασε τα όρια που προδιέγραψε το χριστιανικό δόγμα και πλήρωσε με αφορισμό την εμμονή του στην *«ανόητη ψευδοσοφία των εθνικών»*[68]. Όπως υπεράσπισε την ακεραιότητα της δογματικής πίστεως, έτσι ο Αλέξιος αγωνίσθηκε για την εκκλησιαστική τάξη και για την καθαρότητα της χριστιανικής ζωής. Προστάτευσε τις αυστηρά ασκητικές μοννές του Αγίου Όρους και ιδιαίτερα υποβοήθησε το έργο του μοναχού Χριστοδούλου, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στη νήσο Πάτμο και εργαζόταν για την ανανέωση της μοναχικής ζωής. Η Πάτμος και τα γειτονικά νησιά εκχωρήθηκαν οριστικά σ' αυτόν και διαμορφώθηκαν σε μοναστική πολιτεία, όπως ο Άθως, με ευρύτατα προνόμια[69].

Στα χρόνια του Αλεξίου Κομνηνού σταθεροποιήθηκε όχι μόνο η αυτοκρατορία αλλά και η αυθεντία του αυτοκράτορα. Αλλά η αυτοκρατορία των Κομνηνών διαφέρει ουσιαστικά στην εσωτερική δομή της από το αυστηρά συγκεντρωτικό κράτος της μέσης βυζαντινής περιόδου. Την εποχή των Κομνηνών χαρακτηρίζει η επιτάχυνση στην ανάπτυξη της φεουδαρχίας και οι φεουδαρχικές δυνάμεις της επαρχίας, εναντίον των οποίων είχαν αγωνισθεί με αποφασιστικότητα οι αυτοκράτορες του δέκατου αιώνα, έγιναν οι κύριοι στυλοβάτες του νέου κρατικού μηχανισμού. Ο Αλέξιος έδωσε το προβάδισμα στους κοινωνικά ισχυρότερους παράγοντες, οι οποίοι είχαν επιζήσει παρά την αντίδραση της κεντρικής εξουσίας στους μέσους βυζαντινούς χρόνους και πάνω σ' αυτούς οικοδόμησε τη νέα κρατική και στρατιωτική οργάνωση. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το μυστικό της επιτυχίας του καθώς και τα όριά της. Το Βυζάντιο εγκατέλειψε οριστικά τα άλλοτε σταθερά θεμέλιά του· η στρατιωτική, οικονομική και νομισματική του ισχύς περιορίσθηκε σε μεγάλο βαθμό. Έτσι εξηγείται το γεγονός γιατί το μεγαλείο της εποχής των Κομνηνών δεν είχε διάρκεια αλλά το διαδέχθηκε η κατάρρευση του βυζαντινού κράτους.

Στην ανάπτυξη της φεουδαρχίας συνέβαλε επίσης η επαφή με τη Δύση. Η μοίρα θέλησε ώστε το Βυζάντιο να ελθει σε στενή επαφή με το δυτικό κόσμο, όταν η εκκλησιαστική κοινωνία – κι αυτό σημαίνει για την εποχή αυτή, η πνευματική επικοινωνία γενικά – είχε πια διακοπεί. Μίσος και αποστροφή ήταν τα αισθήματα που έτρεφαν μεταξύ τους οι Βυζαντινοί και οι Δυτικοί και η στενότερη επαφή όξυνε ακόμη περισσότερο τον ανταγωνισμό. Πάντως από την εποχή αυτή αρχίζει να γίνεται αισθητή η επιρροή της Δύσεως πάνω στο Βυζάντιο με πολλούς τρόπους, τόσο στον πολιτιστικό όσο και στον πολιτικό τομέα. Βέβαια η επικράτηση της φεουδαρχίας στο βυζαντινό κράτος ήταν αποτέλεσμα της εσωτερικής του εξελίξεως[70]. Ωστόσο είναι φυσικό ότι δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο από τη δημιουργία των πολλών λατινικών ηγεμονιών στην Εγγύς Ανατολή, όπου επικρατούσε ο πιο γνήσιος τύπος της δυτικής φεουδαρχίας. Οι σχέσεις των αρχηγών των σταυροφόρων με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α', που διαμορφώθηκαν κατά τα δυτικά πρότυπα, έφεραν νέες πολιτικές αρχές στον κόσμο του Βυζαντίου. Η σχέση αυτή της υποτέλειας επεκτάθηκε σύντομα και σε άλλους ηγεμόνες της βυζαντινής επικράτειας και έτσι έγινε τελικά ένα μόνιμο χαρακτηριστικό του μεταγενέστερου βυζαντινού κράτους[71].

Digitized by 10uk1s

2. Νέα ανάπτυξη της βυζαντινής κυριαρχίας και οι πρώτες αποτυχίες. Ιωάννης Β' και Μανουήλ Α'

Γενική βιβλιογραφία

Chalandon, Les Comnènes II. Domination normande I και II.

Kap - Herr, Kaiser Manuel.

E. Caspar, Roger II und die Gründung der normannisch - sizilischen Monarchie, Innsbruck 1904.

B. Kugler, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges, Stuttgart 1866, του ιδίου, Analekten zur Gesch. des zyveiten Kreuzzuges, Tübingen 1878, του ιδίου, Neue Analakten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges, Tübingen 1883.

R. Grousset, Histoire des croisades I και II, Paris 1934, 1935.

Runciman, Crusades II.

Setton, Crusades I.

P. Lamma, Comneni e Staufer. Richerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII, I και II, Roma 1955, 1957.

Gy. Moravcsik, Hungary and Byzantium in the middle ages, Cambr. Med. Hist. Pt. I (2η έκδ. 1966).

Βλ. επίσης και την παραπάνω βιβλιογραφία.

Μία από τις συνέπειες της ενισχύσεως του κύρους του αυτοκράτορα ήταν η ίδρυση της νέας δυναστείας των Κομνηνών. Παρά τη διαφωνία που επικρατούσε στην αυτοκρατορική οικογένεια και παρά τις σκληρές έριδες για τη διαδοχή του θρόνου, που δηλητηρίασαν τις τελευταίες μέρες και ώρες του αυτοκράτορα Αλεξίου, τελικά τον διαδέχθηκε ο πρεσβύτερος γιος του Ιωάννης. Ο Αλέξιος Α', που έφθασε στην ανώτατη εξουσία με τη συμμαχία της οικογένειας των Δουκάδων, ονόμασε αρχικά το νεαρό Κωνσταντίνο Δούκα, το γιο του Μιχαήλ Ζ', διάδοχο του θρόνου και τον αρραβώνιασε με τη μεγαλύτερη κόρη του Άννα[72]. Μετά τη γέννηση όμως του πρωτότοκου γιου του Ιωάννη, μεταβίβασε σ' αυτόν τα δικαιώματα του θρόνου (1092)[73]. Έτσι έγινε το αποφασιστικό βήμα για την ίδρυση της δυναστείας των Κομνηνών, και όταν ύστερα από λίγο πέθανε ο Κωνσταντίνος Δούκας φάνηκε ότι παραμερίσθηκαν όλες οι δυσκολίες. Ωστόσο στο διακανονισμό αυτό δημιουργούσαν σοβαρό εμπόδιο οι φιλοδοξίες της πριγκίπισσας Άννας. Ύστερα από τον πρόωρο θάνατο του μνηστήρα της παντρεύτηκε το Νικηφόρο Βρυέννιο (1097), για τον οποίο διεκδικούσε τον αυτοκρατορικό θρόνο. Ο μεγάλος πολιτικός και στρατηγός Αλέξιος ήταν πάντοτε εύκαμπτος στην επιρροή γυναικών. Αρχικά βρισκόταν κάτω από την επίδραση της Μαρίας, της χήρας του αυτοκράτορα, που ήταν σύζυγος των δύο προκατόχων του και μητέρα του διαδόχου του θρόνου, Κωνσταντίνου Δούκα. Ο Αλέξιος έτρεφε αληθινό πάθος για την όμορφη και έξυπνη αυτή γυναίκα και ήταν έτοιμος να θυσιάσει για χάρη της τη γυναίκα του Ειρήνη Δούκαινα. Από το πολιτικό αυτό ολίσθημα τον συγκράτησε η ενεργός παρέμβαση του πατριάρχη Κοσμά, ο οποίος απαιτούσε τη στέψη της Ειρήνης. Στη συνέχεια ήταν η μητέρα του αυτοκράτορα Άννα Δαλασσηνή, που κέρδισε αποφασιστική επιρροή επάνω του και που κατά την απουσία του από την Κωνσταντινούπολη, στη διάρκεια του πολέμου εναντίον του Ροβέρτου Γυισκάρδου, ανέλαβε την αντιβασιλεία. Τέλος

Digitized by 10uk1s

κατόρθωσε να αποκτήσει μεγάλη επιρροή και η αρχικά περιφρονημένη αυτοκράτειρα Ειρήνη. Στο ζήτημα της διαδοχής του θρόνου πήρε το μέρος της αγαπημένης κόρης της Άννας και του συζύγου της, του καίσαρα Νικηφόρου Βρυεννίου, και εναντίον του γιου της Ιωάννου. Μητέρα και κόρη ενώθηκαν στην προσπάθειά τους να πείσουν τον αυτοκράτορα για να μεταβιβάσει τα δικαιώματα της ανώτατης εξουσίας στο Βρυέννιο. Ακόμη και στην επιθανάτια κλίνη οι δύο γυναίκες πολιορκούσαν τον Αλέξιο με παρακλήσεις και μεσολαβήσεις. Αυτός, χωρίς να αποκλείσει οριστικά αυτή τη λύση, μεταβίβασε το αυτοκρατορικό στέμμα στο γιο του, που με πολύ έξυπνο και δραστήριο τρόπο κατοχύρωσε το δικαίωμα αυτό. Ωστόσο, μπροστά στις επιβουλές της μητέρας και της αδελφής η ανάρρηση στην εξουσία του νόμιμου διαδόχου φάνηκε σαν πραξικόπημα. Η Άννα αρνήθηκε να δεχθεί τα τετελεσμένα γεγονότα. Σχεδίασε ένα πραξικόπημα κατά του αδελφού της και μόνον όταν απέτυχε και το έσχατο αυτό μέσο, εγκατέλειψε το παιγνίδι, και ζήτησε παρηγοριά στη μελέτη και την έρευνα. Στον αναγκαστικό περιορισμό μέσα σε ένα μοναστήρι, έγραψε την ιστορία του πατέρα της, την Αλεξιάδα, που έκανε το ονομά της αθάνατο[74].

Σύμφωνα με την γνώμη των συγχρόνων του και των μεταγενεστέρων, ο Ιωάννης (1118 - 43) ήταν ο μεγαλύτερος από τη δυναστεία των Κομνηνών[75]. Ο ηγεμόνας αυτός συνεδύαζε τη φρόνηση με την εύστοχη δράση, ενώ παράλληλα ήταν ευθύς και σταθερός χαρακτήρας, με ανωτερότητα φρονήματος, που ξεπερνούσε κατά πολύ την εποχή του. Ήταν μετριοπαθής, αλλά σταθερός και ακλόνητος στην πραγματοποίηση των στόχων του και συνέχισε με άκαμπτη επιμονή την πολιτική του πατέρα του, χωρίς ποτέ να λησμονεί που ήταν τα όρια του δυνατού.

Ο αγώνας με τον ηγεμόνα των Νορμανδών της Αντιόχειας ήταν πάντα φλέγον πρόβλημα. Επίσης και στη Δύση εμφανίζονταν σοβαρά προβλήματα, που απαιτούσαν μεγάλη επαγρύπνηση. Από την Αντιόχεια ο μίτος κατέληγε στη Σικελία και το πρόβλημα των Νορμανδών στη Σικελία καθώς και το σερβικό στη βαλκανική χερσόνησο έφερε την αυτοκρατορία σε επαφή με πολλές άλλες δυτικές δυνάμεις. Μάταια επιχείρησε ο Ιωάννης Β' να σπάσει τα δεσμά που έδεναν την αυτοκρατορία με τη Βενετία και περιέσφυγγαν το βυζαντινό εμπόριο. Η ναυτική δημοκρατία αρνήθηκε να στερηθεί τα προνόμια που τις παραχώρησε η συνθήκη του 1082. Ο βενετικός στόλος επιτέθηκε στα βυζαντινά νησιά του Αιγαίου Πελάγους και ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε, με μια καινούργια συνθήκη, να επικυρώσει στο ακέραιο τα προνόμια των Βενετών (1126)[76].

Από την άλλη πλευρά ο Ιωάννης είχε σημαντικές επιτυχίες στα Βαλκάνια. Ύστερα από τη νίκη, που είχε κερδίσει ο Αλέξιος Α' εναντίον των Πατζινάκων με τη βοήθεια των Κουμάνων, η αυτοκρατορία γλύτωσε για τριάντα χρόνια από τις ληστρικές επιδρομές τους. Το έτος 1122 όμως καινούργια στίφη Πατζινάκων πέρασαν το Δούναβη και λεηλάτησαν την περιοχή ως τη Μακεδονία και τη Θράκη[77]. Αυτή ήταν όμως η τελευταία επιδρομή των Πατζινάκων, που δοκίμασε το Βυζάντιο, γιατί με τη συντριπτική ήττα τους ο Ιωάννης Β' (1122) απάλλαξε οριστικά την αυτοκρατορία από τη μάστιγα αυτή. Πολυάριθμοι αιχμάλωτοι εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας και νέες δυνάμεις Πατζινάκων ενσωματώθηκαν στο βυζαντινό στράτευμα. Από την εποχή αυτή πάντως οι Πατζινάκες έπαψαν να υπάρχουν ως παράγοντας της εξωτερικής πολιτικής της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σε ανάμνηση της νίκης αυτής καθιέρωσε ο αυτοκράτορας μια ειδική «εορτή των Πατζινάκων», που γιορταζόταν ακόμη ως το τέλος του δωδέκατου αιώνα[78].

Ύστερα από τη συντριβή των Πατζινάκων ο Ιωάννης στράφηκε εναντίον της Σερβίας, που ήταν εστία μόνιμων ταραχών. Ενώ ο πατέρας του υποχρεώθηκε να αρκεσθεί με περιορισμένες μόνον επιτυχίες, αντίθετα ο Ιωάννης κέρδισε μια αποφασιστική νίκη κατά του Ζουπάνου της Ρασκίας και αποχώρησε με πλούσια λεία και πολλούς αιχμαλώτους, τους οποίους εγκατέστησε στη Μ. Ασία. Οι Σέρβοι αναγκάσθηκαν να αναγνωρίσουν την κυριαρχία των Βυζαντινών. Πάντως το αίσθημα της ανεξαρτησίας τους εκδηλώθηκε με συχνές επαναστάσεις, που απασχόλησαν σοβαρά την αυτοκρατορία, αφού μάλιστα βρήκαν συμπαράσταση και από τους Ούγγρους. Η σταθεροποίηση της θέσεως της Ουγγαρίας ως μιας νέας δυνάμεως στα Βαλκάνια και στην Αδριατική καθώς και οι στενές σχέσεις της με τη Σερβία έμελλε να καθορίσουν έκτοτε για πολλές δεκαετίες τις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Οι συγγενικές σχέσεις του αυτοκράτορα με τον ουγγρικό βασιλικό οίκο του έδωσαν την

Digitized by 10uk1s

ευκαιρία να επεμβαίνει στις συχνές ουγγρικές διαμάχες για την εξουσία και να υποστηρίξει τους ούγγρους διεκδικητές του θρόνου. Η πολιτική όμως αυτή, που έδινε τη δυνατότητα στο Βυζάντιο να επηρεάζει την κατάσταση στην Ουγγαρία, οδήγησε στην όξυνση της εντάσεως ανάμεσα στους Ούγγρους και στους Βυζαντινούς. Ο Στέφανος Β' (1114 - 31), του οποίου ο τυφλωμένος αδελφός Almus βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη, κήρυξε το 1128 τον πόλεμο κατά του Βυζαντίου. Οι Ούγγροι κατέστρεψαν το Βελιγράδι και το Braničevo[79]. Ωστόσο μπροστά στην υπεροχή του βυζαντινού αυτοκράτορα αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν και να συνθηκολογήσουν.

Γύρω στα 1130 μπόρεσε τελικά ο Ιωάννης να στραφεί προς την Ανατολή, για να συνεχίσει τον αγώνα, που είχε αρχίσει αμέσως μετά την άνοδό του στο θρόνο και τον οποίο χρειάσθηκε να διακόψει εξαιτίας των περιπλοκών της Βαλκανικής. Κύριος αντίπαλος στη Μ. Ασία δεν ήταν τότε το σουλτανάτο του Ικονίου, που είχε αποδυναμωθεί από τις εσωτερικές ταραχές, αλλά το εμιράτο των Δανισμανδιδών της Μελιτηνής. Ύστερα από την κατάλυσή του το 1135 ο αυτοκράτορας έπρεπε να αντιμετωπίσει ένα ακόμη σοβαρό πρόβλημα, πριν προχωρήσει στον τελικό του στόχο, που ήταν η καθυπόταξη της Αντιόχειας. Το δρόμο για τη Συρία έφραζε η ηγεμονία της Μικράς Αρμενίας στην Κιλικία, που είχε ιδρυθεί από τον αρμένιο ευγενή Ruben, όταν το 1071 επέβαλε την εξουσία του στις οροσειρές του Ταύρου[80]. Ο πρίγκιπας Λέων της Μικράς Αρμενίας, ένας από τους διαδόχους του Ruben, είχε αποσπάσει από το 1129 τα πιο σπουδαία οχυρά της Κιλικίας με τη συνεργασία των κρατών που είχαν ιδρύσει οι σταυροφόροι και έτσι παρεμβλήθηκε μία σφήνα ανάμεσα στα βυζαντινά εδάφη της Μ. Ασίας και στο πριγκιπάτο της Αντιόχειας. Η εκστρατεία του Ιωάννου Β' στην Κιλικία εναντίον της Μικράς Αρμενίας την άνοιξη του 1137 κατέληξε σε θρίαμβο. Σε σύντομο χρόνο έπεσαν με τη σειρά η Ταρσός, τα Άδανα και τα Μάμιστρα. Ο πρίγκιπας της Μικράς Αρμενίας ζήτησε σωτηρία στη φυγή, ένα χρόνο όμως αργότερα έπεσε στα χέρια των Βυζαντινών και μαζί με τους δυο γιους του οδηγήθηκε αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη. Η καθυπόταξη της Κιλικίας άνοιξε το δρόμο για τη Συρία και τον Αύγουστο του 1137 ο Ιωάννης βρισκόταν μπροστά στα τείχη της Αντιόχειας. Η πόλη παραδόθηκε ύστερα από σύντομη πολιορκία, ο πρίγκιπάς της, Ραϋμόνδος του Poitiers, γαμπρός του Βοημούνδου Β', έδωσε ένορκη διαβεβαίωση υποταγής στον αυτοκράτορα και ανύψωσε τα αυτοκρατορικά λάβαρα πάνω στα τείχη της πόλεως. Ο Ιωάννης επέστρεψε στη Συρία ένα χρόνο αργότερα και μπήκε στην Αντιόχεια με θριαμβευτική πομπή[81].

Το χρόνο που ο Ιωάννης κατατρόπωνε με τα όπλα το πριγκιπάτο της Αντιόχειας, έπαιρνε επίσης διπλωματικά μέτρα εναντίον του κράτους των Νορμανδών στη Νότια Ιταλία. Ύστερα από τα τελευταία χρόνια παρακμής το κράτος των Νορμανδών βρισκόταν μπροστά σε νέα περίοδο ακμής. Ο Ρογήρος Β' είχε ενώσει κάτω από την εξουσία του τη Σικελία και την Απουλία και στέφθηκε βασιληάς στο Παλέρμο, τα Χριστούγεννα του 1130[82]. Η άνοδος της δυνάμεως των Νορμανδών στη Νότια Ιταλία απειλούσε τόσο το Βυζάντιο όσο και τη Γερμανία και οδήγησε σε συνεργασία τις δύο αυτοκρατορίες. Εναντίον της νέας νορμανδικής δυνάμεως ο Ιωάννης Β' έκλεισε συμμαχία με τον Λοθάριο και όταν αυτός πέθανε με τον Κονράδο Γ'. Η Πίζα προσχώρησε επίσης στο αντινορμανδικό μέτωπο και ο Ιωάννης αναγνώρισε εκ νέου το 1136 στην εμπορική αυτή πόλη τα προνόμια, τα οποία είχε άλλοτε αφαιρέσει απ' αυτήν ο πατέρας του[83]. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλισε την αναγκαία κάλυψη στα νώτα κατά το χρόνο που εφάρμοζε την πολιτική του στην Ανατολή, αφού το πρόβλημα της Αντιόχειας δεν είχε ακόμη λυθεί οριστικά. Οι σχέσεις με τα κράτη των σταυροφόρων χειροτέρευαν διαρκώς και το 1142 ο πρίγκιπας της Αντιόχειας, με την υποστήριξη του λατινικού κλήρου, ακύρωσε τις συνθήκες που είχε συνάψει. Ο αυτοκράτορας αποφάσισε να αναλάβει εναντίον της Αντιόχειας νέα εκστρατεία, την οποία έβλεπε ως προοίμιο μιας μεγαλύτερης επιχειρήσεως. Φαίνεται ότι είχε την πρόθεση να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία και στην Παλαιστίνη. Ο θάνατός του όμως έθεσε τέλος στα σχέδια αυτά. Πληγώθηκε θανάσιμα στο κυνήγι από ένα δηλητηριασμένο βέλος και πέθανε στις 8 Απριλίου 1143[84]. Αποτέλεσμα της δυναμικής και μεθοδευμένης πολιτικής του ήταν η αύξηση του γοήτρου του βυζαντινού κράτους, η ενίσχυση της στρατιωτικής του ισχύος και η ανανέωση και επέκταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ανατολή και στα Βαλκάνια.

Digitized by 10uk1s

Οι δύο μεγαλύτεροι γιοι του Ιωάννου Β', ο Αλέξιος και ο Ανδρόνικος, είχαν ήδη πεθάνει το 1142. Το στέμμα δέχθηκε, σύμφωνα με την τελευταία επιθυμία του αυτοκράτορα, ο τέταρτος και νεώτερος γιος του, Μανουήλ. Ο Μανουήλ Α' (1143 - 80) αποδείχθηκε λαμπρός ηγεμόνας, προικισμένος με πολλά χαρίσματα. Ήταν γεννημένος στρατηγός και θαρραλέος πολεμιστής, που περιφρονούσε ακόμα και τον προσωπικό κίνδυνο, προ παντός όμως ήταν ένας διπλωμάτης και πολιτικός με μεγάλες και τολμηρές ιδέες. Ήταν ένας γνήσιος βυζαντινός, ποτισμένος με την αυτοκρατορική ιδέα της παγκόσμιας κυριαρχίας και είχε το χαρακτηριστικό βυζαντινό πάθος για θεολογικές συζητήσεις. Συγχρόνως όμως ήταν ο χαρακτηριστικός τύπος του δυτικού ιππότη σε βαθμό που να ενσαρκώνει ένα νέο τύπο ηγέτη στη βυζαντινή ιστορία. Στο πρόσωπό του βλέπει κανείς καθαρά τη βαθειά επιρροή που είχαν ασκήσει οι σταυροφόροι στον βυζαντινό κόσμο. Αγαπούσε τα δυτικά έθιμα και τα μιμήθηκε στην αυλή του. Επίσης οι δυο γάμοι του με δυτικές πριγκίπισσες συνέβαλαν στο να αποκτήσει η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας μια καινούργια όψη. Στο ανάκτορο των Κομνηνών, στις Βλαχέρνες, επικρατούσε ατμόσφαιρα ευθυμίας και χαράς για τη ζωή. Η μεγαλειώδης πολυτέλεια, ανατολικής νοοτροπίας, που άλλοτε χαρακτήριζε τους βυζαντινούς αυτοκράτορες στο Μεγάλο Παλάτι του Κεράτειου Κόλπου, παραχώρησε τη θέση της στην ανάλαφρη, ιπποτική κομψότητα δυτικού τύπου. Άρχισαν εδώ να οργανώνονται ιπποτικοί αγώνες, στους οποίους συμμετείχε και ο ίδιος ο αυτοκράτορας, πράγμα που για τους Βυζαντινούς ήταν ένα ασυνήθιστο και παράξενο θέαμα. Στο προσκήνιο άρχισαν να επικρατούν οι ξένοι από τη Δύση και ανελάμβαναν υψηλά αξιώματα στην αυτοκρατορία, προκαλώντας τη μόνιμη αγανάκτηση των Ελλήνων[85].

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι προσωπικές διαθέσεις του Μανουήλ επηρέασαν την πολιτική του. Η φλογερή ιδιοσυγκρασία του τον οδηγούσε σε παράτολμες πράξεις, τις οποίες ο πατέρας του με την εξυπνάδα και τη σύνεσή του απέφευγε. Είναι πάντως λάθος να θεωρείται η δυτικόφρονη πολιτική του Μανουήλ βασικά αντίθετη προς τον ανατολικό προσανατολισμό του πατέρα του. Την εποχή αυτή ήταν σχεδόν αδύνατο να διαχωρισθούν τα προβλήματα της Ανατολής και της Δύσεως, πράγμα που αποδεικνύουν καθαρά οι εξελίξεις στα χρόνια του ίδιου του Ιωάννου Β'. Ο Μανουήλ συνέχισε την πολιτική του πατέρα του, όπως κι αυτός είχε συνεχίσει την πολιτική του Αλεξίου Α'. Όπως στα χρόνια του Ιωάννου, έτσι και τώρα επί Μανουήλ στο προσκήνιο βρισκόταν πάντα η διαμάχη των Βυζαντινών και των Νορμανδών. Ήταν η νέα πολιτική κατάσταση και η πρόσφατη μετατόπιση δυνάμεων που ανάγκασε τον Ιωάννη να αντιμετωπίσει το πρόβλημα των Νορμανδών από την πλευρά της Αντιόχειας και τον Μανουήλ από την πλευρά της Ιταλίας. Η στροφή του Μανουήλ προς τη Δύση δεν οφείλεται στην εσωτερική του διάθεση, αλλά στην ίδια τη μοίρα του, που του επέβαλε αυτή τη στενή επαφή με τη Δύση. Τότε άρχιζε η εποχή μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής, της οποίας οι διάφορες γραμμές συνέκλιναν στη λεκάνη της Μεσογείου. Το Βυζάντιο, ως μεσογειακή δύναμη, δεν μπορούσε να μείνει εξω από τα γεγονότα. Αναγκάσθηκε να αναλάβει ενεργό μέρος, επειδή η θέση του ως μεγάλης δυνάμεως βασιζόταν στη Μεσόγειο και επειδή οι αξιώσεις του απέρρεαν από την ιδέα της αυτοκρατορικής εξουσίας, όπως ακριβώς την είχε καθορίσει ολόκληρη η ιστορία του. Η επιδίωξη του Μανουήλ να εγκαθιδρύσει παγκόσμια κυριαρχία ήταν παμπάλαιη φιλοδοξία των βυζαντινών αυτοκρατόρων, την οποία συμμεριζόταν και ο Ιωάννης. Το πρόγραμμα της πολιτικής του Μανουήλ είχε σχεδιάσει στα ουσιαστικά του σημεία ο μετριοπαθής και συνετός Ιωάννης. Και οι δυο άνδρες είχαν τους ίδιους πολιτικούς στόχους. Το μοιραίο όμως λάθος του Μανουήλ ήταν ότι έσπευσε βιαστικά να εφαρμόσει στην πράξη μια ιδέα, χωρίς να υπολογίσει ότι τα μέσα που διέθετε ήταν ανεπαρκή.

Ο Μανουήλ επιδίωξε να εδραιώσει τη συμμαχία με τη Γερμανία, την οποία είχε θεμελιώσει ο πατέρας του. Σύμφωνα με το διακανονισμό του Ιωάννου, ο νέος αυτοκράτορας παντρεύθηκε την κουνιάδα του Κονράδου Γ', την Bertha του Sulzbach[86]. Ωστόσο η σύμπραξη των δύο ηγεμόνων εναντίον του βασιλέως των Νορμανδών, που ήταν και ο κύριος στόχος της συμμαχίας, μεταβλήθηκε, και τούτο εξαιτίας της οργανώσεως της δεύτερης σταυροφορίας, στην οποία συμμετέσχε όχι μόνο ο γάλλος αλλά και ο γερμανός βασιλιάς, κάτω από την επίδραση των πύρινων κηρυγμάτων του Βερνάρδου της Clairvaux. Στον δυτικόφρονα Μανουήλ η σταυροφορία αυτή φάνηκε το ίδιο άκαιρη όπως και στον παππού του η πρώτη. Ενδεχόμενη επιτυχία των

Digitized by 10uk1s

σταυροφόρων θα υποβοηθούσε τα λατινικά κρατίδια της Ανατολής και προ παντός την ηγεμονία της Αντιόχειας, τον παλαιό αντίπαλο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οπωσδήποτε όμως η πορεία του Κονράδου προς τους Αγίους Τόπους απομόνωσε τον βυζαντινό αυτοκράτορα στη Δύση ενώ οι δοσοληψίες του με τους σταυροφόρους του στέρησαν την ελευθερία κινήσεως εναντίον του βασιλέως των Νορμανδών.

Η διέλευση των σταυροφόρων μέσα από τα εδάφη της αυτοκρατορίας και οι συνηθισμένες βιαιοπραγίες τους κλόνισαν σοβαρά τις σχέσεις ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Βυζαντινούς. Δεν φαίνεται τελικά να συναντήθηκαν προσωπικά ο Μανουήλ και ο κουνιάδος του[87]. Ακόμη πιο δυσάρεστα διαμορφώθηκε η σχέση ανάμεσα στο Βυζάντιο και στο γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο Ζ', το φίλο του Ρογήρου Β'. Στο περιβάλλον του γινόταν μάλιστα από τότε λόγος για κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τα στρατεύματα των σταυροφόρων. Όπως άλλοτε ο Αλέξιος, το ίδιο και ο Μανουήλ κατέβαλε κάθε προσπάθεια να προωθήσει το ταχύτερο τους σταυροφόρους στη Μ. Ασία και ζήτησε από τους αρχηγούς τους, όπως και ο Αλέξιος, να δώσουν όρκο υποτέλειας και να του παραδώσουν όλες τις χώρες που θα καταλάμβαναν[88]. Ο Κονράδος Γ' αποφάσισε τελικά να διεκπεραιωθεί στη Μ. Ασία, όχι τόσο γιατί το ζητούσε επίμονα ο Μανουήλ, όσο γιατί έβλεπε να πλησιάζουν οι Γάλλοι. Εκεί όμως πρόλαβε το στρατό του το μοιραίο, όταν στην πρώτη συνάντηση με τα στρατεύματα του σουλτάνου του Ικονίου κατατροπώθηκε ολοκληρωτικά. Ύστερα από μακρές και άκαρπες διαπραγματεύσεις διεκπεραιώθηκε και ο Λουδοβίκος Ζ' στη Μ. Ασία, όπου ο στρατός του ενώθηκε με τα υπολείμματα των γερμανικών στρατευμάτων. Το σχέδιο όμως της εκστρατείας κατά του Ικονίου εγκαταλείφθηκε και οι σταυροφόροι κινήθηκαν προς την Αττάλεια. Η διέλευση μέσα από τις δύσβατες περιοχές μαζί με τις βιαιοπραγίες κατά του εντόπιου πληθυσμού, οι διαφωνίες ανάμεσα στους Γάλλους και στους Γερμανούς καθώς και οι συγκρούσεις των Λατίνων με τους Έλληνες, εξάντλησαν τελείως τις δυνάμεις των σταυροφόρων. Ο Κονράδος Γ', αρρώστησε καθ' οδόν και στην Έφεσο εγκατέλειψε τη σταυροφορία. Το ίδιο έκανε και ο Λουδοβίκος Ζ' με τους βαρώνους του. Όταν έφθασαν στην Αττάλεια απέπλευσαν για τη Συρία και εγκατέλειψαν στην τύχη τους τους εξαθλιωμένους άνδρες τους[89].

Ο μόνος που αποκόμισε κάποιο κέρδος από την άδοξη αυτή σταυροφορία, εκτός βέβαια από τους Τούρκους, ήταν ο βασιλιάς των Νορμανδών Ρογήρος Β'. Ενώ ο Μανουήλ ήταν καθηλωμένος στην Ανατολή εξαιτίας των προστριβών με τους σταυροφόρους, ο Ρογήρος αιφνιδίασε το φθινόπωρο του 1147 με ανοικτή επίθεση τη βυζαντινή αυτοκρατορία, απέσπασε την Κέρκυρα και κατέλαβε την Κόρινθο και τη Θήβα, που ήταν τότε οι πλουσιώτερες πόλεις της Ελλάδος και τα σπουδαία κέντρα καλλιέργειας της μετάξης στο Βυζάντιο. Οι δυο πόλεις λεηλατήθηκαν και οι έμπειροι βυζαντινοί μεταξουργοί οδηγήθηκαν βίαια στο Παλέρμο, όπου απασχολήθηκαν στη νεοσύστατη βιοτεχνία μετάξης των Νορμανδών[90]. Πάντως η αποτυχία της σταυροφορίας δημιούργησε τη δυνατότητα για μια νέα συνεννόηση ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Γερμανία. Ο Κονράδος επιστρέφοντας από την Ασία, έγινε δεκτός με τιμές στην Κωνσταντινούπολη και δεσμεύθηκε να αναλάβει μια εκστρατεία κατά του Ρογήρου Β'. Επίσης και η Βενετία συμμάχησε με την αντινορμανδική παράταξη και βοήθησε το βυζαντινό αυτοκράτορα να ανακαταλάβει την Κέρκυρα (1142). Ωστόσο η ανεπιτυχής έκβαση της σταυροφορίας είχε μόνιμες επιπτώσεις, προς όφελος βέβαια του βασιλιά των Νορμανδών και ακόμη μια φορά σε βάρος του βυζαντινού αυτοκράτορα και του γερμανού συμμάχου του.

Το σχέδιο για μια κοινή βυζαντινο - γερμανική εκστρατεία στην Ιταλία ναυάγησε χάρη στην αποτελεσματική αντίδραση του Ρογήρου Β'. Έκλεισε συμμαχία με τον δούκα του Welf και τον υποβοήθησε στην αντίστασή του κατά των Hohenstaufen, και έτσι ο Κονράδος αναγκάσθηκε να επιστρέψει εσπευσμένα στη Γερμανία, όπου οι εσωτερικές διαμάχες του τον καθήλωσαν τα επόμενα χρόνια. Επίσης ο Ρογήρος υποκίνησε τους Ούγγρους και τους Σέρβους εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα. Ήδη το 1149 ο Μανουήλ χρειάσθηκε να αντιμετωπίσει την εξέγερση του ζουπάνου της Ρασίας, ενώ στη συνέχεια ξέσπασε ο πόλεμος κατά της Ουγγαρίας, που άνοιξε μια σειρά από εχθροπραξίες ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Ούγγρους. Εκτός τούτου φυσικός

Digitized by 10uk1s

σύμμαχος του Ρογήρου Β' ήταν ο γάλλος βασιλιάς Λουδοβίκος Ζ', ο οποίος σχεδίαζε μια νέα σταυροφορία από αντιπάθεια κατά του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το σχέδιο αυτό βρήκε απήχηση τόσο στον Βερνάδρο της Clairvaux όσο και στον πάπα Ευγένιο Γ', ο οποίος επιχειρούσε να αποτρέψει το γερμανό βασιλιά από μια συμμαχία με το «σχισματικό» Βυζάντιο. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί μια ισχυρή αντιβυζαντινή παράταξη με επικεφαλής τον Ρογήρο Β'. Το σχέδιο όμως της σταυροφορίας, που αυτή τη φορά θα μεταβαλλόταν στην ουσία σε κοινή επίθεση των Γάλλων και των Νορμανδών κατά του Βυζαντίου, ναυάγησε ύστερα από αντίδραση των Γάλλων ιπποτών, ενώ ο Κονράδος Γ' έμεινε πιστός στο σύμμαχό του. Τα ευρωπαϊκά κράτη ήταν χωρισμένα σε δύο στρατόπεδα: Το Βυζάντιο, η Γερμανία και η Βενετία από τη μια μεριά, κι από την άλλη οι Νορμανδοί, οι Welfen, η Γαλλία, η Ουγγαρία και η Σερβία, ενώ πίσω απ' αυτούς βρισκόταν ο παπισμός. Έτσι άρχισε να δημιουργείται ένα πολυπλόκαμο σύστημα συμμαχιών ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη, το οποίο όμως με την πάροδο του χρόνου παρουσίασε συχνές ανακατατάξεις και παρέσυρε στο κύκλωμά του και πολλές άλλες δυνάμεις. Η εχθρότητα ανάμεσα στο Βυζάντιο και στην Ουγγαρία είχε συνέπειες ακόμη και στην απόμερη Ρωσία. Οι δύο δυνάμεις επενέβησαν ενεργά στην έριδα των ρώσων πριγκίπων· η Ουγγαρία συμμάχησε με τον Izjaslav του Κιέβου, ενώ το Βυζάντιο υποστήριξε τους πρίγκιπες Jurij Dolgorukij του Suzdal και τον Vladimirko της Γαλικίας[91]. Από την άλλη μεριά, ο Μανουήλ άπλωσε τις κεραίες του ως την Αγγλία και στη δεκαετία του εβδομήντα διατηρούσε στενές επαφές με το βασιλιά Ερρίκο Β'[92].

Ύστερα από την υποταγή των Welfen ο Κονράδος Γ' προχώρησε στην προετοιμασία της εκστρατείας κατά της Ιταλίας. Πέθανε όμως τη στιγμή που ήταν να αρχίσει τελικά ο κοινός αγώνας Βυζαντινών και Γερμανών κατά των Νορμανδών (1152). Παρά τις επανειλημμένες διαπραγματεύσεις με το διάδοχό του Φρειδερίκο Α' Βαρβαρόσσα, ο Μανουήλ δεν κατόρθωσε να επιτύχει ικανοποιητική συνεργασία. Όπως ο Μανουήλ, το ίδιο και ο Φρειδερίκος Α' είχε ως ακρογωνιαίο λίθο όλων των πολιτικών του βλέψεων την αυτοκρατορική ιδέα. Την εποχή αυτή η Δύση άρχισε να γνωρίζει το ρωμαϊκό δίκαιο του Ιουστινιανού, και αυτό είχε ως συνέπεια να εδραιωθεί και εκεί η πίστη της παγκοσμιότητας της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο Φρειδερίκος αντιστάθηκε στις αξιώσεις των Βυζαντινών πάνω στην Ιταλία και έβλεπε με καχυποψία τις βλέψεις του Μανουήλ για παγκόσμια κυριαρχία, τον οποίο θεωρούσε απλώς μόνο ένα Έλληνα βασιλιά. Τη συμμαχία ανάμεσα στη Γερμανία και το Βυζάντιο διαδέχθηκε η αντιζηλία των δύο αυτοκρατοριών. Και οι δυο αξίωναν αποκλειστικά για τον εαυτό τους την αυτοκρατορική εξουσία και τη ρωμαϊκή κληρονομιά. Αντί για συνεργασία εναντίον των Νορμανδών, κάθε μια πλευρά προσπαθούσε να προλάβει την άλλη στην Ιταλία.

Ο Μανουήλ αποκατέστησε προσωρινά τα πράγματα στα Βαλκάνια, οι εχθροπραξίες με την Ουγγαρία σταμάτησαν και στο θρόνο του Κιέβου είχε εγκατασταθεί ο σύμμαχος των Βυζαντινών Jurij Dolgorukij. Επί πλέον πέθανε ο εχθρός του Βυζαντίου Ρογήρος Β' (1154). Ήταν καιρός να ξεκινήσει η επίθεση στην Ιταλία, είτε με τη συνεργασία του γερμανού αυτοκράτορα είτε όχι, και στην ανάγκη και εναντίον του. Το 1155 ο Μανουήλ έστειλε έναν στόλο στην Αγκώνα, και από εκεί άρχισε η μεγάλη επιχείρηση. Με τη βοήθεια των αποστατών δορυφόρων των Νορμανδών οι απεσταλμένοι του βυζαντινού αυτοκράτορα κατόρθωσαν να υποτάξουν τις πιο σπουδαίες πόλεις της Απουλίας, με ελάχιστες δυνάμεις και σε σύντομο χρόνο, και έτσι να εγκατασταθούν εκ νέου στο ιταλικό έδαφος. Ολόκληρη η περιοχή από την Αγκώνα ως τον Τάραντα αναγνώρισε την κυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα[93].

Η επιτυχία αυτή ξεπέρασε την πιο αισιόδοξη προσδοκία και οδήγησε την πολιτική του Μανουήλ σε νέες κατευθύνσεις. Φάνηκε ότι ήταν πάλι στα όρια του εφικτού η παλινόρθωση του imperium romanum, που ήταν ο έσχατος και ύψιστος στόχος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το 1141 ο Ιωάννης Β' έγραφε στον πάπα Ιννοκέντιο Β', ότι υπάρχουν δύο ξίφη. Το κοσμικό ξίφος, που θα κρατούσε ο ίδιος και το πνευματικό, που θα ανέθετε στον πάπα. Και τα δύο μαζί θα αποκαθιστούσαν την ενότητα της χριστιανικής Εκκλησίας και θα επέβαλλαν την παγκόσμια κυριαρχία της μιας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας[94]. Αυτό ήταν το πρόγραμμα που έπρεπε τώρα να

Digitized by 10uk1s

εφαρμοσθεί. Στόχος ήταν να πραγματοποιηθεί ο παλαιός ασίγαστος πόθος των Βυζαντινών και η αναστήλωση του οικουμενικού κράτους του Ιουστινιανού και του Κωνσταντίνου, με τη βοήθεια του πάπα και με τίμημα την ενότητα των Εκκλησιών[95].

Ενώ όμως το παλινορθωτικό έργο του Ιουστινιανού είχε μια έστω σύντομη διάρκεια, η ανακτητική προσπάθεια του Μανουήλ ματαιώθηκε πριν ακόμη γίνει το πρώτο βήμα. Η δυσαναλογία ανάμεσα στους στόχους του αυτοκράτορα και στα μέσα που διέθετε ήταν τώρα ακόμη πιο μεγάλη απ' όσο στα χρόνια του Ιουστινιανού, ενώ ακόμα πιο έντονη ήταν η εχθρότητα του περιβάλλοντος. Το πολύπλοκο σύστημα των ευρωπαϊκών κρατών, που στο μεταξύ είχε διαμορφωθεί, δεν άφηνε περιθώρια για την ίδρυση μιας οικουμενικής αυτοκρατορίας. Όλες οι δυνάμεις, που είχαν ενδιαφέροντα στην Ιταλία, ενώθηκαν εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα. Η προσόρμιση στην Αγκώνα και η αρχική επιτυχία της βυζαντινής επιθέσεως δεν έκανε μόνο τον Φρειδερίκο Α' ανοικτό εχθρό του βυζαντινού αυτοκράτορα. Και η Βενετία, ο παλαιός σύμμαχος της βυζαντινής αυτοκρατορίας εναντίον του Νορμανδών και των Ούγγρων, αισθάνθηκε ότι απειλείται από την εδραίωση των Βυζαντινών στην Ιταλία και διέκοψε τις σχέσεις της με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο βασιλιάς των Νορμανδών Wilhelm Α' ετοιμάσθηκε γρήγορα για την αντεπίθεση. Το 1156 επέφερε στους Βυζαντινούς βαρειά ήττα στο Βρινδήσιο και σύντομα επανήλθε στην εξουσία του ολόκληρη η κατακτημένη περιοχή. Έτσι φάνηκε η αδυναμία της θέσεως των Βυζαντινών στην Ιταλία, που στηριζόταν περισσότερο στο χρήμα και στη διπλωματία παρά στη δύναμη των όπλων. Ο Μανουήλ, που ως κύριο αντίπαλο στα σχέδιά του για την οικουμενική κυριαρχία δεν έβλεπε πια τους Νορμανδούς, αλλά το Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα, έκλεισε με τη μεσολάβηση του πάπα το 1158 συνθήκη ειρήνης με τον Wilhelm Α'. Η ιδέα της οικουμενικής κυριαρχίας συνέχισε όπως και πρώτα να τον συναρπάζει και καθόρισε και στη συνέχεια την πολιτική του. Στην πραγματικότητα όμως η συνθήκη ειρήνης με τους Νορμανδούς και η αποχώρηση των βυζαντινών στρατευμάτων από την Ιταλία σήμανε το τέλος του ονείρου των Βυζαντινών για οικουμενική κυριαρχία.

Σε αντίθεση με τις αποτυχίες του στη Δύση ο Μανουήλ πέτυχε να ολοκληρώσει με επιτυχία το έργο του πατέρα του προς τα αποδυναμωμένα λατινικά κρατίδια της Ανατολής. Ο αρμένιος ηγεμόνας Thoros, ο οποίος είχε εδραιωθεί στην Κιλικία και είχε συμμαχήσει με τον Rainald της Αντιόχειας, υποτάχθηκε το 1158 και ο αυτοκράτορας τον κατέταξε *«δούλοις των 'Ρωμαίων»*[96]. Ακόμη μεγαλύτερη σημασία είχε η οριστική υποταγή του πριγκιπάτου της Αντιόχειας. Ο ηγεμόνας του αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και ανέλαβε την υποχρέωση να διαθέτει επικουρικά στρατεύματα. Εκτός τούτου ο βυζαντινός αυτοκράτορας διατήρησε το δικαίωμα να διορίζει τον πατριάρχη Αντιόχειας. Σαν εκδήλωση της υποτέλειάς του ο Ραινάλδος εμφανίσθηκε στο στρατόπεδο του αυτοκράτορα ασκεπής, ξυπόλητος, με τα χέρια γυμνά ως τους αγκώνες, μ' ένα σχοινί γύρω από το λαιμό, και κρατώντας το ξίφος με το αριστερό χέρι[97]. Επίσης και ο βασιλιάς Βαλδουίνος Γ' των Ιεροσολύμων επισκέφθηκε τον αυτοκράτορα και έθεσε τον εαυτό του υπό την προστασία του. Όπως αναφέρει ένας σύγχρονος βυζαντινός, *«έσπευσε προς ημάς εξ Ιεροσολύμων ελκόμενος υπό της φήμης και των μεγάλων έργων του αυτοκράτορος και αναγνωρίζων την κυριαρχίαν του»*[98]. Η κυριαρχική θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα στη λατινική Ανατολή εκδηλώθηκε με εντυπωσιακό τρόπο κατά την πανηγυρική είσοδο του Μανουήλ στην Αντιόχεια το 1159. Ο αυτοκράτορας, στολισμένος με όλα τα αυτοκρατορικά εμβλήματα, προχωρούσε πάνω σε άσπρο άλογο· ο βασιλιάς των Ιεροσολύμων τον ακολουθούσε σε μεγάλη απόσταση καθισμένος σε απλό άλογο, χωρίς κανένα τιμητικό έμβλημα· ο πρίγκιπας της Αντιόχειας προχωρούσε πεζός δίπλα στο βασιλικό άλογο και *«περί τα φάλαρα του ίππου, και τους της εφεστρίδος πονείσθαι ιμάντας»*[99]. Ήταν πράγματι ένα μοναδικό θέαμα, που εικονίζε με εντυπωσιακό τρόπο την ιεραρχία των δυνάμεων[100]. Η καταστροφή που περίμενε τον Μανουήλ κατά τον τουρκικό πόλεμο στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του, δεν θα πρέπει να επισκιάσει τις μεγάλες επιτυχίες της πολιτικής του στη λατινική Ανατολή. Τα δύσκολα προβλήματα, που δημιούργησε στο Βυζάντιο η ίδρυση των κρατιδίων των σταυροφόρων, τα ίδια τα προβλήματα με τα οποία είχαν αγωνισθεί ολόκληρες δεκαετίες ο Αλέξιος Α' και ο Ιωάννης Β', φάνηκε ότι είχαν λυθεί, και η βυζαντινή κυριαρχία είχε αποκατασταθεί. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας κυριαρχούσε σ'

Digitized by 10uk1s

ολόκληρη τη χριστιανική Ανατολή και τα λατινικά κρατίδια, που πιέζονταν από τους Τούρκους, είδαν στο πρόσωπό του τον προστάτη τους.

Επίσης και με την Ουγγαρία ο Μανουήλ ακολούθησε το δρόμο που είχε χαράξει ο πατέρας του και χρησιμοποίησε τις ίδιες μεθόδους επεμβαίνοντας όπως και ο Ιωάννης στις διαμάχες για τη διαδοχή του ουγγρικού θρόνου. Η πολιτική του όμως δράση ήταν κι εδώ πολύ ευρύτερη και οι στόχοι του υψηλότεροι. Οραματιζόταν ως τελική έκβαση την υποταγή της χώρας και την ενσωμάτωσή της στη βυζαντινή αυτοκρατορία[101]. Ο θάνατος του Geyza Β' το 1161 έδωσε την ευκαιρία για μια νέα επέμβαση στις υποθέσεις της Ουγγαρίας. Ο Μανουήλ υποστήριξε με χρήματα και όπλα τους αδελφούς του Geyza, Στέφανο Δ' και Ladislaus εναντίον του Στεφάνου Γ', του γιου και διαδόχου του Geyza. Το αποτέλεσμα ήταν να προκληθεί μια μακρά και αμφίρροπη διαμάχη. Ο Μανουήλ πέτυχε να κερδίσει συμπάθειες στην Ουγγαρία, ιδιαίτερα σ' ένα τμήμα του ουγγρικού κλήρου. Η αντίθετη παράταξη ζήτησε τη συμπαράσταση του γερμανού αυτοκράτορα και κέρδισε την υποστήριξη του βασιλιά της Βοημίας, Βλαδισλάβου. Στο μεταξύ όμως, εξαιτίας της συμμετοχής του στη δεύτερη σταυροφορία, όπου πολέμησε στο πλευρό του Κονράδου, ο βασιλιάς της Βοημίας βρισκόταν σε σχέση υποτέλειας προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα[102]. Έτσι δέχθηκε την παύση των εχθροπραξιών και έπαιξε μάλιστα και το ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στο Στέφανο Ι' και τον αυτοκράτορα Μανουήλ. Το 1164 υπογράφηκε συνθήκη με την Ουγγαρία, που υποσχόταν μεγάλα προνόμια στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ο αδελφός του Στεφάνου Γ' Βέλας, που αναγνωρίσθηκε ως διάδοχος του ουγγρικού θρόνου, έλαβε ως φέουδο τα εδάφη της Δαλματίας και της Κροατίας, και στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη[103]. Χρειάστηκαν όμως καινούργιοι αγώνες για να πραγματοποιηθούν τα προνόμια της συνθήκης. Πριν ξεσπάσουν οι πολεμικές επιχειρήσεις έγιναν σοβαρές στρατιωτικές και διπλωματικές προετοιμασίες. Μάλιστα ένας ιδιαίτερος απεσταλμένος του αυτοκράτορα στάλθηκε στη Ρωσία και εξασφάλισε στο Βυζάντιο την υποστήριξη των πριγκίπων του Κιέβου και της Γαλικίας. Η επιτυχία ήταν ανάλογη με τα μέσα που δαπανήθηκαν. Η Δαλματία, η Κροατία, η Βοσνία και η περιοχή του Σιρμίου τέθηκαν υπό το σκήπτρο του βυζαντινού αυτοκράτορα (1167)[104].

Τη σημασία που απέδωσε ο Μανουήλ στο ζήτημα της Ουγγαρίας αποδεικνύει η απόφασή του να παντρέψει τον ούγγρο πρίγκιπα Βέλα, που δέχθηκε στην Κωνσταντινούπολη το όνομα Αλέξιος, με την κόρη του και να τον ορίσει διάδοχο του θρόνου. Με τον τρόπο αυτό απέβλεπε στην ενοποίηση της Ουγγαρίας με την αυτοκρατορία[105]. Ως επίδοξος διάδοχος του θρόνου, ο Βέλας-Αλέξιος δέχθηκε τον τίτλο του δεσπότη. Ο τίτλος αυτός, που αποδιδόταν ως τότε μόνο στον αυτοκράτορα, χρησιμοποιήθηκε από τότε ως ειδικός τίτλος και ακολουθούσε στην ιεραρχία των τιμητικών διακρίσεων αμέσως μετά τον τίτλο του βασιλέως, ενώ προηγούνταν από τους τίτλους του σεβαστοκράτορα και του καίσαρα[106]. Ωστόσο η γέννηση ενός γιου ανάγκασε τον αυτοκράτορα να εγκαταλείψει το σχέδιό του, που είχε προκαλέσει μεγάλες αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη. Πέτυχε πάντως, μετά το θάνατο του Στέφανου Γ', να ανεβάσει τον ευνοούμενό του Βέλα-Αλέξιο στον ουγγρικό θρόνο και να εξασφαλίσει με τον τρόπο αυτό την επιρροή του στην Ουγγαρία.

Παράλληλα με τους πολέμους στην Ουγγαρία είχαν αρχίσει και οι εχθροπραξίες με τη Σερβία. Οι Σέρβοι στον απελευθερωτικό τους αγώνα κατά της βυζαντινής κυριαρχίας, είχαν βρει συμπαράσταση από την Ουγγαρία. Στη Ρασσία οι εξεγέρσεις διαδέχονταν η μια την άλλη. Ο Μανουήλ βέβαια κατόρθωνε πάντα να καταπνίγει τις επαναστάσεις, δεν πέτυχε όμως να θέσει ένα τέλος σ' αυτές, παρόλο που άλλαζε τους άπιστους ζουπάνους. Το 1166 ο Στέφανος Νεμάνια ανακηρύχθηκε ο Μέγας Ζουπάνος της Ρασσίας[107]. Κι αυτός όμως επαναστάτησε γρήγορα εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα και προκάλεσε στους Βυζαντινούς βαρειά ήττα. Οι επιτυχίες όμως του Μανουήλ στην Ουγγαρία επηρέασαν κι εδώ τις εξελίξεις, γιατί στέρησαν από τους Σέρβους την ουγγρική υποστήριξη. Οι επαφές με τη Βενετία δεν έφεραν ικανοποιητικά αποτελέσματα και όταν ο αυτοκράτορας το έτος 1172 εισέβαλε στη Σερβία επικεφαλής ισχυρών στρατευμάτων, ο Νεμάνια εγκατέλειψε την μάταιη αντίσταση. Και αυτός ο Ραϊνάλδος της Αντιόχειας αναγκάσθηκε να εκδηλώσει με παρόμοιο θεαματικό τρόπο την υποταγή του[108] και στη συνέχεια να συμπράξει, ως ηττημένος αντάρτης, στη θριαμβευτική είσοδο του αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Την

Digitized by 10uk1s

υποταγή της ατίθασης χώρας των Σλάβων πανηγύρισαν οι αυλικοί ρήτορες με ενθουσιώδεις λόγους[109], ενώ τοιχογραφίες στο βασιλικό παλάτι αποθανάτισαν τη νίκη του βυζαντινού αυτοκράτορα πάνω στον σκληροτράχηλο Μέγα Ζουπάνο της Σερβίας[110]. Έτσι ο πρόγονος της ένδοξης δυναστείας των Νεμάνια και ο κατοπινός ιδρυτής του ανεξάρτητου σερβικού κράτους, καθώς ήταν απομονωμένος, απέφυγε αναγκαστικά κάθε εχθροπραξία εναντίον του βυζαντινού κράτους και έμεινε πιστός υποτελής στον αυτοκράτορα Μανουήλ ως το τέλος της ζωής του.

Όπως η επίθεση των Βυζαντινών εναντίον της Αγκώνας έθεσε τέλος στη συνεργασία με τη Βενετία εναντίον των Νορμανδών, το ίδιο και η προσάρτηση της Δαλματίας διέκοψε την κοινότητα συμφερόντων ανάμεσα στους Βενετούς και στους Βυζαντινούς εναντίον της Ουγγαρίας. Εκτός τούτου, η προνομιακή θέση των Βενετών εμπόρων στην αυτοκρατορία αποτελούσε δυσβάστακτο βάρος για το βυζαντινό εμπόριο. Ο Μανουήλ επιζήτησε να σταθεροποιήσει τις σχέσεις του με τις άλλες Ιταλικές ναυτικές δυνάμεις και έκλεισε συνθήκες με τη Γένουα το 1169 και με την Πίζα το 1170[111]. Το αποτέλεσμα ήταν να οξυνθούν ακόμη περισσότερο οι σχέσεις με τη Βενετία και το 1171 ξέσπασε άγρια διαμάχη. Μέσα σε μια μέρα, στις 12 Μαρτίου, συνελήφθησαν όλοι οι Βενετοί που ζούσαν στην αυτοκρατορία και κατασχέθηκαν οι περιουσίες τους, τα πλοία τους και τα εμπορεύματά τους. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πόσο καλά είχε προετοιμασθεί το μέτρο αυτό και πόσο θαυμάσια λειτουργούσε η βυζαντινή κρατική μηχανή. Δεν άργησε βέβαια να εκδηλωθεί η αντίδραση της Βενετίας. Ένας ισχυρός στόλος επιτέθηκε στα βυζαντινά παράλια και λεηλάτησε τα νησιά της Χίου και της Λέσβου. Ακολούθησαν μακρές διαπραγματεύσεις, που όμως δεν οδήγησαν σε κανένα αποτέλεσμα. Οι σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και στη Βενετία διακόπηκαν για μια ολόκληρη δεκαετία[112].

Παρά τις λαμπρές επιτυχίες στη λατινική Ανατολή και στην Ουγγαρία, η απομόνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας γινόταν όλο και πιο εμφανής και στα τέλη της δεκαετίας του εβδομήντα η θέση του Μανουήλ έγινε από κάθε άποψη επισφαλής. Οι ελπίδες για συνεργασία με τη Ρώμη αποδείχθηκαν φρούδες. Και στις δυο πλευρές έλλειπαν οι προϋποθέσεις για μια ένωση των Εκκλησιών, ενώ παντού στη Βενετία, στη Δαλματία και στην Ουγγαρία, η παπική παράταξη στρεφόταν εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα[113]. Στη Δύση είχε ριζώσει βαθειά η καχυποψία εναντίον των «σχισματικών» Ελλήνων, όπως και στο Βυζάντιο η αντιπάθεια για τους Λατίνους. Ο Νικήτας Χωνιάτης, αποδίδει τη γενική διάθεση των Βυζαντινών, όταν γράφει τα εξής: *«οι καταρατότατοι Λατίνοι... δυσέρωτες όντες των παρ' ημίν αγαθών κακογνωμονούσιν αεί περί το ημέτερον γένος και κακών εισι τέκτονες δια παντός... Ούτω μέσον ημών και αυτών χάσμα διαφοράς εστήρικται μέγιστον και ταις γνώμαις ασυναφείς εσμεν και κατά διάμετρον αφεστήκαμεν»*[114]. Ο Μανουήλ, επινοώντας αδιάκοπα νέους δρόμους και νέα μέσα, βοήθησε με πλούσιες επιχορηγίες την ομοσπονδία των λομβαρδικών πόλεων στον αγώνα τους εναντίον του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα. Και το όπλο όμως αυτό αποδείχθηκε ανίσχυρο εξαιτίας της συνθήκης με τη Βενετία (1177), η οποία τερμάτισε τον πόλεμο με την ομοσπονδία των Λομβαρδών και έφερε σε συμφιλίωση τον πάπα με τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Α'. Η άρση του σχίσματος στη Δύση, το οποίο είχε επωφεληθεί με μεγάλη επιδεξιότητα ο Μανουήλ, είχε ως αποτέλεσμα να εκμηδενισθεί κάθε δυνατότητα συνεργασίας του πάπα με το Βυζάντιο[115].

Όπως ο Μανουήλ σε κάθε εχθρό του Βαρβαρόσσα έβλεπε έναν φίλο, το ίδιο και ο Φρειδερίκος Α' προσπάθησε να δημιουργήσει καλές σχέσεις με τους αντιπάλους του βυζαντινού αυτοκράτορα. Από το 1173 βρισκόταν σε επαφή με το σουλτάνο Kilij Arslan του Ικονίου. Η κυριαρχική θέση, που πέτυχε να εξασφαλίσει ο Μανουήλ στη λατινική Ανατολή, είχε για αρκετό χρόνο ενισχύσει και τη θέση του Βυζαντίου απέναντι στο σουλτάνο του Ικονίου. Ο Μανουήλ κατόρθωσε να ισχυροποιήσει ακόμη περισσότερο την υπεροχή του, με έξυπνη εκμετάλλευση των αντιθέσεων ανάμεσα στους αρχηγούς των Σελτζούκων καθώς και με ορισμένες στρατιωτικές επιτυχίες στη Μ. Ασία. Το 1162 ο σουλτάνος Kilij Arslan έμεινε τρεις μήνες στην Κωνσταντινούπολη· και δέχθηκε μια συνθήκη, η οποία τον υποχρέωνε να παρέχει στρατιωτική βοήθεια και να παραδώσει στο Βυζάντιο πολλές πόλεις[116]. Οι δεσμεύσεις όμως αυτές δεν υλοποιήθηκαν και όσο ο Μανουήλ ήταν απασχολημένος

Digitized by 10uk1s

στην Ουγγαρία και στη Δύση, ο Kilij Arslan κατόρθωσε να εδραιώσει τη θέση του στη Μ. Ασία. Η υποστήριξη μάλιστα του γερμανού αυτοκράτορα ενθάρρυνε το σουλτάνο να εξεγερθεί και το 1175 ξέσπασε η ρήξη ανάμεσα στο Βυζάντιο και στο Ικόνιο. Τον επόμενο χρόνο ο βυζαντινός αυτοκράτορας κινήθηκε προς το Ικόνιο με τεράστιες δυνάμεις, στις ορεινές όμως διαβάσεις της Φρυγίας, κοντά στο Μυριοκέφαλον, τον περίμενε στις 17 Σεπτεμβρίου 1176 μια φοβερή καταστροφή· ο βυζαντινός στρατός περικυκλώθηκε από τους Τούρκους και σχεδόν εξολοθρεύθηκε[117]. Ο ίδιος ο Μανουήλ συνέκρινε την ήττα αυτή με την καταστροφή που είχε δοκιμάσει το Βυζάντιο πριν από 105 χρόνια στην Μαντζικέρτ[118].

Η αποτυχία αυτή ήταν ακόμη πιο οδυνηρή, γιατί συνέπεσε με τις αποτυχίες που δοκίμαζε η αυτοκρατορική πολιτική στη Δύση. Το γόητρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε βαρειά κλονισθεί, και αυτό αποδεικνύεται από μια επιστολή που έλαβε τότε ο Μανουήλ από τον Φρειδερίκο Α'[119]. Με την ιδιότητα του ρωμαίου αυτοκράτορα ο Φρειδερίκος ζητούσε από τον Μανουήλ, ως τον έλληνα βασιλιά, να του αποδώσει την οφειλόμενη υπακοή. Αποτελούσε τότε κοινό μυστικό, ότι η πολιτική του Μανουήλ είχε τελικά ναυαγήσει. Τα πολλαπλά σχέδια, στα οποία είχε εκούσια παρασυρθεί και τα οποία προσπαθούσε να πραγματοποιήσει από δίψα για δράση, ξεπέρασαν τελικά τις δυνατότητές του. Βέβαια πέτυχε θριάμβους εναντίον των λατινικών κρατιδίων της Ανατολής, στην Ουγγαρία γιόρτασε καταπληκτικές επιτυχίες, ενώ κατόρθωσε να καταλάβει προσωρινά ένα μεγάλο τμήμα της Ιταλίας. Ωστόσο ήταν εντελώς αδύνατο να διατηρήσει για μακρό χρόνο τις θέσεις του σ' όλες αυτές τις περιοχές και να εφαρμόσει ενεργό και μάλιστα επιθετική πολιτική σ' ολόκληρο το χώρο της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Σκληρά χτυπήματα έρχονταν από κάθε πλευρά. Το Βυζάντιο έχασε τη θέση της υπεροχής στην Ανατολή, εκδιώχθηκε οριστικά από την Ιταλία και εξαντλημένο καθώς ήταν κατέληξε σε τέλεια απομόνωση απέναντι σε μια εχθρική συμμαχία των δυτικών δυνάμεων.

Η υπεράνθρωπη αυτή προσπάθεια είχε ακόμη χειρότερες επιπτώσεις στα εσωτερικά πράγματα της αυτοκρατορίας. Οι θυσίες, που χρειάσθηκαν οι μεγαλεπήβολες επιχειρήσεις και οι διαρκείς πόλεμοι, ξεπέρασαν τις δυνάμεις και τα μέσα που διέθετε τότε η βυζαντινή αυτοκρατορία. Το κράτος βρισκόταν σε τέλεια οικονομική και στρατιωτική εξάντληση. Βέβαια ο Ιωάννης Β' είχε επιχειρήσει να οργανώσει πάνω σε νέα βάση τα παλαιά στρατιωτικά αγροκτήματα, που ήταν άλλοτε οι στυλοβάτες της στρατιωτικής ισχύος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ύστερα από την υποταγή των Πατζινάκων επέτρεψε στους αιχμαλώτους να εγκατασταθούν στην αυτοκρατορία για να χρησιμοποιηθούν στη στρατιωτική υπηρεσία. Επίσης μετά τη νίκη του στη Σερβία οι αιχμάλωτοι Σέρβοι μεταφέρθηκαν στα εδάφη της Νικομήδειας, άλλοι ως στρατιώτες - γεωργοί και άλλοι ως φορολογούμενοι[120]. Ο Μανουήλ συνέχισε την τακτική αυτή και εγκατέστησε κι αυτός σέρβους στρατιώτες στα αυτοκρατορικά εδάφη, στη Σαρδική και αλλού[121]. Μετά τη συνθήκη ειρήνης, που έκλεισε με τον ούγγρο βασιλιά Geyza Β', κράτησε δέκα χιλιάδες ούγγρους αιχμαλώτους, με το σκοπό ασφαλώς να χρησιμοποιήσει κι αυτούς ως βυζαντινούς στρατιώτες - γεωργούς[122]. Η δημιουργία νέων στρατιωτικών κτημάτων και η προσέλευση νέων, κυρίως αλλόφυλων στρατιωτών -γεωργών, σήμαινε επιστροφή στην ισχυρή στρατιωτική οργάνωση της μέσης βυζαντινής περιόδου. Ωστόσο και το μέτρο αυτό δεν μπορούσε να αρκέσει στις αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες της εποχής. Ο Μανουήλ εφήρμοσε ακόμη σε μεγάλη έκταση το μέτρο της παροχής προνοιακών κτημάτων, με την υποχρέωση οι προνοιάριοι να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία. Πολύ συχνά ακόμη και δυτικοί έλαβαν προνοιακά κτήματα και μάλιστα τους παραχωρήθηκαν εντόπιοι χωρικοί ως πάροικοι[123].

Η κυβέρνηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας ενίσχυσε και ευνόησε την μεγαλογαιοκτησία, ιδιαίτερα των λαϊκών. Με ένα χρυσόβουλλο του Μαρτίου 1158 ο Μανουήλ απαγόρευσε αυστηρά στα μοναστήρια της Κωνσταντινουπόλεως και της γύρω περιοχής την αύξηση της κτηματικής περιουσίας τους[124]. Παράλληλα όρισε τα εκχωρημένα κτήματα να πωλούνται μόνο σε πρόσωπα που κατείχαν συγκλητική θέση ή σε εκπροσώπους των στρατιωτών-γεωργών, δηλ. σε προνοιάριους. Η σημαντική αυτή διάταξη επαναλήφθηκε σε ένα μεταγενέστερο διάταγμα[125].

Digitized by 10uk1s

Βέβαια ο αυτοκράτορας Μανουήλ δεν έτρεφε εχθρότητα για τα μοναστήρια. Όχι μόνο εγγυήθηκε επίσημα την υπάρχουσα μοναστηριακή περιουσία, αλλά και παραχώρησε σ' αυτήν ευρύτατα προνόμια και δικαιώματα φορολογικής απαλλαγής[126]. Στον ανταγωνισμό όμως ανάμεσα στους εκκλησιαστικούς και τους λαϊκούς ιδιοκτήτες υποστήριξε τους δεύτερους και ευνόησε ανοικτά τους λαϊκούς μεγιστάνες και ακόμη περισσότερο τους προνοιάριους, που είχαν λάβει κτήματα σαν αμοιβή για τις υπηρεσίες τους.

Εκτός από τους προνοιάριους στο βυζαντινό στρατό υπηρετούσαν και τώρα πολυάριθμοι μισθοφόροι. Το βάρος για τη συντήρηση του στρατεύματος έπεσε, βαρύτερο από κάθε άλλη φορά, στους ώμους του πληθυσμού, που πιεζόταν με κάθε είδους αναγκαστικές παροχές και αγγαρείες. Επειδή τα κρατικά μέσα δεν επαρκούσαν, οι στρατιώτες είχαν την άδεια να προμηθεύονται ελεύθερα τα απαραίτητα από τον πληθυσμό: *«και τας 'Ρωμαϊκάς επαρχίας άγαν κακώς θέμενος· οι τε γαρ αγαθοί στρατιώται το εν τοις δεινοίς φιλότιμον καταλελύκασιν, ουκέτι του υπονύσσοντος προς επίδειξιν αρετής ιδίου αυτοίς ως πρότερον μένοντος»*[127].

Οι στρατιωτικοί ήταν η κυρίαρχη τάξη στο κράτος και ζούσαν σε βάρος του υπόλοιπου πληθυσμού. Η γενική κατάσταση είχε μεταβληθεί ριζικά σε σύγκριση με την εποχή πριν από τους Κομνηνούς. Τότε, κατά την περίοδο της εξουσίας των αριστοκρατών υπαλλήλων με τους Δουκάδες πολλοί απέφευγαν τη στρατιωτική θητεία: *«ως και αυτούς τους στρατευομένους τα όπλα και την στρατείαν μεθέντας συνηγόρους και νομικών ζητημάτων και προβλημάτων γενέσθαι εραστάς»*[128]. Τώρα όλοι έτρεχαν στο στρατό: *«Ην τοίνυν δια ταύτα το στρατολογείσθαι του βουλομένου παντός και πολλοί ταις ραφίσι χαίρειν ειπόντες. ως επεισκομιζούσαις αυτοίς τα χρεώδη στενώς και δυσεκβιάστως, άλλοι το ιπποκομείν εκλακτίσαντες και τον εκ πλινθείας βάρβαρον απονιψάμενοι έτεροι, εισί δι οι και την* των *χαλκείων ασβολήν απομορξάμενοι τοις στρατολογούσι παρέστησαν και παρενεγκότες ίππον Περσαίον ή χρυσίνους αριθμώ βραχείς καταθέμενοι ταις στρατιώτεσι κατελέγησαν ίλαις αβασανίστως»*[129]. Η στρατιωτική υπηρεσία ήταν τότε το μόνο προσοδοφόρο επάγγελμα.

Ο στρατός απορρόφησε όλους τους πόρους της αυτοκρατορίας. Ο πληθυσμός εξαθλιώθηκε κάτω από τα υπερβολικά βάρη. Οι φορολογικές απαιτήσεις του κράτους αυξήθηκαν, ενώ οι συχνές καταχρήσεις των εισπρακτόρων, στους οποίους τώρα υπήρχαν και ξένοι, προς μεγάλη αγανάκτηση των φορολογουμένων, ολοκλήρωσαν την εικόνα της δυστυχίας[130]. Στις πόλεις πολλοί πωλούσαν την ελευθερία τους για να τεθούν στη διάθεση και προστασία ενός μεγιστάνα, ένα φαινόμενο που δεν ήταν ασυνήθιστο στο Βυζάντιο. Ο Μανουήλ θέλησε να ανακόψει την εξέλιξη αυτή με ένα νόμο, ο οποίος απέδιδε την ελευθερία σε όσους γεννήθηκαν ελεύθεροι και είχαν πωληθεί οι ίδιοι ως δούλοι· φαίνεται μάλιστα ότι ο αυτοκράτορας διέθεσε κρατικά μέσα για την εξαγορά τους, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη[131]. Η γενική όμως κατάσταση, με την αύξηση των μεγαλογαιοκτησιών από τη μια μεριά, την εξαθλίωση και την χρεωκοπία των κατωτέρων τάξεων από την άλλη, ήταν βασικά ο λόγος, ώστε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού να πωλήσουν την ελευθερία τους και να γίνουν αν όχι δούλοι, τουλάχιστον πάροικοι. Τελικά, η ακατάσχετη επικράτηση της φεουδαρχίας οδήγησε στην εξασθένηση του βυζαντινού κρατικού οργανισμού και υπέσκαψε το αμυντικό σθένος της χώρας. Και τώρα το Βυζάντιο ήταν βέβαια ικανό να συγκεντρώσει όλες του τις δυνάμεις και να επιτύχει σε δεδομένη στιγμή μεγάλες νίκες στο εξωτερικό. Ήταν όμως εντελώς ανίκανο να αντισταθμίσει οπισθοχωρήσεις και ήττες. Την εποχή του επιφανειακού μεγαλείου στα χρόνια του Μανουήλ διαδέχθηκε γρήγορα η εσωτερική κατάρρευση του βυζαντινού κράτους.

Digitized by 10uk1s

3. Η αντίδραση του Ανδρόνικου Κομνηνού

Γενική βιβλιογραφία

G. Uspenskij, Imperatory Aleksej II i Andronik Komneny, ZMNP 212 (1880) 95 - 130 και 214 (1881) 52 - 85,

G. Uspenskij, Polsednie Komneny: Nacalo reakcii (Οι τελευταίοι Κομνηνοί: η αρχή της αντιδράσεως), VV 25 (1927 - 8) 1 - 23.

N. Radojčić, Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu (Οι δύο τελευταίοι Κομνηνοί στο θρόνο της Βασιλίδας), Zagreb 1907.

F. Cognasso, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno, Torino 1912.

Diehl, Figures II, 68 εξ.

M. J. Sjuzjumov, Vnutrennjaja politika Andronika Komnina i razgrom prigorodov Konstantinopolja v 1187 godu (Η εσωτερική πολιτική του Ανδρόνικου Κομνηνού και η καταστροφή των περιχώρων της Κωνσταντινουπόλεως το έτος 1187), VV 12 (1957) 58 - 74.

O. Jurewicz. Andronik I Komnenos, Βαρσοβία 1962.

Βλ. ακόμα και τη Γενική βιβλιογραφία >> και >>.

Η αδυναμία του βυζαντινού κρατικού οργανισμού φάνηκε πολύ καθαρά μετά το θάνατο του Μανουήλ, όταν το θρόνο κατέλαβε ο δωδεκάχρονος γιος του Αλέξιος Β' και την αντιβασιλεία ανέλαβε η χήρα του αυτοκράτορα Μαρία της Αντιόχειας. Η εύνοια της αυτοκράτειρας εκδηλώθηκε προς τον *πρωτοσεβαστόν* Αλέξιο Κομνηνό, έναν ανηψιό του νεκρού αυτοκράτορα, που ανέλαβε στην ουσία την ηγεσία του κράτους. Η εκλογή ήταν οπωσδήποτε ατυχής και η προτίμηση του ματαιόδοξου και ασήμαντου αυτού άνδρα προκάλεσε μεγάλη αγανάκτηση στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας των Κομνηνών. Ο λαός έτρεφε επίσης απέχθεια για τη δυτικόφρονη Μαρία όσο και για τον ευνοούμενό της. Ήταν φυσικό να ευνοηθούν ακόμη περισσότερο οι Λατίνοι από το καθεστώς αυτό, ενώ ο μέσος βυζαντινός πολίτης απέδιδε στην πολιτική αυτή τη ραγδαία επιδείνωση της εσωτερικής και εξωτερικής καταστάσεως του κράτους. Η αντιπάθεια εναντίον των Λατίνων αυξήθηκε. Οι ιταλοί έμποροι που πλούτιζαν στο Βυζάντιο και οι δυτικοί μισθοφόροι που αποτελούσαν το κύριο στήριγμα της αντιβασιλείας, μισούνταν θανάσιμα. Μέλη της οικογένειας των Κομνηνών επιχείρησαν συχνά, με την υποστήριξη του πληθυσμού και της Εκκλησίας, να ανατρέψουν την κυβέρνηση με πραξικόπημα, όλες όμως οι προσπάθειες αυτές απέτυχαν, γιατί στην αντιπολίτευση της Κωνσταντινουπόλεως έλειπε ο κατάλληλος αρχηγός. Η τελική έκβαση εξαρτήθηκε από τον Ανδρόνικο Κομνηνό, έναν εξάδελφο του Μανουήλ, που ζούσε τότε ως διοικητής στην περιοχή του Πόντου.

Ο Ανδρόνικος Κομνηνός είναι μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μορφές της βυζαντινής ιστορίας[132]. Ήταν τότε πάνω από εξήντα χρόνων και είχε ζήσει μια ζωή γεμάτη περιπέτειες. Οι τολμηρές απερισκεψίες του και οι ταραχώδεις ερωτικές ιστορίες του αποτελούσαν ανέκαθεν το θέμα της ημέρας στο Βυζάντιο. Είχε ελκυστική συμπεριφορά, έξοχη παιδεία, ήταν πνευματώδης και συναρπαστικός ρήτορας, γενναίος στα πεδία των μαχών και θαρραλέος στην Αυλή. Μόνον αυτός τόλμησε να αντισταθεί ανοιχτά στο Μανουήλ Ο Ανδρόνικος και ο Μανουήλ ήταν ανέκαθεν

Digitized by 10uk1s

αντίζηλοι και ο Μανουήλ υποψιαζόταν, και όχι άδικα, τον φιλόδοξο εξάδελφό του ότι επιζητούσε για τον εαυτό του το βασιλικό στέμμα. Ο Ανδρόνικος ήταν ικανός για όλα, η θέλησή του για εξουσία και δόξα ήταν ακόρεστη, δεν ορρωδούσε μπροστά σε τίποτα και δεν φοβόταν τίποτα. Κάθε προσπάθεια για συνδιαλλαγή έφερνε καινούργια διένεξη. Μπροστά στις υποψίες του αυτοκράτορα ο Ανδρόνικος προτιμούσε να φεύγει. Έζησε χρόνια τις περιπέτειες της πλανώδιας ζωής, φιλοξενήθηκε στην αυλή του ρώσου πρίγκηπα της Γαλικίας καθώς και στις αυλές των μουσουλμάνων ηγεμόνων της Εγγύς Ανατολής. Δεν ήταν μόνο προσωπικές αντιζηλίες που χώριζαν τους δύο μεγάλους Κομνηνούς αλλά και πολιτικές διαφορές. Ο Ανδρόνικος ήταν εχθρός της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων και φανατικός αντίπαλος της δυτικόφρονης πολιτικής. Έτσι όλες οι προσδοκίες στράφηκαν σ' αυτόν όταν συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη να ανατραπεί η λατινόφιλη αντιβασιλεία στην Κωνσταντινούπολη.

Στην προέλασή του μέσα από τη Μ. Ασία ο Ανδρόνικος δεν συνάντησε σχεδόν καμιά αντίσταση. Οι περιορισμένες στρατιωτικές του δυνάμεις αυξήθηκαν καθ' οδόν με την προσέλευση πολλών δυσαρεστημένων. Την άνοιξη του 1182 έφθασε στη Χαλκηδόνα και εγκατέστησε εκεί το στρατόπεδό του. Ο πρωτοσεβαστός Αλέξιος θέλησε να κλείσει το Βόσπορο, εμπιστευόμενος στο στόλο του, που τον αποτελούσαν στο μεγαλύτερο μέρος ναύκληροι από τη Δύση. Ωστόσο ο διοικητής του στόλου, ο μέγας δουξ Ανδρόνικος Κοντοστέφανος, προσχώρησε στην παράταξη του σφετεριστή, και το γεγονός αυτό έκρινε την τύχη της αντιβασιλείας. Ξέσπασε επανάσταση στην πρωτεύουσα και ο πρωτοσεβαστός Αλέξιος φυλακίσθηκε και τυφλώθηκε. Η μανία του βυζαντινού πληθυσμού εναντίον των Λατίνων ξέσπασε σε φοβερή σφαγή (Μάιος 1182). Τυφλός από το μίσος ο όχλος έπεσε πάνω στα σπίτια των Δυτικών που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη, λεηλάτησε τις περιουσίες και τα υπάρχοντά τους και σκότωσε με φρικαλέο τρόπο όσους δεν πρόλαβαν να διαφύγουν.

Έτσι άρχισε η διακυβέρνηση του Ανδρόνικου Κομνηνού. Κάτω από τις επευφημίες του πλήθους εισήλθε θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη. Στην αρχή εμφανίσθηκε ως σωτήρας και προστάτης του νεαρού αυτοκράτορα Αλεξίου Β'. Με την κατηγορία της συνωμοσίας κατά του κράτους και του νόμιμου αυτοκράτορα οι αντίπαλοί του ανέβηκαν στο ικρίωμα και μεταξύ αυτών η βασιλομήτωρ Μαρία, της οποίας την θανατική καταδίκη αναγκάσθηκε να υπογράψει ο ίδιος ο νεαρός Αλέξιος. Έτσι αφού προετοιμάσθηκε το έδαφος, αποφάσισε ο Ανδρόνικος, δήθεν ύστερα από παράκληση της Αυλής και του Κλήρου, να δεχθεί το στέμμα και το Σεπτέμβριο του 1183 στέφθηκε συναυτοκράτορας του προστατευομένου του. Δύο μήνες αργότερα όμως ο δυστυχής νεανίας δολοφονήθηκε με πνιγμό από τους συνεργάτες του Ανδρόνικου και το πτώμα του πετάχθηκε στη θάλασσα. Χάρη της αρχής της νομιμότητας, ο εξηνταπεντάχρονος Ανδρόνικος παντρεύτηκε την δεκατριάχρονη χήρα του δολοφονημένου ανηψιού του, την κόρη του Λουδοβίκου Ζ' Agnes (Άννα).

Η πολιτική δράση του Ανδρόνικου ήταν, όπως και ο χαρακτήρας του, κράμα μεγάλων αντιθέσεων[133]. Έθεσε ως στόχο την ανανέωση της αυτοκρατορίας και αγωνίσθηκε με πείσμα εναντίον όλων των κακών, τα οποία είχαν αφήσει αχαλίνωτα οι προκάτοχοί του. Είχε απόφαση να συντρίψει την παντοδυναμία των αριστοκρατών. Επειδή όμως δεν γνώριζε άλλη μέθοδο από την αδυσώπητη χρήση βίας, η εξουσία του μεταβλήθηκε σε αλυσίδα από πράξεις τρομοκρατίας, συνωμοσιών και φρικαλεότητας. Είναι πάντως γεγονός, καθώς ομολογούν και οι εχθροί του, ότι τα μέτρα που έλαβε για τις επαρχίες της αυτοκρατορίας έφεραν μια γρήγορη και αποτελεσματική βελτίωση. Με σιδερένια αυστηρότητα πέτυχε να εκριζώσει πολλά κακά του γερασμένου κράτους, τα οποία φαίνονταν αθεράπευτα στους συγχρόνους του. Κατάργησε την εξαγορά των αξιωμάτων, αναζήτησε τους πιο ικανούς και κατέβαλε στους αξιωματούχους ικανοποιητικούς μισθούς, για να τους καταστήσει λιγότερο επιρρεπείς στη δωροδοκία. Καταπολέμησε αδυσώπητα κάθε είδος διαφθοράς. Στους υπαλλήλους του διακήρυξε: *«ή το αδικείν εάσατε ή το ζην»*[134]. Με βάση τις αρχές αυτές πέτυχε να καταπολεμήσει το μεγαλύτερο από όλα τα κακά, τις καταχρήσεις στη συλλογή των φόρων. Ιδιαίτερα το γεγονός αυτό εξηγεί τη βελτίωση των συνθηκών, που επικράτησαν με τον Ανδρόνικο στις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Γιατί δεν ήταν μόνο οι απαιτήσεις του κράτους, αλλά

Digitized by 10uk1s

προ παντός η καταπίεση των υπαλλήλων που έκαναν δυσβάστακτο το βάρος του πληθυσμού. Η δραστήρια καταπολέμηση των καταχρήσεων, που φαίνονταν απρόσβλητες, ήταν αρκετή για να καταστήσει υποφερτή τη θέση του πληθυσμού, αφού ενέπνευσε στον ταλαίπωρο βυζαντινό αγροτικό κόσμο το ασυνήθιστο αίσθημα της νομικής ασφάλειας. *«Αλλά τα του Καίσαρος Καίσαρι αποδιδούς ουδένα τον επιδιπλούντα είχε το κέρμα και το τάλαντον πολυπλασιάζοντα, έστι δ' ότε και το χιτώνιον προσαπαιτούντα και το ψυχάριον αυτό πολλάκις αναχρέμψασθαι βιαίως εγκείμενον. ην γαρ η Ανδρονίκου επίκλησις οίά τι ολέθριον και διασκεδαστικόν των φορολόγων έπασμα και φαρμάκευμα»*[135]. Μεγάλη εντύπωση στους σύγχρονους προκάλεσε και η κατάργηση της διαδεδομένης συνήθειας να λεηλατούνται τα ναυάγια πλοίων. Ο Ανδρόνικος έθεσε τέλος στην κακή αυτή συνήθεια, εναντίον της οποίας είχαν αγωνισθεί μάταια οι προκάτοχοί του, με ένα διάταγμα που επέβαλε το κρέμασμα των ενόχων από τα κατάρτια των λεηλατημένων πλοίων[136]. Είχε την ακλόνητη πεποίθηση ότι *«ουδέν τοις βασιλεύσιν αδιόρθιυτον, ουδ' έστι τι των πλημμελώς γινομένων ο την ισχύν αυτών υπερπέπαικεν»*[137].

Ωστόσο ένας μεγάλος κίνδυνος κρυβόταν στην υπερβολική αυτή συνείδηση της εξουσίας. Η διακυβέρνηση του Ανδρόνικου μεταβλήθηκε σε καθεστώς τρομοκρατίας. Ο αγώνας εναντίον της αριστοκρατίας εκτράπηκε σε φοβερή αιματοχυσία. Τα αδυσώπητα, πάντα βίαια και συχνά απάνθρωπα μέσα, που χρησιμοποιούσε στον αγώνα του στέρησαν το ηθικό υπόβαθρο στους στόχους του που συχνά ήταν αξιοθαύμαστοι. Στη βία αντιτάχθηκε η βία ενώ οι εξεγέρσεις και οι συνωμοσίες ήταν καθημερινό φαινόμενο. Ερεθισμένος από την αντίδραση αυτή ο αυτοκράτορας, του οποίου η παραφορά και η καχυποψία έπαιρναν με τον καιρό διαστάσεις αρρώστειας, εφάρμοζε ακόμη μεγαλύτερη αυστηρότητα, με αποτέλεσμα να δημιουργεί καινούργιους εχθρούς. Η αυτοκρατορία βρισκόταν σε κατάσταση υπόκρυφου εμφύλιου πολέμου. Ήταν φανερό ότι υπήρχαν ακόμη καταστάσεις, μπροστά στις οποίες ο αυτοκράτορας ήταν ανίσχυρος. Μάταια επιχείρησε ο Ανδρόνικος να στρέψει τον τροχό της ιστορίας προς τα πίσω. Η αριστοκρατία των μεγαλογαιοκτημόνων ήταν από καιρό το ζωτικό στοιχείο του κράτους και η κύρια στρατιωτική του δύναμη. Δεν ήταν πια δυνατό να αποδυναμωθεί, ενώ η εξολόθρευσή της με μαζικές εκτελέσεις κλόνισε τα θεμέλια της στρατιωτικής δυνάμεως του Βυζαντίου[138].

Η αδυσώπητη αυστηρότητα, με την οποία ο Ανδρόνικος καταπολέμησε τη διαφθορά, είχε οπωσδήποτε θετικό αποτέλεσμα, καθώς ομολογούν απερίφραστα και οι αντίπαλοί του, όπως ο Νικήτας Χωνιάτης και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης. Ωστόσο απέτυχε οριστικά το πρόγραμμά του για μια ριζική αλλαγή. Η αντιλατινική τακτική επαύξησε την εχθρότητα των δυτικών δυνάμεων κατά του Βυζαντίου, ενώ η αντι - αριστοκρατική πολιτική αποδυνάμωσε περισσότερο το οπωσδήποτε εξασθενημένο βυζαντινό κράτος. Όταν τα πράγματα έφθασαν στον αναπόφευκτο απολογισμό, η αυτοκρατορία βρισκόταν σε τέλεια στρατιωτική κατάρρευση και το γεγονός αυτό επισημαίνει την τελειωτική αποτυχία της πολιτικής του Ανδρόνικου να ανανεώσει την αυτοκρατορία.

Η εκτυφλωτική λάμψη των μεγάλων κατακτήσεων που πέτυχε ο Μανουήλ εξαφανίσθηκε πολύ γρήγορα και τα πρώτα σκοτεινά σύννεφα φάνηκαν και μάλιστα από τη Σερβία και την Ουγγαρία, όπου η πολιτική του είχε στεφθεί με ιδιαίτερη επιτυχία. Οπωσδήποτε το προσωπικό κύρος του Μανουήλ ήταν εκείνο, που επέβαλε τη φιλειρηνική στάση στον βασιλιά των Ούγγρων Βέλα Γ' απέναντι στο Βυζάντιο και ανάγκασε το σέρβο μέγα ζουπάνο Στέφανο Νεμάνια να μείνει πιστός στις υποσχέσεις του. Μετά το θάνατο του Μανουήλ οι προσωπικοί αυτοί δεσμοί λύθηκαν και η εμφανής αδυναμία της αυτοκρατορίας, καθώς ήταν μόνιμα εκτεθειμένη στις εσωτερικές ταραχές, που προκαλούσαν η χαλαρή αντιβασιλεία της χήρας του αυτοκράτορα Μαρίας και η αιματηρή διακυβέρνηση του Ανδρονίκου, υποσχόταν μια άνετη επιτυχία. Απότό 1181 ο Βέλα Γ' είχε καταλάβει τη Δαλματία, την Κροατία και την περιοχή του Σιρμίου[139], με αποτέλεσμα να εξανεμισθούν οι επιτυχίες των μεγάλων και δαπανηρών πολέμων του Μανουήλ κατά της Ουγγαρίας. Με τον ίδιο γρήγορο ρυθμό το Βυζάντιο έχασε και τα πλεονεκτήματα του μακροχρόνιου και εξαντλητικού αγώνα εναντίον των Σέρβων, αφού ο Στέφανος Νεμάνια πέτυχε τώρα εύκολα να αποδεσμευθεί από την επιρροή του. Με τη δολοφονία της αυτοκράτειρας Μαρίας ο ίδιος ο

Digitized by 10uk1s

Ανδρόνικος παραχώρησε ένα όπλο στη διάθεση του βασιλιά των Ούγγρων, γιατί ο Βέλα Γ' εμφανίσθηκε τώρα ως εκδικητής της χήρας του Μανουήλ[140]. Το 1183 οι Ούγγροι και οι Σέρβοι συμμάχησαν, εισέβαλαν στην αυτοκρατορία και λεηλάτησαν το Βελιγράδι, το Braničevo, τη Ναϊσσό και τη Σόφια. Έξι χρόνια αργότερα οι σταυροφόροι βρήκαν τις πόλεις αυτές ακατοίκητες και ως ένα βαθμό ερειπωμένες. Στον αγώνα εναντίον του Βυζαντίου ο Νεμάνια πέτυχε τώρα να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της χώρας του και να επεκτείνει τα εδάφη του στην Ανατολή και στη Δύση σε βάρος της βυζαντινής επικράτειας. Παράλληλα διεύρυνε την κυριαρχία του και πάνω στη Ζέντα, η οποία ενώθηκε με τη Ρασκία και αποτέλεσε ιδιαίτερη ηγεμονία κάτω από την εξουσία του[141].

Στην Ασία στο μεταξύ η εσωτερική ένταση οδήγησε σε αλλεπάλληλες επαναστάσεις. Οι οικογένειες των μεγαλοκτημόνων, με επικεφαλής τους ίδιους τους Κομνηνούς, αντιδρούσαν απεγνωσμένα εναντίον του καθεστώτος του Ανδρονίκου. Η κατάσταση επιδεινώθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Ισαάκ Κομνηνός, ένας δισέγγονος του Μανουήλ, να επιβάλλει στην Κύπρο την εξουσία του και να αποσπάσει το νησί από την αυτοκρατορία. Παρά το γεγονός ότι ονόμασε τον εαυτό του αυτοκράτορα και εκτύπωσε την εικόνα του στα νομίσματα[142], η αυθάδειά του έμεινε ατιμώρητη. Ο αυτοκράτορας αρκέσθηκε μόνο να εκτελέσει με φρικτό τρόπο τους φίλους του που συνέλαβε στην Κωνσταντινούπολη. Το ζωτικό από στρατηγική άποψη νησί χάθηκε οριστικά για το Βυζάντιο. Είχε αρχίσει ο διαμελισμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Τα ισχυρότερα χτυπήματα δέχθηκε η αυτοκρατορία από τους Νορμανδούς της Σικελίας, οι οποίοι οργάνωσαν για μια ακόμη φορά μια δυναμική επίθεση εναντίον του Βυζαντίου. Μάταια ο Ανδρόνικος ήρθε σε συνεννοήσεις με τον πανίσχυρο Σαλαδίν, που από το 1171 ήταν κυρίαρχος της Αιγύπτου, ύστερα από την κατάλυση του χαλιφάτου των Φατιμιδών και είχε υποτάξει στην εξουσία του και τη Συρία, μετά το θάνατο του ηγεμόνα της, του μεγάλου σύρου Νουρεντίν (+ 1174)[143]. Μάταια ακόμη επιχείρησε, παρά την εχθρότητά του προς τους Λατίνους, να ενισχύσει τη θέση του Βυζαντίου στη Δύση με την επανάληψη των σχέσεων με τη Βενετία, που είχαν διακοπεί από το 1171, υποσχόμενος να καταβάλει αποζημίωση στους Βενετούς[144]. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, οι Νορμανδοί επιτέθηκαν πρώτα στο Δυρράχιο (Ιούνιος 1185). Η πόλη κυριεύθηκε γρήγορα και ο νορμανδικός στρατός κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη. Ταυτόχρονα ο στόλος τους έπλευσε προς τον ίδιο στόχο και κατέλαβε καθ' οδόν τα νησιά Κέρκυρα, Κεφαλληνία και Ζάκυνθο. Αν και είχαν περάσει μόνο λίγα χρόνια ύστερα από το τέλος της ένδοξης βασιλείας του Μανουήλ, εντούτοις ήταν πια φανερό ότι το Βυζάντιο τώρα ήταν πιο ανίσχυρο απ' όσο τις αλησμόνητες εκείνες μέρες, όταν ο Αλέξιος Α' ο Κομνηνός, ύστερα από μια περίοδο απελπιστικής παρακμής, ανέλαβε τον αγώνα εναντίον του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου. Ο Αλέξιος Κομνηνός κατόρθωσε τότε να προβάλει στον εχθρό απεγνωσμένη αντίσταση στο Δυρράχιο και, ύστερα από την πτώση του οχυρού αυτού, στο εσωτερικό της χώρας, με αποτέλεσμα οι Νορμανδοί να μη πετύχουν ποτέ να φθάσουν στη Θεσσαλονίκη. Τώρα όμως δεν συνάντησαν καμιά αντίσταση στην προέλασή τους και στις 6 Αυγούστου έφθασαν στο στόχο τους. Στις 15 Αυγούστου ο νορμανδικός στόλος έπλευσε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Έτσι άρχισε η πολιορκία από ξηρά και θάλασσα. Η άμυνα της πόλεως ήταν αδύνατη, ο ανεφοδιασμός της ανεπαρκής, ο διοικητής της Δαυίδ Κομνηνός αποδείχθηκε ανίκανος ενώ η στρατιωτική ενίσχυση από την Κωνσταντινούπολη έφθασε καθυστερημένη. Στις 24 Αυγούστου η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας έπεσε στα χέρια των Νορμανδών. Η απληστία και το μίσος των νικητών δεν γνώριζαν όρια. Η αλωθείσα πόλη γνώρισε τα πιο φρικτά κακουργήματα[145]. Όπως πριν από τρία χρόνια στην Κωνσταντινούπολη οι Λατίνοι δοκίμασαν όλα τα δεινά από τους Έλληνες, έτσι και τώρα οι Νορμανδοί εξευτέλισαν, βασάνισαν και φόνευσαν τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης με τον πιο φρικαλέο τρόπο.

Από τη Θεσσαλονίκη ένα μέρος του στρατού των Νορμανδών κινήθηκε προς τις Σέρρες, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του ξεκίνησε με στόχο την Κωνσταντινούπολη. Στη βυζαντινή πρωτεύουσα η ατμόσφαιρα γινόταν όλο και πιο αποπνυκτική. Η κυβέρνηση επέβαλε αδίστακτα νέα τρομοκρατικά μέτρα και εντάθηκε σε μεγάλο βαθμό η αγωνία ότι η εχθρική προέλαση, που πλησίαζε όλο και περισσότερο ύστερα από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, θα κατέληγε στην εκπόρθηση της

Digitized by 10uk1s

πόλεως. Η καταιγίδα ξέσπασε στις 12 Σεπτεμβρίου 1185. Ο τελευταίος των Κομνηνών ηγεμόνων δοκίμασε οικτρό τέλος. Ο αυτοκράτορας, που πριν από λίγα χρόνια ήταν το είδωλο του λαού, ως ο σωτήρας της αυτοκρατορίας, κομματιάστηκε από τον εξαγριωμένο όχλο στους δρόμους της Κωνσταντινουπόλεως.

Digitized by 10uk1s

4. Η κατάρρευση

Γενική βιβλιογραφία

F. Cognasso, Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 19 (1915) 29 - 60.

M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II Angelos, Diss. München 1935.

Stadtmüller, Michael Choniates.

Norden, Papsttum und Byzanz.

Norden, Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz, Berlin 1898.

A. Frolow, Recherches sur la déviation de la IVe croisade vers Constantinople, Paris 1955.

Runciman, Crusades III.

Diehl, Venise.

Kretschmayr, Venedig I.

Heyd. Commerce du Levant I.

Uspenskij, Obrazovanie.

Zlatarski, Istorija II και III.

Mutafčiev, Istorija II.

Jireček, Geschichte I.

Setton, Crusades II.

Βλ. ακόμα τη γενική βιβλιογραφία στη >>.

Η τραγική πτώση του Ανδρόνικου επισφράγισε την αποτυχία μιας ανανεωτικής κινήσεως. Η αριστοκρατία των φεουδαρχών κέρδισε τη νίκη και κάτω από τη δυναστεία των Αγγέλων πέτυχε όχι μόνο να διατηρήσει τη δύναμή της αλλά και να την επεκτείνει. Ύστερα από τον απελπιστικό αγώνα εναντίον του αδιάλλακτου δεσποτισμού του τελευταίου Κομνηνού, οι αντιμαχόμενες δυνάμεις του κράτους μπόρεσαν να εκδηλωθούν ανεμπόδιστα.

Οι Άγγελοι δεν ανήκαν σε καμιά από τις παλαιές αριστοκρατικές οικογένειες της αυτοκρατορίας. Η άγνωστη οικογένεια της Φιλαδέλφειας οφείλει την άνοδό της στο γεγονός, ότι η μικρότερη κόρη του Αλεξίου Α' Θεοδώρα ερωτεύθηκε και παντρεύθηκε τον όμορφο Κωνσταντίνο Άγγελο. Από τότε οι Άγγελοι, ως συγγενείς του βασιλικού οίκου, τιμήθηκαν με ανώτερα αξιώματα. Διακρίθηκαν ιδιαίτερα στην εποχή του Μανουήλ Α' και αγωνίσθηκαν στις πρώτες γραμμές της βυζαντινής αριστοκρατίας εναντίον του Ανδρόνικου Α'. Ήταν σύμπτωση της τύχης ότι με τη νίκη της αριστοκρατίας ένας εκπρόσωπος της οικογένειάς τους ανέβηκε στο θρόνο.

Digitized by 10uk1s

Ο Ισαάκ Β' (1185 - 95), εγγονός του Κωνσταντίνου Αγγέλου και της πορφυρογέννητης Θεοδώρας, ήταν κατά πάντα το άλλο άκρο του αυταρχικού Ανδρόνικου και άφησε ελεύθερη την εξέλιξη των πραγμάτων εναντίον των οποίων είχε αγωνισθεί τόσο δραστήρια ο Ανδρόνικος. Οι παλαιές αδυναμίες, τις οποίες είχε αποκρύψει η λάμψη του εξωτερικού μεγαλείου των μεγάλων Κομνηνών, εμφανίσθηκαν τώρα σ' όλη τους τη γυμνότητα και αποκαλύφθηκε με τρομακτική σαφήνεια η σαθρότητα του βυζαντινού κρατικού οργανισμού. Κανένας δεν τολμούσε τώρα να συγκρατήσει την κακή διαχείρηση στην κεντρική και επαρχιακή διοίκηση. Η εξαγορά των αξιωμάτων, η δωροδοκία των υπαλλήλων και η καταπίεση των συλλεκτών των φόρων προσέλαβαν απεριόριστες διαστάσεις. Υπήρχε η διάδοση ότι ο ίδιος ο αυτοκράτορας πουλούσε τα αξιώματα όπως τα λαχανικά στην αγορά[146]. Για τις τελετές του γάμου του, που ήταν εξαιρετικά λαμπρές, επέβαλε έναν ειδικό φόρο στις επαρχίες. Θεωρούσε την αυτοκρατορία, που του χάρισε η τύχη, ως προσωπική του ιδιοκτησία και διοικούσε το κράτος όπως διοικεί ένας κτηματίας τα γαιοκτήματά του. Στα χρόνια του αδελφού του Αλεξίου Γ' (1195 - 1203) οι συνθήκες έγιναν ακόμη χειρότερες. Ο πληθυσμός των επαρχιών λιμοκτονούσε κάτω από το βάρος της φορολογίας, αφού πολλαπλασιάσθηκαν οι καταχρήσεις των εφοριακών και αυξήθηκαν οι φορολογικές απαιτήσεις της κυβερνήσεως[147]. Τεράστια ποσά απορροφούσαν η μανία για επίδειξη της αδιάφορης αυλής καθώς και οι πληρωμές σε ξένες χώρες, τις οποίες η ανίκανη κυβέρνηση έβλεπε ως αμυντικό όπλο εναντίον των ισχυρών αντιπάλων. Ταυτόχρονα οι επαρχίες δέχονταν αδιάκοπα τις εχθρικές επιδρομές και οι παράλιες περιοχές δοκίμαζαν τις λεηλασίες των πειρατών. Το κράτος ήταν ανίσχυρο μπροστά στη μάστιγα των πειρατών, και δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα το γεγονός, ότι σε ορισμένες περιοχές αυξήθηκαν μέσα σ' ένα χρόνο στο τριπλάσιο οι φόροι για την κατασκευή και τον εξοπλισμό πλοίων[148]. Ενώ όμως τα φορολογικά βάρη του πληθυσμού γίνονταν όλο και πιο καταπιεστικά, οι επιφανείς μεγαλοκτήμονες διατήρησαν και μάλιστα αύξησαν τα προνόμιά τους. Όλες οι προσπάθειες των κρατικών οργάνων να περιορίσουν τη συνεχή αύξηση των προνομίων έμειναν άκαρπες, γιατί η ασθενική αυτοκρατορική κυβέρνηση ήταν ανίκανη να αμυνθεί μπροστά στις επίμονες απαιτήσεις των ισχυρών, που σχεδόν πάντοτε κέρδιζαν το παιγνίδι[149]. Στην πράξη τίποτε σχεδόν δεν έμεινε από το σύστημα των θεμάτων, που άλλοτε αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη της βυζαντινής διοικήσεως και του στρατεύματος. Αν και η αυτοκρατορική επικράτεια είχε σημαντικά μειωθεί, εντούτοις το Βυζάντιο στα τελευταία χρόνια του δωδέκατου αιώνα αριθμούσε πάνω από διπλάσια θέματα σε σχέση με την εποχή της μακεδονικής δυναστείας[150]. Η βυζαντινή επαρχιακή διοίκηση είχε θρυμματισθεί σε μικρά τμήματα, τα οποία μόνο κατ' όνομα θύμιζαν τα παλαιά θέματα. Με τη διαρκή αύξηση των ιδιωτικών περιουσιών τα όργανα διοικήσεως των μικρών επαρχιών κατέληξαν αναγκαστικά κάτω από τον έλεγχο των εντόπιων γαιοκτημόνων. Έτσι με δεδομένη την αδυναμία της κεντρικής εξουσίας απέμενε μόνο ένα βήμα για την αντικατάσταση της επαρχιακής διοικήσεως από τους γαιοκτήμονες και για τη σύσταση ανεξάρτητων πολιτικών μονάδων[151].

Ευτυχώς ο φόβος από τον κίνδυνο των Νορμανδών, που στοίχησε το θρόνο στον Ανδρόνικο, αποδείχθηκε υπερβολικός. Ο νορμανδικός στρατός, με την απληστία και τις καταχρήσεις του, ξέπεσε σε εξαχρείωση, ενώ βαρειές επιδημίες αραίωσαν τις τάξεις του. Έτσι ο ικανός στρατηγός Αλέξιος Βρανάς κατάφερε αποφασιστική ήττα στον εχθρό στη Μοσυνόπολη και αργότερα στις 7 Νοεμβρίου 1185 στη Dimitrica. Οι Νορμανδοί υποχώρησαν και εκκένωσαν τη Θεσσαλονίκη και αργότερα το Δυρράχιο και την Κέρκυρα. Μόνο η Κεφαλληνία και η Ζάκυνθος έμειναν στα χέρια των δυτικών και αποκόπηκαν οριστικά από το Βυζάντιο. Με το δεύτερο εχθρό, που απειλούσε την αυτοκρατορία στα χρόνια του Ανδρόνικου, τον βασιλιά των Ούγγρων Βέλα Γ', ο Ισαάκ έκλεισε συνθήκη ειρήνης και παντρεύθηκε τη δεκάχρονη κόρη του Μαργαρίτα.

Η σωτηρία από το διπλό κίνδυνο των Νορμανδών και των Ούγγρων είχε ανυπολόγιστη σημασία, γιατί στα τέλη του 1185 ξέσπασε στη Βουλγαρία μια επανάσταση[152]. Η εμφάνιση των αδελφών Πέτρου (Θεοδώρου) και Ασάν είχε αρχικά ως αποτέλεσμα να χαλαρώσουν οι άμεσοι δεσμοί της αυτοκρατορίας και στα βουλγαρικά εδάφη. Όπως και σε άλλα τμήματα του κράτους, έτσι και εδώ εμφανίσθηκαν οι εδαφικές αξιώσεις των επιχώριων ισχυρών. Στην αρχή ο Πέτρος και Ασάν αξίωσαν ορισμένες περιοχές ως προνοιακή παραχώρηση[153]. Η έπαρση της βυζαντινής κυβερνήσεως, η οποία

Digitized by 10uk1s

αρνήθηκε απερίφραστα τις οπωσδήποτε προσβλητικά διατυπωμένες αξιώσεις, προκάλεσε τα νέα επεισόδια. Γιατί οι δύο αδελφοί, με την άρνηση του Βυζαντίου, υποκίνησαν σε επανάσταση τον πληθυσμό, που ήταν αγανακτισμένος για τα ανυπόφορα βάρη της φορολογίας. Αυτό οδήγησε τελικά στην πλήρη ανεξαρτοποίηση της Βουλγαρίας από το Βυζάντιο και στην ίδρυση του δεύτερου τσαρικού κράτους της Βουλγαρίας.

Η κυριαρχία των Βυζαντινών επί διακόσια χρόνια είχε εξασθενήσει το σλαβικό στοιχείο τόσο στη Βουλγαρία όσο και στη Μακεδονία, όπου μπορούσε κανείς να διαπιστώσει όχι μόνο τον εξελληνισμό των περιοχών αυτών, αλλά και την ενίσχυση και άλλων εθνικών στοιχείων σε βάρος των Σλάβων[154]. Στην περιοχή της Θεσσαλονίκης μπορούσε να δει κανείς πολλούς Εβραίους και Αρμένιους, ενώ στις παραδουνάβιες περιοχές ήταν εγκατεστημένοι πολλοί Κουμάνοι. Οι Βλάχοι, οι πρόγονοι των σημερινών Ρουμάνων, κατοικούσαν τόσο στην περιοχή του Δούναβη όσο και στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, που ήταν γνωστή ως Μεγάλη Βλαχία. Στην επανάσταση, που έκαναν ο Πέτρος και ο Ασάν έλαβαν σημαντικό μέρος οι Κουμάνοι και οι Βλάχοι[155].

Την δυσχερή αυτή θέση της αυτοκρατορίας χειροτέρεψαν οι εσωτερικές εξελίξεις. Ο νικητής των Νορμανδών Αλέξιος Βρανάς που στάλθηκε για να καταστείλει την επανάσταση, φόρεσε στην Αδριανούπολη την αυτοκρατορική πορφύρα και στράφηκε κατά της κυβερνήσεως του Ισαάκ Β'. Έπεσε όμως στη μάχη μπροστά στην Κωνσταντινούπολη και το καλοκαίρι του 1186 ο ίδιος ο αυτοκράτορας εισέβαλε στη Βουλγαρία επικεφαλής του στρατού του. Σίγουρα κανένας δεν μπορεί να κατηγορήσει τον Ισαάκ Β' για έλλειψη σθένους στην καταπολέμηση της βουλγαρικής επαναστάσεως. Ο Ισαάκ δεν ήταν βέβαια ικανός πολιτικός, δεν ήταν όμως ούτε δειλός ούτε αδύνατος χαρακτήρας, όπως θέλουν γενικά να τον παρουσιάσουν. Βέβαια η διακυβέρνησή του δεν ήταν επιτυχής. Ωστόσο, αν και οι συνθήκες ήταν απελπιστικές, η έκβαση του πολέμου εναντίον των Νορμανδών και των Βουλγάρων φανερώνουν οπωσδήποτε ότι κατά τη βασιλεία του η αυτοκρατορία δεν ήταν στρατιωτικά τόσο ανίσχυρη όπως στα χρόνια του Ανδρόνικου[156].

Οι επαναστάτες διαλύθηκαν και ο Πέτρος με τον Ασάν διέφυγαν πέρα από το Δούναβη. Γρήγορα όμως επέστρεψαν με ισχυρές δυνάμεις Κουμάνων και ο πόλεμος ξέσπασε πάλι από την αρχή[157]. Με μεγάλη σπουδή έσπευσε ο Ισαάκ τον Οκτώβριο του 1186 εναντίον του εχθρού, συνάντησε όμως τώρα ισχυρή αντίσταση και μόνο με μεγάλες απώλειες κατόρθωσε να αναχαιτίσει τις ορδές των Βουλγάρων και των Κουμάνων. Την άνοιξη του 1187 ανέλαβε μια νέα εκστρατεία και επιχείρησε, από τον πλάγιο δρόμο της Σαρδικής, να υπερφαλαγγίσει τους επαναστάτες, που κρύβονταν στα ορεινά. Πάντως και τώρα δεν πέτυχε το στόχο του, και το Βυζάντιο δεν είχε δυνάμεις να συνεχίσει για μακρό χρόνο τον πόλεμο. Από όλες τις πλευρές εμφανίσθηκαν δυσκολίες. Ο μέγας ζουπάνος της Σερβίας Στέφανος Νεμάνια υποστήριξε τους βούλγαρους επαναστάτες και εκμεταλλεύθηκε τον βυζαντινο - βουλγαρικό πόλεμο για να επεκτείνει την επικράτειά του σε βάρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα ξέσπασε επανάσταση στη Μ. Ασία. Έτσι ο Ισαάκ Β' διέκοψε τον πόλεμο στη Βουλγαρία και αποφάσισε να έρθει σε συνεννόηση με τους επαναστάτες, οι οποίοι του παρέδωσαν ως αιχμάλωτο τον Καλογιάννη, τον νεώτερο αδελφό του Πέτρου και του Ασάν.

Η συνθήκη ειρήνης σήμανε την σιωπηρή αναγνώριση της νέας καταστάσεως. Το Βυζάντιο παραχώρησε την περιοχή ανάμεσα στην οροσειρά του Αίμου και το Δούναβη και έτσι ανασυστάθηκε ένα ανεξάρτητο βουλγαρικό κράτος. Τότε ιδρύθηκε και η Αρχιεπισκοπή Τυρνόβου και ο Ασάν δέχθηκε από το χέρι του νέου βούλγαρου αρχιεπισκόπου το στέμμα των τσάρων στο ναό του αγίου Δημητρίου στο Τύρνοβο[158]. Κυκλοφορούσε η φήμη ότι ο άγιος Δημήτριος, ύστερα από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, είχε εγκαταλείψει την ελληνική πόλη και είχε καταφύγει στο Τύρνοβο. την πρωτεύουσα του δεύτερου τσαρικού κράτους της Βουλγαρίας. Η εποχή της βυζαντινής κυριαρχίας στα Βαλκάνια είχε οριστικά τελειώσει. Οι Βούλγαροι, όπως και οι Σέρβοι, κατάφεραν τελικά να αποκοπούν από την κυριαρχία της αυτοκρατορίας, που βρισκόταν σε εσωτερική αποσύνθεση. Οι κίνδυνοι που έκρυβε η νέα αυτή κατάσταση φάνηκαν καθαρά όταν το Βυζάντιο βρέθηκε στην ατυχία να αντιμετωπίσει μια νέα σταυροφορία.

Digitized by 10uk1s

Ο Άγιος Τάφος βρισκόταν και πάλι στα χέρια των απίστων. Ο Σαλαδίν είχε επεκτείνει την εξουσία του από την Αίγυπτο πάνω στη Συρία και το 1187 εισέβαλε στην Παλαιστίνη. Στις 4 Ιουλίου επέφερε βαρειά ήττα στις δυνάμεις των Λατίνων κοντά στο Hattin, συνέλαβε αιχμάλωτο το βασιλιά Γουίδων του Λουζινιάν και στις 2 Οκτωβρίου μπήκε στα Ιεροσόλυμα. Οι πιο επιφανείς ηγεμόνες της Δύσεως, ο Φρειδερίκος Α' Βαρβαρόσσα, ο Φίλιππος Β', ο Αύγουστος και ο Ριχάρδος Λεοντόκαρδος φόρεσαν το σταυρό. Ο Φρειδερίκος Α' προτιμησε την οδική αρτηρία διά μέσου της Ουγγαρίας και το καλοκαίρι του 1189 κατέφθασε στη Βαλκανική χερσόνησο. Προσπάθησε βέβαια να έρθει σε συνεννόηση με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και από το φθινόπωρο του 1188 είχε συνάψει στη Νυρεμβέργη συνθήκη, που επέτρεπε τη διέλευση των γερμανών σταυροφόρων[159]. Ωστόσο ούτε και με τον τρόπο αυτό μείωσε την υποψία των Βυζαντινών, γιατί ο Βαρβαρόσσα ήρθε σε διαπραγματεύσεις όχι μόνο με το Βυζάντιο, αλλά και με τους εχθρούς της βυζαντινής αυτακρατορίας, δηλαδή με τους Σέρβους και με το σουλτάνο του Ικονίου, από τα εδάφη των οποίων περνούσε ο δρόμος για τους Αγίους Τόπους. Όσο ανεπιθύμητη ήταν η εμφάνιση του Φρειδερίκου στους Βυζαντινούς, τόσο ευπρόσδεκτη ήταν αντίθετα στους Νοτιοσλάβους. Η αναπόφευκτη ρήξη ανάμεσα στο Βυζάντιο και στο γερμανό αυτοκράτορα θα μπορούσε να αποφέρει σημαντικά οφέλη στα σλαβικά κράτη. Η συμμαχία με την Ουγγαρία, που αποτελούσε για δεκαετίες το θεμέλιο λίθο της σερβικής πολιτικής, δεν ήταν πια εφικτή όσο η Ουγγαρία είχε φιλικές σχέσεις με το Βυζάντιο, του οποίου όμως τη δύναμη δεν είχε πια λόγο να φοβάται. Ο προνοητικός Στέφανος Νεμάνια ζήτησε λοιπόν την υποστήριξη του παντοδύναμου γερμανού αυτοκράτορα και το παράδειγμά του ακολούθησαν και οι Βούλγαροι. Ο Βαρβαρόσσα έγινε δεκτός στη Ναϊσσό με μεγάλες τιμές από τον Νεμάνια και ήρθε σε διαπραγματεύσεις τόσο με το σέρβο Μέγα Ζουπάνο όσο και με τους βούλγαρους απεσταλμένους. Η Σερβία και η Βουλγαρία έδωσαν όρκο πίστεως και πρόσφεραν τη συμμαχία τους εναντίον του Βυζαντίου[160].

Οι διαπραγματεύσεις αυτές προκάλεσαν στην Κωνσταντινούπολη, όπως ήταν φυσικό, μεγάλη δυσαρέσκεια. Η βυζαντινή κυβέρνηση παραδόθηκε στην αγκαλιά του Σαλαδίν, του πιο σκληρού εχθρού των σταυροφόρων. Ανανέωσε τη συνθήκη συμμαχίας που είχε συνάψει ο Ανδρόνικος Α' με την πρόβλεψη να ανακόψει τη διέλευση των γερμανών σταυροφόρων[161]. Με τον τρόπο αυτό οι σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και το γερμανό αυτοκράτορα οξύνθηκαν τελείως. Ο Φρειδερίκος κατέλαβε τη Φιλιππούπολη σαν να ήταν μια πόλη σε εχθρική χώρα. Ακολούθησε μια έντονη αλληλογραφία, στην οποία χρησιμοποιήθηκαν ύβρεις και βαρειές κατηγορίες. Τα πράγματα έφθασαν σε τέτοιο σημείο, ώστε ο Βαρβαρόσσα έλαβε την απόφαση να καθυποτάξει στην ανάγκη το Βυζάντιο με τα όπλα και να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Ύστερα από την κατάληψη της Αδριανουπόλεως, ο γερμανός αυτοκράτορας συναντήθηκε ακόμη μια φορά εκεί με τους σέρβους και βούλγαρους απεσταλμένους και στη συνέχεια ο στρατός του κινήθηκε εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, ενώ ο γιος του Ερρίκος έλαβε τη διαταγή να πλεύσει με το στόλο ως τα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας. Τότε ο Ισαάκ Β' υποχώρησε. Το Φεβρουάριο του 1190 υπέγραψε στην Αδριανούπολη μία συνθήκη, η οποία παραχωρούσε στο γερμανό ηγεμόνα μεταγωγικά πλοία, ομήρους με ανώτερα αξιώματα και τροφές σε χαμηλές τιμές[162]. Όλες οι απαιτήσεις του Βαρβαρόσσα εκπληρώθηκαν στο ακέραιο και το Βυζάντιο υποχρεώθηκε να υποταγεί μπροστά στην υπεροχή του γερμανού αυτοκράτορα. Την άνοιξη ο Φρειδερίκος Α' διαπεραιώθηκε με το στρατό του στη Μ. Ασία και έσπευσε προς τους Αγίους Τόπους, στους οποίους όμως δεν ήταν γραφτό να φθάσει.

Η επιχείρηση των βασιλέων της Αγγλίας και της Γαλλίας, που είχαν προτιμήσει τη θαλάσσια οδό για την Παλαιστίνη, δεν απασχόλησε ιδιαίτερα το Βυζάντιο, αφού τα βυζαντινά συμφέροντα δεν έφθαναν πια ως το χώρο της Παλαιστίνης. Πάντως και η επιχείρηση αυτή έμεινε χωρίς αποτέλεσμα, γιατί με τη συνθηκολόγηση του 1192 ο Σαλαδίν διατήρησε τα Ιεροσόλυμα, ενώ οι Λατίνοι περιωρίσθηκαν στην κατοχή μιας στενής λωρίδας ανάμεσα στην Ιόππη και την Τύρο. Το Βυζάντιο έθιξε κατά άμεσο τρόπο μόνον ένα δευτερογενές επεισόδιο της σταυροφορίας αυτής, όταν ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος κατέλαβε την Κύπρο, συνέλαβε αιχμάλωτο τον ηγεμόνα της Ισαάκ Κομνηνό και παρέδωσε το νησί πρώτα στο τάγμα του Τέμπλαρες Αγίου και ύστερα (το 1192) στον

Digitized by 10uk1s

άλλοτε βασιλιά της Ιερουσαλήμ Γουίδων του Λουζινιάν. Από την εποχή εκείνη η Κύπρος παρέμεινε στην κατοχή των Δυτικών.

Ύστερα από την αποχώρηση και το τραγικό τέλος του Βαρβαρόσσα το Βυζάντιο απέκτησε πάλι ελευθερία κινήσεως στα Βαλκάνια. Χωρίς χρονοτριβή κινήθηκε ο Ισαάκ Β' εναντίον των Βουλγάρων, που είχαν εισβάλει στη Θράκη καθώς και εναντίον των Σέρβων, οι οποίοι είχαν εκμεταλλευθεί την έριδα των δύο αυτοκρατοριών για να επιτύχουν πρόσφατα σημαντικές κατακτήσεις και να καταστρέψουν τις πιο σημαντικές πόλεις από το Prizren και τα Σκόπια ως τη Σόφια. Ο Στέφανος Νεμάνια νικήθηκε το φθινόπωρο του 1190 στο Μοράβα και υποχρεώθηκε με μια συνθήκη ειρήνης να επιστρέψει όλα τα εδάφη που κατέκτησε τα τελευταία χρόνια, ενώ διατήρησε τις παλαιότερες κατακτήσεις[163]. Κατά τα φαινόμενα όμως η νίκη του αυτοκράτορα δεν ήταν τόσο πλήρης, όσο ισχυρίζονται οι βυζαντινές πηγές. Γιατί η σύναψη μιας τυπικής συνθήκης ειρήνης σήμαινε την έμμεση αναγνώριση της Σερβίας ως ανεξάρτητου κράτους και το γεγονός αυτό επισφραγίσθηκε με ένα δεσμό γάμου ανάμεσα στους δύο ηγεμονικούς οίκους. Ο Στέφανος, ο δεύτερος γιος του Νεμάνια, παντρεύθηκε την ανηψιά του αυτοκράτορα Ευδοκία και δέχθηκε τον υψηλό τίτλο του *σεβαστοκράτορος*[164]. Ο γάμος με μια βασιλική πριγκίπισσα και η απονομή του τίτλου του *σεβαστοκράτορος* ήταν μια υψηλή διάκριση, ενώ ταυτόχρονα η ενσωμάτωση του Σέρβου διαδόχου στην ιεραρχία των αξιωματούχων βυζαντινών εξέφραζε την αρχή της υπεροχής του βυζαντινού αυτοκράτορα, του *βασιλέως και αυτοκράτορας*[165].

Η επανάληψη των επιχειρήσεων εναντίον των Βουλγάρων δεν είχε την ίδια επιτυχία για το Βυζάντιο. Η μεγάλη εκστρατεία του 1190 τελείωσε με μια βαρειά ήττα. Οι Βυζαντινοί προχώρησαν βέβαια ως τα τείχη του Τυρνόβου, η πολιορκία όμως της βουλγαρικής πρωτεύουσας δεν έφερε αποτέλεσμα, ενώ κατά την οπισθοχώρηση ο βυζαντινός στρατός αιφνιδιάσθηκε στις ορεινές διαβάσεις του Αίμου και ο ίδιος ο αυτοκράτορας μόλις κατάφερε να γλυτώσει. Και οι άλλες προσπάθειες για την απαλλαγή από την πίεση των Βουλγάρων έμειναν επίσης χωρίς αποτέλεσμα, και το 1194 οι Βυζαντινοί δοκίμασαν στην Αρκαδιόπολη καινούργια ήττα. Ωστόσο ο αυτοκράτορας δεν εγκατέλειψε τον αγώνα. Ανανέωσε τις φιλικές σχέσεις του με την ουγγρική βασιλική αυλή, που είχαν διαταραχθεί εξαιτίας μιας ουγγρικής εισβολής στη Σερβία[166], με στόχο να επιχειρήσει μια νέα εκστρατεία εναντίον της Βουλγαρίας με τη συμμαχία της Ουγγαρίας. Πριν όμως προλάβει να αρχίσει την εκστρατεία ο πρεσβύτερος αδελφός του Αλέξιος του άρπαξε στις 8 Απριλίου 1195 το αυτοκρατορικό στέμμα και τον τύφλωσε.

Ο Αλέξιος Γ' (1195 - 1203), ένας τιποτένιος άνθρωπος, διψασμένος για εξουσία, ήταν αντιπροσωπευτικός γόνος της εποχής αυτής της παρακμής. Σαν να ήθελε να γελοιοποιήσει τη δυναστεία των μεγάλων Κομνηνών, ονόμασε τον εαυτό του Κομνηνό, επειδή το όνομα Άγγελος δεν του φαινόταν αρκετά ευγενικό[167]. Ενώ στα χρόνια του Ισαάκ Β' η αυτοκρατορία, αν και ήταν σαθρή και καταβεβλημένη, κατάφερε να σταθεί, τώρα έχασε και τις τελευταίες αμυντικές της δυνάμεις. Από χρόνο σε χρόνο η εσωτερική κατάπτωση γινόταν καταφανέστερη, ενώ στο εξωτερικό η πολιτική αλλαγή του 1195 είχε πολλαπλές και σοβαρές επιπτώσεις.

Οι συνέπειες της αλλαγής του θρόνου επηρέασαν ιδιαίτερα τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τη Σερβία. Ο πατέρας της πριγκίπισσας Ευδοκίας, που είχε παντρευθεί στη βασιλική οικογένεια της Σερβίας, ήταν τώρα αυτοκράτορας, γεγονός που οπωσδήποτε εκμεταλλεύθηκε για να επιτύχει την αλλαγή της κυβερνήσεως στη Σερβία. Έτσι ύστερα από λίγο χρόνο ο σεβαστοκράτωρ Στέφανος, ο γαμβρός του αυτοκράτορα, κατέλαβε την εξουσία. Στις 25 Μαρτίου 1196[168] ο γέρος πια Νεμάνια κατέθεσε την εξουσία για χάρη του Στεφάνου και αποσύρθηκε ως μοναχός πρώτα στο σερβικό μοναστήρι Studenica και ύστερα στο Άγιον Όρος, όπου από χρόνια ασκήτευε ο νεώτερος αδελφός του Σάββας. Πολλοί ίσως φαντάσθηκαν ότι με την άνοδο του Στεφάνου στο θρόνο της Σερβίας θα άρχιζε μια νέα εποχή βυζαντινής επιρροής. Ωστόσο τίποτε παρόμοιο δεν έγινε, γιατί η ανίκανη βυζαντινή κυβέρνηση δεν μπόρεσε να εκμεταλλευθεί τη λύση, που η ίδια είχε τόσο έντονα επιδιώξει. Δεν ήταν ο βυζαντινός πεθερός του Σέρβου ηγεμόνα, αλλά η παντοδύναμη ρωμαϊκή Εκκλησία και η συμμαχός της Ουγγαρία που άσκησαν στα επόμενα χρόνια σοβαρή επιρροή τόσο

Digitized by 10uk1s

στη Ρασσία όσο και στη Βοσνία. Ο μεγαλύτερος γιος του Νεμάνια Vukan, που αναγκάσθηκε να περιορισθεί στα όρια της Ζέντα και γι' αυτό θεωρούσε τον εαυτό του παραγκωνισμένο, κήρυξε τον πόλεμο εναντίον του αδελφού του, έχοντας εμπιστοσύνη στην συμπαράσταση της Ουγγαρίας και της ρωμαϊκής κούριας. Ο Στέφανος εγκαταλείφθηκε από το Βυζάντιο και ζήτησε σωτηρία στη συμμαχία της Ρώμης. Τέτοια ήταν η εκτίμησή του για την Κωνσταντινούπολη, ώστε χώρισε από τη βυζαντινή σύζυγό του. Ωστόσο τον πρόλαβε ο Vukan. Με τη βοήθεια της Ουγγαρίας εκδίωξε τον αδελφό του από τη χώρα και ανέλαβε τη διακυβέρνηση, αφού πρώτα αναγνώρισε το πρωτείο του πάπα και την επικυριαρχία της Ουγγαρίας (1202). Κατά παρόμοιο τρόπο διαμορφώθηκαν τα πράγματα και στη γειτονική Βοσνία, όπου ο Ban Kulin κατόρθωσε να διατηρήσει την εξουσία του μόνο αφού αποκήρυξε τη διδασκαλία των Βογομίλων, δέχθηκε την ρωμαιο - καθολική ομολογία πίστεως καθώς και την κηδεμονία της Ουγγαρίας (1203). Ο Στέφανος πέτυχε βέβαια γρήγορα να ανακαταλάβει το θρόνο, όχι όμως με τη βοήθεια των Βυζαντινών αλλά των Βουλγάρων. Η στάση της βυζαντινής κυβερνήσεως στο σερβικό ζήτημα αφήνει καθαρά να φανεί πόσο γρήγορα κατέρρεε η δύναμη της αυτοκρατορίας. Ενώ το 1196 το Βυζάντιο είχε αποφασιστικό λόγο στο διακανονισμό του σερβικού ζητήματος, λίγα χρόνια αργότερα βρισκόταν στο περιθώριο των γεγονότων και υποχρεωνόταν να παραχωρήσει το έδαφος στην επιρροή του πάπα και της Ουγγαρίας.

Ο Αλέξιος Γ' επιζήτησε στην αρχή με συνθήκη ειρήνης να αποφύγει τον πόλεμο με τη Βουλγαρία. Οι απαιτήσεις όμως των Βουλγάρων ήταν τόσο υπερβολικές, ώστε οι διαπραγματεύσεις διακόπηκαν. Ξέσπασε πάλι ο πόλεμος, που είχε για το Βυζάντιο τα χειρότερα αποτελέσματα. Οι Βούλγαροι λεηλάτησαν δυο φορές την περιοχή των Σερρών (1195 και 1196), διέλυσαν το βυζαντινό στρατό και συνέλαβαν αιχμάλωτο τον αρχηγό του, τον σεβαστοκράτορα Ισαάκ Κομνηνό[169]. Η υπερηφάνεια δεν επέτρεπε στο Βυζάντιο να δεχθεί συμβιβασμό, ήταν όμως αδύναμο να συνεχίσει τον πόλεμο. Έτσι κατέφυγε σ' ένα τρίτο μέσο, δηλ. στην υποστήριξη της αντίπαλης παρατάξεως στην εχθρική χώρα. Ο Ασάν έπεσε το 1196 θύμα μιας συνωμοσίας των Βογιάρων. Ο δολοφόνος του όμως, ο βογιάρος Ιβάνκο δεν μπόρεσε να κρατηθεί για μακρό χρόνο στο Τύρνοβο, γιατί δεν έφθασε η βοήθεια που περίμενε από το Βυζάντιο, εξαιτίας μιας ανταρσίας στο βυζαντινό στρατό. Έτσι αναγκάσθηκε να παραχωρήσει το έδαφος στον Πέτρο και να δραπετεύσει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Πέτρος διαδέχθηκε τον Ασάν στον τσαρικό θρόνο, δολοφονήθηκε όμως και ο ίδιος το 1197.

Ο Ιβάνκο έγινε δεκτός με τιμές στην Κωνσταντινούπολη και διορίσθηκε έπαρχος της Φιλιππουπόλεως. Του ανατέθηκε μάλιστα και η αρχηγία των αυτοκρατορικών δυνάμεων, που θα στέλνονταν εναντίον της Βουλγαρίας. Ο πονηρός όμως βούλγαρος βογιάρος, στα χέρια του οποίου ο Αλέξιος Γ' είχε αναθέσει την τύχη του πολέμου του Βυζαντίου με τη Βουλγαρία, αποσκίρτησε από την αυτοκρατορία και ίδρυσε στα εδάφη της Ροδόπης μια δική του ηγεμονία. Μια ακόμη πιο σημαντική ηγεμονία ιδρύθηκε στη Μακεδονία, όταν ο βοϊβόδας Dobromir Χρύσος έγινε αρχικά ανεξάρτητος στην περιοχή του Στρυμόνα και ύστερα, αφού επέκτεινε τα εδάφη της κυριαρχίας του, εγκαταστάθηκε μόνιμα στη δυσπρόσιτη πόλη Πρόσακο πάνω στον Αξιό (Βαρδάρη). Εξασφάλισε την αναγνώριση της βυζαντινής κυβερνήσεως και έλαβε ως σύζυγο μια συγγενή του αυτοκράτορα. Γρήγορα όμως το Βυζάντιο αναγκάσθηκε να καταφύγει στα όπλα εναντίον του, γιατί με την υποστήριξη του τσαρικού κράτους του Τύρνοβου άρχισε εχθροπραξίες εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας, κατέλαβε ένα μεγάλο τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας με τις πόλεις Πρίλαπο και Μοναστήρι και διείσδυσε ως την κεντρική Ελλάδα. Οι Βυζαντινοί κατάφεραν τελικά να συλλάβουν με δόλο τον άλλοτε σύμμαχό τους Ιβάνκο οπότε ενσωματώθηκαν και πάλι στην αυτοκρατορία τα εδάφη που εξουσίαζε. Ο αμφίρροπος όμως πόλεμος με τον Dobromir Χρύσο, στον οποίο μάλιστα είχαν καταφύγει και ορισμένοι ανώτεροι βυζαντινοί στρατιωτικοί, τελείωσε με την παράδοση των εδαφών του στον τσάρο Καλογιάννη, έτσι ώστε ένα μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας προσαρτήθηκε στο βουλγαρικό κράτος.

Στο πρόσωπο του Καλογιάννη (1197 - 1207), του νεώτερου αδελφού του Πέτρου και του Ασάν, που είχε άλλοτε σταλεί ως όμηρος στην Κωνσταντινούπολη, η βυζαντινή αυτοκρατορία βρήκε έναν επικίνδυνο αντίπαλο. Με τη δυναμική κυβέρνησή του το νέο τσαρικό βουλγαρικό κράτος έζησε την

Digitized by 10uk1s

πρώτη του εντυπωσιακή ακμή. Έγινε ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες στα Βαλκάνια και πολλές φορές μάλιστα καθόρισε αποφασιστικά τις τύχες της νοτιο - ανατολικής Ευρώπης.

Ο Καλογιάννης πέτυχε να εξασφαλίσει για το κράτος του, το οποίο είχε εδραιώσει με τον αγώνα του εναντίον του Βυζαντίου, την αναγνώριση της Ρώμης. Η στέψη του Ασάν από τον αυτοδιόριστο αρχιεπίσκοπο του Τυρνόβου δεν εξασφάλιζε στο νέο κράτος την απαραίτητη νομική αναγνώριση. Το δικαίωμα της στέψεως είχαν μόνο τα δύο κέντρα του κόσμου, η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη, και νόμιμο ήταν μόνο το στέμμα, που θα στελνόταν από τη Ρώμη ή από το Βυζάντιο. Δεν είναι βέβαια περίεργο το γεγονός, ότι ο Καλογιάννης στράφηκε στη Ρώμη και όχι στον εχθρό του τη βυζαντινή αυτοκρατορία, που βρισκόταν σε κατάσταση διαλύσεως. Έτσι η Ρώμη, στις παραμονές της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, όχι μόνο είχε υποτάξει στην πνευματική της εξουσία τη Σερβία και τη Βουλγαρία, αλλά είχε επεκτείνει την σφαίρα της επιρροής της και σ' ένα μεγάλο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου. Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις ο Καλογιάννης αναγνώρισε το παπικό πρωτείο. Η τελική πράξη ακολούθησε μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως. Στις 7 Νοεμβρίου 1204 ένας καρδινάλιος, που έστειλε ο Ιννοκέντιος Γ' στο Τύρνοβο, χειροτόνησε τον βούλγαρο αρχιεπίσκοπο Βασίλειο σε πριμάτο της Βουλγαρίας και μια μέρα αργότερα έθεσε στην κεφαλή του Καλογιάννη το βασιλικό στέμμα.

Η καταφανής και συνεχώς εντεινόμενη αδυναμία της βυζαντινής πολιτικής στα Βαλκάνια επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό και από το σοβαρό κίνδυνο, που απειλούσε την αυτοκρατορία από τη Δύση. Το σοβαρότερο πρόβλημά της από πολλά χρόνια ήταν η σχέση με τον αυτοκράτορα Ερρίκο ΣΤ'. Εξαιτίας του γάμου του με τη διάδοχο του νορμανδικού θρόνου Κωνσταντία, ο Ερρίκος έλαβε όχι μόνο την κληρονομιά του πατέρα του, ύστερα από το θάνατο του Βαρβαρόσσα, αλλά και εκείνη του Γουλιέλμου Β', μετά το θάνατό του το 1189. Η αντίπαλη παράταξη στη Σικελία, που σχηματίσθηκε γύρω από τον Τανκρέδο, έναν ανηψιό του Γουλιέλμου Β', και που είχε την υποστήριξη τόσο της κουρίας όσο και του Βυζαντίου, έχασε το έρεισμά της με το θάνατο του Ταγκρέδου. Τα Χριστούγεννα του 1194 ο Ερρίκος στέφθηκε στο Παλέρμο βασιλιάς της Σικελίας. Η ένωση αυτή των δύο εχθρικών δυνάμεων ήταν για το Βυζάντιο θανάσιμη απειλή. Η ενσωμάτωση της Σικελίας στη γερμανική αυτοκρατορία εξασφάλισε σταθερή βάση στα σχέδια του Ερρίκου για παγκόσμια κυριαρχία. Το πρώτο όμως βήμα για την εφαρμογή του σχεδίου αυτού ήταν η κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας[170]. Στην αρχή ο Ερρίκος, ως κληρονόμος του Γουλιέλμου Β', αξίωσε την παράδοση της περιοχής ανάμεσα στο Δυρράχιο και τη Θεσσαλονίκη, που είχαν καταλάβει οι Νορμανδοί το 1185 και έχασαν αργότερα, επίσης υψηλές χορηγίες καθώς και τη συμμετοχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη σχεδιαζόμενη νέα σταυροφορία με το στόλο της. Ύστερα από την αλλαγή του θρόνου στο Βυζάντιο του 1195 η κατάσταση οξύνθηκε περισσότερο. Ο γάμος του αδελφού του Φιλίππου με την κόρη του Ισαάκ Β' Ειρήνη έδωσε στον Ερρίκο το δικαίωμα να εγείρει αξιώσεις πάνω στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Δικαιολόγησε τα κατακτητικά του σχέδια εμφανιζόμενος ως εκδικητής του Ισαάκ και ως προστάτης της οικογένειας του εκθρονισμένου και τυφλωμένου αυτοκράτορα εναντίον του σφετεριστή Αλεξίου. Η τρομοκρατημένη κυβέρνηση του Αλεξίου Γ' κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες να κατευνάσει το γερμανό αυτοκράτορα, ικανοποιώντας τις χρηματικές απαιτήσεις του και υποχρεώθηκε να καταβάλει μια τεράστια ετήσια χορηγία από δεκαέξι λίτρες χρυσού[171]. Σ' όλες τις επαρχίες επιβλήθηκε ένας ειδικός γερμανικός φόρος, «το αλαμανικόν». Η βαρυφορτωμένη όμως και εξαντλημένη χώρα είχε ήδη φθάσει στα όρια της φορολογικής της αντοχής και έτσι δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει την απαιτούμενη χορηγία. Τόσο καταβεβλημένο ήταν το Βυζάντιο ώστε χρειάσθηκε να ανοιχτούν οι τάφοι των αυτοκρατόρων στο Ναό των Αγίων Αποστόλων και να αφαιρεθούν τα πολύτιμα κοσμήματα, για να συγκεντρωθεί το ποσό και να εξαγορασθεί η εύνοια του υπέρτερου αντιπάλου[172]. Το γεγονός ότι ο Ερρίκος δέχθηκε κατά παραχώρηση διαπραγματεύσεις με το Βυζάντιο και το ότι αρκέσθηκε αρχικά στον εκβιασμό και τον εξευτελισμό του αντιπάλου, οφείλεται στην επέμβαση του πάπα, ο οποίος ζήτησε από τον γερμανό αυτοκράτορα να μην καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, αλλά να κινηθεί ως σταυροφόρος προς τα Ιεροσόλυμα. Γιατί η πραγματοποίηση του γερμανικού σχεδίου για παγκόσμια κυριαρχία θα

Digitized by 10uk1s

απειλούσε όχι μόνο τη βυζαντινή αυτοκρατορία με αφανισμό, αλλά και τον ίδιο τον παπισμό με διαρκή εξασθένηση. Αυτός ήταν ο λόγος που οδήγησε τον πάπα να παρέμβει για τη διατήρηση της «σχισματικής» αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως. Στην πραγματικότητα βέβαια αυτό δεν σήμαινε εγκατάλειψη του σχεδίου για την υποδούλωσή της, παρά μόνο την αναβολή εφαρμογής του. Έτσι το Βυζάντιο βρισκόταν ήδη στα δόντια της λαβίδας. Ο βασιλιάς της Κύπρου Amalrich και ο Λέων της Μικράς Αρμενίας είχαν αναγνωρίσει την επικυριαρχία του γερμανού αυτοκράτορα. Προτού όμως ο Ερρίκος ΣΤ' καταφέρει το αποφασιστικό χτύπημα, υπέκυψε στο θάνατο (Σεπτέμβριος 1197).

Η απαλλαγή από τον αλαμανικό φόρο έφερε μεγάλο ενθουσιασμό στο Βυζάντιο και ο αξιοθρήνητος αυτοκράτορας Αλέξιος Άγγελος Κομνηνός, ο οποίος πριν από λίγο είχε καταβάλει στη γερμανική αυτοκρατορία τη χορηγία και με την αγωνία του θανάτου είχε αφαιρέσει τα κοσμήματα από τους τάφους των προκατόχων του, θεώρησε τώρα κατάλληλη την στιγμή, να προωθήσει κι αυτός τις αξιώσεις του για παγκόσμια κυριαρχία. Έτσι λοιπόν, κατά το πρότυπο των μεγάλων Κομνηνών, πρότεινε στον πάπα συμμαχία ανάμεσα στη μια Εκκλησία και στη μια αυτοκρατορία[173]. Στο μεταξύ ο θάνατος του Ερρίκου ΣΤ' σήμαινε μια σύντομη αναβολή στην εφαρμογή της αναπότρεπτης πια δυτικής επιθέσεως εναντίον του ανίσχυρου Βυζαντίου, που με την αδυναμία του προκαλούσε αυτή την επίθεση. Το θανατηφόρο πλήγμα δόθηκε μερικά χρόνια αργότερα από μια άλλη πλευρά.

Η δυτική αυτοκρατορία διαλύθηκε, η Ιταλία ελευθερώθηκε από τη γερμανική κυριαρχία και στη Γερμανία ο αδελφός του Ερρίκου, ο Φίλιππος του Schwaben, είχε να αντιμετωπίσει έναν αντίζηλο βασιλιά στο πρόσωπο του Όθωνος του Braunschweig. Στην ηγεμονία το γερμανό αυτοκράτορα αντικατέστησε ο μεγάλος πάπας Ιννοκέντιος Γ', γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να επικρατήσει και πάλι στην ανατολική πολιτική της Δύσεως η ιδέα της σταυροφορίας. Ο πάπας δεν σχεδίαζε να καταλάβει το Βυζάντιο με τη βία των όπλων, αλλά να το υποτάξει στην έδρα του Αγίου Πέτρου με μια εκκλησιαστική ένωση και να το αναγκάσει να συμμετάσχει μαζί με τη δυτική χριστιανοσύνη σε μια νέα σταυροφορία.

Εκτός από τον Ιννοκέντιο Γ', που ήταν ο πνευματικός υποκινητής της σταυροφορίας, το κεντρικό πρόσωπο στη νέα αυτή θρησκευτική κίνηση, που κατηύθυνε την όλη επιχείρηση, ήταν ο πανίσχυρος ηλικιωμένος δόγης Ερρίκος Δάνδολος, ο οποίος είχε ως στόχο να στρέψει όλες τις δυνάμεις της Δύσεως εναντίον του Βυζαντίου. Ο Δάνδολος, ένας μεγάλος και ικανός για μεγαλεπήβολες αποφάσεις πολιτικός, που η ιδέα των σταυροφοριών τον άφηνε αισθηματικά εντελώς αδιάφορο, διέγνωσε ότι η καταστροφή της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν η προϋπόθεση για τη μόνιμη εξασφάλιση της κυριαρχίας των Βενετών στην Ανατολή. Η Βενετία είχε μεγάλα προνόμια στο Βυζάντιο από τα χρόνια του Αλεξίου Α' τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα. Ούτε ο Ιωάννης Β' ούτε ο Μανουήλ Α' μπόρεσαν να απαλλαγούν από τις πιεστικές αυτές δεσμεύσεις, ενώ και οι δύο αυτοκράτορες από την οικογένεια των Αγγέλων επικύρωσαν άμεσα τα δικαιώματα των Βενετών[174]. Ωστόσο οι διαδοχικές προσπάθειες της αυτοκρατορίας να αποτάξει τη βενετική πίεση, την οποία δεχόταν μόνο με φανερή δυσανασχέτηση, καθώς και τα αυθόρμητα ξεσπάσματα του βυζαντινού πληθυσμού το 1171 και το 1182, δημιουργούσαν ένα μόνιμο αίσθημα ανασφάλειας. Η ναυτική δημοκρατία αναγκαζόταν να είναι πάντότε σε επιφυλακή με κάθε αλλαγή κυβερνήσεως στην Κωνσταντινούπολη έπρεπε να επιβάλει εκ νέου την αναγνώριση των προνομίων της και να καταφεύγει στα όπλα σε περίπτωση αμφισβητήσεων. Εκτός τούτου με την Γένουα και την Πίζα εμφανίσθηκαν γι' αυτήν επικίνδυνοι αντίπαλοι, γιατί το Βυζάντιο, καθώς βρισκόταν σε ανάγκη, παραχωρούσε στις αναδυόμενες αυτές ναυτικές δυνάμεις εξίσου σημαντικά προνόμια, προκειμένου να δημιουργήσει τουλάχιστον μια κάποια ισορροπία εναντίον της βενετικής κυριαρχίας. Όσο χρόνο εξουσίαζε στην Κωνσταντινούπολη ένας βυζαντινός αυτοκράτορας η Βενετία δεν μπορούσε να είναι σίγουρη για τη μονοπωλειακή της θέση. Η μοναδική λύση ήταν να εξαλειφθεί η βυζαντινή αυτοκρατορία. Η πιο κατάλληλη ευκαιρία για την πραγμάτοποίηση αυτού του σχεδίου ήταν η συμμετοχή στη σταυροφορία και η μετατροπή της εκστρατείας κατακτήσεως του Βυζαντίου. Οι Βυζαντινοί είχαν αναγκασθεί από τους Βενετούς να χάσουν τη θαλάσσια κυριαρχία.

Digitized by 10uk1s

Τώρα ήρθε ο καιρός να χάσουν και την αυτοκρατορία τους.

Η εκτροπή της τέταρτης σταυροφορίας σε άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, για την εξήγηση της οποίας έχουν προταθεί πολλές θεωρίες[175], δεν αποτελεί για μας αίνιγμα. Γιατί ήταν σχεδόν αναπόφευκτο επακόλουθο της προηγούμενης εξελίξεως. Από την εποχή του σχίσματος των Εκκλησιών και προ παντός από την έναρξη του κινήματος των σταυροφοριών αυξανόταν συνέχεια στη Δύση η αντιπάθεια κατά του Βυζαντίου. Η επιθετική πολιτική του Μανουήλ στη Δύση και η προκλητική εχθρότητα του Ανδρόνικου κατά των Λατίνων συνέβαλαν ώστε η αντιπάθεια αυτή να μεταβληθεί σε ανοιχτή εχθρότητα. Μπροστά μάλιστα στην φανερή αδυναμία και ένδεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην περίοδο των Αγγέλων η εχθρότητα κατά του Βυζαντίου στη Δύση έλαβε τη μορφή κατακτητικού σχεδίου. Η ιδέα της κατακτήσεως της Κωνσταντινουπόλεως, που ήταν παλαιά κληρονομιά των Νορμανδών, πλανιόταν στο περιβάλλον του Λουδοβίκου Ζ' στη διάρκεια της δεύτερης σταυροφορίας. Κατά τη σταυροφορία του Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα, η πραγματοποίηση της ιδέας έφθασε στα όρια του δυνατού, ενώ ο κληρονόμος του Βαρβαρόσσα και βασιλιάς των Νορμανδών Ερρίκος ΣΤ' την έθεσε στο κέντρο των πολιτικών του στόχων. Τώρα που η Βενετία έρριξε στην πλάστιγγα τα εμπορικά και τα πολιτικά της συμφέροντα, η ιδέα αυτή έγινε πραγματικότητα. Η προοδευτική εκκοσμίκευση της ιδέας των σταυροφοριών έφθασε στη λογική της κατάληξη. Η σταυροφορία μετατράπηκε σε μέσο κατακτήσεων και στράφηκε εναντίον της ανατολικής χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η σύμπτωση ορισμένων περιστατικών διευκόλυνε την αλλαγή αυτή και συνέβαλε ώστε οι σταυροφόροι να βρεθούν στην υπηρεσία των βενετικών συμφερόντων.

Οι σταυροφόροι συγκεντρώθηκαν στη Βενετία για να επιβιβασθούν σε βενετικά πλοία και να κατευθυνθούν προς την Αίγυπτο. Επειδή όμως δεν μπορούσαν να συγκεντρώσουν όλα τα έξοδα του ταξιδιού, δέχθηκαν την πρόταση του Δόγη, αντί για το υπόλοιπο ποσό, να προσφέρουν στρατιωτική βοήθεια στη ναυτική δημοκρατία, που ήθελε να καταλάβει τη Zara, η οποία είχε αποσκιρτήσει στην Ουγγαρία. Έτσι έγινε η πρώτη παρεκκλιση από τον κύριο στόχο της σταυροφορίας. Υπηρετώντας τα συμφέροντα της Βενετίας οι σταυροφόροι εξεστράτευσαν εναντίον της χριστιανικής Ουγγαρίας, αν και ο ίδιος ο βασιλιάς των Ούγγρων είχε σηκώσει το σταυρό και το Νοέμβριο του 1202 κυρίευσαν τη Zara, παρά το γεγονός ότι ο πληθυσμός της πόλεως είχε αναρτήσει στα τείχη εικόνες με τον Εσταυρωμένο. Το επεισόδιο αυτό ήταν πράγματι συμβολική έναρξη της σταυροφορίας αυτής.

Την πρώτη παρέκκλιση της σταυροφορίας ακολούθησε γρήγορα και δεύτερη, που σχετίζεται με το πρόσωπο του Αλεξίου Αγγέλου, γιου του Ισαάκ Β'. Ο νεαρός Αλέξιος κατόρθωσε να δραπετεύσει από τη φυλακή, όπου βρισκόταν φυλακισμένος μαζί με τον τυφλωμένο πατέρα του. Ζητώντας βοήθεια έσπευσε στη Δύση και ύστερα από μια ανεπιτυχή συνάντηση με τον Ιννοκέντιο Γ' έφθασε στην αυλή του Φιλίππου του Schwaben. Ο Φίλιππος, που επιδίωκε να συνεχίσει κατά το δυνατό την πολιτική του Ερρίκου ΣΤ', υποστήριξε τις αξιώσεις του κουνιάδου του πάνω στο βυζαντινό θρόνο με τη μεγαλύτερη προθυμία. Εσωτερικές ταραχές τον ανέκοψαν από μια απευθείας επέμβαση, ήρθε όμως σε διαπραγματεύσεις με τους σταυροφόρους και τους Βενετούς, ελπίζοντας να κερδίσει τη βοήθειά τους στο σχέδιο της αποκαταστάσεως του Ισαάκ Β' και του γιου του.

Ο Δόγης χαιρέτισε το αίτημα αυτό με ενθουσιασμό και ο αρχηγός της σταυροφορίας Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, η οικογένεια του οποίου διατηρούσε στενούς δεσμούς με την Ανατολή, δέχθηκε με ικανοποίηση την ευκαιρία, να επέμβει στις υποθέσεις του Βυζαντίου. Ενώ οι σταυροφόροι παραχείμαζαν στην Zara που είχαν καταλάβει, εμφανίσθηκαν οι απεσταλμένοι του γερμανού βασιλιά και του προστατευομένου του με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθεί η συμμαχία, την οποία επιθυμούσαν και οι δυο. Με την απλοχεριά του διεκδικητή του θρόνου ο Αλέξιος υποσχέθηκε στους σταυροφόρους και στους Βενετούς τεράστια χρηματικά ποσά, κατεύνασε τον πάπα με την υπόσχεση της ενώσεως των Εκκλησιών και δέχθηκε την υποχρέωση, ύστερα βέβαια από την αποκατάστασή του στον αυτοκρατορικό θρόνο, να βοηθήσει έμπρακτα τη σταυροφορία, όταν θα συνεχιζόταν. Το μεγαλύτερο μέρος των σταυροφόρων πείσθηκε από τα επιχειρήματα του Dandolo

Digitized by 10uk1s

και του Βονιφατίου. Ο πειρασμός ήταν μεγάλος και οι συνειδήσεις ηρέμησαν με τη διαβεβαίωση ότι η σταυροφορία θα συνεχιζόταν ύστερα από την επιχείρηση κατά της Κωνσταντινουπόλεως και με τα τεράστια μέσα που είχε υποσχεθεί ο διεκδικητής του βυζαντινού θρόνου. Ο Αλέξιος ενώθηκε με τους σταυροφόρους στη Zara και τον Μάιο του 1203 υπογράφηκε στην Κέρκυρα η συνθήκη για την αποφασισμένη παρέκκλιση της σταυροφορίας. Στις 24 Ιουνίου ο στόλος των σταυροφόρων εμφανίσθηκε μπροστά στη βυζαντινή πρωτεύουσα, στη «βασιλίδα των πόλεων».

Ύστερα από την κατάληψη του Γαλατά οι σταυροφόροι έκοψαν την αλυσίδα, που έφραζε την είσοδο στον Κεράτιο Κόλπο. Τα πλοία τους μπήκαν στο λιμάνι, ενώ ταυτόχρονα άρχιζε από την ξηρά η επίθεση εναντίον των τειχών της πόλεως. Αν και οι βυζαντινοί πολιορκημένοι και ιδιαίτερα η φρουρά των Βαράγγων πρόβαλαν απεγνωσμένη αντίσταση, η Κωνσταντινούπολη έπεσε στα χέρια των σταυροφόρων στις 17 Ιουλίου 1203. Ο αξιοθρήνητος αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' δραπέτευσε παίρνοντας μαζί του τους βασιλικούς θησαυρούς και τα κοσμήματα του στέμματος. Ο τυφλωμένος Ισαάκ Β' αποκαταστάθηκε στο θρόνο και ο γιος του Αλέξιος Δ', ο προστατευόμενος των σταυροφόρων, έλαβε το στέμμα του συναυτοκράτορα.

Στην Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να υάρχει βυζαντινή κυβέρνηση, αλλά με το έλεος των σταυροφόρων, που είχαν στρατοπεδεύσει μπροστά στα τείχη της πόλεως. Το έλεος όμως αυτό δεν κράτησε για πολύ χρόνο, γιατί γρήγορα έγινε φανερό ότι ο Αλέξιος δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει τις υποσχέσεις που έδωσε στη Zara και στην Κέρκυρα. Τώρα βρισκόταν σε διπλό αδιέξοδο. Οι σταυροφόροι και οι Βενετοί αξίωναν τις τεράστιες χορηγίες και απέκρουσαν ανελέητα τις παρακλήσεις του για αναβολή. Ταυτόχρονα ο βυζαντινός πληθυσμός εξεγέρθηκε εναντίον του αυτοκράτορα, που είχε φέρει στη χώρα τους σταυροφόρους και υποδούλωσε τον εαυτό του και το λαό του στους Λατίνους. Στα τέλη Ιανουαρίου 1204 ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη μια επανάσταση και ο Αλέξιος έχασε όχι μόνο το στέμμα, που απέκτησε με τόσες θυσίες, αλλά και την ίδια τη ζωή του. Ο πατέρας του πέθανε λίγο αργότερα στη φυλακή. Στον αυτοκρατορικό θρόνο ανέβηκε ο Αλέξιος Ε' Δούκας Μούρτζουφλος, ο γαμβρός του Αλεξίου Γ' και σύζυγος της Ευδοκίας, που είχε άλλοτε παντρευθεί τον ηγεμόνα των Σέρβων Στέφανο.

Η αντιλατινική παράταξη κέρδισε για μια φορά ακόμη στο Βυζάντιο, ο θρίαμβός της όμως επιτάχυνε την τελική πράξη της τραγωδίας. Οι σταυροφόροι ετοιμάσθηκαν για μια νέα επίθεση εναντίον της βυξαντινής πρωτεύουσας. Σκοπός τους ήταν να καταλάβουν πάλι την Κωνσταντινούπολη, αλλά τη φορά αυτή όχι βέβαια για να εγκαταστήσουν μια βυζαντινή κυβέρνηση, αλλά για να εγκαθιδρύσουν τη δική τους πάνω στα ερείπια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Το Μάρτιο οι σταυροφόροι κια οι Βενετοί συμφώνησαν μπροστά στα τείχη της βυζαντινής πρωτεύουσας μια συνθήκη με κάθε λεπτομέρεια σχετικά με τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας που θα κατακτούσαν και την ίδρυση μιας λατινικής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη[176]. Αμέσως μετά άρχισε η επίθεση και ήρθε το αναπότρεπτο. Στις 13 Απριλίου 1204 η βυζαντινή πρωτεύουσα υπέκυψε μπροστά στην υπεροχή των εισβολέων και οι κατακτητές εισέβαλαν στην Κιυνσταντινούπολη. Έτσι η πόλη, που είχε μείνει απόρθητη από τα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου, που αντιστάθηκε πεισματικά στις φοβερές επιθέσεις των Περσών και των Αράβων, των Αβάρων και των Βουλγάρων, έγινε τώρα λεία των σταυροφόρων και των Βενετών. Τρεις ολόκληρες μέρες δοκιμαζόταν η Κωνσταντινούπολη από τις λεηλασίες και τις δολοφονίες. Οι αμύθητοι θησαυροί του μεγαλύτερου πολιτιστικού κέντρου του τότε κόσμου συλήθηκαν από τους κατακτητές και σ' ένα ποσοστό καταστράφηκαν με τον πιο βάρβαρο τρόπο. «Από τη δημιουργία του κόσμου δεν υπήρξε τέτοιος πλούτος σε μια πόλη» αποκαλύπτει ο ιστορικός της σταυροφορίας[177]. Ακόμα και οι Ισμαηλίτες «είναι φιλάνθρωποι και ήμεροι», σε σύγκριση μ' αυτούς «τους άνδρες οι οποίοι έφεραν τον σταυρόν επ' ώμων», καθώς παρατηρεί ο βυζαντινός χρονογράφος[178]. Τη διανομή της πολεμικής λείας ακολούθησε η διανομή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που επισφράγισε την κατάρρευσή της.

Για διάστημα μεγαλύτερο από πενήντα χρόνια θα προσπαθούσε τώρα το Βυζάντιο να επιτύχει την παλινόρθωσή του και με αγώνα από τις επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΣΤ'
Το καθεστώς της στρατιωτικής αριστοκρατίας (1081 - 1204)

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ
Η λατινική κυριαρχία και η παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας
(1204 - 1282)

Πηγές

Ο Νικήτας Χωνιάτης περιγράφει στο ιστορικό του έργο τα πρώτα χρόνια της λατινικής κυριαρχίας, ως το 1206[1]. Ο κύριος ιστορικός της βυζαντινής αυτοκρατορίας της Νίκαιας είναι ο Γεώργιος Ακροπολίτης (1217 - 1282), που διακρίθηκε και ως λόγιος και ως πολιτικός. Ήταν πρεσβύτερος συμφοιτητής και αργότερα δάσκαλος του διαδόχου του θρόνου Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη. Το 1246 έγινε «λογοθέτης γενικού» και μετέπειτα Μέγας Λογοθέτης και έλαβε μέρος στην ενωτική σύνοδο της Λυών ως αυτοκρατορικός απεσταλμένος και αρχηγός της βυζαντινής αντιπροσωπείας. Ο καλά πληροφορημένος αυτός ιστορικός έγραψε τη «Χρονική Συγγραφή», στην οποία εκθέτει με σαφήνεια και επιδεξιότητα τα γεγονότα από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους ως την ανακατάληψη της Βασιλίδας από τους Βυζαντινούς (1203 - 61)[2]. Από τα λοιπά έργα του Ακροπολάτη ιστορική αξία έχει προ παντός ο επιτάφιος για τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη[3]. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης από την Κύζικο συνέγραψε μετά το 1282 μια χρονογραφία που έχει χαρακτήρα συμπιληματικό και εξιστορεί τα γεγονότα από κτίσεως κόσμου ως την επανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως το έτος 1261. Πραγματεύεται εντελώς συνοπτικά την περίοδο πριν από τους Κομνηνούς, ενώ το κύριο μέρος είναι αντιγραφή από το Νικήτα Χωνιάτη και τον Ακροπολίτη. Πάντως στο τμήμα που αντιγράφει τον Ακροπολίτη περιέχει πολλές προσθήκες, στις οποίες βρίσκεται η ιδιαίτερη αξία του έργου ως πηγής[4]. Συνέχεια του Ακροπολίτη αποτελεί το πολύ αξιόλογο ιστορικό έργο του Γεωργίου Παχυμέρη (1242 ως περίπου 1310), τον οποίο ο Krumbacher θεωρεί ως τον μεγαλύτερο βυζαντινό λόγιο του δέκατου τρίτου αιώνα. Το έργο πραγματεύεται την περίοδο από το 1255 ως το 1308 και αποτελεί την πιο διεξοδική και τη μοναδική σύγχρονη ιστορική έκθεση της πολυκύμαντης βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του Παχυμέρη είναι η έξαρση της ελληνορθοδόξου σκοπιάς και η ασυμβίβαστη απόρριψη της ενώσεως με τη Ρώμη καθώς και η ροπή του σε δογματικές συζητήσεις, μια τάση που χαρακτηρίζει γενικώτερα τη βυζαντινή ιστοριογραφία της εποχής των Παλαιολόγων. Ο λόγιος εγκυκλοπαιδιστής Νικηφόρος Γρηγοράς (1295 - 1359), συνέγραψε ένα μεγάλο ιστορικό έργο από το 1204 ως το 1359, για το οποίο θα μιλήσουμε εκτενέστερα στο επόμενο Μέρος. Σ΄ αυτό πραγματεύεται βιαστικά την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και τις πρώτες δεκαετίες μετά την αποκατάσταση. Αν και η εξιστόρηση των γεγονότων της περιόδου αυτής δεν είναι έργο σύγχρονου και είναι μαλλον εισαγωγική, ωστόσο το έργο και στο τμήμα αυτό περιέχει εξαιρετικά σπουδαίο υλικό και συμπληρώνει στην ουσία τις περιγραφές του Ακροπολίτη και του Παχυμέρη. Θα οδηγούσε πολύ μακρυά να αναγράψουμε τις δυτικές ιστορικές πηγές για την περίοδο της λατινοκρατίας[5]. Πρέπει όμως να αναφέρουμε ιδιαίτερα το Χρονικό του Μορέως που είναι έργο ενός εξελληνισμένου Φράγκου από το πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα. Το Χρονικό αυτό, που διασώθηκε σε δημοτική ελληνική γλώσσα, σε έμμετρο λόγο και σε δύο παραλλαγές, καθώς επίσης και σε γαλλική, ιταλική και αραγονική απόδοση, προσφέρει πλούσιες πληροφορίες για τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Πελοπόννησο στην περίοδο της Φραγκοκρατίας[6].

Τις γνώσεις μας για τις πολιτικές και ιδιαίτερα τις εκκλησιαστικές συνθήκες της πρώτης περιόδου της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως καθώς και της βυζαντινής αυτοκρατορίας της Νίκαιας συμπληρώνουν σημαντικά τα έργα του Νικολάου Μεσαρίτη. Ιδιαίτερα αξιόλογα είναι ο επιτάφιος στον Ιωάννη Μεσαρίτη (+1207), η αλληλογραφία με την βασιλική οικογένεια, πριν από την εκλογή του Μιχαήλ

Digitized by 10uk1s

Αυτωρειανού σε πατριάρχη και την στέψη σε αυτοκράτορα του Θεοδώρου Λάσκαρη το 1208 καθώς και οι εκθέσεις για τις διαπραγματεύσεις με τους αντιπροσώπους της ρωμαϊκής Εκκλησίας το 1206 και το 1214/15[7]. Ο λόγιος Νικηφόρος Βλεμμύδης, δάσκαλος του Γεωργίου Ακροπολίτη και του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, εκτός από επιστημονικές και θεωρητικές πραγματείες, άφησε και συγγράμματα πρακτικού χαρακτήρα. Στα τελευταία ανήκουν δύο αυτοβιογραφίες που συνέγραψε στα χρόνια 1264 και 1265 και οι οποίες έχουν βέβαια πολύ ναρκισσισμό και ελάχιστα ενδιαφέρονται για τα γενικώτερα ιστορικά γεγονότα, έχουν όμως κάποια αξία, γιατί αντανακλούν τις σύγχρονες συνθήκες στην εκκλησιαστική και αυλική ζωή[8]. Αξιοπρόσεκτες είναι επίσης και οι επιστολές του Βλεμμύδη στο Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη καθώς και η πραγματεία που αφιέρωσε στον ίδιο αυτοκράτορα σχετικά με τα καθήκοντα του ηγεμόνα[9]. Τα πολιτικά του ποιήματα έχουν ελάχιστη αξία για τον ιστορικό[10]. Διασώθηκε σημαντικός αριθμός επιστολών του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, οι οποίες έχουν μεγάλη ιστορική αξία παρά το ρητορικό τους χαρακτήρα[11]. Από τα πολλά άλλα έργα του αυτοκράτορα αυτού[12] ιδιαίτερη ιστορική σημασία έχουν η νεκρολογία του για τον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄[13], το εγκώμιο στον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη[14] καθώς και ο πανηγυρικός λόγος για την πόλη της Νίκαιας[15]. Τον αρραβώνα του Ιωάννη Βατάτζη με την Κωνσταντία Άννα και τη στέψη της νεαρής πριγκίπισσας του οίκου Hohenstaufen περιγράφει ο χαρτοφύλακας Νικόλαος Ειρηνικός στα ποιήματά του, τα οποία διαφωτίζουν σημαντικά την ιστορία του βυζαντινού αυλικού τελετουργικού[16]. Οι τέσσερες ελληνικές επιστολές του Φρειδερίκου Β΄ προς τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και τον Δεσπότη Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου έχουν μεγάλη σημασία για τις σχέσεις του Φρειδερίκου Β΄ με το Βυζάντιο[17]. Οι πληροφορίες μας για το δεσποτάτο της Ηπείρου δυστυχώς είναι πολύ ελλιπείς και στο μεγαλύτερο μέρος τους αποδίδουν τις απόψεις των ιστορικών της Νίκαιας. Εκτός από τις πενιχρές και πολύ προκατειλημμένες αυτές εκθέσεις συναντάμε σπουδαίες, αν και συμπτωματικές ειδήσεις στα επίσημα έγγραφα των ηγεμόνων της Ηπείρου[18] καθώς και σε ορισμένες συλλογές επιστολών. Έτσι η αλληλογραφία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Απόκαυκου, διαφωτίζει τις συνθήκες στην Ήπειρο στα χρόνια του Μιχαήλ Α΄ και του Θεοδώρου Αγγέλου Δούκα Κομνηνού[19]. Τα πλούσια φιλολογικά κατάλοιπα του λόγιου αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματιανού[20] προσφέρουν σπουδαίες ειδήσεις τόσο για τις εσωτερικές συνθήκες της Ηπείρου όσο και για τις σχέσεις ανάμεσα στην Ήπειρο και στη Νίκαια και στους Έλληνες και Σλάβους στο πρώτο μισό του δέκατου τρίτου αιώνα. Ιδιαίτερα αξιομνημόνευτη είναι η επιστολή του 1220 προς τον άγιο Σάββα, στην οποία ο Χωματιανός διαμαρτύρεται έντονα για την ανύψωσή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Σερβίας καθώς και η επιστολή του 1223 προς τον πατριάρχη της Νικαίας Γερμανό, στην οποία ο Χωματιανός επιχειρεί να αναιρέσει τις κατηγορίες του πατριάρχη εναντίον του σχετικά με τη στέψη του Θεοδώρου Αγγέλου, που τέλεσε ο ίδιος[21]. Το Τυπικόν του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου του 1282 για τη μονή του αγ. Δημητρίου στην Κωνσταντινούπολη αρχίζει με μια εισαγωγή, που είναι ένα είδος αυτοβιογραφίας του αυτοκράτορα[22]. Στην αυτοβιογραφία αυτή, που προδίδει κάποιο συγγραφικό ταλέντο, ο αυτοκράτορας εκθειάζει έντονα τα κατορθώματα και τις επιτυχίες του, ενώ παρατρέχει, όπως είναι φυσικό, τις αποτυχίες και τις σκοτεινές πλευρές της ζωής του. Στο έργο αυτό ο Μιχαήλ Η΄ εκθέτει τα γεγονότα της πολυτάραχης βασιλείας του, σύμφωνα με τη δική του εκτίμηση και έχει αρκετό ενδιαφέρον για την κατανόηση της προσωπικότητάς του. Επίσης και το Τυπικόν του Μιχαήλ Η΄ για τη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Αυξέντιο της Μ. Ασίας περιέχει στην εισαγωγή του ορισμένες πληροφορίες για τη ζωή του αυτοκράτορα[23]. Δεν είναι δυνατό να αναφέρουμε

Digitized by 10uk1s

εδώ τα πολυάριθμα συγγράμματα των Ελλήνων και Λατίνων σχετικά με το ζήτημα της ενώσεως των Εκκλησιών. Επίσης δεν μπορούμε να μνημονεύσουμε με λεπτομέρειες και τα επίσημα έγγραφα, τα σχετικά με την περίοδο αυτή. Για τα αυτοκρατορικά έγγραφα πρβλ. Dölger, Regesten III: 1204-82 (1932) και για τα λοιπά έγγραφα βλ. τις εκδόσεις που αναφέρονται στον τόμο Β΄ >>. Αξίζει όμως να μνημονεύσουμε το Πρόσταγμα του Μιχαήλ Η΄ του Νοεμβρίου 1272, το οποίο κατοχυρώνει τα δικαιώματα του Ανδρονίκου Β΄, που είχε στεφθεί συναυτοκράτορας και περιέχει πολλές αξιόλογες ειδήσεις σχετικά με την εσωτερική ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας[24].

Digitized by 10uk1s

1. Η διαμόρφωση τον νέου κρατικού συστήματος

Γενική βιβλιογραφία

Gerland, Lat. Kaiserreich.

Miller, Latins.

Miller, The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople, Camb. Med. Hist. IV (1923) 478 - 516.

Miller, Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination (1204 - 1571), ίδιο έργο 423 - 477. - του ίδιου, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921.

D.M. Nicol, The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204 - 61, Camb. Med. Hist. IV, Pt I (2η έκδ. 1966).

K. M. Setton, The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the end of the Middle Ages, ίδιο έργο.

M. Dinić, The Balkans 1018 - 1499, ίδιο έργο.

F. Taeschner, The Turks and the Byzantine Empire to the end of the thirteenth century, ίδιο έργο.

Longnon, Empire latin.

Kretschmayr, Venedig I και II.

Diehl, Venise.

Heyd, Commerce du Levant I.

Gardner, The Lascarids.

Andreeva, Očerki.

Μηλιαράκη, Ιστορία.

Ι. Ρωμανού, Περί του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Κέρκυρα 1895.

D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

J. Ph. Fallmerayer, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München 1827.

W. Miller, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926.

F. Uspenskij, Očerki iz istorij trapezuntskoj imperii (Μελέτες στην ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος) Λένινγκραντ 1929.

A. Vasiliev, The Foundation of the Empire of Trebizond, Speculum II (1936) 3 - 27.

Runciman, Crusades III.

Setton, Crusades II.

Digitized by 10uk1s

Σπάνια η ιστορία γνώρισε μια τόσο καλά μελετημένη διαδικασία όπως έγινε με το διαμελισμό της κατακτημένης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι σταυροφόροι και οι Βενετοί φρόντισαν να εφαρμόσουν ένα νέο πολιτικό σύστημα στην Ελληνική Ανατολή σύμφωνα με τη συνθήκη που οι ίδιοι είχαν συνομολογήσει το Μάρτιο του 1204 μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως. Τον τελευταίο λόγο στην εφαρμογή της συνθήκης είχε ο μέγας δόγης Ερρίκος Δάνδολος, ο οποίος είχε παίξει καθοριστικό ρόλο στα γεγονότα των τελευταίων ετών και ήταν ο εμπνευστής της συνθήκης διαμελισμού. Ως πρώτο βήμα έπρεπε να γίνει η εκλογή του αυτοκράτορα και για το σκοπό αυτό συστήθηκε, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, ένα συμβούλιο από έξι Φράγκους και έξι Βενετούς. Φαινόταν βέβαιη η εκλογή του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού εξαιτίας του ρόλου του ως αρχηγού των σταυροφόρων, των σχέσεών του με το Βυζάντιο και των προσωπικών του ικανοτήτων. Ο Δόγης όμως προτίμησε μια λιγότερο σημαντική προσωπικότητα και επειδή στο φραγκικό στρατόπεδο είχαν σχηματισθεί διάφορα κόμματα, ενώ οι Ενετοί αποτελούσαν ενιαίο μέτωπο, πέτυχε να επιβάλει την εκλογή του κόμη Βαλδουίνου της Φλάνδρας. Ο κόμης στέφθηκε αυτοκράτορας της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως στην Αγία Σοφία στις 16 Μαΐου. Κεφαλή όμως της Αγίας Σοφίας και πρώτος λατίνος πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως έγινε ο βενετός Θωμάς Μοροζίνης, γιατί σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης του Μαρτίου, αν ο αυτοκράτορας εκλεγόταν από το σώμα των ιπποτών, ως νέος πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως έπρεπε να εκλεγεί ένας Βενετός.

Ο Βαλδουίνος, ως αυτοκράτορας της λατινικής αυτοκρατορίας, καθορίστηκε να λάβει το ένα τέταρτο από το σύνολο της αυτοκρατορικής επικράτειας. Από τα λοιπά τρία τέταρτα το μισό θα πήγαινε στους Βενετούς και το άλλο μισό θα μοιραζόταν στους ιππότες ως αυτοκρατορικό φέουδο. Στον Βαλδουίνο δόθηκε η Θράκη και το βορειο - δυτικό τμήμα της Μ. Ασίας και έτσι τα εδάφη του επεκτείνονταν και στις δυο πλευρές του Βοσπόρου και του Ελλησπόντου. Ο αυτοκράτορας έλαβε επίσης πολλά νησιά του Αιγαίου και μεταξύ αυτών τη Λέσβο, τη Χίο και τη Σάμο. Ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός κληρώθηκε να ανταμειφθεί με εδάφη της Μ. Ασίας, προτίμησε όμως κτήσεις στο ευρωπαϊκό τμήμα. Ύστερα από βίαιους διαπληκτισμούς και διαμάχες ιδιοποιήθηκε τη Θεσσαλονίκη και ίδρυσε ένα βασίλειο, που περιλάμβανε τις γειτονικές προς τη Θεσσαλονίκη περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας.

Το μεγαλύτερο κέρδος από την επιχείρηση αυτή αποκόμισαν οι Βενετοί που εδραίωσαν την αυξανόμενη δύναμη της Βενετίας με την ιδιοποίηση των πιο σημαντικών λιμανιών και νησιών. Η ναυτική δημοκρατία αποποιήθηκε κάθε άμεση κυριαρχία πάνω στα εδάφη της Ηπείρου, Ακαρνανίας, Αιτωλίας και της Πελοποννήσου, τα οποία είχαν μοιρασθεί σ' αυτήν και αρκέσθηκε να καταλάβει τα λιμάνια Κορώνη και Μεθώνη στην Πελοπόννησο και αργότερα το Δυρράχιο και τη Ραγούσα στις ακτές της Αδριατικής (1205). Στην κατοχή της Βενετίας περιέπεσαν ακόμα τα νησιά του Ιονίου Πελάγους, η Κρήτη (που αρχικά είχε δοθεί στον Βονιφάτιο το Μομφερρατικό), τα περισσότερα νησιά του Αρχιπελάγους μαζί με την Εύβοια, την Άνδρο και τη Νάξο, τα σπουδαιότερα λιμάνια του Ελλησπόντου και της θάλασσας του Μαρμαρά, όπως η Καλλίπολη, η Ραιδεστός και η Ηράκλεια, καθώς και η Αδριανούπολη στο εσωτερικό της αυτοκρατορικής Θράκης. Όπως τα εδάφη της αυτοκρατορίας, κατά τον ίδιο τρόπο διαμελίσθηκε και η ίδια η Κωνσταντινούπολη. Η Βενετία έλαβε τα τρία όγδοα, ενώ τα υπόλοιπα πέντε όγδοα της πρωτεύουσας παρέμειναν στην κατοχή του αυτοκράτορα. Έτσι ο Δόγης ονομάσθηκε δίκαια «κύριος του τέταρτου και του μισού (από τέταρτο) της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας»· ενώ όμως οι Φράγκοι ηγεμόνες ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν όρκο υποτέλειας στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως, αντίθετα ο Δάνδολος, σύμφωνα βέβαια με τους σαφείς όρους της συνθήκης, απαλλάχθηκε από την υποχρέωση αυτή. Έτσι αναπτύχθηκε στην Ανατολή ένα βενετικό αποικιακό κράτος. Οι Βενετοί κυριαρχούσαν σ' όλα τα θαλάσσια δίκτυα από την πατρίδα τους ως την Κωνσταντινούπολη, κατείχαν όλες τις θαλάσσιες διόδους και έλεγχαν την είσοδο στην Κωνσταντινούπολη, ενώ στην ίδια την πρωτεύουσα εξουσίαζαν τα τρία όγδοα της πόλεως μαζί με την Αγία Σοφία.

Digitized by 10uk1s

Σε σύγκριση με την τεράστια αυτή δύναμη η εξουσία των χαλαρά οργανωμένων Φράγκων φαινόταν απελπιστικά ασθενική. Η λατινική αυτοκοατορία διαμοιράσθηκε σε άπειρα μεγαλύτερα ή μικρότερα κρατίδια, που δίνουν την εικόνα μιας χαρακτηριστικής φεουδαρχικής οργανώσεως. Πάνω στα ερείπια του βυζαντινού κράτους οικοδομήθηκε ένα περίπλοκο, και πολυμερές σύστημα τιμαρίων.

Στην κεντρική και νότια Ελλάδα ρίζωσαν σημαντικές ηγεμονίες, που βρίσκονταν σε πολύ χαλαρή σχέση με το κράτος του Βαλδουίνου, αφού οι ηγεμόνες τους εξαρτιώνταν άμεσα όχι από τον αυτοκράτορα αλλά από το βασιλιά της Θεσσαλονίκης. Από τη Θεσσαλονίκη ο Βονιφάτιος επεκτάθηκε στην Αθήνα και μεταβίβασε την επικυριαρχία πάνω στην Αττική και τη Βοιωτία στον βουργούνδιο Όθωνα de la Roche. Η Πελοπόννησος επίσης υποτάχθηκε με τη βοήθεια του βασιλιά Βονιφάτιου στον Γουλιέλμο Σαμπλίττη και τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, τον ανηψιό του ιστορικού. Εδώ ιδρύθηκε το γαλλικό πριγκηπάτο της Αχαΐας ή του Μορέα, το πιο ιδιόμορφο από όλα τα πριγκιπάτα που σχηματίσθηκαν πάνω στα ερείπια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αφού ήταν καθόλα δυτικό στον τρόπο της ζωής και ταυτόχρονα αντιπροσώπευε μια ισχυρά διαφοροποιημένη φεουδαρχική οργάνωση. Ήταν ένα κομμάτι της Γαλλίας μεταμοσχευμένο σε ελληνικό έδαφος, που έζησε με το δικό του τρόπο κάτω από την εξουσία του Γουλιέλμου Σαμπλίττη και αργότερα του οίκου των Βιλλεαρδουΐνων.

Αν και το πολιτικό σύστημα της φεουδαρχίας, με τις περίπλοκες και πολυμερείς μορφές εξαρτήσεως, κατά τα δυτικά πρότυπα, ήταν ξένο στον βυζαντινό κόσμο, εντούτοις και το Βυζάντιο είχε χάσει πολλά στοιχεία από τον παλαιό συγκεντρωτισμό του. Ιδιαίτερα ολόκληρο το οικονομικό και στρατιωτικό σύστημα της βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε από πολλά χρόνια οργανωθεί πάνω σε φεουδαρχική βάση. Η διαδικασία της φεουδοποιήσεως προχωρούσε ασταμάτητα στο Βυζάντιο στους προηγούμενους αιώνες. Η οικονομική οργάνωση και οι κοινωνικές συνθήκες της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν διέφεραν πια σημαντικά από τις δυτικές και αυτό διευκόλυνε ουσιαστικά την εγκαθίδρυση της λατινικής κυριαρχίας.

Πολλά λοιπόν στοιχεία παρελήφθησαν χωρίς καμμιά αλλαγή[25]. Στην πραγματικότητα δεν υπήρχε σημαντική διαφορά ανάμεσα στη βυζαντινή *πρόνοια* και στο δυτικό *φέουδο.* Οι προνοιάριοι αποτελούσαν το ρυθμιστικό παράγοντα στη χώρα και αποτελούσαν στην πράξη τη μοναδική δύναμη, με την οποία είχαν σοβαρά προβλήματα οι κατακτητές. Στην κατάκτηση της Πελοποννήσου, για την οποία διαθέτουμε τις καλύτερες πληροφορίες, η αντίσταση διάρκεσε κατά κανόνα όσο χρόνο αντιστάθηκαν οι προνοιάριοι. Υποχωρούσαν αμαχητί μόνο όταν εξασφάλιζαν και στη συνέχεια την κατοχή των προνοιακών κτημάτων τους. Με τον όρο αυτό υποτάσσονταν όμως εκούσια[26]. Κατά βάση με τον τρόπο αυτό άλλαζε μόνο το πρόσωπο που κατείχε την επικυριαρχία. Στην ουσία η κατάσταση του πληθυσμού παρέμενε η ίδια, αδιάφορα αν κατέβαλλαν φόρους στους Λατίνους ή στους Έλληνες κυρίους τους.

Πάντως ο βυζαντινός πληθυσμός δέχθηκε τη λατινική κυριαρχία με πολύ μεγάλη αντιπάθεια, όχι βέβαια μόνο εξαιτίας της υπεροψίας των κατακτητών όσο και λόγω της διαφοράς στα θέματα της πίστεως, που χώριζαν τους κατακτητές από τους κατακτημένους. Η εκκλησιαστική υποταγή των Ελλήνων στη ρωμαϊκή εξουσία είχε τυπικά πραγματοποιηθεί, όχι όμως με την ένωση των Εκκλησιών, όπως είχε ελπίσει ο πάπας, αλλά με τη βία των κατακτητών. Μια πραγματική όμως συνεννόηση ανάμεσα στους Έλληνες και στους Λατίνους ήταν τώρα όσο ποτέ άλλοτε ακατόρθωτη. Η συνείδηση της πολιτικής και θρησκευτικής ιδιομορφίας των Βυζαντινών έγινε τώρα πιο έντονη κάτω από την ξενική κατοχή. Αν και πολλοί βυζαντινοί φεουδάρχες δέχθηκαν να ενταχθούν μέσα στο σύστημα των κατακτητών και οι λαϊκές μάζες, εσωτερικά αδιάλλακτες, έμειναν στην παλαιά πατρίδα τους, εντούτοις μεγάλος αριθμός των βυζαντινών ισχυρών εγκατέλειψαν τα κατειλημμένα από τους Λατίνους εδάφη τους και κατέφυγαν σε περιοχές, που έμεναν ακόμα ελεύθερες από τους κατακτητές. Με την υποστήριξη του εντόπιου πληθυσμού οι φυγάδες αυτοί δημιούργησαν νέα κρατίδια, που έσωσαν το Βυζάντιο από τον αφανισμό. Στη Μ. Ασία ιδρύθηκε με το Θεόδωρο Λάσκαρη, ένα γαμπρό του Αλεξίου Γ' Αγγέλου, η αυτοκρατορία της Νικαίας, ενώ στην Δυτική

Digitized by 10uk1s

Ελλάδα εδραιώθηκε η ηγεμονία της Ηπείρου με τον Μιχαήλ Άγγελο, έναν εξάδελφο των αυτοκρατόρων Ισαάκ Β' και Αλεξίου Γ'.

Λίγο ενωρίτερα, όχι όμως ως επακόλουθο της καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως, είχε ιδρυθεί στις νοτιο - ανατολικές ακτές του Ευξείνου Πόντου από τους Μεγάλους Κομνηνούς Αλέξιο και Δαυΐδ, τους εγγονούς του Ανδρονίκου Α', η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος.[27] Όπως φαίνεται, ο Ανδρόνικος και ο Δαυΐδ, ύστερα από την πτώση του Ανδρονίκου Α', κατέληξαν στην αυλή του βασιλικού οίκου της Γεωργίας, με τον οποίο είχαν συγγενικές σχέσεις. Με τη δραστήρια υποστήριξη της ένδοξης βασίλισσας Θαμάρ (1184 - 1212) κατόρθωσαν τον Απρίλιο του 1204 να καταλάβουν την Τραπεζούντα[28]. Απ' εδώ ο νεώτερος αδελφός, ο τολμηρός και ριψοκίνδυνος Δαυΐδ, προχώρησε προς τα δυτικά κατά μήκος των ακτών, κατέλαβε τη Σινώπη και υπέταξε τελικά την Παφλαγονία και την Ηράκλεια του Πόντου στην εξουσία του. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης όμως ανέκοψε τη συνέχιση της πορείας του.

Οι Λατίνοι δεν εκτίμησαν σωστά τη σπουδαιότητα της Μ. Ασίας και το γεγονός αυτό είχε μοιραίες συνέπειες γι' αυτούς. Όταν ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός προωθήθηκε στη Θεσσαλονίκη και αγνόησε τη Μ. Ασία, τότε συγκεντρώθηκαν εκεί γύρω από το Θεόδωρο Λάσκαρη όλες οι πιστές στο κράτος δυνάμεις των Βυζαντινών. Στα πρώτα του βήματα συνάντησε ακατανίκητες δυσκολίες. Η παλαιά οργάνωση του κράτους είχε διαλυθεί και ο σχηματισμός των ανεξάρτητων κρατιδίων βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη. Στη Φιλαδέλφεια είχε επιβληθεί ως ανεξάρτητος ηγεμόνας ο Θεόδωρος Μαγκαφάς, στην κοιλάδα του Μαιάνδρου ο Μανουήλ Μαυροζώμης και στη Σαμψούντα, κοντά στη Μίλητο, ο Σάββας Ασιδηνός[29]. Ο Δαυΐδ Κομνηνός προέλαυνε από τα ανατολικά κατά μήκος των ακτών. Οι Λατίνοι επιχείρησαν τώρα να καλύψουν το κενό που άφησαν. Ο αδελφός του Βαλδουίνου, Ερρίκος της Φλάνδρας, και οι σύμμαχοι ιππότες του κόμη Λουδοβίκου de Blois, που σύμφωνα με τη συνθήκη διαμελισμού έπρεπε να λάβει τη Νίκαια, ξεκίνησαν στα τέλη του 1204 να καταλάβουν τα εδάφη της Μ. Ασίας. Πριν οι Βυζαντινοί μπορέσουν να εγκατασταθούν εδώ σταθερά και πριν προλάβουν να οργανωθούν πολιτικά και στρατιωτικά, βρέθηκαν στην ανάγκη να πολεμήσουν με τις υπέρτερες δυνάμεις των Λατίνων. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης νικήθηκε κοντά στο Ποιμανηνό και στη συνέχεια οι περισσότερες πόλεις της Βιθυνίας έπεσαν στα χέρια των Λατίνων. Η υπόθεση των Βυζαντινών φάνηκε να χάνεται και στη Μ. Ασία. Η καταστροφή όμως που έπεσε στη λατινική αυτοκρατορία στα Βαλκάνια σε μια κρίσιμη στιγμή έφερε στους Βυζαντινούς την ανέλπιστη σωτηρία.

Η βυζαντινή αριστοκρατία των γαιοκτημόνων της Θράκης ήταν αρχικά πρόθυμη να αναγνωρίσει τη λατινική κυριαρχία και να υπηρετήσει τους νέους δυνάστες, με τον όρο βέβαια ότι θα διατηρούσε τις προηγούμενες κτήσεις και τα προνοιακά τιμάριά της. Οι Λατίνοι όμως με μυωπική υπεροψία απέρριψαν την προσφορά της συνεργάσιμης ελληνικής αριστοκρατίας και ακόμη πίστεψαν ότι μπορούσαν να αγνοήσουν τον πανίσχυρο βούλγαρο τσάρο, που ήταν κι αυτός πρόθυμος για διαπραγματεύσεις. Η προσβολή αυτή εξόργισε την αριστοκρατία της Θράκης, που εξεγέρθηκε εναντίον της λατινικής κυριαρχίας. Προσκάλεσε στη χώρα τον τσάρο Καλογιάννη και του πρόσφερε τις υπηρεσίες της και το αυτοκρατορικό στέμμα[30]. Η επανάσταση επεκτάθηκε ταχύτατα. Πρώτα στο αυτοκρατορικό Διδυμότειχο και ύστερα στη βενετική Αδριανούπολη καθώς και σε πολλές άλλες θρακικές πόλεις οι λατινικές δυνάμεις κατοχής σφάχθηκαν ή αναγκάσθηκαν να αποχωρήσουν. Ο Καλογιάννης εισέβαλε στη Θράκη και βρέθηκε αντιμέτωπος με τους Λατίνους στα περίχωρα της Αδριανουπόλεως. Στις 14 Απριλίου 1205 έγινε εδώ μια αξιομνημόνευτη μάχη, στην οποία ο λατινικός στρατός των ιπποτών αφανίσθηκε ολοκληρωτικά από τα βουλγαρικά και κουμανικά στρατεύματα του Καλογιάννη. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας Βαλδουίνος συνελήφθηκε αιχμάλωτος, χωρίς ποτέ πια να ελευθερωθεί, και πολλοί επιφανείς Φράγκοι ιππότες βρήκαν το θάνατο, όπως ο επίδοξος βασιλιάς της Νίκαιας Λουδοβίκος de Blois[31]. Έτσι ακριβώς ένα χρόνο μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, η δύναμη των Λατίνων είχε καταρρεύσει. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης είχε τώρα ελεύθερο πεδίο δράσεως, γιατί οι Λατίνοι αποσύρθηκαν από τη Μ. Ασία και διατήρησαν στην κατοχή τους μόνο την πόλη Πηγαί.

Digitized by 10uk1s

Στον αγώνα του εναντίον της δυνάμεως των αντίπαλων Μεγάλων Κομνηνών και εναντίον των τοπικών ηγεμόνων της Μ. Ασίας ο Θεόδωρος Λάσκαρης εδραίωσε σταθερά την εξουσία του στη δυτική Μ. Ασία και προχώρησε στην οργάνωση του νέου βυζαντινού κράτους με κέντρο τη Νίκαια. Στην εξωτερική διάρθρωση ακολούθησε σε κάθε λεπτομέρεια τα πρότυπα του παλαιού Βυζαντίου. Η οργάνωση της διοικήσεως, η υπαλληλική ιεραρχία και η αυτοκρατορική αυλή ανανεώθηκαν σύμφωνα με τις παλαιές βυζαντινές αρχές[32]. Οι πολιτικές και εκκλησιαστικές παραδόσεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που είχαν ενσωματωθεί συμβολικά στο πρόσωπο του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, αναβίωσαν πάλι στη Νίκαια. Στη θέση του τίτλου Δεσπότης, που έφερε ως τώρα, ο Θεόδωρος έλαβε τον τίτλο του αυτοκράτορα. Ο λόγιος Μιχαήλ Αυτοριανός ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο και τέλεσε τη στέψη και το χρίσμα του Θεόδωρου σε αυτοκράτορα. Εξαιτίας της περίπλοκης καταστάσεως οι προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις απαίτησαν μακρό χρόνο, και έτσι η εκλογή του πατριάρχη έγινε την τρίτη εβδομάδα της Μ. Σαρακοστής, ενώ το χρίσμα του αυτοκράτορα έλαβε χώρα τη Μ. Εβδομάδα του έτους 1208[33]. Βέβαια ο Θεόδωρος θεωρούσε τον εαυτό του και ενωρίτερα ως αυτοκράτορα και είχε αναγνωρισθεί από τους πιστούς ακολούθους του[34], ωστόσο η επίσημη στέψη και το χρίσμα από τον πατριάρχη τον καθιέρωσαν στο αξίωμά του, στο οποίο και έδωσαν την τέλεια αυτοκρατορική σημασία του. Ως *βασιλεύς και αυτοκράτωρ 'Ρωμαίων* ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρης διαδέχθηκε τους βυζαντινούς αυτοκράτορες της Κωνσταντινουπόλεως. Στο εξής αναγνωριζόταν πλέον ως ο μοναδικός και νόμιμος αυτοκράτορας των Βυζαντινών όπως και ο πατριάρχης, που διέμενε στη Νίκαια και έφερε τον τίτλο του οικουμενικού πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, αναγνωρίσθηκε ως η μοναδική και νόμιμη κεφαλή της ελληνικής Εκκλησίας. Στον λατίνο αυτοκράτορα και στον λατίνο πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως αντιτάχθηκαν στη Νίκαια ένας βυζαντινός αυτοκράτορας και ένας βυζαντινός πατριάρχης. Η Νίκαια έγινε το πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο της αυτοκρατορίας, που είχε εκδιωχθεί από την παλαίφατη πρωτεύουσά της, την Κωνσταντινούπολη.

Η εξάλειψη του ελληνικού αυτού κράτους, τη σύσταση του οποίου δεν είχε κατορθώσει να αποτρέψει, ήταν ζήτημα ζωής ή θανάτου για τη λατινική αυτοκρατορία. Τη θέση του Βαλδουίνου κατέλαβε ο ικανός αδελφός του Ερρίκος. Αρχικά ως τοποτηρητής του θρόνου και ύστερα ως αυτοκράτωρ (από τις 20 Αυγούστου 1206) ο Ερρίκος άσκησε τη διακυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη με μεγάλη περίσκεψη. Αποκατέστησε σε μεγάλη έκταση τη λατινική κυριαρχία στη Θράκη, αφού η συνεργασία Ελλήνων και Βουλγάρων δεν διήρκεσε για πολύ. Ο Ερρίκος, σε αντίθεση με τον Βαλδουίνο, τήρησε πιο διαλλακτική στάση απέναντι στους Έλληνες και πέτυχε να προσεταιρισθεί ένα μέρος της ελληνικής αριστοκρατίας[35].

Στα τέλη του 1206 ο Ερρίκος εισέβαλε και πάλι επικεφαλής του λατινικού στρατού στη Μ. Ασία. Εξαιτίας όμως νέων επιδρομών του Καλογιάννη αναγκάσθηκε να διακόψει τον πόλεμο και την άνοιξη του 1207 συμφώνησε με το Λάσκαρη εκεχειρία για δύο χρόνια. Ο βουλγαρικός όμως κίνδυνος δεν απείλησε για μακρύ χρόνο τη λατινική αυτοκρατορία, γιατί ο Καλογιάννης σκοτώθηκε στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο του 1207. Ο ελληνικός πληθυσμός της Θράκης και της Μακεδονίας δεινοπαθούσε εξίσου όπως και ο λατινικός πληθυσμός κάτω από τις τρομερές βουλγαρικές επιδρομές. Οι Βυζαντινοί διατηρούσαν ζοφερή ανάμνηση από τον «ρωμαιοκτόνο», όπως συνήθιζε να ονομάζει τον εαυτό του ο Καλογιάννης κατά το παράδειγμα του «βουλγαροκτόνου» Βασιλείου Β'. Είναι όμως γεγονός ότι μόνο ο Καλογιάννης έσωσε τη νεοσύστατη βυζαντινή αυτοκρατορία της Μ. Ασίας από την καταστροφή.

Η αυτοκρατορία της Νίκαιας δεν είχε μόνο να ανεχθεί τη λατινική Κωνσταντινούπολη, αλλά και να υπομείνει ένα σκληρό πόλεμο εναντίον του σουλτανάτου του Ικονίου. Η μεταφορά του βυζαντινού κέντρου στη Μ. Ασία όξυνε τις παλαιές αντιθέσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και στους Σελτζούκους, γιατί εμπόδιζε την προέλαση των Σελτζούκων στα παράλια. Με τη μεσολάβηση της Βενετίας ο σουλτάνος Ghijaseddin Kajchusraw Α' έκλεισε το έτος 1209 μια μυστική συμμαχία με τη λατινική αυτοκρατορία[36]. Από την μεριά του ο Θεόδωρος Λάσκαρης ήρθε σε επαφές με τον βασιλιά της Μικράς Αρμενίας Λέοντα Β' στην Κιλικία, ο οποίος επίσης αισθανόταν την απειλή του

Digitized by 10uk1s

σουλτανάτου του Ικονίου[37]. Μια βολική αφορμή για πόλεμο εναντίον της νεαρής ελληνικής αυτοκρατορίας πρόσφερε στους Σελτζούκους ο άλλοτε αυτοκράτορας Αλέξιος Γ', ο οποίος κατέλυσε στην αυλή του σουλτάνου του Ικονίου ύστερα από μακρόχρονη διαμονή στην Ευρώπη. Ο σουλτάνος μπορούσε τώρα να εμφανίσει τα κατακτητικά του σχέδια με το πρόσχημα της δήθεν νόμιμης αξιώσεως, σύμφωνα με την οποία ο Θεόδωρος Λάσκαρης έπρεπε να παραχωρήσει το θρόνο στον πεθερό του. Οι μάχες που έγιναν γύρω από την Αντιόχεια του Μαιάνδρου ήταν σκληρές και στοίχισαν μεγάλες απώλειες στις ιδιαίτερα μέτριες δυνάμεις του αυτοκράτορα της Νικαίας, που τον πυρήνα τους αποτελούσε μια μικρή ομάδα από 800 λατίνους μισθοφόρους. Ωστόσο κέρδισε τη νίκη την άνοιξη του 1211[38]. Ο σουλτάνος έπεσε στο πεδίο της μάχης, ο έκπτωτος αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' συνελήφθηκε αιχμάλωτος και πέρασε το υπόλοιπο της ζωής του σε ένα μοναστήρι της Νίκαιας. Η νίκη αυτή δεν απέφερε σημαντικά εδαφικά πλεονεκτήματα στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, είχε όμως ανυπολόγιστο ψυχολογικό αντίκτυπο. Η νεοσύστατη αυτοκρατορία αποδείχθηκε ικανή να αναλάβει τον παραδοσιακό πόλεμο εναντίον των απίστων και να ξεπεράσει τη δοκιμασία.

Στη συνέχεια αναζωπυρώθηκε ο πόλεμος εναντίον των Λατίνων. Φαίνεται ότι τότε ο Θεόδωρος Λάσκαρης, ο οποίος τα τελευταία χρόνια διέθετε κάποιο στόλο, σκεφτόταν να επιτεθεί εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως[39]. Στην πραγματικότητα όμως ο πόλεμος περιορίσθηκε σε εχθροπραξίες στα δυτικά εδάφη της Μ. Ασίας, από τις οποίες νικητής βγήκε ο λατίνος αυτοκράτορας. Ο Ερρίκος κέρδισε μια μάχη στον ποταμό Ρύνδακο (15 Οκτωβρίου 1211) και προέλασε ως την Πέργαμο και το Νυμφαίο[40]. Ωστόσο οι αψιμαχίες αυτές δεν έκριναν την τύχη του πολέμου, στον οποίο και οι δυο πλευρές χρησιμοποιούσαν ελάχιστες δυνάμεις. Και οι δυο παρατάξεις είχαν εξαντληθεί, και στα τέλη του 1214 συμφωνήθηκε στο Νυμφαίο συνθήκη ειρήνης, που καθόριζε τα σύνορα ανάμεσα στη βυζαντινή και τη λατινική αυτοκρατορία. Οι Λατίνοι κράτησαν τη βορειο - δυτική γωνία της Μ. Ασίας ως το Αδραμύττιο στα νότια, ενώ η λοιπή περιοχή, ως τα σύνορα με το σουλτανάτο των Σελτζούκων, έμεινε στην κατοχή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας[41]. Με τον τρόπο αυτό και προσωρινά οι δυο αυτοκρατορίες αναγνώρισαν αμοιβαία το δικαίωμα υπάρξεως. Καμιά από τις δυο δεν ήταν σε θέση να εξοντώσει την άλλη. Έτσι επικράτησε σχετική ισορροπία καθώς και σχετική σταθερότητα στις σχέσεις τους.

Η περίοδος αυτή της σταθερότητας έφερε σύντομα την οικονομική ευμάρεια της αυτοκρατορίας της Νικαίας, ενώ αντίθετα μετά το θάνατο του Ερρίκου το 1216 επιταχύνθηκε η παρακμή της λατινικής Κωνσταντινουπόλεως. Στο μεταξύ διατηρήθηκε η ειρήνη ανάμεσα στη Νίκαια και στους Λατίνους. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης παντρεύθηκε σε τρίτο γάμο την κόρη της αυτοκράτειρας Γιολάντας, Μαρία, που ήταν ανεψιά των δύο πρώτων λατίνων αυτοκρατόρων. Τον Αύγουστο του 1219 έκλεισε μια συνθήκη με τη βενετική podestà της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία εξασφάλιζε στους Βενετούς πλήρη ελευθερία εμπορίου και δασμών στην αυτοκρατορία της Νικαίας, όπως συνέβαινε και στο παλαιό Βυζάντιο[42]. Δεν δίστασε να δεχθεί το Δόγη της Βενετίας ως *Δεσπότη* και *Κυρίαρχο* του τέταρτου και του μισού τέταρτου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στο επίσημο όμως αυτό έγγραφο ονόμασε τον εαυτό του με τα λόγια: Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum[43] et semper augustus Comnanus Lascarus.

Η αυτοκρατορία της Νίκαιας αναγνωριζόταν και από τους Νοτιοσλάβους ως η κληρονόμος του παλαιού Βυζαντίου και το κέντρο της ελληνικής Ορθοδοξίας. Ο γιος του Νεμάνια Σάββας, αγνοώντας την αρχιεπισκοπή Αχρίδος, στην οποία ανήκε ως τώρα η σερβική Εκκλησία, στράφηκε προς τη Νίκαια και χειροτονήθηκε το 1219 από τον πατριάρχη στη Νίκαια Αρχιεπίσκοπος της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Σερβίας. Δύο χρόνια προηγουμένως ο αδελφός του Στέφανος ο Πρωτόστεπτος είχε δεχθεί το βασιλικό στέμμα από τη Ρώμη[44]. Η απόκτηση της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας αποτελούσε για το νεοσύστατο σερβικό βασίλειο τεράστιο κέρδος. Όχι ασήμαντο κέρδος απέφερε όμως και στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Η αναγνώριση των προνομίων του πατριάρχη της, ο οποίος είχε χειροτονήσει τον πρώτο αρχιεπίσκοπο της Σερβίας και το γεγονός ότι το όνομά του θα μνημόνευε η αυτοκέφαλη σερβική Εκκλησία στα δίπτυχα σε πρώτη θέση[45],

Digitized by 10uk1s

αποτελούσε φαινόμενο που δήλωνε το αυξανόμενο γόητρο της αυτοκρατορίας της Νικαίας.

Σημαντικό επακόλουθο της συμφωνίας ανάμεσα στη Νίκαια και τους Λατίνους ήταν η κατάρρευση της δυνάμεως των Μεγάλων Κομνηνών στις ακτές του Πόντου. Ο Δαυΐδ Κομνηνός είχε γίνει υποτελής στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως και διεξήγαγε τον πόλεμο εναντίον του Θεοδώρου Λάσκαρη με την υποστήριξη των Λατίνων. Όταν όμως εγκαταλείφθηκε στις δικές του δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να αντισταθεί στον αυτοκράτορα της Νίκαιας. Ο Θεόδωρος προσάρτησε το 1214 ολόκληρη την επικράτεια του Δαυΐδ, που βρισκόταν δυτικά της Σινώπης με τις πόλεις Ηράκλεια και Άμαστρη και έτσι εξασφάλισε μια ισχυρή θέση στα νότια παράλια του Ευξείνου Πόντου. Τη στιγμή όμως αυτή επενέβησαν οι Σελτζούκοι. Κατέλαβαν τη Σινώπη, νίκησαν και συνέλαβαν αιχμάλωτο τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό και στη συνέχεια τον αποκατέστησαν στο θρόνο της Τραπεζούντος ως υποτελή του σουλτάνου του Ικονίου[46]. Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντος περιορίσθηκε πια σε μια μικρή λωρίδα γης και αποκόπηκε από τη δυτική Μ. Ασία με την κατάληψη της Σινώπης από τους Σελτζούκους. Η πολιτική, η οικονομική και η κοινωνική εξέλιξη της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος έχει μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον. Ωστόσο, η ασήμαντη και απομακρυσμένη αυτή αυτοκρατορία δεν άσκησε ουσιαστική επίδραση στη γενικότερη ανάπτυξη του Βυζαντίου. Έζησε σε απομόνωση για 250 χρόνια, έμεινε ανέπαφη από τις διαμάχες για την Κωνσταντινούπολη ούτε και επηρεάσθηκε από την αποκατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και επέζησε πολλά χρόνια ύστερα από την πτώση του Βυζαντίου[47].

Ακόμη μεγαλύτερη σημασία απέκτησε η ηγεμονία της Ηπείρου[48]. Ο δραστήριος και επιδέξιος Μιχαήλ Άγγελος είχε υποτάξει την περιοχή από το Δυρράχιο ως τον Κορινθιακό Κόλπο, στην οποία και εγκαθίδρυσε ένα αυστηρό στρατιωτικό καθεστώς με κέντρο την Άρτα. Το κράτος της Ηπείρου, που περιλάμβανε την Ήπειρο, την Ακαρνανία και την Αιτωλία, διαρθρώθηκε ως ανεξάρτητη βυζαντινή ηγεμονία, αντίθετα προς το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης στην Ανατολή, στους Βενετούς στην Αδριατική και τους Σλάβους στα βόρεια και στα βορειο - ανατολικά. Όπως η αυτοκρατορία της Νίκαιας στη Μ. Ασία, το ίδιο και η Ήπειρος στη Βαλκανική Χερσόνησο έγινε για το Βυζάντιο κέντρο της πολιτιστικής επιβιώσεώς του και πυρήνας έλξεως πολιτικών δυνάμεων. Την περίοδο της πολιτικής του αναπτύξεως και της εσωτερικής του σταθερότητας ακολούθησε και εδώ, όπως και στη Νίκαια, μια εποχή νικηφόρου επεκτάσεως. Ο τελικός στόχος, που οραματίζονταν και τα δύο ελληνικά κέντρα, ήταν η ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως και η παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Τον ιδρυτή του ηπειρωτικού κράτους Μιχαήλ Άγγελο διαδέχθηκε στο θρόνο το 1215 ο ετεροθαλής αδελφός του Θεόδωρος. Είχε διαμείνει σημαντικό χρόνο στην περιοχή της Νικαίας με το Θεόδωρο Α' Λάσκαρη ύστερα από την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως και έφθασε στην ηπειρωτική αυλή της Άρτας μόνο κατόπιν της επιμονής του αδελφού του. Είχε δώσει στον αυτοκράτορα της Νίκαιας τον όρκο πίστεως όπως τουλάχιστον ισχυρίζονται οι ιστοριογράφοι της Νίκαιας, αναγνωρίζοντας έτσι το πρωτείο του[49]. Ωστόσο έγινε αναπόφευκτη η αντιζηλία ανάμεσα στα δύο αυτά βυζαντινά κέντρα, αφού και τα δύο εμπνέονταν από τα ίδια ιδανικά και επιδίωκαν τον ίδιο στόχο. Ο ανταγωνισμός ξέσπασε με οξύτητα και μάλιστα στα χρόνια του δυναμικού και φιλόδοξου Θεοδώρου, ο οποίος με υπερηφάνεια και αυτοπεποίθηση απέδιδε στον εαυτό του και τα τρία βασιλικά ονόματα του Αγγέλου, του Δούκα και του Κομνηνού[50]. Μάλιστα ξεπέρασε σε τόλμη και δραστηριότητα τον προκάτοχό του. Κάτω από την εξουσία του το κράτος της δυτικής Ελλάδος έζησε περίοδο ακάθεκτης ανόδου.

Η πρώτη πράξη του Θεοδώρου, που διέδωσε τη φήμη του και έξω από τα σύνορα του ηπειρωτικού κράτους, ήταν η τολμηρή επίθεσή του εναντίον του νεοκλεγμένου βασιλιά Πέτρου Κουρτενέ, του συζύγου της Γιολάντας, της αδελφής του Βαλδουίνου και του Ερρίκου. Ο Πέτρος, όταν κλήθηκε στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ύστερα από το θάνατο του Ερρίκου, έσπευσε από τη Γαλλία στη Ρώμη, όπου ο πάπας τον έστεψε σε αυτοκράτορα, όχι όμως στον καθεδρικό ναό του Αγ. Πέτρου, όπου γινόταν η στέψη των γερμανών αυτοκρατόρων, αλλά στο μικρότερο ναό του San Lorenzo. Στη συνέχεια έφθασε με την ακολουθία του στην περιοχή του Δυρραχίου με σκοπό να διαπεραιωθεί

Digitized by 10uk1s

από εκεί στην Κωνσταντινούπολη. Στις ορεινές όμως διαβάσεις της Αλβανίας έπεσε στα χέρια του Θεοδώρου και τερμάτισε τη ζωή του ως αιχμάλωτος στην Ήπειρο. Την αντιβασιλεία στην Κωνσταντινούπολη ανέλαβε η σύζυγός του Γιολάντα και όταν πέθανε κι αυτή το έτος 1219 το βασιλικό στέμμα της Κωνσταντινουπόλεως περιήλθε στον ασθενικό γιο της Ροβέρτο.

Στο μεταξύ ο Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός άρχισε έναν μεγαλόπνοο πόλεμο εναντίον των Λατίνων. Αρχικά στράφηκε εναντίον του γειτονικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης. Οι συνθήκες ήταν πολύ ευνοϊκές γι' αυτόν. Το βασίλειο, του οποίου ο ιδρυτής Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός είχε πέσει στον πόλεμο με τους Βουλγάρους το 1207, είχε παραλύσει ύστερα από την αποχώρηση στη Δύση πολλών από τους ιππότες του και δεν είχε πια τη σταθερή υποστήριξη που διέθετε στα χρόνια του Ερρίκου από τη λατινική Κωνσταντινούπολη. Έτσι έγινε βορά του τολμηρού ηγεμόνα της Ηπείρου, ο οποίος στα τέλη του 1224 ύστερα από μακρά πολιορκία εισήλθε στη Θεσσαλονίκη[51]. Ένα από τα κράτη των σταυροφόρων, που είχαν ιδρυθεί πάνω σε βυζαντινό έδαφος, έπαυσε πια να υπάρχει. Η εξουσία του Θεοδώρου Αγγέλου επεκτεινόταν από την Αδριατική ως το Αιγαίο Πέλαγος, περικλείοντας τα παλαιά εδάφη του ηπειρωτικού κράτους, τη Θεσσαλία και ένα σημαντικό τμήμα της Μακεδονίας.

Στηριζόμενος στη θεαματική αυτή επιτυχία του ο Θεόδωρος φόρεσε την αυτοκρατορική πορφύρα. Τώρα πια ονόμαζε τον εαυτό του *βασιλέα* και *αυτοκράτορα 'Ρωμαίων,* γεγονός που σήμαινε ότι αξίωνε για τον εαυτό του την κληρονομιά του αυτοκράτορα του Βυζαντίου και την αρχηγία στον πόλεμο για την επανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως και ότι ερχόταν σε ανοιχτή αντίθεση με την αυτοκρατορία της Νικαίας. Την στέψη και χρίση του νέου αυτοκράτορα τέλεσε ο λόγιος αρχιεπίσκοπος της Αχρίδος Δημήτριος Χωματιανός. Ο Χωματιανός δεν μπορούσε να συγχωρήσει στο πατριαρχείο της Νικαίας τη χειροτονία του Σάββα σε αρχιεπίσκοπο της Σερβίας και θέλησε τώρα να πληρώσει τη Νίκαια με το ίδιο νόμισμα[52].

Έτσι πάνω στο παλαιό βυζαντινό έδαφος είχαν ιδρυθεί τρεις αυτοκρατορίες, μία λατινική και δύο ελληνικές. Μία τέταρτη βρισκόταν επίσης στο ίδιο πλαίσιο, το τσαρικό κράτος της Βουλγαρίας. Τις μελλοντικές εξελίξεις στο βυζαντινό χώρο θα καθόριζε πια σε μεγάλη έκταση η δραστηριότητα των τεσσάρων αυτών δυνάμεων.

Digitized by 10uk1s

2. Η άνοδος και η πτώση της Ηπείρου. Ο θρίαμβος της Νίκαιας

Γενική βιβλιογραφία

Βλ. παραπάνω.

Η πτώση του βασιλείου της Θεσσαλονίκης στέρησε τη λατινική αυτοκρατορία από τον πιο σημαντικό δορυφόρο της. Η αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως, καθώς ήταν περιορισμένη στις περιοχές γύρω από την πρωτεύουσα, αποκομμένη από τα φραγκικά κρατίδια της Ελλάδος, αποδυναμωμένη στο εσωτερικό και ακέφαλη, βρισκόταν στο χείλος της καταρρεύσεως. Αντίθετα η δύναμη των Βυζαντινών βρισκόταν σε ταχύτατη ανάπτυξη τόσο στη Μ. Ασία όσο και στα Βαλκάνια. Επίσης και το κράτος της Βουλγαρίας δοκίμαζε μεγάλη άνοδο. Η ασυμφωνία ομως των αντιπάλων - η αντιζηλία των δύο ελληνικών αυτοκρατοριών και η επέμβαση της Βουλγαρίας - παρέτεινε τη ζωή του αναιμικού λατινικού καθεστώτος.

Τον αυτοκρατορικό θρόνο της Νίκαιας κληροδότησε ο ιδρυτής του Θεόδωρος Α' Λάσκαρης στο γαμβρό του Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, το σύζυγο της έξυπνης και λόγιας Ειρήνης. Ο Ιωάννης Γ' Βατάτζης (1222 - 54) είναι χωρίς αμφιβολία ο μεγαλύτερος πολιτικός της περιόδου της Νίκαιας και ένας από τους πιο σημαντικούς ηγεμόνες της βυζαντινής ιστορίας. Στην εξωτερική και εσωτερική πολιτική σταθεροποίησε με εκπληκτικό τρόπο το έργο του προκατόχου του και έτσι ανύψωσε την μικρή αυτοκρατορία, που ήταν περιορισμένη στην έκταση μιας επαρχίας, σε μεγάλη δύναμη. Οπωσδήποτε την επιτυχία αυτή διευκόλυναν η αδυναμία της λατινικής αυτοκρατορίας και τα σφάλματα του έλληνα και του βούλγαρου αντιπάλου του.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του η ισορροπία δυνάμεων στη Μ. Ασία μετατοπίσθηκε ουσιαστικά σε όφελος της Νίκαιας. Η ανταρσία των αδελφών του Θεοδώρου Α', που αποπειράθηκαν με την υποστήριξη των Λατίνων να σφετερισθούν το στέμμα από το Βατάτζη, καταπνίγηκε και τελικά απέβη προς όφελος του αυτοκράτορα και της επικράτειάς του. Κοντά στο Ποιμανηνό, όπου πριν είκοσι χρόνια είχε υποκύψει ο Θεόδωρος Λάσκαρης στους Λατίνους, ο Ιωάννης Βατάτζης κέρδισε μια νίκη εναντίον των λατινικών δυνάμεων, που υποστήριζαν τους αντίζηλους διεκδικητές του θρόνου, και στη συνέχεια υπέταξε σχεδόν όλες τις λατινικές κτήσεις της Μ. Ασίας. Με τη συνθήκη ειρήνης του 1225 οι Λατίνοι διατήρησαν πάνω στο ασιατικό έδαφος μόνο τα παράλια απέναντι από την Κωνσταντινούπολη με τα περίχωρα της Νικομήδειας[53]. Ταυτόχρονα ο στόλος της Νίκαιας κατέλαβε τα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ικαρία, ενώ αργότερα και η Ρόδος αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει τα κυριαρχικά δικαιώματα του αυτοκράτορα. Έτσι η αυτοκρατορία της Νίκαιας εδραίωσε τη θέση της σε ξηρά και σε θάλασσα και γρήγορα άρχισε να εισβάλλει και στο ευρωπαϊκό έδαφος. Μία έκκληση του πληθυσμού της Αδριανουπόλεως έδωσε στο Βατάτζη την ευκαιρία να αποστείλει στρατεύματα στη Θράκη. Ο στρατός της Νίκαιας κατέλαβε πολλές παράλιες πόλεις και μπήκε, χωρίς να συναντήσει αντίσταση, στην Αδριανούπολη. Η αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Κωνσταντινούπολη φαινόταν να πλησιάζει αφού η λατινική αυτοκρατορία ήταν ανίκανη να αντιτάξει οποιαδήποτε σοβαρή αντίσταση. Τη στιγμή όμως αυτή τα σχέδια του αυτοκράτορα της Νίκαιας ανακόπηκαν από τον αντίπαλό του της δυτικής Ελλάδος.

Ο Θεόδωρος Άγγελος προχωρούσε από νίκη σε νίκη. Εκτός από τα εδάφη του άλλοτε βασιλείου της Θεσσαλονίκης είχε στο μεταξύ υποτάξει στην εξουσία του και ένα τμήμα της Θράκης. Προέλασε στη συνέχεια εναντίον της Αδριανουπόλεως και ανάγκασε το στρατό του αυτοκράτορα της Νίκαιας να αποσυρθεί. Βέβαιος για τη νίκη του κινήθηκε γρήγορα προς την Κωνσταντινούπολη και έτσι είχε φθάσει πιο κοντά στον τελικό στόχο από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας. Τον ίδιο όμως στόχο επιδίωκε και ο τσάρος των Βουλγάρων Ιβάν Ασάν Β'. Στη βασιλεία του Ιβάν Ασάν Β' (1218 - 41), του γιου του Ασάν Α', το δεύτερο τσαρικό κράτος της Βουλγαρίας έφθασε στο ζενίθ του. Όπως άλλοτε ο Συμεών, το ίδιο τώρα και ο Ιβάν Ασάν αποσκοπούσε ουσιαστικά στην ίδρυση ενός βουλγαρο - βυζαντινού imperium με κέντρο την Κωνσταντινούπολη και για μια στιγμή φάνηκε ότι βρισκόταν

Digitized by 10uk1s

πολύ κοντά στην πραγματοποίηση του στόχου του. Το 1228 πέθανε ο λατίνος αυτοκράτορας Ροβέρτος Κουρτενέ και το αυτοκρατορικό στέμμα περιήλθε στον ανήλικο αδελφό του Βαλδουίνο Β'. Στην κατάσταση αυτή, χωρίς πραγματικό κυβερνήτη και με αυξανόμενη πίεση από το εξωτερικό, αποφασίσθηκε στην Κωνσταντινούπολη να παραδοθεί η αντιβασιλεία στον ηγεμόνα της Βουλγαρίας, γιατί μόνον αυτός έδειχνε ότι βρισκόταν σε θέση να σώσει τη βασιλίδα από την επίθεση των Βυζαντινών. Η σχέση του Ασάν Β' με τον οίκο Courtenay, που στηριζόταν στην αμοιβαία συγγένεια με τον βασιλικό οίκο της Ουγγαρίας, αποφασίσθηκε να εδραιωθεί με τον αρραβώνα του νεαρού λατίνου αυτοκράτορα με την κόρη του τσάρου Ελένη. Το σχέδιο αυτό του γάμου φαινόταν να εξασφαλίζει σταθερή βάση στα σχέδια του Ασάν. Όπως άλλοτε ο Συμεών, το ίδιο τώρα και ο Ιβάν Ασάν, ως μελλοντικός πεθερός του ανήλικου αυτοκράτορα, θεωρούσε τον εαυτό του αδιαφιλονίκητο κύριο της Κωνσταντινουπόλεως.

Ωστόσο τα σχέδιά του βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με τα σχέδια του Θεοδώρου Αγγέλου, ο οποίος επίσης πίστευε ότι ήταν πια σε θέση να αρπάξει τη βασιλίδα. Ο Θεόδωρος ακύρωσε τη συμμαχία που είχε συνάψει με τον Ασάν εναντίον του Ιωάννη Βατάτζη και κήρυξε αμέσως τον πόλεμο εναντίον του βούλγαρου ηγεμόνα. Η ορμητικότητά του όμως τον οδήγησε στην καταστροφή. Την άνοιξη του 1230 κοντά στην Κλοκότνιτσα στον ποταμό Έβρο ο στρατός του εξολοθρεύθηκε κυριολεκτικά από τους Βουλγάρους. Ο Θεόδωρος συνελήφθηκε αιχμάλωτος και αργότερα τυφλώθηκε. Η δύναμή του, που είχε ογκωθεί ταχύτατα, εξαφανίσθηκε μέσα σε μια νύχτα.

Πάντως ο αδελφός του Μανουήλ, που τον διαδέχθηκε στο θρόνο της Θεσσαλονίκης, διατήρησε αρχικά την κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη καθώς και στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, που ήταν όμως μόνο σκιά της παλαιάς δυνάμεως του Θεοδώρου. Το κράτος της δυτικής Ελλάδος έπαψε πια να διεκδικεί το θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Τα εδάφη της Θράκης και Μακεδονίας καθώς και ένα τμήμα της Αλβανίας, που είχε πρόσφατα καταλάβει ο Θεόδωρος, έπεσαν χωρίς αντίσταση στα χέρια του Ασάν Β'. Επίσης και η Σερβία, την οποία έλεγχε ως τώρα ο αυτοκράτορας της Θεσσαλονίκης, περιήλθε στη σφαίρα επιρροής του βούλγαρου ηγεμόνα. Ο γαμβρός του Θεοδώρου Ραδοσλάβος ανατράπηκε και την εξουσία κατέλαβε ο αδελφός του Βλαδισλάβος, που παντρεύθηκε μια κόρη του Ασάν Β'. Με δικαιολογημένη υπερηφάνεια ο Ασάν Β' ισχυρίσθηκε σε μια επιγραφή ότι κατείχε όλα τα εδάφη από την Αδριανούπολη ως το Δυρράχιο και μόνο η Κωνσταντινούπολη με τις παραπλήσιες πόλεις βρισκόταν ακόμη στην κατοχή των Φράγκων. *«Κι αυτές όμως, είναι υποταγμένες στην εξουσία μου»,* συνεχίζει ο τσάρος της Βουλγαρίας, αναφερόμενος προφανώς στην ανηλικότητα του λατίνου αυτοκράτορα και στο σχέδιο της αντιβασιλείας, *«αφού δεν έχουν άλλον αυτοκράτορα εκτός από μένα, και υπακούουν στη θέλησή μου, επειδή έτσι όρισε ο Θεός»*[54].

Η μάχη της Κλοκότνιτσας, η οποία έθεσε τέλος στην άνοδο του βασιλείου της δυτικής Ελλάδος, ήταν ο προάγγελος της ακμής του τσαρικού κράτους της Βουλγαρίας. Η κυριαρχία του Ασάν Β' πάνω στη Βαλκανική Χερσόνησο φαινόταν αδιαφιλονίκητη. Ωστόσο, η τελική έκβαση των γεγονότων έδειξε ότι κερδισμένος τελικά από τη μάχη της Κλοκότνιτσας δεν βγήκε ο βούλγαρος τσάρος, αλλά ο υπομονετικός αυτοκράτορας της Νίκαιας, που γνώριζε να αναμένει με σύνεση και αυτοπειθαρχία. Η νίκη του Ασάν επί του Θεοδώρου απάλλαξε τη Νίκαια από τον αντίπαλό της στη δυτική Ελλάδα, η μεγάλη όμως αυτή νίκη δεν έφερε τον βούλγαρο τσάρο πλησιέστερα στον τελικό στόχο του. Το σχέδιο της αντιβασιλείας του Ασάν έχασε τη σημασία του για τη λατινική Κωνσταντινούπολη, αφού δεν είχε πια τίποτα να φοβηθεί από τον Θεόδωρο Άγγελο. Γιατί με την πρόσφατη άνοδο της βουλγαρικής δυνάμεως εμφανίσθηκαν καθαρά οι κίνδυνοι που έκρυβε το σχέδιο αυτό. Έτσι αυτοκράτορας εκλέχθηκε ο ηλικιωμένος Ιωάννης Βρυέννιος που ήταν τιτουλάριος βασιλιάς της Ιερουσαλήμ. Το αποτέλεσμα ήταν να αλλάξει ολοκληρωτικά τα σχέδιά του ο Ασάν Β', αφού πια τον απειλούσε ο κίνδυνος μιας πολεμικής συρράξεως με τη λατινική Κωνσταντινούπολη. Ήρθε λοιπόν σε συνεννόηση με τον Ιωάννη Βατάτζη και ενώθηκε μαζί του σε μια ελληνο - βουλγαρική συμμαχία εναντίον της λατινικής αυτοκρατορίας. Στη συμμαχία αυτή προσχώρησε και ο Μανουήλ της Θεσσαλονίκης, χωρίς όμως να είναι σε θέση να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο.

Digitized by 10uk1s

Η αλλαγή της πολιτικής του Ασάν Β' απαιτούσε και μια νέα τακτική στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Η ένωση, την οποία είχε επιτύχει ο Καλογιάννης με τη ρωμαϊκή Εκκλησία, δεν μπόρεσε να ριζώσει στη Βουλγαρία. Ακόμη και η τυπική υποταγή στην ρωμαϊκή Εκκλησία δεν ήταν πια αποδεκτή από τον Ασάν, που ήταν ο υποκινητής μιας αντιλατινικής συμμαχίας των ορθόδοξων ηγεμόνων. Στόχος του ήταν πια να ιδρύσει το δικό του ορθόδοξο Πατριαρχείο στο Τύρνοβο και να εξασφαλίσει στο ζήτημα αυτό τη συγκατάθεση της Νίκαιας και των ανατολικών Πατριαρχείων. Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις η εκκλησιαστική και πολιτική ηγεσία της Νίκαιας συμφώνησαν να δεχθούν την ίδρυση του βουλγαρικού Πατριαρχείου και έτσι το τσαρικό κράτος της Βουλγαρίας απέκτησε εκκλησιαστική ανεξαρτησία. Πάντως και το βουλγαρικό Πατριαρχείο, όπως και η αυτοκέφαλη σερβική αρχιεπισκοπή, αναγνώρισε αρχικά τα κυριαρχικά δικαιώματα του Πατριαρχείου της Νίκαιας, αφού δέχθηκε να μνημονεύει στα δίπτυχα το όνομα του βυζαντινού πατριάρχη και να αποστέλλει σ' αυτό χρηματική συνεισφορά[74]. Την άνοιξη του 1235 υπογράφηκε στην Καλλίπολη, που μόλις είχε καταληφθεί από τον Βατάτζη, η συνθήκη της συμμαχίας και αργότερα στη Λάμψακο τελέσθηκε με μεγάλη επισημότητα ο γάμος του διαδόχου Θεοδώρου (Β') Λάσκαρη με την κόρη του τσάρου της Βουλγαρίας, που είχε αρχικά προορισθεί για τον Βαλδουίνο Β'. Με την ευκαιρία αυτή διακηρύχθηκε με τη συναίνεση των πατριαρχών της Ανατολής το νέο αξίωμα του ηγέτη της βουλγαρικής Εκκλησίας[55].

Οι σύμμαχοι προχώρησαν αμέσως στην πράξη και άρχισαν την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως από ξηρά και θάλασσα. Οι εχθροπραξίες σταμάτησαν εξαιτίας του χειμώνα που πλησίαζε, επαναλήφθηκαν όμως το 1236. Η πολιορκημένη βασιλίδα άντεξε στην πολιορκία με την υποστήριξη της ναυτικής δυνάμεως της Βενετίας. Ωστόσο η κατάσταση των Λατίνων ήταν απελπιστική και ο νεαρός Βαλδουίνος εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και έσπευσε στη Δύση για να ζητήσει βοήθεια. Η λατινική Κωνσταντινούπολη σώθηκε εξαιτίας της διαφωνίας των πολιορκητών. Ο βούλγαρος τσάρος άλλαξε πάλι πολιτική, όταν αντιλήφθηκε, αργά βέβαια αλλά πάντως δικαιολογημένα, ότι η κατάλυση της λατινικής κυριαρχίας θα ευνοούσε προ παντός την αυτοκρατορία της Νίκαιας, που θα γινόταν γι' αυτόν περισσότερο επικίνδυνος γείτονας από όσο ήταν η εξαντλημένη λατινική αυτοκρατορία. Έτσι διέκοψε τις σχέσεις με τον Βατάτζη, συμμάχησε με τους Λατίνους και μάλιστα κήρυξε τον πόλεμο εναντίον του πρώην συμμάχου του με την υποστήριξη των Λατίνων και των Κουμάνων που είχαν προελάσει στα Βαλκάνια. Το Τζούρουλον, που ήταν μία από τις κύριες βάσεις εξορμήσεως του κράτους της Νίκαιας στη Θράκη, πολιορκήθηκε από τους Βούλγαρους, τους Λατίνους και τους Κουμάνους. Τότε έγινε μια νέα και τελευταία αλλαγή στην ευμετάβλητη πολιτική του Ασάν Β', αυτή τη φορά εξαιτίας ενός ισχυρού ψυχικού κλονισμού. Στο Τύρνοβο ξέσπασε μια επιδημία. Ο αιφνίδιος θάνατος της γυναίκας του, ενός από τους γιους του καθώς και του βούλγαρου πατριάρχη φάνηκε στον τσάρο ως θεία δίκη για την προδοσία της συνθήκης με τον Ιωάννη Βατάτζη. Αποσύρθηκε λοιπόν από το Τζούρουλον και έκλεισε συνθήκη ειρήνης με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας (τέλη του 1237)[56]. Η προσωρινή όμως κατάληψη του Τζούρουλου από τις δυνάμεις των Λατίνων και των Κουμάνων δεν είχε ουσιαστική σημασία για την εξέλιξη των γεγονότων, η οποία ευνοούσε πια την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Το 1241 πέθανε ο Ιβάν Ασάν Β' και λίγο αργότερα, με την προέλαση των Μογγόλων, άρχισε η κατάρρευση της δυνάμεως της Βουλγαρίας.

Ο Ιωάννης Βατάτζης δεν είχε πια κανένα επικίνδυνο αντίπαλο. Το ριψοκίνδυνο και υπερβολικό πάθος κατακτήσεως του τολμηρού αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης είχε συντριβεί. Το σθεναρό αλλά σπασμωδικό πείσμα του βούλγαρου τσάρου για μεγαλύτερη δύναμη είχε συντριβεί. Η λατινική αυτοκρατορία, που είχε καταρρεύσει προ πολλού, είχε γίνει έρμαιο στην πολιτική των γειτονικών δυνάμεων και επιζούσε μόνο εξαιτίας της διαφωνίας των αντιπάλων της. Ήταν πια καιρός ο αυτοκράτορας της Νίκαιας, με την συνετή υπομονή του, με την πολιτική ανωτερότητά του, με την οξύνοια και την επιμονή του, να δρέψει τους καρπούς. Το 1242 ανέλαβε μια εκστρατεία εναντίον της Θεσσαλονίκης, στην οποία τότε κυβερνούσε ο Ιωάννης με την υποστήριξη του πατέρα του Θεοδώρου Αγγέλου, που είχε ελευθερωθεί από τον Ασάν Β'. Με γρήγορη και νικηφόρο προέλαση πλησίασε την πρωτεύουσα της δυτικής Ελλάδος, όταν η εισβολή των Μογγόλων στην Μ.

Digitized by 10uk1s

Ασία τον ανάγκασε να υποχωρήσει και να συνάψει ειρήνη. Αν και η πολεμική αυτή εκστρατεία ανακόπηκε πρόωρα, εντούτοις είχε ένα σημαντικό αποτέλεσμα. Το κράτος της δυτικής Ελλάδος παραιτήθηκε τυπικά από κάθε είδος ανταγωνισμό με την υπέρτερη αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ο ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης κατέθεσε τα αυτοκρατορικά του διάσημα και αναγνώρισε τα κυριαρχικά δικαιώματα του αυτοκράτορα της Νίκαιας, ο οποίος σε αντάλλαγμα του αναγνώρισε τον τίτλο του *δεσπότου*[57].

Η επιδρομή των Μογγόλων προκάλεσε μεγάλο αναβρασμό σ' ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή. Το ρωσικό κράτος υπέκυψε στους κατακτητές και κατέληξε για περισσότερο από δύο αιώνες κάτω από το ζυγό των Τατάρων, οι οποίοι ίδρυσαν στις εκβολές των ποταμών Βόλγα και Δον τη λεγόμενη «Χρυσή Ορδή». Η Πολωνία, η Σιλεσία, η Βοημία και Μοραβία, η Ουγγαρία και ολόκληρη η λεκάνη του Δούναβη λεηλατήθηκαν και οι Μογγόλοι προέλασαν ως τα παράλια της Αδριατικής. Στην επιστροφή τους διά μέσου της Βαλκανικής Χερσονήσου ερήμωσαν τις νοτιοσλαβικές χώρες και ανάγκασαν τη Βουλγαρία να καταβάλει φόρους υποτέλειας. Ταυτόχρονα εισέβαλαν με την ίδια ακάθεκτη ορμή στην Εγγύς Ανατολή. Το σουλτανάτο του Ικονίου, ο ανατολικός γείτονας της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και το μικρό βασίλειο της Τραπεζούντος απειλούνταν με αφανισμό, ενώ η Νίκαια αγωνιούσε για την ύπαρξή της. Για να αποκρούσει τον κοινό κίνδυνο ο Ιωάννης Βατάτζης έκλεισε συμμαχία με το σουλτάνο του Ικονίου (1243)[58]. Ωστόσο, τα μικρά κρατίδια της Μ. Ασίας δεν μπορούσαν να αντιτάξουν σοβαρή αντίσταση στον εχθρό, του οποίου η δύναμη επεκτεινόταν από τον Ειρηνικό Ωκεανό ως την Κεντρική Ευρώπη. Ο βασιλιάς της Τραπεζούντος, που νικήθηκε ολοκληρωτικά από τους Μογγόλους, έγινε φόρου υποτελής, το ίδιο και ο σουλτάνος του Ικονίου υποχρεώθηκε να καταβάλει φόρους υποτέλειας. Με τον όρο αυτό και οι δυο παρέτειναν την άθλια ύπαρξή τους, αφού οι Μογγόλοι αποχώρησαν από τη Μ. Ασία κυνηγώντας μεγαλύτερους στόχους. Η αυτοκρατορία όμως της Νίκαιας έμεινε ανέπαφη και μάλιστα αποκόμισε σημαντικά οφέλη από την αποδυνάμωση των ανατολικών γειτόνων της.

Ο Ιωάννης Βατάτζης μπορούσε πλέον να στρέψει πάλι την προσοχή του στις βαλκανικές χώρες και το 1246 κέρδισε μια αποφασιστική νίκη εναντίον των Βουλγάρων καθώς και του βασιλείου της δυτικής Ελλάδος και μάλιστα με ελάχιστη δαπάνη δυνάμεων. Το κράτος των Βουλγάρων, η ως τώρα ισχυρότερη δύναμη πάνω στα Βαλκάνια, που τώρα ήταν υποτελής στους Τατάρους, κάτω από τη διακυβέρνηση των ανήλικων γιων του Ασάν Β', βρισκόταν σε άθλια κατάσταση. Ο αιφνίδιος θάνατος του δωδεκάχρονου Κολομάν (1241 - 46), τον οποίο διαδέχθηκε στο θρόνο ο ακόμα νεώτερος ετεροθαλής αδελφός του Μιχαήλ (1246 - 1256) προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση. Χωρίς αντίσταση κατέλαβε ο Βατάτζης όλα τα εδάφη, που είχε άλλοτε αποσπάσει ο Ιβάν Ασάν Β' από το βασίλειο της δυτικής Ελλάδος, επεξέτεινε την κυριαρχία του στη Θράκη ως τις πηγές του ποταμού Έβρου και στη Μακεδονία ως τον Αξιό. Στη συνέχεια στράφηκε με την ίδια εκπληκτική επιτυχία εναντίον της Θεσσαλονίκης, όπου οι αδύναμοι απόγονοι του τυφλωμένου Θεοδώρου διαδέχονταν ο ένας τον άλλο πάνω στον κλονισμένο θρόνο, ασκώντας μάλλον φαινομενική εξουσία. Ο Βατάτζης εισήλθε στη Θεσσαλονίκη το Δεκέμβριο του 1246, χωρίς καμιά αντίσταση και με την υποστήριξη μιας ισχυρής αντιπολιτεύσεως, που προσδοκούσε την άφιξή του. Ο Θεόδωρος αποζημιώθηκε με ένα κτήμα κοντά στα Βοδενά, ενώ ο γιος του Δημήτριος, ο τελευταίος ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης (1244 - 46), οδηγήθηκε αιχμάλωτος στη Μ. Ασία. Από τότε στη Θεσσαλονίκη διέμενε ως γενικός διοικητής των ευρωπαϊκών κτήσεων της αυτοκρατορίας της Νίκαιας ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος. Ο γιος του, ο μετέπειτα αυτοκράτορας Μιχαήλ Παλαιολόγος, ανέλαβε τη διοίκηση στις Σέρρες και στο Μελένικον.

Η Ήπειρος, το παλαιό κέντρο της δυνάμεως της δυτικής Ελλάδος, αποσύρθηκε, αμέσως μετά την ήττα της Κλοκότνιτσας από τη Θεσσαλονίκη και διατήρησε, μαζί με τη Θεσσαλία, την ανεξαρτησία της κάτω από την ηγεσία του Δεσπότη Μιχαήλ Β', που ήταν εξώγαμος γιος του Μιχαήλ Α' Αγγέλου. Με σκοπό να αποτρέψει άλλες περιπλοκές ο Βατάτζης έκλεισε μαζί του συνθήκη φιλίας και αρραβώνιασε την εγγονή του Μαρία με το Νικηφόρο, το διάδοχο του ηπειρωτικού θρόνου και γιο του Μιχαήλ (1249). Με την επιρροή όμως του Θεοδώρου Αγγέλου, που ήταν αδύνατο να ηρεμήσει

Digitized by 10uk1s

το ατίθασο πνεύμα του, ακύρωσε ο Μιχαήλ τη συνθήκη αυτή και κατέλαβε πολλές πόλεις της Μακεδονίας, που ανήκαν στον αυτοκράτορα της Νίκαιας. Η πολεμική σύρραξη, που προκάλεσε με τον τρόπο αυτό, είχε για τον ίδιο άδοξο τέλος. Αναγκάσθηκε να δεχθεί την ειρήνη στη Λάρισσα με την υπαγόρευση των αυτοκρατορικών απεσταλμένων, παραχώρησε στον αυτοκράτορα της Νίκαιας όχι μόνο τις πόλεις που μόλις είχε καταλάβει, αλλά και τα εδάφη της δυτικής Μακεδονίας, τα οποία είχε αφαιρέσει από την κατοχή των Βουλγάρων μαζί με την αλβανική πόλη Κρόγια και τελικά παρέδωσε σ' αυτόν και το γιο του Νικηφόρο (1252). Σαν αντάλλαγμα για την αναγνώριση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του αυτοκράτορα της Νίκαιας πατέρας και γιος έλαβαν από τον Βατάτζη τον τίτλο του Δεσπότη[59]. Ο Θεόδωρος Άγγελος όμως παραδόθηκε και τερμάτισε την πολυτάραχη ζωή του σε μια φυλακή της Νίκαιας.

Ο Ιωάννης Βατάτζης διατηρούσε στενές επαφές με τις δυο κυρίαρχες δυνάμεις της Δύσεως, τον πάπα και το γερμανό αυτοκράτορα. Ιδιαίτερα φιλικές ήταν οι σχέσεις του με το Φρειδερίκο Β' Hohenstaufen. Το γεγονός ότι ο δεύτερος βρισκόταν σε διαμάχη με τον πάπα και ο πρώτος με την λατινική αυτοκρατορία οδήγησε τους δυο ηγεμόνες σε συνεννόηση που κατέληξε σε συμμαχία. Η συμμαχία αυτή επισφραγίσθηκε με το γάμο του Ιωάννη Βατάτζη με τη νεώτερη κόρη του Φρειδερίκου Κωνσταντία, ύστερα από το θάνατο της πρώτης συζύγου του, της Ειρήνης Λάσκαρη. Οι επιστολές του Φρειδερίκου προς τον Ιωάννη Βατάτζη δείχνουν ειλικρινή συμπάθεια και θαυμασμό για τους Έλληνες, τους οποίους *«ο ονομαζόμενος αρχιερέας (δηλ. ο πάπας) τόλμησε με αδιάντροπο τρόπο να δυσφημίσει ως αιρετικούς, αυτούς, οι οποίοι είχαν διαδώσει τη χριστιανική πίστη* ως *τα έσχατα όρια του κόσμου»*[60]. *Η* συμμαχία αυτή δεν απέφερε βέβαια θετικά αποτελέσματα, ανύψωσε όμως οπωσδήποτε το γόητρο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Όπως σχεδόν όλοι οι βυζαντινοί αυτοκράτορες των τελευταίων αιώνων, ο Ιωάννης Βατάτζης ήρθε σε ενωτικές διαπραγματεύσεις με τη ρωμαϊκή Εκκλησία. Ως προϋπόθεση της ενώσεως απαιτούσε από τον παπισμό την παράδοση της λατινικής αυτοκρατορίας. Αρχικά οι διαπραγματεύσεις οδήγησαν σε αδιέξοδο, όπως είχε συμβεί και με τις προηγούμενες ενωτικές διαβουλεύσεις και μάλιστα περιπλάκησαν περισσότερο εξαιτίας της συνεννοήσεως του έλληνα αυτοκράτορα με τον Φρειδερίκο Β'. Πάντως μετά το θάνατο του τελευταίου και στα χρόνια του πάπα Ιννοκεντίου Δ' οι διαπραγματεύσεις έλαβαν ευνοϊκότερη τροπή. Ο Ιννοκέντιος Δ', καθώς ήταν διορατικός πολιτικός, δεν μπορούσε να παραβλέψει το γεγονός, ότι η συνεργασία με την ανερχόμενη βυζαντινή αυτοκρατορία της Νίκαιας υποσχόταν περισσότερα οφέλη στην υπόθεση της Ρώμης απ' όσο η διατήρηση της ετοιμόρροπης λατινικής αυτοκρατορίας. Όπως ο έλληνας αυτοκράτορας ήταν πρόθυμος να θυσιάσει την ανεξαρτησία της Εκκλησίας του προκειμένου να ανακτήσει την Κωνσταντινούπολη, έτσι και ο πάπας ήταν πρόθυμος να εγκαταλείψει τη λατινική αυτοκρατορία προκειμένου να επιτύχει την ένωση με την ελληνική Εκκλησία[61]. Η προσέγγιση φαινόταν τώρα πλησιέστερη από όσο ποτέ άλλοτε. Ωστόσο και τη φορά αυτή δεν έγινε το τελικό βήμα. Η υποστήριξη της Ρώμης, που συνδεόταν με σημαντικές παραχωρήσεις, δεν ήταν πια απαραίτητη. Οι μέρες της λατινικής Κωνσταντινουπόλεως ήταν έτσι κι αλλοιώς μετρημένες, αφού, εξαιτίας των μεγάλων επιτυχιών του Βατάτζη, η αποκατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στο Βόσπορο ήταν πια μόνο ζήτημα χρόνου.

Ο Βατάτζης είχε στο μεταξύ διπλασιάσει την έκταση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Οι κτήσεις του στη Μ. Ασία ήταν απόλυτα ασφαλείς και ένα μεγάλο τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου βρισκόταν κάτω από την εξουσία του. Οι πρώην αντίπαλοι της αυτοκρατορίας της Νίκαιας είχαν εξαφανισθεί ή αποδυναμωθεί. Το κράτος της δυτικής Ελλάδος έπαυσε να υπάρχει, ενώ η απόμερη Ήπειρος και η εξαθλιωμένη Βουλγαρία δεν αποτελούσαν πια σοβαρό κίνδυνο. Η λατινική αυτοκρατορία είχε περιορισθεί στα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως και ήταν περικυκλωμένη από τις κτήσεις του αυτοκράτορα της Νίκαιας. Η κατάστασή της ήταν τόσο αξιοθρήνητη ώστε ο Βαλδουίνος Β' αναγκάσθηκε να ενεχειριάσει σε βενετούς εμπόρους το μοναδικό γιο του Φίλιππο, προκειμένου να λάβει απ' αυτούς δάνειο για να ανακουφίσει τη μόνιμη ένδειά του σε χρήματα[62]. Χρειαζόταν μόνο μια τελευταία προσπάθεια για να ανακτηθεί η βασιλίδα και να ολοκληρωθεί το έργο της

Digitized by 10uk1s

παλινορθώσεως. Τον τελικό αυτό θρίαμβο έμελλε όμως να γευθεί κάποιος άλλος. Πάντως ο Ιωάννης Βατάτζης είχε δημιουργήσει όλες τις προϋποθέσεις για το θρίαμβο αυτό και σ' αυτόν προ παντός ανήκει η τιμή για την αποκατάσταση της. βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Τα επιτεύγματα του Ιωάννη Βατάτζη στο χώρο της εσωτερικής πολιτικής ήταν εξίσου σημαντικά όπως και οι επιτυχίες του στην εξωτερική πολιτική. Αγωνίσθηκε για την πληρέστερη εφαρμογή του νόμου και για την καταπολέμηση των γνωστών καταχρήσεων στη διοίκηση. Με την υποστήριξη της συζύγου του Ειρήνης Λάσκαρη επιζήτησε να απαλύνει την ένδεια και τα βάρη των φτωχών τάξεων του πληθυσμού και ίδρυσε πολλά νοσοκομεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα[63]. Οικοδόμησε μεγαλοπρεπείς ναούς που να ικανοποιούν τη βυζαντινή ευσέβεια και ανήγειρε οχυρά στις ακριτικές περιοχές για να αντιμετωπίσει τις στρατιωτικές ανάγκες. Ακολουθώντας τις καλύτερες παραδόσεις του βυζαντινού κράτους ο Ιωάννης Βατάτζης δημιούργησε στρατιωτικά αγροκτήματα και ενίσχυσε τις στρατιωτικές δυνάμεις με την μόνιμη εγκατάσταση των Κουμάνων - που είχαν διωχθεί από τους Μογγόλους - ως στρατιωτών στις ακριτικές περιοχές - πρώτα στη Θράκη και τη Μακεδονία και ύστερα στην κοιλάδα του Μαιάνδρου και στη Φρυγία - με τον όρο της προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας.[64] Με τον τρόπο αυτό αποκαταστάθηκε ιδιαίτερα στην Ανατολή το σύστημα της άμυνας των συνόρων και το γεγονός αυτό θεωρεί ορθά ο βυζαντινός ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης ως το πιο σημαντικό επίτευγμα του κράτους της Νίκαιας[65]. Παράλληλα όμως παραχωρήθηκαν στην αυτοκρατορία της Νίκαιας προνοιακά κτήματα σε μεγάλη έκταση[66], φαίνεται μάλιστα ότι ο Ιωάννης Βατάτζης ευνόησε ιδιαίτερα την εκχώρηση προνοιακών κτημάτων περιορισμένης εκτάσεως στη μεσαία στρατιωτική αριστοκρατία[67].

Τα οικονομικά μέτρα του Ιωάννη Βατάτζη αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή. Με την κυβέρνησή του η αυτοκρατορία της Νίκαιας δοκίμασε τέτοια οικονομική ευημερία, την οποία λίγες φορές είχε γνωρίσει ως τότε[68]. Ο αυτοκράτορας απέδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην ανόρθωση της αγροτικής οικονομίας και της κτηνοτροφίας και πρώτος αυτός έδωσε το καλό παράδειγμα στη γεωργία. Τα αυτοκρατορικά κτήματα ορίσθηκε να γίνουν πρότυπα για να δείξουν στους υπηκόους τι μπορεί να αποφέρει η φροντισμένη και συνετή οικονομική διαχείριση στην γεωργία, την αμπελοκομία και την κτηνοτροφία. Στη σύζυγό του ο αυτοκράτορας δώρισε ένα διάδημα με μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους, τους οποίους απόκτησε με την πώληση των αυγών από το κτήμα του. Αυτό το «στέμμα των αυγών», όπως το ονόμασε ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ενσάρκωνε γι αυτόν ένα ολόκληρο πρόγραμμα. Βασικός στόχος της οικονομικής πολιτικής του ήταν να καταστήσει τη χώρα οικονομικά αυτάρκη. Επιζήτησε να προστατεύσει την αυτοκρατορία από την εισαγωγή ξένων προϊόντων και να την απαλλάξει από το οικονομικό μονοπώλιο των ιταλικών πόλεων. Απαγόρευσε με κάθε αυστηρότητα στους υπηκόους του να αγοράζουν είδη πολυτελείας από το εξωτερικό. Κάθε πολίτης έπρεπε να αρκεσθεί με «ό,τι παράγει το ρωμαϊκό έδαφος και ό,τι δημιουργούν τα ρωμαϊκά χέρια». Το προστατευτικό αυτό μέτρο είχε βέβαια ηθικό έρεισμα, αποτελούσε όμως αναντίρρητα αιχμή κατά της Βενετίας. Τα φορολογικά μέτρα εναντίον των βενετικών εισαγωγών θα προκαλούσαν σίγουρα σοβαρές επιπλοκές, γιατί θα παραβίαζαν τις εμπορικές συμφωνίες, οι οποίες έφεραν τις υπογραφές όλων των βυζαντινών αυτοκρατόρων από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό ως το Θεόδωρο Α' Λάσκαρη. Αντίθετα, κανένας δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει το δικαίωμα του αυτοκράτορα να απαγορεύσει στους υπηκόους του την αγορά πολυτελών ειδών. Πάντως όμως ευγενή μέταλλα και πολυτελή υφάσματα εισέρρεαν στην αυτοκρατορία σε μεγάλες ποσότητες από το γειτονικό σουλτανάτο του Ικονίου. Η εισβολή των Μογγόλων, η οποία άφησε ανέπαφη την αυτοκρατορία της Νίκαιας, ενώ προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στις γειτονικές χώρες, απέφερε μεγάλα οικονομικά οφέλη στους Βυζαντινούς. Οι Τούρκοι προμηθεύονταν είδη διατροφής από την αυτοκρατορία της Νίκαιας και πλήρωναν μεγάλα ποσά σε χρυσό και άλλα είδη. Έτσι, παρά τη μόνιμη εμπόλεμη κατάστασή της, η Νίκαια δεν δοκίμασε ποτέ έλλειψη χρημάτων. Οι νομισματικές και οικονομικές συνθήκες του κράτους της Νίκαιας στα χρόνια του Βατάτζη ήταν κατά πολύ υγιέστερες από τις συνθήκες που επικρατούσαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία στα χρόνια των τελευταίων Κομνηνών και των Αγγέλων. Ακόμη υγιέστερη ήταν η γενική κατάσταση του ίδιου του κράτους, γεγονός που αποδεικνύει ότι η ζωτικότητα των Βυζαντινών δεν είχε εξαντληθεί και ότι ήταν δυνατή η ανανέωση

Digitized by 10uk1s

της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ο Ιωάννης Βατάτζης, που στα τελευταία χρόνια της ζωής του υπέφερε από σοβαρές κρίσεις επιληψίας, πέθανε στις 3 Νοεμβρίου 1254[69]. Τα απαράμιλλα κατορθώματά του βρήκαν τη μεγαλύτερη αναγνώριση. Μισό αιώνα μετά το θάνατό του ανακηρύχθηκε άγιος και ως τα πρόσφατα χρόνια η μνήμη του αγίου αυτοκράτορα Ιωάννου του Ελεήμονος ετιμάτο κάθε χρόνο στην εκκλησία της Μαγνησίας, την οποία έχτισε ο ίδιος και στην οποία βρήκε την τελευταία ανάπαυσή του καθώς και στο Νυμφαίον, την αγαπημένη του κατοικία[70].

Digitized by 10uk1s

3. Τα χρόνια πριν από την παλινόρθωση

Γενική βιβλιογραφία

Βλ. παραπάνω. Βλ. ακόμη:

I. B. Papadopoulos, Theodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908.

J. Dräseke, Theodoros Laskaris, BZ 3 (1894) 498 - 515.

Chapman, Michel Paléologue.

Geanakoplos, Michael Palaeologus.

Ο Ιωάννης Βατάτζης με τις νικηφόρες εκστρατείες του είχε πετύχει να επανενώσει ένα μεγάλο τμήμα των βυζαντινών χωρών και να οικοδομήσει στο εσωτερικό ένα σταθερό κρατικό οικοδόμημα, που όμοιό του δεν είχε γνωρίσει για πολλά χρόνια η βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο διάδοχός του Θεόδωρος Β' Λάσκαρης (1254 - 58) έμελλε να αποδείξει ότι η αυτοκρατορία της Νίκαιας δεν υστερούσε καθόλου από το παλαιό Βυζάντιο στον πολιτιστικό τομέα. Ο Ιωάννης Βατάτζης προώθησε δραστήρια την παιδεία στην αυτοκρατορία και έδειξε πάντοτε ζωηρό ενδιαφέρον για την επιστήμη. Ο γιος του, ο επιμελής μαθητής του λόγιου Νικηφόρου Βλεμμύδη, ήταν ο ίδιος άνθρωπος των γραμμάτων και γόνιμος συγγραφέας. Πριν ανέλθει στο θρόνο είχε αφιερώσει τη ζωή του σε επιστημονική έρευνα, φιλοσοφικές μελέτες και θεολογικό στοχασμό. Με την άνοδό του στο θρόνο ο Θεόδωρος Β', που έλαβε από τη μητέρα του το βασιλικό όνομα Λάσκαρης, κατέστησε την αυλή της Νίκαιας κέντρο ανθρωπιστικών ενασχολήσεων. Η Νίκαια μπορούσε να συγκριθεί τότε με την αρχαία Αθήνα[71]. Μεγάλος αριθμός λογίων συγκεντρώθηκε γύρω από τον φιλομαθή αυτοκράτορα και η αυτοκρατορία της Νίκαιας δοκίμασε τέτοια πολιτιστική άνθηση, που θύμιζε την εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου.

Σε σύγκριση όμως με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο ο Θεόδωρος Β' δεν ήταν μόνο λόγιος αλλά και άνθρωπος της δράσεως, αν και υπέφερε από μια φοβερή ασθένεια που απομυζούσε τη ζωτικότητά του. Όπως ο πατέρας του, υπέφερε κι αυτός, σε μεγαλύτερο όμως βαθμό, από επιληψία. Ο Θεόδωρος Β' είχε πολύ υψηλή αντίληψη για το αυτοκρατορικό αξίωμα και διοικούσε προσωπικά το κράτος όπως ο ίδιος νόμιζε καλύτερα. Καθώς ήταν αυταρχικός και ιδιότροπος περιφρόνησε τους ισχυρούς της αυτοκρατορίας και προκάλεσε την εχθρότητά τους. Αγνόησε εντελώς τα προνόμια της αριστοκρατίας. Πρώτος σύμβουλός του ήταν ο φίλος του Γεώργιος Μουζάλων, που ήταν άνθρωπος ταπεινής καταγωγής. Επιδίωξε να κυριαρχήσει και στην Εκκλησία όπως έκανε και με το κράτος και ανύψωσε στον πατριαρχικό θρόνο τον μοναχό Αρσένιο, έναν στενοκέφαλο ασκητή. Ήταν πολύ επιφυλακτικός απέναντι στη Ρώμη και έβλεπε με ψυχρότητα τα ενωτικά σχέδια του πατέρα του. Απέρριπτε κάθε συζήτηση για υποταγή της ελληνικής Εκκλησίας στη Ρώμη. Η ένωση θα μπορούσε να γίνει μόνο με βάση την πλήρη ισοτιμία, και σε περίπτωση διαφωνίας αυτός, ως αυτοκράτορας και ως ουδέτερος κριτής, θα είχε το δικαίωμα να εκφέρει την τελική κρίση[72]. Βέβαια η υπεροπτική αυτή στάση ήταν απόηχος των μεγάλων επιτυχιών της εξωτερικής πολιτικής του Ιωάννη Βατάτζη, οι οποίες είχαν καταστήσει περιττή κάθε συμπαράσταση του παπισμού στον αγώνα για την Κωνσταντινούπολη.

Η σύντομη βασιλεία του Θεοδώρου Β' δεν έφερε καμιά ουσιαστική αλλαγή στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής ούτε και έφερε τους Βυζαντινούς πλησιέστερα στο στόχο τους, που ήταν η ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως. Η αυτοκρατορία όμως κατόρθωσε τουλάχιστον να διατηρήσει το status quo απέναντι στους πολυάριθμους εχθρούς της, οι οποίοι ενθαρρύνθηκαν με το θάνατο του Ιωάννη Βατάτζη σε νέες επιθέσεις εναντίον της αυτοκρατορίας. Σοβαρές περιπλοκές

Digitized by 10uk1s

απειλούσε να προκαλέσει η συμμαχία του Μιχαήλ Παλαιολόγου με τους Σελτζούκους, όταν ο πρώτος για να αποφύγει τις υποψίες για προδοσία σε βάρος του, κατέφυγε στο σουλτάνο του Ικονίου και δέχθηκε την υποστήριξή του στις αξιώσεις του για το θρόνο. Μια νέα όμως προέλαση των Μογγόλων ανέτρεψε ολοκληρωτικά την κατάσταση και ο σουλτάνος, αντί να επιτεθεί στους Έλληνες, ζήτησε τη βοήθειά τους ενώ ο Μιχαήλ Παλαιολόγος αναγκάσθηκε να δηλώσει μετάνοια και επέστρεψε για να ζητήσει τη συνδιαλλαγή με τον αυτοκράτορα. Την εποχή αυτή οι Βυζαντινοί ήρθαν σε στενώτερη επαφή με τους Μογγόλους και δέχθηκαν μάλιστα μια αντιπροσωπεία τους με μεγάλη επιδεικτική πολυτέλεια, ελπίζοντας ότι θα πείσουν τους κυριάρχους της Ασίας για την ακαταμάχητη δύναμη και τον ανεξάντλητο πλούτο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας[73].

Στη Βαλκανική η αυτοκρατορία είχε να αντιπαλαίσει με τη Βουλγαρία και το κράτος της Ηπείρου. Ο νεαρός τσάρος των Βουλγάρων Μιχαήλ Ασάν κατέλαβε μεγάλες περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας που είχε κατακτήσει ο Ιωάννης Βατάτζης. Τελικά ύστερα από δύο δαπανηρές εκστρατείες αναγκάσθηκε το 1256 να αποσυρθεί και να συνάψει μία συνθήκη ειρήνης ευνοϊκή για την αυτοκρατορία της Νίκαιας[74]. Ο κίνδυνος από τους Βουλγάρους υποχώρησε περισσότερο με την πτώση του Μιχαήλ Ασάν, με τις εσωτερικές αναταραχές, που τάραξαν στη συνέχεια τη Βουλγαρία, και τελικά με την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου Tich (1257 - 77), ενός απόγονου των Νεμανιδών, ο οποίος έλαβε ως σύζυγο την κόρη του Θεοδώρου Β' Ειρήνη. Μια συμμαχία γάμου, που είχε σχεδιασθεί ενωρίτερα από τον Ιωάννη Βατάτζη, πραγματοποιήθηκε και με την Ήπειρο. Ο Νικηφόρος, ο γιος του Μιχαήλ Β', παντρεύθηκε την κόρη του αυτοκράτορα Μαρία και ο Θεόδωρος Β' εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία αυτή για να θέσει υπό την εξουσία του το Δυρράχιο και το μακεδονικό οχυρό Σέρβια. Η επιτυχία όμως αυτή κόστισε στον αυτοκράτορα τη φιλία της Ηπείρου και από το 1257 ξέσπασε πάλι ένας σκληρός και αμφίρροπος πόλεμος ανάμεσα στα δύο ελληνικά κράτη. Στο μεταξύ μια επικίνδυνη κατάσταση εμφανίσθηκε στη διάρκεια του βουλγαρικού και ιδιαίτερα του ηπειρωτικού πολέμου εξαιτίας του αυξανόμενου ανταγωνισμού ανάμεσα στον αυτοκράτορα και στις οικογένειες των αριστοκρατών της αυτοκρατορίας, οι οποίες κατείχαν τα σπουδαιότερα αξιώματα στο στρατό. Ο Θεόδωρος Β' απέδωσε σ' αυτούς τις κατά καιρούς αποτυχίες του, και γι αυτό ήταν πράγματι αμφίβολη η πίστη των στρατιωτικών αρχηγών απέναντι στον ηγεμόνα που είχε εχθρικές διαθέσεις προς την αυτοκρατορία. Οι ατέλειωτες όμως δίκες, που έγιναν σε βάρος των εκπροσώπων της αριστοκρατίας καθώς και οι φρικτές ποινές, που επέβαλε σ' αυτούς ο οξύθυμος και φοβερά ευερέθιστος αυτοκράτορας, οδήγησαν σε μεγαλύτερη όξυνση. Καταπολεμώντας ο Θεόδωρος Β' την ισχυρογνωμοσύνη των αριστοκρατών έφθασε στα άκρα και με τον τρόπο αυτό προκάλεσε μία διαμάχη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της δυναστείας του.

Όταν ο Θεόδωρος υπέκυψε στη κληρονομική του αρρώστεια, τον Αύγουστο του 1258 σε ηλικία 36 χρόνων, το θρόνο κατέλαβε ο επταετής γιος του Ιωάννης Δ'. Ο αυτοκράτορας είχε διορίσει ως αντιβασιλέα στη θέση του ανήλικου γιου του το φίλο του Γεώργιο Μουζάλων, αδιαφορώντας για το βαθύ μίσος, που έτρεφε η αριστοκρατία της αυτοκρατορίας εναντίον του. Ακόμη και ο όρκος, που έδωσαν οι αριστοκράτες της αυτοκρατορίας με επικεφαλής τον Μιχαήλ Παλαιολόγο πρώτα στον θνήσκοντα αυτοκράτορα και ύστερα στον ίδιο τον Γεώργιο Μουζάλων, δεν ήταν ικανός να τιθασεύσει το μίσος αυτό. Εννέα μέρες μετά το θάνατο του Θεοδώρου Β' και στη διάρκεια της επιμνημόσυνης ακολουθίας για το νεκρό αυτοκράτορα, έγινε αιφνιδιαστική επίθεση εναντίον του Γεωργίου Μουζάλων και του αδελφού του, οι οποίοι σφάχθηκαν μπροστά στην αγία τράπεζα. Η αντιβασιλεία ανατέθηκε τώρα στον Μιγαήλ Παλαιολόγο, που ήταν ο ικανότερος και επιφανέστερος εκπρόσωπος της αριστοκρατίας. Καταγόταν από μια παλαιά αριστοκρατική οικογένεια, ήταν παντρεμένος με μια δισεγγονή του Ιωάννη Βατάτζη και πολλοί πρόγονοί του ήταν μέλη παλαιών βασιλικών οικογενειών[75]. Καθώς ήταν έξοχος στρατιωτικός διοικητής είχε μεγάλη εκτίμηση στο στρατό και ιδιαίτερα στους λατίνους μισθοφόρους. Ήταν πολύ συμπαθητικός χαρακτήρας και είχε κερδίσει οπαδούς σε όλες τις τάξεις, ακόμη και ανάμεσα στον πανίσχυρο κλήρο. Έτσι λοιπόν αναγορεύθηκε *Μέγας Δουξ* και αργότερα *Δεσπότης.* Οι τίτλοι όμως αυτοί ήταν μόνο προβαθμίδες για την ανώτατη εξουσία. Στην αλλαγή του έτους 1258/9 ανακηρύχθηκε συναυτοκράτορας του

Digitized by 10uk1s

νεαρού Ιωάννη Λάσκαρη και δέχθηκε το αυτοκρατορικό στέμμα[76].

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος όφειλε την αστραπιαία άνοδό του όχι μόνο στην μοναδική ευστροφία του, αλλά και στην όξυνση της εξωτερικής καταστάσεως, η οποία απαιτούσε δυναμική πολιτική ηγεσία. Αντίθετα από τον Φρειδερίκο Β' ο γιος του, ο βασιλιάς Μανφρέδος της Σικελίας, ήταν εχθρός της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η αυξανόμενη δύναμη του βυζαντινού κράτους, το οποίο προχωρούσε με μεγάλα βήματα από τα μέσα της εκατονταετηρίδας προς την παλινόρθωσή του και είχε περιορίσει τη λατινική αυτοκρατορία στα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως, ανάγκασε τον Μανφρέδο να υιοθετήσει την αντιβυζαντινή πολιτική του Ερρίκου ΣΤ' και των νορμανδών ηγεμόνων της Σικελίας. Το 1258 κατέλαβε την Κέρκυρα και στη συνέχεια τις πιο σημαντικές πόλεις των παραλίων της Ηπείρου, δηλ. το Δυρράχιον, που μόλις είχε αποκτήσει ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, καθώς και τον Αυλώνα και το Βουθρωτό, που ανήκαν στον Δεσπότη Μιχαήλ Β'. Ο ηγεμόνας της Ηπείρου ήταν πρόθυμος να καταβάλει το τίμημα αυτό για να κερδίσει τη φιλία του βασιλιά της Σικελίας. Έτσι παραχώρησε στον Μανφρέδο το χέρι της κόρης του με προίκα τις κατειλημμένες αυτές πόλεις και σύναψε μαζί του μία συμμαχία εναντίον της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Τρίτο μέλος της συμμαχίας αυτής ήταν ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουΐνος της Αχαΐας, ο οποίος επίσης είχε λάβει ως σύζυγο μια κόρη του Μιχαήλ Β'. Την εποχή εκείνη το άστρο του πρίγκηπα της Αχαΐας βρισκόταν σε άνοδο. Το γειτονικό δουκάτο των Αθηνών και οι τρεις ηγεμονίσκοι της Εύβοιας είχαν αναγνωρίσει την επικυριαρχία του. Έτσι δημιουργήθηκε μια ισχυρή συμμαχία, η οποία απειλούσε να ματαιώσει την τελευταία στιγμή το έργο της Νίκαιας για την παλινόρθωση της αυτοκρατορίας. Το αντίπαλο αυτονομιστικό κράτος της δυτικής Ελλάδος και όλες οι λατινικές δυνάμεις της Ελλάδος συνενώθηκαν με το βασιλιά της Σικελίας σε έναν πόλεμο εξοντώσεως της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η τριπλή αυτή συμμαχία πέτυχε και τη συμπαράσταση της ανερχόμενης δυνάμεως του βασιλιά των Σέρβων Uroš Α'. Το 1258 ο στρατός του κατέλαβε τα Σκόπια, την Πρίλαπο και το Κίτσεβο.

Ο πόλεμος εναντίον της τριπλής αυτής συμμαχίας ήταν πραγματικά μια μεγάλη δοκιμασία για τον Μιχαήλ Η'. Τελικά βγήκε νικητής της κρίσεως αυτής που ήταν αποφασιστική για την τύχη της αυτοκρατορίας. Ο αδελφός του, ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης Παλαιολόγος, τέθηκε επικεφαλής ενός ισχυρού στρατού με ενισχύσεις από Κουμάνους και Τούρκους εναντίον των στρατευμάτων της συμμαχίας[77]. Το φθινόπωρο του 1259 οι δυνάμεις των συμμάχων δοκίμασαν στην κοιλάδα της Πελαγονίας μια συντριπτική ήττα[78]. Οι τετρακόσιοι ιππότες, που είχε αποστείλει ο βασιλιάς Μανφρέδος, έπεσαν όλοι στο πεδίο της μάχης και ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουΐνος συνελήφθηκε αιχμάλωτος. Το κράτος της Ηπείρου κινδύνευε να αφανισθεί. Ο αυτοκρατορικός στρατός εισήλθε στην Άρτα και η Ήπειρος σώθηκε από το χτύπημα αυτό μόνο χάρη στη βοήθεια, που έφθασε έγκαιρα από τη Σικελία. Επίσης και οι Σέρβοι αποχώρησαν από τις μακεδονικές πόλεις, που είχαν πρόσφατα καταλάβει.

Τώρα πια δεν υπήρχε καμιά ευρωπαϊκή δύναμη, που θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο στην ανάκτηση του Βυζαντίου. Η μόνη δύναμη που ενδεχομένως θα σκεφτόταν να παρεμβληθεί ήταν η ναυτική δημοκρατία της Βενετίας, η οποία στην πραγματικότητα είχε δημιουργήσει τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως και είχε ουσιαστικά καρπωθεί τα πλεονεκτήματα από την κατάσταση που διαμορφώθηκε το 1204. Για να εξασφαλισθεί και από την πλευρά αυτή ο Μιχαήλ Η' ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τους Γενουάτες, που ήταν αντίπαλοι των Βενετών. Στις 13 Μαρτίου 1261 υπογράφηκε στο Νυμφαίον μία σπουδαία συνθήκη, η οποία θεμελίωσε τη δύναμη της Γένουας στην Ανατολή, όπως προηγουμένως, το 1082, μια παρόμοια συνθήκη είχε εδραιώσει τη δύναμη της Βενετίας. Οι Γενουάτες υποχρεώθηκαν να προσφέρουν στην αυτοκρατορία πολεμική βοήθεια εναντίον της Βενετίας και σε αντάλλαγμα δέχθηκαν υπερβολικά προνόμια: φορολογικές και τελωνειακές παραχωρήσεις σε όλα τα τμήματα της αυτοκρατορίας και δικές τους εμπορικές περιοχές σε όλα τα σπουδαία λιμάνια της αυτοκρατορίας και φυσικά στην Κωνσταντινούπολη, αφού βέβαια το Βυζάντιο πετύχαινε την ανάκτησή της[79]. Με άλλα λόγια η Γένουα θα εξασφάλιζε το εμπορικό μονοπώλιο στην Ανατολή, το οποίο ήταν προνόμιο της Βενετίας από τα τέλη του

Digitized by 10uk1s

ενδέκατου αιώνα. Στην πραγματικότητα όμως το Βυζάντιο μεταβλήθηκε σε δέσμιο των δύο ναυτικών δυνάμεων, οι οποίες σφετερίσθηκαν τη ναυτική δύναμη και την εμπορική υπεροχή, που άλλοτε κατείχε.

Το μεγάλο γεγονός, το οποίο απασχολούσε τη σκέψη των Βυζαντινών επί δύο γενεές και για το οποίο η διπλωματία και η στρατιωτική πολιτική είχαν προπαρασκευάσει το δρόμο με μεγάλη περίσκεψη, πραγματοποιήθηκε τελικά με εκπληκτική ευκολία. Το τέλος της σαθρής λατινικής αυτοκρατορίας και η ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Βυζαντινούς οφείλονται σχεδόν στην τύχη. Όταν ο αυτοκρατορικός στρατηγός Αλέξιος Στρατηγόπουλος πορευόταν με μια μικρή στρατιωτική δύναμη προς τη Θράκη με την εντολή να εποπτεύσει τα βουλγαρικά σύνορα, πέρασε κοντά στην Κωνσταντινούπολη. Προς μεγάλη του έκπληξη βρήκε την πρωτεύουσα σχεδόν αφύλακτη. Την εποχή εκείνη διαρκούσε ακόμη μια εκεχειρία, που είχε συμφωνηθεί τον Αύγουστο του 1260 για ένα χρόνο και ο βεντικός στόλος με το μεγαλύτερο μέρος της φράγκικης φρουράς είχαν αποχωρήσει για να πολιορκήσουν το οχυρό Δαφνούσιον, πάνω σε μια νησίδα του νότιου Εύξεινου Πόντου. Χωρίς χρονοτριβή επιτέθηκε ο Στρατηγόπουλος κατά της άοπλης πόλεως, την οποία και κατέλαβε με την ανατολή του ήλιου στις 25 Ιουλίου 1261 χωρίς να συναντήσει σχεδόν καμιά αντίσταση. Ο Βαλδουΐνος Β' και η ακολουθία δραπέτευσαν και έτσι τελείωσε η λατινική κυριαρχία στην Κωνσταντινούπολη.

Στις 15 Αυγούστου ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' εισήλθε θριαμβευτικά στην πόλη Μ. Κωνσταντίνου. Στα 57 χρόνια της λατινικής κυριαρχίας η Κωνσταντινούπολη είχε χάσει το μεγαλείο και τον πλούτο της. Τη βάρβαρη λεηλασία του 1204 ακολούθησε συστηματική σύληση των βυζαντινών θησαυρών. Τα μεγάλα έργα τέχνης είχε διοχετεύσει η λατινική αυτοκρατορία στη Δύση γιατί με την αγωνία και την ένδεια, νόμιζε ότι χαρίζοντάς τα θα διατηρούσε την εύνοια των δυτικών δυνάμεων. Οι εκκλησίες είχαν ερημωθεί από τους θησαυρούς και από τα άγια λείψανά τους και το ανάκτορο των Βλαχερνών βρισκόταν σε ερείπια. Παρά ταύτα ο βυζαντινός λαός πανηγύρισε με μεγάλο ενθουσιασμό το γεγονός. Η είσοδος του αυτοκράτορα στην ελευθερωμένη πόλη πήρε τη μορφή θρησκευτικής πανηγυρεως. Ο λαός προϋπάντησε τον Μιχαήλ Η' με την εικόνα της Οδηγήτριας, που πιστευόταν ότι ήταν έργο του ευαγγελιστή Λουκά. Ο αυτοκράτορας πορεύθηκε πεζός, «περισσότερο χριστιανός παρά αυτοκράτορας», με την ιερή πομπή στη μονή Στουδίου και ύστερα στην Αγία Σοφία. Στο ναό αυτό της θείας σοφίας, που αποδόθηκε πάλι στην ορθόδοξη πίστη και όπου οι παλαιοί βυζαντινοί αυτοκράτορες δέχονταν κατά παράδοση το διάδημα, τέλεσε ο πατριάρχης τη βασιλική στέψη για δεύτερη φορά στον Μιχαήλ και τη σύζυγό του Θεοδώρα, το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου. Η λατρευτική αυτή πράξη συμβόλιζε την αναγέννηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη βασιλίδα πόλη, που ανασταινόταν σε μια νέα ζωή. Ταυτόχρονα ανακηρύχθηκε σε βασιλέα και σε επίδοξο διάδοχο του θρόνου ο γιος του αυτοκράτορα Ανδρόνικος, που ήταν τότε τριών χρονών. Με τον τρόπο αυτό έγινε το αποφασιστικό βήμα για την εγκαθίδρυση της νέας δυναστείας[80].

Αντίθετα, ο νόμιμος αυτοκράτορας Ιωάννης Δ' Λάσκαρης κρατήθηκε μακριά από όλες τις τελετές και μερικούς μήνες αργότερα ο Μιχαήλ Η' τύφλωσε τον άτυχο νεανία. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Ανδρόνικου Κομνηνού, που είχε εκτοπίσει το γιο του Μανουήλ, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος απαλλάχθηκε με τον ίδιο τρόπο από τον τελευταίο Λασκαρίδη, αν και είχε δώσει όρκο να σεβασθεί τα δικαιώματά του. Ενώ όμως ο Ανδρόνικος είχε βρει φρικτό τέλος, αντίθετα ο επιδέξιος Παλαιολόγος πέτυχε να επιβάλει μια μόνιμη εξουσία και να εγκαθιδρύσει την πιο μακρόχρονη δυναστεία της βυζαντινής ιστορίας: τη δυναστεία που έμελλε να κυβερνήσει την αυτοκρατορία ως την οριστική της πτώση.

Digitized by 10uk1s

4. Η παλινόρθωση της βυζαντινής δυνάμεως: Μιχαήλ Η'

Γενική βιβλιογραφία

Chapman, Michael Paléologue.

Geanakoplos, Michael Palaeologus.

Norden, *Papsttum und Byzanz.*

St. Runciman, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958 (γερμ. μετάφρ. München 1961).

Miller, Latins.

Zakythinos, Despotat I και II.

Longnon, Empire latin.

Kretschmayr, Venedig II.

Heyd, Commerce du Levant I.

[D. J. Geanakoplos, Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος και η Δύσις (1258 -1282). Μελέτη εκ των βυζαντινο-λατινικών σχέσεων, Αθήνα 1969. Βλ. επίσης D. Nicol, The Last Centuries of Byzantium (1261 - 1453), London 1972]

Βλ. ακόμη τη Γενική βιβλιογραφία >>.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία κυριαρχούσε στα νοτιοανατολικά από την εποχή του Ιωάννη Βατάτζη, μόνο όμως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως κατόρθωσε να επιβληθεί και πάλι ως μεγάλη δύναμη. Η επανάκτηση της παλαιάς πρωτεύουσας ήταν το αποτέλεσμα των πολιτικών και στρατιωτικών επιτυχιών των προηγούμενων δεκαετιών και οι Βυζαντινοί έδρεψαν την επιτυχία ως ώριμο καρπό. Ωστόσο με την ανάκτηση της βασιλίδας του Βοσπόρου η θέση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα πλαίσια του τότε κόσμου μεταβλήθηκε μονομιάς. Το Βυζάντιο έγινε πάλι αποφασιστικός παράγοντας στην διαμόρφωση της πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών και αποτέλεσε ένα από τα κέντρα, που καθόριζαν την πολιτική των μεσογειακών δυνάμεων.

Παρά ταύτα η παλινόρθωση του Βυζαντίου σε μεγάλη δύναμη συνεπαγόταν και μεγάλους κινδύνους. Για να διατηρήσει τη θέση της η αυτοκρατορία χρειαζόταν περισσότερες δυνάμεις και μέσα απ' όσα διέθετε τότε, αφού είχε επιφορτισθεί με πρόσθετες υποχρεώσεις και πρόσθετα βάρη. Οι δαπάνες αυξήθηκαν και είχε ανάγκη από ισχυρότερο στρατό και στόλο. Η ανακτημένη πρωτεύουσα, που ήταν ερειπωμένη και χρειαζόταν ανοικοδόμηση, απορρόφησε τεράστια ποσά, τα οποία έπεσαν στους ώμους των επαρχιών. Από τα τέλη του δωδέκατου αιώνα είχε φανεί καθαρά, ότι οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν πια να διατηρήσουν την παλαιά κυριαρχική τους θέση. Όταν αναγκάσθηκαν να αποσυρθούν στη Μ. Ασία δημιούργησαν εκεί ένα κράτος, το οποίο ήταν εσωτερικά σταθερότερο και υγιέστερο από την παλαιά αυτοκρατορία. Το επαρχιακό αυτό όμως κράτος δεν έγινε ποτέ αυτοσκοπός για τους Βυζαντινούς, ήταν μόνο μια γέφυρα με στόχο την παλινόρθωση του παλαιού μεγαλείου τους. Έτσι κατόρθωσαν με ηρωικό αγώνα να αποκαταστήσουν τη θέση τους, που άλλοτε φαινόταν αδύνατο να κρατηθεί.

Η λατινική όμως κυριαρχία είχε αφήσει πίσω της βαθειά ίχνη και είχε πληγώσει το βυζαντινό κρατικό σώμα, σε βαθμό που η παλινόρθωση δεν μπορούσε πια να θεραπεύσει. Η κεφαλή, η

Digitized by 10uk1s

Κωνσταντινούπολη, στηριζόταν σε ένα αποδυναμωμένο σώμα, που ήταν εκτεθειμένο σε κινδύνους από όλα τα μέτωπα. Τα ιταλικά ναυτικά κράτη δέσποζαν στα βυζαντινά ύδατα, οι αποικίες τους βρίσκονταν εγκατεσπαρμένες σε όλη την αυτοκρατορία και τα περισσότερα νησιά της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου ήταν στην εξουσία τους. Η Ελλάδα βρισκόταν πάντα κάτω από φραγκική κυριαρχία, ενώ η Ήπειρος με την ελληνική ηγεσία της προτίμησε να αποκηρύξει μαζί με τη Θεσσαλία το ενωτικό έργο και να επιμείνει στην έχθρα της εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα δύο σλαβικά βασίλεια της Βουλγαρίας και της Σερβίας κρατούσαν τα βόρεια της Βαλκανικής Χερσονήσου και είχαν αναπτυχθεί σε υπολογίσιμες δυνάμεις σε βάρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βέβαια, καμιά από τις δυο αυτές δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να επιχειρήσει μια μεγαλόπνοη επίθεση εναντίον του Βυζαντίου, ήταν όμως πρόθυμες να υποστηρίξουν οποιαδήποτε εχθρική προς το Βυζάντιο επιχείρηση από τη Δύση. Επίσης στη Δύση η παλινορθωμένη βυζαντινή αυτοκρατορία είχε να αντιμετωπίσει όλες εκείνες τις εχθρικές δυνάμεις, που είχαν άλλοτε συμφέρον από την επιβίωση της λατινικής αυτοκρατορίας. Σε κάθε στιγμή ήταν ενδεχόμενο να γίνει κάποια επίθεση. Η σύμπραξη όμως των εχθρικών προς το Βυζάντιο δυνάμεων της Δύσεως και των Βαλκανίων θα σήμαινε θανάσιμο κίνδυνο για την παλινορθωμένη αυτοκρατορία. Τον κίνδυνο αυτό θα μπορούσαν να αποτρέψουν μόνο έξυπνοι ελιγμοί. Ευτυχώς για το Βυζάντιο, ο Μιχαήλ Η' διέθετε μια τέτοια ισχυρή διπλωματική ευστροφία.

Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος βρισκόταν μπροστά σε διπλή αποστολή - να αντιμετωπίσει με διπλωματικά μέσα τα δυτικά επιθετικά σχέδια και να αποκαταστήσει τη βυζαντινή κυριαρχία σε όλες τις παλαιές βυζαντινές χώρες, καταλύοντας το κράτος της Ηπείρου και τα λατινικά υπολείμματα στην Ελλάδα. Η επιτυχία του δεύτερου στόχου θα εξασφαλιζόταν όμως μόνο όταν κερδιζόταν ο πρώτος[81]. Το κέντρο των λατινικών επιθετικών ενεργειών εναντίον του Βυζαντίου ήταν η Σικελία. Τόσο στα χρόνια του Μανφρέδου όσο και αργότερα στα χρόνια του Καρόλου του Ανδεγανού η πολιτική του Μιχαήλ Η' καθοριζόταν σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του από τη σχέση του προς το βασίλειο της Σικελίας. Τα κατακτητικά όμως σχέδια της Σικελίας θα μπορούσαν να προωθηθούν στην πράξη μόνο με την υποστήριξη του πάπα, γι' αυτό και κύριος στόχος του Παλαιολόγου ήταν να αποτρέψει τη συμμαχία του βασιλείου της Σικελίας με τη Ρώμη. Όσο καιρό παρέμεινε στην εξουσία της Σικελίας ο Μανφρέδος τα πράγματα ήταν εύκολα. Βέβαια στη Ρώμη επικρατούσε αρχικά εχθρική διάθεση απέναντι στην παλινορθωμένη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο παπισμός δεν μπορούσε να αποδεχθεί αναντίρρητα το γεγονός, ότι η Κωνσταντινούπολη είχε πια χαθεί για τη ρωμαϊκή Εκκλησία και ότι τη λατινική αυτοκρατορία είχε διαδεχθεί μια ελληνική «σχισματική». Ο πάπας Ουρβανός Δ' (1261-64) είχε αρχικά δώσει την ηθική του υποστήριξη στους Φράγκους της Ελλάδος στον αγώνα τους εναντίον του Βυζαντίου και είχε αφορίσει τους Γενουάτες, που αρνούνταν να ακυρώσουν τη συμμαχία τους με το βυζαντινό αυτοκράτορα. Πάντως η παλαιά ρωμαϊκή αντιπάθεια προς τον οίκο Hohenstaufen εμπόδιζε τη σύμπραξη ανάμεσα στον παπισμό και τον βασιλιά Μανφρέδο. Ο Ουρβανός Δ' δεν είχε καμιά πρόθεση να υποστηρίξει τα κατακτητικά σχέδια του Μανφρέδου· αντίθετα επιζητούσε να θέσει τέλος στην κυριαρχία των Hohenstaufen στη νότια Ιταλία και έτσι πρόσφερε το βασίλειο της Σικελίας στον Κάρολο τον Ανδεγανό, τον αδελφό του βασιλιά της Γαλλίας. Εκμεταλλευόμενος ο Μιχαήλ Η' τη διάσταση ανάμεσα στον παπισμό και στους Hohenstaufen πλησίασε τη Ρώμη και πέτυχε, με ενωτικές διαβουλεύσεις, που ήταν ένα δοκιμασμένο δέλεαρ της βυζαντινής πολιτικής απέναντι στη Ρώμη, να αλλάξει τις διαθέσεις του πάπα[82].

Το επίτευγμα αυτό ήταν πολύ σημαντικό, γιατί οι προσπάθειες για τη βελτίωση της βυζαντινής κυριαρχίας πάνω στα Βαλκάνια είχαν υποχρεώσει την αυτοκρατορία σε πολυμέτωπο πόλεμο, είχαν διασπάσει τις δυνάμεις της και τελικά δεν κατέληξαν σε επιτυχία. Στην αρχή φαινόταν ότι ο αυτοκράτορας βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση απέναντι στην φραγκική Ελλάδα, αφού ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουΐνος ήταν αιχμάλωτός του από τη μάχη της Πελαγονίας. Έτσι ο Μιχαήλ Η' μπορούσε να υπαγορεύσει σ' αυτόν τους όρους του, πριν επιτρέψει την επάνοδό του στην Αχαΐα γύρω στα τέλη του 1261 και να ασκήσει πάλι την εξουσία του. Ο Γουλιέλμος Β' έδωσε όρκο υποτέλειας στο βυζαντινό αυτοκράτορα, έλαβε τον τίτλο του Μεγάλου Δομεστίκου και

Digitized by 10uk1s

υποχρεώθηκε να εκχωρήσει στο Βυζάντιο τα οχυρά της Μονεμβασίας, του Μυστρά, της Μάνης και του Ιερακίου[83]. Η συμμαχία όμως αυτή ήταν βραχύβια. Ο πάπας απάλλαξε τον Βιλλεαρδουΐνο από τον όρκο που έδωσε στην Κωνσταντινούπολη αφού δεν είχαν αρχίσει τότε ακόμα οι επαφές ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Εκτός τούτου βρήκε ενεργό συμπαράσταση και από τη βενετική δημοκρατία, τον πιο δυναμικό εχθρό της παλινορθωμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας, μια και κινδύνευαν σοβαρά τα συμφέροντά της με την κατάρρευση της λατινικής αυτοκρατορίας, την οποία είχε δημιουργήσει η ίδια, καθώς επίσης και με τη συμμαχία ανάμεσα στο Βυζάντιο και στη Γένουα. Γρήγορα ξέσπασε ο πόλεμος. Ο Μιχαήλ Η' έστειλε στην Πελοπόννησο με διοικητή τον αδελφό του, το σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο, ισχυρή δύναμη στρατού που συμπεριλάμβανε και 5000 σελτζούκους μισθοφόρους και οι Βυζαντινοί άρχισαν μια γρήγορη και νικητήρια επίθεση. Ταυτόχρονα ο συμμαχικός στόλος των Βυζαντινών και Γενουατών εφόρμησε στα λατινικά νησιά.

Την ίδια όμως εποχή ξέσπασε ο πόλεμος και στην Ήπειρο και τη Βουλγαρία. Ο Μιχαήλ Η', επεμβαίνοντας στις εσωτερικές διαμάχες της Βουλγαρίας, κατέλαβε το 1262 τα σπουδαία λιμάνια της Αγχιάλου και της Μεσημβρίας στα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου, ενώ παράλληλα πέτυχε να επεκτείνει σημαντικά την κυριαρχία του και στην ξηρά σε βάρος της Βουλγαρίας. Στην Ήπειρο όμως ο κατακτητής της Κωνσταντινουπόλεως Αλέξιος Στρατηγόπουλος, που ήταν μέτριος στρατηγός, δεν είχε σημαντικές επιτυχίες ούτε το 1260 ούτε και αργότερα, το 1262 που επαναλήφθηκε ο πόλεμος. Αντίθετα, ο αδελφός του αυτοκράτορα, ο δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος, κέρδισε το καλοκαίρι του 1264 μια σημαντική νίκη και ανάγκασε τον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β' να δεχθεί την ειρήνη και να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του αυτοκράτορα. Ο γιος του Μιχαήλ Β', ο δεσπότης Νικηφόρος Α', που ήταν προηγουμένως παντρεμένος με την κόρη του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη, έλαβε τώρα ως σύζυγο μία ανηψιά του Μιχαήλ Η'[84].

Οι εχθροπραξίες όμως στη νότια Ελλάδα, παρά τις αρχικές επιτυχίες, έλαβαν άσχημη τροπή. Ο πόλεμος παρατάθηκε για μακρό χρόνο, τα χρήματα εξαντλήθηκαν με αποτέλεσμα οι τούρκοι μισθοφόροι, που δεν έπαιρναν κανονικά το μισθό τους, να μεταπηδήσουν στους Φράγκους. Οι Βυζαντινοί, που ως τώρα προέλαυναν θριαμβευτικά, δοκίμασαν στο Μακριπλάγι το 1264[85] μια βαρειά ήττα και υποχρεώθηκαν να υποχωρήσουν. Επίσης οι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας δέχθηκαν μια άλλη ήττα στη θάλασσα. Την άνοιξη του 1263 ο στόλος της Γένουας νικήθηκε από τους Βενετούς στα ανοιχτά του Σετεπότσι, στον κόλπο του Ναυπλίου. Η αποτυχία αυτή έγινε αφορμή να αλλάξει ο αυτοκράτορας τη στάση του απέναντι στις ναυτικές δυνάμεις της Ιταλίας. Ακύρωσε τη συμμαχία με τους Γενουάτες, που στοίχιζε μεγάλες θυσίες στην αυτοκρατορία, χωρίς να αποφέρει σ' αυτήν τα αναμενόμενα οφέλη, έστειλε τα πλοία της Γένουας στην πατρίδα τους και ήρθε σε διαπραγματεύσεις με την υπέρτερη βενετική δημοκρατία. Στις 18 Ιουνίου 1265 συμφωνήθηκε μια συνθήκη, η οποία παραχωρούσε πάλι στους Βενετούς μεγάλα προνόμια στην αυτοκρατορία. Στο μεταξύ η ρήξη με τους Γενουάτες ήταν προσωρινή. Όταν σκοτείνιασε ο ορίζοντας στη Δύση και οι Βενετοί δίσταζαν να επικυρώσουν τη συνθήκη, ο Μιχαήλ Η' στράφηκε πάλι προς τη Γένουα. Οι Γενουάτες, που στο μεταξύ είχαν υποστεί και δεύτερη ήττα από τη Βενετία (1266), δέχθηκαν με προθυμία την πρόσκληση του αυτοκράτορα. Η νέα προσφορά πρόβλεπε ελεύθερο εμπόριο στην αυτοκρατορία και μια συνοικία στο προάστιο της Κωνσταντινουπόλεως Γαλατά, στον Κεράτειο Κόλπο (1267). Οι Γενουάτες παρέμειναν εκεί τελικά ως την τουρκική κατάκτηση και μετέβαλαν γρήγορα τον Γαλατά σε ανθηρό εμπορικό κέντρο τους. Η επιστροφή των Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη απομάκρυνε κάθε δισταγμό των Βενετών. Στις 4 Απριλίου 1268 επικυρώθηκε η συνθήκη ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Βενετούς, αν και παραλείφθηκε η παράγραφος σχετικά με την απομάκρυνση των Γενουατών[86]. Είναι σημαντικό το γεγονός, ότι η συνθήκη θα διαρκούσε αρχικά μόνο πέντε χρόνια, γιατί η Βενετία εφάρμοσε ένα νέο σύστημα, κατά το οποίο οι συνθήκες θα ήταν βραχύχρονες και θα μπορούσαν να ακυρωθούν βραχυπρόθεσμα. Σε σύγκριση με την ως τώρα τακτική του, η οποία δέσμευε μονόπλευρα το Βυζάντιο σε μια από τις δυο ναυτικές δημοκρατίες και μετέβαλλε την άλλη σε εχθρό του, η ταυτόχρονη συμμαχία με τη Γένουα και τη Βενετία ήταν οπωσδήποτε προσφορώτερη, γιατί θα μείωνε τον κίνδυνο μιας συμπράξεως ανάμεσα στον γενουατικό ή στον βενετικό στόλο με τις

Digitized by 10uk1s

εχθρικές προς το Βυζάντιο δυτικές δυνάμεις, ενώ παράλληλα θα έδινε στην αυτοκρατορία τη δυνατότητα να εκμεταλλευθεί τον ανταγωνισμό των δύο ιταλικών ναυτικών πόλεων και να χρησιμοποιήσει τη μια εναντίον της άλλης.

Στο μεταξύ συνέβησαν στη Δύση ορισμένες σημαντικές εξελίξεις. Ο κόμης της Προβηγκίας Κάρολος Ανδεγανός εμφανίσθηκε στην Ιταλία, ύστερα από πρόσκληση του πάπα και αντικατέστησε τον Μανφρέδο, που στις 22 Φεβρουαρίου 1266 έχασε το βασίλειο και τη ζωή του στη μάχη του Βενεβέντου. Ο νέος βασιλιάς της Σικελίας και της Νεαπόλεως ήταν ασύγκριτα πιο επικίνδυνος αντίπαλος για τη βυζαντινή αυτοκρατορία από το Μανφρέδο. Ο οίκος Hohenstaufen ήταν εχθρός του παπισμού, ενώ ο οίκος των Ανδεγανών ήταν υπό την προστασία του και το γεγονός αυτό προκαλούσε το μεγάλο κίνδυνο, να ευνοηθούν τα κατακτητικά σχέδια της Ρώμης εναντίον του Βυζαντίου[87]. Πράγματι ο Κάρολος ο Ανδεγανός, με την παρουσία και τη συναίνεση του πάπα, έκλεισε στις 27 Μαΐου 1267 στο Viterbo με τον λατίνο βασιλιά Βαλδουίνο Β', που είχε εκδιωχθεί από την Κωνσταντινούπολη, μια συνθήκη φιλίας καθώς και μια συμφωνία για τον διαμελισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που ήλπιζαν να καταλάβουν. Η συμμαχία αυτή θα επισφραγιζόταν με το γάμο ανάμεσα στην κόρη του Καρόλου Βεατρίκη και το γιο του Βαλδουίνου Φίλιππο. Έτσι ο Κάρολος ο Ανδεγανός μόλις έγινε ηγεμόνας της Σικελίας εμφανίσθηκε με σαφώς κατακτητικές διαθέσεις. Χωρίς χρονοτριβή επενέβη και στις υποθέσεις της Ελλάδος, εξασφάλισε τις κτήσεις του Μανφρέδου στην Ήπειρο καθώς και τη συμπαράσταση του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου. Ο πρίγκιπας της Αχαΐας, ο οποίος είχε εξαντλήσει τις δυνάμεις του στον πόλεμο με το βυζαντινό στρατό και αισθανόταν επισφαλής εξαιτίας του μίσους του ελληνικού πληθυσμού, παραδόθηκε στην προστασία του Καρόλου αναγνωρίζοντας την επικυριαρχία του. Την κόρη και κληρονόμο του Ισαβέλλα αρραβώνιασε με έναν από τους γιους του Καρόλου του Ανδεγανού[88]. Όσο αυξανόταν η εχθρότητα προς το βυζαντινό αυτοκράτορα, ο βασιλιάς της Σικελίας κέρδιζε περισσότερους συμμάχους. Η Σερβία και η Βουλγαρία πρόσφεραν πρόθυμα τις υπηρεσίες τους, αφού πολιτικοί και δυναστικοί λόγοι επέβαλλαν στους νοτιοσλάβους ηγεμόνες τη σύμπραξη με το αντιβυζαντινό μέτωπο. Ο τσάρος της Βουλγαρίας Κωνσταντίνος Tich ήταν κουνιάδος του Ιωάννου Λάσκαρη, που είχε εκθρονισθεί και τυφλωθεί από τον Μιχαήλ Η'. Ο βασιλιάς της Σερβίας Ουρός Α' ήταν παντρεμένος με μια γαλλίδα πριγκίπισσα και από τη συμμαχία με τον Κάρολο μπορούσε να ελπίζει την επέκταση της επικράτειάς του σε βάρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στο μεταξύ ο Κάρολος ο Ανδεγανός αφού σταθεροποίησε οριστικά τη θέση του στη Σικελία, άρχισε να αποστέλλει στην Αχαΐα χρήματα και στρατεύματα.

Η κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας έγινε εξαιρετικά δυσχερής. Ωστόσο ο Μιχαήλ Η' δεν εγκατέλειψε τις προσπάθειές του. Ακόμα και τότε ήλπιζε να κερδίσει την υποστήριξη του πάπα. Πράγματι ο Κλήμης Δ' δέχθηκε τις προτάσεις του για την έναρξη ενωτικών διαπραγματεύσεων. Αντικειμενικός στόχος της Ρώμης ήταν να άρει το ελληνικό σχίσμα και έπειτα να ελευθερώσει τους Αγίους Τόπους και όχι να κατακτήσει τη βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως νοσταλγούσε ο βασιλιάς της Σικελίας. Τα γεγονότα από το 1204 και εξής έδειχναν ότι μόνη της η κατάληψη της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν προωθούσε την υπόθεση της εκκλησιαστικής ενώσεως. Η μεγαλεπήβολη ανατολική πολιτική της Ρώμης δεν ήταν δυνατό να ταυτισθεί με τα κατακτητικά σχέδια του Καρόλου του Ανδεγανού. Αν ο Κλήμης Δ' έδινε την εντύπωση ότι υποστήριζε τα σχέδια αυτά, τούτο γινόταν με την πρόθεση να ασκήσει κάποια πίεση πάνω στο βυζαντινό αυτοκράτορα για να τον υποχρεώσει να δεχθεί την πολιτική του. Στόχος του δηλ. ήταν να εξασφαλίσει τη νίκη της ρωμαϊκής πολιτικής και όχι εκείνη του Ανδεγανού[89]. Ύστερα από το θάνατο του Κλήμη Δ' το 1268 και στη διάρκεια μιας μακρόχρονης χηρείας του παπικού θρόνου που μεσολάβησε, ο ταλαντούχος Παλαιολόγος ζήτησε την υποστήριξη του βασιλιά της Γαλλίας. Γιατί ο άγιος Λουδοβίκος όπως και οι πάπες της εποχής του, επιδίωκε την απελευθέρωση των Αγίων Τόπων από τους απίστους και την εγκαθίδρυση μιας γενικής ειρήνης ανάμεσα στις χριστιανικές Εκκλησίες. Με την επιρροή των απεσταλμένων του βυζαντινού αυτοκράτορα πέτυχε να συγκρατήσει τον φιλοπόλεμο αδελφό του από τον πόλεμο εναντίον των ελλήνων χριστιανών. Ο Κάρολος Ανδεγανός υποχρεώθηκε να τον συνοδεύσει το καλοκαίρι του 1270 σε μια σταυροφορία στην Τυνησία και με τον τρόπο αυτό

Digitized by 10uk1s

αποτράπηκε την τελευταία στιγμή η σχεδιαζόμενη επιχείρηση εναντίον του Βυζαντίου. Το Σεπτέμβριο του 1271 έληξε τελικά η χηρεία του παπικού θρόνου και παρά τις αντιδράσεις του Καρόλου Ανδεγανού, την έδρα του αγ. Πέτρου κατέλαβε ο Ιταλός Γρηγόριος Ι' και όχι γάλλος πάπας. Ο Γρηγόριος Ι' ήταν ενθουσιώδης υποστηρικτής της ιδέας των σταυροφοριών και της εκκλησιαστικής ενώσεως και δεν υιοθετούσε τα κατακτητικά σχέδια του Ανδεγανού. Η εκκλησιαστική ένωση με τους Έλληνες αποτέλεσε τώρα όσο ποτέ άλλοτε το επίκεντρο της ανατολικής πολιτικής του πάπα[90].

Στη διάρκεια της απουσίας του Καρόλου από την Ευρώπη η κατάσταση της φραγκικής Ελλάδος εξελίχθηκε ευνοϊκά για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι κατόρθωσαν να εδραιώσουν πάλι τη θέση τους στην Πελοπόννησο. Η σταυροφορία όμως στην Τυνησία ήταν ένα σύντομο διάλειμμα. Ο Λουδοβίκος Θ' πέθανε από μια επιδημία αμέσως μετά την άφιξή του στην Αφρική και ο Κάρολος Ανδεγανός επέστρεψε πίσω στη Σικελία ύστερα από ένα σύντομο και νικηφόρο πόλεμο. Τα στρατεύματα που έστειλε εκ νέου στο Μοριά στα χρόνια 1271 - 72, σταμάτησαν την προέλαση των Βυζαντινών στην Ελλάδα.

Στο μεταξύ ο Μιχαήλ Η' επιχείρησε να δημιουργήσει δυναστικούς δεσμούς με στόχο να υποσκάψει την επιρροή του Καρόλου στις ελληνικές και σλαβικές χώρες των Βαλκανίων. Το κράτος της δυτικής Ελλάδος είχε διαλυθεί ύστερα από το θάνατο του δεσπότη Μιχαήλ Β' το 1271. Την ηγεσία της Ηπείρου ανέλαβε ο νόμιμος κληρονόμος, ο δεσπότης Νικηφόρος, που είχε παντρευθεί την ανηψιά του βυζαντινού αυτοκράτορα, στη Θεσσαλία όμως ηγεμόνευε ο Ιωάννης, ο εξώγαμος γιος του Μιχαήλ Β'. Ο αυτοκράτορας παραχώρησε στον τελευταίο τον τίτλο του σεβαστοκράτορα και πάντρεψε τον ανηψιό του Ανδρόνικο Ταρχανειώτη με την κόρη του Ιωάννη. Τα μέτρα όμως αυτά ασφαλείας δεν αποδείχθηκαν ικανοποιητικά. Ο δραστήριος και πολεμοχαρής ηγεμόνας της Θεσσαλίας μεταβλήθηκε γρήγορα σε αδιάλλακτο εχθρό της αυτοκρατορίας και ο Ταρχανειώτης συνεργάσθηκε στενά με τον πεθερό του. Η διατήρηση φιλικών σχέσεων ανάμεσα στο Βυζάντιο και τις αυτόνομες ηγεμονίες της Ελλάδος ήταν σχεδόν αδύνατη, αφού ο αντικειμενικός στόχος του αυτοκράτορα ήταν η απορρόφηση των κρατιδίων αυτών.

Κατά τον ίδιο τρόπο, τα σχέδια του βυζαντινού αυτοκράτορα για την παλινόρθωση της αυτοκρατορίας αποτελούσαν εμπόδιο στην προσέγγιση με τα σλαβικά κράτη. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του, στα πλαίσια της παλινορθωμένης αυτοκρατορίας έπρεπε να περιληφθούν όχι μόνο τα κατεχόμενα από τους Έλληνες και Λατίνους τμήματα των Βαλκανίων αλλά και οι νοτιοσλαβικές χώρες. Την πρόθεση αυτή φανερώνει καθαρά ένα σπουδαίο αν και ανεφάρμοστο εκκλησιαστικό διάταγμα του 1272, με το οποίο ο Μιχαήλ Η' σκόπευε να καταργήσει το αυτοκέφαλο της σερβικής και της βουλγαρικής Εκκλησίας και να υποτάξει τις νοτιοσλαβικές Εκκλησίες στη δικαιοδοσία της ελληνικής αρχιεπισκοπής Αχρίδος, όπως είχε κάνει παλαιότερα ο Βασίλειος Β'[91]. Μία συμμαχία γάμου με τη Σερβία δεν πραγματοποιήθηκε τελικά, αν και οι σχετικές διαπραγματεύσεις είχαν προχωρήσει σημαντικά. Αντίθετα ο Μιχαήλ Η' πέτυχε να συμμαχήσει με την Ουγγαρία και να δημιουργήσει έτσι ένα αντίβαρο εναντίον της Σερβίας, που είχε συμπράξει με τον Ανδεγανό. Ο κληρονόμος του θρόνου του Ανδρόνικος παντρεύθηκε την κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Στεφάνου Ε'. Στη συνέχεια στέφθηκε ο ίδιος συναυτοκράτορας το Νοέμβριο του 1272 και έλαβε με την ευκαιρία αυτή εξαιρετικά προνόμια, τα οποία κανένας συναυτοκράτορας δεν είχε ως τότε απολαύσει στο Βυζάντιο (βλέπε >>)[92]. Η ένταση με τη Βουλγαρία φάνηκε να υποχωρεί, όταν η τσαρίνα Ειρήνη Λάσκαρη πέθανε γύρω στα 1270 και ο τσάρος της Βουλγαρίας Κωνσταντίνος παντρεύθηκε την ανηψιά του αυτοκράτορα Μαρία, που ήταν αδελφή της συζύγου του δεσπότη της Ηπείρου. Το 1272 όμως, όταν ο Μιχαήλ Η' αρνήθηκε να παραδώσει στον τσάρο της Βουλγαρίας τα λιμάνια της Αγχιάλου και της Μεσημβρίας, που του είχε υποσχεθεί ως προίκα και τα οποία ανήκαν στο Βυζάντιο από το 1262, ξέσπασε ο πόλεμος και οι Βούλγαροι εισέβαλαν στα βυζαντινά εδάφη. Ωστόσο αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν κάτω από την πίεση των Τατάρων, με τους οποίους πέτυχε να συνάψει συμμαχία ο Μιχαήλ Η', και να παραιτηθούν από τις διαφιλονικούμενες πόλεις.

Την εποχή αυτή τις πιο σημαντικές και υπολογίσιμες δυνάμεις στην Ανατολή αποτελούσαν οι

Digitized by 10uk1s

Τάταροι της Χρυσής Ορδής στη νότια Ρωσία, οι Μογγόλοι του Khan Hulagu στην Εγγύς και Μέση Ανατολή και οι Μαμελούκοι στην Αίγυπτο[93]. Οι Μογγόλοι της Ρωσίας και της πρόσω Ασίας δεν αποτελούσαν πια ενιαίο σώμα, γιατί από το 1259 είχε δημιουργηθεί ρήξη ανάμεσά τους. Οι Μογγόλοι του Hulagu, που είχαν καταλάβει το 1258 την πόλη του χαλίφη Βαγδάτη και είχαν επεκτείνει την εξουσία τους σ' ολόκληρη τη Μέση Ανατολή από τις Ινδίες ως τη Μεσόγειο, δέχθηκαν βαρειά ήττα από τους Μαμελούκους της Αιγύπτου. Οι Μαμελούκοι αποτελούσαν αρχικά σωματοφυλακή των αιγύπτιων Αγιουβιδών και ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό Κουμάνοι και από άλλες φυλές της στέππας της νότιας Ρωσίας. Το 1250 έγιναν κύριοι της Αιγύπτου και στη θέση των Αγιουβιδών ίδρυσαν μια δική τους δυναστεία, που διατήρησε την κυριαρχία στην Αίγυπτο ως τον δέκατο έκτο αιώνα[94]. Από τότε άρχισαν να εισρέουν και να ενώνονται μαζί τους μεγάλες μάζες ομοφύλων τους από τη νότια Ρωσία, γεγονός που έφερε τους Μαμελούκους σε στενή επαφή με τη Χρυσή Ορδή. Και οι δυο αυτές δυνάμεις ήταν εχθρικές προς τους Μογγόλους της Εγγύς Ανατολής και για το λόγο αυτό ο μόνος δρόμος επικοινωνίας τους ήταν η θάλασσα. Το κλειδί όμως για την επικοινωνία αυτή κρατούσε το Βυζάντιο και έτσι ήταν απαραίτητη η συνεργασία και των Μαμελούκων και των Μογγόλων της νότιας Ρωσίας με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει πόσο βαρύνουσα θέση είχε αποκτήσει η βυζαντινή αυτοκρατορία στο χώρο της διεθνούς πολιτικής με την επανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Στη συνεργασία όμως αυτή με τους Μαμελούκους και τους Μογγόλους της Ρωσίας στεκόταν αρχικά εμπόδιο οι φιλικές σχέσεις, που διατηρούσε ο Μιχαήλ Η' με τους Μογγόλους της Μέσης Ανατολής, αφού η φιλία του Hulagu ήταν γι αυτόν ένα μέσο για άσκηση πιέσεως πάνω στο γειτονικό σουλτανάτο του Ικονίου. Έτσι οι Τάταροι της νότιας Ρωσίας, με τη συμμαχία της Βουλγαρίας, οργάνωσαν μια τρομερή επίθεση εναντίον της αυτοκρατορίας το 1264. Ο βυζαντινός στρατός υπέστη βαρειά ήττα, ο ίδιος ο αυτοκράτορας μόλις γλύτωσε από το θάνατο και τα εδάφη της Θράκης ερημώθηκαν σε τέτοια έκταση *«ως μόγις που δια χρόνου σποράδας ορασθαι βους και αροτήρας περί Θράκην»*[95]. Μια νέα καταστρεπτική επιδρομή επιχείρησαν οι Τάταροι το 1271, ύστερα από πρόσκληση του Ιωάννη της Θεσσαλίας και του Ανδρόνικου Ταρχανειώτη. Οι επιδρομές αυτές καθώς και οι περιπλοκές στη Βουλγαρία ανάγκασαν τον Μιχαήλ Η' να διευθετήσει τις διαφορές του με τους Τατάρους της νότιας Ρωσίας. Το 1272 έκλεισε μια συνθήκη φιλίας με τον διαβόητο αρχηγό των Τατάρων Νογάι, ο οποίος ασκούσε σημαντική επιρροή στη Χρυσή Ορδή και ήταν σε θέση, καθώς απέδειξαν αργότερα τα γεγονότα, να αποτρέψει κάθε εχθρική προς το Βυζάντιο ενέργεια των Βουλγάρων[96]. Ο αυτοκράτορας του παραχώρησε ως σύζυγο την εξώγαμη θυγατέρα του Ευφροσύνη και του έστειλε πλούσια δώρα. Από τότε παρέμειναν αδιατάρρακτες οι σχέσεις του βυζαντινού αυτοκράτορα με τη Χρυσή Ορδή καθώς και με τους Μαμελούκους και έγιναν συχνότερες οι ανταλλαγές απεσταλμένων ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Αίγυπτο. Ο Μιχαήλ Η' περιέβαλε τον κλοιό των εχθρικών προς το Βυζάντιο δυνάμεων, που κύκλωνε την αυτοκρατορία, με έναν άλλο κλοιό, με σκοπό να ελέγχει τους εχθρούς του κράτους του. Οι Τάταροι του Νογάι ασκούσαν τώρα πίεση πάνω στη Βουλγαρία, όπως και οι Μογγόλοι του Hulagu πάνω στο σουλτανάτο του Ικονίου. Στις πλάτες των Σέρβων βρίσκονταν οι σύμμαχοι της αυτοκρατορίας Ούγγροι. Ο πάπας επίσης, που διατηρούσε ζωηρή την ελπίδα της ενώσεως, συγκρατούσε τον κύριο εχθρό του Βυζαντίου Κάρολο Ανδεγανό από μια επίθεση εναντίον της αυτοκρατορίας.

Ο Γρηγόριος Ι' όμως δεν μπορούσε να αρκεσθεί άλλο στις απλές υποσχέσεις για ένωση, με τις οποίες ο Μιχαήλ Η' βαυκάλιζε τη Ρώμη πάνω από δέκα χρόνια. Έστειλε στον αυτοκράτορα ένα τελεσίγραφο, με το οποίο δήλωνε ότι σε περίπτωση υποταγής της ελληνικής Εκκλησίας θα του εξασφάλιζε τέλεια προστασία από τις καθολικές δυνάμεις ενώ σε αντίθετη περίπτωση δεν θα μπορούσε να συγκρατήσει άλλο τον Κάρολο Ανδεγανό από τα κατακτητικά του σχέδια[97]. Η εκπνοή επίσης της βυζαντινο - βενετικής συνθήκης έδωσε στον πάπα την ευκαιρία να ασκήσει κι από την πλευρά αυτή ισχυρή πίεση στον Μιχαήλ Η', ενώ παράλληλα προειδοποίησε τους Βενετούς να μην ανανεώσουν τη συνθήκη πριν ολοκληρωθεί η ένωση. Από την πλευρά του ο Κάρολος Ανδεγανός κατέβαλε κάθε προσπάθεια να προσελκύσει τους Βενετούς στο αντιβυζαντινό μέτωπο. Παράλληλα ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα στα Βαλκάνια και την Ελλάδα. Έκλεισε συνθήκη φιλίας με τον ηγεμόνα της Θεσσαλίας, που έτρεφε κακές διαθέσεις εναντίον του αυτοκράτορα, και στα 1273

Digitized by 10uk1s

έστειλε στο Μοριά ακόμη ισχυρότερες δυνάμεις. Είχε κερδίσει σταθερή βάση στην Αλβανία, που ήταν η πύλη προς το Βυζάντιο, και πέτυχε να τον αναγνωρίσει ως κυρίαρχο το καθολικό τμήμα της χώρας αυτής. Ενίσχυσε τη συμμαχία του με τη Σερβία και τη Βουλγαρία και στα 1273 έφθασαν στην αυλή του οι απεσταλμένοι του τσάρου της Βουλγαρίας και του βασιλιά της Σερβίας[98]. Όλοι οι εχθροί της αυτοκρατορίας, Λατίνοι και Έλληνες, Σλάβοι και Αλβανοί, ενώθηκαν κάτω από την ηγεσία του Καρόλου Ανδεγανού. Στηριζόμενος στις συμμαχίες και στους δεσμούς με γάμο που είχε με τον τιτουλάριο αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως καθώς και με τον ηγεμόνα της φραγκικής Ελλάδος, ο Κάρολος εποφθαλμιούσε τώρα και το αυτοκρατορικό στέμμα του Βυζαντίου.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές οι απειλές του Γρηγορίου Ι' έγιναν εξαιρετικά πιεστικές και ο αυτοκράτορας δεν είχε άλλη διέξοδο από την υποταγή στη θέληση του πάπα. Παρά την άγρια αντίδραση του βυζαντινού κλήρου, ο Μιχαήλ Η' συνεννοήθηκε με τους ρωμαϊκούς απεσταλμένους, που βρίσκονταν το 1273 στην Κωνσταντινούπολη, και τελικά πέτυχε να μεταπείσει ένα μέρος του κλήρου να δεχθεί την ένωση. Η ιστορική πράξη ολοκληρώθηκε στη σύνοδο της Λυών, στις 6 Ιουλίου 1274. Ο Μέγας Λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης ορκίσθηκε στο όνομα του αυτοκράτορα ότι αναγνωρίζει όχι μόνο το παπικό πρωτείο αλλά, και την πίστη της καθολικής Εκκλησίας. Επίσης την υπογραφή τους κάτω από τη δήλωση του αυτοκράτορα έβαλαν και τα μέλη της εκκλησιαστικής αντιπροσωπείας, ο πρώην πατριάρχης Γερμανός και ο Μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης. Η ένωση των Εκκλησιών, που πεοισσότεοο από διακόσια χρόνια ήταν ο κύριος στόχος της ρωμαϊκής πολιτικής και αντικείμενο ατέλειωτων και πάντοτε άκαρπων διαπραγματεύσεων, έγινε τώρα πραγματικότητα.

Τα πολιτικά οφέλη, που περίμενε ο Μιχαήλ Η' από την εκκλησιαστική υποταγή, δεν άργησαν πράγματι να έλθουν. Κάτω από την παπική πίεση ο Κάρολος Ανδεγανός αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει τα σχέδιά του για την κατάκτηση του Βυζαντίου και να δεχθεί πολεμική εκεχειρία ως την 1 Μαΐου 1276. Επίσης και η Βενετία ανανέωσε το Μάρτιο του 1275[99] τη συνθήκη με το βυζαντινό αυτοκράτορα, μόνο όμως για δυο χρόνια. Το Βυζάντιο, που ως τώρα βρισκόταν σε δύσκολη αμυντική θέση, πήρε τώρα την πρωτοβουλία και άρχισε παντού την επίθεση. Ακόμα και στη διάρκεια της συνόδου της Λυών τα στρατεύματα του Ανδεγανού πιέσθηκαν σκληρά στην Αλβανία από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι κατέλαβαν τις σπουδαίες πόλεις Βεράτιο και Βουθρωτό και άρχισαν να πολιορκούν το Δυρράχιο και την Αυλώνα. Το 1275 έστειλε ο αυτοκράτορας τον αδελφό του Ιωάννη με ισχυρό στρατό στη Θεσσαλία, η οποία είχε γίνει κέντρο αναταραχών εναντίον του αυτοκράτορα με την ηγεσία του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Αγγέλου. Η εκστρατεία ξεκίνησε με επιτυχία και οδήγησε τα αυτοκρατορικά στρατεύματα ως τα τείχη της θεσσαλικής πρωτεύουσας, των Νέων Πατρών, απέτυχε όμως χάρη στο προσωπικό θάρρος και την δεξιοτεχνία του σεβαστοκράτορα Ιωάννη, ο οποίος την κρίσιμη στιγμή εξασφάλισε στρατιωτική βοήθεια από το γειτονικό φραγκικό δουκάτο των Αθηνών. Αρνητική έκβαση είχε και μια δεύτερη εκστρατεία εναντίον της Θεσσαλίας το 1277. Αντίθετα η αυτοκρατορία πέτυχε μεγάλες νίκες στη θάλασσα. Μεγάλη επιτυχία είχαν από το 1276 οι θαλάσσιες επιχειρήσεις του Ιταλού Licario, που είχε ανακηρυχθεί *Μέγας Δουξ.* Η Εύβοια και σημαντικός αριθμός από τα νησιά του Αιγαίου έπεσαν στα χέρια του, με αποτέλεσμα ο βυζαντινός στόλος να γίνει πάλι κυρίαρχος του Αιγαίου Πελάγους.

Στο μεταξύ έγινε στην Πελοπόννησο μια σημαντική αλλαγή. Το 1278 πέθανε ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουΐνος και στη συνέχεια το πριγκιπάτο του Μορέως περιήλθε στην άμεση κυριαρχία του Καρόλου Ανδεγανού. Σε πρώτη εκτίμηση η αλλαγή αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί επικίνδυνη για το Βυζάντιο, στην πραγματικότητα όμως προκάλεσε αποδυνάμωση της φραγκικής κυριαρχίας και τελικά οφέλησε την αυτοκρατορία. Οι δυσχέρειες, τις οποίες αντιμετώπιζε ο Γουλιέλμος Β' ξεπερνούσαν τις δυνατότητες των διοικητών που έστελνε ο Κάρολος. Η χώρα ήταν εξαντλημένη από τους αδιάκοπους πολέμους και ο ελληνικός πληθυσμός πρόβαλε όλο και μεγαλύτερη αντίσταση στην ξένη κυριαρχία των Λατίνων. Με τις συνθήκες αυτές μπόρεσαν οι Βυζαντινοί να επεκτείνουν τα εδάφη τους ως την Αρκαδία και το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις πρόσφατες επιτυχίες στο Αρχιπέλαγος, εδραίωσε σημαντικά τη θέση της αυτοκρατορίας.

Digitized by 10uk1s

Η βελτίωση όμως της θέσεώς της στο εξωτερικό πληρώθηκε με τίμημα μια βαρειά εσωτερική κρίση. Ο βυζαντινός πληθυσμός, η μεγάλη πλειοψηφία του βυζαντινού κλήρου και ιδιαίτερα ο μοναχισμός, που έμενε φανατικά πιστός στην Ορθοδοξία, πολέμησε την ένωση και πρόβαλε αδιάλλακτη αντίσταση εναντίον του αυτοκράτορα. Η σχέση ανάμεσα στόν Μιχαήλ Η' και την ελληνική Εκκλησία είχε σοβαρά διαταραχθεί και νωρίτερα. Ο πατριάρχης Αρσένιος είχε αφορίσει τον Παλαιολόγο όταν ο τελευταίος τύφλωσε το νεαρό Ιωάννη Λάσκαρη. Ο Μιχαήλ Η' κατάφερε τελικά και ύστερα από μεγάλες προσπάθειες να απομακρύνει τον αυστηρό ασκητή (1266) και να δεχθεί άφεση από το δεύτερο διάδοχό του, τον Ιωσήφ. Ωστόσο, ένα μέρος της Εκκλησίας και του λαού έμεινε πιστό στον έκπτωτο Αρσένιο και αποτέλεσε τη λεγόμενη παράταξη των Αρσενιτών, η οποία αντιδρούσε πεισματικά στον αυτοκράτορα και τη νέα εκκλησιαστική ηγεσία. Έτσι όταν ο Μιχαήλ Η' υποτάχθηκε στον πάπα και αξιούσε από την Εκκλησία του ν' αναγνωρίσει το ρωμαϊκό πρωτείο, ξέσπασε μια καταιγίδα, η οποία εξαπλώθηκε σ' όλο το λαό. Οι δυσκολίες αυξήθηκαν όταν ο πατριάρχης Ιωσήφ αρνήθηκε να δεχθεί την ένωση και χρειάσθηκε να γίνει μια νέα βίαιη αλλαγή της εκκλησιαστικής ηγεσίας. Τον πατριαρχικό θρόνο κατέλαβε ο χαρτοφύλακας Ιωάννης Βέκκος. ένας εύστροφος και πολύπλευρος άνδρας, ο οποίος δέχθηκε την ένωση παρά τις αρχικές αντιρρήσεις του. Έτσι δημιουργήθηκαν τώρα στη χώρα δύο αντίπαλες εχθρικές παρατάξεις και η άνωθεν υπαγορευθείσα άρση του ελληνο - ρωμαϊκού σχίσματος προκάλεσε ένα άλλο βαθύ σχίσμα μέσα στην ίδια τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο βυζαντινός λαός, ο οποίος σεβόταν ανέκαθεν την Ορθοδοξία ως το ύψιστο ιερό του και έφερε στο αίμα του το μίσος εναντίον των Λατίνων, επαναστάτησε εναντίον του αυτοκράτορα, που είχε προδώσει την πίστη των πατέρων του. Ο αυτοκράτορας όμως αγνόησε όλες τις διαμαρτυρίες του και επέμενε στην ένωση, την οποία έβλεπε ως τη μοναδική σωτηρία του κράτους του. Ακολούθησαν άγριοι διωγμοί, που στράφηκαν εναντίον πάντων, ανωτέρων και κατωτέρων. Οι φυλακές γέμισαν από κληρικούς και λαϊκούς, από ταπεινούς ανθρώπους και πρίγκηπες με βασιλικό αίμα, αφού το σχίσμα διαπέρασε όλες τις τάξεις του πληθυσμού και διαίρεσε μάλιστα και την ίδια τη βασιλική οικογένεια[100].

Η ενωτική πολιτική του αυτοκράτορα δημιούργησε σοβαρές περιπλοκές ακόμη και έξω από τα βυζαντινά σύνορα. Η αγαπημένη κόρη του Μιχαήλ Ευλογία (Ειρήνη)[101], που ήταν φλογερή αντίπαλος της ενώσεως, κατέφυγε στη θυγατέρα της Μαρία, την τσαρίνα της Βουλγαρίας και με την επιρροή των δύο γυναικών η βουλγαρική αυλή μεταβλήθηκε σε εστία αντι-αυτοκρατορικών ραδιουργιών. Πάντως και από την πλευρά αυτή η ένταση χαλαρώθηκε, τουλάχιστον προσωρινά. Στο εξασθενημένο βασίλειο του Τυρνόβου, που είχε ερημωθεί από τις αλλεπάλληλες επιδρομές των Μογγόλων και έβραζε από τις κοινωνικές αντιθέσεις, ξέσπασε μια φοβερή λαϊκή εξέγερση, που την ακολούθησαν σοβαρές εσωτερικές διαμάχες. Η βυζαντινή κυβέρνηση επενέβη δυναμικά στις ταραχές της Βουλγαρίας και πέτυχε να εκτοπίσει τον θριαμβευτή λαϊκό ηγέτη Ivajlo και να επιβάλει έναν εξελληνισμένο απόγονο των Ασανιδών, που παντρεύθηκε την κόρη του αυτοκράτορα Ειρήνη, τον οποίο και ανύψωσε στον σαθρό τσαρικό θρόνο με το όνομα Ιωάννης Ασάν Γ' (1279).

Το μίσος όμως εναντίον της ενωτικής πολιτικής του αυτοκράτορα στα αυτόνομα ελληνικά κράτη είχε καταστρεπτικές επιπτώσεις. Ακόμη και ο ειρηνόφιλος Νικηφόρος της Ηπείρου στράφηκε εναντίον του Παλαιολόγου. Κατέλαβε το λιμάνι του Βουθρωτού που πρόσφατα είχαν κυριεύσει οι Βυζαντινοί και το παρέδωσε αργότερα (1279) στον Κάρολο τον Ανδεγανό. Ο Ιωάννης της Θεσσαλίας, ο μεγαλύτερος εχθρός του Μιχαήλ Η', που είχε πολλά χρόνια αγωνισθεί εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη συμπαράσταση των δυτικών δυνάμεων, ανακήρυξε τώρα τον εαυτό του αρχηγέτη των ορθόδοξων Ελλήνων και συγκέντρωσε γύρω του όλους τους βυζαντινούς αντίπαλους της ενώσεως, που πλήθαιναν συνεχώς. Το 1278 μάλιστα συγκάλεσε και μία σύνοδο που καταδίκασε τον αυτοκράτορα ως αιρετικό.[102]

Στο μεταξύ και ο πάπας, το ίδιο όπως και ο αυτοκράτορας, χρειάσθηκε να καταβάλει επίπονες προσπάθειες για να διατηρήσει την ένωση ανάμεσα στη Ρώμη και το Βυζάντιο. Μετά το θάνατο όμως του Γρηγορίου Ι' (1276) ενισχύθηκε στη Ρώμη η επιρροή του βασιλιά της Σικελίας και έτσι η ρωμαιο - βυζαντινή συνεργασία κατέληξε σε στασιμότητα. Ο Νικόλαος Γ' (1277 - 80) επιχείρησε εκ

Digitized by 10uk1s

νέου να προβάλει την ρωμαϊκή ιδέα της παγκόσμιας κυριαρχίας και προώθησε φυσικά με κάθε τρόπο την ενωτική πολιτική. Επιζήτησε ακόμη να αποκαταστήσει την ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στον Ροδόλφο Habsburg και τον Κάρολο Ανδεγανό στη Δύση καθώς και ανάμεσα στον Ανδεγανό και τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου στην Ανατολή, με σκοπό να επιβάλει πάνω σε όλες τις κοσμικές δυνάμεις την οικουμενική κυριαρχία της ρωμαϊκής Εκκλησίας. Ο Μιχαήλ Η' αισθανόταν ασφαλής στη Δύση όσο χρόνο ήταν πάπας ο Νικόλαος και την εποχή αυτή πραγματοποιήθηκαν οι πιο σημαντικές επιτυχίες του Βυζαντίου στο Μοριά και στο Αρχιπέλαγος (βλ. παραπάνω). Στην επόμενη όμως παπική εκλογή επικράτησε η θέληση του Καρόλου του Ανδεγανού με αποτέλεσμα να μεταβληθεί ριζικά η κατάσταση. Το θρόνο του αγ. Πέτρου κατέλαβε στις 22 Φεβρουαρίου 1281 ο γάλλος Μαρτίνος Δ' που ήταν τυφλό όργανο του πανίσχυρου βασιλιά της Σικελίας. Η ρωμαϊκή κουρία παραιτήθηκε από την θέση της ως κυρίαρχου διαιτητή και ευθυγραμμίσθηκε με την γραμμή της κατακτητικής πολιτικής του Ανδεγανού. Υπό την αιγίδα του πάπα, ο Κάρολος και ο λατίνος τιτουλάριος αυτοκράτορας Φίλιππος, ο γιος του Βαλδουίνου Β', συνομολόγησαν στις 3 Ιουλίου 1281 στο Orvieto μια συνθήκη με τη βενετική δημοκρατία, με σκοπό «να αποκαταστήσουν το ρωμαϊκό imperium, που είχε σφετερισθεί ο Παλαιολόγος»[103]. Ο Μαρτίνος Δ' μάλιστα προχώρησε ακόμη περισσότερο καθώς ακολουθούσε τυφλά τις υποδείξεις του Καρόλου, εγκαταλείποντας τελείως την πολιτική των προκατόχων του, σε σημείο να καταδικάσει ως σχισματικό το βυζαντινό αυτοκράτορα, αν και αυτός έμενε πιστός στην ένωση και είχε για το λόγο αυτό να αντιμετωπίσει την εχθρότητα του λαού του. Επίσης ο πάπας κήρυξε έκπτωτο τον Μιχαήλ Η' και απαγόρευσε στους χριστιανούς ηγεμόνες όλων των χωρών να επικοινωνούν μαζί του.

Τα γεγονότα λοιπόν έδειχναν ότι η ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η' είχε αποτύχει ολοκληρωτικά, αφού μάλιστα την είχε αποκηρύξει και η ίδια η Ρώμη. Οι δυτικές δυνάμεις ενώθηκαν πάλι εναντίον του Βυζαντίου. Η Βενετία δάνεισε το στόλο της στον Κάρολο και ο πάπας του έδωσε την ηθική του συμπαράσταση. Οι ηγεμόνες των Βαλκανίων προσχώρησαν στο αντιβυζαντινό μέτωπο. Σε συνεννόηση με τον Κάρολο ο Ιωάννης της Θεσσαλίας και ο νέος βασιλιάς της Σερβίας, ο δραστήριος Milutin (1282 - 1321), εισέβαλαν το 1282 στη Μακεδονία. Ο σέρβος βασιλιάς κατέλαβε τη σημαντική πόλη Σκόπια, η οποία χάθηκε οριστικά πια για το Βυζάντιο. Στη Βουλγαρία ο προστατευόμενος των Βυζαντινών Ιωάννης Ασάν Γ' είχε χάσει το στέμμα του από το 1280. Ο διάδοχός του, με καταγωγή από τους Κουμάνους, Γεώργιος Α' Τέρτερος (1280 - 92), που ως αρχηγός των βουλγάρων βογιάρων είχε αποσπάσει απ' αυτόν την εξουσία, στράφηκε όπως ήταν φυσικό εναντίον του Βυζαντίου και συμμάχησε με τον Ανδεγανό και τον Ιωάννη της Θεσσαλίας. Ποτέ άλλοτε ο Κάρολος δεν έφθασε τόσο κοντά στο στόχο του, όπως τώρα και ποτέ άλλοτε η θέση του Μιχαήλ Η' δεν ήταν τόσο κρίσιμη. Τα γεγονότα έδειχναν ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία βάδιζε μοιραία προς τη δύση της.

Στην κρισιμότερη όμως στιγμή έγινε η μεγάλη αλλαγή. Μια φοβερή καταστροφή πρόλαβε τον Κάρολο όταν ακριβώς ήταν βέβαιος για τη νίκη του και η διπλωματική ευφυΐα του Παλαιολόγου πέτυχε το μεγαλύτερο θρίαμβό της. Από αρκετά χρόνια πριν προετοιμαζόταν μια συνωμοσία ευρείας εκτάσεως εναντίον της εξουσίας των Ανδεγανών στη Σικελία, στην οποία μεσολαβητικό ρόλο έπαιζε ο λόγιος γιατρός και αργότερα καγκελλάριος της Αραγωνίας Ιωάννης της Procida, που είχε μετοικήσει από τη νότια Ιταλία[104]. Με τη μεσολάβησή του ο Μιχαήλ Η' από την εποχή του πάπα Νικολάου Γ', ήρθε σε επαφή με τον βασιλιά Πέτρο Γ' της Αραγωνίας, το γαμβρό του Μανφρέδου. Ο Πέτρος θα χτυπούσε από πίσω τον Κάρολο με σκοπό να ανακαταλάβει το βασίλειο που ο ίδιος είχε αρπάξει από το βασιλιά Μανφρέδο το 1266. Ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου έθεσε στη διάθεσή του τα χρήματα για την κατασκευή στόλου. Ταυτόχρονα βυζαντινοί και αραγώνες πράκτορες, εφοδιασμένοι με άφθονο βυζαντινό χρήμα, υποδαύλιζαν στη Σικελία το επαναστατικό κίνημα εναντίον της εξουσίας του Ανδεγανού. Η χώρα, καθώς ήταν εξαντλημένη και φανατισμένη με τους αλλεπάλληλους εξοπλισμούς του Ανδεγανού και τις καταχρήσεις της περιφερειακής διοικήσεως, έβραζε από αγανάκτηση. Το βυζαντινό όμως χρήμα έφερε στην επιφάνεια την υποβόσκουσα κρίση, όπως είχε υποβοηθήσει και τον βασιλιά της Αραγωνίας να εξοπλισθεί. Στην αυτοβιογραφία του ισχυρίζεται ο Μιχαήλ Η': *«ώστ' ει λέγοιμι κατά την νυν εκείνων* (των Σικελών)

Digitized by 10uk1s

ελευθερίαν θεόν μεν παρασκευάσω, δι' ημών δε παρασκευάσαι τη αλήθεια συμβαίνοντα λέγοιμι»[105].

Τότε ακριβώς που ο Παλαιολόγος βρισκόταν στο μεγαλύτερο κίνδυνο, στις 31 Μαρτίου 1282 ξέσπασε στο Παλέρμο η επανάσταση. Η εξέγερση διαδόθηκε με αστραπιαία ταχύτητα σ' ολόκληρο το νησί. Η κυριαρχία των Ανδεγανών στη Σικελία τερματίσθηκε στο αίμα στο λεγόμενο Σικελικό Εσπερινό. Τον Αύγουστο εμφανίσθηκε ο Πέτρος της Αραγωνίας με το στόλο του. Στέφθηκε στο Παλέρμο με το στέμμα του Μανφρέδου και έγινε κύριος της Σικελίας, ενώ ο Κάρολος κατόρθωσε ύστερα από μεγάλες προσπάθειες να περισώσει τις κτήσεις του πάνω στο ηπειρωτικό έδαφος της Ιταλίας. Ήταν αδύνατο πια ακόμη και να σκεφθεί μια εκστρατεία εναντίον του Βυζαντίου. Το βασίλειο της νότιας Ιταλίας είχε διαλυθεί, ο Κάρολος ο Ανδεγανός, ύστερα από την πρωτοφανή αυτή καταστροφή, εγκατέλειψε οριστικά το παιχνίδι, ο πάπας δοκίμασε σκληρά τις συνέπειες της καταστροφής, ο λατίνος τιτουλάριος αυτοκράτορας Φίλιππος έχασε πια το γοήτρό του και η Βενετία επιδίωξε να προσεγγίσει το βυζαντινό αυτοκράτορα και το βασιλιά της Αραγονίας. Έτσι η καταιγίδα, που εδώ και είκοσι χρόνια απειλούσε να αφανίσει την παλινορθωμένη βυζαντινή αυτοκρατορία, απομακρύνθηκε οριστικά χάρη στο διπλωματικό δαιμόνιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

Digitized by 10uk1s

ΜΕΡΟΣ ΟΓΔΟΟ
Η παρακμή και η πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας
(1282 - 1453)

Πηγές

*Την πρώτη ομάδα των ιστορικών της περιόδου αυτής αποτελούν ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς και ο Ιωάννης Καντακουζηνός. Για το ιστορικό έργο του **Γεωργίου Παχυμέρη**, που φθάνει ως το 1308, βλ. παραπάνω. Το έργο αυτό είναι εξίσου σπουδαίο τόσο για την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' όσο και για την προηγούμενη εποχή του Μιχαήλ Η'. Μας ενημερώνει, εκτός από άλλα θέματα, για την τουρκική κατάκτηση της Μ. Ασίας, για τις βυζαντινο - σερβικές σχέσεις στα χρόνια της ακμής της Σερβίας με το βασιλιά Milutin και μας προσφέρει ακόμη μια διεξοδική περιγραφή για τις περιπετειώδεις σταυροφορίες της Μεγάλης Καταλανικής Εταιρείας, που πρέπει όμως να παραβληθεί με την έκθεση του Καταλανού Muntaner, που έλαβε μέρος στην εκστρατεία και η οποία παρουσιάζει εντελώς αντίθετη τάση[1]. Ακόμη σπουδαιότερο είναι το μεγάλο έργο του **Νικηφόρου Γρηγορά** με τον τίτλο «Ρωμαϊκή ιστορία», που φανερώνει τη ρωμαϊκή κρατική συνείδηση των Βυζαντινών. Η ρωμαϊκή αυτή ιστορία πραγματεύεται σε 37 βιβλία την περίοδο από το 1204 ως το 1359. Το διάστημα ως περίπου τα 1320 έχει συμπιεσθεί σε 7 βιβλία ενώ αντίθετα η περίοδος που έζησε ο ίδιος ο Γρηγοράς αναπτύσσεται με μεγαλύτερη διεξοδικότητα σε 30 βιβλία. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1290/91 - 1360)[2] είναι από τις πιο εντυπωσιακές φυσιογνωμίες του δέκατου τέταρτου αιώνα και από τους πιο σημαντικούς και γόνιμους λόγιους του Βυζαντίου, και έγραψε για όλες τις περιοχές του τότε επιστητού[3]. Το ιστορικό του έργο περιέχει πλούσιες και σπουδαίες πληροφορίες και διαφωτίζει σημαντικά πολλά θέματα πολιτειακής, διοικητικής και οικονομικής φύσεως, που συχνά παραμελούνται από την ιστοριογραφία του μεσαίωνα. Η περιγραφή του είναι ζωντανή και τη χαρακτηρίζει κατά κανόνα μεγάλη αξιοπιστία. Μόνο στη διαπραγμάτευση της ησυχαστικής έριδας, στην οποία ο Γρηγοράς έλαβε ενεργό μέρος ως ηγέτης της αντι - Ησυχαστικής πτέρυγας στην έκτη δεκατία του δέκατου τέταρτου αιώνα, η έκθεσή του χάνει τελείως τον αντικειμενικό της χαρακτήρα και εκφυλίζεται σε φλύαρη και ενοχλητική περιγραφή φορτισμένη με αποσπάσματα από επίσημα έγραφα και με καταφανείς τάσεις. Εκτός από το ιστορικό του έργο διασώθηκαν ακόμη από τα εξαιρετικά πλούσια γραπτά κατάλοιπά του οι επιστολές του, που έχουν μεγάλη ιστορική σημασία ως πηγή[4]. Το περίφημο ιστορικό έργο του αυτοκράτορα **Ιωάννου ΣΤ' Καντακουζηνού** (1347 - 54), που αρχίζει με την άνοδο του Ανδρονίκου Γ' το 1320 και φθάνει ως λίγα χρόνια μετά την παραίτηση του συγγραφέα, είναι ένα είδος απομνημονευμάτων ενός παλαίμαχου πολιτικού με απολογητικό σκοπό. Ο Καντακουζηνός επιχειρεί να παρουσιάσει το δικό του έργο με τον πιο ευνοϊκό τρόπο και αποσιωπά ή συγκαλύπτει τα δυσάρεστα γεγονότα. Για το λύγο αυτό πρέπει να δεχθούμε με επιφύλαξη τις πληροφορίες του. Κατά κανόνα όμως τα γεγονότα που παρουσιάζει είναι αξιόπιστα και μόνο η ερμηνεία του είναι υποκειμενική. Η έκθεση του έμπειρου πολιτικού, που στηρίζεται σε ημερολογιακές σημειώσεις και συχνά σε επίσημα έγγραφα, προσφέρει πλήθος σπουδαίων ειδήσεων και έχει ανυπολόγιστη αξία όχι μόνο ως ιστορική πηγή αλλά και ως φιλολογικό μνημείο.*

*Τη δεύτερη ομάδα αποτελούν οι ιστορικοί, που έγραψαν μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δηλ. ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ο Δούκας, ο Γεώργιος Σφραντζής και ο Κριτόβουλος. Ο αθηναίος **Λαόνικος Χαλκοκονδύλης**, που ήταν μαθητής του ανθρωπιστή Γεμιστού Πλήθωνα και είχε ως πρότυπά του τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, εκθέτει συνοπτικά την παγκόσμια ιστορία από τους Ασσύριους ως τις αρχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ύστερα περιγράφει την περίοδο της τουρκικής*

Digitized by 10uk1s

κατακτήσεως και της αλώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας[5]. Το έργο τελειώνει με την κατάληψη της Λήμνου το 1463, φαίνεται όμως ότι συντάχθηκε στη δεκαετία του ογδόντα του δέκατου πέμπτου αιώνα. Η περιγραφή είναι αριστοτεχνική και φανερώνει το φιλολογικό ταλέντο καθώς και την ιστορική ενόραση του συγγραφέα, αν και υπάρχει σύγχυση στις χρονολογίες. Ακολουθώντας τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα ο Χαλκοκονδύλης δεν θέτει το Βυζάντιο στο επίκεντρο της εξιστορήσεώς του, αλλά την οθωμανική αυτοκρατορία, με μοναδικό θέμα την τρομακτική άνοδο της δυνάμεώς της, ένα θέμα που ήταν ως τότε ασυνήθιστο στη βυζαντινή ιστοριογραφία. Ο Χαλκοκονδύλης, που πέρασε πολλά χρόνια στην αυλή των δεσποτών του Μορέως, εξιστορεί διεξοδικά τα γεγονότα στην Πελοπόννησο, που ήταν σημαντικά για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας το δέκατο πέμπτο αιώνα. Ο Δούκας, που υπηρέτησε για μακρό χρόνο τη Γένουα, βλέπει τα γεγονότα από διαφορετική σκοπιά[6]. Σε αντίθεση προς τον λόγιο Χαλκοκονδύλη, ο Δούκας χρησιμοποιεί την ελληνική δημοτική γλώσσα. Το έργο του, που φθάνει ως τα 1462, διακρίνει μεγάλη αξιοπιστία και ζωντανή περιγραφή. Επίσης η διήγησή του δονείται από έντονη δραματική διάθεση και ιδιαίτερα στη λεπτομερειακή εξιστόρηση της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Όπως ο Χαλκοκονδύλης έτσι και ο Δούκας προτάσσει στο έργο του μια σύνοψη της παγκόσμιας ιστορίας, ενώ η κύρια έκθεση αρχίζει με την άνοδο του Ιωάννου Καντακουζηνού το 1341 και γίνεται ιδιαίτερα διεξοδική με την κατάληψη της εξουσίας από τον σουλτάνο Βαγιαζίτ το έτος 1389[7]. Το έργο διασώθηκε επίσης και σε μια παλαιά ιταλική έκδοση, η οποία καλύπτει ορισμένα κενά του αρχικού κειμένου (στο Corpus της Βόννης τυπώθηκε μετά το ελληνικό κείμενο). Το ιστορικό έργο του Γεωργίου Σφραντζή[8], που διαφωτίζει ένα στενότερο χρονικό διάστημα της βυζαντινής ιστορίας, πραγματεύεται στην πρώτη του μορφή την περίοδο από το 1413 ως το 1477, ενώ στην μεταγενέστερη εκτενέστερη μορφή του αρχίζει με τα πρώτα χρόνια της δυναστείας των Παλαιολόγων[9]. Ο Σφραντζής, που ήταν φίλος της αυτοκρατορικής οικογένειας και ανώτερος υπάλληλος του βυζαντινού κράτους στα χρόνια των τελευταίων τριών Παλαιολόγων, διακρίνεται από τον Χαλκοκονδύλη και τον φίλο των Γενουατών Δούκα για την προσκόλλησή του στην παραδοσιακή βυζαντινή νοοτροπία. Επίσης, σε αντίθεση με τον ενωτικό Δούκα, ο Σφραντζής είναι αδιάλλακτος εχθρός των Λατίνων. Στην έκθεσή του περιορίζεται στην περιγραφή των γεγονότος και δίνει ιδιαίτερη σημασία στην χρονολογική ακρίβεια. Η μορφή της διηγήσεώς του βρίσκεται ανάμεσα στον επίπλαστο αρχαϊσμό του Χαλκοκονδύλη και στον σκόπιμο εκχυδαϊσμό του Δούκα. Οι τρεις σχεδόν σύγχρονοι αυτοί ιστορικοί συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο τόσο στην έκθεση των γεγονότων όσο και στην ερμηνεία τους, αν και πιο αξιόπιστος είναι μάλλον ο Δούκας[10]. Ως συμπλήρωμα στην έκθεση του Χαλκοκονδύλη, του Δούκα και του Σφραντζή πρέπει να θεωρήσουμε το έργο του Κριτοβούλου από την Ίμβρο. Ενώ ο Χαλκοκονδύλης θέτει στο κέντρο της περιγραφής του το τουρκικό κράτος, ο Κριτόβουλος που ήταν έλληνας αριστοκράτης επιδιώκει να συνδιαλλαγεί με την τουρκική εξουσία και να δημιουργήσει συμπάθειες στους νέους κυρίους. Έτσι επιχειρεί ένα βήμα παραπέρα και γράφει μια ιστορία του σουλτάνου Μωάμεθ Β'. Ιδιαίτερα σημαντική για τον ιστορικό του Βυζαντίου είναι η διεξοδική περιγραφή της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία καταλαμβάνει ένα μεγάλο τμήμα στο έργο του, που καλύπτει την περίοδο από το 1451 ως το 1467[11]. Πάντως ο Κριτόβουλος, όπως και ο Σφραντζής και σε αντίθεση προς τον Χαλκοκονδύλη και τον Δούκα, δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας των μοιραίων γεγονότων[12]. Επί πλέον υπάρχουν πολλές διηγήσεις για την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως από ξένους αυτόπτες μάρτυρες. Η περιγραφή του βενετού Nicolo Barbaro είναι ιδιαίτερα σημαντική χάρη στην ακριβολογία της[13]. Επίσης και μεμονωμένα γεγονότα της τελευταίας

Digitized by 10uk1s

βυζαντινής περιόδου, τα οποία συγκλόνισαν βαθειά τη συνείδηση των συγχρόνων, εξιστορήθηκαν από βυζαντινούς ιστορικούς. Όπως παλαιότερα ο Ιωάννης Καμενιάτης εξιστόρησε την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες, το ίδιο και ο Ιωάννης Αναγνώστης περιγράφει ως αυτόπτης μάρτυρας την κατάκτηση της ίδιας πόλεως από τους Τούρκους το έτος 1430 και ο Ιωάννης Κανανός την επίθεση του Murad Β' κατά της Κωνσταντινουπόλεως το έτος 1422 (και οι δυο περιγραφές τυπώθηκαν στο ΒΟ μετά τον Γ. Σφραντζή).

Έχουμε λοιπόν σχετικά επαρκείς πληροφορίες τόσο για την περίοδο ως περίπου το 1360 όσο και για τις τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής ιστορίας. Αντίθετα οι ειδήσεις για την περίοδο που μεσολαβεί είναι πενιχρές, γιατί ούτε ο Νικηφόρος Γρηγοράς ούτε ο Ιωάννης Καντακουζηνός ασχολούνται μ' αυτήν, ενώ οι ιστορικοί του δέκατου πέμπτου αιώνα, ο Χαλκοκονδύλης, ο Δούκας και ο Σφραντζής, την περιγράφουν βιαστικά και χωρίς επαρκή ενημέρωση. Για την περίοδο αυτή προσφέρουν σημαντική βοήθεια τα ανώνυμα Βραχέα Χρονικά, τα οποία βέβαια δεν περιέχουν πολλά στοιχεία, είναι όμως ακριβή από άποψη χρονολογική[14].

Συμπληρωματικές ειδήσεις υπάρχουν και σ' ένα βουλγαρικό Χρονικό, που καλύπτει την περίοδο από το 1296 ως το 1413[15]. Το πιο σημαντικό ιστορικό έργο της παλαιοσερβικής φιλολογίας είναι η βιογραφία του Στεφάνου Lazarević (1389 - 1427), την οποία συνέγραψε το έτος 1431/32 ο Κωνσταντίνος ο Φιλόσοφος, που προερχόταν από τον κύκλο του πατριάρχη του Τυρνόβου Ευθυμίου[16]. Η διήγηση αυτή, που είναι πλούσια σε ιστορικές λεπτομέρειες και τοποθετείται σ' ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, έχει σπουδαιότητα για τη βυζαντινή ιστορία των τριών πρώτων δεκαετιών του δέκατου πέμπτου αιώνα. Την ιστορία της Ηπείρου στο δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα παρουσιάζει ένα χρονικό, που αποδόθηκε εσφαλμένα στους μοναχούς Κομνηνό και Πρόκλο[17]. Το χρονικό του Μιχαήλ Παναρέτου περιέχει συνοπτική ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος για την περίοδο 1204 ως 1426[18].

Τα καθαρά ιστορικά έργα συμπληρώνουν ακόμη πολυάριθμα περιστασιακά συγγράμματα και επιστολές καθώς επίσης και τα ρητορικά και θεολογικά έργα, που ήταν τόσο πλούσια κατά την γονιμώτατη από άποψη φιλολογική εποχή των Παλαιολόγων. Η έρευνα και η έκδοση του συγγραφικού αυτού έργου βρίσκεται ακόμη στις αρχές. Εδώ θα μνημονεύσουμε βιαστικά μόνο τις πηγές εκείνες που παρουσιάζουν ιστορικό ενδιαφέρον. Ο λόγιος πατριάρχης Γρηγόριος (Γεώργιος) ο Κύπριος (1283 - 89) άφησε, εκτός από την πλούσια αλληλογραφία του και μια ώριμη και απλά γραμμένη αυτοβιογραφία, η οποία υπερέχει σε σύγκριση μ' εκείνη του Νικηφόρου Βλεμμύδη για την αντικειμενικότητα και την απλότητα της περιγραφής. Οι πανηγυρικοί για τον Μιχαήλ Η' και τον Ανδρόνικο Β' είναι φορτωμένοι με συμβατικούς ρητορισμούς[19]. Ο Νικηφόρος Χούμνος, ένας μαθητής του Γρηγορίου του Κυπρίου, άνηκε στους πιο εκλεκτούς λογίους του Βυζαντίου στα χρόνια του Ανδρονίκου Β', κατείχε ανώτατα κρατικά αξιώματα, άσκησε για ορισμένο διάστημα πρωθυπουργικά καθήκοντα με το αξίωμα του Μεσάζοντος και συνδέθηκε συγγενικά με την αυτοκρατορική οικογένεια (η κόρη του Ειρήνη είχε παντρευθεί τον δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγο, ένα γιο του Ανδρόνικου Β'). Έγραψε πολλά θεολογικά και φιλοσοφικά συγγράμματα, στα οποία εκπροσωπεί τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Συνέθεσε επίσης μαθηματικές και αστρονομικές πραγματείες καθώς και πολυάριθμα ρητορικά έργα, στα οποία ανήκει και ένα παχυλό εγκώμιο στον Ανδρόνικο Β'[20]. Με την ιδιότητα του επί του κανικλείου συνέταξε με εντολή του αυτοκράτορα πολλά επίσημα έγγραφα. Απ' αυτά

Digitized by 10uk1s

ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει το διάταγμα τον 1296 για τη μεταρρύθμιση του νομικού συστήματος και ένα χρυσόβουλλο του 1313, στο προοίμιο του οποίου μνημονεύεται η βοήθεια που πρόσφερε στους Βυζαντινούς ο σέρβος βασιλιάς Milutin εναντίον των Τούρκων. Ιστορική αξία έχει ακόμη και η αλληλογραφία του ισχυρού αυτού άνδρα[21]. Ο σπουδαίος φιλόλογος Θωμάς (Θεόδουλος) Μάγιστρος, συγγραφέας πολλών φιλολογικών, ρητορικών και θεολογικών πραγματειών, κατέλειψε και συγγράμματα «περί βασιλείας» και «περί πολιτείας», που περιέχουν σημαντικά στοιχεία για την αυτοκρατορική διοίκηση στα χρόνια του Ανδρονίκου Β', χωρίς να αποσιωπούν τις ελλείψεις της[22]. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο επιφανέστερος λόγιος και πολιτικός της εποχής του Ανδρονίκου Β', που διαδέχθηκε ως Μεσάζων τον Χούμνο, συνέγραψε εκτός από φιλολογικά και αυστηρά επιστημονικά συγγράμματα και πλήθος από ρητορικές πραγματείες και ποιήματα, που περιέχουν και σημαντικές ιστορικές πληροφορίες. Εκτός απ' αυτά αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί η έκθεση του Μετοχίτη για την αποστολή του στη σερβική αυλή, που είχε ως στόχο την σύναψη μιας συνθήκης ειρήνης και ενός γάμου ανάμεσα στο βασιλιά Milutin και την κόρη του αυτοκράτορα Σιμωνίδα[23]. Κάποια αξία για την ιστορία των πρώτων Παλαιολόγων έχουν τα ποιήματα του Μανουήλ Ολοβόλου[24] και ο πανηγυρικός λόγος του για τον Μιχαήλ Η'[25], το ίδιο και τα ποιήματα του Μανουήλ Φιλή, όπως η έκθεσή του για την αποστολή στη Ρωσία, καθώς και διάφορα περιστασιακά ποιήματα για τα μέλη του ηγεμονικού οίκου και τους ανώτερους αξιωματούχους του κράτους και της Εκκλησίας. Αξιοσημείωτα είναι ακόμη και τα επιγράμματά του που περιέχουν περιγραφές έργων τέχνης[26].

Στις πιο σημαντικές ιστορικές πηγές για την εποχή των Παλαιολόγων ανήκουν τα συγγράμματα του Δημητρίου Κυδώνη από την Θεσσαλονίκη, που είναι από τους πιο γόνιμους και ενδιαφέροντες συγγραφείς του δέκατου τέταρτου αιώνα. Στη διάρκεια ολόκληρης της ζωής του άσκησε υψηλά κρατικά αξιώματα κάτω από διάφορους αυτοκράτορες. Διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως νεοπλατωνικός στην ανάπτυξη της φιλοσοφικής σκέψεως και ως ενωτικός και αντίπαλος των Ησυχαστών επηρέασε τη θεολογική εξέλιξη. Ως μεταφραστής πολλών λατινικών έργων και προ παντός της Summa Theologiae του Θωμά Ακυνάτη συνέβαλε αρκετά στην πολιτιστική προσέγγιση ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση, που είχε επισκεφθεί πολλές φορές. Ανυπολόγιστη αξία ως ιστορική πηγή έχουν η πλούσια αλληλογραφία του[27] και τα ρητορικά του κείμενα, προ παντός οι δύο λόγοι για τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό, ο λόγος για τον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο[28], η «Μονωδία επί τοις εν Θεσσαλονίκη πεσούσιν» (μια μελαγχολική περιγραφή της εξουσίας των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη) και δύο λόγοι «συμβουλευτικοί», στους οποίους καλεί το βυζαντινό λαό σε ενότητα με τους Λατίνους και σε αντίσταση εναντίον των Τούρκων· οι δύο αυτοί λόγοι παρέχουν καθαρή και ιστορικά πιστή εικόνα της απελπιστικής καταστάσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας γύρω στα 1370[29]. Στον Κυδώνη επίσης οφείλονται και μερικά προοίμια από τα χρυσόβουλλα του Ιωάννη Ε'[30]. Μια ενδιαφέρουσα αλληλογραφία διασώθηκε ακόμη από τον ενωτικό και αντίπαλο των Ησυχαστών Μανουήλ Καλέκα, που ήταν μαθητής του Κυδώνη και περάτωσε τη ζωή του σε μια μονή Δομινικανών στη Λέσβο[31]. Για την κίνηση των Ησυχαστών και την ησυχαστική έριδα, εκτός από τα ιστορικά έργα του Νικηφόρου Γρηγορά και του Ιωάννη Καντακουζηνού, διαθέτουμε τα συγγράμματα του ιδρυτή της ησυχαστικής κινήσεως Γρηγορίου Σιναΐτου, του μεγάλου ηγέτη των Ησυχαστών Γρηγορίου Παλαμά, του πατριάρχη Φιλοθέου, των αντιπάλων των Ησυχαστών Βαρλαάμ του Καλαβρού και Γρηγορίου Ακινδύνου, του σπουδαίου μυστικού Νικολάου Καβάσιλα, καθώς και τις

Digitized by 10uk1s

Πράξεις των Συνόδων που συγκλήθηκαν για την αντιμετώπιση της έριδας[32]. Στον Νικόλαο Καβάσιλα οφείλονται, εκτός από θεολογικά συγγράμματα και επιστολές[33], δύο ενδιαφέρουσες πραγματείες για τους τόκους και κατά των τοκογλύφων[34] καθώς επίσης και ένα σπουδαίο κείμενο κατά της εκποιήσεως της εκκλησιαστικής περιουσίας[35]. Μεγάλη σημασία από άποψη κοινωνικής ιστορίας έχει ο «Διάλογος των πλουσίων και των πτωχών» του Αλεξίου Μακρεμβολίτου, που εκδόθηκε πρόσφατα και αποτελεί πύρινη διαμαρτυρία κατά της κοινωνικής ανισότητος και της οικονομικής εξαθλιώσεως του βυζαντινού πληθυσμού[36].

Από τους βυζαντινούς ηγεμόνες, οι οποίοι ασχολήθηκαν με συγγραφικό έργο, την πρώτη θέση κατέχει άξια ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (1391 - 1425). Εκτός από θεολογικές πραγματείες, ο μορφωμένος και φιλολογικά προικισμένος αυτός αυτοκράτορας συνέγραψε πολλά ρητορικά έργα και περιστασιακά κείμενα καθώς και πλήθος επιστολών, που έχουν εξαίρετη ιστορική αξία και παρουσιάζουν ζωντανή εικόνα της προσωπικότητας του ιδίου[37]. Μία ακόμη ανέκδοτη συγγραφή του Ιωάννου Χορτασμένου, που πανηγυρίζει την ήττα του Βαγιαζίτ στην μάχη της Αγκύρας ως θαύμα της Παναγίας, περιέχει σπουδαίες ειδήσεις για την απελπιστική κατάσταση της αυτοκρατορίας πριν από τα κρίσιμα γεγονότα του 1402[38]. Από τις τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας διαθέτουμε εξαιρετικά μεγάλο αριθμό από ρητορικά συγγράμματα, τα οποία διαφωτίζουν την κατάσταση της φθίνουσας αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα τις συνθήκες στην Πελοπόννησο, που είχε τότε ανακαταληφθεί από τους Έλληνες, καθώς επίσης θεολογικά και πολεμικά έργα σχετικά με το ενωτικό ζήτημα, που οξύνθηκε ιδιαίτερα εξαιτίας της συνόδου της Φλωρεντίας. Αξιομνημόνευτα κατά πρώτο λόγο είναι τα συγγράμματα του φιλόσοφου και ανθρωπιστή Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, που ονειρεύθηκε την αναγέννηση της κλασικής Ελλάδος στην Πελοπόννησο, του λόγιου ηγέτη των ενωτικών και μετέπειτα καρδιναλίου της ρωμαϊκής Εκκλησίας Βησσαρίωνος, του μεγάλου αγωνιστή της Ορθοδοξίας Μάρκου Ευγενικού και του αδελφού του Ιωάννου Ευγενικού, του ρήτορα Ιωάννου Δοκιανού και τέλος του Γενναδίου Σχολαρίου, του πρώτου πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως μετά την άλωση της αυτοκρατορίας[39]. Σπουδαίες πληροφορίες μπορεί να προσφέρει ακόμη στον ιστορικό και η ποίηση του δέκατου πέμπτου αιώνα. Εδώ ανήκει προ παντός ένα ποίημα, το οποίο σε μια παραλλαγή αποδίδεται στον Ζωτικό Παρασπόνδυλο και σε μια άλλη στο Γεώργιο Αργυρόπουλο και που περιγράφει σε δημοτική γλώσσα τη μάχη της Βάρνας του 1444 και προσθέτει ορισμένες λεπτομέρειες στις διηγήσεις των ιστορικών έργων[40].

Μεγάλη αξία για την έρευνα του διοικητικού συστήματος και της οργανώσεως της αυλής στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου έχει ένα έργο που εσφαλμένα αποδίδεται στον κουροπολάτη Γεώργιο Κοδινό με τον τίτλο «Περί των οφφικίων του παλατιού Κωνσταντινουπόλεως και των οφφικίων της μεγάλης Εκκλησίας» και το οποίο εκδόθηκε στα χρόνια του Ιωάννου ΣΤ' Καντακουζηνού ή λίγο μετά τη βασιλεία του. Το έργο αυτό του Ψευδο - Κοδινού έχει την ίδια σημασία για την ύστερη βυζαντινή περίοδο όπως και το Περί βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου Ζ' και το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου για τη μέση βυζαντινή αυτοκρατορία. Παρέχει πληροφορίες για τις συνήθειες στις αυλικές τελετές, περιγράφει το τυπικό της αυτοκρατορικής στέψεως και πολλών άλλων σπουδαίων κρατικών τελετών, περιέχει καταλόγους των εκκλησιαστικών και προ παντός των κρατικών αξιωμάτων και τίτλων, κατά την τάξη προκαθεδρίας, με πληροφορίες για τις αρμοδιότητες και τα εξωτερικά διάσημα των επί μέρους

Digitized by 10uk1s

αξιωματούχων και οφφικιάλων. Οι ευκαιριακές ενδείξεις του για το χρόνο που θεσμοποιήθηκε μια συνήθεια ή ένα αξίωμα αυξάνουν την αξία του έργου αυτού για την ιστορία της βυζαντινής αυλικής ζωής και του βυζαντινού διοικητικού συστήματος.

Το πιο σημαντικό νομικό έργο της ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι το έργο του νομοφύλακα της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, που εκδόθηκε το 1345[41]. Ονομάζεται «Εξάβιβλος» επειδή διαιρείται σε έξι βιβλία. Το έργο καλύπτει το χώρο του αστικού και ποινικού δικαίου και είναι επιτομή από τα νομικά και νομοθετικά εγχειρίδια της αρχαιότερης περιόδου. Στηρίζεται κατά βάση στο Πρόχειρον και έχει προσθήκες από τη Synopsis Major, τη Synopsis Minor, την Επαναγωγή, την Εκλογή, τις Νεαρές, την Πείρα κτλ Η νομική αυτή επιτομή του Αρμενοπούλου απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα και διαδόθηκε ακόμη και έξω από τα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το ίδιο ισχύει και για το «Σύνταγμα» του Ματθαίου Βλάσταρη, που συντάχθηκε το 1335. Το έργο αυτό προσφέρει σε αριθμητική διάταξη μια νομοκανονική συλλογή και μεταφράσθηκε αμέσως μετά την έκδοσή του στη σερβική γλώσσα με εντολή του Στέφανου Dwšan[42]. Ωστόσο τα συμπιληματικά αυτά έργα πρέπει να χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή ως πηγή για το ισχύον δίκαιο τον δέκατο τέταρτο αιώνα, εφόσον, όπως γνωρίζουμε, περιέχουν αρκετό υλικό, που ήταν πια απαρχαιωμένο και ανεφάρμοστο την εποχή εκείνη.

Ανυπολόγιστη πηγή για τη μελέτη των εσωτερικών συνθηκών της ύστερης βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι τα έγγραφα των μονών που για την εποχή των Παλαιολόγων είναι πολυάριθμα. Ιδιαίτερα σημαντικά για την εποχή αυτή είναι τα έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους, τα οποία περιέχουν πλούσιες πληροφορίες για το διοικητικό και οικονομικό σύστημα καθώς και για τις οικονομικές και κοινοτικές συνθήκες της τελευταίας βυζαντινής περιόδου. Αν και ως τώρα μόνο ένα μέρος του υλικού που υπάρχει στα αρχεία των μονών έχει εκδοθεί, εντούτοις η γνώση μας για το εξαιρετικά σπουδαίο αυτό είδος πηγών έχει σημαντικά πλουτισθεί με τις εκδόσεις των τελευταίων ετών[43].

Για τις σχέσεις της Ανατολής με τις δυτικές δυνάμεις και ιδιαίτερα με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, ο N. Jorga συγκέντρωσε πλούσιο αρχειακό υλικό[44]. Χρήσιμο βοήθημα είναι και η συλλογή αποφάσεων για την περίοδο 1329 - 1463 της βενετικής συγκλήτου που σχετίζονται με τις βυζαντινές χώρες, την οποία εξέδωκε ο F. Thiriet[45]. Ιδιαίτερη αξία για τη μελέτη της οικονομικής ζωής της Κωνσταντινουπόλεως πριν από την άλωση έχει και το «Βιβλίο λογαριασμών» του βενετού Giacomo Badoer, που ανακαλύφθηκε τα τελευταία χρόνια. Ο Badoer διέμενε στη βυζαντινή πρωτεύουσα στην περίοδο 1436 - 1440 και κατέγραφε προσεκτικά τις εμπορικές συναλλαγές του.

Digitized by 10uk1s

1. Το Βυζάντιο ως μικρή δύναμη: Ανδρόνικος Β'

Γενική βιβλιογραφία

Stein, Untersuchungen.

Zakythinos, Crise monétaire.

Ostrogorsky, Féodalité.

Ostrogorsky, Paysannerie. - του ιδίου, The Palaeologi, Camb. Med. Hist. IV, Pt. I (2η έκδ. 1966).

G. Schlumberger, Expédition des «Almugavares» ou routiers catalons en Orient, Paris 1902.

A. Rubió y Lluch, La Expedicion y Dominación de los Catalanes en Oriente, Memor. de la R. Acad. de buenas letras de Barcelona 4 (1883).

A. Rubió y Lluch, Atenes en temps dels Catalans, Anuari de l'Inst. d' Estudis Catal. I (1907).

K. M. Setton, Catalan Domination of Athens 1311 - 88, Cambridge Mass. 1948 (με διεξοδική βιβλιογραφία).

K. M. Setton, The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the end of the Middle Ages, Cambr. Med. Hist. IV, Pt I (2η έκδ. 1966).

F. Taeschner, The Ottoman Turks to 1453, ίδιο έργο.

I. v. Hammer - Purgstall, Geschichte des osmanischen Reiches, I - X, Pest 1827 - 35.

Jorga, Geschichte I.

E. Oberhummer, Die Türken und das osmanische Reich, Leipzig - Berlin 1917.

H. Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire, Oxford 1916.

W. L. Langer and R. P. Blake, The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background, Amer. Hist. Rev. 37 (1932) 468 - 505.

Wittek, Mentesche.

Wittek, The Rise of the Ottoman Empire, London 1938.

Γ. Γεωργιάδη Αρνάκι, Οι πρώτοι Οθωμανοί, Αθήναι 1947.

Jireček, Geschichte I.

Mutafčiev, Istorija II.

M. M. Dinič. The Balkans 1018 -1499, Cambr. Med. Hist. IV, Rt I (2η έκδ. 1966).

Miller, Latins.

Kretschmayr, Venedig II.

Digitized by 10uk1s

Heyd, Commerce du Levant I.

G. I. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929.

E. Č. Skržinskaja, Genuezcy v Konstantinopole v XIV v. [Οι Γενουάτες στην Κωνσταντινούπολη τον δέκατο τέταρτο αιώνα], VV 1 (1947) 215 - 34.

Ο Μιχαήλ Η' αναδείχθηκε νικητής στον αμυντικό πόλεμο εναντίον της κατακτητικής μανίας των Δυτικών, αλλά παρόλες τις επίμονες προσπάθειές του οι επιθετικοί πόλεμοι για την ανακατάληψη των χαμένων βυζαντινών επαρχιών δεν είχαν παρά ελάχιστη επιτυχία. Οι Σλάβοι διατήρησαν στην κατοχή τους το βόρειο μισό της Βαλκανικής Χερσονήσου. Αν και ο Μιχαήλ Η' κατόρθωσε να ανακτήσει μερικά εδάφη από την αποδυναμωμένη Βουλγαρία, το ανερχόμενο σερβικό κράτος τον απειλούσε με πρόσθετη απώλεια εδαφών. Στη θάλασσα κυριαρχούσαν πάντα οι ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες. Ένα τμήμα της Πελοποννήσου είχε ανακτηθεί με τεράστια δαπάνη δυνάμεων, το μεγαλύτερο όμως τμήμα της άνηκε ακόμη στους Φράγκους. Στη φραγκική εξουσία παρέμειναν επίσης η Αττική, η Βοιωτία και τα γειτονικά νησιά. Η Θεσσαλία και η Ήπειρος με την Αιτωλία και την Ακαρνανία έμειναν στην κατοχή των Αγγέλων, που αγωνίζονταν με πείσμα εναντίον του αυτοκράτορα. Πουθενά αλλού ο Παλαιολόγος δεν δοκίμασε τέτοια αποτυχία στις ανακτητικές του επιχειρήσεις όσο στα αυτόνομα αυτά κρατίδια. Όπως την καταστροφή του 1204 είχε προετοιμάσει η εσωτερική αποσύνθεση του Βυζαντίου, έτσι και τώρα οι αυτονομιστικές ελληνικές δυνάμεις εναντιώνονταν σθεναρά στο ενοποιητικό έργο του αυτοκράτορα. Ηγετικό ρόλο στον αγώνα εναντίον των ανακτητικών επιχειρήσεων του βυζαντινού αυτοκράτορα στα εδάφη της Βαλκανικής Χερσονήσου διεδραμάτιζε η Θεσσαλία με τους έλληνες μεγαλοκτηματίες της.

Στο μεταξύ οι αδιάκοποι αγώνες στα Βαλκάνια και ο εξουθενωτικός αμυντικός πόλεμος εναντίον του επικίνδυνου Ανδεγανού είχαν τελείως εξαντλήσει τις δυνάμεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πολιτική του Μιχαήλ Η' έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με την πολιτική του Μανουήλ Α', ιδιαίτερα όσον αφορά τις αρχές και τις μεθόδους της, την τόλμη και το εύρος των στόχων της, με τον έντονο δυτικό προσανατολισμό της καθώς επίσης με τα θετικά επιτεύγματα και τις αρνητικές συνέπειές της. Ήταν μια μεγαλόπνοη αυτοκρατορική πολιτική, η οποία επηρέασε τα παγκόσμια γεγονότα από την Αίγυπτο ως την Ισπανία. Παράλληλα όμως συσσώρευσε αφόρητα βάρη στο βυζαντινό κράτος. Όπως η προσπάθεια του Μανουήλ Κομνηνού πριν από εκατό χρόνια να καταστήσει παγκόσμια την αυτοκρατορία, έτσι και τώρα ο αγώνας του Μιχαήλ Παλαιολόγου να την ανυψώσει σε μεγάλη δύναμη, εξάντλησε την αυτοκρατορία. Η αμυντική δύναμη της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην Ασία είχε τώρα εξασθενήσει όπως και τότε και το γεγονός αυτό είχε τώρα πολύ χειρότερες συνέπειες. Κατά τον ίδιο τρόπο το Βυζάντιο είχε και τώρα εξαντλήσει όλα τα στρατιωτικά και οικονομικά αποθέματά του και γρήγορα θα ακολουθούσε μια σοβαρή κακοτυχία. Άρχισε η κατάρρευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας χωρίς ελπίδα αναρρώσεως. Ανάμεσα στην περήφανη αυτοκρατορία του Μιχαήλ Η' και στο άθλιο κράτος των διαδόχων του υπάρχει τρομερή διαφορά. Στα χρόνια των διαδόχων του Μιχαήλ Η' το Βυζάντιο θα μεταβληθεί σε κρατίδιο και τελικά θα καταντήσει έρμαιο στην πολιτική των γειτόνων του.[46]

Για την αλλαγή αυτή δίνεται συνήθως μια απλή εξήγηση: Ο Μιχαήλ Η' ήταν ένας μεγαλοφυής πολιτικός, ενώ αντίθετα ο διάδοχός του Ανδρόνικος Β' υπήρξε αδύναμος και ανίκανος ηγεμόνας. Στην πραγματικότητα η ραγδαία παρακμή της βυζαντινής δυνάμεως, που άρχισε στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα, οφείλεται σε βαθύτερους λόγους. Οι εσωτερικές αδυναμίες του κράτους ήταν αθεράπευτες και η εντεινόμενη εξωτερική πίεση οδήγησε ακατάσχετα το Βυζάντιο στην καταστροφή. Ο κρατικός οργανισμός είχε διαβρωθεί και μετά την έντονη υπερένταση της αυτοκρατορίας στα χρόνια του Μιχαήλ Η', άρχισε η αναπότρεπτη αντίδραση. Ταυτόχρονα οι Οθωμανοί και οι Σέρβοι, που έμελλε να επηρεάσουν αποφασιστικά τα μελλοντικά γεγονότα, άρχισαν να ανεβαίνουν ταχύτατα. Εναντίον της διμέτωπης απειλής στην Ανατολή και στα Βαλκάνια

Digitized by 10uk1s

το στρατιωτικά και οικονομικά εξουθενωμένο βυζαντινό κράτος ήταν ανίσχυρο. Έτσι λοιπόν η παρακμή του Βυζαντίου δεν οφείλεται στην προσωπική αδυναμία των ηγετών του, αλλά σ' αυτούς τους σοβαρούς εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες.

Ο Ανδρόνικος Β' (1282 - 1328) δεν ήταν βέβαια μεγάλος πολιτικός, ούτε όμως ήταν τόσο ανίσχυρος και ανίκανος, όπως τον παρουσιάζουν συχνά οι σύγχρονοι ιστορικοί. Η πολιτική του σημαδεύθηκε από πολλές σοβαρές αστοχίες, πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε ότι έλαβε ορισμένα έξυπνα και σπουδαία μέτρα, που φανερώνουν ότι είχε επίγνωση των αναγκών του κράτους. Δεν είναι ορθό να καταλογίσουμε σ' αυτόν και μόνο την ευθύνη επειδή σ' αυτή την απελπιστική κατάσταση όλες οι εξυγειαντικές προσπάθειες είχαν μόνο περιορισμένα αποτελέσματα και επειδή τις ματαίωσαν τα γεγονότα που ακολούθησαν. Επί πλέον διέθετε εξαιρετικά υψηλή μόρφωση και έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την επιστήμη και τη φιλολογία. Άμεσοι σύμβουλοί του ήταν άνδρες με μεγάλα πνευματικά χαρίσματα όπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης και ο Νικηφόρος Γρηγοράς. Το γεγονός ότι η εποχή των Παλαιολόγων διακρίθηκε για τη μεγάλη πολιτιστική της άνθηση και το γεγονός ότι η Κωνσταντινούπολη, παρά την πολιτική παρακμή, παρέμεινε πνευματικό κέντρο με παγκόσμια ακτινοβολία, δεν είναι άσχετα με το έργο του παρεξηγημένου Ανδρονίκου.

Ο Ανδρόνικος Β' είχε συμμετάσχει ως συναυτοκράτορας στη διακυβέρνηση του κράτους στα χρόνια της βασιλείας του πατέρα του[47]. Ακόμη πιο σημαντικό πολιτικό ρόλο έμελλε να διαδραματίσει στα χρόνια του ο γιος του και συναυτοκράτορας Μιχαήλ Θ' (+1320). Η συνεχώς αυξανόμενη σημασία του συναυτοκράτορα αποτελεί χαρακτηριστικό φαινόμενο της εποχής των Παλαιολόγων και το γεγονός αυτό φαίνεται από τυπική άποψη με την ισοτιμία των τίτλων του πρώτου αυτοκράτορα και του συναυτοκράτορα, επειδή από τότε τον τίτλο του βασιλέως και του αυτοκράτορα μπορούσε να φέρει όχι μόνο ο ίδιος ο πρώτος αυτοκράτορας, αλλά, με τη συγκατάθεσή του, και ο πρώτος συναυτοκράτορας, εφ' όσον ήταν ο επίδοξος διάδοχος του θρόνου (και μάλιστα μόνον αυτός και όχι οι λοιποί συναυτοκράτορες, αν υπήρχαν)[48]. Εδώ βρίσκονται οι πρώτες ενδείξεις για τη μετατροπή της κεντρικής μοναρχίας σε συλλογική εξουσία του αυτοκρατορικού οίκου πάνω σε αυτόνομα τμήματα της αυτοκρατορίας.

Γρήγορα εμφανίσθηκε και η ιδέα του διαμελισμού της αυτοκρατορίας που αρχικά ήταν βέβαια δημιούργημα ξένων δυτικών αντιλήψεων. Πρώτη η δεύτερη γυναίκα του αυτοκράτορα Ειρήνη (Γιολάντα) η Μομφερρατική απαιτούσε για χάρη των γιων της τη διαίρεση της αυτοκρατορικής επικράτειας ανάμεσα σε όλους τους βασιλικούς πρίγκηπες. Είναι σημαντικό ότι στη φάση αυτή το σχέδιο συνάντησε την αποφασιστική άρνηση του αυτοκράτορα. Ο Ανδρόνικος Β' απέρριψε τις απαιτήσεις της συζύγου του, γεγονός που οδήγησε σε βίαιη σύγκρουση. Η αυτοκράτειρα εγκατέλειψε την πρωτεύουσα για να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη, όπου ήρθε σε επαφή με το γαμπρό της, το βασιλιά των Σέρβων Milutin και επιχείρησε να εξασφαλίσει σ' έναν από τους γιους της τη διαδοχή στο θρόνο της Σερβίας. Και πάλι όμως τα σχέδιά της δεν υλοποιήθηκαν, γιατί η απλοϊκή ζωή στη Σερβία δεν συγκινούσε τον καλομαθημένο πρίγκιπα[49].

Στη σύγκρουση αυτή εκδηλώθηκε η αντίθεση των ρωμαιο-βυζαντινών και των δυτικών πολιτικών αντιλήψεων. Οι Βυζαντινοί γνώριζαν καλά ότι οι απαιτήσεις της αυτοκράτειρας προϋπέθεταν σύγχυση αντιλήψεων ανάμεσα στο κρατικό και το ιδιωτικό δίκαιο. Καθώς γράφει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, *«το δε καινότερον ότι ου μοναρχίας τρόπω κατά την επικρατήσασαν 'Ρωμαίοις αρχήθεν συνήθειαν, αλλά τρόπον λατινικόν διανειμαμένους τας 'Ρωμαίων πόλεις και χώρας άρχειν κατά μέρη των οιέων έκαστον, ως οικείου κλήρου και κτήματος του λαχόντος, εκ πατρών μεν ες αυτούς κατά τον επικρατήσαντα νόμον ταις περιουσίαις και κτήσεσι των βαναύσων ανθρώπων κατιόντος».* Και στη συνέχεια επεξηγεί ο Νικηφόρος Γρηγοράς ότι η αυτοκράτειρα αυτή *«Λατίνων γαρ ούσα γέννημα και παρ' εκείνων ειληφυία τουτί το νεώτερον εθος 'Ρωμαίοις επάγειν εβούλετο»*[50].

Το Βυζάντιο επέμενε ακόμη στην ενότητα της αυτοκρατορίας. Η οργάνωση όμως του κράτους εξασθενούσε συνεχώς και οι δεσμοί ανάμεσα στο κέντρο και στις επαρχίες γίνονταν όλο και πιο χαλαροί. Κατά κανόνα οι επαρχίες συνδέονταν πια με την κεντρική εξουσία μόνο με το πρόσωπο

Digitized by 10uk1s

του διοικητή και για το λόγο αυτό ως διοικητές ορίζονταν συχνά συγγενείς του αυτοκράτορα ή αυλικοί από το στενό περιβάλλον του. Γρήγορα όμως κλονιζόταν η εμπιστοσύνη και ο ένας διαδεχόταν τον άλλο. Όταν ο τελευταίος και ισχνός αυτός δεσμός διαλυόταν, τότε η επαρχία έπεφτε στα χέρια των τοπικών μεγαλοκτημόνων[51]. Το διοικητικό σύστημα, που ήταν η δόξα και η σπονδυλική στήλη του βυζαντινού κράτους, έχασε με τον τρόπο αυτό τον συγκεντρωτικό του χαρακτήρα και την καθορισμένη ιεραρχική του δομή.

Η εγκαθίδρυση της δυναστείας των Παλαιολόγων στον αυτοκρατορικό θρόνο ήταν νίκη της ανώτερης βυζαντινής αριστοκρατίας. Η διαδικασία της γενικεύσεως των φεουδαρχικών δομών άνθισε τον δέκατο τέταρτο αιώνα και έφθασε στο αποκορύφωμά της. Οι κοσμικοί και εκκλησιαστικοί γαιοκτήμονες επεξέτειναν τα κτήματά τους και τον αριθμό των «παροίκων» τους, απέκτησαν όλο και περισσότερα προνόμια και συχνά απολάμβαναν πλήρη ατέλεια[52]. Μέσα στη γενική αθλιότητα αυτοί ζουν μια πολύ άνετη ζωή, ενώ παράλληλα ξεφεύγουν συνεχώς περισσότερο από τον κρατικό έλεγχο. Το αντίθετο συμβαίνει όχι μόνο με τα αγροτικά κτήματα, που συνεχώς μειώνονται, αλλά και με τα κτήματα της κατώτερης αριστοκρατίας, η οποία δεν ευνοείται με τα ίδια προνόμια και αναγκάζεται να εκχωρήσει και τα εδάφη και το εργατικό δυναμικό της στους μεγάλους γαιοκτήμονες. Αυτό συνέβαινε γιατί μόνο οι μεγάλοι και οικονομικά ισχυροί γαιοκτήμονες μπορούσαν να επιζήσουν από τις φοβερές λεηλασίες που προκαλούσαν οι εχθρικές επιδρομές.

Η κατάσταση αυτή αποδυνάμωσε το κράτος πολιτικά, αλλά και εξάντλησε τα οικονομικά και τα στρατιωτικά του αποθέματα. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες εξαιρούνται με επιταχυνόμενο ρυθμό από τη φορολογία και επί πλέον απορροφούν τη φορολογούμενη γαιοκτησία των αγροτών και της κατώτερης αριστοκρατίας με αποτέλεσμα να μειωθούν σοβαρά τα έσοδα του κράτους. Στη μείωση αυτή των εσόδων συνέβαλλαν και οι πολλαπλές καταχρήσεις των εφοριακών υπαλλήλων. Όπως οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, έτσι και οι προνοιάριοι απέκτησαν πρόσθετα προνόμια. Ενώ αρχικά οι προνοιακές εκχωρήσεις είχαν περιορισμένη διάρκεια και δεν μπορούσαν να κληροδοτηθούν, τώρα οι προνοιάριοι αποκτούν συχνά το δικαίωμα να κληροδοτούν στους κληρονόμους τους τα εκχωρημένα σ' αυτούς κτήματα και τα έσοδά τους. Ο Μιχαήλ Η' με την ευκαιρία της ενθρονίσεώς του μετέτρεψε τα προνοιακά κτήματα των υποστηρικτών του σε κληρονομικά. Σύμφωνα με τη συμβολική διατύπωση του Παχυμέρη, απέδωσε στα ισόβια προνοιακά κτήματα την αθανασία[53]. Με την πάροδο του χρόνου η αυτοκρατορική κυβέρνηση δείχνει ολο και περισσότερη διάθεση να ικανοποιεί τα ανάλογα αιτήματα των προνοιαρίων. Οπωσδήποτε όμως τα προνοιακά κτήματα τα αποτελούσαν πάντοτε ειδικά κτήματα, αφού ένα έστω κληροδοτήσιμο προνοιακό κτήμα δεν μπορούσε να εκποιηθεί και είχε τη δέσμευση της στρατιωτικής υπηρεσίας, η οποία μεταβιβαζόταν κι αυτή μαζί με το κτήμα[54]. Πάντως ενώ το κληροδοτήσιμο προνοιακό κτήμα δεν έπαυσε να είναι μη εκποιούμενη κτήση με δέσμευση θητείας, εντούτοις η συχνή κληροδότηση των προνοιακών κτήσεων υποδηλώνει κατά βάση τη σοβαρή χαλάρωση του αρχικού συστήματος και αποτελεί εύγλωττο δείγμα της αυξανόμενης αδυναμίας της κεντρικής εξουσίας καθώς και της προοδευτικής υποχωρητικότητάς της απέναντι στις απαιτήσεις της παντοδύναμης αριστοκρατίας των φεουδαρχών.

Η ανεπάρκεια του θεσμού της *προνοίας* στην εποχή των Παλαιολόγων φαίνεται καθαρά και από το γεγονός, ότι οι ξένοι μισθοφόροι δεν αποτελούσαν τώρα το μεγαλύτερο μέρος του βυζαντινού στρατού όπως στα χρόνια των Κομνηνών αλλά επικράτησαν σχεδόν αποκλειστικά. Το αποτέλεσμα ήταν το κράτος να φορτισθεί με βαριές οικονομικές υποχρεώσεις. Η διατήρηση μεγάλου αριθμού μισθοφόρων, όπως απαιτούσαν η μεγαλόπνοη εξωτερική πολιτική του Μιχαήλ Η' και οι πολλαπλές στρατιωτικές επιχειρήσεις του, οδήγησε τελικά την αυτοκρατορία στην οικονομική χρεωκοπία. Βέβαια στα χρόνια του Μιχαήλ Η' τα βυζαντινά στρατεύματα αριθμούσαν πολλές δεκάδες χιλιάδες, αφού στο έτος 1263 μόνο στην Πελοπόννησο υπηρετούσαν ως φρουροί 6.000 ιππείς[55] και σε μια εκστρατεία στη Βουλγαρία το 1279 έλαβαν μέρος περισσότεροι από 10.000 πολεμιστές[56]. Σε σχέση πάντως με τις συνθήκες που επικρατούσαν στη μέση βυζαντινή περίοδο, όπως ακόμη και την εποχή

Digitized by 10uk1s

των Κομνηνών, οι αριθμοί αυτοί είναι μάλλον μικροί. Όμως για το εξαθλιωμένο κράτος της ύστερης περιόδου ο στρατός αυτός με το πλήθος των μισθοφόρων αποτελούσε αφόρητο βάρος[57]. Ήταν ανάγκη να μειωθούν ριζικά οι στρατιωτικές δυνάμεις, γεγονός που τελικά πραγματοποίησε ο Ανδρόνικος Β'. Στο μέτρο όμως αυτό ξεπέρασε τα όρια. Πίστευσε ότι μπορούσε να επαναπαυθεί στη ναυτική δύναμη της σύμμαχης Γένουας και να καταργήσει το ναυτικό, που απαιτούσε εξαιρετικά υψηλές δαπάνες[58]. Με τον τρόπο όμως αυτό, στην οικονομική εξάρτηση από τη Γένουα πρόσθεσε και το βάρος της ναυτικής εξαρτήσεως. Επίσης και οι δαπάνες για το πεζικό περικόπηκαν δραστικά ώστε οι βυζαντινές δυνάμεις να μειωθούν σε τέτοιο βαθμό, που να προκαλούν, σύμφωνα με την κρίση ενός σύγχρονου, «το γέλωτα» ή να θεωρούνται μάλιστα «ανύπαρκτες»[59]. Οπωσδήποτε οι κρίσεις αυτές έχουν μεγάλη δόση υπερβολής, αποδίδουν όμως την εντύπωση που δημιούργησε στον πληθυσμό η οπωσδήποτε αναγκαία αλλά και απότομη περικοπή της βυζαντινής στρατιωτικής δυνάμεως. Η διαφορά ανάμεσα στο εντυπωσιακό μέγεθος των στρατιωτικών δυνάμεων του Μιχαήλ Η' και στα εντελώς μέτρια αμυντικά μέσα του διαδόχου του ήταν πολύ χτυπητή. Πράγματι, από τα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα και εξής στο Βυζάντιο σπάνια συναντούσε κανείς στρατεύματα πάνω από μερικές χιλιάδες πολεμιστές. Το γεγονός αυτό και μόνο εξηγεί γιατί το Βυζάντιο έχασε τη θέση του ως μεγάλη δύναμη και γιατί βρισκόταν ανίσχυρο απέναντι στην ορμή των ασύγκριτα υπέρτερων στρατιωτικών δυνάμεων των Οθωμανών.

Ένα άλλο σοβαρό σύμπτωμα της οικονομικής κρίσεως ήταν η υποτίμηση του βυζαντινού χρυσού νομίσματος, το οποίο αναμίχθηκε με ευτελή μέταλλα και έτσι έχασε την αξία του. Ύστερα από τη σοβαρή υποτίμηση που δοκίμασε το βυζαντινό νόμισμα από τα μέσα του ενδέκατου αιώνα, μπόρεσε ως ένα βαθμό να αναλάβει στα χρόνια του τελευταίων Κομνηνών, επειδή η βελτίωση των συνθηκών έκανε δυνατή την κοπή νομισμάτων με σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό χρυσού. Έτσι στις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα το βυζαντινό χρυσό νόμισμα φαίνεται να διατηρεί περίπου το 90% από την πραγματική του αξία[60]. Στη συνέχεια όμως το *υπέρπυρον,* όπως συνήθιζαν να ονομάζουν το βυζαντινό χρυσό νόμισμα, όπως φαίνεται από τα χρόνια του Αλεξίου Α'[61], δοκίμασε μια νέα υποτίμηση, που υπέσκαψε οριστικά το γόητρό του στο εξωτερικό. Τη μεγάλη εκτίμηση που άλλοτε απολάμβανε το βυζαντινό νόμισμα διαδέχθηκε τώρα έντονη δυσπιστία. Από τα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα το βυζαντινό χρυσό νόμισμα, που άλλοτε κυριαρχούσε χωρίς συναγωνισμό στο παγκόσμιο εμπόριο, αντικαταστάθηκε προοδευτικά από το νέο χρυσό νόμισμα, «la buona moneta d' oro», των ιταλικών κρατιδίων[62]. Πράγματι το περιεχόμενο σε χρυσό του βυζαντινού *υπερπύρου* ήταν στα χρόνια του Ιωάννη Βατάτζη μόνο τα δύο τρίτα της πραγματικής του αξίας, δηλ. 16 καράτια. Ύστερα από την επανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο ήταν 15 και στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' μόνο 14 καράτια. Στα χρόνια της νέας κρίσεως, στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα, το *υπέρπυρον* έπεσε στο μισό της αρχικής του αξίας[63]. Το αποτέλεσμα ήταν να ανέβουν τρομακτικά οι τιμές. Η ακρίβεια των ειδών διατροφής συνεπέφερε όμως κύμα πείνας στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα και πολλοί κατέφυγαν στην επαιτεία[64].

Το κακό δεν ήταν πια δυνατό να θεραπευθεί. Στα επόμενα χρόνια το βυζαντινό νόμισμα κατέρρευσε περισσότερο μαζί με τη χειροτέρευση της γενικής καταστάσεως και την αυξανόμενη οικονομική κρίση, ενώ ο βυζαντινός πληθυσμός υπέφερε σοβαρά από το πρόβλημα της διατροφής του. Για να αυξήσει τα κρατικά έσοδα, που είχαν σοβαρά μειωθεί, ο Ανδρόνικος Β' επέβαλε νέα φορολογικά μέτρα και έτσι πέτυχε να αυξήσει ουσιαστικά τα οικονομικά του κράτους. Τα ετήσια έσοδα από τη φορολογία ανήλθαν σε 1.000.000 *υπέρπυρα*[65]. Το αποτέλεσμα ήταν να ογκωθεί το φορολογικό βάρος και έτσι η κατάσταση του πληθυσμού χειροτέρευσε περισσότερο, και μάλιστα σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό όταν αυξήθηκαν οι εισφορές σε είδος με την εφαρμογή ενός νέου φόρου, που είναι γνωστός ως «σιτόκριθον». Σύμφωνα με το μέτρο αυτό κάθε αγρότης έπρεπε να καταβάλει στο κράτος σε είδος ένα μέρος της συγκομιδής του, και μάλιστα έξι μόδιους σιτάρι και τέσσερες μόδιους κριθάρι ανά *ζευγάριον*[66]. Η αύξηση των εσόδων δεν έγινε μόνο με την αύξηση των εισφορών. Ο Ανδρόνικος Β' περιόρισε και το προνόμιο φορολογικής απαλλαγής των μεγάλων γαιοκτημόνων και εξαίρεσε κατά κανόνα ορισμένα είδη φόρου, και πρώτα -πρώτα το φόρο

Digitized by 10uk1s

ιδιοκτησίας, που έπρεπε να καταβάλλεται από αυτούς που δικαιούνταν φορολογική απαλλαγή[67]. Αν και ο αυτοκράτορας βρέθηκε συχνά στην ανάγκη να παρακάμψει τον κανόνα αυτό μπροστά στους πανίσχυρους φεουδάρχες και στα ισχυρά μοναστήρια, εντούτοις το μέτρο αυτό φαίνεται ότι μάλλον συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση των κρατικών εσόδων.

Η απελπιστική ένδεια του Βυζαντίου βεβαιώνεται και από το γεγονός, ότι οι σύγχρονοι του Ανδρονίκου Β' θεωρούν υπερβολικά υψηλό το ποσό που συγκεντρώθηκε. Τα ετήσια έσοδα του βυζαντινού κράτους ανέρχονταν στον πρώιμο μεσαίωνα περίπου σε 7 ως 8.000.000 *νομίσματα* πλήρους αξίας[68]. Τώρα όμως τα έσοδα από τη φορολογία με μεγάλη δυσκολία έφθαναν το 1.000.000 χρυσά νομίσματα, ενώ το χρυσό νόμισμα αντιπροσώπευε μόνο το μισό της παλαιάς του αξίας. Τα κρατικά έσοδα πριν από τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις του Ανδρονίκου ήταν οπωσδήποτε πολύ λιγώτερα. Βέβαια οι φόροι δεν ήταν το μοναδικό έσοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας[69], αποτελούσαν πάντως το σημαντικώτερο τμήμα του κρατικού προϋπολογισμού, αφού τα περισσότερα τέλη των τελωνείων δεν κατέληγαν πια στο κρατικό ταμείο, αλλά στις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες.

Τα αυξημένα έσοδα έπρεπε όχι μόνο να καλύψουν τις τρέχουσες δαπάνες της διοικήσεως, αλλά και να καταβληθούν ως χορηγίες στους ισχυρούς γείτονες ή ακόμη να χρησιμοποιηθούν για τη συντήρηση ενός στόλου από 20 τριήρεις και ενός τακτικού στρατού από 3.000 ιππείς. Από τους τελευταίους οι δύο χιλιάδες στάθμευαν στην Ευρώπη και οι χίλιοι στην Ασία[70]. Ο αυτοκράτορας λοιπόν επιχείρησε να επανορθώσει τη δραστική μείωση της αμυντικής δυνάμεως, που είχε αποφασίσει με την ενθρόνισή του κάτω από την πίεση της οικονομικής κρίσεως. Το πρόγραμμα όμως που είχε συλλάβει ήταν αξιοθρήνητο! Δεν είναι παράξενο το γεγονός, ότι οι πληρωμές στις γειτονικές δυνάμεις αποτέλεσαν το πιο σημαντικό έξοδο του κρατικού προϋπολογισμού. Επειδή το Βυζάντιο δεν διέθετε τη δύναμη των όπλων για να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του, αναγκαζόταν να εξαγοράζει την ειρήνη με χρήματα που εξοικονομούσε με δυσκολία για το σκοπό αυτό. Σύμφωνα με την καυστική σύγκριση του Νικηφόρου Γρηγορά, η στάση αυτή ομοίαζε με τον άνθρωπο εκείνο, ο οποίος *«ώσπερ αν ει τις φιλίαν παρά των λύκων ωνούμενος, έπειτα τας οικείας πολλαχόθεν τέμνων φλέβας πίνειν εκείνοις παρείχε και εμφορείσθαι του αίματος»*[71]. Έτσι το Βυζάντιο κατάντησε να γίνει μια μικρή δύναμη, ένα κρατίδιο που τρεφόταν με το ένδοξο παρελθόν. Ήταν επόμενο να καταρρεύσει γιατί δεν μπορούσε πια να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις που κληρονόμησε ούτε και να αμυνθεί για την ύπαρξή του στη δεδομένη γεωγραφική του θέση.

Η πολιτική του Ανδρονίκου Β', όπως και σε πολλά άλλα ζητήματα, έτσι και στο εκκλησιαστικό ζήτημα ήταν διαφορετική από εκείνη του πατέρα του. Γιατί και στο χώρο αυτό οι συνθήκες επέβαλαν μια ριζική αλλαγή. Η συνέχιση της ενωτικής πολιτικής είχε χάσει πια κάθε νόημα. Η ένωση κατάντησε νεκρό γράμμα, αν όχι από την άνοδο του Μαρτίνου Δ' στον παπικό θρόνο, πάντως οπωσδήποτε από την εποχή του Σικελικού Εσπερινού. Αμέσως μετά την ενθρόνισή του ο Ανδρόνικος Β' αποκήρυξε την ένωση επίσημα, για να ακολουθήσει την αυστηρή ορθόδοξη γραμμή. Ο Ιωάννης Βέκκος αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως και επανήλθε ο Ιωσήφ, που είχε απομακρυνθεί ύστερα από τη σύνοδο της Λυών, ενώ μετά τον πρόωρο θάνατό του τον θρόνο κατέλαβε ο λόγιος Γρηγόριος ο Κύπριος. Η βαρειά πνευματική κρίση είχε ξεπερασθεί και η αυτοκρατορία απαλλάχθηκε από τον εφιάλτη, που την βασάνιζε από τον καιρό της συνόδου της Λυών. Χρειάσθηκε όμως πολύς χρόνος έως ότου η εκκλησιαστική ζωή στο Βυζάντιο επανέλθει στον κανονικό ρυθμό της. Πάλι όμως αναζωπυρώθηκε η παλαιά έριδα ανάμεσα στο αυστηρά ασκητικό κόμμα των ζηλωτών και τους μετριοπαθείς, τους καλούμενους «πολιτικούς», οι οποίοι έτρεφαν συμπάθειες προς την κυβέρνηση. Οι ζηλωτές έμεναν ακόμη πιστοί στον πατριάρχη Αρσένιο, που είχε πεθάνει εδώ και πολλά χρόνια, και αντιδρούσαν απέναντι στην εκκλησιαστική ηγεσία και στην κυβέρνηση. Οι διενέξεις όμως αυτές, αν και έφθαναν συχνά στη βία, τελικά εκφυλίσθηκαν και στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα οι Αρσενίτες, με εξαίρεση ορισμένους φανατικούς, επανήλθαν σε κανονικές σχέσεις με τη διοικούσα Εκκλησία.

Στη διάρκεια της βασιλείας του φανατικού ορθόδοξου αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' ο ρόλος της

Digitized by 10uk1s

Εκκλησίας και η επιρροή της σ' ολόκληρη την πνευματική ζωή της αυτοκρατορίας έφθασε στο ζενίθ. Ιδιαίτερα μεγάλωσε η επιρροή του μοναχισμού. Ύστερα από τη μακρόχρονη κρίση στην περίοδο της λατινοκρατίας και τις σκληρές δοκιμασίες στα χρόνια της εκκλησιαστικής ενώσεως, αρχίζει για τις μονές του Βυζαντίου μία περίοδος πνευματικής ανθήσεως και υλικής ευμάρειας. Τα βυζαντινά μοναστήρια και προ παντός οι παλαιές μονές του Αγίου Όρους ζουν τον χρυσό τους αιώνα, ενώ παράλληλα ευρύνουν την πνευματική επιρροή τους και τις γαιοκτησίες τους. Επί πλέον οι μονές του Άθω, που από την εποχή του Αλεξίου Α' Κομνηνού υπάγονταν απευθείας στον αυτοκράτορα, τέθηκαν μ' ένα χρυσόβουλλο του Νοεμβρίου του 1312 κάτω από την πνευματική δικαιοδοσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Στο μέλλον ο «πρώτος» του Αγίου Όρους, δηλ. ο πρόεδρος της συνάξεως των ηγουμένων όλων των αθωνικών μονών, θα διοριζόταν όχι πια από τον αυτοκράτορα αλλά από τον πατριάρχη[72]. Τούτο ήταν μια σημαντική παραχώρηση, γιατί το Άγιον Όρος ασκούσε μεγάλη επίδραση σ' ολόκληρη την πνευματική ζωή της αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή επίσης γίνεται νέα αναδιοργάνωση των επισκοπών και ρυθμίζεται εκ νέου η σειρά πρωτοκαθεδρίας των μητροπόλεων με απώτερο στόχο η παλαιά εκκλησιαστική τάξη, που είχε υποστεί ελάχιστες μεταρρυθμίσεις από τα χρόνια του Λέοντα ΣΤ', να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες[73]. Η διαφορά ανάμεσα στη σφαίρα επιρροής της βυζαντινής Εκκλησίας και της φθίνουσας επικράτειας του βυζαντινού κράτους γίνεται ολοένα και πιο εντυπωσιακή. Ενώ το κράτος φθίνει προοδευτικά, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως παραμένει το κέντρο του ορθόδοξου κόσμου και διατηρεί στη δικαιοδοσία του Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπές όχι μόνο στις χαμένες πια χώρες της Μ. Ασίας και των Βαλκανίων, αλλά και στις περιοχές του Καυκάσου, στη Ρωσία και τη Λιθουανία. Η Εκκλησία παραμένει το πιο σταθερό στοιχείο στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Μπροστά στη στρατιωτική και οικονομική αδυναμία της αυτοκρατορίας ο Ανδρόνικος Β' ακολούθησε μετριοπαθή πολιτική στις σχέσεις με το εξωτερικό. Επιζήτησε να εξασφαλίσει τα σύνορά του απ' όλες τις πλευρές με συνθήκες ειρήνης και φιλίας, ακόμη και με τις δυτικές δυνάμεις, που ενδιαφέρονταν πάντα για το Βυζάντιο, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε πια σοβαρός κίνδυνος από τη Δύση από την εποχή του Σικελικού Εσπερινού. Ύστερα από τον πρόωρο θάνατο της πρώτης γυναίκας του, της Άννας της Ουγγαρίας, παντρεύθηκε το 1284 την Ειρήνη, την κόρη του κόμη του Μονφερρά. Με το γάμο αυτό ο μονφερρατικός οίκος έχασε τα δικαιώματά του πάνω στο στέμμα της Θεσσαλονίκης, αφού ο κόμης, που ήταν τότε τιτουλάριος βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, παραιτήθηκε από τα οπωσδήποτε σκιώδη δικαιώματά του για χάρη της κόρης του, η οποία έγινε πια αυτοκράτειρα του Βυζαντίου. Με την ίδια πρόθεση επιζήτησε να παντρέψει το γιο και διάδοχό του Μιχαήλ Θ' με την Κατερίνη Courtenay, την κόρη του Φιλίππου και εγγονή του Βαλδουίνου Β', την οποία η Δύση θεωρούσε τιτουλάρια αυτοκράτειρα της Κωνσταντινουπόλεως. Αν και οι διαπραγματεύσεις για το γάμο αυτό κράτησαν πολλά χρόνια από το 1288 και εξής, τελικά δεν πραγματοποιήθηκε[74] και ο Μιχαήλ Θ' παντρεύθηκε το 1296[75] μια πριγκίπισσα της Αρμενίας. Η Δύση διατηρούσε ακόμη τα παλαιά σχέδια εναντίον του Βυζαντίου και δεν είχε διάθεση να παραιτηθεί από τα μέσα εκείνα, που θα εξυπηρετούσαν την πραγματοποίησή τους. Τα σχέδια αυτά υποστήριζαν βασικά η Γαλλία και το βασίλειο της Νεαπόλεως και οι πιο ένθερμοι πρωταγωνιστές ήταν ο Φίλιππος του Τάραντα, ο γιος του βασιλιά της Νεαπόλεως Καρόλου Β', και ο Κάρολος Valois, ο αδελφός του γάλλου βασιλιά Φιλίππου του Ωραίου. Οι επιδιώξεις αυτές των δύο πριγκήπων δεν ήταν παρά αμυδρός απόηχος της μεγάλης επεκτατικής πολιτικής του Καρόλου του Ανδεγανού και απόκτησαν μια κάποια βαρύτητα μόνο εξαιτίας της αδυναμίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Φίλιππος του Τάραντα, στον οποίο ο Κάρολος Β' είχε μεταβιβάσει το 1294 τα δικαιώματα και τις κτήσεις του οίκου των Ανδεγανών στη Ρουμανία, διοικούσε την κληρονομιά των Ανδεγανών στην Ήπειρο και στο όνομα του βασιλιά της Νεαπόλεως απαιτούσε την επικυριαρχία των φραγκικών κτήσεων στην Ελλάδα και ακόμη και τη Θεσσαλία. Τις κτήσεις της Ηπείρου εξασφάλισε για τον εαυτό του με το γάμο του με την Θαμάρ, την κόρη του δεσπότη Νικηφόρου, και το 1295 οι Ηπειρώτες εκχώρησαν σ' αυτόν και τις πόλεις της Αιτωλίας.

Η δύναμη των αυτόνομων κρατιδίων της Ελλάδος κατέρρευσε με ταχύτερο ρυθμό απ' όσο η βυζαντινή αυτοκρατορία. Επί πλέον οι σχέσεις ανάμεσα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία βρίσκονταν

Digitized by 10uk1s

σε μεγάλη ένταση και συχνά οδήγησαν σε ένοπλες συγκρούσεις. Οι συνθήκες αυτές επέτρεψαν στο Βυζάντιο να επέμβει αποτελεσματικά το 1290. Ο βυζαντινός στρατός πέρασε μέσα από τη Θεσσαλία, εισέβαλε βαθειά στα ηπειρωτικά εδάφη και άρχισε την πολιορκία των Ιωαννίνων. Επίσης και το Δυρράχιο έπεσε τότε στα χέρια των Βυζαντινών και για σύντομο χρόνο η αυτοκρατορία επεκτάθηκε ως τις ακτές της Αδριατικής.

Η συμμαχία της Ηπείρου με το Φίλιππο του Τάραντα στοίχισε βέβαια στο κράτος αυτό ένα τμήμα της επικράτειάς του, δεν μπόρεσε όμως να ενισχύσει τη θέση του, ενώ αντίθετα ενίσχυσε την έριδα με τη Θεσσαλία, όπου οι αξιώσεις του Φιλίππου για ηγεμονία προκάλεσαν μεγάλη δυσαρέσκεια. Το έτος 1295 εισέβαλαν στην Ήπειρο οι γιοι του σεβαστοκράτορα Ιωάννη, οι Ηπειρώτες νικήθηκαν και στράφηκαν για βοήθεια προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Η κατάσταση στα αυτόνομα κράτη της Ελλάδας φάνηκε έτσι να ευνοεί το Βυζάντιο, όταν μάλιστα το 1296 πέθαναν τόσο ο δεσπότης της Ηπείρου Νικηφόρος όσο και ο παλαιός εχθρός των Βυζαντινών, ο σεβαστοκράτορας της Θεσσαλίας Ιωάννης. Στη συνέχεια την αντιβασιλεία της Ηπείρου ανέλαβε η βυζαντινή πριγκίπισσα Άννα, μια ανηψιά του Μιχαήλ Η'[76], στη θέση του ανήλικου γιου της Θωμά, και με τον τρόπο αυτό επικράτησε η φιλο - βυζαντινή παράταξη. Τότε όμως επενέβη η Σερβία με υπέρτερες δυνάμεις και κατέλαβε το Δυρράχιο, που πριν λίγο καιρό είχαν ανακαταλάβει οι Βυζαντινοί[77].

Η σερβική προέλαση προς το νότο, προς το Βυζάντιο, που είχε ξεκινήσει την εποχή του Νεμάνια, έφθασε τώρα στην αποφασιστική της φάση. Από τότε που ο Milutin (1282 -1321) είχε αποσπάσει από τους Βυζαντινούς τα Σκόπια στον πρώτο χρόνο της βασιλείας του (βλ. παραπάνω), οι σερβικές επιθέσεις στα μακεδονικά εδάφη συνεχίζονταν διαρκώς. Το 1297 το Βυζάντιο επιχείρησε μιαν αντεπίθεση, την οποία διηύθυνε ο Μιχαήλ Γλαβάς, ο πιο ικανός στρατηγός της αυτοκρατορίας, αλλά και η τελευταία αυτή προσπάθεια δεν έφερε κανένα αποτέλεσμα. Η εξαντλημένη αυτοκρατορία δεν ήταν πια σε θέση να αντιμετωπίσει στο πεδίο της μάχης τις ακμαίες δυνάμεις του νεαρού σλαβικού κράτους. Τελικά ο Ανδρόνικος Β' αποφάσισε να συνάψει μόνιμη ειρήνη με τον βασιλιά της Σερβίας και του πρόσφερε το χέρι της αδελφής του Ευδοκίας, που ήταν χήρα του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Ιωάννη. Η συμμαχία με το Βυζάντιο έδωσε στον Milutin ευπρόσδεκτη βοήθεια στον αγώνα του εναντίον του μεγαλύτερου αδελφού του Dragutin[78]. Ο γάμος με μια πορφυρογέννητη βυζαντινή πριγκίπισσα σήμαινε αύξηση του γοήτρου του, που δεν ήταν καθόλου ασήμαντη. Βέβαια η δύναμη του βυζαντινού κράτους κατάρρεε, οι παλαιές όμως παραδόσεις ζούσαν ακόμη και ο αυτοκρατορικός οίκος δεν είχε χάσει καθόλου το γόητρό του στη συνείδηση των γειτονικών λαών. Έτσι η δυσαρέσκεια του Milutin ήταν μεγάλη, όταν τελικά η Ευδοκία αρνήθηκε ανοιχτά αυτό το γάμο. Το Βυζάντιο όμως δεν είχε καμιά δυνατότητα υπαναχωρήσεως και ο Ανδρόνικος Β', μπροστά στην απειλητική στάση του σέρβου βασιλιά, αποφάσισε να του προσφέρει ως σύζυγο τη μικρή του κόρη Σιμωνίδα, που ήταν μόλις πέντε χρονών[79]. Πέτυχε να επιβληθεί στον κλήρο, ο οποίος αντιδρούσε για το γάμο της μικρής πριγκίπισσας με το σέρβο ηγεμόνα, που είχε παντρευθει για τρίτη φορά (με μια Βουλγάρα). Ο ίδιος ο Milutin χρειάσθηκε επίσης να κατευνάσει την αντίδραση της αριστοκρατίας του, που ήταν αντίθετη στη σύναψη ειρήνης με το Βυζάντιο[80], επειδή ακριβώς η ανώτερη σερβική αριστοκρατία αποκόμισε τα μεγαλύτερα οφέλη από τις πρόσφατες κατακτήσεις των βυζαντινών εδαφών και αυτή ήταν βασικά η κινούσα δύναμη στους πολέμους εναντίον του Βυζαντίου[81]. Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις, τις οποίες διεξήγαγε με τη σερβική αυλή ο αυτοκρατορικός επιτετραμένος Θεόδωρος Μετοχίτης, υπογράφηκε την άνοιξη του 1299 η συνθήκη ειρήνης και τελέσθηκε ο γάμος του Milutin με τη μικρή Σιμωνίδα. Οι κατακτημένες περιοχές πάνω από τη γραμμή των πόλεων Αχρίδα -Πρίλαπος - Štip δόθηκαν στον Milutin ως προίκα.

Η συνθήκη ειρήνης με το Βυζάντιο και ο γάμος του Milutin συνέβαλαν ώστε να αυξηθεί σημαντικά η βυζαντινή επιρροή στη Σερβία. Από τότε άρχισε ο εντατικός εξελληνισμός της σερβικής αυλικής ζωής και διοικήσεως, που έφθασε στο αποκορύφωμά του στο κράτος του Dušan[82]. Οπωσδήποτε πολλές φορές άλλαζε ο πολιτικός προσανατολισμός, συνεχίσθηκε όμως η διείσδυση του βυζαντινού πολιτισμού στη σερβική αυτοκρατορία και μάλιστα σε πιο έντονο βαθμό όσο διεύρυνε το σερβικό

Digitized by 10uk1s

κράτος τα όριά του σε βάρος του Βυζαντίου και όσο εισχωρούσε νικηφόρο βαθύτερα στα παλαιά βυζαντινά εδάφη.

Την εξασθένηση του Βυζαντίου στα Βαλκάνια προκάλεσε τόσο η εσωτερική στρατιωτική και οικονομική εξάντληση της αυτοκρατορίας όσο και τα μοιραία εξωτερικά γεγονότα της Μ. Ασίας, καθώς επίσης και οι περιπλοκές του πολέμου ανάμεσα στη Γένουα και τη Βενετία, που περιέπλεξαν άμεσα και το Βυζάντιο. Ενώ ο Μιχαήλ Η' προσπάθησε να εμποδίσει τόσο τους Γενουάτες όσο και τους Βενετούς να αποκτήσουν την προτεραιότητα, αντίθετα ο Ανδρόνικος Β' προσκολλήθηκε μονόπλευρα και ανεπιφύλακτα στη Γένουα και αυτό ήταν το μεγαλύτερο πολιτικό λάθος του. Η Βενετία κυριαρχούσε στο νότιο τμήμα του Αιγαίου πελάγους, ενώ η Γένουα εδραιώθηκε μόνιμα τόσο στο βόρειο Αρχιπέλαγος και στη θάλασσα του Μαρμαρά όσο και στον Πόντο και έλεγχε από το Γαλατά τη θαλάσσια συγκοινωνία από τη Μεσόγειο ως τη Μαύρη Θάλασσα και τις περιοχές που βρίσκονταν στην ενδοχώρα[83]. Με την αύξηση όμως της δυνάμεως της Γένουας εντάθηκε και ο παλαιός ανταγωνισμός των δύο δυνάμεων και το 1294 ξέσπασε ο πόλεμος ανάμεσα στις δύο ναυτικές δημοκρατίες, στον οποίο γρήγορα περιπλέχθηκε και η αυτοκρατορία. Όταν ο αυτοκράτορας πρόσφερε προστασία πίσω από τα τείχη της πρωτεύουσας στους Γενουάτες, που δέχθηκαν επίθεση στο Γαλατά, τότε οι Βενετοί για αντίποινα λεηλάτησαν τα προάστια της Κωνσταντινουπόλεως έξω από τα τείχη, και οι Βυζαντινοί με τη σειρά τους απάντησαν με αντίποινα εναντίον των Βενετών που κατοικούσαν στην Κωνσταντινούπολη. Ο πόλεμος της Βενετίας με τη Γένουα μετατράπηκε έτσι σε πόλεμο ανάμεσα στη Βενετία και στο Βυζάντιο. Οι Γενουάτες στο μεταξύ εγκατέλειψαν ψυχρά τους συμμάχους τους και αποσύρθηκαν από τον πόλεμο και το 1299 έκλεισαν με τη Βενετία συνθήκη «αιώνιας ειρήνης»[84]. Το Βυζάντιο, χωρίς στόλο, βρέθηκε έτσι σε πολύ επικίνδυνη θέση. Αν και η αυτοκρατορία, για λόγους γοήτρου, αντιστάθηκε στις απαιτήσεις της Βενετίας για αποζημίωση, τελικά αναγκάσθηκε, κάτω από την απειλή του βενετικού στόλου στον Κεράτιο Κόλπο, να υποκύψει στην μεγάλη δύναμη και να καταβάλει τις απαιτούμενες πληρωμές. Ο άτυχος αυτός πόλεμος τελείωσε το 1302 με τη σύναψη μιας εκεχειρίας για δέκα χρόνια. Οι Βενετοί απέκτησαν πάλι τα παλαιά εμπορικά τους προνόμια και έλαβαν νέες αποικίες στο Αρχιπέλαγος. Οι Γενουάτες, με αφορμή τις εμπειρίες του πολέμου, έχτισαν γύρω από το Γαλατά ισχυρό τείχος και έτσι δίπλα στη βυζαντινή πρωτεύουσα ανεγέρθηκε ένα κάστρο της Γένουας. Το επιστέγασμα ήταν ότι ο γενουάτης στρατηγός Benedetto Zaccaria της Φώκαιας, ο οποίος υπηρετούσε ως ναύαρχος το γάλλο βασιλιά Φίλιππο τον Ωραίο και είχε συγκεντρώσει από τα ορυχεία στύψης της Φώκαιας τεράστια περιουσία, κατέλαβε το βυζαντινό νησί της Χίου[85]. Έτσι και οι δυο ναυτικές δημοκρατίες βγήκαν ισχυρότερες από τον πόλεμο, ενώ η αυτοκρατορία, που τόσο αστόχαστα περιπλέχθηκε στον άτυχο αυτό πόλεμο, έδρεψε μόνο νέες θυσίες και ταπεινώσεις.

Τα σπουδαιότερα όμως γεγονότα διαδραματίσθηκαν στη Μ. Ασία, όπου η αυτοκρατορία δέχθηκε τα ισχυρότερα πλήγματα. Με την εισβολή των Μογγόλων, που είχε προκαλέσει ανακατατάξεις σ' ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή στα μέσα του δέκατου τρίτου αιώνα, εισόρμησαν στη Μ. Ασία και πολυάριθμα τουρκικά φύλα. Καινούργιες ορδές ξεχύθηκαν προς τα βυζαντινο-σελτζουκικά σύνορα και γρήγορα οι επιδρομείς άρχισαν να εισχωρούν στα εδάφη της δυτικής βυζαντινής Μ. Ασίας αναζητώντας γη και λεία. Με την πάροδο του χρόνου οι τουρκικές εισβολές έγιναν σφοδρώτερες, ενώ η αντίσταση των Βυζαντινών ήταν εξαιρετικά αδύνατη. Το σύστημα αμύνης των συνόρων, που είχε οργανωθεί στα χρόνια της Νίκαιας, είχε καταρρεύσει και η χώρα βρισκόταν απροστάτευτη στο έλεος των εχθρικών επιδρομών.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η παλινόρθωση του 1261 εξασθένησε σε σημαντικό βαθμό την αμυντική δύναμη του Βυζαντίου στη Μ. Ασία. Από τότε η κεντρική εξουσία βρισκόταν ακόμη πιο μακριά από τα ανατολικά σύνορα και το κέντρο βάρους της αυτοκρατορικής πολιτικής μετατοπίστηκε προς τη Δύση. Οι καινούργιες ευθύνες, που ανελάμβανε η παλινορθωμένη αυτοκρατορία στα Βαλκάνια καθώς και οι κίνδυνοι, που την απειλούσαν από τη Δύση, απαιτούσαν τη συγκέντρωση όλων των δυνάμεων στο ευρωπαϊκό τμήμα της, ενώ τα οικονομικά και στρατιωτικά αποθέματα ήταν ανεπαρκή για την άμυνα των εδαφών της Ασίας. Στα χρόνια του

Digitized by 10uk1s

Μιχαήλ Η' η κατάσταση είχε τόσο χειροτερεύσει ώστε οι *Ακρίτες* στα σελτζουκικά σύνορα να μην έχουν μισθό και να αποχωρήσουν[86], ενώ τα στρατεύματα, που ορίσθηκαν να προστατεύσουν τα σύνορα της Ασίας, χρειάσθηκε να ανακληθούν στα ευρωπαϊκά θέατρα του πολέμου. Όπως σημειώνει ένας σύγχρονος, *«παρ' ην αιτίαν και τα της ανατολής εξησθένουν, των Περσών επιθαρρούντων και εισβαλλόντων ταις χώραις παρά πάσαν του κωλύσαντος ερημίαν»*[87]. Εκτός τούτου η επικράτηση των φεουδαρχικών δομών στην αυτοκρατορία των Παλαιολόγων επιτάχυνε την παρακμή των στρατιωτικών κτημάτων, που είχαν δημιουργηθεί στις ακριτικές περιοχές στην εποχή της Νίκαιας. Έτσι λοιπόν συσσωρεύθηκαν οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί γενικά λόγοι, με αποτέλεσμα να υπονομευθεί το αμυντικό σύστημα της Μ. Ασίας.

Ολόκληρη η επικράτεια υπέκυψε προοδευτικά στην τουρκική εισβολή. Παρά το γεγονός ότι μερικές βυζαντινές πόλεις αντέταξαν μεμονωμένη αντίσταση, στις πεδινές περιοχές, καθώς φαίνεται, η κατάρρευση ήταν πλήρης. Γύρω στα 1300 ολόκληρη η Μ. Ασία είχε ουσιαστικά υποταγεί στους Τούρκους. Σε λίγο ορισμένες μόνο πόλεις θα άντεχαν στην τουρκική πλημμύρα, η Νίκαια, η Νικομήδεια, η Προύσσα, οι Σάρδεις, η Φιλαδέλφεια, η Μαγνησία καθώς και μερικά λιμάνια, όπως η Ηράκλεια στον Πόντο, η Φώκαια και η Σμύρνη[88]. Οι Τούρκοι φύλαρχοι μοίρασαν μεταξύ τους την κατακτημένη χώρα και έτσι η δυτική Μ. Ασία διασπάσθηκε σε πλήθος από τουρκικές ηγεμονίες. Η παλαιά Βιθυνία περιήλθε στην εξουσία του Οσμάν, του ιδρυτή της οθωμανικής δυναστείας, η οποία έμελλε να συνενώσει κάτω από το σκήπτρο της όλες τις τουρκικές φυλές και να υποτάξει τόσο το Βυζάντιο όσο και τα νοτιοσλαβικά βασίλεια.

Μπροστά στην καταστροφή το Βυζάντιο βρισκόταν ανήμπορο εξαιτίας της στρατιωτικής του αδυναμίας. Η Μ. Ασία, που άλλοτε αποτελούσε τη σπονδυλική στήλη της βυζαντινής δυνάμεως, είχε χαθεί οριστικά για την αυτοκρατορία. Μάταια είχε υπολογίσει ο Ανδρόνικος Β' στη βοήθεια των Αλανών, που είχαν προθυμοποιηθεί να αγωνισθούν εναντίον των Τούρκων με αντάλλαγμα την άδεια να εγκατασταθούν στην αυτοκρατορία. Βέβαια έφθασαν 10.000 άνδρες με τα γυναικόπαιδά τους, σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας. Το αποτέλεσμα όμως ήταν εντελώς αρνητικό. Με επικεφαλής το συναυτοκράτορα Μιχαήλ Θ' προωθήθηκαν τα άλανικά στρατεύματα στη Μ. Ασία, δοκίμασαν όμως βαρειά ήττα στην πρώτη τους συνάντηση με τους Τούρκους και γρήγορα οπισθοχώρησαν για να εκτραπούν σε μανιώδη λεηλασία του βυζαντινού πληθυσμού.

Στην κρίσιμη αυτή στιγμή εμφανίσθηκε στον αυτοκράτορα μια νέα ανέλπιστη ευκαιρία. Ο Ρογήρος de Flor, ο ένδοξος αρχηγός της καταλανικής Μεγάλης Εταιρείας, πρόσφερε τις υπηρεσίες του με τους ανθρώπους του στον αγώνα εναντίον των Τούρκων. Η έμπειρη στον πόλεμο καταλανική Εταιρεία είχε υποστηρίξει το βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκο στον αγώνα του εναντίον των Ανδεγανών που επιχειρούσαν να ανακαταλάβουν τη χώρα. Ύστερα από την ειρήνη της Caltabellota, η οποία έθεσε τέλος στον πόλεμο ανάμεσα στους Ανδεγανούς και τους Αραγώνες και οδήγησε στην ανεξαρτησία της Σικελίας κάτω από τον οίκο των τελευταίων, οι καταλανοί μισθοφόροι έμειναν άνεργοι και αναζητούσαν νέο πεδίο δράσεως. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας δέχθηκε με χαρά την προσφορά τους και στα τέλη του 1303 ο Ρογήρος de Flor έφθασε με 6.500 άνδρες στην Κωνσταντινούπολη[89]. Ο Ανδρόνικος Β', που έστρεψε όλες τις προσδοκίες του στους Καταλανούς, δέχθηκε να καταβάλει εκ των προτέρων το μισθό για τέσσερες μήνες, έδωσε στο Ρογήρο de Flor ως σύζυγο την ανηψιά του Μαρία Ασάν[90], τον ονόμασε *Μέγα Δούκα* και μάλιστα αργότερα του απένειμε τον τίτλο του *καίσαρος.*

Στις αρχές του 1304 διαπεραιώθηκαν οι Καταλανοί στην Κύζικο και κινήθηκαν προς τη Φιλαδέλφεια, την οποία πολιορκούσαν οι Τούρκοι. Οι Τούρκοι δέχθηκαν βαρειά ήττα και ο Ρογήρος de Flor μπήκε θριαμβευτής στην ελευθερωμένη πόλη. Η νίκη αυτή δείχνει ότι αρκούσε ένας μικρός αλλά ικανός στρατός για να σώσει την κατάσταση. Η τραγωδία της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν ακριβώς ότι δεν διέθετε μια τέτοια στρατιωτική δύναμη και ότι δεν μπορούσε πια να συντηρεί παρά μόνο στρατό μισθοφόρων. Ένας στρατός όμως από ξένους ήταν ένα δίκοπο όπλο, αφού αποτελούσε ένα αυτόνομο σώμα και ήταν δυνατό να ξεφύγει κάθε στιγμή από τον έλεγχο της αυτοκρατορίας, που δεν διέθετε κανένα μέσο δυνάμεως ή εξαναγκασμού.

Digitized by 10uk1s

Οι Καταλανοί, ύστερα από τη νίκη τους, επιδόθηκαν σε λεηλασίες, τρομοκρατούσαν ολόκληρη τη γύρω περιοχή στην ξηρά και στη θάλασσα, προκάλεσαν χωρίς διάκριση τόσο τους Βυζαντινούς όσο και τους Τούρκους και τελικά, αντί να συνεχίσουν τον πόλεμο κατά των Τούρκων, επιτέθηκαν εναντίον της βυζαντινής πόλεως Μαγνησίας. Αίσθημα ικανοποιήσεως επικράτησε στην Κωνσταντινούπολη όταν τελικά οι Καταλανοί πείσθηκαν να αποσυρθούν στην Ευρώπη. Πέρασαν τον χειμώνα του 1304/5 στην Καλλίπολη και ήταν έτοιμοι να επανέλθουν την άνοιξη στη Μ. Ασία. Στο μεταξύ εντάθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι σχέσεις ανάμεσα στην αυτοκρατορική κυβέρνηση και στην καταλανική Εταιρεία. Στην Κωνσταντινούπολη αυξήθηκε η αγανάκτηση εναντίον των υπεροπτών μισθοφόρων και μάλιστα ο συναυτοκράτορας Μιχαήλ Θ' ήταν εχθρικά διατεθειμένος απέναντί τους. Οι Καταλανοί όμως ήταν δυσαρεστημένοι εξαιτίας της μη τακτικής πληρωμής τους, που την θεωρούσαν κύρια αιτία για τις εκτροπές τους. Τον Απρίλιο του 1305 ο Ρογήρος de Flor δολοφονήθηκε στο παλάτι του Μιχαήλ Θ'. Με τον τρόπο αυτό πίστευαν ότι θα απαλλαγούν από τους ανυπόφορους μισθοφόρους, στην πραγματικότητα όμως τώρα ξέσπασε μεγαλύτερο κακό. Οι εξαγριωμένοι Καταλανοί στράφηκαν εναντίον των Βυζαντινών για να εκδικηθούν τον αρχηγό τους και έτσι ξέσπασε ανοιχτός πόλεμος ανάμεσα στην αυτοκρατορία και την καταλανική Εταιρεία. Στο κάστρο Άπρους ο ετερογενής στρατός του Μιχαήλ Θ', που ήταν ενισχυμένος με Αλανούς και Τούρκους, δέχθηκε αποφασιστική ήττα. Ο διάδοχος του θρόνου, που αγωνίσθηκε γενναία στην πρώτη γραμμή, πληγώθηκε και γλύτωσε με τη φυγή του στο Διδυμότειχο. Το μόνο που μπορούσε να κάνει ήταν να οργανώσει την άμυνα των πιο σπουδαίων πόλεων της Θράκης, ενώ η πεδινή χώρα εγκαταλείφθηκε στη μανία του εχθρού. Δυο ολόκληρα χρόνια τα εδάφη της Θράκης λεηλατήθηκαν και ερημώθηκαν από τους Καταλανούς, ενώ ο μειωμένος στρατός τους αυξήθηκε με ενισχύσεις από την πατρίδα και με την προσέλευση τουρκικών σωμάτων στρατού.

Η κατάσταση έγινε ακόμη χειρότερη όταν την ίδια εποχή αυξήθηκε και η πίεση των Βουλγάρων από το βορρά. Η Βουλγαρία, που ήταν διαιρεμένη σε πολλά μικρά κρατίδια και φαινόταν να έχει οριστικά υποταγεί στους Τατάρους στα τελευταία χρόνια του δέκατου τρίτου αιώνα, μπόρεσε τώρα, εξαιτίας περιπλοκών στη Χρυσή Ορδή ύστερα από την πτώση του Nogaj (1299), να απαλλαγεί από την ταταρική εξουσία και με τον Θεόδωρο Σβετοσλάβο (1300 - 22) άρχισε να ανανεώνεται και να δυναμώνει. Ο βούλγαρος τσάρος, εκμεταλλευόμενος την κρίσιμη κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, επέκτεινε τα σύνορα της χώρας του προς τα νότια της οροσειράς του Αίμου και κατέλαβε πολλά σπουδαία οχυρά καθώς και σημαντικά λιμάνια στις ακτές του Εύξεινου Πόντου, μαζί με τις βάσεις της Μεσημβρίας και Αγχιάλου, που ήταν αντικείμενο αμφισβητήσεως. Η βυζαντινή κυβέρνηση αναγκάσθηκε να δεχθεί τα τετελεσμένα γεγονότα και έκλεισε συνθήκη ειρήνης με τον τσάρο της Βουλγαρίας, με την οποία του παραχώρησε όλες τις κατακτήσεις του (1307)[91]. Στο μεταξύ οι Καταλανοί, αφού λεηλάτησαν τη Θράκη, διέβηκαν τις οροσειρές της Ροδόπης και εγκαταστάθηκαν το φθινόπωρο του 1307 στην Κασσάνδρα, απ' όπου συνέχισαν τις άγριες λεηλασίες τους. Ακόμη και οι μονές του Αγίου Όρους δοκίμασαν τη μανία τους. Η επίθεσή τους όμως εναντίον της οχυρωμένης Θεσσαλονίκης την άνοιξη του 1308 αποκρούστηκε αποτελεσματικά.

Την εποχή αυτή της σκληρής δοκιμασίας ανανεώθηκαν και πάλι στη Δύση τα σχέδια εναντίον του Βυζαντίου. Ο Φίλιππος του Τάραντα, που επιζητούσε να διευρύνει τη θέση του στα εδάφη της Ηπείρου και της Αλβανίας, συμμάχησε με τους καθολικούς Αλβανούς και πέτυχε να καταλάβει το Δυρράχιο. Πάντως η εκστρατεία του εναντίον της βυζαντινόφιλης δέσποινας Άννας της Ηπείρου απέτυχε (1306). Πιο επικίνδυνος από το «δεσπότη της Ρουμανίας και κύριο του βασιλείου της Αλβανίας», όπως ονόμαζε τον εαυτό του τώρα ο Φίλιππος, ήταν για τη βυζαντινή αυτοκρατορία ο δραστήριος Κάρολος του Valois. Ο ηγεμόνας αυτός χωρίς ηγεμονία, ο οποίος είχε παντρευθεί το 1301 την τιτουλάρια αυτοκράτειρα Κατερίνα του Courtenay, που άλλοτε την εποφθαλμιούσε το Βυζάντιο, κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για να ανανεωθούν τα επεκτατικά σχέδια του Καρόλου του Ανδεγανού. Τώρα που το Βυζάντιο φαινόταν να βυθίζεται στο χάος, επιζητούσε για τον εαυτό του το αυτοκρατορικό στέμμα της Κωνσταντινουπόλεως. Το 1306 σύναψε μια συμφωνία με τη βενετική δημοκρατία, η οποία εύκολα έπεσε στον πειρασμό να ακολουθήσει ακόμη μια φορά την

Digitized by 10uk1s

πολιτική της τέταρτης σταυροφορίας. Το 1308 ακολούθησε μια συνθήκη με τον βασιλιά των Σέρβων Milutin, ο οποίος όμως κατά τα φαινόμενα δεν είχε διαρρήξει κάθε δεσμό με το Βυζάντιο. Είχε περιπλακεί σε μακροχρόνιο πόλεμο (1301 - 1312) με τον αδελφό του Dragutin και έτσι δεν μπορούσε να δράσει αποτελεσματικά εναντίον του Βυζαντίου ούτε και να επαναλάβει τις κατακτήσεις στη Μακεδονία[92]. Ο πάπας Κλήμης Γ' έδωσε ηθική υποστήριξη στην αντιβυζαντινή αυτή επιχείρηση, όταν το 1307 αναθεμάτισε τον αυτοκράτορα. Επίσης ορισμένοι βυζαντινοί ευγενείς υποστήριξαν τον Κάρολο του Valois, γεγονός που δείχνει το βαθμό της αποσυνθέσεως στο Βυζάντιο. Ο διοικητής της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Μονομάχος και ο στρατιωτικός διοικητής των Σάρδεων Κωνσταντίνος Δούκας Λιμπιδάρης, δέχθηκαν πρόθυμα να αναγνωρίσουν ως νέο κύριό τους το γάλλο πρίγκιπα. Το πιο σημαντικό όμως γεγονός για τις συνθήκες της εποχής εκείνης ήταν η προθυμία συνεργασίας που έδειξε η καταλανική Μεγάλη Εταιρεία, η οποία στην πραγματικότητα ήλεγχε την κατάσταση στη βυζαντινή Ανατολή. Και στο ζήτημα αυτό ο Κάρολος του Valois στάθηκε τυχερός, αν και ο βασιλιάς της Σικελίας Φρειδερίκος επίσης επιζητούσε να επιβάλει με κάθε τρόπο την επικυριαρχία του στους Καταλανούς. Το 1308 ο επίσημος αντιπρόσωπος του Καρόλου, Theopald του Cepoy, έφθασε με έντεκα βενετικά πλοία στην Εύβοια και από δω κινήθηκε προς την Κασσάνδρα, όπου δέχθηκε στο όνομα του κυρίου του τον όρκο πίστεως της καταλανικής Εταιρείας.

Ωστόσο γρήγορα ήλθε η απογοήτευση. Οι Καταλανοί, χωρίς να ενδιαφέρονται για τα σχέδια και τις προθέσεις του Καρόλου του Valois, κινήθηκαν από την Κασσάνδρα προς τη Θεσσαλία, όπου κυβερνούσε ο Ιωάννης Β' (1303 - 18), ένας εγγονός του σεβαστοκράτορα Ιωάννη. Ήταν ένας ασθενικός νεανίας, που αρχικά βρισκόταν κάτω από την κηδεμονία του δούκα των Αθηνών Γουίδων Δελαρός, ύστερα όμως από το θάνατό του (1308) στράφηκε προς το βυζαντινό αυτοκράτορα και αρραβωνιάσθηκε την εξώγαμη θυγατέρα του Ειρήνη. Η χώρα βρισκόταν τελείως κάτω από την εξουσία των μεγάλων γαιοκτημόνων και η Θεσσαλία ως κράτος έπνεε τα λοίσθια. Από ένδοξη δύναμη που ήταν στα χρόνια του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Α' είχε τώρα καταντήσει ο θλιβερός απόηχός της. Φυσικά κάθε αντίσταση στους Καταλανούς ήταν αδιανόητη. Η Μεγάλη Εταιρεία έζησε ανέμελα έναν ολόκληρο χρόνο από την πλούσια εσοδεία της έφορης χώρας. Στη συνέχεια την άνοιξη του 1310 κινήθηκε, εφοδιασμένη με θεσσαλικά χρήματα, προς την κεντρική Ελλάδα και τέθηκε στην υπηρεσία του δούκα των Αθηνών Walter. Ωστόσο όπως παλαιότερα με τους Βυζαντινούς, έτσι και τώρα οι Καταλανοί ήρθαν σε ρήξη με τους Φράγκους, με τελικό αποτέλεσμα να ξεσπάσει ανάμεσά τους ανοιχτός πόλεμος. Στις 15 Μαρτίου 1311 και στον Κηφισσό της Βοιωτίας κέρδισαν μιαν εκπληκτική νίκη πάνω στα αριθμητικά υπέρταρα φραγκικά στρατεύματα. Ο δούκας Walter της Brienne καθώς και οι περισσότεροι ιππότες του βρήκαν το θάνατο στην αιματηρή μάχη. Έτσι κατέρρευσε η φραγκική εξουσία στην Αθήνα και τη Θήβα και στη θέση της δημιουργήθηκε μια καταλανική ηγεμονία. Η Αθήνα, που για έναν αιώνα έζησε κάτω από φραγκική κατοχή, περιήλθε τώρα στην εξουσία των Καταλανών για εβδομήντα ολόκληρα χρόνια[93].

Αυτή ήταν η περίεργη κατάληξη της ιδιόμορφης καταλανικής εκστρατείας. Μια χούφτα από εμπειροπόλεμους τυχοδιώκτες από την απώτερη Δύση επέβαλε δυναμικά την πορεία της από την Κωνσταντινούπολη και τη Φιλαδέλφεια ως την Αθήνα και πέτυχε να ιδρύσει μια δική της ηγεμονία στην αρχαιότερη και ενδοξότερη αυτή πόλη της ανθρωπότητας. Η περιπετειώδης εγκατάσταση των Καταλανών στη Μ. Ασία, στη Θράκη και στη Μακεδονία, στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα, οι νικηφόρες επιχειρήσεις τους εναντίον των Τούρκων, των Βυζαντινών και των Φράγκων φανερώνουν καθαρά πόσο ασθενικά ήταν τότε τόσο η βυζαντινή αυτοκρατορία όσο και τα αποσπασμένα ελληνικά και λατινικά κρατίδια. Οι Καταλανοί εμφανίσθηκαν στην Ανατολή σε μια στιγμή συγκυρίας, όταν η δύναμη των Βυζαντινών είχε καταρρεύσει, ενώ η δύναμη των Τούρκων βρισκόταν ακόμη στη γένεσή της.

Η αποχώρηση των Καταναλών προς τη φραγκική Ελλάδα έφερε σημαντική ανακούφιση στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα επιθετικά σχέδια του Καρόλου του Valois έχασαν πια κάθε έρεισμα. Ο Cepoy διέκοψε τις σχέσεις του με τους Καταλανούς στη Θεσσαλία, αφού τόσο ο ίδιος όσο και ο εντολοδόχος του δεν περίμεναν πια τίποτε από τη συνεργασία μαζί τους. Εκτός τούτου οι νομικές

Digitized by 10uk1s

αξιώσεις του Valois πάνω στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως εκμηδενίσθηκαν αφού στο μεταξύ, το 1308, είχε πεθάνει η σύζυγός του, η τιτουλάρια αυτοκράτειρα Κατερίνα του Courtenay. Το δικαίωμα του τίτλου μεταβιβάσθηκε στην κόρη της Κατερίνα του Valois, η οποία σε παιδική ηλικία (1313) παντρεύθηκε το Φίλιππο του Τάραντα. Ο Φίλιππος θεώρησε τόσο απαραίτητο το δεσμό του με την τιτουλάρια αυτοκράτειρα, ώστε διέλυσε το γάμο του με τη Θαμάρ της Ηπείρου. Πάντως και τα κατακτητικά σχέδια του Φιλίππου έμειναν τελικά στο στάδιο της προετοιμασίας, παρά το γεγονός ότι τον υποστήριζαν η Γαλλία και η Νεάπολη. Έτσι ματαιώθηκαν τα σχέδια του Καρόλου του Valois και του Φιλίππου του Τάραντα, που ήταν ισχνή ανάμνηση της κατακτητικής πολιτικής του Καρόλου του Ανδεγανού, και δόθηκε οριστικό τέλος στις δυτικές φιλοδοξίες για παλινόρθωση. Η Βενετία έκλεισε το 1310 πολεμική εκεχειρία με το βυζαντινό αυτοκράτορα για δώδεκα χρόνια. Το ίδιο και ο βασιλιάς της Σερβίας ήρθε σε νέες στενές επαφές με το Βυζάντιο. Έστειλε μάλιστα στον αυτοκράτορα επικουρικά στρατεύματα στο ύψος των 2.000 ιππέων[94]. Όταν το 1314 εξεγέρθηκε εναντίον του ο γιος του, εκθρονίσθηκε και τυφλώθηκε και στη συνέχεια στάλθηκε στη βυζαντινή αυλή[95].

Την ίδια εποχή ενισχύθηκε η θέση του Βυζαντίου και στην Πελοπόννησο. Το 1308 ο Ανδρόνικος Β' επέφερε μια σημαντική αλλαγή στο διοικητικό σύστημα του Μοριά όταν έθεσε τέλος στο μέχρι τώρα άτυχο σύστημα, το οποίο όριζε την ετήσια εναλλαγή του βυζαντινού διοικητή του Μοριά. Έτσι τη διοίκηση της βυζαντινής επικράτειας του Μοριά άσκησε ο Μιχαήλ Καντακουζηνός, ο πατέρας του μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' ως τον πρόωρο θάνατό του το 1316. Η περίοδος της εξουσίας του έθεσε τα θεμέλια στην ανανέωση της βυζαντινής δυνάμεως στην Πελοπόννησο. Το έργο τούτο συνέχισε ο Ανδρόνικος Ασάν (1316-1323), γιος του άλλοτε τσάρου των Βουλγάρων Ιωάννη Γ' Ασάν και της αδελφής του αυτοκράτορα Ειρήνης Παλαιολογίνας, ο οποίος με τον νικηφόρο του πόλεμο εναντίον των Φράγκων κατόρθωσε να εδραιώσει και να επεκτείνει τη βυζαντινή εξουσία στο Μοριά. Η Κωνσταντινούπολη παραχώρησε σημαντικά εμπορικά προνόμια στην πόλη της Μονεμβασίας, που ήταν το πιο σπουδαίο βυζαντινό λιμάνι του Μοριά. Με τον τρόπο αυτό δημιούργησε στην Πελοπόννησο ένα βυζαντινό εμπορικό κέντρο, που θα αποτελούσε αντιστάθμισμα εναντίον των βενετικών κέντρων της Κορώνης και της Μεθώνης[96].

Μια σημαντική αλλαγή έγινε και στα δυο αυτόνομα κρατίδια της Ελλάδος όταν το 1318 εξέλιπε η δυναστεία των Αγγέλων τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Θεσσαλία. Ο δεσπότης Θωμάς δολοφονήθηκε από τον ανηψιό του Νικόλαο Ορσίνι της Κεφαλληνίας. Ο τελευταίος, που ήταν εχθρός των Ανδεγανών, μεταστράφηκε στην ελληνική ορθόδοξη πίστη και εγκαθιδρύθηκε στην Ήπειρο ως διάδοχος του δολοφονημένου Θωμά, αφού παντρεύθηκε τη χήρα του Άννα, την κόρη του Μιχαήλ Θ'. Ένα χρόνο αργότερα δέχθηκε από το Βυζάντιο τον τίτλο του δεσπότη[97]. Τα Ιωάννινα καθώς και πολλά άλλα οχυρά της χώρας περιήλθαν στην εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα. Πιο αποφασιστική ήταν η αλλαγή που έγινε στη Θεσσαλία. Ύστερα από το θάνατο του Ιωάννη Β' το κράτος έχασε την αυτονομία του και ο βυζαντινός αυτοκράτορας διεκδικούσε την επαρχία αυτή ως ακέφαλο αυτοκρατορικό φέουδο. Ωστόσο μόνο το βόρειο τμήμα της χώρας αναγνώρισε την επικυριαρχία του, την οποία μάλιστα δέχθηκε μόνο τυπικά[98]. Οι πιο ισχυροί γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας επιδίωξαν να ανεξαρτοποιηθούν και να ιδρύσουν δικές τους ηγεμονίες, ιδιαίτερα η παλαιά αριστοκρατική οικογένεια των Μελισσηνών. Επίσης εισέβαλαν στη Θεσσαλία μεγάλες μάζες από Αλβανούς, με αποτέλεσμα να αρχίσει η αλβανική μετανάστευση, η οποία στις επόμενες δεκαετίες ξεχύθηκε πάνω σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Το πιο σημαντικό τμήμα της παλαιάς ηγεμονίας με την πρωτεύουσά της Νέαι Πάτραι προσάρτησαν οι Καταλανοί στο δουκάτο των Αθηνών, ενώ το λιμάνι Πτελεός περιήλθε στους Βενετούς. Το Βυζάντιο έμεινε πάλι με αδειανά χέρια. Ακόμη και οι ελάχιστες δυνατότητες για βελτίωση, που άρχισαν να εμφανίζονται στη δεκαετία ύστερα από την απομάκρυνση της καταλανικής πανώλης, εκμηδενίσθηκαν πολύ γρήγορα εξαιτίας του μίσους που ξέσπασε ανάμεσα στο γέρο αυτοκράτορα και στον εγγονό του Ανδρόνικο Γ' και που έρριξε την αυτοκρατορία σ' ένα μακροχρόνιο εμφύλιο πόλεμο.

Digitized by 10uk1s

2. Η περίοδος των εμφυλίων πολέμων. Η επικράτηση της Σερβίας στα Βαλκάνια

Γενική βιβλιογραφία

V. Parisot, Cantacuzène homme d' Etat et historien, Paris 1845.

Florinskij, Andonik i Kantakuzin.

Florinskij, Lužnye Slavjane i Vizantija vo vtoroj četverti XIV [Οι Νοτιοσλάβοι και το Βυζάντιο στο δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα], Πετρούπολη 1862.

D. Muratore, Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio, Chambéry 1905.

F. Dölger, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19 - 30 (= Paraspora 194 - 207).

Lemerle, L'Émirat d' Aydin.

Tafrali, Thessalonique.

Ševčenko, Nicolas Cabasilas.

Meyendorff, Palamas.

R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926.

Zakythinos, Despotat I και II.

Jireček, Geschichte I.

S. Stanojevič, Istorija sprskoga naroda [Ιστορία του σερβικού λαού], 3η έκδ., Βελιγράδι 1926.

V. Ćorović, Istorija Jugoslabije, Βελιγράδι 1933. - Istorija noroda Jugoslavije [Ιστορία των λαών της Γιουγκοσλαβίας], I, Βελιγράδι 1953.

S. Novaković, Srbi i Turki XIV i XV veka [Σέρβοι και Τούρκοι στο δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο αιώνα], (νέα έκδοση με διορθώσεις και προσθήκες του S. Ćirković), Βελιγράδι 1960.

Mutafčiev, Istorija II.

A. Burmov, Istorija na Bulgaria prez vremeto na Šišmanovci [Ιστορία της Βουλγαρίας κάτω από τους Šišmanov], Godišnik na Sofijskija Univ., Ist. - fit. fak. 43, Σόφια, 1947.

Stein, Untersuchungen.

Βλ. ακόμη τη Γενική βιβλιογραφία παραπάνω.

Η έριδα ανάμεσα στο γηραιό και το νεαρό Ανδρόνικο ήταν η αρχή των εμφυλίων πολέμων, που επιτάχυναν την εσωτερική κατάρρευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Με τον οικογενειακό αυτό ανταγωνισμό της δυναστείας άρχισε μια περίοδος σοβαρών εσωτερικών κρίσεων, που εξάντλησαν

Digitized by 10uk1s

τις τελευταίες δυνάμεις της αυτοκρατορίας και άνοιξαν το δρόμο στην εξάπλωση των Τούρκων και των Σέρβων. Η έριδα ανάμεσα στον παππού και τον εγγονό δημιουργήθηκε αρχικά από προσωπικούς λόγους. Ο Ανδρόνικος Γ', ο πρεσβύτερος γιος του Μιχαήλ Θ', ένας ωραίος, ταλαντούχος και γοητευτικός νέος, ήταν άλλοτε ο ευνοούμενος του γέρου αυτοκράτορα. Σε νεαρή ηλικία έλαβε τον τίτλο του συναυτοκράτορα και αναγνωριζόταν ως ο δεύτερος επίδοξος διάδοχος του θρόνου ύστερα από τον πατέρα του. Με την πάροδο όμως του χρόνου εμφανίσθηκε ανάμεσά τους η αντιζηλία. Η επιπόλαιη ζωή του νεαρού Ανδρονίκου, οι ακολασίες και οι άσκοπες σπατάλες του αποτελούσαν σκληρή δοκιμασία για τον ηθικά αυστηρό αυτοκράτορα, ενώ παράλληλα η κηδεμονία του πατέρα και του παππού γινόταν με τον καιρό αφόρητη στο νεαρό πρίγκηπα. Η άτυχη έκβαση μιας ερωτικής του περιπέτειας επιτάχυνε τη ρήξη. Οι οπαδοί του Ανδρονίκου σχεδίασαν τη δολοφονία του αντεραστού του κυρίου τους, από ένα όμως τραγικό λάθος δολοφόνησαν τον αδελφό του Μανουήλ. Η απροσδόκητη πληροφορία επίσπευσε το θάνατο του Μιχαήλ Θ' (+ 12 Οκτωβρίου 1320), που βρισκόταν βαρειά άρρωστος στη Θεσσαλονίκη, ενώ παράλληλα εξόργισε το γηραιό αυτοκράτορα σε τέτοιο βαθμό ώστε έλαβε την απόφαση να αποκλείσει τον Ανδρόνικο από το δικαίωμα της διαδοχής.

Ο νεαρός όμως Ανδρόνικος διέθετε πολλούς οπαδούς και ιδιαίτερα ανάμεσα στη νέα γενιά της βυζαντινής αριστοκρατίας με αποτέλεσμα να σχηματισθεί μια ισχυρή αντιπολίτευση εναντίον του γέρου και αντιπαθητικού αυτοκράτορα. Επικεφαλής ήταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός, ένας νεαρός και πλούσιος μεγαλοκτηματίας, ο καλύτερος φίλος του Ανδρονίκου Γ' και ο φιλόδοξος τυχοδιώκτης Συργιάννης, που ήταν κουμανικής καταγωγής από τον πατέρα του ενώ από τη μητέρα του ήταν συγγενής με τη βασιλική οικογένεια. Ηγετικό ρόλο στη συνωμοσία διαδραμάτισαν ακόμη ο Θεόδωρος Συναδηνός και ο φιλόδοξος αριβίστας Αλέξιος Απόκαυκος, οι οποίοι κατείχαν σπουδαίες στρατιωτικές θέσεις στη Θράκη και τη Μακεδονία. Επίσης ο Συργιάννης και ο Καντακουζηνός καταβάλλοντος μεγάλα ποσά απέκτησαν θέσεις διοικητών στη Θράκη. Στην αυτοκρατορία των Παλαιολόγων ήταν πολύ διαδεδομένη η εξαγορά των αξιωμάτων, την οποία φαίνεται να ανεχόταν και ο ίδιος ο φωτισμένος μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης[99]. Τη φορά όμως αυτή θα στοίχιζε πολύ ακριβά στην κυβέρνηση αφού ο Συργιάννης και ο Καντακουζηνός χρησιμοποίησαν τις εξαγορασμένες διοικητικές επαρχίες ως κέντρα για την οργάνωση της αντιστάσεως. Η βυζαντινή αριστοκρατία, επωφελούμενη από τη δυσαρέσκεια της βαρειά φορολογούμενης επαρχίας, πέτυχε να προκαλέσει μια ισχυρή αντίδραση εναντίον της κυβερνήσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Το Πάσχα του 1321 ο Ανδρόνικος Γ' εγκατέλειψε την πρωτεύουσα και ενώθηκε με το στρατό, που είχαν συγκεντρώσει οι φίλοι του στην Αδριανούπολη. Μπροστά στον επικείμενο πόλεμο βρισκόταν σε ευνοϊκώτερη ψυχολογική κατάσταση από όσο ο γέρος αυτοκράτορας, ο οποίος στη διάρκεια της βασιλείας του είχε επισωρεύσει στην αυτοκρατορία πολλές απώλειες και βαρειές στερήσεις. Κάτω από την πίεση της οικονομικής κρίσεως, ο Ανδρόνικος Β' είχε αναγκασθεί να επιβάλλει αυστηρά μέτρα λιτότητας, ένα μέτρο που ποτέ δεν ανεβάζει τη δημοτικότητα ενός άρχοντα. Αντίθετα ο Ανδρόνικος Γ' δεν είχε αναλάβει ως τώρα καμιά ευθύνη και έτσι μπορούσε να εξαγγέλλει υπερβολικές υποσχέσεις και να καταφεύγει σε δημαγωγικά μέτρα. Για να κερδίσει περισσότερους οπαδούς παραχωρούσε δωρεάν με τη μεγαλύτερη άνεση γαιοκτήματα και προνόμια. Λέγεται μάλιστα ότι απάλλαξε τη Θράκη ολοκληρωτικά από τη φορολογία[100]. Το μέτρο αυτό επηρέασε πιο αποφασιστικά την έκβαση του εμφύλιου πολέμου από όσο η στρατιωτική σχέση δυνάμεων των δύο αντιπάλων. Δεν είναι παράξενο το γεγονός, ότι ο πληθυσμός της Θράκης στράφηκε στο γενναιόδωρο νεαρό αυτοκράτορα. Όταν ο στρατός του με αρχηγό το Συργιάννη άρχισε την προέλασή του προς την Κωνσταντινούπολη, ο γηραιός αυτοκράτορας έσπευσε να συνθηκολογήσει, από φόβο μήπως εξεγερθεί εναντίον του η πρωτεύουσα.

Ο Ανδρόνικος Γ' έλαβε τη Θράκη και ορισμένες περιοχές στη Μακεδονία, τις οποίες είχε ήδη παραχωρήσει στους οπαδούς του. Το υπόλοιπο τμήμα με την πρωτεύουσα έμεινε στον Ανδρόνικο Β'. Έτσι τελικά έγινε ο διαμελισμός της αυτοκρατορικής επικράτειας αν και στα αμέσως προηγούμενα χρόνια ένα τέτοιο μέτρο ήταν εντελώς αδιανόητο στο Βυζάντιο (βλ. παραπάνω). Για να εξασφαλισθεί η ενότητα της αυτοκρατορίας τουλάχιστον προς το εξωτερικό, ο Ανδρόνικος Β'

Digitized by 10uk1s

διατήρησε το δικαίωμα να διαπραγματεύεται με τις ξένες δυνάμεις. Η αρχή όμως αυτή γρήγορα παραβιάσθηκε και καθένας από τους δυο αυτοκράτορες ακολουθούσε τη δική του εξωτερική πολιτική, η οποία ήταν όχι μόνο διαφορετική, αλλά και συχνά στρεφόταν εναντίον της πολιτικής του αντιπάλου. Η ειρήνη δεν κράτησε για μακρό διάστημα και το 1322 ξέσπασε πάλι ο εμφύλιος πόλεμος. Στο στρατόπεδο του νεαρού Ανδρονίκου εμφανίσθηκαν στο μεταξύ διαφωνίες, που βασικά οφείλονταν στην αντιζηλία ανάμεσα στο μέγα δούκα Συργιάννη και το μέγα δομέστικο Καντακουζηνό. Όταν ο Ανδρόνικος Γ' έλαβε το μέρος του φίλου του Καντακουζηνού, ο Συργιάννης, που ήταν ως τώρα ο πραγματικός αρχηγός της επιχειρήσεως, πέρασε στην παράταξη του γέρου αυτοκράτορα και ανέλαβε στο εξής στην υπηρεσία του τον αγώνα εναντίον του πρώην κυρίου και ευνοουμένου του. Στην αυτοκρατορία όμως κέρδιζε όλο και περισσότερες συμπάθειες ο νεαρός Ανδρόνικος. Όταν προσχώρησαν στο μέρος του αρκετές πόλεις στα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως, τότε ο γηραιός αυτοκράτορας πάλι υποχώρησε και η ειρήνη αποκαταστάθηκε με τους όρους που ίσχυαν προηγουμένως.

Στα επόμενα χρόνια μεσολάβησε διάστημα ηρεμίας και στις 2 Φεβρουαρίου 1325 ο Ανδρόνικος Γ' στέφθηκε συναυτοκράτορας του παππού του. Όμως ο εμφύλιος πόλεμος, παρόλο που τελείωσε χωρίς σοβαρές μάχες, είχε αρκετά σημαντικές συνέπειες στον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο. Η εμπόλεμη κατάσταση με τις αδιάκοπες κινήσεις των στρατευμάτων παρεμπόδισε τη γεωργία, ιδιαίτερα στη Θράκη και παράλυσε παντού την ομαλή οικονομική ζωή. Ακόμη και στις περιοχές, οι οποίες παρέμειναν σύμφωνα με τη συνθήκη στο γέρο αυτοκράτορα, κλονίσθηκε εξαιρετικά η εξουσία της κεντρικής κυβερνήσεως. Ο διοικητής της Θεσσαλονίκης, ο πανυπερσεβαστός Ιωάννης Παλαιολόγος, ένας ανηψιός του Ανδρονίκου Β' και γαμβρός του μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη[101], έλαβε την απόφαση να αποδεσμεύσει τη διοίκησή του από την αυτοκρατορία. Το σχέδιό του υποστήριξαν οι δυο γιοι του Μεγάλου Λογοθέτου, που διοικούσαν την Στρούμιτζα και το Μελένικον. Ιδιαίτερα επικίνδυνη έγινε η κατάσταση όταν ο Πανυπερσεβαστός στράφηκε για βοήθεια προς το γαμβρό του, το βασιλιά της Σερβίας Στέφανο Dečanski, και εμφανίσθηκε στην αυλή του στα Σκόπια. Η θορυβημένη αυτοκρατορική κυβέρνηση έσπευσε γρήγορα να του προσφέρει τον τίτλο του *Καίσαρος,* ο θάνατος όμως τον πρόλαβε όταν ακόμη βρισκόταν στη σερβική αυλή (1327). Στη Μ. Ασία συνεχίζονταν αδιάκοπα οι κατακτήσεις των Τούρκων. Στις 6 Απριλίου 1326[102] έπεσε η Προύσσα από την πείνα στα χέρια του Ορχάν, του γιου του Οσμάν, ο οποίος την έκανε πρωτεύουσά του. Αργότερα έγινε ιερή πόλη των Οθωμανών, γιατί σ' αυτήν βρήκε την τελευταία του κατοικία ο Οσμάν.

Στο μεταξύ την άνοιξη του 1327 ξέσπασε για τρίτη φορά πόλεμος ανάμεσα στους δυο αυτοκράτορες και με την ευκαιρία αυτή τα νοτιοσλαβικά βασίλεια επενέβησαν πιο δραστήρια στις εσωτερικές διαμάχες του Βυζαντίου. Η αντίθεση ανάμεσα στη Σερβία και τη Βουλγαρία συνδυάσθηκε τώρα με τον ανταγωνισμό, που είχε διαιρέσει την αυτοκρατορική οικογένεια και μαζί της την αυτοκρατορία. Ο Ανδρόνικος Β', χάρη στους παλαιούς δεσμούς του με τη σερβική αυλή, συμμάχησε με τη Σερβία, ενώ ο Ανδρόνικος Γ', έκλεισε συνθήκη με τον τσάρο της Βουλγαρίας Μιχαήλ Šišman, ο οποίος απομάκρυνε τη γυναίκα του, την αδελφή του βασιλιά της Σερβίας, για να παντρευθεί τη χήρα του προκατόχου του Θεοδώρα, που ήταν αδελφή του νεαρού Ανδρονίκου. Η τύχη ευνόησε και τη φορά αυτή τον Ανδρόνικο Γ', αφού η απελπιστική κατάσταση αύξησε τη δυσαρέσκεια στην αυτοκρατορία και μαζί της τους οπαδούς του νεαρού αυτοκράτορα. Η αντεπίθεση που επιχείρησαν οι οπαδοί του γέρου αυτοκράτορα στη Μακεδονία ματαιώθηκε, πριν μάλιστα προλάβει να προσφέρει τη βοήθειά του ο σέρβος βασιλιάς. Ολόκληρη η βυζαντινή Μακεδονία αναγνώρισε την εξουσία του νεαρού Ανδρονίκου, το ίδιο και η Θεσσαλονίκη. Ο Ανδρόνικος Γ' άφησε τα στρατεύματά του, που είχαν στρατοπεδεύσει κοντά στην Κωνσταντινούπολη, κάτω από τις διαταγές του Συναδηνού και πήγε μαζί με τον Καντακουζηνό στη Θεσσαλονίκη, όπου έγινε πανηγυρικά δεκτός ως αυτοκράτορας (Ιανουάριος 1328). Στην ίδια την πρωτεύουσα ογκώθηκε σε ανησυχητικό βαθμό η αντίδραση και ο Ανδρόνικος Β' σκεφτόταν να αρχίσει νέες διαπραγματεύσεις, όταν ανέλπιστα ο τσάρος της Βουλγαρίας Μιχαήλ Šišman άλλαξε στάση και του έστειλε ένα επικουρικό σώμα από Βούλγαρους και Τάταρους. Το γεγονός αυτό

Digitized by 10uk1s

γέμισε νέες ελπίδες το γέρο αυτοκράτορα, προκάλεσε όμως την δραστήρια επέμβαση του νεαρού Ανδρονίκου. Με απειλές και διαπραγματεύσεις πέτυχε να πείσει το βούλγαρο τσάρο να αποσύρει τα στρατεύματα που είχε αποστείλει, ενώ παράλληλα ήρθε σε συνεννόηση με τους οπαδούς του στην Κωνσταντινούπολη. Στις 24 Μαΐου 1328 εισέβαλε στην πρωτεύουσα και κατέλαβε την εξουσία αμαχητί. Ανάγκασε σε παραίτηση τον παππού του, τον άφησε όμως αρχικά να κατοικεί στο αυτοκρατορικό παλάτι. Δύο χρόνια αργότερα οι οπαδοί του νεαρού Ανδρονίκου ανάγκασαν το γηραιό αυτοκράτορα να περιβληθεί το μοναχικό σχήμα. Πέθανε ως μοναχός Αντώνιος στις 13 Φεβρουαρίου 1332.

Με τον Ανδρόνικο Γ' (1328 - 41) ήρθε στην εξουσία μια νέα γενιά, με χαρακτηριστικό της εκπρόσωπο τον Ιωάννη Καντακουζηνό. Ήταν ο πραγματικός αρχηγός της επαναστατικής κινήσεως στα τελευταία χρόνια και τώρα έγινε ουσιαστικά ο αρχηγός του κράτους. Υπερέβαλε κατά πολύ όλους τους συγχρόνους του σε πολιτική οξύνοια, ακόμη και τον ιπποτικό και γενναίο, πλην όμως εσωτερικά ασταθή αυτοκράτορα. Βέβαια ο Ανδρόνικος Γ' διακρίθηκε, και μάλιστα με επιτυχία, ως δραστήριος στρατηγός, ο Καντακουζηνός όμως καθόριζε τη γραμμή της κυβερνητικής πολιτικής. Με το τέλος του εμφύλιου πολέμου σταμάτησαν και όλες οι δημαγωγικές υποσχέσεις και σε πολλά ζητήματα ο Ανδρόνικος Γ' και ο Καντακουζηνός, οι οποίοι μαζί με την εξουσία είχαν επωμισθεί και τις ευθύνες της, εφάρμοσαν τα μέτρα της κυβερνήσεως που είχαν ανατρέψει. Οπωσδήποτε ήταν πια αδύνατο να επανορθωθούν οι συνέπειες του εμφύλιου πολέμου. Η οικονομική κρίση είχε καταντήσει ακόμα πιο αφόρητη και η αξία του υπέρπυρου δοκίμασε στα χρόνια των εσωτερικών διαμαχών νέα υποτίμηση. Η νέα κυβέρνηση πάντως αποδείχθηκε πιο τυχερή στις νομικές μεταρρυθμίσεις της.

Η δωροδοκία των βυζαντινών δικαστηρίων, που είχε καταντήσει παροιμιώδης, ανάγκασε τον Ανδρόνικο Β' να επιχειρήσει τη μεταρρύθμιση του δικονομικού συστήματος. Το 1296 διόρισε στην Κωνσταντινούπολη ένα συμβούλιο από δώδεκα δικαστές, που το αποτελούσαν ανώτεροι εκκλησιαστικοί ηγέτες και λαϊκοί αξιωματούχοι από την τάξη των συγκλητικών. Το συμβούλιο αυτό, ως το ανώτατο αναθεωρητικό δικαστήριο, είχε έργο να εξασφαλίζει την απονομή της δικαιοσύνης. Το αποτέλεσμα όμως ήταν απογοητευτικό. Το νεοσύστατο αυτό ανώτατο δικαστήριο περιέπεσε γρήγορα σε ανυποληψία και ανέστειλε το έργο του. Για το λόγο αυτό ο Ανδρόνικος Γ' διόρισε το 1329 ένα νέο δικαστικό συμβούλιο, το οποίο αποτελούσαν μόνο τέσσερα μέλη, δύο κληρικοί και δύο λαϊκοί. Οι τέσσερες αυτοί «καθολικοί κριταί των 'Ρωμαίων» είχαν αναλάβει ευρύτατες αρμοδιότητες και είχαν αποστολή να εποπτεύουν την απονομή της δικαιοσύνης σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία. Οι αποφάσεις τους ήταν τελεσίδικες και αμετάκλητες. Πάντως και ο Ανδρόνικος Γ' δοκίμασε σκληρή απογοήτευση με τους ανώτερους αυτούς δικαστές. Τρεις απ' αυτούς, αποδείχθηκαν ένοχοι δωροδοκίας το 1337 και στη συνέχεια εκδιώχθηκαν και εξορίσθηκαν. Ωστόσο διατηρήθηκε και στα επόμενα χρόνια ο θεσμός των ανώτατων δικαστών και μάλιστα επέζησε ως την πτώση της αυτοκρατορίας, αν και χρειάσθηκε να τροποποιηθεί στην πορεία του χρόνου ανάλογα με τις πρακτικές ανάγκες. Όπως ήταν φυσικό δεν μπορούσαν και οι τέσσερες δικαστές να παρευρίσκονται πάντοτε στις δίκες στην επαρχία και έτσι θεωρήθηκε αρκετή η δικαστική απόφαση ενός από τους καθολικούς δικαστές, την οποία λάμβανε στο όνομα ολόκληρου του δικαστικού συμβουλίου. Με τη χαλάρωση της επαφής ανάμεσα στα επί μέρους τμήματα της αυτοκρατορίας, η οποία εξασθένιζε προοδευτικά από τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα, χρειάσθηκε να χαλαρώσει περισσότερο η δομή του δικονομικού συστήματος, που ήταν υπερβολικά συγκεντρωτικό για να γίνει πιο ελαστική. Έτσι εκτός από τους «καθολικούς κριτές των 'Ρωμαίων» στην Κωνσταντινούπολη, συστήθηκαν και τοπικά καθολικά δικαστήρια. Τέτοιους καθολικούς δικαστές συναντάμε μεταγενέστερα στη Θεσσαλονίκη, στο Μοριά, στη Λήμνο, ακόμη και στις Σέρρες στα χρόνια της σερβικής κατοχής. Χαρακτηριστικό φαινόμενο του δικονομικού συστήματος στην εποχή των Παλαιολόγων ήταν η μεγάλη συμμετοχή του κλήρου στην άσκηση της δικαιοσύνης. Η επιρροή της Εκκλησίας στο νομικό σύστημα της αυτοκρατορίας έγινε ακόμη πιο ισχυρή αφού, εκτός από το αυτοκρατορικό δικαστήριο των καθολικών δικαστών, στο οποίο συμμετείχαν κατά κανόνα δύο κληρικοί, υπήρχε και στο Πατριαρχείο ένα εκκλησιαστικό δικαστήριο. Το τελευταίο

Digitized by 10uk1s

συνεργαζόταν με το αυτοκρατορικό δικαστήριο, το υποβοηθούσε και το συμπλήρωνε, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις αντιδρούσε, ενώ σε περιόδους κρίσεως το υποκαθιστούσε[103].

Την εξωτερική πολιτική κατάσταση χαρακτήριζε η αδιάκοπη προέλαση των Οθωμανών στη Μ. Ασία και των Σέρβων στη Μακεδονία καθώς επίσης και η προοδευτική εξασθένηση των ελληνικών και λατινικών αυτόνομων κρατιδίων. Ενώ το Βυζάντιο ήταν ανήμπορο απέναντι στους Οθωμανούς και τους Σέρβους, κατάφερε ορισμένες σημαντικές επιτυχίες τόσο στη βόρεια Ελλάδα όσο και στο Αιγαίο Πέλαγος με τη συμπαράσταση των Σελτζούκων. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της πολιτικής της νέας κυβερνήσεως, που έδωσε σ' αυτή ξεχωριστό χρώμα, είναι η συνεργασία του Καντακουζηνού με τους σελτζούκους Εμίρηδες, οι οποίοι συναισθάνονταν τον κίνδυνο από την εξάπλωση των Οθωμανών, όπως και η βυζαντινή αυτοκρατορία. Από την άλλη μεριά η κυβέρνηση επιδίωκε ν' απαλλαγεί από τη συμμαχία με τη Γένουα, για να αποκτήσει πάλι τη ναυτική και εμπορική ανεξαρτησία της. Προϋπόθεση για το σκοπό αυτό ήταν η ισχυροποίηση του αυτοκρατορικού στόλου και έτσι ο αυτοκράτορας και ο μέγας λογοθέτης Ιωάννης Καντακουζηνός θεώρησαν βασικό έργο τους την κατασκευή πλοίων. Επειδή όμως δεν επαρκούσαν τα κρατικά έσοδα, ο Καντακουζηνός και πολλοί άλλοι οικονομικά ισχυροί διέθεσαν τον πλούτο τους για τη δημιουργία του στόλου[104]. Το αποτέλεσμα ήταν να καταλήξει το κράτος και η στρατιωτική και ναυτική του δύναμη κάτω από την οικονομική εξάρτηση των ισχυρών της αυτοκρατορίας. Το ισχυροποιημένο σερβικό βασίλειο οδήγησε σε νέα συνεργασία το Βυζάντιο και τη Βουλγαρία. Η έριδα, που εμφανίσθηκε ανάμεσα στον Ανδρόνικο Γ' και το βούλγαρο γαμβρό του γύρω στα τέλη του βυζαντινού εμφύλιου πολέμου, είχε οδηγήσει και τις δυο πλευρές σε παραβιάσεις των συνόρων και σε λεηλασίες. Γρήγορα όμως αποκαταστάθηκε η ειρήνη και συμφωνήθηκε μια συμμαχία εναντίον της Σερβίας. Ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκε και τώρα μια κοινή βυζαντινο - βουλγαρική επιχείρηση. Εισέβαλε βέβαια ο Ανδρόνικος Γ' στις σερβικές ακριτικές περιοχές, πριν όμως προλάβει να επιτεθεί, έγινε η αποφασιστική μάχη ανάμεσα στη Σερβία και τη Βουλγαρία στις 28 Ιουλίου 1330 στην Velbužd (Küstendil) και ο αυτοκράτορας, όταν πληροφορήθηκε τη συντριβή του συμμάχου του, αποσύρθηκε. Ο βουλγαρικός στρατός είχε εξολοθρευθεί και ο ίδιος ο τσάρος Μιχαήλ Šišman πληγώθηκε θανάσιμα στο πεδίο της μάχης. Ο νικητής βασιλιάς της Σερβίας αποκατέστησε στο θρόνο του Τυρνόβου την αδελφή του Άννα και το γιο της Ιβάν Στέφανο, ενώ η αδελφή του Ανδρονίκου Θεοδώρα εκδιώχθηκε από τη χώρα[105].

Η μάχη της Velbužd σήμανε μια νέα τροπή στην ιστορία των βαλκανικών χωρών. Έκρινε οριστικά τον αγώνα για τη Μακεδονία και έθεσε τα θεμέλια της σερβικής ηγεμονίας, κάτω από την οποία διαμορφώθηκε η κατάσταση στη νότια Ευρώπη στις επόμενες δεκαετίες. Ο Ανδρόνικος Γ' επιδίωξε να αποκομίσει κάποιο όφελος για την αυτοκρατορία από την ήττα του βούλγαρου συμμάχου του τουλάχιστον σε έναν τομέα. Με το πρόσχημα ότι ήθελε να εκδικηθεί για την αδελφή του Θεοδώρα, κατέλαβε πολλά οχυρά στις βουλγαρο - βυζαντινές ακριτικές περιοχές και κυρίευσε τα διαφιλονεικούμενα λιμάνια της Μεσημβρίας και της Αγχιάλου. Στο μεταξύ έγινε μια σημαντική αλλαγή στη Βουλγαρία και αμέσως έπειτα στη Σερβία. Οι βούλγαροι βογιάροι εκδίωξαν την τσαρίνα Άννα με το γιο της και ανέβασαν στο θρόνο τον ανηψιό του Μιχαήλ Šišman Ιβάν Αλέξανδρο (1331 - 71). Στη Σερβία η αριστοκρατία εξεγέρθηκε εναντίον του βασιλιά Στεφάνου Dečanski και παρέδωσε την εξουσία στα χέρια του γιου του Στεφάνου Dušan (1331 - 55). Οι δυο σλάβοι ηγεμόνες συμφώνησαν διαρκή ειρήνη και ο Dušan παντρεύθηκε την αδελφή του τσάρου Ειρήνη. Ο Ιβάν Αλέξανδρος κήρυξε τον πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου και πέτυχε να ανακαταλάβει τις πόλεις που είχε κυριεύσει ο Ανδρόνικος και να εξασφαλίσει τα παλαιά σύνορα με μια συνθήκη (1332). Παράλληλα οι αριστοκράτες της Σερβίας, με επικεφαλής το νέο βασιλιά τους, άρχισαν να κατακτούν τη βυζαντινή Μακεδονία.

Από την αρχή και σ' όλη τη διάρκεια της ένδοξης βασιλείας του ο Dušan ήταν ο φορέας της δυναμικής επεκτατικής τάσεως της σερβικής αριστοκρατίας, η οποία πέτυχε να αφαιρέσει περισσότερα εδάφη από τη φθίνουσα βυζαντινή αυτοκρατορία[106]. Τις κατακτήσεις αυτές υποβοήθησαν σε μεγάλο βαθμό οι εσωτερικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο. Την άνοιξη

Digitized by 10uk1s

του 1334 ένας επιφανής βυζαντινός αποστάτης μπήκε στην υπηρεσία του σέρβου ηγεμόνα. Ο Συργιάννης, ο οποίος στη διάρκεια του βυζαντινού εμφύλιου πολέμου είχε διαδραματίσει ηγετικό ρόλο και στα δύο στρατόπεδα, δραπέτευσε από την Κωνσταντινούπολη, πέρασε αρκετό χρόνο στο Γαλατά, στην Εύβοια και στην Αλβανία και τελικά εμφανίσθηκε στην αυλή του Dušan. Ο δραστήριος και εμπειροπόλεμος αυτός άνδρας πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στο βασιλιά της Σερβίας στον πόλεμο εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εκείνη την εποχή έπεσαν πολλά σπουδαία βυζαντινά κάστρα της Μακεδονίας, όπως η Αχρίδα, ο Πρίλαπος, η Καστοριά, η Στρούμιτζα, η Έδεσσα (Βοδενά). Μόνο τα οχυρά τείχη της Θεσσαλονίκης ανέκοψαν την νικηφόρο προέλαση των Σέρβων. Τελικά ένας έμπιστος του αυτοκράτορα πέτυχε να δολοφονήσει το Συργιάννη και ο Dušan δέχθηκε την πρόταση του Βυζαντίου για ειρήνη, αφού το κράτος του απειλούσε από το βορρά η εισβολή των Ούγγρων. Σε μια προσωπική συνάντηση του Dušan με τον Ανδρόνικο Γ' τον Αύγουστο του 1334 συνομολογήθηκε συνθήκη ειρήνης, σύμφωνα με την οποία οι Σέρβοι διατήρησαν το μεγαλύτερο μέρος των κατακτήσεών τους στη Μακεδονία μαζί με την Αχρίδα, τον Πρίλαπο και τη Στρούμιτζα[107].

Ενώ στην Ευρώπη μόλις τώρα άρχιζε η καταστροφή, στην Ασία παιζόταν η τελευταία πράξη της τραγωδίας. Βέβαια ο Ανδρόνικος Γ' και ο Ιωάννης Καντακουζηνός δεν εγκατέλειψαν τις προσπάθειές τους να αποτρέψουν το μοιραίο. Το 1329 εξεστράτευσαν με μια δύναμη από 2.000 πολεμιστές εναντίον των Οθωμανών για ν' απελευθερώσουν την πολιορκημένη Νίκαια. Οι Βυζαντινοί όμως υπέκυψαν στον άνισο αγώνα, όταν ο υπέρτερος εχθρός νίκησε στη μάχη της Φιλοκρήνης και στις αρχές του Μαρτίου 1331[108] ο Ορχάν κατέλαβε την πόλη εκείνη, που πριν από δυο γενεές αποτελούσε το κέντρο του Βυζαντίου. Έξι χρόνια αργότερα έπεσε στα χέρια των Οθωμανών και η Νικομήδεια[109]. Από την Μ. Ασία η αυτοκρατορία είχε διατηρήσει μόνο ορισμένες σκορπισμένες πόλεις, όπως τη Φιλαδέλφεια και την Ηράκλεια του Πόντου. Είναι πράγματι αξιοθαύμαστο το γεγονός, ότι οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να αντέξουν εδώ αρκετές δεκαετίες, παρόλο που ήταν περικυκλωμένοι από την τουρκική πλημμύρα. Πάντως το γεγονός αυτό δεν επηρέασε καθόλου την κατοπινή εξέλιξη. Ύστερα από την κατάληψη των παραλίων της Βιθυνίας, οι Οθωμανοί, που με την πάροδο του χρόνου είχαν σημαντικά επεκτείνει τη δύναμή τους σε βάρος των γειτονικών τουρκικών φυλών, άρχισαν τις ναυτικές εκστρατείες και επιχείρησαν επανειλημμένες επιθέσεις εναντίον των ευρωπαϊκών παραλίων της αυτοκρατορίας. Ο Ανδρόνικος Γ' κατόρθωσε βέβαια να αποκρούσει τις επιθέσεις αυτές, ήταν όμως προφανής ο κίνδυνος που διαγραφόταν για το μέλλον.

Ενώ οι Οθωμανοί διαπεραιώνονταν στις βόρειες ακτές του Αιγαίου Πελάγους, οι Σελτζούκοι των παραλιακών εμιράτων της Μ. Ασίας έκαναν επιθέσεις στο νότιο τμήμα του. Οι επιθέσεις τους είχαν στόχο ιδιαίτερα τους Λατίνους, οι οποίοι κατείχαν τα μέρη αυτά, ενώ δεν έθιξαν άμεσα τους Βυζαντινούς, που είχαν περιορισθεί στην κατοχή των παράκτιων νήσων της Θράκης και της Μ. Ασίας. Δεν είναι περίεργο ότι η κατάσταση αυτή οδήγησε τους Βυζαντινούς σε συνεννόηση με τους Σελτζούκους. Με την υποστήριξη των σελτζουκικών εμιράτων, τα οποία είχαν να αντιμετωπίσουν από κοινού τους Οθωμανούς και τους Λατίνους όπως και η αυτοκρατορία, ο Ανδρόνικος και ο Καντακουζηνός επιχείρησαν να εδραιώσουν τη θέση του Βυζαντίου στη θάλασσα με το νεότευκτο στόλο τους. Το 1339 ο αυτοκρατορικός στόλος εκστράτευσε εναντίον της Χίου, που βρισκόταν στην εξουσία του γενουατικού οίκου των Zaccaria. Στην αρχή είχε αναγνωρίσει την αυτοκρατορική επικυριαρχία, αργότερα όμως αποσπάσθηκε τελείως από την αυτοκρατορία. Το σημαντικό αυτό νησί κυριεύθηκε και έμεινε στην κατοχή της αυτοκρατορίας ως το 1346. Με τη δραστήρια επίσης υποστήριξη του γειτονικού σελτζουκικού εμιράτου κατόρθωσε ο αυτοκράτορας να εξαναγκάσει και τη Φώκαια, που βρισκόταν επίσης στα χέρια των Γενουατών, να αναγνωρίσει τη βυζαντινή επικυριαρχία και τελικά έσωσε τη Λέσβο από την κατάληψή της από τις δυνάμεις των Δυτικών. Στην πραγματικότητα επαναλήφθηκε εδώ σε μικρότερη κλίμακα η τραγωδία του 1204. Η κοινοπραξία δηλ. των χριστιανικών δυνάμεων που είχε σχηματισθεί για την αντιμετώπιση των τούρκων πειρατών, εκτράπηκε σε εισβολή εναντίον ενός βυζαντινού νησιού, παρόλο που σ' αυτή είχε προσχωρήσει τυπικά και ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Ο αυτοκράτορας αναγκάσθηκε τώρα με τη

Digitized by 10uk1s

βοήθεια των Σελτζούκων να υπερασπισθεί τις κτήσεις του εναντίον των χριστιανών αδελφών του, πράγμα που πέτυχε ύστερα από δραματικό αγώνα.

Τις πιο σημαντικές επιτυχίες της είχε όμως η αυτοκρατορία στη Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ύστερα από το θάνατο του ισχυρού Θεσσαλού ηγεμόνα Στεφάνου Γαβριελοπούλου Μελισσηνού (+ 1333), η χώρα περιήλθε σε μεγάλο χάος. Ο αυτοκρατορικός διοικητής της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Μονομάχος εισέβαλε αστραπιαία στη χώρα και τον ακολούθησε ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Με γοργό ρυθμό το βόρειο τμήμα της Θεσσαλίας ως τα καταλανικά σύνορα ενσωματώθηκε στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο δεσπότης της Ηπείρου Ιωάννης Orsini (1323 - 35), που είχε επιχειρήσει να υποτάξει στην εξουσία του το δυτικό τμήμα της Θεσσαλίας, δέχθηκε ισχυρό πλήγμα και αναγκάσθηκε να εκκενώσει τη χώρα. Ακόμη και τα αλβανικά φύλα, που είχαν μεταναστεύσει στη Θεσσαλία και που ως τότε διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους[110], αναγνώρισαν τώρα την εξουσία του αυτοκράτορα.

Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας έγινε επιτακτική και η λύση του προβλήματος της Ηπείρου. Εξαιτίας των ατέλειωτων εσωτερικών συγκρούσεων, των αντιμαχόμενων αξιώσεων για την κατοχή της χώρας καθώς και των αδιάκοπων επιδρομών των γειτόνων, ολόκληρη η επικράτεια της Ηπείρου βρισκόταν σε κατάσταση αναβρασμού. Η τελική κατάρρευση του εξασθενημένου κρατιδίου ήταν τώρα υπόθεση χρόνου. Η νίκη της βυζαντινής παρατάξεως στην Άρτα επιτάχυνε το τέλος του. Ο δεσπότης Ιωάννης δηλητηριάσθηκε από τη σύζυγό του και η δέσποινα Άννα, που μαζί με το γιο της Νικηφόρο Β' ανέλαβε την κυβέρνηση, ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον αυτοκράτορα. Ο Ανδρόνικος και ο Καντακουζηνός, επικεφαλής ενός ισχυρού στρατού, που ο πυρήνας του απαρτιζόταν από τουρκικές μονάδες, πέρασαν μέσα από τη Θεσσαλία, κατέστειλαν μια επανάσταση που είχε ξεσπάσει στα αλβανικά εδάφη και στη συνέχεια προχώρησαν για να δεχθούν την υποταγή του δεσποτάτου (1377). Ολόκληρη η Ήπειρος με την Ακαρνανία ενσωματώθηκε στην αυτοκρατορία χωρίς την παραμικρή αιματοχυσία. Η δέσποινα Άννα είχε όμως κάνει λάθος στους υπολογισμούς της. Είχε ελπίσει ότι με την αναγνώριση της βυζαντινής επικυριαρχίας θα συνέχιζε να κυβερνά τη χώρα στο όνομα του ανήλικου γιου της. Ο αυτοκράτορας όμως απέκρουσε ριζικά κάθε ιδέα για μια κυβέρνηση της παλαιάς δεσποτικής δυναστείας, που συνδεόταν στενά με τις παραδόσεις της ανεξαρτησίας της Ηπείρου. Τη διοίκηση της χώρας ανέλαβε ως εκπρόσωπος του αυτοκράτορα ο πρωτοστράτωρ Συναδηνός. Η Άννα και ο Νικηφόρος αναγκάσθηκαν ν' αποσυρθούν στη Θεσσαλονίκη.

Στο μεταξύ οι δυτικές δυνάμεις που ενδιαφέρονταν για τα εδάφη της Ηπείρου, προσπάθησαν να αποσπάσουν από την αυτοκρατορία τα πλεονεκτήματα, που είχε τόσο άνετα κερδίσει. Χρησιμοποίησαν τον παραγκωνισμένο Νικηφόρο ως όργανο εναντίον των Παλαιολόγων. Με τη συναίνεση της τιτουλάριας λατίνης αυτοκράτειρας Κατερίνης του Valois, η οποία εξουσίαζε τότε την ηγεμονία της Αχαΐας, ο ανδεγανός διοικητής του Δυρραχίου υποκίνησε επανάσταση για χάρη του εκθρονισμένου νεανία. Ο Νικηφόρος Β' αποκαταστάθηκε στην εξουσία του στην Άρτα και ο πρωτοστράτωρ Συναδηνός ρίχθηκε στη φυλακή. Ωστόσο λίγες μόνο πόλεις συνεργάσθηκαν με το κίνημα αυτό, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα της χώρας έμεινε πιστό στον έλληνα αυτοκράτορα. Οταν εμφανίσθηκαν ο Ανδρόνικος Γ' και ο Καντακουζηνός την άνοιξη του 1340 με μικρή δύναμη στρατού[111], η επανάσταση διαλύθηκε γρήγορα. Ο Νικηφόρος επέστρεψε στην τιμητική εξορία του στη Θεσσαλονίκη, αρκέσθηκε στον τίτλο του πανυπερσεβαστού καθώς και στην τιμή του αρραβώνα με μια κόρη του Καντακουζηνού σαν αντάλλαγμα για τις βασιλικές αξιώσεις του, που αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει. Διοικητής της Ηπείρου διορίσθηκε ο Ιωάννης Άγγελος, ο οποίος είχε διακριθεί στην κατάπνιξη της επαναστάσεως, ενώ ο Συναδηνός ανέλαβε τη διοίκηση της Θεσσαλονίκης. Έτσι φάνηκε ότι θεραπεύθηκε τελικά μια από τις πιο βαρειές πληγές της καταρρεύσεως του Βυζαντίου το 1204. Διατηρήθηκαν βέβαια και στη συνέχεια λατινικές ηγεμονίες στην Ελλάδα, εξαφανίσθηκαν όμως όλα τα παλαιά ελληνικά ανεξάρτητα κράτη στη Βαλκανική χερσόνησο. Ενσωματώθηκαν τώρα στην αυτοκρατορία ως επαρχίες της. Ο Καντακουζηνός εξυμνεί με θερμά λόγια τη νίκη αυτή, την οποία δεν μπόρεσαν να επιτύχουν οι προηγούμενες κυβερνήσεις, παρόλες τις προσπάθειές τους[112].

Digitized by 10uk1s

Πάντως η επιτυχία αυτή δεν ήταν τόσο καρπός των βυζαντινών όπλων όσο το αποτέλεσμα της εσωτερικής αποσυνθέσεως των ανεξάρτητων κρατιδίων, τα οποία άλλοτε είχαν αντισταθεί στην επιβλητική δύναμη του Μιχαήλ Η', ενώ τώρα παραδόθηκαν σχεδόν χωρίς αντίσταση στην αδύναμη αυτοκρατορία. Οι Βυζαντινοί δεν χάρηκαν βέβαια για πολύ χρόνο την επιτυχία τους αυτή. Είναι οπωσδήποτε τραγικό το γεγονός, ότι τη στιγμή που η αυτοκρατορία επανακτούσε τελικά τη χαμένη επικράτεια, η σερβική κατακτητική μανία στράφηκε στα ίδια αυτά εδάφη. Ο Dušan κατέλαβε την Αλβανία στα επόμενα χρόνια και αμέσως μετά, πριν καν προλάβουν να αφομοιωθούν στην αυτοκρατορία, η Ήπειρος και η Θεσσαλία υποτάχθηκαν στο μεγάλο σέρβο ηγεμόνα (βλ. >>). Το Βυζάντιο ήταν ακόμη σε θέση, κάτω βέβαια από ευνοϊκές συνθήκες, με έξυπνη πολιτική και επιδέξιους διπλωματικούς χειρισμούς, να εξασφαλίσει ορισμένες επιτυχίες, δεν ήταν όμως σε θέση να διατηρήσει για μακρό χρόνο τους καρπούς των επιτυχιών του. Πριν προλάβει η αυτοκρατορία να αναρρώσει από τους εμφύλιους πόλεμους της δεκαετίας του 1320 για να μπορέσει να αναλάβει νέες σπουδαίες υποχρεώσεις και να αντισταθεί αποτελεσματικά, αν όχι απέναντι στους Οθωμανούς και στους Σέρβους, τουλάχιστον στους υποδεέστερους αντιπάλους, ήρθε η ολοκληρωτική συντριβή. Η βασιλεία του Ανδρονίκου Γ' ήταν μόνο μια ανάπαυλα μέσα σε μια περίοδο εσωτερικών διαμαχών. Ύστερα από το θάνατό του ξέσπασε νέος εμφύλιος πόλεμος, που ήταν πιο φρικαλέος και αιματηρός και είχε πιο οδυνηρές συνέπειες απ' όσο οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1320. Από τον εμφύλιο αυτό πόλεμο στάθηκε πια αδύνατο να αναρρώσει η αυτοκρατορία.

Όταν πέθανε ο Ανδρόνικος Γ' στις 15 Ιουνίου 1341, ο γιος του Ιωάννης Ε' ήταν μόλις εννέα ετών[113]. Ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός, ο οποίος και στα χρόνια του Ανδρονίκου Γ' ήταν ο πραγματικός κυβερνήτης του κράτους, πρόβαλε την αξίωση, ως ο πλησιέστερος φίλος του νεκρού αυτοκράτορα, να αναλάβει την αντιβασιλεία. Εναντίον του όμως σχηματίσθηκε μια ισχυρή αντιπολίτευση, με κέντρο τη μητέρα αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας και τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα. Ο πιο επικίνδυνος αντίπαλος του Μεγάλου Δομέστικου εμφανίσθηκε στο πρόσωπο του άλλοτε οπαδού του, του πανούργου Αλεξίου Αποκαύκου, ο οποίος είχε διακριθεί ως συνεργάτης του Ανδρονίκου Γ' στη διάρκεια του τελευταίου εμφύλιου πολέμου και χάρη στον Καντακουζηνό είχε αποκτήσει τιμές και πλούτο. Αυλικές δολοπλοκίες και κομματικές έριδες κυριαρχούσαν στη ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας. Σε λίγο οι εξωτερικοί κίνδυνοι θα απαιτούσαν άμεση αντιμετώπιση. Οι Τούρκοι λεηλατούσαν τα θρακικά παράλια, οι Σέρβοι εϊχαν προελάσει πάλι ως τη Θεσσαλονίκη, ενώ και οι Βούλγαροι απειλούσαν με πόλεμο. Ο Καντακουζηνός αντιμετώπισε τους εχθρούς της αυτοκρατορίας με στρατό, που είχε δημιουργήσει με δικά του χρήματα και γρήγορα πέτυχε να αποκαταστήσει την ειρήνη. Μάλιστα εμφανίσθηκε η ευκαιρία να ισχυροποιηθεί η θέση του Βυζαντίου στην Ελλάδα. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της Αχαΐας δήλωσαν με μια πρεσβεία στο Μέγα Δομέστικο ότι ήταν πρόθυμοι να αναγνωρίσουν τη βυζαντινή επικυριαρχία. Η χώρα βρισκόταν σε έντονο αναβρασμό και οι γάλλοι βαρώνοι προτιμούσαν την ηγεμονία του βυζαντινού αυτοκράτορα από τους εκπροσώπους του τραπεζικού οίκου των Acciajuoli της Φλωρεντίας, οι οποίοι κυβερνούσαν τα τελευταία χρόνια το πριγκηπάτο ως εντολοδόχοι της τιτουλάριας αυτοκράτειρας Κατερίνας. Ο Καντακουζηνός άρχισε να τρέφει μεγάλες ελπίδες και σε μια ομιλία του στο πολεμικό συμβούλιο δήλωσε: *«Ει γαρ, θεού συναιρουμένου, τους την Πελοπόννησον οικούντας Λατίνους γένοιτο προσλαβείν, ανάγκη και τους την Αττικήν και Βοιωτίαν οικούντας Κατελάνους ή εκόντας ημίν ή βιασθέντας προσχωρήσαι. τούτου δε γεγενημένου και της 'Ρωμαίων ηγεμονίας ώσπερ εν τοις πάλαι χρόνοις εκ Πελοποννήσου μέχρι Βυζαντίου συνεχούς γεγενημένης, έξεστι συνοράν, ως ουδέν έργον ήδη Τριβαλούς* τε *και τους άλλους περιοίκους των βαρβάρων της ύβρεως δίκας απαιτείν, ης εξυβρίζουσιν εις ημάς τοσούτον ήδη χρόνον...»*[114].

Οι ελπίδες όμως αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Η έκρηξη του εμφύλιου πολέμου όχι μόνο απέκλεισε κάθε δυνατότητα για επέκταση της βυζαντινής δυνάμεως, αλλά εξαφάνισε και το ελάχιστο που είχε απομείνει στο Βυζάντιο. Η αντιπολίτευση εκμεταλλεύθηκε την απουσία του Καντακουζηνού από την πρωτεύουσα για να προβεί σε πραξικόπημα. Ο Μέγας Δομέστικος, που έτρεφε μεγάλα πατριωτικά σχέδια, ανακηρύχθηκε εχθρός της πατρίδας, το σπίτι του

Digitized by 10uk1s

καταστράφηκε, λεηλατήθηκαν τα κτήματά του και όσοι από τους οπαδούς του δεν πρόλαβαν να φύγουν έγκαιρα από την Κωνσταντινούπολη, ρίχθηκαν στη φυλακή. Την ηγεσία της αντιβασιλείας ανέλαβε, μαζί με την μητέρα αυτοκράτειρα, ο πατριάρχης Ιωάννης ο Απόκαυκος, που ανακηρύχθηκε μέγας δουξ, ανέλαβε τη διοίκηση της πρωτεύουσας καθώς και των γειτονικών πόλεων και νήσων, ενώ όλοι οι υποστηρικτές του δέχθηκαν ανώτερα αξιώματα και υψηλές τιμές. Ο Καντακουζηνός εκμεταλλεύθηκε την πρόκληση και στις 26 Οκτωβρίου 1341 ανακηρύχθηκε ο ίδιος αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο. Για να διατηρήσει όμως ακλόνητη την αρχή της νομιμότητας, στην οποία έμεινε πιστός σ' ολόκληρη τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, μνημόνευε στην πρώτη θέση τα ονόματα της αυτοκράτειρας Άννας και του νόμιμου αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' και έπειτα έθετε τον εαυτό του και τη σύζυγό του Ειρήνη[115]. Με το μέτρο αυτό ήταν αποφασισμένος να αποδείξει ότι δεν αγωνιζόταν εναντίον της νόμιμης αυτοκρατορικής δυναστείας, αλλά εναντίον του σφετεριστή Απόκαυκου, ο οποίος ασκούσε δικτατορική εξουσία στην Κωνσταντινούπολη. Όπως άλλοτε ο Ανδρόνικος Γ' στον αγώνα εναντίον του παππού του, το ίδιο και τώρα ο Καντακουζηνός στον αγώνα του εναντίον της αντιβασιλείας της Κωνσταντινουπόλεως, στηρίχθηκε ουσιαστικά στην αριστοκρατία της Θράκης και για άλλη μια φορά η επαρχία έμελλε να νικήσει την πρωτεύουσα.

Το Βυζάντιο βρισκόταν στο κατώφλι της χειρότερης κρίσεως που δοκίμασε ποτέ στην ιστορία του. Ο εμφύλιος πόλεμος της δεκαετίας του 1320 είχε αποδυναμώσει σημαντικά την αυτοκρατορία, ενώ ο εμφύλιος πόλεμος της δεκαετίας του σαράντα της αφαίρεσε την τελευταία της ικμάδα. Οι ξένες δυνάμεις επενέβησαν σε πιο έντονο βαθμό απ' όσο άλλοτε στις εσωτερικές διαμάχες του Βυζαντίου, και επί πλέον οι κοινωνικές και θρησκευτικές αντιθέσεις τροφοδότησαν την έριδα των πολιτικών παρατάξεων. Το Βυζάντιο δοκίμαζε τώρα όχι μόνο μια πολιτική αλλά και μια βαθειά κοινωνική κρίση. Με την κίνηση των ζηλωτών εμφανίσθηκαν στο προσκήνιο ισχυρές κοινωνικές - επαναστατικές δυνάμεις και με τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες συνδέθηκε η πιο σημαντική θρησκευτική έριδα της ύστερης βυζαντινής εποχής, η έριδα των Ησυχαστών.

Ησυχαστές θεωρήθηκαν στο Βυζάντιο από την παλαιά εποχή οι μοναχοί που ζούσαν μια αυστηρή ασκητική ζωή σε ιερή ησυχία («εν ησυχία»). Το δέκατο τέταρτο αιώνα ο ησυχασμός απέκτησε ιδιαίτερη σημασία ως ένα μυστικιστικό - ασκητικό κίνημα. Η κίνηση αυτή ανάγεται έμμεσα στο μεγάλο μυστικό του ενδέκατου αιώνα Συμεών το Νέο Θεολόγο, του οποίου η διδασκαλία και η άσκηση είχε πολλά κοινά σημεία μ' εκείνη των ησυχαστών[116]. Ο μεταγενέστερος βυζαντινός ησυχασμός άνθησε ως άμεση συνέπεια του κηρύγματος του Γρηγορίου του Σιναΐτου, ο οποίος επισκέφθηκε πολλές βυζαντινές χώρες στη δεκαετία του τριάντα του δέκατου τέταρτου αιώνα. Η μυστική - ασκητική διδασκαλία του Σιναΐτου βρήκε μεγάλη απήχηση στα βυζαντινά μοναστήρια. Ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος προκάλεσε μεγάλο ενθουσιασμό και το ιερό αυτό προπύργιο της βυζαντινής Ορθοδοξίας έγινε το κέντρο της ησυχαστικής κινήσεως. Οι ησυχαστές θεωρούσαν ως έσχατο σκοπό τους τη θεωρία του θείου φωτός, την οποία μπορούσαν να επιτύχουν με μια ιδιαίτερη μορφή ασκήσεως. Ο ησυχαστής έπρεπε να επαναλαμβάνει σε απομόνωση και ησυχία τη λεγόμενη προσευχή του Ιησού («Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ Θεού, ελέησόν με»), στη διάρκεια της οποίας κρατούσε την αναπνοή του. Προοδευτικά ο προσευχόμενος δεχόταν την αίσθηση μιας ανέκφραστης μακαριότητας και αισθανόταν να περιβάλλεται από τις ακτίνες ενός υπερφυσικού θείου φωτός, του ίδιου άκτιστου φωτός, που εμφανίσθηκε στους μαθητές του Ιησού στο όρος Θαβώρ.

Η πίστη όμως στη διαρκή ορατότητα του θαβώρειου φωτός συνάντησε αντίδραση, και ιδιαίτερα η ασκητική μέθοδος των ησυχαστών προκάλεσε την κριτική και το χλευασμό. Την εκστρατεία εναντίον του ησυχασμού άνοιξε ο μοναχός Βαρλαάμ που καταγόταν από την Καλαβρία. Ήταν άνδρας μεγάλης μορφώσεως, αλλά ισχυρογνώμων και εριστικός, ένα ανήσυχο πνεύμα, που συνδύαζε την υπεροψία των Δυτικών με τη γνήσια αγάπη των Ελλήνων για λογομαχία. Είχε έλθει στην Κωνσταντινούπολη για να μετρηθεί με τους φάρους της βυζαντινής επιστήμης, σε μια όμως δημόσια συζήτηση νικήθηκε από τον εγκυκλοπαιδιστή λόγιο Νικηφόρο Γρηγορά, επειδή η ορθολογιστική σκέψη του, με το αριστοτελικό της υπόβαθρο, δεν εύρισκε απήχηση στο βυζαντινό

Digitized by 10uk1s

κοινό. Ο Καλαβρός, που είχε πληγωθεί ο εγωισμός του, βρήκε τώρα την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει τον πολεμικό ζήλο του εναντίον του μυστικισμού των μοναχών του Αγίου Όρους, τον οποίο θεωρούσε ως το συγκερασμό της πιο σκοτεινής δεισιδαιμονίας. Εναντίον του στράφηκε ο υπέρμαχος του ησυχαστικού μυστικισμού και μεγάλος θεολόγος Γρηγόριος Παλαμάς[117]. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει μια οξύτατη έριδα. Το ερώτημα για τις ασκητικές μεθόδους, τις οποίες εφάρμοζαν οι ησυχαστές και που αποτελούσαν αρχικά το στόχο του σαρκασμού του Βαρλαάμ, παραχώρησε γρήγορα τη θέση του στο ερώτημα για τη φιλοσοφική και θεολογική βάση της ησυχαστικής διδασκαλίας. Ο Βαρλαάμ αμφισβητούσε τη δυνατότητα θεωρίας του θαβώρειου φωτός, το οποίο, εφόσον δεν ταυτίζεται με το Θεό, δεν μπορεί να έχει αιώνια ύπαρξη, και είναι πρόσκαιρο όπως κάθε δημιούργημα. Αν όμως δεχθούμε την ύπαρξη ενός αιωνίου φωτός, τότε αύτο θα έπρεπε να είναι η ίδια η θεότητα, η οποία και μόνο είναι αιώνια και ακατάλυτη. Κατά συνέπεια είναι εντελώς αδύνατο να θεωρήσουμε το φως αυτό, αφού ο Θεός είναι αόρατος. Ο Παλαμάς, από την άλλη μεριά, τόνιζε τη διάκριση ανάμεσα στην υπερβατική θεία «ουσία» και τις θείες «ενέργειες» ή «δυνάμεις», οι οποίες ενεργούν στον κόσμο και φανερώνονται στον άνθρωπο, που όμως δεν είναι κτιστές, αλλά φανέρωση της αιώνιας παρουσίας του Θεού. Αν δεν υπήρχε μια τέτοια φανέρωση της θείας ουσίας, τότε δεν θα υπήρχε και καμιά σχέση ανάμεσα στον πεπερασμένο κόσμο και στην υπερβατική θεότητα. Ως θείες ενέργειες πρέπει να εννοήσουμε τη σοφία, την αγάπη, τη χάρη του Θεού. Επίσης και το φως, που είδαν οι Απόστολοι στο όρος Θαβώρ και φανερώνεται αιώνια στον μυστικά φωτισμένο, είναι μια άλλη θεία ενέργεια. Ενώ ο Βαρλαάμ διαχώριζε απόλυτα το αιώνιο από το χρονικό, ο Παλαμάς δεχόταν μία μεσάζουσα και μεσολαβητική δύναμη ανάμεσα στο Θεό και τον άνθρωπο, η οποία εκπορεύεται από το Θεό και φανερώνεται στον άνθρωπο. Με τον τρόπο αυτό η ησυχαστική διδασκαλία εκφράζει την πρωτόγονη νοσταλγία της ελληνικής πνευματικότητας, η οποία καθόρισε τη στάση της βυζαντινής Εκκλησίας στη διάρκεια των χριστολογικών ερίδων και της εικονομαχίας. Τη νοσταλγία δηλ. για τη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στο υπερβατικό και το εγκόσμιο. Για το λόγο αυτό η διδασκαλία του ησυχασμού, την οποία είχε απορρίψει δριμύτατα η Ρώμη, έγινε θερμά δεκτή από τη βυζαντινή Εκκλησία.

Πάντως και στο Βυζάντιο ο ησυχασμός επικράτησε ύστερα από μακροχρόνιο αγώνα, γιατί και στην ίδια τη βυζαντινή Εκκλησία υπήρξε αρχικά σοβαρή αντίδραση απέναντι στη καινοφανή αυτή διδασκαλία, αν και είχε βαθειές ρίζες στην αρχαία παράδοση. Είναι γεγονός ότι στη σύνοδο της 10 Ιουλίου 1341 με πρόεδρο τον Ανδρόνικο Γ' ο Παλαμάς πέτυχε καθαρή νίκη[118]. Ύστερα όμως από το θάνατο του αυτοκράτορα μερικές μέρες αργότερα, ο Βαρλαάμ ξεκίνησε πάλι τις επιθέσεις του, ενώ από τη σλαβική πόλη Πρίλαπο ο Γρηγόριος Ακίνδυνος, ο οποίος αρχικά ήθελε να συνδιαλλάξει τους δύο αντιπάλους, στράφηκε τώρα κι αυτός εναντίον της παλαμικής διδασκαλίας. Καταδικάσθηκε όμως από μια σύνοδο (Αύγουστος 1346) με την παρουσία του μεγάλου δομέστικου Ιωάννη Καντακουζηνού. Η πολιτική όμως αλλαγή, που έγινε αμέσως αργότερα, επέφερε και μια νέα τροπή στο ζήτημα Ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας, που ήταν φανατικός αντίπαλος του Παλαμά, ακολούθησε ακραία αντι-ησυχαστική γραμμή. Ο Παλαμάς έπεσε σε δυσμένεια, λίγο αργότερα φυλακίσθηκε, ακόμη και αφορίσθηκε. Έτσι οι ησυχαστές συνδέθηκαν στενά με τον επίδοξο αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνό. Βέβαια δεν ευνοούσαν όλοι οι οπαδοί του Καντακουζηνού τον ησυχασμό ούτε και όλοι οι πολιτικοί του αντίπαλοι καταπολέμησαν τον Παλαμισμό[119]. Ωστόσο η θρησκευτική έριδα συνδέθηκε στενά με την πολιτική διαμάχη, η οποία διαίρεσε την αυτοκρατορία σε δύο εχθρικά στρατόπεδα.

Το κοινωνικό ρήγμα ήταν ακόμη βαθύτερο. Το ουσιαστικό πρόβλημα, στη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου ήταν στην πραγματικότητα οι εσωτερικές κοινωνικές διαμάχες και αυτή ήταν η κύρια αιτία για τις ευρύτατες και καταστρεπτικές του συνέπειες. Η αυξανόμενη οικονομική κρίση όξυνε τις αντιθέσεις ανάμεσα στις διάφορες τάξεις. Στο βαθμό που εξασθενούσε και πτώχευε η αυτοκρατορία, αυξανόταν και η αθλιότητα των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων στις επαρχίες και στις πόλεις. Τόσο στις επαρχίες όσο και στις πόλεις ο πλούτος συγκεντρώθηκε στα χέρια μιας ισχνής τάξεως αριστοκρατών και εναντίον αυτής στράφηκε η οργή των εξαθλιωμένων μαζών.

Digitized by 10uk1s

Ο βυζαντινός δεσποτισμός, όταν βρισκόταν στη μεγάλη του ακμή, είχε ανοικοδομήσει πάνω στα ερείπια της παλαιάς αστικής διοικήσεως ένα πανίσχυρο γραφειοκρατικό σύστημα και ανάγκασε έτσι την αστική ζωή να υποταχθεί στο ζυγό του ολοκληρωτικού συγκεντρωτισμού του. Με την εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας άρχισαν να κερδίζουν πάλι έδαφος οι τοπικές δυνάμεις και η ζωή στις πόλεις φάνηκε να ανανεώνεται[120]. Η ανανέωση όμως αυτή της αστικής αυτονομίας δεν οφειλόταν στην εμφάνιση νέων κοινωνικών δυνάμεων, αλλά μάλλον στη χαλάρωση της κεντρικής εξουσίας, την οποία είχαν υπονομεύσει φεουδαρχικά στοιχεία. Η αστική δηλ. ζωή στο Βυζάντιο δεν δημιούργησε στην ύστερη βυζαντινή εποχή μια ανθηρή τάξη εμπόρων και βιοτεχνών, όπως στη Δύση, αλλά βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο της τοπικής αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων[121]. Πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη μας τη διαφορά αυτή, παρά το γεγονός ότι οι συνθήκες, οι οποίες δραστηριοποίησαν τη βυζαντινή αστική ζωή στα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα, έχουν πολλά παράλληλα στη σύγχρονη ιστορία των ιταλικών και των φλαμανδικών πόλεων και εντάσσονται στο γενικό πλαίσιο των αστικών κοινωνικών αγώνων στην Ευρώπη την εποχή εκείνη[122]. Η βασική αυτή διαφορά εξηγεί το γεγονός, γιατί η άλλοτε δεσπόζουσα οικονομική θέση του Βυζαντίου υπερφαλαγγίσθηκε τόσο γρήγορα και ολοκληρωτικά για να αντικατασταθεί τελικά από τις ιταλικές εμπορικές πόλεις.

Η ρήξη ανάμεσα στην αντιβασιλεία της Κωνσταντινουπόλεως και τον αρχηγό της αριστοκρατίας Καντακουζηνό έφερε στο προσκήνιο τις κοινωνικές αντιθέσεις, που δονούσαν την αυτοκρατορία. Ο Αλέξιος Απόκαυκος στον ένοπλο αγώνα του εναντίον του Καντακουζηνού στηρίχθηκε στις λαϊκές μάζες και υποδαύλισε το πνεύμα της κοινωνικής επαναστάσεως εναντίον των αριστοκρατών οπαδών του αντιπάλου του. Το εύφλεκτο υλικό πήρε αμέσως φωτιά. Στην Αδριανούπολη ξέσπασε επανάσταση εναντίον της τοπικής αριστοκρατίας και γρήγορα ο σπινθήρας μεταδόθηκε και στις άλλες θρακικές πόλεις. Τα μέλη των αριστοκρατικών και των πλούσιων τάξεων, οι οπαδοί του ισχυρού Καντακουζηνού, εξολοθρεύθηκαν παντού.

Οι ταξικές συγκρούσεις έλαβαν τις μεγαλύτερες διαστάσεις και τη μεγαλύτερη ένταση στη Θεσσαλονίκη, στο μεγάλο αυτό λιμάνι με τον ανομοιογενή πληθυσμό, όπου συνυπήρχε ο υπερβολικός πλούτος με την πιο αφόρητη αθλιότητα. Η Θεσσαλονίκη, που πάντοτε κατείχε ξεχωριστή θέση στην αυτοκρατορία, ήταν ένας χώρος, όπου εμφανίζονταν κάθε είδους φιλελεύθερες διεκδικήσεις και διέθετε μια ισχυρή λαϊκή παράταξη με σταθερή οργάνωση και με μια οπωσδήποτε ξεκαθαρισμένη πολιτική ιδεολογία. Ήταν το κόμμα των ζηλωτών. Εδώ το αντι-αριστοκρατικό κίνημα δεν εκδηλώθηκε ως ένα βίαιο ξέσπασμα των λαϊκών αισθημάτων, αλλά με την κατάληψη της εξουσίας από τους ζηλωτές το 1342 έγινε για ορισμένο διάστημα το κυρίαρχο σύστημα. Οι ζηλωτές εκδίωξαν τους οπαδούς του Καντακουζηνού και εγκαθίδρυσαν στη Θεσσαλονίκη το δικό τους καθεστώς.

Ο διοικητής Θεόδωρος Συναδηνός αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει ως δραπέτης την πόλη. Πολλά μέλη της αριστοκρατίας αναζήτησαν τη σωτηρία τους στη φυγή, ενώ οι περιουσίες τους δημεύθηκαν. Οι ζηλωτές, τους οποίους οι συντηρητικοί εκκλησιαστικοί κύκλοι θεωρούσαν μαθητές του Βαρλαάμ και του Ακίνδυνου, βρίσκονταν σε οξεία αντίθεση και με τους ησυχαστές, οι οποίοι υποστήριζαν τον Καντακουζηνό. Οι πολιτικοί ζηλωτές ήταν εχθροί των εκκλησιαστικών ζηλωτών. Ωστόσο οι ζηλωτές συνέδεσαν την επαναστατική κοινωνική πολιτική τους με μια κάποια νομιμότητα. Ως αντίπαλοι του Καντακουζηνού αναγνώριζαν το νόμιμο αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο και μάλιστα οι πιο γνωστοί ηγέτες του αντι-αριστοκρατικού αυτού κόμματος ήσαν μέλη του οίκου των Παλαιολόγων. Την ευθύνη της διοικήσεως μοίρασαν μεταξύ τους ένας διοικητής, που έστειλε η Κωνσταντινούπολη και ο αρχηγός του κόμματος των ζηλωτών. Επειδή ο δεύτερος διέθετε τη μεγαλύτερη επιρροή, η Θεσσαλονίκη έφθασε να διοικείται σύμφωνα με τη βούληση των πολιτών της και να απολαμβάνει σχεδόν πλήρη ανεξαρτησία από κάθε άλλη εξουσία. Η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας βρισκόταν για επτά ολόκληρα χρόνια κάτω από την εξουσία ενός επαναστατικού αντι-αριστοκρατικού κόμματος, το οποίο επέβαλε τη δύναμή του με μεγάλη αποφασιστικότητα και παραμέρισε ανελέητα τους αντιπάλους του[123].

Digitized by 10uk1s

Η δύναμη της αριστοκρατίας είχε καταρρεύσει παντού από τη Θεσσαλονίκη ως την Κωνσταντινούπολη. Γινόταν φανερό ότι ο Καντακουζηνός έχανε το παιγνίδι, αφού μάλιστα και οι πιο στενοί οπαδοί του και μεταξύ τους ο Συναδηνός, τον εγκατέλειψαν για να σώσουν τη ζωή και την περιουσία τους. Η λαϊκή εξέγερση του είχε αφαιρέσει κάθε έρεισμα στην αυτοκρατορία και έτσι ο Καντακουζηνός αποσύρθηκε με περίπου 2.000 άνδρες στα σερβικά σύνορα για να ζητήσει τη βοήθεια του Στέφανου Δουσάν. Η επέμβαση στον βυζαντινό εμφύλιο πόλεμο ανταποκρινόταν στα επεκτατικά σχέδια του βασιλιά της Σερβίας και αποτελούσε διέξοδο στη σερβική αριστοκρατία που διψούσε για κατακτήσεις. Ο βασιλιάς και η βασίλισσα της Σερβίας υποδέχθηκαν τον Καντακουζηνό στην Πρίστινα με μεγάλες τιμές (Ιούλιος 1342) όπου και παρέμεινε αρκετό διάστημα Οι διαπραγματεύσεις του με τον Δουσάν και τους σέρβους αριστοκράτες οδήγησαν στην υπογραφή μιας συνθήκης, με την οποία η κάθε πλευρά επιδίωκε τους δικούς της στόχους. Ωστόσο οι επιθέσεις των συμμάχων εναντίον των καλά οχυρωμένων Σερρών το 1342 και το 1343 έμειναν χωρίς αποτέλεσμα. Οι οπαδοί του Καντακουζηνού είχαν μειωθεί σχεδόν στους 500 άνδρες, όταν πληροφορήθηκε την είδηση, ότι η Θεσσαλία τον αναγνώρισε αυτοκράτορα. Έτσι, η χώρα των ισχυρών γαιοκτημόνων ενώθηκε με τον αρχηγό της βυζαντινής αριστοκρατίας. Ο Καντακουζηνός ανέθεσε τη διοίκηση της επαρχίας εφ' όρου ζωής στον παλαιό φίλο και συγγενή του Ιωάννη Άγγελο. Αυτός κυβέρνησε με σχετική ανεξαρτησία, αναγνωρίζοντας όμως τα κυριαρχικά δικαιώματα του κυρίου του στην Ήπειρο με την Αιτωλία και Ακαρνανία όπως και τη Θεσσαλία. Πέτυχε μάλιστα γρήγορα να επεκτείνει περισσότερο τη σημαντική επικράτειά του σε βάρος των καταλανικών κτήσεων στη Θεσσαλία. Έτσι ο Καντακουζηνός, παρόλο που εκδιώχθηκε από τα παλαιά αυτοκρατορικά εδάφη, κατόρθωσε να διατηρήσει στην κατοχή του τις ελληνικές χώρες που είχε πρόσφατα ανακτήσει και που είχαν πάντοτε ελκύσει την προσοχή του, αφού άλλωστε και η επανένωσή τους με την αυτοκρατορία ήταν σε μεγάλο βαθμό δικό του έργο.

Οι επιτυχίες αυτές του βυζαντινού επίδοξου αυτοκράτορα επέσπευσαν τη ρήξη του με τον ηγεμόνα της Σερβίας. Πρόθεση του Δουσάν δεν ήταν βέβαια να υποβοηθήσει ένα από τα βυζαντινά κόμματα να καταλάβουν την εξουσία. Έτσι εγκατέλειψε τον Καντακουζηνό και πρότεινε συνεργασία στην αντιβασιλεία της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία επιδίωκε με κάθε τρόπο την εύνοιά του. Ο γιος του και διάδοχος του θρόνου Ουρός αρραβωνιάσθηκε με την κόρη του νεαρού αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου (καλοκαίρι του 1343). Έτσι στο πρόσωπο του Δουσάν ο Καντακουζηνός βρήκε πια όχι ένα σύμμαχο, αλλ' ένα πανίσχυρο αντίπαλο. Στη θέση του όμως πέτυχε να κερδίσει έναν άλλο σύμμαχο, τον εμίρη του Αϊδινίου Ομούρ, τον οποίο συνέδεε ιδιαίτερα στενή συνεργασία μαζί του από τα χρόνια του Ανδρονίκου Γ'[124]. Ο Ομούρ του είχε προσφέρει τη βοήθειά του στα τέλη του 1342 και από την εποχή εκείνη ο Καντακουζηνός δεχόταν αδιάκοπα την υποστήριξη των Τούρκων, πρώτα των Σελτζούκων και ύστερα των Οθωμανών, η οποία του εξασφάλιζε την υπεροχή απέναντι των αντιπάλων του και που στην πραγματικότητα έκρινε τελικά από στρατιωτική άποψη την έκβαση του βυζαντινού εμφύλιου πολέμου. Πάντως ακόμη και με τη βοήθεια του Ομούρ δεν κατάφερε να καταλάβει τη Θεσσαλονίκη. Η πόλη πρόβαλε αποφασιστική αντίσταση και η απειλή του εξωτερικού κινδύνου επέτεινε τη ριζοσπαστική πολιτική των ζηλωτών[125]. Έτσι ο Καντακουζηνός αναγκάσθηκε να παραιτηθεί από τη Θεσσαλονίκη και να παραχωρήσει την υπόλοιπη Μακεδονία στον Δουσάν, ενώ παράλληλα, με την υποστήριξη των Σελτζούκων, άρχισε την κατάκτηση της Θράκης και στις αρχές του 1343 ο Ομούρ εισέβαλε στο Διδυμότειχο[126]. Το τίμημα αυτής της επιτυχίας ήταν να λεηλατηθούν άγρια οι κατακτημένες χώρες από τα τουρκικά στρατεύματα.

Η αντιβασιλεία της Κωνσταντινουπόλεως από την πλευρά της υπολόγιζε στην υποστήριξη των Νοτιοσλάβων και πέτυχε να προσεταιρισθεί εκτός από τον Δουσάν και τον τσάρο της Βουλγαρίας Ιωάννη Αλέξανδρο. Κέρδισε τελικά και τον τολμηρό Hajduk Momčilo, που ήταν προηγουμένως σύμμαχος του Ομούρ και του Καντακουζηνού και που είχε μόνιμα εγκατασταθεί με τα δικά του στρατεύματα κατά μήκος των βυζαντινο-βουλγαρικών συνόρων[127]. Πάντως η φιλία με τον σλάβο ηγεμόνα δεν ωφέλησε το νόμιμο αυτοκράτορα, ενώ στο βυζαντινό κράτος κόστισε μεγάλες θυσίες. Η κατάσταση διαρκώς χειροτέρευε. Οι σύμμαχοι του Καντακουζηνού λεηλατούσαν τα βυζαντινά εδάφη, ενώ οι σύμμαχοι του Απόκαυκου αποσπούσαν μεγάλες εκτάσεις από την αυτοκρατορία. Στη

Digitized by 10uk1s

διάρκεια του 1343 ο Δουσάν κατέλαβε τα Βοδενά (Έδεσσα), την Καστοριά και το Lerin και ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Αλβανίας, η οποία βρισκόταν τώρα κάτω από την εξουσία του, με εξαίρεση το Δυρράχιον, που έμεινε στους Ανδεγανούς[128]. Ο τσάρος της Βουλγαρίας ανταμείφθηκε για τη συμμαχία του με την εκχώρηση μεγάλης εκτάσεως εδαφών στον άνω Έβρο μαζί με τη Φιλιππούπολη και τη Στανίμαχο, χωρίς να προσφέρει την παραμικρή βοήθεια στην κυβέρνηση, η οποία τόσο άσυλλόγιστα είχε δεχθεί τις παραχωρήσεις αυτές. Ο Momčilo, αφού μεταπήδησε μερικές φορές από τη μια πλευρά στην άλλη, ίδρυσε ανεξάρτητη ηγεμονία στη νότια Ροδόπη. Από το ορμητήριο αυτό ο παράτολμος αυτός τυχοδιώκτης, στον οποίο ο Καντακουζηνός είχε απονείμει τον τίτλο του σεβαστοκράτορα και η αυτοκράτειρα Άννα τον τίτλο του δεσπότη, τρομοκρατούσε ολόκληρη την περιοχή ώσπου τελικά ο Ομούρ, προσφέροντας υπηρεσία στον Καντακουζηνό, διέλυσε τη δύναμή του και τον εκτέλεσε (1345).

Ως το θέρος του 1345 ο Καντακουζηνός είχε υποτάξει ολόκληρη τη Θράκη, ενώ στην ίδια την Κωνσταντινούπολη οι αντίπαλοί του δοκίμασαν βαρειά ήττα. Ο πιο ισχυρός συνεργάτης τους, ο Μέγας Δουξ Αλέξιος Απόκαυκος, βρήκε το θάνατο στις 11 Ιουνίου 1345, όταν σε μια επίσκεψή του στις φυλακές του παλατιού αιφνιδιάσθηκε από τους κατάδικους και δολοφονήθηκε. Την εποχή εκείνη οργανώθηκε και στη Θεσσαλονίκη μια πρώτη αντίδραση εναντίον της εξουσίας των ζηλωτών, η οποία όμως στη φάση αυτή προκάλεσε την ακόμη εντονώτερη έκρηξη των επαναστατικών δυνάμεων. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στην αντιδραστική αυτή προσπάθεια πρωτοστάτησε ο αυτοκρατορικός διοικητής, που δεν ήταν άλλος από το Μέγα Πριμικέριο Ιωάννη Απόκαυκο, γιο του δικτάτορα της Κωνσταντινουπόλεως. Βέβαια στόχος ήταν να ενισχύσει το αντι-αριστοκρατικό καθεστώς της Θεσσαλονίκης, γρήγορα όμως ήρθε σε ρήξη με την παράταξη των ζηλωτών και τον αρχηγό της Μιχαήλ Παλαιολόγο, που είχε γίνει δυνάστης της πόλεως. Υποκίνησε τη δολοφονία του αρχηγού των ζηλωτών, απέκτησε τον πλήρη έλεγχο της κυβερνήσεως και ύστερα από τη δολοφονία του πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη, προσχώρησε ανοικτά στο πλευρό του Καντακουζηνού[129]. Οι ζηλωτές όμως, με αρχηγό τον Ανδρέα Παλαιολόγο, προετοίμασαν την αντεπίθεση. Εξουδετέρωσαν τον Ιωάννη Απόκαυκο και τον δολοφόνησαν, μαζί με εκατό περίπου οπαδούς του, με φρικαλέο τρόπο. Ο ένας μετά τον άλλο οι αιχμάλωτοι ρίχνονταν από τα τείχη του κάστρου και κατακρεουργούνταν από τους ζηλωτές, που ήταν συγκεντρωμένοι κάτω. Στη συνέχεια ακολούθησε γενικό ξεκαθάρισμα των μελών της ανώτερης τάξεως. Όλοι τους, *«...είλκον από των αυχένων, οία τα των ανδραπόδων σχοινίοις. Ενταύθα δούλος μεν τον δεσπότην ώθει·* τον *δε πριάμενον, το ανδράποδον· τον δε στρατηγόν, ο αγροίκος και τον στρατιώτην ο γεωργός»* (δηλ. οι προνοιάριοι)[130]. Έτσι αποκαταστάθηκε πάλι η εξουσία των ζηλωτών και διατηρήθηκε για πολλά ακόμη χρόνια με σχεδόν πλήρη ανεξαρτησία. Οι σχέσεις ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και στη λοιπή αυτοκρατορία έγιναν ακόμη πιο χαλαρές.

Παρόλα αυτά τα γεγονότα, και μάλιστα μετά την πτώση του Μεγάλου Δούκα Αλέξιου Απόκαυκου, ο Καντακουζηνός μπορούσε να είναι βέβαιος για τη νίκη του. Με την υποστήριξη των πιο ισχυρών οικονομικών και πολιτικών στοιχείων, προχώρησε ακάθεκτος προς το στόχο του, ενώ η δύναμη της αντιβασιλείας στην Κωνσταντινούπολη βρισκόταν σε φανερή πτώση. Είναι πάντως γεγονός, ότι ο επίδοξος αυτοκράτορας δεν είχε πια την υποστήριξη του παλαιού φίλου του Ομούρ στον ίδιο βαθμό όπως πριν και μάλιστα γρήγορα την έχασε οριστικά. Ο Ομούρ αφιερώθηκε στον πόλεμο με τις ενωμένες δυτικές δυνάμεις, που είχαν πάλι δραστηριοποιηθεί και το 1344 είχαν καταλάβει τη Σμύρνη. Ο αμφίρροπος αυτός πόλεμος απασχόλησε τελείως τον Ομούρ και έγινε τελικά η αιτία του θανάτου του (1348)[131]. Στο μεταξύ ο Καντακουζηνός βρήκε στο πρόσωπο του Οθωμανού σουλτάνου Ορχάν έναν ακόμη ισχυρότερο σύμμαχο (1346). Δεν δίστασε μάλιστα να δώσει στο σουλτάνο ως σύζυγο την κόρη του Θεοδώρα[132]. Οι καιροί πράγματι είχαν αλλάξει. Άλλοτε ακόμη και οι μεγαλύτεροι χριστιανοί ηγεμόνες δεν θεωρούνταν άξιοι να συνάψουν γάμο με μια βυζαντινή πριγκίπισσα. Τώρα μια βυζαντινή πριγκίπισσα έμπαινε στο χαρέμι του τούρκου σουλτάνου.

Σίγουρος για τη νίκη του ο Καντακουζηνός στέφθηκε αυτοκράτορας στην Αδριανούπολη στις 21 Μαΐου 1346. Η στέψη αυτή, που τέλεσε ο πατριάρχης Ιεροσολύμων, είχε σκοπό να νομιμοποιήσει

Digitized by 10uk1s

την αναγόρευση του Διδυμοτείχου, η οποία είχε γίνει αφορμή για να εκραγεί ο εμφύλιος πόλεμος το 1341. Η εξουσία της αυτοκράτειρας Άννας είχε περιορισθεί στην πρωτεύουσα και στα περίχωρά της. Ωστόσο η φιλόδοξη αυτή γυναίκα δεν εγκατέλειψε τον αγώνα. Οι διαπραγματεύσεις της με τους Τούρκους έφεραν τελικά αποτέλεσμα και το καλοκαίρι του 1346 εμφανίσθηκαν 6.000 Σελτζούκοι από το εμιράτο του Saruchan. Αντί όμως να στραφούν εναντίον του Καντακουζηνού εισέβαλαν στη Βουλγαρία, όπου τους περίμενε πλουσιώτερη λεία από όσο στη λεηλατημένη Θράκη, και στην επιστροφή τους κατέστρεψαν και λεηλάτησαν τα περίχωρα της Κωνσταντινουπόλεως. Δεν έφερε επίσης κανένα αποτέλεσμα και η στροφή της αυτοκράτειρας την τελευταία στιγμή προς τους ησυχαστές, με την απομάκρυνση του πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα (στις 2 Φεβρουαρίου 1347)[133], την αποφυλάκιση του Παλαμά και την άνοδο στον πατριαρχικό θρόνο του οπαδού του Ισιδώρου. Στις 3 Φεβρουαρίου 1347 άνοιξαν στον Καντακουζηνό οι πύλες της Κωνσταντινουπόλεως. Η φρουρά της πόλεως τάχθηκε μαζί του και η αυτοκράτειρα αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει τον αγώνα. Ο Καντακουζηνός αναγνωρίσθηκε αυτοκράτορας. Διατήρησε την εξουσία για δέκα χρόνια πριν επιτρέψει στο νόμιμο αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' να συμμετάσχει στη διοίκηση του κράτους. Στον Ιωάννη έδωσε ως σύζυγο την κόρη του Ελένη.

Στις 13 Μαΐου έλαβε χώρα μια νέα τελετή στέψεως. Ο Καντακουζηνός δέχθηκε τώρα το αυτοκρατορικό στέμμα από το χέρι του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, αφού μόνο η στέψη από τον επίσκοπο της πρωτεύουσας είχε τέλεια και αδιαφιλονείκητη νομιμότητα. Ανάμεσα στον Καντακουζηνό και στην οικογένεια των Παλαιολόγων δημιουργήθηκε μια πνευματική συγγένεια, που είχε απώτερο σκοπό να νομιμοποιήσει τη θέση του νέου ηγεμόνα. Με τον τρόπο αυτό ο Καντακουζηνός πήρε κατά κάποιο τρόπο τη θέση του νεκρού αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ', θεωρήθηκε ο «πνευματικός» αδελφός του και ο «κοινός πατέρας» του Ιωάννη Παλαιολόγου και των παιδιών του, και κατά συνέπεια η κεφαλή του ηγεμονικού οίκου[134].

Η νίκη του Καντακουζηνού έθεσε προσωρινά τέλος στον εμφύλιο πόλεμο. Τη Θεσσαλονίκη κρατούσαν ακόμη οι ζηλωτές, οι οποίοι αρνούνταν με πείσμα ν' αναγνωρίσουν τον Καντακουζηνό και απέκρουαν όλες τις διαταγές που έφθαναν από την Κωνσταντινούπολη. Η πτώση τους ήταν όμως ζήτημα χρόνου. Αυτό το γνώριζαν και οι ίδιοι, γι αυτό ήρθαν σε διαπραγματεύσεις με τον Στέφανο Δουσάν, αποφασισμένοι να παραδώσουν την πόλη στον ηγεμόνα της Σερβίας παρά στον Καντακουζηνό. Στα τέλη όμως του 1349 κατέρρευσε οριστικά το καθεστώς τους. Ο αρχηγός των ζηλωτών Ανδρέας Παλαιολόγος κατέφυγε στους Σέρβους, ενώ ο διοικητής Αλέξιος Μετοχίτης απηύθυνε έκκληση στον Καντακουζηνό. Προς το τέλος του 1350 ο Καντακουζηνός συνοδευόμενος από τον Ιωάννη Παλαιολόγο, εισήλθε θριαμβευτικά στην πόλη, η οποία του είχε αντισταθεί πεισματικά για τόσο μακρό διάστημα. Επίσης και ο Γρηγόριος Παλαμάς, που είχε ανακηρυχθεί μητροπολίτης Θεσσαλονίκης αλλά εμποδιζόταν από τους ζηλωτές να αναλάβει το αξίωμά του, έγινε τώρα δεκτός στην πόλη του Αγ. Δημητρίου.

Η εγκατάσταση του Καντακουζηνού στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως επισφράγισε τη νίκη του κινήματος των ησυχαστών. Βέβαια συνεχίσθηκε και αργότερα η θρησκευτική διαμάχη και την ηγεσία της αντι-ησυχαστικής παρατάξεως ανέλαβε ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς, ο οποίος νωρίτερα είχε αντιμετωπίσει τον Βαρλαάμ σε ανοιχτό διάλογο. Ωστόσο μια σύνοδος στα ανάκτορα των Βλαχερνών το 1351 αναγνώρισε επίσημα την ορθοδοξία των ησυχαστών και αναθεμάτισε τον Βαρλαάμ και τον Ακίνδυνο. Ο ησυχασμός επικράτησε από τότε ως επίσημη διδασκαλία της ελληνικής Εκκλησίας. Ο Γρηγόριος Παλαμάς ανακηρύχθηκε άγιος σχεδόν αμέσως μετά το θάνατό του (+1357-58)[135], και η ησυχαστική διδασκαλία αποτέλεσε ουσιαστικό στοιχείο στη μετέπειτα ανάπτυξη της ελληνικής Εκκλησίας. Οπαδοί του ησυχασμού υπήρξαν ο σπουδαίος μυστικός Νικόλαος Καβάσιλας, ο λόγιος κανονολόγος Συμεών Θεσσαλονίκης και ο Μάρκος Ευγενικός, ο αγωνιστής της Ορθοδοξίας εναντίον της εκκλησιαστικής ενώσεως με τη Ρώμη τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Η υιοθέτηση του ησυχασμού είχε για τη βυζαντινή αυτοκρατορία όχι μόνο θρησκευτική αλλά και γενικότερη πολιτιστική σημασία. Ύστερα από την έντονη επίδραση της Δύσεως που είχε σημειωθεί το δωδέκατο και το δέκατο τρίτο αιώνα η συντηρητική ελληνική παράδοση κυριάρχησε

Digitized by 10uk1s

στο Βυζάντιο στο πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα. Ήταν η παράδοση που απέρριπτε τελείως όχι μόνο τη ρωμαϊκή Εκκλησία, αλλά και το δυτικό πολιτισμό. Αν ο Μανουήλ Α' Κομνηνός και ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος εκπροσωπούσαν τη λατινόφιλη παράταξη, ο Ανδρόνικος Β' και ο Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός (ο οποίος ενώ ήταν αντίπαλος του πρεσβύτερου Ανδρονίκου, αλλά τον ακολούθησε πιστά σε πολλά σημεία) εμφανίσθηκαν ως υπέρμαχοι της συντηρητικής ορθόδοξης γραμμής του Βυζαντίου.

Ο ηγεμόνας της Σερβίας αποκόμισε τα μεγαλύτερα οφέλη από το βυζαντινό εμφύλιο πόλεμο. Οι εσωτερικές διαμάχες, που παρέλυσαν και κατέστρεψαν τη βυζαντινή αυτοκρατορία, ανέδειξαν μεγάλο το Δουσάν. Εκτός από τη Θεσσαλονίκη, όλη η Μακεδονία βρισκόταν κάτω από το σκήπτρο του, αφού στις 25 Σεπτεμβρίου 1345 έπεσαν και οι καλά οχυρωμένες Σέρρες ύστερα από αλλεπάλληλες επιθέσεις. Στη συνέχεια ολόκληρη η περιοχή ως το Νέστο περιήλθε στην εξουσία του Δουσάν[136]. Λίγο αργότερα ο Στέφανος Δουσάν έλαβε τον τίτλο του αυτοκράτορα και ονόμαζε τον εαυτό του βασιλέα Σέρβων και Ελλήνων[137]. Με τον τρόπο αυτό εκδηλώθηκε καθαρά η σερβική πρόθεση κατά την οποία τη θέση της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας έμελλε να καταλάβει μία νέα σερβο-ελληνική αυτοκρατορία. Όπως άλλοτε ο βούλγαρος τσάρος Συμεών, έτσι και τώρα ο Δουσάν θεωρούσε ως αποκορύφωμα του ανταγωνισμού με το Βυζάντιο τη διεκδίκηση του τίτλου του αυτοκράτορα, που ήταν το ανώτατο σύμβολο της πολιτικής και πνευματικής εξουσίας του Βυζαντίου. Και όπως τότε στη Βουλγαρία, το ίδιο και τώρα στη Σερβία ιδρύθηκε δίπλα στην τσαρική εξουσία και σε συνεργασία μ' αυτήν ένα αυτόνομο Πατριαρχείο. Την Κυριακή του Πάσχα, στις 16 Απριλίου 1346 ο νέος σέρβος πατριάρχης έστεψε πανηγυρικά τον Στέφανο Δουσάν σε αυτοκράτορα στα Σκόπια. Στην τελετή της στέψεως, που φυσικά κανείς δεν περίμενε να συναινέσει η Κωνσταντινούπολη, παρευρέθηκαν ο πατριάρχης του Τυρνόβου, ο αυτοκέφαλος αρχιεπίσκοπος της Αχρίδας και αντιπρόσωποι των μονών του Αγίου Όρους. Ο Άθως βρισκόταν τώρα σε επικράτεια που έλεγχε ο τσάρος της Σερβίας, ο οποίος έκανε τα πάντα για να εξασφαλίσει την εύνοια και την αναγνώριση του σεβάσμιου κέντρου της ελληνικής Ορθοδοξίας. Πραγματοποίησε μια μακρόχρονη επίσκεψη στο Άγιον Όρος και παραχώρησε γενναιόδωρα στις ιστορικές μονές του γαιοκτησίες και προνόμια[138]. Ποτέ άλλοτε οι μονές του Άθω δεν απήλαυσαν τόσο μεγάλα δικαιώματα ασυλίας όπως στα χρόνια του Στέφανου Δουσάν[139]. Τρία χρόνια μετά τη στέψη του τον Μάιο του 1349, σε ένα αυτοκρατορικό συμβούλιο στα Σκόπια και αργότερα σε πιο ολοκληρωμένη μορφή το 1354 στις Σέρρες, έγινε η επίσημη εξαγγελία της νομοθεσίας του Δουσάν, η οποία εξασφάλιζε στο τσαρικό κράτος μια στερεή νομική βάση[140].

Η καταστολή του εμφύλιου πολέμου στο Βυζάντιο δεν ανέκοψε την προέλαση των Σέρβων. Αντίθετα στα πρώτα κιόλας χρόνια της βασιλείας του Καντακουζηνού ο Δουσάν ολοκλήρωσε την κατάκτηση της Ηπείρου και υπέταξε και τη Θεσσαλία (1348). Ο Καντακουζηνός βέβαια, ύστερα από την υποταγή των ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη, εισέβαλε στη Μακεδονία και πέτυχε να καταλάβει τη Βέρροια και τα Βοδενά (Έδεσσα) (1350). Τα δύο όμως αυτά οχυρά γρήγορα κατέληξαν πάλι στα χέρια του Δουσάν.

Ο Δουσάν πέτυχε, με ελάχιστη δαπάνη δυνάμεων και χωρίς να διεξαγάγει ένα σοβαρό πόλεμο σε ανοιχτό πεδίο, να αποσπάσει από τη βυζαντινή αυτοκρατορία περισσότερα από τα μισά εδάφη, που τις είχαν απομείνει, και σχεδόν να διπλασιάσει την έκταση της αυτοκρατορίας του. Οι πολεμικές επιχειρήσεις περιορίσθηκαν ουσιαστικά στην πολιορκία μεμονωμένων πόλεων, οι οποίες κατά κανόνα δεν μπορούσαν να προβάλουν μακρόχρονη αντίσταση[141]. Η επικράτειά του επεκτεινόταν τώρα από το Δούναβη ως τον Κορινθιακό κόλπο και από την Αδριατική θάλασσα ως τις ακτές του Αιγαίου Πελάγους. Στην πραγματικότητα η αυτοκρατορία του ήταν κατά το ήμισυ ελληνική, που την αποτελούσαν στο μεγαλύτερο μέρος ελληνικές και ελληνόφωνες χώρες. Επίσης το επίκεντρο της νέας αυτοκρατορίας βρισκόταν στις ελληνικές χώρες. Ο Δουσάν ως αυτοκράτορας των Σέρβων και των Ελλήνων, ανέλαβε την άμεση διακυβέρνηση του νότιου τμήματος της αυτοκρατορίας του, που ήταν κατά βάση ελληνικό, ενώ τη διοίκηση της σερβικής πατρίδας στο βορρά ανέθεσε στο γιο του, τον βασιλιά Ουρός[142]. Στην οργάνωση της αυλής, στη διοίκηση και στο

Digitized by 10uk1s

νομικό σύστημα της αυτοκρατορίας του ο Δουσάν δανείσθηκε σε μεγάλο ποσοστό από βυζαντινά πρότυπα, ιδιαίτερα στις νότιες κατακτήσεις του, που αποτέλεσαν τμήμα του κράτους του. Στο τμήμα αυτό συνέχισαν ανενόχλητα το έργο τους οι βυζαντινοί διοικητές και δικαστές, ενώ συχνά οι έλληνες άρχοντες έμπαιναν στην υπηρεσία του σέρβου ηγεμόνα. Τις πιο σημαντικές όμως θέσεις, ακόμη και στις κατειλημμένες ελληνικές περιοχές, διατηρούσαν κυρίως τα μέλη της σερβικής αριστοκρατίας, που τιμήθηκαν με βυζαντινούς τίτλους· οι συμπολεμιστές του Δουσάν αποκόμισαν τα κυριώτερα οφέλη από τους νικηφόρους κατακτητικούς πολέμους του[143]. Η ζωή εδώ συνεχιζόταν κατά κανόνα σύμφωνα με τους παλαιούς νόμους, μόνο η ηγετική τάξη είχε αλλάξει.

Η ελληνική αριστοκρατία, που είχε κατορθώσει, ύστερα από το σκληρό εμφύλιο πόλεμο, να διατηρηθεί στην εξουσία πάνω στα κατάλοιπα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, υπέκυψε στον πόλεμο με τον εξωτερικό εχθρό και αναγκάσθηκε να παραχωρήσει σε μεγάλη έκταση τη θέση και τις περιουσίες της στη νικήτρια σερβική αριστοκρατία. Και τα κατάλοιπα όμως των βυζαντινών κτήσεων βρίσκονταν τώρα σε κίνδυνο. Ο ηγεμόνας των Σέρβων, ο οποίος ονόμαζε τον εαυτό του «fere totius Imperii Romani dominus»[144], φαινόταν ότι πλησίαζε πολύ τον τελικό στόχο του. Μια τελευταία ακόμη προσπάθεια φαινόταν αναγκαία για να μπει στην Κωνσταντινούπολη και να πραγματοποιήσει έτσι με την κατάληψη της βασιλίδας το μεγάλο του σχέδιο. Ωστόσο ο Δουσάν, όπως άλλοτε και ο Συμεών, δεν έμελλε να επιτύχει τον τελευταίο αυτό θρίαμβο. Έλειπε και σ' αυτόν ο στόλος, χωρίς τον οποίο ήταν αδύνατη η κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως. Όλες οι προσπάθειές του να κερδίσει την υποστήριξη της Βενετίας έμειναν άκαρπες. Οι Βενετοί δεν είχαν καμιά διάθεση να εγκαταστήσουν στη θέση της ασθενικής βυζαντινής αυτοκρατορίας τον πανίσχυρο τσάρο της Σερβίας.

Ο εμφύλιος πόλεμος είχε επιφέρει νέες απώλειες στην αυτοκρατορία και στη θάλασσα. Οι Γενοβέζοι ανακατέλαβαν τη Χίο το 1346 και γρήγορα το νησί έγινε η κύρια βάση της εμπορικής εταιρείας των Giustiniani, οι οποίοι διατηρήθηκαν εδώ ως τα μέσα του δέκατου έκτου αιώνα[145]. Η ναυτική δύναμη των Βυζαντινών, που είχε ανανεωθεί από τον Ανδρόνικο Γ' με μεγάλες θυσίες, καταστράφηκε πάλι στα χρόνια του εμφύλιου πολέμου. Στη θάλασσα η αυτοκρατορία βρισκόταν εγκλωβισμένη σε τέλεια και ταπεινωτική παραλυσία ανάμεσα στη Γένουα και τη Βενετία, το ίδιο όπως και στην ξηρά ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους Σέρβους. Ο χώρος της βυζαντινής επιρροής είχε περιορισθεί στη Θράκη και στα νησιά του βόρειου Αιγαίου Πελάγους, στην ανήσυχη Θεσσαλονίκη, που είχε αποκοπεί με τις κατακτήσεις του Στεφάνου Δουσάν και σ' ένα τμήμα της απόμερης Πελοποννήσου.

Χειρότερη από τον εδαφικό ακρωτηριασμό ήταν ακόμη η οικονομική και δημοσιονομική κατάρρευση του βυζαντινού κράτους. Ο πληθυσμός δεν ήταν πια σε θέση να καταβάλλει τους φόρους, αφού στη Θράκη, που αποτελούσε την πρώτη επαρχία της αυτοκρατορίας, η γεωργία είχε σχεδόν αχρηστευθεί στα χρόνια του εμφύλιου πολέμου. Η χώρα αυτή, που χρειάσθηκε να δοκιμάσει τον τρόμο των κοινωνικών ανταγωνισμών και στη συνέχεια τις φοβερές λεηλασίες των τουρκικών ορδών, έμοιαζε με έρημο[146]. Το βυζαντινό εμπόριο είχε καταρρεύσει. Ενώ οι τελωνειακές αρχές της Γένουας στο Γαλατά εισέπρατταν 200.000 υπέρπυρα το χρόνο, τα ετήσια τελωνειακά έσοδα της Κωνσταντινουπόλεως μόλις έφθαναν τα 30.000 υπέρπυρα[147]. Το ίδιο το υπέρπυρον δεν είχε πια καθορισμένη αξία, αφού, καθώς ισχυρίζονται οι σύγχρονοι, η αγοραστική του αξία μειωνόταν από μέρα σε μέρα[148]. Ενώ τα κρατικά έσοδα του Βυζαντίου στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα αποτελούσαν ένα ασήμαντο μέρος του παλαιότερου βυζαντινού προϋπολογισμού (βλ. >>), τώρα τα γενικά έσοδα της αυτοκρατορίας δεν ήσαν παρά ένα πολλοστημόριο του μικρού προϋπολογισμού της εποχής του Ανδρονίκου Β'. Στην πραγματικότητα δεν μπορεί καν να γίνει λόγος για έναν ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, αφού η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει μεγαλύτερες ανάγκες έπρεπε να ανατρέχει σε ειδικές πηγές, τις οποίες αποτελούσαν είτε οι εκούσιες προσφορές των πλούσιων τάξεων είτε δάνεια και δωρεές από το εξωτερικό. Στις αρχές του εμφύλιου πολέμου μάλιστα η αυτοκράτειρα Άννα είχε δώσει ενέχυρο τα κοσμήματα του θρόνου στη Βενετία, για να εξασφαλίσει ένα δάνειο από 30.000 δουκάτα. Αν και οι Βενετοί

Digitized by 10uk1s

υπενθύμιζαν στην αυτοκρατορία το χρέος αυτό σε κάθε ανανέωση των εμπορικών συμφωνιών τους, δεν κατάφεραν ποτέ να πάρουν πίσω το δάνειο και έτσι τα κοσμήματα της αυτοκρατορίας παρέμειναν στο θησαυροφυλάκιο της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου[149]. Το 1350 ο Μέγας Δουξ της Μόσχας έστειλε χρήματα για την ανακαίνιση της Αγίας Σοφίας. Σαν να μην αρκούσε το γεγονός, ότι χρειάσθηκε να δεχθεί χρήματα για ένα τέτοιο σκοπό από το εξωτερικό, η βυζαντινή κυβέρνηση κατάσχεσε αμέσως την ευλαβική προσφορά του ρώσου Δούκα και την εξανέμισε στους άπιστους, αφού ξοδεύθηκε για τη στρατολόγηση τουρκικών επικουρικών στρατευμάτων[150]. Όλα αυτά φανερώνουν το μέτρο της αθλιότητας του Βυζαντίου. Ακόμη και στο αυτοκρατορικό παλάτι, που ήταν άλλοτε θέατρο μεγαλοπρέπειας και πλούτου, επικρατούσε τέτοια ένδεια, ώστε σε μια τελετή με την ευκαιρία της στέψεως του Ιωάννη Καντακουζηνού αντί για χρυσά και αργυρά ποτήρια χρησιμοποιήθηκαν μολύβδινα και πήλινα[151]. Και για να ολοκληρωθεί η δυστυχία, το 1348 η αυτοκρατορία δοκιμάσθηκε από επιδημία πανούκλας, η οποία προκάλεσε τον αποδεκατισμό ιδιαίτερα της πρωτεύουσας και ύστερα εξαπλώθηκε σ' ολόκληρη την Ευρώπη[152].

Είναι περίεργο το γεγονός ότι ενώ η έκταση της αυτοκρατορίας μειωνόταν συνεχώς, συγχρόνως ενισχυόταν η αξίωση για καταμερισμό της ανώτατης εξουσίας. Τα κατακερματισμένα υπολείμματα της επικράτειας δεν ήταν δυνατό πια να κυβερνηθούν από ένα κέντρο και η αυτοκρατορική μονοκρατορία μετατράπηκε σε ένα πολυκέφαλο οικογενειακό καθεστώς του ηγεμονικού οίκου, πράγμα που έγινε είτε με ειρηνική συμφωνία είτε με βίαιο διαχωρισμό σε εμφύλιο πόλεμο. Στα χρόνια του Ιωάννη Καντακουζηνού η αρχή της διαιρέσεως της εξουσίας στα μέλη του ηγεμονικού οίκου έγινε γενικός κανόνας. Ο Καντακουζηνός παραχώρησε τις βυζαντινές περιοχές του Μοριά στο δεύτερο γιο του Μανουήλ[153]. Ο πρεσβύτερος γιος του Ματθαίος ανέλαβε μια δική του επικράτεια στη δυτική Θράκη, που εκτεινόταν από το Διδυμότειχο ως τη Χριστόπολη, δίπλα στα νέα σερβικά σύνορα. Βέβαια με τον τρόπο αυτό ο Καντακουζηνός επιδίωκε να ισχυροποιήσει τη δική του νέα δυναστεία απέναντι στο νόμιμο ηγεμονικό οίκο των Παλαιολόγων. Πάντως το μέτρο αυτό επέβαλε και το γεγονός ότι μόνο η εγκαθίδρυση μιας ισχυρής οικογενειακής εξουσίας θα εμπόδιζε τα διάφορα τμήματα της αυτοκρατορίας από την ανεξαρτητοποίησή τους[154]. Το σύστημα αυτό εξουσίας του Καντακουζηνού, στη διαμόρφωση του οποίου υπήρξαν πολλές αφορμές από τα προηγούμενα χρόνια, διατηρήθηκε και διευρύνθηκε περισσότερο από τους Παλαιολόγους, που τον διαδέχθηκαν. Ο ηγεμόνας επιδίωξε να στηριχθεί στα μέλη της οικογένειάς του για να αντιμετωπίσει τους μεγάλους γαιοκτήμονες, επειδή ακριβώς σε ένα φεουδαρχικό κράτος η διοικούσα δυναστεία είναι απλώς η ισχυρότερη ανάμεσα σε πολλές ανταγωνιζόμενες οικογένειες μεγιστάνων.

Η εξωτερική πολιτική του Καντακουζηνού παρουσιάζει μιαν αξιοσημείωτη συνέπεια. Και ως Μέγας Δομέστικος επί Ανδρονίκου Γ' και ως επίδοξος αυτοκράτορας στα χρόνια του εμφύλιου πολέμου αλλά και ως αναγνωρισμένος ηγεμόνας ακολούθησε στην ουσία την ίδια πολιτική. Τούτο βεβαιώνει τόσο η συνεργασία του με τους Τούρκους, στην οποία έμεινε πιστός ως το τέλος, όσο και η εχθρική του στάση απέναντι στη Γένουα, η οποία χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την πολιτική του θέση, παρόλες τις περιστασιακές διακυμάνσεις της. Για να αντιμετωπίσει όμως αποτελεσματικά την παντοδυναμία της Γένουας είχε ανάγκη από δικό του στόλο και έτσι ως πρώτιστο και επείγον έργο του θεώρησε το ζήτημα της δημιουργίας ναυτικής δυνάμεως. Επειδή το κρατικό ταμείο ήταν άδειο, χρειάσθηκε να προστρέξει ο Καντακουζηνός στην ιδιωτική ιδιοκτησία. Αλλά και ο πλούτος των ισχυρών είχε σημαντικά μειωθεί στα τρομερά χρόνια του εμφύλιου πολέμου, ενώ η πλούσια τάξη δεν έδειχνε μεγάλη διάθεση για θυσίες. Με πολύ κόπο και προσπάθεια συγκεντρώθηκαν με τον τρόπο αυτό 50.000 υπέρπυρα, τα οποία διατέθηκαν για την κατασκευή πλοίων[155]. Ο αυτοκράτορας επίσης δεν μπορούσε να συμβιβασθεί με το γεγονός, ότι οι Γενοβέζοι εισέπρατταν από τα τελωνεία του Βοσπόρου σχεδόν το 87% των εσόδων και επιζήτησε να θέσει ένα τέλος στην ταπεινωτική αυτή κατάσταση. Έτσι μείωσε τα τελωνειακά τέλη στην Κωνσταντινούπολη για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη και με το μέτρο αυτό πέτυχε ώστε τα εμπορικά πλοία να προσορμίζονται όλο και σε μεγαλύτερο αριθμό στο βυζαντινό λιμάνι και να αποφεύγουν το Γαλατά των Γενοβέζων[156]. Όπως ήταν βέβαια επόμενο οι Γενοβέζοι, που είχαν θιγεί τα συμφέροντά τους, κατέφυγαν στα όπλα και παρόλες τις προετοιμασίες που έγιναν η αυτοκρατορία υπέκυψε στον άνισο αγώνα. Ο βυζαντινός

Digitized by 10uk1s

στόλος εξολοθρεύθηκε την άνοιξη του 1349. Όλες οι προσπάθειες και οι θυσίες αποδείχθηκαν μάταιες. Η αυτοκρατορία δεν ήταν πια γραφτό να απαλλαγεί από την κηδεμονία των Γενοβέζων.

Δεν είχε σχεδόν τελειώσει ο πόλεμος ανάμεσα στο Βυζάντιο και το Γαλατά, όταν ένας νέος πόλεμος ξέσπασε στα βυζαντινά ύδατα ανάμεσα στη Γένουα και τη Βενετία. Την αφορμή έδωσε η Γένουα, όταν επεχείρησε να αποκτήσει τον έλεγχο πάνω σ' ολόκληρο το εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας. Οι Γενοβέζοι προσπάθησαν να εμποδίσουν τη δίοδο των ξένων πλοίων και προχώρησαν στη δήμευση πολλών βενετικών πλοίων στον Καφά, τα οποία είχαν διαφύγει από τον έλεγχό τους (1350). Η Βενετία συμμάχησε με τον Πέτρο Δ' της Αραγόνας και ο Καντακουζηνός, αν και τήρησε αρχικά επιφυλακτική στάση εξαιτίας της αβεβαιότητας για την έκβαση του πολέμου, τελικά προσχώρησε στη συμμαχία. Στις 13 Φεβρουαρίου 1352 έλαβε χώρα στο Βόσπορο μια μεγάλη ναυμαχία. Στη μια πλευρά βρίσκονταν τα πλοία της Γένουας και στην άλλη τα βενετικά και τα αραγονικά, και στο πλευρό τους, ένας μικρός στολίσκος από 14 πλοία, τα οποία ο αυτοκράτορας κατάφερε να εξοπλίσει με βενετική βοήθεια. Η ναυμαχία κράτησε ως τη νύχτα, χωρίς να κριθεί οριστικά και έτσι και οι δυο αντίπαλοι θεώρησαν τον εαυτό τους νικητή. Ο αγώνας συνεχίσθηκε στα δυτικά ύδατα, ώσπου η εξάντληση οδήγησε τους αντιπάλους στη σύναψη ειρήνης. Η αποχώρηση του βενετικού και του αραγονικού στόλου ύστερα από τη ναυμαχία του Βοσπόρου έφερε σε δυσχερή θέση τον Καντακουζηνό. Καθώς ήταν απομονωμένος αναγκάσθηκε να συνθηκολογήσει με τους Γενουάτες, αφού μάλιστα οι τελευταίοι είχαν συνάψει συμμαχία με τον Ορχάν. Η αναγκαστική αυτή παλιδρόμηση είχε σαν αποτέλεσμα οι Βενετοί να έρθουν σε συνεννόηση με τον Ιωάννη Ε'. Ο Παλαιολόγος έλαβε από τη Βενετία ένα δάνειο από 20.000 δουκάτα για τον αγώνα του εναντίον του Καντακουζηνού και σε αντάλλαγμα υποσχέθηκε να παραχωρήσει στη ναυτική δημοκρατία τη νήσο Τένεδο. Επίσης και ο πανίσχυρος τσάρος της Σερβίας τον παρορμούσε να διαλύσει το δεσμό του με τον Καντακουζηνό. Το Βυζάντιο βρισκόταν πάλι στο κατώφλι ενός νέου εμφύλιου πολέμου.

Γύρω στο πρόσωπο του νόμιμου αυτοκράτορα συγκεντρώθηκαν από την αρχή όλοι οι αντίπαλοι του Καντακουζηνού, ενώ και ο ίδιος ο Ιωάννης Ε' όσο προχωρούσε στην ηλικία άρχισε να δυσανασχετεί για τον παραγκωνισμό του. Ο Καντακουζηνός προσπάθησε να καταστείλει την αντίδραση με έναν έξυπνο χειρισμό. Μεταβίβασε στον Παλαιολόγο τα εδάφη της Ροδόπης που εξουσίαζε ο Ματθαίος Καντακουζηνός, ενώ ο τελευταίος έλαβε μιαν ουσιαστικότερη διοίκηση με κέντρο την Αδριανούπολη. Η συμφωνία αυτή δεν διατηρήθηκε για πολύ και όταν έγινε η αναπόφευκτη ρήξη οι εχθροπραξίες πήραν τη μορφή ενός ιδιότυπου πολέμου ανάμεσα στις αυτόνομες ηγεμονίες του Ιωάννη Παλαιολόγου και του Ματθαίου Καντακουζηνού. Το φθινόπωρο του 1352 ο Ιωάννης Ε', εφοδιασμένος με βενετικά χρήματα, εισέβαλε στην περιοχή του γαμπρού του, επικεφαλής ενός μικρού στρατού. Δεν συνάντησε πουθενά αντίσταση, ακόμη και η Αδριανούπολη άνοιξε τις πύλες της στο νόμιμο αυτοκράτορα, ενώ ο Ματθαίος αποσύρθηκε στην ακρόπολη της πόλεως. Γρήγορα όμως έφθασε εκεί ο Ιωάννης Καντακουζηνός με τουρκικά στρατεύματα και αποκατέστησε πάλι τα πράγματα. Η Αδριανούπολη καθώς και οι λοιπές πόλεις, που είχαν αποσχισθεί από τον Καντακουζηνό, δέχθηκαν σαν ποινή την λεηλασία τους από τους Τούρκους. Τότε ο σκληρά πιεζόμενος Παλαιολόγος στράφηκε για βοήθεια στους Βούλγαρους και τους Σέρβους και έλαβε από τον Στέφανο Δουσάν, στον οποίο έστειλε ως όμηρο τον αδελφό του, το δεσπότη Μιχαήλ, μία μονάδα ιππικού από 4.000 άνδρες[157]. Ο Ορχάν όμως δεν εγκατέλειψε το φίλο του Καντακουζηνό και του έστειλε πρόσθετα στρατεύματα, που αριθμούσαν τουλάχιστον 10.000 άνδρες, με επικεφαλής το γιο του Σουλεϊμάν[158]. Έτσι η έκβαση της διαμάχης ανάμεσα στους δυο ερίζοντες βυζαντινούς αυτοκράτορες βρισκόταν στα χέρια των Οθωμανών και των Σέρβων. Τη νίκη έδρεψαν οι υπέρτεροι Τούρκοι. Ενώ οι Βούλγαροι οπισθοχώρησαν όταν πλησίασαν οι τουρκικές ορδές, τα σερβικά στρατεύματα μαζί με τις ελληνικές δυνάμεις του Ιωάννη Ε' νικήθηκαν κοντά στο Διδυμότειχο (τέλη του 1352). Ο Καντακουζηνός είχε τηρήσει πιστά την αρχή της νομιμότητας, αν και στην πραγματικότητα βρισκόταν μια δεκαετία σε αναμέτρηση με τους Παλαιολόγους. Τώρα όμως νόμισε ότι ήρθε η στιγμή να εξασφαλίσει μόνιμη βάση στη δύναμη της οικογένειάς του και να παραγκωνίσει οριστικά το νόμιμο αυτοκράτορα. Το 1353 ο Ματθαίος Καντακουζηνός ανακηρύχθηκε συναυτοκράτορας και διάδοχος του πατέρα του, ενώ το όνομα του Ιωάννη Ε'

Digitized by 10uk1s

Παλαιολόγου απαγορεύθηκε να μνημονεύεται στις λειτουργικές προσευχές και στις επευφημίες σε δημόσιες τελετές[159]. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αγνόησε τις διαμαρτυρίες του πατριάρχη Κάλλιστου. Συγκάλεσε μια σύνοδο η οποία κήρυξε έκπτωτο τον εκκλησιαστικό ηγέτη και στη θέση του εξέλεξε το Φιλόθεο. Το 1354 ο Ματθαίος δέχθηκε από το χέρι του αυτοκράτορα και του νέου πατριάρχη στην εκκλησία των Βλαχερνών το αυτοκρατορικό στέμμα.

Ο θρίαμβος πάντως της οικογένειας του Καντακουζηνού είχε σύντομη διάρκεια. Η αντιπολίτευση γινόταν όλο και πιο ισχυρή. Η μεταβολή διαθέσεων στην αυτοκρατορία είχε εκδηλωθεί καθαρά στη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα στον Ιωάννη Παλαιολόγο και τον Ματθαίο Καντακουζηνό. Χάρη στους Τούρκους ο Ιωάννης Καντακουζηνός πέτυχε να νικήσει για άλλη μια φορά τους εχθρούς του, η τουρκική όμως βοήθεια ήταν δίκοπο μαχαίρι. Η εποχή των σποραδικών τουρκικών επιδρομών έφθανε στο τέλος της και άρχιζε η περίοδος της μόνιμης εγκαταστάσεως των Οθωμανών στα ευρωπαϊκά εδάφη. Στα 1352 είχαν κιόλας εγκατασταθεί στο κάστρο Τζύμπη κοντά στην Καλλίπολη και το Μάρτιο του 1354, ύστερα από ένα φρικτό σεισμό που έκανε τους Βυζαντινούς να φύγουν από την περιοχή, ο γιος του Ορχάν Σουλεϊμάν κατέλαβε κι αυτή την Καλλίπολη[160]. Μάταια ο Καντακουζηνός έκανε έκκληση στη φιλία του Ορχάν και μάταια του πρόσφερε υψηλές χορηγίες, παρόλη την εξαθλίωση του κράτους, για να εκκενώσει την κατειλημμένη πόλη. Οι Οθωμανοί δεν είχαν διάθεση να επιστρέψουν το κάστρο, το οποίο προσφερόταν ως θαυμάσιο ορμητήριο για τις μέλλουσες επιδρομές τους στη Θράκη. Στην Κωνσταντινούπολη ο λαός κυριεύθηκε από πανικό και πίστευε ότι η πρωτεύουσα βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο από τους Τούρκους[161]. Η θέση του Καντακουζηνού κλονίσθηκε και το έδαφος ήταν πρόσφορο για την πτώση του.

Στο μεταξύ ο Ιωάννης Ε' ήρθε σε συνεννόηση με τους Γενουάτες, τους παλαιούς εχθρούς του Καντακουζηνού, και εξασφάλισε χωρίς δυσκολία την εύνοια και την υποστήριξή τους. Ένας γενοβέζος κουρσάρος, ο Francesco Gattilusio, που κυβερνούσε δύο γαλέρες, με τις οποίες είχε περάσει το Αιγαίο Πέλαγος αναζητώντας λεία και περιπέτεια, θα συνόδευε τον Παλαιολόγο στο θρόνο των πατέρων του. Σε αντάλλαγμα για την υπηρεσία αυτή ο Ιωάννης Ε' υποσχέθηκε στον πειρατή το χέρι της αδελφής του Μαρίας και ως προίκα τη νήσο Λέσβο, το πιο μεγάλο και πιο σημαντικό από τα νησιά, που είχαν απομείνει στην αυτοκρατορία[162]. Το Νοέμβριο του 1354 εισέβαλαν οι συνωμότες στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αναγκάσθηκε να παραιτηθεί και να γίνει μοναχός[163]. Έζησε σχεδόν τριάντα ακόμη χρόνια ως μοναχός Ιωάσαφ, χωρίς όμως να απαρνηθεί τελείως τα εγκόσμια. Τότε όχι μόνο έγραψε το περίφημο ιστορικό του έργο, όχι μόνο συνέγραψε θεολογικά συγγράμματα, στα οποία υποστήριξε την διδασκαλία των ησυχαστών, αλλά και επενέβαινε συχνά και δυναμικά στις πολιτικές υποθέσεις της Κωνσταντινουπόλεως και του Μοριά. Η επιρροή του στη φθίνουσα αυτοκρατορία και στον αυτοκρατορικό οίκο που ήταν διχασμένος από ατέλειωτες έριδες, σταμάτησε μόνο με το θάνατό του. Πέθανε στις 15 Ιουνίου 1383 στην Πελοπόννησο[164].

Πάντως το κύρος και ο ιστορικός ρόλος του οίκου των Καντακουζηνών επέζησαν και μετά την πτώση του Ιωάννη ΣΤ'. Ο επίδοξος αυτοκράτορας Ματθαίος διατήρησε την εξουσία του για κάποιο διάστημα στην περιοχή της Ροδόπης. Μάλιστα από εκεί εισέβαλε και στα γειτονικά εδάφη των Σέρβων. Τον συνέλαβαν όμως αιχμάλωτο στους Φιλίππους και τον παρέδωσαν στον Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο. Τότε αναγκάσθηκε να παραιτηθεί από κάθε διεκδίκηση της εξουσίας (1357). Αντίθετα απέτυχε η απόπειρα να αφαιρεθεί και από τον Μανουήλ Καντακουζηνό η εξουσία του στο Μοριά και τελικά ο ικανός αυτός δεσπότης αναγνωρίσθηκε από την κυβέρνηση του Παλαιολόγου. Ο Μανουήλ συνέχισε να διοικεί τις βυζαντινές κτήσεις της Πελοποννήσου ως το θάνατό του στα 1380. Τον διαδέχθηκε ο πρεσβύτερος αδελφός του Ματθαίος (ως το 1382), ο οποίος ύστερα από την πτώση του είχε αποσυρθεί στο Μοριά. Στη διάρκεια της μακρόχρονης διοικήσεώς του ο Μανουήλ Καντακουζηνός είχε τακτοποιήσει τις υποθέσεις του Μοριά και είχε εδραιώσει την ελληνική ηγεμονία με νικηφόρους αμυντικούς πολέμους εναντίον των Τούρκων επιδρομέων. Στην περίοδο αυτή της απελπιστικής παρακμής της βυζαντινής δυνάμεως η ανανέωση της ελληνικής ηγεμονίας στο Μοριά εμφανίζεται ως ο μοναδικός σπινθήρας. Επειδή όμως η χώρα βρισκόταν κάτω από την

Digitized by 10uk1s

ανεξάρτητη εξουσία του οίκου των Καντακουζηνών, έμεινε στην πραγματικότητα αποκομμένη από την κεντρική κυβέρνηση των Παλαιολόγων.

Η αδυναμία της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν τώρα ακόμη πιο έντονη σε σχέση με την εποχή, που το θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως κατέλαβε ο Καντακουζηνός. Ο διαμελισμός της αυτοκρατορικής επικράτειας είχε προχωρήσει περισσότερο και η οικονομική και δημοσιονομική κρίση ήταν ακόμη πιο απελπιστική. Δεν υπήρχε πια σωτηρία για την αυτοκρατορία, η οποία στη διάρκεια μιας γενιάς είχε δοκιμασθεί από τρεις εμφύλιους πολέμους. Οι δυο στυλοβάτες, πάνω στους οποίους στηριζόταν άλλοτε η δύναμη του βυζαντινού κράτους, ήταν τα χρηματικά του αποθέματα και ο εξαίρετος διοικητικός μηχανισμός του. Τώρα το βυζαντινό κρατικό ταμείο ήταν εντελώς άδειο και το διοικητικό σύστημα βρισκόταν σε πλήρη διάλυση. Το νόμισμα είχε υποτιμηθεί, όλες οι εισοδηματικές πηγές είχαν εξαντληθεί και οι μεγάλοι παλαιοί θησαυροί είχαν στο μεγαλύτερο ποσοστό εξανεμισθεί. Τα θέματα και οι λογαθεσίες, που αποτελούσαν τη σπονδυλική στήλη της βυζαντινής επαρχιακής και κεντρικής διοικήσεως, είχαν καταντήσει απλά ονόματα. Τα πιο σπουδαία αξιώματα κατάντησαν κενοί τίτλοι και ξεχάσθηκε ακόμη και η ανάμνηση των παλαιών εξουσιών τους. Ο Ψευδο-Κωδινός μάλιστα αναφέρει ότι κανείς δεν γνώριζε πια τι αντιπροσώπευαν στην ουσία τα αξιώματα του λογοθέτη του γενικού και του λογοθέτη του δρόμου[165]. Αν θυμηθεί κανείς την παλαιά σημασία των αξιωμάτων αυτών και αν υπολογίσει το γεγονός, ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης υπηρέτησε στα χρόνια του Ανδρονίκου Β' στην πρώτη εικοσαετία του δέκατου τέταρτου αιώνα πρώτα ως λογοθέτης του γενικού και ύστερα ως μέγας λογοθέτης[166], τότε θα αντιληφθεί την έκταση και την ταχύτητα με την οποία κατέρρευσε η βυζαντινή διοίκηση στις μοιραίες δεκαετίες του βυζαντινού εμφύλιου πολέμου. Η κατάρρευση όμως της οικονομικής δυνάμεως και η διάλυση του διοικητικού μηχανισμού αφαίρεσε το σταθερό θεμέλιο για την ύπαρξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η διαδικασία πάντως της αποσυνθέσεως κράτησε ακόμη αρκετό χρόνο, γιατί το Βυζάντιο επέδειξε μιαν εκπληκτική αντοχή ως το τέλος. Ωστόσο η ιστορία των τελευταίων εκατό χρόνων του Βυζαντίου δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ιστορία μιας αναπόφευκτης πτώσεως.

Digitized by 10uk1s

3. Η κατάκτηση της Βαλκανικής χερσονήσου από τους Οθωμανούς. Το Βυζάντιο ως υποτελής των Τούρκων

Γενική Βιβλιογραφία

Halecki. Un empereur.

DöIger, Johannes VII.

Γ. Τ. Κόλια, Η ανταρσία Ιωάννου Ζ'.

Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks.

Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès.

Loenertz, Péloponèse.

Loenertz, Lettres de D. Cydonès.

Gay, Clément VI.

Silberschmidt, Das oriental. Problem.

N. Jorga, Philippe de Mézières et la croisade au XIV siècle, Paris 1896.

G. Ostrogorsky, Byzance, État tributaire de l' Empire turc, ZRVI 5 (1958) 49-58.

M. Viller, La question de l' Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence, Revue d' hist. eccl. 17 (1921) 261 - 305, 515 - 32. 18 (1922) 20 - 60.

Για την ιστορία των Οθωμανών, των Νοτιοσλάβων, των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών και της φραγκικής Ελλάδος βλ. τη βιβλιογραφία παραπάνω >> και >>.

Από τις 6 Αύγουστου 1354 ο βενετός Bailo, ό πρεσβευτής της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη, είχε γνωστοποιήσει στο δόγη Ανδρέας Δάνδολο ότι οι Βυζαντινοί, μπροστά στην απειλή των Τούρκων και της Γένουας, ήταν πρόθυμοι να υποταχθούν σε οποιαδήποτε άλλη δύναμη - στη Βενετία, στον ηγεμόνα των Σέρβων ακόμη και στον βασιλιά της Ουγγαρίας[167]. Στις 4 Απριλίου 1355 ο Marino Falier κάλεσε τη Βενετία να προσαρτήσει την αυτοκρατορία, γιατί διαφορετικά, στην άθλια κατάσταση που βρισκόταν, θα έπεφτε θύμα στους Τούρκους[168]. Ήταν πια κοινό μυστικό, ότι το Βυζάντιο βρισκόταν στο χείλος της καταστροφής και το μόνο ερώτημα που φαινόταν να υπάρχει, ήταν αν τα κατάλοιπα της αυτοκρατορίας θα περιέρχονταν στους Τούρκους ή σε μια χριστιανική δύναμη.

Στο μεταξύ εξαφανίσθηκε γρήγορα από το προσκήνιο ένας από τους πιο επίδοξους υποψηφίους για τη βυζαντινή κληρονομιά. Στις 20 Δεκεμβρίου 1355 ο Στέφανος Δουσάν πέθανε στην ακμή της ηλικίας του και μαζί του βυθίσθηκε στον τάφο το μεγάλο έργο της ζωής του. Ο νεαρός τσάρος Ουρός (1355 -71), που ούτε το κύρος ούτε τη δραστηριότητα του πατέρα του διέθετε, δεν μπόρεσε να συγκρατήσει ενωμένα τα χαλαρά και ετερογενή τμήματα του τσαρικού κράτους. Η αυτοκρατορία, που είχε συγκολλήσει σε σύνολο με πολλή βιασύνη το ισχυρό χέρι του Δουσάν διαλύθηκε. Παντού εμφανίσθηκαν αυτόνομες ή ημι-αυτόνομες δυναστείες και από τα ερείπια της ελληνοσερβικής αυτοκρατορίας του Δουσάν δημιουργήθηκε ένα πολύχρωμο σύμφυρμα κρατιδίων.

Digitized by 10uk1s

Ωστόσο η κατάρρευση της σερβικής αυτοκρατορίας δεν έφερε πραγματική ανακούφιση στους Βυζαντινούς. Ο θάνατος του Δουσάν απάλλαξε βέβαια από έναν πανίσχυρο αντίπαλο, η αυτοκρατορία όμως ήταν τόσο εξασθενημένη που δεν μπόρεσε να αποκομίσει κανένα όφελος από τη διάλυση του σερβικού τσαρικού κράτους ούτε και έκαμε καμιά σοβαρή προσπάθεια να ανακτήσει τις παλαιές βυζαντινές χώρες. Είναι γεγονός ότι ο μέγας στρατοπεδάρχης Αλέξιος και ο μέγας πριμικέριος Ιωάννης στην υπηρεσία του Ιωάννη Ε' κατέλαβαν τα παράλια γύρω από τις εκβολές του Στρυμόνα ως τη Χρυσούπολη, γρήγορα όμως ακινητοποιήθηκε η επίθεση των δύο αυτών αδελφών. Διατήρησαν τις παράλιες πόλεις, ενώ αντίθετα το εσωτερικό της χώρας παρέμεινε σταθερά στα χέρια των Σέρβων[169]. Ο εκθρονισμένος Νικηφόρος Β' της Ηπείρου επιχείρησε μια μεγάλη εκστρατεία, για να ανακτήσει πάλι τη χαμένη πατρική κληρονομιά. Πέτυχε σημαντικές επιτυχίες τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Θεσσαλία, σκοτώθηκε όμως το 1358 στον πόλεμο με τους Αλβανούς. Από την άλλη πλευρά ο κίνδυνος της τουρκικής κατακτήσεως έγινε πιο απειλητικός ύστερα από την κατάρρευση της αυτοκρατορίας του Δουσάν αφού δεν υπήρχε πια άλλη ισχυρή δύναμη πάνω σ' ολόκληρη τη Βαλκανική χερσόνησο, που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει δυναμικά την προέλαση των Οθωμανών.

Πρέπει να αναγνωρίσουμε στον Ιωάννη Ε' ότι δεν υποτίμησε τη σοβαρότητα της καταστάσεως. Βέβαια δεν υπήρχε περιθώριο για ψευδαισθήσεις, αφού οι Τούρκοι βρίσκονταν στο κατώφλι της Θράκης, της μοναδικής επαρχίας που είχε απομείνει στην αυτοκρατορία. Για να αποτρέψει τον απειλητικό κίνδυνο ο αυτοκράτορας χρησιμοποίησε το δοκιμασμένο μέσο των ενωτικών διαπραγματεύσεων, το οποίο είχε χειρισθεί με μεγάλη επιδεξιότητα στις μέρες του ο ιδρυτής της δυναστείας των Παλαιολόγων. Ωστόσο στην κατάσταση που επικρατούσε τότε και τώρα υπήρχε μια ουσιαστική διαφορά Στα χρόνια του Μιχαήλ Η' την αυτοκρατορία απειλούσε μια δυτική δύναμη, την οποία μπορούσε να επηρεάζει πνευματικά ο παπισμός, ενώ τώρα ο Ιωάννης Ε' αντιμετώπιζε άπιστους, που μπορούσαν να απωθηθούν μόνο με τη δύναμη των όπλων. Εξάλλου οι πρόσφατες εμπειρίες στο Αιγαίο με την ομοσπονδία των χριστιανικών δυνάμεων που κατηύθυνε ο παπισμός δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικές. Η υπόσχεση της εκκλησιαστικής ενώσεως αποτελούσε ένα ατού στο βυζαντινό πολιτικό παιγνίδι, το οποίο χρησιμοποιούσε κατά διαστήματα η αυτοκρατορική αυλή. Βέβαια οι διαπραγματεύσεις με τη Ρώμη είχαν ανασχεθεί για σαράντα χρόνια ύστερα από την αποτυχία της συνόδου της Λυών, ο ίδιος όμως ο Ανδρόνικος Β' κινήθηκε προσωρινά προς αυτή την κατεύθυνση στα δύσκολα χρόνια του εμφύλιου πολέμου. Στη συνέχεια ο Ανδρόνικος Γ' και προ παντός η αυτοκράτειρα Άννα και στις κρίσιμες στιγμές και ο Ιωάννης Καντακουζηνός ήρθαν σε διαπραγματεύσεις για την εκκλησιαστική ενότητα, χωρίς όμως απτό αποτέλεσμα[170]. Ο Ιωάννης Ε' όμως πήρε το ζήτημα πιο σοβαρά. Με μεγάλο ζήλο και γνήσια αφοσίωση επιδίωξε την ένωση των Εκκλησιών, επηρεασμένος καθώς ήταν από την καθολική μητέρα του. Στις 15 Δεκεμβρίου 1355, μόλις ένα χρόνο μετά την άνοδό του στο θρόνο, έστειλε στην Αβινιόν ένα μακροσκελές και απλοϊκό γράμμα, με το οποίο ζητούσε από τον πάπα την αποστολή πέντε γαλέρων και 15 μεταγωγικών πλοίων με 1.000 πεζούς και 500 ιππείς. Σε αντάλλαγμα υποσχέθηκε να μεταστρέψει το λαό του στη ρωμαϊκή διδασκαλία μέσα σε έξι μήνες και για την πραγματοποίηση της υποσχέσεως αυτής προσέφερε στον πάπα τόσο υπερβολικές εγγυήσεις, τις οποίες δεν μπορούσε να δικαιολογήσει η μεγάλη κρίση της αυτοκρατορίας. Μεταξύ άλλων δέχθηκε να στείλει το δεύτερο γιο του Μανουήλ, ένα παιδί πέντε ή έξι χρονών ως όμηρο στην παπική αυλή για να παιδευθεί από τον πάπα. Σε περίπτωση που ο αυτοκράτορας δεν θα πραγματοποιούσε τις υποσχέσεις του, θα εγκατέλειπε εκούσια την εξουσία και θα παρέδιδε την κυβέρνηση της αυτοκρατορίας στον μαθητή του πάπα Μανουήλ ή, αν αυτός ήταν ακόμα ανήλικος, στον ίδιο τον πάπα ως το θετό πατέρα του[171]. Όπως φαίνεται ο Ιννοκέντιος ΣΤ' δεν πήρε στα σοβαρά τις υπερβολικές αυτές υποσχέσεις. Πάντως όμως στην απαντητική επιστολή του δεν αναφέρθηκε καθόλου στις επί μέρους προτάσεις του Ιωάννη Ε' και αρκέσθηκε να επαινέσει τη διάθεση του αυτοκράτορα με θερμά πλην όμως γενικά λόγια και να αποστείλει στο Βυζάντιο τον απεσταλμένο του. Γρήγορα όμως και ο αυτοκράτορας χρειάσθηκε να πληροφορήσει τη Ρώμη, ότι για την ώρα δεν κατόρθωσε να μεταπείσει ολόκληρο τον πληθυσμό του Βυζαντίου να δεχθεί την ένωση, επειδή το παπικό μήνυμα, που δεν συνοδευόταν με εξοπλισμένες γαλέρες, δεν προσέφερε την αναμενόμενη πειστικότητα και πολλοί από τους

Digitized by 10uk1s

υπηκόους του δεν δέχονταν τις εντολές του. Ύστερα απ' αυτά οι ενωτικές διαπραγματεύσεις ανεστάλησαν για πολλά χρόνια.

Στην πραγματικότητα η αντίδραση, την οποία ο αυτοκράτορας υπαινίσσεται στην επιστολή του, ήταν πολύ ισχυρή. Οπωσδήποτε υπήρχε στο Βυζάντιο μια αξιόλογη παράταξη φιλενωτικών, της οποίας ο πιο διακεκριμένος υποστηρικτής ήταν ο λόγιος ρήτορας Δημήτριος Κυδώνης. Η συντριπτική όμως πλειονότητα του βυζαντινού κλήρου και λαού έμενε ανυποχώρητα πιστή στις καθιερωμένες θρησκευτικές παραδόσεις, όπως άλλωστε συνέβη και με τις προηγούμενες ενωτικές διαπραγματεύσεις. Ο πατριάρχης Κάλλιστος ήταν προσωπικός εχθρός του Καντακουζηνού και ύστερα από την ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωάννη Ε' αποκαταστάθηκε στον επισκοπικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Ήταν ένα αυστηρά συντηρητικό πνεύμα και ενδιαφερόταν έμμονα για τη διατήρηση των προνομίων του Πατριαρχείου του. Η ελληνική Εκκλησία ήξερε να διαφυλάσσει πιο αποτελεσματικά τα δικαιώματά της από την εξασθενημένη αυτοκρατορία. Ο πατριάρχης Κάλλιστος είχε ήδη στη διάρκεια της πρώτης πατριαρχείας του αφορίσει το σερβικό Πατριαρχείο που είχε συσταθεί αυθαίρετα[172], και τώρα πέτυχε την αναγνώριση του πρωτείου της έδρας της Κωνσταντινουπόλεως από το βουλγαρικό Πατριαρχείο. Στο εξής το όνομα του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως μνημονευόταν στο Τύρνοβο στην πρώτη θέση στις λειτουργικές προσευχές. Με τον ίδιο τρόπο θα εξομαλυνόταν αργότερα και η έριδα με τη σερβική Εκκλησία. Έτσι ενώ το βυζαντινό κράτος έχανε τις θέσεις του τη μια μετά την άλλη, η βυζαντινή Εκκλησία ανακτούσε το παλαιό της κύρος.

Λίγο χρόνο ύστερα από την εγκατάσταση του Σουλεϊμάν στην Καλλίπολη, άρχισε η συστηματική κατάκτηση των βαλκανικών χωρών από τους Τούρκους. Το 1359 η Κωνσταντινούπολη είδε για πρώτη φορά μπροστά στα τείχη της τις οθωμανικές ορδές[173]. Η εξαντλημένη αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να προβάλει αντίσταση. Την ισχυρά οχυρωμένη πρωτεύουσα δεν απειλούσε βέβαια ακόμη άμεσος κίνδυνος, πάντως όμως η υπόλοιπη Θράκη, η οποία είχε χάσει και τις τελευταίες ζωτικές δυνάμεις της στον εμφύλιο πόλεμο, ήταν στη διάθεση του εχθρού. Οι πόλεις υπέκυπταν η μια μετά την άλλη. Το 1361 το Διδυμότειχο έπεσε οριστικά στους Τούρκους και πιθανότατα ένα χρόνο αργότερα και η Αδριανούπολη[174].

Στα χρόνια του Μουράτ Α' (1362-89) μπαίνει στην πιο κρίσιμη φάση της η κατάκτηση των βαλκανικών χωρών και μάλιστα όχι μόνο των ελληνικών, αλλά και των νοτιοσλαβικών. Όπως το Βυζάντιο, το ίδιο και οι Νοτιοσλάβοι ήσαν ανίσχυροι μπροστά στην προέλαση του υπέρτερου εχθρού. Ύστερα από το θάνατο του Δουσάν η σερβική αυτοκρατορία βρισκόταν σε διάλυση, ενώ οι συνθήκες ήταν ακόμα χειρότερες στη Βουλγαρία, η οποία είχε καταρρεύσει τελείως εξαιτίας του καταμερισμού της σε επί μέρους κρατίδια και της παραλυσίας της από την βαρειά οικονομική κρίση και τις θρησκευτικές έριδες. Ο ικανός στρατηγός Lala Šahin μπήκε το 1363 στη Φιλιππούπολη και εγκαθίδρυσε εδώ την έδρα του ως ο πρώτος μπεηρλέμπεης (διοικητής) της Ρουμελίας. Επίσης και ο ίδιος ο σουλτάνος μετέφερε την έδρα του στα Βαλκάνια και εγκατέστησε την αυλή του πρώτα στο Διδυμότειχο και ύστερα (από τα 1365 περίπου) στην Αδριανουπόλη[175]. Έτσι οι Οθωμανοί εγκαταστάθηκαν μόνιμα πια στην Ευρώπη, αφού μάλιστα την τουρκική προέλαση ακολουθούσαν συστηματικά μέτρα εποικισμού. Ο εγχώριος πληθυσμός σύρθηκε κατά μάζες στην αιχμαλωσία στη Μ. Ασία, ενώ Τούρκοι έποικοι εγκαταστάθηκαν στις κατειλημμένες περιοχές και οι Τούρκοι ευγενείς, προ παντός οι στρατηγοί του σουλτάνου, ανταμείφθηκαν με γενναιόδωρες εκχωρήσεις γης[176].

Η Βουλγαρία, τρομοκρατημένη καθώς ήταν από την τουρκική εισβολή, αναζήτησε τη σωτηρία της στη συνεργασία με τον πανίσχυρο κατακτητή, πράγμα που την οδήγησε σε ρήξη με την Ουγγαρία και τη βυζαντινή αυτοκρατορία[177]. Το 1364 μάλιστα έλαβε χώρα μια ένοπλη σύρραξη ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βουλγαρία και ο βυζαντινός αυτοκράτορας πέτυχε να καταλάβει το λιμάνι της Αγχιάλου στον Εύξεινο Πόντο. Έτσι ο άκαιρος αυτός πόλεμος απέφερε στους Βυζαντινούς τουλάχιστον την ικανοποίηση ότι υπήρχε έστω και μια χώρα που ήταν ακόμη πιο ανίσχυρη από τη δική τους άτυχη αυτοκρατορία.

Digitized by 10uk1s

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας, αφού απογοητεύθηκε στις προσδοκίες του για μια ρωμαϊκή βοήθεια, αναζήτησε γύρω του άλλους συμμάχους εναντίον των ακάθεκτων Τούρκων. Ο ίδιος ο πατριάρχης Κάλλιστος επισκέφθηκε τις Σέρρες, όπου συναντήθηκε με τη χήρα του Δουσάν, πέθανε όμως λίγο αργότερα από μια αιφνίδια αρρώστια. Επίσης και οι συνεννοήσεις με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες δεν έφεραν κανένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Έτσι ο αυτοκράτορας στράφηκε και πάλι στην Αβινιόν. Την εποχή εκείνη γίνονταν σοβαρές προετοιμασίες στη Δύση για μια νέα σταυροφορία, και πράγματι το φθινόπωρο του 1365 ξεκίνησε μια εκστρατεία με επικεφαλής το βασιλιά Πέτρο της Κύπρου. Αντικειμενικός όμως στόχος της ήταν η Αίγυπτος και έτσι ο Ιωάννης Ε' δέχθηκε μια νέα απογοήτευση στις προσδοκίες του. Τότε συνεχίζοντας τη δραστηριότητά του επισκέφθηκε την άνοιξη του 1366 προσωπικά την Ουγγαρία, για να εξασφαλίσει τη βοήθεια του πανίσχυρου βασιλιά Λουδοβίκου του Μεγάλου.

Για πρώτη φορά ένας βυζαντινός αυτοκράτορας ανέλαβε ένα ταξίδι στο εξωτερικό, όχι βέβαια ως στρατηγός επικεφαλής του στρατού του, αλλά ως ικέτης, ζητώντας βοήθεια. Όλα όμως μάταια, γιατί ίσχυσε πάλι η ρωμαϊκή αρχή: πρώτα μεταστροφή και ύστερα βοήθεια. Μάλιστα ο βασιλιάς της Ουγγαρίας απαιτούσε, πιο ανυποχώρητος από τη Ρώμη, όχι μόνο τη μεταστροφή του βυζαντινού αυτοκράτορα στη ρωμαϊκή πίστη, αλλά ακόμη και τον αναβαπτισμό του σύμφωνα με το ρωμαϊκό τυπικό[178]. Ο Ιωάννης Ε' επέστρεψε πίσω με άδεια χέρια και καθ' οδόν τον πρόλαβε μια νέα ατυχία. Όταν έφθασε στο Βιδίνιο, το οποίο κατείχε η Ουγγαρία, αναγκάσθηκε να διακόψει το ταξίδι του, επειδή οι Βούλγαροι του απαγόρευσαν να διέλθει από τη χώρα τους. Είναι εντελώς απίθανο ότι αυτό έγινε χωρίς τη γνώση του γιου του Ανδρονίκου, ο οποίος ήταν παντρεμένος με μια πριγκίπισσα της Βουλγαρίας. Πάντως δεν κατέβαλε καμιά προσπάθεια για να απελευθερώσει τον πατέρα του και μόνο η επέμβαση του «πράσινου κόμη», Αμαδαίου της Σαβοΐας, απάλλαξε τον ατυχή ηγεμόνα από την άθλια κατάστασή του. Ο «πράσινος κόμης», που ήταν εξάδελφος του αυτοκράτορα, εμφανίσθηκε το καλοκαίρι του 1366 με ένα στρατό σταυροφόρων στα βυζαντινά ύδατα. Σε μια πρώτη επίθεση απέσπασε από τους Τούρκους την Καλλίπολη, στη συνέχεια στράφηκε εναντίον της Βουλγαρίας και επέβαλε όχι μόνο την απελευθέρωση του αυτοκράτορα, αλλά και την εκκένωση της Μεσημβρίας και της Σωζοπόλεως. Έτσι εδραιώθηκε σημαντικά η θέση των Βυζαντινών στη δυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας.

Στο μεταξύ ο Αμαδαίος της Σαβοΐας είχε συνδέσει στενά τη σταυροφορία του με ενωτικά σχέδια. Με δική του απαίτηση, ο παπικός απεσταλμένος Παύλος, που τον συνόδευε, έγινε δεκτός τον Ιούνιο του 1367 από τα μέλη του βυζαντινού ηγεμονικού οίκου, με την παρουσία ανώτερων εκκλησιαστικών και κρατικών εκπροσώπων, σε μια συζήτηση για την εκκλησιαστική ένωση. Την ελληνική πλευρά αντιπροσώπευε -ποιος άλλος; - ο εκθρονισμένος Ιωάννης Καντακουζηνός, ο «πατέρας» του εν ενεργεία αυτοκράτορα, του οποίου η ισχυρή προσωπικότητα κυριάρχησε τελείως στη συνάντηση αυτή. Ο Καντακουζηνός απαιτούσε τη σύγκληση μιας οικουμενικής συνόδου στην Κωνσταντινούπολη και πέτυχε τελικά να αποσπάσει τη συμφωνία και του παπικού απεσταλμένου[179]. Η απαίτησή του όμως δεν βρήκε απήχηση στη Ρώμη. Ο πάπας έδινε περισσότερη βαρύτητα σε μια απευθείας ένωση με τον Ιωάννη Παλαιολόγο, που ήταν πρόθυμος για μεταστροφή, την οποία τελικά και πέτυχε. Τον Αύγουστο του 1369 ο Ιωάννης Ε' έφθασε μέσω Νεαπόλεως στη Ρώμη. Στη συνοδεία του βρίσκονταν αρκετοί ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους, κανείς όμως εκπρόσωπος του βυζαντινού κλήρου. Ύστερα από την απόρριψη της αξιώσεως που έθεσε ο Καντακουζηνός, η βυζαντινή Εκκλησία τηρούσε μεγάλη επιφύλαξη. Και ενώ ο αυτοκράτορας πρόδιδε την πίστη των πατέρων του στη Ρώμη, ο πατριάρχης Φιλόθεος, ο φίλος του Καντακουζηνού, που κλήθηκε πάλι στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως ύστερα από το θάνατο του Κάλλιστου, επιδίωκε να ενισχύσει την αφοσίωση των ορθοδόξων στην ομολογία τους με γράμματα και συστάσεις όχι μόνο στον βυζαντινό πληθυσμό, αλλά και στους ορθόδοξους χριστιανούς έξω από τα σύνορα της αυτοκρατορίας, στη Συρία και την Αίγυπτο καθώς και στις νοτιοσλαβικές χώρες και στη Ρωσία[180]. Έτσι η μεταστροφή του Ιωάννη Ε' στην καθολική ομολογία, που έγινε τον Οκτώβριο του 1369 με μεγάλη επισημότητα, έμεινε μια ιδιωτική πράξη, που αφορούσε μόνο το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Η ένωση των Εκκλησιών ούτε τώρα έγινε[181] και τίποτε δεν άλλαξε στις

Digitized by 10uk1s

σχέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Εξάλλου το πολιτικό αποτέλεσμα του ταξιδιού αυτού ήταν εντελώς αρνητικό, αφού όλες οι προσδοκίες του αυτοκράτορα για μια δυτική βοήθεια αποδείχθηκαν απατηλές.

Έτσι απέτυχαν και ο αντικειμενικός στόχος του ταξιδιού και η θρησκευτική μεταστροφή του αυτοκράτορα. Ωστόσο ο Ιωάννης Ε' δεν επέστρεψε αμέσως στη χώρα του αλλά επισκέφθηκε την άνοιξη του 1370 τη Βενετία. Το ταξίδι αυτό επέβαλε η κατάφορη οικονομική κρίση. Δεν ζητούσε πια στρατιωτική βοήθεια για την αυτοκρατορία του, αλλά προσπαθούσε να εξασφαλίσει τουλάχιστον λίγα χρήματα. Πάντως και η μακρόχρονη διαμονή του στη Βενετία δεν του απέφερε παρά μόνο νέες απογοητεύσεις και νέες βαρειές ταπεινώσεις. Βέβαια επιτεύχθηκε μια κάποια συμφωνία. Ο Ιωάννης Ε' έδειξε πρόθυμος να παραχωρήσει στη βενετική δημοκρατία τη νήσο Τένεδο, που επιζητούσε επίμονα, και ως αντάλλαγμα η Βενετία υποσχέθηκε να του επιστρέψει τα κοσμήματα του βυζαντινού θρόνου, που είχε παραδώσει ως ενέχυρο η μητέρα του πριν από τριάντα χρόνια και επί πλέον να του παραδώσει έξι μεταγωγικά πλοία και 25.000 δουκάτα σε μετρητά. Το ζήτημα φαινόταν να έχει κανονισθεί και ο αυτοκράτορας ζήτησε και έλαβε μια προκαταβολή από 4.000 δουκάτα. Ο Ανδρόνικος όμως, που ασκούσε την αντιβασιλεία στην Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια της απουσίας του, αρνήθηκε την παράδοση της Τενέδου στη Βενετία, τη στιγμή μάλιστα που το νησί, εξαιτίας της θέσεώς του στην είσοδο των Δαρδανελλίων, εποφθαλμιούσαν και οι φίλοι του οι Γενουάτες. Έτσι ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε' βρέθηκε σε μια εξαιρετικά δύσκολη θέση. Δεν διέθετε πια χρήματα για να επιστρέψει στην πατρίδα του και δεν είχε καμμιά δυνατότητα να εξοφλήσει τα χρέη του καθώς και την προκαταβολή που έλαβε. Ο Ανδρόνικος απέρριψε ψυχρά όλες τις απεγνωσμένες εκκλήσεις του για βοήθεια. Ισχυριζόταν ότι ο λαός δεν θα επέτρεπε να θιγούν οι θησαυροί της Εκκλησίας (όπως φαίνεται δεν υπήρχαν πια διαθέσιμοι άλλοι θησαυροί). Ο Ιωάννης Ε' μπορούσε τώρα να είναι ευτυχής που δεν πραγματοποιήθηκαν τα σχέδια του 1355 και που δεν είχε αποστείλει ως όμηρο, όπως σκόπευε τότε, το νεαρό Μανουήλ στην Αβινιόν. Γιατί ο Μανουήλ, που κυβερνούσε τη Θεσσαλονίκη, έσπευσε σε βοήθεια του πατέρα του και τον έσωσε από την κρίσιμη κατάστασή του[182]. Τελικά ο ταλαιπωρημένος αυτοκράτορας επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβριο του 1371[183], ύστερα από δίχρονη απουσία, χωρίς να έχει επιτύχει απολύτως τίποτε. Καθώς φαίνεται δεν επιχείρησε καθόλου κάτω από τις απελπιστικές αυτές συνθήκες να εξαναγκάσει τη χώρα του να δεχθεί την εκκλησιαστική ένωση. Σύμφωνα με το Δημήτριο Κυδώνη, που είχε συνοδεύσει τον άτυχο αυτοκράτορα στο άτυχο ταξίδι του, ήταν μια *«μακρά πλάνη, μηδ' οτιούν τη πατρίδι λυσιτελούντα*[184]*.*

Η βοήθεια, που μάταια αναζήτησε ο Ιωάννης Ε', ήταν τώρα απαραίτητη όσο ποτέ άλλοτε, όπως απέδειξε στο μεταξύ μια νέα καταστρεπτική νίκη των Τούρκων. Ύστερα από την μόνιμη εγκατάσταση των Οθωμανών στη Θράκη, τον πιο άμεσο κίνδυνο αντιμετώπιζε η Μακεδονία. Ο δεσπότης Ιωάννης Uglješa, που διοικούσε τις Σέρρες, ήταν ο πρώτος που «πήρε τα όπλα εναντίον των άθεων Μουσουλμάνων»[185]. Επιχείρησε πρώτος να οργανώσει μιαν εκτεταμένη αντεπίθεση εναντίον των κατακτητών και κάλεσε το Βυζάντιο *«κοινή τους κοινούς πολεμίους αμύνασθαι»*[186]*.* Πλησίασε μάλιστα τους Βυζαντινούς σε τέτοιο σημείο, ώστε να καταδικάσει σε πολύ αυστηρό τόνο την ανακήρυξη του Δουσάν σε αυτοκράτορα και την ίδρυση του σερβικού Πατριαρχείου και να αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως στη δική του επικράτεια[187]. Ωστόσο μαζί του συμμάχησε μόνο ο αδελφός του, ο βασιλιάς Vukašin. Οι δυο αδελφοί κινήθηκαν με το στρατό τους εναντίον της Αδριανουπόλεως και συγκρούσθηκαν με τον εχθρό στην Černomen στον Έβρο. Εδώ όμως, στις 26 Σεπτεμβρίου 1371, ο στρατός τους εξολοθρεύθηκε από τους Τούρκους. Ο Uglješa και ο Vukašin βρήκαν το θάνατο και έτσι εξαφανίσθηκαν από το προσκήνιο οι δυο ισχυρότερες προσωπικότητες της εποχής πάνω στα Βαλκάνια Ύστερα από την καταστροφή αυτή οι μακεδονικές χώρες έχασαν την ανεξαρτησία τους. Οι τοπικοί ηγεμόνες, και ανάμεσά τους ο γιος του Vukašin, Κράλιεβιτς Μάρκο, ο ήρωας των σερβικών δημοτικών τραγουδιών, αναγκάσθηκαν να αναγνωρίσουν την ηγεμονία του σουλτάνου, να καταβάλλουν φόρο υποτέλειας και να προσφέρουν στρατιωτική υπηρεσία. Η οριστική κατάληψη των ηγεμονιών τους καθώς και των λοιπών βαλκανικών χωρών ήταν πια μόνο ζήτημα

Digitized by 10uk1s

χρόνου.

Η νίκη των Οθωμανών στον Έβρο, η μεγαλύτερη και αποτελεσματικώτερη πριν από εκείνη του 1453, άνοιξε βαθειά πληγή στο Βυζάντιο, παρόλο που το ίδιο δεν έλαβε μέρος στη μάχη εκείνη. Ήταν ελάχιστη παρηγοριά και προσωρινή μόνο επιτυχία το γεγονός, ότι ο Μανουήλ εισέβαλε από τη Θεσσαλονίκη στην επικράτεια του νεκρού Uglješa και μπήκε στις Σέρρες (Νοέμβριος 1371)[188]. Πόσο είχε χειροτερέψει και η κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας φανερώνει το γεγονός, ότι η αυτοκρατορική κυβέρνηση, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Μανουήλ σε ένα μεταγενέστερο έγγραφο, έλαβε τότε την απόφαση, «αμέσως μετά το θάνατο του δεσπότη της Σερβίας, του μακάριου Uglješa», να δημεύσει τη μισή περιουσία των βυζαντινών μοναστηριών και να την εκχωρήσει ως προνοιακά τιμάρια για να μπορέσει με τον τρόπο αυτό, μπροστά στην «υπερβολικά σοβαρή και χρόνια» τουρκική εισβολή, να ενισχύσει την άμυνα της χώρας[189]. Και όχι μόνο αυτό: σχεδόν αμέσως μετά τη μάχη του Έβρου το ίδιο το Βυζάντιο περιέπεσε σε τυπική υποτέλεια υπό την επικυριαρχία των Οθωμανών και υποχρεώθηκε να προσφέρει φόρους υποτέλειας και στρατιωτική υπηρεσία[190]. Την ίδια εποχή αναγνώρισε την τουρκική επικυριαρχία και η Βουλγαρία. Έτσι, πριν περάσουν είκοσι χρόνια από την πρώτη εγκατάσταση των Οθωμανών στο ευρωπαϊκό έδαφος, τόσο η βυζαντινή αυτοκρατορία όσο και ο άλλοτε ισχυρός της αντίπαλος, το τσαρικό κράτος της Βουλγαρίας, κατέληξαν να γίνουν υποτελείς των Τούρκων.

Την άνοιξη του 1373 ο Ιωάννης Ε' εκπλήρωνε ήδη τις υποχρεώσεις του ως υποτελής και συνόδευε το σουλτάνο σε μια εκστρατεία του στη Μ. Ασία Την απουσία του όμως από την Κωνσταντινούπολη εκμεταλλεύθηκε ο Ανδρόνικος για να επαναστατήσει ανοιχτά εναντίον του. Έκλεισε συμφωνία με τον Οθωμανό πρίγκηπα Saudži Čelebi με αποτέλεσμα να οργανωθεί μια περίεργη κοινή εξέγερση του βυζαντινού και του Οθωμανού πρίγκιπα εναντίον των πατέρων τους (Μάιος 1373). Ο Μουράτ όμως κατέπνιξε ταχύτατα την εξέγερση, τύφλωσε τον Saudži και ζήτησε από τον Ιωάννη Ε' να τιμωρήσει με τον ίδιο τρόπο το γιο του. Ο αυτοκράτορας ήταν αδύνατο να αντισταθεί στη διαταγή του σουλτάνου. Ενώ όμως ο Saudži υπέκυψε στα φρικτά βασανιστήρια, η εκτέλεση της ποινής στον Ανδρόνικο και στο μικρό γιο του Ιωάννη έγινε με ηπιώτερο τρόπο, ώστε τελικά δεν έχασαν εντελώς το φως τους αλλά μπόρεσαν αργότερα να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο, σε βάρος όμως της αυτοκρατορίας. Στη θέση του πραξικοπηματία, ο οποίος φυλακίσθηκε και έχασε τα δικαιώματα του θρόνου, αναγνωρίσθηκε ως διάδοχος του θρόνου ο Μανουήλ. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1373 έλαβε το στέμμα του συναυτοκράτορα[191].

Την έριδα στον βυζαντινό ηγεμονικό οίκο εκμεταλλεύθηκαν οι Βενετοί και οι Γενουάτες στον αγώνα τους για την Τένεδο. Επειδή ο Ιωάννης Ε' είχε υποσχεθεί το νησί στους Βενετούς, οι Γενουάτες αποφάσισαν χωρίς χρονοτριβή να επιφέρουν αλλαγή της κυβερνήσεως στην Κωνσταντινούπολη για να εμποδίσουν με τον τρόπο αυτό την παράδοση του νησιού στους Βενετούς, που είχε μεγάλη εμπορική και στρατηγική σημασία. Έτσι βοήθησαν τον αιχμάλωτο Ανδρόνικο να δραπετεύσει στο Γαλατά για να αναλάβει ένοπλο αγώνα ως σφετεριστής αυτοκράτορας εναντίον του Ιωάννη Ε', στην πραγματικότητα όμως τον χρησιμοποίησαν εναντίον της Βενετίας. Στις 22 Αυγούστου 1376 ο Ανδρόνικος Δ' με τη βοήθεια και των Τούρκων, μπήκε στην Κωνσταντινούπολη, ύστερα από πολιορκία 32 ημερών, και συνέλαβε αιχμαλώτους τον πατέρα και τον αδελφό του. Μερικές μέρες αργότερα εκχώρησε την Τένεδο στους Γενουάτες, ενώ στους Τούρκους παρέδωσε την Καλλίπολη, που είχε ανακτήσει πριν από δέκα χρόνια ο Αμαδαίος της Σαβοΐας[192]. Ωστόσο οι Γενουάτες δεν κατάφεραν να κατακτήσουν την Τένεδο. Το νησί έμενε πιστό στον Ιωάννη Ε' και τον Οκτώβριο του 1376 περιήλθε στην κατοχή των Βενετών. Οι Γενουάτες όμως αρνήθηκαν τα τετελεσμένα γεγονότα και ένα χρόνο αργότερα ξέσπασε νέος πόλεμος για το διαφιλονεικούμενο νησί[193].

Στο μεταξύ ο Ιωάννης Ε' και ο Μανουήλ Β' κατάφεραν να δραπετεύσουν από τη φυλακή με τη βοήθεια των Βενετών και αργότερα, με την έγκριση των Τούρκων, να επανακτήσουν το χαμένο θρόνο. Φαίνεται ότι η κοινή γνώμη ήταν με το μέρος τους, το γεγονός όμως αυτό δεν είχε ουσιαστική σημασία. Οι εσωτερικές δυνάμεις, οποιεσδήποτε κι αν ήταν, δεν είχαν πια αποφασιστικό ρόλο για τις τύχες της αυτοκρατορίας. Όλα καθορίζονταν τώρα από τις εξωτερικές

Digitized by 10uk1s

δυνάμεις, αφού το Βυζάντιο δεν ήταν παρά αντικείμενο στο πολιτικό παιγνίδι των μεγάλων δυνάμεων που είχαν ενδιαφέροντα στην Ανατολή, δηλαδή των δύο ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών και της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στη διαμάχη τους για τον αυτοκρατορικό θρόνο ο Ιωάννης Ε' και ο Ανδρόνικος Δ' ήταν στην πραγματικότητα απλά όργανα των συγκρουόμενων ενδιαφερόντων της Βενετίας και της Γένουας. Την τελική έκβαση όμως καθόρισε η απόφαση του σουλτάνου. Με την υποστήριξη των Τούρκων ο Ιωάννης Ε' και ο Μανουήλ Β' επανήλθαν στην πόλη την 1 Ιουλίου 1379. Το τίμημα ήταν η υποχρέωση να καταβάλλουν πάλι φόρο υποτέλειας και στρατιωτική υπηρεσία στο σουλτάνο. Ο Μανουήλ όφειλε να εμφανίζεται κάθε χρόνο στην αυλή του σουλτάνου με τον καθορισμένο φόρο και με επικουρικά στρατεύματα και να συνοδεύει τον Οθωμανό επικυρίαρχό του στις πολεμικές του εκστρατείες, οπουδήποτε αυτός αποφάσιζε[194].

Ο πόλεμος ανάμεσα στη Βενετία και τη Γένουα συνεχίσθηκε πάντως αμείωτος. Και οι δυο πλευρές διεξήγαγαν τον αγώνα με αυξανόμενη βιαιότητα. Τελικά οι εξαντλημένοι αντίπαλοι, ύστερα από μεσολάβηση του κόμη Αμαδαίου της Σαβοΐας, έκλεισαν συνθήκη ειρήνης στο Τουρίνο στις 8 Αυγούστου 1381. Επιτεύχθηκε κάποιος συμβιβασμός: η Τένεδος δεν θα παραδινόταν ούτε στη Βενετία ούτε στη Γένουα, τα οχυρά της θα καταστρέφονταν, οι κάτοικοι της θα μεταφέρονταν στην Κρήτη και την Εύβοια και το αποστρατιωτικοποιημένο νησί θα παραδινόταν στον εντολοδόχο του κόμη της Σαβοΐας. Στον διακανονισμό αυτό το Βυζάντιο αγνοήθηκε εντελώς, σαν να μην είχε ποτέ στην κατοχή του το νησί. Ωστόσο ο Βενετός βάιλος της Τενέδου αρνήθηκε να παραδώσει το σημαντικό νησί, ώστε οι όροι της συμφωνίας εφαρμόσθηκαν μόλις το χειμώνα του 1383/84, ενώ οι Βενετοί συνέχισαν για μακρό χρόνο να χρησιμοποιούν την Τένεδο ως ναυτική βάση[195].

Ύστερα από την αποκατάστασή του ο Ιωάννης Ε' και παρά τα πρόσφατα γεγονότα, αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει τον Ανδρόνικο Δ' και το γιο του Ιωάννη Ζ' σαν νόμιμους διαδόχους του και να τους παραχωρήσει τη Σηλυμβρία, την Ηράκλεια, τη Ραιδεστό και την Πάνιδο. Η αναγνώριση αυτή, που σήμαινε την απομάκρυνση του Μανουήλ και είχε ως συνέπεια νέες έριδες στον ηγεμονικό οίκο, επικυρώθηκε τυπικά με μια συνθήκη στις 2 Νοεμβρίου του 1382[196]. Έτσι τα κατάλοιπα της βυζαντινής αυτοκρατορίας διαμελίσθηκαν σε πολλές μικρές ηγεμονίες, τις οποίες διοικούσαν τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας: Την Κωνσταντινούπολη εξουσίαζε ο Ιωάννης Ε', τις πόλεις στη θάλασσα του Μαρμαρά που απέμεναν στην αυτοκρατορία διατήρησε ο Ανδρόνικος Δ', ο οποίος βρισκόταν τώρα σε εξάρτηση περισσότερο από το σουλτάνο παρά από τον πατέρα του. Ο παραγκωνισμένος Μανουήλ κατέλαβε με αυθαίρετο τρόπο τη Θεσσαλονίκη, την παλαιά του επικράτεια[197], ενώ στο Μοριά κυβερνούσε από το 1382 ο τρίτος γιος του αυτοκράτορα, ο Θεόδωρος Α'[198].

Οι Παλαιολόγοι δηλαδή είχαν κατορθώσει να αποσπάσουν από τους Καντακουζηνούς τις βυζαντινές κτήσεις της Πελοποννήσου. Αυτή ήταν και η μοναδική επιτυχία της δυναστείας των Παλαιολόγων την κρίσιμη αυτή εποχή. Ο Θεόδωρος Α' (1382 - 1406) αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του σουλτάνου και έτσι ως πειθήνιος υποτελής δέχθηκε αρχικά την τουρκική υποστήριξη εναντίον όλων των εσωτερικών και εξωτερικών αντιπάλων του[199]. Στον αγώνα του εναντίον της τοπικής αριστοκρατίας και των γειτονικών λατινικών κρατιδίων πέτυχε να ενισχύσει σε σημαντικό βαθμό τη βυζαντινή εξουσία στο Μοριά. Με τον εποικισμό μεγάλων μαζών από Αλβανούς, που κινούνταν προς το νότο, ενίσχυσε τη χώρα με νέες δυνάμεις[200]. Αντίθετα στο κέντρο του Βυζαντίου η κατάσταση χειροτέρευε διαρκώς. Η πίεση από έξω γινόταν όλο και πιο ισχυρή και η φαινομενική ειρήνη ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον πρεσβύτερο γιο του δεν κράτησε για πολύ. Ο Ανδρόνικος ανέλαβε πάλι τον ένοπλο αγώνα και επιχείρησε να καταλάβει ένα οχυρό ανάμεσα στη Σηλυμβρία και την Κωνσταντινούπολη. Ύστερα από σθεναρό αγώνα, που παρά λίγο να στοιχίσει τη ζωή του, πέτυχε ο Ιωάννης Ε' να αποκρούσει την επίθεση. Ύστερα από λίγο χρόνο πέθανε ο Ανδρόνικος Δ' (Ιούνιος 1385)[201].

Στα Βαλκάνια ο πόλεμος ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους χριστιανούς πλησίαζε στην τελική του φάση. Η Σερβία ήταν ακόμη σε θέση να αντιτάξει ισχυρή αντίσταση. Ανάμεσα στους δυνάστες, οι οποίοι διοικούσαν τα κατάλοιπα του τσαρικού κράτους του Δουσάν ξεχώριζε ως πιο ισχυρός και

Digitized by 10uk1s

σημαντικός πολιτικός άνδρας ο ηγεμόνας Λάζαρος. Ύστερα από το θάνατο του τσάρου Ουρός (+ 1371), του τελευταίου άμεσου απογόνου του Νεμάνια, πέτυχε να αποκτήσει τον έλεγχο της Ρασίας. Κατόρθωσε επίσης να κερδίσει μερικούς από τους τοπικούς ηγεμόνες και σε άλλους να επιβάλει δυναμικά τον έλεγχό του. Ο πιο αποφασιστικός όμως παράγοντας για τον επικείμενο αγώνα ήταν ο δεσμός του Λαζάρου με τον Tvrtko της Βοσνίας, η δύναμη του οποίου βρισκόταν σε ταχεία άνοδο[202]. Ως απόγονος ενός κλάδου της οικογένειας του Νεμάνια ο Tvrtko έλαβε το 1377 το τσαρικό στέμμα και ύστερα από το θάνατο του Λουδοβίκου της Ουγγαρίας (+l382) άρχισε τη γρήγορη και δυναμική προέλασή του στην Κροατία και τη Δαλματία, που οδήγησε στη σύσταση ενός μεγάλου, αν και βραχύβιου νοτιοσλαβικού κράτους και επιβλήθηκε ως ο πιο ισχυρός ανάμεσα στους χριστιανούς ηγεμόνες των Βαλκανίων της εποχής εκείνης. Η ενσωμάτωση από τον Tvrtko και σερβικών περιοχών στο βασίλειό του δεν εμπόδισε τη συνεργασία ανάμεσα στους δύο ηγεμόνες. Επίσης χάρη στην διπλωματική ευστροφία του Λαζάρου και οι σχέσεις με το Βυζάντιο έγιναν φιλικώτερες, αφού το 1375 εξομαλύνθηκε με συμβιβαστική λύση η εκκλησιαστική έριδα, που είχε προκαλέσει η αυθαίρετη ίδρυση του σερβικού Πατριαρχείου στο Peč, ακυρώθηκε ο αφορισμός που βάραινε τη σερβική Εκκλησία και αναγνωρίσθηκε στον αρχηγό της ο τίτλος του πατριάρχη[203].

Οι επιθέσεις των Οθωμανών γίνονταν συνεχώς βιαιότερες και προκαλούσαν πάντα μεγάλες απώλειες τόσο στους Έλληνες όσο και στους Σέρβους. Είναι γεγονός, ότι ο Μανουήλ Β' ξεκίνησε το 1382 από τη Θεσσαλονίκη μιαν αντεπίθεση εναντίον των Τούρκων[204]. Τούτο ήταν μια ανοιχτή επανάσταση εναντίον των Οθωμανών επικυριάρχων και μια τολμηρή πρόκληση, που βρισκόταν σε φανερή αντίθεση με την πολιτική του πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη. Η αντεπίθεση όμως αυτή δε μπορούσε να έχει σημαντικά και μόνιμα αποτελέσματα. Οι Τούρκοι διατήρησαν την υπεροχή και στις 19 Σεπτεμβρίου του 1383 κατέλαβαν οριστικά τις Σέρρες[205]. Λίγο χρόνο αργότερα άρχισε η πολιορκία της Θεσσαλονίκης. Το ισχυρά οχυρωμένο λιμάνι αμύνθηκε αποτελεσματικά περισσότερο από τρία χρόνια, τελικά όμως τον Απρίλιο του 1387 αναγκάσθηκε να ανοίξει τις πύλες του στους Οθωμανούς[206]. Ο Μανουήλ εγκατέλειψε την πόλη λίγο πριν την πτώση της και κατέφυγε στη Λέσβο.

Στο μεταξύ έπεσαν η Σόφια (περίπου το 1385)[207] και η Ναϊσσός (1386). Πάντως ύστερα από την πτώση της Ναϊσσού ο Λάζαρος αποδεκάτισε τις δυνάμεις του Μουράτ στην Pločnik και το 1388 ένας τουρκικός στρατός που είχε εισβάλει στη Βοσνία εξολοθρευθηκε από το βοϊβόδα της Βοσνίας Vlatko Vukovič κοντά στην Bileća. Τότε ο Μουράτ κινήθηκε με μεγάλα στρατεύματα εναντίον των Νοτιοσλάβων για την αποφασιστική μάχη. Το πρώτο χτύπημα δέχθηκε ο τσάρος της Βουλγαρίας, ο οποίος ενθαρρύνθηκε με την αντίσταση του Λαζάρου και τόλμησε να αντικρούσει τον σουλτάνο και να του αρνηθεί την καταβολή του φόρου υποτέλειας. Οι Οθωμανοί εισέβαλαν στη Βουλγαρία, κατέπνιξαν την αντίσταση του τσάρου και τον ανάγκασαν να υποταχθεί (1388). Στη συνέχεια ο σουλτάνος στράφηκε εναντίον της Σερβίας.

Ο πρίγκιπας Λάζαρος συνάντησε τον Μουράτ με τα σερβικά και βοσνικά στρατεύματα στο Κοσυφοπέδιο και εδώ στις 15 Ιουνίου 1389 έγινε η ιστορική μάχη, που ύστερα από την καταστροφή στον ποταμό Έβρο, αποτελεί το πιο σημαντικό ορόσημο στην κατάκτηση της Βαλκανικής χερσονήσου από τους Οθωμανούς και στη συνείδηση του λαού επέζησε ως το κεντρικό γεγονός της μεσαιωνικής ιστορίας της Σερβίας. Στην αρχή φάνηκε ότι η τύχη ευνοούσε τους Σέρβους. Ο ίδιος ο σουλτάνος έπεσε στο πεδίο της μάχης, με την ηγεσία όμως του διαδόχου του θρόνου Βαγιαζίτ οι υπέρτερες οθωμανικές δυνάμεις κέρδισαν τελικά τη νίκη[208]. Ο πρίγκιπας Λάζαρος συνελήφθηκε αιχμάλωτος και εκτελέσθηκε μαζί με όλους τους ευγενείς του. Οι διάδοχοί του αναγκάσθηκαν να υποταγούν στο νικητή και να αναγνωρίσουν την οθωμανική επικυριαρχία. Έτσι κατέρρευσε το τελευταίο και πιο ισχυρό κέντρο αντιστάσεως και η τουρκική κατάκτηση εξαπλώθηκε με μεγαλύτερη ακόμη μανία στις χώρες της Βαλκανικής.

Όπως ο βυζαντινός αυτοκράτορας και ο τσάρος της Βουλγαρίας, το ίδιο και οι σέρβοι φεουδάρχες υποχρεώθηκαν ο ένας μετά τον άλλο να παρέχουν στο σουλτάνο στρατιωτική υπηρεσία και φόρο υποτέλειας. Ο τουρκικός φόρος βάρυνε, όπως στο Βυζάντιο έτσι και στις νοτιοσλαβικές χώρες,

Digitized by 10uk1s

πάνω στους ώμους ολόκληρου του πληθυσμού. Το τουρκικό *χαράτσι,* που κατανεμήθηκε σ' ολόκληρη τη χώρα και σ' όλους τους γαιοκτήμονες, αδιάφορο αν προηγουμένως είχαν προνόμια, αποτέλεσε για τις τότε ελληνικές και σλαβικές χώρες την πιο σπουδαία και την πιο βαρειά χρηματική υποχρέωση των γαιοκτημόνων, από την οποία ούτε ο ίδιος ο ηγεμόνας της χώρας μπορούσε να τους απαλλάξει, εκτός βέβαια αν κατέβαλλε ο ίδιος το φόρο στη θέση εκείνου, τον οποίο είχε απαλλάξει[209].

Ύστερα από τη μάχη του Κοσυφοπεδίου και την άνοδο στο θρόνο του Βαγιαζίτ Α' η οθωμανική πίεση βάρυνε ακόμα περισσότερο το Βυζάντιο. Η θέση της αυτοκρατορίας γινόταν όλο και πιο αξιοθρήνητη, η εξάρτησή της από το σουλτάνο ακόμη αμεσότερη και όχι μόνο ολόκληρη η γύρω περιοχή αλλά και η ίδια η βασιλίδα υποτασσόταν στο θέλημά του. Κάθε προσπάθεια αντιστάσεως καταπνιγόταν στη γέννησή της. Ο Βαγιαζίτ χρησιμοποιούσε ως όργανό του το νεαρό Ιωάννη Ζ', ο οποίος σαν γνήσιος γιος του Ανδρονίκου Δ', διεκδικούσε τα δικαιώματά του πάνω στο θρόνο και έτσι έμενε υποχείριος του σουλτάνου. Ο Βαγιαζίτ του έδωσε την υποστήριξή του και στις 14 Απριλίου του 1390 ο Ιωάννης Ζ' κατέλαβε την πρωτεύουσα και τον αυτοκρατορικό θρόνο[210]. Ενώ στην διάρκεια του πραξικοπήματος του Ανδρονίκου Δ' το 1376 η Γένουα και η Βενετία έπαιξαν τον κύριο ρόλο, τώρα την κατοχή του θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως αποφάσιζε αποκλειστικά η θέληση του σουλτάνου. Αντίθετα εκμηδενίσθηκε η επιρροή των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών αφού είχαν πια εξαντληθεί με τον πόλεμο της Τενέδου, ενώ ιδιαίτερα η Γένουα είχε περισσότερο αποδυναμωθεί εξαιτίας εσωτερικών ταραχών. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι ο Ιωάννης Ζ' διέθετε οπαδούς στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που διευκόλυνε την είσοδό του στην πόλη και την κατάληψη του θρόνου[211].

Η άνοδος του Ιωάννη Ζ' στο θρόνο αποτελούσε το πρώτο βήμα του σουλτάνου για την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως. Η σύγκλητος της Βενετίας, που προετοίμαζε τότε μια πρεσβεία για την Κωνσταντινούπολη, έδωσε στον εντολοδόχο της ειδικές οδηγίες, σε περίπτωση που θα εύρισκε «το γιο του Μουράτ» να κατέχει ήδη την πρωτεύουσα[212]. Πάντως η βασιλεία του Ιωάννη Ζ' δεν κράτησε για μακρό χρόνο. Ο Μανουήλ, που είχε καταφύγει στη Λήμνο, προετοιμαζόταν για την αντεπίθεση. Ύστερα από δύο ανεπιτυχείς επιθέσεις, κατόρθωσε τελικά στις 17 Σεπτεμβρίου 1390 να εισβάλει στην Κωνσταντινούπολη, να εκδιώξει τον αντίπαλο και να αποκαταστήσει τον εαυτό του και τον πατέρα του στην εξουσία[213]. Στην Κωνσταντινούπολη όμως καθένας γνώριζε ότι το αυτοκρατορικό στέμμα μπορούσε να φέρει μόνο όποιος θα υποτασσόταν χωρίς αντιρρήσεις στη θέληση του πανίσχυρου σουλτάνου και θα αποδεχόταν όλες τις απαιτήσεις του. Έτσι ενώ ο Ιωάννης Ε' ασκούσε στην Κωνσταντινούπολη μια επιφανειακή εξουσία, ο Μανουήλ διαβιούσε στην αυλή του σουλτάνου ως πειθήνιος υποτελής του και δεχόταν κάθε είδους ταπείνωση. Βέβαια και αυτός και ο πατέρας του είχαν προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες και στον Μουράτ Α', τότε όμως πολέμησαν στο πλευρό του σουλτάνου εναντίον των Σελτζούκων. Τώρα ο Μανουήλ υποχρεώθηκε να εκστρατεύσει στο πλευρό του Βαγιαζιτ εναντίον της βυζαντινής Φιλαδέλφειας και να βοηθήσει το σουλτάνο με βυζαντινά στρατεύματα στην κατάκτηση της τελευταίας βυζαντινής πόλεως στην Μ. Ασία[214]. Την ίδια εποχή ο γέρος αυτοκράτορας δοκίμαζε μια ακόμη χειρότερη ταπείνωση στην Κωνσταντινούπολη. Με διαταγή του σουλτάνου υποχρεώθηκε να κατεδαφίσει τα νέα οχυρωματικά έργα, τα οποία ο ίδιος είχε ανοικοδομήσει, επειδή γνώριζε τον κίνδυνο που τώρα απειλούσε τη βασιλίδα[215]. Ο Ιωάννης Ε' άφησε την βασανισμένη ζωή του στις 16 Φεβρουαρίου 1391[216].

Όταν ο Μανουήλ πληροφορήθηκε τα νέα για το θάνατο του πατέρα του, δραπέτευσε από την Προύσα και έσπευσε γρήγορα στην Κωνσταντινούπολη, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό του τον αυτοκρατορικό θρόνο και να προλάβει το φιλόδοξο ανηψιό του Ιωάννη Ζ'. Ο Μανουήλ Β' (1391 - 1425) ήταν ένας φωτισμένος και πολύ ταλαντούχος ηγεμόνας[217], που είχε εσωτερική κλίση για την τέχνη και την επιστήμη και χειριζόταν επιδέξια την πέννα. Ως προς το χαρακτήρα του ήταν από τις πιο συμπαθητικές φυσιογνωμίες της ύστερης βυζαντινής ιστορίας. Παρά την αναξιοπρεπή θέση στην αυλή του σουλτάνου, την οποία του επιφύλαξε η τύχη, η συμπεριφορά του ενέπνεε το σεβασμό ακόμη και στους Τούρκους. Λέγεται ότι ο Βαγιαζίτ είχε κάποτε δηλώσει γι' αυτόν ότι αν

Digitized by 10uk1s

κανείς δεν ήξερε ότι είναι αυτοκράτορας, θα το αναγνώριζε αμέσως από τη μορφή του[218]. Σε μια από τις πιο σκοτεινές περιόδους της βυζαντινής ιστορίας αναλάμβανε αυτός την εξουσία στην πόλη του Βοσπόρου.

Η βασιλίδα ταυτιζόταν τώρα με την αυτοκρατορία. Εκτός από το Μοριά οι Βυζαντινοί δεν είχαν άλλες κτήσεις στην ηπειρωτική χώρα παρά μόνο την παλαιά τους πρωτεύουσα, η οποία κατόρθωνε να παρατείνει την ύπαρξή της, μόνη μέσα στις τουρκικές κατακτήσεις, χάρη στα ισχυρά της τείχη[219]. Κι αυτή όμως ήταν εξαθλιωμένη και ερημωμένη, ενώ ο αριθμός των κατοίκων της είχε μειωθεί στις 40 ως 50 χιλιάδες[220]. Ο Βαγιαζίτ δεν ικανοποιούνταν τώρα μόνο με την εκμετάλλευση και την ταπείνωση των έντρομων υποτελών του στην Κωνσταντινούπολη και το Μοριά, αλλά γρήγορα ανέλαβε και στις δυο περιοχές πολεμική πρωτοβουλία. Την αλλαγή αυτή επισήμανε μια δραματική συνάντηση στις Σέρρες, το χειμώνα του 1393/94, στην οποία διέταξε να παρευρεθούν οι βυζαντινοί και οι σλάβοι υποτελείς του[221]. Στη συνέχεια επέβαλε αποκλεισμό στην Κωνσταντινούπολη και απέκοψε την πόλη από κάθε δίοδο από την ξηρά[222]. Η βυζαντινή πρωτεύουσα βρισκόταν σε άθλια κατάσταση και το πρόβλημα της τροφοδοσίας της που εδώ και πολλές δεκαετίες γινόταν οξύτερο, έφθασε τώρα στο απροχώρητο. Και ο Μοριάς επίσης αντιμετώπιζε τις καταστρεπτικές επιδρομές των Τούρκων.

Το 1393 ο μεγάλος στρατηγός Εβρενός μπέης κατέλαβε τη Θεσσαλία και στη συνέχεια οι Οθωμανοί στράφηκαν προς τη λοιπή Ελλάδα. Την κατάκτησή της διευκόλυναν οι διαφωνίες ανάμεσα στους διάφορους ηγεμόνες της. Η εξουσία των Καταλανών στην Ελλάδα ανήκε πια στο παρελθόν. Από το 1393 η Εταιρεία των Ναυαραίων τους είχε αποσπάσει τη Θήβα. Την Αττική κυβερνούσε τώρα ο δούκας των Αθηνών Nerio A' Acciajuoli (1388 - 94), ο γόνος της εμπορικής οικογένειας της Φλωρεντίας, που από τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην Ελλάδα και εξουσίαζε την Κόρινθο[223]. Ανάμεσα στον Nerio και το δεσπότη Θεόδωρο Παλαιολόγο, το γαμπρό του, οι σχέσεις ήταν φιλικές. Αντίθετα οι σχέσεις και των δύο ηγεμόνων με τη Βενετία διαταράσσονταν συχνά, ενώ ο βυζαντινός πρίγκιπας του Μυστρά βρισκόταν σε μόνιμη διάσταση με τους Ναυαρούς της Αχαΐας. Όταν ο Nerio πέθανε το Σεπτέμβριο του 1394 και όλες σχεδόν οι κτήσεις του περιήλθαν στο δεύτερο γαμπρό του, τον κόμη Κάρολο Τόκκο της Κεφαλληνίας, ο Θεόδωρος, που ένοιωθε παραγκωνισμένος, ήρθε μαζί του σε οξύτατη διαμάχη και επιδίωξε με ένοπλο αγώνα να αποσπάσει από τον τυχερό κληρονόμο την Κόρινθο. Τότε ο Κάρολος Τόκκος έκαμε έκκληση για βοήθεια στους Οθωμανούς. Οι δυνάμεις του Εβρενός μπέη κατάφεραν βαρειά ήττα στον Παλαιολόγο μπροστά στα τείχη της Κορίνθου, εισέβαλαν στον βυζαντινό Μοριά και κατέλαβαν, με την ένθερμη υποστήριξη των Ναυαραίων, τα βυζαντινά οχυρά του Λεονταρίου και του Άκοβου (αρχές του 1395)[224].

Οι οθωμανικές κατακτήσεις συνεχίσθηκαν με την ίδια ορμή και στα βόρεια της Βαλκανικής χερσονήσου. Το 1393 υποτάχθηκε οριστικά το βουλγαρικό τσαρικό κράτος. Η πρωτεύουσα του τσάρου Τύρνοβο υπέκυψε στις 17 Ιουλίου ύστερα από σκληρή πολιορκία και παραδόθηκε στην καταστρεπτική μανία των κατακτητών. Η υπόλοιπη χώρα περιήρθε ταχύτατα στην εξουσία των Τούρκων[225]. Η Βουλγαρία έγινε, για πεντακόσια σχεδόν χρόνια, επαρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ισχυρή αντίσταση απέναντι στους Τούρκους αντέταξε ο πρίγκιπας της Βλαχίας Μίρτσεα ο Πρεσβύτερος, ο οποίος είχε την ισχυρή υποστήριξη της Ουγγαρίας. Στις 17 Μαΐου 1395 έλαβε χώρα στην πεδιάδα του Rovine μια αιματηρή μάχη. Στο πλευρό των Οθωμανών πολέμησαν πολλές χριστιανικές δυνάμεις, εκπληρώνοντας τις υποχρεώσεις τους ως υποτελείς, όπως οι σέρβοι πρίγκιπες Στέφανος Λαζάρεβιτς, γιος και διάδοχος του ήρωα του Κόσοβο, ο Marko, γιος του Vukašin, ο οποίος έλεγχε μια μικρή περιοχή γύρω από την Πρίλαπο, και ο πεθερός του Μανουήλ Β' Κωνσταντίνος Δράγασης, που διοικούσε την ανατολική Μακεδονία. Στη μάχη αυτή βρήκαν το θάνατο ο βασιλιάς Marko και ο Κωνσταντίνος Δράγασης. Από στρατιωτική άποψη φαίνεται ότι ο Μίρτσεα κέρδισε τον πόλεμο, αναγκάσθηκε όμως κι αυτός να υποκύψει στη δύναμη του σουλτάνου και να καταβάλει φόρο υποτέλειας[226]. Η Δοβρουτσά, που στις πρόσφατες δεκαετίες

Digitized by 10uk1s

ήταν ένα βουλγαρικό κρατίδιο και το οποίο ο Μίρτσεα είχε προσαρτήσει λίγο νωρίτερα στη σφαίρα της επιρροής του, κατέληξε τώρα στην κατοχή των Οθωμανών, ενώ οι διαβάσεις του Δούναβη καταλήφθηκαν από τις τουρκικές δυνάμεις κατοχής.

Οι πρόσφατες αυτές επιτυχίες των Οθωμανών προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση στη Δύση. Ύστερα από την καθυπόταξη της Βουλγαρίας η Ουγγαρία ένοιωθε άμεσα τον κίνδυνο, ενώ τα λατινικά πριγκιπάτα στην Ελλάδα γνώρισαν από πολύ κοντά τη μανία της τουρκικής επιδρομής. Ως τώρα οι εκκλήσεις του Βυζαντίου για βοήθεια καθώς και οι προειδοποιήσεις του πάπα έμεναν χωρίς ανταπόκριση. Τώρα όμως άρχισε να συνειδητοποιείται η ανάγκη για έναν κοινό αγώνα των χριστιανικών λαών εναντίον του τουρκικού κινδύνου. Στην έκκληση του βασιλιά της Ουγγαρίας Σιγισμούνδου ανταποκρίθηκαν οι ιππότες πολλών ευρωπαϊκών χωρών, και πρώτοι απ' όλους οι ιππότες της Γαλλίας, τους οποίους εύκολα ενθουσίαζε η ιδέα των σταυροφοριών. Επίσης και η Βενετία, ύστερα από πολλούς δισταγμούς, δέχθηκε να συμπράξει και έστειλε στα Δαρδανέλλια μια μικρή μοίρα στόλου, με σκοπό να φρουρήσει τα θαλάσσια στενά και να αποκαταστήσει την επικοινωνία ανάμεσα στο Βυζάντιο και το στρατό των σταυροφόρων, που είχε συγκεντρωθεί στην Ουγγαρία. Ωστόσο η επιχείρηση αυτή, που είχε δημιουργήσει πολλές ελπίδες, απέτυχε ολοσχερώς. Στη μάχη της Νικοπόλεως στις 25 Σεπτεμβρίου 1396 οι Τούρκοι εξολόθρευσαν τον ισχυρό αλλά ανακατεμένο συρφετό κυρίως εξαιτίας της ασυνεννοησίας ανάμεσα στις ουγγρικές και τις γαλλικές δυνάμεις[227]. Ο βασιλιάς Σιγισμούνδος δραπέτευσε και διέφυγε την αιχμαλωσία και με τη συνοδεία του αρχηγού των Ιωαννιτών και πολλών γερμανών ιπποτών έφθασε με πλοίο στην Κωνσταντινούπολη. Από εδώ επέστρεψε στην πατρίδα του διαμέσου του Αιγαίου και του Αδριατικού πελάγους. Κατά τη διέλευσή του μέσα από τα Δαρδανέλλια τον συνόδευαν οι οιμωγές των χριστιανών αιχμαλώτων, τους οποίους ο σουλτάνος είχε διατάξει να παραταχθούν δεμένοι κατά μήκος των στενών με σκοπό να ταπεινώσει το νικημένο βασιλιά[228].

Ύστερα από τη νέα αυτή καταστροφή η κατάσταση στις βαλκανικές χώρες έγινε ακόμη πιο απελπιστική. Τότε έπεσε στους Οθωμανούς και το κρατίδιο του Βιδινίου, που ήταν η τελευταία ελεύθερη βουλγαρική περιοχή. Ακόμη και στην Ελλάδα έγιναν αισθητές οι συνέπειες. Το 1397 καταλήφθηκε προσωρινά η Αθήνα από τους Τούρκους[229] και ο βυζαντινός Μοριάς δοκίμασε μια νέα καταστρεπτική εισβολή. Οι Μουσουλμάνοι πέρασαν τον Ισθμό, κυρίευσαν με έφοδο το βενετικό Άργος, διέλυσαν το στρατό του βυζαντινού δεσπότη και αφού πέρασαν μέσα από τις βυζαντινές κτήσεις έφθασαν ως τις νότιες ακτές, καίγοντας και λεηλατώντας[230]. Η Κωνσταντινούπολη άρχισε να ζει τις πιο κρίσιμες στιγμές της και η πτώση της βασιλίδας, που είχε αποκλεισθεί από τους Τούρκους, διαγραφόταν στο άμεσο μέλλον.

Digitized by 10uk1s

4. Η άλωση

Γενική βιβλιογραφία

Berger de Xivrey, Mémoires sur la vie et les ouvrages de l' empereur Manuel Paléologue, Mémoires de l' Inst. de France, Acad. des Inscriptions et Belles - Letres 19,2, Paris 1853.

Α. Μομφερράτου, Αιπλωματικαί ενέργειαι Μανουήλ Β', Αθήναι 1913.

Vasiliev, Putešestvie Manuila.

Norden, Papsttum und Byzanz.

Zakythinos, Despotat I και II.

J. Radovič, Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka [Η δυτική Ευρώπη και οι βαλκανικοί λαοί στις σχέσεις τους με τους Τούρκους στο πρώτο μισό του δέκατου πέμπτου αιώνα], Novi Sad 1905.

Jireček, Geschichte II.

Jorga, Geschichte I και II.

E. Pears, The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, London 1903.

E. Pears, The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 633 -705.

Le Cinq -centième anniversaire de la prise de Constantinople: 1453 - 1953, Athènes 1953.

F. Badinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953.

Βλ. ακόμη τη Γενική Βιβλιογραφία >>.

Τα γεγονότα των τελευταίων δεκαετιών κλόνισαν τελείως τη δύναμη του Βυζαντίου· δεν ήταν πια παράγοντας στη διεθνή πολιτική και ο αυτοκράτορας του δεν μπορούσε να διατηρήσει τη θέση του ως η κορυφή στην ιεραρχία των χριστιανών ηγεμόνων. Ακόμη και η Μόσχα, που έμενε πιστή στις παραδόσεις, αρνήθηκε να δεχθεί τον υποτελή των Τούρκων ως κληρονόμο του Μ. Κωνσταντίνου και πνευματική κεφαλή του ορθόδοξου κόσμου. Ο μέγας δουξ Βασίλειος Α', ο γιος του πανίσχυρου νικητή των Τατάρων Δημητρίου Donskoj, απαγόρευσε τη μνεία του βυζαντινού αυτοκράτορα στις ρωσικές Εκκλησίες και καθιέρωσε τη φράση: *«Εκκλησίαν έχομεν ημείς, βασιλέα δε ούτε εχομεν, ούτε λογιζόμεθα».* Ο ηγεμόνας της ανερχόμενης ρωσικής αυτοκρατορίας διατήρησε άθικτα τα κυριαρχικά δικαιώματα της ελληνικής Εκκλησίας, ενώ αντίθετα δεν μπορούσε πια να δεχθεί την ιδέα του πρωτείου του ταπεινωμένου βυζαντινού αυτοκράτορα. Ήταν φανερό ακόμη μια φορά, όπως άλλωστε γινόταν συχνά στις τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής ιστορίας, ότι το κύρος της βυζαντινής Εκκλησίας ήταν πιο ισχυρό στις ορθόδοξες χώρες απ' όσο το κύρος του βυζαντινού κράτους. Η βυζαντινή διαμαρτυρία στη Μόσχα διατυπώθηκε πολύ γρήγορα, δεν έγινε όμως από τον αυτοκράτορα αλλά από τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως. Ενώ άλλοτε η βυζαντινή Εκκλησία στηριζόταν στην αυθεντία του πανίσχυρου κράτους απέναντι στον εξωτερικό κόσμο, αντίθετα τώρα το κύρος του πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως ήταν που στήριξε τη διεθνή θέση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι τώρα έγινε αντιστροφή των ρόλων: Δεν ήταν πια το κράτος που

Digitized by 10uk1s

προστάτευε την Εκκλησία, αλλά η Εκκλησία το κράτος. Καθώς έγραψε ο πατριάρχης Αντώνιος προς το Μέγα Δούκα Βασίλειο Διμίτριεβιτς: *«Ουδέν ουν ένι καλόν, υιέ μου, ίνα λέγης, ότι εκκλησίαν έχομεν, ουχί βασιλέα, ουκ ένι δυνατόν εις τους χριστιανούς, εκκλησίαν έχειν και βασιλέα ουκ έχειν. η γαρ βασιλεία και η εκκλησία πολλήν ένωσιν και κοινωνίαν έχει, και ουκ ένι δυνατόν, απ' αλλήλων διαιρεθήναι... άκουσον γαρ και του κορυφαίου των αποστόλων, Πέτρου, λέγοντος εν τη πρώτη των καθολικών επιστολών "τον θεόν φοβείσθε, τον βασιλέα τιμάτε", ουκ είπε, τους βασιλείς, ίνα μη τις υπολάβη τους ονομαζομένους βασιλείς σποράδην εις τα έθνη, αλλά τον βασιλέα, δηλών, ότι εις εστιν ο καθολικός βασιλεύς... ει γαρ και άλλοι τινές των χριστιανών όνομα βασιλέως εαυτοίς επεφήμισαν, αλλά παρά φύσιν εισίν εκείνα πάντα και παράνομα και τυραννίδι και βία μάλλον γινόμενα· τίνες γαρ πατέρες ή ποίαι σύνοδοι και τίνες κανόνες περί εκείνων λέγουσιν; αλλά περί του φυσικού βασιλέως άνω και κάτω βοώσιν, ου και αι νομοθεσίαι και αι διατάξεις και τα προστάγματα στέργονται κατά πάσαν την οικουμένην, ου και μόνον μνημονεύουσιν οι χριστιανοί πανταχού, και ου άλλον τινός»*[231].

Ποτέ ως τώρα δεν είχε εκφρασθεί με τόσο μεγάλη έμφαση και τέτοια πύρινη ευγλωττία η αντίληψη για τον ένα οικουμενικό αυτοκράτορα, όπως έγινε στην επιστολή αυτή, την οποία ο πατριάρχης έστειλε στη Μόσχα από την αποκλεισμένη από τους Τούρκους Κωνσταντινούπολη. Ως την τελευταία στιγμή και παρόλες τις δοκιμασίες, οι Βυζαντινοί διατήρησαν με εμμονή το δόγμα, ότι ο ηγεμόνας τους ήταν ο μοναδικός νόμιμος αυτοκράτορας και κατά συνέπεια η φυσική κεφαλή της χριστιανικής οικουμένης. *«Ει γαρ και, συγχωρήσει θεού, τα έθνη περιεκύκλωσαν την αρχήν του βασιλέως και τον τόπον, αλλά μέχρι της σήμερον την αυτήν χειροτονίαν έχει ο βασιλεύς παρά της εκκλησίας και την αυτήν τάξιν και τας αυτάς ευχάς και τω μεγάλω χρίεται μύρω και χειροτονείται βασιλεύς και αυτοκράτωρ των 'Ρωμαίων, πάντων δηλαδή των χριστιανών»*[232]. Το Βυζάντιο επέμενε ακλόνητο στις ιδέες εκείνες, με τις οποίες άλλοτε εξουσίαζε πνευματικά τον ανατολικό κόσμο. Η σκληρή όμως πραγματικότητα είχε εξαφανίσει από τις ιδέες αυτές κάθε έρεισμα. Ύστερα από τη μάχη της Νικοπόλεως η κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε ακόμα περισσότερο χειροτερέψει και από το 1398 απευθύνονταν προς τους πρίγκιπες των ρωσικών χωρών, και ιδιαίτερα στον ίδιο τον Βασίλειο της Μόσχας, εκκλήσεις για βοήθεια και ελεημοσύνη για τους χριστιανούς αδελφούς στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι «από την τουρκική πολιορκία λιμοκτονούν με ένδεια και αθλιότητα»[233].

Πράγματι η δοκιμασία του Βυζαντίου στα τελευταία χρόνια του δέκατου τέταρτου αιώνα είχε φθάσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο αυτοκράτορας δεν είχε άλλη δυνατότητα από το να απευθύνει στον έξω κόσμο νέες εκκλήσεις για βοήθεια. Ο Μανουήλ Β' ζήτησε τη βοήθεια όχι μόνο της Ρωσίας, αλλά και του πάπα, του δόγη της Βενετίας, των βασιλέων της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Αραγονίας. Ένα άλλο εξίσου διαφωτιστικό γεγονός για την κατάσταση της αυτοκρατορίας ήταν ότι, ενώ ο Μανουήλ καλούσε για βοήθεια, ο Ιωάννης Ζ' διαπραγματευόταν τα δικαιώματά του πάνω στο βυζαντινό θρόνο με το γάλλο βασιλιά. Ζητούσε απ' αυτόν ένα κάστρο στη Γαλλία και ετήσια έσοδα 25.000 φλορίνια[234]. Ο Κάρολος ΣΤ' όμως δεν φαίνεται να έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αργυρώνητα αυτά δικαιώματα του θρόνου. Απάντησε όμως στις εκκλήσεις του Μανουήλ και απέστειλε στο Βυζάντιο έναν επίλεκτο στρατό από 1.200 πολεμιστές κάτω από τις διαταγές του στρατάρχη Boucicaut. Ο τολμηρός στρατάρχης πέτυχε να φθάσει στην Κωνσταντινούπολη και αγωνίσθηκε γενναία εναντίον των Τούρκων. Ήταν όμως αυτονόητο ότι η μικρή αυτή στρατιωτική δύναμη, όσο μεγάλες επιτυχίες κι αν είχε, δεν μπορούσε να απαλλάξει την αυτοκρατορία από τον τουρκικό κίνδυνο. Έτσι ο Μανουήλ έλαβε την απόφαση να επισκεφθεί ο ίδιος τη Δύση και να ζητήσει αυτοπροσώπως βοήθεια για την άτυχη αυτοκρατορία του. Ο Boucicaut, ο οποίος παρακίνησε τον αυτοκράτορα στην απόφαση αυτή, κατάφερε επίσης με επιδεξιότητα να φέρει σε συνεννόηση τους δύο αντίζηλους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Συμφωνήθηκε ο Ιωάννης Ζ' να κυβερνά ως αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη όσο χρόνο θα απουσίαζε ο Μανουήλ. Βέβαια ο Μανουήλ δεν έτρεφε ψευδαισθήσεις για την κατάσταση της πρωτεύουσας και παρά την πρόσφατη συνδιαλλαγή δεν έδειξε εμπιστοσύνη στον ανηψιό του, που θα έμενε εκεί ως κυβερνήτης. Έτσι θεώρησε προτιμότερο να εμπιστευθεί τη γυναίκα και τα παιδιά του στον αδελφό του Θεόδωρο στο

Digitized by 10uk1s

Μοριά.

Στις 10 Δεκεμβρίου 1399 ο Μανουήλ ξεκίνησε για το ταξίδι του με τη συνοδεία του Boucicaut[235]. Στην αρχή πήγε στη Βενετία, επισκέφθηκε πολλές άλλες ιταλικές πόλεις και ύστερα πήρε το δρόμο για το Παρίσι και από εκεί για το Λονδίνο. Παντού έγινε δεκτός με μεγάλες τιμές και τόσο το ίδιο το ταξίδι του αυτοκράτορα όσο και η επιβλητική προσωπικότητά του προκαλούσαν βαθειά εντύπωση. Τα αισθήματα και τις εντυπώσεις που δημιούργησε η άφιξή του εκφράζουν τα παθητικά λόγια ενός άγγλου ιστοριογράφου και λόγιου της εποχής εκείνης, ο οποίος έγραφε: «Διερωτήθηκα από τα βάθη της καρδιάς μου πόσο σκληρό είναι που ο μεγάλος αυτός χριστιανός πρίγκιπας από την μακρινή Ανατολή αναγκάσθηκε από τον κίνδυνο των απίστων να επισκεφθεί τα απόμερα νησιά της Δύσεως για να ζητήσει βοήθεια εναντίον τους. Θεέ μου! Που είσαι παλαιά δόξα της Ρώμης; Τώρα γκρεμίσθηκε το μεγαλείο της αυτοκρατορίας σου και στ' αλήθεια μπορεί κανείς να πει για σένα με τα λόγια του Ιερεμία: "Αυτή που ήταν πριγκίπισσα ανάμεσα στα έθνη και βασίλισσα στις χώρες, πρέπει τώρα να υπηρετεί". Ποιος θα πίστευε ποτέ, ότι θα βυθιζόσουν σε τέτοια αθλιότητα, ότι εσύ που κάποτε κυβερνούσες ολόκληρο τον κόσμο από το θρόνο του μεγαλείου σου, θα καταντούσες τώρα εντελώς ανίσχυρη για να προστατέψεις τη χριστιανική πίστη»[236]. Η διαμονή του αυτοκράτορα και της ακολουθίας του στα κέντρα της δυτικής Ευρώπης αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική από άποψη πολιτιστική, γιατί διευκόλυνε τις στενότερες επαφές ανάμεσα στο βυζαντινό και το δυτικό κόσμο στην περίοδο της πρώιμης αναγεννήσεως. Στην πράξη όμως το ταξίδι του Μανουήλ και οι εκκλήσεις του απέφεραν μηδαμινά αποτελέσματα. Ο αυτοκράτορας εξασφάλισε μόνο ασαφείς υποσχέσεις, οι οποίες βέβαια παρέμειναν ανεκπλήρωτες. Έμεινε ένα εντυπωσιακά μεγάλο διάστημα μακρυά από την αυτοκρατορία του, την οποία διοικούσε ο αντίζηλός του Ιωάννης Ζ' κατά βούληση και βέβαια με όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση από το σουλτάνο. Σε μια στιγμή φάνηκε ότι ο Μανουήλ δεν είχε πια δυνάμεις να επιστρέψει στην πατρίδα, γιατί διέκοψε το ταξίδι του στο Παρίσι, όπου διέμεινε σχεδόν δύο χρόνια, αν και δεν μπορούσε να τρέφει ψευδαισθήσεις για το αποτέλεσμα της διαμονής του εκεί. Τότε όμως έφθασε η λυτρωτική αγγελία ότι οι δυνάμεις του Βαγιαζίτ κατατροπώθηκαν από τους Μογγόλους του Τιμούρ στη μάχη της Άγκυρας και ότι το Βυζάντιο απαλλάχθηκε από τον τουρκικό κίνδυνο.

Ο Τιμούρ αναδείχθηκε ο πιο ισχυρός ηγεμόνας των Μογγόλων από την εποχή του Τζεγκίς Χαν και από τους μεγαλύτερους κατακτητές στην παγκόσμια ιστορία. Ήταν γόνος μιας μικρής τουρκικής αριστοκρατικής οικογένειας του Τουρκεστάν και είχε θέσει ως στόχο του την παλινόρθωση της αχανούς αυτοκρατορίας του Τσεγκίς Χαν, τον οποίο κατόρθωσε να πραγματοποιήσει ύστερα από μακρούς και αιματηρούς πολέμους[237]. Αφού υπέταξε στην εξουσία του την κεντρική Ασία και τη Χρυσή Ορδή στη νότια Ρωσία, ανέλαβε το 1398 μια γιγάντια εκστρατεία προς την Ινδία, ύστερα κατέκλυσε την Περσία, τη Μεσοποταμία και τη Συρία και τελικά επιτέθηκε στην οθωμανική αυτοκρατορία της Μ. Ασίας. Τις εκστρατείες του συνόδευαν οι πιο λυσσαλέες καταστροφές. Οι περιοχές, που εγκατέλειπαν πίσω του οι ορδές του, έμοιαζαν με νεκρή έρημο: *«Ότι ούτε κυνός υλακή το παράπαν ηκούετο ουδέ όρνιθος ημέρου κοκκυσμός ουδέ παιδιού κλαυθμυρισμός»*[238].

Η ακάθεκτη αυτή κατακτητική ορμή συνέτριψε τώρα και τη δύναμη του Βαγιαζίτ. Στην αποφασιστική μάχη της Αγκύρας στις 28 Ιουλίου 1402[239], ο Τιμούρ ύστερα από σκληρό και μακρό αγώνα διέλυσε τα οθωμανικά στρατεύματα Ο μεγάλος σουλτάνος έπεσε στα χέρια του νικητή και πέθανε σε μογγολική αιχμαλωσία. Ο Τιμούρ όμως αποσύρθηκε την άνοιξη του 1403 από τα μικρασιατικά εδάφη και δύο χρόνια αργότερα ο γέρος πια κατακτητής πέθανε στη διάρκεια μιας εκστρατείας προς την Κίνα[240]. Η βραχύχρονη αλλά βίαιη ανάμιξή του στις τύχες της Μ. Ασίας είχε ανυπολόγιστες συνέπειες. Συνέτριψε τη δύναμη των Οθωμανών και με τον τρόπο αυτό παρέτεινε την ζωή της βυζαντινής αυτοκρατορίας για μισό ακόμα αιώνα.

Στην καθημαγμένη οθωμανική αυτοκρατορία ξέσπασαν άγριες ταραχές[241]. Το Βυζάντιο όμως δεν μπόρεσε να εκμεταλλευθεί αποτελεσματικά την ανάπαυλα αυτή, για να ανανεώσει τις δυνάμεις του. Η εσωτερικά εξαντλημένη αυτοκρατορία των Βυζαντινών δεν ήταν πια σε θέση να αναγεννηθεί. Πάντως η κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Ανατολή είχε μεταβληθεί τελείως και

Digitized by 10uk1s

το γεγονός αυτό έφερε και στο Βυζάντιο κάποια ανακούφιση. Ο μεγαλύτερος γιος του Βαγιαζίτ Σουλεϊμάν, που είχε εγκατασταθεί στα ευρωπαϊκά εδάφη, βρισκόταν σε πόλεμο με τους αδελφούς του που εξουσίαζαν τη Μ. Ασία. Έκλεισε συνθήκη με το Βυζάντιο, με το σέρβο δεσπότη Στέφανο Λαζάρεβιτς[242] και με τις ναυτικές δυνάμεις της Βενετίας, της Γένουας και της Ρόδου (1403)[243]. Το Βυζάντιο απαλλάχθηκε από τις δεσμεύσεις του υποτελούς κράτους και έπαυσε να καταβάλλει φόρο υποτέλειας στους Τούρκους. Επί πλέον ανέκτησε τη Θεσσαλονίκη με τα ευρύτερα περίχωρά της, τη Χαλκιδική με το Άγιον Όρος, την ομάδα των νησιών Σκίαθο, Σκόπελο, Σκύρο και εκτεταμένες παράλιες περιοχές στον Εύξεινο Πόντο και στη Θάλασσα του Μαρμαρά[244].

Από την άλλη όμως πλευρά η συμμαχία με τον Σουλεϊμάν είχε ως αποτέλεσμα να περιπλακούν οι Βυζαντινοί στην εσωτερική διαμάχη των επίδοξων διεκδικητών του τουρκικού θρόνου, όπως ακριβώς περιεπλάκησαν και οι σέρβοι πρίγκιπες στον αγώνα αυτό, ο οποίος καθόρισε τη γενική εξέλιξη στα Βαλκάνια. Η πτώση του Σουλεϊμάν, ο οποίος υπέκυψε στον αδελφό του Μούσα (1411) ύστερα από αμφίρροπο πόλεμο, απειλούσε την αυτοκρατορία με νέα σοβαρή κρίση. Ο Μούσα πήρε αμείλικτη εκδίκηση από τους συμμάχους του Σουλεϊμάν και μάλιστα άρχισε την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως. Την τελική όμως νίκη από τον πόλεμο των Οθωμανών αδελφών έδρεψε ο Μωάμεθ, ο οποίος με την υποστήριξη του αυτοκράτορα Μανουήλ και του δεσπότη Στέφανου Λαζάρεβιτς, κατατρόπωσε τον Μούσα και ανέλαβε ως σουλτάνος την εξουσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι τελείωσε ο εμφύλιος πόλεμος, ξεπεράσθηκε η μεγάλη κρίση που απειλούσε τους Οθωμανούς και τέθηκαν τα θεμέλια για τη νέα ανάπτυξη της οθωμανικής δυνάμεως. Ο Μωάμεθ Α' (1413 - 21) αφιέρωσε τις δυνάμεις του κατά πρώτο λόγο στην εσωτερική σταθεροποίηση της αυτοκρατορίας του και στην εδραίωση της εξουσίας του στη Μ. Ασία. Τήρησε τη συμφωνία του με το βυζαντινό αυτοκράτορα και στη διάρκεια της βασιλείας του διατηρήθηκαν αδιατάρρακτες οι καλές σχέσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και στους Οθωμανούς.

Το Βυζάντιο ήταν τόσο σίγουρο για τη φιλία του νέου σουλτάνου, ώστε ο Μανουήλ Β', ύστερα από την άνοδο του Μωάμεθ θεώρησε δυνατό να φύγει από την πρωτεύουσα. Έμεινε ένα χρονικό διάστημα στη Θεσσαλονίκη και μετά, την άνοιξη του 1415, επισκέφθηκε την Πελοπόννησο. Ο Μυστράς βρισκόταν σε άνθηση, σε αντίθεση με το βυζαντινό κέντρο, που, παρά τη μείωση της εξωτερικής απειλής παρήκμαζε συνεχώς. Εδώ στο Μυστρά ο ουμανιστής Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων προσδοκούσε την πραγματοποίηση της ουτοπίας του, όταν οραματίσθηκε την αναγέννηση του Ελληνισμού στη νότια Ελλάδα και κατέστρωσε ένα ιδανικό σύνταγμα σύμφωνα με το πρότυπο της πλατωνικής πολιτείας. Ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος ανέπτυξε σε υπομνήματα, που έστειλε στον αυτοκράτορα και στο δεσπότη του Μυστρά, και πρακτικές προτάσεις για την απλοποίηση του φορολογικού συστήματος και για τη δημιουργία ενός εθνικού στρατού, που θα αντικαθιστούσε τα μισθοφορικά στρατεύματα.[245] Εδώ στη βυζαντινή Πελοπόννησο και στην παραμονή της πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας, εκδηλώθηκε η θέληση του Ελληνισμού να ξαναζήσει και να ανασχηματισθεί σε κράτος. Ο Μοριάς φάνηκε ως το ορμητήριο του Ελληνισμού, αφού πέτυχε να διατηρήσει όχι μόνο τη θέση του, αλλά ακόμη και να την διευρύνει. Για να προστατεύσει ο αυτοκράτορας την πολύτιμη αυτή κτήση ανοικοδόμησε στον Ισθμό της Κορίνθου ένα ισχυρό τείχος, το γνωστό Εξαμίλιον. Η διαμονή του Μανουήλ στην Πελοπόννησο επέδρασε επίσης και στη διαμόρφωση των εσωτερικών συνθηκών της χώρας, αφού συνέβαλε στην αύξηση του κύρους της κυβερνήσεως απέναντι στις συγκεντρωτικές φιλοδοξίες της τοπικής αριστοκρατίας. Ο αυτοκράτορας, πριν εγκαταλείψει την Πελοπόννησο το Μάρτιο του 1416, αντικατέστησε το μεγαλύτερο γιο του Ιωάννη, που λίγο αργότερα έφθασε κι αυτός στο Μοριά διά μέσου της Θεσσαλονίκης, για να συμπαρασταθεί στο νεώτερο αδελφό του, το δεσπότη Θεόδωρο Β', στη διοίκηση της χώρας[246]. Κάτω από τις διαταγές του Ιωάννη, άρχισε μια νικηφόρα προέλαση του βυζαντινού στρατού εναντίον της λατινικής Αχαΐας. Ο πρίγκιπας Centurione Zaccaria έχασε το μεγαλύτερο τμήμα από τις κτήσεις του. Χρειάσθηκε η επέμβαση της Βενετίας για να αναβάλλει την οριστική πτώση της εξουσίας του[247].

Η ανάπαυλα, που χάρισε η τύχη στο Βυζάντιο, τελείωσε με το θάνατο του Μωάμεθ Α' και την άνοδο

Digitized by 10uk1s

στο θρόνο του γιου του Μουράτ Β' (1421-51). Η δύναμη των Οθωμανών αποκαταστάθηκε και ο νέος σουλτάνος εφάρμοσε πάλι την επιθετική πολιτική του Βαγιαζίτ. Τα πράγματα έφθασαν πάλι στο ίδιο σημείο, όπου είχαν σταματήσει πριν από τη μάχη της Αγκύρας. Μάταια επιζήτησε ο Ιωάννης, που στις 19 Ιανουαρίου 1421 είχε στεφθεί συναυτοκράτορας[248], να χρησιμοποιήσει εναντίον του Μουράτ Β' τον αντίζηλο διάδοχο Μουσταφά, ο οποίος έδωσε τις πιο δελεαστικές υποσχέσεις στους Βυζαντινούς σε περίπτωση που θα νικούσε[249]. Το Βυζάντιο έχασε το παιγνίδι και εξήγειρε εναντίον του την οργή του οθωμανού κυρίαρχου. Ο Μουράτ Β' συνέτριψε τον επίδοξο σφετεριστή και στη συνέχεια επιτέθηκε με ακάθεκτη ορμή εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως. Στις 8 Ιουνίου 1422 άρχισε η τακτική πολιορκία της πόλεως. Την πρωτεύουσα έσωσε για μια ακόμη φορά η αντοχή των τειχών της και όταν εξεγέρθηκε εναντίον του Μουράτ ένας νέος διεκδικητής του θρόνου, ο νεαρός αδελφός του Μουσταφά, ο σουλτάνος χρειάσθηκε να εγκαταλείψει για την ώρα το στόχο του, χωρίς να τον πραγματοποιήσει. Η αποφασιστική μάχη θα γινόταν βέβαια τριάντα χρόνια αργότερα, θα μπορούσε όμως να ισχυρισθεί κανείς, ότι με την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως το 1422 άρχιζε η έσχατη επιθανάτια πάλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Την άνοιξη του 1423 οι Τούρκοι εισέβαλαν πάλι στη νότια Ελλάδα. Τα τείχη του Εξαμιλίου, τα οποία οικοδόμησε ο Μανουήλ κατά μήκος του Ισθμού με μεγάλες δαπάνες, καταστράφηκαν και λεηλατήθηκε ολόκληρος ο Μοριάς. Τελικά η αυτοκρατορική κυβέρνηση πέτυχε να συνάψει συνθήκη με τον Μουράτ Β' το 1426, με την οποία υποχρεώθηκε να καταβάλλει πάλι φόρο υποτέλειας. Έτσι το Βυζάντιο επανήλθε στην κατάσταση του υποτελούς κράτους, από την οποία είχε απαλλαγεί προσωρινά ύστερα από τη μάχη της Αγκύρας. Τίποτε πια δεν μπόρεσε να λυτρώσει την αυτοκρατορία από την υποτέλεια αυτή, στην οποία και παρέμεινε ως την πτώση της.

Λίγο αργότερα και η Θεσσαλονίκη αντιμετώπισε το πεπρωμένο. Στην πόλη αυτή, που λοιμοκτονούσε κάτω από τη βαρειά απειλή των Τούρκων, κυβερνούσε ο τρίτος γιος του Μανουήλ, ο δεσπότης Ανδρόνικος. Η κατάσταση έγινε τόσο απελπιστική και η πίεση τόσο μεγάλη, ώστε το 1423 παρέδωσε την πόλη στους Βενετούς. Η ναυτική δημοκρατία υποχρεώθηκε να σεβασθεί τα δίκαια και τα έθιμα των πολιτών και ανέλαβε την άμυνα και τη διατροφή της πόλεως.[250] Όπως ήταν φυσικό, η συμφωνία αυτή προκάλεσε την οργή του ηγεμόνα των Οθωμανών, ο οποίος θεωρούσε την πόλη ω βέβαιη λεία. Βέβαια, οι Βενετοί επιδίωξαν να έρθουν σε συνεννόηση μαζί του και οι προτάσεις τους γίνονταν από χρόνο σε χρόνο όλο και δελεαστικότερες καθώς αύξανε η τουρκική πίεση απ' έξω και μεγάλωνε η απειλή της πείνας μέσα στην πόλη. Στην αρχή δέχθηκαν με κάποιο δισταγμό να αναλάβουν την ετήσια χορηγία από 100.000 άσπρα, την οποία πλήρωνε ο βυζαντινός δεσπότης στους Οθωμανούς, ύστερα όμως και μετά από πολλαπλές διαπραγματεύσεις το ποσό αυτό ανέβηκε στα 150.000 άσπρα και στο τέλος έφθασε τα 300.000 άσπρα[251]. Τελικά όλες οι διαπραγματεύσεις και οι συναλλαγές έμειναν χωρίς αποτέλεσμα και ύστερα από σύντομη εξουσία που διάρκεσε επτά μόνο χρόνια οι Βενετοί έχασαν πάλι τη Θεσσαλονίκη. Ο Μουράτ Β' εμφανίσθηκε επί τόπου με μεγάλη στρατιωτική δύναμη και κατέλαβε την πόλη στις 29 Μαρτίου 1430 ύστερα από σύντομη πολιορκία.

Ο Μανουήλ Β' είχε αποσυρθεί από τις κρατικές υποθέσεις αμέσως μετά την ανύψωση του γιου του σε συναυτοκράτορα. Ο γηραιός ηγεμόνας, εξουθενωμένος ψυχικά και σωματικά, πέθανε ως μοναχός Ματθαίος στις 21 Ιουλίου 1425. Την Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της έμελλε να κυβερνήσει ως βασιλεύς και αυτοκράτωρ των Ρωμαίων ο Ιωάννης Η' (1425 - 48). Τα άλλα κατάλοιπα της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη θάλασσα του Μαρμαρά και στην Πελοπόννησο εξουσίαζαν οι αδελφοί του ως ανεξάρτητοι ηγεμόνες. Η τεμαχισμένη και αποδυναμωμένη αυτοκρατορία είχε τελείως αφανισθεί από άποψη οικονομική και δημοσιονομική. Σπάνια τυπώνονταν χρυσά νομίσματα από τα χρόνια κιόλας του Μανουήλ, ενώ με τον Ιωάννη Η' σταμάτησε τελείως η κοπή βυζαντινών χρυσών νομισμάτων και επικράτησε στην πράξη το αργυρό νόμισμα[252].

Το μοναδικό φωτεινό σημείο στην τότε κατάσταση του Βυζαντίου έμεινε ο Μοριάς, την ηγεμονία του οποίου μοιράσθηκαν μεταξύ τους οι τρεις αδελφοί του αυτοκράτορα, ο Θεόδωρος, ο

Digitized by 10uk1s

Κωνσταντίνος και ο Θωμάς. Ανεπηρέαστος από τις φοβερές τουρκικές εισβολές ο βυζαντινός Μοριάς συνέχισε τους νικηφόρους αγώνες του εναντίον των γειτονικών λατινικών κρατιδίων. Ο κόμης Carlo Tocco, που δοκίμασε την ήττα από τους Βυζαντινούς σε μια ναυμαχία το 1427, προτίμησε τη συνεννόηση. Μαζί με μια ανηψιά του παρέδωσε ως προίκα στο δεσπότη Κωνσταντίνο τις υπόλοιπες κτήσεις του στην Πελοπόννησο (1428). Την άνοιξη του 1430 ο Κωνσταντίνος εισήλθε στην Πάτρα, ύστερα από μακρόχρονη πολιορκία, και δύο χρόνια αργότερα τερμάτισε την ύπαρξή της η λατινική ηγεμονία της Αχαΐας[253]. Ολόκληρη η Πελοπόννησος, εκτός από τις βενετικές αποικίες της Κορώνης και Μεθώνης στα νοτιοδυτικά καθώς και το Ναύπλιο και το Άργος στα ανατολικά, βρίσκονταν κάτω από ελληνική κυριαρχία Ο αγώνας ανάμεσα στους Έλληνες και τους Φράγκους, που είχε αρχίσει από τα χρόνια του Μιχαήλ Η' και συνεχίσθηκε σχεδόν αδιάκοπα από τότε, τελείωσε με τη νίκη των Ελλήνων, αλλά την παραμονή της τουρκικής κατακτήσεως. Η τελική νίκη ήταν κυρίως έργο του νεαρού Κωνσταντίνου, ο οποίος δυο δεκαετίες αργότερα θα έδινε τη ζωή του ως τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου στη μάχη για την Κωνσταντινούπολη. Η αντίθεση ανάμεσα στο αφανιζόμενο βυζαντινό κέντρο και στην επαρχία της νότιας Ελλάδας, που επεκτεινόταν ταχύτατα, έγινε πιο οξύτερη από όσο ήταν στα χρόνια του Μανουήλ.

Στο μεταξύ ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η', κάτω από την αφόρητη πίεση των Τούρκων, αναζήτησε στην απόγνωσή του διέξοδο σε νέες διαπραγματεύσεις για την ένωση των δύο Εκκλησιών, έτοιμος να εξασφαλίσει τη δυτική βοήθεια εναντίον των απίστων, που τόσο συχνά είχε εξαγγελθεί με τίμημα την εκκλησιαστική υποταγή στη Ρώμη. Ως τότε οι εμπειρίες δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικές. Όσες φορές γίνονταν τέτοιες διαπραγματεύσεις το Βυζάντιο και η Ρώμη κατέληγαν πάντα στο ίδιο σημείο, αφού η μια πλευρά παραπλανούσε την άλλη και έτρεφε αυταπάτες. Η βυζαντινή δηλαδή κυβέρνηση περίμενε από τη Ρώμη τη σωτηρία από τον τουρκικό κίνδυνο και υποσχόταν την ένωση των Εκκλησιών, την οποία όμως δεν μπορούσε να επιβάλει μπροστά στο άκαμπτο λαϊκό αίσθημα των Βυζαντινών. Η Ρώμη απαιτούσε ως βασική προϋπόθεση την αναγνώριση του πρωτείου της και τότε υποσχόταν βοήθεια εναντίον των Τούρκων, την οποία όμως εκτός από περιορισμένες εξαιρέσεις δεν μπορούσε να εξασφαλίσει ούτε και στις ρωμαιοκαθολικές δυνάμεις της Ανατολής. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ, με τις πολλαπλές εμπειρίες του, αντιμετώπιζε την ιδέα της ενώσεως με μεγάλο δισταγμό. Λέγεται ότι λίγο πριν από το θάνατό του προειδοποίησε καθαρά το γιο του να μην ελπίζει τίποτε απ' αυτήν. Γιατί η ένωση ανάμεσα στους Έλληνες και τους Λατίνους ήταν μάλλον αδύνατη και κάθε ενωτική προσπάθεια θα διεύρυνε μόνο το σχίσμα[254]. Όσο όμως ισχυρή και αν ήταν η γενική αντίθεση των Βυζαντινών για την ένωση, υπήρχαν πάντοτε στην Κωνσταντινούπολη ισχυροί κύκλοι φιλενωτικών, οι οποίοι στις κρίσιμες στιγμές έβλεπαν ως μοναδική ελπίδα τη συμφωνία με τη Ρώμη. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η' τέθηκε τώρα επικεφαλής αυτών των κύκλων. Ύστερα από την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως το 1422 και όταν ήταν ακόμη διάδοχος του θρόνου, επισκέφθηκε τις δυτικές αυλές ζητώντας βοήθεια. Από το 1431 είχαν αρχίσει καινούργιες διαπραγματεύσεις με απώτερο στόχο την ένωση. Εξαιτίας της έριδας ανάμεσα στον Ευγένιο Δ' και στη σύνοδο της Βασιλείας οι διαπραγματεύσεις αυτές παρατάθηκαν για μακρό χρόνο και τελικά συμφωνήθηκε να συγκληθεί μια σύνοδος στην Ιταλία, την οποία θα παρακολουθούσε και ο αυτοκράτορας προσωπικά. Για το χρόνο της απουσίας του κάλεσε στην Κωνσταντινούπολη ως αντιβασιλέα τον αδελφό του Κωνσταντίνο και το γεγονός αυτό έθεσε τέλος στις ατυχείς διενέξεις, που είχαν ξεσπάσει ανάμεσα στους βασιλικούς αδελφούς, που κυβερνούσαν το Μοριά.

Στις 24 Νοεμβρίου 1437 ο Ιωάννης Η' έφυγε από την πρωτεύουσα και πήρε το δρόμο για τη Δύση, όπως είχε κάνει ο πατέρας του πριν από σαράντα σχεδόν χρόνια και ο παππούς του πριν από εβδομήντα σχεδόν χρόνια. Στη Δύση όμως δεν πήγε μόνο για να ζητήσει βοήθεια, όπως είχε κάνει ο Μανουήλ, αλλά, σύμφωνα με το παράδειγμα του Ιωάννη Ε', για να μεταστραφεί στην καθολική πίστη και επί πλέον να οδηγήσει το λαό του και τον ελληνικό κλήρο στην ένωση με τη Ρώμη. Με συνοδεία τον αδελφό του Δημήτριο, τον πατριάρχη Ιωσήφ, πολλούς μητροπολίτες και περισσότερους επισκόπους και ηγουμένους, έφθασε την άνοιξη του 1438 στη Φερράρα όπου η σύνοδος άρχισε τις εργασίες της στις 9 Απριλίου. Αν και η τελική έκβαση ήταν εκ των προτέρων

Digitized by 10uk1s

καθορισμένη, εξαιτίας της κρίσιμης καταστάσεως των Ελλήνων, οι συζητήσεις στη Φερράρα και αργότερα στη Φλωρεντία παρατάθηκαν για μακρό χρόνο[255] και συχνά έλαβαν χώρα βίαιοι διαπληκτισμοί, που οφείλονταν κυρίως στην σθεναρή αντίδραση που πρόβαλλε ο μητροπολίτης Εφέσου Μάρκος ο Ευγενικός στους αντιπροσώπους της ρωμαϊκής Εκκλησίας και τους βυζαντινούς φιλενωτικούς. Στις 6 Ιουλίου 1439 διακηρύχθηκε τελικά η ένωση σε λατινική και ελληνική γλώσσα[256] στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας από τον καρδινάλιο Ιουλιανό Cesarini και τον αρχιεπίσκοπο της Νικαίας Βησσαρίωνα. Βέβαια, η απόφαση σχετικά με το παπικό πρωτείο διατυπώθηκε με σχετική ασάφεια και οι Έλληνες θα μπορούσαν να διατηρήσουν το εκκλησιαστικό τυπικό τους. Ωστόσο σε όλα τα διαφιλονεικούμενα ζητήματα επικράτησε η γνώμη της Ρώμης.

Φαινομενικά η φιλενωτική παράταξη φάνηκε ότι κέρδισε τώρα μια μεγαλύτερη νίκη απ' ότι η σύνοδος της Λυών, αφού τη φορά αυτή παρευρέθηκε προσωπικά στη σύνοδο ο ίδιος ο αυτοκράτορας και μαζί με τους ανώτερους εκπρόσωπους της βυζαντινής Εκκλησίας ασπάσθηκε επίσημα τήν ομολογία πίστεως της Ρώμης. Στην πραγματικότητα όμως οι αποφάσεις της Φλωρεντίας δεν έφεραν κανένα θετικό αποτέλεσμα. Επαληθεύθηκαν έτσι οι ανησυχίες ότι οι ενωτικές προσπάθειες θα διεύρυναν το σχίσμα. Ο βυζαντινός λαός απέκρουσε με φανατισμό τις συμφωνίες της Φερράρας και της Φλωρεντίας και ενώ οι συστάσεις των φιλενωτικών έμειναν άκαρπες, τα πύρινα κηρύγματα του Μάρκου Ευγενικού βρήκαν παντού μεγάλη απήχηση. Η ένωση της Φλωρεντίας αποδείχθηκε περισσότερο θνησιγενής απ' όσο εκείνη της Λυών, γιατί ο ιδρυτής της δυναστείας των Παλαιολόγων πέτυχε τότε να επιβάλει σε μεγαλύτερη έκταση τη θέλησή του στην αντίπαλη παράταξη απ' όσο τώρα ο Ιωάννης Η'. Επί πλέον η ένωση του 1274 είχε ένα πιο εφαρμόσιμο πολιτικό στόχο, δηλαδή την προστασία του Βυζαντίου από την κατακτητική μανία των Δυτικών, ενώ ο σκοπός της ενώσεως του 1439 ήταν να λυτρώσει το Βυζάντιο από τον τουρκικό κίνδυνο, πράγμα το οποίο η Ρώμη αδυνατούσε να επιτύχει.

Η ένωση αυτή, αντί να εξασφαλίσει βοήθεια εναντίον του εξωτερικού εχθρού, βύθισε τη Βυζάντιο σε εσωτερικές έριδες, έσπειρε εχθρότητα και αδελφικό μίσος ανάμεσα στο βυζαντινό λαό και εξάλειψε το ελάχιστο κύρος που διέθετε ακόμη η αυτοκρατορία έξω από τα όριά της στο σλαβικό κόσμο. Το κράτος της Μόσχας που ήταν πολύ μακριά για να συμμερισθεί τις δυσκολίες που ταλαιπωρούσαν το Βυζάντιο, αλλά είχε μάθει από τους Βυζαντινούς να μισεί τη Ρώμη, είδε τη μεταστροφή του αυτοκράτορα και του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ως αδιανόητη προδοσία Ο Έλληνας μητροπολίτης της Ρωσίας Ισίδωρος, που ήταν φανατικός οπαδός της ενώσεως, καθαιρέθηκε από το μεγάλο δούκα Βασίλειο Β' αμέσως μετά την επιστροφή του από τη Φλωρεντία και φυλακίσθηκε. Από τότε η Ρωσία άρχισε να εκλέγει μόνη της το μητροπολίτη της. Έστρεψε τα νώτα στους αποστάτες Βυζαντινούς που πρόδωσαν την ορθόδοξη πίστη και αποκήρυξε το δικαίωμα του πρωτείου τους στον ορθόδοξο κόσμο. Έτσι χάθηκε και η Ρωσία, ενώ προκλήθηκε στο ίδιο το Βυζάντιο μια βαθειά διχόνοια, χωρίς να εξασφαλισθεί η ελάχιστη πρακτική βοήθεια από τη Ρώμη. Η αναμενόμενη συμπαράσταση από τη Δύση δεν υλοποιήθηκε, ενώ στην Κωνσταντινούπολη η ένωση δεν επιτεύχθηκε. Όπως πριν έτσι και τώρα η ρωμαιοκαθολική και η ελληνορθόδοξη Εκκλησία βρίσκονταν σε αντίθεση. Και ενώ ο βυζαντινός λαός έμενε σταθερός στην πίστη του, οι πιο επιφανείς αγωνιστές υπέρ της ενώσεως ακολούθησαν με συνέπεια τις αρχές τους και στράφηκαν τελείως προς τη Ρώμη. Ο ηγέτης των ελλήνων φιλενωτικών, ο λόγιος Βησσαρίων,[257] και ο Ισίδωρος, που διέφυγε από την αιχμαλωσία του στη Ρωσία, έγιναν καρδινάλιοι της ρωμαϊκής Εκκλησίας. Οι διαπραγματεύσεις της Φερράρας και της Φλωρεντίας, ενώ δεν έφεραν κανένα θετικό πολιτικό αποτέλεσμα, ερέθισαν αντίθετα τις υποψίες του Μουράτ Β' και ο Ιωάννης Η' χρειάσθηκε να καταπραΰνει το σουλτάνο με τη διαβεβαίωση, ότι οι διαπραγματεύσεις αυτές είχαν αποκλειστικά θρησκευτικό χαρακτήρα.

Η οθωμανική δύναμη αντιμετώπιζε πραγματικές δυσκολίες από μιαν άλλη πλευρά. Όπως στα χρόνια του Βαγιαζίτ, έτσι και τώρα οι επιτυχίες των Τούρκων στη Βαλκανική χερσόνησο προκάλεσαν την αντίσταση της Ουγγαρίας. Ο ηρωικός βοϊβόδας της Τρανσυλβανίας, ο Ιωάννης Κορβίνος Ουνυάδης, πέτυχε λαμπρές νίκες εναντίον των Τούρκων στη Σερβία και στη Βλαχία, οι

Digitized by 10uk1s

οποίες προκάλεσαν παντού ενθουσιασμό και γέννησαν νέες ελπίδες. Ο πάπας κάλεσε τους χριστιανικούς λαούς σε σταυροφορία και γρήγορα συγκεντρώθηκε στη νότια Ουγγαρία μια ανάμικτη στρατιωτική δύναμη από 25.000 άνδρες περίπου. Αρχηγοί της έγιναν ο βασιλιάς Βλαδισλάβος Γ', ο νεαρός Jagellon, ο οποίος είχε συνεννώσει τα στέμματα της Πολωνίας και της Ουγγαρίας, ο Ουνυάδης και ο σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκονβιτς, τον οποίο είχαν εκδιώξει από τη χώρα του οι Τούρκοι. Στις αρχές Οκτωβρίου 1443[258] και ενώ ο Μουράτ Β' πολεμούσε στη Μ. Ασία εναντίον του εμίρη της Καραμανία, ο στρατός των σταυροφόρων πέρασε το Δούναβη κοντά στη Σεμένδρια (Smederevo). Πέρασε γρήγορα μέσα από τις σερβικές χώρες, και εδώ ο Ουνυάδης, που βρισκόταν στην προφυλακή, πέτυχε μια νέα εκπληκτική νίκη πάνω στις δυνάμεις του τούρκου διοικητή της Ρουμελίας στα υψώματα βορείως της Ναϊσσού. Οι σταυροφόροι εισέβαλαν ακάθεκτα στη Βουλγαρία και κατέλαβαν τη Σόφια, για να κινηθούν από εκεί προς τη Θράκη. Εδώ όμως συνάντησαν ισχυρή τουρκική αντίσταση και το αφόρητο κρύο του χειμώνα ανάγκασε το στρατό των Χριστιανών σε οπισθοχώρηση. Οπισθοχωρώντας όμως επιτέθηκε στους Οθωμανούς στην οροσειρά της Κουπονίτσα στα νοτιο-ανατολικά της Ναϊσσού και κέρδισε μια συντριπτική νίκη στις αρχές του 1444.

Φαινόταν ότι το σκηνικό θα άλλαζε. Οι Οθωμανοί, που ως τώρα κέρδιζαν πάντα τη νίκη, πέρασαν αναγκαστικά στην άμυνα και μάλιστα σε περισσότερα μέτωπα. Στην Αλβανία, που από χρόνια δονούσε η επανάσταση, εξεγέρθηκε ο τολμηρός Σκεντέρμπεης (Γεώργιος Καστριώτης) και με την αρχηγία του το απελευθερωτικό κίνημα πήρε σημαντικές διαστάσεις. Ως «αρχηγός της Αλβανίας» συνέχισε τον πόλεμο για πολλά χρόνια (1443 - 68) με ηρωισμό εναντίον των Οθωμανών και προκάλεσε τον ενθουσιασμό του χριστιανικού κόσμου[259]. Στη νότια Ελλάδα ο δεσπότης Κωνσταντίνος πέρασε στην αντεπίθεση. Αντάλλαξε τις κτήσεις του στη Μαύρη θάλασσα με τις κτήσεις του Θεοδώρου στο Μοριά και από το 1443 και εξής εξουσίαζε το πιο σημαντικό τμήμα της Πελοποννήσου με κέντρο το Μυστρά, ενώ ο Θωμάς διατηρούσε τα παλαιά και λιγότερα σημαντικά εδάφη του. Πρώτο του μέλημα ήταν να ξαναχτίσει το τείχος του Εξαμιλίου στον Ισθμό, που είχαν καταστρέψει οι Τούρκοι το 1423. Στη συνέχεια εισέβαλε στην κεντρική Ελλάδα και κατέλαβε την Αθήνα και τη Θήβα. Ο δούκας Nerio Β' Accuajuoli, που ήταν ως τώρα υποτελής στους Τούρκους, αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει την ηγεμονία του δεσπότη του Μυστρά και να καταβάλει σ' αυτόν φόρο υποτέλειας[260].

Η νέα αυτή κατάσταση ανάγκασε τον Μουράτ Β' να έρθει σε συνεννόηση με τους αντιπάλους του. Τον Ιούνιο του 1444 υποδέχθηκε στην Αδριανούπολη τους απεσταλμένους του βασιλιά Βλαδισλάβου, του Γεωργίου Μπράνκοβιτς και του Ουνυάδη και συμφώνησε μαζί τους μια εκεχειρία δέκα χρόνων. Ο Σέρβος δεσπότης θα επανακτούσε τα εδάφη του και οι Οθωμανοί θα περιόριζαν τον ελεγχό τους πάνω στη Βλαχία. Ο σουλτάνος εγγυήθηκε την τήρηση της συμφωνίας και απεχώρησε στη Μ. Ασία στέλνοντας τους εντολοδόχους του στην Ουγγαρία με σκοπό την υπογραφή της συνθήκης από το βασιλιά Βλαδισλάβο. Στα τέλη Ιουλίου υπόγραψε και αυτός από την πλευρά του και εγγυήθηκε στο Szegedin την τήρηση της συνθήκης. Η συνθήκη αυτή χωρίς αμφιβολία περιόρισε σημαντικά την τουρκική δύναμη στα Βαλκάνια και παραχώρησε στους Χριστιανούς μιαν ανάπαυλα δέκα χρόνων. Προκάλεσε όμως και απογοήτευση στο χριστιανικό κόσμο και ιδιαίτερα στη ρωμαϊκή κούρια, η οποία, ενθαρρυμένη καθώς ήταν από τις πρόσφατες επιτυχίες και έχοντας εμπιστοσύνη στην ναυτική βοήθεια που είχε υποσχεθεί η Βενετία, επιθυμούσε την πλήρη εκδίωξη των Τούρκων από την Ευρώπη και ασκούσε πίεση για να συνεχισθεί ο νικηφόρος πόλεμος. Ο καρδινάλιος Ιουλιανός Cesarini απάλλαξε το διστακτικό νεαρό βασιλιά από τον όρκο που είχε δώσει πρόσφατα και το Σεπτέμβριο ο χριστιανικός στρατός άρχισε πάλι την προέλασή του. Οι δυνάμεις του όμως είχαν στο μεταξύ εξασθενήσει σοβαρά και προ παντός έλειπε η σερβική βοήθεια, γιατί ο Γεώργιος Μπράνκοβιτς, ικανοποιημένος από τους όρους της συνθήκης, αποσύρθηκε τελείως από την εκστρατεία. Υπολογίζοντας στην υποστήριξη του βενετικού στόλου οι σταυροφόροι κινήθηκαν προς τη Μαύρη Θάλασσα και ύστερα από κοπιαστική πορεία μέσα από τα βουλγαρικά εδάφη έφθασαν στα παράλια. Ο βενετικός όμως στόλος, στον οποίο είχαν προστεθεί στο Ντουμπρόβνικ (Ραγούσα) και δύο ακόμα γαλέρες[261], δεν κατάφερε να

Digitized by 10uk1s

εμποδίσει τα τουρκικά στρατεύματα να επέμβουν από τη Μ. Ασία. Ο Μουράτ Β' έσπευσε γρήγορα στο μέτωπο επικεφαλής ισχυρού στρατού και στις 10 Νοεμβρίου 1444 έλαβε χώρα στη Βάρνα μια φοβερή μάχη, η οποία έθεσε οδυνηρό τέλος στις υπεροπτικές προσδοκίες των χριστιανών. Ύστερα από σκληρό και, αμφίρροπο αγώνα εξολοθρεύθηκε ολοκληρωτικά ο χριστιανικός στρατός. Ο βασιλιάς Βλαδισλάβος έπεσε στο πεδίο της μάχης, αλλά έχασε τη ζωή του και ο καρδινάλιος Cesarini, ο κύριος υποκινητής της άδοξης αυτής σταυροφορίας[262]. Η ήττα αυτή των χριστιανών είχε χειρότερες συνέπειες από εκείνη στη Νικόπολη, γιατί με αυτή ναυάγησε η ύστατη προσπάθεια για μια κοινή χριστιανική επιχείρηση εναντίον της τουρκικής κατακτήσεως. Η απογοήτευση που κατέλαβε το χριστιανικό στρατόπεδο ήταν βαθύτερη από όσο ποτέ άλλοτε. Ο αξιοθρήνητος αυτοκράτορας της Κωνσταντινουπόλεως αναγκάσθηκε να συγχαρεί και να τιμήσει με δώρα το νικητή.

Ωστόσο ο Κωνσταντίνος συνέχισε την εκστρατεία του στην Ελλάδα και μετά την καταστροφή της Βάρνας. Εμφανίσθηκε πάλι στη Βοιωτία και επέκτεινε την κυριαρχία του στη Φωκίδα και τη λοιπή Ελλάδα ως την Πίνδο. Έτσι την τελευταία στιγμή φάνηκε να δημιουργείται μια νέα ελληνική πολιτεία πάνω στα εδάφη της αρχαίας Ελλάδας ως κληρονόμος του Βυζαντίου που πέθαινε. Γρήγορα όμως ο τολμηρός δεσπότης δοκίμασε την εκδίκηση του νικητή της Βάρνας. Το 1446 ο Μουράτ Β' εισέβαλε με μεγάλο στρατό στα ελληνικά εδάφη και κατέλαβε ταχύτατα τις περιοχές της κεντρικής Ελλάδος. Ο βυζαντινός δεσπότης πρόβαλε την πρώτη αντίσταση στο τείχος του Εξαμιλίου. Το εμπόδιο όμως τούτο κατέστρεψαν τα πυρά των τουρκικών κανονιών. Στις 10 Δεκεμβρίου 1446 κυριεύθηκε με έφοδο το Εξαμίλιον και έτσι κρίθηκε ο πόλεμος. Οι Τούρκοι εισέβαλαν στο Μοριά, ερήμωσαν τις βυζαντινές πόλεις και τα χωριά και υποχώρησαν με 60.000 αιχμαλώτους[263]. Πάντως παραχωρήθηκε ειρήνη στο βυζαντινό δεσπότη με αντάλλαγμα την υποχρέωση να καταβάλλει φόρο υποτέλειας, γιατί ο σουλτάνος είχε ακόμη να αντιμετωπίσει τον Σκεντέρμπεη και τον Ουνυάδη. Σαν απόηχος της μάχης της Βάρνας, η σύρραξη ανάμεσα στον Μουράτ Β' και τον Ουνυάδη έγινε τον Οκτώβριο του 1448 στο Κοσσυφοπέδιο. Εδώ, όπου κάποτε είχε κριθεί η τύχη της Σερβίας, ο Ουνυάδης υπέκυψε ύστερα από αιματηρή μάχη στην υπέρτερη δύναμη των Οθωμανών. Ο Σκεντέρμπεης όμως συνέχισε τη δράση του στα αλβανικά βουνά και έμεινε για πολλά ακόμη χρόνια αήττητος.

Στο μεταξύ ο δεσπότης Κωνσταντίνος, λίγο μετά την αποτυχία του να ενώσει την Ελλάδα, κλήθηκε στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Στις 31 Οκτωβρίου 1448 πέθανε άτεκνος ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η' και επειδή είχε πεθάνει λίγο νωρίτερα και ο Θεόδωρος, τον διαδέχθηκε στον θρόνο ο γενναίος δεσπότης Κωνσταντίνος Δράγασης, που έφερε αυτό το όνομα από τη μητέρα του Ελένη, που καταγόταν από τη σερβική ηγεμονική δυναστεία των Dragaš της ανατολικής Μακεδονίας[264]. Στις 6 Ιανουαρίου 1449 ο Κωνσταντίνος στέφθηκε αυτοκράτορας στο Μοριά και δύο μήνες αργότερα εισήλθε στην πρωτεύουσα. Την ηγεμονία του Μοριά μοίρασαν μεταξύ τους ο Θωμάς και ο Δημήτριος. Ο δεύτερος είχε επανειλημμένα επιχειρήσει να αποκτήσει με τουρκική υποστήριξη το αυτοκρατορικό στέμμα και τώρα, στηριζόμενος και πάλι στην τουρκική βοήθεια, ήρθε γρήγορα στο Μοριά σε οξύτατη ρήξη με τον αδελφό του.

Ούτε το θάρρος ούτε η πολιτική δραστηριότητα του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου μπορούσαν να σώσουν την αυτοκρατορία από τη βέβαιη καταστροφή. Η έσχατη ώρα της αυτοκρατορίας έφθασε όταν μετά το θάνατο του Μουράτ Β' (Φεβρουάριος 1451) το θρόνο κατέλαβε ο γιος του Μωάμεθ Β'. Η Κωνσταντινούπολη βρισκόταν μέσα στην καρδιά της οθωμανικής επικράτειας και διαχώριζε τις ασιατικές από τις ευρωπαϊκές κτήσεις των Οθωμανών. Πρώτος στόχος του νεαρού σουλτάνου ήταν να εξαφανίσει το ξένο αυτό σώμα και να εγκαθιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη ένα σταθερό κέντρο της αναπτυσσόμενης οθωμανικής αυτοκρατορίας. Προετοίμασε με πείσμα, σύνεση και μεγάλη ενεργητικότητα την κατάληψη της βασιλίδας, με την οποία θα ολοκλήρωνε φυσιολογικά το έργο των προκατόχων του. Η βυζαντινή αυλή δεν έτρεφε αυταπάτες για τις προθέσεις των Οθωμανών, τη στιγμή μάλιστα που ο σουλτάνος έχτισε ένα ισχυρό κάστρο στο Βόσπορο (Rumeli Hissar), πολύ κοντά στην πρωτεύουσα.

Digitized by 10uk1s

Όπως ο αδελφός του έτσι και ο Κωνσταντίνος ΙΑ' στήριξε όλες τις ελπίδες του στη βοήθεια από τη Δύση. Οι ελπίδες αυτές ήταν ισχνές, δεν μπορούσε όμως από πουθενά αλλού να ελπίζει. Έτσι επιδίωξε και την τελευταία στιγμή να θέσει σε κίνηση το ναυαγισμένο σχέδιο της εκκλησιαστικής ενώσεως. Στην Κωνσταντινούπολη έφθασε ως απεσταλμένος του πάπα ο Ισίδωρος, ο άλλοτε μητροπολίτης της Ρωσίας. Στις 12 Δεκεμβρίου 1452, πέντε μήνες πριν από την άλωση της βασιλίδας, διακήρυξε στην Αγία Σοφία την ένωση των Εκκλησιών και τέλεσε τη λειτουργία κατά το ρωμαϊκό τυπικό. Τρομερή αγανάκτηση κατέλαβε το βυζαντινό λαό, που την κρίσιμη αυτή στιγμή έμενε πιστός όσο ποτέ άλλοτε στην πίστη του, και αντέδρασε με πάθος στην προσβολή αυτή των θρησκευτικών του αισθημάτων. Τα αισθήματα της απογνώσεως και του αδιάλακτου μίσους κατά των Λατίνων διατύπωσε τότε ένας ανώτατος αξιωματούχος του αυτοκράτορα με τα εξής επιγραμματικά λόγια: *«κρειττότερόν εστιν ειδέναι εν μέση τη πόλει φακιόλιον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν Λατινικήν»*[265]. Όσο πλησίαζε η ώρα της καταστροφής, τόσο ισχυρότερη γινόταν στο Βυζάντιο η διάθεση για συνδιαλλαγή με τους Τούρκους και η κυριαρχία των Οθωμανών θεωρούνταν μικρότερο κακό από την υποταγή στη Ρώμη.

Ωστόσο η δυτική βοήθεια για την Κωνσταντινούπολη δεν έφθασε ποτέ και τούτο δεν οφείλεται βέβαια αποκλειστικά στην εχθρότητα του βυζαντινού πληθυσμού εναντίον της ενώσεως. Τα ανταγωνιζόμενα συμφέροντα των δυτικών δυνάμεων απέκλειαν εκ των προτέρων κάθε αποτελεσματική βοήθεια προς το Βυζάντιο. Ο Αλφόνσος Ε' της Αραγωνίας και της Νεαπόλεως, που ήταν τότε ο πιο ισχυρός ηγεμόνας στη Μεσόγειο, ακολουθούσε στα τελευταία εκείνα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας την πολιτική, την οποία είχαν εφαρμόσει απέναντι στο Βυζάντιο οι Νορμανδοί, οι Γερμανοί και οι Γάλλοι προκάτοχοί του. Επιδίωκε κι αυτός την ίδρυση μιας νέας λατινικής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη και εποφθαλμιούσε για τον εαυτό του το αυτοκρατορικό στέμμα. Τα οπωσδήποτε πενιχρά μέσα, που σκόπευε να χρησιμοποιήσει ο πάπας Νικόλαος Ε' (1447-55) για την άμυνα της Κωνσταντινουπόλεως εναντίον των Τούρκων, απορρόφησαν οι διαρκείς απαιτήσεις του βασιλιά της Νεαπόλεως, που η Ρώμη ικανοποιούσε χωρίς αντίρρηση[266]. Ακόμη και αν η Δύση επενέβαινε έμπρακτα στην Κωνσταντινούπολη, σκοπός της δεν θα ήταν βέβαια η σωτηρία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ούτε όμως υπήρχε πια και η ελάχιστη δυνατότητα να ιδρυθεί μια νέα λατινική αυτοκρατορία στην Ανατολή. Κάποτε είχε τεθεί το ερώτημα αν το Βυζάντιο θα περιερχόταν στα χέρια των Τούρκων ή των Λατίνων. Η εξέλιξη όμως της τελευταίας εκατονταετίας έλυσε οριστικά το δίλημμα αυτό, ενώ η ίδια η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν ήταν πια σε θέση να επηρεάσει στο ελάχιστο την πορεία των γεγονότων. Τα αποφασιστικά γεγονότα, που καθόρισαν την τύχη της, διαδραματίσθηκαν έξω από το χώρο της επιρροής της και χωρίς τη δική της σύμπραξη, αφού από καιρό τώρα το Βυζάντιο ήταν μόνο όργανο στις πολιτικές κινήσεις άλλων δυνάμεων. Εσωτερικά εξαντλημένο και παράλυτο είχε μεταβληθεί σε μια πόλη - κράτος και έγινε έτσι εύκολη λεία των Τούρκων.

Τις πρώτες μέρες του Απριλίου 1453 ο Μωάμεθ Β' συγκέντρωσε ένα δυνατό στράτευμα κάτω από τα τείχη της πόλεως[267]. Απέναντί του βρίσκονταν από την πλευρά των Βυζαντινών μόνο 5.000 Έλληνες περίπου και σχεδόν 2.000 αλλοεθνείς ύπερασπιτές. Το κύριο σώμα των δυτικών πολεμιστών αποτελούσαν 700 Γενουάτες που είχαν φθάσει στην Κωνσταντινούπολη με δύο γαλέρες και αρχηγό τον Giustiniani λίγο πριν αρχίσει η πολιορκία και προς μεγάλη χαρά των Βυζαντινών. Δεν είναι υπερβολή να υποθέσουμε ότι οι δυνάμεις των πολιορκητών ξεπερνούσαν τους αμυνόμενους σε αναλογία μεγαλύτερη από ένα προς δέκα. Τη δύναμη της Κωνσταντινουπόλεως δεν αποτελούσε το ηρωϊκό, αλλά οπωσδήποτε αριθμητικά ανεπαρκές σώμα των υπερασπιστών της, αλλά η μοναδική τοποθεσία της πόλεως και τα πανίσχυρα τείχη της, τα οποία τόσο ο Ιωάννης Η' όσο και ο Κωνσταντίνος ΙΑ' είχαν φροντίσει με κάθε τρόπο να ενισχύσουν.

Η προνομιακή στρατηγική θέση και η αντοχή των τειχών της πόλεως είχαν συχνά σώσει το Βυζάντιο σε συνδυασμό όμως με την ανωτερότητα των Βυζαντινών σε σχέση με τις άλλες δυνάμεις ως προς την στρατιωτική τεχνική. Τώρα την τεχνική υπεροχή την είχαν οι Τούρκοι. Ο Μωάμεθ Β' είχε συγκεντρώσει έναν τεράστιο οπλισμό και είχε δημιουργήσει, με τη βοήθεια κυρίως δυτικών

Digitized by 10uk1s

τεχνικών, ένα ισχυρό πυροβολικό. Στην πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν το νέο αυτό όπλο σε αδιανόητη ως τώρα έκταση και σύμφωνα με τα λόγια ενός σύγχρονου Έλληνα «τα κανόνια έκριναν τα πάντα»[268]. Τα μικρά κανόνια που χρησιμοποιούσαν οι υπερασπιστές ήταν αδύνατο να συγκριθούν με τα μεγάλα τουρκικά πυροβόλα.

Στις 7 Απριλίου άρχισε η πραγματική πολιορκία. Η επίθεση είχε ως κύριο στόχο τα τείχη της πόλεως από το μέρος της ξηράς και ιδιαίτερα την πύλη του Πέμπτου, που οι Τούρκοι είχαν επισημάνει ως το πιο αδύνατο σημείο της βυζαντινής άμυνας. Ο Κεράτειος Κόλπος ήταν φραγμένος με μια βαρειά αλυσίδα, την οποία δεν πέτυχαν οι Τούρκοι να σπάσουν παρόλες τις προσπάθειές τους. Μάλιστα σε μια τέτοια απόπειρα έγινε στις 20 Απριλίου μια ναυμαχία, την οποία κέρδισε ο αυτοκρατορικός στόλος. Η νίκη αυτή προκάλεσε ενθουσιασμό στην Κωνσταντινούπολη και ενέπνευσε καινούργιο θάρρος στους υπερασπιστές, δεν ανακούφισε όμως στην πραγματικότητα καθόλου την πολιορκούμενη πόλη. Επί πλέον ο Μωάμεθ Β' κατόρθωσε να διαπεραιώσει ένα μεγάλο αριθμό πλοίων από την ξηρά μέσα στον Κεράτειο Κόλπο με αποτέλεσμα η πόλη να βομβαρδίζεται και από την ξηρά και από τον Κεράτειο. Το σώμα των ολίγων υπερασπιστών αγωνιζόταν με εκπληκτικό θάρρος εναντίον του αναπότρεπτου τέλους. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας έδινε πρώτος στους πολεμιστές του το παράδειγμα της ηρωικής αποφασιστικότητας. Αγωνίσθηκε στις επάλξεις ως το τέλος σαν να ήταν αποφασισμένος να μη επιζήσει στην καταστροφή[269]. Πολλές σοβαρές επιθέσεις είχαν αποκρουσθεί και άρχισε να κλονίζεται το ηθικό του εχθρού. Ύστερα όμως από επιθέσεις επτά εβδομάδων τα τείχη της πολιορκούμενης πόλης άρχισαν να εμφανίζουν σοβαρά ρήγματα. Η τελική έκβαση δεν θα αργούσε πια να κριθεί.

Ο Μωάμεθ Β' αποφάσισε να εξαπολύσει τη γενική επίθεση στις 29 Μαΐου. Την παραμονή το βράδυ και ενώ ο σουλτάνος προετοίμαζε τα στρατεύματά του για τη μάχη, οι χριστιανοί, Έλληνες και Λατίνοι, τελούσαν στην Αγία Σοφία την τελευταία θεία λειτουργία. Ύστερα από την ιερή ακολουθία οι πολεμιστές γύρισαν στις θέσεις τους και ως αργά τη νύχτα ο αυτοκράτορας επιθεωρούσε τις αμυντικές γραμμές. Τις πρώτες πρωινές ώρες άρχισε η επίθεση από τρεις πλευρές. Οι ηρωϊκοί υπερασπιστές κράτησαν για πολύ ώρα την εισβολή και απέκρουσαν όλες τις επιθέσεις. Τότε ο σουλτάνος έρριξε στη μάχη την κύρια εφεδρεία του, τους Γενίτσαρους, και ύστερα από σκληρό αγώνα το επίλεκτο αυτό σώμα του οθωμανικού στρατού κατόρθωσε να ανέβει στο τείχος. Στην κρίσιμη αυτή στιγμή πληγώθηκε θανάσιμα ο Giustiniani, που πολεμούσε στο πλευρό του αυτοκράτορα, και χρειάσθηκε να απομακρυνθεί. Η απώλεια αυτή προκάλεσε σύγχυση στις τάξεις των υπερασπιστών και διευκόλυνε την εισβολή των Τούρκων. Η πόλη έπεσε γρήγορα στα χέρια τους. Ο Κωνσταντίνος ΙΑ' αγωνίσθηκε ως την τελευταία στιγμή και μέσα στη συμπλοκή βρήκε το θάνατο όπως το επιζητούσε. Τρεις μέρες και τρεις νύχτες κράτησε η λεηλασία, όπως είχε υποσχεθεί ο σουλτάνος στους στρατιώτες του κατά την προετοιμασία της γενικής επιθέσεως για να αναπτερώσει το πεσμένο ηθικό τους. Καταστράφηκαν αντικείμενα ανυπολόγιστης αξίας, μνημεία τέχνης και πολύτιμα χειρόγραφα, εικόνες και εκκλησιαστικοί θησαυροί. Ο Μωάμεθ Β' εισήλθε θριαμβευτικά στην κατακτημένη πόλη. Η Κωνσταντινούπολη έγινε η πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η βυζαντινή αυτοκρατορία δεν υπήρχε πια.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία γεννήθηκε με την ίδρυση της βασιλίδας στο Βόσπορο από το Μέγα Κωνσταντίνο και αφανίσθηκε με την άλωση της ίδιας πόλεως υπό τον τελευταίο Κωνσταντίνο. Βέβαια ο Μοριάς στη νότια Ελλάδα και η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας επέζησαν για λίγα ακόμη χρόνια. Η υποταγή τους όμως δεν αποτελούσε πια για τους Τούρκους σοβαρό πρόβλημα. Η κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως δημιούργησε μια γέφυρα ανάμεσα στις ασιατικές και τις ευρωπαϊκές κτήσεις των Οθωμανών. Εξασφάλισε την ενότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και έδωσε νέα ώθηση στα κατακτητικά της σχέδια. Το πανίσχυρο τουρκικό κράτος ταχύτατα απορρόφησε τα κατάλοιπα των ελληνικών όπως και των λατινικών και σλαβικών κτήσεων στα Βαλκάνια Το 1456 έπεσε η Αθήνα στα χέρια των Οθωμανών και ο Παρθενώνας, που για χίλια χρόνια ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο, μεταβλήθηκε σε τουρκικό τζαμί. Το 1460 τερματίσθηκε και η κυριαρχία των Βυζαντινών στο Μοριά. Ο Θωμάς δραπέτευσε στην Ιταλία, ενώ ο Δημήτριος, που

Digitized by 10uk1s

ήταν εχθρός των Λατίνων, κατέληξε στην αυλή του σουλτάνου. Το Σεπτέμβριο του 1461 έπεσε και η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας[270] και έτσι υποτάγηκε στην τουρκική κυριαρχία και το τελευταίο τμήμα της ελληνικής επικράτειας. Το σερβικό δεσποτάτο είχε υποκύψει από τα 1459, το 1463 ακολούθησε το βασίλειο της Βοσνίας και πριν από το τέλος του αιώνα καταλήφθηκαν από τους Τούρκους και οι υπόλοιπες σλαβικές και αλβανικές περιοχές ως την Αδριατική. Έτσι ιδρύθηκε πάλι μια νέα αυτοκρατορία, που εκτεινόταν από τη Μεσοποταμία ως την Αδριατική με φυσικό της κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Ήταν η τουρκική αυτοκρατορία, που ορθώθηκε πάνω στα ερείπια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και που έμελλε να επανενώσει μια φορά ακόμη τις παλαιές βυζαντινές χώρες σε ένα κράτος για πολλούς αιώνες.

Το Βυζάντιο αλώθηκε το 1453, οι πνευματικές όμως και πολιτικές του παραδόσεις επέζησαν και συνέχισαν να επιδρούν τόσο στα παλαιά βυζαντινά εδάφη όσο και έξω από τα παλαιά όρια της αυτοκρατορίας, γονιμοποιώντας την κρατική και πολιτιστική ζωή των ευρωπαϊκών λαών. Η χριστιανική θρησκεία στην ιδιαίτερη ελληνική της έκφραση, ως η πεμπτουσία της βυζαντινής πνευματικότητας και συνάμα ως αντίποδας προς τον ρωμαϊκό καθολικισμό, παρέμεινε για τους Έλληνες καθώς και για τους νότιους και ανατολικούς Σλάβους το άγιον των αγίων τους. Στους αιώνες της τουρκικής δουλείας η ορθόδοξη πίστη ήταν για τους Έλληνες, τους Βουλγάρους και τους Νοτιοσλάβους η έκφραση της πνευματικής και εθνικής τους ταυτότητας, και προφύλαξε τους βαλκανικούς λαούς από τον αφανισμό μέσα στην τουρκική πλημμύρα. Αυτή έκανε δυνατή και την εθνική τους αναγέννηση τον δέκατο ένατο αιώνα. Η Ορθοδοξία ήταν επίσης το πνευματικό λάβαρο, κάτω από το οποίο συνενώθηκαν οι ρωσικές χώρες και το κράτος της Μόσχας πέτυχε να ανυψωθεί σε μεγάλη δύναμη. Μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και των σλαβικών βασιλείων η Μόσχα αποτίναξε οριστικά τον ταταρικό ζυγό και έγινε, ως η μόνη ορθόδοξη ηγεμονία, το φυσικό κέντρο του ορθόδοξου κόσμου. Ο Ιβάν Γ', ο μεγάλος ελευθερωτής και θεμελιωτής της ενότητας των ρωσικών χωρών, παντρεύθηκε την κόρη του δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου, την ανηψιά του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Υιοθέτησε το βυζαντινό δικέφαλο αετό στα λάβαρά του και εισήγαγε στη Μόσχα το βυζαντινό τελετουργικό. Γρήγορα η Ρωσία ανέλαβε τον ηγετικό ρόλο στη χριστιανική Ανατολή, τον οποίο κατείχε ως τότε η βυζαντινή αυτοκρατορία. Αφού η Κωνσταντινούπολη ήταν η νέα Ρώμη, η Μόσχα γινόταν τώρα η «τρίτη Ρώμη». Η πνευματική κληρονομιά του Βυζαντίου, η πίστη του, οι πολιτικές του ιδέες και η πνευματικότητά του επέζησαν διά μέσου των αιώνων στη ρωσική αυτοκρατορία.

Μεγαλύτερη ακόμη ακτινοβολία ασκούσε τώρα ο βυζαντινός πολιτισμός στην Ανατολή και στη Δύση. Αν και η βυζαντινή επιρροή δεν ήταν το ίδιο αποφασιστική στις ρομανικές και τις γερμανικές χώρες, όσο ήταν στις σλαβικές, ωστόσο το Βυζάντιο εμπλούτισε πολιτιστικά και τη Δύση. Το βυζαντινό κράτος ήταν ο χώρος, μέσα στον οποίο επέζησε ανά τους αιώνες ο πολιτισμός της ελληνο-ρωμαϊκής αρχαιότητας. Για το λόγο αυτό το Βυζάντιο ήταν δότης, ενώ η Δύση δέκτης. Ιδιαίτερα στην περίοδο της Αναγεννήσεως, όταν το πάθος για τον αρχαίο πολιτισμό κατέλαβε την ανθρωπότητα, ο δυτικός κόσμος βρήκε στο Βυζάντιο την πηγή, από την οποία γεύθηκε τους θησαυρούς της αρχαιότητας. Το Βυζάντιο διατήρησε την κληρονομιά του αρχαίου κόσμου και επιτέλεσε έτσι την αποστολή του στην παγκόσμια ιστορία. Διέσωσε από τον αφανισμό το ρωμαϊκό δίκαιο, τα ελληνικά γράμματα, τη φιλοσοφία και την επιστήμη, για να παραδώσει στη συνέχεια την ανεκτίμητη αυτή κληρονομιά στους λαούς της δυτικής Ευρώπης, που είχαν ωριμάσει για να την δεχθούν.

Digitized by 10uk1s

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΗΓΕΜΟΝΩΝ

1. Βυζαντινή αυτοκρατορία

324-337	Κωνσταντίνος Α'
337-361	Κωνστάντιος
361-363	Ιουλιανός
363-364	Ιοβιανός
364-378	Ουάλης
379-395	Θεοδόσιος Α'
395-408	Αρκάδιος
408-450	Θεοδόσιος Β'
450-457	Μαρκιανός
457-474	Λέων Α'
474	Λέων Β'
474-475	Ζήνων
475-476	Βασιλίσκος
476-491	Ζήνων (πάλι)
491-518	Αναστάσιος Α'
518-527	Ιουστίνος Α'
527-565	Ιουστινιανός Α'
565-578	Ιουστίνος Β'
578-582	Τιβέριος Α' Κωνσταντίνος
582-602	Μαυρίκιος
602-610	Φωκάς
610-641	Ηράκλειος
641	Κωνσταντίνος Γ' και Ηρακλωνάς
641	Ηρακλωνάς
641-668	Κώνστας Β'
668-685	Κωνσταντίνος Δ'
685-695	Ιουστινιανός Β'
695-698	Λεόντιος
698-705	Τιβέριος Β'
705-711	Ιουστινιανός Β' (πάλι)
711-713	Φιλιππικός
713-715	Αναστάσιος Β'
715-717	Θεοδόσιος Γ'
717-741	Λέων Γ'
741-775	Κωνσταντίνος Ε'
775-780	Λέων Δ'
780-797	Κωνσταντίνος ΣΤ'
797-802	Ειρήνη
802-811	Νικηφόρος Α'
811	Σταυράκιος
811-813	Μιχαήλ Α' Ραγκαβές
813-820	Λέων Ε'
820-829	Μιχαήλ Β'
829-842	Θεόφιλος
842-867	Μιχαήλ Γ
867-886	Βασίλειος Α'
886-912	Λέων ΣΤ
912-913	Αλέξανδρος
913-959	Κωνσταντίνος Ζ'
920-944	Ρωμανός Α' Λακαπηνός

959-963	Ρωμανός Β'
963-969	Νικηφόρος Β' Φωκάς
969-976	Ιωάννης Α' Τζιμισκής
976-1025	Βασίλειος Β'
1025-1028	Κωνσταντίνος Η'
1028-1034	Ρωμανός Γ' Αργυρός
1034-1041	Μιχαήλ Δ'
1041-1042	Μιχαήλ Ε'
1042	Ζωή και Θεοδώρα
1042-1055	Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος
1055-1056	Θεοδώρα (πάλι)
1056-1057	Μιχαήλ ΣΤ'
1057-1059	Ισαάκ Α' Κομνηνός
1059-1067	Κωνσταντίνος Ι' Δούκας
1068-1071	Ρωμανός Δ' Διογένης
1071-1078	Μιχαήλ Ζ' Δούκας
1078-1081	Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης
1081-1118	Αλέξιος Α' Κομνηνός
1118-1142	Ιωάννης Β' Κομνηνός
1143-1180	Μανουήλ Α' Κομνηνός
1180-1183	Αλέξιος Β' Κομνηνός
1183-1185	Ανδρόνικος Α' Κομνηνός
1185-1195	Ισαάκ Β' Άγγελος
1195-1203	Αλέξιος Γ Άγγελος
1203-1204	Ισαάκ Β' (πάλι) και Αλέξιος Δ' Άγγελος
1204	Αλέξιος Ε' Μούρτζουφλος
1204-1222	Θεόδωρος Α' Λάσκαρις
1222-1254	Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης
1254-1258	Θεόδωρος Β' Λάσκαρις
1258-1261	Ιωάννης Δ' Λάσκαρις
1259-1282	Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος
1282-1328	Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος
1328-1341	Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος
1341-1391	Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος
1347-1354	Ιωάννης ΣΤ Καντακουζηνός
1376-1379	Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος
1390	Ιωάννης Ζ' Παλαιολόγος
1391-1425	Μανουήλ Β' Παλαιολόγος
1425-1448	Ιωάννης Η' Παλαιολόγος
1449-1453	Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος

2. Λατινικό κράτος της Κωνσταντινουπόλεως

1204-1205	Βαλδουίνος Α' της Φλάνδρας
1206-1216	Ερρίκος της Φλάνδρας
1217	Πέτρος του Courtenay
1217-1219	Γιολάντα
1221-1228	Ροβέρτος του Courtenay
1228-1261	Βαλδουίνος Β'
(1231-1237)	Ιωάννης της Brienne

3. Κράτος της Ηπείρου

1204-1215	Μιχαήλ Α'
1215-1224	Θεόδωρος

(τέλη του 1224 είσοδος στη Θεσσαλονίκη, στέψη σε αυτοκράτορα)

Θεσσαλονίκη

1224-1230	Θεόδωρος αυτοκράτωρ
1230-1237 περίπου	Μανουήλ
1237-1244 περίπου	Ιωάννης
1244-1246	Δημήτριος
1246	υποταγή στον Ιωάννη Βατάτζη της Νικαίας

Ήπειρος

1231-1271 περίπου	Μιχαήλ Β'
1271-1296	Νικηφόρος Α'
1296-1318	Θωμάς (η Άννα Παλαιολογίνα - Καντακουζηνή αντιβασιλεύς ως περίπου το 1313)
1318-1323	Νικόλαος Orsini
1323-1335	Ιωάννης Orsini
1335-1340	Νικηφόρος Β' (αντιβασιλεύς Άννα Παλαιολογίνα)

Θεσσαλία

1271-1296	Σεβαστοκράτωρ Ιωάννης Α'
1296-1303	Κωνσταντίνος
1303-1318	Ιωάννης Β'
1318	διάλυση
1348	υποταγή στον Στέφανο Dušan
	(1340 υποταγή στο Βυζάντιο, 1438 στον Στέφανο Dušan)

4. Βουλγαρία

Πρώτο βουλγαρικό κράτος

681-702	Ασπαρούχ
702-718	Τέρβελις
718-725	άγνωστος
725-739	Sevar
739-756	Kornisoš
756-762	Vinech
762-765	Teletz
765-767	Sabin
767	Umor
767-772	Toktu
772	Pogan
772-777 περίπου	Τελέριγος
777-περίπου 803	Kordam

περίπου 803-814	Κρούμος
814	Dokum, Dicevg
814-831	Ομουρτάγ
831-836	Malomir
836-852	(πιθανώς ο ίδιος ο προηγούμενος)
852-889	Βάρης Α' Μιχαήλ
889-893	Βλαδίμηρος
893-927	Συμεών
927-969	Πέτρος
969-971	Βόρης Β'

Μακεδονικό κράτος

976-1014	Σαμουήλ
1014-1015	Γαβριήλ Radomir
1015-1018	Ιωάννης Βλαδιολάβος

Δεύτερο βουλγαρικό κράτος

1186-1196	Asen Α'
1196-1197	Πέτρος
1197-1207	Καλογιάννης
1207-1218	Boril
1218-1241	Ιβάν Asen Β'
1241-1246	Koloman Asen
1246-1256	Μιχαήλ Asen
1257-1277	Κωνσταντίνος Tich
1277-1279	Ivajlo
1279-1280	Ιβάν Asen Γ'
1280-1292	Γεώργιος Α' Terter
1292-1298	Smiletz
1299	Čaka
1300-1322	Θεόδωρος Σβετοσλάβος
1322-1323	Γεώργιος Β' Terter
1323-1330	Μιχαήλ Šišman
1330-1331	Ιβάν Στέφανος
1331-1371	Ιβάν Αλέξανδρος
1371-1393	Ιβάν Šišman
(περίπου 1360-1396 στο Βιδίνιο:	Ιβάν Stracimir)

5. Σερβία

Μέσα του 9ου αιώνα:	Ιωάννης Βλαστίμηρος
ως το 891	Mutimir
891-892	Prvoslav
892-917	Πέτρος Gojniković
917-920	Παύλος Branović
920-περίπου 924	Ζαχαρίας Prvoslavjević
927-μετά το 950	Časlav Kloriimirović

Ζέντα

Τέλη του 10ου αιώνα-1016	Ιωάννης Βλαδίμηρος
περίπου 1040-περίπου 1052	Στέφανος Βοϊσλάβος
περίπου 1052-1081	Μιχαήλ, από το 1077 βασιλιάς
1081-περίπου 1101	Κωνσταντίνος Bodin

Ρασσία

περίπου 1083-περίπου 1114	Vukan

Δεν είναι ούνατή η ακριβής χρονολογία των άλλων Μεγάλων Ζουπάνων.

Οι πιο σημαντικοί είναι:

	Uroš B', Desa, Tichomir (άόελφός του Νεμάνια)
περίπου 1166-1196	Στέφανος Νεμάνια
1196-περίπου 1228	Στέφανος ο Πρωτόστεπτος, από το 1277 βασιλεύς
περίπου 1228-περίπου 1234	Στέφανος Ραδοσλάβος
περίπου 1234-1243	Στέφανος Βλαδισλάβος
1243-1276	Στέφανος Uroš A'
1276-1282	Στέφανος Dragutin
1282-1321	Στέφανος Uroš B' Milutin
1321-1331	Στέφανος Uroš Γ' Dečansk
1331-1355	Στέφανος Dušan, από το 1345 τσάρος
1355-1371	Τσάρος Στέφανος Uroš
(1365-1371)	βασιλιάς Vukašin
1371-1389	Πρίγκιπας Λάζαρος
1389-1427	Στέφανος Lazarević, από το 1402 δεσπότης
1427-1456	Γεώργιος Brankovic, από το 1429 δεσπότης
1456-1458	Λάζαρος Branković, δεσπότης

6. Μουσουλμάνοι ηγεμόνες
(Οφείλεται στον Hans-Georg Beck, Μόναχο)

α) Οι άμεσοι διάόοχοι του προφήτη

632-634	Abu Bekr
634-644	Ομάρ A'
644-656	Ομάν
656-661	Αλή

6) Ομαϋάδες

661-680	Μωαβίας A'
680-683	Jezid A'
683-684 (;)	Μωαβίας B'
684-685	Merwan A'
685-705	Αβδαλμαλήκ
705-715	Walid A'
715-717	Σουλεϊμάν
717-720	Ομάρ B'

720-724	Jezid B'
724-743	Hischam
743-744	Walid B'
744	Jezid Γ'
744-750	Merwan B'
744	Ιμπραήμ

γ) Αββασίδες

750-754	as - Saffach
754-775	al - Mansur
775-785	al - Machdi
785-786	al - Hadi
786-809	Harum al-Raschid
809-813	al - Amin
813-833	al - Mamun
833-842	al - Mutasim
842-847	al - Wathik
847-861	al - Mutawakkil
861-862	al - Muntasir
862-866	al - Mutazz
866-869	al - Muchtadi
869-892	al - Mutamid
892-902	al - Mutadid
902-908	al - Muktafi
912-932	al - Muktadir
932-934	al - Kahir
934-940	al - Radi
940-943	al - Muttaki
943-946	al - Mustakfi
946-974	al - Muti
974-991	at - Tai
991-1031	al- Kadir
1031-1075	al - Kaim
	Οι λοιποί αββασίδες χαλίφηδες δεν έχουν αξιόλογη σημασία για τη βυζαντινή ιοτορία. Ο τελευταίος Αββασίδης πέθανε το 1258.

ο) Οι σελτζούκοι σουλτάνοι του Rum (Ικονίου)

1077/8-1086	Σουλεϊμάν Α'
1092-1107	Kilidsch Αρσλάν Α'
1107-1116	Malik- Schah
1116-1156	Masud Α'
1156-1192	Kilidsch Αρσλάν Β'
1192-1196	Kaikorsu Α'
1196-1204	Σουλεϊμάν Β'
1204	Kilidsch Αρσλάν Γ
1204-1210	Kaikorsu Α' πάλι
1210-1220	Kaikaus Α'

1220-1237	Kaikubad A'
1237-1245	Kaikorsu B'
1246-1257	Kaikaus B'
1248-1265	Kilidsch Αρσλάν Δ'
1249-1257	Kaikubad B'
1265-1282	Kaikorsu Γ'
1282· 1304	Masud B'
1284-1307	Kaikubad Γ'
1307-1308	Masud Γ'

ε) Οι Οθωμανοί σουλτάνοι ως την άλωση
της Κωνσταντινουπόλεως

1288-1326	Οσμάν
1326·1362	Ουρχάν
1362-1389	Murad A'
1389-1402	Bajezid A
1402-1421	Μωάμεθ Α' (από το 1413 μόνος κυρίαρχος)
1402-1410	Σουλεϊμάν
1411-1413	Musa
1421-1451	Murad B'
1451-1481	Μωάμεθ Β' ο Κατακτητής

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΔΥΝΑΣΤΕΙΩΝ

Οἱ ἑπόμενοι γενεαλογικοὶ πίνακες ἀποσκοποῦν νά προσανατολίσουν γενικά τόν ἀναγνώστη. Ὁπωσδήποτε δέν ἐπιδιώκουν τήν πληρότητα, ἀλλά περιορίζονται μόνο στίς ἱστορικά πιό σπουδαῖες προσωπικότητες καί μάλιστα σ' αὐτές πού μνημονεύονται στό βιβλίο αὐτό. Τά ὀνόματα τῶν αὐτοκρατόρων τυπώνονται μέ μαῦρα στοιχεῖα. Πιό λεπτομερεῖς γενεαλογικούς πίνακες μπορεῖ νά βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στό βιβλίο τοῦ Grumel, Chronologie, σελ. 360 ἑξ.

1. Δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου 610 - 711

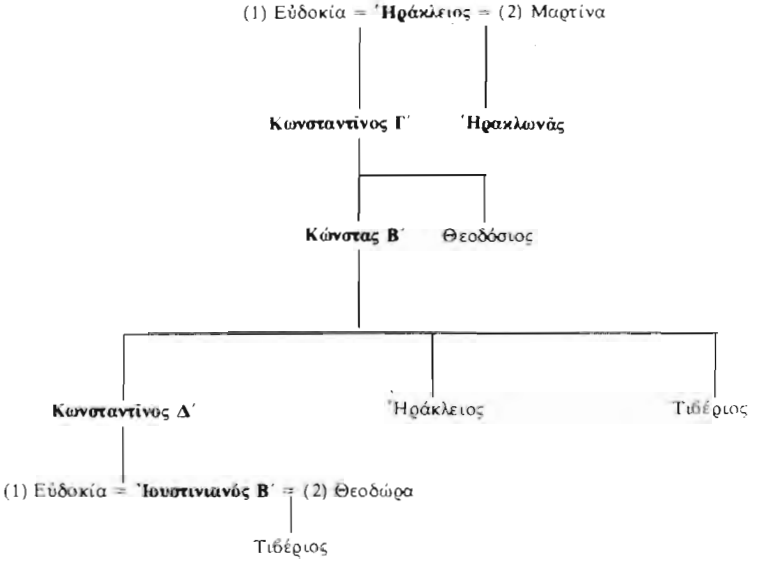

2. Συριακή δυναστεία 717 - 802

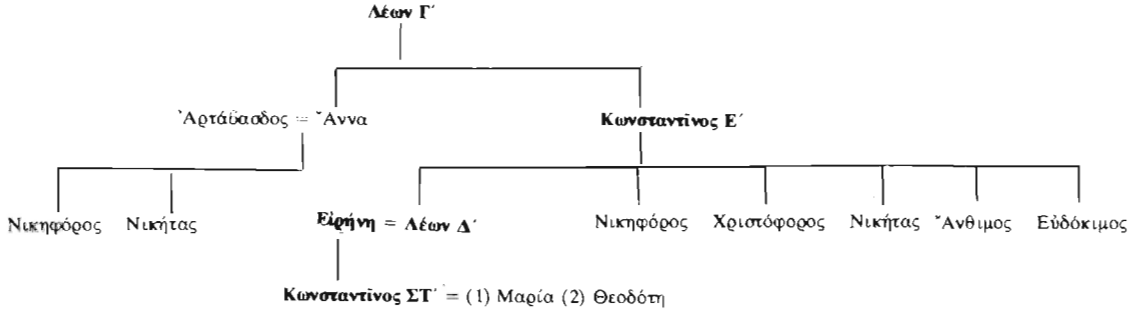

3. Δυναστεία τῶν ἐξ Ἀμορίου 820 - 867

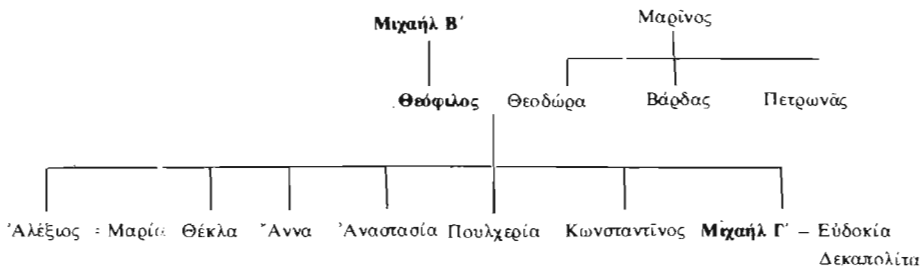

4. Μακεδονική δυναστεία 867 - 1056

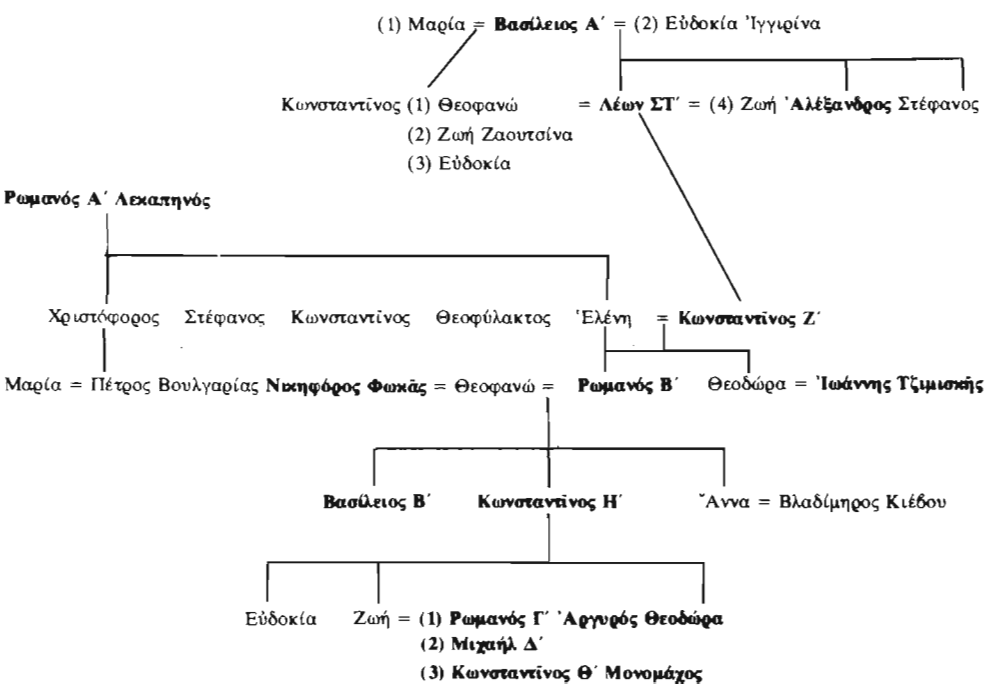

5. Δυναστεία τῶν Δουκάδων 1059 - 1078

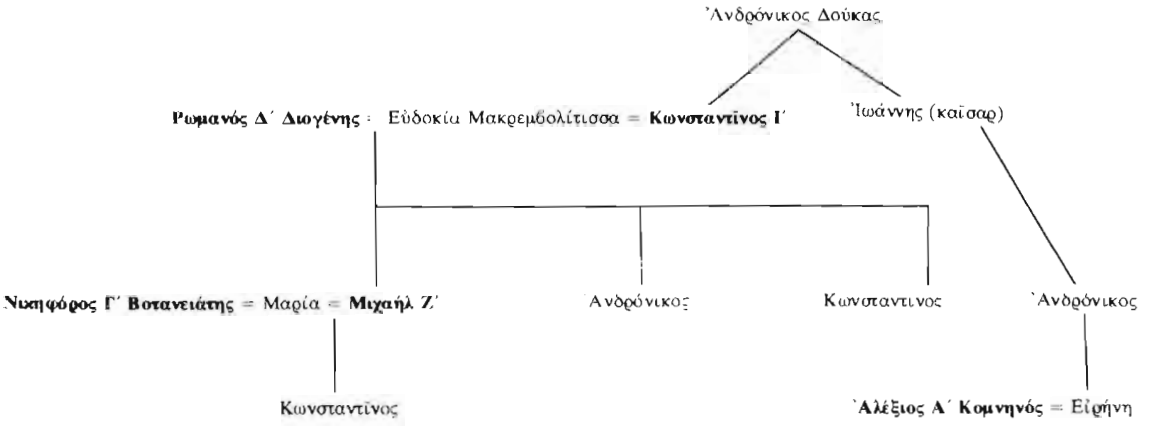

6. Δυναστεία τῶν Κομνηνῶν 1081 - 1185

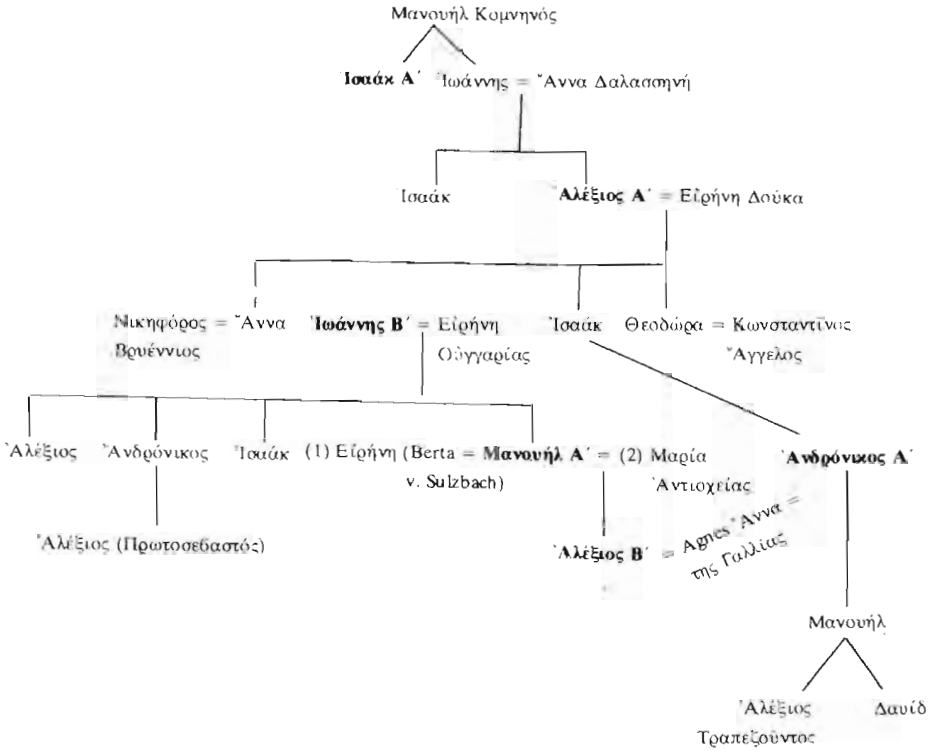

7. Δυναστεία τῶν Ἀγγέλων 1185 - 1204

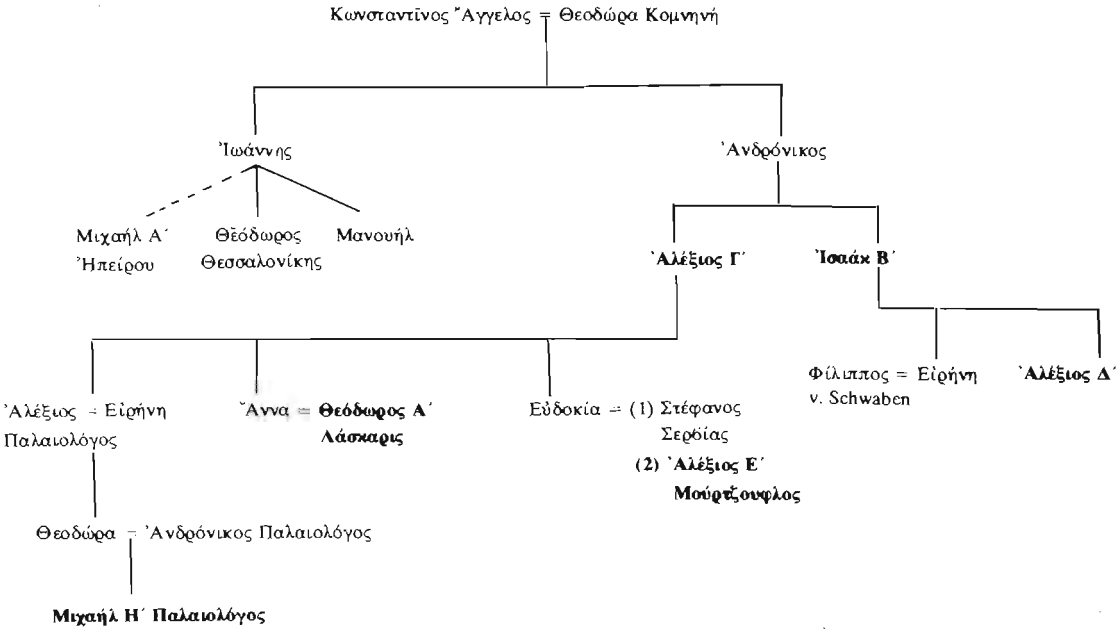

8. Δυναστεία τῶν Λασκαριδῶν 1204 - 1261

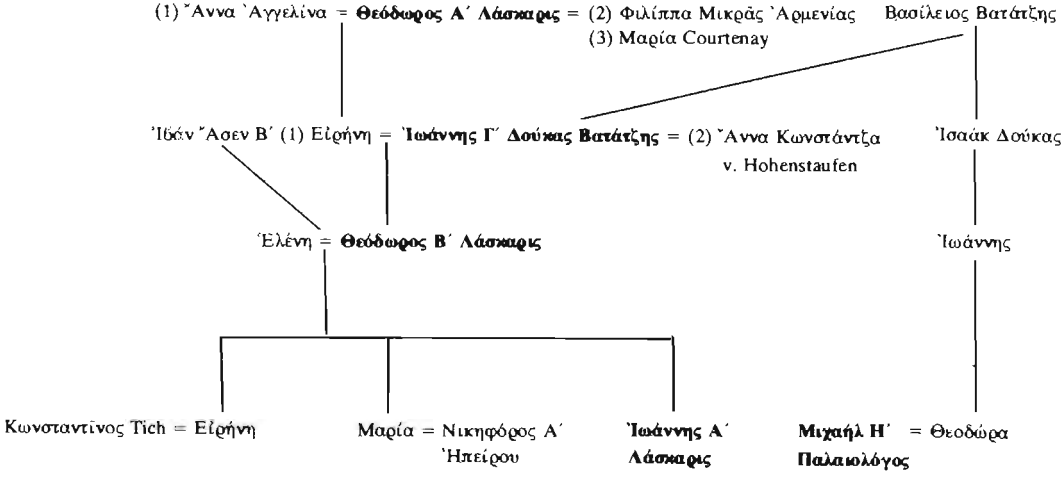

9. Δυναστεία τῶν Παλαιολόγων 1261 - 1453

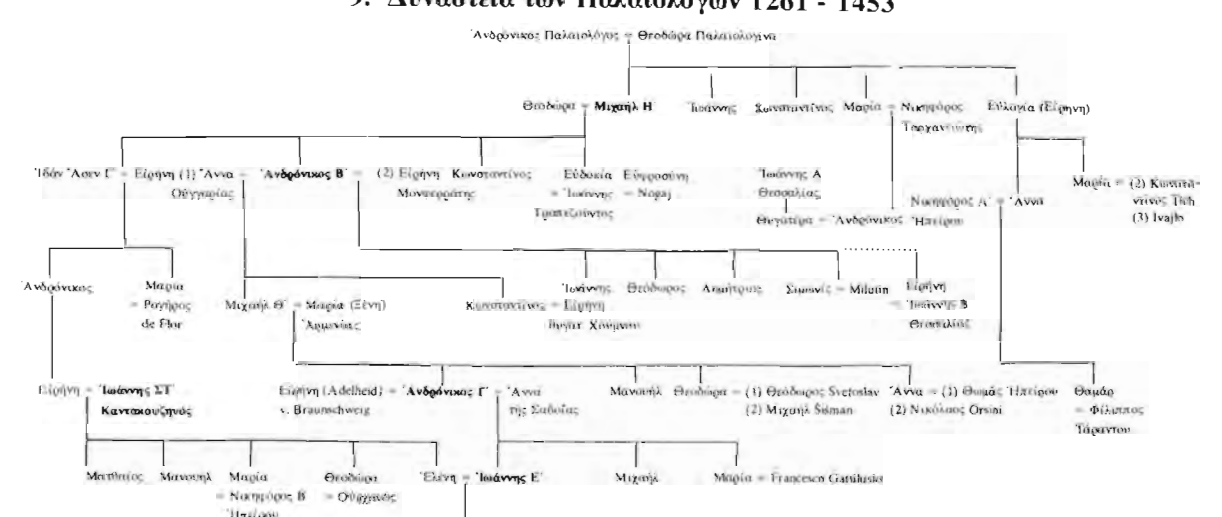

[1] Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει το Πρώτο και Δεύτερο Μέρος ενώ ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει το Τρίτο Τέταρτο και Πέμπτο Μέρος. Ο τρίτος τόμος περιλαμβάνει το Έκτο, Έβδομο και Όγδοο μέρος.

[2] Ο κατάλογος των διακρίσεων που του έγιναν είναι μεγάλος: Το 1946 εξελέγη έκτακτο μέλος της Σερβικής Ακαδημίας των Επιστημών και των Τεχνών και το 1948 τακτικό μέλος της. Το 1954 έγινε μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών στο Göttingen. Το 1956 του απονεμήθηκε το «Prix Gustave Schlumberger». Το 1957 η Royal Historical Society στο Λονδίνο τον εξέλεξε έκτακτο μέλος της. Το 1961 έγινε μέλος της Βελγικής ακαδημίας. Το 1962 ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Το 1963 εξελέγη μέλος της Βρετανικής ακαδημίας. Το 1964 έγινε μέλος της Mediaeval Academy of America και το 1967 αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας του Παλέρμο. Το 1966 εξελέγη μέλος του «Orden Pour le mérite für Wissenschaften und Künste» της Δυτικής Γερμανίας. Το 1968 ανακηρύχθηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου. Το 1969 εξελέγη επίτιμο μέλος της American Academy of Arts and Sciences στη Βοστώνη. Το 1970 έγινε αντεπιστέλλον μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Τον ίδιο χρόνο έλαβε το βραβείο AVNOJ - τη μεγαλύτερη διάκριση που απονέμεται στην Γιουγκοσλαβία ως αναγνώριση του επιστημονικού έργου. Το 1971 έγινε μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών της Βιέννης. Το 1974 εξελέγη ξένος εταίρος της Ακαδημίας Αθηνών. Το 1975 επίτιμο μέλος της Ακαδημίας του Παλέρμο. Από το 1961 ήταν επίτιμος πρόεδρος της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών.

[3] Για τα θερμά και σταθερά αισθήματα πίστης και ευγνωμοσύνης προς τον δάσκαλό του βλέπε το άρθρο του Ostrogorsky «Edgar Salin und die Anfänge eines Byzantinisten», τυπωμένο στο «Αντίδωρον Edgar Salin zum 70. Geburtstag», Tübingen 1962.

[4] Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band XX, Heft 1/2, 1927 (Φωτοτυπική έκδοση, με συμπλήρωμα του συγγραφέα, Amsterdam 1969).

[5] Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Historische Untersuchungen, Heft 5, Breslau 1929 (φωτοτυπική έκδοση, Amsterdam 1964).

[6] Αυτά τα άρθρα συγκεντρώθηκαν με τον τίτλο Privreda i drustvo u Vizantijskom Carstvu [Οικονομία και κοινωνία στη βυζαντινή αυτοκρατορία], στον τόμο II των Sabranih dela Georgija Ostrogorskoy [Άπαντα του Γεωργίου Οστρογκόρσκυ] που εκδόθηκαν στο Βελιγράδι το 1969, σε σερβοκροατική μετάφραση. Εκεί βρίσκεται και η διδακτορική διατριβή με μια βελτιωμένη μετάφραση του βυζαντινού κειμένου.

[7] Βλ. τον τόμο V των Sabranih [Απάντων], με τίτλο O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca [Για την πίστη και τις αντιλήψεις των Βυζαντινών] που περιέχει τα πιο σπουδαία άρθρα απ' αυτόν τον τομέα.

[8] Θα υπενθυμίσουμε μόνο το: Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert, Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher 7(1930), 1-56, και την πραγματεία Avtokrator i samodrzac [Αυτοκράτορας και μονοκράτορας] στα Glas Srpske akademije [Πρακτικά της Σερβικής Ακαδημίας των Επιστημών] 164(1935), 95-187.

[9] Πρβλ. αυτά που ο ίδιος ο Walter Otto λέει στον πρόλογο της πρώτης γερμανικής εκδόσεως της Ιστορίας.

[10] Με τον τρόπο αυτό, για παράδειγμα, εξέφρασαν σε γράμματά τους τα συγχαρητήριά τους προς τον συγγραφέα ο Ernst Kornemann (...«zur Vollendung und Edition dieses für die byzantinische Forschung von jetzt ab grundlegenden Werkes» [...για την αποπεράτωση και έκδοση αυτού του έργου που θα είναι στο εξής θεμελιώδες για την έρευνα του Βυζαντίου], επιστολή της 12.IX.1940) και ο Franz Dölger («...zur Vollendung dieses wirklich grundlegenden Werkes, das Ihrem Namen alle Ehre machen wird» [...για την αποπεράτωση αυτού του πραγματικά θεμελιώδους έργου, που τόσο θα τιμήσει το όνομά σας], επιστολή της 12.IX.1940). Από τις πολυάριθμες παρουσιάσεις και κριτικές των πιο αξιόλογων επιστημονικών περιοδικών - Byzantinische Zeitschrift (W. Ensslin), Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (B. Spuler), Deutsche Literaturzeitung (F. Dölger), Historische Zeitschrift (O. Schissel), Analecta Bolandiana (F. Halkin) κ.λ.π., ας μου επιτραπεί να σημειώσω τα λόγια του βυζαντινολόγου Henri Gregoire, από την παρουσίασή του στο Byzantion 16(1942/43), 546: «Félicitons-nous de posseder enfin un véritable manuel scientifique d'Histoire Byzantine,

Digitized by 10uk1s

écrit par un homme qui posséde toutes les qualités requises en l'occurence, et notamment une souveraine clarté de pensée et d'expression, et, en dépit de l' originalité de ses conceptions, une objectivité aujourd' hui rare» [Είμαστε ευτυχείς γιατί επιτέλους αποκτήσαμε ένα αληθινά επιστημονικό εγχειρίδιο της βυζαντινής ιστορίας γραμμένο από έναν άνθρωπο που διαθέτει όλες τις αρετές που είναι απαραίτητες για το έργο αυτό και συγκεκριμένα απόλυτη σαφήνεια σκέψεως και εκφράσεως και, παρά την πρωτοτυπία των απόψεων, μια αντικειμενικότητα που σήμερα είναι σπάνια].

[11] Vizantijskie piscovye knigi [Τα Βυζαντινά «Πρακτικά»] (στα ρωσικά), Byzantinoslavica IX, 1948, 203-306. Pronija Prilog istoriji feudalisma u Vizantiji i u juznoslovenskim zemljama, Vizantoloski institut, Posebna izdanja knj. I [Πρόνοια. Μελέτη της ιστορίας της φεουδαρχίας στο Βυζάντιο και στις Νοτιοσλαβικές χώρες (Βυζαντινολογικό Ινστιτούτο, αυτοτελείς εκδόσεις, τόμος 1)], Βελιγράδι 1951. Αυτές οι μεγάλες μελέτες δημοσιεύθηκαν στη Γαλλική με τον τίτλο: Pour l'histoire de la féodalité byzantine (μετάφραση του Henri Gregoire), Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia I, Bruxelles 1954. Σε αυτά πρέπει να προσθέσουμε και: Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, στην ίδια σειρά, Subsidia II, Bruxelles 1956. Pour l'histoire de l'immunité à Byzance (μετάφραση H. Gregoire), Byzantion 26(1958), 165-254. La Commune rurale byzantine, Byzantion 32(1962), 139-166. Πρβλ. τον τόμο I των Sabranih dela [Απάντων] με τον τίτλο O vizantijskom feudalizmu [Για τη βυζαντινή φεουδαρχία], Βελιγράδι 1969.

[12] Postanak tema Helada i Peloponez [Η δημιουργία των θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου], Zbornik radova Vizantoloskog Institute 1(1952), 64-77; Sur la date de la composition du livre des Themes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d' Asie Mineure, Byzantion 23(1953), 31-66. O Ostrogorsky μίλησε γι' αυτό το θέμα και στο XI Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο, στο Μόναχο το 1958, όπως και στη Ραβέννα, το 1960, στο VII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina.

[13] Byzantine Cities in the Early Middle Ages, Dumbarton Oaks Papers 13(1959) 47-66. Τα άρθρα που αναφέρονται στην προηγούμενη υποσημείωση και σ' αυτήν, αποτελούν, μαζί με πολλά άλλα, τον τόμο III των Sabranih dela [Απάντων], με τίτλο Iz vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije [Από τη βυζαντινή ιστορία, ιστοριογραφία και προσωπογραφία].

[14] Η επίδραση του Βυζαντίου στην πολιτική και πνευματική εξέλιξη των Νότιων Σλάβων ήταν ένα θέμα για το όποιο ο Ostrogorsky συχνά δίδασκε στο Πανεπιστήμιο. Οι μελέτες του πάνω στο θέμα αυτό είναι συγκεντρωμένες στον τόμο IV των Sabranih dela [Απάντων] με τίτλο Vizantija i Sloveni [Το Βυζάντιο και οι Σλάβοι], Βελιγράδι 1970. Ανάμεσα σ' αυτές ξεχωρίζει η τελευταία του μεγάλη έρευνα Serska država posle Dušanove smrti [Η περιοχή των Σερρών μετά το θάνατο του Dušan], η οποία αρχικά δημοσιεύθηκε στη σειρά των αυτοτελών εκδόσεων του Βυζαντινολογικού Ινστιτούτου, τόμ. 9, Βελιγράδι 1965. Πρβλ. και: Byzanz und die Welt der Slawen, Beiträge zur Geschichte der byzantinisch – slawischen Beziehungen, Darmstadt 1974.

[15] Η Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους είχε τρεις γερμανικές εκδόσεις (1940, 1952, 1963) και μία ειδική έκδοση (1965), χωρίς επιστημονικό υπομνηματισμό και εισαγωγικά κεφάλαια για τις πηγές και τη βιβλιογραφία. Επίσης τρεις σερβοκροατικές εκδόσεις (1947, 1959, 1969 - φωτοτυπημένη), δύο αγγλικές (1956, 1968), δύο αμερικανικές (1957, 1969), δύο πολωνικές (1967, 1968) κι από μια γαλλική (1956), σλοβενική (1961) και ιταλική (1968).

Η βιβλιογραφία των έργων του G. Ostrogorsky δημοσιεύθηκε στον τόμο της Επετηρίδας που του αφιέρωσε η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου με την ευκαιρία των 70 χρόνων του και της συνταξιοδοτήσεώς του: Zbornik Filorofskog fakulteta, τόμος XII-1, Beograd 1974, σελ. 1-14. Συμπλήρωμα της βιβλιογραφίας αυτής για τα τελευταία χρόνια δημοσίευσε ο καθηγητής Herbert Hunger μαζί με τη νεκρολογία του στο Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 127. Jahrgang (1977), Wien 1978, σελ. 543/544.

[16] Δεκαέξη τόμοι του «Zbornik radova Vizantoloskog Institute», τέσσερα βιβλία Βυζαντινών πηγών για την ιστορία των λαών της Γιουγκοσλαβίας και 15 μονογραφίες.

[17] Το γερμανικό πρωτότυπο κείμενο εμφανίσθηκε στη σειρά: Handbuch der Altertumswissenschaft που ιδρύθηκε από τον I. von Müller και συνεχίσθηκε από τον W. Otto, XII, τμήμα I, τόμ. 2.

[1] Έκδοση των Πρακτικών των Οικουμενικών Συνόδων πάνω σε νέα βάση έγινε στο μνημειώδες έργο του E. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, 1922 - (βλ. τα επόμενα, Μέρος Πρώτο, υποσ. 15).

Digitized by 10uk1s

[2] Επανέκδοση από το Collège de France, Paris 1943.

[3] Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, νέα έκδοση Cambridge 1914. Πρέπει ακόμη να μνημονεύσουμε το ογκώδες και πλουσιώτατο λεξικό του Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης, 9 τόμοι, Αθήνα 1949 - 50, [επανέκδοση, Αθήνα 1964], που καλύπτει όλες τις περιόδους της ελληνικής γλώσσας. [Επίσης τα ειδικά Λεξικά, C. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford 1961 και Εμ. Κριαρά, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100 - 1669). Ως τώρα εκδόθηκαν έξη τόμοι, Θεσσαλονίκη 1969 - 1978].

[4] Ειδική εκτίμηση του έργου και της προσωπικότητας του Bury καθώς και πλήρη βιβλιογραφία των έργων του δημοσίευσε ο N. H. Baynes, A Bibliography of the Works of J. B. Bury, Cambridge 1929.

[5] Την έκδοση του περιοδικού συνέχισε ο Κ. Δυοβουνιώτης, ο οποίος στους 17 τόμους του Λάμπρου πρόσθεσε ακόμη επτά (ως το 1927). Ο Χαριτάκης δημοσίευσε το 1930 ένα αναλυτικό πίνακα των 21 τόμων.

[6] Το βιβλιογραφικό δελτίο της περιόδου 1939 - 1948, που δημοσίευσε η Association Internationale des Études byzantines, περιέχει 2800 τίτλους από 280 διαφορετικά περιοδικά, σειρές και συλλογικά έργα.

[7] Επισκόπηση των μελετών που αναφέρονται στην ιστορία της βυζαντινής οικονομίας και κοινωνίας δημοσίευσε ο G. I. Bratianu, Les études byzantines d' histoire économique et sociale, Byz. 14 (1939) 497 - 511. Πρβλ. τη μελέτη του P. Charanis, On the Social Structure of the Later Roman Empire, Byz. 17 (1944/45) 39-57, που βασικά είναι σύνοψη των πορισμάτων της έρευνας. Για τις νεώτερες εργασίες στο χώρο του δικαίου βλ. την διεξοδική έκθεση του B. Sinogowitz, Die byzantinische Rechtsgeschichte im Spiegel der Neuerscheinungen, Saeculum 4 (1953) 313 - 333, καθώς και τη σύντομη επισκόπηση του J. de Malafosse, Chronique de Droit byzantin, By. 32 (1962) 605 - 19. Για τις πρόσφατες εκδόσεις των επίσημων εγγράφων πρβλ. A. P. Každan, Novye materialy po vnutrennej istorii Vizantii X - XV vv. (Νεώτερο υλικό για την εσωτερική ιστορία του Βυζαντίου από τον δέκατο ως τον δέκατο πέμπτο αιώνα), VV 13 (1958) 302-313.

[8] Πρβλ. τις αναλυτικές εκθέσεις σχετικά με την έρευνα της βυζαντινής διπλωματικής του G. Rouillard, La Diplomatique byzantine depuis 1905, Byz. 13 (1938) 605 - 29 και του F. Dölger, Bulletin diplomatique», REB 7 (1949) 69 - 90. [Πολύ χρήσιμο είναι το νεώτερο έργο των E. Dölger - J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre, I, Die Kaiserurkunden, München 1968, ελληνική έκδοση από τον I. Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινή Διπλωματική, Α'. Αυτοκρατορικά έγγραφα. Θεσσαλονίκη[2] 1972].

[9] V. Laurent, Bulletin de Sigillographie byzantine, Byz. 5 (1929/30) 571-654· 6 (1931) 771-829 και Bulletin de Numismatique byzantine (1940-1949), REB 9 (1951) 192-251.

[10] [Το Corpus των σφραγίδων άρχισε να εκδίδει ο V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Ως το θάνατό του δημοσιεύθηκαν οι τόμοι V, I, 1 (1963), V, 2, 1 και 2 (1965), V, 3 (1972). Τη συνέχιση του έργου ανέλαβε ο N. Οικονομίδης, που θα εκδώσει και τη συλλογή σφραγίδων που έχει το Dumbarton Oaks. Βλ. και το τρίτομο έργο των G. Zacos - A. Veglery, Byzantine Lead Seals, Basel 1972.

Το κενό για ένα Corpus των βυζαντινών νομισμάτων καλύπτουν εξάλλου δύο νέες σειρές, η συνοπτική του W. Hahn, Moneta Imperii Byzantini (ως τώρα εκδόθηκαν δύο τόμοι: 491 - 565 και 565 - 610, Wien, 1973 και 1975) και η εκτενέστερη των A. Bellinger και Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Εκδόθηκαν ως τώρα τρεις διπλοί τόμοι, Washington, D.C., 1966-1973].

[11] Μετά τον θάνατο του E. Stein τον πρώτο τόμο επανέκδωσε στα γαλλικά ο J. R. Palanque, Histoire du Bas Empire I (1959).

[12] [Χρήσιμα στοιχεία για τις βυζαντινές ιστορικές πηγές με τρόπο ευσύνοπτο και συστηματοποιημένο προσφέρει και το βιβλίο του I. Καραγιαννόπουλου, Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη[2] 1971].

[1] Για τη θεολογική γραμματεία βλ. Beck, Kirche.

[2] Πρβλ. τις διαφωτιστικές αναλύσεις των χαρακτηριστικών των βυζαντινών πηγών από το Moravcsik, Byzantinoturcica I, 165 εξ.

Digitized by 10uk1s

[3] Έκδ. E. Schwartz και Th. Mommsen, 3 τόμ., Leipzig 1903-09. Μικρή έκδοση του E. Schwartz, Leipzig 1914. Πρβλ. ακόμη τις παρατηρήσεις του E. Schwartz, RE VI (1907) 1370 εξ.

[4] Έκδ. I. A. Heikel, Leipzig 1902. [Νέα έκδοση από τον F. Winkelmann, Über das Leben des Kaisers Konstantin, Berlin 1975]. Κατά τον H. Grégoire, Byz. 13 (1938) 561 εξ. ο βίος δεν είναι γνήσιος αλλά νόθο η παραποιημένο έργο που γράφηκε στα τέλη του τέταρτου αιώνα. Οι περισσότεροι ερευνητές όμως απορρίπτουν την υπόθεση αυτή. Βλ. κυρίως τα πειστικά επιχειρήματα των N. H. Baynes, BZ39(1939)466 εξ., J. Vogt, Berichte über Kreuzeserscheinungen aus dem 4. Jh. n. Chr., Mélanges Grégoire I (1949) 593 εξ. και Constantin der Grosse und sein Jahrhundert (1949) 164 εξ. A. Piganiol, Sur quelques passages de la Vita Constantini, Mélanges Grégoire II (1950) 513 εξ. και Empire chrétien, σελ. xiii. H. Dörries, Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins, Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Göttingen, Phil. - hist. K.I., III. Folge, Nr. 34 (1954). A.H.M. Jones, Notes on the Genuineness of the Constantinian Documents in Eusebius' Life of Constantine, Journ. Eccl. Hist. 5 (1954) 196 εξ. J. Moreau, Zum Problem der Vita Constantini, Historia 4 (1953)234 εξ. K. Aland, Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins, Studia Patristica 1 (1957) 549 εξ. Αντίθετα, την άποψη του Gregoire υποστηρίζει ο P. Orgens, À propos des erreurs historiques de la Vita Constantini, Mélanges Grégoire IV (1953) 575 εξ.

[5] Έκδ. C. Clark, Berlin 1910, 1915.

[6] Müller, F.H.G. IV, 7-56. Βλ. επίσης Excerpta de legationibus, έκδ. C. de Boor (1903) 591-99.

[7] Müller, F.H.G. IV, 57-68.

[8] Έκδ. L. Mendelssohn, Leipzig 1887. [Νέα κριτική έκδοση με θαυμάσιο σχολιασμό από τον F. Paschoud, Zosime, Histoire Nouvelle. τόμ. 1 (βιβλία 1 και 2), Paris 1971. Επίκειται η έκδοση και του τόμ. 2].

[9] Müller, F.H.G. IV, 69-100. V, 24-26. Excerpta de legationibus, έκδ. C. de Boor (1903) 121-255. 575-91.

[10] Migne, P.G. 67, 28-842.

[11] Migne, P.G. 67, 843-1630. [Βλ. την κριτική έκδοση του G. Hansen, Berlin I960].

[12] Έκδ. L. Parmentier, Leipzig 1911.

[13] Έκδ. J. Bidez – L. Parmentier, London 1898.

[14] Μετάφρ. Schönfelder, München 1862 και R.P. Smith, Oxford 1860. Νέα έκδοση του τρίτου και πιο σπουδαίου μέρους του έργου με λατινική μετάφραση ετοίμασε ο Brooks, Corpus Script. Christ. Or., Scriptores Syri, Series II, t. III, 1935, 1936 (απρόσιτη σε μένα). Πρβλ. την διεξοδική μονογραφία του A. P. Djakonov, Ioann Efesskij i ego cerkovno - istoricesjie trudy [Ο Ιωάννης Εφέσου και η Εκκλησιαστική Ιστορία του], Πετρούπολη 1908 και του ιδίου Izvestija Ioanna Efesskogo i sirijskich chronik o slavjanach VI-VII vv. [Η διήγηση του Ιωάννου Εφέσου για τους Σλάβους του έκτου και έβδομου αιώνα και τα συριακά χρονικά], Vestnik drevnej istorii 1946, 1, 20 εξ.

[15] Πλήρης έκδοση από τον Mansi. Για τις συνόδους της Εφέσου και της Χαλκηδόνας υπάρχει η νέα κριτική και μνημειώδης έκδοση του E. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum, τόμ. I, τεύχη I—V (1922-30)· τόμ. II, τεύχη I-IV (1933-36). [Τα Πρακτικά της Ε' οικουμενικής συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως (553) εξέδωσε ο συνεχιστής του έργου του Schwartz, J. Straub, Berlin 1971].

[16] Έκδ. J. Bidez - F. Cumont, Paris, 1922, 1924.

[17] Έκδ. L. Dindorf, Leipzig 1832 [Νέα κριτική έκδοση από τον Downey, τόμοι I - III, Leipzig 1965 εξ.].

[18] Έκδ. R. Förster, Leipzig 1903-27.

[19] Migne, P.G. 66, 1053-1616. Σχολιασμένη γαλλική μετάφραση του έργου «περί βασιλείας» ετοίμασε ο Ch. Lacombrade, Le Discours sur la Royauté de Synésios de Cyrène à l'empereur Arcadios, Paris 1951. Για το έργο και τη φυσιογνωμία του έξοχου αυτού ρήτορα βλ. του ιδίου, Synésios de Cyrène, Hellène et Chrétien,

Digitized by 10uk1s

Paris 1951.

[20] Έκδ. J. Haury, Leipzig 1905, 1906, 1913. [Επανέκδοση από τον G. Wirth, 1963/4].

[21] Σχετικά με τον Προκόπιο και το συγγραφικό του έργο βλ. την διεξοδική μελέτη του B. Rubin, Prokopios von Kaisareia, Stuttgart 1954 (=RE XXII, 2), όπου και όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη τη βιβλιογραφία του Moravcsik, Byzantinoturcica I, 496-500.

[22] Έκδ. B.G. Niehbuhr, στο C.B. [Νέα έκδοση από τον R. Keydell, Agathiae Myrinaei, Historiarum libri quinque, Berlin 1967]. Ρωσική μετάφραση με εμπεριστατωμένη εισαγωγή δημοσίευσε ο M. V. Levčenko, Agafij. O carstvovanii Justiniana [Αγαθίας, Περί της βασιλείας του Ιουστινιανού], Μόσχα - Λένινγκραντ 1953. [Βλ. τώρα Αν. Cameron, Agathias, Oxford 1970].

[23] Müller, F.H.G. IV, 220-69. Excerpta de legationibus, έκδ. C. de Boor (1903) 170-221, 442-77.

[24] Έκδ. V. de Boor, Leipzig 1887. Ρωσική μετάφραση: Feofilakt Simokatta. Istorija, Μόσχα 1957.

[25] Όταν δεν αναφέρουμε άλλη έκδοση χρησιμοποιούμε το Corpus των βυζαντινών ιστορικών της Βόννης.

[26] Müller, F.H.G. IV, 535-622. V, 27-38.

[27] Έκδ. Th.Mommsen-P.M.Meyer, I, 1,2, II, Berlin 1905, αγγλική μετάφρ. C. Pharr, Princeton 1952.

[28] I: Institutiones, Digesta, έκδ. P. Krüger, 1911. II: Codex Iustinianus, έκδ. P. Krüger, 1906. Νεαραί, έκδ. Schöll - Kroll, 1912.

[29] Έκδ. Seeck, Berlin 1876.

[30] Έκδ. R. Wünsch, Leipzig 1903. Σχετικά με τη χρονολόγηση του έργου βλ. Stein, Bas Empire 729 εξ., 838 εξ.

[31] Πρβλ. Stein, Bas Empire 723 εξ.

[32] Μοναδική και πλήρης έκδοση του σπουδαίου αυτού έργου είναι του J. Scheffer, Upsala 1664. Σχετικά με το δυσεπίλυτο θέμα της χρονολογήσεώς του βλ. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 417 εξ. και Vizantiski izvori I, 128. [Βλ. τώρα τη νέα κριτική έκδοση του H. Mihaescu, Βουκουρέστι 1970].

[33] Πρβλ. N. H. Baynes, The Hellenistic Civilization and East Rome, Oxford 1946 (ανατύπωση: Byzantine Studies, σελ. 1 εξ.). Για την ελληνιστική πολιτιστική και εκπαιδευτική παράδοση βλ. τα διεισδυτικά σχόλια του R.J.H. Jenkins, Byzantium and Byzantinism. Lectures in Memory of Louise Taft Semple, The University of Cincinnati 1963, σελ. 8 εξ.

[34] Πρβλ. F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschr. f. Kirchengesch. 56(1937) 1 εξ., ανατύπωση στο Byzanz und die europ. Staatenwelt 70 εξ.

[35] Πρβλ. G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, Sem. Kond. 8 (1936) 41 εξ. Επίσης F. Dölger, Die «Familie der Könige» im Mittelalter, Hist. Jahrb. 60(1940) 397 εξ., ανατύπωση στο Byzanz und die europ. Staatenwelt 34 εξ.

[36] Πρβλ. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft II, 238 εξ., A.H.M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford 1940, 85 εξ. Επίσης H. Bengtson, Griechische Geschichte, 2η έκδ. München 1960, σελ. 534 εξ., προ παντός 542 εξ.

[37] Πρβλ. Bury, Constitution 5 εξ. [Τα θέματα αυτά συζητήθηκαν πολύ τα τελευταία χρόνια. Βλ. για την πρώτη περίοδο τον δεύτερο κυρίως τόμο του γενικού έργου του Fr. Dvornik, Early Christian and Byzantine Political Philosophy, Origins and Back - ground, Washington 1966. Βλ. και τις ενδιαφέρουσες μελέτες διαφόρων ερευνητών που εξέδωσε πρόσφατα ο H. Hunger, στον τόμο Das byzantinische Herrscherbild, Darmstadt 1975. Από τις ελληνικές μελέτες ξεχωρίζουν I. Καραγιαννοπούλου, Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Βυζαντινά 2(1970)37-61 και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Αι βάσεις του βυζαντινού πολιτεύματος, Επιστ.

Digitized by 10uk1s

Επετ. Φιλοσ. Σχ. Παν/μου Αθηνών (1971-1972), Αθήνα 1972].

[38] Πρβλ. A. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe, Mitt. d. Deutschen Archäol. Inst., Röm, Abt. 49(1934) 1-118, και Insignien und Tracht der römischen Kaiser, στο ίδιο περιοδικό, 50 (1935) 1-171. [Επανέκδοση των δύο εργασιών στον τόμο Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche, Darmstadt 1970], Treitinger, Kaiseridee. Βλ. ακόμη την περίληψη Vom Oströmischen Staatsund Kaisergedanken, Leipziger Vierteljahrschr. f. Südeuropa 4(1940) 1 εξ. A. Grabar, Empereur. F. Dölger, Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen, Hist. Z. 159 (1930) 234 εξ. (ανατύπωση στο Byzanz und die europ. Staatenwelt 9 εξ.). J. Straub, Vom Herrscherideal in der Spätantike, Stuttgart 1939 [επανέκδοση Darmstadt 1964]. W. Ensslin, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, S.B. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 1943, τεύχ. 6, München 1943, βλ. ακόμη του ιδίου, Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit, Studi biz. e neoell. 5(1939)154 εξ. Bréhier, Institutions 52 εξ.

[39] Alföldi, έργ. μνημ., Treitinger, Kaiseridee.

[40] Οι άμεσες αυτές επιδράσεις από την Ανατολή είχαν πάντως δευτερεύουσα σημασία· δεν διαδραμάτισαν τον ίδιο ρυθμιστικό ρόλο στον βυζαντινό πολιτισμό όπως το ρωμαϊκό, το ελληνικό και το χριστιανικό στοιχείο, που δεν άσκησαν απλώς επίδραση, αλλά αποτέλεσαν βασικά συστατικά στη διαμόρφωση του για ολες τις εποχές. Δεν είναι δυνατό να εκτιμήσουμε σωστά την ιδιοτυπία και την πολυσύνθετη υφή της εξελίξεως του Βυζαντίου αν τη χαρακτηρίσουμε, όπως γίνεται συχνά, με τον ασαφή όρο «ανατολικοποίηση» (Orientalisierung) και δούμε το κράτος αυτό απλώς σαν μια «ανατολίτικη» αυτοκρατορία. Η αντίρρησή μου στη διαδεδομένη αυτή θεώρηση, που διατύπωσα στην πρώτη έκδοση του βιβλίου μου, δημιούργησε σε ορισμένους κριτικούς την εντύπωση (πρβλ. λ.χ. τη θαυμάσια συζήτηση του H. Gerstinger, στο Wiener Zeitschr. f.d. Kunde d. Morgenlandes 48 (1941) 312 εξ.), ότι υποτιμώ τη σημασία των ανατολικών στοιχείων στη βυζαντινή ιστορία. Η παρεξήγηση αυτή οφείλεται ουσιαστικά στο πολυσήμαντο του όρου «ανατολικός», ίσως ακόμη και στη συντομία των σχετικών παρατηρήσεών μου, τις οποίες όμως προσπάθησα να διατυπώσω εδώ με περισσότερη σαφήνεια.

[41] Είναι άσκοπο να αμφισβητούμε την κατάσταση αυτή, όπως κάνει ο J. Karayannopulos, Das Finanzwesen des frühbyzantini -schen Staates, München 1958. Βλ. την βιβλιοκρισία μου στο Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 47, 2 (1960) 258 εξ.

[42] Για τα επόμενα βλ. προ παντός Seeck, Untergang II 59, εξ. Bury, Later Rom. Empire I^2, 18 εξ. Lot, Fin du monde antique 99 εξ. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft II, 210 εξ. Stein, Geschichte I, 98 εξ. 168 εξ. W. Ensslin, The Reforms of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 383 εξ. Kornemann, Weltgeschichte II, 247 εξ. Piganiol, Empire chretien 275 εξ. Vogt, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert (1949), 2η έκδ. 1960, 95 εξ.

[43] Πρβλ. Kornemann, Doppelprinzipat.

[44] Από την dioecesis Orientis αποσπάσθηκε και έγινε ανεξάρτητη η dioecesis Aegypti· η dioecesis Moesiarum διασπάστηκε στις δύο dioecesis Dada και Macedonia, που σχημάτισαν την Praefectura praetorio per Illyricum (βλ. τα επόμενα σελ. 115). Πρβλ. Bury, Later Rom. Empire I^2, 28 εξ. E. Kornemann, Dioecesis, στη RE 5 (1905)727 εξ. και Weltgeschichte 254 εξ. (με δύο θαυμάσιους χάρτες στα παραρτήματα XIX και XXI).

[45] Πρβλ. Stein, Geschichte I, 53 εξ. και Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian, Wien 1922. J.R. Palanque, Essai sur la préfecture du prétoire au Bas -Empire, Paris 1933.

[46] Πρβλ. A.E.R. Boak, The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires, New York 1924.

[47] A.S. Dunlap, The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empires, New York 1924. R. Guilland, Les eunuques dans l' Empire byzantin, Études byz. 1(1943)196 εξ. και Fonctions et dignités des eunuques, στο ίδιο περ. 2(1944) 185 εξ., 3(1945)179 εξ.

[48] Σχετικά με τη βυζαντινή σύγκλητο βλ. τη θεμελιωμένη μελέτη της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Η σύγκλητος εις το Βυζαντινόν κράτος, Αθήνα 1949. [Βλ. και για τα επόμενα την ειδική μονογραφία της ιδίας, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, Αθήνα 1956].

Digitized by 10uk1s

[49] Βλ. λεπτομερειακή συζήτηση των οφφικίων της πρώτης βυζαντινής εποχής, ιδιαίτερα του τίτλου των spectabilis, στο άρθρο του R. Guillard, Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (Ive–VIe siècles), ZRVI 8,1 (1963)117 εξ. [Τα άρθρα του τα σχετικά με τα βυζαντινά αξιώματα συγκέντρωσε ο R. Guilland σε δύο τόμους, Recherches sur les institutions buzantines, Berlin - Amsterdam 1967].

[50] Πρβλ. Aik. Christophilopulu, Σιλέντιον, BZ 44(1951) (Dölger - Festschrift), 79 εξ.

[51] Πρβλ. J. Ebersolt, Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des ceremonies, Paris 1910, σελ. 40, υποσ. 2. Ο A. Vogt, Constantin Porphyrogénète, Le Livre des cérémonies, Commentaire (1935)126,δεν είναι σαφής στις παρατηρήσεις του, επειδή μάλλον παρέβλεψε ότι η φράσις «*ίσταναι κονσιστώριον*» (όχι «κονσιστωρίω», όπως γράφει ο Vogt στο κείμενο I, σελ. 90, 13) του κεφ. 16, υπάρχει σε πολλά άλλα εδάφια του βιβλίου Περί της βασιλείου τάξεως. Φαίνεται ότι δεν έλαβε υπ' όψει του τις παρατηρήσεις του Ebersolt.

[52] Το ζήτημα σχετικά με το φορολογικό σύστημα του Διοκλητιανού έχει προκαλέσει ευρύτατες συζητήσεις. Πρβλ. O. Seeck. Die Schatzordnung Diocletians, Zeitschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 4(1896) 275 εξ. F. Leo, Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Staatsrecht, Berlin 1900. F. Thibaull, Les impôts directs sous le Bas Empire Romain, Revue générale du droit 23 (1899)289 εξ. 481 εξ., 24(1900)32 εξ. 112 εξ. A. Piganiol, L' impôt de capitation sous le Bas Empire Romain, Chambéry 1916, F. Lot, L' impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire et à l' époque franque, Paris 1928. H. Bott, Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung, Diss. Frankfurt 1928. Stein, Geschichte I, 109 εξ. Rostovtzeff, Gese llschaft und Wirtschaft II, 221 εξ. W. Ensslin, The Reforms of Diocletian, Cambr. Ancient Hist. XXI (1939) 399 εξ. A. Déléage, La capitation du Bas Empire, Macon 1945. A.H.M. Jones, Capitatio and iugatio, Journ. Rom. Stud. 47(1957)88 εξ. J. Karayannopulos, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates, München 1958, 28 εξ. Βλ. ακόμη την επόμενη υποσημείωση.

[53] Τούτο προκύπτει από το διάταγμα του 297. Πρβλ. A.E.R. Boak, Early Byzantine Papyri from the Cairo Museum, Études de papyrologie II, 1(1933) 4 εξ. A. Piganiol, La capitation de Diocletien, Revue hist. 176(1935)1 εξ. Οι νέες γνώσεις που προσκομίζει το κείμενο που εξέδωσε ο Boak και εν μέρει ο Piganiol (με γαλλική μετάφραση) αφορούν μόνο την τεχνική του υπολογισμού των φόρων και δεν θίγουν καθόλου το πόρισμα, που στηρίζεται στο υπόλοιπο υλικό των πηγών, ότι δηλαδή η capitatio - iugatio είναι ένα ενιαίο φορολογικό σύστημα. Παρόμοια γνώμη διατύπωσε και ο Stein, Bas Empire 199, υποσ. 2. [Για την αντίθετη άποψη βλ. I. Καραγιαννοπούλου, Η θεωρία του A. Piganiol για την iugatio - capitatio και οι νεώτερες αντιλήψεις για την εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών θεσμών στο Βυζάντιο, Επιστ. Επετ. Φιλοσ. Σχολής Παν/μίου Θεσσαλονίκης 8 (1960/63) 19-46 και BZ 58(1965)120].

[54] M. Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Archiv f. Papyrusforsch., Beiheft 1(1910) 57 εξ. 195, 329 εξ. Monnier, Épibolé.

[55] Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft II, 177 εξ. Lot, Fin du monde antique 62 εξ.

[56] Για το πρόβλημα αυτό παρέχει πλούσιες πληροφορίες η σπουδαία μελέτη του H. Geiss, Geld- und naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit, Diss. Breslau 1931. Βλ. ακόμα Mickwitz, Geld und Wirtschaft 147 εξ.

[57] Πρβλ. Mickwitz, Geld und Wirtshaft. Bratianu, Études byz. 59 εξ. A. Segrè, Inflation and its Implication in Early Byzantine Times, Byz. 15(1940/41)249 εξ.

[58] Πρβλ. Th. Mommsen, Das römische Militärwesen seit Diocletian, Ges. Sehr. VI (1889) 206 εξ. Grosse, Röm. Militärgeschichte. J. Maspéro, Organisation militaire de l' Égypte byzantine, Paris 1912. W. Ensslin, Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches, Klio 23(1929)306-25, 24(1930)102-47. 467-502. Bury, Later Rom. Empire P, 34 εξ. Stein, Geschichte I, 106 εξ. 186 εξ.

[59] Σχετικά με την κατανομή του πληθυσμού στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή βλ. Lot, Fin du monde antique 72 εξ. Stein, Geschichte I, 3 εξ. [Βλ. τώρα D. Hoffmann, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum Bonn 1969].

Digitized by 10uk1s

[60] Πρβλ. A. Christensen, L' Iran sous les Sassanides, Kopenhagen - Paris 1936 [[2]1944[, Sassanid Persia, Cambr. Ancient Hist. XII (1939)109 εξ. E. Kornemann, Die römische Kaiserzeit, Einl. in d. Altertumswiss. III[3], 2(1933)139 εξ.: «Neurom und Neupersien». Weltgeschichte II, 276 εξ. [Βλ. τώρα και E. Chrysos, Some Aspects of Roman-Persian Legal Relations, Κληρονομία 8(1976)1-60].

[61] J. Maurice, Numismatique Constantinienne II (1911) 481 εξ. E. Gerland, Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel, BNJ 10(1933)93 εξ. R. Janin, Constantinople byzantin, Paris 1950, 29.

[62] Ο Gregorovius στο βιβλίο του Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I (1889), 25 [ελληνική μετάφραση από το Σπ. Λάμπρο, Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας, Αθήνα 1904, ανατύπωση 1977, τόμος Α', σελ. 881 παρατηρεί: «σπουδαιοτέρα πόλις δεν επλάσθη εν τω κόσμω μετά την κτίσιν της Ρώμης». Επίσης ο E. Schwartz, Kaiser Constantin und die christliche Kirche[2] (1936), 85 γράφει: «Μετά την ίδρυση της κοσμοπόλεως στην Αίγυπτο από τον Αλέξανδρο, καμιά άλλη ίδρυση πόλεως δεν άλλαξε την πορεία της ιστορικής εξελίξεως όπως το γιγάντιο οχυρό που χτίστηκε πάνω στα ερείπια μιας ελληνικής πόλεως, που ακόμη και σήμερα φανερώνει το μεγαλεπήβολο πνεύμα του ιδρυτού της». Ο A. Philippson, Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung (1939), 26, συγκρίνει την ίδρυση της Κωνσταντινουπόλεως με την ίδρυση της Αλεξάνδρειας και της Πετρουπόλεως. Βλ. ακόμη και τις παρατηρήσεις του στο ίδιο έργο σελ. 29 εξ. και 214.

[63] Πρβλ. Stein, Geschichte I, 195 και υποσ. 6. A. Andréadès, La population de Constantinople, Metron 1(1920) 5 εξ. (πρβλ. ακόμη του ιδίου La population de l' Empire byzantin, Bull, de l' Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 117 εξ.). Οι υπερβολικοί υπολογισμοί του Ανδρεάδη πρέπει να τροποποιηθούν μετά την εργασία του Stein. Μάλιστα ο ίδιος στο έργο του Economic life of the Byzantine Empire, στο Baynes - Moss, Byzantium (1949) 53 [ελληνική μετάφραση: Η οικονομική ζωή του βυζαντινού κράτους, στον τόμο: Βυζάντιο, Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό, Αθήνα, χ.χ., σ. 106], δέχεται την άποψη ότι «ο πληθυσμός της Κωνσταντινουπόλεως στις καλύτερες μέρες της δεν μπορεί να ήταν κάτω από 500.000 ψυχές και κατά καιρούς, ίσως, υπερέβαινε πολύ αυτό τον αριθμό». Βλ. επίσης και Stein, Bas Empire 759 και 842, που υπολογίζει σε τουλάχιστο 600.000 κατοίκους τον πληθυσμό της Κωνσταντινουπόλεως στην εποχή του Ιουστινιανού. Βλ. ακόμη Bréhier, Civilisation 81 εξ. σχετικά με τον πληθυσμό και την εθνική σύνθεση της πρωτεύουσας. Η συμφωνία μου με τον Stein στο σημείο αυτό, σε αντίθεση με αρχαιότερους υπολογισμούς, δε σημαίνει ότι επιχειρώ να υποτιμήσω την ιστορική σημασία της Κωνσταντινουπόλεως, όπως συμβαίνει με τον Stein (Geschichte I,2 εξ. και ειδικώτερα στο Gnomon 4(1928)410 εξ.), που ακολουθεί τον Seeck. Αντίθετα σύμφωνα με τον D. Jacoby, La population de Constantinople à l' époque byzantine: un problème de démographie urbaine, Byz. 31(1961)81 εξ., οι αριθμοί του Stein σχετικά με τον πληθυσμό της Κωνσταντινουπόλεως πρέπει να περιορισθούν ακόμη περισσότερο. Κατά την αντίληψή του ο πληθυσμός της κατά τον έκτο αιώνα ήταν λιγώτερος από 400.000. Ωστόσο η πολύτιμη μελέτη του Jacoby δείχνει καθαρά, ότι δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ακριβείς υπολογισμούς. [Πρβλ. τώρα και G. Dagron, Naissance d' une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris 1974, σ. 518 εξ.].

[64] Για την προέλευση του όρου «Νέα Ρώμη», που σύντομα υποσκέλισε τον όρο «Δευτέρα Ρώμη» βλ. F. Dölger, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift f. Kirchengesch. 56(1937), ιδιαίτερα σελ. 13 εξ. (ανατύπωση στο Byzanz und die europ. Staatenwelt 82 εξ.). Σωστά έχει τονισθεί η συνετή στάση του Κωνσταντίνου απέναντι στις παραδόσεις της Πρεσβυτέρας Ρώμης όπως και η βραδύτητα με την οποία υποκαταστάθηκε η παλαιά πρωτεύουσα. Βλ. ιδιαίτερα A. Alföldi, The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948 και On the Foundation of Constantinople, Journ. Rom. Stud. 37(1947)10 εξ. J.M.C. Toynbee, Roma and Constantinopolis in Late - Antique Art, ίδιο περιοδ. 135 εξ.

[65] Πρβλ. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 30 εξ.

[66] Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία αναφέρουμε μόνο τα πιο σπουδαία έργα: J. Burckhard, Die Zeit Constantins des Grossen[5], Gesamtausgabe II, Stuttgart 1929. E. Schwartz, Kaiser Constantin und die christliche Kirche, [2]Leipzig - Berlin 1936. N. H. Baynes, Constantine the Great and the Christian Church, London 1929 και Constantine, Cambr. Ancient Hist. XII (1939) 678 - 99. A. Piganiol, L' empereur Constantin, Paris 1932 και Empire Chrétien 25 εξ. H. Grégoire, La «conversion» de Constantin, Revue de l' Univ. de Bruxelles 34 (1930/31)231 εξ., Nouvelles recherches constantiniennes, ανάτυπο από Byz. 13(1938) 551 εξ., La vision de Constantin «liquidée»,Byz. 14(1939) 341 εξ. J. Zeiller, Quelques remarques sur la «vision» de

Digitized by 10uk1s

Constantin, ίδιο περιοδ., 329 εξ. H. Lietzmann, Der Glaube Konstantins des Grossen, S.B.d. Preuss. Akad. 28/29 (1937) 263 εξ. A. Alföldi, Hoc signo victor eris, Beiträge zur Bekehrung Konstantins des Grossen, Pisciculi (1939) 1 εξ. και The Conversion of Constantine and Pagan Rome, Oxford 1948. J. Vogt, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, München 1949, 2η εκδ. 1960, 244 εξ.

[67] Σύμφωνα με τη θαυμάσια διατύπωση του H. Gregoire, Byz. 13(1938)588: «Qui veut l'Orient doit être, sinon chrétien, du moins pro-chrétien». Σχετικά με την προϊστορία της νίκης του χριστιανισμού, βλ. του ιδίου Les persécutions dans l' Empire romain, Memoires de l' Acad, de Belgique, Classe de Lettres 46, 1 (1951).

[68] Για το θέμα αυτό βλ. τη σύντομη αλλά διαφωτιστική μελέτη του A. Alföldi, A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, Fasc. 7 (1937), ο οποίος χρησιμοποιεί μια σπάνια συλλογή αιγυπτιακών νομισμάτων με απεικονίσεις της Ίσιδος ή του Σέραπη, που προέρχονται από την εποχή όλων των αυτοκρατόρων, από τον Κωνσταντίνο ως τον Γρατιανό. Η σειρά αυτή τελειώνει με τον αυτοκράτορα Γρατιανό, που ήταν και ο τελευταίος που χρησιμοποίησε τον τίτλο του pontifex maximus· σύμφωνα με τις πειστικές παρατηρήσεις του Alföldi, σελ. 36, ο Γρατιανός απέβαλε τον τίτλο στις αρχές του 379.

[69] Πρβλ. ιδιαίτερα J. Bidez, La vie de l' empereur Julien, Paris 1930. [Βλ. τώρα R. Browning, The Emperor Julian, London 1977].

[70] [Με τη συνθήκη ειρήνης του Ιοβιανού, που συνομολογήθηκε κάτω από τον κίνδυνο ολοκληρωτικής καταστροφής του βυζαντινού στρατού, η αυτοκρατορία δεν παραιτήθηκε από τα δικαιώματά της στην Αρμενία. Αναγκάσθηκε να αφήσει τον σύμμαχό της βασιλέα της Αρμενίας να αντιμετωπίσει μόνος του τους Πέρσες χωρίς την επίσημη υποστήριξή της, ενώ στη Μεσοποταμία εκκένωσε το βορειοανατολικό τμήμα της, αλλά μόνο για μια περίοδο τριάντα χρόνων. Βλ. E. Chrysos, Some Aspects of Roman - Persian Legal Relations, Κληρονομία 8(1976) 25-48].

[71] A. Nagl, Valentinianus, RE, Reihe II, VII A. (1943)2158 εξ., Valens, ίδιο έργο 2097 εξ. A. Alföldi, Valentinien Ier, le dernier des grands Pannoniens, Revue d'hist. comparée 4(1946)7 εξ. Πρβλ. επίσης του ιδίου A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I, Oxford 1952.

[72] Γενικά για τους φοιδεράτους βλ. Mommsen, Das römische Militärwesen seit Diokletian, Gesamm. Schriften VI (1910) 225 εξ., Grosse, Röm. Militärgeschichte 280 εξ. [Βλ. και E. Χρυσού, Το Βυζάντιον και οι Γότθοι, Θεσσαλονίκη 1972].

[73] H. Delbrück, Gesch. der Kriegskunst II (1902) 219, Grosse, Rom. Militärgeschichte 260 εξ.

[74] Stein, Geschichte I, 301 εξ., M. Ge1zer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens (1909) 63 εξ., P. Vinogradoff, Social and Economic Conditions of the Roman Empire in the Fourth Century, Cambr. Med. Hist. I (1911) 542 εξ.

[75] Stein, Geschichte I, 353, E. Demougeot, De l' unité à la division de 1' Empire romain, 395 - 410, Paris 1951, 143 εξ. Πρβλ. ακόμη της ιδίας, Les partages de 1' Illyricum à la fin du IVe siècle, Revue hist. 198 (1947)16 εξ. και A propos des partages de l' Illyricum en 386 - 395, Actes du VIe Congrès Intern, d' Études byz. 1 (1950) 87 εξ., J. - R. Palanque, La préfecture du prétoire d' Illyricum au IVe siècle, Byz. 21 (1951)5 εξ., V. Grumel, L' Illyricum de la mort de Valentinien Ier à la mort de Stilicon, REB 9(1951)5 εξ.

[76] Λεπτομεριακή περιγραφή της εποχής αυτής δίνει η E. Demougeot, De l' unité a la division de l' Empire romain, Paris 1951, 93 εξ. Βλ. ακόμη της ιδίας, Note sur la politique Orientale de Stilicon, Byz. 20(1950) 27 εξ.

[77] Χαρακτηριστικές για την αντιγερμανική τους διάθεση είναι οι ομιλίες του Συνεσίου, Migne P.G. 66,1089 εξ. [Κριτική έκδοση του λόγου Περί βασιλείας από τον Terzaghi βλ. παραπάνω σ. 224].

[78] Grosse, Rom. Militärgeschichte 262 εξ.

[79] Θεοδ. Κώδιξ XIV 9,3 και VI 21,1. Για το θέμα αυτό βλ. Fuchs, Höhere Schulen 1 εξ., L. Bréhier, Notes sur l' histoire de l' enseignement superieur à Constantinople, Byz. 3(1926)82 εξ.

Digitized by 10uk1s

[80] Εκτός από τα εγχειρίδια του ρωμαϊκού δικαίου βλ. ειδικώτερα Seeck, Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311-476 (1919), Stein, Geschichte 1,431 εξ., Bury, Later Rom. Emp. I^2, 232 εξ.

[81] Σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα γενικά βλ. H. Zilliacus, Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors 1935, και τις σχετικές παρατηρήσεις του F. Dölger, στο BZ 36(1936)108 εξ. Για τη γλώσσα στη διοίκηση και στο δίκαιο κατά τον πέμπτο αιώνα πρβλ. Stein, Geschichte I, 443 εξ., ο οποίος παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία που βεβαιώνουν τόσο την επικράτηση της Ελληνικής όσο και την έμμονη προσκόλληση στη Λατινική γλώσσα. Για τη χρήση και των δύο γλωσσών στους παπύρους της πρώτης βυζαντινής εποχής βλ. U. Wilcken, Atti del IV. Congresso intern. di papirologia (1936) σελ. 101 εξ., ακόμη W. Otto, Zum heutigen Stand der Papyrusforschung, Hist. Zeitschr. 157(1937)312 και υποσ. 1. Βλ. επίσης G. Bardy, La question des langues dans l' église ancienne I, Paris 1948.

[82] Πρβλ. Stein, Geschichte I, 425, A. Ter-Mikelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (1892) 33 εξ.

[83] Πρβλ. Moravcsik, Byzantinoturcica I, 56 εξ. (με πλούσια σχετική βιβλιογραφία) [Βλ. τώρα J. G. Maenchen-Helfen, The World of the Huns, Berkeley/Los Angeles/London 1973].

[84] Πρβλ. τις γνωστές περιγραφές του E. Caspar, Geschichte des Papsttums I (1930) 423 εξ. και του J. Haller, Das Papsttum I (1936) 142 εξ., αν και ο τελευταίος, σε αντίθεση με τον Caspar, δεν αποδίδει στο πρόσωπο του Λέοντος Α' τη σημασία που συνήθως (και δικαίως) αποδίδεται σ' αυτόν. Βλ. επίσης H. M. Klinkenberg, Papsttum und Reichskirche bei Leo dem Grossen, Zeitschr. d. Savigny - Stiffung, Kan. Abt. 38(1952)37 εξ.

[85] Για τα επόμενα εκτός από τα εγχειρίδια της Εκκλησιαστικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Δογμάτων βλ. προ παντός E. Schwartz, Die Konzilien des 4. und 5. Jahrhunderts, Hist. Z. 112(1914)237 εξ. και Die sog. Gegenanathematismen des Nestorius, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 1922, Abh. 1.

[86] Σχετικά με τον ρόλο της Πουλχερίας στην προπαρασκευή της Συνόδου της Χαλκηδόνος βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του E. Schwartz, Die Kaiserin Pulcheria auf der Synode von Chalkedon, Festgabe für A. Jülicher (1927) 203 εξ.

[87] Mansi 7, 445. [Acta Conc. Oecum. II, 1, σελ. 447, 28 εξ. Πρβλ. τώρα E. Chrysos, Der sog. 28. Kanon von Chalkedon in der «Collectio Prisca», Annuarium Historiae Conciliorum 7(1975)109 ως 117].

[88] Πρβλ. G. Vernadsky, Flavius Ardabur Aspar, Südost - Forschungen 6(1941)38 εξ.

[89] Βλ. την λεπτομερή περιγραφή της στέψης από τον Πέτρο Πατρίκιο στο Περί βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, σ. 410 εξ. Με βάση το Θεοφάνη I, 103 και τον Συμεών Λογοθέτη (Λέων Γραμμ. 111) ο W. Sickel, Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrh., BZ 7(1898)511 εξ., 539 εξ., υπέθεσε ότι και ο Μαρκιανός στέφθηκε από τον πατριάρχη. Η άποψή του αυτή έγινε ευρύτερα αποδεκτή (προσωπικά και εγώ την αποδέχθηκα στην πρώτη έκδοση του βιβλίου τούτου, σελ. 35, υποσ. 1). Ωστόσο ο W. Ensslin, Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell, BZ 42(1942)101 εξ. (συμπληρωμένη έκδοση, Würzburg 1947) έδωσε πειστικώτερη ερμηνεία των σχετικών πηγών και υποστήριξε ότι η πρώτη αυτοκρατορική στέψη, που τέλεσε πατριάρχης, ήταν του Λέοντος Α', η οποία και αναφέρεται ως πρώτη στην σειρά των στέψεων στο Περί βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου. Με την άποψη αυτή συμφωνώ τώρα και εγώ, [Αντίθετα η Αικ. Χριστοφιλοπούλου δέχεται ως πρώτη στέψη με σύμπραξη του πατριάρχη τη στέψη του Αναστασίου Α' το 491, Εκλογή αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, Αθήνα 1956, σελ. 29 εξ. και 44].

[90] Πρβλ. W. Ensslin, Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl, Klio 35(1942)268 εξ.

[91] Για το ζήτημα της χρονολογίας βλ. E. W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8(1893)212 και υποσ. 16, Bury, Later Rom. Emp. I^2, 318 και υποσ. 2.

[92] Πρβλ. L. Schmidt, Geschichte der Wandalen (1942) 89 εξ., Chr. Courtois, Les Vandales et l' Afrique, Paris 1955, 201 εξ.

[93] Πρβλ. E. W. Brooks, The Emperor Zenon and the Isaurians, Engl. Hist. Review 8(1893) 216 με κείμενα από

Digitized by 10uk1s

τις πηγές.

[94] Πρβλ. L. Schmidt, Die Ostgermanen 88 εξ., 337 εξ., W. Ensslin, Theoderich der Grosse, [2]München 1959.

[95] Το κείμενο της εγκυκλίου διέσωσε ο Ευάγριος, έκδ. Bidez - Parmentier, παρ. 101 - 104. Την ανάκληση, που αναγκάσθηκε να κάνει ο Βασιλίσκος, χωρίς όμως να φέρει αποτέλεσμα, βλ. στο ίδιο έργο παρ. 107.

[96] Ευάγριος 111 - 14.

[97] Περί βασιλείου τάξεως 418 και 419.

[98] Πρβλ. E. W. Brooks στο Cambr. Med. History I (1911) 484, Bury, Later Roman Empire I[2], 441 εξ., Stein, Studien 146 και Bas Empire Π, 192 εξ.

[99] Βλ. R. P. Blake, The Monetary Reform of Anastasius I and its Economic Implications, Studies in the History of Culture 1942, 84 εξ. [Βλ. τώρα C. Capirri, L'imperatore Anastasio I, Roma 1969].

[100] Ιωάν. Μαλάλας 394: «*εποίησε χρυσοτέλειαν των ιούγων τοις συντελεσταίς πάσι δια το μη απαιτείσθαι τα είδη και διατρέφεσθαι υπό των στρατιωτών*». Βλ. ακόμη Ευάγριος, έκδ. Bidez - Parmentier, παρ. 144. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του W. Ensslin στο BZ 42(1942)260· η ερμηνεία του πρέπει να θεωρηθεί σωστή παρά τη διαφωνία τοy J. Karayannopulos, Die Chrysoteleia der iuga, BZ 49(1956)72 εξ.

[101] Η coemptio - συνωνή διαδόθηκε ευρύτατα και έλαβε τη μορφή φορολογίας με αποτέλεσμα να δηλώνει τελικά στη μέση βυζαντινή εποχή (όπως προσπάθησα να αποδείξω στο έργο μου Steuergemeinde 50) τον φόρο επί των ακινήτων, ο οποίος φυσικά καταβαλλόταν σε χρυσό νόμισμα. Βλ. επίσης H. Geiss, Geldund naturalwirtschafftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit, Breslau 1931, σελ. I εξ. και ακόμη Stein, Bas Empire II, 200. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η coemptio εφαρμόσθηκε για πρώτη φορά από τον Αναστάσιο Α', όπως κατάλαβε εσφαλμένα ο Karayannopulos, έργ. μνημ. σελ. 75 εξ.

[102] Προκόπιος, Ανέκδοτα (έκδ. Haury, Opera III 1), 121.

[103] Οι δήμοι θεωρήθηκαν ως κόμματα του ιπποδρόμου όχι μόνο από τον Gibbon (έκδ. Bury) IV, 220 αλλά και από τους WilKen, Die Parteien der Rennbahn, vornehmlich im byzantinischen Kaiserthum, Abh. d. Preuss. Akad. 1827, 217 εξ., Rambaud, De byzantino hippodromo et circensibus factionibus (1870, γαλλική περίληψη στο Revue des deux Mondes 1871 = Études sur l'histoire byz.[2] [1919] 3 εξ.), ακόμη και από τον Monnier, Epibolé 16 (1892) 504 εξ. Πρώτος ο Uspenskij, Partii cirka i dimy Konstantinopole [Τα κόμματα του Ιπποδρόμου και οι δήμοι στην Κωνσταντινούπολη), VV 1 (1894)1 εξ. αναγνώρισε την πολιτική σημασία τους, πράγμα που αποδέχθηκαν αμέσως οι ερευνητές. Πάντως η έρευνα οδηγήθηκε σε θετικά πορίσματα πάνω στο θέμα αυτό σε μεταγενέστερη εποχή (βλ. την επόμενη υποσημείωση).

[104] Πρβλ. την έξοχη διατύπωση του Bury, Admin. System 105, υποσ. 2: «Οι δήμοι ήταν ο αστικός πληθυσμός, οργανωμένος σε τοπική πολιτοφυλακή». Παρόμοια γνώμη είχε διατυπώσει και ο Uspenskij, έργ. μνημ. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός των ενεργών μελών των δήμων παρουσιάζεται στις πηγές σχετικά χαμηλός. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη 207 (έκδ. de Boor), που στηρίζονται σε σύγχρονα επίσημα στοιχεία, το 602 υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη 1500 Πράσινοι και 900 Βένετοι. Οι μεταγενέστερες ειδήσεις του Κωδινού ανεβάζουν τον αριθμό και των δύο δήμων στην εποχή του Θεοδοσίου Β' σε 8.000 άνδρες, που πάλι είναι ελάχιστος σε σύγκριση με τον πληθυσμό της Κωνσταντινουπόλεως.

[105] Σύμφωνα με την άποψη του Manojlović, Peuple de Constantinople.

[106] Βλ. Djakonov, Viz. dimy, πρβλ. επίσης M. Levčenko, Venety i prasiny v Vizantii v V - VII vv. (Βένετοι και Πράσινοι στο Βυζάντιο από τον πέμπτο ως τον έβδομο αιώνα), VV 1 (1947)164 εξ., που όμως συνοψίζει τα βασικά πορίσματα της σπουδαίας μελέτης του Djakonov.

[107] Εκτός από τη βιβλιογραφία που σημειώσαμε παραπάνω βλ. Bury, Later Rom. Empire I[2], 84 εξ. και ακόμη: Bratianu, Privilèges 46 εξ., H. Grégoire, Le peuple de Constantinople ou les Bleus et le Verts, Comptes rendus de l' Acad, des Inscr. et Beiles Lettres 1946, 568 εξ., F. Dvornik, The Circus Parties in Byzantion,

Digitized by 10uk1s

Byzantina - Metabyzantina 1 (1946) 119 εξ. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι νεώτερες μελέτες του A. Maricq, La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Bull, de l' Acad. de Belgique 35(1949)63 εξ. και Factions du cirque et partis populaires, ίδιο δελτίο 36(1950)396 εξ. [Οι τελευταίες έρευνες του A. Cameron, βλ. κυρίως Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976, δείχνουν ότι έχει υπερτονισθεί από τους νεώτερους ερευνητές η πολιτική σημασία των δήμων. Από την ελληνική βιβλιογραφία είναι αξιοσημείωτη η μελέτη της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Οι εκτός της Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δήμοι, στο Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τόμ. Β', Αθήνα 1964, σελ. 327 - 360].

[108] Όπως ο Οδόακρος έτσι και ο Θευδέριχος έφερε τον τίτλο του αυτοκρατορικού magister militum και τα νομίσματά του έφεραν πάντοτε την παράσταση και το όνομα του αυτοκράτορα. Δεν εξέδιδε νόμους (leges), παρά μόνο διατάγματα (edicta), γιατί αυτό ανήκε στην αρμοδιότητα και των ανώτερων κρατικών υπαλλήλων, όπως λ.χ. των επάρχων των πραιτωρίων, πρβλ. Mommsen, Ostgotische Studien, Ges. Sehr. VI, 334 εξ., Bury, Later Rom. Empire I^2, 453 εξ.

[109] Σχετικά με τον Ιουστίνο Α' βλ. τη διεξοδική μελέτη του A. A. Vasiliev, Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass. 1950.

[110] Σχετικά με την εξωτερική πολιτική του Ιουστινιανού και τις συνέπειές της βλ. προ παντός Bury, Later Rom. Empire II^2, 124 εξ., Diehl, Justinien 173 εξ., Kulakovskij, Istorija II, 93 εξ., Stein, Bas Empire II, 283 εξ., 485 εξ. Για τους πολέμους κατά των Βανδάλων βλ. Diehl, L'Afrique byzantine, Paris 1896, L. Schmidt, Geschichte der Wandalen^2 (1942) 122 εξ., Chr. Courtois, Les Vandales, et l'Afrique, Paris 1955, 353 εξ. Για τους πολέμους κατά των Γότθων βλ. Hartmann, Gesch. Italiens im Mittelalter I (1897) 248 εξ., Hodgkin, Italy and her Invaders IV^2 (1896) και V (1895), Z.V. Udal'cova, Italija i Vizantija v VI veke [Η Ιταλία και το Βυζάντιο κατά τον έκτο αιώνα], Μόσχα 1959, 236 εξ.

[111] Πρβλ. L. Schmidt, Geschichte der Vandalen (1942) 125 εξ.

[112] Niederle, Manuel 61 εξ., Stein, Bas Empire II, 222, Uspenskij, Istorija I, 464 εξ., Jirecek, Geschichte I, 81, Šišić, Geschichte 50, του ιδίου, Povijest 207 εξ., Grafenauer, Nekaj vprašanj 28 εξ., Vizantiski izvori I, 45 εξ.

[113] Bury, The Nika Riot, Journ. of Hell. Stud. 17(1897)98 εξ. και Later Rom. Empire II^2, 39 εξ., Diehl, Justinien 455 εξ., Uspenskij, Istorija I, 499 εξ., Stein, Bas Empire II, 449 εξ.

[114] Ιωάν. Μαλάλας 474, 10.

[115] Πρβλ. E. Stein, Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats, BZ 30(1929/30)376 εξ. και Bas Empire II, 435 εξ.

[116] Πρβλ. Heyd, Commerce du Levant I, 2 εξ., R. S. Lopez, Silk Industry in the Byzantine Empire, Speculum 20(1945)1 εξ., N. V. Pigulevskaja, Vizantijskaja diplimatija i torgovlja šelkom [Η βυζαντινή διπλωματία και το εμπόριο της μετάξης], VV 1(1947)184 εξ., της ιδίας, Vizantija na putjach v Indiju [Το Βυζάντιο καθ' οδόν προς την Ινδία], Μόσχα - Λένινγκραντ 1951, 184 εξ.. Hennig, Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich, BZ 33(1933)295 εξ. Σπουδαία συμβολή στην Ιστορία του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου του Βυζαντίου είναι η συστηματική και σωστά θεμελιωμένη μελέτη της Helene Antoniadis - Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, Paris 1963. Είναι η πρώτη εμπεριστατωμένη έρευνα του βυζαντινού τελωνειακού συστήματος.

[117] Εκτός από τα εγχειρίδια και τις μελέτες για την ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου βλ. προ παντός P. Collinet, Études historiques sur le droit de Justinien I (1921).

[118] Πρβλ. H. Hadjinicolaou -Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantine, Athenes 1950, 22 εξ.

[119] Η Z. V. Udal'cova, Nekotorye izmenenija v ekonomčeskom položenii rabovv Vizantii VI v.(po dannym zakonodatel'stva Justiniana) [Μερικές αλλαγές στην οικονομική θέση των δούλων στο Βυζάντιο κατά τον έκτο αιώνα - με βάση την νομοθεσία του Ιουστινιανού], ZRVI 8,1(1963)281 εξ., αναφέρεται στις αλλαγές σχετικά με τη θέση των δούλων που προκάλεσε στην πρώτη βυζαντινή εποχή η κατάρρευση του κλασικού συστήματος της δουλείας. Η νομοθεσία του Ιουστινιανού έλαβε υπόψη τη νέα εξέλιξη και νομιμοποίησε την

Digitized by 10uk1s

οικονομική χειραφέτηση των δούλων.

[120] Πρβλ. H. Alivisatos, Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinians I., Berlin 1913, Pargoire, L' Église byzantine de 527 à 847 (1905) 11 εξ., Duchesne, L' Église au VIe siècle (1925) 256 εξ.

[121] [Νεώτερες έρευνες έχουν δείξει ότι ο καισαροπαπισμός του Ιουστινιανού, όπως τον περιγράφει ο Ostrogorsky, αποτελεί κατά την έκφραση του Biondi, μια «καθαρή νοθεία της ιστορίας». Ο Ιουστινιανός συγκάλεσε εκκλησιαστικές συνόδους, όπως πολλοί προκάτοχοι και διάδοχοί του, δεν θέλησε όμως να προεδρεύσει ή να παρίσταται στις εργασίες τους. Ένα μεγάλο μέρος της «επεμβάσεώς» του στην εκκλησιαστική ζωή οφείλεται στο γνήσιο ενδιαφέρον του για τα εκκλησιαστικά και δογματικά θέματα. Όπως λέγει ο Harnack, Ο Ιουστινιανός ήταν, όπως αποδεικνύουν οι θεολογικές πραγματείες του, ο μεγαλύτερος θεολόγος του έκτου αιώνα. Οδηγείται αναγκαστικά σε παρερμηνείες, που διευκολύνονται από τις προκαταλήψεις της ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα, όποιος δεν λάβει υπόψη του την πραγματικότητα αυτή. Βλ. Ε. Χρυσού, Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα Τρία Κεφάλαια και την Ε' Οικουμενικήν Σύνοδον, Θεσσαλονίκη 1969).

[122] Σχετικά με την Ιστορία των Λογγοβάρδων βλ. L. Schmidt, Die Ostgermanen (1941) 565 εξ.

[123] Σπουδαία συμβολή στη σχετικά άγνωστη ιστορία της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ισπανία είναι οι μελέτες του P. Goubert, Byzance et l' Espagne wisigothique, Études byz. 2 (1944)5 - 78 και L'Espagne byzantine, ίδιο περιοδ. 3(1945)27-42, 4(1946)71 -133. [Βλ. και Τ. Κ. Λουγγή, Αι ρωμαϊκαί επαρχίαι της Δύσεως τω 476. Η Tarraconensis και η ανατολική αυτοκρατορία, Παρνασσός 16(1974)120- 128].

[124] Πρβλ. Stein, Studien 5 εξ.

[125] Dölger, Reg. 104. Πρβλ. P. Coubert, Byzance et l' Orient sous les successeurs de Justinien. L'emprereur Maurice, Paris 1951, M. J. Higgins, The Persian War of the Emperor Maurice, Washington 1939. Τις βυζαντινο - περσικές σχέσεις εξετάζει ακόμη ο Higgins στην ενδιαφέρουσα πραγματεία του International Relations at the Close of the Sixth Century, The Cathol. Hist. Rev. 27(1941)279-315.

[126] Το εξαρχάτο της Ραβέννας μνημονεύεται για πρώτη φορά το έτος 584. Πρβλ. Diehl, Exarchat 6 εξ., Hartmann, Byz. Verwaltung 9 εξ., Gelzer, Themenverfassung 6 εξ. Το εξαρχάτο της Καρχηδόνας γνωρίζουμε για πρώτη φορά το 591, πρβλ. Diehl, L' Afrique byzantine 478 εξ.

[127] Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (έκδ. De Boor) 305 εξ. Ο ίδιος σημειώνει ακόμη ότι *«τα δ' άλλα της Ρωμαίων πολιτείας»* ορίσθηκε να δοθούν στους δύο νεώτερους γιους του Μαυρικίου. Σύμφωνα με την πειστική υπόθεση του Bury, Later Rom. Empire II^{1}, 94, υποσ. 2, ο πρώτος θα έπαιρνε το Ιλλυρικό και ο δεύτερος τη βόρεια Αφρική.

[128] Πρβλ. Kornemann, Doppelprinzipat 161.

[129] Πρβλ. F. Barišić, Virantiski Singidunum, ZRVI 3(1955)l εξ.

[130] Σχετικά με την ανεξαρτησία των Σλάβων στην περιοχή του κάτω Δούναβη πρβλ. St. Stanojević, Vizantija i Srbi I, 171 εξ. (με πηγές και βιβλιογραφία), A. Djakonov, Izvestija Ioanna Efesskogo i sirijskich chronik o slavjanach VI - VII v. [Πληροφορίες του Ιωάννου Εφέσου και του Συριακού Χρονικού για τους Σλάβους κατά τον έκτο και έβδομο αιώνα], Vestnik Drevnej Istorii 1946, 1, 20 εξ., πρβλ. επίσης Grafenauer, Nekaj vprašanj 87 εξ.

[131] Σχετικές περιγραφές περιέχουν τα γνωστά Θαύματα του αγ. Δημητρίου (Miracula S. Demetrii). Πρβλ. Vizantiski izvori I, 175, 176 εξ., F. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog, 49 εξ., 56 εξ.

[132] Πρβλ. τη διήγηση του Ιωάννου Εφέσου, VI 25 από το έτος 584 (μετάφρ. Schönfelder, σελ. 255), σύμφωνα με την οποία οι Σλάβοι κατοικούσαν τότε στις ρωμαϊκές επαρχίες «ελεύθεροι και χωρίς φόβο». Η εντελώς αντίθετη παρατήρηση σε προηγούμενη φράση ότι οι Σλάβοι κατοικούσαν στη χώρα «μέχρι να τους διώξει ο Θεός», είναι καθώς γνωρίζουμε μεταφραστικό λάθος του Schönfelder, πρβλ. A. Vasiljev, Slavjane v Grecii, VV 5(1898)409, υποσ. 3., K. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I (1901) 25, A. Djakonov, Izvestija Ioanna Efesskogo [βλ. τον πλήρη τίτλο στην υποσ. 128], 1, 32, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η

Digitized by 10uk1s

λαθεμένη μετάφραση του Schönfelder σημαίνει μάλλον «όσο χρόνο τους επιτρέπει ο Θεός». Παρόμοια ήταν και η προγενέστερη μετάφραση του Payne Smith (Oxford 1860): «as far as God permits them» (Η νέα έκδοση του E. W. Brooks, Corpus script. christ. orient., Scriptores Syri III, [1935], με λατινική μετάφραση [1936], μου είναι δυστυχώς απρόσιτη, βλ. E. Honigmann, Byz. 14 [1939] 615 εξ.). Πρβλ. επίσης H. Gregoire, L' Origine et le Nom des Croates et des Serbes, Byz. 17(1944/45)109 εξ.

[133] Οι δυσχέρειες που δημιουργούν οι σχετικές πληροφορίες του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη ως προς τη χρονολογία προκάλεσαν σοβαρές συζητήσεις. Με το θέμα αυτό ασχολήθηκαν συστηματικά ο G. Labuda, Chronologie des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves a la fin du VIe siècle, BS 11(1950)167 εξ., που τοποθετεί την αρχή του πολέμου στο 596 και ο Grafenauer, Nekaj vprašanj 62ε ξ., που δέχεται, κατά την γνώμη μου σωστά, ότι ο πόλεμος έγινε μεταξύ του 592 και 602. Πρβλ. ακόμη J. B. Bury, The Chronology of Theophylactus Simocatta, Engl. Hist. Review 3(1888)210 εξ. [Βλ. τώρα για το θέμα αυτό τη μελέτη της Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Συμβολή εις την χρονολόγησιν των αβαρικών και σλαβικών επιδρομών επί Μαυρικίου (582 - 602), Σύμμεικτα του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών, 2(1970)145 -206].

[134] Σύμφωνα με τη γνώμη του Y. Janssens, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Heraclius, Byz. 11(1936)499 εξ., ο Μαυρίκιος ευνόησε περισσότερο το κόμμα των Πρασίνων. Την άποψη αυτή υποστηρίζει με επιμονή ο H. Grégoire, L' empereur Maurice s' appuyait-il sur les Verts au sur les Bleus?, Annales de l'Inst. Kondakov 10(1938)107 εξ., βλ. ακόμη τις πνευματώδεις παρατηρήσεις του στο Sainte Euphémie et l' Empereur Maurice, Melanges Lefort (1946) 295 εξ. Αντίθετη γνώμη υποστηρίζει ο F. Dölger, BZ 37 (1937) 542 εξ. και 38(1938) 525 εξ. Ο Djakonov, Viz. Dimy 221 εξ., δέχεται ότι ο Μαυρίκιος ευνοούσε μεν τους Βενέτους στάθηκε όμως διαλλακτικός προς τους Πράσινους.

[135] Πρβλ. H. Gelzer, Der Streit über den Titel des ökumenischen Patriarchen, Jahrb. f. protest. Theol. 13(1897)549 εξ., E. Caspar, Gesch. des Papsttums II (1933) 367, 452 εξ. J. Haller, Das Papsttum I (193 6) 28 5 εξ., V. Laurent, Le titre de patriarche oecuménique et la signature patriarcale, REB 6(1948)5 εξ.

[136] Dögler, Reg. 155.

[137] Θεοφάνης I 297, 4: *«εκέλευσε τους πρασίνους μηκέτι πολιτεύεσθαι»*. Η ασάφεια των πηγών δεν επιτρέπει να καθορίσουμε πότε οι Πράσινοι εγκατέλειψαν οριστικά τον Φωκά. Ο Y. Janssens, έργ. μνημ. (υποσ. 132), σελ. 515 εξ., επιχειρεί να αποδείξει διεξοδικά ότι τούτο έγινε το 603, πρβλ. επίσης και J. Kulakovskij, K kritike izvestij Feofana o poslednem gode pravlenija Foki (Κριτική εξέταση του Θεοφάνη σχετικά με τον τελευταίο χρόνο της βασιλείας του Φωκά), VV 21(1914) 9 εξ. Οι περισσότεροι ερευνητές υποστηρίζουν ότι αυτό έγινε κατά τα τέλη της τυραννίας του Φωκά, πρβλ. Bury, Later Rom. Empire II[1], 204, Pareti, Verdi e azzuri ai tempi di Foca, Studi Italiani di Filol. class. 19 (1912) 305 εξ., N. H. Baynes, The Successors of Justinian, Cambr. Med. Hist. II (1913) 286, Dölger, Reg. 159. Τέλος ο Djakonov, Viz. dimy 223 εξ. επιχείρησε να αποδείξει, ότι οι Πράσινοι διέρρηξαν τις σχέσεις τους με τον Φωκά το 609 (το ίδιο και ο M. Levčenko, Venety i prasiny v Vizantii v V- VII vv. [Βένετοι και Πράσινοι στο Βυζάντιο από τον πέμπτο ως τον έβδομο αιώνα], VV 1 (1947), 177 εξ., ο οποίος επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα του Djakonov και μάλιστα τις περισσότερες φορές κατά λέξη). Σχετικά με το ζήτημα τούτο σημασία δεν έχει τόσο ο χρόνος της διακοπής των σχέσεων του Φωκά και των Πρασίνων αλλά το γεγονός, ότι στην πτώση του Φωκά συνέβαλαν αποφασιστικά οι Πράσινοι, καθόσον επιτέθηκαν εναντίον του με πείσμα στην κρίσιμη στιγμή και υποστήριξαν ανοικτά τον Ηράκλειο. Η ορθόδοξη και φιλο - ρωμαϊκή εκκλησιαστική πολιτική του Φωκά, που είχε ουσιαστικές επιπτώσεις (σε αντίθεση με τη γνώμη του Djakonov, Viz. dimy 225, που την επαναλαμβάνει κατά λέξη ο Levčenko, ίδιο έργο σελ. 179), δεν προδίδει οπωσδήποτε «πράσινο» φρόνημα. [Τις μαρτυρίες των πηγών, που δείχνουν ότι για το κοινό αίσθημα του λαού ο Φωκάς ήταν πραγματικός τύραννος, συνέλεξε η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ένδειξις διά την χρονολόγησιν του Ακάθιστου Ύμνου, ΕΕΒΣ 35(1966)49 - 62].

[138] Οι σύγχρονες πηγές παρέχουν εντυπωσιακές πληροφορίες για τις αναρχικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η σχετική διήγηση στα Θαύματα του αγ. Δημητρίου (Miracula S. Demetrii), AASS, Oct. 8, IV, 132 (Migne, P. G. 116, 1261 εξ.): *«ίστε σχεδόν άπαντες, οίους κατά πόλιν ήγειρε κονιορτούς ο διάβολος, ψύξας την αγάπην και μισαλληλίαν σπείρας κατά την Ανατολήν πάσαν, και Κιλικίαν, και Ασίαν, και Παλαιστίνην, και πάσας τας αμφί τα εκείσε μέρη πατρίδας έως και αυτής της βασιλίδος των πόλεων, ούτως ως μη μόνον εξαρκείν τοις δήμοις το κατ' αγοράν αίμασιν εμφυλίοις μεθύσκεσθαι, αλλ' ήδη και προς τας αλλήλων οικίας επεισπηδάν, και τους αυτόθι μεν αποσφάττειν*

Digitized by 10uk1s

ελεεινώς, ή και διά των υψηλοτέρων δωμάτων έτι ζώντας ακοντίζειν επί το έδαφος γύναια τε, και παίδας, και γέροντας, και νέους ως εικός ασθενείς, όσοι διά αδρανίαν σωμάτων εκφυγείν τας των ανελθόντων μιαιφονίας ουκ ίσχυσαν, λεηλατείν δε βαρβάρων δίκην τους ομοδιαίτους, και γνωρίμους, και ως εικός συγγενείς, και καθ' άπαντα ταύτα και τας οικίας αυτάς πυρπολείν».

[139] Dölger,Reg. 152.

[140] Για τη χρονολογία βλ. Ostrogorsky, Chronologie 30, υποσ. 1.

[141] Πασχάλιο Χρονικό 701, 17. Η σημαντική αυτή μαρτυρία δεν αξιοποιήθηκε αρκετά στη συζήτηση σχετικά με ποιο κόμμα υποστήριξε περισσότερο ο Φωκάς (βλ. παραπάνω σελ. 241 υποσ. 135).

[1] Πρβλ. τη νέα κριτική έκδοση με ιταλική μετάφραση και ευρύτατα σχόλια του A. Pertusi, Giorgio di Pisidia Poemi. I. Panegirici epici, Ettal 1960.

[2] Έκδ. L. Sternbach, Analecta avarica, Krakau 1900. Πρβλ. ακόμη Vizantiski izvori I, 159 εξ.

[3] Έκδοση του C. de Boor, 2 τόμοι, Leipzig 1883 - 85. Το τελευταίο τμήμα (717 - 813) μεταφράσθηκε στα γερμανικά και πλουτίστηκε με εισαγωγή από τον L. Breyer, Bilderstreit und Arabersturm, στο Byzantinische Geschichtsschreiber VI, Graz 1957.

[4] Πρβλ: Ostrogorsky, Chronologie 1 εξ., με ανάλυση της παλαιότερης βιβλιογραφίας σχετικά με το ζήτημα της χρονολογίας του Θεοφάνη. Βλ. ακόμη το άρθρο μου Theophanes, RE II. A., X (1934) 2127 εξ. Είναι ατυχής η προσπάθεια του V. Grumel, Échos d' Orient 33(1934)396εξ. να ερμηνεύσει τη σύγχυ ση μεταξύ των ετών από κτίσεως κόσμου και των Ινδικτιώνων με την υπόθεση ότι ο Θεοφάνης δεν υπολογίζει τα έτη από την 1η Σεπτεμβρίου αλλά από την 25η Μαρτίου. Αυτό απέδειξε και ο F. Dölger στο BZ 35(1935)154 εξ. Πρβλ. ακόμη F. Dölger, Das Kaiserjahr der Byzantiner, S. B. der Bayer. Akad. der Wissensch. 1949, τεύχ. I, σελ. 21, 38. Ο D. Anastasijević, Carskij god v Vizantii [Το βασιλικό έτος στο Βυζάντιο], Annales de l' Inst. Kondakov 11 (1940) 147 εξ., προ παντός σελ. 170 εξ., απορρίπτει την υπόθεση του Grumel και δέχεται τα δικά μου συμπεράσματα, πιστεύει όμως ότι η σύγχυση στη χρονογραφία του Θεοφάνη μεταξύ των ινδικτιώνων και των ετών από κτίσεως κόσμου, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην αρίθμηση του έτους 609/10, δεν συνεχίζεται ως το έτος 714/15 αλλά διορθώνεται με τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Κώνστα Β'. Την αρίθμηση των ετών από το Μάρτιο υποστηρίζει τώρα και ο V. Mošin, Martovsko datiranje, Istor. Glasnik 1/2(1951)19 εξ. Βλ. ακόμη τη βιβλιοκρισία μου στο BZ 46 (1953)170 εξ., όπου δείχνω ότι η αρίθμηση από τον Μάρτιο δεν είναι τόσο πλατειά διαδεδομένη στο Βυζάντιο όσο υποθέτουν ο Grumel και ο Mosin και ακόμη ότι αυτή δεν μπορεί να εξηγήσει τις χρονολογικές ιδιορρυθμίες της Χρονογραφίας του Θεοφάνη, επειδή αυτός ακολουθεί την αρίθμηση από τον Σεπτέμβριο.

[5] Έκδ. του C. de Boor, Leipzig 1880. Το χειρόγραφο του Λονδίνου, Βρετ. Μουσείο Add. 19390 (ένατος αιώνας), που φθάνει ως το έτος 713 (δεν το χρησιμοποιεί ο de Boor), έγινε γνωστό πρόσφατα από τον L. Orosz, The London Manuscript of Nikephoros «Breviarium», Budapest 1948. Ο Orosz εκδίδει το κείμενο του πρώτου μέρους (ως σελ. 15,2 της εκδόσεως de Boor) ενώ το δεύτερο μέρος, που παρουσιάζει ασήμαντες παραλλαγές, είναι αντιβολή της εκδόσεως του de Boor με αναγραφή των παραλλαγών. Λεπτομέρειες σχετικά με το φιλολογικό έργο και την προσωπικότητα του Νικηφόρου βλ. Alexander, Patr. Nicephorus.

[6] Γαλλική μετάφραση του F. Macler, Histoire d' Héraclius par l' évêque Sebéos, traduite de l' arménien et annotée, Paris 1904Ρωσική μετάφραση του K. Patkanov, Istorija imp. Irakla, perevod s armjanskogo [Ιστορία του αυτοκράτορα Ηρακλείου, μετάφραση από τα αρμενικά], Πετρούπολη 1862. Σχετικά με το ζήτημα της μορφής, των πηγών και του χρόνου συγγραφής του έργου, που συζητήθηκε πολύ, βλ. S. S. Malchasjanc, Istorik Sebeos, VV 2(1949)94 εξ.

[7] Έκδοση με γαλλική μετάφραση του H. Zotenberg, Chronique de Jean Eveque de Nikiou, Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nationale XXIV (1883). Αγγλική μετάφραση του R. H. Charles, The Chronicle of John, Bishop of Nikiu, transl. from Zotenberg's Ethiopic Text, London 1916.

[8] Έκδοση με λατινική μετάφραση στο Corpus Script. Christ. Orient., Scriptores Syri, Ser. III, τόμ. IV, 1 - 3 (1903 - 05).

Digitized by 10uk1s

[9] Στο ίδιο Corpus, τόμ. VII (1910).

[10] Έκδοση με γαλλική μετάφραση του J. B. Chabot, La chronique de Michel le Syrien, 3 τόμοι, Paris 1899 - 1904.

[11] AASS., Oct. 8, τόμ. IV, 104 εξ., 162 εξ. (= Migne P. G. 116, 1204 εξ., 1325 εξ.), A. Tougard, De l' histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes, Paris 1874.

[12] Πρβλ. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog, P. Lemerle, La composition et la Chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, BZ 46(1953)349 - 361, A. Burmov, Slavjanskite napadenija srešču Solun v «Čudesata na Sv. Dimitra» i tjachnata chronologija [Οι πολιορκίες της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους στα «Θαύματα του Αγ. Δημητρίου» και η χρονολογία τους]. Godišnik na Filos. - istor. Fak. II, Σόφια 1952, 167 - 214.

[13] Mansi 11, 196 εξ. και 929 εξ.

[14] Migne, P.G. 90 και 91.

[15] Καλύτερη έκδοση είναι του W. Ashburner, The Farmer's Law, Journ. of Hell. Studies 30(1910) 85-108. 32(1912) 68 - 95, με κριτικό υπόμνημα, διεξοδικά σχόλια και αγγλική μετάφραση. Το κείμενο επανέκδωσε ο Ζέπος, Jus II, 65 - 71.

[16] Όπως δηλώνει ο τίτλος, ο «νόμος γεωργικός» περιέχει επί μέρους αποσπάσματα από ένα νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού. Τίθεται συνεπώς το ερώτημα εάν ο νόμος αυτός παρουσιάσθηκε ως ένα ανθολόγιο από τα νομοθετικά έργα του Ιουστινιανού (παρά το γεγονός ότι στην πραγματικότητα παρέχει κατά κανόνα νέα νομοθεσία, ενώ τα παράλληλα που διαπιστώνονται προς τη νομοθεσία του Ιουστινιανού Α' φαίνονται εντελώς ασήμαντα και κατά πολύ άσχετα, (πρβλ. W. Ashburner, προηγ. έργ., τόμ. 32, σελ. 90 εξ. και F. Dölger, Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz Kaiser Justinians II.? Festschrift L. Wenger II (1945) 35 εξ. = Paraspora 252 εξ.), η εάν περιέχει αποσπάσματα από ένα άγνωστο σε μας νομικό κείμενο του Ιουστινιανού Β'. Η προγενέστερη έρευνα από τον Cujacius και εξής υποστήριξε τη δεύτερη δυνατότητα, η οποία όμως εγκαταλείφθηκε μετά τις αντιρρήσεις του Mortreuil, Histoire du droit byzantin I (1843) 395. Ο C. W. E. Heimbach, Gesch. des griech. - römischen Rechts, στο: Ersch und Gruber, Enzyklop. d. Wiss. 86 (1868) 278 εξ. υποστήριξε ότι ο τίτλος του «νόμου γεωργικού» απηχεί τα νομικά κείμενα του Ιουστινιανού Α'. Ισχυρότερη ακόμη επίδραση είχαν οι απόψεις του Zachariä, Geschichte 250 εξ., ο οποίος επιχείρησε να αποδείξει τη στενή συγγένεια του Νόμου Γεωργικού με την Εκλογή του Λέοντα Γ' και του Κωνσταντίνου Ε' και κατ' επέκταση να αποδώσει τον Νόμο στους δύο αυτούς αυτοκράτορες. Ο Zachariä όμως έδειχνε ιδιαίτερη προτίμηση στους εικονοκλάστες αυτοκράτορες (οι «ευνοούμενοί» του, όπως λέγει ο Ashburner, προηγ. έργ., τόμ. 32, σελ. 73), και απέδωσε σ' αυτούς πολλά άλλα νομικά έργα, για τα οποία σήμερα είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι δεν ανήκουν σ' αυτούς. Όπως πολλά άλλα ζητήματα, έτσι και η υπόθεση αυτή οφείλει την μακροχρόνια επικράτησή της στην έρευνα βασικά στην αυθεντία του Zachariä, παρά τις βάσιμες αντιρρήσεις σπουδαίων μελετητών του Νόμου Γεωργικού, όπως του Pančenko, Krestjanskaja sobstvennost [Αγροτική ιδιοκτησία], 24 εξ. και του Ashburner, προηγ. έργ., τόμ. 32. σελ. 87 εξ. Η συζήτηση έλαβε νέα τροπή όταν ο G. Vernadsky, Sur l' origine de la Loi agraire, Byz. 2(1925)127 εξ., υποστήριξε ότι ο Νόμος πρέπει να αποδοθεί στον Ιουστινιανό Β'. Τα επιχειρήματά του υποστήριξαν οι Stein, Vom Altertum 162 και BZ 31(1931)355, Vasiliev, Histoire I (1932) 325 (πρβλ. History, 1952, 245, [ελλην. μετάφρ. (1955), 304]), Bréhier, Institutions 176, Ostrogorsky, BZ 30 (1929/30)396 και Byz. 6(1931)240, πρβλ. ακόμη H. Grégoire, Byz. 12(1937)642. Απορρίφθηκαν όμως από τους F. Dölger, Hist. Z. 141(1930)112 εξ. και Paraspora 241 εξ. και E. Lipšic, Viz. krestjanstvo 100 εξ. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι από τα γνωστά χειρόγραφα του Νόμου Γεωργικού μόνον ο Parisinus gr. 1367, του δωδέκατου αιώνα, περιέχει σαφή υπαινιγμό στα νομικά κείμενα του Ιουστινιανού Α', ο οποίος όμως αναφέρει έναν παράδοξο τίτλο και παραπέμπει εκτός από πολλά άλλα άγνωστα κείμενα και στους Πανδέκτες και τις Εισηγήσεις. Αντίθετα η επιγραφή σε όλα τα

Digitized by 10uk1s

άλλα χειρόγραφα, εκτός από ασήμαντες παραλλαγές, είναι: *«Κεφάλαια νόμου γεωργικού κατ' εκλογήν εκ του Ιουστινιανού βιβλίου»* (σχετικά με την χειρόγραφη παράδοση βλ. Ashburner, προηγ. έργ., τόμ. 30, σελ. 85 εξ. και J. de Melofosse, Les lois agraires à l' époque byzantine, Recueil de l' Acad, de Législation 19, 1949, 11 εξ.). Χαρακτηριστική είναι ακόμη η χρήση του ενικού «βιβλίου», που είναι εντελώς αδύνατο να αναφέρεται στον Ιουστινιανό Α', γιατί στην περίπτωση αυτή θα περίμενε κανείς τον πληθυντικό «βιβλίων». Από τα έξη χειρόγραφα, τα οποία χρησιμοποίησε ο Ashburner μαζί με τον Παρισινό κώδικα 1367, μόνον ο Marcianus gr. 167 του δωδέκατου αιώνα, έχει τον τύπο στον πληθυντικό. Τα υπόλοιπα πέντε, μαζί με τα τρία αρχαιότερα και καθώς φαίνεται ανεξάρτητα μεταξύ τους χειρόγραφα του ενδέκατου αιώνα, έχουν τον τύπο «βιβλίου» (ή «βίβλου»). Η παρατήρηση αυτή, την οποία υποστήριξα ήδη στην πρώτη έκδοση του βιβλίου αυτού, έχει νομίζω αποφασιστική σημασία για την επίλυση του προβλήματος. Πάντως ο F. Dölger, Paraspora 249 εξ. υποσ. 31, δεν αποδέχεται την αξία της, χωρίς όμως να είναι σε θέση να τη μειώσει. Γιατί τότε μόνο θα έχανε την αξία της, αν θα υπήρχε ένα βυζαντινό νομικό έργο, το οποίο στον τίτλο του θα αναφερόταν άμεσα στη νομοθεσία του Ιουστινιανού Α' και θα την χαρακτήριζε «το Ιουστινιανού βιβλίον». Τον τρόπο με τον οποίο πράγματι συνήθιζαν τότε να χρησιμοποιούν τα νομικά έργα του Ιουστινιανού φανερώνει η Εκλογή, η οποία δεν απέχει χρονικά πολύ από τον Νόμο Γεωργικό και η οποία πράγματι θέλει να είναι επιλογή από τα νομικά κείμενα του Ιουστινιανού, καθώς άλλωστε φανερώνει καθαρά και η επιγραφή της: *«Εκλογή των νόμων... από των ινστιτούτων, των διγέστων, του κώδικος, των νεαρών του μεγάλου Ιουστινιανού διατάξεων».* Σε αντίθεση με την άποψη του Zachariä, Geschichte 250 εξ. ότι δηλ. ο Νόμος Γεωργικός είναι ένα επίσημο νομικό κείμενο, ο Dölger, Paraspora, υποστηρίζει ότι είναι μάλλον ένα ιδιωτικό συμπίλημμα. Ανεξάρτητα όμως αν ο Γεωργικός Νόμος έχει επίσημη ή ανεπίσημη προέλευση, «το βιβλίον Ιουστινιανού», από το οποίο επιλέγει διατάξεις που ρυθμίζουν την αγροτική ζωή, είχε οπωσδήποτε επίσημο χαρακτήρα. Σύμφωνα με τις προηγούμενες παρατηρήσεις φαίνεται λοιπόν βέβαιο ότι ο Νόμος Γεωργικός είναι νομικό έργο του Ιουστινιανού Β'. Πάντως το θέμα του χρόνου του Νόμου είναι περισσότερο σημαντικό από το θέμα του συντάκτη και ο Dölger, Paraspora 262, δέχεται στο τέλος της μελέτης του ότι πρέπει να προέρχεται μάλλον από τα τέλη του έβδομου ή από το πρώτο τέταρτο του όγδοου αιώνα. Πρβλ. ακόμη του ιδίου Harmenopulos und der Nomos Georgikos, Τόμος Κ. Αρμενοπούλου (1951) 151. Βλ. τώρα επίσης Lemerle, Histoire agraire 219, 1, σελ. 53 εξ. Εντελώς ατυχές είναι το άρθρο του J. Karayannopulos, Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, BZ 51(1958)357 εξ., που προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Νόμος Γεωργικός «δεν παρουσιάζει καινοτομίες», αλλά «αναπαράγει μόνο αρχαιότερο δίκαιο». [Βλ. τώρα τη μελέτη της H. Köpstein στο συλλογικό έργο Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978, ιδιαίτερα τις σελ. 40 εξ.].

Τη σημασία και διάδοση του Νόμου Γεωργικού βεβαιώνει ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός των διασωθέντων χειρογράφων. Η σημασία του είχε ξεπεράσει τα σύνορα του βυζαντινού κράτους. Νωρίς μεταφράσθηκε στη Σλαβονική και άσκησε ισχυρή επίδραση στη νομοθεσία των νότιων και ανατολικών Σλάβων. Μία αρχαία παλαιο - ρωσική μετάφραση εξέδωσε ο A. Pavlov, Knigi zakonnye [Νομικά βιβλία], Sbornik vtorogo otd. Imp. Ross. Akad. Nauk 38 (1885). Μία παλαιο - σερβική μετάφραση δημοσίευσε πρόσφατα ο Dj. Sp. Radojičić, Srpski rukopis Zemljoradničkog zakona [Ένα σερβικό χειρόγραφο του Νόμου Γεωργικού], ZRVI 3(1955)15 εξ. Ο Νόμος Γεωργικός αποτελεί ακόμη σπουδαίο τμήμα ενός νομικού ανθολογίου, γνωστού ως «Νόμος του τσάρου Ιουστινιανού», η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία στην νομική ιστορία της Σερβίας. Ο «Νόμος» αυτός εμφανίζεται συχνά στα χειρόγραφα μαζί με το νομικό κείμενο του Stephan Dusan και το Σύνταγμα του Ματθαίου Βλαστάρη. Πρβλ. A. Solovjev, Zakonodavstvo Stefana Dušana [Το νομικό έργο του Στεφάνου Dušan], Σκόπια 1928, 49 εξ.

[17] Έκδ. W. Ashburner, The Rhodian See Law, Oxford 1909, αγγλική μετάφρ. του E. H. Freshfield, A Manual of Later Roman Law, Cambridge 1927.

[18] Πρβλ. W. Ashburner, προηγ. έργ., σελ. CXII εξ. Ο Zachariä, Geschichte 316, απέδωσε και τον νόμο αυτό στους εικονοκλάστες αυτοκράτορες καθώς και τα «Τακτικά» του Λέοντα (πρβλ. τις παρατηρήσεις του στο

Digitized by 10uk1s

άρθρο: Zum Militärgesetz des Leo, BZ 2(1893)606 εξ. και Wissenschaft und Recht für das Heer, ίδιο περιοδ. 3(1894)437 εξ.), τα οποία χωρίς αμφιβολία ανήκουν στον Λέοντα ΣΤ' (βλ. τα σχετικά στον 2ο τόμο). Σχετικά με τα νομικά αυτά έργα βλ. τις συνοπτικές παρατηρήσεις στο άρθρο μου: Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, BZ 30(1929/30)394 εξ.

[19] Νικηφόρος 12, 10.

[20] Τα «Θαύματα του αγίου Δημητρίου» στο πρώτο μέρος περιγράφουν τις επιδρομές της δεκαετίας του 580 (βλ. προηγούμενα σελ. 148), ενώ στο δεύτερο μέρος διηγούνται τις επιδρομές του 616 και του 618. Πρβλ. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog 81 εξ.

[21] Πρβλ. C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I (1901)21 εξ. και Geschichte 1,93 εξ., Šišić, Povijest 232, Niederle, Manuel 65 εξ. 103 εξ. Σχετικά με τις φυλετικές ανακατατάξεις στον βυζαντινό χώρο, ιδιαίτερα όμως για το ζήτημα των Σλάβων στην Ελλάδα πρβλ. την πλατειά συζήτηση του R. J. H. Jenkins, Byzantium and Byzantinism 21 εξ.

[22] Όπως ισχυρίσθηκε ο J. Ph. Fallmerayer, Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, Stuttgart 1830. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, που προκάλεσαν οι πνευματώδεις αλλά φανταστικές υποθέσεις του Fallmerayer, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, άνισης όμως ποιότητας, που ογκώθηκε τον τελευταίο καιρό ιδιαίτερα με ελληνικές μελέτες. Αναφέρουμε τις ακόλουθες: Δ. Α. Ζακυθηνού, Οι Σλάβοι εν Ελλάδι, Αθήναι 1945. Α. Ν. Διομήδη, Βυζαντιναί μελέται ΙΙ: Αι σλαβικαί επιδρομαί εις την Ελλάδα και η πολιτική του Βυζαντίου, Αθήναι 1946. Στ. Κυριακίδου, Βυζαντινοί μελέται VI: Οι Σλάβοι εν Πελοποννήσω, Θεσσαλονίκη 1947. Το θέμα μελέτησε διεξοδικά και με αυστηρά επιστημονικό τρόπο ο A. A. Vasiljev, Slavjane v Grecii, VV 5(1898)404-438, 626-670, και ακόμη ο M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1941, Phil. -hist. Kl. 12. Η κριτική του D. Georgakas, Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen, BZ 41(1941)351 εξ., ακόμη και στις περιπτώσεις που οι εξηγήσεις του φαίνονται αποδεκτές ή συζητήσιμες, δεν κλονίζουν στο ελάχιστο την αξία του έργου του Vasmer. Πρβλ. ακόμη και το βασικό έργο του Bon, Le Péloponnèse, που διακρίνεται για την έκδηλη αντικειμενικότητά του (σχετι κά βλ. P. Lemerle, Une province byzantine. Le Péloponnèse, Byz. 21 (1951) 341 εξ.). Πολύ σημαντικές είναι ακόμη οι μελέτες των F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10 Jahrundert, S.B.d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil. - hist. Kl. 1952, Heft 1, A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byz. 22(1952)337 εξ. και Lemerle, Invasions 303 εξ. Βλ. σχετικά και την επόμενη υποσημείωση.

[23] Πρβλ. P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5(1950) 141 εξ. Βλ. ακόμη σχετικά στο 2ο τόμο.

[24] Σχετικά με την χρονολογία βλ. N. H. Baynes, The Date of the Avar Surprise, BZ 21(1912)110 εξ.

[25] Σχετικά με το σύστημα των θεμάτων πρβλ. Geizer, Themenverfassung, Diehl, Régime des thèmes, Uspenskij, Voennoe ustrojstvo (Στρατιωτική οργάνωση), E. W. Brooks, Arabic Lists of the Byzantine Themes, Journ. of Hell. Studies 21(1901)67 ως 77, Kulakovskij, Istorija III, 387-431. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα έργα του Stein, Studien 114-140 και Ein Kapitel 50-89, βλ. ακόμη Honigmann, Ostgrenze 43 εξ., 64 εξ. Τα τελευταία χρόνια δημοσιεύθηκαν πολλές μελέτες σχετικά με την προέλευση του συστήματος των θεμάτων, και δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στο ζήτημα του χρόνου της συστάσεως των πρώτων θεμάτων: A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De thematibus, Città del Vaticano 1952(σχόλια στην τελευταία έκδοση του Περί θεμάτων στις σελ. 103 εξ.), του ιδίου, Nuova ipotesi sull' origine dei «temi» bizantini, Aevum 28(1954)126-150, του ιδίου, La formation des thèmes byzantines, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten - Kongress 1, München 1958, N. H. Baynes, The Emperor Heraclius and the Military Theme System, Engl. Hist. Rev. 67(1952) 380 εξ., W. Ensslin, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, BZ 46(1953)362-86, G. Ostrogorksy, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d' Asie Mineure, Byz. 23(1953)31-66, του ιδίου, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten - Kongress, Korreferate, σελ. 1-8, München 1958, H.-W. Haussig, Anfänge der Themenordnung, στο: Altheim - Stiehl, Finanzgeschichte der Spätantike, Frankfurt a. m. 1957, 82-114, J. Karayannopulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenornung, München 1959 (σχετικά βλ. τη βιβλιοκρισία μου στο: Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch, 47, 1960, 261 εξ.). Για την προέλευση του όρου «Θέμα» βλ. Στ. Κυριακίδου, EEBZ 23(1953)392-94 και Ελληνικά 13(1954)339 και F. Dölger, Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα, Historia 4 (1955)189-98. Ο P. Charanis, Some Remarks on the Changes in

Digitized by 10uk1s

Byzantium in the Seventh Century, ZRVI 8, 1(1963)71 εξ. τονίζει τις μεταβολές που υπέστη η βυζαντινή αυτοκρατορία στα τέλη του έκτου και στη διάρκεια του έβδομου αιώνα. Στο επίμαχο ζήτημα σχετικά με τις αρχές του συστήματος των Θεμάτων ο Charanis αποδέχεται τις απόψεις του βιβλίου τούτου. Αντίθετα πρόσφατα ο J. Karayannopulos, Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios, Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft 10(1961)53εξ., υποστηρίζει κατηγορηματικά τις εντελώς αντίθετες απόψεις του (βλ. τα προηγούμενα και την επόμενη υποσ. 27) και ιδιαίτερα επιχειρεί να αποδείξει ότι μεταβολές στο βυζαντινό σύστημα διοικήσεως δεν έγιναν «σε καμιά περίπτωση επί Ηρακλείου». [Τα τελευταία χρόνια προωθήθηκε η έρευνα του ζητήματος αυτού κυρίως για τα επιμέρους θέματα και εντοπίσθηκαν διάφορα στοιχεία που ενισχύουν την άποψη ότι ο θεσμός εφαρμόσθηκε και εξελίχθηκε σταδιακά].

[26] Πρβλ. Stein, Ein Kapitel 70 εξ.

[27] Τη σύνδεση του συστήματος των θεμάτων με την εγκατάσταση των στρατιωτικών μονάδων και με τη δημιουργία των στρατιωτικών γαιοκτημάτων υπέδειξε πρώτος ο Uspenskij, Voennoe ustrojstvo 199 εξ. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και ο Stein, Studien 134 εξ., χωρίς να γνωρίζει τη μελέτη του Uspenskij· τα σπουδαία πορίσματά του στο θέμα αυτό υιοθέτησε ολόκληρη η μεταγενέστερη έρευνα. Αδικαιολόγητη είναι η πρόσφατη αμφισβήτηση των πορισμάτων αυτών από τον Lemerle, Histoire agraire 219, σελ. 70 εξ., 220, σελ. 43 εξ. και τον Karayannopulos, προηγ. έργ., σελ. 15 εξ., 72 εξ. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις μου στο: L' exarchat de Ravenne et l' origine des thèmes byzantines».VII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, 1960, fasc. 1, 105 εξ., καθώς και τη θεμελιωμένη κριτική του A. P. Kazdan, W 16(1959)92 εξ.

[28] Πρβλ. A. Pertusi, La formation des thèmes byzantins 31και το άρθρο μου που μνημονεύεται στην προηγούμενη υποσημείωση. Εξ αιτίας της φανερής συγγένειας του συστήματος των θεμάτων με αρχαιότερους θεσμούς της ρωμαϊκής και βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως τον θεσμό των limitanei και την οργάνωση των Εξαρχάτων, δεν θεωρώ βάσιμη την υπόθεση του Stein, Ein Kapitel 50 εξ. ότι η οργάνωση των θεμάτων του Ηρακλείου είναι δάνειο από το περσικό κράτος, όσο και εάν υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες με περσικούς θεσμούς. Το ίδιο ισχύει και για την υπόθεση του Darkó, ότι το σύστημα των θεμάτων ανάγεται σε τουρκανικά πρότυπα, πρβλ. E. Darkó, Influences touraniennes sur l'évolution de Part militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byz. 10 (1935)443 εξ., 12(1937)119 εξ., του ιδίου, La militarizzazione dell' Impero bizantino, Studi biz. e neoell. 5(1939)88 εξ., Le role des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l' Empire romain aux premiers siècles du Moyen Âge, Byz. 18(1948)85 εξ.

[29] Η ονομασία του θέματος Οψίκιον (λατ. obsequium) δηλώνει καθαρά ότι εκεί είχε εγκατασταθεί τμήμα της αυτοκρατορικής φρουράς. Παρόμοια προέλευση δηλώνουν και τα ονόματα των θεμάτων εκείνων που διαχωρίσθηκαν από το Οψίκιον, δηλ. των Βουκελλαρίων και των Οπτιμάτων. Επίσης και τα θέματα των Αρμενιακών και των Ανατολικών δεν είναι γεωγραφικοί χαρακτηρισμοί, αλλά τόποι εποικισμού των αντίστοιχων στρατιωτικών τμημάτων. Το θέμα δηλ. των Αρμενιακών δεν ευρίσκεται σε αρμενικό έδαφος, όπως και το θέμα των Ανατολικών βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της Μ. Ασίας, ενώ το μεταγενέστερο θέμα των Θρακησίων είναι ο χώρος εγκαταστάσεως των στρατιωτικών τμημάτων, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Μ. Ασία από τη Θράκη (πρβλ. τα επόμενα, σελ. 252, υποσ. 38).

[30] Vita des Philaretos Eleemon, Byz. 9 (1934)126.

[31] Ibn Hordadbeh, έκδ. de Goeje, σελ. 84 και 85, πρβλ. επίσης Περί βασιλείου τάξεως 654 εξ., και 667 εξ.

[32] Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Stein, Studien 143, η συνολική δαπάνη για τον στρατό στη μέση βυζαντινή περίοδο ήταν κατά προσέγγιση το μισό «του ποσού που ξοδευόταν τον έκτο αιώνα για τον κάπως μεγαλύτερο, πλην όμως χειρότερο στρατό».

[33] Την εξέλιξη αυτή διαφώτισε ο Stein, Studien 144 εξ. Βλ. ακόμη τα σχόλια του Stein στο Ztschr. d. Savigny - Stift, Rom. Abt. 41 (1920) 239 εξ., Rhein. Mus. 74 (1925) 389έξ., Geschichte I, 340 εξ.

[34] Stein, Studien 147: «Οι παλαιές οικονομικές υπηρεσίες, ιδιαίτερα οι largitiones, αφανίζονται από υποσιτισμό, ενώ η επαρχότητα πάσχει από ακριβώς το αντίθετο κακό και σύντομα "σκάζει" κυριολεκτικά από υπετροφία».

[35] Ένας λογοθέτης, που σύμφωνα με τον Stein, Ein Kapitel 74 εξ., είναι ο «λογοθέτης του στρατιωτικού», εμφανίζεται στο Πασχάλιο Χρονικό 721, 8, για το έτος 626. Κατά τα τέλη του έβδομου αιώνα συναντάμε και

Digitized by 10uk1s

τον «λογοθέτη του γενικού», Θεοφάνης 365, 24. 369, 27 και Νικηφόρος 37, 19. Πρβλ. Bury, Admin. System 86. Η τελευταία ασφαλής μνεία του έπαρχου των πραιτωρίων της Ανατολής προέρχεται από το 629, βλ. Ζέπος, Jus I, 37. Πρβλ. Stein, Ein Kapitel 72 εξ. Ο «του πραιτωρίου έπαρχος», τον οποίο αναφέρει ο Νικηφόρος 38, 15, για το έτος 695 δεν είναι βέβαια ο έπαρχος πραιτωρίων της Ανατολής, αλλά ο διοικητής του πραιτωρίου της Κωνσταντινουπόλεως.

[36] Ο πρώτος γνωστός «λογοθέτης του δρόμου» έπεσε το 759/60 στον βουλγαρικό πόλεμο, Θεοφάνης 431. Πρβλ. σχετικά Stein, Studien 144, Dölger, Kodikellos 54.

[37] Πρβλ. Θεοφυλ. Σιμ. 218 και Θεοφάνης 268 (για το Μαυρίκιο) και Γεώργιος Πισίδης, Exped. Pers. I, 104 εξ. (για τον Ηράκλειο).

[38] Θεοφάνης 302 (για το έτος 621): *«Μετήνεγκε τα στρατεύματα της Ευρώπης επί την Ασίαν»*. Με τη μεταφορά αυτή των ευρωπαϊκών στρατευμάτων στη Μ. Ασία έχει σχέση (όπως παρατήρησε ο Kulakovskij, Istorija III, 58) και η μεταγενέστερη σύσταση του θέματος «των Θρακησίων», το οποίο προηγουμένως ήταν τούρμα, δηλ. ένα τμήμα του θέματος των Ανατολικών. [Η άποψη αυτή αμφισβητείται τώρα από τον R.-J. Lilie στο άρθρο του «Thrakien» und «Thrakesion». Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, Jahrd. Österr. Byz. 26(1977)7 ως 47, όπου αξιοποιούνται τα πορίσματα της νεώτερης έρευνας για τις μεταρρυθμίσεις στην πολιτική και στρατιωτική διοίκηση της αυτοκρατορίας τον έβδομο αιώνα).

[39] Για τις εκστρατείες του Ηρακλείου κατά των Περσών πρβλ. Pernice, Eraclio 111 εξ., Bury, Later Rom. Empire II[1], 222 εξ., και Kulakovskij, Istorija III, 57 εξ., τις ειδικές μελέτες του Gerland, στο BZ 3(1898)330 εξ. και προ παντός του N. H. Baynes, στο English Hist. Review 19(1904)694 εξ. και 27(1912)287 εξ., όπως και στο BZ 26(1926)55 εξ., κατά του A. Jülicher, Harnack - Festgabe (1921) 121-33. Πρβλ. ακόμα J. A. Manandjan, Maršruty persidskich pochodov imperatora Iraklija [Η πορεία των περσικών εκστρατειών του αυτοκράτορα Ηρακλείου], VV 3(1950)133 εξ. Βλ. επίσης συνοπτικά στου N. H. Baynes, Cambr. Med. Hist. II (1913) 292 εξ. [και Α. Στράτου, Το Βυζάντιον στον ζ' αιώνα, Α', Αθήνα 1965, 326 -456 και Β', Αθήνα 1966, 564 - 643].

[40] Θεοφάνης 303, 10 (για το έτος 622). Η φράση «τας των θεμάτων χώρας» δείχνει ότι από τότε είχε αρχίσει η εγκατάσταση στρατευμάτων (θεμάτων) σε ορισμένες περιοχές της Μ. Ασίας. Η σπουδαία αυτή πληροφορία, την οποία ο Θεοφάνης δανείζεται ασφαλώς από σύγχρονες πηγές, είναι χαρακτηριστική για το πρώτο στάδιο της οργανώσεως των θεμάτων. Λίγο αργότερα συναντάμε τις ονομασίες των επί μέρους θεμάτων. Για το 626 το Πασχάλιο Χρονικό (715, 20), που είναι σύγχρονο, μνημονεύει έναν κόμη του Οψικίου (αντί «οψαρίου» διάβαζε «Οψικίου», πρβλ. Diehl, BZ 9, 677) και για τον Ιανουάριο του 627 ο Θεοφάνης (Χρονογραφία, 325, 3) έναν «τουρμάρχη» των Αρμενιακών. Συνεπώς η συγκρότηση του συστήματος των θεμάτων δεν άρχισε μετά τις νίκες του Ηρακλείου κατά των Περσών, όπως υποστηρίζει ο Stein (και ο W. Ensslin στο άρθρο του που αναφέραμε στην σελ. 249. υποσ. 25), σε αντίθεση με την ορθή του άποψη, κατά την οποία η οργάνωση των θεμάτων αποτελεί τη μοναδική δυνατή εξήγηση για την «καταπληκτική αλλαγή» που σημειώθηκε στο βυζαντινο - περσικό πόλεμο (Studien 133). Λιγώτερο πιθανή φαίνεται η γνώμη του A. Pertusi και του N. H. Baynes (στις μελέτες τους που μνημονεύονται στην σελ. 249, υποσ. 25), ότι η σύσταση των θεμάτων αρχίζει στο δεύτερο μισό του έβδομου αιώνα. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στις μελέτες μου που αναφέρονται στην ίδια υποσημείωση.

[41] Γεώργιος Πισίδης, Ηρακλειάς II, 108 εξ., έκδ. Pertusi, σελ. 256.

[42] Πρβλ. E. Darkó, Die militärischen Reformen des Kaisers Herakleios, Bull, de l' Inst. archeol. bulgare 9(1935)110 εξ., Influences touraniennes sur l' evolution de l' art militaire de Grecs, des Romains et des Byzantins, Byz. 10 (1935) 443 εξ., 12(1937)119 εξ., Le role des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles dy Moyen Âge, Byz. 18(1948)85 εξ.

[43] Γεώργιος Πισίδης, Exped. Pers. II, 357, έκδ. Pertusi, σελ. 114.

[44] Πρβλ. Pernice, Eraclio 121 και Kulakovskij, Istorija III, 65, υποσ. 4.

[45] Διασώθηκε από τον Sebeos, μετάφρ. Macler 79. Η επιγραφή της επιστολής είναι: «Chosrov, chéri des dieux, maître et roi de toute la terre, fils du grand Armazd, à notre serviteur, imbécile et infâme, Héraclius». [Τη γνησιότητα της επιστολής και γενικά όλης της σχετικής περιγραφής του Sebeos αμφισβητεί ο A.

Digitized by 10uk1s

Στράτος, έργ. μνημ. τόμος Α', σελ. 377-380].

[46] Ο Kulakovskij, Istorija III, 72 και 74 υποστηρίζει ορθά ότι η νέα αυτή υποχώρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι μάχες των ετών 624 και 625 ήταν λιγώτερο επιτυχείς για τον βυζαντινό αυτοκράτορα, απ' ό,τι φαίνεται από τους ισχυρισμούς του Θεοφάνη 312 εξ.

[47] Λεπτομερειακή περιγραφή της πολιορκίας της Κωνσταντινουπόλεως, βασισμένη σε όλες τις προσιτές πηγές, παρέχει ο F. Barišić, Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626, Byz. 24(1954)371 εξ.

[48] Σύμφωνα με τον Νικηφόρο 20 εξ. ο Σιρόης έγραψε στον Ηράκλειο: *«Ον τρόπον λέγετε τον θεόν υμών δοθήναι γηραιώ τινι ανθρώπω Συμεών εις τας αγκάλας, ούτως και τον δούλόν σου τον υιόν μου εις τας χείρας σου»*.

[49] Για τη χρονολογία βλ. Kulakovskij, Istorija III, 367 εξ. Πρβλ. επίσης A. Frolow, La Vraie Croix et les expéditions d' Héraclius en Perse, REB 11(1953)88 εξ.

[50] Τα προβλήματα σχετικά με την ίδρυση του κράτους του Σάμο βλ. στον B. Grafenauer, Novejša literature o Samu in njeni problem! [Πρόσφατη βιβλιογραφία για τον Samo και τα προβλήματά της], Zgodovinskičasopis 4(1950)151 εξ.

[51] Νικηφόρος 24, 9, ο οποίος διηγείται ακόμη (παρ. 19, 20) ότι ο θείος του Κοβράτου Οργανάς, ο ιδρυτής της ομοσπονδίας των βουλγαρικών φύλων στις περιοχές του βόρειου Καυκάσου, επισκέφθηκε το 619 την Κωνσταντινούπολη, ασπάσθηκε τον χριστιανισμό και έλαβε τον τίτλο του πατρικίου. Φαίνεται ότι τότε ο Κοβράτος βρισκόταν στη συνοδεία του και έμεινε στην Κωνσταντινούπολη ως όμηρος. Ο Ιωάννης Νικίου (έκδ. Zotenberg, σελ. 460) διηγείται ότι ο Κοβράτος μεγάλωσε στη βασιλική αυλή και ασπάσθηκε από παιδί τον χριστιανισμό. Πρβλ. G. Ostrogorsky, The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, DOP 13(1959)15 εξ.

[52] De adm. imp., κεφ. 29 - 36, παρ. 122 - 64 (έκδ. Moravcsik -Jenkins).

[53] Παλαιότερα διατυπώθηκαν πολλές αντιρρήσεις για την αξιοπιστία της εκθέσεως αυτής, πρβλ. E. Dümmler, Sitz. - Ber. d. Wiener Akad. 20(1856) 357 εξ., F. Rački, Književnik 1 (1864) 36εξ. και Rad Jugosl. Akad. 52 (1880) 141 εξ., προ παντός όμως V. Jagić, Archiv f. slav. Philol. 17 (1895) 47 εξ., με αποτέλεσμα να υιοθετηθεί γενικά η άποψη ότι αντίθετα με την έκθεση του Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου, οι Κροάτες και οι Σέρβοι εισέβαλαν στα Βαλκάνια μαζί με τις λοιπές σλαβικές φυλές περί το 600. Παρά τις αντιδράσεις ορισμένων ερευνητών, όπως των K. Grot, Izvestija Konstantina Bagrjanorodnogo o Serbach i Chorvatach [Η πληροφορία του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου σχετικά με τους Σέρβους και τους Κροάτες] (1880), V. Klaić, Povjest Hrvata [Ιστορία της Κροατίας] I (1899) 30 εξ. και Rad Jugosl. Akad. 130(1897) 11 εξ., N. Nodilo, Historija srednjega vijeka [Ιστορία του Μεσαίωνα] III (1905) 433 εξ., η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από τις μεγαλύτερες αυθεντίες στον χώρο της σλαβικής ιστορίας και φιλολογίας, μεταξύ των οποίων οι K. Jireček, L. Niederle, St. Stanojević και F. Šišić. Σιγά - σιγά όμως άρχισαν να διατυπώνονται αμφιβολίες και υποστηρίχθηκε σωστά ότι δεν υπάρχουν επαρκείς λόγοι για την απόρριψη της εκθέσεως του Κωνσταντίνου Ζ', η οποία παρά τα μυθολογικά στοιχεία που περιέχει στις λεπτομέρειες, είναι απόλυτα αξιόπιστη στον πυρήνα της. Πρβλ. την ενημερωτική μελέτη του D. Anastasijević, στο: St. Stanojević, Narodna Enciklopedija IV (1929) 81 εξ., ο οποίος υποστηρίζει την αξιοπιστία του Πορφυρογεννήτου (βλ. επίσης το άρθρο του στη Narodna Enciklopedija III, 607 εξ.). Σπουδαία συμβολή στην έρευνα αποτελούν οι μελέτες του L. Hauptmann (βλ. ιδιαίτερα την πραγματεία του Seoba Hrvata i Srba [Η μετανάστευση των Κροατών και Σέρβων], Jugosl. Istror. Casopis 3 (1937) 30 εξ. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζουν επίσης οι παρατηρήσεις του B. Grafenauer, Prilog kritici izvestaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata [Συμβολή στην κριτική εκτίμηση των πληροφοριών του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου για τη μετανάστευση των Κροατών], Hist. Zbornik 5 (1952) 1 - 56, ο οποίος ακολουθεί μεν σε πολλά θέματα τον Hauptmann, απορρίπτει όμως σωστά τη θεωρία του σχετικά με την προέλευση των Σέρβων και των Κροατών από τον Καύκασο, καθώς και την καταγωγή της κροατικής αριστοκρατίας. Πρβλ. ακόμη F. Dvornik, The Making of Central and Eastern Europe, London 1949, 268 εξ. και The Slavs, Their Early History and Civilization, Boston 1956, 62 εξ., καθώς και τα ενδιαφέροντα σχόλια του H. Grégoire, L' origine et le nom des Croates et des Serbes, Byz. 17(1944/45) 88 εξ., ο οποίος στηρίζεται σε ευρεία χρήση των πηγών, παρόλον ότι δεν μπορεί να συμφωνήσει κανείς μαζί

Digitized by 10uk1s

του όταν συσχετίζει το όνομα Κροάτες με τον Κοβράτο και ακόμη λιγότερο με τη θεωρία του ότι το όνομα των Σέρβων προέρχεται από το «servus» σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Κωνσταντίνου Ζ'. Βλ. αντίθετα Grafenauer, προηγ. έργ. και A. Maricq, Byz. 22 (1952) 345 εξ. Παρόμοιους ισχυρισμούς σχετικά με το όνομα των Κροατών είχαν υποστηρίξει ο Bury, Later Rom. Emp. II[1], 275 εξ. και ο Howorth, Journ. of the Anthropol. Inst, of Great Britain and Ireland 11(1882)224 εξ. Θαυμάσια σύνοψη ολόκληρης της βιβλιογραφίας σχετικά με το επίμαχο αυτό ζήτημα ως το 1925 προσφέρει ο Šišić, Povijest 236 - 65, ο οποίος όμως στην κριτική του καθοδηγείται από την «αντι - κωνσταντίνεια» άποψη. Πρβλ. επίσης τη σύνοψη στην Istorija naroda Jugoslavije [Ιστορία του γιουγκοσλαβικού έθνους], I (1953) 101 - 103. Ιδιαίτερα σπουδαίο είναι το πρόσφατο έργο του B. Ferjančić, Vizantiski izvori II, ο οποίος συγκεντρώνει όλες τις πληροφορίες του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου σχετικά με τους Νοτιοσλάβους σε σερβοκροατική μετάφραση, παρέχει εκτενή σχόλια και αξιοποιεί ολόκληρη την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη F. Dvornik, στο Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, II, Commentary, London 1962, 94 εξ.

[54] Πρβλ. H. Zilliacus, Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsingfors 1935, 36 εξ. Βλ. επίσης τα προηγούμενα, σελ. υποσ. 80.

[55] Ο τίτλος «βασιλεύς» εμφανίζεται για πρώτη φορά στην επιγραφή της Νεαράς του έτους 629, η οποία έχει ως εξής: *«Ηράκλειος και Ηράκλειος νέος Κωσσταντίνος, πιστοί εν Χριστώ βασιλείς»* (Ζέπος, Jus I, 36). Στην πρώτη περίοδο της βασιλείας του ο Ηράκλειος, όπως και οι προκάτοχοί του, χρησιμοποιούσε την καθιερωμένη ρωμαϊκή τίτλωση, που τότε είχε την ακόλουθη πλήρη μορφή: *«αυτοκράτορες καίσαρες Φλάβιοι Ηράκλειος και Ηράκλειος νέος Κωνσταντίνος πιστοί εν Χριστώ αύγουστοι»* (ίδιο έργο 33, πρβλ. επίσης σελ. 27 από το έτος 612). Συνεπώς ο τίτλος «βασιλεύς» αντικατέστησε τους τίτλους «αυτοκράτωρ», «καίσαρ» και «αύγουστος» (δηλ. imperator, caesar και augustus), ενώ εξέπεσε ο τίτλος «Φλάβιος». Πρβλ. L. Bréhier, L' origine des titres imperiaux à Byzance, BZ 15(1906)161 εξ. και Ostrogorsky, Avtokrator 99 εξ. Στους κύκλους των ερευνητών επικρατεί η εσφαλμένη άποψη ότι η αλλαγή του τίτλου από τον Ηράκλειο συνδέεται με την καθυπόταξη του περσικού κράτους. Ότι δηλαδή η χρήση του τίτλου αυτού ανάγεται στην υποταγή του μοναδικού ηγεμόνα, στον οποίο δήθεν οι Βυζαντινοί αναγνώριζαν τον τίτλο του βασιλέως εκτός από τον δικό τους αυτοκράτορα. Στην πραγματικότητα η χρήση του τίτλου «βασιλεύς» για ξένους ηγεμόνες, πριν καθιερωθεί ως επίσημος τίτλος του βυζαντινού αυτοκράτορα, δεν έχει σημασία. «Βασιλεύς» εσήμαινε τότε το ίδιο όπως και «rex» και γι' αυτό στην πρώτη βυζαντινή περίοδο, δηλαδή τότε που οι βυζαντινοί ηγεμόνες χρησιμοποιούσαν επίσημα τον τίτλο imperator, αποδιδόταν όχι μόνο στους Πέρσες ηγεμόνες αλλά ακόμη και στον Αττίλα, στους ηγεμόνες της Αρμενίας και της Αιθιοπίας, και μερικές φορές - εναλλακτικά με άλλες προσωνυμίες - και στους Γερμανούς ηγέτες και ακόμη στους αρχηγούς των Αβασγών και των Ζιγχών (Τις σχετικές μαρτυρίες συγκέντρωσε μεθοδικά ο R. Helm, Archiv für Urkundenf. 12(1 932)383 εξ., υποσ. 2). Ήταν η επίσημη καθιέρωση του τίτλου του βασιλέως για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες που δημιούργησε την ουσιαστική διαφορά μεταξύ των τίτλων «rex» και «βασιλεύς», γιατί ο δεύτερος τίτλος απέκτησε πια την ίδια σημασία με τον τίτλο imperator. [Στο άρθρο του E. Chrysos, The Title βασιλεύς in Early Byzantine International Relations, DOP 32(1978) αποδεικνύεται ότι και πριν από την καθιέρωση του τίτλου του βασιλέως για το βυζαντινό αυτοκράτορα από τον Ηράκλειο το 629, η βυζαντινή αυλή απέφευγε συνειδητά να τον χρησιμοποιεί για ηγέτες άλλων λαών, με εξαίρεση τον βασιλιά της Περσίας].

[56] Σχετικά με τον θεσμό της συμβασιλείας στο Βυζάντιο πρβλ. Bury, Constitution 12 εξ. και τις παρατηρήσεις μου στο Kornemann, Doppelprinzipat 166 εξ. Για τους τίτλους των συμβασιλέων βλ. Dölger, BZ 33(1933) 136 εξ. και Ostrogorsky, Avtokrator 107 εξ.

[57] G. Owsepian, Die Enstehungsgeschichte des Monotheletismus, Leipzig 1897, Pargoire,L' Eglise byzantine de 527 à 847 (1905) 157 εξ., Duchesne, L' Église au VIe siècle (1925) 381 εξ., V. Grumel, Recherches sur l' histoire du Monothelisme, Échos d' Orient 27(1928)6-16. 257 - 77, 28 (1929) 272 - 83, 29 (1930) 16 -28, Beck, Kirche 292 εξ.

[58] Πρβλ. C. Becker, Vom Werden und Wesen der islamischen Welti (1924).

[59] Πρβλ. J. Maspero, L' Organisation militaire de l' Égypte byzantine (1912) 120 εξ., M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens (1909) 82 εξ.

[60] Πρβλ. H. Manandean, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18(1948)163 εξ. [Για την αραβική κατάκτηση της Συρίας βλ. Ε. Βρανούση, Byzantinoarabica: Οι πρώτοι αραβοβυζαντινοί πόλεμοι εις Παλαιστίνην,

Digitized by 10uk1s

Ιορδανίαν, Συρίαν και Φοινίκην, Σύμμεικτα Κέντρου Βυζ. Ερευνών 3(1973) 5-28].

[61] Πρβλ. Kornemann, Doppelprinzipat 162 εξ.

[62] Νικηφόρος 27, 13: *«Διαθήκας ουν εξετίθει, ώστε Κωνσταντίνον και Ηράκλειον τους υιούς αυτού βασιλείς ισοτίμους είναι, και Μαρτίναν την αυτού γυναίκα τιμάσθαι παρ' αυτών ως μητέρα και βασίλισσαν»*.

[63] Νικηφόρος 28, 5.

[64] Πρβλ. Ιωάν. Νικίου, μετάφρ. Zotenberg 565.

[65] Νικηφόρος 29, 8: *«Αυτοκράτωρ της βασιλείας αναγορεύεται Ηράκλειος»*. Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται στο χωρίο τούτο η λέξη «αυτοκράτωρ» με την έννοια του απόλυτου μονάρχη. Πρβλ. Ostrogorsky, Avtokrator 102.

[66] Mansi 10, 703, βλ. επίσης Kulakovskij, Istorija III, 174, πρβλ. ακόμα Bréhier - Aigrain 143 εξ.

[67] Dölger, Reg. 220.

[68] Πρβλ. Ostrogorsky, Chronologie 31. Βλ. επίσης Kaestner, De Imperio Constantinii III (1907) 27 εξ., ο οποίος παρατήρησε σωστά ότι ο Πύρρος, του οποίου ο διάδοχος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο τον Οκτώβριο, δεν εκθρονίσθηκε στη διάρκεια της βασιλείας του Ηρακλωνά (όπως λέει ο Νικηφόρος 31 εξ.), αλλά σε συνάφεια με την πτώση της Μαρτίνας και του Ηρακλωνά (όπως μαρτυρούν ο Θεοφάνης 341 εξ. και ο Ιωάννης Νικίου). Ο Kaestner όμως δεν κατέληξε στο φυσιολογικό συμπέρασμα, ότι δηλαδή η πτώση του Ηρακλωνά δεν πρέπει να εντοπισθεί σύμφωνα με τον Θεοφάνη, 341 (διάρκεια βασιλείας «μήνες ς'») στα τέλη Νοεμβρίου, αλλά σύμφωνα με τον Συμεών Λογοθέτη (Λέων Γραμμ. 156, 15, διάρκεια βασιλείας «μήνας τέσσαρας») στα τέλη Σεπτεμβρίου. Όπως παρατηρεί ο Brooks, BZ 4(1895)440, υποσ. 2, η χρονολογία αυτή συμφωνεί με τα Πρακτικά της συνόδου του Λατερανού που συγκλήθηκε τον Οκτώβριο του 649, κατά τα οποία η σύνοδος έγινε τον ένατο χρόνο της βασιλείας του Κώνστα Β' (Mansi 10, 864).

[69] Πρβλ. Brooks, Who was Constantinus Pogonatus?, BZ 17 (1908) 455 - 62 και τις εικόνες των νομισμάτων στον Wroth, Imp. Byz. Coins I, σελ. XXX εξ.

[70] Την ομιλία διέσωσε ο Θεοφάνης 342, 10 - 20, πρβλ. επίσης Συμεών Λογ., Λέων Γραμμ. 157, 6-15.

[71] Βλ. τις σπουδαίες παρατηρήσεις του Ch. Diehl, Le sénat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles, Byz. 1 (1924)201 εξ.

[72] A. J. Butler, The Arab Conquest of Egypt (1902) 194 εξ.

[73] Πρβλ. H. Manandean, Les invasions arabes en Arménie, Byz. 18(1948)177 εξ.

[74] Σύμφωνα με τον Θεοφάνη παρ. 346, 9 εξ. ο αυτοκράτορας σώθηκε από κάποιον άγνωστο, ο οποίος άλλαξε μαζί του τα ενδύματα και έτσι τον βοήθησε να δραπετεύσει, ενώ ο ίδιος πέθανε στη θέση του κατά τη μάχη με τους Άραβες. Ο σωτήρας αυτός ήταν ένας από τους γιους του Βουκινάτου (buccinator, σαλπιγκτής πρβλ. Kulakovskij, Istorija III, 207, υποσ. 1), των οποίων τα ηρωικά κατορθώματα περιγράφει ο Θεοφάνης, παρ. 345, 10 εξ. Ο Θεοφάνης φαίνεται ότι παρενέβαλε στη διήγησή του στοιχεία κάποιου λαϊκού ιστορικού ηρωικού έπους.

[75] Dölger, Reg. 230.

[76] Θεοφάνης 347, 6: *«Επεστράτευσεν ο βασιλεύς κατά Σκλαυινίας και ηχμαλώτευσε πολλούς και υπέταζεν»*. Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσουμε την ορθότητα της χρονολογίας του Θεοφάνη και να μεταθέσουμε την εκστρατεία είτε σε προγενέστερο (όπως ο Stanojević, Vizantija i Srbi II, 40 εξ., 215 εξ.) είτε σε μεταγενέστερο χρόνο (όπως ο Kaestner,De imperio Constantini III, 75). Είναι πάντως βέβαιο ότι η εκστρατεία αυτή μπορούσε να γίνει μόνο μετά την έναρξη των ταραχών στο χαλιφάτο, και αυτό ανατρέπει την υπόθεση του Stanojević (που εξαρτάται από τις απόψεις του Pančenko σχετικά με τη χρονολόγηση του μολυβδόβουλλου της Βιθυνίας, βλ. τα επόμενα, σελ. 263, υποσ. 108) ότι έγινε το έτος 649. Δεν υπάρχει επίσης λόγος να υποθέσουμε με τον Kaestner ότι η εκστρατεία πραγματοποιήθηκε μετά την τυπική

Digitized by 10uk1s

υπογραφή ειρήνης με τον Μωαβία (το φθινόπωρο του 659), επειδή και μόνη η έναρξη των ταραχών μεταξύ των Αράβων στην πραγματικότητα ανακούφισε τα ανατολικά σύνορα. Πάντως ο Ηλίας Νισίβεως (Scriptores Syri VII, 64) τοποθετεί την εκστρατεία στο 39ο έτος Εγείρας (29 Μαΐου 659 - 16 Μαΐου 660). Ο ίδιος όμως ο Ηλίας, καθώς και ο Θεοφάνης, δέχεται ότι έγινε πριν από τη συνθήκη με τους Άραβες, την οποία όμως εσφαλμένα τοποθετεί στο 42ο έτος Εγείρας (από τις 26 Απριλίου 662).

[77] Θεοφάνης 348, 18.

[78] E. Caspar, Die Lateransynode von 649, Zeitschr. f. Kirchengesch. 51(1932)75-137.

[79] Πρβλ. P. Peeters, Anal. Boll. 51(1933)225 εξ.

[80] Πρβλ. A. Brilliantov, O meste končiny i pogrebenija sv. Maksima Ispovednika [Για τον τόπο του θανάτου και της ταφής του αγ. Μαξίμου του Ομολογητού], Christ. Vostok 6 (1917)1 - 62.

[81] Πρβλ. λ.χ. Acta Maximi, 4, Migne, P.G. 90, 117 BC.

[82] Chronica Minora, Scriptores Syri IV, 55, πρβλ. επίσης Σκυλίτζης Κεδρηνός I, 762.

[83] Πρβλ. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter II, 1 (1900) 248 εξ., Brooks, Cambr. Med. Hist. II (1911) 394 εξ., Kulakovskij, Istorija III, 221 εξ.

[84] Θεοφάνης 348, 4. 351, 14.

[85] Πολλοί σύγχρονοι ερευνητές υιοθετούν την πληροφορία του Θεοφάνη 352, σύμφωνα με την οποία ο Κωνσταντίνος Δ' μετά τη δολοφονία του πατέρα του κινήθηκε προς τη Σικελία επικεφαλής στρατεύματος. Η πληροφορία όμως αυτή αποδείχθηκε εσφαλμένη από τον E. W. Brooks, The Sicilian expedition of Constantine IV, BZ 17(1908)455 - 59. Πρβλ. επίσης Cambr. Med. Hist. II (1913) 395 και Kulakovskij, Istorija III, 235 και 358. Ωστόσο ο H. Grégoire, Byz. 13(1938)170, επιχειρεί να δικαιώσει τη διήγηση του Θεοφάνη. Προσωπικά φρονώ ότι τα επιχειρήματα του Brooks είναι περισσότερο πειστικά. [Ο A. Στράτος, Το Βυζάντιον στον ζ' αιώνα, τόμ. Ε', Αθήνα 1974, σελ. 16 - 19, επιμένει ότι η ομόφωνη μαρτυρία των πηγών για την εκστρατεία του Κωνσταντίνου Δ' στην Ιταλία πρέπει να θεωρηθεί αξιόπιστη].

[86] Πρβλ. Kulakovskij, Istorija III, 232 εξ.

[87] Συνεπώς η πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως διήρκεσε πέντε χρόνια (674 - 78). Ο Θεοφάνης 354 και ο Νικηφόρος 32 ισχυρίζονται ότι η μάχη για την Κωνσταντινούπολη διήρκεσε επτά χρόνια, αν και ο ίδιος ο Θεοφάνης 355 εξ. τοποθετεί τη συνθήκη ειρήνης στο έτος 678. Φαίνεται ότι και οι δύο χρονογράφοι χρονολογούν από την κατάληψη της Κυζίκου, καθώς παρατηρεί ο Gibbon, έκδ. Bury, VI 2, υποσ. 1.

[88] Σχετικά με το «υγρόν πυρ» (ή «ελληνικόν πυρ») βλ. Ιδιαιτέρως C. Zenghelis, Le feu grégeois et les armes à feu des Byzantins, Byz. 7(1932)265 εξ., η παλαιότερη βιβλιογραφία στον Vasiliev, History 214, υποσ. 57 (ελλην. μετάφρ. σελ. 266, υποσ. 1). Σύμφωνα με τον Zenghelis πρώτη ύλη του «υγρού πυρός» αποτελούσε το νίτρο, έτσι που η εφεύρεση του Καλλινίκου πρόλαβε κατά κάποιο τρόπο την ανακάλυψη της πυρίτιδας.

[89] Dölger, Reg. 239.

[90] Θεοφάνης 356, 2 (πρβλ. επίσης τον Νικηφόρο 33, 6). Βλ. σχετικά Šišić, Povijest 270 εξ., ο οποίος αναμφίβολα αποδίδει σωστά τη φράση *«έξαρχοι των προς την δύσιν εθνών»* στους αρχηγούς των σλαβικών φύλων που διαβιούσαν στη βυζαντινή Δύση. Επίσης τη φράση *«εκύρωσε και προς αυτούς δεσποτικήν ειρήνην»* ερμηνεύει με την έννοια ότι οι Σλάβοι είχαν αναγνωρίσει την κυριαρχία του βυζαντινού αυτοκράτορα, ο οποίος όμως σε αντάλλαγμα τους επέτρεψε να εγκατασταθούν στις περιοχές που είχαν καταλάβει. [Επιφυλάξεις για την ταύτιση αυτή των εξάρχων «των προς την δύσιν εθνών» με τα σλαβικά φύλα της Βαλκανικής εκφράζει ο A. Στράτος, Το Βυζάντιον στον ζ' αιώνα, τόμ. Ε', σελ. 54 -561.

[91] Πρβλ. J. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrb. 10(1930)53 εξ. και την πλούσια βιβλιογραφία στο έργο του Byzantinoturcica I, 2η έκδ., 112 εξ.

[92] Θεοφάνης Α.Μ. 6171 = 679/80 (όχι 678/79, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Ostrogorsky,

Digitized by 10uk1s

Chronologie 1 εξ.).

[93] Θεοφάνης 359, 7 εξ., Νικηφόρος 35, 15 εξ.

[94] Ο Θεοφάνης 359, 7 εξ. χαρακτηρίζει τις επτά σλαβικές φυλές ως *«υπό πάκτον όντες»*. Είναι τελείως βέβαιο, αν λάβουμε υπόψη και τον Θεοφάνη 359, 20 (σύμφωνα με τον οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας αναγκάστηκε *«ετήσια... πάκτα παρέχειν»* στους Βουλγάρους), ότι ο όρος «πάκτον» δεν σημαίνει εδώ συνθήκη, όπως υποστηρίζει ο Zlatarski, Istorijal, 1 (1918) 142 εξ., αλλά τέλη. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ορθά ο J. Dujčev, Protobulgares et Slaves, Annales de l' Inst. Kondakov 10(1938)145 εξ., με τη σωστή παρατήρηση ότι σύμφωνα με τον Θεοφάνη η καταβολή των τελών δεν επεκτάθηκε και στους Σεβέρους. Ωστόσο η νεώτερη Ιστορία της Βουλγαρίας (Istorija na Bůlgarija, Sofia 1954, σελ. 65) που εξέδωσε η Βουλγαρική Ακαδημία των Επιστημών, κάνει λόγο για συνθήκη, την οποία λέγεται ότι υπέγραψαν οι Πρωτοβούλγαροι με τους Σλάβους και μάλιστα με το σλαβικό κράτος. Πρβλ. επίσης D. Angelov- M. Andreev, Istorija na Bůlgar skata důržava i pravoto [Ιστορία του βουλγαρικού κράτους και δικαίου], Σόφια 1955, 59.

[95] Οι αγώνες που οδήγησαν στην ίδρυση του βουλγαρικού κράτους, δεν περιορίσθηκαν μόνο στο έτος 679/80, όπως πληροφορεί ο Θεοφάνης 356 εξ., αλλά, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της ΣΤ' συνόδου (Mansi XI, 617, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Kulakovskij, Istorija III, 249) ο πόλεμος με τους Βουλγάρους συνεχίσθηκε και το καλοκαίρι του 681. Στη μαρτυρία αυτή αναφέρεται και ο J. Trifonov, Izvestija na Istoric. Družestvo 11/12 (1931/32) 199 εξ., ο οποίος όμως οδηγείται σε μερικές απαράδεκτες υποθέσεις.

[96] Θεοφάνης 358, 19, Νικηφόρος 35, 24, Dölger, Reg. 243. [Η ανάλυση των σχετικών μαρτυριών στα πλαίσια της παραδοσιακής πολιτικής της αυτοκρατορίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση των Βουλγάρων στα βυζαντινά εδάφη νοτίως του Δούναβη σύμφωνα με τη συνθήκη ειρήνης δεν σημαίνει ότι οι βυζαντινοί αναγνώρισαν την ίδρυση κυρίαρχου βουλγαρικού κράτους ή αυτοκρατορίας. E. Chrysos, Zur Gründung des ersten bulgarischen Staates, Cyrillomethodianum 2(1972/73)7-13, όπου και νέα ανάλυση της φράσεως «υπό πάκτον όντες» που μνημονεύεται παραπάνω υποσ. 94].

[97] Mansi XI, 656.

[98] Ακόμη και το 670 ο Κωνσταντίνος Δ' αναγκάσθηκε να επικυρώσει με διάταγμα, ότι μοιραζόταν την εξουσία εξ ίσου με τους δύο αδελφούς του και να ορίσει την απεικόνιση και των τριών αυτοκρατόρων στα νομίσματα. Πρβλ. Dölger, Reg. 236.

[99] Θεοφάνης 352, 15.

[100] Οι επίσημες χρονολογίες των Πρακτικών της έκτης οικουμενικής συνόδου δεν μνημονεύουν τον Ηράκλειο και τον Τιβέριο ως συναυτοκράτορες του Κωνσταντίνου Δ', αλλά μόνον ως «θεοφυλάκτους αδελφούς» του. Πρβλ. Mansi XI, 208E, 217A, 221 CD, 229AB, 3160E κ.ά.

[101] Πρβλ. Brooks, The Brothers of the Emperor Constantine IV, Engl. Hist. Review 30(1915)42 εξ.

[102] Σε διαφωνία με τον F. Dölger, BZ 33(1933)137 εξ., πιστεύω (όπως παρατήρησα και νωρίτερα στο Kornemann, Doppelprinzipat 166), ότι ο Κωνσταντίνος Δ' με την έκπτωση των αδελφών του δεν αποσκοπούσε μόνο την εξασφάλιση της διαδοχής στο γιο του Ιουστινιανό (Β'), αλλά προ παντός την εξασφάλιση της δικής του μονοκρατορίας. Τούτο επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι τον γιο του έστεψε συναυτοκράτορα οπωσδήποτε όχι πριν από τις 18 Φεβρουαρίου 685, δηλαδή περισσότερο από τρία χρόνια μετά το πραξικόπημα, όπως αποδεικνύεται από την επιστολή του Ιουστινιανού Β' της 17 Φεβρουαρίου 687 προς τον πάπα (αλλά και από την επιγραφή στον τάφο του πατέρα του πάπα Ιωάννη Ζ'), που χρονολογείται στο δεύτερο έτος της βασιλείας και στο δεύτερο έτος μετά την υπατεία του Ιουστινιανού.

[103] Dölger, Reg. 257.

[104] Πρβλ. R. J. H. Jenkins, Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688 - 965, Studies presented to D. M. Robinson (1953) 1006 εξ. [Βλ. Κ. Χατζηψάλτη, Η Κύπρος, το Βυζάντιον και το Ισλάμ. Η ναυτική σπουδαιότης της Κύπρου κατά την περίοδον των Αραβοβυζαντινών συγκρούσεων (648 - 965), Κυπρ. Σπουδαί 20(1957)13

Digitized by 10uk1s

εξ. και A. Dikigoropoulos, The Political Status of Cyprus A.D. 648 - 965, Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1958, 94 εξ., οι οποίοι τονίζουν περισσότερο το καθεστώς «ουδετερότητας» της Κύπρου στην εποχή αυτή. Πάντως ο χαρακτηρισμός του καθεστώτος της Κύπρου με τη σύγχρονη έννοια της συγκυριαρχίας δεν ερμηνεύει, αλλά μάλλον περιπλέκει το πρόβλημα].

[105] Θεοφάνης 364, 8.

[106] Θεοφάνης 364, 13.

[107] Βλ. το διάταγμα του Ιουστινιανού Β' του έτους 688/89 (2η ινδικτιών), με το οποίο διορίζει με φορολογική ατέλεια μία αλυκή στο ναό του αγ. Δημητρίου της Θεσσαλονίκης ως έκφραση ευχαριστίας για τη συμπαράσταση στον αγώνα *κατά «των αυτού τε και ημών πολεμίων»*. Εκεί μνημονεύεται και η επίσκεψη του αυτοκράτορα στη Θεσσαλονίκη. Νέα έκδοση από τον A. Vasiliev, An Edict of the Emperor Justinian II, September 688, Speculum 18(1943)1 εξ. και τον H. Grégoire, Un Edit de l' Empereur Justinian II, daté de septembre 688, Byz. 17(1944/45)119 εξ. Πρβλ. επίσης A. Vasiliev, L' entrée triumphale de l' empereur Justinien II à Thessalonique en 688, Orient. Christ. per. 13(1947)352 εξ. Εκφράζω την απορία μου γιατί οι δύο λόγιοι εκδότες ισχυρίζονται ότι το διάταγμα εκδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 688, αφού στην πραγματικότητα ο στ. 10 του διατάγματος λέει μόνο ότι η δωρεά της αλυκής στον ναό του αγ. Δημητρίου θα αρχίσει να ισχύει από τον Σεπτέμβριο «της παρούσης δευτέρας Ινδικτιώνος», δηλ. τα έσοδα της δωρεάς αυτής θα καταλογισθούν στον ναό από την αρχή του νέου έτους. Παράλληλη μαρτυρία είναι το πιττάκιο του Μιχαήλ Ζ' Δούκα του Φεβρουαρίου 1073, το οποίον ορίζει την παραχώρηση ορισμένων κτημάτων στον Ανδρόνικο Δούκα με τον όρο ότι τα έσοδα θα αποδοθούν στον νέο κάτοχό τους από την αρχή της τρέχουσας ινδικτιώνας (δηλ. από τον Σεπτέμβριο του 1072) (Miklosich - Müller VI, 4 εξ.). Πρέπει συνεπώς να αρκεσθούμε στη διαπίστωση ότι το διάταγμα του Ιουστινιανού Β' (σύμφωνα με τη δεύτερη ινδικτιώνα) εκδόθηκε μέσα στο έτος 688/89, και ότι στο ίδιο έτος, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, έγινε και η εκστρατεία του Ιουστινιανού Β', εφ' όσον το έτος 6180 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί εδώ στο έτος 688/89 (σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Ostrogorsky, Chronologie). Ο Στ. Κυριακίδης, Ιστορική τοιχογραφία της εκκλησίας του αγίου Δημητρίου: Τρεις διαλέξεις, Θεσσαλονίκη 1953, 5 εξ., δημοσίευσε το διάταγμα στα πλαίσια μιας διαλέξεως σχετικά με την παράσταση της θριαμβευτικής εισόδου του Ιουστινιανού Β' στον ναό του αγ. Δημητρίου, την οποία μελέτησε και ο Vasiliev (βλ. παραπάνω). Σχετικά με την τοιχογραφία αυτή πρβλ. επίσης E. Kantorowicz, The King's Advent, The Art Bulletin 26(1944)216, υποσ. 63 και τη διαφορετική ερμηνεία του J. D. Breckenridge, The Long Siege of Thessalonika, BZ 48(1955)116 εξ. [Την υπόθεση της θριαμβευτικής εισόδου του Ιουστινιανού Β' στη Θεσσαλονίκη, που στηρίχθηκε στην παράσταση της τοιχογραφίας του αγ. Δημητρίου, κλόνισε σοβαρά ο Γ. Θεοχαρίδης, που μετέφερε το ιστορούμενο στην τοιχογραφία γεγονός στην ανακατάληψη του Σιρμίου από τον Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο το 1019, Η αγία εκκλησία η εν τω σταδίω (;). Νέαι απόψεις επί παλαιού προβλήματος, στο συλλογικό έργο: Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 203-239].

[108] Θεοφάνης 364, 15. Με τη μετακίνηση αυτή των Σλάβων σχετίζεται και το μολυβδόβουλλο, που εξέδωκε ο Pančenko, Pamjatnik Slavjan v Vifinii (Μνημεία των Σλαύων στην Βιθυνία), IRAIK 8(1902)15 εξ. Στη μία όψη του υπάρχει η επιγραφή ΑΠΟ ΥΠΑΤΩΝ και στην άλλη ΤΩΝ ΑΝΔΡΑΠΟΔΩΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΟΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ, σύμφωνα με τη διόρθωση του G. Schlumberger, BZ 12(1903)277. Συνεπώς το μολυβδόβουλλο πρέπει να χρονολογηθεί το 694/95 (όγδοη ινδικτιών), και επομένως η εικόνα του αυτοκράτορα είναι του Ιουστινιανού Β'. Ανήκε στον αυτοκρατορικό αξιωματούχο, ο οποίος διοικούσε τους εγκατεστημένους στη Βιθυνία (στο δυτικό τμήμα του θέματος Οψικίου) Σλάβους αιχμαλώτους και ο οποίος έφερε τον τίτλο του «από υπάτων». Ο Kulakovskij, Istorija III, 360 αποδίδει το μολυβδόβουλλο στον Ιουστινιανό Β' και αποδεικνύει ότι η χρονολόγηση του Pančenko στο έτος 650 στηρίζεται σε εσφαλμένες προϋποθέσεις. Χωρίς λόγο όμως τοποθετεί ο Kulakovskij το μολυβδόβουλλο στο έτος 710/11 (ορθότερα στο 709/10). Η νεανική μορφή του αυτοκράτορα δεν επιτρέπει τη χρονολόγηση αυτή. Εκτός τούτου ο Ιουστινιανός απεικονίζεται συνήθως κατά τη δεύτερη περίοδο της βασιλείας του μαζί με τον γιο του και συναυτοκράτορα Τιβέριο, πρβλ. Wroth, Byz. Coins II, 354 εξ. και πίνακας XLI. Ο P. Charanis, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, Byz. 18(1948)70 επανέρχεται στη χρονολόγηση του Pančenko το 650, και θεωρεί κατά περίεργο τρόπο την πληροφορία του Θεοφάνη απολύτως αξιόπιστη, σύμφωνα με την οποία ο Ιουστινιανός εξαφάνισε τους Σλάβους, που είχαν εγκατασταθεί μετά το 688 στο Οψίκιον (βλ. τα αμέσως επόμενα). Πρβλ. ωστόσο τις αντιρρήσεις του A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byz. 12(1952)348 εξ., ο οποίος υποστηρίζει τη δική μου χρονολόγηση στο έτος 694/5. Την χρονολογία αυτή δέχονται ο A. Vasiliev,

Digitized by 10uk1s

προηγ. έργ. 366 και ο H. Grégoire, προηγ. έργ. 123 (βλ. την προηγούμενη υποσημείωση). Πρβλ. ακόμη Vizantiski izvori I, 245.

[109] Θεοφάνης 366, 1.

[110] Πρβλ. Honigmann, Ostgrenze 41.

[111] Σχετικά με την ταύτιση του πεδίου της μάχης βλ. A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie, Byz. 22(1952)350 εξ.

[112] Θεοφάνης 366, 1.

[113] Θεοφάνης 364, 5 και 365, 9.

[114] Πρβλ. De adm. imp., κεφ. 47, 24, έκδ. Moravcsik - Jenkins.

[115] Για τους Σλάβους βλ. Περί βασιλείου τάξεως 662, 22.666, 15. 669, 10. Για τους Μαρδαΐτες βλ. ίδιο έργο 654,1 και αλλού.

[116] Πρβλ. Diehl, Régime des thèmes 276 εξ., Geizer, Themenverfassung 19 εξ.

[117] Mansi XI, 737.

[118] Περί θεμάτων (De thematibus), κεφ. 1, 25, έκδ. Pertusi. Πρβλ. Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται 117 εξ., Lemerle, Philippes 120 εξ.

[119] Ο πρώτος στρατηγός Ελλάδος μνημονεύεται το 695: Θεοφάνης 368, 20, Νικηφόρος 38, 1. Πρβλ. G. Ostrogorsky, Postanak tema Heiada i Pelpponez [Η προέλευση των θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου), ZRVJ 1(1952)64 εξ., όπου επιχειρώ να αποδείξω ότι, σε αντίθεση με τη συνηθισμένη άποψη, το θέμα Ελλάς δεν κάλυπτε την έκταση της σημερινής Ελλάδος αλλά περιοριζόταν μόνο στην κεντρική περιοχή της χώρας.

[120] Βλ. Περί θεμάτων, κεφ. 3, έκδ. Pertusi και ακόμη M. Rajković, Oblast Strimona i tema Strimon [Η περιοχή του Στρυμόνα και το θέμα Στρυμόνος], ZRVJ 5(1958)1 εξ.

[121] Πρβλ. Lemerle, Invasions 269 εξ. Παραμένει ανοικτό το ζήτημα εάν η επαρχότητα του Ιλλυρικού διαλύθηκε, όπως υποστηρίζει ο Lemerle, στα μέσα του έβδομου αιώνα, στο διάστημα δηλαδή μεταξύ της συγγραφής του Α' και του Β' βιβλίου των «Θαυμάτων» του Αγ. Δημητρίου. Πάντως είναι οπωσδήποτε ελκυστική η υπόθεση ότι η γνωστή μαρτυρία από μια επιστολή του Θεόδωρου Στουδίτη, που μνημονεύει στο έτος 796 έναν έπαρχο της Θεσσαλονίκης (Migne, P.G. 99, στ. 917), εννοεί τον έπαρχο της πόλεως Θεσσαλονίκης. Έτσι δεν υπάρχει ανάγκη να δεχθούμε την οπωσδήποτε αμφίβολη υπόθεση ότι η επαρχότητα του Ιλλυρικού συνέχισε να υπάρχει ως τον ένατο αιώνα, δηλαδή ως την ίδρυση του θέματος Θεσσαλονίκης (όπως έκανε ο Gelzer, Themenverfassung 35 εξ. και ο Bury, Eastern Rom. Empire 223 εξ. και στην συνέχεια όλοι οι ερευνητές).

[122] Βασιλικά V, παρ. 190 (έκδ. Heumbach).

[123] Η έρευνα της ιστορίας της βυζαντινής πόλεως σε σχέση με την αρχαία πόλη βρίσκεται ακόμη στο πρώτο στάδιο. Εκτός από το σπουδαίο έργο του Bratianu, Privilèges,μόνο τον τελευταίο καιρό άρχισαν να δημοσιεύονται μερικές μελέτες πάνω στο θέμα αυτό. Βλ. προ παντός E. Kirsten, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinischen - Kongress, München 1958, F. Dölger, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt, Atti del 3° Congresso internationale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1958, 1 εξ., G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in the Early Middle Ages, DOP 13(1959)45 εξ. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή των βυζαντινολόγων της Σοβιετικής Ενώσεως. Πρβλ. κυρίως τις έξοχες μελέτες του A. P. Každan, Vizantijskje goroda v VII -XI vekach [Βυζαντινές πόλεις από τον έβδομο ως τον ενδέκατο αιώνα], Sovetskaja archeologija 21 (1954) 164 εξ. και Derevnja i gorod, ο οποίος δέχεται γενικά την παρακμή των βυζαντινών πόλεων κατά τον πρώιμο μεσαίωνα. Αντίθετα οι E. E. Lipšic, K voprosu o gorode v Vizantii VIII - IX vv. [Σχετικά με το ζήτημα της πόλεως στο Βυζάντιο από τον όγδοο ως τον ένατο αιώνα], VV 6(1953)113 εξ. και Očerki 87 εξ. και M. J. Sjuzjumov, Rol'gorodov-emporiev v istorii Vizantii [Ο ρόλος των

Digitized by 10uk1s

πόλεων -εμπορείων στην ιστορία του Βυζαντίου], VV 8(1956)26 εξ., δέχονται, κατά τη γνώμη μου σωστά, την αδιάκοπη συνέχεια των βυζαντινών πόλεων. Πρβλ. την συνοπτική έκθεση σχετικά με την πόλη και το χωριό στο Βυζάντιο των N. V. Pigulevskaja -E. E. Lipsic - M. J. Sjuzjumov - A. P. Kazdan. Gorod i derevnja v Vizantii v IV - XII vv. [Πόλη και ύπαιθρος στο Βυζάντιο από τον τέταρτο ως τον ενδέκατο αιώνα), Rapports du XIIe Congrès Intern, des Ét. byz., Beigrade-Ochride 1961. Εναντίον της απόψεως του Kazdan ότι το νομισματικό υλικό αποδεικνύει τη μεγάλη παρακμή της βυζαντινής πόλεως από τον έβδομο αιώνα βλ. τις παρατηρήσεις μου, προηγ. έργ. 48 εξ. και I.V. Sokolova, Klady vizantijskich monet kak istocnik dlja istorii Vizantii VIII - XI vv. [Οι θησαυροί βυζαντινών νομισμάτων ως πηγή της ιστορίας του Βυζαντίου από τον όγδοο ως τον ενδέκατο αιώνα], VV 15(1959)50 εξ. Βλ. επίσης τις σπουδαίες παρατηρήσεις του Ph. Grierson, Commerce in the Dark Ages: A Critique of Evidence, Transactions of the Royal Historical Society, 5th Series, Vol. 9(1959)123 εξ. Πρβλ. ακόμα G. L. Kurbatov, Rannevizantijskij gorod (Antiochija v IV veke) [Μία πρώιμη βυζαντινή πόλη (η Αντιόχεια στον τέταρτο αιώνα)], Λένινγκραντ 1962. Σχετικά με τη συνέχιση της αστικής ζωής στην πρώτη περίοδο του βυζαντινού μεσαίωνα βλ. την πρόσφατη μελέτη του Sp. Vryonis, An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins (668-741) from the Thomas Whittemore Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium, ZRVI 8, 1(1963)291 εξ. [Για την πρώιμη βυζαντινή εποχή βλ. A. H. M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian, Oxford [2]1966 και κυρίως D. Glaude, Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, München 1969].

[124] Σχετικά με την χρονολογία του Νόμου Γεωργικού βλ. τα προηγούμενα, σελ. 158 και την υποσ. 16.

[125] Όπως παρατήρησε σωστά ο Lipšic, Viz. kxest'janstvo 105 εξ. και Očerki 57 εξ.

[126] Η αγροτική αυτή κοινότητα δεν έχει καμία σχέση με τον τύπο της κοινοτικής οργανώσεως, την οποία χαρακτηρίζει η κοινή καλλιέργεια και η περιοδική ανακατανομή της γης. Πίστευαν άλλοτε ότι ο τύπος αυτός της κοινότητας υπήρχε στο Βυζάντιο και ότι η προέλευση του οφείλεται στην επίδραση μιας «πρωτόγονης» σλαβικής κοινοτικής ζωής, την οποία έφεραν μαζί τους στο Βυζάντιο οι Σλάβοι. Την θεωρία αυτή υποστήριξε πρώτος ο Zachariä και την ανέπτυξαν στη συνέχεια ο Vasiljevskij και ιδιαίτερα ο Uspenskij. Στηρίζεται όμως σε εσφαλμένες προϋποθέσεις, καθόσον οι υποστηρικτές της ξεκίνησαν από μία υποτιθέμενη πρωτόγονη σλαβική κοινότητα, σύμφωνα με το πρότυπο του ρωσικού συστήματος mir, το οποίο όμως, όπως σήμερα αναγνωρίζεται από όλους, εμφανίστηκε σε μεταγενέστερους χρόνους. Πάντως είναι τουλάχιστον άγνωστο αν οι Σλάβοι είχαν οργανώσει κοινοτική ζωή αυτού του είδους κατά τον χρόνο της εγκαταστάσεώς τους στη βαλκανική χερσόνησο. Για να συνοψίσουμε: Το Βυζάντιο δεν γνώρισε ποτέ μια κοινοτική οργάνωση που να την χαρακτήριζε κοινή καλλιέργεια και, εάν θέλουμε να στηριχθούμε στις πηγές, πρέπει να υποστηρίξουμε ότι και στους αρχαίους Σλάβους δεν συναντάμε τον τύπο αυτό της κοινότητος. Οπωσδήποτε όμως το Βυζάντιο γνώρισε τον τύπο της κοινότητας που αναφέραμε παραπάνω, που όμως υπήρχε πολύ πριν εγκατασταθούν εκεί οι Σλάβοι, όπως ακριβώς υπήρχε και σε άλλες χώρες και σε άλλους λαούς.

Είναι επίτευγμα του Pančenko, Krest'janskaja sobstvennost', ότι χωρίς να παρασυρθεί από την αυθεντία του Zachariä καί των μεγάλων Ρώσων προκατόχων του, κατόρθωσε να αποδείξει, με βάση την κριτική ανάλυση των πηγών, ότι η έγγειος ιδιοκτησία των βυζαντινών αγροτών ήταν προσωπική, αναφαίρετη και κληρονομική ιδιοκτησία. Δυστυχώς ο Pančenko δεν αρκέσθηκε στην ορθή αυτή διαπίστωση. Όπως οι προκάτοχοι του έτσι και ο ίδιος θεωρούσε πάντοτε την κοινότητα ως κοινότητα κοινής καλλιέργειας και περιοδικής ανακατανομής της γης, και επειδή δεν μπόρεσε να βρει τα ίχνη της στις βυζαντινές πηγές, οδηγήθηκε στον ισχυρισμό ότι απλούστατα το Βυζάντιο δεν γνώρισε καθόλου αγροτικές κοινότητες. Το συμπέρασμα αυτό έρχεται όμως σε αντίθεση με τις πηγές, οι οποίες γνωρίζουν και συχνά μνημονεύουν τέτοιες κοινότητες.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Σλάβοι έπαιξαν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην ανανέωση του βυζαντινού κράτους, κατά τον έβδομο αιώνα. Η συμβολή του όμως δεν συνίσταται στην εισαγωγή εκ μέρους τους μιας δήθεν ειδικής σλαβικής κοινοτικής οργανώσεως στο Βυζάντιο, όπως πολλές φορές υποστηρίχθηκε με βάση μια σειρά από λαθεμένα συμπεράσματα, αλλά στην ανανέωση της αποδυναμωμένης αυτοκρατορίας με νέες δυνάμεις, αφού τόσο οι έποικοι «στρατιώτες» όσο και οι ανεξάρτητοι γεωργοί των βυζαντινών θεμάτων

Digitized by 10uk1s

προέρχονται χωρίς αμφιβολία κατά το μεγαλύτερο ποσοστό από τις μάζες των Σλάβων εισβολέων. Η σπουδαιότητα των Σλάβων στην εξέλιξη του Βυζαντίου τονίζεται ιδιαίτερα από τους βυζαντινολόγους της Σοβιετικής Ενώσεως. Πρβλ. ιδιαίτερα Lipšic, Viz. krest'janstvo. Επίσης ο Lemerle, Histoire agraire 219, σελ. 63 εξ. τονίζει την σημασία της δημογραφικής ζυμώσεως (bouleversement démographique), η οποία άρχισε στο Βυζάντιο τον έβδομο αιώνα με την εμφάνιση των Σλάβων. Η θεωρία της σλαβικής κοινότητας, που δήθεν μεταφυτεύθηκε στο Βυζάντιο, εγκαταλείπεται προοδευτικά και από τους ίδιους τους σοβιετικούς βυζαντινολόγους, οι οποίοι αρχικά την είχαν υποστηρίξει. Πρβλ, Levčenko, Materialy 28 εξ., 37 και ιδιαίτερα M. J. Sjuzjumov, Bor'ba za puti ravzitija feodal'nych ostnošenij v Vizantii [Η διαμάχη σχετικά με την εξέλιξη των φεουδαρχικών σχέσεων στο Βυζάντιο], Vizantijskie očerki, Μόσχα 1961, 41 εξ. Βλ. όμως και Z. V. Udal'cova-A. P. Každan, Nekotorye nerešennye problemy social'no - ekonomičeskoj istorii Vizantii [Μερικά άλυτα προβλήματα της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου], Voprosy istorii 1958, άρ. 10, 83 εξ. και τις ορθές κατά τη γνώμη μου αντιρρήσεις του M. J. Sjuzjumov, Nekororye problemy istorii Vizantii [Μερικά προβλήματα της ιστορίας του Βυζαντίου], ίδιο έργ. 1959, αρ. 3, 101 εξ.

[127] Η συγγένεια των σχετικών διατάξεων του Νόμου Γεωργικού (§19) με τους διακανονισμούς του Αλληλέγγυου τονίστηκε από τον Lipšic, Viz. krest'janstvo 104, απορρίφθηκε όμως από τον Každan, Gorod i derevnja 169 εξ. και K voprosu ob osobennostjach feodal'noj sobstvennosti v Vizantii VIII - X vv. [Σχετικά με το ζήτημα των χαρακτηριστικών της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο από τον όγδοο ως τον δέκατο αιώνα], VV 10(1956)63 εξ.

[128] Βίος Ιωάννου V, κεφ. 2 και Βίος Κόνωνος, κεφ. 3. Πρβλ. Hartmann, Byz. Verwaltung 90, 171 και Stein, Vom Altertum 150, 152.

[129] Ostrogorsky, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byz. 6(1931)229 εξ., όπου συζητείται και το πρόβλημα «επιβολής» - «αλληλεγγύου». Πρβλ. επίσης N. A. Constantinescu, Reforme sociale ou réforme fiscale? Bulletin de l' Acad. Roumaine, Section Hist. 11(1924)94 εξ., ο οποίος όμως ερμηνεύει εσφαλμένα τη φύση της φορολογικής αυτής μεταρρυθμίσεως, καθόσον αποδίδει την επιβολή του κεφαλικού φόρου μόνο στον ακτήμονα πληθυσμό. Εκτός τούτου είναι υπερβολική η υπόθεση του ότι η φορολογική μεταρρύθμιση όχι μόνο υποβοήθησε την ελεύθερη μετακίνηση των αγροτών αλλά και την προκάλεσε. Ο ίδιος ερευνητής ανανεώνει την παλαιά άποψη των Zachariä, Παπαρρηγόπουλου, Vasiljevskij και Uspenskij και δέχεται την τέλεια εξάλειψη της δουλοπαροικίας στο διάστημα από τον έβδομο ως τον ενδέκατο αιώνα και έτσι παραγνωρίζει ότι οι συχνά μνημονευόμενοι «πάροικοι» κατά την εποχή αυτή είναι δουλοπάροικοι. Τη βασική διαφορά μεταξύ της «επιβολής» και του «αλληλέγγυου» επιχείρησε να καταρρίψει πρόσφατα ο J. Karayannopulos, Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 43(1956)289 εξ. Βλ. όμως σχετικά Lemerle, Histoire agraire 219, σελ. 37 εξ.

[130] Migne, P.G. 132, 1177 εξ.

[131] Πρβλ. Vasiljevskij, Materialy, Trudy IV, 319 εξ. Σχετικά με την εκκλησιαστική περιουσία στη βυζαντινή αυτοκρατορία βλ. τη διεξοδική μελέτη του M. Levčenko, Cerkovnye imuščestva V - VII vv. v Vostočno - Rimskoj imperii [Η εκκλησιαστική περιουσία από τον πέμπτο ως τον έβδομο αιώνα στην ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία], VV 2(1949)11 εξ.

[132] Wroth, Byz. Coins II, 333 εξ. και πίν. XXXVIII εξ., Grabar, Empereur 164 και Iconoclasme 36 εξ.

[133] Δεν πρέπει ωστόσο να υπερτιμήσουμε την αποτελεσματικότητα των απαγορεύσεων αυτών. Τις εορτές των Βρουμαλίων συναντάμε π.χ. και αργότερα, ακόμη και στην αυτοκρατορική αυλή, πρβλ. λ.χ. Κληροτολόγιον Φιλοθέου, έκδ. Bury, 175.

[134] Ο Ιουστινιανός Β' συμπλήρωσε μεταξύ άλλων την ανέγερση του βασιλικού ανακτόρου και έχτισε δύο τεράστιες και επιβλητικές αίθουσες, οι οποίες συνέδεαν την αίθουσα του θρόνου, το χρυσοτρίκλινο, με το ανάκτορο της Δάφνης και τον Ιππόδρομο. Οι δύο αίθουσες έλαβαν τις ονομασίες Λαυσιακός και Τρικλίνιον Ιουστινιανού. Πρβλ. D. Beljaev, Byzantina I (1891) 45 εξ., J. Ebersolt, Le Grand Palais de Constantinople (1910) 77 εξ. και 93 εξ., J. B. Bury, The Great Palace, BZ 21(1912)219 εξ.

[135] Γεώργιος Μοναχός II, 731, 17 (έκδ. de Boor): *«Στασιάσας Λεόντιος ο πατρίκιος αναγορεύεται νυκτός υπό*

Digitized by 10uk1s

του δήμου των βενέτων βασιλεύς». Την σπουδαιότητα της πληροφορίας αυτής αναγνώρισε πρώτος ο M. Levčenko, Venety i prasiny v Vizantii v V-VII vv. [Βένετοι και Πράσινοι στο Βυζάντιο από τον πέμπτο ως τον έβδομο αιώνα), VV 1(1947)182, ο οποίος αξιοποίησε σωστά και τις ανατολικές πηγές σχετικά με τον αγώνα του Ιουστινιανού Β' εναντίον της αριστοκρατίας. Η πληροφορία του Γεωργίου Μοναχού, που παραθέσαμε παραπάνω, φανερώνει ότι ο Ιουστινιανός Β' όπως και ο ίδιος ο Ηράκλειος, στηρίχθηκε στο κόμμα των Πρασίνων και ότι υπήρξε αντίπαλος των Βενέτων. Αποδεικνύει ακόμη πλανημένη την υπόθεση, όπως παρατηρεί σωστά ο Levčenko, ότι η πολιτική δράση των δήμων είχε παύσει στην εποχή του Ηρακλείου. Η υπόθεση αυτή, που επικράτησε γενικά ως τον τελευταίο καιρό, πρέπει να εγκαταλειφθεί οριστικά, γιατί από τις πολύτιμες πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Maricq, Partis populaires 63 εξ., αποδεικνύεται ότι η πολιτική σημασία των δήμων διατηρήθηκε τουλάχιστο ως τις αρχές του ένατου αιώνα.

[136] Πρβλ. A. Maricq, Partis populaires 66 εξ., με βάση το ανώνυμο χρονικό των Βρυξελλών, έκδ. του F. Cumont, Chroniques byzantines du manuscrit 11376 (Anecdota Bruxellensia I), σελ. 30: *«Αψίμαρος ανηγορεύθη υπό των πρασίνων, στεφθείς υπό του αυτού Καλλινίκου πατριάρχου»*.

[137] Πρβλ. Dujček, Proučvanija 5 εξ.

[138] Νικηφόρος 42, 23. Η πληροφορία του Θεοφάνη 376 ότι ο Ιουστινιανός Β' αμέσως μετά αθέτησε την ειρήνη και επέδραμε εναντίον του βουλγαρικού κράτους, δεν είναι αξιόπιστη, γιατί είναι βέβαιο ότι τα στρατεύματα του Τέρβερη υποστήριξαν τον Ιουστινιανό το 711 όπως ακριβώς και το 705.

[139] Πρβλ. A. Vasiliev, The Goths in the Crimea (1936) 83 εξ.

[140] Σχετικά με τη δεύτερη βασιλεία του Ιουστινιανού Β' και την πτώση του πρβλ. Ch. Diehl, Choses et gens de Byzance (1926) 190 εξ. [Πρβλ. και Α. Στράτου, Το Βυζάντιον στον ζ' αιώνα, τόμ. ΣΤ, Αθήνα 1977, σελ. 125 - 188].

[1] Διεξοδική και κριτική έρευνα των πηγών περιέχει η μελέτη του K. N. Uspenskij, Očerki po istorii ikonoborčeskogo dviženija v vizantijskoj imperii v VIII - IX vv. Feofan i ego chronografija [Μελέτες για την ιστορία της εικονοκλαστικής κινήσεως στη βυζαντινή αυτοκρατορία τον όγδοο και ένατο αιώνα. Ο Θεοφάνης και το Χρονικό του], VV 3 (1950) 393 - 438 και 4 (1951) 211 -62, που δημοσιεύθηκε μετά το θάνατό του. Ο συγγραφέας της επιχειρεί να αποδείξει, ότι η πηγή που χρησιμοποίησαν για την εποχή αυτή ο Θεοφάνης και ο Νικηφόρος προέρχεται από την εικονοκλαστική παράταξη και η στάση της είναι φιλική προς τους εικονομάχους, αντιστράφηκε όμως τελικά από τους δύο εικονόφιλους χρονογράφους. Ωστόσο από την προσεκτική ανάλυση των πηγών φαίνεται, καθώς σημείωσα στη γαλλική και αγγλική μετάφραση του βιβλίου μου (1956), ότι η υπόθεση αυτή δεν ευσταθεί. Αναφέρω ένα παράδειγμα: Και οι δυο συγγραφείς αναφέρουν ως αιτία της μειώσεως των τιμών των τροφίμων στην εποχή του Κωνσταντίνου Ε' τη δήθεν απληστία του εικονομάχου να συσσωρεύσει το χρυσάφι και για το λόγο αυτό και οι δυο τον αποκαλούν Μίδα (Θεοφάνης 443, 19, Νικηφόρος 76, 5). Είναι λοιπόν φανερό ότι η χλευαστική αυτή παρομοίωση υπήρχε στην κοινή πηγή τους. Στο ίδιο αρνητικό συμπέρασμα κατέληξε με όμοια επιχειρήματα και χωρίς να ξέρει τις δικές μου παρατηρήσεις και ο Alexander, Patriarch Nicephoros 158 εξ.

[2] Έκδ. C. de Boor. 2 τόμ. Leipzig 1904. Το παραλλαγμένο κείμενο καθώς και την συνέχειά του εξέδωσε ο E. Muralt, Πετρούπολη 1859.

[3] Εκδ. Th. Tafel, München 1859.

[4] Πρβλ. S. P. Šestakov,VV4(1897) 167 εξ. και 5 (1898) 19 εξ.

[5] Έκδ. V. I. Srezneskij, Πετρούπολη 1905. Σχετικά με το περίπλοκο ζήτημα της συνθέσεως του έργου αυτού καθώς και της σχέσεως ανάμεσα στις διάφορες παραλλαγές πρβλ. ιδιαίτερα V. G. Vasiljevskij, Chronika Logofeta v slavjanskom i grečeskom [Το χρονικό του Λογοθέτη στα Σλαβονικά και στα Ελληνικά, VV 2 (1895) 78 - 151, G. Ostrogorskij, Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logofeta [Η σλαβονική μετάφραση του Χρονικού του Συμεών Λογοθέτου], SK 5 (1932) 17 εξ., A. Každan, Chronika Simeona Logofeta [Το Χρονικό του Συμεών Λογοθέτου], VV 15 (1959) 125 εξ. Βλ. ακόμη και τη βιβλιογραφία του Moravcsik, Byzantinoturcica I, 517 εξ. [Βλ. τώρα τη διατριβή του Αθ. Μαρκόπουλου, Η Χρονογραφία του Ψευδοσυμεών και οι πηγές της, Ιωάννινα 1978].

Digitized by 10uk1s

[6] [Βλ. τώρα την κριτική έκδοση του Γενεσίου, Iosephi Genesii, Regum libri quattuor, από τους A. Lesmüller - Werner και I. Thurn, Berlin 1978]. Σχετικά με το ζήτημα των πηγών του Γενεσίου και του Συνεχιστή του Θεοφάνη βλ. την πρόσφατη μελέτη του F. Barišič, Les sources de Génésios et du continuateur de Théophane pour l' histoire du regne du Michael II. Byz. 31 (1961) 257 εξ.. ο οποίος μ.ά. αποδεικνύει, ότι και οι δυο συγγραφείς χρησιμοποίησαν για την εποχή του Μιχαήλ Β' (820 - 29) το σύγχρονο με τα γεγονότα έργο του Σεργίου του Ομολογητή που μνημονεύει ο Φώτιος στη Βιβλιοθήκη του. Πρβλ. ακόμη του ιδίου Dve verzije u izvorima o ustaniku Tomi [Δύο εκδόσεις των πηγών για την επανάσταση του Θωμά], ZRVI 6 (1960) 145 εξ. Βλ. ακόμη παρακάτω, σελ. 85, στις Πηγές του τέταρτου μέρους.

[7] Υπάρχουν ήδη τρεις εκδόσεις: Dujčev, Spisanie na bůg. Akad. na naukite [Δημοσιεύματα της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών], 54 (1936) 147 εξ.. Beševliev, Godišnik na Sofijskija Universitet [Επετηρίδα του Πανεπιστημίου Σόφιας], 33, 2 (1936). Grégoire, Byz. 11 (1936) 417 εξ. [Πρβλ. και I. Dujčev, La chronique byzantine de l'an 811, Travaux et Mémoires I (1965), 205 - 254, ανατύπωση, Medioevo Bizantino -Slavo, τόμ. 2. Roma 1968, σελ. 425 - 489 και 618 - 621], Για την ιστορία της Βουλγαρίας τον ένατο αιώνα, εκτός από τις πληροφορίες των βυζαντινών πηγών, είναι πολύτιμες και οι παλαιοβουλγαρικές επιγραφές, βλ. V. Beševliev, Půrvobůlgarski nadpisi [Οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές], Godišnik na Sof. Univ. 31. 1 (1934) και Dobavki i opravki, ίδιο έργο 32, 5 (1935). Πρβλ. ακόμη H. Grégoire, Les sources épigaphiques de l' histoire bulgare, Byz. 9 (1934) 745 εξ. |Βλ. τώρα την τελική έκδοση του V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963].

[8] Scriptor incertus de Leone Armenio, στο Corpus της Βόννης μετά τον Λέοντα Γραμματικό.

[9] H. Grégoire, Un nouveau fragment du «Scriptor incertus de Leone Armenio», Byz. 11 (1936) 417 εξ. και Du nouveau sur la Chronographie byzantine: le Scriptor incertus de Leone Armenio est le dernier continuateur de Malalas, Bull, de l' Acad, de Belgique 22 (1936) 420 εξ.

[10] Η L. Tomić, Fragmenti jednog istoriskog spisa IX veka [Αποσπάσματα ενός χαμένου ιστορικού χρονικού του ένατου αιώνα], ZRVI 1 (1952) 78 εξ., αποδεικνύει ότι το χαμένο έργο προέρχεται από το δεύτερο μισό του ένατου αιώνα (μετά τον εκχριστιανισμό της Βουλγαρίας) και αποτελεί όχι συνέχεια του Χρονικού του Μαλάλα, όπως υποστηρίζει ο Grégoire, αλλά μια σύγχρονη ιστορία. [Ο R. Browning, Notes on the «Scriptor incertus de Leone Armenio», Byz. 35 (1965) 389 - 411, υποστήριξε ότι η Διήγηση του έτους 811 και το Χρονικό του Λέοντα Αρμενίου ανήκουν σε ένα κείμενο που κάλυπτε τη χρονική περίοδο 802 -820, ενώ ο Αθ. Μαρκόπουλος, μν. έργ. σελ. 154 - 157, υποθέτει ότι η ευρύτερη ιστορική σύνθεση που λανθάνει κάτω από τα δύο έργα είναι η ιστορία του Σέργιου του Ομολογητή. Ο C. Mango, Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios, στον συλλογικό τόμο Iconoclasm, Birmingham 1977, σελ. 133 -140, υποθέτει ότι ο Σέργιος ο Ομολογητής ταυτίζεται με τον λόγιο πατέρα του πατριάρχη Φωτίου. Για την ταύτιση του ομολογητή Σέργιου με τον πατέρα του Φωτίου - χωρίς αναφορά στο χαμένο ιστορικό έργο του Σεργίου - βλ. τώρα και Ν. Β. Τωμαδάκη, Σέργιος Πατρίκιος ο ομολογητής, πατήρ του ιερού Φωτίου, Εκκλ. Φάρος 59 (1977) 152 - 161].

[11] Ν. Βέης, Το περί της κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν, Βυζαντίς 1 (1909) 37 εξ. Βλ. επίσης P. Charanis, The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlement in Greece, DOP 5 (1950) 141 εξ., όπου αναφέρονται ακόμη και οι προηγούμενες μελέτες του ίδιου συγγραφέα καθώς και πλήρης βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα αυτό. Ο Χαράνης εξαίρει σωστά την αξιοπιστία των πληροφοριών του Χρονικού της Μονεμβασίας και διατυπώνει την υπόθεση ότι και το έργο τούτο προέρχεται από το χαμένο ιστορικό κείμενο που, όπως αναφέραμε παραπάνω, τμήματά του ταυτίζονται με τη Διήγηση για τη βουλγαρική εκστρατεία του Νικηφόρου Α' καθώς και την ιστορία του Λέοντα Ε' [Βλ. τώρα και P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: La contexte historique et légendaire. Rev. Ét. Byz. 21 (1963) 5 - 49. Νέα κριτική έκδοση του Χρονικού έδωσε ο I. Dujčev, Cronaca di Monemvasia, Palermo 1976].

[12] Έκδ. M. J. de Goeje, 3 τόμ. (1879). Τις πιο σπουδαίες πληροφορίες των Αράβων ιστορικών σχετικά με την εποχή της εξ Αμορίου δυναστείας συγκέντρωσε σε αποσπάσματα ο Vasiliev, Byzance et les Arabes I, Παράρτ. 267 - 394. Για την περίοδο της μακεδονικής δυναστείας βλ. Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2.

[13] M. J. de Goeje, Bibl. geogr. Arab. VI (1899) 77 εξ. και 197 εξ., E. W. Brooks, Arabic Lists of the Byzantine Themes, Journ. of Hell. Stud. 21 (1901) 67 εξ. Πρβλ. ακόμα Gelzer, Themenverfassung 17 εξ., 81 εξ. Βλ. επίσης την υποδειγματική έκδοση (αγγλική μετάφρ. με θαυμάσιο υπόμνημα) ενός ανώνυμου περσικού γεωγραφικού έργου από το έτος 982 από τον V. Minorsky, Hudũd al - Alam, London 1937.

Digitized by 10uk1s

[14] Πρβλ. την σύνοψη του H. Grégoire, Ο Διγενής Ακρίτας. Η βυζαντινή εποποιία στην ιστορία και στην ποίηση, New York 1942. Θαυμάσια επανέκδοση του έπους με αγγλική μετάφραση και σχόλια επιμελήθηκε ο J. Mavrogordato, Digenis Akritas, Oxford 1956. [Παράλληλη, κριτική έκδοση των αρχαιότερων παραλλαγών επιμελήθηκε ο E. Trapp, Digenes Akrites, Wien 1971]. Υπάρχει και ρωσική μετάφραση του A. J. Syrkin, Digenis Akrit, Μόσχα 1960. Πρβλ. ακόμη τις μελέτες του ίδιου στο VV 18(1961) 124-149, 19(1961)97-119, 20(1961) 129-155, καθώς και τις λεπτομερειακές εκθέσεις της έρευνας σχετικά με το ζήτημα του Διγενή στο VV 17 (1960) 203-226. [Βλ. τώρα H. G. Beck. Geschichte der byzantinischen Volksliteratur, München 1971, σελ. 63-971.

[15] Migne. P. G. 100, 1069-1186. [Κριτική έκδοση με σχόλια ετοιμάζει η Marie - France Rouan, υπό την επίβλεψιη της κ. Ελένης Γλύκατζη - Ahrweiler, στο Παρίσι].

[16] AA SS. 1 Απριλ., App. 22 - 32.

[17] Έκδ. A. Vasiliev, IRAI 5 (1900) 49-86. Νέα έκδοση σε γαλλική μετάφραση των M. H. Fourmy και M. Leroy στο Byz. 9 (1934) 112-67.

[18] AA SS. 5 Ιουνίου. 190 εξ.

[19] Έκδ. V. Basiljevskij και P. Nikitin, Memoires de l' Acad. Imp. de St. Pétersbourg. VIII. Serie, VII, 2 (1905). Πρβλ. ακόμη A. Vasiliev, ίδιο έργ. III, 3 (1898). [Βλ. τώρα για το ιστορικό υλικό που περιέχουν τα αγιολογικά κείμενα για την εικονομαχία το θαυμάσιο άρθρο του I. Ševčenko, Hagiography of the Iconoclast Period, στον τόμο Iconoclasm, έκδ. A. Bryer και J. Herrin, Birmingham 1977, σ. 113 - 131].

[20] Migne, P. G. 98, 156 εξ.

[21] Migne, P. G. 94, 1232 - 1420.

[22] Έκδοση με λεπτομερή σχόλια από τον Melioranskij, Georgij Kiprjanin, σελ. 1 εξ. Βλ. ακόμα E. Kurtz, BZ 11 (1902) 538 εξ.

[23] Σ' αυτόν ανήκει ένας «στηλευτικός λόγος» (Migne, P. G. 96, 1348 - 62) καθώς και ένα ανέκδοτο σύγγραμμα που, όπως φαίνεται, είναι ακόμη σπουδαιότερο. Πρβλ. Melioranskij, Georgij Kiprjanin 99 εξ.

[24] Migne, P. G 95, 309 - 44. Πρβλ. σχετικά J. M. Hoeck, Orient. christ. per. 17 (1951) 26 και υποσ. 2.

[25] Migne, P. G. 99.

[26] Migne, P. G. 100, 169 εξ., Pitra, Spicilegium Solesmense I (1852) 302 εξ. και IV, 233 εξ. Το βασικό θεολογικό έργο του Νικηφόρου που περιέχεται στον Codex Coislianus 93, φ. 1 - 158v και στον κώδικα Parisinus Gr. 1250, φ. 173 - 322, είναι ανέκδοτο. Το περιεχόμενό του περιγράφει λεπτομερειακά ο Alexander, Patr. Nicephorus 242 - 262.

[27] Έκδ. Duchesne, Roma e l' Oriente 5 (1912) 225 εξ. Μία μεταγενέστερη παραλλαγή περιέχει η Επιστολή προς Θεόφιλον [Epist. ad Theophilum], Migne, P. G. 95. 345 εξ.

[28] Mansi 12, 959 εξ. και 13, 1 εξ.

[29] Συναγωγή και σχολιασμός από τον Ostrogorsky, Bilderstreit 46 εξ. και 7 εξ. Σχετικά με τις αποφάσεις της εικονοκλαστικής συνόδου του 815 βλ. την ακριβέστερη και πληρέστερη έκδοση του P. Alexander, The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition, DOP 7 (1953) 58 εξ.

[30] Duchesne, Liber Pontificalis I, 415 εξ. [Βλ. τώρα M. V. Anastos, Leo III's Edict against the Images in the Year 726 - 27 and Italo - Byzantine Relations between 726 and 730, Polychordia, Festschrift F. Dölger, τόμ. 3 (Byzantinische Forschungen, 1968) σ. 5 - 41].

[31] Jaffe 2180 και 2182, Mansi 12, 959 εξ. Νέα έκδοση, που όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί κριτική, είναι του E. Caspar, Papst Gregor II, und der Bilderstreit, Ztschr. f. Kirchengesch, 52 (1933) 72 εξ. Σε αντίθεση με την

Digitized by 10uk1s

προγενέστερη έρευνα (Duchesne, Liber Pontificalis 413, υποσ. 45, Schwarzlose, Bilderstreit 113 εξ. κ.α.), υποστήριξα την γνησιότητά τους, ξεχωρίζοντας τα μεταφραστικά λάθη και τις προσθήκες μεταγενέστερων αντιγραφέων, Ostrogorsky, Querelle des Images 244 εξ. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. E. Caspar, μν. έργ. 29 εξ., ο οποίος δέχεται εκτενέστερες προσθήκες στην πρώτη επιστολή. Τώρα θεωρούν γνήσιες τις δύο επιστολές και οι V. Grumel, Échos d' Orient 39 (1936) 234 εξ., H. Menges, Die Bilderlehre des Johannes von Damaskus (1938), 167, Bréhier - Aigrain 452. Bréhier, Vie et mort 79, S. Der Nersessian, Une apologie des Images du VII siècle. Byz. 17 (1944/45) 64, υποσ. 25. Πρβλ. ακόμη F. Dölger, BZ 33 (1933) 451 εξ. Αντίθετα ο H. Grégoire, Byz. 8 (1933) 761 εξ. προτείνει επάνοδο στην άποψη του Hartmann, Byz. Verwaltung 131 εξ. (πρβλ. επίσης Gesch. Italiens im Mittelalter II, 2, σελ. 118, υποσ. 22), που δεχόταν ότι η δεύτερη επιστολή του Γρηγορίου είναι γνήσια, ενώ η πρώτη είναι μεταγενέστερη νοθεία με βάση τη δεύτερη. Ο J. Haller, Das Papsttum I (1936), 502 συνεχίζει να πιστεύει ότι και οι δύο επιστολές πρέπει να θεωρηθούν «καθαρές νοθείες». Επίσης και ο A. Faggiotto, Sulla discussa autenticità delle due lettere di Gregorio II a Leone III Isaurico, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 437 εξ. επιχειρεί να αποδείξει ότι οι επιστολές δεν είναι γνήσιες, χωρίς όμως να προσκομίζει νέα σοβαρά επιχειρήματα και χωρίς να γνωρίζει τις παρατηρήσεις του E. Caspar. Ο J. Gouillard, Les lettres de Grégoire II à Léon III devant la critique du XlVe siècle, ZRVI 8, 1 (1961) 103 εξ. δημοσίευσε μια ενδιαφέρουσα έρευνα για τη χειρόγραφη παράδοση όλης της αλληλογραφίας ως εισαγωγική μελέτη για την κριτική του έκδοση [που δημοσιεύθηκε μερικά χρόνια αργότερα: Aux origines de l' iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II. Travaux et Mémoires 3 (1968), 243 - 307. Ο Gouilland αποδεικνύει πλέον πειστικά ότι οι επιστολές δεν είναι γνήσιες].

[32] Jaffé 2181. Migne, P. G. 98, 147 εξ.

[33] M.G. Conc. II suppl.

[34] M.G.Ep. V. 1. σελ. 5 εξ.

[35] Mansi 12, 1055 εξ. Σχετικά πρέπει να συγκρίνουμε και την ελληνική μετάφραση, η οποία αναγνώσθηκε στη σύνοδο της Νικαίας και περιέχει πολύ σημαντικές αποκλίσεις από το πρωτότυπο. Πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις στην μελέτη μου Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, SK 6 (1933)73 εξ.

[36] Την Εκλογή δημοσίευσαν ο J. Leunclavius, Jus graeco - romanum II (1596)79 εξ. (μάλλον από ένα χειρόγραφο της Βιέννης), ο Zachariae von Lingenthal, Collectio librorum iuris graeco - romani ineditorum (1852) (από περισσότερα χειρόγραφα) και ο A. Monferratus, Ecloga Leonis et Constantini (1889) (από ένα χειρόγραφο των Αθηνών). Το κείμενο του Zachariae ανατύπωσαν οι Ζέπος, Jus II, 1 εξ., C.A. Spulber, L' Éclogue des Isauriens (1929) με γαλλική μετάφραση και σχόλια, ο N. P. Blagoev, Ekloga (1932) με βουλγαρική μετάφραση και σχόλια. Ο E. H. Freshlield, A Manual of Roman Law, the Ecloga (1926) δημοσίευσε αγγλική μετάφραση, με βάση το κείμενο του Monferratus και με σχόλια.

Υπάρχει σοβαρή διαφωνία σχετικά με το έτος δημοσιεύσεως της Εκλογής. Πάντως φαίνεται βέβαιο από κάθε άποψη ότι η Εκλογή κυκλοφόρησε τον Μάρτιο του έτους 726. Πρβλ. V. G. Vasiljevskij, Zakonodatelstvo ikonoborcev [Η νομοθεσία των εικονομάχων], Trudy IV (1930) 157 εξ., D. Ginis, BZ 24 (1924) 346 εξ., Ostrogorsky, Chronologie 6 εξ., Spulber, μν. έργ. 83. Τα επιχειρήματα του Blagoev, έργ. μν. 19 εξ. σχετικά με το έτος 741, τα οποία επαναλαμβάνουν ουσιαστικά τις απόψεις των Biener (το έτος 739), G. E. Heimbach και Zachariae (το έτος 740), και τα οποία έχουν αναιρεθεί από τον Vasiljevskij, είναι οπωσδήποτε ανεπαρκή. Για την ίδια χρονολογία συνηγορεί και ο V. Grumel, Échos d' Orient 38 (1935) 325 εξ., ο οποίος όμως στηρίζεται στο λανθασμένο χρονολογικό του σύστημα (βλ. τα προηγ. τόμ. Α', σελ. 242 υποσ. 4) και παρακάμπτει τα σχετικά επιχειρήματα των Vasiljevskij και Spulber. [Βλ. και τις νεώτερες μελέτες του Δ. Γκίνη. Ο υπ' αριθ. 121 Κώδιξ της Μονής Αγ. Νικάνορος (Ζάβορδας) και δύο χρονολογίαι: της Εκλογής των Ισαύρων και του προχείρου Νόμου, ΕΕΒΣ 30 (1960 - 61), σελ. 351 - 52 και του V. Grumel, La date de l' Éclogue des Isauriens: l' année et le jour, Rev. Et. Byz. 21 (1963) 272 - 74. Ανθολόγια με αποσπάσματα από τις πηγές που αναφέρονται στην εικονομαχία εξέδωσαν ο H. - J. Geischer, Der byzantinische Bilderstreit, Gütersloh 1968 και ο H. Hennephof, Textus byzantinos ad iconomachiam pertinentes, Leiden 1969].

[37] Αγάθων Διάκονος. Mansi XII, 192 DE.

Digitized by 10uk1s

[38] Πρβλ. σχετικά τις σωστές παρατηρήσεις του P. E. Schramm, Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen «Staatssymbolik», Hist. Z. 172 (1951) 452 εξ.

[39] Duchesne, Liber Pontif. 391. Βλ. σχετικά Kulakovskij, Istorija III, 309, υποσ. 2, σε αντίθεση προς τον Bury, BZ 5 (1896) 570 εξ.

[40] Πρβλ. επίσης Grabar, Iconoclasme 47 εξ.

[41] Αγάθων Διάκονος, Mansi XII, 193E - 196A.

[42] Θεοφάνης 385, 29 και 386, 6. Πρβλ. σχετικά και τη σημείωση του Kulakovskij, Istorija III, 414 εξ.

[43] Καταγόταν από τη Γερμανίκεια της βόρειας Συρίας. Ο K. Schenk, BZ 5 (1896) 296 εξ. έχει αποδείξει ότι η φράση *«τη αληθεία δε εκ της Ισαυρίας»* στη Χρονογραφία του Θεοφάνη (σελ. 391, 6) είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Προσωπικά συμφωνώ με την άποψη αυτή, αν και πολλοί ερευνητές υποστηρίξουν την καταγωγή του Λέοντα από την Ισαυρία, πρβλ. π.χ. B. Kulakovskij, Istorija III, 319 με την υποσ. 2, ο οποίος στηρίζεται στην παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο Λέων έλαβε με το βάπτισμα το «χαρακτηριστικό για τους Ισαύρους» όνομα Κόνων. Ωστόσο και ο πάπας Κόνων (686 - 87) οπωσδήποτε δεν ήταν Ίσαυρος, αλλά, σύμφωνα με το Liber Pontificalis, «natione grecus, oriundus parte Tracesio, edocatus apud Siciliam». [Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει η εξαντλητική ανάλυση των βυζαντινών και των ανατολικών πηγών για την καταγωγή του Λέοντα από τον St. Gero, Byzantine Iconoclasm, σελ. 1-31, όπου όμως εκφράζονται αβάσιμες επιφυλάξεις για την ιστορικότητα της ειδήσεως ότι η οικογένεια του Λέοντα μεταφέρθηκε στη Θράκη. Αφού γνωρίζουμε ότι η Ισαυρία δέχθηκε σε πρώτη φάση το μεγάλο κύμα των βυζαντινών προσφύγων που εγκατέλειψαν τις επαρχίες της Συρίας όταν έφθασαν εκεί οι Άραβες, μπορούμε να δεχθούμε τις πληροφορίες των πηγών για τη διπλή καταγωγή του Λέοντα παρά την επιφανειακή αντίφασή τους. Δηλαδή ο Λέων γεννήθηκε στη Γερμανίκεια της Ευφρατησίας, έζησε για κάποιο διάστημα στην Ισαυρία ως πρόσφυγας, ίσως τα εφηβικά του χρόνια, και αργότερα εγκαταστάθηκε οριστικά στη Θράκη].

[44] Λεπτομερή περιγραφή της πολιορκίας με βάση όλες τις πηγές καθώς και ολόκληρη τη σχετική βιβλιογραφία δίνει ο R. Guilland, L'expédition de Maslama contre Constantinople (717 - 718) στο έργο του Études byzantines, Paris 1959, 109 εξ. [Πρβλ. και Gero, μν. έργ., σελ. 32 - 43 για το ρόλο του Λέοντα σύμφωνα με τη μαρτυρία των πηγών).

[45] Για τις φιλικές σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Χαζάρους τον όγδοο αιώνα βλ. Vasiliev, The Goths in the Crimea (1936), 87.

[46] Βλ. τα προηγούμενα τόμ. Α', σελ. 163 και 167 με υποσ. 38. Για πρώτη φορά γίνεται λόγος για ένα στρατηγό του θέματος Θρακησίων το έτος 741. Θεοφάνης 414, 33. Πρβλ. Diehl, Regime des thèmes 282 και Gelζer, Themenverfassung 77 εξ. [Ο R. L. Lilie, «Thrakien» und «Thrakesion». Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, Jahrb. Österr. Byz. 26 (1977) 747, υποστήριξε πρόσφατα ότι το θέμα Θρακησίων δεν δημιουργήθηκε από τον Λέοντα Γ' ύστερα από διαίρεση του ανατολικού θέματος, αλλά ήταν από την αρχή το τέταρτο ανεξάρτητο θέμα της Μ. Ασίας].

[47] Η πρώτη μνεία στρατηγού του θέματος των Βουκελλαρίων ανάγεται στο έτος 767, Θεοφάνης 440, 28. Πρβλ. Gelzer, Themenverfassung 79.

[48] Το 710 μνημονεύεται ένας «patricius et stratigos caravisionorum» (Liber Pontificalis 390), ενώ το 732 εμφανίζεται ένας στρατηγός των Κιβυρραιωτών. (Θεοφάνης 410, 7). Πρβλ. Diehl, Régime des thèmes 280 εξ., Gelzer, Themenverfassung 34, R. Guilland, Études de titulature et de prosopographie byzantines: Les chefs de la marine byzantine, BZ 44 (1951) (Dölger - Festschrift) 212. [Για τη διαίρεση του θέματος των Καραβησιάνων βλ. Η. Glykatzi - Ahrweiler, Byzance et la Mer, Paris 1966, σελ. 22 - 35 και H. Antoniadou – Bibicou, Études d' histoire maritime de Byzance, Paris 1966, σελ. 63 - 87].

[49] Ένας στρατηγός της Κρήτης μνημονεύεται στον Βίο του Στεφάνου του Νέου, Migne, P. G. 100, στ. 1164. Ο Γ. Σπυριδάκης, Το θέμα Κρήτης προ της κατακτήσεως της νήσου υπό των Αράβων, ΕΕΒΣ 21 (1951) 59 εξ., που πρώτος ανακάλυψε τη μαρτυρία αυτή, υποθέτει ότι η Κρήτη ανακηρύχθηκε σε θέμα την εποχή του Λέοντα Γ'. Πρβλ. επίσης H. Glykatzi - Ahrweiler, L' administration militaire de la Crète byzantine, Byz. 31 (1961) 217

Digitized by 10uk1s

εξ., η οποία υποστηρίζει σωστά ότι η Κρήτη υπαγόταν προηγουμένως σε έναν «άρχοντα» και αποτελούσε αρχοντία.

[50] Για ένα μεγάλο διάστημα αποτελούσε κοινή πεποίθηση των βυζαντινολόγων ότι η ριζική αναδιοργάνωση των θεμάτων και η γενικώτερη μεταρρύθμιση πολλών επί μέρους τομέων της κρατικής διοικήσεως οφείλονται στον Λέοντα Γ'. Ωστόσο η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται καθόλου από τις πηγές. Πρβλ. τις παρατηρήσεις μου στο Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, BZ 30 (1929/30) 394 εξ. Ο Ch. Diehl, Le monde oriental de 395 à 1081 (1936), 255 εξ. επιχειρεί να ανανεώσει την παλαιά θεωρία, αλλά στηρίζει την αναγωγή του «μεταρρυθμιστικού έργου» του Λέοντα Γ' στο «νόμο στρατιωτικό» και τον «νόμο γεωργικό», τους οποίους όμως, όπως αναγκάζεται να παραδεχθεί και ο ίδιος (σελ. 256), δεν μπορούμε να αποδώσουμε με βεβαιότητα στον Λέοντα Γ' (σχετικά με τους νόμους αυτούς βλ. τόμ. Α', σελ, 158).

[51] Για το θέμα της χρονολογίας βλ. τα παραπάνω στις «Πηγές», σελ. 14 και υποσ. 36, όπου αναγράφεται και η βιβλιογραφία για την Εκλογή.

[52] Ο R. S. Lopez, Byzantine Law in the Seventh Century and its Reception by the Germans and the Arabs, Byz. 16 (1942/43) 445 εξ. πιστεύει ότι το εθιμικό αυτό δίκαιο ίσως είχε καταγραφεί την εποχή του Ηρακλείου και ότι οι -οπωσδήποτε υποθετικές-νομικές διατάξεις του αυτοκράτορα αυτού επηρέασαν τόσο το αραβικό όσο και το γερμανικό δίκαιο. [Για την επίδραση των χριστιανικών άρχων στην Εκλογή βλ. T. E. Gregory, The Ekloga of Leo III and the Concept of «Philanthropia», Βυζαντινά 7 (1975) 267 - 287].

[53] Ζέπος, Jus II 16.

[54] Πρβλ. ιδιαίτερα τη σπουδαία πραγματεία του E. Kitzinger, The Cult of Images in the Age before Iconoclasm, DOP 8 (1954) 83 - 150.

[55] Πρβλ. τις συνοπτικές παρατηρήσεις του H. von Campenhausen, Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche, Zeitschr. f. Theol. u. Kirche 49 (1952) 33 εξ., με πλούσια βιβλιογραφία, και του G. Ladner, The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy, DOP 7 (1953) I εξ. Βλ. επίσης S. Der Nersessian, Une apologie des images du septième siècle. Byz. 17 (1944/45) 58 εξ., G. Florovsky, Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy. Church History 19 (1950) 77 εξ., N. H. Baynes, The Icons before Iconoclasm, The Harvard Theological Review 44 (1951) 93 εξ. (ανατύπωση στο έργο του, Byzantine Studies and other Essays, London 1955, 226 εξ. [Πρβλ. και L. Barnard, The Theology of Images, στον τόμο Iconoclasm, 1977, σελ. 7 - 13].

[56] [Τις μονοφυσιτικές επιδράσεις στην εικονομαχία αποκλείει κατηγορηματικά S. Brock, Iconoclasm and the Monophysites, στον τόμο Iconoclasm, 1977, σελ. 53 - 57. ενώ η L. Bernard, The Paulicians and Iconoclasm, στον ίδιο τόμο. σελ. 75 - 82. βλέπει την εικονομαχία και τον Παυλικιανισμό ως δύο παράλληλα και όχι ως αλληλοεξαρτημένα θρησκευτικά κινήματα].

[57] Θεοφάνης 401, 22. Βλ. λεπτομέρειες γι' αυτό στον J. Starr, The Jews in the Byzantine Empire 641 - 1204, Athens 1939. [Βλ. και A. Sharf, Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade, London 1971, σ. 61 εξ.].

[58] Βυζαντινές πηγές αναφέρουν ότι ο χαλίφης Ιζίδ Β' διέταξε το έτος 723/24 την καταστροφή των χριστιανικών ιερών εικόνων στο κράτος του. Στην πραγματικότητα ο χαλίφης διέταξε την καταστροφή όχι μόνον των χριστιανικών εικόνων αλλά και όλων των απεικονίσεων φυσικών προσώπων, οι οποίες υπηρετούσαν λατρευτικούς σκοπούς. Παρόμοια μέτρα είχε λάβει νωρίτερα και ο προκάτοχος του Ιζίδ, ο χαλίφης Ομάρ Β' (717 - 720). Για το ζήτημα αυτό βλ. Grabar, Iconoclasme 103 εξ. [Τη συσχέτιση των εικονοκλαστικών μέτρων του Ιζίδ και του Λέοντα αμφισβήτησαν πρόσφατα ο P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin, Paris 1971, σ. 32 - 33 και ο Gero, μν. έργ., σελ. 59 - 84, ενώ η H. Glykatzi - Ahrweiler, The Geography of the Iconoclast World, στον τόμο Iconoclasm, 1977, σελ. 21 εξ., αμφισβητεί γενικά την επίδραση ανατολικών στοιχείων στη γένεση της εικονομαχίας].

[59] [Πρόσφατα ο Gero, μν. έργ., σελ. 85 - 93, αμφισβήτησε την ορθότητα της μαρτυρίας όλων σχεδόν των πηγών, που παρουσιάζουν τον Κωνσταντίνο Νακωλείας ως πνευματικό υποκινητή της εικονομαχίας, την οποία θεωρεί ως έργο αποκλειστικά του Λέοντα].

Digitized by 10uk1s

[60] Θεοφάνης 404, 3: *«Τούτω τω έτει ήρξατο ο δυσσεβής βασιλεύς Λέον της κατά των αγίων και σεπτών εικόνων καθαιρέσεως λόγον ποιείσθαι».*

[61] Πρβλ. Ostrogorsky, Querelles des Images 235 εξ.

[62] Βίος Στεφάνου του Νέου, Migne, P. G. 100, 1084 B, Νικηφόρος 57, 26.

[63] Mansi XII, 975 (= Caspar, Zeitschr, f. Kirchengesch, 52, 85, σειρά 332): «βασιλεύς και ιερεύς ειμι».

[64] [Η H. Glykatzi - Ahrweiler, Byzance et la Mer, σελ. 40 εξ., και The Geography of the Iconoclast World, στον τόμο Iconoclasm, 1977, σελ. 23, θεωρεί την εξέγερση του θέματος Ελλάδος άσχετη προς την εικονοκλαστική πρωτοβουλία του Λέοντα].

[65] Ο Λέων Γ' δεν δημοσίευσε το 726 το «πρώτο» διάταγμα εναντίον της λατρείας των ιερών εικόνων, όπως υποστηρίχθηκε παλαιότερα με βάση μια λαθεμένη ερμηνεία του χωρίου του Θεοφάνη 404, που αναφέραμε προηγουμένως (υποσ. 58). Αντίθετα το έτος αυτό άρχισε μόνο να εκφράζεται δημόσια εναντίον των ιερών εικόνων *(«ήρξατο λόγον ποιείσθαι»),* ενώ το διάταγμα εναντίον των εικόνων, το μοναδικό και όχι το «δεύτερον», δημοσιεύθηκε το 730. Την ορθότητα της θεωρίας αυτής προσπάθησα να αποδείξω με βάση την αδιάσειστη μαρτυρία των πηγών στη μελέτη μου: Querelle des images 238 εξ. Η αντίρρηση του E. Caspar, Ztschr. f. Kirchengesch. 52 (1933) 54 εξ., στηρίζεται στη λαθεμένη υπόθεση, ότι ο Βίος Γεωργίου Β' αναγνωρίζει δύο διατάγματα (Liber Pontif. σελ. 404 και 409). Στην πραγματικότητα στο σχετικό χωρίο όπου γίνεται λόγος για «iussiones» του αυτοκράτορα, δεν εννοείται κάποιο διάταγμα, αλλά η περίφημη (πρώτη) επιστολή του Λέοντα Γ' προς τον πάπα. Όπως είναι γνωστό, τα αυτοκρατορικά γράμματα προς τη Ρώμη χαρακτηρίζονται συχνά με τον όρο αυτό. Την ερμηνεία του αυτή αποδέχθηκαν οι περισσότεροι ερευνητές. Πρβλ. F. Dölger, BZ 31 (1931) 458 εξ., J. Haller, Das Papsttum I. 328 και 502, H. Menges, Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus (1938), 33, L. Bréhier, Échos d' Orient 37 (1938) 21 εξ. και Vie et mort 79, Bréhier - Aigrain, 448 εξ., Alexander, Patr. Nicephorus 9, Beck, Kirche 299.

[66] Για το ζήτημα της γνησιότητας των επιστολών του Γρηγορίου Β' βλ. παραπάνω, υποσ. 31. Πάντως ανεξάρτητα από τη λύση που υιοθετεί κανείς σχετικά με τα κείμενα που μας παραδόθηκαν, παραμένει το γεγονός ότι υπήρξε ανταλλαγή επιστολών που είχε αρνητικά αποτελέσματα.

[67] Στο χρήσιμο βιβλίο του E. Caspar, Gesch. des Papsttums II (1933), 647 εξ. παραμορφώνεται η προσωπικότητα του Γρηγορίου Β', ο οποίος παρουσιάζεται περίπου ως εθνικιστής επαναστάτης.

[68] Πρβλ. H. Menges, Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus, Münster 1938.

[69] Πρβλ. Schwarzlose, Bilderstreit 187 εξ. και τη μελέτη μου: Soedinenie voprosa o sv. ikonach s christologičeskoj dogmatikoj. [Η συσχέτιση των ιερών εικόνων με το χριστολογικό δόγμα], SK 1 (1927) 35 εξ.

[70] Πρβλ. τις δυο επιστολές του πάπα Ζαχαρία (M. G., Ep. III αρ. 57 και 58), όπου προσφωνούνται ως αυτοκράτορες ο Αρτάβασδος και ο γιος του Νικηφόρος. Για τη χρονολογία του πραξικοπήματος του Αρτάβασδου βλ. Ostrogorsky, Chronologie 18.

[71] Θεοφάνης 422, 16: *«ων οι πλείους εις την Θράκην οικούντες μέχρι του νυν...».*

[72] Θεοφάνης 429, Νικηφόρος 66.

[73] Πρβλ. Zlatarski, Istorija I, 1, 208 εξ.

[74] Ο Νικηφόρος 69,1 ανεβάζει τον αριθμό των Σλάβων εποίκων σε 208.000. Ο αριθμός αυτός δεν πρέπει να απορριφθεί ως υπερβολικός, όπως θέλει ο P. Charanis, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor. Byz. 18 (1948) 77 εξ., ούτε όμως μπορεί και να αυξηθεί περισσότερο, σύμφωνα με τον B. A. Pančenko,Pamjatnik slavjan v Vifinii [Μαρτυρίες για τους Σλάβους στη Βιθυνία], IRAIK 8 (1903) 35, για το λόγο ότι ο αριθμός αυτός (αντίθετα με τον Pančenko) δεν αναφέρεται μόνο στους στρατεύσιμους αλλά και σε ολόκληρη τη μάζα των εποίκων με τα γυναικόπαιδα. Οι υπερβολικοί αριθμοί είναι κατά κανόνα στρογγυλοί, ενώ ο αριθμός που αναφέρει ο Νικηφόρος εντυπωσιάζει για την ακρίβειά του, κι αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στηρίζεται σε επίσημες πηγές.

Digitized by 10uk1s

[75] Ο A. Lombard, Constantin V. empereur des Romains 47, τοποθετεί τη μάχη της Αγχιάλου στο 752, ενώ ο Zlatarski, Istorija I, 1, 214 και ο Runciman, Bulg. Empire 38 δέχονται το έτος 763. Η δεύτερη χρονολόγηση είναι αναμφίβολα η σωστή, όχι τόσο για τα επιχειρήματα του Runciman (ο Zlatarski δεν αναφέρει επιχειρήματα) όσο κυρίως γιατί συμφωνεί με την είδηση του Θεοφάνη 433, 5, κατά την οποία η μάχη έγινε την πρώτη ινδικτιώνα και η 30ή Ιουνίου ήταν Πέμπτη. Ο Lombard στηρίζεται στο έτος 6254 από κτίσεως κόσμου, το οποίο αναφέρει ο Θεοφάνης, που όμως ανήκει στη χρονική περίοδο της Χρονογραφίας του, για την οποία επικρατεί η συνηθισμένη και γι' αυτό θα λέγαμε κανονική ασυμφωνία ανάμεσα στη χρονολόγηση σε έτη και σε ινδικτιώνες.

[76] [Στο γερμανικό πρωτότυπο ως στόχος της εκστρατείας αυτής μνημονεύεται η Μακεδονία, ενώ στην αγγλική μετάφραση της J. Hussey η Θεσσαλία. Για τον γεωγραφικό καθορισμό της σλαβικής Βερζιτίας, που αναφέρει ο Θεοφάνης 447, βλ. Δ. Ζακυθηνού, Βυζαντινή Ιστορία, Αθήνα 1972 (1977), σελ. 177, υποσ. 2].

[77] Ο V. Grumel, L' annexion de l' Ilyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, Recherches de science religieuse 40 (1952) 191 εξ. απέδειξε ότι το μέτρο αυτό δεν λήφθηκε την τέταρτη δεκαετία του όγδοου αιώνα από τον Λέοντα Γ', όπως υποστηριζόταν ως τώρα, αλλά δύο δεκαετίες αργότερα, δηλαδή ύστερα από την κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ιταλία στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ε'. Την παλαιά χρονολογία υποστηρίζει ο M. Anastos, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732 - 33, Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati, Roma 1957, 14 εξ.

[78] Πρβλ. τη Νουθεσία του Γεωργίου Κυπρίου, έκδ. Melioranskij, Georgij Kiprjanin, σελ. X εξ.

[79] Τα αποσπάσματα συγκέντρωσε ο Ostrogorsky, Bilderstreit 8 εξ.

[80] Ostrogorsky, Bilderstreit 8, απόσπασμα 2: *«και ει καλώς, ομοούσιον αυτήν* (δηλ. την εικόνα) *είναι του εικονιζομένου».*

[81] Πρβλ. Ostrogorsky, Bilderstreit 24 εξ., Martin, A History of the iconoclastic Controversy, London 1930, 42, Bréhier -Aigrain 467.

[82] Πρβλ. H. Grégoire, Mahomet et le Monophysisme, Melanges Diehl I(1930) 109 εξ.

[83] Mansi XIII, 257E - 260 AB.

[84] Grabar, Empereur, πρβλ. επίσης του ιδίου, Les fresques des escaliers à Sainte - Sophie de Kiev et l' iconographie impériale byzantine, SK 7 (1935) 103 εξ.

[85] Θεοφάνης 438, 8.

[86] Τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι ο αντικειμενικός στόχος της εικονοκλαστικής κινήσεως ήταν ο αγώνας κατά του μοναχισμού και ότι η εικονομαχία ήταν στην ουσία «μοναχομανία», όπως ισχυρίσθηκε πρώτος ο Andreev, German i Tarasij και αργότερα επανέλαβαν πολλοί άλλοι ερευνητές. Η αντίδραση κατά του μοναχισμού ήταν ένα σύνδρομο της εικονομαχίας, που εκδηλώθηκε αρχικά την έβδομη δεκαετία του όγδοου αιώνα. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για αντιμοναχικά μέτρα την εποχή του Λέοντα Γ' ούτε και την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε'. Σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν εντελώς αδιανόητο οι κατά πλειονότητα μοναστικές και αποκλειστικά εικονόφιλες πηγές, τις οποίες διαθέτουμε, να παραλείψουν να προβάλλουν με κάθε έμφαση τέτοια μέτρα, ακόμη και εάν υπήρχε η πιο ασήμαντη αφορμή. Βλ. επίσης την κριτική της θεωρίας αυτής από τον M. J. Sjuzjumov, Problemy ikonoborčeskogo dviženija v Vizantii [Προβλήματα της εικονοκλαστικής κινήσεως στο Βυζάντιο], Učenye zapiski Sverdlovskogo gos. ped. inst. 4 (1948) 78 εξ.

[87] Θεοφάνης 445, 3.

[88] Θεοφάνης 449, 15.

[89] Θεοφάνης 453, 10.

Digitized by 10uk1s

[90] Θεοφάνης 449, 28: *«Οι τε των θεμάτων και της συγκλήτου και των έσω ταγμάτων και των πολιτών* πάντων *και εργαστηριακών».*

[91] Θεοφάνης 450, 27.

[92] Θεοφάνης 458, 10: *«συναγούσα πάντα τον λαόν». Η* συμμετοχή του λαού της Κωνσταντινουπόλεως, έστω και τυπική, στην εκλογή του πνευματικού του ηγέτη, είναι αποδεδειγμένη και για την περίοδο αμέσως πριν από την έκρηξη της εικονομαχίας. Σύμφωνα με τον Θεοφάνη 384 ο Γερμανός κλήθηκε το 715 στον πατριαρχικό θρόνο *«ψήφω... παντός του ευαγούς κλήρου, και της ιεράς συγκλήτου, και του φιλοχρίστου λαού της θεοφυλάκτου ταύτης και βασιλίδος πόλεως».*

[93] Σχετικά με την χρονολογία βλ. Grumel, Reg. 355.

[94] Mansi XII, 1031. [Για τους επισκοπικούς καταλόγους της συνόδου του 787 βλ. τώρα J. Darrouzès, Listes episcopales du concile de Nicée (787), Rev. Ét. Byz. 33 (1975) 5 - 76. Πρβλ. και το άρθρο του J. A. Munitiz, Synoptic Greek Accounts of the Seventh Council, Rev. Ét. Byz. 32 (1974) 147 - 186].

[95] Σχετικά με το ζήτημα της συγγραφής από τον Ταράσιο βλ. Andreev, German i Tarasij 142 εξ.

[96] Ζέπος, Jus I, 45: *«Εν ονόματι του πατρός και του υιού και του αγίου πνεύματος Ειρήνη πιστός βασιλεύς»* (βλ. επίσης και σελ. 49 του ίδιου έργου). Πρβλ. Bury, Constitution 23 εξ. [Βλ. και G. Rösch, Όνομα Βασιλείας (ο πλήρης τίτλος πιο κάτω, υποσ. αρ. 128), σελ. 110 εξ. Για την πολιτική αναμέτρηση ανάμεσα στην Ειρήνη και τον Κωνσταντίνο βλ. τώρα τη διεξοδική ανάλυση του P. Speck, Konstantin VI, σελ. 209 εξ.].

[97] Θεοφάνης 475, 15, Θεόδωρος Στουδ. Επιστ. Α' 6, Migne. P. G. 99, 929 εξ. Πρβλ. Bury, Eastern Rom. Empire 3 και 212.

[98] Dölger, Reg. 340.

[99] Το 798 ανανεώθηκαν η συνθήκη ειρήνης και η υποχρέωση καταβολής τελών εκ μέρους της αυτοκρατορίας. Dölger, Reg. 352.

[100] Παρά την αντίθετη άποψη του Runciman, Bulgarian Empire 49, από τη χρονολογία του Θεοφάνη από κτίσεως κόσμου 6288 (= 795/96), βγαίνει καθαρά ότι ο Κωνσταντίνος ΣΤ' κατέβαλλε τέλη στους Βουλγάρους, όπως υποστήριξε σωστά ο Bury, Eastern Rom. Empire 339. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις η υποχρέωση καταβολής τελών χρονολογείται από την καταστροφή του 792.

[101] Σχετικά με τις διαφορές που παρουσιάζουν το αρχικό κείμενο της επιστολής του Αδριανού (Mansi XII, 1055 - 75) και η ελληνική μετάφραση που αναγνώσθηκε στη σύνοδο της Νικαίας βλ. τη μελέτη μου Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung, SK. 6 (1933) 73 εξ. [Αντίθετα ο L. Wallach, The Greek and Latin Versions of II Nicaea and the Synodica of Hadrian I (Jaffé 2448). A Diplomatic Study, Traditio 22 (1966) 103 - 125, υποστηρίζει ότι οι σχετικές παράγραφοι της επιστολής δεν εξοβελίσθηκαν κατά την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο, αλλά αργότερα, στα πλαίσια της έριδας του Φωτίου. Πρβλ. και την ανάλυση του προβλήματος από τον P. Speck, Kaiser Konstantin VI, σελ. 172 - 174 και 586 – 590].

[102] Πρέπει να θεωρηθεί αποτυχημένη η προσπάθεια του W. von den Steinen, Entstehungsgeschichte der Libri Carolini, στο: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibl. 21 (1929 -30) 83 εξ., να παρουσιάσει τις αποφάσεις της συνόδου της Φρανκφούρτης ως συμβιβαστική λύση. Ωστόσο η μελέτη αυτή αξίζει ιδιαίτερη προσοχή. Πρβλ. επίσης του ιδίου, Karl der Große und die Libri Carolini, N. Archiv d. Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde 49 (1932) 207 εξ.

[103] Η στέψη έγινε σύμφωνα με το τυπικό των βυζαντινών στέψεων, πρβλ. E. Eichmann, Die Kaiserkrönung im Abendland I (1942), 23 εξ. Στην εκλογή του Καρόλου του Μεγάλου σε αυτοκράτορα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και τοπικά ρωμαϊκά περιστατικά, όπως έδειξε ο E. Sackur. Ein römischer Majestätsprozeß und die Kaiserkrönung Karls d. Gr., Hist. Z. 87 (1901) 385 εξ. και τονίσθηκε από τότε με ιδιαίτερη έμφαση (πρβλ. λ.χ. J. Haller, Das Papsttum II, 1, 1939, 18 εξ.). Ωστόσο θα απλουστεύαμε πολύ το πρόβλημα αν στα περιστατικά αυτά βλέπαμε τον ουσιαστικό λόγο της στέψεως του Καρόλου και εξηγούσαμε την ιστορική πράξη της 25ης Δεκεμβρίου 800 σαν καρπό των συνθηκών που έτυχε να επικρατούν τη στιγμή εκείνη.

Digitized by 10uk1s

[104] Πρβλ. τη βιβλιογραφία στην αρχή του κεφαλαίου αυτού. Διαφορετική άποψη εκπροσωπεί ο L. Halphen, Charlemagne et l' Empire carolingien, Paris 1947, 120 εξ.

[105] Θεοφάνης 475, 27. Για την είδηση αυτή, που προκάλεσε πολλές συζητήσεις, πρβλ. W. Ohnsorge, Orthodoxus imperator. Vom religiösen Motiv für das Kaisertum Karls des Großen, Jahrb. d. Gesellschaft f. niedersächs. Kirchengesch. 48 (1950) 24 εξ. (= Abendland und Byzanz, σελ. 64 εξ.)· δεν μπορώ όμως να αποδεχθώ τις πνευματώδεις άλλοι εξεζητημένες παρατηρήσεις του σχετικά με τη στάση του Καρόλου στο ζήτημα των εικόνων. Πρβλ. τα σχόλι;α μου στο BZ 46 (1953) 153 εξ. και ιδιαίτερα σελ. 155.

[106] Ο μοναχός Θεοστήρικτος εξυμνεί τον αυτοκράτορα με τα λόγια: *«Ευσεβέστατος και φιλόπτωχος και φιλομόναχος»,* Βίος Νικήτα. AASS. 1 Απριλ. σελ. XXIX.

[107] Θεοφάνης 486 - 87.

[108] Συνεχιστής του Θεοφάνη 54, 5. Ο Dölger, Finanzverwaltung 62 εξ. και ο N. A. Constantinescu, Bulletin de l' Acad. Roumaine, Section hist. 11 (1924) και Deutsche Literaturzeitung 1928, τεύχ. 31, στ. 161 εξ., υποστηρίζουν ότι τον καπνικό φόρο κατέβαλλαν μόνον οι δουλοπάροικοι, αν και η άποψη αυτή δεν συμβιβάζεται με την παραπάνω πληροφορία του Συνεχιστή του Θεοφάνη, ούτε και με τους Σκυλίτζη - Κεδρηνό II, 413 και τον Ibn Hordadbeh (de Goeje) 84. Πρβλ. G. Ostrogorsky, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byz. 6 (1931) 234 εξ., και Steuergemeinde 49 εξ., καθώς και Stein, Von Altertum 160. Πάντως ο Dölger, BZ 34 (1934) 371 εξ. επιμένει στην άποψή του.

[109] Θεοφάνης 486, 26: *«αλληλεγγύως τα δημόσια».* Ο Dölger, Finanzverwaltung 130 και BZ 36 (1936) 158 και υποσ. 1, αμφισβητεί την τεχνική σημασία του όρου, αν και είναι πρόθυμος να θεωρήσει εξαίρεση το «αλληλέγγυον» του Βασιλείου Β'. Την άποψή του αυτή δέχεται και ο Lemerle, Histoire agraire 219, σελ. 261 εξ. Πάντως από τη λεγόμενη Πραγματεία Ashburner, παρ. 14 (= Dölger, Finanzverwaltung 119, 24) φαίνεται ότι ο όρος είχε πράγματι τεχνική σημασία: *«έποικοι αλληλέγγυα απαιτούμενοι».* Αυτό παραδέχεται και η K. A. Osipova, Allilengij v Vizantii v X veke [Το αλληλέγγυον στο Βυζάντιο τον δέκατο αιώνα], VV 17 (1960) 2S εξ.. η οποία αφιερώνει την μελέτη της κατά πρώτο λύγο στο Αλληλέγγυον της πραγματείας Ashburner ενώ συγχρόνως υποστηρίζει εσφαλμένα και σε εξάρτηση από τον každan, K voprosu ob osobennostjach feodal'noj sobstvennosti v Vizantii VIII - X vv. [Το ζήτημα των χαρακτηριστικών της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο από τον όγδοο ως τον δέκατο αιώνα], VV 10 (1956) 63 εξ. και Ešče raz ob agrarnych otnošenijach v Vizantii IV - XI vv. [Επιπλέον σκέψεις για την αγροτική κατάσταση του Βυζαντίου από τον τέταρτο ως τον ενδέκατο αιώνα], VV 16 (1959) 107 εξ., ότι το σύστημα προσαυξήσεως διακόπηκε στον πρώιμο μεσαίωνα και εφαρμόσθηκε πάλι τον ένατο αιώνα.

[110] Η φορολογία αυτή σήμαινε προσαύξηση της αγοραστικής τιμής περίπου κατά 10%, καθόσον οι δούλοι αυτοί ήταν ανειδίκευτοι εργάτες από το εξωτερικό. Την εποχή του Ιουστινιανού (Cod. Just. VI 43, 3 του έτους 531) οι απλοί ενήλικες δούλοι στοίχιζαν ως είκοσι νομίσματα, οι εργατοτεχνίτες ως τριάντα και οι ειδικευμένοι σε ανώτερα επαγγέλματα, π.χ. συμβολαιογράφοι και γιατροί, από πενήντα ως εξήντα νομίσματα. Το πρώτο μισό του έβδομου αιώνα (σύμφωνα με το Βίο του άγιου Ιωάννου του Ελεήμονα, έκδ. H. Gelzer, σελ. 44) οι ειδικευμένοι δούλοι πωλούνταν στα Ιεροσόλυμα τριάντα νομίσματα. Η ρωσο - βυζαντινή συνθήκη του 911 καθορίζει για τους εισαγόμενους από τη Ρωσία δούλους την τιμή των είκοσι νομισμάτων, ενώ η λιγότερο ευνοϊκή για τους ρώσους συνθήκη του 944 για τους νεαρούς αιχμαλώτους και των δύο φύλων την τιμή σε δέκα νομίσματα (Polnoe sobr. russk. letop. O^2, 36 και 50, μετάφρ. R. Trautmann, Die Nestorchronik 22 και 32). Για τη γενική κατάσταση των δούλων στο Βυζάντιο γενικά βλ. A. Hadjinicolaou -Marava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin. Athènes 1950, 89 εξ., η οποία επιχειρεί να δώσει μία συνοπτική ιστορία των δούλων στο Βυζάντιο. Βλ. όμως την κριτική του A. P. Každan, Vestnik drevnej istorii 1952, 4, σελ. 121 εξ. Βλ. ακόμη τις σπουδαίες μελέτες του A. P. Každan, Raby i mistii v Vizantii IX - XI vv. [Δούλοι και έμμισθη εργασία στο Βυζάντιο από τον ένατο ως τον ενδέκατο αιώνα]. Učenye zapiski Tul' skogo gos. ped. inst. 1951, 63 εξ., του M. J. Sjuzjumov, O pravovom položenii rabov v Vizantii (Για τη νομική θέση των δούλων στο Βυζάντιο), Učenye zapiski Sverdlovskogo gos. ped. inst. 1955, και του R. Browning, Rabstvo v Vizantijskoj imperii (600 - 1200 gg) [Η δουλεία στην βυζαντινή αυτοκρατορία 600 * 1200], VV 14 (1958) 38 εξ.

[111] Δεν μπορώ να συμμερισθώ την ερμηνεία του μέτρου αυτού που δίνει ο Γ. Κασιμάτης, Byz. 7 (1932) 149 εξ. ακολουθώντας τον Bury, Eastern Roman Empire 216 εξ. Αντίθετα προτιμώ στα ουσιώδη τις απόψεις των

Digitized by 10uk1s

Monnier. Épibolé 19, σελ. 87 εξ., Stein, Studien 156 εξ., Dölger, Reg. 378 και Bratianu, Études byz. 208 εξ. Βλ. τις αντιρρήσεις μου κατά του Κασιμάτη και του Bury στο άρθρο μου Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32 (1932) 308. υποσ. 4. Επίσης βλ. στη σελ. 308 εξ. λεπτομέρειες για το σύστημα επιτοκισμού και της δανειοδοτήσεως στο Βυζάντιο. Για περισσότερες λεπτομέρειες στο θέμα αυτό βλ. G. Cassimatis, Les intérêts dans la legislation de Justinien et dans le droit byzantin (1931).

[112] Η νομοθεσία του Ιουστινιανού (Cod. Just. IV 32, 26) όριζε για πρόσωπα των ανωτέρων τάξεων να λαμβάνουν μόνο 4% (trientes usurae), για τους εμπόρους 8% (besses usurae) και για τα λοιπά πρόσωπα *6%* (semisses usurae), όπως άλλωστε και για το κράτος όριζε επιτόκιο *6%* (Cod. Just. X 8, 3). Πάντως το επίσημο επιτρεπόμενο επιτόκιο αυξήθηκε με την πάροδο του χρόνου, και μάλιστα χωρίς να δημιουργηθεί ουσιαστική ρήξη με τη νομοθεσία του Ιουστινιανού, καθόσον έγινε προσαρμογή της αναλογίας προς την τρέχουσα νομισματική αξία. Έτσι επί Λέοντα ΣΤ' (Νεαρά 83) οι trientes usurae υπολογίσθηκαν σε 1 κεράτιο για κάθε νόμισμα, έτσι ώστε η αναλογία ήταν πια 4 1/4% αντί 4%. Τον ενδέκατο όμως αιώνα (Πείρα XIX, 1) οι trientes usurae εξισώθηκαν με 4, οι semisses usurae με 5,55%, 8,33% και 11,71% αντίστοιχα. Μία λίτρα χρυσού ήταν ίση προς 72 χρυσά νομίσματα, ένα χρυσό νόμισμα προς 12 αργυρά μιλιαρέσια ή 24 κεράτια και ένα μιλιαρέσιο προς 24 χάλκινες φόλλεις.

[113] Θεοφάνης 486, 24: *«προσέταξε στρατεύεσθαι πτωχούς και εξοπλίζεσθαι παρά των ομοχώρων, παρέχοντας και ανά οκτωκαίδεκα ημίσους νομισμάτων τω δημοσίω».* Πρβλ. Glykatzi - Ahrweiler, Recherches 19 εξ.

[114] Θεοφάνης 487. 16: *«Τους τας παραθαλασσίας οικούντας, μάλιστα της μικράς Ασίας, ναυκλήρους μηδέποτε γηπονικώς ζήσαντας άκοντας ωνείσθαι εκ των καθαρπαγέντων αυτώ κτημάτων, ως αν εκτιμηθώσι παρ' αυτώ».*

[115] Ο Uspenskij, Istorija II, 239 εξ., ερμήνευσε σωστά κατά τη γνώμη μου το συχνά παρεξηγημένο αυτό εδάφιο. Ο Lemerle, Histoire agraire 219, σελ. 73, ξεκινώντας από τη θεωρία του ότι τα στρατιωτικά κτήματα εμφανίσθηκαν αργότερα, αμφισβητεί την ορθότητα της ερμηνείας αυτής, χωρίς όμως να δίνει μια άλλη πειστική εξήγηση. Συνεπής προς τη θεωρία του αμφισβητεί επίσης (ίδια σελ.) το γεγονός ότι τα παραπάνω μέτρα σχετικά με τους γεωργούς στρατιώτες που δεν ήταν φτωχοί (δεν περιλαμβάνονταν δηλ. στην κατηγορία των «πτωχών» και δεν εξοπλίζονταν από τους ομοχώρους τους, αλλά κάλυπταν μόνοι τους τα έξοδα για τον εξοπλισμό τους) προϋποθέτουν την ύπαρξη των στρατιωτικών κτημάτων.

[116] Ο Hopf, Geschichte, I. 98 εξ. και ο Vasiliev, Slavjane v Grecii [Οι Σλάβοι στην Ελλάδα], Viz. Vrem. 5 (1898) 422 υποστήριξαν την άποψη ότι οι στρατιώτες της Μ. Ασίας εγκαταστάθηκαν και στην Ελλάδα, που είχε πλημμυρίσει από Σλάβους. Την άποψη αυτή υποστήριξε πιο διεξοδικά και με μεγαλύτερη επιμονή ο P. Charanis, Nicephorus I, The Savior of Greece from the Slavs, Byzantina - Metabyzantina 1 (1946) 76 εξ. Βλ. όμως τις σωστές αντιρρήσεις του Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται VI, 7 εξ. Πρβλ. ακόμη Viz. izvori I, 235, υποσ. 67.

[117] Περί θεμάτων, κεφ. 6, 33 (εκδ. Pertusi): *«Εσθλαβώθη δε πάσα η χώρα και γέγονε βάρβαρος».* Χαρακτηριστική είναι και μία πληροφορία από τη Vita S. Willibaldi, MGH SS XV 93, σύμφωνα με την οποία όταν ο όσιος Willibald, επίσκοπος της πόλεως Eichstätt (περίπου 723 - 28), στο δρόμο του για την Παλαιστίνη στάθμευσε στη Μονεμβασία, διαπίστωσε ότι η πόλη αυτή βρισκόταν «in Slawina terrae». Βλ. σχετικά παρακάτω.

[118] Θεοφάνης 456 εξ. [Για τα αποτελέσματα της εκστρατείας του Σταυρακίου βλ. P. Speck, Kaiser Konstantin VI, σελ. 128 εξ. και 526 - 532 (υποσ. 213 - 217)].

[119] Θεοφάνης 473.

[120] De adm. imp., κεφ. 49. σελ. 228 εξ., (έκδ. Moravcsik - Jenkins).

[121] Δεν υπάρχει λόγος να ασχοληθούμε εδώ ειδικώτερα με το διαφιλονικούμενο ζήτημα της ετυμολογίας των ονομάτων των σλαβικών αυτών φυλών. Ο Δ. Ι. Γεωργαλάς, The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae of Slavic Groups in the Peloponnesus, BZ 43 (1950) 301 εξ., δεν αμφισβητεί βέβαια ότι οι φυλές αυτές είναι οπωσδήποτε σλαβικές, δέχεται όμως και για τις δύο ονομασίες ακόμη και για τους Εζερίτες, ελληνική προέλευση, κάτι που είναι οπωσδήποτε εσφαλμένο. Πρβλ. την θαυμάσια κριτική του H. Grégoire, Byz. 21 (1951) 247 εξ., 280 και L' étymologie slave du nom des Melingi et des Ezerites, Nouvelle Clio 4 (1952) 293 εξ. Βλ. επίσης H. Ahrweiler - Glykatzi, Une inscription meconnue sur les Mélingues du Taygète, Bull. de corr.

Digitized by 10uk1s

hell. 86 (1962) 1 εξ., η οποία αποδεικνύει την επιβίωση της σλαβικής φυλής των Μελιγγών κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα. [Βλ. τώρα και Α. Αβραμέα, Ο «Τζάσις των Μελήγγων». Νέα ανάγνωσις επιγραφών εξ Οιτύλου, Παρνασσός 16 (1974) 288 - 300].

[122] Σύμφωνα με το Χρονικό της Μονεμβασίας η Πελοπόννησος βρέθηκε κάτω από σλαβική κατοχή για διάστημα 218 ετών, δηλ. από το έκτο έτος της βασιλείας του Μαυρικίου (587) ως το τέταρτο έτος του Νικηφόρου Α' (805), όταν τελικά αποκαταστάθηκε η βυζαντινή κυριαρχία, πρβλ. Ν. Βέη, Το περί της κτίσεως της Μονεμβασίας χρονικόν. Βυζαντίς 1 (1909) 73 εξ. Τις ίδιες πληροφορίες συναντάμε και στο σχόλιο του Αρέθα από το έτος 932 (Σ. Κουγέα, Νέος Ελληνομν. 9, 1912, 473 εξ.) καθώς και στη συνοδική επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Γ' (1084 - 1111) προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό (Le Quien, Oriens Christianus II, 179). Για την αξιοπιστία των πηγών αυτών βλ. P. Charanis, BSI, 10 (1948) 92 εξ. και BZ 46 (1953) 41 εξ., ο οποίος σωστά αντικρούει τη διαδεδομένη αντίληψη μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων Ιστορικών, ότι οι Σλάβοι δεν κατέλαβαν την Πελοπόννησο στα τέλη του έκτου αιώνα, όπως βεβαιώνουν οι πηγές, αλλά απλώς εγκαταστάθηκαν εκεί ως έποικοι σε μεγάλο αριθμό μετά την επιδημία της πανώλης του 756. [Για μια νέα προσπάθεια να αποδειχθεί μειωμένη η παρουσία των Σλάβων στην Πελοπόννησο βλ. J. Karayannopulos, Zur Frage der Slavenansiedlung auf dem Peloponnes, Rev. Et. Byz. - Es., υποσ. 9 (1971) 443 - 460]. Σχετικά με το ζήτημα των πηγών του Χρονικού της Μονεμβασίας βλ. P. Charanis, The Chronicle of Monembasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, DOP 5 (1950) 141 εξ., ο οποίος ανατυπώνει και μεταφράζει στα αγγλικά τις σχετικές μαρτυρίες του Χρονικού και. σχολιάζει τη σχετική βιβλιογραφία. [Για το συγγραφέα και την αξιοπιστία του Χρονικού σε συνάφεια με το ιστορικό θέμα των Σλάβων στην Πελοπόννησο βλ. τώρα J. Koder, Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia, Jahr. Öster. Byz. 25 (1976) 75 και O. Kresten, Zur Echtheit des σιγίλλιον des Kaisers Nikephoros I. für Patras, Rom. Hist. Mitt. 19 (1977) 15 - 78. Για μια χαρτογραφική αποτύπωση και στατιστική ανάλυση του υλικού από τα σλαβικά τοπωνύμια στην Ελλάδα βλ. τώρα J. Koder, Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland, BZ 71 (1978) 315-331]. Οι πληροφορίες των αφηγηματικών πηγών και του Χρονικού της Μονεμβασίας επιβεβαιώνονται και από τα αρχαιολογικά και ιδιαίτερα τα νομισματικά ευρήματα. Πρβλ. τα πληροφοριακά σχόλια του A. Bon, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l' archéologie, Byz. 20 (1950) 13 εξ. και τη σπουδαία συνοπτική μελέτη του ιδίου, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951. Ο K. M. Setton, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century, Speculum 25 (1950) 502 εξ., εκπροσωπεί την άποψη, ότι οι πληροφορίες του Χρονικού της Μονεμβασίας σχετικά με τις αβαροσλαβικές επιδρομές στα τέλη του έκτου αιώνα στην πραγματικότητα αναφέρονται στην κατάληψη της Κορίνθου το έτος 641/42 από τους Ονογούρους Βουλγάρους και ότι η βυζαντινή κυριαρχία αποκαταστάθηκε εδώ το έτος 658 με την ευκαιρία της εκστρατείας του Κωνσταντίνου Β' εναντίον των «Σκλαβινιών». Ο P. Charanis, Speculum 27 (1952) 343 εξ. ορθά απορρίπτει την υπόθεση αυτή. Πρβλ. επίσης F. Dölger, BZ 45 (1952) 218. Ο Setton, Speculum 27 (1952) 351 εξ. επιχείρησε να υπερασπίσει τη θεωρία του, χωρίς όμως επιτυχία.

[123] Η Μακεδονία μνημονεύεται για πρώτη φορά ως ανεξάρτητο θέμα το έτος 802 (Θεοφάνης 475, 22). Ο Lemerle, Philippes 122 εξ. τοποθετεί την ίδρυσή του μεταξύ των ετών 789 και 802. Οι πληροφορίες Αράβων γεωγράφων, ότι και η Κωνσταντινούπολη με τα περίχωρά της αποτέλεσε τον ένατο αιώνα ξεχωριστό θέμα (πρβλ. Gelzer, Themenverfassung 86 εξ., Bury, Eastern Rom. Empire 224), φαίνεται να οφείλονται σε πλάνη, πρβλ. H. Grégoire, Le thème byzantin de Tafla - Tablan, Nouvelle Clio 4 (1952) 388 εξ.

[124] Πρώτη σαφής μνεία ενός στρατηγού Πελοποννήσου γίνεται το έτος 812, Sciptor incertus de Leone 336. Πάντως το θέμα της Πελοποννήσου δεν ιδρύθηκε μετά την καταστροφή των Σλάβων στην Πάτρα το έτος 805, όπως είχε υποστηριχθεί άλλοτε, αλλά σύμφωνα με το Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν, κεφ. 49, 13 (έκδ. Moravcsik - Jenkins), υπήρχε και πριν από την επιδρομή των Σλάβων στην Πάτρα. Δεν είναι απίθανο η ίδρυσή του να ακολούθησε μετά την ελληνική εκστρατεία του λογοθέτη Σταυρακίου, πρβλ. G. Ostrogorski, Postanak teme Helada i Peloponez [Η σύσταση των θεμάτων Ελλάδος και Πελοποννήσου], ZRVI 1 (1952) 64 εξ.

[125] Για πρώτη φορά μνημονεύεται στρατηγός Κεφαλληνίας το έτος 809, Einh. Annal., MGH SS I 196 εξ. Ο Dvornik, Légendes 12, μεταφέρει την ίδρυση του θέματος Κεφαλληνίας στον όγδοο αιώνα, στηριζόμενος σε ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο εξέδωσε ο B. Pančenko, Katalog Molivdovulov [Κατάλογος μολυβδοβούλλων], IRAIK 13 (1908) 117, που αναφέρει τον έβδομο ή όγδοο αιώνα. Πάντως η ανάγνωση του Pančenko «στρ[ατ]ηγώ Κε[φα]λ[ην(ίας)] είναι εντελώς αβέβαιη και τα επιχειρήματά του. σελ. 118, όχι πειστικά.

Digitized by 10uk1s

[126] Πρώτη μνεία στρατηγού του θέματος Θεσσαλονίκης γίνεται το έτος 836 στον Βίο του Γρηγορίου Δεκαπολίτη (έκδ. Dvornik 36 και 62 εξ.) και στρατηγού του θέματος Δυρραχίου στο Τακτικό Upsenskij, σελ. 115, που γράφτηκε μεταξύ των ετών 845 και 856. Φαίνεται πιθανή η άποψη του Dvornik, Légendes 9, ότι το θέμα της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε επί Νικηφόρου Α'. Ο ίδιος, Légendes 12, τοποθετεί την ίδρυση του θέματος του Δυρραχίου στην εποχή του Θεοφίλου. Είναι προτιμώτερο να δεχθούμε ότι η ίδρυση και των δύο θεμάτων ανάγεται στην ίδια εποχή. Ο J. Ferluga, Sur la création du thème de Dyrrachium, XIIe Congrès Intern, des Études byz.. Résumés des communications, Belgrad-Ochrid 1961, σελ. 32, αναφέρθηκε πρόσφατα σε μιαν επιστολή του Θεοδώρου Στουδίτη (Migne, P. G. 99, επιστ. Β', αρ. 157), η οποία φαίνεται να βεβαιώνει την ύπαρξη του θέματος Δυρραχίου όσο ζούσε ο Θεόδωρος, δηλ. πριν από το 826. Και ο ίδιος ο Ferluga τοποθετεί την οργάνωση του θέματος αυτού στην εποχή του Νικηφόρου Α'.

[127] Θεοφάνης 482, 14, Dölger, Reg. 366.

[128] Θεοφάνης 492, 25: *«Ο δε Σταυράκιος ανιάτως ορών εαυτόν διακείμενον* τη *γαμετή την βασιλείαν εσπούδαζε περιποιήσασθαι, ή δημοκρατίαν εγείραι Χριστιανοίς επί τοις προλαβούσι κακοίς».* Το χωρίο τούτο ερμηνεύθηκε αρχικά με την έννοια ότι ο Σταυράκιος είχε την πρόθεση να ιδρύσει δημοκρατία σύμφωνα με το κλασικό αθηναϊκό πρότυπο (πρβλ. Bury, Eastern Rom. Empire 18, Bratianu, Privilèges 50 εξ.). Στην πραγματικότητα όμως υποδηλώνει ότι πεθαίνοντας ο αυτοκράτορας φοβήθηκε μήπως η φιλοδοξία της συζύγου του προκαλέσει, μαζί με άλλα δεινά, εμφύλιο πόλεμο, δηλ. την επανάσταση των δήμων. Πρώτος ο F. Dölger ερμήνευσε σωστά το χωρίο αυτό και την άποψή του, που είναι η μόνη ορθή, υιοθέτησε και ο Bratianu, Empire et «Démocratic» à Byzance, BZ 37 (1937) 88, υποσ. 3 (= Études byzantines. 1938, 97, υποσ. 4). Επί πλέον ο Maricq, Partis populaires 70 εξ. έδειξε πρόσφατα, στηριζόμενος σε μία αναξιοποίητη ως τότε πληροφορία στα Origines του Ψευδο - Κωδινού, ότι τότε ήταν απολύτως δυνατή η πολιτική επέμβαση των δήμων.

[129] Ο Μιχαήλ Ραγκαβές είναι ο πρώτος βυζαντινός αυτοκράτορας, που χρησιμοποίησε επώνυμο. Η χρήση των επωνυμίων συνδέεται στο Βυζάντιο με την επικράτηση ισχυρών οικογενειών, από τις οποίες οι αρχαιότερες, όπως των Μελισσηνών, εμφανίζονται κιόλας στα μέσα του όγδου αιώνα και εξής. Το επώνυμο Ραγκαβές συναντάται για πρώτη φορά στα τέλη του όγδοου αιώνα (πρβλ. Θεοφάνης 454, 19: *«Θεοφύλακτος, ο του Ραγκαβέ, δρουγγάριος της Δωδεκανήσου»,* πιθανώς ο πατέρας του Μιχαήλ Α'). Υποστηρίχθηκε η άποψη ότι το επώνυμο αυτό έχει σλαβική προέλευση και είναι ο εξελληνισμένος τύπος του «rokavŭ». Η άποψη αυτή δεν είναι απόλυτα πειστική, γιατί ο τύπος αυτός είναι δυνατό να σχηματισθεί μόνο σε αναλογία με παρόμοιους λεκτικούς τύπους (θα είχε τη σημασία: «με μεγάλο (ισχυρό) χέρι». Πρβλ. H. Grégoire, Byz. 9 (1934) 793 εξ.

[130] Σύμφωνα με τον Θεοφάνη 494, 22, ο πατριάρχης Νικηφόρος απέστειλε για πρώτη φορά το 812 μια συνοδική επιστολή προς τον πάπα Λέοντα Γ' με ομόφωνη γνώμη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Α': *«προ τούτου γαρ εκωλύετο* υπό Νικηφόρου τούτο ποιήσαι*».*

[131] Ο Bury, Eastern Rom. Empire 325, υποστηρίζει την άποψη ότι η πράξη του 812 σήμαινε την αναγόρευση του Κάρολου του Μεγάλου σε συναυτοκράτορα του βυζαντινού βασιλέως, χωρίς βέβαια να κλονισθεί η θεωρία της ενότητας της αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα να επαναφέρει την κατάσταση που επικρατούσε τον τέταρτο και πέμπτο αιώνα, όταν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κυβερνούσαν συλλογικά δύο αυτοκράτορες, ένας στην Ανατολή και ένας στη Δύση. Η αυθεντία του Bury εξασφάλισε την αναγνώριση της απόψεως αυτής. Ωστόσο οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί τώρα ήταν εντελώς διαφορετικές από κάθε άποψη σε σχέση με την ύστερη ρωμαϊκή εποχή και η αντίληψη του Bury δεν ευσταθεί κυρίως για το λόγο ότι η συλλογική εξουσία, όπως διαμορφώθηκε τον τέταρτο και τον πέμπτο αιώνα, προϋπόθετε την επικύρωση από τον εκάστοτε πρεσβύτερο αυτοκράτορα. Όμως οι διάδοχοι του Καρόλου του Μεγάλου και των βυζαντινών αυτοκρατόρων ούτε ζήτησαν ούτε έλαβαν ποτέ μια τέτοια επικύρωση από την άλλη πλευρά. Η αναγνώριση του Λουδοβίκου του Ευσεβούς από τον Λέοντα Ε' το έτος 814 στο όνομα του Καρόλου του Μεγάλου και το έτος 815 στο δικό του όνομα, δεν είχε σχέση με την άνοδο στο θρόνο του Λουδοβίκου, αλλά ήταν η έγγραφη επικύρωση της αναγνωρίσεως της δυτικής αυτοκρατορίας, που είχε διατυπωθεί το 812. Την έκδοση το 815 ενός δεύτερου εγγράφου στο όνομα του Λουδοβίκου του Ευσεβούς ο ίδιος ο Bury χαρακτηρίζει σαν «punctiliousness of the diplomatic forms» που εξυπηρετούσε απλώς τον ίδιο σκοπό όπως και τον πρώτο. Αντίθετα έχει αποφασιστική σημασία το γεγονός, ότι ο Κάρολος στέφοντας το Λουδοβίκο το 813 τον καθιέρωσε συναυτοκράτορα σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα, και το γεγονός τούτο αρκεί για να αποδειχθεί το λάθος της απόψεως του Bury. Πρβλ. τις σωστές αντιρρήσεις του Dölger, Byzanz u.d. europ.

Digitized by 10uk1s

Staatenwelt 307 και υποσ. 42.

[132] Πρβλ. την βιβλιογραφία που προηγείται στο κεφ. 5.

[133] Ο Stein, Forschungen und Fortschritte 1930, σελ. 182 εξ., υποστηρίζει την άποψη ότι ο τίτλος *«βασιλεύς 'Ρωμαίων»* χρονολογείται στο Βυζάντιο από την εποχή του Μιχαήλ Α' και εισήχθη σαν συνέπεια της αναγνωρίσεως στον Κάρολο τον Μέγα του απλού τίτλου «βασιλεύς». Η άποψη όμως αυτή πρέπει να τροποποιηθεί με βάση τις περιπτώσεις χρήσεως του τίτλου αυτού σε παλαιότερες εποχές, τις οποίες η έρευνα επισήμανε αργότερα. Πρβλ. ιδιαίτερα τις βασιλικές βούλλες στον N. Lichačev, Sceaux de l' empereur Léon III l' Isaurien, Byz. 11 (1936) 469 εξ. (βλ. σχετικά την Note additionelle του H. Grégoire, ίδιο έργ. σελ. 482) και στον V. Laurent, Note de titulature byzantine, Échos d' Orient 38 (1939) 355 εξ. (Η μελέτη του ίδιου, Βασιλεύς Ρωμαίων, l'histoire d'un litre et le témoignage de la numismatique, Cronica numismatica si arheologica 15, 1940, 198 εξ. μου είναι απρόσιτη). Πάντως είναι γεγονός ότι ο τίλος «βασιλεύς» χρησιμοποιείται σπάνια πριν από το 812 με την προσθήκη «'Ρωμαίων» και σπάνια μετά το 812 χωρίς αυτήν και ότι σιγά - σιγά ο πλήρης τίτλος «βασιλεύς 'Ρωμαίων» εκτόπισε τελείως τον απλό τίτλο «βασιλεύς». Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο και θα πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Dölger, BZ 37 (1937) 579, που υποστηρίζει ότι οι Βυζαντινοί «χρησιμοποίησαν βέβαια ευκαιριακά τον τίτλο στη μορφή «βασιλεύς 'Ρωμαίων» και πριν από το 812, όμως μετά το 812 τον προέβαλαν επιδεικτικώτερα και με μεγαλύτερη συνέπεια και τον διατήρησαν ως την πτώση της αυτοκρατορίας», πρβλ. επίσης Dölger, BZ 36 (1936) 132 εξ. και ιδιαίτερα 40 (1940) 518 εξ. [Τη σταδιακή επικράτηση του τίτλου «βασιλεύς 'Ρωμαίων» από τον έβδομο αιώνα ως την οριστικοποίησή του μετά το 812 δείχνει και η νέα συλλογή του σχετικού υλικού των εγγράφων που επιμελήθηκε ο G. Rösch, Όνομα βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit, Wien 1978, σελ. 111 - 116].

[134] P. E. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio I (1929), 12 εξ. και 83 εξ.

[135] Μετά τον Δούκουμο και τον Δίτζευγο, οι οποίοι ηγεμόνευσαν για σύντομο μόνο χρόνο. Πρβλ. Beševliev, Godišnik na Sofijskija Univ. [Επετηρίς Πανεπιστημίου Σόφιας], 32, 9, σελ. 1 εξ.

[136] Πρβλ. Runciman, Bulgarian Empire 72 εξ. [Βλ. το κείμενο της συνθήκης στην πρωτοβουλγαρική επιγραφή αρ. 41, V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963, σελ. 190 εξ.].

[137] Ostrogorsky, Bilderstreit, σελ. 51. Απόσπασμα 17: *«Είδωλα δε ταύτας ειπείν φεισάμενοι».*

[138] Ενώ οι αποφάσεις της συνόδου του 754 επιχειρούσαν να εδραιώσουν την εικονοκλαστική θέση με λεπτομερείς αναλύσεις επί χριστολογικής βάσεως, και ενώ, από την άλλη μεριά, οι εικονόφιλοι της πρώτης και προ παντός της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου μετέθεταν το επίκεντρο της διαμάχης στη σύνδεση των εικόνων με το χριστολογικό δόγμα, η σύνοδος του 815 παρέκαμψε το όλο θέμα με μία πρόταση, επιρρίπτοντας στους εικονόφιλους τη μομφή ότι *«η συμπεριγράφοντες τη εικόνι το απερίγραφον, ή την σάρκα εκ της θεότητας κατατέμνοντες, κακώ το κακόν διορθούμενοι»* (Ostrogorsky, Bilderstreit 50, απόσπασμα 14). Μόνον όποιος γνώριζε πολύ καλά τα Πρακτικά της Συνόδου του 754 μπορούσε να αντιληφθεί το βαθύ νόημα της προκλητικής και εξεζητημένης αυτής προτάσεως, με την οποία οι εικονόφιλοι κατηγορούνται ότι περιέπεσαν είτε στη μονοφυσιτική είτε στη νεστοριανή αίρεση.

[139] Είμαι υποχρεωμένος να επιμείνω στην άποψη αυτή παρά την αντίθετη γνώμη του P. J. Alexander, The Iconoclastic Council of St. Sophia and its Definition, DOP 7 (1953) 35, γιατί οι αντιλήψεις, τις οποίες αυτός παρουσιάζει ως νέα διδασκαλία της συνόδου του 815, δεν είναι πραγματικά καινούργιες, αλλά παράθεμα από το Μέγα Βασίλειο. Κατά συνέπεια είναι αδιανόητο οι εικονομάχοι του ένατου αιώνα να οδηγήθηκαν από τις παρατηρήσεις του Μεγάλου Βασιλείου και να έβγαλαν τα συμπεράσματα εκείνα τα οποία αποδίδει σ' αυτούς ο Alexander, σελ. 45.

[140] Mansi XIV, 417 εξ. [MGH, leg. III, conc. II, concilia aevi Karolini I, pars II, 1908, 475 -480].

[141] Στον Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 22 εξ. υπάρχει ο ισχυρισμός ότι ο Θωμάς ήταν Αρμένιος. Η άποψη όμως αυτή δεν ανήκει στον ίδιο τον Vasiliev, ο οποίος στο αρχικό του κείμενο δέχεται απερίφραστα τη σλαβική καταγωγή του Θωμά (πρβλ. Vizantija i Araby I, 24, βλ. επίσης History 274 εξ., προ παντός υποσ. 131), αλλά στους εκδότες της γαλλικής μεταφράσεως ή επεξεργασίας του έργου του Vasiliev. Είναι ακατανόητο γιατί οι εκδότες αυτοί προτιμούν με απόλυτη βεβαιότητα και χωρίς επιφύλαξη από τις δύο αντιφατικές

Digitized by 10uk1s

πληροφορίες του Γενεσίου, σελ. 8 και σελ. 32 (σύμφωνα με την πρώτη ο Θωμάς ήταν αρμενικής καταγωγής, σύμφωνα με την δεύτερη σκυθικής), την αρμενική γραφή, η οποία δεν βεβαιώνεται από καμιά άλλη πηγή, και παραγνωρίζουν τη σαφή είδηση του Συνεχιστή του Θεοφάνη σχετικά με την σλαβική καταγωγή του Θωμά. Ακριβώς με βάση τη σαφή πληροφορία του Συνεχιστή του Θεοφάνη, η οποία ουσιαστικά συμφωνεί με εκείνη του Γενεσίου, σελ. 32, ο Vasiliev δέχεται, καθώς και πριν απ' αυτόν ο Bury, The Identity of Thomas the Slavonian, BZ 1 (1892) 55 εξ. (πρβλ. επίσης Eastern Rom. Empire 85 και αλλού) ότι ο Θωμάς ήταν Σλάβος από τη Μ. Ασία. Την άποψη αυτή υιοθετούν πολύ σωστά οι περισσότεροι ερευνητές. Πρβλ. προ παντός M. Rajkovič, O poreklu Tome, vodje ustanka 821 - 823 g., ZRVI 2 (1953) 33 εξ. (με γαλλική περίληψη), ο οποίος προσκόμισε τα πλέον αποφασιστικά επιχειρήματα σχετικά με τη σλαβική προέλευση του Θωμά. Πρβλ. επίσης την κριτική έρευνα των πηγών στη σπουδαία μελέτη του F. Barišić, Dve verzije u izvorima o ustaniku Tomi (Δύο παραλλαγές των πηγών σχετικά με την επανάσταση του Θωμά), ZRVI 6 (1959) 145 εξ. Λεπτομερειακή περιγραφή της επαναστάσεως βλ. στον E. Lipšic, Vosstanie Fomy Slavjanina i vizantijskoe krest' janstvo na grani VIII - IX vv. [Η εξέγερση του Θωμά του Σλάβου και ο βυζαντινός αγροτικός πληθυσμός κατά τα τέλη του όγδοου και τις αρχές του δέκατου αιώνα], Vestnik drevnej istorii 1939, αρ. 1, 352 εξ. και Očerki 212 εξ. [Βλ. τώρα και P. Lemerle, Thomas le Slave, Travaux et Mémoires I (1965), 255 -297, ο οποίος υιοθετεί τη θεωρία της σλαβικής καταγωγής του Θωμά, σελ. 284 εξ.].

[142] Συνεχιστής του Θεοφάνη 53, 15.

[143] Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 49 εξ. Δεν είναι δυνατό να καθορίσουμε με ακρίβεια το χρόνο της κατακτήσεως της Κρήτης. Η σχετική βιβλιογραφία κυμαίνεται μεταξύ των ετών 823 και 828. Ο Ι. Παπαδόπουλος στην ειδική μελέτη του, Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824 - 961), Texte und Forschungen zur byz.-neugr. Philol. 43, Αθήναι 1948, 58 εξ., δεν καταλήγει, καθώς πιστεύω, σε θετικά πορίσματα. Η τελευταία μελέτη σχετικά με την ιστορία της αραβικής κυριαρχίας στην Κρήτη του Ν. Τωμαδάκη, Προβλήματα της εν Κρήτη αραβοκρατίας (826 -961), ΕΕΒΣ 30 (1960) 1 εξ. δεν ασχολείται με το θέμα του χρόνου της κατακτήσεως της Κρήτης. [Βλ. τώρα Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων, Κρητικά Χρονικά 15 - 16 (1961 - 1962) 9 - 41, ο οποίος αποδεικνύει ότι η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες έγινε σταδιακά και ότι το 822/23 έγινε μόνον η πρώτη επιδρομή του Abu Hafs, ενώ το 827/28 έχουμε την οριστική εγκατάσταση Αράβων στο νησί, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και κατάκτηση ολόκληρου του νησιού].

[144] Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν, κεφ. 29, 60 (έκδ. Moravcsik -Jenkins).

[145] Πρβλ. Ch. Diehl, La legende de l' empereur Théophile. SK 4 (1931) 33 εξ.

[146] Εκτός από το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών, υπάρχουν ακόμα πέντε θέματα (Οψικίου, Βουκελλαρίων, Αρμενιακών, Ανατολικών και Θρακησίων) στη Μ. Ασία κατά το 803 (Συνεχ. Θεοφάνη 6, 15) και το 819 (Θεόδωρος Στουδίτης, Επιστ. Β', 64, Migne, P. G. 99, 1284). Αντίθετα το 838 στις Πράξεις των 42 Μαρτύρων εξ Αμορίου (έκδ. Vasiljevskij και Nikitin, Zapiski Imp. Akad. Nauk. σειρ. VIII, VII 2. σελ. 65) μνημονεύονται επτά θέματα και το 834, στο Βίο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (έκδ. Regel, Analecta byzantino - russica, σελ. 9), που συγκαταλέγει μάλλον και το θέμα των Κιβυρραιωτών, γίνεται λόγος για οκτώ θέματα (ο Nikitin, ίδιο έργ. 244 εξ. υποθέτει, χωρίς να υπάρχει λόγος, ότι υπάρχει αντιγραφικό λάθος σε ένα από τα δύο κείμενα). Επειδή έντονη δραστηριότητα της βυζαντινής πολιτικής στην περιοχή του Πόντου διαπιστώνεται αρχικά κατά την εποχή του Θεοφίλου (σχετικά με την ίδρυση του θέματος της Χερσώνας βλ. τα αμέσως επόμενα), γι' αυτό είναι πιθανό ότι η ίδρυση των δύο θεμάτων της Παφλαγονίας και της Χαλδίας έγινε, όπως υπέθεσε ο Bury, Eastern Rom. Empire 221 εξ., επί Θεοφίλου και όχι επί Μιχαήλ Β'. Σε αντίθεση με τον Bury πιστεύω ότι η ίδρυση των Κλεισουρών στα αραβικά σύνορα πρέπει να τοποθετηθεί στην εποχή του Θεοφίλου, όταν η βυζαντινο -αραβική διένεξη ξέσπασε εκ νέου στη Μ. Ασία, μετά από μακρό διάστημα ηρεμίας. Σχετικά με τις Κλεισούρες βλ. τη γενική μελέτη του J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja [Μικρές μονάδες στρατιωτικής διοικήσεως στο σύστημα των θεμάτων], ZRVI 2 (1953) 76 εξ.

[147] Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν, κεφ. 42, 24 (έκδ. Moravcsik -Jenkins), Συνεχ. Θεοφάνη 122 εξ. Υπάρχει σοβαρή διαφωνία για την ταυτότητα του λαού που απειλούσε την εποχή εκείνη το κράτος των Χαζάρων και τις βυζαντινές κτήσεις στην περιοχή της Κριμαίας. Πρβλ. Vasiliev, The Goths in the Crimea (1936), 108 εξ., ο οποίος συσχετίζει τα γνωστά μέτρα που έλαβαν τα κράτη των Βυζαντινών και των Χαζάρων με τον κίνδυνο που προερχόταν από τους Ρώσους Νορμανδούς (στην ίδια σελ. βλ. τις απόψεις των παλαιοτέρων ερευνητών).

Digitized by 10uk1s

[148] Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 144 εξ., Grégoire, Michel III 328 εξ., Bury, Mutasim's March through Cappadocia in A. D. 838. Journ. of Hell. Stud. 29 (1909) 120 εξ.

[149] Η περίφημη αυτοκρατορική επιστολή του αγίου Διονυσίου σχετίζεται με μία πρεσβεία προς τον αυτοκράτορα Λοθάριο. Πρβλ. F. Dölger, Der Pariser Papyrus von St. Denis als ältestes Kreuzzugsdokument. στο Byzantinische Diplomatik (Ettal 1956) 204 εξ., W. Ohnsorge, Das kaiserbündnis von 842 - 844 gegen die Sarazenen. Datum, Inhalt und politische Bedeutung des «kaiserbriefes aus St. Denis», στο Abendland und Byzanz (Darmstadt 1958), 131 εξ.

[150] Ο V. Grumel, Recherches récentes sur l' iconoclasme, Échos d' Orient 33 (1930) 99 μνημονεύει μια πληροφορία για τη σύγκληση μιας νέας εικονοκλαστικής συνόδου επί Θεοφίλου. Ωστόσο η μεταγενέστερη αυτή πληροφορία, καθώς παραδέχεται και ο ίδιος ο Grumel, Reg. 413, είναι αμφίβολη γιατί οι σύγχρονες πηγές αγνοούν την υποτιθέμενη αυτή σύνοδο.

[151] Πρβλ. Bury, Eastern Rom. Empire 141. Βλ. όμως ακόμα Alexander, Patr. Nicephorus 142 εξ.

[1] Πρβλ. τα πρόσφατα και λεπτομερειακά σχόλια του A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. [Από την ιστορία της βυζαντινής χρονογραφίας του δέκατου αιώνα], VV 19 (1961) 76 εξ. και 21 (1962) 95 εξ. Σχετικά με τα κλασσικιστικά χαρακτηριστικά του έργου βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του R. J. H. Jenkins, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, DOP 8 (1954) 11 εξ.

[2] Στο CB μετά τον Συνεχιστή του Θεοφάνη. Ρωσική μετάφραση του σπουδαίου έργου, με εισαγωγή και σχόλια της R. A. Nasledova, Dve vizantijskie chroniki X veka [Δύο βυζαντινά Χρονικά του δέκατου αιώνα], Μόσχα 1959, 141 εξ.

[3] Πρβλ. M. Sjuzjumov, Ob istočnikach Ljva Djakona i Skilicy [Σχετικά με τις πηγές του Λέοντα του Διακόνου και του Σκυλίτζη], Viz Obozrenie 2 (1916) 106 εξ.. του οποίου οι λεπτομέριακές παρατηρήσεις έχουν ουσιαστικά διαφωτίσει το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ του Λέοντα του Διακόνου και του Σκυλίτζη. Για περισσότερες όμως διεισδυτικές επεξηγήσεις στο ζήτημα αυτό βλ. A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoj chronografii X v., VV 20(1961) 106. [Βλ. τώρα N. M. Παναγιωτάκη, Λέων ο Διάκονος, Αθήνα 1965. Ο Ν. Παναγιωτάκης ετοίμασε και την κριτική έκδοση του Λέοντα του Διακόνου που τώρα τυπώνεται],

[4] [Από τον I. Thurn, Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Berlin 1973].

[5] Αξιόλογες προσθήκες με βάση ένα χειρόγραφο του Σκυλίτζη, το οποίο αναφέρεται στην ιστορία του Σαμουήλ και του βασιλείου του, παρέχει ο B. Prokič, Die Zusätze in der Hs. des J. Skylitzes cod. Vindob. hist. gr. LXXIV, München 1906. Για τα χειρόγραφα του Σκυλίτζη βλ. De Boor, BZ 13 (1904) 356 εξ. και 14 (1905) 409 εξ., 757 εξ. Για τα χειρόγραφα του Κεδρηνού βλ. K. Schweinburg, BZ 30 (1929/30) 68 εξ. [Για όλα αυτά βλ. τώρα την εισαγωγή στην έκδοση του Thurn].

[6] Ο Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 340 την χαρακτηρίζει σωστά «Ioannes Skylitzes continuatus».

[7] Όλα τα χωρία που αναφέρονται στη βυζαντινή ιστορία της εποχής του Βασιλείου Β' καθώς και ορισμένα αποσπάσματα που προέρχονται από άλλα τμήματα της Χρονογραφίας αυτής, δημοσιεύθηκαν και μεταφράσθηκαν στα ρωσικά από τον Rosen, Bolgarobojca. Το τμήμα ως το θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή εξέδωσαν στο αρχικό κείμενο και σε γαλλική μετάφραση οι J. Kratschkovkij και A. Vasiliev, Patrologia orientalis XVIII (1924) 705 εξ. Ορισμένα αποσπάσματα σχετικά με την περίοδο 940 έως 960 δημοσίευσε σε ρωσική μετάφραση ο Vasiliev, Vizantija i Araby II, Pril. σελ. 61 εξ. και σε γαλλική μετάφραση ο ίδιος Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2, σελ. 91 εξ. Στο τελευταίο αυτό έργο υπάρχουν και άλλες αραβικές πηγές σχετικές με τη βυζαντινή ιστορία (η γαλλική επανέκδοση περιέχει πολύ περισσότερα αποσπάσματα).

[8] Polnoe Sobranie Russkich Letopisej [Πλήρης συλλογή των ρωσικών Χρονικών], I (1926/28) και II (1908). Υπάρχει γερμανική μετάφραση του R. Trautmann, Die altrussische Nestor - Chronik, Leipzig 1931, καθώς και αγγλική των S. H. Cross και O. P. Sherbowitz - Wetzor, The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, Cambridge, Mass. 1953.

[9] Έκδ. F. I. Uspenskij, Sinodik v nedelju pravoslavija [Συνοδικό της Κυριακής της Ορθοδοξίας], Οδησσός

Digitized by 10uk1s

1893. Βλ. σχετικά Uspenskij, Očerki 1 εξ., Michel, Kerullarios II, 1 εξ. και Oriens Christianus N. S. 12 (1925) 151 εξ., Grumel, Reg. 425. Πρβλ. επίσης την περιεκτική πραγματεία του V. A. Mošin, Serbskaja redakcija Sinodika v nedelju pravoslavija [Μία σερβική έκδοση του Συνοδικού της Κυριακής της Ορθοδοξίας], VV 16 (1959) 317 - 94, 17 (I960) 278 - 353 και 18 (1961) 359 εξ., ο οποίος εκτός από τις ελληνικές εκδόσεις του Συνοδικού ερευνά διεξοδικά και τις σλαβικές (βουλγαρική, ρωσική και σερβική) και δημοσιεύει το κείμενο της σερβικής εκδόσεως σε παράλληλη στήλη με το ελληνικό. [Βλ. τώρα την κριτική και σχολιασμένη έκδοση με γαλλική μετάφραση του J. Gouillard, Le Synodikon de l' orthodoxie. Édition et commentaire, Travaux et Mémoires 2 (1967), 1 - 316].

[10] Τον τελευταίο καιρό πολλοί ερευνητές ασχολήθηκαν ειδικώτερα με το ζήτημα των πηγών της ιστορίας των Παυλικιανών, μετά από τα ερεθίσματα του H. Grégoire, Les sources de l' histoire des Pauliciens, Bulletin de l' Acad, de Belgique 22 (1936) 95 εξ. και Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens. ίδιο περιοδ. 33 (1947) 289 εξ. Οι πρόσφατες αυτές έρευνες τροποποίησαν σημαντικά την υπόθεση του Grégoire, σύμφιονα με την οποία όλες οι λοιπές πηγές ανάγονται στον Πέτρο Σικελιώτη και συνεπώς δεν έχουν αυτοτελή αξία. Έτσι και ο F. Scheidweiler, Paulikianerprobleme. BZ 43 (1950) 10 εξ. 336 εξ. υπερασπίζει την σπουδαιότητα της διηγήσεως σχετικά με την αίρεση των Παυλικιανών, που διασώθηκε στο Χρονικό του Γεωργίου Μοναχού. Από τις τρεις διαφορετικές μορφές της διηγήσεως αυτής προκρίνει ο Scheidweiler τη «σύντομη διήγηση 3», η οποία, κατ' αυτόν, περιέχει την αρχική μορφή (το ίδιο και ο J. Friedrich, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss. 1896, 70 εξ.) και προέρχεται μάλλον επίσης από τον Πέτρο Σικελιώτη. Στο ίδιο πόρισμα καταλήγει και ο M. Loos, Deux contributions à l' histoire des Pauliciens. BS1. 17 (1956) 90 εξ. Επί πλέον ο J. Scharf, Zur Echtheitsfrage der Manichäerbücher des Photios, BZ 44 (1951) 487 εξ. υποστηρίζει την άποψη ότι από τα αντιρρητικά βιβλία του Φωτίου εναντίον των Παυλικιανών είναι γνήσια όχι μόνο το τέταρτο και το τελευταίο, όπως υπέθεσε ο Grégoire, αλλά ακόμη το δεύτερο και το τρίτο και ότι μάλιστα και αυτό το πρώτο βιβλίο επιτρέπει να αναγνωρίσουμε «τουλάχιστο ίχνη από το χέρι του μεγάλου πατριάρχη». Πρβλ. επίσης E. E. Lipšic, Pavlikianskoe dvizenie v Vizantii v VIII i pervoj polovine IX vv. [Η κίνηση των Παυλικιανών στο Βυζάντιο τον όγδοο και στο πρώτο μισό του ένατου αιώνα], VV 5 (1952) 49 εξ. και Očerki 133 εξ. [Βλ. τώρα την κριτική έκδοση με γαλλική μετάφραση των ελληνικών πηγών για την ιστορία των Παυλικιανών από τον P. Lemerle με πέντε άλλους συνεργάτες, Les sources grecques pour l' histoire des Pauliciens d' Asie Mineure, Travaux et Mémoires 4 (1970), 1 - 227. Για τις αρμενικές πηγές βλ. N. G. Garsoian, The Paulician Heresy: A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire, Paris 1967].

[11] Grumel, Reg. 789. Το κείμενο στον N. Petrovskij, Pis'mo patriarcha Konstant. Feofilakta Carju Bolgarii Petru [Η επιστολή του Θεοφυλάκτου, πατριάρχη Κων/λεως στον τσάρο της Βουλγαρίας Πέτρο], Izvest. otd. russk. jar. i slov. Imp. Akad. Nauk, Πετρούπολη 1913, XVIII, III 365 εξ. Αγγλική μετάφραση του Sharenkoff, A Study of Manichaeism in Bulgaria, 1927, 63-65 και βουλγαρική του Zlatarski, Istorija I, 2 σελ. 840 - 45.

[12] Έκδ. Popruženko, Kozma Presviter, bolgarskij pisatel' X v. [Ο πρεσβύτερος Κοσμάς, Βούλγαρος συγγραφέας του δέκατου αιώνα], Σόφια 1936. Γαλλική μετάφραση με θαυμάσιο υπόμνημα των H. Ch. Puech και A. Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris 1945.

[13] Mansi XVI, 1 εξ. και XVII, 372 εξ. Η προσαρτημένη στα Πρακτικά της συνόδου του 869/70 συλλογή κειμένων (Mansi XVI, 409 - 57), θεωρήθηκε μέχρι τώρα ως πρώτη πηγή για την ιστορία των σχέσεων μεταξύ της Κωνσταντινουπόλεως και της Ρώμης στην περίοδο της δεύτερης πατριαρχείας του Φωτίου. Ωστόσο σύγχρονες έρευνες έδειξαν ότι πρόκειται για ένα ανθολόγιο κειμένων εναντίον του Φωτίου από την εποχή του πάπα Φορμώσου (891 - 96), που δημοσιεύθηκε με πολεμική διάθεση. Πρβλ. Dvornik, Photian Schism 216 εξ., 271 εξ. Βλ. επίσης τα επόμενα σελ. 289 υποσ. 81.

[14] Migne, P. G. 102, 585 εξ.

[15] MGH Έπ. VI, II, 1, έκδ. E. Perels (Νικόλαος Α')· Επ. VI, II, 2, έκδ. E. Perels (Αδριανός Β')· Επ. VII, 1, έκδ. E. Caspar (Ιωάννης Η').

[16] Κριτική έκδοση του V. N. Beneševič, Catalogus cod. manuscr. gr. in mon. St. Catharinae in Monte Sina I (1911), σελ. 452 εξ. Πρβλ. επίσης B. Granič, Kirchenrechtliche Glossen zu den von Kaiser Basileios I. dem autokephalen Erzbistum von Aclinda verliehenen Privilegien, Byz. 12 (1937) 215 εξ.

Digitized by 10uk1s

[17] Πρβλ. Dvornik, Legendes, με γαλλική επίσης μετάφραση των δύο Βίων. Σχετικά με τις πολυάριθμες εκδόσεις του κειμένου βλ. ίδιο έργ. σελ. 342 εξ.

[18] Έκδ. Regel, Analecta Byzantinorossica, Πετρούπολη 1891, 1 -19 και σχετικό υπόμνημα σελ. III - XIX.

[19] Έκδ. E. Kurtz, Mem. de l' Acad. Imp. de St. Pétersbourg, VIII, Serie III, 2 (1898).

[20] Migne. P. G. 105. 488 εξ.

[21] Έκδοση με αναλυτικό ιστορικό υπόμνημα του C. de Boor, Berlin 1888. Καινούργια έκδοση (με βάση εκείνη του de Boor) με αγγλική μετάφραση παρουσίασε ο P. Karlin - Hayter,Vita S. Euthymii, Byz. 25/27 (1955/57) 1 - 172. Υπάρχει και ρωσική μετάφραση με πλατειά εισαγωγή και διεξοδικό υπόμνημα του A. P. Každan, στο έργο του Dve vizantijskie chroniki X veka [Δύο βυζαντινά χρονικά του δέκατου αιώνα], Μόσχα 1959, 7 - 139.

[22] Migne, P. G. III, 40 εξ. Βουλγαρική μετάφραση με ευρύτατο υπόμνημα του V. Zlatarski, Sbornik na nar. umotr. i knižn [Συλλογή εθνικών λαϊκών παραδόσεων και φιλολογίας], 10 (1894) 372 - 428, 11 (1894) 5 - 54, 12 (1895) 121 - 211. Πρβλ. επίσης J. Dujčev, Sbornik Nikov (1940), 212 εξ. [Βλ. τώρα την κριτική έκδοση με αγγλική μετάφραση των R. J. H. Jenkins -L. G. Westernink, Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters, Washington, D. C., 1973].

[23] Έκδ. Σακκελίων, Δελτίον 1 (1884) 658 εξ. και 2 (1885) 40 εξ., Dölger, Reg. 606 και 607.

[24] Έκδοση με γαλλική μετάφραση του Γ. Κόλια, Léon Choerosphactès, Athènes 1939, 76 εξ.

[25] Νέα έκδοση με διεξοδικό ιστορικό υπόμνημα του A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De thematibus (Studi e Testi 160), Vaticano 1952. Είναι απαράδεκτη η άποψη του εκδότη, σύμφωνα με την οποία το δεύτερο τμήμα του συγγράμματος προέρχεται από τα τελευταία χρόνια του δέκατου αιώνα. Οι μαρτυρίες του βιβλ. I (XIII, 12) καθώς και του βιβλ. II (VI, 42) σχετικά με το Ρωμανό Λακαπηνό δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία, ότι και τα δύο βιβλία συγγράφηκαν κατά την διάρκεια της βασιλείας του ηγεμόνα αυτού. Πρβλ. σχετικά τις παρατηρήσεις μου στο άρθρο: Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d' Asie Mineure, Byz. 23 (1954) 31 εξ.

[26] Υποδειγματική έκδοση με αγγλική μετάφραση των G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, Βουδαπέστη 1949 [επανέκδοση 1967]. Βλ. ακόμα και το πλούσιο υπόμνημα στο έργο Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio, II, Commentary, London 1962, έκδ. του R. J. H. Jenkins. Τα επί μέρους τμήματα επεξεργάσθηκαν οι F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, G. Moravcsik, D. Obolensky και S. Runciman.

[27] Νέα έκδοση του βιβλ. I, κεφ. 1 - 83 με γαλλική μετάφραση και πλούσιο υπόμνημα του A. Vogt, Constantin VII Porphyrogenète. Le Livre des Cérémonies, Paris 1935, 1939 - 40. Σπουδαίες διορθώσεις του κειμένου της εκδόσεως του J. J. Reiske στο C. B. και προπαντός της εκδόσεως του A. Vogt, ετοίμασε ο Φ. Κουκουλές, Διορθωτικά και ερμηνευτικά εις την Έκθεσιν της βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου και το Κλητορολόγιον του Φιλοθέου, ΕΕΒΣ 19 (1949) 75 εξ. Ως τώρα το κείμενο της Εκθέσεως της βασιλείου τάξεως ήταν γνωστο μόνο από το χειρόγραφο της Λειψίας (Lipsiensis bibl. urb. Rep. I 17). Οι C. Mango και I. Ševčenko. A new Manuscript of the De cerimoniis, DOP 14 (1960) 247 εξ. ανακοίνωσαν την εκπληκτική είδηση ότι και ο Cod. Chalcensis S. Trinitatis (125) 133 περιέχει σημαντικά τμήματα του έργου, με ορισμένες αξιόλογες παρεκκλίσεις από το χειρόγραφο της Λειψίας.

[28] Αυτοτελής έκδοση με θαυμάσιο υπόμνημα του Bury, Admin. System. Στην επιγραφή το Κλητορολόγιο χρονολογείται τον μήνα Σεπτέμβριο του 899. Αποδείχτηκε αστήρικτη η άποψη του P. Maas, BZ 34 (1934) 257 εξ., ότι τούτο περιέχει πολλαπλές παρεμβολές από την περίοδο γύρω στο έτος 910. Πρβλ. Grumel, Chronologie 13 εξ. και 19 εξ. Βλ. επίσης R. Guillan d, Études sur l' histoire administrative de Byzance: Observations sur le Clèterologe de Philothée, REB 20 (1962) 156 εξ. [Βλ. τώρα νέα κριτική και σχολιασμένη έκδοση με γαλλική μετάφραση του Κλητορολογίου όπως και των Τακτικών Uspenskij, Beneševič και του περιεχόμενου στον Κώδ. του Εσκοριάλ R - II - 11 από το N. Oikonomidés, Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972].

Digitized by 10uk1s

[29] F. Uspenskij, Vizant. tabel' o rangach [Ο βυζαντινός κατάλογος ιεραρχίας], IRAIK 3 (1898) 98 εξ. Σχετικά με τον χρόνο προελεύσεως βλ. την πραγματεία μου Taktikon Uspenskog i Taktikon Beneševiča, ZRVI 2 (1953) 40 εξ., στην οποία ορίζω ακριβέστερα την χρονολόγηση (842 - 56) που δέχεται ο Bury, Admin. System 12 εξ. και αντιτίθεμαι στην άποψη του Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται 235 εξ., ότι το έργο τούτο προέρχεται από την περίοδο μεταξύ 809 και 828.

[30] Beneševič, Ranglisten 97 εξ. Εδώ ανατυπώνονται επίσης το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου και το Τακτικό του Uspenskij, έτσι που μπορεί κανείς άνετα να συγκρίνει στην έκδοση αυτή τους καταλόγους ιεραρχίας του ένατου και του δέκατου αιώνα. Σχετικά με την χρονολογία πρβλ. την πραγματεία μου, που αναφέρω στην προηγούμενη υποσημείωση. [Ο Ν. Οικονομίδης ανακάλυψε το Τακτικό που σώζεται στον κώδικα Εσκοριάλ R - II -11, το οποίο εξέδωσε ο ίδιος για πρώτη φορά στο βιβλίο του που αναφέρεται παραπάνω στη σημ. 27 και στις σελ. 255 - 277. Το Τακτικό αυτό ανάγεται στην εποχή 971 - 975].

[31] Νέα έκδοση (περιέχει const. I ως const. XIV, §§ 1 - 38) του R. Vári, Leonis imp. Tactica, 2 τόμ., Βουδαπέστη 1917 και 1922. Οι J. Kulacovskij, VV 5 (1898) 398 εξ. και M. Mitard,BZ 12 (1903) 585 εξ. απέδειξαν ότι το έργο αυτό προέρχεται από την εποχή του Λέοντα ΣΤ' και όχι του Λέοντα Γ', όπως πίστευαν οι παλαιότεροι ερευνητές.

[32] Έκδ. A. Dain, Sylloge Tacticorum quae olim «inedita Leonis Tactica» dicebatur, Paris 1938. Ο Dain απέδειξε ότι είναι αβάσιμη η υπόθεση του R. Vári, BZ 27(1927) 241 εξ., σύμφωνα με την οποία το έργο αυτό βέβαια δεν ανήκει στο Λέοντα, προέρχεται όμως από την εποχή του και ανήκει στο συναυτοκράτορά του Αλέξανδρο.

[33] Το Επαρχικό βιβλίο εκδόθηκε με βάση ένα χειρόγραφο της Γενεύης από τον J. Nicole, Λέοντος του Σοφού το Επαρχικόν βιβλίον, Γενεύη 1893, έγινε ανατύπωση από τον Ζέπο, Jus II, 371 - 92. Γαλλική μετάφραση με υπόμνημα του Nicole, Le Livre du Préfet ou l' édit de l' empereur Léon le Sage sur les Corporations de Constantinople, Genève 1894. Άγγλική μετάφραση του E. H. Freshfield, Roman Law in the Later Roman Empire, Cambridge 1938. Ρωσσική μετάφραση με πλούσιο υπόμνημα του M. J. Sjuzjumov, kniga Eparcha [Το επαρχικό βιβλίο], Sverdlovsk 1949, νέα έκδοση με ρωσσική μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια, ετοίμασε ο ίδιος: Vizantijskaja Kniga Eparcha, Μόσχα 1962. Αποδείχθηκε σφαλερή η υπόθεση που στηρίχθηκε σε μια πληροφορία του Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη IV (1899) 37 εξ. ότι και ένα χειρόγραφο της Κωνσταντινουπόλεως περιέχει το Επαρχικό βιβλίο. Πρβλ. την ανακοίνωση του Δ. Γκίνη, Το επαρχικόν βιβλίον και οι νόμοι Ιουλιανού του Ασκαλωνίτου, ΕΕΒΣ 13 (1937) 183 εξ.

[34] Πρβλ. λ.χ. τις διατάξεις, που αναφέρουν το «Τεταρτηρόν» και οι οποίες οδήγησαν τον Stöckle, Zünfte να μεταθέσει την τελική σύνταξη του Επαρχικού βιβλίου στην εποχή του Νικηφόρου Β' Φωκά. Πρβλ. επίσης Kubitschek, Num. Zeitschr. 44 (1911) 185 εξ. Ο Χριστοφιλόπουλος, Επαρχικόν βιβλίον 22, παρακάμπτει εύκολα τις μαρτυρίες αυτές. Αντίθετα ο Mickwitz, Zünfte 205 και BNJ 12 (1936) 368 εξ. θεωρεί σωστά τις διατάξεις αυτές προσθήκες. Ο R. S. Lopez, La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Préfet. Mélanges Grégoire II (1950), 403 εξ. μάλιστα υποθέτει, ότι υπάρχουν συμπληρώσεις και από την εποχή του Ιωάννη Τζιμισκή. Σχετικά υποστηρίζει, ότι στο Επαρχικό βιβλίο συναντάμε, εκτός από το «νόμισμα τεταρτηρόν», την εισαγωγή του οποίου αποδίδει ο Σκυλίτζης στο Νικηφόρο Φωκά, και το «δύο τετάρτου νόμισμα» και ότι ο τύπος αυτός του νομίσματος ανευρίσκεται και στην εποχή του Ιωάννη Τζιμισκή. Για περισσότερη βιβλιογραφία σχετικά με το Τεταρτηρόν βλ. τα επόμενα, σελ. 307, υποσ. 200.

[35] Πρώτη έκδοση του W. Ashburner, Journal of Hellenic Studies 35 (1915) 76 εξ. Νεώτερη βελτιωμένη έκδοση με διεξοδικές πραγματείες του Dölger, Finanzverwaltung. Γερμανική μετάφραση και έρευνα στου Ostrogorsky, Steuergemeinde. Ο Dölger, Finanzverwaltung 8 τοποθετεί την πραγματεία μεταξύ των ετών 913 και 1139. Σε αντίθεση με την άποψη αυτή επιχείρησα να αποδείξω, έργ. μν. 3 εξ. και Recueil Kondakov (1926) 109 εξ., ότι συντάχθηκε μάλλον κατά την περίοδο του Κωνσταντίνου Ζ', και οπωσδήποτε πριν από το 1002. Η άποψη αυτή έγινε αποδεκτή από τους περισσότερους ερευνητές. Πρβλ. π.χ. Stein, Vom Altertum 158 εξ. Ανδρεάδης, BZ 28 (1928) 292 εξ., Constantinescu, La communauté de village byzantin et ses rapports avec le petit Traité fiscal byzantin, Bulletin de la Section hist. de l' Acad. Roumaine 13 (1927) 160 εξ. και Deutsche Literaturzeitung 1928, στ. 1619 εξ., Lemerle, Histoire agraire, σελ. 257 εξ., Každan, Derevnja i gorod 85.

[36] Έκδ. H. Beckh, Leipzig (Bibl. Teubneriana) 1895. Ρωσική σχολιασμένη μετάφραση του E. E. Lipšic, Geoponiki, vizantijskzja sel'skochozjajstvennaja enciklopedja X veka [Γεωπονικά. Μία βυζαντινή αγροτική

Digitized by 10uk1s

εγκυκλοπαίδεια του δέκατου αιώνα], Μόσχα - Λένινγκραντ 1960. Στην τελευταία εξαίρεται το γεγονός, ότι το έργο αυτό, αν και δανείζεται το υλικό του κυρίως από αρχαιότερες πηγές, έχει μεγαλύτερη σημασία για τον δέκατο αιώνα από ό,τι πιστεύαμε ως τώρα.

[37] Ανατύπωση στου Ζέπου, Jus I, 198 εξ. από την έκδοση του Zachariä von Lingenthal, Jus graeco - romanum III. Το Πρόχειρον = Ζέπος II, 114 - 228, η Επαναγωγή, ομοίως II, 236-368, οι Νεαρές του Λέοντα ΣΤ', ομοίως I, 54 - 191, τα Βασιλικά έκδ. των G. E. και C.G.E. Heimbach, Basilicorum libri LX, Leipzig 1933-70 και Ferrini e Mercati Editionis Basilicorum Heimbachiane supplementum alterum, Leipzig 1897. Κριτική έκδοση των Βασιλικών και των σχολίων έχουν αρχίσει να ετοιμάζουν από το 1953 ο H. J. Scheltema και άλλοι. Ως τώρα έχουν εκδοθεί τα βιβλία I - LIX και τα Σχόλια στα βιβλία I - XLVIII. Νέα έκδοση των Νεαρών του Λέοντα ΣΤ' με γαλλική μετάφραση των P. Noaille και A. Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage. Texte et traduction, Paris 1944. Γαλλική μετάφραση δημοσίευσαν επίσης οι H. Monnier, Les Novelles de Léon le Sage, Bordeaux 1923 και A. Spulber, Les Novelles de Léon de Sage, Cernautsi 1934.

[38] Σύμφωνα με το Συνεχ. του Θεοφ. 148, 8. Κατά του E. Stein, Annuaire de l' Inst. de Phil. et d' Hist. Orientales 2 (1934) 899 εξ., υποσ. 2, ο οποίος την γέννηση του Μιχαήλ Γ' τοποθετεί γύρω στο 836, πρβλ. και τις κριτικές παρατηρήσεις του A. P. Každan, Iz istorii vizantijskoj chronografii X v. [Από την ιστορία της βυζαντινής χρονογραφίας του δέκατου αιώνα], VV 21 (1962) 96 εξ., ο οποίος αναφέρεται σε ένα σχόλιο στο κείμενο του Γενεσίου, που συμφωνεί ουσιαστικά με τη χρονολογία του Συνεχιστή του Θεοφάνη. Εκτός από το Μιχαήλ, από το γάμο του Θεοφίλου με την Θεοδώρα γεννήθηκαν ένας γιος, ο Κωνσταντίνος, που πέθανε σε παιδική ηλικία, πιθανώς μετά το 830 (πρβλ. Ostrogorsky και Stein, Byz 7 (1932) 226 εξ.) και πέντε θυγατέρες, η Μαρία, η Θέκλα, η Άννα, η Αναστασία και η Πουλχερία (πρβλ. Bury, Eastern Rom. Empire 465 εξ.). Εξαιτίας της ελλείψεως επί μακρό διάστημα ενός άρρενα διαδόχου, οι θυγατέρες του Θεοφίλου κατέλαβαν επιφανή θέση, πράγμα που ήταν ασυνήθιστο για τις πριγκίπισσες. Ένα νόμισμα παριστάνει, εκτός από το Θεόφιλο και τη Θεοδώρα, τις μορφές της Θέκλας, της Άννας και της Αναστασίας (Wroth, Byz. Coins II, 418). [Βλ. τώρα Warren Treedgold, The Problem of the Marriage of the Emperor Theophilus, Greek, Roman and Byzantine Studies 16 (1975) 325 - 341].

[39] Βλ. τα νομίσματα στη συλλογή του Wroth, Byz. Coins II, 431 [πρβλ. Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, τόμ. 3, μέρος 1, Washington, D. C., 1973, σελ. 464 εξ.] και τις Πράξεις των 42 μαρτύρων του Αμορίου έκδ. Vasiljevskij- Nikitin, σελ. 52: *«βασιλεύοντος της ρωμαίων αρχής Μιχαήλ και Θεοδώρας και Θέκλης».* Πρβλ. Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 191.

[40] Σχετικά με την σύνθεση του συμβουλίου βλ. Vasiliev, Byzance et les Arabes 1, 191 εξ., υποσ. 2. Για το Σέργιο Νικητιάτη, στη θέση του οποίου τοποθετούν πολλές πηγές το Μανουήλ, που πέθανε το 838, πρβλ. Grégoire, Neuvième siècle 515 εξ. και F. Dvornik, The Patriarch Photius and Iconoclasm DOP 7 (1953) 69 εξ.

[41] Σχετικά με την χρονολογία βλ. Grumel, Reg. 416, 425. [Για το επίσημο τέλος της εικονομαχίας το 843 βλ. τώρα τη μελέτη του C. Mango, The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios, στον τόμο Iconoclasm, έκδ. A Bryer και J. Herrin, Birmingham 1977, σελ. 133 - 140].

[42] Ίχνη της εικονοκλαστικής διδασκαλίας διαπιστώνονται βέβαια και μετά το 843. Πρβλ. F. Dvornik, The Patriarch Photius and Iconoclasm, DOP 7 (1953) 68 εξ., ο οποίος όμως φαίνεται να υπερτονίζει τη σπουδαιότητα των υπολειμμάτων αυτών, όταν ομιλεί για εικονοκλαστικό κίνδυνο στην εποχή του Φωτίου. Βλ. επίσης τις προηγούμενες παρατηρήσεις του ιδίου στο Byz. 10 (1935) 5 εξ. Σχετικά με την επιβίωση της εικονοκλαστικής διδασκαλίας πρβλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του J. Gouillard, Deux figures mal connues du second Iconoclasme, Byz. 31 (1961) 371 εξ., προ παντός 387 εξ.

[43] Πρβλ. Dvornik, Légendes 39 εξ.

[44] Βλ. σχετικά Ι. Παπαδοπούλου, Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς, Αθήναι 1948, 71 εξ., H. Glykatzi - Ahrweiler, L' administrationmilitaire de la Crète byzantine, Byz. 31 (1961) 220 εξ.

[45] Ως προς την ταυτότητα της περιοχής βλ. Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 196 εξ., υποσ. 2.

[46] Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 227 εξ., E. E. Lipšic, Pavlikianskoe dviženie v Vizantii v VIII i pervoj polovine IX vv. [Η κίνηση των Παυλικιανών στο Βυζάντιο τον όγδοο και το πρώτο μισό του ένατου αιώνα], VV

Digitized by 10uk1s

5 (1952) 49 εξ. και Očerki 132 εξ.

[47] Έκθεση βασιλείου τάξεως 50, 9 - 25, έκδ. Moravcsik - Jenkins. Ωστόσο οι Μελιγγοί και οι Εζερίτες εξεγέρθηκαν και πάλι εναντίον της βυζαντινής ηγεμονίας κι αυτό οδήγησε σε νέα έκρηξη του πολέμου (ίδιο έργ. 50, 25 - 70). Πρβλ. Viz. iznori II, 69 εξ.

[48] Grégoire, Neuvieme siècle 515 εξ. Πρβλ. επίσης G. Levi della Vida, A papyrus reference to the Damietta Raid of 853 A. D., Byz. 17 (1944/45) 212 εξ.

[49] Ψευδο - Συμεών Μάγιστρος 658: *«Και υπό της συγκλήτου πάσης αναγορεύεται και αυτοκρατορεί».* Πρβλ. επίσης Συμεών Λογοθέτης, Συνεχ. Γεωργίου Μοναχού 823.

[50] Η αποκατάσταση του Μιχαήλ Γ' οφείλεται προ παντός στον H. Grégoire (πρβλ. Inscriptions 437 εξ., Michael III, 327 εξ.. Neuvième siècle 515 εξ.. L' épopée byzantine 29 εξ.). Οι έξοχες μελέτες του στο θέμα αυτό έχουν γίνει γενικά αποδεκτές. Πιστεύω όμως ότι σε ορισμένα σημεία συμπιέζει τα πράγματα, όπως θα δείξω στα αμέσως επόμενα. Πρβλ. την ωραία μελέτη του R. J. H. Jenkins, Constantine VII's portrait of Michael III, Bull. de l' Acad. de Belgique 34 (1948) 71 εξ. και ακόμη A. Vasiliev, The Emperor Michael III in Apocryphal Literature, Byzantina - Metabyzantina 1 (1946)237, F. Dvornik, Byz. 10(1935)5 εξ., R.J.H. Jenkins - C. Mango, The Date and Significance of the Xth Homily of Photius, DOP 9/10 (1956) 128 εξ., C. Mango, The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople, Cambridge Mass. 1958, 181 εξ.

[51] Παρά τις πολλαπλές και αξιόλογες προσπάθειες δεν έχει ακόμα διαφωτισθεί αρκετά η ιστορία της ανώτατης παιδείας στο Βυζάντιο. Σύμφωνα με τον Fuchs, Höhere Schulen, η εξέλιξη παρουσιάζει συνεχώς διακυμάνσεις. Το πανεπιστήμιο του Θεοδοσίου Β' καταργείται επί Φωκά και ένα καινούργιο ανώτατο ίδρυμα ιδρύεται επί Ηρακλείου· το τελευταίο αυτό κλείνει επί Λέοντα Γ' (και δεν πυρπολείται, όπως αναφέρουν εσφαλμένα μεταγενέστερες πηγές) και στην συνέχεια επικρατεί κάποια στασιμότητα στο χώρο της ανώτατης παιδείας, που διαρκεί ως τα μέσα του ένατου αιώνα. Σύμφωνα όμως με τον L. Bréhier, Notes sur l' histoire de l' enseignement supérieur à Constantinople, Byz. 3 (1926) 73 εξ., 4 (1927/28) 13 εξ., και L' enseignement classique et l' enseignement religieux à Byzance, Revue d' histoire et de philosophic religieuses 21 (1941) 34 εξ. η πανεπιστημιακή παιδεία στην Κωνσταντινούπολη δεν γνώρισε διαλείψεις από τον Μέγα Κωνσταντίνο ως τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Μάλιστα εκτός από το κρατικό διδασκαλείο, το οποίο εξυπηρετούσε αποκλειστικά την σπουδή των θύραθεν επιστημών και την εκπαίδευση κρατικών υπαλλήλων, λειτουργούσε στην Αγία Σοφία και μία Θεολογική σχολή. Βλ. επίσης Bréhier, Civilisation 456 εξ. Η άποψη αυτή, αν και φαίνεται να απλοποιεί την εξέλιξη και δεν είναι απόλυτα κατωχηρωμένη, εν τούτοις δεν απέχει πολύ από την αλήθεια. Πρβλ. ακόμη H. Grégoire, Byz. 4 (1927/28) 771 εξ., F. Dvornik, Photius et la réorganisation de l' Académie partiarcale, Mélanges Peeters II (1950), 108 εξ., G. Buckler, Byzantine Education, στο Baynes - Moss, Byzantium 216 εξ. Σχετικά με την ιστορία της ανώτατης παιδείας στο Βυζάντιο πρβλ. επίσης R. Browning, The Patriarchal School of Constantinople in the Twelfth Century Byz. 32 (1962) 167 εξ., ο οποίος χρησιμοποιεί πλούσιο υλικό, που στο μεγαλύτερο ποσοστό αντλείται από ανέκδοτα χειρόγραφα, σχετικά με την πατριαρχική σχολή κατά τον δωδέκατο αιώνα, τους καθηγητές της καθώς και τα συγγράμματά τους. [Βλ. επίσης και P. Lemerle, Le premier humanisme hyzantine, Paris 1972 και P. Speck, Die kaiserliche Universität von Konstantinopel, Byzantinisches Archiv. 14, München 19741.

[52] Πρβλ. σχετικά E. E. Lipšič, Vizantijskij učenyi Lev Matematik [Ο βυζαντινός λόγιος Λέων ο Μαθηματικός], VV 27 (1949) 106 εξ. και Očerki 338 εξ. Πρβλ. ακόμη τις παρατηρήσεις του C. Mango, The Legend of Leo the Wise, ZRVI 6 (1960) 91 εξ.

[53] J. Haller, Das Papsttum II, I (1939) 65 εξ., ο οποίος όμως επιχειρεί να μειώσει τη σημασία της προσωπικότητας του Νικολάου Α'.

[54] Θεόδ. Στουδ., Επ. II, 129, Migne, P. G. 99. 1416 εξ.

[55] Tabari III, 1434 (= Vasiliev, Byzance et les Arabes I, App. 318 εξ.). Πρβλ. Grégoire, L' épopée byzantine 36 εξ.

[56] Tabari III, 1447 (= Vasiliev, ίδιο έργο I, App. 319). Πρβλ. Grégoire, Inscriptions 437 εξ. και L' épopée byzantine 37 εξ.

Digitized by 10uk1s

[57] Grégoire, Inscriptions 441 εξ. και Michel III, 327 εξ.

[58] Για λεπτομέρειες καθώς και για την εγγύτερη ταύτιση του τόπου της μάχης βλ. Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 251 εξ., Bury, Journal of Hellenic Studies 29 (1909) 124 εξ., Grégoire, Michel III, 331 εξ. και Neuvième siècle 534 εξ.

[59] Η χρονολογία είναι απόλυτα εξακριβωμένη σύμφωνα με τα Anecdota Bruxellensia I, Chroniques byzantines du Manuscrit 11376, έκδ. F. Cumont (1894) 33. Πρβλ. C. de Boor, Der Angriff der Rhos auf Byzanz, BZ 4 (1895) 445 εξ. Πάντως η σωστή χρονολογία έχει εξακριβωθεί με βάση τις ενετικές πηγές από τον Fr. Kruse, Chronicon Nortmannorum (1851) 261 εξ. Ζωηρή περιγραφή της εντυπώσεως που προξένησε η ρωσική εισβολή περιέχεται στις δύο ομιλίες του Φωτίου, Muller, F. H. G. V. 162 εξ. Αγγλική μετάφραση με καλό υπόμνημα του C. Mango, The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople (1958) 74 εξ. Τις λοιπές ελληνικές πηγές παρέβαλε σωστά ο G. Laehr, Die Anfänge des russischen Reiches (1930) 91 εξ. Πρβλ. ακόμα Vasiliev, Byzance et les Arabes I, 241 εξ. και προ παντός την περιεκτική μελέτη του ιδίου, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge Mass. 1946, η οποία αξιοποιεί διεξοδικά όλες τις πηγές καθώς και τη σχετική βιβλιογραφία.

[60] Σύμφωνα με την εμπλουτισμένη με μύθους διήγηση του Συμεών Λογοθέτη (καθώς και του παλαιορωσικού χρονικού, το οποίο στο θέμα αυτό ακολουθεί το Συμ. Λογοθέτη και το Συνεχ. του Γεωργίου Μοναχού), μία θύελλα συνέτριψε τα ρωσικά πλοία, ώστε μόνο μερικά κατόρθωσαν να διασωθούν από το ναυάγιο. Πάντως ο Φώτιος και ο Συνεχιστής του Θεοφάνη δεν μνημονεύουν την καταστροφή του ρωσικού στόλου και σύμφωνα με τον Ι. Διάκονο, MGH SS VII, 18, οι Ρώσοι επέστρεψαν στην πατρίδα τους «cum triumpho».

[61] Φωτίου Επιστολαί, Migne, P. G. 102, 736 εξ. Έχει προκαλέσει μακρές συζητήσεις το ζήτημα, αν οι Ρώσοι, που επετέθηκαν το 860 εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, προέρχονταν από την περιοχή του Κιέβου ή του Tmutorokan. Πρβλ. την πλούσια σχετική βιβλιογραφία στην αναλυτική και σοβαρή επισκόπηση του V. Mošin, Varjagorusskij vopros [Το βαραγγο-ριοσικό ζήτημα], Slavia 10 (1931) 109 - 36, 343 - 79, 501 - 37 και Načalo Rusi. Normany v vostočnoj Europa [Η γέννηση της Ρωσίας. Οι Νορμανδοί στην ανατολική Ευρώπη], BSI. 3 (1931) 38 - 58, 285 -307. Βλ. επίσης και A. Vasiliev, The Russian Attack on Constantinople, Cambridge Mass. 1946, 169 εξ., ο οποίος δέχεται την περιοχή του Κιέβου.

[62] Πρβλ. Dvornik, Les Slaves 60 εξ.

[63] Την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τους αποστόλους των Σλάβων συγκέντρωσε ο G. A. Iljinskij, Opyt sistematičeskoj kirillo - mefodievskoj bibliografii [Προσπάθεια για μια συστηματική βιβλιογραφία του Κυρίλλου και του Μεθοδίου], Σόφια 1934. Τη βιβλιογραφία αυτή συνέχισαν οι M. Porpuženko - S. Romanski, Kirilo-metodievska bibliografija za 1934 - 40 g. [Βιβλιογραφία Κυρίλλου και Μεθοδίου 1934 - 40]. Σόφια 1942.

[64] Οι A. Vaillant και Μ. Λάσκαρης, La date de la conversion des Bulgares, Revue des études slaves 13 (1933) 5 εξ. έδειξαν ότι η βάπτιση του Βόρη - Μιχαήλ έγινε κατά πάσα πιθανότητα όχι το 865 (όπως δέχονται ο Zlatarski, Istorija I, 2, σελ. 27 εξ. και ο Runciman, Bulgarian Empire 104) αλλά το 864. Πρβλ. επίσης D. Anastasijevič, Archiv za arbanasku starinu [Αρχείο της πρώιμης ιστορίας της Αλβανίας], 2 (1924) 137 εξ.

[65] Το περιεχόμενο μπορεί να ανασυνταχθεί με βάση τις Epist. Nicolai 86 και 98 ad Michaelem imp., MGH Ep. VI, II. 1, σελ. 454 εξ. 488 εξ. (έκδ. Perels). Dölger, Reg. 464.

[66] Grumel, Reg. 1.

[67] Δηλ. από τη βορειο-δυτική Θράκη (βλ. τα προηγούμενα, σελ. 64 εξ.). Αν και θεωρείται συνήθως Μακεδόνας και η δυναστεία που ο ίδιος ίδρυσε χαρακτηρίζεται ως μακεδονική, εν τούτοις στην πραγματικότητα δεν έχει καμία σχέση με τη Μακεδονία, γιατί γεννήθηκε στη Θράκη, στην περιοχή της Αδριανουπόλεως. Δεν είναι επίσης καθόλου βέβαιο ότι ήταν αρμενικής καταγωγής, όπως συνήθως υποστηρίζεται και όπως ισχυρίζεται με απόλυτη βεβαιότητα ο Adontz, Basile Ier.

[68] Το ερώτημα εάν ο Λέων ΣΤ' ήταν νόμιμος γιος του Βασιλείου Α' ή μάλλον νόθο τέκνο του Μιχαήλ Γ', έχει απασχολήσει συχνότερα και εντονώτερα την έρευνα από ορισμένα άλλα βασικά προβλήματα της βυζαντινής

Digitized by 10uk1s

ιστορίας. Πάντως πρέπει τώρα να θεωρηθεί αποδεδειγμένο ότι ο Λέων ΣΤ' ήταν γιος του Βασιλείου Α', πρβλ. N. Adontz, Basile Ier, 501 εξ. Επίσης και ο A. Vogt, Oraison funèbre de Basile Ier par son fils Léon VI le Sage (1932) 10 εξ. αναθεώρησε την αρχική άποψή του ότι ο Λέων ήταν νόθος (Basile Ier, 60 εξ. και Cambr. Med. History IV 51 και 54). Ωστόσο είναι απαράδεκτη η νέα χρονολογία του Vogt και πρέπει να επιμείνουμε στην άποψη του Adontz, ότι ο Κωνσταντίνος γεννήθηκε από τον πρώτο γάμο του Βασιλείου περίπου το έτος 865. Εκτός τούτου πρέπει να δεχθούμε με τον V. Grumel, Notes de chronologie byzantine, Échos d' Orient 35 (1936) 331 εξ., ότι ο Λέων γεννήθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου 866 (πρβλ. επίσης Vogt, Revue hist. 174 (1934) 389, υποσ. 1, όπου η γέννηση του Λέοντα ΣΤ' δεν τοποθετείται πια στο 864 αλλά στην 1 Σεπτεμβρίου 866).

[69] Οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με την ηλικία του Αλεξάνδρου και του Στεφάνου είναι αντιφατικές και ο Adontz, Basile Ier, 503 εξ. επιχειρεί να αποδείξει ότι ο γεννημένος το 870 Αλέξανδρος ήταν ο νεώτερος γιος του Βασιλείου Α'. Πάντως κατά τη γνώμη μου αξίζει να προτιμηθούν οπωσδήποτε οι σαφείς πληροφορίες του Βίου του Ευθυμίου, έκδ. P. Karlin - Hayter, Byz. 25/27 (1955/7) σελ. 10, 20 και του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου από τις ειδήσεις της Χρονογραφίας του Λογοθέτη, η οποία δεν είναι πάντοτε αξιόπιστη σχετικά με την οικογενειακή ιστορία του Βασιλείου Α'. Είναι πάντως οπωσδήποτε απίθανο ότι ο Κωνσταντίνος Ζ' δεν γνώριζε ακριβώς τις αντίστοιχες ηλικίες των θείων του και ότι αναγκάσθηκε να τις επινοήσει με βάση το ακρόστιχο ΒΕΚΛΑΣ, όπως υποθέτει ο Adontz. Το ακρόστιχο αυτό, που αποδίδεται στο Φώτιο (και αποτελείται από τα αρχικά γράμματα των ονομάτων Βασίλειος, Ευδοκία, Κωνσταντίνος, Λέων, Αλέξανδρος και Στέφανος) δείχνει ότι ο Στέφανος ήταν ο νεώτερος γιος του Βασιλείου Α' και για το λόγο αυτό προορίσθηκε για την εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Ρωμανός Α' είχε αφιερώσει στην Εκκλησία τον τέταρτο και νεώτερο γιο του Θεοφύλακτο. Και οι δύο κατέλαβαν τον πατριαρχικό θρόνο σε ηλικία περίπου δεκαέξη ετών, αφού ο Στέφανος, ο οποίος σύμφωνα με τα προηγούμενα ενδέχεται να γεννήθηκε περίπου το 871, δέχθηκε το πατριαρχικό αξίωμα τον Δεκέμβριο του 886 (βλ. τα επόμενα, σελ. 290. υποσ. 84). Ο Γ. Κόλιας, Βιογραφικά Στεφάνου Α' Οικουμενικού Πατριάρχου (886 - 893), Προσφορά εις Στ. Κυριακίδην (1953) 361, αναφέρεται σε ένα ιαμβικό ποίημα του Λέοντα Χοιροσφάκτη, σύμφωνα με το οποίο ο Στέφανος έζησε «πενταπλήν πεντάδα χρόνων». Είναι όμως εντελώς αμφίβολο αν πρέπει να εκλάβουμε κατά λέξη την ποιητική αυτή έκφραση, όπως κάνει ο Κόλιας, ο οποίος υποθέτει ότι ο Στέφανος, που πέθανε στις 17 ή στις 18 Μαΐου 893, γεννήθηκε λίγο πριν ή μετά τις 17 ή 18 Μαΐου 868, δηλ. ακριβώς είκοσι πέντε χρόνια ενωρίτερα και έτσι είναι αναγκασμένος να διορθώσει ανάλογα τις ημερομηνίες γεννήσεως του Λέοντα ΣΤ' και του Αλεξάνδρου.

[70] Απόδειξη για την εξαιρετική σημασία που είχε η αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας μέσα στα πλαίσια της βυζαντινής Εκκλησίας είναι η υψηλή θέση του αρχηγού της βουλγαρικής Εκκλησίας, πρβλ. το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου (Bury, Admin. System, σελ. 146) και το Τακτικό του Benešenic (Ranglisten 114 εξ.), όπου ο Βούλγαρος αρχιεπίσκοπος καταλαμβάνει μεταξύ όλων των εκκλησιαστικών και κοσμικών λειτουργών την δέκατη έκτη θέση και ακολουθεί αμέσως μετά τον σύγκελλο του Πατριάρχη, ενώ οι λοιποί βυζαντινοί μητροπολίτες και αρχιεπίσκοποι κατατάσσονται στην 58η και 59η θέση και οι επίσκοποι στην εξηκοστή.

[71] Είναι αβάσιμη η υπόθεση του Zlatarski, Istorija I, 2, σελ. 133 εξ. ότι οι απεσταλμένοι της Ρώμης συμφώνησαν με τις αποφάσεις της συνόδου. Πρβλ. την κριτική μου στο Jugoslov. Istor. Časopis 1 (1935) 512 εξ.

[72] Προς τον ίδιον υιόν 'Ρωμανόν. κεφ. 29. 58 εξ.

[73] Πρβλ. J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji [Η βυζαντινή διοίκηση στην Δαλματία], Βελιγράδι 1958.

[74] Προς τον ίδιον υιόν 'Ρωμανόν. κεφ. 30, 127 εξ.

[75] Πρβλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του G. Sp. Radojičič, La date de la conversion des Serbes, Byz. 22 (1952) 253 εξ. ο οποίος τοποθετεί την βάπτιση των Σέρβων στην περίοδο μεταξύ 867 και 874.

[76] Ανασύνταξη των γεγονότων με βάση την Epist. Ludovici imp. ad Basilium, MGH SS III, 521 εξ. Dölger, Reg. 487.

[77] Honigmann, Ostgrenze 64.

[78] Πρβλ. J. Laurent, L' Armenie entre Byzance et l' Islam depuis la conquête arabe jusqu' en 886, Paris 1919, R. Grousset, Histoire de l' Armenie, Paris 1947.

Digitized by 10uk1s

[79] Ο R. H. Dolley, A forgotten byzantine conquest of Kypros, Bull, de l' Acad. de Belgique 34 (1948) 209 εξ. διατύπωσε την θεωρία ότι οι Βυζαντινοί δεν κατέλαβαν την Κύπρο επί Βασιλείου Α', όπως δηλώνει ρητά ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος. Περί των θεμάτων XV, 20, έκδ. Pertusi, αλλά μάλλον επί Λέοντα ΣΤ' και ότι την διατήρησαν στην κατοχή τους από το 906 έως το 915. Η υπόθεση αυτή είναι αβάσιμη, όπως αποδεικνύουν οι πηγές που συγκέντρωσε ο Vasiliev, Vizantija i Araby II, 50 εξ. και 164 εξ. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του R. J. H. Jenkins, Cypros between Byzantium and Islam, Studies presented to D. M. Robinson II (1953), 1008, υποσ. 15. Σχετικά με τις ναυτικές επιχειρήσεις του Ιμερίου επί Λέοντα ΣΤ' βλ. τα επόμενα, σελ. 134.

[80] Πρβλ. Gay, Italie 132 εξ.

[81] Η σύνοδος του 879 δεν οδήγησε σε νέα ρήξη μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως και ουδέποτε υπήρξε «δεύτερο σχίσμα» του Φωτίου. Τούτο απέδειξαν για πρώτη φορά ο F. Dvornik, Le second schisme de Photius, Byz. 8 (1933) 425 εξ. και V. Grumel, Y - eut - il un second schisme de Photius? Revue des Sciences Philos. et théol. 32 (1933) 432 εξ. και La liquidation de la querelle Photienne, Échos d' Orient 33 (1934) 257 εξ. Το σπουδαίο αυτό πόρισμα επιβεβαιώθηκε και από άλλες μελέτες, τις οποίες δεν υπάρχει ανάγκη να καταγράψουμε εδώ, πρβλ. το μεγάλο και περιεκτικό έργο του Dvornik, Photian Schism, ιδιαίτερα σελ. 202 εξ. και Grumel, Reg. 445 - 489. [Βλ. ακόμα J. Meijer, A Successful Council of Union. A Theological Analysis of the Photian Synod of 879 - 880, Θεσσαλονίκη 1975].

[82] Πρόχειρος νόμος, Ζέπος, Jus II, 116.

[83] Ο Zachariä, Geschichte 22 διατύπωσε την άποψη ότι ουδέποτε η Επαναγωγή δημοσιεύθηκε επίσημα. Την άποψη αυτή υιοθέτησαν πολλοί άλλοι ερευνητές, όπως οι Vogt, Basile Ier, 135, P. Collinet, Cambr. Med. Hist. IV (1924) 712, C. Kržišnik, O pravni naravi Epanagoge, Slov. pravnik 1935. Τον επίσημο χαρακτήρα της Επαναγωγής δέχονται με αξιόλογα επιχειρήματα οι V. Sokol'skij, O Charaktere i značenii Epanagoge [Για το χαρακτήρα και τη σημασία της Επαναγωγής], VV 1 (1894) 18 εξ., G. Vernadskij, Vizantijskije učenija o vlasti carja i patriarcha [Η βυζαντινή διδασκαλία σχετικά με την εξουσία του αυτοκράτορα και του πατριάρχη], Recueil Kondakov (1926) 152, του ιδίου, Die kirchlich - politische Lehre der Epanagoge, BNJ 6 (1928) 121 και The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge, Byz. 6 (1931) 333 εξ., M. Benemanskij, Ο πρόχειρος νόμος (1906) 151 εξ. Πάντως η Επαναγωγή ποτέ δεν είχε τη σπουδαιότητα και τη διάδοση του Πρόχειρου νόμου και σε αντίθεση με την Εκλογή και τον Πρόχειρο νόμο δεν μεταφράστηκε στο σύνολό της στη σλαβονική. Η διδασκαλία της σχετικά με την εξουσία του αυτοκράτορα και του πατριάρχη (βλ. τα επόμενα) έγινε όμως γνωστή στον σλαβικό κόσμο από το Σύνταγμα του Ματθαίου Βλαστάρη που συντάχθηκε το 1335 και μεταφράσθηκε στα σλαβονικά μετά από εντολή του Στεφάνου Δουσάν.

[84] Σύμφωνα με τους Grégoire, Neuvième siècle 549 (πρβλ. επίσης Byz. 8 (1933) 503, υποσ. 2) και A. Vogt, Note sur la Chronologie des patriarches de Constantinople au IXe et au Xe siècles, Échos d' Orient 32 (1933) 276, ο Στέφανος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο το Δεκέμβριο του 887. Ο V. Grumel, La Chronologie des événements du régne de Léon VI, Échos d' Or. 35 (1936) 10 εξ. υποστηρίζει με καινούργια επιχειρήματα τη χρονολογία, που είχε αποδεχθεί γενικά η αρχαιότερη έρευνα, ότι δηλ. ο Στέφανος έγινε πατριάρχης το Δεκέμβριο του 886, μερικούς μήνες μετά την άνοδο στο θρόνο του Λέοντα ΣΤ', βλ. επίσης Grumel, Reg. II, σελ. 130 (18 Δεκεμβρίου 886). Πρβλ. ακόμα Γ. Κόλλια, Βιογραφικά Στεφάνου Α' Οικουμενικού Πατριάρχου (886 - 893), Προσφορά εις Στ. Κυριακίδην (1953), 358 εξ. Ο κύριος λόγος που οδήγησε το Λέοντα ΣΤ' να απομακρύνει τον πανίσχυρο και ισχυρογνώμονα Φώτιο ήταν ότι ήθελε να αναθέσει το πατριαρχικό αξίωμα στον αδελφό του, που ακόμη δεν ήταν 16 χρονών (βλ. τα προηγούμενα, σελ. 287, υποσ. 69), γεγονός που θα του εξασφάλιζε απεριόριστη επιρροή στα εκκλησιαστικά πράγματα. Η εξήγηση αυτή πάντως μου φαίνεται πιθανότερη σε σύγκριση με την υπόθεση του Dvornik, Photian Schism 241 εξ., σύμφωνα με την οποία ο Λέων ΣΤ' εκτόπισε το Φώτιο από αντίδραση προς την πολιτική του πατέρα του στην έριδα των βυζαντινών εκκλησιαστικών κομμάτων και συνεπώς προτίμησε να ακολουθήσει την αντίθετη τακτική και να υποστηρίξει το εντελώς ακραίο εκκλησιαστικό κόμμα. Ο Λέων ΣΤ' όμως συνδέθηκε με το μοναστικό κόμμα αργότερα και εξαιτίας των προβλημάτων που προκάλεσε σ' αυτόν σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα ο τέταρτος γάμος του και δεν υπάρχει πουθενά η παραμικρή ένδειξη ότι η προσωπική αντίθεση του με τον πατέρα του οδήγησε σε αλλαγή της πολιτικής του. Πάντως το αντίθετο φαίνεται πιο σωστό, όπως αποδεικνύει η έρευνα στο χώρο των νομικών κωδικοποιήσεων (βλ. τα επόμενα, σελ. 118 εξ.). Καθώς όμως δέχεται σωστά ο Dvornik, ίδιο έργ., η δεύτερη πτώση του Φωτίου δεν έχει καμία σχέση με το ζήτημα της στάσεως απέναντι στην Ρώμη.

Digitized by 10uk1s

[85] Οι σχέσεις μεταξύ των δύο αδελφών ήταν σοβαρά τεταμμένες και σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις εχθρικές. Ωστόσο είναι λανθασμένη η άποψη ότι ο Λέων ΣΤ' αφαίρεσε από τον αδελφό του για ορισμένο διάστημα το αξίωμα του συναυτοκράτορα (όπως δέχονται ο Λάμπρος, BZ 4 (1895) 92 και ο Runciman, Romanus Lecapenus 45). Πρβλ. τις παρατηρήσεις μου στο SK 5 (1932) 253, υποσ. 10. Το ίδιο λανθασμένη είναι και η υπόθεση του Spulber, Les Novelles de Léon le Sage (1934), 47, ότι η συμβασιλεία του Αλεξάνδρου έπαυσε μετά τη στέψη του Κωνσταντίνου (Ζ'). Ακριβώς το αντίθετο αποδεικνύει η βυζαντινο-ρωσική συνθήκη του 911, η οποία μνημονεύει τους αυτοκράτορες Λέοντα, Αλέξανδρο και Κωνσταντίνο, Trautmann, Die Nestorchronik, σελ. 19 (εδώ αναφέρεται λανθασμένα το 912 ως έτος της συνθήκης). Βλ. επίσης Cross, Russian Primary Chronicle, σελ. 65.

[86] Πρβλ. A. Vogt, La jeunesse de Léon VI le Sage, Revue hist. 174 (1934) 403 εξ.

[87] Πρβλ. H. Grégoire, Byz. 5 (1929) 399 εξ., V. Laurent, Échos d' Orient 34 (1935) 461. C. A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage, 1934, 42.

[88] Βλ. σχετικά τη διεξοδική πραγματεία του C. Mango, The Legend of Leo the Wise, ZRVI 6 (1960) 59 εξ.

[89] Μ. Κριτού του Πατζή *Τιπούκειτος,* βιβλ. I - XII, εκδ. C Ferrini και J. Mercati, Studi e Testi 25 (1914)· βιβλ. XIII - XXIII, έκδ. F. Dölger, ίδιο περιοδ. 51 (1929)· βιβλ. XXIV - XXXVIII, έκδ. St. Hoermann και E. Seidl, ίδιο περιοδ. 107 (1943). Πρβλ. επίσης F. Dölger και E. Seidl, Beiträge und Berichtigungen zum Tipukeitos, BZ 39 (1930) 146 εξ., E. Seidl, Die Basilikenscholien im Tipukeitos BZ 44 (1951) (Dölger - Festschrift), 534 εξ.

[90] Το γεγονός αυτό δεν συνυπολογίζεται σοβαρά και τα Βασιλικά εκτιμούνται συχνά και χωρίς τις απαραίτητες επιφυλάξεις ως πηγή του ένατου αιώνα. Πρβλ. A. P. Každan, Vasiliki kak istoričeskij istočnik [Τα Βασιλικά ως ιστορική πηγή], VV 14 (1958) 56 εξ., ο οποίος σωστά τονίζει το γεγονός, ότι τα Βασιλικά αντικατοπτρίζουν τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες του έκτου και όχι του ένατου αιώνα. Την άποψη αυτή δεν αναιρούν στην ουσία οι αντιρρήσεις του M. J. Sjuzjumov, Vasiliki kak istočnik dlja vnutrennej istorii Vizantii [Τα Βασιλικά ως πηγή της εσωτερικής ιστορίας του Βυζαντίου], ίδιο περιοδ. 67 εξ. και του E. E. Lipšič, Neskol'ko zamečanij o Vasilikach kak istočnike [Μερικές παρατηρήσεις για τα Βασιλικά ως πηγής], ίδιο περιοδ. 76 εξ.

[91] Παρά τη διαφωνία του C.A. Spulber, Les Novelles de Léon le Sage (1934), 81 εξ. ισχύει ακόμη η συχνά διατυπωμένη άποψη, ότι η συλλογή των Νεαρών δημοσιεύθηκε πριν από τη σύναψη του δεύτερου γάμου του Λέοντα ΣΤ', επειδή η Νεαρά 90 αποδοκιμάζει φανερά τον δεύτερο γάμο. Σχετικά πρέπει όμως να σημειώσουμε, ότι ο Λέων ΣΤ' προχώρησε στο δεύτερο γάμο του την άνοιξη του 898, όπως απέδειξε ο Grumel, La Chronologie des événements du règne de Léon VI, Échos d' Orient 35 (1936) 5 εξ. Πάντως υπάρχει ένα γεγονός, το οποίο συνηγορεί για μια προηγούμενη ημερομηνία, ότι δηλ. ο Στέφανος, που πέθανε στις 17 Μαΐου 893, είναι ο μοναδικός πατριάρχης, τον οποίο μνημονεύουν οι Νεαρές. Πρβλ. C. Kržišnik, BZ 37 (1937) 486 εξ.

[92] Νεαρ. 46, 47 και 78, Ζέπος, Jus I, σελ. 116, εξ. και 147· Noaille - Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage (1944), σελ. 182, 184, 270.

[93] Βέβαια οι νόμοι του Λέοντα αναφέρονται συχνά και διεξοδικά στο γενικό καλό των υπηκόων, στην ίση μεταχείριση όλων και τα παρόμοια· ωστόσο οι ευσεβείς αυτές διδακτικές αρχές δεν δικαιολογούν τα συμπεράσματα, στα οποία τείνουν να οδηγηθούν ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές. Πρβλ. G. Michaélidès - Nouaros, Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutûmes, Μνημόσυνον Βυζουκίδου (1960), 27 εξ., σύμφωνα με τον οποίο η νομοθεσία του Λέοντα ΣΤ' ήταν εμπνευσμένη από το πνεύμα του ανθρωπισμού και της αρχής της ελευθερίας και βασιζόταν στην κοινή γνώμη (opinion publique) των πολιτών.

[94] Ο όρος «καισαροπαπισμός» που αναφέρεται πολύ συχνά στο Βυζάντιο, δίνει μιαν εσφαλμένη εικόνα των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και πολιτείας, που πραγματικά επικρατούσαν στο μεσαιωνικό Βυζάντιο. Πρβλ. τα σχετικά επιχειρήματά μου στην μελέτη Otnošenie cerkvi i gosudarstva v Vizantii [Σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και πολιτείας στο Βυζάντιο], SK 4 (1931) 121 εξ. Αν και δεν επιμένω σε όλες τις παλαιές μου απόψεις, εν τούτοις φρονώ ακόμη ότι υπάρχει θεμελιώδης διαφορά στις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και πολιτείας στην αυτοκρατορία των πρώτων αιώνων, που ήταν σε μεγάλο βαθμό ρωμαϊκή και στη μεσαιωνική βυζαντινή

Digitized by 10uk1s

αυτοκρατορία. Αντίθετα ο F. Dölger, BZ 31 (1931) 449 εξ. πιστεύει ότι οι σχέσεις Εκκλησίας και κράτους στο Βυζάντιο σε κάθε περίπτωση καθορίζονταν από την προσωπικότητα των κρατικών και των εκκλησιαστικών ηγετών. Η θεωρία της πλήρους υποτέλειας της Εκκλησίας στο «καισαροπαπικό» βυζαντινό κράτος εκφράζεται κατά τρόπο χαρακτηριστικό στις γνωστές παρατηρήσεις του H. Gelzer, Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz, Hist. Zeitschr. 86 (1901) 193 εξ. Οι απόψεις μου σχετικά με την εξέλιξη των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και κράτους επικροτούνται πάντως και από τις παραστάσεις των μνημείων. Πρβλ. τις βαθυστόχαστες παρατηρήσεις του Grabar, Empereur 175 εξ. και αλλού.

[95] Πρβλ. Bury, Admin. System, Bréhier, Institutions 121 εξ., W. Ensslin, The Emperor and the Imperial Administration, Baynes - Moss, Byzantium (1949), 268 εξ.

[96] Πρβλ. τις σπουδαίες παρατηρήσεις του Stein, Ein Kapitel 70 εξ.

[97] Σχετικά με τη σημασία των στρατιωτικών - διοικητικών αυτών μονάδων κατωτέρας τάξεως στα πλαίσια της οργανώσεως των αρχαίων θεμάτων βλ. την έξοχη πραγματεία του J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja [Οι στρατιωτικές και διοικητικές μονάδες των θεμάτων κατώτερης τάξεως], ZRVI 2 (1953) 61 εξ. (με σύνοψη στα αγγλικά).

[98] Τα θέματα Μεσοποταμίας. Λυκανδού, Σεβαστείας, Λεοντοκώμης και Σελευκείας δεν μνημονεύονται ακόμη στο Κλητορολόγιο του Φιλοθέου, πλην όμως κατονομάζονται ως θέματα τόσο στο Τακτικό του Beneševič όσο και στο Περί θεμάτων έργο του Κωνσταντίνου Ζ'. (Η Λεοντοκώμη δεν μνημονεύεται σίγουρα από παραδρομή στο Περί θεμάτων, το ίδιο επίσης και τα θέματα Χαρσιανού, Καππαδοκίας και Δαλματίας, χωρίς να υπάρχει προφανής λόγος). Η Μεσοποταμία αναφέρεται στην τάξη των θεμάτων σε ένα Μισθολόγιο των στρατηγών των θεμάτων, που προέρχεται από τα έτη 908 - 910 (Έκθεσις βασιλείου τάξεως 697, 3), ενώ οι άλλες τέσσερες επαρχίες παρουσιάζονται ως Κλεισούρες. Σχετικά με το Μισθολόγιο αυτό και το χρόνο προελεύσεως του βλ. J. Ferluga, Prilog datiranju Platnog spiska stratega iz De caerimoniis (Περισσότερα σχόλια σχετικά με τη χρονολογία του μισθολογίου των στρατηγών με βάση την Έκθεση βασιλείου τάξεως], ZRVI 4 (1956) 63 εξ.

[99] Το θέμα Κύπρου, που αναφέρεται στο Περί θεμάτων διατηρήθηκε στην πραγματικότητα για σύντομο χρονικό διάστημα επί Βασιλείου Α' και έπειτα περιήλθε πάλι στην εξουσία των Αράβων (βλ. τα προηγούμενα).

[100] Πρβλ. Stein, Untersuchungen 19 εξ.

[101] Πρβ. παραπάνω σελ. 88 εξ. στο κεφάλαιο «Πηγές».

[102] Σχετικά με τον τίτλο του Καίσαρος πρβλ. τις βασικές παρατηρήσεις του R. Guilland, Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantin: le césarat, Or. Christ, per. 13 (1947) 168 εξ. βλ. ακόμα του ιδίου, Ét. sur l' hist. admin. de Byzance: Observations sur le Clétorologe de Philothée, REB 20 (1962) 159 εξ.

[103] Πρβλ. A. Vogt, La particienne à ceinture, Échos d' Orient 37 (1938) 352. εξ. Βλ. επίσης H. E. Del Medico, Byzance avant Byzance: la Patricienne à ceinture, Actes du VIe Congrès International d' Études byzantines I (1950). 73 εξ.

[104] Πρβλ. R. Guilland, Les eunuques dans l' Empire byzantin. Études byz. 1 (1943) 196 εξ., του ιδίου, Fonctions et dignités des eunuques, Études byz. 2 (1944) 185 εξ., 3 (1945) 179 εξ., του ιδίου, Études de titulature byzantine: les titres auliques reservés aux eunuques, REB 13 (1955) 50 εξ., 14 (1956) 122 εξ., του ιδίου, Études sur l' histoire administrative de l' Empire byzantinW les titres auliques des eunuques, Byz. 25/27 (1955/57) 649 εξ.

[105] R. Guilland, Études de titulature byzantine: le rectorat. Mémorial L. Pétit (1948), 185 εξ.

[106] R. Guilland, Études de titulature et de prosopographie byzantines: le protostrator, REB 7 (150) 156 εξ.

[107] Έκθεσις βασιλείου τάξεως 264 και 528: «πατήρ πόλεως». Πρβλ. F. Uspenskij, Konstantinopol'skij eparch, IRAIK 4 (1899) 90 εξ.

[108] Bury, Admin. System 91 εξ. Dölger, Kodikellos 53 εξ. και Finanzverwaltung 22 εξ.

Digitized by 10uk1s

[109] Πρβλ. H. - G. Beck, Der byzantinische «Ministerpräsidenti Œ, BZ 48 (1955) 309 εξ. J. Verpeaux, Contribution à l' étude de 1' administration byzantine: ο μεσάζων, BSI. 16 (1955) 270 εξ.

[110] Πρβλ. Dölger, Finanzverwaltung 24 εξ.

[111] Πρβλ. Dölger, Byz. Diplomatik 62 εξ.

[112] Πρβλ. Dölger, Byz. Diplomatik 50 εξ.

[113] Τη διάκριση αυτή τόνισε με έμφαση ο Uspenskij, Voennoe ustrojstvo, 154 εξ. και την ανέπτυξε με σαφήνεια πρόσφατα η Glykatzi- Ahrweiler, Recherches 26 και 55 εξ. 24 εξ. σε μια λεπτομερειακή έρευνα.

[114] Πρβλ. R. Guilland, Études sur l' histoire administrative de Byzance: le Domestique des Scholes, REB 8 (1950) 5 εξ., Glykatzi - Ahrweiler, Recherches 26 και 55 εξ.

[115] Πρβλ. R. Guilland, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine. BZ 44 (1931) (Dölger - Festschrift) 212 εξ.

[116] Πρβλ. από την μια μεριά το Τακτικό του Uspenskij, το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου και το Τακτικό του Beneševič (Beneševič, Ranglisten 124 - 25) και από την άλλην τον Λιουτπράνδο, Antapodosis VI. 10.

[117] Το «στρατηγό» των Ανατολικών ακολουθούν στην ιεραρχία πρώτα ο «δομέστικος των σχολών», ύστερα ο «στρατηγός» των Αρμενιακών και έπειτα οι λοιποί στρατηγοί των θεμάτων, ενώ προηγούνται σύμφωνα με το Φιλόθεο τρία μόνον αξιώματα, που είναι κατά ανοδική σειρά τα εξής: ο σύγκελλος του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ο ρέκτωρ και ο βασιλεοπάτωρ (ένα αξίωμα που δημιούργησε ο Λέων ΣΤ' για τον πεθερό του Στυλιανό και το οποίο δεν θα έπρεπε βέβαια να συμπεριληφθεί στο Τακτικό ως τιμητικός τίτλος).

[118] Έκθ. βασ. τάξεως 696 εξ. Συγκριτικά αναφέρουμε ότι σύμφωνα με τον Λιουτπράνδο (Antap. VI, 10) στα μέσα του δέκατου αιώνα οι υπάλληλοι που έφεραν τον τίτλο του πατρικίου έπαιρναν ετήσιο μισθό 12 λίτρες χρυσού και ένα επίσημο ένδυμα. Όσοι έφεραν τον τίτλο του μαγίστρου έπαιρναν από 24 λίτρες χρυσού και δύο επίσημα ενδύματα, ο ρέκτωρ, ο δομέστικος των σχολών και ο δρουγγάριος του αυτοκρατορικού στόλου από 48 λίτρες χρυσού και τέσσερα επίσημα ενδύματα (την εκτίμηση της αμοιβής των τριών τελευταίων αξιωματούχων οφείλουμε στον E. Stein, BZ 24 (1924) 385 με υποσ. 1).

[119] Σχετικά με το χρόνο συγγραφής του Επαρχικού βιβλίου βλ. τα προηγούμενα, σελ. 89 στο κεφ. «Πηγές». Η πιο σπουδαία ανάλυση του βιβλίου τούτου οφείλεται στον Stöckle, Zünfte. Πολύτιμες είναι οι μελέτες του Χριστοφιλόπουλου, Επαρχικόν βιβλίον, του Mickwitz, Zünfte 205 εξ. καθώς και οι πραγματείες του Černousov, ŽMNP 1914 Sept., 154 εξ. και του Kubitschek, Num. Zeitschr. 44 (1911) 185 εξ. Εκτός από αυτές πρβλ. ιδιαίτερα τις σπουδαίες παρατηρήσεις του M. J. Sjuzjumov, Kniga Eparcha [Το Επαρχικό βιβλίο], Sverdlovsk 1949 και Μόσχα 1962 και Remeslo i torgovlja v Konstantinopole v načale X v. [Χειροτεχνία και εμπόριο στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του δέκατου αιώνα], VV 44 (1951) του 11 εξ. και A. P. Každan, Cechi i gosudarstvennye masterskie v Konstantinopole v X - X vv. [Συντεχνίες και κρατικά εργαστήρια στην Κωνσταντινούπολη τον ένατο και δέκατο αιώνα], VV 6 (1953) 132 εξ. και Derevnja i gorod 301 εξ. Βλ. ακόμη τα σχόλια του Nicole στο κείμενο (1893) και στη γαλλική μετάφραση (1938) καθώς επίσης και Zachariä, BZ 2 (1893) 132 εξ. και 177, L. M. Hartmann, Zeitschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 3 (1894) και Analekten zur Wirtschaftsgesch. Italiens im frühen Mittelalter (1904). 16 εξ., F. Uspenskij, Konstantinopol'skij eparch, IRAIK 4 (1899) 90 εξ., Gehrig, Das Zunftwesen Konstantinopels im X. Jahrhundert, Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik 38 (1909) 577 εξ., Waltzing, Études hist. sur les corporations II (1896) 347 εξ., Kornemann, RE IV (1901) 478 εξ., Vogt, Basile Ier 139 εξ. και 389 εξ., G. Marzemini, Atti del R. Istit. Veneto di scienze, lettere ed arti 94 (1934-35) 381 εξ., Mickwitz, BZ 36 (1936) 63 εξ. Ελλείψεις παρουσιάζουν τα έργα του Christo Marci, L' organisation de l' économie urbaine dans Byzance (1925) και του G. Zoras, Le corporazioni bizantini (1931). [Βλ. τώρα και N. Oikonomides, Quelques boutiques de Constantinople au X siècle: Prix, loyers, imposition (Cod. Patmiacus 171), DOP 26 (1972) 345 - 356].

[120] Το γεγονός αυτό τονίζουν ιδιαίτερα οι Stöckle, Zünfte 135 εξ., L. M. Hartmann, Analekten 16 εξ., S. P. Waltzing, μνημ. έργ. 347 εξ. και E. Kornemann, RE IV, 478.

Digitized by 10uk1s

[121] Βλ. H. Gehrig, μνημ. έργ. 592 εξ., A. P. Každan, VV 6 (1953) 143 εξ. και Derevnja i gorod 305 εξ.

[122] Πρβλ. M. J. Sjuzjumov, VV4(1951) 33 εξ., A. P. Každan, Derevnja i gorod 291 εξ.

[123] Ο Mickwitz, Zünfte 206 εξ., που εξαίρει τα οικονομικά ωφέλη των συντεχνιών για τα ίδια τα μέλη τους, διαφωνεί με την άποψη αυτή.

[124] Τακτικά Λέοντος II, 21 (Vári I, σελ. 29): *«προχειριζέσθω μεν στρατηγός αγαθός, ευγενής, πλούσιος...»,* IV, 3 (Vari I, σελ. 50): *«και ευπορωτάτους αυτούς είναι και ευγενείς κατά τε το γένος...».* Βλ. σχετικά τις σπουδαίες παρατηρήσεις του M. Mitard, Le pouvoir imperial au temps de Léon VI le Sage, Melanges Diehl I (1930), 215 εξ.

[125] Ιουστ. Κώδιξ, I, 53, 1 από το έτος 528.

[126] Νεαρά 84 (Ζέπος, Jus I. σελ. 152 εξ.).

[127] Νεαρά 114 (Ζέπος, Jus I, σελ. 186 εξ.). Dölger, Reg. 558. Είναι αβάσιμη η αμφιβολία του Zachariä, Geschichte 239, σχετικά με τη γνησιότητα της Νεαράς αυτής.

[128] Πρβλ. G. J. Bratianu, Le commerce bulgare dans l' Empire byzantin et le monopole de l' empereur Léon VI à Thessalonique, Sbornik Nikov (1940) 30 εξ.

[129] Η χρονολόγηση του πολέμου αυτού στηρίζεται στις πειστικές παρατηρήσεις του Zlatarski, Izvestijata 88 εξ. Πρβλ. επίσης G. Kolias, Léon Choerosphactès (1939) 23 εξ.

[130] Σχετικά με την καταγωγή, την προϊστορία και την μετανάστευση των Ούγγρων από τις εκβολές του Βόλγα στη νέα τους πατρίδα πρβλ. G. Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, Ungar. Jahrb. 10 (1930) 53 εξ., C.A. Macartney, The Magyars in the Ninth Century, Cambridge 1930. Πρβλ. ακόμα H. Grégoire, Le nom et l' origine des Hongrois, Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. 91 (1937) 630 εξ. Βλ. επίσης και την πλήρη, όπως πάντα, βιβλιογραφία του Moravcsik, Byzantinoturcica I, 134 εξ.

[131] Ο Vasiliev, Vizantija i Araby II (1902) 114 και Cambr. Med. Hist. IV, 140 εξ. υποστηρίζει την άποψη ότι ο Νικηφόρος Φωκάς ανακλήθηκε από την Ιταλία γύρω στο 900. Αυτό όμως είναι λάθος, γιατί όλες οι πηγές συμφωνούν στο γεγονός, ότι ο Νικηφόρος Φωκάς κατά την διάρκεια του βουλγαρικού πολέμου του 894 διοικούσε τον βυζαντινό στρατό ως δομέστικος των σχολών (πρβλ. Zlatarski, Izvestijata). Αμέσως μετά, και ύστερα από υποκίνηση του Στυλιανού Ζαούση, απομακρύνθηκε από το αξίωμά του και αντικαταστάθηκε από τον Λέοντα Κατακαλών, ο οποίος είχε τη διοίκηση του στρατού κατά το βουλγαρικό πόλεμο του 896. Πρβλ. Grumel, Chronologie 24 εξ., όπως και H. Grégoire, La carrière du premier Nicéphore Phocas, Προσφορά εις Στ. Κυριακίδην (1953) 237 εξ., όπου γίνεται ανασύνταξη της βιογραφίας του μεγάλου στρατηγού και διοθρώνονται σε πολλά σημεία οι προγενέστερες περιγραφές.

[132] Για τη χρονολογία πρβλ. Grumel, La Chronologie des événements du régne de Léon VI, Échos d' Or. 35 (1936) 34 εξ., σε αντίθεση με τον H. Grégoire, Byzantion 5 (1930) 394 εξ., ο οποίος προβάλλει το έτος 897.

[133] Μέχρι πρόσφατα και με βάση τον Tabari επικρατούσε γενικά η αντίληψη ότι η αραβική επιχείρηση του 904 άρχισε με την κατάληψη της Αττάλειας. Όμως ο H. Grégoire, Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique, Byz. 22 (1925) 373 εξ. απέδειξε ότι η διήγηση του Tabari στην πραγματικότητα αναφέρεται στην επίθεση κατά της Θεσσαλονίκης και όχι στην επίθεση κατά της Αττάλειας, την οποία αγνοούν οι βυζαντινές πηγές.

[134] Αυτό μαρτυρούν δύο μεθοριακές πέτρινες στήλες του έτους 6412 (= 904), που βρέθηκαν κοντά στο χωριό Narysh - Kaj, περίπου 20 χιλιόμετρα έξω από τη Θεσσαλονίκη, βλ. F. Uspenskij, IRAIK 3 (1898) 184 εξ. Δεν υπάρχει καμιά απολύτως αμφιβολία για τη γνησιότητα της επιγραφής, όπως έδειξε εύστοχα ο Μ. Λάσκαρης, Les sources épigraphiques de la légende d' Olge. Mélanges H. Grégoire III (1951), 213 εξ. (Ο ίδιος ο συγγραφέας βεβαιώνει ότι η επιγραφή αυτή δεν έχει καμιά σχέση με τον ρώσο ηγεμόνα Oleg). Το σπουδαίο αυτό άρθρο ανατυπώθηκε στο M. Laskaris, Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie, Wetteren 1952, 5 εξ. [Βλ. όμως Δ. Ζακυθηνού, Βυζαντινή Ιστορία. Αθήνα[2] 1977. σελ. 269 εξ.].

Digitized by 10uk1s

[135] Grumel, Notes chronologiques, Échos d'Orient 36 (1937) 202 εξ. Ο R. J. H. Jenkins, Leo Choerosphactes and the Saracen Vizier, ZRVI 8, 1 (1963) 167 εξ. αποδεικνύει ότι η νίκη του λογοθέτη Ιμέριου επί του αραβικού στόλου συνέβη στις 6 Οκτωβρίου 905 και όχι το 908 όπως πίστευαν άλλοτε.

[136] Για τα επόμενα πρβλ. R. J. H. Jenkins, The Date of Leo VI's Cretan Expedition, Προσφορά εις Στ. Κυριακίδην (1953) 277 εξ.

[137] Πρβλ. σχετικά τα προσεκτικά σχόλια του Vasiliev, Vizantija i Araby II, 167 εξ.

[138] Polnoe Sobranie Russk. Letopisej I, 2 (1926) 30 εξ. Γερμανική μετάφραση του Trautmann, Die Nestorchronik (1931) 19 εξ. Αγγλική μετάφραση του Cross, The Russian Primary Chronicle (1953), 65 εξ. Διατυπώθηκαν συχνά αμφιβολίες σχετικά με την ιστορικότητα της εκστρατείας του Oleg εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως, πρβλ. ιδιαίτερα H. Grégoire, La légende d' Oleg et l' expédition d' Igor, Bull. de l' Acad. Royale de Belgique 23 (1937) 80 εξ., R. H. Dolley, Oleg's Mythical Campaign against Constantinople, ίδιο περιοδ. 35 (1949) 106 εξ. και πάλι H. G r e go i r e, L' histoire et la légende d' Oleg. prince de Kiev, Nouv. Clio 4 (1952) 281 εξ. Οι αμφιβολίες αυτές είναι αβάσιμες, όπως έδειξα στη μελέτη μου L' expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907, Annales de l' Hist. Kond. II (1939) 47 εξ., 296 εξ. Το ίδιο απέδειξε σε μια διεξοδική μελέτη του και ο A. A. Vasiliev, The Second Russian Attack on Constantinople, DOP 6(1951) 161 - 225. Πρβλ. ακόμη R.J.H. Jenkins, The supposed Russian attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo -Symeon, Speculum 24 (1949) 403 εξ.

[139] Πρβλ. Grumel, La Chronologie des événements du règne de Léon VI, Échos d' Or. 35 (1936) 5 εξ.

[140] Νεαρά 90 (Ζέπος. Jus I, 156 εξ.).

[141] V. Grumel, La Chronologie des événements du règne de Léon VI, Échos d' Or. 35 (1936) 8 εξ.

[142] Πρβλ. Dvornik, Photian Schism 275 εξ.

[143] Οι Ph. Grierson and R. J. H. Jenkins, The Date of Constantine VII's Coronation, Byz. 32 (1962) 133 εξ.. έδειξαν ότι η στέψη του Κωνσταντίνου Πορφυρογφννήτου έγινε μάλλον στις 15 Μαΐου 908 (και όχι στις 9 Ιουνίου 911, όπως πίστευαν παλαιότερα).

[144] Για να εκφράσει την ικανοποίησή του που έγινε τελικά πρώτος αυτοκράτορας μετά από τριάντα τρία χρόνια συμβασιλείας, ο Αλέξανδρος αποκάλεσε τον εαυτό του στα νομίσματα: *«αυτοκράτωρ πιστός ευσεβής βασιλεύς 'Ρωμαίων»,* πρβλ. Mušmov, Byz. 6 (1931) 99 εξ. Όχι μόνον η επιγραφή αυτή που σημαίνει πολλά (και που είναι η αρχαιότερη μέχρι σήμερα γνωστή επιγραφή επί νομίσματος με τον τίτλο του αυτοκράτορα), αλλά ακόμη και όλες οι γραπτές πηγές δείχνουν ότι είναι αβάσιμη η θεωρία του Spulber, Les Novelles de Léon le Sage (1934) 47, υποσ. 1, σύμφωνα με την οποία ο Αλέξανδρος ουδέποτε έγινε πρώτος αυτοκράτορας, αλλά κυβέρνησε μόνο στο όνομα του Κωνσταντίνου Ζ'.

[145] Ο Runciman, Romanus Lecapenus 45 εκφράζει εύλογες αμφιβολίες για τον ισχυρισμό του Νικολάου Μυστικού (Migne, P. G. 111, 217 [νέα κριτική έκδοση, σ. 242, στ. 500, R. Jenkins -L. Westerink]) ότι ο Λέων ΣΤ' μετανόησε και τον ανακάλεσε στον πατριαρχικό θρόνο. Αυτό το αγνοούν και οι βυζαντινοί χρονογράφοι, οι οποίοι αντίθετα παρουσιάζουν την αποκατάστασή του ως την πρώτη πράξη του Αλεξάνδρου. Πρβλ. Συμεών Λογ., Συνεχ. Γεωργίου Μον. 871.

[146] Σύμφωνα με τον A. P. Každan, K voprosu o načale vtoroj bolgaro - vizantijskoj vojny pri Simeone [Σχετικά με το ζήτημα της ενάρξεως του δεύτερου βουλγαρο - βυζαντινού πολέμου επί Συμεών], Slavjanskij archiv. Μόσχα 1959, 23 εξ., ο πόλεμος με το Συμεών δεν άρχισε μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, όπως ισχυρίσθηκε ο Zlatarski, Istorija I. 2, σελ. 358 εξ. και Pervyj pochod bolgarskogo carja Simeona na Konstantinopol' [Η πρώτη εκστρατεία του βούλγαρου τσάρου Συμεών εναντίον της Κωνσταντινουπόλεως], Recueil Kondakov, Πράγα 1926, 19 εξ., αλλά, όπως φαίνεται, όσο ακόμη ζούσε εκείνος.

[147] Πρβλ. Dölger, Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum, Bull. de l' Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 εξ. (= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 140 εξ.), Ostrogorsky, Avtokrator 121 εξ. και Die byzantinische Staatenhierachie, SK 8 (1936) 45. Βλ. επίσης Dölger, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des

Digitized by 10uk1s

byzantinischen Kaisers, Sbornik Nikov (1940) 219 εξ. = Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 183 εξ.).

[148] Σχετικά με τη στέψη του Συμεών σε αυτοκράτορα πρβλ. Ostrogorsky, Avtokrator 121 εξ. και Die Krönung Symeons von Bulgarien, Bull. de l' Inst. archeol. bulgare 9 (1935) 275 εξ. [Η διεθνής έρευνα δεν έχει υιοθετήσει τη θεωρία αυτή για τη στέψη του Συμεών. Βλ. τη διεξοδική παρουσίαση του θέματος και των διαφόρων θεωριών στην Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού, Θεσσαλονίκη 1972. Επίσης φαίνεται πιο πιθανό ότι η συνάντηση των δύο ανδρών δεν έγινε μέσα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά στο προάστιο Έβδομον. Βλ. σχετικά Ε. Chrysos, Die «Krönung» Symeons in Hebdomon, Cyrillomethodianum 3 (1975) 169 - 173].

[149] Λέων Διάκονος 123: *«αυτοκράτορα εαυτόν ανακηρύττειν 'Ρωμαίοις εκέλευεν».*

[150] Σύμφωνα με τον Βίο του οσίου Λουκά του Νέου (Migne, P. G. 111. 449 εξ.), εξ αιτίας της βουλγαρικής επιδρομής ο άγιος αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει την κατοικία του στο όρος Ιωαννίτζα της Φωκίδος και να ζήσει δέκα χρόνια κάπου έξω από την Πάτρα, από όπου επέστρεψε στην πατρίδα του μετά το θάνατο του Συμεών (f927). Για το λόγο αυτό ο Diehl, Choses et gens de Byzance 3 εξ. τοποθετεί τη βουλγαρική εισβολή στη βόρεια Ελλάδα στο 917. Η χρονολογία όμως αυτή είναι αδύνατη, γιατί ο Συμεών τον Αύγουστο του 917 πολεμούσε στην Αχελώ και στα τέλη του ίδιου χρόνου ή στις αρχές του 918 στους Κατασύρτες. Αυτό τονίζει και ο Runciman, Romanus Lecapenus 84 και Bulgarian Empire 159, πλην όμως αντιπροτείνει εσφαλμένα το 916. Έχει δίκαιο όταν υποστηρίζει ότι η φράση «δέκα έτη» δεν πρέπει να ληφθεί κατά γράμμα, θα πρέπει όμως να υποθέσουμε ότι σε τέτοιες περιπτώσεις τον αριθμό τον στρογγυλεύει κανείς μάλλον προς τα πάνω παρά προς τα κάτω. Εξ άλλου, όπως έδειξε σωστά ο Diehl, η ακάθεκτη προέλαση του Συμεών στη βόρεια Ελλάδα ήταν χωρίς αμφιβολία συνέπεια της νίκης στην Αχελώ. Όλες αυτές οι διαπιστώσεις μας υποχρεώνουν να τοποθετήσουμε την εκστρατεία στην Ελλάδα στο 918. Επομένως δεν υπάρχει λόγος να την μεταθέσουμε στην περίοδο μετά την άνοδο στην εξουσία του Ρωμανού Λακαπηνού (όπως ο Zlatarski, Istorija I, 2, σελ. 405 εξ., που δέχεται το έτος 920, και ο Mutatčiev, Istorija I, 232).

[151] Πρβλ. V. Grumel, Échos d' Orient 36 (1937) 52 εξ. και F. Dölger, BZ 37 (1937) 532.

[152] Για το έτος 920 (όχι το 919) πρβλ. V. Grumel, Notes de Chronologie byzantine, Échos d' Orient 35 (1936) 333 εξ. Ο Ρωμανός εμφανίσθηκε κατά την ενωτική σύνοδο του Ιουλίου 920 ως βασιλεοπάτωρ, πράγμα που σημαίνει (καθώς σημειώνει και ο Grumel) ότι οχ ι μόνον η στέψη του σε αυτοκράτορα αλλά και η απόκτηση του τίτλου του καίσαρα δεν είχαν ακόμη γίνει το 919.

[153] Σχετικά με την χρονολογία βλ. Dölger. Reg. 604, ο οποίος σωστά διαπιστώνει ότι είναι αδύνατη η ακριβέστερη χρονολό γηση, εξαιτίας των αντιφατικών και ελλειπών πληροφοριών των πηγών. Η ημερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 924, την οποία υποστηρί ζει τελευταίος ο Runciman, Romanus Lecapenus 246 εξ. φαί νεται το ίδιο αμφίβολη όπως και όλες οι προηγούμενες.

[154] Σύμφωνα με την επιστολή του Ρωμανού Α' ο Συμεών ονόμαζε τον εαυτό του: *«βασιλεύς Βουλγάρων και 'Ρωμαίων»* (Δελτίον 1, 659). Μεγαλύτερη σημασία γι' αυτόν είχε όμως το «'Ρωμαίων» και όχι το «Βουλγάρων». Ανακαλύφθηκε ένα μολυβδόβουλλο, στο οποίο ο Συμεών ονομάζεται απλά αυτοκράτορας των Ρωμαίων: *«Συμεών εν χρισ[τώ] βασιλε[ύς] 'Ρωμέων»* (T. Gerasimov, Bul. de l' Inst. archeol. bulgare 8 [1934] 350).

[155] Πρβλ. Šišić, Povijest 407 εξ., Jireček, Geschichte I, 199 εξ.

[156] Ο Τσασλάβος ανέλαβε την εξουσία το 927 ή το 928 και όχι αργότερα, μετά το 930, όπως υποστηρίχθηκε παλαιότερα. Πρβλ. τα επιχειρήματά μου στο Porfirogenitova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci [Το χρονικό του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου σχετικά με τους σέρβους ηγεμόνες και οι χρονολογικές του πληροφορίες], Istor. Časopis 1 (1948) 24 εξ.

[157] Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν (De adm. imp.), κεφ. 33, 16 (έκδ. Moravcsik - Jenkins). Σε αντίθεση προς τον Šišić, Povijest 412 πρέπει να υποθέσουμε (όπως και ο Jireček, Geschichte I, 202) ότι η προσέγγιση του Μιχαήλ στο Βυζάντιο έγινε μετά το θάνατο του Συμεών.

[158] Πρβλ. P. Mutafčiev, Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien, BZ 30 (1929 30) 387 εξ.

Digitized by 10uk1s

[159] Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορία των Βογομίλων, που μάλιστα ογκώθηκε εντυπωσιακά τα τελευταία χρόνια, μνημονεύουμε ιδιαίτερα τα εξής έργα: D. Angelov, Bogomilstvoto v Bůlgarija. Σόφια 1947 (δεύτερη πολύ βελτιωμένη έκδοση. Σόφια 1961) και Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches I, Sofia 1948, H. Cl. Puech και A. Vaillant, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre, Paris 1945, St. Runciman, The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy, Cambridge 1946, D. Obolensky, The Bogomils: A Study in Balkan Neo - Manichaeism, Cambridge 1948. A. Soloviev, La doctrine de l' Église de Bosnie, Bull, de l' Acad, de Belgique 34 (1948). 481 - 534. H. Grégoire, Cathares d' Asie Mineure, d' Italie et de France, Memorial L. Petit (1948). 142 - 51. Πρβλ. επίσης την πολύτιμη έκθεση της έρευνας στον A. Schmaus, Des Neumanichäismus auf dem Balkan, Saeculum 2 (1951) 271 εξ.

[160] Ο Ρωμανός Λακαπηνός πήρε την πρωτοκαθεδρία από τον Κωνσταντίνο Ζ' στην περίοδο μεταξύ 20 Μαΐου 921 και Απριλίου 922. Και τούτο γιατί η στέψη του Χριστοφόρου Λακαπηνού έγινε στις 20 Μαΐου 921 όχι από τον Ρωμανό αλλά από τον Κωνσταντίνο Ζ' (Συνεχ. Θεοφάνη 398), ενώ αντίθετα οι νεώτεροι Λακαπηνοί στέφθηκαν αργότερα από τον ίδιο το Ρωμανό (ίδιο έργ. 409, 21). Από την άλλη πλευρά η Νεαρά του Απριλίου 922 (που αναφέρεται στην «προτίμηση» και δημοσιεύθηκε μάλλον στο έτος αυτό, βλ. τα επόμενα, υποσ. 163), εκδόθηκε στο όνομα των αυτοκρατόρων Ρωμανού, Κωνσταντίνου και Χριστοφόρου (Ζέπος, Jus I, 200). Η πρόταξη του Χριστοφόρου πριν από τον Κωνσταντίνο έγινε στο διάστημα μετά τον Απρίλιο 922 και πριν από τις 25 Δεκεμβρίου 924, οπότε στέφθηκαν οι νεώτεροι Λακαπηνοί, επειδή διαθέτουμε πληροφορίες που βεβαιώνουν την δημοσίευση δύο χρυσοβούλλων στο όνομα των αυτοκρατόρων Ρωμανού, Χριστοφόρου και Κωνσταντίνου (Ζέπος, Jus I, 204, Dölger, Reg. 593 και 594· κατά συνέπεια τα δύο αυτά έγγραφα πρέπει να χρονολογηθούν στην περίοδο μεταξύ Απριλίου 922 και 25 Δεκεμβρίου 924). Η πρόταξη του Χριστοφόρου δεν συνδέεται με το γάμο της κόρης του με το βούλγαρο τσάρο Πέτρο το έτος 927, όπως πληροφορεί ο Συνεχ. του Θεοφάνη 414, 16 (τον οποίο ακολουθεί και ο Runciman, Romanus Lecapenus 67).

[161] Grumel, Reg. 669.

[162] Ζέπος, Jus I, 209.

[163] Ζέπος, Jus I. 198 εξ., Dölger, Reg. 595. Ο Lemerle, Histoire agraire 219, 1, σελ. 265 εξ. έθεσε πρόσφατα το ζήτημα της παραδόσεως του κειμένου της Νεαράς αυτής καθώς και των άλλων Νεαρών, που είχαν σκοπό να προστατέψουν τη μικρο γαιοκτησία και εξέφρασε σχετικά την άποψη, ότι οι Νεαρές αυ τές (το κείμενο, η χρονολογία και ο συγγραφέας τους), πρέπει να μελετηθούν σοβαρά. Ήδη ο Zachariä παρατήρησε σχετικά σε μια υποσημείωση, η οποία (όπως σημειώνει ορθά ο Lemerle) δεν λήφθηκε σοβαρά υπόψη από την έρευνα, ότι το κείμενο, όπως μας έχει παραδοθεί, δίνει την εντύπωση ότι αποτελείται από αποσπάσματα από περισσότερες Νεαρές (Zachariä, Jus III. 234, υποσ. 1). Πράγματι η προσεκτικώτερη μελέτη με οδηγεί αναγκαστικά στη διαπίστωση, ότι το κεφ. 2 δε συμφωνεί απόλυτα με το κεφ. 1, δηλ. το κύριο μέρος της Νεαράς, και ότι εκφράζει μάλλον ένα μεταγενέστερο στάδιο της νομοθεσίας (δωρεές και κληροδοτήσεις προς χάρη των «δυνατών», που δεν εμπίπτουν σύμφωνα με το κεφ. 1 στις διατάξεις της Προτιμήσεως, απαγορεύονται αυστηρά στο κεφ. 2). Συνεπώς ο Lemerle έχει απόλυτα δίκαιο όταν υποστηρίζει την ανάγκη της κριτικής αναθεωρήσεως του παραδεδομένου κειμένου των Νεαρών αυτών (καθώς επίσης και των λοιπών Νεαρών που αφορούν στην προστασία της μικρογαιοκτησίας) και όταν χαρακτηρίζει την εκ νέου επεξεργασία της ομάδας αυτής των Νεαρών ως επείγουσα αποστολή της έρευνας. Ωστόσο θα αποτελούσε ακραίο σκεπτικισμό η αμφισβήτηση του γεγονότος, ότι η Νεαρά αυτή, με τις βασικές διατάξεις της σχετικά με το δίκαιο της Προτιμήσεως, προέρχεται από το Ρωμανό Α'. Γι' αυτό ο Zachariä, Geschichte 238 εξ., 265 εξ. κ.λ.π., έχει απόλυτο δίκαιο που θεωρεί την «περίφημη και για τις μεταγενέστερες εποχές κατευθυντήρια αυτή Νεαρά» χωρίς καμιά επιφύλαξη - παρά την υποσημείωση που αναφέραμε παραπάνω - νόμο του Ρωμανού Α' του έτους 922. Η ημερομηνία - Απρίλιος της δεκάτης ινδικτιώνας του έτους 6430 (= 922) -παραδίδεται βέβαια σε μεταγενέστερα νομικά κείμενα (στις Συνόψεις της δεύτερης και τρίτης κατηγορίας). Έτσι, ενώ δεν είναι απολύτως κατοχυρωμένη η ορθότητά της, εν τούτοις δεν υπάρχει σοβαρός λόγος να την απορρίψουμε, επειδή ο αριθμός της ινδικτιώνας βρίσκεται σε αρμονία με τον αριθμό του έτους.

Digitized by 10uk1s

Καθώς ανακοίνωσε ο Ν. Σβορώνος στο 12ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινολογίας στην Αχρίδα (1961), ο ίδιος προετοιμάζει μια νέα κριτική έκδοση και επεξεργασία της ομάδας αυτής των Νεαρών. [Ο Σβορώνος δεν δημοσίευσε ακόμη κριτική έκδοση της ομάδας αυτής των Νεαρών, δημοσίευσε όμως το 1964 τη μελέτη του Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis Major des Basiliques et ses appendices. Στη μελέτη αυτή η πρώτη Νεαρά περί Προτιμήσεως χρονολογείται στο 928 αντί του 922. Επίσης υποστηρίζεται ότι γνήσια είναι η βραχύτερη διασκευή της Νεαράς, ενώ η εκτενέστερη ανάγεται στον ενδέκατο αιώνα. Τα συμπεράσματα του Σβορώνου υιοθέτησε ο Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινή Ιστορία, Αθήνα[2] 1977, 317, υποσ. 4. Τέλος ο A. Toynbee, Constantine Porphyrogenitus, σελ. 153 εξ., χρονολογεί την πρώτη Νεαρά στο 929].

[164] Πρβλ. Ostrogorsky, Steurgemeinde 32 εξ.

[165] Καθώς υποδηλώθηκε στην παραπάνω υποσ. 163, η διάταξη αυτή προστέθηκε μάλλον αργότερα στη Νεαρά περί Προτιμήσεως, πράγμα όμως που δε σημαίνει αναγκαστικά ότι δεν προέρχεται και αυτή από τον Ρωμανό Α', καθόσον μάλιστα η Νεαρά του Ρωμανού Λακαπηνού, που εκδόθηκε μετά το λιμό του 927/28, φαίνεται να αναφέρεται στη διάταξη αυτή (Ζέπος, Jus I, σελ. 210, 27 - 29). Το ίδιο ισχύει και για τη διάταξη σχετικά με τα κτήματα των στρατιωτών, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω. Η αποσιώπηση της διατάξεως αυτής στη Νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ', που αναφέρεται στα κτήματα των στρατιωτών, δεν αποτελεί οπωσδήποτε απόδειξη για τη μεταγενέστερη προέλευσή της. Η Νεαρά του Ρωμανού Β', την οποία επίσης συνέταξε ο Θεόδωρος Δεκαπολίτης, όχι μόνο αποφεύγει κάθε αναφορά στο Ρωμανό Λακαπηνό, αλλά ισχυρίζεται ότι η αναποζημίωτη επιστροφή του παράνομα αποκτημένου κτήματος καθορίσθηκε αρχικά από τον Κωνσταντίνο Ζ' (Ζέπος, Jus I, 240).

[166] Ζέπος, Jus I, 205 εξ., Dölger, Reg. 628. Η ημερομηνία και της Νεαράς αυτής αναγράφεται σε μεταγενέστερα νομοθετικά κείμενα, από τα οποία άλλα αναφέρουν το Σεπτέμβριο της δεύτερης ινδικτιώνας (928) και άλλα το Σεπτέμβριο της όγδοης (934). Ο Zachariä δέχθηκε τη δεύτερη χρονολογία και μαζί του συμφώνησε ολόκληρη η μεταγενέστερη έρευνα. Δεν υπάρχει λόγος να συζητήσουμε το θέμα εάν είχε δίκαιο. Πάντως η αβεβαιότητα σχετικά με τη χρονολογία αυτή μου φαίνεται μεγαλύτερη σε σύγκριση με την αβεβαιότητα για τη χρονολογία της Νεαράς περί Προτιμήσεως.

[167] Πρβλ. τις σπουδαίες παρατηρήσεις του Vasiljevskij, Materialy (Trudy IV) 254 εξ.

[168] Στο άρθρο μου The Peasant's Pre - emption Right, Journ. of. Rom. Studies 37 (1947) 117 εξ., παρουσίασα τον τρόπο, με τον οποίο οι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι και δικαστές πετύχαιναν να παρακάμψουν τις διατάξεις των νόμων.

[169] Πρβλ. Ostrogorsky, Paysannerie 11 εξ.

[170] Θαυμάσια επισκόπηση της εξωτερικής πολιτικής της περιόδου αυτής δίνει ο Runciman, Romanus Lecapenus.

[171] Σχετικά με τη σταθερότητα των συνόρων του Ταύρου από τον έβδομο ως τα μέσα του δέκατου αιώνα βλ. τα έξοχα σχόλια του Honigmann, Ostgrenze 39 εξ.

[172] Ο Levčenko, Očerki 128 εξ., δίνει μια λεπτομερειακή περιγραφή της ρωσικής εισβολής του 941.

[173] Σύμφωνα με τον N. J. Polovoj, O date vtorogo pochoda Igorja na Grekov i pochoda russkich na Berdaa [Η χρονολογία της δεύτερης εκστρατείας του Igor κατά των Ελλήνων και η ρωσική εκστρατεία κατά του Berda], VV 14 (1958) 138 εξ., η δεύτερη αυτή εκστρατεία του Igor κατά του Βυζαντίου δεν έγινε το 944, όπως είναι γενικά αποδεκτό, αλλά το 943.

[174] Polnoe Sobr. Russk. Letopisej I (1926 - 28) 46 εξ. Γερμανική μετάφραση του Trautmann, Die Nestor - Chronik (1931), 29 εξ., αγγλική μετάφρ. του Cross, Russian Primary Chronicle (1935), 73 εξ. βλ. ακόμη Dölger, Reg. 647.

[175] Δεν αληθεύει η πληροφορία του Σκυλίτζη - Κεδρηνού ΙΙ, 321, 19 [νέα έκδοση του Ι. Σκυλίτζη, σ. 234, 17, Thurn] ότι ο Κωνσταντίνος Ζ' ήταν τελευταίος στην τάξη των συναυτοκρατόρων του Ρωμανού Λακαπηνού, πρβλ. Συνεχ. Θεοφάνη 435, 5.

Digitized by 10uk1s

[176] Πρβλ. Κεδρηνός ΙΙ, 322 εξ. [νέα έκδοση του Ι. Σκυλίτζη, σ. 324 εξ., Thurn].

[177] Σχετικά με τη χρονολογία βλ. G. Ostrogorsky - E. Stein, Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches, Byz. 7 (1932) 197, υποσ. 3. Πρβλ. επίσης G. de Jerphanion, La date du couronnement de Romain II, Oriental. Christ. Period. 1 (1935) 490 εξ.

[178] Πρβλ. Εις τον ίδιον υιόν Ρωμανόν (De admin. imp.), κεφ. 13, 149 (έκδ. Moravcsik - Jenkins), όπου ο Κωνσταντίνος Ζ' γράφει: *«Ο κύρις 'Ρωμανός, ο βασιλεύς, ιδιώτης και αγράμματος άνθρωπος ην, και ούτε των άνωθεν εν βασιλείοις τεθραμμένων, ούτε των παρηκολουθηκότων εξ αρχής τοις 'Ρωμαϊκοίς εθισμοίς, ούτε από γένους βασιλείου και ευγενούς».*

[179] Ζέπος, Jus I, 214 εξ., Dölger, Reg. 656.

[180] Ζέπος, Jus I, 240, εξ.

[181] Ζέπος, Jus I, 222 εξ., Dölger, Reg. 673.

[182] Οι σπουδαίες αυτές πληροφορίες επαναλαμβάνονται και στο Περί βασιλείου τάξεως έργο του Κωνσταντίνου Ζ' (παρ. 695) όπου όμως λέγεται, ότι η αξία των κτημάτων των έφιππων στρατιωτών πρέπει να ανέρχεται σε πέντε ή το λιγώτερο σε τέσσαρα λίτρα χρυσού και των ναυτών του αυτοκρατορικού στόλου σε τρία λίτρα.

[183] Ζέπος, Jus I, 240 εξ.

[184] Ζέπος, Jus I. 243 εξ., Dölger, Reg. 690.

[185] Βλ. λεπτομερή περιγραφή στο Περί βασιλείου τάξεως, 664 εξ.

[186] Το Περί βασιλείου τάξεως του Κωνσταντίνου Ζ' περιέχει μια λεπτομερειακή περιγραφή της υποδοχής της Όλγας στο βασιλικό παλάτι. 594 εξ. Σχετικά με το ζήτημα τούτο βλ. την εκτενή ανάλυση του Levčenko, Očerki 217 εξ.. ο οποίος εκθέτει και τις διαφορετικές απόψεις των ερευνητών για το χρόνο και τον τόπο της βαπτίσεως της Όλγας. Ο ίδιος ο Levčenko κλίνει προς την άποψη, ότι η Όλγα δέχθηκε το βάπτισμα με την ευκαιρία της επισκέψεώς της στην Κωνσταντινούπολη. Την άποψη όμως αυτή αναιρεί όχι μόνο η τέλεια σιωπή του Κωνσταντίνου Ζ' στο ζήτημα τούτο, αλλά και το γεγονός, ότι στη συνοδεία της Όλγας βρισκόταν ήδη ένας ιερέας. Τα ρωσικά χρονικά τοποθετούν τη βάπτιση της Όλγας στο έτος 954 ή 955, πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι δέχθηκε το χριστιανισμό στο Κίεβο, πριν από το ταξίδι της στην Κωνσταντινούπολη.

[187] Βλ. το θαυμάσιο κείμενο του Diehl, Figures I 217 εξ.

[188] Διεξοδική περιγραφή της εκστρατείας στου Schlumberger, Nicephore Phocas 25 - 79 [ελλ. μετάφραση Ι. Λαμπρίδου, σ. 44 εξ.]. Βλ. επίσης Ι. Παπαδοπούλου, Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνούς (824 - 961), Αθήνα 1948, σ. 90 εξ. [και Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού «Άλωσις της Κρήτης», Ηράκλειο 1960, σ. 35 εξ. - Ι. Σ. Αλεξάκη, Η απόβασις του υπό Νικηφόρον Φωκάν στρατού εις Κρήτην και η πρώτη νικηφόρος μάχη. Κρητικά Χρονικά 15 - 16, ΙΙ (196) - 62) 42-46].

[189] Για τον τίτλο αυτό βλ. Ch. Diehl, De la signification du titre de «proedre» à Byzance, Mélanges Schlumberger I (1924)105 εξ.

[190] Λέων Διάκονος 49. Σκυλίτζης - Κεδρηνός ΙΙ 379 [έκδ. Thurn, σ. 284].

[191] Έτσι προσφωνούσαν το Νικηφόρο οι ψάλτες κατά την είσοδό του στην Αγία Σοφία, όπως περιγράφει ο Λιουτπράνδος Κρεμώνας στη Β' Πρεσβεία του, σε μετάφραση Σ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναί Μελέται, Αθήνα 1857, σ. 523. Για την παροιμιώδη αυτή έκφραση βλ. τώρα και Ο. Kresten, Pallida mors Saracenorum, Röm. Historische Mitteilungen 17(1975)23 - 75].

[192] Πρβλ. Schlumberger, Nicephore Phocas 249 εξ.

[193] Ζέπος Jus I 253 εξ. Dölger, Reg. 712. [Ο Δ. Ζακυνθηνός, Βυζαντινή Ιστορία, σ. 446 διαφωνεί με τη

Digitized by 10uk1s

γενική εκτίμηση των πολιτικών στόχων της Νεαράς αυτής].

[194] Ζέπος, Jus I 255 εξ. Dölger, Reg. 721.

[195] Το ίδιο και ο Neumann, Weltstellung 56.

[196] Ζέπος, Jus I, 249 εξ., Dölger, Reg. 699. Πρβλ. Charanis, Monastic Properties 56 εξ., όπου δίνεται και αγγλική μετάφραση του νόμου αυτού. [Ο Svoronos, Annuaire 1970/71. σ. 356 χρονολογεί τη Νεαρά στο φιθινόπωρο του 963. Βλ. τώρα Ι. Κονιδάρη, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνος, Αθήνα 1979, σελ. 236 εξ.].

[197] Στο θέμα αυτό αναφέρθηκε ήδη ο Neumann, Weltstellung 24.

[198] Για τη χρονολογία βλ. Runciman, Bulgarian Empire 303 εξ.

[199] Για τη χρονολογία βλ. P. O. Karyschkovskij, O chronologii russko - vizantijskoj vojny pri Svjatoslave [Η χρονολογία του ρωσο - βυζαντινού πολέμου την εποχή του Σβιατοσλάβου], VV 5(1952)136 εξ.

[200] Για την ημερομηνία (969 και όχι 968) καθώς και τα περιστατικά της συμμαχίας αυτής πρβλ. D. Anastasijević, Glasnik Skopskog Naučnog Društva 11(1932)51 εξ.

[201] Σκυλίτζης - Κεδρηνός ΙΙ, 369. [έκδ. Thurn, σ. 275], Ζωναράς ΙΙΙ, 507. Το Τεταρτηρόν, νόμισμα κατώτερης αξίας, που κυκλοφόρησε ο Νικηφόρος Φωκάς, έχει απασχολήσει επανειλημμένα την επιστήμη. Πρβλ. ιδιαίτερα W. Kubitschek, Zum Επαρχικόν βιβλίον, Numism. Zeitschr. 4(1911)194 εξ., G. Mickwitz, Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im 10. Jahrhundert, BZ 36 (1936) 66 εξ., F. Dworschak, Studien zum byzantinischen Münzwesen, Numism. Zeitshcr. N.F. 29(1936)77 εξ., R.S. Lopez, La crise du besant au Xe siècle et la date du Livre du Préfet, Mélanges Grégoire II (1950)403 εξ., Α. Χριστοφιλοπούλου, Ζητήματά τινα εκ του Επαρχικού βιβλίου. Ελληνικά 12(1940)125 εξ., A. Frolow, Les noms des monnaies dans le Typicon du Pantocrator, BS1. 10 (1949) 251 εξ. Ο V. Laurent, Bulletin de Numismatique Byzantine, REB 9 (1951) 204 εξ. κλείνει τη συζήτηση με την ακόλουθη σωστή παρατήρηση: «A mon sens, rien n'est tranché dans cette question de tetarteron». Πρβλ. όμως την ενδιαφέρουσα και, κατά τη γνώμη μου, πειστική προσπάθεια ερμηνείας της H. Ahrweiler - Glykatzi, Nouvelle hypothèse sur le tétartèron d' or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas, ZRVI 8, 1(1963)1 εξ. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, το τεταρτηρόν του Νικηφόρου Φωκά διέφερε από το νόμισμα κανονικού βάρους μόνο κατά το 1/12 και γι' αυτό ήταν μόνο 21 καράτια χρυσού.

[202] Πρβλ. τη σημείωση στην αντιμοναστηριακή Νεαρά του Νικηφόρου Φωκά, στον κώδικα Vindob. suppl. 47 και 48 (Ζέπος, Jus I, 249, υποσ. 1): *«Όρα αύτη η νεαρά κατηργήθη παρά του τζυμισχή· κακώς δε».* Ο Charanis, Monastic Properties 61 ανανεώνει τη θεωρία σύμφωνα με την οποία ο νόμος του Νικηφόρου Φωκά καταργήθηκε με μία Νεαρά του Βασιλείου Β' της 4 Απριλίου 988, πλην όμως παραθεωρεί το γεγονός ότι είναι πολύ αμφίβολη η γνησιότητα της Νεαράς αυτής. Πρβλ. Dölger, Reg. 772 και τα επόμενα, σελ. 313. υποσ. 223. Η υπόθεση του Charanis, ότι η σημείωση του κώδ. Vindob. συγχέει τον Τζιμισκή με το Βασίλειο Β' δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα πειστική [Βλ. τώρα Ι. Κονιδάρη, ό.π. (υποσ. 195) σ. 137 με αναφορά στις νεώτερες μελέτες του Ν. Σβορώνου].

[203] Λέων Διάκονος 101, 23.

[204] Πρβλ. G. Ostrogorski, O vizantiskim državnim seljacima i vojnieima - dve povelje iz doba Jovana Cimiska [Για τους βυζαντινούς κρατικούς γεωργούς και στρατιώτες - δύο θεσμοί από τη βασιλεία του Ιωάννη Τζιμισκή], Glas Srpske Akad. Nauka 214 (1954)23 εξ. και Paysannerie 11 εξ.

[205] Πρβλ. P. Mutafčiev, Russko - bolgarskie otnošenija pri Svjatoslave [Ριοσο - βουλγαρικές σχέσεις κατά την εποχή του Σβιατοσλάβου], SK 4(1931)77 εξ.

[206] Η χρονολόγηση αυτή οφείλεται στον F. Dölger, Die Chronologie des großen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, BZ 32(1932)275 εξ. Διαφορετική άποψη έχει ο D. Anastasijevič, SK 3(1929)1 εξ., BZ 30(1929/30)400 εξ. και 31(1931)328 εξ., Mélagnes Diehl I (19301 εξ., Byz. 6(1931)337 εξ.. ο οποίος υποστηρίζει τη θέση, ότι ο πόλεμος εναντίον του Σβιατοσλάβου δεν διήρκεσε τρεις μήνες αλλά τρία

Digitized by 10uk1s

χρόνια (ως το 974). Πρβλ. όμως H. Grégoire, Byz. 12(1937)267 εξ., ο οποίος τοποθετεί την εκστρατεία, όπως και ο Dölger, στο διάστημα μεταξύ Απριλίου και Ιουλίου 971 (πρβλ. F. Dölger, BZ 38(1938)232 εξ.). Βλ. επίσης P.O. Karyschkovskij, O chronologii russko - vizantijskoj vojny pri Svjatoslave [Η χρονολογία του ρωσο - βυζαντινού πολέμου κατά την εποχή του Σβιατοσλάβου], VV 5(1952)136 εξ.

[207] Το κείμενο της συνθηκολογήσεως του Σβιατοσλάβου σώζεται στο παλαιο - ρωσικό Χρονικό, Polnoe Sobr. Russk. Letop. I, 72 εξ. (γερμανική μετάφρ. Trautmann, Die Nestor - Chronik 49 εξ., αγγλική μετάφρ. Cross, Russian Primary Chronicle (1953), 89 εξ.). Χρονολογείται στον Ιούλιο της 14ης Ινδικτιώνας, του έτους 6479 δηλ. του Ιουλίου 971. Το γεγονός αυτό, το οποίο αγνοήθηκε στη συζήτηση μεταξύ του Dölger και του Anastasijević (πρβλ. την προηγούμενη υποσημείωση), λύνει οριστικά το ζήτημα της διάρκειας του πολέμου με τον Σβιατοσλάβο. [Βλ. και Ir. Sorlin, Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle. Cahiers du Monde Russe et Soviétique 2(1961)465 εξ.].

[208] Ο P.E. Schramm, Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen, Hist. Z. 129(1924)424 εξ. απέδειξε με αδιάσειστα επιχειρήματα ότι η Θεοφανώ ήταν συγγενής του Ιωάννη Τζιμισκή (καθώς υπέθεσε ο J. Moltmann, Theophano, die Gemahlin Ottos II, Diss. Göttingen 1878) και όχι θυγατέρα του Ρωμανού Β', όπως θέλησε να αποδείξει ο K. Uhlirz, BZ 4(1895)466 εξ. Οι νεώτερες προσπάθειες, που ταύτισαν τη Θεοφανώ με την κόρη του Κωνσταντίνου Ζ' (H. Moritz, Die Herkunft der Theophano, der Gemahlin des Kaisers Otto II, BZ 39(1949)387 εξ.) ή με την κόρη του Στέφανου Λεκαπηνού (M. Uhlirz, Studien über Theophano, Deutsch. Archiv f. Gesch. d. Mittelalt. 6(1943)442 εξ.), αποδείχθηκαν αβάσιμες από τον F. Dölger, Wer war Theophano? Hist. Jahrb. 62/9(1949)546 εξ., ο οποίος έθεσε εκ νέου το ζήτημα και έθεσε εκτός αμφιβολίας την ορθότητα της θέσεως του Moltmann και του Schramm (πρβλ. επίσης το συμπλήρωμα στη BZ 43(1950)338 εξ.). Ο A.A. Vasiliev, Hugh Capet of France and Byzantium, DOP 6(1951) 227 - 51, επιχείρησε χωρίς επιτυχία να ανανεώσει την παλαιά άποψη, σύμφωνα με την οποία η Θεοφανώ ήταν κόρη του Ρωμανού Β'. Πρβλ. τις παρατηρήσεις μου στη BZ 46(1953)156.

[209] Ότι ο Τζιμισκής εκστράτευσε στη Μεσοποταμία το 972 επιβεβαιώνεται και από τον M. Canard, La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès, Mélanges H. Grégoire II (1950)99 εξ.

[210] E. Dulaurier, Chronique de Matthieu d' Edessa (1858)22, Kučuk - Ioannesov, VV 10(1903)100 [Το ελληνικό κείμενο από τη μετάφραση του Σ. Ι. Βουτυρά του έργου του G. Schlumberger, L' épopée byzantine: Η Βυζαντιακή εποποιία, Αθήνα 1904, σ. 515 -523. Πρόσφατα ο P. E. Walker, The «Crusade» of John Tzimisces in the Light of New Arabic Evidence, Byz. 47(1977) 301-327, αμφισβητεί την ερμηνεία της εκστρατείας του Τζιμισκή ως σταυροφορίας με βάση την επιστολή προς τον Ασώτιο].

[211] Πρβλ. Neumann, Weltstellung 49.

[212] Σχετικά με το έτος γεννήσεως του Βασιλείου Β' (958) πρβλ. G. Ostrogorsky και E. Stein, Byz. 7(1932)198, υποσ. 1.

[213] Η χρονολόγηση αυτή ακολουθεί τους Rosen, Bolgarobojca και Schlumberger, Épopée byzantine I (1925)510 και στηρίζεται στον Jahja, ο οποίος συμφωνεί ουσιαστικά με το Σκυλίτζη. Ο Ψελλός από λάθος τοποθετεί την απομάκρυνση του παρακοιμώμενου Βασιλείου στην περίοδο μετά το θάνατο του Βάρδα Φωκά, δηλ. περίπου στο έτος 989.

[214] Νεαρά του Βασιλείου Β' του 966, Ζέπος, Jus I, 270. Πρβλ. σχετικά την πληροφορία του Ψελλού Ι, 12 εξ. (εκδ. Renauld).

[215] Δεν υπάρχουν ασφαλείς πληροφορίες για την προϊστορία των Κομητοπούλων. Σύμφωνα με τον σύγχρονο αρμένιο ιστορικό Στέφανο του Ταρών (Asolik), μετάφρ. Gelzer και Burckhardt (1907)185 εξ. είχαν αρμενική καταγωγή. Παρά την προσπάθεια του N. Adontz, Samuel l' Arménien, 3 εξ. παραμένει αμφίβολη η αξιοπιστία των πληροφοριών του αρμένιου ιστορικού, του οποίου η διήγηση είναι γεμάτη από φανερά σφάλματα. [Ο Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινή Ιστορία, σελ. 425, δεν θεωρεί απίθανη την πληροφορία αυτή]. Οι ισχυρισμοί του N. P. Blagoer, Bratjata David, Moisej, Aaron i Samuil [Οι αδελφοί Δαβίδ, Μωυσής, Ααρών και Σαμουήλ], Godišnik na Sofijsk. Univ., Jurid. Fak. 37. 14 (1941/42)28 εξ.. ότι ο κόμης Νικόλαος ήταν απόγονος του πρωτοβούλγαρου Ασπαρούχ και η γυναίκα του Ριψιμία, η μητέρα των Κομητοπούλων, κόρη του τσάρου Συμεών, δεν έχουν καμιά απολύτως βάση. Το ίδιο φανταστικές είναι και οι παρατηρήσεις του

Digitized by 10uk1s

ιδίου στο Teorijata za Zapadno bůlgarsko carstro [Θεωρίες σχετικά με το δυτικό βουλγαρικό βασίλειο], ίδιο έργ. 16 εξ.

[216] Οπωσδήποτε έχει δίκαιο ο Runciman, Bulgarian Empire 221, ενώ ο Zlatarski, Istorija I, 2, 647 εξ. και ο Adontz, Samuel l' Armenien 9 εξ., ακολουθώντας τις φανταστικές διηγήσεις του Jahja (εκδ. Rosen, 20 εξ.) και του αρμένιου ιστορικού Asolik, ισχυρίζονται ότι ο Ρωμανός αναγνωρίσθηκε ως τσάρος. Τον υποτιθέμενο τσάρο συναντάμε πάλι αργότερα ως διοικητή των Σκοπίων. Το 1004 παρέδωσε την πόλη στους Βυζαντινούς, δέχθηκε από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' τον τίτλο του πατρικίου και έγινε βυζαντινός στρατηγός στο θέμα της Αβύδου. Βλ. Σκυλίτζης - Κεδρηνός II, 455, 13 [εκδ. Thurn, σ. 346].

[217] Η ιστορία της συστάσειος του κράτους του Σαμουήλ είναι ένα σοβαρά διαφιλονεικούμενο ζήτημα. Η επιστήμη εγκατέλειψε πια τη θεωρία του Drinov για τη σύσταση ενός δυτικο - βουλγαρικού βασιλείου των Σισμανιδών το 963. Σήμερα επικρατούν δύο διαφορετικές και αντίθετες απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή το 969 αποσπάσθηκε από το κράτος του τσάρου Πέτρου με επικεφαλής τους Κομητόπουλους ένα δυτικο - βουλγαρικό κράτος (στη Μακεδονία), το οποίο έζησε ανεξάρτητο, παράλληλα με το ανατολικο - βουλγαρικό βασίλειο (του Δούναβη). Μόνο το ανατολικό τμήμα υποτάχθηκε στον Τζιμισκή, ενώ το δυτικό διατηρήθηκε και αποτέλεσε στη συνέχεια τον πυρήνα της αυτοκρατορίας του Σαμουήλ. Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, την οποία θεμελίωσε συστηματικά προ παντός ο D. Anastasijević, L' hypothese de la Bulgarie Oeeidentale, Recueil Uspenskij I (1930) 20 εξ., ποτέ δεν έγινε ένας τέτοιος χωρισμός μεταξύ δυτικής και ανατολικής Βουλγαρίας· αντίθετα ο Τζιμισκής υπέταξε ολόκληρη τη Βουλγαρία και μόνο το 976 με την επανάσταση των Κομητοπούλων ελευθερώθηκε η χώρα και ιδρύθηκε ένα νέο κράτος στη Μακεδονία. Η δεύτερη αυτή εκδοχή μου φαίνεται ορθότερη στα βασικά της σημεία, αν και οι δύο ερμηνείες ξεκινούν από μια λανθασμένη προϋπόθεση, ότι δηλ. η υποταγή της χώρας μπορεί να γίνει μόνο με την μορφή μιας πραγματικής κατοχής όλου του εδάφους. Αλλ' οπως ετόνισε σωστά ο Anastasijević, οι πηγές δεν παρέχουν κανένα έρεισμα για την υπόθεση ότι παράλληλα με το ανατολικό υπήρξε ποτέ και ένα αυτόνομο δυτικό βουλγαρικό κράτος, όπως και για την άλλη υπόθεση ότι έγινε επανάσταση των Κομητοπούλων πριν από το 976. Η πολυσυζητημένη μαρτυρία του Σκυλίτζη (Κεδρ. II, 347) [έκδ. Thurn σ. 255 εξ.], που χρονολογήθηκε εσφαλμένα στο 969 και θεωρήθηκε εντελώς αυθαίρετα ότι είναι πληροφορία σχετική με την επανάσταση των Κομητοπούλων που ξέσπασε το έτος αυτό, είναι στην πραγματικότητα μία δευτερεύουσα και συμπληρωματική είδηση, που προλαβαίνει τα αναφερόμενα γεγονότα (πρβλ. τις επιφυλάξεις του Runciman, Bulgarian Empire 218 και του Adontz, Samuel l' Arménien 5 εξ.). Αντίθετα ο Σκυλίτζης στο κατάλληλο σημείο (Κεδρ. II, 434, 20) [έκδ. Thurn, σ. 328], δηλώνει απερίφραστα, ότι η επανάσταση των Κομητοπούλων ξέσπασε μετά το θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή, δηλ. το 976. Από την άλλη όμως πλευρά, από τις πηγές γίνεται φανερό, ότι ο Τζιμισκής, όπως και ο Σβιατοσλάβος, ποτέ δεν πάτησε το πόδι του στη Μακεδονία (η μοναδική και μεταγενέστερη πληροφορία του ιερέα της Διόκλειας, σύμφωνα με την οποία ο Τζιμισκής κατέλαβε τη Σερβία και κατ' επέκταση και τη Μακεδονία, δεν έχει καμιά απολύτως σπουδαιότητα). Η κατάληψη της πρωτεύουσας και η καθαίρεση του αρχηγού του κράτους σήμαινε την υποταγή της χώρας, χωρίς να χρειάζεται να καταληφθεί ολόκληρη η επικράτεια βήμα προς βήμα. Είναι όμως επίσης δυνατό η εξουσία που περιορίζεται στον έλεγχο του κέντρου να ανατραπεί άνετα από την περιφέρεια όταν το επιτρέψουν ειδικές συνθήκες, πράγμα που έγινε μετά το θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή και την έκρηξη των εσωτερικών ταραχών στο Βυζάντιο. Το ζήτημα αυτό συζήτησε πρόσφατα ο Litavrin, Bolgarija i Vizantija 261 εξ., χωρίς όμως να προσφέρει νέα και αδιάσειστα επιχειρήματα για τη θέση του, ότι «η Βουλγαρία συνέχισε την ύπαρξή της στη δύση». Το τελικό του πόρισμα είναι, ότι «το διάστημα από το 969 ως το 976 ήταν για τη δυτική Βουλγαρία περίοδος σταθεροποιήσεως των δυνάμεών της κάτω από τους Κομητόπουλους...». Όπως όμως έδειξαν οι προηγούμενες παρατηρήσεις μας, ο ισχυρισμός αυτός δεν βρίσκει το ελάχιστο έρεισμα στις πηγές. [Βλ. και J. Ferluga, La soulèvement des Comitopoules: ZRVI 9(1966)75-84].

[218] Για τη χρονολογία πρβλ. τη μελέτη του P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kékauménos, Mémoires de l' Acad. Royale de Belgique LIV, 1(1960)26 εξ.

[219] Πρβλ. τη λεπτομερειακή περιγραφή της εκστρατείας αυτής από τον P. Mutafčiev, Starijat drum prez «Trajanova vrata» [Ο αρχαίος δρόμος διά μέσου των «Πυλών του Τραϊανού»], Spisanie na Bůlg. Akad. 55(1937)101 εξ.

[220] Για τους ρώσους Νορμανδούς (Βαράγγους) που υπηρετούσαν στο Βυζάντιο πρβλ. τη βασική μελέτη του Vasiljevskij, Varjago - russkaja i varjago - anglijskaja družina v Konstantinopole [Η βαραγγορωσική και η βαραγγοαγγλική družina στη Κωνσταντινούπολη], Trudy I, 176 εξ. Σχετικά με τους άγγλους Νορμανδούς στο

Digitized by 10uk1s

Βυζάντιο βλ. ακόμα Vasiliev, Annales de l' Inst. Kondakov 9(1937)39 εξ. και R. M. Dawkins The Later History of the Varangian Guard: some notes, JRS 37(1947)39 εξ.

[221] Ο E. Honigmann, Studies in Slavic Church History, Byz. 17(1944/45)128 εξ. απέδειξε ότι ο Θεοφύλακτος, που ήταν μητροπολίτης Σεβαστείας, ορίσθηκε πρώτος μητροπολίτης Ρωσίας. Η διεξοδική και πλούσια σε πορίσματα μελέτη του Honigmann αναιρεί οριστικά τις θεωρίες των N. Baumgarten, Saint Vladimir et la conversion de la Russie, Orient. Christ. 27(1932) και M. Jugie, Les origines de l' Église russe. Échos d' Or. 36(1937)257 εξ. και Le schisme byzantin (1961) 172 εξ., οι οποίοι επιχείρησαν να αποδείξουν, ότι η Ρωσία δέχθηκε το Χριστιανισμό από τη Ρώμη. Η αυστηρή κριτική του Honigmann κατά των μεθόδων των δύο αυτών συγγραφέων είναι οπωσδήποτε δικαιολογημένη. [Βλ. και Βλ. Φειδά, Η πρώτη εν Ρωσία εκκλησιαστική ιεραρχία και αι ρωσικαί πηγαί. Μελέτη ιστορικοκανονική και κριτική, Αθήνα 1967].

[222] Πρβλ. την έξοχη προσωπογραφία του Ψελλού Ι, 18 εξ. (εκδ. Renauld, αγγλική μετάφρ. Sewter, 24 εξ.). Βλ. και Ζωναρά ΙΙΙ, 561.

[223] Ζέπος, Jus I, 262 εξ., Dölger, Reg. 783.

[224] Το με ημερομηνία 4 Απριλίου 988 χρυσόβουλλο, που αποδίδεται στο Βασίλειο Β', και που ανακαλεί εκ νέου το νόμο εκείνο του Νικηφόρου Φωκά με ακραίες φιλομοναχικές τάσεις, σε αντίθεση με τη Νεαρά του 996, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί γνήσιο. Πρβλ. Dölger, Reg. 772. [Βλ. τώρα Ι. Κονιδάρη, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας, σ. 137, υπ. 22].

[225] Σκυλίτζης - Κεδρηνός ΙΙ, 456, [έκδ. Thurn, σ. 347] (για το έτος 1002). Πρβλ. επίσης Ζωναράς ΙΙΙ, 561, 1.

[226] Πρβλ. σχετικά τη λεγόμενη πραγματεία Ashburner, παρ. 12 και 14 (έκδ. του Dölger, Finanzverwaltung, σελ. 119).

[227] Η πληροφορία αυτή υπάρχει σε ένα έγγραφο του Σεπτεμβρίου 993, της μονής της Λαύρας: Rouillard - Collomp, Actes de Lavra I (1937) αρ. 12. Βλ. γι' αυτό G. Ostrogorsky, Serbskoe posol'stvo k imperatoru Vasiliju II [Σερβική πρεσβεία στον αυτοκράτορα Βασίλειο Β'), Glas Srpske Akad. Nauka 193(1949) 15 εξ. και Une ambassade serbe auprès de l' empereur Basile II, Byz. 19(1949)187 εξ. (σε επιτομή). Βλ. ακόμη Dujčev, Proučvanija 27 εξ. Ο Dj. Sp. Radojičić, Srpsko Zagorje, das spätere Raszien, Südost - Forsch. 17(1957)276 εξ. προβάλλει τον ισχυρισμό, ότι η πρεσβεία αυτή προερχόταν από τη Ρασία (Rascia), γιατί το έγγραφο της Λαύρας χαρακτηρίζει τους αντιπροσώπους Σέρβους. Οι Βυζαντινοί όμως χαρακτήριζαν ως Σερβία και την Διόκλεια (Ζέντα), τους δε κατοίκους της ως Σέρβους. Σχετικά με την εποχή αυτή πρβλ. προ παντός Σκυλίτζης - Κεδρηνός ΙΙ, 515, 8· 526, 14, 15· 543, 13· 544, 5, 8.

[228] Για την αμφισβητούμενη χρονολογία πρβλ. τις παρατηρήσεις μου στο άρθρο που μνημονεύεται στην προηγούμενη υποσημείωση.

[229] Χωρίς βάσιμα επιχειρήματα αμφισβητεί ο Adontz, Samuel l' Armenien 24 εξ. την εκστρατεία κατά της Βιδύνης καθώς και τη μάχη του Αξιού. Γενικώτερα ο ίδιος εμφανίζεται υπερβολικά επιφυλακτικός απέναντι στις πληροφορίες του Σκυλίτζη ενώ δείχνει υπερβολική εμπιστοσύνη στις ανατολικές πηγές.

[230] Ψελλός, Χρονογραφία Ι, 20 (έκδ. Renauld· Sewter 25).

[231] Σύμφωνα με τον Κεκαυμένο (έκδ. Vasiljevsky - Jernstedt) 18· κατά τον Σκυλίτζη - Κεδρηνό ΙΙ, 485 αριθμούσαν 15.000. Παρά τη σχετική συμφωνία των δύο αυτών ανεξάρτητων πηγών, ο αριθμός αυτός είναι οπωσδήποτε υπερβολικός, καθώς έδειξε ο J. Ivanov, Belasickata bitka 29. Juli 1014 [Η μάχη του Βελάσιτζα στις 29 Ιουλίου 1014], Izvestija na Istor. Druž. 3(1911)12, υποσ. 1.

[232] Ο αρχιεπίσκοπος της Αχρίδας δεν εκλεγόταν από τους τοπικούς επισκόπους αλλά διοριζόταν από τον αυτοκράτορα, όπως έδειξα στο Jugosl. Istor. Časopis 1(1935)516 εξ. σε αντίθεση με τον Zlatarski, Istorija II, 17 εξ. Πρβλ. επίσης τα έξοχα σχόλια του B. Granić, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II, dem autokephalen Erzbistum von Archida verliehenen Privilegien, Byz. 12(1937)215 εξ.

[233] Είναι απαράδεκτη η άποψη του Zlatarski, Istorija II, 1 εξ. και SK 4(1931)49 εξ., σύμφωνα με την οποία το παλαιό κράτος του Σαμουήλ παρέμεινε αδιαίρετο κάτω από την βυζαντινή κυριαρχία και αποτελούσε ενιαία

Digitized by 10uk1s

διοικητική ενότητα. Πρβλ. F. Dölger, BZ 31(193 1)443 εξ. Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι τα εδάφη του κράτους του Σαμουήλ χωρίστηκαν σε επί μέρους θέματα· το ζήτημα όμως της κατατομής των θεμάτων τούτων είναι αρκετά πολύπλοκο, ώστε χρειάζεται ακόμη ειδική διαπραγμάτευση. Πρβλ. σχετικά Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 226 εξ. (σπουδαίο ακόμη έργο. αν και χρειάζεται διορθώσεις σε επί μέρους θέματα) και P. Mutafčiev, Sudbinite na Srednevekovnija Drůstůr [Η τύχη του μεσαιωνικού Δορόστολου], Sbornik Silistra i Dobrudža I (1927)158 εξ. Στο ζήτημα αυτό έστρεψε ιδιαίτερα την προσοχή του ο N. Banescu με πολλές επί μέρους μελέτες και τελικά με μια ειδική μονογραφία, στην οποία συνοψίζει και συμπληρώνει τα πορίσματα της έρευνάς του: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946 (το έργο αυτό, που δεν μπόρεσα να χρησιμοποιήσω κατά την επεξεργασία των δύο πρώτων εκδόσεων καθώς και της γαλλικής και αγγλικής μεταφράσεως του βιβλίου τούτου, μελέτησα στο μεταξύ χάρη στη φιλοφροσύνη του συγγραφέα). Πρβλ. επίσης Κυριακίδη, Βυζ. Μελέται 144 εξ., ο οποίος όμως παραβλέπει το γεγονός, ότι η μνεία ενός στρατηγού σε μια ορισμένη πόλη δεν αποδεικνύει οπωσδήποτε ότι η πόλη αυτή αποτελεί το κέντρο του θέματος. Έτσι ο χάρτης του της βαλκανικής χερσονήσου κατά την περίοδο του Βασιλείου Β' παρουσιάζει ένα πλήθος από πολύ μικρά θέματα, τα οποία είτε ιδρύθηκαν αργότερα είτε δεν υπήρξαν ποτέ. Το ζήτημα αυτό μελέτησε διεξοδικά και ο Litavrin, Bolgarija i Vizantija 250 εξ.

[234] Είναι πλατειά διαδεδομένη, αλλά λανθασμένη η άποψη, ότι έδρα του στρατηγού του θέματος αρχικά ήταν η Αχρίδα, έπειτα τα Σκόπια και η Σαρδική και τελικά πάλι τα Σκόπια, όπως, ακολουθώντας τον Skabalanović, ο Zlatarski, Istorija II, 14 εξ., ο Mutafčiev, BZ 26(1926)251 κ.ά. Το γεγονός ότι ο Βασίλειος Β' στην πορεία της κατακτήσεως του κράτους του Σαμουήλ διόρισε τον πατρίκιο Ευστάθιο Δαφνομήλη στην Αχρίδα ως «άρχοντα της πόλεως» (Σκυλίτζης II, 468, 14), [έκδ. Thurn σ. 359], σημαίνει μόνο ότι τον ονόμασε διοικητή της πόλεως και όχι ότι τον ανύψωσε σε στρατηγό του θέματος της Βουλγαρίας· πράγματι λίγο αργότερα ο Ευστάθιος διορίσθηκε στρατηγός του θέματος του Δυρραχίου (ίδιο έργ. 474, 3). Αντίθετα «στρατηγός αυτοκράτωρ» στα Σκόπια τοποθετήθηκε ο πατρίκιος Δαβίδ Αρειανίτης, που ονομάσθηκε συγχρόνως και «κατεπάνω Βουλγαρίας» (όπως αναφέρεται καθαρά στον Prokić, Zusätze Nr. 41 zu Skylitzes II 468, 1) [τώρα έκδ. Thurn, σ. 358, 87]. Το γεγονός επίσης ότι ο Ρωμανός Διογένης εμφανίζεται το 1067 ως δούκας της Σαρδικής (Ατταλειάτης 97, 16, Σκυλίτζης II, 663, 12, Ζωναράς III, 684, 8) δεν σημαίνει ότι η έδρα του στρατηγού του θέματος της Βουλγαρίας μεταφέρθηκε από τα Σκόπια στη Σαρδική, παρά μόνο ότι η περιοχή της Σαρδικής ανυψώθηκε σε ξεχωριστό θέμα και ότι τότε είχε αρχίσει η διαδικασία της κατατομής των αρχικών θεμάτων και της ιδρύσεως νέων επί μέρους ενοτήτων. Πάντως η έδρα του στρατηγού του θέματος της Βουλγαρίας παρέμεινε οπως και πρώτα στα Σκόπια, όπως βεβαιώνουν πολυάριθμες μαρτυρίες των πηγών. Τούτο εξαίρει σωστά και ο Banescu, Duchés byzantins 121 εξ.

[235] Αυτό υπέθεσε προ πολλού ο Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 228 εξ. και στη συνέχεια ο Mutafčiev, Sbornik Silistra i Dobrudža I (1927)159 και Istorija II, 1. Στην άποψη αυτή κλείνει και ο Litavrin, Bolgarija i Vizantija 273 εξ., ενώ αντίθετα ο Banescu, Duchés byzantins 24 εξ. την απορρίπτει με επιμονή. Οπωσδήποτε έχει δίκαιο, όταν υπενθυμίζει ότι ο Skabalanovič χρησιμοποίησε σχετικά με το θέμα αυτό πολλές πηγές, οι οποίες στην πραγματικότητα αναφέρονται στο θέμα Παρίστριον. Παραμένει όμως η πληροφορία του Σκυλίτζη (Κεδρηνός II, 476, 24) [έκδ. Thurn, σ. 366, 30] ότι ο Κωνσταντίνος Διογένης, μετά τη δολοφονία του Σέρμονα, του αντιπροσώπου του Σαμουήλ στο Σίρμιο, *«άρχειν ετάχθη της νεοκτήτου χώρας»,* πράγμα που σημαίνει ότι διορίσθηκε όχι μόνο διοικητής της πόλεως του Σιρμίου αλλά και κυβερνήτης της πλησιόχωρης περιοχής. Δεν είναι επίσης εύκολο να αποδειχθεί, όπως υποθέτει ο Banescu, ότι το θέμα της Βουλγαρίας εκτεινόταν από τη νότια Μακεδονία ως το Δούναβη και τον Σάβα. Το δωδέκατο αιώνα, σύμφωνα με τον Νικήτα Χιονιάτη (σελ. 133, 9), ως περιοχή του Βελιγραδίου και του Braničevo, ή σύμφωνα με τον Κίνναμο (σελ. 124, 20), η περιοχή του Braničevo και της Ναϊσού (Niš) αποτελούσε ένα ξεχωριστό θέμα. Δούκας του ήταν ο μετέπειτα αυτοκράτορας Ανδρόνικος Κομνηνός.

[236] Αυτό βεβαιώνουν οι πληροφορίες του ιερέα της Διοκλείας (έκδ. Šišić, 346 εξ.). Αυτός, εκτός από τον άρχοντα Στέφανο Βοϊσθλάβο (Vojislav - Dobroslav) της Διόκλειας, ο οποίος αγωνίσθηκε στον πόλεμο με τους Βυζαντινούς την τέταρτη και πέμπτη δεκαετηρίδα του ενδέκατου αιώνα, μνημονεύει ακόμη και τον ζουπάνο της Ρασίας, τον βάνο της Βοσνίας και τον ηγεμόνα της Ζαχλουμίας, τους οποίους ο βυζαντινός αυτοκράτορας παρέσυρε με πλούσια δώρα σε συμμαχία εναντίον του επαναστάτη άρχοντα της Διόκλειας. Οι σαφείς και αναμφίβολες αυτές πληροφορίες δεν συμβιβάζονται με δύο σφραγίδες που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα. Η πρώτη μνημονεύει τον ανθύπατο πατρίκιο Κωνσταντίνο, δούκα *«Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας και Σέρβας».* (έκδ. I. Swienciskyj, Byzantinische Bleisiegel in der Sammlung von Lwow, Sbornik Nikov (1940)439 εξ.), και η

Digitized by 10uk1s

δεύτερη τον Κωνσταντίνο Διογένη, στρατηγό «Σερβίας» (έκδ. V. Laurent, Le théme byzantin de Serbie au XI siècle, REB 15(1957)190). Το αίνιγμα που θέτουν οι δύο αυτές σφραγίδες δεν μπορεί εύκολα να λυθεί και προσωπικά δεν πιστεύω ότι το λύνουν οι παρατηρήσεις του λόγιου έκδοτη της δεύτερης σφραγίδας. Ο Laurent, ίδιο έργ. 185 εξ. (πρβλ. επίσης το παλαιότερο άρθρο του Le théme byzantin de Serbie, Balcania 6(1943)35 εξ.), με βάση τη σφραγίδα αυτή υποστηρίζει σταθερά την άποψη, ότι μετά την υποταγή του κράτους του Σαμουήλ, δημιουργήθηκε, έστω και για σύντομο χρόνο, ένα θέμα της Σερβίας. Πλην όμως, δεν μπόρεσε να προσδιορίσει ικανοποιητικά ούτε την έκταση του θέματος αυτού ούτε και το χρονικό διάστημα, κατά το οποίο υποτίθεται ότι κυβέρνησε σ' αυτό ο Κωνσταντίνος Διογένης. Σε αντίθεση με τις πληροφορίες του ιερέα της Διόκλειας, τις οποίες παραμερίζει με υπερβολική ευκολία ο Laurent φαίνεται ότι εντάσσει στο θέμα αυτό την Ρασκία και τη Ζαχλουμία. Εάν περιλαμβάνει και την Διόκλεια δεν μπορώ να διακρίνω καθαρά· γενικά οι αντιλήψεις του σχετικά με τη γεωγραφία και την ιστορία των νοτιοσλαβικών χωρών της εποχής αυτής δεν είναι όσο χρειάζεται σαφείς. Τη γνώμη του στηρίζει σε ένα νόθο έγγραφο του Lutovid, ενός δήθεν στρατηγού Servie et Zachulmie, με βάση το οποίο ο Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 219 εξ. ισχυρίσθηκε την ύπαρξη ενός θέματος της Σερβίας και της Ζαχλουμίας (την υπόθεση αυτή υιοθέτησα ατυχώς και εγώ στην πρώτη έκδοση του βιβλίου αυτού, απέδειξα όμως το αβάσιμό της στη δεύτερη). Ο Κωνσταντίνος Διογένης, στον οποίο ο Laurent αποδίδει και τις δύο σφραγίδες, είναι γνωστό πρόσωπο από τις πηγές (ο Banescu, Duchés byzantins 121 εξ. παραθέτει τα κυρια γεγονότα της ζωής του). Γνωρίζουμε ότι το 1015 ονομάσθηκε στρατηγός Θεσσαλονίκης (Σκυλ. - Κεδρ. II, 461, 16· το αξίωμα αυτό διατηρούσε και το 1017, οπ. παρ. 466, 7), ότι μετά τη δολοφονία του Σέρμονα το 1019 ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής του Σιρμίου (Σκυλίτζη 476, 24, βλ. την προηγούμενη υποσημείωση), ότι το 1026 διορίσθηκε συγχρόνως και δούκας της Βουλγαρίας (Σκυλίτζης 483, 21) και ότι το 1030 ονομάσθηκε δούκας της Θεσσαλονίκης, αφού ανακλήθηκε από το Σίρμιο (οπ. παρ. 487, 18). Αντίθετα δεν έχουμε καμιά πληροφορία ότι ήταν ποτέ στρατηγός Σερβίας. Το 1031 όμως έγινε μοναχός (Σκυλίτζης 497, 8, για το έτος 6539, ινδικτιώνα 14). Ο Laurent φαίνεται να δέχεται ότι ανέλαβε τη διοίκηση του «θέματος Σερβίας» τον χρόνο που ήταν δούκας της Βουλγαρίας και της Θεσσαλονίκης (την οποία όμως διατήρησε μόνο κατά το σύντομο διάστημα 1030 - 31;)· πλην όμως δεν εξηγεί το γεγονός γιατί η σφραγίδα που εξέδωσε δεν μνημονεύει τα δύο δουκάτα. [Βλ. και T. Wilewski, Le théme byzantin de Sirmium - Serbie au XIe et XIL siècle: ZRVI 8/2 (1964)465 - 482].

[237] Πρβλ. τα πλούσια σχόλια του Neumann, Weltstellung 62.

[238] Την πιθανή θέση των επί μέρους θεμάτων της εποχής αυτής βλ. στον επισυναπτόμενο χάρτη.

[239] Πρβλ. Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 193 εξ.

[240] Gay, Italie 343 εξ. [Βλ. και V. von Falkenhausen, Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert. Wiesbaden 1967, σ. 45 εξ.

[241] Μιχ. Χωνιάτη II, 354 (έκδ. Λάμπρου).

[1] Νέα έκδοση με γαλλική μετάφραση του E. Renauld, Michel Psellos, Chronographie, 2 τόμοι, Paris 1926, 1928. Βλ. σχετικά τις διορθώσεις του H. Grégoire, Byz. 2, 550 εξ. και 4, 716 εξ. και του Ι. Συκουτρή, BZ 27, 40 εξ. Αγγλική μετάφραση του E.R.A. Sewter, London 1953.

[2] E. Kurtz - F. Drexl, Michaelis Pselli scripta minora, I - II, Μιλάνο 1936, 1941. Ο πρώτος τόμος είναι συλλογή ομιλιών και περιστατικών συγγραφών, πολλές από τις οποίες ήταν προηγουμένως άγνωστες. Ο δεύτερος τόμος περιλαμβάνει 273 επιστολές του Ψελλού, από τις οποίες μόνο οι 60 είχαν δημοσιευθεί σε προηγούμενες εκδόσεις. Πρβλ. ακόμη F. Drexl, Nachträge zur Ausgabe der Psellosbriefe von Kurtz - Drexl, BZ 41(1941)309 εξ., του ιδίου Index nominum zu den von Sathas, Boissonade, Hase, Ruelle und Tafel edierten Psellosbriefen, BZ 41(1941)299 εξ. και J. Darrouzès, Notes d' épistolographie et d' histoire de textes, REB 12(1954)176 εξ.

[3] Έκδ. P. de Lagarde, Göttingen 1882. Για περισσότερες πλη ροφορίες βλ. J. M. Hussey, The Writings of John Mauropous: A Bibliographical Note, BZ 44(1951)278 εξ. Για τη σπουδαιότητα του λόγιου αυτού πρβλ. της ιδίας Church and Learning, 39 εξ., 52 εξ. The Canons of John Mauropous, Journ. of Rom. Stud. 37(1947)70 εξ. The Byzantine Empire in the Eleventh Century, Transact. of the Roy. Hist. Society 326(1950)84 εξ. [Βλ. τώρα Απ. Καρπόζηλου, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος, Ιωάννινα 1979].

Digitized by 10uk1s

[4] Υπάρχει γαλλική μετάφραση (ως το 1056) του H. Grégoire, Byz. 28(1958) 325 -362.

[5] [Βλ. τώρα Ε. Τσολάκη, Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη, Θεσσαλονίκη 1968].

[6] Ο Skabalanovič, Viz. gosudarstvo, σελ. XIII και XVIII δείχνει τον τρόπο, με τον οποίο χρησιμοποίησαν τις πηγές για την εποχή αυτή ο Σκυλίτζης και ο Ζωναράς. Με τη σχέση ανάμεσα στο Ζωναρά και τον Ψελλό ασχολείται ο Ο. Λαμψίδης, Ο Μιχαήλ Ψελλός ως πηγή της «Επιτομής» του Ιωάννου Ζωναρά, ΕΕΒΣ 13(1949)170 εξ.

[7] Έκδ. των B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus, Πετρούπολη 1896. Μερική έκδοση με ρωσική μετάφραση και πολύτιμα σχόλια του V. Vasilievskij, Sovety i rasskazy vizantijskogo bojarina XI v. [Συμβουλές και προτροπές κάποιου βυζαντινού ευγενούς του ενδέκατου αιώνα], ŽMNP 215(1881)242 - 99, 216(1881)102 -71, 316-57. Γερμανική μετάφραση με καλή εισαγωγή του H. - G. Beck, Vademccum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, στο: Byzantinische Geschichtsschreiber V. Graz - Wien - Köln 1956. Η υπόθεση του G. Buckler, Authorship of the Strategikon of Cecaumenus, BZ 36(1936)7 εξ. και Can Cecaumenus be the author of the Strategikon?, Byz. 13(1938)139 εξ., ότι συγγραφέας και των δύο έργων είναι ο περίφημος βυζαντινός στρατηγός Κατακαλών Κεκαυμένος, συνάντησε αρχικά σοβαρές επιφυλάξεις, πρβλ. N. Banescu, A propos de Kekaumenos, Byz. 13(1938)129 εξ. (βλ. ακόμα Autour de Kekaumenos, REB 6 [1948] 191 εξ.), P. Orgels, Kekaumenos et la guerre pétchènégue, Byz. 13(1938)402 εξ., M. Gyóni, L' oeuvre de Kekaumenos, source de l' histoire roumaine. Revue d' histoire comparée 23(1945)96 - 180. Όμως ο H. - G. Beck, έργ. μνημ. υποστηρίζει την ταύτιση που πρότεινε ο Buckler, όπως και ο Moravcsik. ο οποίος αρχικά είχε αντιρρήσεις (Byzantinoturcica I^1, 112. 201 εξ.), ενώ τώρα την δέχεται (Byzantinoturcica I^2, 350 εξ.). Ο P. Lemerle όμως (στο νεώτερο έργο του Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kekauménos, Mémoires de l' Acad. Royale de Belgique LIV, 1(1960)37 εξ., εκφράζει επιφυλάξεις, που κατά τη γνώμη μου είναι ορθές. Επιφυλάξεις έχει και ο I. Karayannopulos στο άρθρο του, Zur Frage der Autorschaft am Strategikon des Kekaumenos, BZ 54(1961)257 εξ., όπου κυρίως επαναλαμβάνει τις ως τώρα γνωστές θεωρίες. Σχετικά με το ζήτημα του χρόνου προελεύσεως του έργου πρβλ. Lemerle, έργ. μνημ., σελ. 20. Βλ. επίσης G. G. Litavrin, Byl li Kekavmen, avtor «Strategikona», feodalon? [Ήταν ο Κεκαυμένος, ο συγγραφέας του Στρατηγικού, ένας φεουδάρχης;], Vizantijskie očerki, Μόσχα 1961, 217 εξ.

[8] Ζέπος, Jus IV, 1 - 260.

[9] Έκδ. N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Paris -Athenes 1959.

[10] Έκδ. V. N. Beneševič, Zaveščanie vizantijskogo bojarina XI v. [Η διαθήκη κάποιου βυζαντινού ευγενούς του ενδέκατου αιώνα], ŽMNP, N.S. 9(1907)219 εξ. Αγγλική μετάφραση του Sp. Vryonis, The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas, DOP 11(1957)263 εξ. Ρωσική συντομευμένη μετάφραση του M.V. Levčenko, στο Sbornik dokumentov po social'no - ekonomičeskoj istorii Vizantii [Συλλογή κειμένων σχετικά με την κοινωνικο-οικονομική ιστορία του Βυζαντίου]. Μόσχα 1951, 169 εξ. Διορθώσεις στο κείμενο από τον R. M. Bartikjan, VV 19(1961)26 εξ.

[11] Οι πιο σπουδαίες εργασίες για τον αιώνα αυτόν καθώς και για τους επόμενους είναι: Miklosich - Müller, — Actes de l' Athos. — Zachariae, Jus III = Zepos, Jus I. — Akty Russkogo na sv. Afone monastryrja sv. velikomučenika Panteleimona [Έγγραφα της ρωσικής μονής του οσιομάρτυρος Παντελεήμονος], Κίεβο 1873. - T. Florinskij, Afonskie akty., Πετρούπολη 1880. - Ph. Meyer, Haupturkunden zur Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894. — W. Regel, Χρυσόβουλλα και γράμματα της εν τω Αγίω Όρει Άθω ιεράς και σεβάσμιας μονής του Βατοπεδίου, Πετρούπολη 1898. - Μ. Γκούδα, Βυζαντιακά έγγραιρα της εν Άθω ιεράς μονής του Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ (1927) 211 - 48. - Χ. Κτενά, Χρυσόβουλλοι λόγοι της εν Άθω ιεράς μονής του Δοχειαρίου, ίδιο έργο 285 -311. - Ν. Βέη, Σερβικά και βυζαντιακά γράμματα Μετεώρου, Βυζαντίς 2(1911/12)1 - 100. - Th. Ouspensky, et V. Bénéchévitch, Actes de Vazélon, Leningrad 1927. - A.Soloviev - V. Mošin, Grčke povelje sφskih vladara [Ελληνικά έγγραφα των σέρβων ηγεμόνων), Βελιγράδι 1936. - V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva [Έγγραφα από τα αρχεία του Αγίου Όρους], Spomenik 91(1939). - V. Mošin - A. Sovre, Supplementa ad acta greca Chilandarii, Λιουμπλιάνα 1948. - G. Rouillard et P. Cullomp, Actes de Lavra I (897 - 1178), Paris 1937 |Νέα έκδοση P. Lemerle et A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachrysanthou, Actes de Lavra, Πρώτο μέρος: Des origines à 1204 (= Archives de l' Athos V), Paris 1970,

Digitized by 10uk1s

δεύτερο μέρος: De 1204 à 1328, (= Archives de l' Athos VIII), Paris 1977]. - P. Lemerle, Actes de Kultumus, Paris 1945. - F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. München 1948. - Του ιδίου Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athos-kloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., N. F. 28, München 1949. - A. Guillou, Les archives de Saint - Jean - Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955. - [J. Bompaire, Actes de Xéropotamou (= Archives de l' Athos III) Paris 1964. - N. Oikonomidès, Actes de Dionysiou (= Archives de l' Athos IV), Paris 1968. - J. Lefort, Actes d' Esphigmènou (= Archives de l' Athos VI). Paris 1973. - D. Papachrysanthou, Actes du Prôtaton (= Archives de l' Athos VII). Paris 1975. - N. Oikonomides, Actes de Kastamonitou (= Archives de l' Athos), Paris 1978). Τα έργα αυτά συνοδεύονται και από άλμπουμ με ανατυπώσεις εγγράφων και σφραγίδων.

[12] C. Will, Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saec. XI composite extant, Leipzig-Marburg 1861, σελ. 150 -52.

[13] Ίδιο έργο, σελ. 172-204.

[14] Ίδιο έργο, σελ. 85 - 89. 65 - 85. 89 - 92. 168 -71.

[15] Michel, Κηρουλλάριος I, 44 εξ.

[16] Michel, Κηρουλλάριος I, 76 εξ. και II, 41 εξ. Αμφισβητήθηκε η γνησιότητα της Πανοπλίας. Οι V. Laurent, Échos d' Orient 31(1932)105 εξ. και M. Jugie, Byz. 8(1933)323 εξ. την απέδωσαν σε ένα σύγχρονο της Συνόδου της Λυών. Πρβλ. όμως την απάντηση του Michel, Von Photios zu Kerullarios, Röm. Quartalschr. 41(1933)125 εξ. και προ παντός Die Echtheit der Panoplia des Michael Kerullarios, Oriens Christ. 36(1941)168 εξ.

[17] [Στό θέμα αυτό επανήλθε διεξοδικώτερα ο G. Ostrogorsky, Observations on the Aristocracy of Byzantium. DOP 25(1971)1 -321].

[18] [Την εικόνα αυτή της διαλύσεως και αποσυνθέσεως στην εποχή των διαδόχων του Βασιλείου Β' διαφοροποιεί τώρα ο P. Lemerle, Byzance an tournant de son destin: Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Αρ. V. Paris 1977. σ. 249-312].

[19] Έκθεση της βασιλείου τάξεως 264 και 528. Ψελλός I. 30 (έκδ. Renauld): *«Βασίλειος δε αύτη αρχή, ει μη όσον απόρφυρος».*

[20] Σχετικά με την ηλικία της Ζωής και το χρόνο της ανόδου στο θρόνο του Ρωμανού Γ' (15 Νοεμβρίου 1028), βλ. Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 11. υποσ. 2 και 14, υποσ. 1. Για τις λοιπές χρονολογικές πληροφορίες πρβλ. τις προσεκτικές παρατηρήσεις του Skabalanovič.

[21] Σκυλίτζης - Κεδρηνός II, 486, 7 [έκδ. Thurn, σ. 375, 54]: *«εξέκοψε δε και τέλεον απερρίζωσε το αλληλέγγυον».* Σημαντική είναι επίσης και η πληροφορία του Σκυλίτζη II, 486, 8, σύμφωνα με την οποία ο Κωνσταντίνος Η' είχε ενωρίτερα αποφασίσει την κατάργηση του Αλληλέγγυου.

[22] Ο Dölger, Das Fortbestehen der Epibole in mittel- und spätbyz. Zeit, Studi Abertoni 11(1934) 3 εξ. και BZ 35 (1935) 14, ισχυρίζεται, σε αντίθεση με τις απόψεις μου στο Steuergemeinde 1 εξ. και Byz. 6(1931)227 εξ., ότι η Επιβολή εξακολούθησε να εφαρμόζεται και στην μετέπειτα εποχή. Η άποψή του όμως βρίσκεται σε αντίφαση με τις σαφείς μαρτυρίες των πηγών μας και έχει αναιρεθεί με τα καινούργια στοιχεία, που προσκόμισε ο G. Rouillard, L' épibolé au temps d' Alexis Comnène, Byz. 10(1935)81 εξ. (παρά τις αντιρρήσεις του Dölger, BZ 36[1936] 157 εξ.). Πρβλ. επί πλέον και τα κείμενα, που εξέδωσαν οι G. Rouillard - P. Collomp, Actes de Lavra I (1937) Nr. 42, 48, 53, όπου η λέξη «επιβολή» απαντά πολύ συχνά στα έγγραφα της μεταγενέστερης περιόδου, χρησιμοποιείται όμως αποκλειστικά με τη γενική σημασία της επιβολής φόρων ή της κατανομής εδαφών, όπως παρατήρησε σωστά και ο Bréhier, Institutions 260.

[23] Τούτο φανερώνει καθαρά η λεγ. πραγματεία Ashburner παρ. 12 και 14 (έκδ. Dölger, Finanzverwaltung 119). Πρβλ. Ostrogorsky, Steuergemeinde 31.

[24] Βλ, τις δικαστικές αποφάσεις του μάγιστρου Ευστάθιου στην Πείρα: Ζέπος, Jus IV, 32(VIII, 1)καί38(IX, 1). πρβλ. επίσης 51 εξ. (XV, 10). 176(XL, 12), 228(LVII, 1).

Digitized by 10uk1s

[25] Πρβλ. R. Janin, Un ministre byzantin: Jan l' Orphanotrophe, Échos d' Orient 30 (1929) 431 εξ.

[26] Ο Σκυλίτζης - Κεδρηνός ΙΙ, 521 αναφέρει, ότι ήταν τόσο πολλά τότε τα είδη φόρων, ώστε αισθάνεται ντροπή να τα απαριθμήσει.

[27] Ψελλός Ι. 57.

[28] Σύμφωνα με τον Zlatarski, Wer war Peter Deljan? Annales Acad. Scient. Fennicae 27(1932)354 εξ. και Istorija II, 41 εξ., ήταν πράγματι εγγονός του Σαμουήλ (γιος του Γαβριήλ Radomir από το γάμο του με μια μαγυάρα πριγκήπισσα). Πρβλ. ωστόσο Litavrin, Bolgarija i Vizantija 379 εξ.. ο οποίος δικαιολογημένα είναι επιφυλακτικός.

[29] Πρβλ. Jireček. Geschichte I. 231 εξ.

[30] Letopis Popa Dukljanina. έκδ. Šišić, 346 εξ.

[31] Αυτό έγινε οπωσδήποτε μετά τη νίκη του 1042 και όχι μετά την επιστροφή του Βοϊσθλάβου από τη βυζαντινή αιχμαλωσία, όπως φαίνεται να δέχεται ο Jireček, Geschichte I, 231, το ίδιο και στο έργο του Istorija naroda Jugoslavije I (1953)239. Όπως προκύπτει καθαρά από τη διήγηση του ιερέα της Διόκλειας, που μνημονεύσαμε παραπάνω, η Ζαχλουμία δεν ήταν υποτελής στον Βοϊσθλάβο κατά το χρόνο της επιθέσεως των Βυζαντινών στη Ζέντα το 1042.

[32] Μάταια επιχειρεί να τον αποκαταστήσει ο Neumann, Weltstellung 64 εξ.

[33] Για τον Ψελλό βλ. P. Besobrazov, Michail Psell, Μόσχα 1890. Chr. Zervos, Michel Psellos, Paris 1920. A. Rambaud, Michel Psellos. Études sur l' histoire byzantine (1912)111 - 71. Diehl, Figures I, 291 - 317. Neumann, Weltstellung 81-93 (η καλύτερη και ευφυέστερη μελέτη για τον Ψελλό). E. Renauld, Études de la langue et du style de Michel Psellos, Paris 1920. J. Hussey, Michael Psellus, the Byzantine Historian, Speculum 10(1935)81-90 και Church and Learning 73 εξ. B. Tatakis, La Philosophie byzantine, Paris 1949, 161 εξ. J. Dräseke, Aus dem Byzanz des XI. Jahrhunderts, Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum 27(1911)561 - 576. V. Valdenberg, Filosofskie vzgljady Michaila Psella [Οι φιλοσοφικές ιδέες του Μιχαήλ Ψελλού], Viz. Sbornik (1945)249 - 55. P. Ioannou, Christliche Metaphysik in Byzanz. 1. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos, Ettal 1956. Πρβλ. επίσης τη βιβλιογραφία στον Moravcsik. Byzantinoturcica I^{2}, 439 εξ. [Βλ. και το πρόσφατο άρθρο του Εμμ. Κριαρά στη Realencyclopädie der Class. Altertumswissenschaft, Suppl. τόμ. ΙΑ' (1968) στ. 1124 - 1182, ελλην. μετάφραση στο περιοδικό Βυζαντινά 4(1972)53 - 128]. Για τον Ξιφιλίνο βλ. Κ. Γ. Μπόνη, Ιωάννης ο Ξιφιλίνος, Texte und Forsch. zur byz. -neugr. Philol. 24(1938).

[34] Πρβλ. Fuchs, Höhere Schulen 24 εξ., Zervos, Michel Psellos (1920)76 εξ., Hussey, Church and Learning 51 εξ. Βλ. ακόμα J. M. Hussey, The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations, Transact. of the Royal Hist. Society 32(1950)71 εξ., όπου η συγγραφεύς διαφωνεί με ορισμένες απόψεις μου σχετικά με την εξέλιξη της βυζαντινής αυτοκρατορίας στον ενδέκατο αιώνα και κρίνει ευνοϊκώτερα την περίοδο αυτή, επιμένοντας ιδιαίτερα στα επιτεύγματα στο χώρο της πνευματικής και θρησκευτικής ζωής. Δεν υποτιμά βέβαια τη σπουδαιότητα των επιτευγμάτων αυτών, πλην όμως εδώ αναφέρομαι μόνο, με την πιο δυνατή συντομία, στην επίδρασή τους πάνω στην πολιτική εξέλιξη του Βυζαντίου. Ο ενδέκατος όμως αιώνας είναι, ως προς την ανάπτυξη του βυζαντινού κράτους, με το οποίο ασχολείται το βιβλίο μου, η μοιραία τροπή, με την οποία αρχίζει η κατάρρευση του Βυζαντίου.

[35] Πόσο σημαντικά είχε αλλάξει η κοινωνική δομή του βυζαντινού χωριού δείχνει το κτηματολόγιο των Θηβών, από το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα, που δημοσιεύθηκε πρόσφατα: N. Svoronos, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Paris 1959. Ενώ στην λεγ. πραγματεία Ashburner το βυζαντινό χωριό είναι μία αγροτική κοινότητα, στο κτηματολόγιο των Θηβών συναντάμε το χωριό ως φεουδαρχική οργάνωση. Εδώ ακριβώς έγκειται η εξαιρετική σπουδαιότητα της νέας αυτής πηγής. Πρβλ. τις παρατηρήσεις μου στο Vizantijska seoska opština, Glas Srpske akad. nauka i umetnosti 210(1961)141 εξ. Γαλλική μετάφραση του άρθρου αυτού: La commune rurale byzantine, δημοσιεύθηκε στο Βυζ. 22 (1962) 139 εξ.

[36] Ως πριν από λίγο χρόνο υπήρχαν δύο μόνο επιστημονικές ειδικές μελέτες σχετικά με την ιστορία της

Digitized by 10uk1s

βυζαντινής ασυλίας: P. J. Jakovenko, K istorii immuniteta v Vizantii [Σχετικά με την ιστορία του ασύλου στο Βυζάντιο), Jurjev 1908 και K. N. Uspenskij, Ekskussija - immunitet v Vizantijskoj imperii [Εξκουσία -ασυλία στη Βυζαντινή αυτοκρατορία], VV 23(1917/22)74 - 117. Ιδιαίτερη σημασία απέδωσε η έρευνα στο ζήτημα αυτό στα τελευταία χρόνια. Πρβλ. B. T. Gorjanov, Pozdnevizantijskij immunitet [Το άσυλο στο ύστερο Βυζάντιο)], VV 11(1956)177 - 99, 12(1957)97- 116. G.A. Ostrogorskij, K istorii immuniteta v Vizantii, VV 13(1958)55 - 106 (γαλλική μετάφραση: Pour l' histoire de l' immunité à Byzance, Byz. 28[1958]165 - 254). M. M. Frejdenberg, Ekskussija v Vizantii XI - XII vv. [Η Εξκουσία στο Βυζάντιο κατά τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα], Uč. zap. Velikolukskogo gos. ped. inst. 3(1958)339 - 65. A. P. Každan, Ekskoussija i ekskussaty v Vizantii X - XII vv. [Η Εξκουσία και οι έχοντες ασυλία στο Βυζάντιο από τον ενδέκατο ως τον δωδέκατο αιώνα]. Viz. očerki (1961)186 εξ. και Gorod i devevnja 178 εξ.

[37] Πρβλ. Ostrogorsky, Paysannerie 25 εξ.

[38] Ο πρώτος προνοιάριος, που γνωρίζει η ιστορία, είναι ο Κωνσταντίνος Λειχούδης. Πρβλ. Κεδρηνός ΙΙ, 645 και Ζωναράς ΙΙΙ, 670: *«(ώπερ ο Μονομάχος και την των Μαγγάνων ανέθετο πρόνοιαν και τα περί της ελευθερίας αυτών ενεπίστευσεν έγγραφα».* Τα δικαιώματα της κεντρικής εξουσίας περιορίσθηκαν σημαντικά με το σύστημα της «προνοίας», όπως βεβαιώνει το γεγονός, ότι ο αυτοκράτωρ Ισαάκ Κομνηνός επεχείρησε αργότερα με κάθε τρόπο να αφαιρέσει από τον Λειχούδη τα κτήματα, που απόκτησε με την «πρόνοια». Κατά την δεκαετία όμως του 1070 παραχωρούνται με την «πρόνοια» εκτάσεις σε μεγάλο ποσοστό, βλ. Ατταλειάτης 200. Για λεπτομέρειες πρβλ. Ostrogorsky, Féodalité 20 εξ. [Με το άρθρο του Die Pronoia unter den kommenen. ZRVI 12(1970)41-54 ο G. Ostrogorsky αναθεώρησε τις παραπάνω απόψεις του για τη γένεση του θεσμού της «προνοίας» και υιοθέτησε τα συμπεράσματα της H. Ahrweiler, Charisticariat et autres formes d' attribution de donations pienses aux Xe - XIe siècles. ZRVI 10(1967)1 - 27. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα αυτά ο Κωνσταντίνος Λειχούδης δεν έλαβε πραγματική «πρόνοια» των Μαγγάνων, με τη σημασία που θα λάβει ο όρος στην εποχή των Κομνηνών, αλλά του εκχωρήθηκαν με «χαριστική» (πράξη)].

[39] Από τον Κεκαυμένο 39 εξ. (έκδ. Vasiljevskij και Jernstedt) πληροφορούμεθα με βεβαιότητα ότι το σύστημα της εκμισθώσεως των φόρων εμφανίσθηκε αρχικά στην εποχή των επιγόνων της μακεδονικής δυναστείας και διαδόθηκε ευρύτατα. Πρβλ. Ostrogorsky, Steuergemeinde 66 εξ.

[40] Όπως απέδειξε ο P. Grierson, The Debasement of the Bezant in the Eleventh Century, BZ 47(1954)379 εξ., η υποτίμηση του βυζαντινού νομίσματος δεν άρχισε στα χρόνια του Νικηφόρου Β' Βοτανειάτη, όπως πίστευαν παλαιότερα, αλλά του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου.

[41] Σκυλίτζης-Κεδρηνός ΙΙ, 608. Πρβλ. Neumann, Weltstellung 69.

[42] Πρβλ. Glykatzi – Ahrweiler, Recherches 23 εξ.

[43] Πρβλ. G. Stadmüller, Landverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich, Bulletin de l' Inst. Archéol. Bulgare 9(1935)396 εξ. και προ παντός Glykatzi – Ahrwailer, Recherches 67 εξ.

[44] Προλ. Vasiljevskij, Varjago - russkaja i varjago anglijskaja druzina v Konstantinopole XI i XII v., Trudy I. 176 εξ. και Vasiliev. The Opening States of the Anglo - Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century, Annales de l' Inst. Kondakov 9(1937)39 εξ. Πρβλ. επίσης τις σπουδαίες συμπληρωματικές παρατηρήσεις του F. Dölger, BZ 38(1938)235 εξ. στο έργο του Vasiliev.

[45] Οι scholae, η πιο επίλεκτη φρουρά στη μέση βυζαντινή περίοδο, μνημονεύεται για τελευταία φορά το 1068, πρβλ. Ατταλειάτης 112. Σκυλίτζης - Κεδρηνός ΙΙ, 674, καθώς και τις σπουδαίες σχετικές παρατηρήσεις του Stein, Unstersuchungen 47 εξ. Τα Τάγματα, που σχηματίσθηκαν τον ενδέκατο αιώνα, εξαφανίσθηκαν γρήγορα. Πρβλ. Glykatzi - Ahrweiler, Recherches 28 εξ.

[46] Ο Ψελλός ΙΙ, 14 αναφέρει γι' αυτόν ότι *«Μακεδονικήν ερυγγάνων μεγαλαυχίαν»,* και ακόμα ότι «*η Μακεδόνικη μερίς καθάπαξ αυτώ προσετέθη».*

[47] Όπως δείχνει ο A. P. Každan, Ioann Mavropod, peeenegi i russkie v seredine XI v. [Ο Ιωάννης Μαυρόπους, οι Πατζινάκες και οι Ρώσοι στα μέσα του ενδέκατου αιώνα], ZRVI 8, 1(1963)177 εξ., με βάση ένα λόγο του Ιωάννη Μαυρόποδος, η πρώτη εγκατάσταση των Πατζινάκων στα Βαλκάνια δεν φαίνεται να έγινε το 1048, αλλά το 1047 ή ακόμα και το 1046. [Βλ. και το τελευταίο άρθρο του A. Každan, Once More about the

Digitized by 10uk1s

«Alleged» russo - byzantine Treaty (ca. 1047) and the Pecheneg Crossing of the Dabube, JÖB 26 (1977) 65 - 77. Για το Λόγο 182 του Μαυρόποδος βλ. Απ. Καρπόζηλου, όπ. παρ. (υποσ. 3) σ. 208 εξ.].

[48] Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν, έκδ. Moravcsik - Jenkins, κεφ. 1 - 8, ιδιαίτερα κεφ. 4.

[49] Πρβλ. τη μελέτη του Vasiljevskij, Pečenegi 1 εξ., που παραμένει βασική. Βλ. επίσης J. Marquart, Osteurop. und ostasiat. Streifzüge (1903), 63 εξ. D. Rasovskij, Pečenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii [Πατζινάκες, Τούρκοι και Βάραγγοι στη Ρωσία και την Ουγγαρία], S.K. 6(1933)1 εξ., καθώς και περισσότερη βιβλιογραφία στον Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 89 εξ. Πρβλ. ακόμη τις σχετικές παρατηρήσεις του Gy. Moravcsik, στο: Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Commentary, London 1962, σελ. 12 εξ. [και P. Diaconu, Les Petchénègues au Bas - Danube. Bucarest 1970].

[50] Τη σημασία του γεγονότος αυτού ετόνισε ιδιαίτερα πρώτος ο Michel, Kerullarios I, 20 εξ. και II, 22 εξ. Ωστόσο είναι παράτολμη η άποψή του, ότι την εποχή αυτή είχε κιόλας γίνει το σχίσμα ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Έτσι είναι δικαιολογημένες οι επιφυλάξεις απέναντι στην άποψή του, πρβλ. προ παντός V. Laurent. Échos d' Orient 35(1935)97 εξ. Είναι πάντως γεγονός ότι το σχίσμα των Εκκλησιών του 1054 είναι το φυσιολογικό επακόλουθο της προηγούμενης εξελίξεως. Για την προϊστορία του σχίσματος πρβλ. επίσης V. Grumel, Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la Question Romaine avant 1054, REB 10(1952)5 εξ.

[51] R. Glaber IV. 1: M. G. H. SS VII, 66. Πρβλ. Bréhier, Le schisme oriental du XIe siècle, Paris 1899, 8 εξ. και Cambr. Med. Hist. IV (1923)262, Grumel, Reg. 828. Η επιφύλαξη που διατύπωσαν πολλοί ερευνητές για την αξιοπιστία της πληροφορίας αυτής (πρβλ. Michel, Kerullarios I, 37 εξ. και προ παντός Hist. Jahrb. 70[1951]53 εξ.), δεν είναι βάσιμη.

[52] Τα γεγονότα του 1054 έχουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα για την ιστορία των σχέσεων ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και στη Ρώμη, γιατί το σχίσμα αυτό - αντίθετα προς τις προηγούμενες ρήξεις - δεν θεραπεύθηκε ποτέ και οι συχνές ενωτικές προσπάθειες δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα. Μόλις στις 7 Δεκεμβρίου 1965 έγινε αμοιβαία άρση των αναθεμάτων από τους αρχηγούς των δύο Εκκλησιών]. Τούτο πρέπει να τονισθεί, παρά τα ενδιαφέροντα επιχειρήματα του St. Runcimann, The Eastern Schism, Oxford 1955. ο οποίος συνδέει το οριστικό σχίσμα με τα γεγονότα της εποχής των σταυροφοριών. Οι πολλαπλές ενωτικές προσπάθειες, που άρχισαν το δεύτερο μισό του ενδέκατου αιώνα, δείχνουν ότι το σχίσμα είχε τότε επικρατήσει.

[53] Ψελλός II, 82.

[54] Σε αντίθεση προς το Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 77 εξ., τον ηγετικό ρόλο του Μιχαήλ Κηρουλλάριου εξαίρουν οι Ατταλειάτης 56, Σκυλίτζης - Κεδρηνός II. 635 εξ., Ψελλός II, 89 και 106. Ο τελευταίος τονίζει το γεγονός, ότι η ανικανότητα του αυτοκράτορα να έλθει σε συννενόηση με τον πατριάρχη επέφερε την πτώση του και ότι οι επαναστάτες στην Κωνσταντινούπολη ανακήρυξαν τον πατριάρχη *«κορυφαίον του χορού».*

[55] Σκυλίτζης - Κεδρηνός II, 641, Ζωναράς III, 666 (πρβλ. επίσης Ατταλειάτης 60). Wroth, Byz. Coins II, 512 και πίν. LX, 12.

[56] Σκυλίτζης - Κεδρηνός II. 643, Ζωναράς III 668. Πρβλ. ακόμα και τον Βαλσαμώνα, στους Ράλλη και Ποτλή I, 147.

[57] Ψελλός II, 135 και 150 (έκδ. Renauld, μετάφρ. Sewter, 249 και 261).

[58] Ατταλειάτης 275.

[59] Ζωναράς III, 676 εξ.

[60] Ψελλός II, 146 εξ. (έκδ. Renauld, μετάφρ. Sewter, 259 εξ.).

[61] Τη χρονολογία προσδιόρισε σωστά ο Zlatarski, Istorija II, 115 με βάση τους Ατταλειάτη 83 και Σκυλίτζη II, 657. Σχετικά μίτους Ούζους (τους Τούρκους - Torki των ρωσικών χρονικών), πρβλ. τη σοβαρή μελέτη του D. Rasovskij, Pečenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii [Πατζινάκες, Τούρκοι και Βάραγγοι στη Ρωσία και

Digitized by 10uk1s

Ουγγαρία], SK 6(1933)1 - 65.

[62] Ατταλειάτης 84.

[63] Πρβλ. C. Cahen, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18(1948)23 εξ.

[64] Πρβλ. B. Leib, Jean Doukas, César et moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081, Mélanges Peeters II (1950) 163 εξ.

[65] [Παρά τον όρκο της Ευδοκίας προς τον σύζυγό της Κωνσταντίνο Δούκα ότι δεν θα ξαναπαντρευόταν. Το κείμενο του όρκου εξέδωσε ο N. Oikonomides, Le sermont de l' impératrice Eudocia (1067). Une épisode de l' histoire dynastique de Byzanee: Rev. Ét. Byz. 21(1963)101 - 128].

[66] Dölger, Reg. 972. C. Cahen, La campagne de Mantzikert d' après les sources musulmanes, Byz. 9(1934)613 εξ. R. Grousset, Histoire de l' Armenie. Paris 1947, 624 εξ. Πρβλ. ακόμα M. Mathieu, Line source négligée de la bataille de Mantzikert: les «Gesta Roberti Wiscardi» de Guillaume d' Apulie, Byz. 20(1950)89 εξ. Βλ. επίσης την έξοχη έκδοση του Mathieu με μετάφραση και πλούσιο υπόμνημα: Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard, Palermo 1961, 164 εξ. 293 εξ.

[67] Σάθας, Μεσαιωνική βιβλ. V, 316 εξ.

[68] Gay, Italie 520 εξ., Chalandon, Domination normande I, 189 εξ.

[69] Jireček, Geschichte I, 234 εξ., Zlatarski, Istorija II, 140 εξ., Litavrin, Bolgarija i Vizantija 397 εξ. [Βλ. και, B. Radojčić, Περί της εξεγέρσεως του Κωνσταντίνου Μποντίν: Actes XIIe congr. intern, d' ét. byz. 1961. II (Beograd 1964)185-187].

[70] Πρβλ. Šišić, Geschichte I, 284 εξ.

[71] Πρβλ. St. Stanojević, Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićskoj državi [Ο αγώνας για την ανεξαρτησία της Καθολικής Εκκλησίας επί της δυναστείας των Νεμάνια], Βελιγράδι 1912, 31 εξ.

[72] Ζωναράς III, 712, 13. Πρβλ. ακόμα F. Dölger, Deutsche Literaturzeitung 74(1953)598. Σχετικά με τις τιμές των δημητριακών στο Βυζάντιο και τη σχετικά μεγάλη τους σταθερότητα πρβλ. Ostrogorsky, Löhne und Preise in Byzanz, BZ 32(1932)319 εξ.

[73] Πρβλ. την καλά πληροφορημένη διήγηση του Μ. Ατταλειάτη 201 - 04, ο οποίος είχε ιδιοκτησίες στη Ραιδεστό. Βλ. σχετικά τα ενδιαφέροντα σχόλια του G. I. Bratianu, Une expérience d' économic dirigée. le monopole de blé à Byzance au XIe siècle, Byz. 9 (1934)643 εξ. (= Études byz. 141 εξ.).

[74] Οι παρατηρήσεις του Ατταλειάτη 204 για τις σχέσεις ανάμεσα στις τιμές των δημητριακών, των λοιπών αγαθών και τους μισθούς, αξίζει να χρησιμοποιηθούν στην ιστορία των οικονομικών θεωριών.

[75] Πρβλ. G. Schlumberger, Deux chefs normands des armées byzantines. Revue hist. 16(1881)296 εξ.

[76] Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης 288, που ήταν οπαδός του Βοτανειάτη, αναφέρει με περιφρόνηση για τον Βρυέννιο, ότι ήταν από κατώτερη τάξη και ότι απλώς καταγόταν από τις δυτικές επαρχίες: *«αυτός δ' εσπέριος και δυσγενής εστι».* Προλ. Neumann, Weltstellung 62.

[77] Πρβλ. B. Leib, Nicéphore III Botaniatès (1078 - 1081) et Marie d' Alanie. Actes du VIe Congrès Intern, d' Études byz. I (1950)129 εξ.

[78] Πρβλ. J. Laurent, Buzance et les origines du Soultanat Roum, Mélanges Diehl I (1930)177 εξ., P. Wittek, Deux chapitres de l' histoire des Turcs de Roum, Byz. 11(1936)285 εξ. και Le Sultan de Rum, Annuaire de l' Inst. de philol. et d' hist. orientales et slaves 6(1938)361 εξ., C. Cahen, La première pénétration turque en Asie Mineure, Byz. 18(1948)5 εξ.

[79] Πρβλ. Chalandon, Alexis I, 28 εξ. 41 εξ.

Digitized by 10uk1s

[1] Πρβλ. C. Neumann, Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert, Leipzig 1888.

[2] Έκδ. A. Reifferseheid, 2 τόμ., Leipzig 1884. Νέα έκδοση με γαλλική μετάφραση και ευρύ ιστορικό σχολιασμό του B. Leib, Anne Comnène. Alexiade, I - III, Paris 1937 - 45. Αγγλική μετάφραση του E. Dawes, The Alexias of the Princess Anna Comnena, London 1928. Πρβλ.. ακόμη τη συστηματική μελέτη του G. Buckler, Anna Comnena, London 1929.

[3] Όχι γιος του, όπως υποστηρίχθηκε παλαιότερα. Πρβλ. S. Wittek - De Jongh, Le César Nicéphore Bryennios, l'historien, et ses ascendants, Byz. 23 (1953) 463 εξ.

[4] Ο H. Grégoire, Byz. 23(1953) 469-530 και 25/27(1955/57) 881 - 926 έχει εκδώσει μια γαλλική μετάφραση του Βρυεννίου. [Βλ. τώρα την κριτική έκδοση του P. Gautier, Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor (CFHB 9), Brüssel 1975].

[5] Μιαν αντιπαραβολή του χειρογράφου αυτού (Vatic, gr. 163) με την ελλειπή έκδοση του Corpus της Βόννης προσέφερε ο F. Fabos, Symbolae ad historian) textus Cinnami, Budapest 1944. [Βλ. τώρα τη γαλλική μετάφραση του Κίνναμου της J. Rosenblum, Jean Kinnamos, Chronique, Paris 1972 και την (καλύτερη) αγγλική του Ch. M. Brand, Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos, New York 1976].

[6] Εσφαλμένα αποδόθηκε σ' αυτόν (και τον αδελφό του Μιχαήλ) το επώνυμο Ακομινάτος, όπως έδειξε ο Stadtmüller, Michael Choniates 274 εξ. Την πιθανή προέλευση αυτής της πλάνης εξηγεί με πνευματώδη τρόπο ο V. Grumel, De l' origine du nom Ακομινάτος. ΕΕΒΣ 23 (1953) 165 εξ.

[7] Υπάρχει τώρα μια γερμανική μετάφραση του έργου αυτού από τον F. Grabler, Byz. Geschichtsschreiber VII - IX, Graz - Wien - Köln 1958 [και η κριτική έκδοση του I.A. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia. Orationes et epistulae (CFHB, ser. Berolinensis XI) Berlin 1972 - 1975. Βλ. και του ιδίου, Niketas Choniates, Erläuterungen zu der Reden und Briefen nebst einer Biographie (Supplementa Byzantina 2), Berlin 1971].

[8] Για το αμφισβητούμενο ζήτημα εάν ο Νικήτας Χωνιάτης γνώριζε ή όχι το ιστορικό έργο του Κίνναμου βλ. V. Grecu, Nicétas Choniatès a-t-il connu l' histoire de Jean Cinnamos? REB 7 (1950) 194 εξ., ο οποίος καταλήγει σε θετική απάντηση. Σχετικά με το ιστορικό έργο του Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη και με το ερώτημα της αμοιβαίας σχέσεώς τους βλ. τη σοβαρή συζήτηση του A. P. Každan, Eščе raz o Kinname i Nikite Choniate [Πρόσθετες σκέψεις για τον Κίνναμο και το Νικήτα Χωνιάτη], BS1. 24(1963) 4-31.

[9] Οι αμφιβολίες του F. Uspenskij, Vizantijskij pisatel' Nikita Acominat iz Chon [Ο βυζαντινός συγγραφέας Νικήτας Ακομινάτος από τις Χώνες] (1874), 140 εξ. ως προς τον συγγραφέα Νικήτα Χωνιάτη είναι αβάσιμες, πρβλ. V. Grecu, Autour de De signis de Nicétas Choniate, REB 6 (1948) 38 εξ., ο οποίος δέχεται ότι το έργο ανήκει σίγουρα στον Νικήτα Χωνιάτη και ήταν τμήμα της ιστορίας του.

[10] Νέα έκδοση με εισαγωγή και σχόλια του Στ. Κυριακίδη, Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica (με ιταλική μετάφραση του V. Rotolo), Palermo 1961. Γερμανική μετάφραση με εισαγωγή και σχόλια του H. Hunger, στο Byz. Geschichtsschreiber III, Graz - Wien - Köln 1955. Για το βίο και το έργο του Ευσταθίου πρβλ. Κ. Μπόνη, Ευστάθιος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Επετηρίς Θεολ. Σχολής Πανεπ. Θεσσαλονίκης 1 (1950) 45 - 88.

[11] Τελευταίες εκδόσεις: Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople, έκδ. και μετάφρ. E. Faral, I - II, Paris 1938, 1939. Robert de Clari, La conquête de Constantinople, μετάφρ. P. Chariot, Paris 1939.

[12] Πρβλ. λχ. τη σύνοψη του Bréhier, L' Église et l' Orient au Moyen Age. Les croisades (1921), σελ. 1 εξ.

[13] Το κείμενο βρίσκεται άνετα ως παράρτημα στην Άννα Κομνηνή II, 573 - 76, CB (= Migne P.G. 131, 564 - 68 και P.L. 155, 466 -70).

[14] Πρβλ. Chalandon, Alexis I, 325 εξ. Dölger, Reg. 1152. Vasiliev, History 386 εξ. Grousset, Histoire de croisades et du royaume franc de Jérusalem I (1934), 1 εξ. και C. Erdmann, Die Enstehung des Kreuzzugsgedankens (1935), 365 υποσ. 7, ο οποίος αποδεικνύει ότι πιθανόν η νόθευση έγινε αρχικά στα

Digitized by 10uk1s

χρόνια 1105 - 06 και χρησίμευσε ως στοιχείο της προπαγάνδας του Βοημούνδου της Αντιόχειας για να υποδαυλίσει μια σταυροφορία εναντίον του Βυζαντίου. Παρόμοιες απόψεις υποστηρίζει και ο E. Joranson, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders, Americ. Hist. Rev. 55 (1950) 811 εξ., ο οποίος επισυνάπτει και αγγλική μετάφραση της επιστολής καθώς και εκτενή επισκόπηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας στο ζήτημα αυτό.

[15] Έκδ. F. Šišić, Letopis popa Dukljanina [Το χρονικό του ιερέα της Διόκλειας], Βελιγράδι 1928, με μια παλαιότερη ιταλική και κροατική μετάφραση καθώς και πολύτιμα ιστορικά σχόλια. Πρβλ. επίσης τη νέα έκδοση (με βάση εκείνη του Šišić) με καλό σχολιασμό και σύγχρονη μετάφραση στη σερβο - κροατική του V. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina, Ζάγκρεμπ 1950. [Βλ. τώρα J. Ferluga, Die Chronik des Priesters von Diokleia als Quelle für die byzantinische Geschichte, Βυζαντινά 10 (1980) 429 - 460].

[16] Έκδ. V. Corović, Spisi sv. Sava [Τα συγγράμματα του αγ. Σάββα], (1928), 151 εξ. P. J. Šafarik, Pamatky drevniho pisemnictvi Jihosl. [Μνημεία της αρχαίας νοτιοσλαβικής φιλολογίας] (1873), 1 εξ. Γερμανική μετάφραση με σχόλια του St. Hafner, Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten, Graz - Wien - Köln 1962.

[17] Έκδ. Daničić 1860 και 1865.

[18] Migne P. G. 126. Σχετικά βλ. Uspenskij, Obrazovanie 1-58 και Παράρτημα 10 - 20, 25 - 29. Vasiljevskij, Peč enegi 134 -49 και ŽMNP 204 (1879) 144 - 217, 318 - 48. Zlatarski, Istorija II, 262 - 350. Xanalatos, Beiträge. Βουλγαρική μετάφραση των επιστολών από τον Mitrop. S i m e o n , Prevod na pismata na Teofilakta Ochridski, archiepiskop bülgarski [Μετάφραση των επιστολών του Θεοφύλακτου Αχρίδος, Αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας], Sbornik na Bůlg. Akad. na Naukite 27 (1931) 1 - 279. Πρβλ. επίσης τις σοβαρές εισαγωγικές παρατηρήσεις ως προς την ανάγκη μιας νέας κριτικής εκδόσεως του A. Leroy - Molinghen, Prolégomènes à une édition critique des Lettres de Théophylacte de Bulgarie, Byz. 13 (1938) 253 εξ.

[19] Migne, P. G. 133, 1003 - 1424. Σχετικά με τις λοιπές εκδόσεις, τη χειρόγραφη παράδοση καθώς και τη βιβλιογραφία για το ζήτημα του Προδρόμου πρβλ. την εξαντλητική επισκόπηση του Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 522 εξ. [Βλ. τώρα W. Hörander, Theodoros Prodromos, Historische Gedichte, Wien 1974].

[20] W. Regel, Fontes rerum byzantinarum I. 1 (1892) 131 - 82. I, 2 (1917) 183 - 228 (δεν μπόρεσα να βρω το τεύχ. 2).

[21] Έκδοση και σχόλια από τον R. Browning, A New Source on Byzantine - Hungarian Relations in the Twelfth Century, Balkan Studies 2 (1961) 173 εξ. Πρβλ. επίσης P. Wirth, Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskrone, BZ 52 (1960) 79 εξ.

[22] Έκδ. V. Vasiljevskij, VV 1 (1802) 55 - 132 με ρωσική μετάφραση και πολύτιμη εισαγωγή.

[23] Έκδ. K. Horna, Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses, BZ 13 (1904) 313 - 55.

[24] Tafel, Eustathii opuscula, 1832 (εδώ αποδίδονται στον Ευστάθιο πολλές επιστολές του Μ. Ψελλού, πρβλ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνική βιβλ, IV, 30, 67. V. 75). Του ίδιου, De Thessalonica eisuque agro (1839) 401 - 39, ανατύπωση στου Migne, P. G. 135 και 136. Επτά πολιτικούς λόγους του Ευσταθίου - από τους οποίους δύο έχει εκδώσει ο Tafel και πέντε ήταν ως τώρα άγνωστοι – εξέδωσε ο Regel, Fontes rer. byz. I, 1 (1892) 1 - 131.

[25] Έκδοση με πλατειά συζήτηση του M. Bachmann, Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, Dissert. München 1935, ο οποίος πραγματεύεται διεξοδικά τους λόγους του 1193 του Σεργίου Κολυβά και του Γεωργίου Τορνίκη (έκδ. Regel, Fontes rer. byz. 1, 2). Πρβλ. επίσης Dujčev, Proučvanija 52 εξ.

[26] Κ. Σάθα, Μεσαιωνική βιβλ. I (1872) 73 - 136. Uspenskij, Obrazovanie, Παράρτ. 39 εξ. Miller, Recueil des hist. grecs des croisades II (1881) 496 - 502, 615 - 19, 737 - 41.

[27] Σπ. Λάμπρου, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, 2 τόμ. Αθήναι 1879 - 80. Σχετικά βλ. την έξοχη εργασία του Stadtmüller, Michael Choniates, όπου υπάρχει μια νέα έκδοση ενός σπουδαίου μνημονίου («υπομνηστικόν») προς τον Αλέξιο Γ', σελ. 283 - 86.

Digitized by 10uk1s

[28] Ζέπος, Jus I, 326 εξ. Για τη χρονολογία βλ. Dölger, Reg. 1245.

[29] Tafel και Thomas I [814 - 1205].

[30] Τη σχέση ανάμεσα στην εκστρατεία του Ροβέρτου Γυϊσκάρδου εναντίον του Βυζαντίου και σε ορισμένα τμήματα του Chanson de Roland έδειξαν με πνευματώδη τρόπο ο H. Grégoire, La Chanson de Roland de l' an 1085, Bull, de l' Acad, de Belgique 25 (1939) 211 εξ. και οι H. Grégoire - R. de Keyser, La Chanson de Roland et Byzance, ou de l' utilité du grec pour les romanistes, Byz. 14 (1939) 265 εξ. 689 εξ.

[31] Tafel και Thomas I, 51 εξ. Dölger, Reg. 1081. Πρβλ. Heyd, Commerce du Levant 1, 118 εξ., Kretschmayr, Vene dig I, 161 εξ.

[32] Πρβλ. Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters (1899) 9 και 50. Šišić, Geschichte 308 εξ. Ferluga, Viz. uprava u Dalmaciji 123.

[33] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 237 εξ. Stanojević, Istorija Srpskoga Naroda[3] [Ιστορία του σερβικού λαού], (1926), 75 εξ., Istorija naroda Jugoslavije I (1953), 248 εξ.

[34] Σχετικά με τους Κουμάνους πρβλ. προ παντός τη σπουδαία σειρά άρθρων του D. Rasovskij στο SK 7 (1935) 245 εξ. 8 (1936) 161 εξ. 9(1937) 71 εξ. 10(1938) 155 εξ. Για περισσότερη βιβλιογραφία βλ. Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 92 εξ.

[35] Πρβλ., B. Leib, Alexiade II, 144, 2 - 3. M. Gyóni, Le nom de Βλάχοι dans l' Alexiade d' Anne Comnène, BZ 44 (195 1) (Dölger - Festschrift), 243, υποσ. 1.

[36] Αλεξιάς II, 16, 15 (έκδ. Reifferscheid). II 144, 2 (έκδ. Leib).

[37] Πρβλ. M. Mathieu, Les faux Diogènes, Byz. 22(1952) 133 εξ.

[38] Βλ. τα παραπάνω σελ. 13 στις «Πηγές». Σχετικά με τις σχέσεις ανάμεσα στον Αλέξιο Α' και τον Ροβέρτο της Φλάνδρας πρβλ. την ενδιαφέρουσα πραγματεία του F. - L. Ganshof, Robert le Frison et Alexis Comnène, Byz. 31 (1961) 57 εξ. Το επίλεκτο σώμα, που πράγματι απέστειλε ο κόμης Ροβέρτος, πολέμησε στην υπηρεσία του Βυζαντίου εναντίον του εμίρη της Νίκαιας και φαίνεται ότι έλαβε μέρος και στη μάχη στο όρος Λεβούνιον.

[39] Πρβλ. W. Holtzmann, Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges, Hist. Vierteljahrsschr. 22 (1924) 167 εξ. και Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II. im Jahre 1089, BZ 28 (1928) 38 εξ.

[40] Πρώτος ο Chalandon, Alexis I, πέτυχε να δείξει ότι, σε αντίθεση με τις παλαιότερες απόψεις, ο βυζαντινός αυτοκράτορας ποτέ δεν προσκάλεσε τη Δύση να αναλάβει μία σταυροφορία και ότι η ιδέα της σταυροφορίας δεν ήταν μόνο έκπληξη γι' αυτόν αλλά και εντελώς παράκαιρη. Η άποψη αυτή έγινε αποδεκτή από τους περισσότερους ερευνητές και υποστηρίζεται από τον τελευταίο ιστορικό των σταυροφοριών Runciman, Crusades I, 116 εξ. Αντίθετα ο P. Charanis, Byzantium, The West, and the Origin of the first Crusade, Byz. 19 (1949) 17 εξ. και Aims of the Medieval Crusades and how they were viewed by Byzantium, Church History 21, 2 (1952) 3 εξ. αναφέρεται σε μια πληροφορία από το έργο *Σύνοψις Σάβα* (Θεόδωρος Σκουταριώτης), η οποία φαίνεται να υπονοεί, ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας ζήτησε και ο ίδιος τη σταυροφορία σε μια επιστολή του προς τον Ουρβανό Β'. Η είδηση όμως αυτή ανήκει βασικά σε μεταγενέστερη και φιλο - λατινική πηγή. Πρβλ. όμως τη σημείωση του D. C. Munro, Did the Emperor Alexius I. ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095? American Hist. Rev. 27 (1922) 731 εξ. Πρβλ. και τις κριτικές παρατηρήσεις κατά του Charanis στου P. Lemerle, Byzance et la Croisade, Relazioni di X Congresso Intern. di Scienzc Storiche, Roma 1955, τόμ. III, 600 εξ., υποσ. 3. Πάντως το ζήτημα δεν είναι εάν ο Αλέξιος Α' στράφηκε για βοήθεια στη Δύση, αφού είναι αναντίρρητο ότι τούτο έγινε και μάλιστα πολλές φορές. Το πρόβλημα είναι μάλλον σε τι είδους βοήθεια αποσκοπούσε. Ζητούσε στρατιωτική βοήθεια για την αυτοκρατορία του ή επιθυμούσε να προκαλέσει μια δυτική σταυροφορία; Εάν αποδώσουμε στον βυζαντινό αυτοκράτορα το δεύτερο αυτό σχέδιο σημαίνει ότι τον βαρύνουμε με προθέσεις, τις οποίες δεν μπορούσε ποτέ να έχει και εκτός τούτου παραβλέπουμε το γεγονός, ότι το κίνημα των σταυροφοριών ήταν αποτέλεσμα της δυτικής εξελίξεως και απότοκο δυτικών

Digitized by 10uk1s

συναισθημάτων.

[41] Dölger, Reg. 1196, 1200, 1202, 1203. Σχετικά με τον καθαρά δυτικό χαρακτήρα της φεουδαρχικής σχέσεως ανάμεσα στους σταυροφόρους και στον αυτοκράτορα Αλέξιο πρβλ. J. Ferluga, La ligesse dans l' Empire byzantin, ZRVI 7 (1961) 104 εξ.

[42] Πρβλ. Runciman, Crusades I, 301 εξ. J. H. Hill, Raymond of Saint Gilles in Urban's Plan of Greek and Latin Friendship. Speculum 26 (1951) 265 εξ.

[43] Πρβλ. C. Erdmann, Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens (1935), 365 εξ. E. Joranson, The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders, Americ. Hist. Rev. 55 (1950) 820 εξ. Βλ. ακόμη τα παραπάνω υποσ. 14.

[44] Το κείμενο του εγγράφου αυτού, που έχει μεγάλη σημασία από άποψη πολιτιστική, παραθέτει η Άννα Κομνηνή: Αλεξιάς II, 209, εξ. (έκδ. Reifferscheid) III, 125 εξ. (έκδ. Leib). Dölger, Reg. 1243. Διεξοδική ανάλυση της συνθήκης προσφέρει ο J. Ferluga, La ligesse dans l' Empire byzantin, ZRVI 7 (1961) 99 εξ.

[45] Miklosich - Müller III, 9 εξ. Dölger, Reg. 1254 και 1255.

[46] Πρβλ. Stein, Untersuchungen 29 εξ. Bréhier, Institutions 138 εξ.

[47] Σύμφωνα με τα αναφερθέντα πρέπει να διορθωθούν οι παρατηρήσεις του Stein, Untersuchungen 21 εξ. σχετικά με την εμφάνιση του τίτλου του δούκα. Γιατί ο Stein παραβλέπει το γεγονός, ότι από τα τέλη του δέκατου αιώνα οι γενικοί διοικητές των πιο σημαντικών βυζαντινών θεμάτων έφεραν κανονικά αυτόν τον τίτλο και ότι από την εποχή αυτή (όπως έχει δείξει ο Skabalanovič, Viz. gosudarstvo 187 εξ.) επικρατούσε μια ορισμένη διαφορά ιεραρχίας ανάμεσα στον Δούκα, τον Κατεπάνω και το Στρατηγό (βλ. τα παραπάνω τόμ. Β', σελ. 125 εξ.). Πρβλ. ακόμη την άριστα θεμελιωμένη μελέτη της Γλύκατζη - Ahrweiler, Recherches 52 εξ.

[48] Πρβλ. Stein, Untersuchungen 57. Ο R. Guilland, Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, Grand Drongaire de la flotte, Mégaduc. BZ 44 (1959) (Dölger - Festschrift) 222 εξ., παρέχει μια συστηματική έκθεση σχετικά με τους φορείς του αξιώματος αυτού, όπως είναι γνωστοί από τις πηγές.

[49] Stein, Untersuchungen 50 εξ. και 56 εξ. R. Guilland, Le grand domesticat à Byzance, Echos d' Or. 37 (1938) 53 - 64. V. Laurent, Le grand domesticat. Notes complémentaires, ίδιο περ. 65 - 72.

[50] Πρβλ. Ch. Diehl, Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète των σεκρέτων, Mélanges Jorga (1933), 217 εξ. Βλ. τη σχετική βιβλιοκρισία του Stadtmüller, BZ 34 (1934) 373 εξ.

[51] H. - G. Beck, Der byzantinische «Ministerpräsident», BZ 48 (1955) 321 εξ.

[52] Από την εποχή του Αλεξίου Α' διασώθηκαν, εκτός από το χρυσό *νόμισμα* πλήρους αξίας, έξι διαφορετικοί τύποι *νομισμάτων* από διαφορετικά είδη μετάλλων, βλ. Wroth, Byzantine Coins I, πίν. LXI και II, 540 εξ.

[53] Στην πράξη η πτώση της αξίας του βυζαντινού *νομίσματος* ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Τις σπουδαίες αποφάσεις («λύσεις») του αυτοκράτορα σχετικά με τα ερωτήματα, που απηύθυναν σ' αυτόν οι τελώνες, παραθέτει ο Ζέπος, Jus I, 319 εξ. Βλ. ακόμη Vasiljevskij, Materialy, τόμ. 210, 385 εξ. Chalandon, Alexis I., 320 εξ. Ostrogorsky, Steuergemeinde 63 εξ. Dölger, Reg. 1230, 1234, 1245, 1246, 1247.

[54] Ζέπος, Jus I, 334. Σχετικά βλ. Dölger, Finanzverwaltung 75.

[55] Πρβλ. τους μακροσκελείς καταλόγους των διαφόρων ειδών φορολογίας και των καταβαλλομένων προϊόντων στα έγγραφα του Αλεξίου Α', Miklosich - Müller VI, 27 εξ., 47 εξ.

[56] Πρβλ. τις απαριθμήσεις στα έγγραφα του Αλεξίου Α' του Μαΐου 1086 και Απριλίου 1088: Rouillard - Collomp, Artes de Lavra I, III και Miklosich - Müller VI 47. Βλ. ακόμη τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με τη φυλετική σύνθεση του βυζαντινού στρατού στις δεκαετίες του 70 και του 80 του ενδέκατου αιώνα στον A. Vasiliev, The Anglo - Saxon Immigration to Byzantium, Annales de l' Inst. Kondakov 9 (1937)

Digitized by 10uk1s

58 εξ.

[57] Ostrogorskij, Féodalité 26 εξ.

[58] Οι βυζαντινές πηγές δεν παρέχουν βέβαια άμεσες αποδείξεις στο ζήτημα αυτό, οι πολυάριθμες όμως και ακριβείς πληροφορίες στο Χρονικό του Μορέως και στα βενετικά έγγραφα, που αναφέρονται στην περιοχή του Skadar, επιβεβαιώνουν το συμπέρασμα αυτό. Πρβλ. Ostrogorskij, Féodalité 55 εξ., 237 εξ.

[59] Είναι σημαντικό ότι στο Θεοφύλακτο Αχρίδος, Migne P. G. 126, 532 εξ. οι στρατευόμενοι καλούνται «πεζοί». Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Mutafčiev, Vojniski zemi 53 εξ. και Xanalatos, Beiträge 44 εξ.

[60] Ο Charanis, Monastic Properties 90, ενώ παρέχει έξοχες παρατηρήσεις για το ζήτημα της πρόνοιας, βρίσκεται σε πλάνη όταν ισχυρίζεται ότι ο γεωργικός πληθυσμός μπορούσε να διατηρεί την ανεξαρτησία του στα προνοιακά κτήματα. Πρβλ. επίσης Charanis, On the Social Structure and Economic Organisation in the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, BS1. 12(1951) 142, 152 εξ. Βλ. όμως Dölger, BZ 45 (1952) 476. Γενικότερα βλ. Ostrogorskij, Féodalité 71 εξ. και αλλού.

[61] Πρβλ. Ostrogorskij, Féodalité 187 εξ.

[62] F. Uspenskij, Mnenija i postanovlenija konstantinop. pomestnych saborov XI i XII v.o razdače cerkovnych imušcestv [Γνώμες και διατάξεις των τοπικών συνόδων της Κωνσταντινουπόλεως του ενδέκατου και του δωδέκατου αιώνα σχετικά με την εκχώρηση εκκλησιαστικής περιουσίας], IRAIK 5 (1900) 1 εξ., πρβλ. επίσης Vasiljevskij, Materialy, τόμ. 202, 400 εξ. Ferradou, Des biens des Monastères à Byzance (1896) 233 εξ. W. Nissen, Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077 (1894) 52 εξ. Chalandon, Alexis I, XXVIII εξ., 233 εξ. Xanalatos, Beiträge 32 εξ. Charanis, Monastic Properties 72 εξ. [πρβλ. Ι. Κονιδάρη, Το δίκαιον της μοναστηριακής περιουσίας από του 9ου μέχρι και του 12ου αιώνος, Αθήνα 1979, σ. 258 εξ.].

[63] Τούτο υπέδειξε ορθά ο Chalandon, Alexis I, 238. Υποστηρίχθηκε συχνά και επαναλήφθηκε από τον Chalandon η άποψη, ότι ο θεσμός του *χαριστικίου* σχετιζόταν με τα αντιμοναστικά μέτρα των εικονοκλαστών. Είναι όμως αβάσιμη, γιατί ο θεσμός αυτός καθαυτό δεν εμφανίζει αντιμοναστικές τάσεις.

[64] Πρβλ. την ομιλία εναντίον της πράξεως του *χαριστικίου,* που συν έθεσε ο Ιωάννης, πατριάρχης Αντιοχείας, ένας σύγχρονος του Αλεξίου Α' (πρβλ. Chalandon, Alexis I, σελ. XXVIII εξ.), Migne, P. G. 132, 1177 εξ. Η αναφορά εδώ στους εικονοκλάστες γίνεται φυσικά για λόγους πολεμικής. Ο Βαλσαμών όμως απο δοκίμασε την ομιλία αυτή, ενώ ακόμη ο Ευστάθιος Θεσσαλονί κης επιδοκίμασε το θεσμό αυτού του *χαριστικίου.*

[65] Ζέπος, Jus I, 302 εξ. Dölger, Reg. 1085. Σχετικά με το διάταγμα αυτό, καθώς και την αμφισβητούμενη χρονολογία του βλ. V. Grumel, L' affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrysobulle d' Alexis 1er sur les objets sacrés. Ét. byz. 2 (1969) 126 εξ. [Βλ. τώρα την ειδική μονογραφία του Απ. Γλαβίνα, Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081 - 1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081 - 1095), Θεσσαλονίκη 1972].

[66] Πρβλ. V. Grümel, όπ. παραπ. σελ. 131 εξ.

[67] Πρβλ. D. Angelov, Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches (1948) 12 εξ. και αλλού, St. Runciman, The Medieval Manichee (1946) 69 εξ. D. Obolensky, The Bogomils (1948) 197 εξ.

[68] Πρβλ. F. Uspenskij, Deloproizvodstro po obvineniju loanna Itala v eresi (Η διαδικασία κατά του Ιωάννου Ιταλού για αίρεση), IRAIK 2 (1897) 38 εξ. και Očerki 146 εξ. Hussey, Church and Learning 89 εξ. E. Salaville, Philosophie et Théologie ou épisodes scolastigues à Byzance de 1059 à 1117, Echos d' Or. 29(1930) 141 εξ. P. E. Stephanou, Jean Italos, ίδιο περιοδ. 32 (1933) 413 εξ. και ιδιαίτερα Jean Italos, philosophe et humaniste, Orient. Christ. Anal. 134 (1949. J. Dujčev, L'umanesimo di Giovani Italo, Studi biz. e neoell. 5 (1979) 432 εξ. B. Tatakis, La philosophie byzantine, Paris 1949, 210 εξ. P. loannou, Christliche Metaphysik in Byzanz I. Die Illuninationslehre des Michael Psellos und Johannes Italos, Ettal 1956.

[69] Πρβλ. τα πολλαπλά επίσημα έγγραφα του Αλεξίου Α', με τα οποία παρέχει προνόμια και δωρεές στον Χριστόδουλο και στη Μονή Προδρόμου της Πάτμου, Dölger, Reg. 1123, 1139, 1141, 1147, 1150, 1153, 1170, 1214.

Digitized by 10uk1s

[70] Είναι εντελώς απαράδεκτη η αναγωγή του βυζαντινού φεουδαλισμού σε δάνεια από τη Δύση, αν και η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε συχνά στην έρευνα και υποστηρίζεται και σήμερα. Για την αντίθετη άποψη βλ. D. Angelov, Feodalismůt vův Vizantija [Φεουδαλισμός στο Βυζάντιο], Istor. Pregled 2 (1946/47) 217 εξ. M. J. Sjuzjumov, K voprosu ob osobennostjach genezisa i razvitija feodalizma v Vizantii [Για το ζήτημα της γενέσεως και αναπτύξεως του φεουδαλισμού στο Βυζάντιο], VV 17 (1960) 2 εξ.

[71] Πάντως είναι αδιανόητη η αμοιβαία σύμβαση ανάμεσα στον κύριο και τον υποτελή, που χαρακτήριζε το δυτικό φεουδαλισμό, για τη σχέση ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τους υποτελείς του στο Βυζάντιο. Πρβλ. όμως N. Svoronos, Le serment de fidélité à l' empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, REB 9 (1951) 106 εξ. J. Ferluga, La ligesse dans l' Empire byzantin, ZRVI 7 (1961).

[72] Η Άννα Κομνηνή και ο αρραβωνιαστικός της μνημονεύονταν στις επευφημίες κατά τις αυλικές τελετές μαζί με τον αυτοκράτορα και την αυτοκράτειρα, Αλεξιάς I, 204, 8 (έκδ. Reifferscheid), II, 62, 13 (έκδ. Leib).

[73] Ο Chalandon, Alexis I, 371 εξ. έδειξε τη σχέση ανάμεσα στην αναγνώριση του Ιωάννου Κομνηνού από τον Αλέξιο Α' ως κληρονόμο και την διαφωνία του με την οικογένεια των Δούκα.

[74] Πρβλ. τα έξοχα δοκίμια του Ch. Diehl για την Άννα Κομνηνή: Figures II, 26 - 52, για την Ειρήνη Δούκα: ίδιο εργ. 53 - 85, για την Άννα Δαλασσηνή: ίδιο εργ. I, 317 - 42.

[75] Νικ. Χωνιάτης 63 εξ.

[76] Tafel και Thomas I, 96. Dölger, Reg. 1304.

[77] Για τη χρονολογία πρβλ. E. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos, BZ 16 (1907) 86.

[78] Νικήτας Χωνιάτης 23, 2.

[79] Σχετικά με την αβέβαιη χρονολόγηση των γεγονότων αυτών πρβλ. B. Radojčić, O hronologiji ugarsko - vizantijskih borbi i ustanku Srba za vreme Jovana II Komnina [Για τη χρονολογία της διαμάχης ανάμεσα στους Ούγγρους και το Βυζάντιο και την εξέγερση στη Σερβία στα χρόνια του Ιωάννου Β' Κομνηνού], ZRVI 7(1969) 177 εξ. Βλ. όμως ακόμη A. P. Každan, Voprosy istorii 1962, τεύχ. 2, σελ. 202.

[80] Πρβλ. N. Adontz, L' aïeul des Roubéniens, Byz. 10 (1935) 185 εξ.

[81] Chalandon, LesComnènes II, 110 εξ., 119 εξ.

[82] Chalandon, Domination normande II, 1 εξ. Caspar, Roger II und die Gründung der normannisch - sizilianischen Monarchie (1904).

[83] Dölger, Reg. 1312.

[84] Σύμφωνα με τον R. Browning, The Death of John II Comnenus, Byz. 11 (1961) 229 εξ., ο θάνατος δεν οφείλεται πιθανώς σε ατύχημα, αλλά μάλλον σε δολοφονία.

[85] Chalandon, Les Comnènes II, 200 εξ., 226 εξ. Ch. Diehl, La société byzantine à I' époque des Comnènes (1919) 13 εξ., 23 εξ.

[86] Πρβλ. P. Lamma, Comneni e Staufer 1 (1055) 43 εξ.

[87] Ο Κίνναμος 77 μάλιστα αναφέρει ότι επήλθε και πολεμική ρήξη ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Βυζαντινούς μπροστά στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που φανερώνει την οξύτητα της καταστάσεως. Σε αντίθεση με τον Kugler, Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges (1866) 36 εξ. και Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges (1878) 69 εξ., οι Giesebrecht, Gesch. der deutschen Kaiserzeit IV (1877) 479 εξ. και Kap - Herr, Kaiser Manuel 16 εξ., αρνούνται κάθε σπουδαιότητα στη διήγηση του Κίνναμου και ιδιαίτερα στις πληροφορίες του για την αλληλογραφία ανάμεσα στον Μανουήλ και τον Κονράδο Β'. Την άποψη όμως αυτή καταπολέμησε δίκαια ο Chalandon, Les Comnènes II 279, πρβλ. επίσης Dölger, Reg.

Digitized by 10uk1s

1360.

[88] Χαρακτηριστικές για τη στάση αυτή είναι οι δύο επιστολές του Μανουήλ Α' προς τον πάπα Ευγένιο Γ' του Αυγούστου 1146 και του Μαρτίου 1147. Πρβλ. W. Ohnsorge, Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz, Brackmann - Festschrift (1931) 371 εξ. και V. Grumel, Au seuil de la deuxièmme croisade: deux lettres de Manuel Comnène au pape. Etudes byz. 3 (1945) 142 εξ. Στη δεύτερη όμως επιστολή του ο Μανουήλ αντιπαρέρχεται σιωπηρά την απαίτηση του όρκου υποτέλειας εκ μέρους των βασιλέων της Γαλλίας και της Γερμανίας.

[89] Η πιο πρόσφατη και διεξοδική μελέτη για τη δεύτερη σταυροφορία είναι του Runciman, Crusades II, 264 εξ. καθώς και του Setton, Crusades I, 463 εξ. Βλ. επίσης P. Lamma, Comneni e Staufer I (1955) 56 εξ.

[90] Chalandon, Les Comnènes II, 317 εξ. και Domination nor mande II, 136.

[91] V. Vasiljevskij, Sojuz dvuch imperij [Η συμμαχία των δύο αυτοκρατοριών], Trudy IV, 45 εξ. Πρβλ. ακόμη Vernadskij, Relations byzantino - russes au XIIe siècle, Byz. 4 (1927/28) 269 εξ.

[92] Πρβλ. A. Vasiliev, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet, BZ 29 (1929- 30) 233 εξ.

[93] Πρβλ. Chalandon, Les Comnènes II, 349 εξ. και The Later Comneni, Cambr. Med. Hist. IV, 369.

[94] Σπ. Λάμπρου, Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου χρυσόβουλλα και χρυσά γράμματα αναφερόμενα εις την ενωσιν των εκκλησιών, Νέος Ελληνομνήμων 11 (1914) 109 - 11 = Theiner - Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae (1872) 4 - 6. Dölger, Reg. 1303. Για τη χρονολόγηση (1141, όχι 1126) βλ. J. Haller, Das Papsttum II, 2 (1930), 555. Ό,τι εκθέτει εδώ ο αυτοκράτορας Ιωάννης δεν είναι βέβαια απλώς «généralités sur les bienfaits de la réunion» (κατά τον Chalandon, Les Comnènes II, 163), αλλά ένα μεγαλόπνοο πολιτικό πρόγραμμα για την ίδρυση της ρωμαϊκής παγκόσμιας κυριαρχίας υπό το βυζαντινό σκήπτρο.

[95] Ο J. Haller, οπ. παραπ. με τον ισχυρισμό του ότι ο Μανουήλ «αρχικά δεν επεδίωκε άλλο τίποτε από την επανάκτηση της Απουλίας και Καλαβρίας και ένα ορμητήριο στον Αγκώνα εναντίον των ενοχλητικών Βενετών», φαίνεται να παραγνωρίζει τους πραγματικούς στόχους της πολιτικής του Μανουήλ καθώς και την παραδοσιακή τάση της βυζαντινής αυτοκρατορίας για οικουμενική κυριαρχία, που ενσωματώθηκε στην πολιτική αυτή. Οπωσδήποτε όμως στη λέξη «αρχικά» υπάρχει ένας ουσιαστικός περιορισμός.

[96] Κίνναμος 186, 16.

[97] Κίνναμος 182, 13.

[98] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. Regel, Fontes rerum byzantinarum I (1892) 39. Ακόμη και στα χρόνια του διαδόχου του Βαλδουίνου υπήρχε μια επιγραφή από το 1169 στο Ναό της Γεννήσεως της Βηθλεέμ, όπου πρώτος μνημονεύεται *«ο μέγας πορφυρογέννητος Βασιλεύς Μανουήλ Κομνηνός»* και σε δεύτερη θέση *«ο μέγας Rex των Ιεροσολύμων Αμάλριχος».* Πρβλ. Vincent και Abel, Bethléem: Le sanctuaire de la Nativité (1914) 157 εξ. G. de Jerphanion, Orient. Christ. 1935, 239 εξ. Chalandon II, 449. Vasiliev, History 427.

[99] Κίνναμος 187 εξ.

[100] Πρβλ. G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 56.

[101] Πρβλ. Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino - hongroise, Byz. 8 (1933) 555 εξ. F. Dölger, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae centro-orientalis 8 (1942), τεϋχ. 3/4, 5 εξ.

[102] Καθώς λέγει ο Κίνναμος 223, ο Βλαδισλάβος ήταν *«λίζιος» του* Μανουήλ (βλ. επίσης Vicentius της Πράγας, M.G.H. SS. XVII, 681). Κατά την αντίληψη του βυζαντινού ιστοριογράφου η φεουδαλιστική αυτή έκφραση δήλωνε τον εκούσιο ικέτη: *«δούλος εθελόδουλος».*

[103] Dölger, Reg. 1455. Πρβλ. Šišić, Povijest II, 80 εξ.

[104] Πρβλ. Šišić, Povijest II, 91.

Digitized by 10uk1s

[105] Πρβλ. Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino - hongroise, Byz. 8 (1933) 555 εξ. F. Dölger, Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik, Archivum Europae centro-orientalis 8 (1942), τεύχ. 3/4, 5 εξ.

[106] Πρβλ. G. Ostrogorsky, Urum - Despotes. Die Anfäge der Despoteswürde in Byzanz, BZ 44 (1951) (Dölger - Festschrift) 448 εξ. R. Guilland, Etudes sur l' histoire administrative de l' Empire Byzantin. Le despote, REB 17 (1959) 52 εξ. Ferjančić, Despoti 27 εξ.

[107] Για τη χρονολογία βλ. V. Corović, Pitanje o hronologiji u delima sv. Save [Χρονολογικά προβλήματα στα έργα του αγ. Σάβα], Godisnjica N. Čupiča 49 (1940) 1 εξ. και 43 εξ., ιδιαίτερα R. Novakovič, Kad se rodio i kak je počeo da vlada St. Neumanja? Istor. glasnik 3/4 (1958) 165 εξ.

[108] Κίνναμος 287.

[109] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. Regel, Fontes rerum byz. I, 43 εξ. Κωνσταντίνος Μανασσής, έκδ. Kurtz, VV 12 (1906) 89, 44 εξ.

[110] Πρβλ. Grabar, Empereur 40 εξ., 84 και τις αναφορές του στις πηγές.

[111] Dölger, Reg. 1488, 1497, 1498 (Γένουα), 1499 (Πίζα).

[112] Ο Νικήτας Χωνιάτης 225 ισχυρίζεται βέβαια, ότι η σύναψη συμμαχίας ανάμεσα στη Βενετία και το βασιλιά των Νορμανδών Wilhelm Β' ανάγκασε τον Μανουήλ να υπαναχωρήσει και τον οδήγησε να αποκαταστήσει τα προνόμια των Βενετών και να τους αποζημιώσει για τις απώλειές τους. Σύμφωνα όμως με το χρονικό του Ανδρέα Dandolo (Muratori XII, 309) και την ανώ νυμη ιστορία των δόγηδων από τις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα (MGH SS XIV, 92), οι σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία αποκαταστάθηκαν στα χρόνια του Ανδρονίκου Α'. Οι περισσότεροι ερευνητές, όπως οι Chalandon, Les Co mnènes II, 592, Heyd, Commerce du Levant I, 220, Kretschmayr, Venedig I, 261 και άλλοι, έδωσαν προτεραιότητα στην πληροφορία του Χωνιάτη (όπως και εγώ στις πρώτες εκδό σεις του έργου αυτού). Αντίθετα ο F. Cognasso, Partiti poli tici e lotte dinastiche in Bizantio alla morte di Manuele Comnene, Torino 1912, 249 εξ., υποστήριξε ότι η βενετική πηγή είναι περισσότερο αξιόπιστη. Την άποψη αυτή υποστήριξε επίσης και ο N. P. Sokolov, K voprosu o vzaimootnošenijach Vizantii i Venecii v poslednie gody pravlenija Komninov [Για το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία στα τελευταία χρόνια των Κομνηνών], VV 5 (1952) 139 εξ., και μάλιστα με αποφασιστικά επιχειρήματα με βάση τα Documenti del commercio veneziano, έκδ. della Rocca e Lombardo, Torino 1940.

[113] Τούτο απέδειξε έξοχα ο Kap - Herr, Kaiser Manuel 90 εξ., αν και οι παρατηρήσεις του σε άλλα θέματα χρειάζονται προσοχή.

[114] Νικ. Χωνιάτης 391 εξ.

[115] Πρβλ. W. Ohnsorge, Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I. von Byzanz. Brackmann-Fesischrift (1931) 371 εξ.

[116] Dölger, Reg. 1446.

[117] Πρβλ. A. Vasiliev, Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon, BZ 27 (1927) 288 εξ.

[118] Νικ. Χωνιάτης 248. Πρβλ. ακόμη την επιστολή του Μανουήλ προς τον βασιλιά της Αγγλίας Ερρίκο Β': Chronica mag. Rogeri de Houedene (έκδ. W. Stubbs) II, 102-4. Αγγλική μετάφρ. A. Vasiliev, Manuel Comnenus and Henry Plantagenet, BZ 29 (1929/30) 237 - 40. Ο P. Wirth, Kaiser Manuel I. Komnenos und die Ostgrenze. Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion, BZ 55 (1962) 21 εξ., ισχυρίζεται ότι ο Μανουήλ Α' υποχρεώθηκε, ύστερα από τη μάχη στο Μυριοκέφαλον, να εκκενώσει το Δορύλαιο. Αν τούτο αληθεύει, τότε τα ανατολικά σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα τέλη της βασιλείας του Μανουήλ πρέπει να εκτείνονταν ακόμη περισσότερο προς τα δυτικά από όσο είχαμε ως τώρα υποθέσει και από όσο δηλώνεται στο χάρτη της αυτοκρατορίας των Κομνηνών (μετά τη σελ. 53).

[119] Ανατύπωση στου Kap - Herr, Kaiser Manuel 156 εξ.

Digitized by 10uk1s

[120] Για τους Πατζινάκες πρβλ. Κίνναμος 8. Για τους Σέρβους Νικ. Χωνιάτης 23, 11: *«Και κατά την Νικομήδους επαρχίαν αποτάξας αυτώ κατοίκησιν και γην διαρκεστάτην αποδασάμενος, το μεν του δορυκτήτου λεώ τοις στρατεύμασιν εγκατέμιξε, το δε παρήκεν εις δασμοφόρησιν».*

[121] Κίνναμος 103.

[122] Κίνναμος 120.

[123] Νικ. Χωνιάτης 273. Σχετικά βλ. Ostrogorskij, Féodalité 28 εξ.

[124] Ζέπος, Jus I, 381 εξ. Dölger, Reg. 1418 και 1419. Το μέτρο αυτό μνημονεύουν επίσης οι Νικ. Χωνιάτης 270 εξ. και Κίνναμος 276. Πρβλ. Charanis, Monastic Properties 82 εξ.

[125] Dölger, Reg. 1333 και 1398. Τα δύο αυτά διατάγματα γνωρίζουμε μόνο από τις πληροφορίες του Βαλσαμώνα (Ράλλης - Ποτλής II, 653). Με βάση την ένδειξη της ινδίκτου ο Dölger τοποθετεί το πρώτο διάταγμα στο Σεπτέμβριο του 1143 ή του 1158 ή του 1173 και την επανέκδοσή του το Φεβρουάριο του 1156 ή του 1170. Έτσι εκπίπτει το έτος 1173 για το πρώτο διάταγμα, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα δημοσιεύθηκε το Σεπτέμβριο του 1158, λίγο αργότερα μετά την διάταξη του Μαρτίου 1158, η οποία απαγόρευε την πρόσθετη αύξηση των μοναστηριακών περιουσιών, ενώ το δεύτερο διάταγμα το Φεβρουάριο του 1170.

[126] Πρβλ. το εντυπωσιακό άρθρο για την ασυλία στο χρυσόβουλλο του Μαρτίου 1158, το αναφερόμενο στις μονές της Κωνσταντινουπόλεως και των περιχώρων της: Ζέπος, Jus I, 384: *«ούτω γαρ θέλει η βασιλεία μου τα των δηλωθεισών μονών ακίνητα πάντα λογίζεσθαι υφ' εκάστου των πρακτόρων, ως μη όντα υπό την εαυτού αρχήν τε και εξουσίαν. και ον τρόπον οι πράκτορες επί τοις μη υποκειμένοις αυτοίς θέμασιν ουδέν τι δίκαιον έχουσιν ενεργείν ή όλως ποιείν τι επ' αυτοίς, ούτως ουδέ επί τοις των μοναστηρίων ακινήτοις οι πράκτορες των θεμάτων, υφ' ους τελούσι* τα *τοιαύτα ακίνητα, πράκτορες λογισθήσονται.»*

[127] Νικ. Χωνιάτης 272 εξ.

[128] Σκυλίτζης - Κεδρηνός II, 652.

[129] Νικ. Χωνιάτης 273 εξ.

[130] Νικ. Χωνιάτης 265 εξ.

[131] Κίνναμος 275. Dölger, Reg. 1476. Chalandon, Les Comnènes II, 611 εξ. A. Hadjinicolaou - Morava, Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin, Athènes 1950, 54 εξ., 94 εξ.

[132] Ο Diehl, Figures II, 86 εξ. παραθέτει μια ζωντανή βιογραφία και μια εντυπωσιακή μελέτη για το χαρακτήρα του Ανδρονίκου.

[133] Σύμφωνα με μια παρατήρηση του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, Opuscula (έκδ. Tafel), 270 εξ., ο Ανδρόνικος ήταν από τη φύση του τόσο αντιφατικός χαρακτήρας, ώστε θα μπορούσε να του δοθεί ο μεγαλύτερος έπαινος ή ο μεγαλύτερος ψόγος, ανάλογα με την πλευρά του χαρακτήρα του που έβλεπε κανείς. Η ίδια άποψη εκφράζεται και στον πιο σημαντικό ιστορικό της εποχής αυτής, το Νικήτα Χωνιάτη, στον οποίο βρίσκει κανείς δίπλα στην έκφραση θαυμασμού την έκφραση απέχθειας και τρόμου. Οι κάπως απλοϊκές του διηγήσεις βρίσκονται πάντως πλησιέστερα στην ιστορική αλήθεια από τις παρατηρήσεις των περισσότερων σύγχρονων ιστορικών, που είτε θεωρούν τον Ανδρόνικο τύραννο είτε επιζητούν να δικαιολογήσουν όλα του τα εγκλήματα.

[134] Νικ. Χωνιάτης 430.

[135] Νικ. Χωνιάτης 422. Οι γενικές αυτές μαρτυρίες του Νικήτα Χωνιάτη πρέπει να συγκριθούν με τις παρόμοιες πληροφορίες του αδελφού του, του Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, οι επιστολές και οι ομιλίες του οποίου διαφωτίζουν τις τοπικές συνθήκες που επικρατούσαν στην επαρχία των Αθηνών (Μιχ. Χωνιάτης. έκδ. Λάμπρου I, 142 εξ., 157 εξ., II, 54).

Digitized by 10uk1s

[136] Νικ. Χωνιάτης 423 εξ.

[137] Νικ. Χωνιάτης 424.

[138] Ο M. J. Sjuzjumov, Vnutrennjaja politika Andronika Komnina i razgrom prigorodov Konstantinopolija v 1187 godu [Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Κομνηνού και η καταστροφή των περιχώρων της Κωνσταντινουπόλεως το έτος 1187], VV 12 (1957) 64 εξ., πιστεύει, στηριζόμενος σε ανεπαρκείς μαρτυρίες, ότι μπορεί να γίνει λόγος για εγκατάλειψη του θεσμού της πρόνοιας στα χρόνια του Ανδρονίκου. Από την άλλη όμως πλευρά δεν δέχεται ότι η τρομοκρατία του Ανδρονίκου είχε ως στόχο την αριστοκρατία καθεαυτή. Επίσης δεν πείθει η άποψή του ότι η πολιτική του Ανδρονίκου εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της εμπορικής τάξεως της Κωνσταντινουπόλεως.

[139] Τις πηγές συγκέντρωσε ο N. Radojéčič, Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu [Οι δυο τελευταίοι Κομνηνοί στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως] (1907), 25, υποσ. 3.

[140] Ο Gy. Moravcsik, Pour une alliance byzantino - hongroise. Byz. 8 (1933) 555 εξ. κάνει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με την πολιτική του Βέλα Γ', φαίνεται όμως να απομακρύνεται από την αλήθεια, όταν αποδίδει στο βασιλιά της Ουγγαρίας την πρόθεση να καταλάβει τον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου και έτσι να εφαρμόσει τα σχέδια του Μανουήλ για μια πολιτική ενότητα ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Ουγγαρία με πρωτοβουλία της ουγγρικής πλευράς.

[141] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 264 εξ.

[142] Wroth, Byz. Coins II, 597 εξ.

[143] Δεν φαίνεται να υπάρχει κανένας λόγος να αμφισβητήσουμε τη συνθήκη με τον Saladin, που μνημονεύεται στα Annales Reichersperg, MGH SS. XVII, 511 (Dölger, Reg. 1563). Πρβλ. Ch. M. Brand, The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade, Speculum 37 (1962) 167 εξ., 181.

[144] Βλ. παραπάνω σελ. 293 εξ. υπ. 112. Η ομαλοποίηση των εμπορικών σχέσεων με τη Βενετία δεν δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι ο Ανδρόνικος εγκατέλειψε οριστικά την αντιλατινική πολιτική του, όπως ισχυρίσθηκε ο F. Cognasso, Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alle morte di Manuele Comneno (1912), 294 εξ. και Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo, Bessarione 19(1915) 44 εξ. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ορθά ο M. J. Sjuzjùmov, Vnutrennjaja politika Andronika Komnina (βλ. υποσ. 138), VV 12(1957) 66 σε αντίθεση με τον M. Frejdenberg, K istorii klassovoj bor'by v Vizantii v XII veke (Σχετικά με την ιστορία του ταξικού αγώνα στο Βυζάντιο στο δωδέκατο αιώνα], Uč. zap. Velikolukskugo gos. ped. inst. 1954, 37.

[145] Ως αυτόπτης μάρτυρας διηγείται τα γεγονότα ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. Κυριακίδη, 110 εξ.

[146] Νικ. Χωνιάτης 584. Πρβλ. και Μιχ. Χωνιάτης II, 99 (έκδ. Λάμπρου).

[147] Από την άποψη αυτή είναι πολύ διδακτικό το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη του 1198 προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο, έκδ. Λάμπρου I, 307 - 11, νέα έκδ. του Stadtmüller, Michael Cloniates 283 - 86.

[148] Όπως έγινε π.χ. στην περιοχή της Αττικής στα 1197/98. Πρβλ., το Υπομνηστικόν του Μιχ. Χωνιάτη, Λάμπρος I, 308. Stadtmüller, Michael Choniates 283 εξ. και τα σχετικά σχόλια του Stadtmüller 174 και 289.

[149] Πρβλ. την πολύτιμη μελέτη του P. Lemerle, Notes sur l' administration byzantine à la veille de la IV croisade d' après deux documents inédits des archives de Lavra. REB 19(1961) 258 εξ.

[150] Πρβλ. τον κατάλογο των βυζαντινών θεμάτων στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' του Νοεμβρίου 1198 για τη Βενετία: Ζέπος, Jus I, 469 -80 (= Tafel και Thomas I, 248 - 278). Dölger, Reg. 1647.

[151] Στην εξέλιξη αυτή αναφέρθηκε ο Stein, Untersuchungen 19 εξ. Πρβλ. επίσης Stadtmüller, Michael Choniates 145 εξ.

[152] Για τη χρονολογία πρβλ. J. Dujčev, La date de la revolte des Asêmides, BS1. 13 (1953) 227 εξ.

Digitized by 10uk1s

[153] Νικ. Χωνιάτης 482, 15 - 17 και για τη σωστή ερμηνεία βλ. Uspenskij, Znacenie vizantijskoj i juznoslavjanskoj pronii, Sbornik V. 1. Lamanskomu (1883) 32. Zlatarski, Istorija, II 435 εξ. Ostrogorskij, Féodalité 53 εξ.

[154] Πρβλ. Uspenskij, Obrazovanie 66 εξ.

[155] Η φυλετική σύνθεση του δεύτερου τσαρικού κράτους της Βουλγαρίας είναι δύσκολο και πολυσυζητημένο θέμα. Στις σχετικές αναφορές του Νικήτα Χωνιάτη γίνεται λόγος όχι, όπως θα περίμενε κανείς, για Βούλγαρους αλλά για Βλάχους και σ' αυτούς αναφέρονται και οι σύγχρονες δυτικές πηγές (Ansbert, Robert de Clari, Villehardouin). Από την άλλη μεριά οι σύγχρονες σλαβικές πηγές και οι βυζαντινοί ιστορικοί της επομένης περιόδου, με πρώτο τον Γεώργιο Ακροπολίτη, δεν μνημονεύουν καθόλου τους Βλάχους. Στην αλληλογραφία όμως ανάμεσα στον πάπα Ιννοκέντιο Γ' και τον Καλογιάννη ο πάπας ονομάζει τον βούλγαρο ηγεμόνα κύριο των Βουλγάρων και των Βλάχων, ο ίδιος δε αυτοτιτλοφορείται σε τέσσερες επιστολές imperator totius Bulgarie et Vlachie και σε μια άλλη επιστολή imperator Bulgarorum (νέα έκδοση του I. Dujčev, Innocentii PP. III epistolae ad Bulgariae historiam spectantes, Godišnik na Sofijsk. Univ., Ist.-Filol. Fak. 37, 3 [1942], αριθμ. II, XV, XVIII, XXX και IX). Ο Καλογιάννης τιτλοφορεί όχι μόνο τον εαυτό του, αλλά και τον Συμεών, τον Πέτρο και τον Σαμουήλ imperatores Bulgarorum et Blachorum (ίδιο έργ. αριθμ. XV), ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης 482, 3 δηλώνει καθαρά, ότι οι βάρβαροι της περιοχής του Αίμου, που παλαιότερα ήταν γνωστοί ως Μυσοί, τώρα ονομάζονταν Βλάχοι *(«τους κατά τον Αίμον το όρος βαρβάρους, οι Μυσοί πρότερον ωνομάζοντο, νυνί δε Βλάχοι κικλήσκονται»*) ενώ ο Θ. Σκουταριώτης (Σάθας VII, 370, 19) αργότερα δίνει την εξήγηση: *«Βλάχοι δε νυν και Βούλγαροι».* Καθώς όμως γνωρίζουμε ο όρος Βλάχοι δεν είχε φυλετική σημασία, αλλά δήλωνε συλλογικά τις ποιμενικές φυλές. Όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τότε η ονομασία Βλάχοι αποδιδόταν στον πληθυσμό της αρχαίας Μυσίας, δηλ. του μεταγενέστερου θέματος Παρίστριον, ενώ Βούλγαροι ήταν οι κάτοικοι του θέματος της Βουλγαρίας, δηλ. της Μακεδονίας (πρβλ. Mutafčiev, Proizchodůt na Asenevci [Η καταγωγή των Ασάν], Maked. Pregled IV, 4 [1928]· 1 εξ. και Istorija II, 36 εξ. Dujčev, οπ. παραπ., 85 εξ. και Proučvanija 45 εξ. Zlatarski, Istorija II, 416 εξ.). Ο N. Banescu, Un problème d' histoire médiévale. Création et caractère du second empire bulgare, Bucarest 1942, απορρίπτει την εξήγηση αυτή, που κατά τη γνώμη μου είναι η μόνη δυνατή, και επιτίθεται ενώπιον ορισμένων αβάσιμων επιχειρημάτων του Uspenskij και του Zlatarski. Νομίζει ότι έτσι μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι το δεύτερο τσαρικό κράτος της Βουλγαρίας ήταν δημιούργημα των Βλάχων. Από την άλλη όμως μεριά αδυνατεί να προσφέρει ικανοποιητική ερμηνεία της πληροφορίας του Χωνιάτη, που αναφέραμε παραπάνω, και παραθεωρεί τόσο τη σημείωση του Σκουταριώτη όσο και την αλληλογραφία του Καλογιάννη με τον Ιννοκέντιο Γ'. Πρβλ. ακόμη R. L. Wolff, The «Second Bulgarian Empire». Its Origin and History to 1204, Speculum 24 (1949) 167 εξ. Δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι το κράτος των Ασανιδών ήταν ένα βουλγαρικό κράτος. Βέβαια δεν υπάρχει λόγος να αρνηθούμε το ρόλο των Βλάχων και των Κουμάνων στη σύσταση της αυτοκρατορίας αυτής, ενώ θα διαφωνήσουμε με την άποψη του Mutafčiev, ότι στην εποχή αυτή δεν υπήρξαν στοιχεία βλαχικού πληθυσμού στο βουλγαρικό έδαφος. Το γεγονός ότι τότε ο πληθυσμός της Βουλγαρίας χαρακτηριζόταν συνήθως Βλάχοι, αποδεικνύει σαφέστατα το αντίθετο. Βλ. τις προσεκτικές παρατηρήσεις του V. G. Vasiljevskij στο ŽMNP 204(1879) 173 εξ. [και την κριτική του Uspenskij, Obrazovanie]. Πρβλ. τέλος Litavrin, Bulgarija i Vizantija 431 εξ. Όσον αφορά τους αδελφούς Πέτρο και Ασάν, ο Vasiljevski, όπ. παραπ., πιστεύει ότι είχαν βουλγαρο - βλαχική καταγωγή. Για τον Zlatarski, Potekloto na Petra i Asenja [Οι πρόγονοι του Πέτρου και του Ασάν], Spisanie na Bůlg. Akad. 45 (1933) 7 εξ. και οι δυο ήταν γόνοι μιας ευγενούς βογλγαρο - κουμανικής οικογένειας (όπως είχε ισχυρισθεί και ο Uspenskij, Obrazovanie 105 εξ.). Ο Mutafčiev, όπ. παραπ., 3 εξ., υποστηρίζει ότι είχαν ρωσική καταγωγή και αναφέρεται στους τότε πυκνούς ρωσικούς οικισμούς στον κάτω Δούναβη, στο γεγονός ότι το κουμανικό όνομα Ασάν απαντά συχνά σε παλαιο - ρωσικά χρονικά, στο ότι ο ρώσος πρίγκιπας Jurij Dolgorukij παντρεύτηκε το 1107 μιαν εγγονή του ηγεμόνα των Κουμάνων Ασάν και ότι ο γιος από το γάμο αυτό Vasilko έλαβε από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' τέσσερες παραδουνάβειες πόλεις. Ο V. Nikolaev, Potekloto na Asenevci i etničeskijat charakter na osnovanata ot tjach důržava [Οι πρόγονοι των Ασάν και ο φυλετικός χαρακτήρας του κράτους που ίδρυσαν], Σόφια 1940, απορρίπτει όλες τις προγενέστερες ερμηνείες και δέχεται τη θέση, που αποδείχθηκε από καιρό αβάσιμη, ότι οι Πέτρος και Ασάν κατάγονταν από την παλαιά τσαρική δυναστεία της Βουλγαρίας. Βλ. την απορριπτική κριτική του D. Angelov, BS1. 9 (1948) 358.

[156] Ευνοϊκότερη κρίση για τον Ισαάκιο Β' εκφέρει και ο M. Bachmann, Die Rede des Joh. Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos, München 1935.

Digitized by 10uk1s

[157] Ο D. Rasovskij, Rol' Polovcev v vojnach Asenej s vizan tijskoj i latinskoj imperijami v 1186 - 1207 g. [Ο ρόλος των Κουμάνων στους πολέμους των Ασάν με τη βυζαντινή και τη λατινική αυτοκρατορία στα έτη 1186 - 1207], Spisanie na Bůlg. Ακαδ. 1939, 203 εξ., έδειξε έξοχα ότι η συμμετοχή των Κουμά νων είχε αποφασιστική σημασία για την έκβαση τόσο του βυζαν τινο - βουλγαρικού όσο και του μετέπειτα λατινο - βουλγαρικού πολέμου, και ότι οι Κουμάνοι ποτέ δεν έλαβαν μέρος στις βουλγαρικές εκστρατείες το καλοκαίρι για λόγους κλιματικούς.

[158] Πρβλ. Zlatarski, Istorija II, 472 εξ.

[159] Dölger, Reg. 1581.

[160] Πρβλ. M. Paulova, BSI. 5(1933/34) 235 εξ.

[161] Dölger, Reg. 1591. Πρβλ. Ch. M. Brand, The Byzantines and Saladin, 1185 - 1192: Opponents of the Third Crusade, Speculum 37 (1962) 170 εξ.

[162] Dölger, Reg. 1603. K. Zimmert, Der Friede zu Adrianopel, BZ 11 (1902) 303 εξ. Πρβλ. ακόμη του ιδίου, Der deutsch - byz. Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190, BZ 12 (1903) 42 εξ.

[163] Jireček, Geschichte I, 273 εξ. M. Bachmann, Die Rede des Joh. Syropulos an Isaak II Angelos, München 1935, 68 εξ.

[164] Πρβλ. M. Laskaris, Viz. princeze 7 εξ.

[165] Πρβλ. την πραγματεία μου Die byz. Staatenhierarchie, SK 8 (1936) 41 εξ.

[166] Πρβλ. V. Laurent, La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille la quatrième croisade, Revue de Sud - Est europ. 18 (1941) 109 εξ. N. Radojčić, Promena u srpsko - madjarskim odnosima krajem XII veka [Η αλλαγή στις σχέσεις των Σέρβων και Μαγυάρων στα τέλη του δωδέκατου αιώνα], Glas Srpske akad. nauka 213 (1954) 1 εξ.

[167] Νικ. Χωνιάτης 605.

[168] Στο Βίο του Στεφάνου Νεμάνια, που συνέγραψε ο αγ. Σάβας, αναφέρεται ως ημερομηνία η 25 Μαρτίου του έτους 6703 (= 1195)· ωστόσο η χρονολογία αυτή δεν οφείλεται στο Σάβα, αλλά προστέθηκε αργότερα. Ο J. Pavlovič, Hronološke deleške sv. Save o Stevanu Nemanji [Χρονολογικές πληροφορίες του αγ. Σάβα για τον Στέφανο Νεμάνια], Glasnik srp. uč. društva 47 (1879) 284 εξ., είχε υποστηρίξει την άποψη, ότι η παραίτηση του Νεμάνια πρέπει να τεθεί στο έτος 1196, την οποία και υιοθέτησαν αργότερα σχεδόν όλοι οι ερευνητές της σερβικής ιστορίας. Αντίθετα το έτος 1195 δέχονται ο V. Čorović, Pitanje o hronologiji u delima sv. Save [Προβλήματα χρονολογίας στο έργο του αγ. Σάβα], Godisnjica N. Čupica 49(1940) 65 εξ. και R. Novakovič, Jedan pocušaj tumač enja Savinih hronoloških podataka u žitiju sv. Simeuna [Προσπάθεια ερμηνείας της χρονολογίας του Σάβα στο Βίο του αγ. Συμεών], Ist. glasnik 1955, 3/4, 96 εξ. Η αποδοχή όμως της χρονολογίας αυτής προσκρούει σε δυσκολίες, αν συσχετίσουμε, όπως κάνει ο Čorovič . την παραίτηση του Νεμάνια με το πραξικόπημα που έγινε στο Βυζάντιο στις 8 Απριλίου 1195. Δεν υπάρχει ωστόσο λόγος να μας προβληματίζει το σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στο βυζαντινό πραξικόπημα της 8ης Απριλίου 1155 και στην παραίτηση του Νεμάνια στις 25 Μαρτίου 1196. Όπως σωστά τονίζει ο R. Novakovič, Kada se rodio i kada je poč eo da vlada St. Nemanja? [Πότε γεννήθηκε ο Στέφανος Νεμάνια και πότε άρχισε η βασιλεία του;], Ist. glasnik 1958, 3/4, 181 ο Νεμάνια έλαβε την απόφασή του οπωσδήποτε αρκετό χρόνο πριν από την επίσημη παραίτησή του.

[169] Για τα επόμενα βλ. Zlatarski, Istorija III, 82 εξ. Mutafčiev, Istorija II, 45 εξ.

[170] Πρβλ. Norden, Papsttum und Byzanz 122 εξ. Από την άλλη μεριά ο W. Leonhardt, Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrichs VI. (1923) ισχυρίζεται ότι ο Ερρίκος ουδέποτε διανοήθηκε την κατάληψη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πρβλ. την έξοχη απάντηση του Dölger, Reg. 1619.

[171] Νικ. Χωνιάτης 631, 4. Αρχικά ο Ερρίκος ΣΤ' είχε απαιτήσει 50 στατήρες (ίδιο εργ. 630, 16).

Digitized by 10uk1s

[172] Νικ. Χωνιάτης 631 εξ.

[173] Πρβλ. την απαντητική επιστολή του Ιννοκεντίου Γ' του Αυγούστου 1198 (Epist. I, 353, Migne P.L. 214, 327 B.C.). Norden, Papsttum und Byzanz 134.

[174] Tafel και Thomas I. 189 εξ.: Dölger, Reg. 1576 (πρβλ. ακόμα 1577, 1578, 1589. 1590). Tafel και Thomas I 248 εξ.: Dölger, Reg. 1647.

[175] Σύνοψη των θεωριών αυτών βλ. στον A. Frolow, Recherches sur la déviation de la IV croisade vers Constantinople, Paris 1955.

[176] Tafel και Thomas I 464 - 88.

[177] Villehardouin, La conquête de Constantinople, έκδ. E. Faral, τόμ. II (1939) 52: «Et bien tesmoigne Joffrois de Vilehardoin li mareschaus de Champaigne a son escient par verté, que, puis que li siècles fu estorez, ne fu tant gaainié en une ville».

[178] Νικ. Χωνιάτης 761 - 62. Επίσης και ένας άλλος αυτόπτης μάρτυρας, ο Μητροπολίτης Εφέσου Νικόλαος Μεσαρίτης, περι γράφει τη μανία των σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη στον Επιτάφιο για τον αδελφό του Ιωάννη, έκδ. Heisen berg, Neue Quellen I, 41 εξ.

[1] Βλ. τα παραπάνω σελ. 93 καθώς και για τα περιστασιακά έργα του Νικ. Χωνιάτη, που ανάγονται κατά ένα μέρος στα χρόνια μετά το 1204, όπως και για τις επιστολές και τα συγγράμματα του Μιχαήλ Χωνιάτη.

[2] Κριτική έκδοση του A. Heisenberg, Georgii Acropolitae Opera I, Leipzig 1903 [Βλ. τώρα R. Macrides, The History of George Akropolites. Translation and Historical Commentary (ανέκδ. διδ. διατριβή Παν/μίου Λονδίνου, 1976)].

[3] Έκδ. Heisenberg, Opera II, 12 - 29.

[4] Το συμπίλημα εκδόθηκε ως ανεξάρτητο ανώνυμο έργο από τον Σάθα, Μεσαιωνική βιβλ VII (1894) 1 - 556 και από τότε είναι γνωστό ως Σύνοψις Σάθα. Ο συγγραφέας του ταυτίσθηκε με τον Θεόδωρο Σκουταριώτη από τον A. Heisenberg, Analekta, Mitt, aus italien. Hss. byz. Chronographen (1901) 3 εξ. Τις προσθήκες στο έργο του Ακροπολίτη αναφέρει ο Heisenberg στην έκδοση του συγγραφέα αυτού I, 275 εξ.

[5] Πρβλ. π.χ. τις πληροφορίες στον L. Bréhier, L' Église et l' Orient au Moyen Age (1921) I εξ. και 114 εξ.

[6] Τις ελληνικές παραλλαγές εξέδωσε ο J. Schmitt, The Chronicle of Morea, London 1904. Η ιταλική παραλλαγή Cronaca d Morea στου C. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873. Γαλλική έκδοση του J. Longnon, Livre de la Conqueste de la Princée de l' Amorée, Paris 1911. Η αραγονική στου A. Morel - Fatio, Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, Γενεύη 1885 [Βλ. την έκδ. Κ. Καλονάρου, Το Χρονικόν του Μορέως, Αθήνα 1940 και την αγγλ. μετάφραση H. E. Lurier, Crusaders as Conquerors, New York 1964].

[7] Σχολιασμένη έκδοση του Heisenberg, Neue Quellen I/III.

[8] A. Heisenberg, Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, Leipzig 1896. Τα προλεγόμενα περιέχουν διεξοδικές πληροφορίες για τη ζωή και τα συγγράμματα του Βλεμμύδη.

[9] Έκδ. K. Emminger, Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln I. Zum ανδριάς βασιλικός des Nikephoros Blemmydes. Gymnasial - Programm, München 1906. Πρβλ. σχετικά τις κριτικές παρατηρήσεις του E. Kurtz, BNJ 3 (1922) 337 εξ. και S. G. Mercati, BS1. 9(1948) 182 εξ.

[10] A. Heisenberg, Niceph. Blemm. 100 - 119. J. Bury, An unpublished poem of Nicephorus Blemmydes, BZ 10(1901) 418 εξ.

[11] N. Festa, Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII, Φλωρεντία 1898. Οι πιο σημαντικοί παραλήπτες είναι ο Γεώργιος Μουζάλων, ο Ν. Βλεμμύδης και ο Ακροπολίτης. Στο Παράρτημα III, σελ. 290 - 329 τυπώθηκαν οι

Digitized by 10uk1s

επιστολές του Ν. Βλεμμύδη: 31 επιστολές προς το Θεόδωρο Β' και από μία προς το Δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β' και τον πατριάρχη Μανουήλ.

[12] Κατάλογο των έργων του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη παραθέτει ο J. B. Papadopoulos, Théodore II Lascaris, empereur de Nicée, Paris 1908, σελ. IX εξ.

[13] Έκδ. J. B. Papadopoulos, Appendice, σελ. 183-89.

[14] Ορισμένα αποσπάσματα δημοσίευσε ο F. Uspenskij, O rukopisjach istorii Nikity Akominata v parižskoj nacion. bibl. [Τα χειρόγραφα της Ιστορίας του Νικήτα Ακομινάτου στην Εθνική Βιβλ των Παρισίων], ŽMNP 194(1877) 76. Το περιεχόμενο της ομιλίας αναλύει διεξοδικά η M. Andreeva, A propos de l' éloge de l' empereur Jean III Batatzés par son fils Théodore II Lascaris, Annales de l' Inst. Kondakov 10 (1938) 133 εξ.

[15] L. Bachmann, Theodori Ducae Lascaris imperatoris in laudem Nicaeae urbis oratio, Rostock 1847. Υπάρχει μια ανέκδοτη ομιλία για τα καθήκοντα των υπηκόων απέναντι στους ηγεμόνες τους με διεξοδική ανάλυση από την E. Lappa - Zizicas, Un traite inédit de Théodore II Lascaris, Actes du Vie Congrès Intern. d' Études Byz. I (1950) 199 εξ.

[16] Έκδ. και σχόλια του Heisenberg, Palaiologenzeit 97 εξ.

[17] Miklosich - Müller III, 68 - 76. Κριτική έκδοση με πολλές διορθώσεις και αναλυτικά σχόλια του N. Festa, Le lettere greche di Federigo II, Archivio storico italiano, ser. V, torn. 13 (1894) 1 - 34.

[18] Ένα κατάλογο με τα 15 ως τώρα γνωστά επίσημα έγγραφα (πολλά από τα οποία διασώθηκαν μόνο σε λατινική μετάφραση) των ηγεμόνων της Ηπείρου με αξιόλογα σχόλια παραθέτει ο P. Lemerle, Trois actes du despote d' Epire Michel II concernant Corfu. Προσφορά εις Στ. Π. Κυριακίδην (1953) 407 εξ. Πρβλ. ακόμα P. Lemerle, L e privilège du despote d' Epire Thomas I pour le vénitien Jacques Contareno. BZ 44 (1951) 389 εξ. M. Marković. Vizantiske povelje Dubrovačkog archiva, ZRVI 1 (1952) 205 εξ.

[19] V.G. V asiljevskij, Epirotica saeculi XIII, VV 3 (1896) 233 - 99. S. Pétridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, IRAIK 14 (1909) 69 - 100. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης, Τεσσα ρακονταετηρίς της καθηγεσίας Κ. Ε. Κόντου (1909) 379 - 383. Πρβλ. επίσης M. Wellnhofer, Johannes Apokaukos, Metro polit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155 - 1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotate von Epiros unter Michael Dukas und Theodoros Komnenos, Freising 1913 [Βλ. τώρα και Ελ. Βέη - Σεφερλή. Aus dem Nachlass von N.A.Bees (Εκ των καταλοί πων του Ν. Α. Βέη): Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aeto lien), Byz. - Neugr. Jahrbücher 21 (1976) 1 - 243.

[20] J. B. Pitra, Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata VI (1891). Το υλικό αυτό αξιοποίησε έξοχα ο D. An gelov, Prinos kům narodnostnite i pozemelni otnošenija v Make donija (Epirskija despotat) prez půrvata četvůrt na XIII vek [Συμ βολή στη μελέτη των φυλετικών και γεωργικών συνθηκών στη Μακεδονία (δεσποτάτο της Ηπείρου) στο πρώτο τέταρτο του δέκατου τρίτου αιώνα], Izv. na kamarata na nar. kultura IV, 3 (1947) 1 - 46. Πρβλ. επίσης M. Drinov, O nekotorych trudach Dimitrija Chomatiana, kak istoriceskom materiale [Ορισμένα έργα του Δημητρίου Χωματιανού ως ιστορικό υλικό], VV 1 (1894) 319 - 40. 2(1895) 1 - 23.

[21] Η επιστολή προς τον πατριάρχη Γερμανό (αρ. 114) στον Pitra, σελ. 487 - 98. Νέα έκδοση της επιστολής διαμαρτυρίας προς τον αγ. Σάβα με σερβική μετάφραση στην πραγματεία μου: Pismo Dimitrija Homatijana sv. Savi [Η επιστολή του Δημητρίου Χωματιανοϋ για τον αγ. Σάβα], Sveto - Savski Zbornik II (1938) 91 -113.

[22] Νέα έκδοση με γαλλική μετάφραση του H. Grégoire, Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, Byz. 29/30 (1959/60) 447-476.

[23] Πρβλ. A. Dimitrievskij, Opisanie liturg, rukopisej [Περι γραφή λειτουργικών χειρογράφων], I (1895), 769 - 94 και τις διορθώσεις του κειμένου από τον Dölger, Reg. 2065.

[24] Σχολιασμένη έκδοση του Heisenberg, Palaiologenzeit 33 εξ. πρβλ. επίσης Dölger, Reg. 1994.

Digitized by 10uk1s

[25] Αρκετά διαφωτιστικές στη συνάφεια αυτή είναι οι πληροφορίες του Χρονικού του Μορέα. Βλ. ακόμα Tafe I και Thomas II 57: «Omnes debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum».

[26] Πρβλ. Ostrogorskij, Féodalité 55 εξ.

[27] Πρβλ. Vasiliev, Foundation 3-37 (και επί πλέον του ιδίου, Mesarites as a Source, Speculum 13 [1938] 180 εξ.). Για τον τίτλο των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντος «Μεγάλοι Κομνηνοί» βλ. Dölger, BZ 36 (1936) 233, του οποίου η ερμηνεία (παραλλαγή του βυζαντινού τίτλου «μέγας βασιλεύς») είναι πειστικώτερη από εκείνη του N. Jorga, Revue Sud - Est europ. 13 (1936) 176 (σε αντίθεση με τους ηγεμόνες της Ηπείρου).

[28] Για τη σημασία της βασίλισσας Θάμαρ πρβλ. Vasiliev, Foundation 12 εξ., του οποίου οι θεμελιωμένες απόψεις δεν κλονίζονται, κατά τη γνώμη μου, από τις αντιρρήσεις του Jorga, όπ. παραπ. 172 εξ.

[29] Για το Σάββα πρβλ. P. Orgels, Sabas Asidénos, dynaste de Sampson, Byz. 10 (1935) 67 εξ. Ως προς την ταύτιση της πόλεως Σαμψών, που συγχέεται με την Σαμψούντα (Αμισός) της Μαύρης Θάλασσας, πρβλ. ακόμη G. de Jerphanion, Σαμψών et Αμισός. Une ville à déplacer de neuf cents kilomètres, Orientalia Christiana Periodica l (1935) 25 έξ.

[30] Νικ. Χωνιάτης 791 και 808. Villehardouin II, 145 (έκδ. Faral). Πρβλ. ακόμα Gerland, Lat. Kaiserreich 41. Longnon, Empire latin 64 εξ. B. Primov, Grůcko - bůlgarski sůjuz v načalo na XIII vek, [Η ελληνο - βουλγαρική συμμαχία στις αρχές του δέκατου τρίτου αιώνα], Istoričeski Pregled 4 (1947) 22 εξ.

[31] Αναλυτική περιγραφή της μάχης της Αδριανουπόλεως από τους Gerland, Lat. Kaiserreich 46 εξ. και Longnon, Empire latin 77 εξ.

[32] Για τη ζωή της Αυλής της Νίκαιας πρβλ. Andreeva, Očerki 55 εξ. [Βλ. τώρα τη διατριβή του M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Government and Society Under the Lascarids of Nicaea (1204 - 1261), Oxford 1975].

[33] Heisenberg, Neue Quellen II, 8 εξ.

[34] Όπως απέδειξε πειστικά ο B. Sinogowitz, Über das byzan tinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge (1204 - 1205), BZ 45(1952) 345 εξ., δεν ήταν ο Θεόδωρος, αλλά ο αδελφός του Κωνσταντίνος Λάσκαρης, που, σύμφωνα με τον Ν. Χωνιάτη 756, 2, ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας στην Αγία Σοφία στις 13 Απριλίου 1204, ύστερα από τη φυγή του Αλεξίου Ε' και αμέσως πριν από την είσοδο των σταυροφόρων στην Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος είχα υιοθετήσει νωρίτερα την αντίθετη ερμηνεία του Dölger, Regesten III. σελ. 1, τώρα όμως δέχομαι, όπως άλλωστε και. ο Dölger, Deutsche Literaturzeit. 74 (1953) 598, στο θέμα αυτό την άποψη του Sinogowitz, η οποία πάντως είχε υποστηριχθεί νωρίτερα από ορισμένους ερευνητές (πρβλ. ιδιαίτερα Andreeva. Očerki 5 εξ. και BSI. 4, 1932, 178). Σε αντίθεση όμως με τον Dölger, αδυνατώ να συμφωνήσω με την άποψη του Sinogowitz, ότι ο Κωνσταντίνος Λάσκαρης, ο οποίος κατά τον Ν. Χωνιάτη 756, 11 είχε αρνηθεί το βασιλικό στέμμα, άσκησε στην πραγματικότητα το βασιλικό αξίωμα στη Νίκαια το 1204 - 1205 και ότι ο Θεόδωρος Λάσκαρης ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας το 1205, ύστερα από τον - υποτιθέμενο - θάνατο του αδελφού του στον πόλεμο με τους Τούρκους. Πάντως, οι ελληνικές πηγές μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως δεν κάνουν λόγο για τον Κωνσταντίνο Λάσκαρη, ενώ ο Βιλλεαρδουίνος, ο οποίος είναι ο μόνος που τον μνημονεύει να μάχεται στη Μ. Ασία (II, 130, έκδ. Faral), τον θεωρεί κάθε άλλο παρά αυτοκράτορα και μάλλον πιστό βοηθό του Θεοδώρου και ως «ένα από τους καλύτερους Έλληνες στη Ρωμανία» (πρβλ. ακόμη ίδιο εργ. I, 168). Από την άλλη όμως πλευρά από τις μαρτυρίες του Ακροπολίτη (σελ. 11, 18, έκδ, Heisenberg) προκύπτει, ότι ο Θεόδωρος Λάσκαρης έφερε τον τίτλο του Δεσπότη ως τη στέψη του σε αυτοκράτορα από τον πατριάρχη το 1208 και επομένως δεν ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας το 1205, όπως θέλει ο Sinogowitz, στηριζόμενος σε μια ομιλία του Νικ. Χωνιάτη (Σάθας, Μεσ. βιβλ I, 113, 22). Τούτο βέβαια δεν αποκλείει το γεγονός, ότι και πριν από την επίσημη στέψη του ασκούσε πραγματική εξουσία και είναι εντελώς φυσιολογικό ότι ο ίδιος ο Ακροπολίτης (σελ. 31, 22) βεβαιώνει ότι βασίλευσε 18 χρόνια, αφού τοποθετεί την αρχή της βασιλείας του στα 1204.

[35] Πρβλ. Gerland, Lat. Kaiserreich 82 εξ Longnon. Empire latin 89 εξ., 128 εξ

Digitized by 10uk1s

[36] Τη σχετική απόδειξη βλ. στον Gerland, Lat. Kaiserreich 210 εξ.

[37] Το έτος 1214 ο Θεόδωρος Α' παντρεύθηκε μιαν ανηψιά του Λέοντα Β', ο γάμος όμως διαλύθηκε ύστερα από ένα χρόνο. Πρβλ. A. Heisenberg, Zu den armenisch-byzantinischen Be ziehungen am Anfang des 13. Jahrhunderts, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 1-929, τεύχ. 6.

[38] Για τη χρονολογία βλ. J. Longnon, La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211, Bull, de l' Acad, de Belgique 34 (1948) 447.

[39] Ο Ερρίκος τουλάχιστον του αποδίδει την πρόθεση αυτή σε μια επιστολή της 13ης Ιανουαρίου 1212, που έστειλε από το στρατόπεδο της Περγάμου στη Δύση, πρβλ. Buchon, Recherches et matériaux II, 211 εξ.

[40] Ακροπολίτης 27. Πρβλ. επίσης Ph. Lauer, Une lettre inédite d' Henri I d' Angre. empereur de Constantinople, aux prélats italiens (1213?), Mélanges Schlumberger I (1924) 201. J. Longnon, όπ. παραπ. 442 εξ. και Empire latin 127 εξ., ο οποίος όμως φαίνεται να υπερτιμά τη νίκη του Ερρίκου.

[41] Ακροπολίτης 28. W. Ramsay, Historical Geography of Asia Minor (1890) 129 και 159. Gerland, Lat. Kaiserreich 218. Gardner, The Lascarids 84 εξ. Dölger, Reg. 1684. Longnon, Empire latin 128 και όπ. παραπ. 450 εξ. (κατά τη γνώμη του η συνθήκη ειρήνης συμφωνήθηκε στις αρχές Δεκεμβρίου 1214).

[42] Ζέπος, Jus I, 481 εξ. (= Tafel και Thomas II, 205 εξ.). Döl ger. Reg. 1703.

[43] Τον όρο αυτό έχει η επιγραφή, ενώ στην υπογραφή λέγεται «Graecorum».

[44] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 296 εξ. και τις αναφορές στις πηγές. Η υπόθεση του D. Anastasijevič, Je li Sv. Sava krunisao Prvovenčanog? [Έστεψε ο αγ. Σάβας τον Στέφανο τον Πρωτόστεπτο;] Bogoslovlje 10 (1935) 211 εξ., ότι ο Στέφανος, που είχε στεφθεί από τον παπικό απεσταλμένο, στέφθηκε ακόμη μια φορά από τον αδελφό του Σάβα, είναι κατά τη γνώμη μου αβάσιμη. Όμως ο Dj. Sp. Radojičić, XIIe Congrès Intern. des Ét. byz., Rapports complémentaires, Belgrade - Ochride 1961, σελ. 102, επιστρέφει πάλι στην άποψη αυτή.

[45] Domentijan (έκδ. Danicic) 221. Βλ. σχετικά St. Stanojević, Sveti Sava i nezavisnost srpske crkve (Ο αγ. Σάβας και η ανεξαρτησία της Σερβικής Εκκλησίας), Glas Srpske akad. nauka 161 (1934).

[46] Πρβλ. Vasiliev, Foundation 25 εξ.

[47] Πρβλ. W. Miller, Trebizond, the Last Greek Empire, London 1926. F. Uspenskij, Očerki iz istorii trapezuntskoj imperii [Μελέτες στην ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος], Λένινγκραντ 1929. Ιδιαίτερη σημασία για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες έχουν τα επίσημα έγγραφα της Μονής Βαζελών, Th. Ouspensky και V. Bénéchévitch, Actes de Vazélon, Leningrad 1927.

[48] Ως τώρα γινόταν γενικά λόγος για το «Δεσποτάτο της Ηπείρου», επειδή επικρατούσε γενικά η αντίληψη, ότι όλοι οι ηγεμόνες του ηπειρωτικού κράτους, με πρώτο τον ιδρυτή του Μιχαήλ Άγγελο, έφεραν τον τίτλο του Δεσπότη και ότι ο τίτλος αυτός άνηκε στον πρώτο ηγεμόνα της Ηπείρου. Πρόσφατα όμως ο L. Stiernon, Les origines du despotat d' Epire, REB 17 (1959) 90 εξ. (πρβλ. επίσης XIIe Congrès Intern. des Et. byz., Résumés des communications, Belgrade - Ochride 1961, 100 εξ.) και ο Ferjančić, Despoti 49 εξ., ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον, απέδειξαν με πειστικά επιχειρήματα, ότι ο Μιχαήλ Άγγελος ποτέ δεν χρησιμοποίησε τον τίτλο του Δεσπότη (ούτε φυσικά και ο διάδοχός του Θεόδωρος) και επομένως δεν ήτο δυνατόν να ιδρύσει ένα «Δεσποτάτο». Εκτός τούτου ο Ferjančić με την πολύτιμη μελέτη του κατέστησε σαφές, ότι ο τίτλος του Δεσπότη δεν χρησιμοποιήθηκε πουθενά στο Βυζάντιο, ούτε εδώ ούτε και αλλού, για να δηλώσει την εξουσία πάνω σε μια ορισμένη περιοχή και ότι ούτε η ηπειρωτική ούτε οποιαδήποτε άλλη χώρα στη βυζαντινή επικράτεια ανυψώθηκε ποτέ στο επίπεδο ενός «Δεσποτάτου» (Βλ. τώρα D. M. Nicol, Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Ηπειρωτικά Χρονικά 22 (1980) 39 - 48. Το βιβλίο του ίδιου συγγραφέα The Desporate of Epiros, Oxford 1957 (έλλην. μετάφραση Π. Λεύκα, Ιωάννινα 1974) παρά την ανασκευή των συμπερασμάτων του για τον τίτλο δεσπότης - δεσποτάτο, παραμένει ως τώρα η καλύτερη μονογραφία για το κράτος της Ηπείρου].

[49] Ακροπολίτης 24 εξ. Ο Μηλιαράκης, Ιστορία 53 εξ. διατυπώνει αμφιβολίες για την αξιοπιστία της πληροφορίας αυτής. Ο Gardner, The Lascarids 91 πάντως υποστηρίζει το αντίθετο.

Digitized by 10uk1s

[50] Ο Μιχαήλ ήταν εξώγαμο και ο Θεόδωρος νόμιμο τέκνο του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Αγγέλου (γι' αυτόν βλ. το άρθρο μου: Vozvysrnie roda Angelov [Η άνοδος της οικογενείας των Αγγέλων], Jubil. Sbornik Russk. Archeol. Obšč. v Belgrade 1936, 111 εξ.). Είναι δυνατό να έφερε το όνομα Δούκας από την μητέρα του, ενώ το όνομα Κομνηνός όφειλε στη γιαγιά του Θεοδώρα, την κόρη του Αλεξίου Α'.

[51] Ο J. Longnon, La reprise de Salonique par les Grecs en 1224, Actes du Vie Congrès Intern. d' Études byzantines I (1950), 141 εξ. απέδειξε με βάση δυτικές πηγές, ότι η Θεσσαλονίκη δεν επανακτήθηκε το 1222 ή το 1223, αλλά στα τέλη του 1224 [Για το πολυσυζητημένο αυτό θέμα βλ. τώρα Ελ. Βέη-Σεφερλή, Ο χρόνος στέψεως του Θεοδώρου Δούκα ως προσδιορίζεται εξ ανεκδότων γραμμάτων Ιωάννου του Αποκαύκου, Byz. Neugr. Jahrbücher 21 (1976) 272 - 79].

[52] Πρβλ. την επιστολή διαμαρτυρίας του Χωματιανού προς το Σάβα του Μαΐου 1220 καθώς και την επιστολή του προς τον πατριάρχη Γερμανό από το έτος 1223 (για τον τόπο εκδόσεως βλ. παραπάνω, σελ. 304 υποσ. 21).

[53] Πρβλ. Longnon, Empire latin 161 εξ.

[54] Επιγραφή του Ασάν Β' στο Ναό των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Τύρνοβο, ανατύπωση στον Uspenskij, IRAIK 7 (1901), πίν. 5. Πρβλ. επίσης το Privilegium του Ασάν Β' προς τη Ραγούσα (Dubrovnik), έκδ. G. Il'inskij, ίδιο περιοδ. 25 εξ. και I. Dujčev, Iz starata bůlgarska knižnima (Από την παλαιο-Βουλγαρική φιλολογία], II, 42.

[55] Πρβλ. V. Vasiljevskij, Obnovlenie Bolgarskogo Patriaršestva pri care Ioanne Asene II v 1235 g. (Η παλινόρθωση του Βουλγαρικού Πατριαρχείου έπι τσάρου Ιωάννου Ασάν Β' το έτος 1235]ŽMNP 238 (1885) 1 - 56, 206 - 24. P. Nikov, Cůrkivnata politika no Ivan Asenja II [Η εκκλησιαστική πολιτική του Ivan Äsen B'), Bůlg. istorič. bibl. 3 (1930) 65 - 111. Παρά τις αντιρρήσεις του Dölger, Reg. 1730 και σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Vasiljevskij, φαίνεται βέβαιο, ότι η πρωτοβουλία για τη συνθήκη οφείλεται στον Ασάν Β'. Πρβλ. επίσης Zlatarski, Istorija III, 379 εξ. Ο St. Stanojević, Sv. Sava i proglas bugarske patrijarsije [Ο αγ. Σάβας και η ίδρυση του Βουλγαρικού Πατριαρχείου], Glas Srpke Kralj. Akad. 156 (1933), 173 εξ. αποδίδει τη συμφωνία των ανατολικών Πατριαρχών για την ίδρυση του βουλγαρικού Πατριαρχείου στη μεσολάβηση του αγ. Σάβα, ο οποίος, στη διάρκεια του δεύτερου ταξειδιού του στους Άγιους Τόπους στα 1233 - 34, επισκέφθηκε τα Ιεροσόλυμα, την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια και στην επιστροφή ήρθε στο Τύρνοβο όπου και πέθανε στις 14 Ιανουαρίου 1235. Πρβλ. όμως N. Radojčiš, Sveti Sava, Godisnjica 44(1935) 46.

[56] Για τη χρονολογία βλ. Dölger, Reg. 1758.

[57] Ακροπολίτης 67. Πρβλ. Ferjančić Despoti 62 εξ. Αν και ο Ιωάννης έφερε τα βασιλικά παράσημα και υπέγραφε τα έγγραφα με κόκκινη μελάνη, όπως και ο Μανουήλ, εν τούτοις στην πραγματικότητα, όπως απέδειξε ο Ferjančić, όπ. παραπ. 58 εξ. και 62 εξ., ούτε ο ένας ούτε ο άλλος έφερε τον τίτλο του αυτοκράτορα.

[58] Dölger, Reg. 1776.

[59] Πρβλ. Ferjančić, Despoti 63 εξ.

[60] Le lettere greche di Federigo II, έκδ. Festa, σελ. 22.

[61] Πρβλ. Norden, Papsttum und Byzanz 359 εξ.

[62] Πρβλ. R. L. Wolff, Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople, Speculum 29 (1954) 45 εξ.

[63] Νικ. Γρηγοράς I, 44.

[64] Νικ. Γρηγοράς I, 37. Για τις εποικήσεις των Κουμάνων στην Ανατολή βλ. επίσης και Ακροπολίτης 65 (έκδ. Heisenberg). Τον οικισμό αυτό των Κουμάνων είχε υπόψη του ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, όταν έγραφε στον εγκωμιαστικό του λόγο για τον πατέρα του, ότι «μετοικίζοντας τους Σκύθες από τις δυτικές επαρχίες έφερες χρήσιμο εργατικό δυναμικό στην Ανατολή και τους τοποθέτησες εκεί όπου ήταν οι γιοι των Περσών (οι

Digitized by 10uk1s

Τούρκοι), που η μανία τους τους ώθησε προς τη Δύση». Πρβλ. το απόσπασμα από ένα ως τώρα ανέκδοτο έργο στον F. Uspenskij, K istorii krestjanskogo zemlevladenija [Σχετικά με την ιστορία της αγροτικής ιδιοκτησίας), ŽMNP 225 (1883) 339, επίσης και Mutafčiev, Vojniški zemi 76, υποσ. 2.

[65] Παχυμέρης I, 16 εξ. Για τη σημασία του αμυντικού συστήματος των συνόρων πρβλ. τα έξοχα σχόλια του Wittek, Mentesche 9 εξ.

[66] Πρβλ. Ostrogorskij, Féodalité 62 εξ.

[67] Πρβλ. H. Glykatzi - Ahrweiler, La politique agraire des empereurs de Nicée, Byz. 28 (1958) 51 εξ. 135 εξ.

[68] Για τα επόμενα βλ. Νικ. Γρηγοράς I, 41 εξ. Πρβλ. D. Xanalatos, Wirtschaftliche Aufbau - und Autarkie - Maßnahmen im 13. Jahrhundert (Nikänisches Reich 1204 - 61), Leipziger Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 3 (1939) 129 εξ., του οποίου όμως τα σχόλια πάσχουν από το γεγονός ότι επιχειρεί, χωρίς επιτυχία, συγκρίσεις με τις συνθήκες του παρόντος ή τουλάχιστον του πρόσφατου παρελθόντος.

[69] Για την ημερομηνία βλ. Laurent, Notes 162 εξ.

[70] Πρβλ. A. Heisenberg, Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige, BZ 14 (1905) 160 εξ., όπου ανατυπώνεται ο Βίος του Ιωάννη Βατάτζη, που συντάχθηκε το δέκατο τέταρτο αιώνα (σελ. 193 - 233).

[71] Γρηγορίου Κυπρίου, Αυτοβιογραφία, έκδ. W. Lameere, σελ. 179, αργότερα όμως ο Γρηγόριος, με βάση τις προσωπικές του εμπειρίες, θα διατυπώσει αρνητική κρίση για τις δυνατότητες παιδείας στη Νίκαια (όπ. παραπ. σελ. 183).

[72] Βλ. τα εντυπωσιακά σχόλια στο έργο του Θεοδώρου για το Άγιο Πνεύμα, στον J. Dräseke, BZ 3 (1894) 512 εξ. Πρβλ. επίσης τις επιστολές του Θεοδώρου Β', έκδ. Festa, σελ. 202 εξ. και ακόμα Norden, Papsttum und Byzanz 380 εξ.

[73] M. Andreeva, Priem tatarskich poslov pri nikejskom dvore [Η υποδοχή των Τατάρων πρέσβεων στην αυλή της Νίκαιας], Recueil Kondakov (1926) 187 εξ.

[74] Dölger, Reg. 1883. Zlatarski, Istorija III, 456 εξ Mutafčiev, Istorija II, 104 εξ.

[75] Πρβλ. V. Laurent, La généalogie des premiers Paléologues, Byz. 8 (1933) 130 εξ.

[76] Δεν είναι εύκολο να καθορισθεί με βεβαιότητα η ακριβής ημερομηνία της αναγορεύσεως του Μιχαήλ σε αυτοκράτορα. Σύμφωνα με τον Νικ. Γρηγορά I, 78 η ανύψωση στην ασπίδα έγινε στην 1 Δεκεμβρίου (1258) και η στέψη στα τέλη του Δεκεμβρίου (μάλλον τα Χριστούγεννα), άποψη που δέχεται και ο Dölger, Reg. III, 30, πρβλ. ακόμη του ιδίου στο BZ 37 (1937) 537 και Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, E. Eichmann Festschrift (1940) 180 (= Paraspora 179). Κατά τον Παχυμέρη I, 81 και 69 ο Μιχαήλ ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας στην 1 Ιανουαρίου (1259), άποψη που δέχεται ο Laurent, Notes 165 εξ., πρβλ. και Miller, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 508, ο οποίος, σε αντίθεση με τον Laurent, κάνει την ορθή διάκριση ανάμεσα στην ανύψωση στην ασπίδα και τη στέψη. Είναι πάντως βέβαιο, ότι ο Μιχαήλ Η' δεν δέχθηκε το βασιλικό στέμμα το Δεκέμβριο του 1259 (όπως δέχεται ακόμη π.χ. ο Chapman, Michel Paléologue 37) ούτε και τον Ιανουάριο του 1260 (όπως ο Β. Μηλιαράκης, Ιστορία 509), γιατί διαθέτουμε βασιλικά έγγραφα του Μιχαήλ Η', από τις αρχές του 1259, πρβλ. Dölger, Reg. 1867 εξ. Η ημερομηνία της αναγορεύσεως του Μιχαήλ Η' σε αυτοκράτορα (1 Ιανουαρίου 1259), που δηλώνει ο Παχυμέρης, φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η ίδια ημερομηνία αναφέρεται, όπως έδειξε ο P. Wirth, Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft 10 (1961) 87 εξ., και στο Βραχύ Χρονικό, που εξέδωκε ο B. T. Gorjanov (VV 2, 1949,281, 18), αν και η ημέρα της εβδομάδος είναι λανθασμένη [Βλ. τώρα P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken (CFHB XII), Wien 1975, Chronik 8, 6. Πρβλ. και τόμ. II, Wien 1977, σ. 198 εξ.].

[77] Όπως έδειξε ο E. Darkó, Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13 Jahrhunderts (1933), 10 εξ., το Χρονικό του Μορέα, έκδ. J. Schmitt, στίχ. 2250 εξ., μνημονεύει και ουγγρικά μισθοφορικά στρατεύματα. Τούτο μάλλον σημαίνει, ότι κατά τη μάχη της Πελαγονίας πολέμησαν στο πλευρό των Βυζαντινών μαζί με άλλους και ούγγροι μισθοφόροι, παρά το γεγονός ότι η αποσιώπησή τους από τις βυζαντινές πηγές αφήνει να εννοηθεί ότι δεν ήταν πολυάριθμοι. Πάντως προκαλούν έκπληξη οι ισχυρισμοί,

Digitized by 10uk1s

που απαντούν στο βιβλίο του Darkó, όπ. παραπ. 16 και 54), όπως: «η περίφημη μάχη της Πελαγονίας τελείωσε με την απόλυτη νίκη του στρατού της Νίκαιας και της Ουγγαρίας» ή «η επιτυχής συνεργασία των δύο δυνάμεων (δηλ. της Νίκαιας και της Ουγγαρίας) συνέτριψε την εχθρική συμμαχία με όλες τις φιλοδοξίες της και εκτός τούτου άνοιξε για τη Νίκαια το δρόμο προς την Κωνσταντινούπολη». Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι το τρίπτυχο της Grenoble που χρησιμοποίησε ο Darkó, όπ. παραπ. 36 - 53, για τις σχέσεις του Βυζαντίου και της Ουγγαρίας κατά τον 13ο αιώνα, δεν μπορεί να θεωρηθεί αρχαιότερο από τον 18ο αιώνα, πρβλ. J. Moravcsik, Inscription grecque sur le triptyche de Grenoble (1935) και ακόμα N. Radojčić, Letopis Matice Srspke 340 (1934) 112 εξ.

[78] Διεξοδική ανάλυση του σχηματισμού του αντιβυζαντινού μετώ που και της μάχης της Πελαγονίας στη μελέτη του D. J. Geanakoplos, Greco - Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restauration: the Battle of Pelagonia, DOP 7 (1953) 99 - 141. Βλ. ακόμη και του ιδίου, Michael Palaeologus 47 εξ.

[79] Ζέπος, Jus I, 488 εξ. Dölger, Reg. 1890. Πρβλ. Heyd, Commerce du Levant 1, 351, 427 εξ. G. J. Bratianu, Recher ches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 81 εξ.

[80] Ο Ανδρόνικος (Β') ανακηρύχθηκε συναυτοκράτορας αργά το καλοκαίρι του 1261, ενώ το γνωστό Πρόσταγμα του Μιχαήλ Η' του Νοεμβρίου 1272 (βλ. τα παρακάτω σελ. 142 και 168) εκδόθηκε με αφορμή την επίσημη στέψη του, όταν του αποδόθηκε ο τίτλος του αυτοκράτορα. Τούτο αποδεικνύει ο F. Dölger, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, E. Eichmann Festschrift (1940), 183 εξ. (= Paraspora 182 εξ.).

[81] Αδυνατώ να αναγνωρίσω (όπως ο Norden, Papsttum und Byzanz 390 εξ.) ότι υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην αμυντική πολιτική του Μιχαήλ Η' απέναντι στη Δύση και στην επιθετική του πολιτική στα Βαλκάνια.

[82] Ο R. J. Loenertz, Notes d' histoire et de chronologie byzantines, REB-20 (1962) 171 εξ. διορθώνει ορισμένες λεπτομέρειες στις διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ Η' με τη ρωμαϊκή κούρια, και ιδιαίτερα ως προς τη χρονολογία.

[83] Λεπτομέρειες για τη συμφωνία του Μιχαήλ Η' με τον Γουλιέλμο Β' βλ. στου Ζακυνθηνού, Despotat 1, 15 εξ. και Dölger, Reg. 1895.

[84] Dölger, Reg. 1931.

[85] Διατηρήσαμε, όπως και ο Longnon, Empire latin 232 εξ. την παραδοσιακή χρονολογία, που στηρίζεται στις πληροφορίες του Χρονικού του Μορέα, γιατί η κριτική του Δραγούμη, Χρονικών Μορέων τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ιστορικά, Αθήναι 1921, 177 και του Ζακυθηνού, Desporat I, 41 εξ. δεν οδηγεί σε ικανοποιητικό αποτέλεσμα.

[86] Πρβλ. Dölger, Reg. 1934, 1941, 1960.

[87] Πρβλ. J. Gay, Notes sur le second royaume français de Sicile, Mélanges Jorga (1933), 309 εξ.

[88] Πρβλ. Longnon, Empire latin 236 εξ.

[89] Πρβλ. τα έξοχα σχόλια του Norden, Papsttum und Byzanz 443 εξ.

[90] Ο V. Laurent, La croisade et la question d' Orient sous le pontificat de Grégoire X, Revue hist. du Sud-Est Europ. 22 (1945) 105 εξ., περιγράφει διεξοδικά την ανατολική πολιτική του Γρηγοριου Ι' με ιδιαίτερη έμφαση στα σχέδιά του για σταυροφορία. Πρβλ. επίσης του ιδίου, Grégoire X et un projet de ligue antiturque, Échos d' Or. 37 (1938) 157 εξ. και Le rapport de Georges le Métochite, apocrisaire de Michel VIII Paléologue auprès du pape Grégoire X (1275/76), Revue hist. du Sud-Est Europ. 23 (1946) 233 εξ. Ο A. Fliche, Le problème oriental au second concile oecuménique de Lyon (1274), Orient. christ. per. 13 (1947) 475 δεν προσκομίζει τίποτε το ουσιαστικά καινούργιο.

[91] V. N. Benešević, Opisanie grečeskich rukopisej sv. Ekateriny na Sinae [Περιγραφή των ελληνικών χειρογράφων της Μονής της αγ. Αικατερίνης του Σινά], Πετρούπολη 1911 - 17, τόμ. Ι, 3, 1, σελ. 542 εξ.

Digitized by 10uk1s

[92] Παχυμέρης I, 318 εξ. Το Πρόσταγμα του Μιχαήλ Η' της 8ης Νοεμβρίου 1272, Heisenberg, Palaiologenzeit 37 εξ. (με πλατειά σχόλια). Dölger, Reg. 1994 και 1995.

[93] Πρβλ. F. Uspenskij, Vizantijskie istoriki o mongolach i egipetskich mamljukach [Οι βυζαντινοί ιστορικοί για τους Μογγόλους και τους Μαμελούκους της Αιγύπτου], VV 24 (1923/26) 1 εξ. G. Vernadskij, Zolotaja Orda, Egipet i Vizantija v ich vzaimootnosenijach v carstvovanie Michaila Paleologa [Η Χρυσή Ορδή, η Αίγυπτος και το Βυζάντιο και οι σχέσεις τους κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Παλαιολόγου], SK 1 (1927) 73 εξ.

[94] Πρβλ. Stanley Lane - Poole, A History of Egypt in the Middle Ages (1901) 242 εξ. A. Poliak, Le caractère colonial de l' État Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d' Or, Revue des Études islamiques 1935, 231 εξ.

[95] Νικ. Γρηγοράς I, 101.

[96] Οι χρονολογικές ενδείξεις στις πηγές είναι λιγοστές. Πρβλ. Dölger, Reg. 1969, 1976, 1977. Η χρονολογία που παραθέτουμε εδώ βασίζεται στη συνάφεια των γεγονότων που περιγράφονται: η συμμαχία με τον Nogaj δεν μπορεί να τεθεί πριν από το 1272, γιατί προηγούνται χρονικά τόσο η ταταρική επιδρομή, που προκάλεσε ο Ιωάννης της Θεσσαλίας και η οποία έγινε το ενωρίτερο το 1271, όσο και ο βουλγαρο - βυζαντινός πόλεμος, που δεν είναι δυνατό να ξέσπασε πριν από την άνοιξη του 1272, εφόσον μεταξύ του πολέμου αυτού και του θανάτου της τσαρίνας Ειρήνης Λάσκαρη γύρω στα 1270 μεσολάβησαν ο αρραβώνας του τσάρου με την ανηψιά του αυτοκράτορα Μαρία και η γέννηση από το γάμο αυτό ενός τέκνου.

[97] Πρβλ. Norden, Papsttum und Byzanz. 489 εξ.

[98] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 323.

[99] Και όχι στις 19 Μαρτίου 1277, όταν παρατάθηκε η συνθήκη για δυο ακόμη χρόνια Πρβλ. Norden, Papsttum und Byzanz 540, υποσ. 1. Ο Chapman, Michel Paléologue 132 και επίσης ο Geanakoplos, Michael Palaeologus 301 τοποθετούν το πέρας της συνθήκης στο έτος 1277.

[100] Πρβλ. H. Evert - Kappesova, La société byzantine et l' Union de Lyon, BSI. 10 (1949) 28 εξ. Βλ. ακόμα της ιδίας, Une page des relations byzantino - latines. Le clergé byzantin et l' union de Lyon (1274- 1282), ίδιο περ. 13 (1952/53) 68 εξ. και Byzance et le St. Siège à l' époque de l' union de Lyon, ίδιο περ. 16 (1955) 197 εξ. Geanakoplos, Michael Palaeologus 265 εξ.

[101] Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen, αρ. 29.

[102] Πρβλ. V. Grumel, En Orient après le concile de Lyon, Échos d' Or. 24(1925) 321 εξ.

[103] Tafel και Thomas I 287 εξ.

[104] Για το διαφιλονεικούμενο ρόλο του Ιωάννη της Procida πρβλ. St. Runciman, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958, 201 εξ. και Παράρτημα σελ. 288 εξ.

[105] Έκδ. Grégoire, Byz. 29/30 (1959/60) 461.

[1] Σχετικά βλ. A. Rubió i Lluch, Paquiemeres y Muntaner, Sec. hist. arqueol. de l' Institut d' Estudis Catalans. Mémoires 1 (1927) 33 εξ.

[2] Για το χρόνο γεννήσεως πρβλ. V. Grecu, Bull. de l' Acad. Roumaine 27 (1946) 56 εξ.

[3] Για το βίο και τα συγγράμματα του Ν. Γρηγορά βλ. R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926 [Βλ. τώρα J. L. van Dieten, Entstehung and Überlieferung der Historia Romaike des Nikephoros Gregoras, Köln 1975 και τη γερμανική μετάφραση του ίδιου, Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte (Α' μέρος, κεφ. 1 - 7), Stuttgart 1973].

[4] Bezdeki, Nicephori Gregorae epistolae XC, Ephemeris Dacoromana 2 (1925) 239 - 377. R. Guilland, Correspondance de Nicéphore Grégoras, Paris 1927, όπου εκδίδεται με γαλλική μετάφραση ένα τμήμα από τις

Digitized by 10uk1s

161 γνωστές επιστολές του Ν. Γρηγορά, ενώ αντίθετα για το μεγαλύτερο τμήμα δίνονται σύντομες περιλήψεις του περιεχομένου τους. Χρήσιμες είναι οι επιμελημένες σημειώσεις για τους παραλήπτες του Ν. Γρηγορά, σελ. 291 - 389. Για τα κείμενα και τις μεταφράσεις όμως πρβλ. τις παρατηρήσεις του H. Grégoire, Byz. 3, 468 εξ.

[5] Έκδ. του J. Darkó, Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes I, II 1 και 2, Βουδαπέστη 1922, 1923 και 1927. Ρουμανική μετάφραση του V. Grecu, Laonic Chalcocondil: Expuneri istorice, Ed. Acad. Rep. Pop. Romine 1958. Πρβλ. ακόμα K. Güterbock, Laonikos Chalkokondyles, Zeitschr. f. Völkerrecht 4 (1910) 72 εξ. Darkó, Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles BZ 24 (1923) 29 εξ., του ίδιου, Neue Beiträge zur Biographie des Laonikos Chalkokondyles, ίδιο περ. 27 (1927) 275 εξ., Neue Emendationsvorschläge zu Laonikos Chalkokondyles, ίδιο περ. 32 (1932) 2 εξ. W. Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles, Journ. of Hellenic Studies 42 (1922) 36 εξ. Δ. Καμπούρογλου, Οι Χαλκοκονδύλαι, Αθήναι 1926, σελ. 104-71. A. Nimet, Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokondyles, Dissert. Hamburg 1933. Περισσότερη βιβλιογραφία στου Moravcsic, Byzantinoturcica I[2], 396 εξ., [και τώρα στου H. Hunger I 489 - 90].

[6] Το πρώτο του όνομα δεν είναι γνωστό. Ο V. Grecu, Pour une meilleure connaissance de l' historian Doukas, Mémorial L. Petit (1948) 128 εξ., ισχυρίζεται ότι ονομαζόταν Μιχαήλ, όπως και ο παππούς του, που όμως είναι μόνο υπόθεση.

[7] Νέα κριτική έκδοση με εισαγωγή και ρουμανική μετάφραση του V. Grecu, Ducas, Istoria turco - bizantină (1341 - 1462), Ed. Acad. Rep. Pop. Romine 1958 [Πρόσφατη αγγλική μετάφραση του H. J. Magoulias, Doukas, Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks, Detroit 1975].

[8] Σχετικά με το όνομά του πρβλ. V. Laurent, Σφραντζής et non Φραντζής, BZ 44 (1951) (Dölger - Festschrift) 373 εξ. και Schrantzès à nouveau, REB 9 (1951) 170 εξ.

[9] Νέα έκδοση των δύο πρώτων βιβλίων από τον I. B. Παπαδόπουλο, Georgii Phrantzae Chronikon I, Leipzig (Teubner) 1935. Όπως ο Παπαδόπουλος ισχυρίσθηκε αλλού (πρβλ. Bulletin de l' Inst. Archéol. Bulgare 9, 177 εξ.), το μείζον Χρονικό (Chron. Maius) που εξέδωκε ο ίδιος, δεν οφείλεται στο Σφραντζή, αλλά ολοκληρώθηκε με βάση το βραχύ Χρονικό (Chron. Minus) (που τυπώθηκε στου Migne, P.G. 156, 1025 - 80) και το οποίο είναι γνήσιο έργο του Σφραντζή, από το Μακάριο Μελισσηνό στα χρόνια 1573-75. Σύμφωνα με το F. Dölger, Otto -Glauning - Festschrift (1936) 29 εξ. και BZ 37 (1937) 502 εξ. το βραχύ Χρονικό αποτελεί ημερολόγιο του Σφραντζή, το οποίο ο ίδιος διεύρυνε και επεξεργάσθηκε σε Ιστορία (το μείζον Χρονικό) και το οποίο ενόθευσε ο Μακάριος με επί πλέον προσθήκες. Την άποψη αυτή δέχθηκε και ο Παπαδόπουλος, Über «Maius» und «Minus» des Georgios Phrantzes, BZ 38 (1938) 323 εξ. Πρβλ. επίσης και Dölger, ίδιο περ. 489 εξ. Αντίθετα οι V. Grumel, Échos d' Or. 36 (1937) 88 εξ. και H. Grégoire, Byz., 12 (1937) 389 εξ. υποστηρίζουν την άποψη, ότι το Maius είναι γνήσιο έργο του Σφραντζή και ότι το Minus μια μεταγενέστερη επιτομή. Την άποψη αυτή δέχθηκε αρχικά και ο Moravcsik, Byzantinoturcica I[1], 152. Στο μεταξύ την υπόθεση ότι δεν είναι γνήσιο το Maius υποστήριξε σθεναρά ο R. J. Loenertz με τις σημαντικές εργασίες του: La date de la lettre *ϑ'* de Manuel Paléologue et l' inauthenticité du «Chronicon Maius» de Georges Phrantzès, Échos d' Or. 39 (1940) 91 εξ. και προ παντός: Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzès, Miscellanea G. Mercati III (1946) 273 εξ., κατά τον οποίο το Maius αποτελεί ένα συμπιλημα του Μακαρίου Μελισσηνού με βάση το γνήσιο Minus, καθώς επίσης και τον Χαλκοκονδύλη και το Χρονικό του Δωροθέου Μονεμβασίας. Τα πορίσματα αυτά βασίζονται σε σοβαρά και κατά βάση πειστικά επιχειρήματα. Το βάσιμο της θεωρίας αυτής βεβαιώνεται όλο και πιο έντονα και από την έρευνα της περιόδου αυτής, έτσι ώστε το διαφιλονεικούμενο αυτό ζήτημα μπορεί σήμερα να θεωρηθεί οριστικά λελυμένο. Την άποψη του Lpenertz δέχθηκε και ο Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 287 εξ. Πρβλ. και την συμφωνία του Dölger. BZ 43 (1950) 63 [Πληρέστερη βιβλιογραφία στου H. Hunger I 498 εξ.].

[10] Πρβλ. E. Černousov, Duka, odin iz istorikov konca Vizantii (Ο Δούκας, ένας από τους ιστορικούς της βυζαντινής αλώσεως), VV 21 (1914) 171 εξ. W. Miller, The Historians Doukas and Phrantzès, Journ. of Hell. Studies 46 (1926) 63 εξ. V. Grecu, Pour une meilleure connaissance de l' historian Doukas, Mémorial L. Petit (1948) 128 εξ. Περισσότερη βιβλιογραφία βλ. στου Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 250 εξ.

[11] Müller, F.H.G. V (1870) 40 - 161. Αγγλική μετάφραση του Ch. T. Riggs, History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos, Princeton 1954. Κριτική έκδοση του Κριτόβουλου με εισαγωγή και μετάφραση στα ρουμανικά από τον V. Grecu, Critobuli Imbriotae De rebus per annos 1451 - 1467 a Mechmete II gestis, Editio Acad. Rep.

Digitized by 10uk1s

Pop. Romaniae, 1963. Για τον Κριτόβουλο και τα έργα του πρβλ. J. Radonić, Kritovul, vizantijski istorik XV v. [Ο Κριτόβουλος, ένας βυζαντινός ιστορικός του δέκατου πέμπτου αιώνα], Glas Srpske Kralj. Akad. 138 (1930) εξ. Z.V. Udal'cova, Vizantijskij istorik Kritovul o juznych slavjanach i drugich narodach Balkanskogo poluostrova v XV v. [Ο βυζαντι νός ιστορικός Κριτόβουλος για τους Νοτιοσλάβους και άλλους βαλκανικούς λαούς του δέκατου πέμπτου αιώνα], VV 4 (1951) 91 εξ. Βλ. ακόμη Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 434 εξ. [και Η. Hunger I 503].

[12] Τις περιγραφές και των τεσσάρων αυτών ιστορικών για την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως εξέδωσε σε ιδιαίτερο τόμο με εισαγωγή ο Ν. Τωμαδάκης, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζή - Χαλκοκονδύλου Περί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453). Συναγωγή κειμένων μετά προλόγου και βιογραφικών μελετημάτων περί των τεσσάρων ιστοριογράφων, Αθήναι 1953. Γερμανική μετάφραση της διηγήσεως από το Χρονικό Maius που αποδίδεται στο Σφραντζή με εισαγωγή και σχόλια εξέδωσε ο E. v. Ivanka, Die letzten Tage von Konstantinopel, στο: Byz. Geschichtsschreiber I, Graz - Wien - Köln 1954. Υπάρχει ρωσική μετάφραση των περιγραφών του ψευδο - Σφραντζή και του Δούκα με εισαγωγή του A. A. Stepanov, Vizantijskie istöriki Duka i Frandzi o padenii Konstantinopola [Οι βυζαντινοί ιστορικοί Δούκας και Σφραντζής για την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως], VV7 (1953) 385 - 430.

Υπάρχει ένα εκτενές χρονικό για τους τούρκους σουλτάνους ως το 1512 σε ελληνική δημοτική γλώσσα, που περιέχεται στον cod. Barberinus gr. III και το οποίο δημοσίευσε ο Γ. Ζώρας, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, Αθήναι 1958. Το χρονικό όμως αυτό ανάγεται, καθώς απέδειξε η Ε. Α. Ζαχαριάδου, Το χρονικό των τούρκων Σουλτάνων και το ιταλικό του πρότυπο, Ελληνικά, Παράρτημα 14 (1960) σε ένα ιταλικό πρότυπο.

[13] Nicolo Barbaro, Giornale dell' assedio di Constantinopoli 1453, έκδ. E. Cornet, Wien 1856. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει και η έκθεση που απέστειλε ο Λεονάρδος της Χίου στις 16 Αυγού στου 1453 στον πάπα Νικόλαο Ε', πρβλ. Gy. Moravcsik, Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle, BZ 44 (1951) (Dölger - Fe stschrift) 428 εξ. Πολύ ενδιαφέρουσα ακόμα είναι η έκθεση του ρώσου Nestor - Iskander, ο οποίος έλαβε μέρος στη μάχη της Κωνσταντινουπόλεως στο πλευρό των Τούρκων, πρβλ., N. A. Smirnov, Istoriceskoe znacenie russkoj «Povesti» Nestora Iskandera o vzjatii turkami Konstantinopolja v 1453 g. [Η ιστο ρική σημασία της ρωσικής «Relatio» του Nestor Iskander για την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους το 14531, VV 7 (1953) 50 εξ. Για τις λοιπές περιγραφές της αλώ σεως από μη Έλληνες αυτόπτες μάρτυρες βλ. τον πίνακα στο έργο των Gibbon - Bury VII, 332 εξ. και Vasiliev, History (1952) 649. Για τις περιγραφές των τουρκικών πηγών βλ. A. Moschopoulos, Le siège et la prise de Constantinople selon les sources turques, στο: Le Cinq - centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes 1953, 23 εξ.

[14] Ένα σπουδαίο Χρονικό, που φθάνει ως τα 1391, δημοσίευσε ο J. Müller, Byzantinische Analekten, Sitzungsber. der Wiener Akad. IX, 1852, 389 εξ. Το ίδιο αυτό Χρονικό σε συντομώτερη μορφή (με παράλειψη του ασήμαντου εισαγωγικού τμήματος για την περίοδο από το 1204 ως το 1282) αναδημοσίευσαν οι Λάμπρος - Άμαντος, Βραχέα Χρονικά, αρ. 52, σελ. 88 εξ., πρβλ. ακόμη αρ. 15, σελ. 31 εξ. Η σπουδαία αυτή συλλογή περιέχει πάνω από πενήντα Βραχέα Χρονικά και τα περισσότερα απ' αυτά έχουν μεγάλη αξία για τη χρονολογία της εποχής των Παλαιολόγων. Πολύτιμες κριτικές παρατηρήσεις για την έκδοση αυτή βλ. στον P. Wittek, Byz. 12 (1937) 309 εξ. Ο Charanis, Short Chronicle, προσφέρει ένα έξοχο ιστορικό σχόλιο στα Βραχέα Χρονικά. Ένα παρόμοιο, αξιοσημείωτο Χρονικό, που φθάνει ως τα 1352, δημοσίευσε από ένα χειρόγραφο της Μόσχας ο B. Gorjanov, VV 27 (1949) 276 εξ. με ρωσική μετάφραση. Στην προτασσόμενη εισαγωγή σημειώνουμε δυστυχώς την έλλειψη ενημερώσεως για τις ως τώρα πολυάριθμες και γνωστές πηγές του ίδιου είδους. Επίσης η έκδοση του κειμένου και η μετάφραση χρειάζονται βελτίωση. Ένα άλλο βραχύ Χρονικό με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου και το πρώτο μισό του δέκατου πέμπτου αιώνα δημοσίευσε ο R. J. Loenertz, Chronicon breve de Graecorum imperatoribus, ab anno 1341 ad annum 1453 codice Vaticano graeco 162, ΕΕΒΣ 28 (1958) 204 εξ. Πρβλ. επίσης το Chronicon breve Thessalonicense που δημοσίευσε ο Loenertz στο: Démétrius Cydonès, Correspondance I, Studi e Testi 186 (1956) 174 και την πραγματεία του ίδιου, Chroniques brèves byzantines, Orient. Christ. Periodica 24 (1958) 155 εξ. [Βλ. τώρα την κριτική έκδοση των Βραχέων Χρονικών του P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken τόμ. 2 (CFHB XII), Wien 1975 - 77].

[15] Έκδ. του I. Bogdan, Archiv. f. slav. Philol. 13(1891)526-35. Πρβλ. σχετικά τις σπουδαίες παρατηρήσεις

Digitized by 10uk1s

του K. Jireček, Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik, ίδιο Αρχείο 14 (1892) 235 εξ.

[16] Έκδ. του V. Jagić, Glasnik Spskog ucenog drustva 42 (1875) 223 - 28, 372 - 77. Βλ. σχετικά St. Stanojević, Die Biographie Stephan Lazarević von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv f. slav. Philol. 18 (1896) 409 - 72.

[17] Έκδ. G. Destunis, Πετρούπολη 1858 (με ρωσική μετάφραση), J. Avramović, Glasnik 14 (1862) 233-75 (με σερβική μετάφραση). Επίσης του I. Bekker στο Bonner Corpus: Epirotica, Fragmentum II 209 - 39. Στα πλαίσια ενός σχεδιαζόμενου μεγάλου έργου, το οποίο ξεκίνησε από τη μελέτη μιας λειψανοθήκης της Ηπείρου, που φυλάσσεται στο θησαυροφυλάκιο του Καθεδρικού Ναού στη Cuenca της Ισπανίας, δημοσιεύθηκε μια νέα έκδοση αυτού του σπουδαίου Χρονικού με διεξοδικά σχόλια από τον S. Cirac Estopanan, Bizancio y Espana. El legato de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina, I. II, Barcelona 1943. Ο εκδότης προσθέτει επίσης σαν παράρτημα μια γρήγορη ιστορία της Ηπείρου. Για τα ηπειρωτικά Χρονικά πρβλ. Λ. Βρανούση, Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου, Ιωάννινα 1962. Την περιεκτική και βασική αυτή προεργασία θα ακολουθήσει μια κριτική έκδοση του κειμένου. Βλ. ακόμη τις σπουδαίες παρατηρήσεις του G. Schiró, Struttura e contenuto della Cronaca dei Tocco, Byz. 32 (1962) 203 - 50, 343 εξ. [Βλ. τώρα G. Schiró, Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo, Rom 1975].

[18] Κριτική έκδοση με εισαγωγή και σχόλια του Ο. Λαμψίδη, Μιχαήλ του Παναρέτου περί των Μεγάλων Κομνηνών, Αθήναι 1958.

[19] Διεξοδική έρευνα της χειρογράφου παραδόσεως της αλληλογραφίας έγινε από τον W. Lameere, La tradition manuscrite de la Correspondance de Grégoire de Chypre, Bruxelles - Rome 1937· στο ίδιο έργο, σελ. 176 - 91, δημοσιεύεται και το κείμενο της αυτοβιογραφίας με γαλλική μετάφραση. Δυστυχώς ο Lameere δεν έδωσε μια νέα έκδοση των επιστολών. Η απρόσιτη σε μένα έκδοση του Σ. Ευστρατιάδη, Γρηγορίου του Κυπρίου οικουμενικού πατριάρχου επιστολαί και μύθοι (1910), φαίνεται να είναι ατελής και, καθώς έδειξε ο Lameere, σελ. 7 εξ., στηρίζεται σε ανεπαρκή έρευνα των χειρογράφων. Τους δυο εγκωμιαστικούς λόγους για τον Μιχαήλ Η' και τον Ανδρόνικο Β' εξέδωσε ο Fr. Boissonade, Anecdota Graeca I, 313 - 93. Συλλογή των έργων στον Migne, P.G. 142, 20 - 469, όπου, εκτός από την αυτοβιογραφία και τα εγκώμια, τυπώθηκαν και τα θεολογικά συγγράμματα εναντίον των λατινικών διδασκαλιών και των βυζαντινών ενωτικών κ.ά.

[20] Για τη ζωή του, την πολιτική του δράση και το φιλολογικό του έργο βλ. τη διεξοδική μελέτη του J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, homme d' État et humaniste byzantin (ca. 1250/5 1327), Paris 1959.

[21] Τα περισσότερα ως τώρα γνωστά έργα του Νικηφόρου Χούμνου ανατυπώθηκαν από τον Fr. Boissonade, Anecdota Graeca I, II, III, V. Τα έγγραφα που αναφέραμε υπάρχουν και στον Ζέπο, Jus I, 558 εξ. Και 549 εξ. Πρβλ. ακόμα Actes de l' Athos 17, αρ. 26. Βλ. επίσης τις διεξοδικές πληροφορίες με ένα κατάλογο των χειρογράφων των έργων του στον J. Verpeaux, όπ. παραπ. σελ. 17 εξ.

[22] Migne, P.G. 145, 447 - 548.

[23] Η έκθεση της αντιπροσωπείας υπάρχει στου Σάθα, Μεσ. Βιβλ. I (1872) 154 - 93. Το μεγαλύτερο μέρος από το ρητορικό έργο είναι ακόμη ανέκδοτο. Ένας εγκωμιαστικός όμως λόγος για τη Νίκαια υπάρχει επίσης στου Σάθα I, 139 - 53. Η μεγάλη συλλογή λόγων του, που είναι το κύριο έργο του Μετοχίτη, υπάρχει στην παλαιά έκδοση των Chr. G. Müller και Th. Kiessling, Th. Metochitae, Miscellanea philosophica et historica, Leipzig 1821. Από τα 20 ως τώρα γνωστά ποιήματα έχουν εκδοθεί μόνο τρία: M. Treu, Dichtungen des Großlogotheten Theodoros Metochites, Gymnasialprogr. Potsdam 1895 (ιδιαίτερα σημαντικό είναι το πρώτο ποίημα, που δίνει διεξοδικές πληροφορίες για το βίο του Μετοχίτη) και R. Guilland, Le palais de Théodore Méthochite, Rev. des Études grecques 35 (1922) 82. Για τα ανέκδοτα ποιήματα πρβλ. τις παρατηρήσεις του R. Guilland, Les Poésies inédites de Théodore Métochite, Byz. 3 (1926) 265 εξ. Βλ. ακόμη του ίδιου, Correspondance de Nicéphore Grégoras 358 εξ. Γενική εκτίμηση του Μετοχίτη και του έργου του βλ. στον H. - G. Beck, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952. Παρόμοια αξία για το Μετοχίτη και το Χούμνο καθώς και για την πνευματική ζωή της εποχής αυτής έχει η διεισδυτική μελέτη του I. Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962. [Βλ. και του ίδιου Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of his Time: The Kariye Djami, έκδ. P. A. Underwood, τόμ. 4, Princeton 1975, σ. 19 - 91].

Digitized by 10uk1s

[24] Fr. Boisson ade, Anecdota Graeca V, 159-82. M. Treu, BZ 5 (1896) 546 εξ.

[25] L. Previale, Un panegirico inedito per Michèle VIII Paleologo, BZ 42 (1942) 1 εξ.

[26] E. Miller, Manuelis Philae carmina, 2 τόμ. Paris 1855 - 57. A. Martini, Manuelis Philae carmina inedita, Napoli 1900.

[27] Μια συλλογή με 50 επιστολές εξέδωσε ο G. Cammelli, Démétrius Cydonès, Correspondance, Paris 1930 (με γαλλική μετάφραση και σπουδαία βιογραφική εισαγωγή). Πρβλ. τις αξιόλογες παρατήρησεις του G. Mercati, Per l' epistolario di Demetrio Cidone, Studi bizant. e neoell. 3 (1931), 203 εξ. και την πολύτιμη εργασία του ίδιου, Notizie di Procoro e Demetrio Ci done... ed altri appunti (Studi e Testi 56), Roma 1931, που περι έχει πολλές άλλες επιστολές και σπουδαία έργα. Την αυτοβιο γραφία του Δ. Κυδώνη που τυπώθηκε εδώ στις σελ. 359 εξ. μετέ φρασε ο H.-G. Beck, Ostkirchliche Studien 1 (1952) 208 - 225, 264 - 282. Βλ. ακόμη την πλούσια σε πορίσματα πραγματεία του Loenertz, M. Paléoloque et D. Cydonès και προπαντός το έργο του ίδιου, Lettres de D. Cydonès, το οποίο περιέχει προκαταρκτική βασική έρευνα ολόκληρης της χειρογράφου παραδόσεως για μια ολοκληρωμένη έκδοση της αλληλογραφίας καθώς επίσης και την έκδοση πέντε ακόμη επιστολών και δύο μικρών έργων. Πρβλ. τώρα την έκδοση που στο μεταξύ κυκλοφόρησε: Démétrius Cydonès, Correspondance, publ. par. R.-J. Loenertz, I και II, Studi e Testi 186 (1956) και 208 (1960).

[28] G. Cammellii, Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae, BNJ 3 (1922) 67 εξ. και 4 (1923) 77 εξ., 282 εξ.

[29] Migne, P.G. 109, 640 εξ. 154, 961 εξ., 1009 εξ.

[30] Zacharia von Lingenthal, Prooemien zu Chrysobullen von D. Cydonès, Sitz.-Ber. d. Berl. Akad. 1888, 1409 έξ Πρβλ. επίσης Sp. Lambros, Ein Proömium zu einem Chrysobull von D. Kydones, BZ 5 (1896) 339 εξ.

[31] Έκδ. του R.-J. Loenertz, Correspondance de Manuel Calécas, Studi e Testi 152 (1950) με διεξοδική βιογραφική εισαγωγή και χρήσιμες προσωπογραφικές πληροφορίες για τους επιστολογράφους του Καλέκα.

[32] Ένα μεγάλο μέρος από τα ησυχαστικά και αντι - ησυχαστικά συγγράμματα είναι ακόμη ανέκδοτο. Ό,τι έχει ως τώρα εκδοθεί υπάρχει στη συλλογή του Migne, P. G. 150 και 151. Τρία σπουδαία έργα του Γ. Παλαμά εξέδωκε και μετέφρασε ο J. Meyendorff, Grégoire Palamas: Défense des saints hésychastes, Louvain 1959. Μια εγγύτερη ενημέρωση τόσο για τα τυπωμένα όσο και τα ανέκδοτα ησυχαστικά και αντι - ησυχαστικά συγγράμματα δίνεται στο σπουδαίο έργο του Meyendorff, Palamas. Βλ. ακόμα Beck, Kirche 712 εξ. [Βλ. την κριτική έκδοση των Συγγραμμάτων του Παλαμά από τον Π. Χρήστου και τους συνεργάτες του, Θεσσαλονίκη (ως τώρα έχουν εκδοθεί τρεις τόμοι)].

[33] P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, BZ 46 (1953) 18 εξ. Πρβλ. σχετικά τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του I. Ševčenko, Nikolaus Cabasilas' Corre spondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts, BZ47 (1954) 49 εξ.

[34] R. Guilland, Le traité inédit «Sur l' usure» de Nicolas Cabasilas, Εις μνήμην Σ. Λάμπρου (1935) 269 - 77. Migne P.G. 150, 727 - 50. Σχετικά πρβλ. Zakythinos, Crise monétaire 120 εξ.

[35] Το έργο αυτό ήταν ως τώρα γνωστό μόνο σε αποσπάσματα, που είχε έκδόσει ο Tafrali, Thessalonique 261 εξ. Τώρα υπάρχει σε ολοκληρωμένη έκδοση του I. Ševčenko, Nicolas Cabasilas' «Anti - Zealot» Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) 81 - 171, στην οποία προσθέτει και μιαν αξιόλογη διεισδυτική έρευνα στα προβλήματα της κοινοτικής ιστορίας του Βυζαντίου. Ο Ševčenko αποδεικνύει ότι το έργο τούτο του Καβάσιλα δεν στρέφεται, όπως πιστεύαμε ως τώρα, εναντίον της εξουσίας των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη, αλλά εναντίον των μέτρων της αυτοκρατορικής κυβερνήσεως που είχαν στόχο την κατάσχεση της μοναστηριακής περιουσίας για στρατιωτικούς σκοπούς, δηλ. για χάρη των προνοιάριων. Σε μιαν άλλη πραγματεία ερευνά ορισμένα κείμενα από τον κωδ. Parisinus gr. 1276, τα οποία φαίνεται ότι αποτελούν αρχαιότερη μορφή του έργου με ιδιόχειρες διοθρώσεις και προσθήκες του Καβάσιλα: I. Ševčenko, The Author's Draft of Nicolas Cabasilas' «Anti - Zealot» Discourse in Parisinus graecus 1276, DOP 14 (1960) 179 εξ. Επειδή όμως το χειρόγραφο αυτό, εξαιτίας των υδάτινων σημείων του, πρέπει να χρονολογηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του

Digitized by 10uk1s

δέκατου τέταρτου αιώνα, το έργο τούτο του Καβάσιλα δεν ανήκει στη δεκαετία του σαράντα του αιώνα αυτού, όπως υπέθεσε ο Ševčenko στην πρώτη μελέτη του, και επομένως δεν στρέφεται εναντίον της εξουσίας της Άννας της Σαβοΐας, αλλά (πράγμα που είναι πειστικώτερο) εναντίον της γενικής δημεύσεως της μοναστηριακής περιουσίας και της διανομής της στους προνοιάριους ύστερα από τη μάχη στον ποταμό Έβρο το 1371 (βλ. σχετικά παραπάνω σελ. 241). Η μεταγενέστερη αυτή χρονολόγηση είναι οπωσδήποτε ισχυρό επιχείρημα για τη θέση του Ševčenko, ότι δηλ. το έργο τούτο του Καβάσιλα δεν έχει καμιά σχέση με τους Ζηλωτές. [Βλ. τώρα Αθ. Αγγελοπούλου, Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός. Η ζωή και το έργον του, Θεσσαλονίκη 1970].

[36] Έκδοση με αγγλική μετάφραση και σχόλια του I. Ševčenko, Alexios Makrembolites and his «Dialogue between the Rich and the Poor», ZRVI 6 (1960) 187 - 228.

[37] E. Legrand, Lettres de l' empereur Manuel Paléologue, Paris 1893. Migne, P.G. 156, 82 εξ.

[38] Αποσπασματική μετάφραση του έργου αυτού από το χειρόγραφο της Βιέννης Suppl. gr. 75 έδωσε ο H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt, Baden - Baden 1958, 282 - 286. Για τα λοιπά συγγράμματα και την αλληλογραφία του I. Χορτασμένου πρβλ. του ίδιου, Zeitgeschichte in der Phetorik des sterbenden Byzanz, Wiener Archiv f. Gesch. des Slawentums und Osteuropas 3 (1959) 152 εξ.

[39] Πρβλ. τη συναγωγή των κειμένων στου Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, 4 τόμ., Αθήναι 1912 - 30. Μου είναι απρόσιτη η μεγάλη νέα έκδοση του Γ. Σχολαρίου από τους E. Petit, H. A. Siderides και M. Jugie, Paris 1928 εξ. [Βλ. τώρα Θ. Ν. Ζήση, Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος - Συγγράμματα - Διδασκαλία, Θεσσαλονίκη 1980].

[40] Έκδ. Cy. Moravcsik, Ελληνικόν ποίημα περί της μάχης της Βάρνης. Ουγγροελληνικαί Μελέται I, Βουδαπέστη 1935.

[41] Έκδ. G. E. Heimbach, Leipzig, 1851. Με την ευκαιρία των 600 χρόνων της Εξαβίβλου η Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δημοσίευσε το συλλογικό έργο: Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1951, με πολλές σπουδαίες ιστορικές και νομικές πραγματείες.

[42] Έκδ. Ράλλη και Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων VI, Αθήναι 1859. Σερβική μετάφραση: St. Novakovič, Matije Vlastara Sintagmat [Το Σύνταγμα του Ματθαίου Βλάσταρη], Βελιγράδι 1907.

[43] Βλ. προ παντός F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948. P. Lemerle, Actes de Kultumus, Paris 1945. A. Guillon, Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955. F. Dölger, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhundersts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. N. F. 28, 1949. V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva [Έγγραφα από τα αρχεία του Αγίου Όρους], Spomenik Sprske akad. nauka 91, 1939. V. Mošin, - A. Sovre, Supplementa ad acta Chilandari, Ljubljana 1948. Λεπτομέρειες για τις πιο σπουδαίες παλαιότερες εκδόσεις βλ. Β' τόμο, σελ. 320 εξ., υποσ. 10. Μια συλλογή των ελληνικών εγγράφων των σέρβων ηγεμόνων προσφέρουν οι A. Solovjev και V. Mošin, Grcke povelje sprskih vladava [Ελληνικά χαριστήρια έγγραφα των σέρβων ηγεμόνων], Βελιγράδι 1936 με πολύτιμα σχόλια για τους τεχνικούς όρους.

[44] N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l' histoire des croisades au XVe siècle, I - VI, Paris 1899 - 1916.

[45] F. Thiriet, Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I - III, Paris - La Haye 1958 - 1961.

[46] Il libro dei conti di Giacomo Badoer, έκδ. U. Dorini και T. Bertelè, Roma 1956. Μια ενδιαφέρουσα πηγή για τις οικονομικές και δημοσιονομικές συνθήκες της ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι το έργο Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jahrhunderts, έκδ. H. Hunger και K. Vogel, Denkschriften der Österr. Akad. d. Wissensch. Philos-hist. KL, τόμ. 78, τεύχ. 2, Wien 1963.

[47] Πληροφορίες για τα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες του συναυτοκράτορα περιέχει το *Πρόσταγμα* του Μιχαήλ Η' του Νοεμβρίου 1272. Πρβλ. τα προηγούμενα, σελ. 142 και 168.

[48] Ψευδο - Κωδινός 86. Σχετικά βλ. F. Dölger, BZ 33 (1933) 141, Ostrogorski, Avtokrator 108 εξ., 117 εξ.

Digitized by 10uk1s

και Annales de l' Institut Kondakov 10 (1938) 179 εξ., όπου αποδεικνύεται ότι ο τίτλος του αυτοκράτορα δεν αποδίδεται στους συναυτοκράτορες πριν από την εποχή των Παλαιολόγων. [Βλ. τώρα Pseudo - Kodinos, Traité des offices, έκδ. J. Verpeaux, Paris 1966).

[49] Νικ. Γρηγοράς I, 243 εξ. Σχετικά πρβλ. M. Laskaris, Viz. princeze 73. Ο M. Dinić, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina [Σχέσεις ανάμεσα στο βασιλιά Milutin και τον Dragutinl, ZRVI 3 (1955) 77 εξ. τοποθετεί το επεισόδιο αυτό στα χρόνια γύρω στα 1315.

[50] Νικ. Γρηγοράς 1, 233 εξ.

[51] Πρβλ. τις έξοχες παρατηρήσεις του Stein, Untersuchungen 20 εξ.

[52] Πρβλ. ιδιαίτερα P. Charanis, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, BS1. 12 (1951) 94 έξ A. P. Každan, Agrarnye otnosenija v Vizantii XIII - XIV w. [Οι αγροτικές συνθήκες στο Βυζάντιο τον δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα], Μόσχα 1925, G. Rouillard, La vie rurale dans l' Empire byzantin, Paris 1953. Ostrogorsky, Paysannerie. B.T. Gorjanov, Pozdnevizantijskij immunitet [Υστεροβυζαντινή ασυλία], VV 11 (1956) 177 εξ., 12(1957) 97 εξ. G. A. Ostrogorskij, K istorii immuniteta v Vizantii, W 12 (1958) 55 έξ (= Pour l' histoire de l' immunité à Byzance, Byz. 28 [19581 165 έξ). D. Angelov, Agrarnite otnosenija v severna i sredna Makedonija prez XIV vek [Αγροτικές συνθήκες στη βόρεια και κεντρική Μακεδονία στον δέκατο τέταρτο αιώνα], Σόφια 1958.

[53] Παχυμέρης I, 97, 91.

[54] Πρβλ. Ostrogorsky, Féodalité 92 εξ.

[55] Χρονικό του Μωρέως 465 εξ.

[56] Παχυμέρης I, 466, 9.

[57] Ο Chapman, Michel Paléologue 154 φαίνεται να δέχεται ως συνολική δύναμη 20.000 άνδρες και υπολογίζει 15.000 άνδρες στο πεζικό και 5.000 στις φρουρές των πόλεων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι 15.000 πολεμιστές, οι οποίοι μάχονταν στην Πελοπόννησο γύρω στα χρόνια 1263 - 65 (σύμφωνα με τον Hopf, που τον ακολουθεί ο Chapman), αποτελούσαν μόνο ένα τμήμα των διαθέσιμων μονάδων, αφού και σε άλλα μέρη γίνονταν ταυτόχρονα πόλεμοι.

[58] Νικ. Γρηγοράς I, 174, 20.

[59] Νικ. Γρηγοράς I, 223, 20 και 158, 10.

[60] Πρβλ. Stein, Untersuchungen 11 εξ., Zakythinos, Crise monétaire 6 και 23.

[61] Πρβλ. Dölger, Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung, BZ 39 (1939) 64 εξ., Zakythinos, Crise monétaire 2.

[62] Πρβλ. Bratianu, Études byz. 221 εξ.

[63] Παχυμέρης II, 493 εξ. Σχετικά πρβλ. Zakythinos, Crise monétaire 8 εξ., ο οποίος ερμηνεύει σωστά τις ειδήσεις του Παχυμέρη και αποδεικνύει τα λάθη των προγενέστερων ερμηνειών.

[64] Παχυμέρης II, 494. Εντυπωσιακές πληροφορίες για την αθλιότητα και την πείνα του βυζαντινού πληθυσμού περιέχουν οι επιστολές του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου, πρβλ. τα αποσπάσματα στον R. Guilland, La correspondance inédite d' Athanase, Patriarche de Constantinople (1289 - 93. 1304 - 10), Mélanges Ch. Diehl I (1930) 138 εξ. Σχετικά βλ. Bratianu, Études byz. 162 εξ., Zakythinos, Crise monétaire 109 εξ.

[65] Νικ. Γρηγοράς I, 317, 18.

[66] Παχυμέρης II, 493, 9.

Digitized by 10uk1s

[67] Πρβλ. Ostrogorsky, Pour l' histoire de l' immunité à Byzance, Byz. 28(1958) 211 εξ.

[68] Πρβλ. Stein, Studien 142 εξ.

[69] Ο Stein, Untersuchungen 10, δέχεται το ποσό του 1.000.000 υπέρπυρα, το οποίο αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ως το σύνολο των κρατικών εσόδων, υπόθεση που είναι εντελώς απίθανη. Ωστόσο, θα πρέπει να δεχθούμε ως μη υπερβολική την γνώμη του, ότι τα κρατικά έσοδα στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα (δηλ. πριν από τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις του Ανδρονίκου), «αποτελούσαν τουλάχιστο το ένα όγδοο των εσόδων των εικονοκλαστών αυτοκρατόρων», όταν βέβαια λάβουμε υπόψη την υποτίμηση του υπέρπυρου.

[70] Νικ. Γρηγοράς Ι, 317, 23.

[71] Νικ. Γρηγοράς Ι, 317, 12.

[72] Ph. Meyer, Die Haupturkunden dür die Geschichte der Athosklöster(1894), 190 εξ., Porph. Uspenskij, Istorija Afona III, 2, (1892) 140 εξ.

[73] H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 21, Abh. 3 (1903) 59 εξ. Για τις Notitiae episcopatuum βλ. την περιεκτική παρουσίασή τους από τον Beck, Kirche 148 εξ.

[74] Πρβλ. G. Bratianu, Notes sur le projet de mariage entre l' empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay, Revue du Sud - Est Europ. 1 (1924) 59 εξ.

[75] Πρβλ. Pia Schmid, Zur Chronologie von Pachymeres, Andronikos L. II - VII, BZ 51 (1958) 84.

[76] Κόρη της αδελφής του Ευλογίας, πρβλ. Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen, Nr. 30.

[77] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 339.

[78] Πρβλ. M. Laskaris, Viz. princeze 55 εξ. M. Dinić, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina (Σχέσεις ανάμεσα στο βασιλιά Milutin και Dragutin), ZRVI 3 (1955) 57 εξ.

[79] Πρβλ. M. Laskaris, Viz. princeze 58.

[80] Πρβλ. την έκθεση της αντιπροσωπείας του Θεοδώρου Μετοχίτη. Σάθας, Μεσ. βιβλ Ι, 166.

[81] Πρβλ. G. Ostrogorski, Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom [Ο Δουσάν και οι ευγενείς του στον πόλεμο κατά του Βυζαντίου], Zborvik u čast šeste stogodišnjice Zakonika caša Dušana, I (1951) 79 εξ.

[82] Πρβλ. V. Mošin, Vizantiski uticaj u Srbiji u XIV v. [Βυζαντινή επιρροή στη Σερβία στον δέκατο τέταρτο αιώνα], Jogosl. Istoriski Časopis 3 (1937) 147 εξ.

[83] Πρβλ. G.J. Bratianu, Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII siècle, Paris 1929, 250 εξ.

[84] Tafel και Thomas III, 391 εξ.

[85] Hopf, Geschichte I, 372 εξ. Heyd, Commerce de Levant I, 445 έξ, 461 εξ. Miller, Essays 283 εξ.

[86] Νικ. Γρηγοράς Ι, 138, 9.

[87] Παχυμέρης Ι, 310, 14. Πρβλ. επίσης τα έξοχα σχόλια του Wittek, Mentesche 16 εξ., 24 εξ.

[88] Πρβλ. Wittek, Mentesche 18.

[89] Στην έρευνα της ιστορίας των Καταλανών στην Ανατολή σημαντικές υπηρεσίες προσέφερε ιδιαίτερα ο A. Rubió y Lluch. Τις πολλαπλές μελέτες του αναφέρει και εν μέρει σχολιάζει ο K. M. Setton, σελ. 286 εξ. (βλ. παρακάτω). Πρβλ. ακόμη G. Schlumberger, Expédition des' «Almugavares» ou routiers catalans en Orient,

Digitized by 10uk1s

Paris 1902. Miller, Latins 211 εξ. L. N. d'Olwer, L' expansio de Catalunya en la Mediterrània oriental, Barcelona 1926 και προ παντός K. M. Setton, Catalan Domination of Athens 1311 - 88, Cambridge Mass. 1948.

[90] Ήταν κόρη του τσάρου των Βουλγάρων Ιωάννη Γ' Ασάν (1279 - 80), που είχε καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη, και της Ειρήνης Παλαιολογίνας, της αδελφής του Ανδρονίκου Β', πρβλ. Papadopoulos. Genealogie der Palaiologen, αρ. 44.

[91] Ο F. Dölger, Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308 - 30), Mélanges Grégoire I (1949), 215 εξ., υποσ. 2 (= Paraspora, 225 εξ., υποσ. 8), πιστεύει ότι η Θεοδώρα, η κόρη του Μιχαήλ Η', δόθηκε ως σύζυγος στον τσάρο Θεόδωρο Svetoslav σε συνάφεια με τη συνθήκη αυτή και μάλιστα κατά το έτος 1308 και όχι το 1320, όπως πιστευόταν ως τώρα.

[92] Πρβλ. M. Divić, Odnos izmedju kraija Milutina i Dragutina [Σχέσεις ανάμεσα στο βασιλιά Milutin και Dragutin], ZRVI 3 (1955) 62 εξ, ο οποίος ρίχνει καινούργιο φως από πολλές απόψεις στα γεγονότα της περιόδου αυτής στη Σερβία.

[93] Πρβλ. K. M. Setton, Catalan Domination of Athens, 1311 -88, Cambridge, Mass. 1948.

[94] Νικ. Γρηγοράς 1 268, 3. Πρβλ. επίσης το χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' για τη μονή Χιλανδαρίου του Οκτωβρίου 1313, Actes de l' Athos 17, αρ. 26.

[95] Jireček, Geschichte I 346 εξ. M. Divić, Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina (βλ. υποσ. 92), ZRVI 3 (1955) 77 εξ.

[96] Ένα χρυσόβουλλο, που δεν διασώθηκε, δόθηκε στην πόλη από τον Μιχαήλ Η', αμέσως σχεδόν μετά την επανάσταση της Κωνσταντινουπόλεως (Dölger, Reg. 1897). Ένα άλλο χρυσόβουλλο δέχθηκε από τον Ανδρόνικο Β' το έτος 1284: Miklosich - Müller V, 154/55 (Reg. 2102). Είναι αβέβαιη η χρονολογία του σπουδαιότατου αυτού χρυσόβουλλου, που διασώθηκε μόνο στο Χρονικό Maius του Σφραντζή (έκδ. Βόννης, παρ. 400 - 04) και το οποίο αναφέρει με λεπτομέρειες και μεγάλη ακρίβεια τα προνόμια των εμπόρων της Μονεμβασίας. Οι Zachariae, Jus III, 635 -38 (= Ζέπος, Jus I, 538 -41) και Miklosich - Müller V, 165 - 8 το θεωρούν ως χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' του Νοεμβρίου 1317 (ορθότερο του 1316). Ο F. Dölger (Facsimiles byz. Kaiserur. στ. 34, Reg. 1897 και BZ 34 [1934] 126 εξ.) υποστήριξε επανειλημμένα την άποψη, ότι πρόκειται για ένα χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' από το έτος 1336. Σε άλλο όμως τόμο των Regesten IV αναιρεί την παλαιά του άποψη, δικαιολογώντας διεξοδικά τη νέα του γνώμη, και το θεωρεί ως χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Β' του Νοεμβρίου 1316 (Reg. 2383). Ωστόσο από τους Miklosich - Müller V, 166, 5 προ κύπτει ότι ο εκδότης του χρυσόβουλλου αυτού παραχωρεί για πρώτη φορά στη Μονεμβασία τέτοια προνόμια. Επομένως το χρυσόβουλλο - ακόμη κι όταν παραμερίσουμε τις λοιπές και όχι ασήμαντες δυσχέρειες - με κανένα τρόπο οφείλεται στον Ανδρόνικο Β', τον εκδότη του χρυσόβουλλου του 1284, αλλά πρέπει να αποδοθεί στον Ανδρόνικο Γ', αν όχι και στον Ανδρόνικο Δ' το έτος 1376. Οπωσδήποτε όμως τα χαρακτηριστικά του δεν ταιριάζουν ούτε στον ένα ούτε στον άλλο και θα πρέπει να επιχειρήσουμε ορισμένες διορθώσεις ως προς τη χρονολογία που προτιμάται και μάλιστα πολύ ουσιαστικές στην περίπτωση του Ανδρονίκου Γ'. Πάντως η γνησιότητα του σπουδαίου αυτού εγγράφου δεν επιδέχεται αμφισβήτηση.

[97] Πρβλ. Ferjančić, Despoti 74 εξ.

[98] Νικ. Γρηγοράς, I, 229 εξ. 278 εξ. Πρβλ. I. Sokolov, Krupnye i melkie vlasteli v Fessali [Ανώτεροι και κατώτεροι ευγενείς στη Θεσσαλία], VV 24(1923-26) 35 εξ. A. Solovjev, Fessalijskie archonty v XIV v. [Οι άρχοντες της Θεσσαλίας στο δέκατο τέταρτο αιώνα], BS1. 4 (1932) 159 εξ. [Βλ. P. Magdalino, The History of Thessaly (1266 - 1393), Oxford 1976 (ανέκδοτη διδ. διατριβή)].

[99] Νικ. Γρηγοράς I, 302, 3 και 426, 3.

[100] Νικ. Γρηγοράς I, 319, 14.

[101] Πρβλ. Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen, αρ. 38.

[102] Για τη χρονολογία βλ. Charanis, Short Chronicle 341 εξ., με βάση το ανώνυμο χρονικό του 1391

Digitized by 10uk1s

(Λάμπρου - Άμαντου, Βραχέα Χρονικά αρ. 52, 5).

[103] Πρβλ. εκτός του Zachariä, Geschichte 385 εξ. και L. Petit, La réforme judiciaire d' Andronic Paléologue (1329), Échos d' Or. 9 (1906) 134 εξ., ιδιαίτερα τις σπουδαίες μελέτες του P. Lemerte, με τις οποίες αρχίζει ουσιαστικά η διεξοδική έρευνα του προβλήματος: Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d' Andronic III, Mémorial L. Petit (1948), 292 - 316. Recherches sur les institutions judiciaires à l' époque des Paléologues. II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal, Mélanges P. Peeters (1950), 320 - 33. Πρβλ. ακόμα I. Ševčenko, Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, Byz. 19 (1949) 247 εξ.

[104] Το έτος 1341 μαρτυρείται σαφέστατα από τον Καντακουζηνό II, 58 εξ.

[105] Jireček, Geschichte I, 361 εξ. A. Burmov, Istorija na Bûlgarija prez vremeto na Sismanovci [Ιστορία της Βουλγαρίας στα χρόνια της δυναστείας των Šišman], Godišnik na Sofijskija Univ. 43 (1947) 40 εξ.

[106] Πρβλ. G. Ostrogorski, Dušan i njegova vlastela u bordi sa Vizantijom [Ο Δουσάν και οι ευγενείς του στον πόλεμο με το Βυζάντιο], Zbornik u čast šešte stogodišnjice Zakonika cara Dušana I (1951) 79 εξ.

[107] Jireček, Geschichte I, 367 εξ. M. Dinić, Za hronologiju Dusanovih osvajanja vizantiskih gradova [Για τη χρονολογία της κατακτήσεως βυζαντινών πόλεων από τον Δουσάν], ZRVI 4 (1956) 7.

[108] Σύμφωνα με τους Λάμπρο - Άμαντο, Βραχέα Χρονικά αρ. 26, 4 [έκδ. P. Schreimer, αρ. 101] στις 2 Μαρτίου. Σύμφωνα με το Χρονικό, που δημοσίευσε ο Gorjanov, VV 27 (1949) 283, 86, την 1η Μαρτίου 1331. Βλ. σχετικά V. Laurent, REB 7 (1950) 209 [τώρα P. Schreimer II, σ. 238].

[109] Για την κατάληψη της Νικομήδειας το έτος 1337 πρβλ. Γ. Γεωργιάδη - Αρνάκη, Οι πρώτοι Οθωμανοί, Αθήναι 1947, V. Laurent, REB 7 (1949) 211.

[110] Ήταν «αβασίλευτοι», κατά την έκφραση του Καντακουζηνού I, 474.

[111] Η χρονολογία αυτή οφείλεται στον Florinskij, Andronik i Kantakuzin, τόμ. 204, 241 εξ., υποσ. 3.

[112] Καντακουζηνός I, 504.

[113] Για το έτος γεννήσεως του Ιωάννου Ε' (Νοέμβριος 1331) πρβλ. Charanis, Short Chronicle 344, που στηρίζεται στους Λάμπρο - Άμαντο, Βραχέα Χρονικά αρ. 47, 11.

[114] Καντακουζηνός Π, 80.

[115] Καθώς φαίνεται η βασιλομήτορα Άννα αναγνωρίσθηκε και τυπικά για ορισμένο διάστημα ως πρώτη αυτοκράτειρα στην Κωνσταντινούπολη. Πρβλ. τις σφραγίδες και τα νομίσματα στον F. Bertelè, Monete esigilli di Anna di Savoia, imperartice di Bisanzio, Roma 1937 και σχετικά τις παρατηρήσεις του F. Dölger, BZ 38 (1938) 125 εξ. Βλ. ακόμα Dölger, Johannes VI. Kantakuzenos al dynastischer Legitimist, Annales de l' Inst. Kondakov 10 (1938) 19 εξ. (= Paraspora, σελ. 194 εξ.).

[116] Πρβλ. K. Holl, Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem neum Theologen, Leipzig 1898. Περισσότερη βιβλιογραφία στον Beck, Kirche 585 εξ.

[117] Για το Γρηγόριο Παλαμά και τη θεολογία του βλ. Monach Vasilij (Krivošein), Asketičeskoe i bogoslovskoe učenie sv. Grigorija Palamy [Η ασκητική και θεολογική διδασκαλία του αγ. Γρηγορίου Παλαμά], Sem. Kond. 8 (1936) 99 - 154 όπου υπάρχει εκτενή έκθεση της παλαιότερης βιβλιογραφίας, γερμανική μετάφραση: Mönch Wassilij, Die asketische und theologische Lehre des hl. Gregorius Palamas, Das östl. Christentum, τεύχ. 8 (1939), αγγλική μετάφραση: στο Eastern Churches Quarterly 3 (1938, και ανάτυπο 1954) και προπαντός Meyendorff, Palamas 173 εξ. Beck, Kirche 323 εξ. 712 εξ. Πρβλ. ακόμα H.G. Beck, Palamismus und Humanismus, XII Congrès Interm. des Études byz., Rapports III, Belgrade - Ochride 1961 και σχετικά τις εισηγήσεις των G. Schiró και J. Meyendorff, ίδιο έργο, Rapports complémentaires, σελ. 35 εξ., 39 εξ.

[118] Πρβλ. Meyendorff, Palamas 77 εξ.

Digitized by 10uk1s

[119] Τούτο παραβλέφθηκε συχνά ως τώρα, έγινε όμως σαφές από τον Meyendorff, Palamas.

[120] Πρβλ. Bratianu, Privilèges 101 εξ. Brehier, Institutions 208 εξ.

[121] Πρβλ. E. Frances, La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et XIVe siècles, BS1. 16 (1955) 76 εξ. E. Kirsten, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten - Kongreß, München 1958, 34 εξ. N. Pigulevskaja - E. E. Lipšić - M. J. Sjuzjumov - A. P. Každan, Gorod i devenja v Vizantii v IV - XII vv. [Πόλη και ύπαιθρος στο Βυζάντιο από τον τέταρτο ως τον δωδέκατο αιώνα], XII Congrès Intern. des Études byz.. Rapports I, Belgrade - Ochride 1961, 35 εξ. και την συμπληρωματική εισήγηση του D. Angelov, στο ίδιο έργο, Rapports complémentaires, σελ. 18 εξ.

[122] Bratianu, Privilèges 119 εξ.

[123] Οι σύγχρονοι, που περιγράφουν το καθεστώς των Ζηλωτών, χρησιμοποιούν τα πιο μελανά χρώματα, όλες όμως οι γνωστές σχετικές διηγήσεις προέρχονται κυρίως από φανατικούς αντιπάλους των Ζηλωτών. Δυστυχώς είναι πολύ πενιχρές οι πληρο φορίες τους για τα μέτρα και τις προθέσεις της κυβερνήσεως των Ζηλωτών. Ό,τι γράφεται στα ειδικά έργα καθώς και στις προηγούμενες εκδόσεις του βιβλίου αυτού στηρίζεται κατά κανόνα σε ένα Λόγο του Νικολάου Καβάσιλα. Όμως ο Ševčenko, Nico las Kabasilas 81 εξ., έδειξε ότι το έργο αυτό δεν αναφέρεται στο καθεστώς των Ζηλωτών, αλλά σε ορισμένα μέτρα της αυτοκρατο ρικής κυβερνήσεως και πολύ πιθανόν συνδέεται με μεταγενέστερη περίοδο (βλ. παραπάνω, σελ. 324, υποσ. 35). Πρέπει λοιπόν να αναθεωρήσουμε τις καθιερωμένες απόψεις μας για το καθεστώς των Ζηλωτών και την πολιτική του. Έτσι π.χ. οι κατηγορίες του Καβάσιλα κατά της εξαγοράς κρατικών αξιωμάτων και επισκοπικών θρόνων δεν σχετίζονται με τους Ζηλωτές. Επίσης οι μομφές του εναντίον της δημεύσεως της μοναστηριακής περιουσίας - γεγονός που αποτελεί το κύριο θέμα του καυστικού λόγου του και γι αυτό θεωρήθηκε ως κύριος στόχος του προγράμματος των Ζηλωτών - δεν αποδεικνύουν ότι οι Ζηλωτές κατέφυγαν στο μέτρο της δημεύσεως εκκλησιαστικής περιουσίας, εφόσον δεν βρίσκονται άλλες πηγές που να το επιβεβαιώνουν. Κατά τη γνώμη μου, ο Νικηφόρος Γρηγοράς II, 796, 15 λέγει μόνο ότι αφαίρεσαν τις περιουσίες των πλουσίων *(«και των πλουτούντων αφαιρούμενοι τας ουσίας»).* Ο Καντακουζηνός II, 234, 7 πληροφορεί ότι εισέβαλαν στα σπίτια των φυγάδων αριστοκρατών, τα κατέστρεψαν και άρπαξαν τις περιουσίες τους *(«και τας ουσίας διήρπαζον»).* Φαίνεται λοιπόν ότι εδώ δεν πρόκειται για υπεξαίρεση κτηματικής περιουσίας, αλλά για κατάσχεση των υπαρχόντων στην πόλη της Θεσσαλονίκης, μέσα στην οποία βέβαια περιοριζόταν ουσιαστικά η εξουσία των Ζηλωτών. Βέβαια έτσι μειώνονται βασικά οι γνώσεις μας για το χαρακτήρα του καθεστώτος των Ζηλωτών και των κυβερνητικών μέτρων τους που όμως είναι οπωσδήποτε ασφαλείς. Πάντως τις διαθέσεις που ενδέχεται να εμψύχωσαν την κίνηση των Ζηλωτών αποκαλύπτει ένα κείμενο του Αλεξίου Μακρεμβολίτου, που εκδόθηκε πρόσφατα και το οποίο αποπνέει την ατμόσφαιρα μιας βαθειάς κοινωνικής απογοητεύσεως. Εμφανίζεται ως διάλογος ανάμεσα στους πλουσίους και τους πτωχούς, πρβλ. I. Ševčenko, Alexios Makrembolites and his «Dialoque between the Rich and the Poor», ZRVI 6 (1960) 187 εξ.

[124] Ο Ομούρ είναι ο κύριος ήρωας στο πιο σπουδαίο τμήμα του έργου του τούρκου χρονογράφου Enveri, ο οποίος περιγράφει διεξοδικά τις εκστρατείες και τους άθλους του στις βυζαντινές χώρες. Το τμήμα τούτο δημοσιεύθηκε και μεταφράσθηκε στα γαλλικά από τον I. Mélikoff - Sayar, Le destān d' Umür Pacha, Paris 1954. Τη σπουδαία αυτή πηγή εμελέτησε διεισδυτικά ο P. Lemerle, L' Émirat d' Aydin, Byzance et l' Occident. Recherches sur «La geste d' Umur Pacha», Paris 1957.

[125] Καντακουζηνός II, 393 εξ.

[126] Πρβλ. Lemerle, L' Émirat d' Aydin 144 εξ.

[127] Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον Momčilo περιέχει το τουρκικό χρονικό, που αναφέραμε παραπάνω, έκδ. I. Mélikoff -Sayar, σελ. 101, 124.

[128] Πρβλ. M. Dinić, La hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova [Για τη χρονολογία της κατακτήσεως βυζαντινών πόλεων από τον Δουσάν], ZRVI 4(195 6) 1 εξ.

[129] Μια επιστολή του Δημήτριου Κυδώνη, που γράφηκε πιθανώτατα το καλοκαίρι του 1345 στη Βέρροια, εκφράζει τη χαρά, που προκάλεσε η προσωρινή αυτή αλλαγή στους οπαδούς του Καντακουζηνού. Τούτο έδειξε ωραιότατα ο R. J. Loenertz, Note sur une lettre de Démétrius Cydonès à Jean Cantacuzène, BZ 44

Digitized by 10uk1s

(1951) (Dölger - Festschrift) 405 εξ. Η χαρά όμως του Κυδώνη μετατράπηκε γρήγορα σε λύπη, όπως δείχνει το χωρίο, που αναγράφεται στην επόμενη υποσημείωση.

[130] Δημήτριος Κυδώνης, P. G. 109, 648 εξ.

[131] Για την ιστορία της δυτικής συμμαχίας στη δεκαετία του σαράντα του δέκατου τρίτου αιώνα βλ. τη διεξοδική περιγραφή του Gay, Clément VI 32 εξ. Πρβλ. επίσης Lemerle, L' Emirat d' Aydin 180 εξ., 218 εξ.

[132] Σύμφωνα με τον Enveri, που παραθέτει μια μακρά και διασκεδαστική διήγηση για το θέμα αυτό, την κόρη του προσέφερε και στον Ομούρ (έκδ. I. Mélikoff - Sayar, σελ. 106 εξ.).

[133] Πρβλ. Laurent, Notes 170.

[134] Πρβλ. τη σπουδαία μελέτη του F. Dölger, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l' Inst. Kondakov 10 (1938) 19 εξ., ιδιαίτερα 25 και 30 με τις παραπομπές στις πηγές (= Paraspora 194 εξ. και 202 εξ.).

[135] Πρβλ. N. Βέη. Το έτος της τελευτής του Γρ. Παλαμά, Αθηνά 16 (1904) 638 και 18 (1905) 39 εξ.

[136] Για τη χρονολογία της καταλήψεως των Σερρών βλ. A. Solovjev, Car Dušan u Serezu [Ο τσάρος Δουσάν στις Σέρρες], Jugosl. Istor. Časopis 1 (1935) 474. Για το ζήτημα των νοτιο -ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας του Δουσάν πρβλ. τις παρατηρήσεις του K. Jireček, Archiv f. slav. Phil. 17 (1892) 262 εξ., ο οποίος διαφωνεί με την άποψη του St. Novakovič, ότι τα σερβικά σύνορα εκτείνονταν ως τον ποταμό Έβρο. Βλ. επίσης Lemerle, Philippes 197 εξ. Το θέμα τούτο ερεύνησε πρόσφατα ο G. Škrivanić, O južnim i jugoistocnim granicama srpske države za vreme cara Dušana i posle njegove smrti, Istor. Časopis 11 (1960) 1 εξ.

[137] Για τον εγγύτερο καθορισμό του χρόνου, που ο Δουσάν έλαβε τον τίτλο του αυτοκράτορα (τέλη Νοεμβρίου ή Δεκεμβρίου 1345) πρβλ. M. Laskaris, Povelje srpskih vladalaca u grčkim publikacijama [Έγγραφα σέρβων ηγεμόνων σε ελληνικές εκδόσεις], Prilozi za knjizevnost 8 (1928) 185 εξ. Στα ελληνικά του έγγραφα ο Δουσάν ονομάζεται σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα: *«Στέφανος εν Χριστώ τω Θεώ πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ Σερβίας και 'Ρωμανίας».* Ο σερβικός τίτλος του Δουσάν που εμφανίζει ορισμένες επιμέρους παραλλαγές είναι: Stefan v Christa Boga verni car Srbliem i Grkom (Στέφανος εν Χριστώ τω Θεώ ημών πιστός τσάρος των Σέρβων και των Ελλήνων). Πρβλ. St. Stanojevič, Studije o srpskoj diplomatici [Μελέτες στη σερβική διπλωματία], Glas Srpske Akad. 106 (1923) 40 εξ. και Ostrogorski, Avtorator 154 εξ. Για την εθνική επανεκτίμηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας από τον Δουσάν και τους τσάρους της δεύτερης βουλγαρικής αυτοκρατορίας βλ. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, Sem. Kond. 8 (1936) 47, υποση. 9. Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα συμβολή για την ιστορία του αυτοκρατορικού τίτλου του Δουσάν και την αναγνώριση ή απόρριψή του από τις ξένες δυνάμεις από τον M. Dinić, Dušanova carska titula u očima savremenika [Ο τίτλος του τσάρου Δουσάν στην κρίση των συγχρόνων], Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, I (1951) 87 εξ. Πρβλ. επίσης του ίδιου, Srpska vladarska titula za vreme Carstva [Ο τίτλος του σέρβου ηγεμόνα στα χρόνια του τσαρισμού], ZRVI 5 (1958) 9 εξ.

[138] Τα ελληνικά του χαριστήρια έγγραφα είχαν ως πρότυπο από κάθε άποψη τα βυζαντινά αυτοκρατορικά έγγραφα. Βλ. τα κείμενα στους A. Solovjev - V. Mošin, Grcke povelje srpskih vladava [Ελληνικά χαριστήρια έγγραφα σέρβων ηγεμόνων], Belgrad 1936.

[139] Πρβλ. G. Ostrogorskij, K istorii immuniteta v Vizantii, VV 13 (1958)87 εξ.

[140] Διεισδυτική σύνοψη για την πλούσια βιβλιογραφία πάνω στη νομοθεσία του Δουσάν δίνει ο N. Radojčić στο Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana, I (1951) 207 εξ.

[141] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 369.

[142] Νικ. Γρηγοράς I, 747.

[143] Πρβλ. Jireček, Geschichte I, 386. A. Solovjev, Greč eskie archonty v serbskom carstve XIV v. [Έλληνες ευγενείς στη σερβική αυτοκρατορία στον δέκατο τέταρτο αιώνα], BSI. 2 (1930) 275 εξ. G. Ostrogorski,

Digitized by 10uk1s

Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom [Ο Δουσάν και οι ευγενείς του στον πόλεμο με το Βυζάντιο], Zbornik u čast šeste stogodisnjice Zakonika cara Dušana, I (1951) 83 εξ.

[144] Σ' ένα έγγραφο προς τη Βενετία (15 Οκτωβρίου 1345), που εκδόθηκε στην κατειλημμένη πόλη των Σερρών, S. Ljubić, Monum. hist. Slav. mer. II, 278.

[145] Πρβλ. Miller, Essays 298 εξ.

[146] Νικ. Γρηγοράς II, 683. Καντακουζηνός II, 302 εξ.

[147] Νικ. Γρηγοράς II, 842.

[148] Νικ. Γρηγοράς III, 52.

[149] Miklosich - Müller III, 124 και 140. Hopf, Geschichte I, 444. Zakythinos, Crise monétaire 92, 99.

[150] Νικ. Γρηγοράς III, 199.

[151] Νικ. Γρηγοράς II, 788. Στα χρόνια του Καντακουζηνού η χορηγία της αυτοκρατορικής τράπεζας δεν ανερχόταν ούτε στο ένα δέκατο του ποσού, που δινόταν στα προηγούμενα χρόνια, Νικ. Γρηγοράς II, 811.

[152] Σύμφωνα με ένα δυτικό χρονικό (Chron. Estense, Muratori 15, 448) εξαφανίσθηκαν τα 8/9 του πληθυσμού της Κωνσταντινουπόλεως. Οπωσδήποτε όμως ο αριθμός των θυμάτων ήταν υπερβολικά υψηλός, Καντακουζηνός III, 49 εξ.

[153] Έχει επικρατήσει ευρύτατα η άποψη, ότι οι βυζαντινές κτήσεις στο Μοριά αποτελούσαν «δεσποτάτο» από την εποχή αυτή και εξής. Σύμφωνα με τον Ferjančić, Despoti 126 εξ., πρέπει να εγκαταλειφθεί η εκδοχή αυτή. Βέβαια οι γιοι του αυτοκράτορα, που κυβερνούσαν το Μοριά, έφεραν συνήθως τον τίτλο του δεσπότη, όχι όμως ως διοικητές της περιοχής του Μοριά, αλλά ως γιοι ή αδελφοί του αυτοκράτορα. Η παραχώρηση σ' αυτούς του τίτλου του δεσπότη δεν είχε καμιά σχέση, ουσιαστική ή χρονική, με την αποστολή τους στην Πελοπόννησο. Οι κτήσεις του Μοριά αποτελούσαν εκχωρημένη σ' αυτούς δικαιοδοσία, όπως οι άλλες περιοχές της αυτοκρατορικής επικράτειας, οι οποίες είχαν παραχωρηθεί την εποχή αυτή ως χορηγίες στα μέλη του ηγεμονικού οίκου. Πρβλ. επίσης τα παραπάνω σελ. 327, υποσ. 48.

[154] Πρβλ. Steihn, Untersuchungeh 25 εξ.

[155] Καντακουζηνός III, 80.

[156] Καντακουζηνός III, 68 εξ. Πρβλ. Heyd, Commevce du Levant I, 498 6 εξ.

[157] Σύμφωνα με το Νικ. Γρηγορά III, 181. Τον αριθμό αυτό ανεβάζει ο Καντακουζηνός III, 266 σε 7.000, που είναι σίγουρα υπερβολικός. Για το δεσπότη Μιχαήλ Παλαιολόγο πρβλ. Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen αρ. 74.

[158] Πρβλ. Καντακουζηνός III, 248. Σύμφωνα με τον Γρηγορά III, 181 οι Τούρκοι ανέρχονταν μάλιστα σε 12.000 άνδρες.

[159] Σύμφωνα με τον Καντακουζηνό III, 33, ο Ματθαίος αρχικά δεν έφερε καμμιά τιμητική διάκριση κατείχε όμως ένα αξίωμα, το οποίο *«τιμήν παρείχε την όπερ δεσπότας, ως ευθύς είναι μετά βασιλέα»*. Η θέση αυτή ανάμεσα στο βασιλιά και στο δεσπότη, για την οποία δεν υπήρχε ιδιαίτερη ονομασία, κατείχε ως πρώτος ο γιος του Μιχαήλ Η', Κωνσταντίνος Παλαιολόγος (Καντακουζηνός III, 33). Αυτό ήταν το περίεργο αποκορύφωμα της αυξανόμενης υποτιμήσεως και διαφοροποιήσεως των τίτλων: η κλίμακα των ανώτατων αξιωμάτων γίνεται τόσο πολύπλοκη, ώστε δεν είναι πια δυνατό να καθορισθεί με συγκεκριμένη ονομασία.

[160] Για τη χρονολογία πρβλ. Charanis, Short Chronicle 347 εξ., που στηρίζεται στους Λάμπρο - Άμαντο, Βραχέα Χρονικά αρ. 52, 22. Πρβλ. ακόμα Jireček, Archiv. f. slav. Philol. 14 (1892) 259. Ο G. Georgiades Arnakis, Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources, Speculum 26 (1951) 111 εξ. και Gregory Palamas, The χιόνες and the Fall of Gallipoli, Byz. 22 (1952) 310 εξ., μεταθέτει την κατάληψη της Καλλιπόλεως στο Μάρτιο του 1355, στηριζόμενος σε άμεσες ενδείξεις. Τούτο όμως είναι

Digitized by 10uk1s

αδύνατο, αφού είναι βέβαιο, ότι η πόλη είχε περιέλθει στους Τούρκους κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννου Καντακουζηνού. Πρβλ. Charanis, On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks, BSI. 16 (1955) 113 εξ., ο οποίος σωστά επιμένει ότι η πόλη καταλήφθηκε το Μάρτιο του 1354.

[161] Δημήτριος Κυδώνης, Migne P.G. 154, 1013.

[162] Για την εξουσία του Gattulusio στη Λέσβο, η οποία συνεχίσθηκε ως την κατάκτηση του νησιού το 1462, πρβλ. Miller, Essays 313 εξ.

[163] Για τη χρονολογία της πτώσεως του Ιωάννου Καντακουζηνού (22 Νοεμβρίου 1354) πρβλ. Loenertz, Lettres de D. Cydonès 109.

[164] Πρβλ. J. Meyendorff, Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialoque inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14 (1958) 149 εξ.

[165] Κωδινός 34 και 36. Κατά τον ίδιο τρόπο είχαν μεταβληθεί σε κενούς τίτλους μ.ά. και τα λοιπά αξιώματα του λογοθέτη καθώς επίσης και το άλλοτε σπουδαιότατο αξίωμα του επάρχου της πόλεως, ίδιο έργο 35 και 39 εξ.

[166] Νικ. Γρηγοράς I, 271, 303 και 305. Δεν μπορούμε λοιπόν να συμφωνήσουμε με τον Dölger, Finanzverwaltung 20, ότι το αξίωμα του «λογοθέτου γενικού» είχε εξαφανισθεί από το 1204. Βλ. την αντίθετη άποψη των Stein, Untersuchungen 33, V. Laurent, Échos d'Or. 38 (1939) 368 εξ., P. Lemerle, Actes de Kuitumus Nr. 34, σελ. 131, J. Verpeaux, Le cursus honorum de Théodore Métochite, REB 18 (1960) 195 εξ., I. Ševčenko, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicèphore Choumnos, Bruxelles 1962, 272 εξ. Πρβλ. ακόμα Andreeva, Očerki 39.

[167] Ljubić, Monum. hist. Slav, merid. Ill, 266. Šafarik, Glasnik srpskog učenog društva 12 (1866) 13.

[168] Hopf, Geschichte I, 448.

[169] Πρβλ. τις διεισδυτικές παρατηρήσεις του Lemerle, Philippes 20 εξ., ο οποίος πρώτος περιέγραψε καθαρά τη δράση των δύο αδελφών.

[170] Ο Halecki, Un empereur 17 εξ. φαίνεται να υπερτιμά τη σημασία των διαπραγματεύσεων που έγιναν στα χρόνια του Ιωάννου Καντακουζηνού. Ο Gay, Clément VI 111 εξ., στον οποίο αναφέρεται ο Halecki, είναι έπιφυλακτικώτερος. Πρβλ. ακόμη M. Viller, La question de l' union des églises, Revue d' hist. eccl. 18 (1922) 26 εξ.

[171] Διεξοδική ανάλυση της επιστολής στου Halecki, Un empereur 31 εξ.

[172] Αυτό έγινε μεταξύ του φθινοπώρου του 1352 και της ανοίξεως του 1354, σύμφωνα με τον V. Mošin, Sv. patriarh Kalist i srpska crkva [Ο όσιος πατριάρχης Κάλλιστος και η σερβική Εκκλησία], Glasnik srpske prav. crkve 27 (1946) 202.

[173] Matteo Villani, Muratori 14,567.

[174] Είναι εντελώς αβέβαιη η χρονολόγηση των τουρκικών κατακτήσεων. Σύμφωνα με τον M. Villani, Muratori 14, 567 το Διδυμότειχο καταλήφθηκε προσωρινά πρώτα το 1359 και οριστικά το Νοέμβριο του 1361. Σύμφωνα με τον Πανάρετο της Τραπεζούντος, έκδ. Ο. Λαμψίδη (1958) 74, 15, η Αδριανούπολη εμφανίζεται ως βυζαντινή κτήση για τελευταία φορά το Μάρτιο του 1362. Πρβλ. Jireček, Archiv f. slav. Philol. 14 (1892) 260 και BZ 18 (1909) 582 εξ. Ο Baringer, Beiträge 46 εξ. νομίζει ότι η κατάληψη του Διδυμοτείχου πρέπει να τεθεί πίσω στα 1360 και της Ανδριανουπόλεως στην άνοιξη του 1361, πράγμα που μου φαίνεται αδύνατο αν λάβουμε υπόψη στο βραχύ χρονικό των Λάμπρου - Άμαντου, αρ. 35. Και οι δύο όμως πηγές περιέχουν οπωσδήποτε λάθη και συγχύσεις. Τούτο δηλώνει και ο Loenetz ως προς το βραχύ χρονικό αρ. 36, ενώ για την βενετική πηγή πρβλ. τις παρατηρήσεις του S. Čirkonič στου St. Novakovič, Srbi i Turki XIV i XV veka [Σέρβοι και Τούρκοι στον δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο αιώνα], Βελιγράδι 1960, 445 εξ. Παραπλανητική είναι η υπόθεση του A. Burmov, Koga e zavladjan Odrin ot turcite? [Πότε καταλήφθηκε η Ανδριανούπολη από τους Τούρκους;], Izv. na Bůlg. istor. družestvo 21 (1945) 23 εξ., ότι η Ανδριανούπολη

Digitized by 10uk1s

έπεσε μετά τη μάχη του Έβρου το 1371. Η υπόθεση αυτή, που στηρίζεται προ παντός σε μεταγενέστερες σερβικές πηγές, αποκρούσθηκε εύλογα από τους M. Tichomirov, Voprosy istorii 1948, 691 εξ. και Babinger, REB 7 (1950) 205.

[175] Πρβλ. Babinger, Beiträge 48 εξ.

[176] Πρβλ. Nikov, Turskoto zavladevane [Η τουρκική κατάκτηση], 46 εξ., Babinger, Beiträge 48 εξ., 57 εξ.

[177] Σύμφωνα με τον Nikov, Turskoto zavladevane 55 εξ.

[178] Τούτο διαφωτίζει ένα κείμενο που εξέδωσε πρόσφατα ο J. Meyendorff, βλ. την επόμενη υποσημείωση.

[179] Πρβλ. J. Meyendorff, Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, DOP 14 (1960) 147 - 77, ο οποίος δημοσιεύει για πρώτη φορά μια σύγχρονη έκθεση για τις διαπραγματεύσεις αυτές και προσφέρει θαυμάσια εισαγωγικά σχόλια. Βέβαια η ενδιαφέρουσα και σπουδαία αυτή έκθεση προέρχεται, όπως είναι φυσικό, από έναν οπαδό του Καντακουζηνού. Βλ. ακόμη του ίδιου, Jean - Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Oecuménique en 1367, Akten des XI. Intern. Byzantinisten - Kongresses, München 1960, 363 εξ.

[180] Πρβλ. Halecki, Un empereur 235 εξ.

[181] Τούτο τονίζει ορθά ο Halecki, Un empereur 205, σε αντίθεση με την εσφαλμένη άποψη του A. Vasiliev, Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l' unione di Roma del 1369, Studi bizantini e neoellenici 3 (1931) 153 - 92.

[182] Ο R.-J. Loenertz, Jean V Paléologue à Venise (1370 -1371), REB 16 (1953) 217 εξ. ανασύνθεσε με ακρίβεια την ιστορία της διαμονής του Ιωάννου Ε' στη Βενετία και έτσι έλυσε οριστικά ένα πολυσυζητημένο πρόβλημα. Ο Halecki, Un empereur 335 εξ., δηλ. είχε υποστηρίξει ότι η κατακράτηση του Ιωάννου Ε' στη Βενετία εξαιτίας των οφειλών του είναι μεταγενέστερη επινόηση και ότι παρέμεινε εκούσια στη Βενετία ένα ολόκληρο χρόνο. Οι Dölger, Johannes VII. 22 εξ., BZ 33 (1933) 134, 43 (1956) 441 και Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 286 εξ. απέδειξαν το αβάσιμο του ισχυρισμού αυτού και πρότειναν την άποψη, ότι ο Ιωάννης Ε' κατακρατήθηκε πράγματι στη Βενετία ως αφερέγγυος οφειλέτης. Μετά την εξαντλητική μελέτη του Loenertz αναιρείται οριστικά η άποψη του Halecki, ενώ η υπόθεση των Dölger και Charanis (την οποία και εγώ υποστήριξα στις προηγούμενες εκδόσεις του βιβλίου τούτου) χρειάζεται ακριβέστερη διατύπωση, η οποία όμως δεν αφορά την ουσία αλλά ορισμένες λεπτομέρειες του ζητήματος. Ο ίδιος μάλιστα ο Loenertz ισχυρίζεται: «Αυτός (ο Ιωάννης Ε') ήταν πράγματι αιχμάλωτος στη Βενετία, όχι όμως αιχμάλωτος για χρέη, όπως εσφαλμένα αναφέρθηκε, αλλά πάντως αιχμάλωτος των χρεών του ή τουλάχιστο εξαιτίας της ελλείψεως χρημάτων» (σελ. 218). Και παρακάτω: «Η Signoria, για να εμποδίσει την αναχώρηση του αυτοκράτορα, δεν ήταν ανάγκη να δέσει τα πόδια του με δεσμά. Γιατί, μη έχοντας χρήματα ή πίστωση, ήταν αδύνατο να ανεφοδιάσει τις γαλλέρες του για το ταξίδι της επιστροφής» (σελ. 225).

[183] Για τη χρονολογία πρβλ. Λάμπρου - Άμαντου, Βραχέα Χρονικά αρ. 47, 32. Σχετικά βλ. Charanis, Short Chronicle 340 και Palaeologi and Ottoman Turks 292.

[184] Δ. Κυδώνη Αλληλογραφία, έκδ. Loenertz, 1, αρ. 37, 5.

[185] Solovjev - Mošin, Grčke povelje srpskih vladara (Ελληνικά χαριστήρια έγγραφα σέρβων ηγεμόνων), αρ. 38, 6.

[186] Δημήτριος Κυδώνης, Migne P.G. 154, 1034.

[187] Solovjev - Mošin, αρ. 35.

[188] Πρβλ. το κείμενο που δημοσίευσε ο P. N. Papageorgiou, BZ 3 (1894) 316, υποσ. 2 από το χειρόγραφο του Πρωτάτου αρ. 21. Βλ. επίσης Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 278, Lemerle, Philippes 214 εξ. Η διοίκηση της Θεσσαλονίκης και οι κατακτήσεις της Μακεδονίας μεταβιβάσθηκαν τότε με επισημότητα στον Μιχαήλ εφ' όρου ζωής, πρβλ. το προοίμιο του χρυσόβουλλου, που συνέταξε ο Κυδώνης, έκδ. Zachariä von Lingenthal, S.B. d. Preuß. Akad. d. Wiss. 1888, II, 1417 εξ.

Digitized by 10uk1s

[189] Πρβλ. το αποκαλυπτικό Πρόσταγμα του Μανουήλ Β' του Δεκεμβρίου 1408, που δημοσίευσε ο V. Mošin, Akti iz svetogorskih arhiva [Έγγραφα από τα αρχεία του Αγίου ΟρουςI, Spomenik 91 (1939) 165 εξ. Περισσότερα για τη δήμευση της γαιοκτησίας των βυζαντινών μονών και τη διανομή τους σε προνοιάριους βλ. στου Ostyogorskij, Féodalité 161 εξ.

[190] Πρβλ. G. Ostrogorsky, Byzance, État tributaire de I' Empire turc, ZRVI 5 (1958) 49 εξ.

[191] Πρβλ. Charanis. Palaeologi and Ottoman Turks 293 εξ. R. Loenertz, La première insurrection d' Andronic IV Paléologue (1373), Échos d' Or. 38 (1939) 340 εξ. F Dölger, Zum Aufstand des Andronikos IV. gegen seinen Vater Johannes V. im Mai 1373, REB 19(1961) 328 εξ.

[192] Δ. Κυδώνη Αλληλογραφία, έκδ. Loenertz, Π, αρ. 167, 15. Κατά τον Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 296 εξ., η παράδοση της Καλλιπόλεως έγινε μετά τις αρχές του 1377 και γι' αυτό στηρίζεται στις πληροφορίες ενός χρονικού από τον δέκατο έκτο αιώνα (Λάμπρου - Άμαντου, αρ. 45, 6). Το πόσο όμως αβέβαιες είναι οι πληροφορίες του χρονικού αυτού αποδεικνύει η είδηση του ότι ο Μουράτ, είχε καταλάβει την ίδια εποχή και τη Σερβία. Ο Loenertz, Lettres de D. Cydonès 114, τοποθετεί την παράδοση της Καλλιπόλεως το Σεπτέμβριο του 1376.

[193] Πρβλ. F. Thiriet, Venise et l'occupation de Ténédos au XIV siècle, Mélanges d' archéol. et. d' hist. 1953, 225 εξ.

[194] Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη (έκδ. Darkó, I, 57, 13 και 58, 1) ο ετήσιος φόρος υποτέλειας είχε καθορισθεί σε 30.000 χρυσά νομίσματα, ενώ σύμφωνα με τον Σφραντζή (έκδ. Παπαδοπούλου, παρ. 60, 21) οι βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις αριθμούσαν 12.000 άνδρες, ιππείς και πεζούς.

[195] Thiriet, όπ.παρ. 228 εξ.

[196] Πρβλ. Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 287, 477. Βλ. ακόμα του ίδιου, Fragment d' une lettre de Jean V Paléologue à la commune de Gênes 1387 - 1391, BZ 51 (1958) 37 εξ.

[197] Πρβλ. Dennis, Manuel II, 46, εξ.

[198] Για τη χρονολογία βλ. Loenertz, Péloponèse 161 εξ.

[199] Πρβλ. Loenertz, Péloponèse 166 εξ.

[200] Πρβλ. Zakythinos, Despotat II, 31 εξ.

[201] Λάμπρου - Άμαντου, Βραχέα Χρονικά αρ. 15, 23 εξ. [Έκδ. P. Schreiner, αρ. 7]. Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès 477 εξ. και Fragment d' une lettre de Jean Vàala commune de Gênes 1387 - 1391, BZ 51 (1958) 39 εξ.

[202] Πρβλ. V. Čorovič, Historija Bosne [Ιστορία της Βοσνίας], Βελιγράδι 1940, 27 εξ., Istorija naroda Jugoslavije [Ιστορία του γιουγκοσλαβικού λαού], I (1953), 530 εξ.

[203] Zivoti kraljeva i arhiepiskopa srpskih [Βίοι σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων], έκδ. Daničić (1866) 381 εξ. Ο M. Laskaris, Le patriarcat de Pec a-t-il été reconnu par l' Église de Constantinople en 1375? Mélanges Diehl I (1930), 171 εξ. αμφισβητεί χωρίς λόγο την αναγνώριση του σερβικού πατριαρχείου από το Βυζάντιο το 1375. Πρβλ. τις παρατηρήσεις μου στο SK 5 (1932) 323 εξ., βλ. ακόμη V. Laurent, L' archevêque de Peć et le titre de patriarche après *Y* union de 1375, Balcania 7 (1944) 303 εξ.

[204] Η υπόδειξη αυτή οφείλεται στην ενδιαφέρουσα μελέτη του Dennis, Manuel II. Φαίνεται όμως ότι ο Dennis υπερτιμά τις επιτυχίες της βυζαντινής αυτής αντεπιθέσεως. Οι σχετικές πληροφορίες στις επιστολές του Δημητρίου Κυδώνη - η μοναδική πηγή που μνημονεύει - έχουν βέβαια πλούσιο ρητορισμό, δεν περιέχουν όμως καμιά συγκεκριμένη είδηση για το τι τελικά επιτεύχθηκε.

[205] Σύμφωνα με τους F. Taeschner και P. Wittek, Die Vezirfamilie der Gadarlyzāde und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 71 εξ. οι Τούρκοι κατέλαβαν τις Σέρρες προσωρινά το 1373. Το ίδιο και ο Loenertz, M.

Digitized by 10uk1s

Paléologue et D. Cydonès 278 (χρονολογία: 1372), ενώ είναι επιφυλακτικοί ο Lemerle, Philippes 217 εξ. και προ παντός ο Dennis, Manuel II, 66 εξ. Η υπόθεση μιας προσωρινής κατοχής της πόλεως από τους Τούρκους το 1372 ή το 1373 βασίζεται στις ειδήσεις του τουρκικού χρονικού του Sa'deddīn και προ παντός σε ένα έγγραφο του Μουράτ Α', που διασώθηκε σε ελληνική μετάφραση και φυλάσσεται στη Μονή Προδρόμου των Σερρών και το οποίο υπόσχεται στη μονή αυτή (αναφέρεται πάντως στους μοναχούς «της εκκλησίας Μαργαρίτου») την προστασία του σουλτάνου. Πρβλ. το κείμενο αυτό στον A. Guillou, Les archives de Saint - Jean - Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, σελ. 155, όπου το έγγραφο χρονολογείται τον Ιούλιο του 1372, ενώ οι Taeschner και Wittek καθώς και η πληροφορία του J. H. Mordtmann που αναφέρουν, οπ. παρ. 72, υποσ. 1, το τοποθετούν στο έτος 1373. Πάντως είναι περίεργο το γεγονός ότι τα βυζαντινά έγγραφα της εποχής αυτής, που μνημονεύουν συχνά τη σερβική κυριαρχία πριν από το 1371 (πρβλ. ιδιαίτερα Lemerle, Actes de Kuitumus, αρ. 33 του Αυγούστου 1375 και αρ. 34 του Οκτωβρίου 1375), δεν αναφέρουν καμιά απολύτως λέξη για υποτιθέμενη κατάληψη της πόλεως από τους Τούρκους που ακολούθησε.

[206] Για τη χρονολογία της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης πρβλ. Charanis, Short Chronicle 359 εξ. Loenertz, M . Paléologue et D. Cydonès 478 εξ. Dennis, Manuel II, 151 εξ. Καθώς φαίνεται η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε προσωρινά από την τουρκική κατοχή και καταλήφθηκε πάλι με έφοδο στις 12 Απριλίου 1394 από τον Βαγιαζίτ Α', όπως έδειξε ο Loenertz, όπ. παρ. 483. Καινούργια στοιχεία για το ότι η Θεσσαλονίκη ήταν ακόμη στα χέρια των Βυζαντινών τον Ιανουάριο του 1394 προσκομίζει ο Μ. Λάσκαρις στον τόμο Κ. Αρμενοπούλου (1951) 331 εξ. [Πρβλ. και G.T. Dennis, The Second Capture of Thessalonica, BZ 57(1964) 53 - 61].

[207] Για τη χρονολογία βλ. Babinger, Beiträge 65 εξ.

[208] Έχουμε ελάχιστες ασφαλείς πληροφορίες για την εξέλιξη της μάχης αφού οι σύγχρονες σχετικές ειδήσεις είναι ελλειπείς και δημιουργήθηκαν γρήγορα μύθοι γύρω από τα γεγονότα Πρβλ. την κριτική παράθεση του S. Čirković στο: St. Novakovič, Srbi i Turci [Σέρβοι και Τούρκοι] (1960) 453 εξ. Τη νεώτερη βιβλιογραφία για τη μάχη του Κοσυφοπεδίου βλ. στο ίδιο έργο, 470. Για τις πληροφορίες των βυζαντινών πηγών βλ. ιδιαίτερα N. Radojčić, Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje, Byz. 6 (1931) 241 εξ. Πρβλ. ακόμη M. Braun, Kosovo, die Schlacht auf dem Amselfeld in geschichtlicher und epischer Überlieferung, Leipzig 1937.

[209] Πρβλ. I. Božić, Dohodok carski, Βελιγράδι 1956, 54 εξ. G. Ostrogorsky, Byzance, État tributaire de l'Empire turc, ZR VI 5 (1958) 53 εξ.

[210] Πρβλ. Dölger, Johannes VII 27 εξ. Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 303 εξ. Τη νεώτερη και σοβαρότερη μελέτη για το πραξικόπημα του Ιωάννου Ζ' έγραψε ο Κόλιας, Η ανταρσία Ιωάννου Ζ', ο οποίος αξιοποιεί για πρώτη φορά τη σπουδαία έκθεση του Ιγνατίου του Smolensk που ήταν αυτόπτης μάρτυρας.

[211] Αυτό αποδεικνύει η έκθεση του Ιγνατίου του Smolensk, πρβλ. Κόλια, Η ανταρσία Ιωάννου Ζ', 39 εξ., 43 εξ.

[212] Πρβλ. την «commissio» για τους Βενετούς απεσταλμένους που αναφέρει ο Silberschmidt, Das oriental. Problem 68.

[213] Λάμπρου - Άμαντου, Βραχέα Χρονικά αρ. 52, 44 [Έκδ. P. Schreiner, αρ. 7]. Πρβλ. Charanis, Palaeologi and Ottoman turks 304. Dölger, Johannes VII 28. Κόλια, Η ανταρσία Ιωάννου Ζ' 41 και 49 εξ.

[214] Χαλκοκονδύλης Ι, 58, έκδ. Darkó. Για την κατάληψη της Φιλαδέλφειας το έτος 1390 πρβλ. Wittek, Mentesche 78 εξ. (όχι το 1379, όπως δηλώνεται συχνά σε παλαιότερα έργα). Από τη συνάφεια των γεγονότων, που περιγράψαμε παραπάνω, γίνεται φανερό ότι το γεγονός αυτό συνέβη ύστερα από την αποκατάσταση του Ιωάννου Ε' και του Μανουήλ, όταν η εξάρτηση από το σουλτάνο ήταν ιδιαίτερα επαχθής και ήταν πασίγνωστο ότι ο Μανουήλ βρισκόταν στο στρατόπεδο του Βαγιαζίτ. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει και ο Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks 304 εξ. και τονίζει ορθά ότι η κατάληψη της πόλεως έγινε οπωσδήποτε στην περίοδο μεταξύ 17 Σεπτεμβρίου 1390 και 16 Φεβρουαρίου 1391, και μάλιστα κατά πάσα πιθανότητα στα τέλη του 1390. Βλ. επίσης Babinger, Beiträge 9, υποσ. 37. Ο H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopels, Baden - Baden 1958, 282 εξ., μεταφράζει ένα σπουδαίο απόσπασμα από ένα ανέκδοτο έργο του Ιωάννου Χορτασμένου, ο οποίος περιγράφει την αξιοθρήνητη κατάσταση της αυτοκρατορίας πριν από τη μάχη της Αγκύρας. Για να

Digitized by 10uk1s

διαζωγραφίσει την τότε «τερατώδη δουλεία» της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων, υπενθυμίζει το γεγονός ότι «οι βάρβαροι δεν άφησαν τον ευσεβέστατο αυτοκράτορά μας ούτε μια στιγμή να αναπνεύσει, αλλά τον κυνηγούσαν παντού εδώ και κει και με τη βοήθειά τους κατέλαβαν στην εξουσία τους τις πόλεις που δεν είχαν ακόμη υποδουλωθεί...» (σελ. 285).

[215] Δούκας 77, 11, έκδ. Grecu (CB 48). Ο Silberschmidt, Das oriental. Problem, αντιστρέφει τελείως τα πράγματα όταν ομιλεί για μια «τουρκοβυζαντινή ένωση» («συμμαχία» ή «συνεννόηση») κατά την περίοδο αυτή και επεκτείνεται σε μια «τουρκική πολιτική των αυτοκρατόρων», όπου «οι Τούρκοι ήταν το όπλο του αυτοκράτορα εναντίον όλων των εχθρών του», ενώ αποδίδει στη βενετική σύγκλητο το φόβο για τη σύσταση μιας «ελληνικής αυτοκρατορίας του τουρκικού έθνους» (σελ. 52, 68, 70, 79 και άλλου).

[216] Για τη χρονολογία βλ. Λάμπρου - Άμαντου, Βραχέα Χρονικά αρ. 52, 47, πρβλ. ακόμη αρ. 29, 23. Σχετικά βλ. Charanis, Short Chronicle 357 εξ. [Βλ. τώρα P. Schreiner, Kleinchroniken, τόμ. 2, σ. 345].

[217] Πρβλ. Dölger, Johannes VII. 28.

[218] Σφραντζής I, 120, έκδ. Παπαδοπούλου.

[219] Σύμφωνα με το Δούκα 77, 26, έκδ. Grecu (CB, 49), ο Βαγιαζίτ εξαγριωμένος από τη δραπέτευση του Μανουήλ, του έστειλε ένα μήνυμα, που τελείωνε με τα εξής λόγια: *«ει ου βούλει ποιήσαι και δούναι όσα σοι προστάττω, κλείσον τας θύρας της πόλειυς, και βασίλευε εν μέσω αυτής· τα δε εκτός αυτής εμά πάντα εισίν».*

[220] Πρβλ. A. M. Sehneider, Die Bevölkerung Konstantinopels, im XV. Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol. - hist. Kl. 1949, τεύχ. 9, σελ. 236 εξ.

[221] Πρβλ. Zakythinos, Despotat I, 153 εξ. και προπαντός Loenertz, Péloponèse 172 εξ. Βλ. ακόμα V. Laurent, Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragas. REB 5 (1947) 180.

[222] Πρβλ. τα σχόλια του Jireček, BZ 18 (1909) 584 εξ. για την έναρξη του αποκλεισμού το έτος 1394.

[223] Πρβλ. K. M. Setton, Catalan Domination of Athens, Cambridge Mass. 1948, 125 εξ. Επίσης Miller, Essays 135 εξ., Longnon, Empire latin 323 εξ.

[224] Πρβλ. Zakythinos, Despotat I, 155 εξ., Loenertz, Péloponèse 185 εξ.

[225] Ο Nikov, Turskoto zavladevane 69, υποσ. I τόνισε σωστά, ότι οι περιγραφές των τουρκικών πηγών μάλλον παρουσιάζουν ορισμένες συγχύσεις ή επαναλήψεις των γεγονόταν των ετών 1388 και 1393. Πρβλ. τα διεξοδικά σχόλια του Babinger, Beiträge 29 εξ., ο οποίος όμως προχωρεί πολύ μακριά όταν διαγράφει εντελώς τη βουλγαρική εκστρατεία του 1388.

[226] Η άποψη που διατυπώθηκε στην παλαιότερη έρευνα και που εγκαταλείφθηκε αργότερα, ότι δηλ. η μάχη της Rovine κατέληξε σε στρατιωτική συντριβή των Τούρκων, περιέχει μεγάλη δόση πιθανότητας, ύστερα μάλιστα από τις αξιόλογες παρατηρήσεις του Dj. Sp. Radojičić, Jedna glava iz «zivota Stefana Lazarevica» od Konstantina Filozofa [Ένα κεφάλαιο από το Βίο του Στεφάνου Lazarević του Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου], Hrišćanski život 6 (1927) 138 εξ. και του M. Dinić, Hronika sendeniskog kaludjeva kao izvor za bojeve na Kosovu i Rovinama [Το χρονικό των μοναχών του αγ. Διονυσίου ως πηγή για τις μάχες του Kosovo και της Rovine], Prilozi za knjizevnost, jezik, istoriju i folklor 17 (1937) 51 εξ. Σύμφωνα με τον Babinger, Beiträge 3 εξ., που στηρίζεται σε τουρκικές πηγές, η μάχη δεν κατέληξε σε νίκη κανενός. Είναι βέβαιο ότι η μάχη της Rovine δεν έλαβε χώρα στις 10 Οκτωβρίου 1394, όπως υποστηρίχθηκε παλαιότερα, αλλά μάλλον στις 17 Μαΐου 1395, όταν μάλιστα ο Dj. Radojičić, οπ. παρ. και Listina manastira Petre ob oktobra 1395 g. kao izvor za hronologiju bitke na Ravinama, Bogoslavlje 2 (1927) 29 εξ. [La chronologie de la bataille de Rovine, Revue hist. du Sud - Est europ. 5, 1928, 136 εξ.] απέδειξε πειστικά ότι η 17 Μαΐου 1395 είναι η ημερομηνία του θανάτου του Κωνσταντίνου Δράγαση, που έπεσε στη μάχη αυτή. Το αναγκαστικό αυτό συμπέρασμα ενισχύθηκε και από τα σπουδαία επιχειρήματα του M. Dinić, όπ. παρ., και δεν κλονίζεται καθόλου από τις παρατηρήσεις του Babinger, Beiträge 3 εξ., ο οποίος συνηγορεί για το έτος 1393. Τη χρονολογία του Radojičić δέχονται δικαιολογημένα ο Zakythinos, Despotat I, 153, υποσ. 3 και ο Loenertz, Péloponèse 175, και αλλού. Πρβλ. ακόμη V. Laurent, REB 5 (1947) 180, υποσ. 3 και 6 (1948) 282.

Digitized by 10uk1s

[227] Πρβλ. G. Kling, Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396, Diss. Berlin 1906. A. S. Atiya, The Crusade of Nicopolis, London 1934 R. Rosetti, The Battle of Nicopolis (1396), The Slavonic Review 15 (1937) 629 εξ.

[228] Πρβλ. την περιγραφή στο οδοιπορικό του βαυαρού Schiltberger, ο οποίος έλαβε μέρος στη μάχη και συνελήφθη αιχμάλωτος, έκδ. V. Langmantel, Tübingen 1885, 7.

[229] Πρβλ. J. H. Mordtmann, Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts, BNJ 4 (1923) 346 εξ.

[230] Πρβλ. Zakythinos, Despotat I, 156 εξ. με τις παραπομπές του στις πηγές.

[231] Miklosich - Müller II, 191 εξ. Λείπει το τέλος της επιστολής αυτής του πατριάρχη Αντωνίου (1388 - 1390, 1391 - 97), και συνεπώς δεν φέρνει ημερομηνία. Αποδόθηκε στο έτος 1393, ανήκει όμως πιθανώτατα στην περίοδο 1394 - 97 επειδή κάνει λόγο για εγκλωβισμό της Κωνσταντινουπόλεως ενώ ο αποκλεισμός του Βαγιαζίτ άρχισε το 1394 (βλ. παραπάνω σελ.)

[232] Miklosich - Müller II 190.

[233] Polnoe Sobr. Russk. Letopisej 11 (1897) 168.

[234] Το έγγραφο εξουσιοδοτήσεως, που συνέταξε για το σκοπό αυτό στις 15 Αύγουστου 1397 για τους γάλλους μεσολαβητές, εξέδωσε και σχολίασε ο Σπ. Λάμπρος, Νέος Ελληνομνήμων 10 (1913) 248 εξ.

[235] Η καλύτερη και διεξοδικώτερη περιγραφή του περίφημου αυτού ταξιδιού με πολλές αναφορές στις πηγές είναι του Vasiljev, Putesestvie Manuila. Βλ. επίσης G. Schlumberger, Un empereur de Byzance à Paris et à Londres, στο Byzance et les croisades (1927) 87 - 147, 361/62.

[236] Chronicon Adae de Usk, έκδ. E. M. Thompson (1904) 57. Πρβλ. Vasiljev, Putešestvie Manuila 272 και History 634.

[237] Πρβλ. W. Barthol, Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens (1935) 209 εξ. R. Grousset, L' empire des Steppes (1979) 486 εξ.

[238] Δούκας 109, 20, έκδ. Grecu (CB, 77).

[239] Για την ημερομηνία πρβλ. Vasiljev, Putesestvie Manuila 285, υποσ. 3.

[240] Ο G. Roloff, Die Schlacht bei Angora, Hist. Z. 161 (1940) 244 εξ. πιστεύει ότι η αποχώρηση του Τιμούρ και η εγκατάλειψη της προσπάθειας να καταλάβει τη Μ. Ασία οφείλεται στην ανεπάρκεια των δυνάμεών του που είχαν δεχθεί μεγάλες απώλειες. Οι πηγές δίνουν υπερβολικές πληροφορίες για τον αριθμό των αρχικών του δυνάμεων στην Άγκυρα, τις οποίες ο Roloff υπολογίζει, οπως και τις δυνάμεις των Οθωμανών, σε περίπου 20.000 άνδρες.

[241] Για την περίοδο αυτή πρβλ. την διεξοδική μελέτη του Jorga, Geschichte I, 325 εξ.

[242] Τον τίτλο του δεσπότη παραχώρησε σ' αυτόν ο Ιωάννης Ζ', όταν επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη μετά τη μάχη της Αγκύρας, στην οποία υποχρεώθηκε να λάβει μέρος ως υποτελής του Βαγιαζίτ, πρβλ. Ferjančić, Despoti 182 εξ.

[243] Για τη χρονολογία βλ. Heyd, Commerce du Levant II, 286. G. Ostrogorsky, Byzance, État tributaire de l' Empire turc, ZRVI 5 (1958) 53, υποσ. 20.

[244] Σε ένα μάλλον παραθεωρημένο έγγραφο της 29ης Σεπτεμβρίου 1404 ο Μανουήλ Β' δίνει οδηγίες στο Δημήτριο Βουλιώτη, τον οποίο απέστειλε ως εντολοδόχο του στο απελευθερωμένο Άγιον Όρος (έκδ. του Αρκαδίου Βατοπεδινού στο περιοδικό Γρηγόριος ο Παλαμάς 2 (1918) 449 - 52). Το διαφωτιστικό αυτό έγγραφο αποδεικνύει ότι ο Μανουήλ είχε παραχωρήσει την περιοχή της Θεσσαλονίκης στον Ιωάννη Ζ', και υπέγραψε μαζί του για το θέμα αυτό μια επίσημη σύμβαση. Το ίδιο έγγραφο μας πληροφορεί, ότι η κατάργηση του τουρκικού φόρου δεν σήμαινε τέλεια απαλλαγή του βυζαντινού πληθυσμού από το χαράτσι.

Digitized by 10uk1s

Ο αυτοκράτορας είχε «δωρήσει» στις μονές του Άθω και σε πολλούς άλλους γαιοκτήμονες μόνο τα δύο τρίτα του ποσού το οποίο *«εις την ημέραν του Αμηρά εκείνου του Παγιαζίτ πέι»* είχε επιβληθεί ως χαράτσι, ενώ το ένα τρίτο καταβαλλόταν και στη συνέχεια με τη διαφορά ότι στο εξής είσέρρεε στο βυζαντινό κρατικό ταμείο με την παλαιά ονομασία χαράτσι. Πρβλ. G. Ostrogorsky, Byzance, État tributaire de l' Empire turc, ZRVI 5 (1958) 54 εξ. Για τις εδαφικές μεταβολές στην ύστερη βυζαντινή περίοδο πρβλ. τη χρήσιμη μελέτη του A. Bakalopoulos, Les limites de l' Empire byzantin depuis la fin du XIV siècle jusqu' à la chute (1453), BZ55 (1962) 56 εξ.

[245] Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά III (1926) 246 - 65. IV (1930), 113 - 35. Migne P.G. 160, 821 - 66. Για τις ιδέες του Πλήθωνα πρβλ. H.F. Tozer, A Byzantine Reformer, Journ. of Hell. Studies 7 (1886) 353 εξ. J. Dräseke, Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes, N. Jahrb. f. das klass. Altertum 27 (1911) 102 εξ. Zakythinos, Despotat I, 175 εξ., II, 322 εξ. M.V. Anastos, Pletho's Calendar and Liturgy, DOP 4 (1948) 183-305. I. Π. Μαμαλάκης, Γεώργιος Γεμιστός - Πλήθων, Αθήναι 1939 και προ παντός F. Masai, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956. Περισσότερη βιβλιογραφία στου Moravcsik, Byzantinoturcica I[2], 478 εξ. Σπουδαίο κείμενο για τις τότε συνθήκες στην Πελοπόννησο είναι και η *«επιδημία Μάζαρι εν Άδου»,* έκδ. Boissonade, Anecd. gr. III (1831) 122 - 86.

[246] Για τη διαμονή του Ιωάννου Η' στη Θεσσαλονίκη το έτος 1416 βλ. Μ. Λάσκαρη, Τόμος Κ. Αρμενοπούλου (1951) 440 εξ.

[247] Πρβλ. Zakythinos, Despotat I, 180 εξ.

[248] Πρβλ. F. Dölger, Die Krönung Johanns VIII. zum Mitkaiser, BZ 36 (1936) 318 εξ.

[249] Πρβλ. Jorga, Geschichte I, 378 εξ.

[250] Ο Κ. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1967, 34 εξ. εξέδωσε σπουδαία έγγραφα από τα αρχεία της Βενετίας, τα οποία αποδεικνύουν ότι η έκθεση των γεγονότων που βρίσκουμε σ' όλες τις προγενέστερες μελέτες (καθώς και στην πρώτη γερμανική έκδοση του βιβλίου αυτού), σύμφωνα με την οποία ο Ανδρόνικος δήθεν πούλησε την πόλη στη Βενετία για 50.000 δουκάτα, είναι μεταγενέστερος μύθος. Ανάγεται όμως στο λεγόμενο Χρονικό Maius του Σφραντζή, το οποίο, όπως έδειξαν οι νεώτερες έρευνες (βλ. παραπάνω, σελ. ? υποσ. 9) πρέπει να χρησιμοποιείται με μεγάλη προσοχή: Πρβλ. ακόμη P. Lemerle, La domination vénitienne à Thessalonique, Miscellanea G. Galbiati III (Fontes Ambrosiani 27) (1951) 219 εξ.

[251] Κ. Μέρτζιος, οπ. παρ. 66 εξ.

[252] Πρβλ. Wroth, Byz. Coins I, πιν. LXVIII εξ. A. Blanchet, Les dernières monnaies d' or des empereurs byzantins, Revue numism. 14 (1910) 78 εξ. Stein, Untersuchungen 113 εξ. Zakythinos, Crise monétaire 17 εξ.

[253] Zakythinos, Despotat I, 204 εξ.

[254] Σφραντζής I, 178 (έκδ. Παπαδοπούλου).

[255] Διεξοδική περιγραφή των διαπραγματεύσεων της συνόδου δίνει ο G. Hofmann, Die Konzilsarbeit in Ferrara, Orient. Christ. Period. 3 (1937) 110 - 40, 403 - 55. Die Konzilsarbeit in Florenz, ίδιο περ. 4 (1938) 157 - 88, 372 - 422. Καινούργια στοιχεία για την προϊστορία της συνόδου περιέχει η πραγματεία του ίδιου, Rodrigo, Dekan von Braga. Kaiser Johann VIII. Palaiologos. Zwei Briefe aus Konstantinopel, 13. Oktober und 18. November 1437, zur Vorgeschichte des Konzils von Florenz, ίδιο περ. 9(1943) 171 εξ. Για την προϊστορία της συνόδου της Φλωρεντίας πρβλ. επίσης V. Laurent, Les préliminaires du concile de Florence: Les neuf articles du pape Martin V et la réponse du patriarch Joseph II (Octobre 1422), REB 20 (1962) 5 - 60. Την πιο σπουδαία έκδοση των πηγών για την ιστορία της συνόδου της Φλωρεντίας οφείλουμε επίσης στον G. Hofmann, Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes, I - III, Roma 1940 - 1946. Πρβλ. ακόμη J. Gill, The Council of Florence, Cambridge 1958 και Greeks and Latins in a Common Council: The Council of Florence, Orient. Christ. Period. 25 (1959) 265 εξ.

[256] Πρβλ. A. Mercati, Il decreto d' unione del 6 luglio 1439 nell' Archivio Vaticano, Orient. Christ. Period. 11 (1945) 3 εξ. Το διάταγμα της ενώσεως δημοσιεύθηκε στο πρωτότυπο - λατινικά και ελληνικά - στην έκδοση των πηγών του Hofmann (βλ. προηγούμενη υποσ.), II, αρ. 176, σελ. 68 - 79.

Digitized by 10uk1s

[257] L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, Paderdorn 1923. Περισσότερη βιβλιογραφία και πηγές βλ. στου Beck, Kirche 767 εξ.

[258] Πρβλ. B. Krekić, Učešče Dubrovnika u ratovima protiv Turaka 1443 i 1444 g. (Η συμμετοχή του Dubrovnik στον πόλεμο εναντίον των Τούρκων το 1443 και 1444), ZRVI 2 (1953) 148.

[259] Όλες τις πηγές καθώς και ολόκληρη τη βιβλιογραφία για τον Σκεντέρμπεη συγκέντρωσε ο J. Radionić, Djuradj Kastriot Skenderbeg Albanja u XV veku [Γεώργιος Καστριώτης Σκεντέρμπεης και η Αλβανία τον δέκατο πέμπτο αιώνα], Βελιγράδι 1942.

[260] Πρβλ. Zakythinos, Despotat I, 226 εξ.

[261] Krekić, όπ. παρ. 149 εξ.

[262] Εντελώς καινούργιο φως στα γεγονότα του 1444 και ιδιαίτερα στη συμφωνία της Αδριανουπόλεως ρίχνουν οι επιστολές του ανθρωπιστή Κυριακού του Αγκώνα, τις οποίες κατέστησε προσιτές στην έρευνα ο F. Pall, Ciriaco d' Ancona e la crociata contro i Turchi, Bull. hist, de l' Acad. Roumaine 20 (1938) 9 - 68 και επανεξέδωσε σε νέα διάταξη ο O. Halecki, The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems, New York 1943. Ωστόσο και οι δυο ερευνητές διαφωνούν ριζικά στην αξιολόγηση των περιστάσεων που οδήγησαν στην καταστροφή της Βάρνας. Ο Halecki, αναφερόμενος σε μια άποψη, που υποστηρίχθηκε παλαιότερα στην πολωνική ιστοριογραφία, επιχειρεί να αποδείξει ότι ο βασιλιάς Βλαδισλάβος ουδέποτε υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με το σουλτάνο και επομένως η συνθήκη του Szegedin είναι μύθος. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να κατηγορηθεί ο νεαρός Jagellone για παράβαση όρκου. Την υπόθεση όμως αυτή αναιρούν οι ομόφωνες και ανεξάρτητες ειδήσεις πολλών καλά πληροφορημένων πηγών και ο Halecki, 67 εξ. μάταια επιχειρεί να τις αποδυναμώσει. Ακριβώς το αντίθετο, απ' ό,τι επιθυμεί να αποδείξει, μαρτυρούν πολλοί σύγχρονοι από διαφορετικές χώρες και με διαφορετικές ιδιότητες, όπως λχ. ο Μωάμεθ Β', ο Eneas Silvio Piccolomini (ο μετέπειτα πάπας Πίος Β'), ο πολωνός ιστορικός Dlugosz και ο λόγιος Galka, ο βουργουνδός Walerand de Wawrin, οι Βυζαντινοί Δούκας και Χαλκοκονδύλης. Πολύ σωστά λοιπόν ο F. Pall, Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Sceged et de sa rupture, Bull. hist. de l' Acad. Roumaine 22 (1941) 144 εξ. και Un moment décisif de l' histoire du Sud - Est européen: la croisade de Varna, Balcania 7 (1944) 102 εξ., αποκρούει κάθε αμφιβολία για την ιστορικότητα της συνθήκης του Szegedin καθώς και για το γεγονός της ακυρώσεώς της. Το αμφιλεγόμενο αυτό ζήτημα μελέτησε διεξοδικά ο F. Babinger, Von Amurath zu Amurath. Vor- und Naschspiel der Schlacht bei Varna, Oriens 3 (1950) 229 εξ. Πρβλ. ακόμα του ίδιου, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 28 εξ.

[263] Πρβλ. Zakythinos, Despotat I, 235 με τις αναφορές στις πηγές.

[264] Το βίο της αυτοκράτειρας αυτής περιγράφει διεξοδικά ο D. Anastasijevic, Jedina vizantijska carica Srpkinja [Η μοναδική βυζαντινή αυτοκράτειρα σερβικής καταγωγής], Brastvo 30 (1939) 26 εξ. Πρβλ. επίσης ίδιο περ. 31 (1940) 78 εξ. και 32 (1941) 50 εξ. Ήταν η κόρη του «κυρίου» Κωνσταντίνου Δράγαση, ο οποίος εξουσίαζε τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου τέταρτου αιώνα στην ανατολική Μακεδονία πρώτα με τον αδελφό του, το δεσπότη Ιωάννη Δράγαση και έπειτα μόνος του, και έπεσε το 1395 στη μάχη της Rovine (βλ. παραπάνω, σελ. και υποσ. 226). Το γεγονός ότι μόνο ο Κωνσταντίνος ΙΑ' και όχι ο αδελφός του έφερε το όνομα Δράγασης, εξηγείται μάλλον από το ότι διατηρούσε το πρώτο όνομα του παππού του [Πρβλ. G. Ostrogorski, Gospodin Konstantin Dragas, Sbornik Filorofskog Fakulteta 7 (Βελιγράδι 1963), σ. 287 - 294].

[265] Δούκας 329, 11, έκδ. Grecu.

[266] Πρβλ. Norden, Papsttum und Byzanz. 731 εξ. Fr. Cerone, La politica orientale di Alfonso di Aragona, Archivio Storico per le provincie Napoletane 27(1902) 3 εξ. 380 εξ., 555 εξ., 774 εξ. και 28 (1903) 153 εξ. C. Marineseu, Le pape Nicolas V et son attitude envers l' Empire byzantin, Bull. de l' Inst. Archéol. Bulgare 9 (1935) 331 εξ. και Contribution à l' histoire des relations économiques entre l' Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453, Studi biz. e neoell. 5 (1939) 209 εξ. R. Guilland, Αι προς την Δύσιν εκκλήσεις Κωνσταντίνου ΙΑ' του Δράγασση προς σωτηριαν της Κωνσταντινουπόλεως, ΕΕΒΣ 22 (1952) 60 εξ.

[267] Σχετικά με τη μάχη για την Κωνσταντινούπολη βλ. E. Pears, The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks, 1903. (Αντίθετα το έργο του G. Schlumberger, Le

Digitized by 10uk1s

siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453 [1915], δεν έχει αυτοτελή αξία). Πρβλ. ακόμα E. Pears, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 693 εξ. και τη θαυμάσια βιβλιογραφία στο ίδιο εργ. 883 εξ., καθώς και F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 88 εξ. C. Amantos, La prise de Constantinople στο: Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes 1953, 9 εξ.

[268] Κριτόβουλος, έκδ. Müller, F.H.G. V, 80.

[269] Πρβλ. G. Kolias, Constantin Paléologue, le dernier défenseur de Constantinople, στο: Le Cinq - centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes 1953, 41 εξ.

[270] Πρβλ. F. Babinger, La date de la prise de Trébizonde par les Turcs, REB 7 (1950) 205 εξ.

Digitized by 10uk1s

ΣΟΥΒΟΙ
ΦΡΑΓΚΟΙ
ΒΗΣΙΓΟΤΘΟΙ
ΒΟΥΡΓΟΥΝΔΟΙ
ΛΟΓΓΟΒΑΡΔΟΙ
ΓΕΠΙΔΑΙ
ΣΛΑΒΟΙ
ΑΝΤΑΙ
ΑΒΑΡΟΙ
ΑΒΑΣΓΟΙ
ΑΛΑΝΟΙ
ΛΑΖΙΚΗ
ΙΒΗΡΙΑ
ΣΑΣΑΝΙΔΩΝ
ΠΕΡΣΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΒΑΛΕΑΡΙΔΕΣ
ΣΑΡΔΗΝΙΑ
ΚΟΡΣΙΚΗ
ΚΕΡΚΥΡΑ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΣΙΚΕΛΙΑ
ΜΕΛΙΤΗ
ΚΡΗΤΗ
ΚΥΠΡΟΣ
ΡΟΔΟΣ
ΚΩΣ
ΛΕΣΒΟΣ
ΧΙΟΣ
ΣΑΜΟΣ
ΙΚΑΡΙΑ
ΛΗΜΝΟΣ
ΑΡΑΒΙΑ ΛΑΧΜΙΔΩΝ
(ὑπὸ Περσικὴ κυριαρχία)
ΑΡΑΒΙΑ ΓΑΣΣΑΝΙΔΩΝ
(ὑπὸ Βυζαντινὴ κυριαρχία)
Χάρτης Α'
Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Α'
στὰ 565
Τὰ ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.
Οἱ κατακτήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ.
0 200 400 600 Km.

Χάρτης Β΄

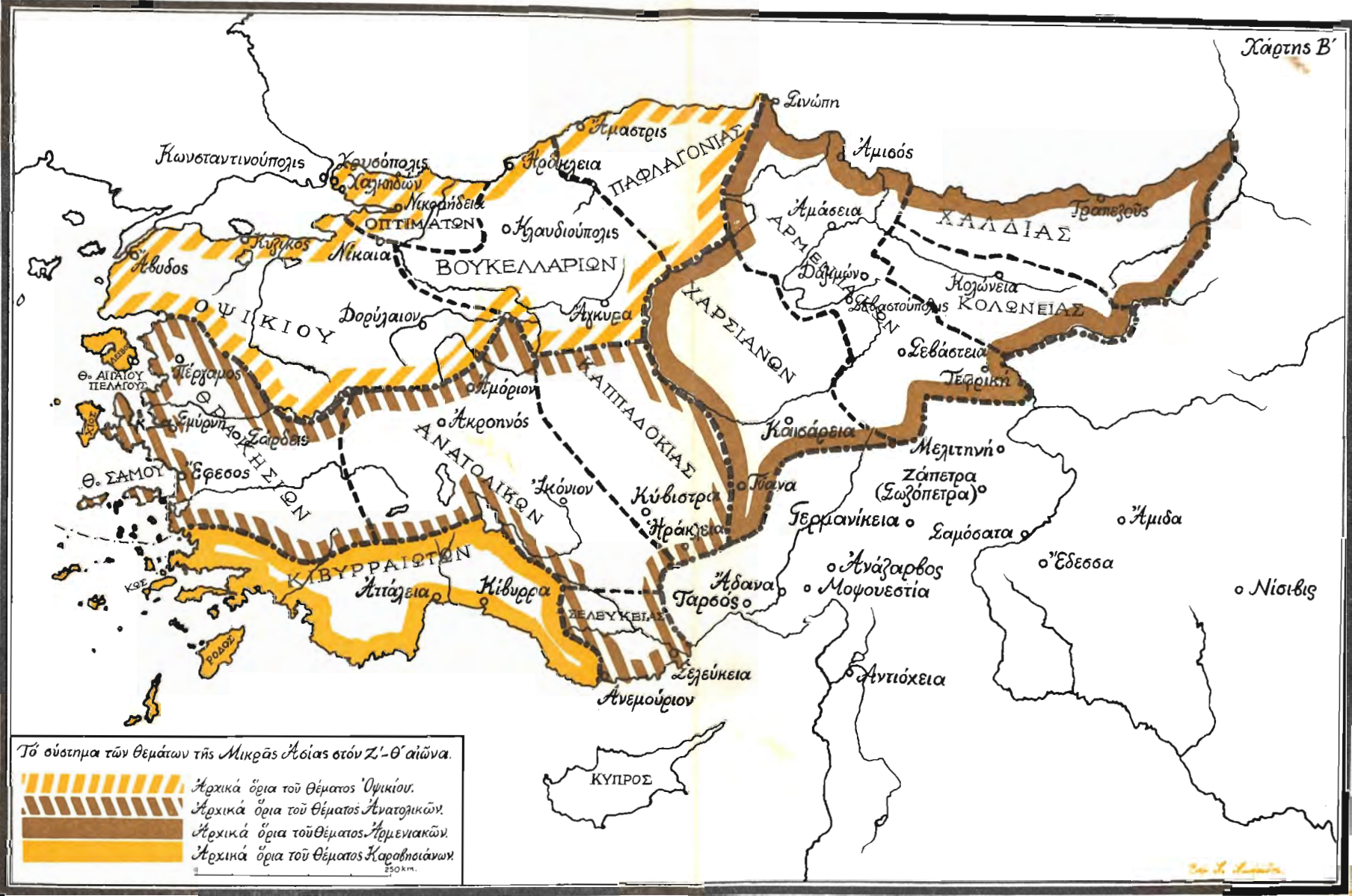
Κωνσταντινούπολις
Χρυσόπολις
Χαλκηδών
Νικομήδεια
ΟΠΤΙΜΑΤΩΝ
Κύζικος
Νίκαια
Ἄβυδος
Κραυδιούπολις
ΒΟΥΚΕΛΛΑΡΙΩΝ
Δορύλαιον
Ἀγκύρα
Ὀψικίου
Θ. ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ
Λέσβος
Χίος
Πέργαμος
Θ. Ἀνατολικῆς
Σμύρνη
Σάρδεις
Θ. ΣΑΜΟΥ
Ἔφεσος
Κῶς
Ρόδος
Ἀκρόνιον
Ἀκρονός
ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ
Ἰκόνιον
ΚΙΒΥΡΡΑΙΩΤΩΝ
Ἀττάλεια
Κίβυρρα
ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ
Σελεύκεια
Ἀνεμούριον
ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ
Κύβιστρα
Ἡράκλεια
Κόνια
ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΑΣ
Πομπηιόπολις
Ἡράκλεια
Σινώπη
Ἀμισός
Ἀμάσεια
ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ
Δαγιμών
Σεβαστούπολις
ΧΑΡΣΙΑΝΩΝ
ΧΑΛΔΙΑΣ
Τραπεζοῦς
Κολώνεια
ΚΟΛΩΝΕΙΑΣ
Σεβάστεια
Τεφρική
Καισάρεια
Μελιτηνή
Ζάπετρα (Ζωζόπετρα)
Γερμανίκεια
Σαμόσατα
Ἄμιδα
Ἔδεσσα
Ἀνάζαρβος
Μοψουεστία
Νίσιβις
Ἄδανα
Ταρσός
Ἀντιόχεια
ΚΥΠΡΟΣ
Τό σύστημα τῶν θεμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στόν Ζ΄-Θ΄ αἰῶνα.
Ἀρχικά ὅρια τοῦ θέματος Ὀψικίου.
Ἀρχικά ὅρια τοῦ θέματος Ἀνατολικῶν.
Ἀρχικά ὅρια τοῦ θέματος Ἀρμενιακῶν.
Ἀρχικά ὅρια τοῦ θέματος Καραβησιάνων.
250 km.

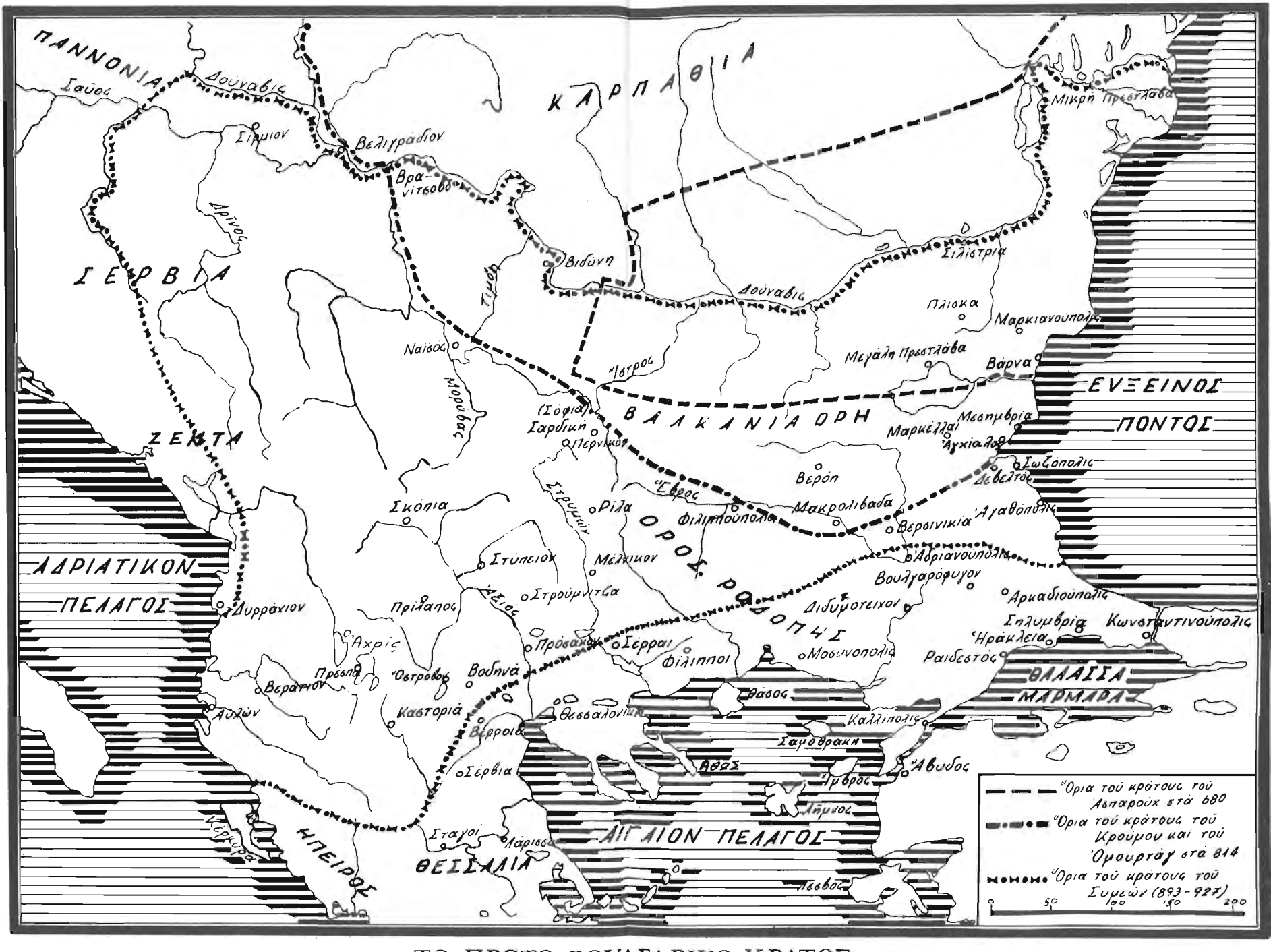

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Β! ΣΤΑ: 1025
Τά όρια τής αύτοκρατορίας στα 1025
Καταχτήσεις μετά τό 1025
Όνοματα τών ΘΕΜΑΤΩΝ..... ΟΨΙΚΙΟΥ.....
ΣΙΡΜΙΟΥ
ΔΑΛΜΑΤΙΑΣ
ΠΑΡΙΣΤΡΙΟΝ
ΠΕΡ. ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ
ΘΡΑΚΗΣΙΩΝ
ΣΑΜΟΥ
ΟΠΤΙΜΑΤΩΝ
ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΑΣ
ΒΟΥΚΕΛΛΑΡΙΩΝ
ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ
ΧΑΛΔΙΑΣ
ΚΟΛΩΝΕΙΑΣ
ΧΑΡΣΙΑΝΩΝ
ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ
ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ
ΛΥΚΑΝΔΟΥ
ΚΙΛΙΚΙΑΣ
ΚΙΒΥΡΡΑΙΩΤΩΝ
ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ
ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ
ΤΑΡΩΝ
ΙΒΗΡΙΑΣ
ΒΑΣΠΟΥΡΑΚΑΝ
ΘΕΟΔΟΣΙΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ
ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ
ΧΕΡΣΩΝΟΣ
ΚΥΠΡΟΣ
ΚΡΗΤΗ
ΡΟΔΟΣ
ΕΥΒΟΙΑ
ΚΑΥΚΑΣΟΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΚΕΡΚΥΡΑ
ΛΗΜΝΟΣ
ΝΑΞΟΣ
ΑΝΔΡΟΣ
Σιρμιον
Βελιγράδιον
Ραγούσα
Βιδύνη
Νικόπολις
Σιλίστρια
Βάρνα
Φιλιππούπολις
Σαρδική (Σόφια)
Πέρνικον
Σκόπια
Πρίλαπος
Αχρίς
Θεσσαλονίκη
Σέρραι
Βέρροια
Καστορία
Λάρισσα
Θάσος
Αδριανούπολις
Ηράκλεια
Χρυσόπολις
Νικομήδεια
Νίκαια
Άβυδος
Αδραμύττιον
Πέργαμος
Σμύρνη
Σάρδεις
Έφεσος
Μίλητος
Αττάλεια
Ικόνιον
Αμόριον
Δορύλαιον
Άγκυρα
Σινώπη
Αμαστρις
Τραπεζούς
Κολώνεια
Σεβάστεια
Καισάρεια
Τύανα
Μελιτηνή
Σαμόσατα
Έδεσσα
Νίσιβις
Χαρράν
Μοσούλη
Αντιόχεια
Λαοδίκεια
Τρίπολις
Βηρυτός
Δαμασκός
Τιβεριάς
Καισάρεια
Ιεροσόλυμα
Σελεύκεια
Ταρσός
Άδανα
Χαλέπιον
Εύφράτης
Θεοδοσιούπολις
Μαντζικέρτ
Ήλιούπολις (Baalbek)
Έμεσα
Συρακούσαι
Ταυρομένιον
Μεσσήνη
Ρουσάνον
Τάρας
Βρινδήσιον
Βάρις
Δυρράχιον
Σκόδρα
Ιάδερα
Σπαλάτον
Θεοδοσία (Καφφα)
Χερσών
Κάρς
Άνιον
άπο 1045
1032

ΚΡΟΑΤΙΑ
ΟΥΓΓΑΡΙΑ
π. Σαύος
Σίρμιον
Semlin
Βελιγράδι
Βιδύνη
ΠΑΝΤΖΙΝΑΚΟΙ
έπειτα
ΚΟΥΜΑΝΟΙ
π. Δούναβις
Θεοδοσία
(Kaffa)
Ταταρία
(Taman)
Χερσών
Ζάρα (Zadar)
Σεβενίκος
(Sibenik)
Σπόλεττον
(Spliet)
ΔΑΛΜΑΤΙΑ
ΒΟΣΝΙΑ
π. Δρίνος
π. Μοράβας
ΡΑΣΙΑ
Ράση
Ναϊσσός
Τύρνοβο
Βάρνα
Σαρδική (Σόφια)
Μεσημβρία
Αγχίαλος
Σωζόπολις
Φιλιππούπολις
π. Marica (Έβρος)
Αδριανούπολις
Σινώπη
Αμαστρις
Ηράκλεια
Τραπεζούς
Θεοδοσιούπολις
(Ερζερούμ)
ΔΑΝΙΣΜΑΝΙΔΑΙ
ΣΟΥΛΤΑΝΑΤΟ
ΙΚΟΝΙΟΥ
(Ρούμ)
Σεβάστεια
Καισάρεια
Μελιτηνή
Δαμόσατα
Γερμανίκεια
(Maraçh)
Έδεσσα
Harran
Χαλέπιον
Ανάζαρβος
Τύανα
Ικόνιον
Ηράκλεια
Αδανά
Ταρσός
Μοψουεστία
(Μαμιστρα)
Αντιόχεια
Σελεύκεια
Ατάλεια
Λαοδίκεια
Κωνσταντία
ΚΥΠΡΟΣ
Έμεσα (Homs)
Τρίπολις
π. Ευφράτης
π. Σαγγάριος
Άγκυρα
π. Άλυς
Νικομήδεια
Νίκαια
Προύσα
Χαλκιδών
Χρυσούπολις
Κωνσταντινούπολις
Σιλίβρια
Τζουρούλον
Μοσινόπολις
Σέρρες
Θεσσαλονίκη
Βοδηνά
Βέρροια
Καστορία
Αύλων
Δυρράχιον
Αχρίς
Πρίλαπος
Σκόπια
Σκόδρα
(Skadar)
Κοτόρ
Μπάρι
Βρινδήσιον
Τάρας
ΝΟΡΜΑΝΟΙ
Λάρισα
Νικόπολις
ΕΛΛΑΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Κόρινθος
Αθήναι
Καλλίπολις
Αβυδος
Κύζικος
ΛΗΜΝΟΣ
Αδραμύττιον
ΛΕΣΒΟΣ
Πέργαμος
ΕΥΒΟΙΑ
ΧΙΟΣ
Σμύρνη
Σάρδεις
Φιλαδέλφεια
Φιλομήλειον
Μυριοκέφαλον
Δορύλαιον
Αμόριον
Σωζόπολις
Σουμηλάον
Λαοδίκια
Μαιανδρος
Έφεσος
ΣΑΜΟΣ
Αντιόχεια
Ίδναι
ΠΑΤΜΟΣ
ΚΩΣ
ΡΟΔΟΣ
ΚΡΗΤΗ
Χανδάξ (Candia)
Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ
ΚΟΜΝΗΝΩΝ
Σύνορα επί Αλεξίου Α΄ στά 1118
Σύνορα επί Ιωάννου Β΄ στά 1143
Σύνορα επί Μανουήλ Α΄ στά 1180

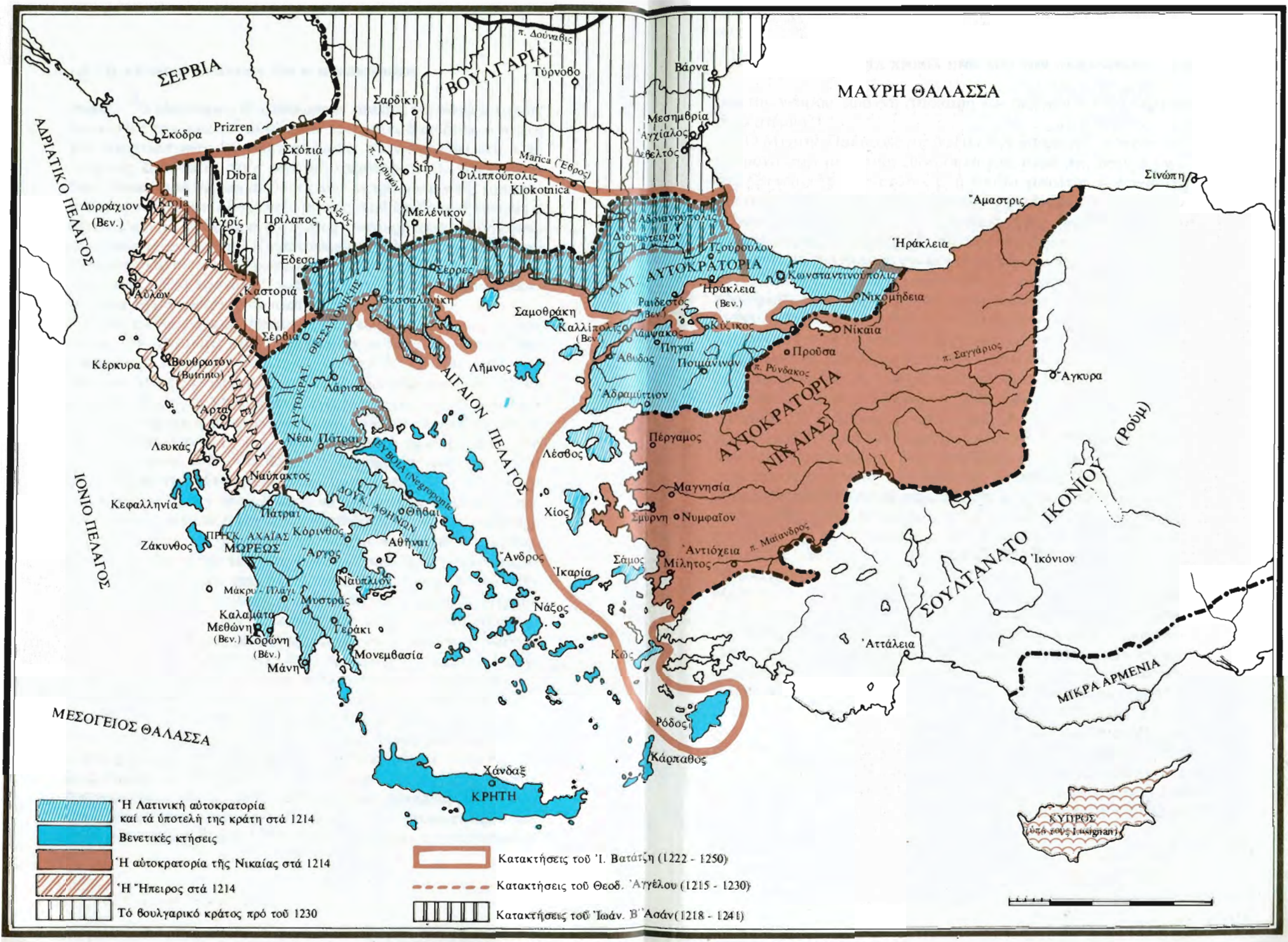

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

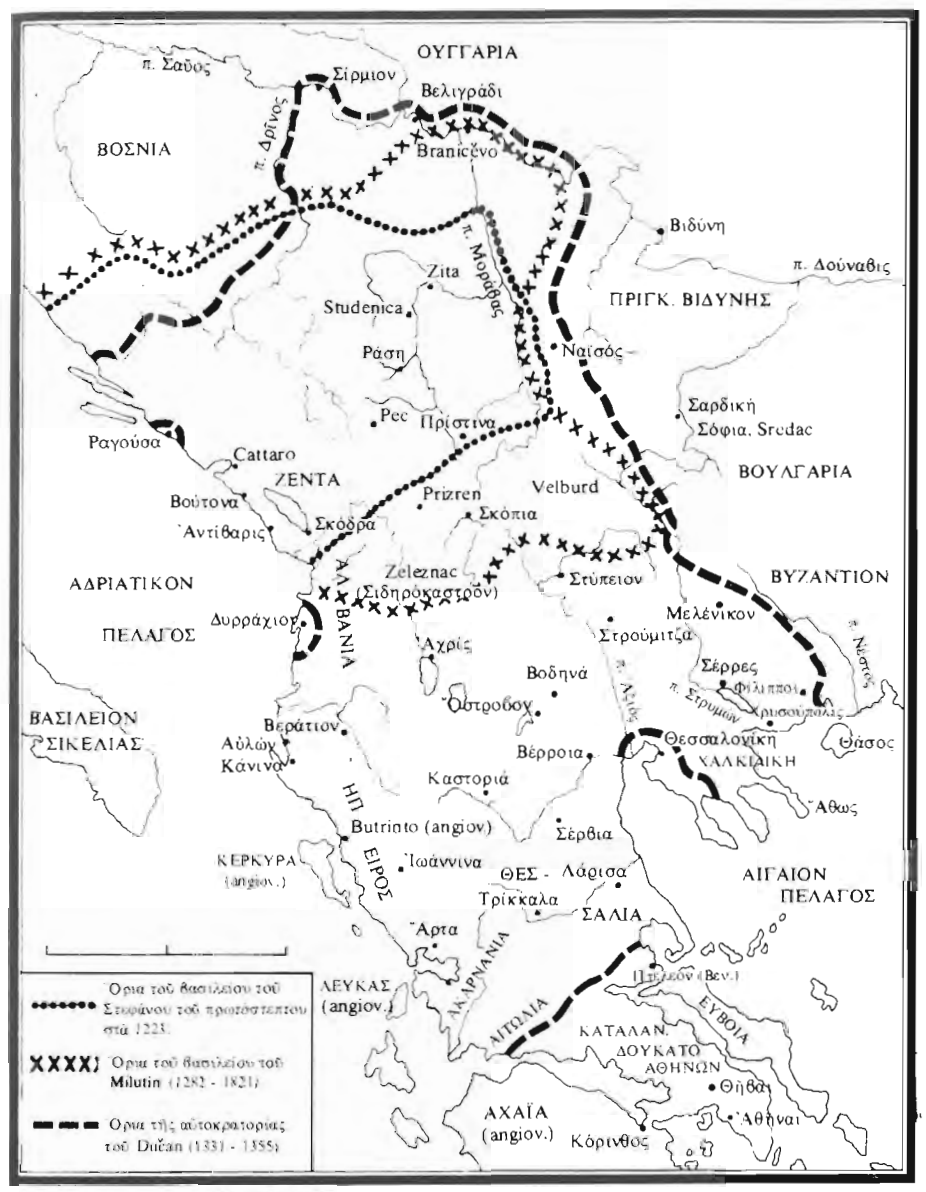

ΤΟ ΣΕΡΒΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΤΩΝ ΝΕΜΑΝΙΔΩΝ

ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
ΣΕΡΒΙΑ
ΖΕΝΤΑ
ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΗΠΕΙΡΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΑΙΓΑΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΙΟΝΙΟΝ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
ΘΑΛΑΣΣΑ
ΚΡΗΤΗ
Νικόπολις
Νάισός (1386)
Βάρνα
Τύρνοβο (1393)
Σόφια (1382)
Μεσημβρία
Αγχιάλος
Σωζόπολις
Ras
Ρεζ
Πριστινα
Velbuzd
Σκόδρα
Σκουτάρι (1383)
Σκόπια (1392)
Φιλιππούπολις (1363)
Marica
Στενήμαχος
Cernen
Αδριανούπολις (1362)
Μελένικον
Πρίλαπος
Prosek
Στρουμιτζα
Διδυμότειχον (1361)
Σηλυμβρία
Γαλάτα
Χρυσούπολις (Σκουτάρι)
Κωνσταντινούπολις
Ηράκλεια (ως 1360)
Δυρράχιον (από 1368 άλβαν.)
Αχρίς
Σέρρες
Χρυσούπολις
Ραιδεστός
Πανίδος
Νικομήδεια
Νίκαια
Θεσσαλονίκη (1382 και 1394)
ΘΑΣΟΣ
ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ (από μέσα ΙΕ' αι. Γεν.)
Καστορία
Αύλών (από 1386 Βεν.)
Καλλίπολις (1354)
Προύσα
ΛΗΜΝΟΣ
ΙΜΒΡΟΣ
ΤΕΝΕΔΟΣ (ως 1392)
ΚΕΡΚΥΡΑ (από 1386 Βεν.)
Βουθρωτό (Butrinto)
Ιωάννινα
Λάρισα (1393)
Άρτα (από περ. 60 άλβαν.)
ΣΚΙΑΘΟΣ (από 1453 Βεν.)
ΣΚΟΠΕΛΟΣ
ΛΕΣΒΟΣ (από 1355 Γεν.)
Νέα Φώκαια (από 1351 Γεν.)
Παλαιά Φώκαια (από 1358 Γεν.)
Σμύρνη (από 1344)
Φιλαδέλφεια (ως 1390)
ΛΕΥΚΑΣ
Νέαι Πάτραι (1394)
Πελλόν
ΣΚΥΡΟΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
Κομητάτο Κεφαλληνίας (από 1195 ύστερα τους Τόκκοι)
Βοιδόνιτσα
Θήβαι
ΧΙΟΣ (από 1348 Γεν.)
Ανδραβίδα
ΑΧΑΪΑ (από 1385 Ναβαρ.)
Κόρινθος
Αθήναι
ΑΝΔΡΟΣ
ΣΑΜΟΣ
Ακοβά
Αργός
Ναύπλιον
ΑΙΓΙΝΑ
ΚΕΑ
ΤΗΝΟΣ
ΙΚΑΡΙΑ
ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Καρύταινα
Λεοντάριον
Θερμήσιον (Βεν.)
ΘΕΡΜΙΑ
ΣΥΡΑ
ΜΥΚΟΝΟΣ
Ανδρούσα
Μυστρᾶς
ΠΑΡΟΣ
ΝΑΞΟΣ
Μεθώνη
Κορώνη
Μονεμβασία
ΑΜΟΡΓΟΣ
ΚΩΣ
ΜΗΛΟΣ
Μάνη
ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ (από 1370 Γ' 4 Βεν.)
ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ
ΡΟΔΟΣ
ΚΥΘΗΡΑ (από 1365 Βεν.)
ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΑ
Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΟΝ ΙΔ' ΑΙΩΝΑ
Βυζαντινή επικράτεια στά 1340
Βυζαντινή επικράτεια στά 1350
Βυζαντινή επικράτεια στά 1402
Σερβία
Κατακτήσεις τοῦ Dušan μετά τό 1340
Βουλγαρία
Βουλγαρικές κατακτήσεις τό 1344
Τουρκική επικράτεια στά 1350
Τουρκικές κατακτήσεις στά 1354 - 1402
Βενετικές κατακτήσεις
Ὑποτελή κράτη Βενετίας
Κτήσεις Γένοιας
Κτήσεις τῶν Angiovine
Καταλανικές κτήσεις
Κτήσεις τοῦ δουκάτου Νάξου (Ἀρχιπέλαγος
Ὑποτελεῖς Νάξου (Ἀμοργός, Θέρμια)
Κτήσεις Ἰωαννιτῶν